

१

॥ ओ ॥

चौखम्बा संस्कृत ग्रन्थमाला

ग्रन्थ-संख्या १०३

श्रीशुकपुत्रेण

वाजसनेयिसंहिता

श्रीमन्महीधरकृतवेददीपाख्यभाष्यसहिता

डॉ० अल्बर्टेन वेबेरेण शोधिता

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१

प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी

मुद्रक : विद्याविज्ञान प्रेस, वाराणसी

संस्करण : द्वितीय, वि० संवत् २०२९

मूल्य : ५०-००

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस
पोस्ट आफिस 'चौखम्बा', पोस्ट बाक्स नं० ८

वाराणसी-१ (उ० प्र०)

भारतवर्ष

फोन - ६३१५५

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES
WORK NO. 103

THE
VĀJASANEYI-SAMHITĀ
IN THE
MĀDHYANDINA AND THE KĀNVA-ŚĀKHĀ
WITH THE
COMMENTARY OF MAHIDHARA

EDITED BY
Dr. ALBRECHT WEBER

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE
VARANASI-1
1972

Publisher : The Chowkhamba Sanskrit Series Office, Varanasi-1
Printer : The Vidya Vilas Press, Varanasi-1
Edition : Second, 1972
Price : Rs. 50-00

© The Chowkhamba Sanskrit Series Office
Publishers and Oriental & Foreign Book-Sellers
P. O. Chowkhamba, Post Box 8,
Varanasi-1 (India)
1972
Phone · 63145

TO HIS EXCELLENCY

THE CHEVALIER DR. C. C. J. BUNSEN

THE NOBLE FRIEND AND PATRON OF LINGUISTIC STUDIES,
ALIKE CELEBRATED AS SCHOLAR AND AS STATESMAN.

WITH PROFOUND RESPECT

DEDICATED

BY THE GRATEFUL EDITOR.

PREFACE TO THE EDITION OF 1972

Already at the age of twenty, Albrecht Weber (1825–1901) presented a “Yajurvedae specimen cum commentario” to the Breslau University, which was accepted for the award of their Ph D degree in the same year, 1845. After that preliminary study he completed his edition of “The Vajasaneyisaṃhitā (in the Madhyamcīna—and Kāṇva-śākhā with the commentary of Mahīdhara)” not until seven years later.

By bringing out this work, Weber was one in the line of German vedic savants, who during the second half of the nineteenth century published in Europe most of the *éditiones principes* of all the four Vedas, viz ,

1848, the Samaveda was edited by Theodor Benfey,

1849–74, the Rgveda by F. Max Müller,

1856, the Atharvaveda by Rudolf Roth and his American colleague
William D. Whitney,

and from 1852 onwards the different versions of the Yajurveda

1852, the *Vajasaneyisaṃhitā* by Albrecht Weber (the present reprint),

1871–72, the *Taittirīyasaṃhitā* by Albrecht Weber,

1881–86, the *Maitrayanisyaṃhitā* by Leopold von Schroeder,

1900–10, the *Kaṭhasaṃhitā* by Leopold von Schroeder

But Weber, certainly the most dynamic and productive German Sanskritist, did not content himself with the publication of the *Vājasaneyisaṃhitā* (together with Mahīdhara’s commentary). He continued his enormous work editing in 1855 the *Śatapathabrāhmaṇa* (with extracts from three commentaries), and in 1859 the relevant *Śrautasūtra* of *Kātyāyana* (with extracts from two commentaries).

The literary tradition of the White Yajurveda, edited with those three voluminous quartos is to be considered as one of the most eminent monuments of the cultural heritage of India.

Being out of print for many decades, it was a great occasion to all Sanskritists at home and abroad, when the Chowkhamba Sanskrit Series Office (Varanasi) decided to bring out again of the above mentioned volumes at least Weber's Śatapathabrāhmaṇa in 1964

Since then the world of Indological studies eagerly awaited also the reprints of Weber's monumental publications of the Vyasaneyisaṃhitā and the Śrīratasūtra of Kṛtyayana

Now, that those two important editions are made available again more than hundred years after their first appearance, our thanks are due to the famous Chowkhamba Publishing House for all their great endeavours, and to the Government of my country, the native country of Albrecht Weber, for making possible these publications by very generous financial support. Anyone ever concerned may deeply feel indebted.

Institute of Indology
University of Cologne,

5 Koeln 41 (Germany)
December 1971

Klaus L. Janert

This edition of the Sanhitá of the white Yajurveda is intended to comprehend only the text. An introductory essay, a translation with additional notes, a glossary, Kátyáyana's Prátiçákhya-sûtra, a comparison of the corresponding passages in the other Vedas — all this together shall form the subject of a separate work. (*) I shall therefore content myself here with enumerating the critical apparatus I have made use of and giving a brief explanation of the accents. —

A. I Manuscripts of the text only of the *Vájasaneyi-Sanhitá*, without a commentary. *a.* in the *Mádhyañdina-Çákhá* —

Padapátha with accents, Chambers-coll. (in the Royal library of Berlin) nr. 27. 28 Samvat 1838 (= A). —

Sanhitápátha 1. with accents. Chamb. nr. 29. 30 Samvat 1653 a most excellent copy (= B). — Bibl Nationale in Paris Dev. 201 202 (= C.) a very good old copy (with 25 new leaves dated Samvat 1843), a transcript of which Dr. Th. Goldstuecker was kind enough to communicate to me. —

2. without accents Chamb. nr. 31. 32 Samvat 1840. nr. 33. 34 a copy of the preceding. nr 756. — Paris Dev. 59a. Samvat 1813. — London E. I. H. 2125. 2391. (**) —

b. in the *Kánva-Çákhá Jaṭápátha* Oxford Bodlei. Wilson. Coll. nr. 92. 93 with accents a very good old copy. —

Sanhitápátha. Bodl. Wils nr. 367. 364 with accents Samvat 1657 a most excellent copy. — The 40th lecture or the *Īçá-Upanishad* with *Çankara's* Commentary Chamb. nr 118 128. 131. — E I. H. 1638. — Bodl Wils nr

(*) A list of the authors of each verse as well as of the metres (to which the Roman letters inserted in the text refer) is given in the Appendix p LI-LIV and LX-LXIX.

(**) In the printed catalogue of the Wilson Collection in the Bodleian library in Oxford three manuscripts, viz the nos. 361 362 455, are erroneously mentioned as copies of the *Vájasaneyi-Sanhitá* nr 361 contains the first *Ashtaka* of the *Taittiriya-Sanhitá* in the *Padapátha* Samvat 1860 without accents — nr 362 (Samvat 1557), and nr 455, a recent copy of the latter, contain the second *Ashtaka* of the *Rik-Sanhitá*

94 484 — The editions of this Upanishad are enumerated by *Gildemeister* in his *Bibliothecae Sanscritae Specimen* p. 23 —

II Manuscripts of the *Commentaries* on the *Vājasaneyi-Saṁhitā*, whether with the text or without it: —

Of *Uśa's* Commentary I have found only a few fragments, extracted from the whole work to illustrate a *Rudrajapa* which contains in eight lectures the following verses of the *Vājas* S. XXIII, 19 33.34 XXXIV, 49, 1-6 = III, XXXI, 1-22 = XVII, 33 49 = XXXIII, 39-43 = XVI, 1-65 (*) = III, 56-63. XXXIX, 7 9 XXV, 19 XVIII, 35. V, 24. XIV, 20. XXXVI, 17 = XVIII, 1-29 = XXVI, 1-24 = *Uśa's* explanation is given for XXXIV, 2 — III, 63 besides some small fragments relating to the XVIIIth lecture. The mspt is dated Samvat 1643. it belongs to the collection of the Rev. Dr. Mill, which has been added to the Bodleian library —

For *Maṅgadhara's* Commentary, the so-called *Pedādīpa*, I have made use of several copies. My transcript is made from E. I. H. 2479 2465 (= A.), which manuscripts, containing also the unaccented text, were copied in *Calcutta*, probably for Mr. *Colebrooke*, by two different scribes, foll. 1-20 83-189 in 2479 by the one, foll. 21 82. 190 294 in 2479 and foll. 1-140 in 2465 by the other. The first of them copied from a mspt. which must have been pretty correct, with the only exception, that the explanation of XIV, 1-30 is wholly wanting. The second scribe on the contrary copied from a rather incorrect mspt, belonging to the college of Fort William (dated Samvat 1791, see p. L), in which the interpretation of XXXIV, 22-59 is wanting, besides a great number of smaller defects. —

A second manuscript (= B.) belongs to the above mentioned collection of the Rev. Dr. Mill, since incorporated with the Bodleian library. It contains only the explanation of the first twenty adhyāyas, without the text. The first three adhyāyas, contained in the first 52 old leaves, were purchased at Benares; the following twelve, occupying from foll. 53-277 inclusive, were copied by two different scribes in *Calcutta* (foll. 53-97 by the one, foll. 98-277 by the other) from a second copy, and a very correct one, belonging to the college of Fort William, (except three leaves), the remaining five, from foll. 278-374 incl.,

(*) A commentary of this adhyāya, as it occurs in the *Taittiriya Saṁhitā* aṣṭaka IV, paṇḍas 5, *Śvetāśā* 1, made by Dharmī Bādāyana Māra, is written E. I. H. 6625b. Having made a transcript of it I am now in the possession of three different explanations of this curious adhyāya.

were (as well as foll. 138-140, where the former copy failed) copied by the second scribe from the same incorrect mspt, which was made use of by the second scribe of A. —

A third copy (= O.) exstant Bodl. Wils. nr 64 (227 foll) 65 (225 foll). 66 (192 foll.) being likewise of very recent date has been probably copied for Mr. Wilson it contains also the *text* in the Samhitâpâtha without accents for want of time I have collated it only for the defects of the last 25 lectures. —

A fourth copy, and a very beautiful one, is in the possession of Mr. *Eugène Burnouf* in Paris, and has been copied for him in *Bombay Çake* 1761 (= 1840 A. D) by the care of the Rev Mr. *Stevenson*. Mr. Burnouf had formerly proposed himself editing the Vâjasaneyî-Sanhitâ and copied for this purpose Adhy I, 1 - IV, 19 in a very elaborate manner afterwards relinquishing this project, he presented this apograph (= B.) to Dr. Th. Goldstuecker, who on his part since communicated it to me. The remaining books IV, 20 - XL, 17, having been three years ago copied in chemical ink from the mspt of Mr. Burnouf by Dr. M. Mueller, are through the kindness of this my learned friend likewise now in my hands (= MM.), while an impression thereof made on transparent paper is in the possession of Mr. Goldstuecker. —

The fifth and last manuscript of the Vedadîpa brought to Europe, is exstant in Paris Bibl. nat. Dev. 206. It is a very recent, imperfect and most incorrect copy, very likely copied from the same incorrect mspt of Fort William, which has been used by the second scribe of A and for the last part of M for want of time I have collated it only for the first 4 adhyâyas (= P.) A fragment of this copy from I, 8 - II, 4 incl having been copied in chemical ink by Dr. M. Mueller is now in my hands and having been impressed on transparent paper also in the hands of Mr. Goldstuecker. —

III. 1. The *Anukramanî* made by *Kâtyâyana* in 5 adhyayas. E I H nr. 965. Samvat 1650. nr. 309 (a recent copy out of the collection of Colonel Martin). Bodl. Wils nr. 20 (likewise a recent copy). —

A most excellent *paddhati* of this work, made by Pandita Çri *Halâkhyâ*, is exstant Chamb nr. 38. The conclusion (from XXXIX, 2) is wanting. —

2. An *anuvâkânukramanî* is annexed to the former in E I H nr 309 —

3. The beginning words (pratikâni) of the Adhyayas and the Kandikâçatas are enumerated from the Mâdhyandina-Çâkhâ in the *Rushutarpanam* Chamb 606b. 735. —

IV. *Kātyāyana's Prācīnśākhyaśūtra* in eight adhyāyas Chamb. nr 35 Samvat 1650 — *Ūṣas* commentary thereof, called *Mātrunodaka* Chamb 454 (Samvat 1650) E I H 598 —

B The accentuation of the *Ūṣasaneyl samhita* is in general the same as that of the *Rik* *Sanhitā*, besides some particularities regarding the *Sarita* —

1 At the beginning of the verse the *unaccented* syllables, till the first accented one, are denoted by horizontal strokes beneath them *परुमे. पृथिविसत्*
अत्तरिक्षसत् ह्येतदग्निशिरो त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ

2 The *udatta* is denoted by an horizontal stroke beneath the preceding *unaccented* syllable, and by a perpendicular one above the following *unaccented* syllable *नृपदम्*, either of these strokes being of course wanting, if there is no preceding (*पति*) or no following syllable (*नृपत्*) or if the preceding (*प. पति*) or the following syllable (*नृपदियाम्, मरुो ये धनम् पर्णान् वेरन्तु युद्ध्वा ह्ये तवाद्योत*) is an accented one — The perpendicular stroke is changed into an horizontal one, if the next following syllable is accented *नृपद् य* —

3 The *svarita* has various forms *a* at the beginning of the verse before an unaccented syllable *वोऽमि* — before an accented one 1) before an *udatta* *गोऽसौ च* 2) before a *svarita* *द्या स्व* — if it stands alone *द्य* —

b after an *unaccented* syllable before an unaccented one *आस्येन* (*आस्येन* in the *Kānva Śākhā*) — before an accented one 1) before an *udatta* *आस्ये या साम्* (*आस्ये यासाम्* in the *Kānva Śākhā*) 2) before a *svarita*? (I do not remember having found an instance of this case) — at the end *आस्ये* —

c after an *accented* syllable I) after an *udatta* before an unaccented syllable *परुमे व्योमन्* — before an accented one 1) before an *udatta* *पृष्टात्स्वय्यीति* 2) before a *svarita*? — at the end *परमद्य स्व* — II) after a *svarita* before an unaccented syllable *द्या स्वरास्ति* — before an *udatta* or *svarita*? — at the end *द्य स्व* —

I proceed now to offer my humblest thanks to those noble Patrons of sciences by whose united assistance alone I succeeded in bringing forth this edition I owe them to the Illustrious *Royal Academy of Sciences in Berlin*, by whose liberality I was enabled to search through the splendid collections of San-

skrit manuscripts exstant in the East India House, in the Bodleian library and in Paris: I owe them also to the Nestor of Sanskrit philologists, the celebrated Professor *H. H. Wilson* and to the Rev. Dr. *W. H. Mill*, who both, with equal benevolence and kindness, granted me the most liberal use of their excellent libraries. I owe them finally to the Honourable *Court of Directors* of the *East India Company*, under whose most generous patronage this edition is to be printed. To requite all these most undeserved favours, I promise all possible energy and incessant activity, the most diligent care and accuracy in order to bring this edition to a speedy conclusion and a good one. May it be so!

Berlin February 1849.

The Editor.

SYNOPSIS

OF THE VĀJASANEYI-SANHITĀ, THE ÇĀTAPATHA-BRĀHMAṆA,
AND THE KĀTYĀYANA-SŪTRA. VARIOUS READINGS
AND CORRECTIONS OF THE PRESS

Adhyāya I k 1-8 are explained in the Çat. Br 1, 2, 1, 1-21 and quoted by Kāty. 8,
2, 1-38 k. 4-31. - Ç. 1, 1, 1, 2-3, 2, 10. - K. 2, 1, 21-2, 10.

1) श्रीरामो जयति M श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्ये नमः । श्रीमदनसगु-
त्तरणारविन्द्राभ्यां नमः । श्रीमत्साम्बमूर्तिर्दक्षिणामूर्तिर्नयतितराम् । श्रीरेणुका-
मतीण्डवपदीश्वररत्नचारित्र्यपुस्तदेवताभ्यो नमः ॥ विचार्य सर्वविद्वान्तिः संचार्य
रुद्रयाम्बुजे । प्रचार्य सर्वलोकेषु रघुचार्य शंकरं भजे ॥१॥ पद्मपादो विश्वरूपो
रुक्तामलसत्रोटको । अद्वैतदीक्षागुरुः साचार्याः पञ्च पातु माम् ॥२॥ नाराय-
णेन्द्रपादाब्जं विद्येन्द्रचरणाम्बुजम् । नृसिंहेन्द्रपदाम्बोजं कैवल्येन्द्रपदाम्बुजम् ॥३॥
एतानि पद्मरत्नानि चवारि रुद्रयाम्बुजे । नामकीने प्रकाशयन्तां भक्तिमुक्तिप्रसि-
द्धये ॥४॥ प्रणम्य B 2) विलोक्यौघटमा M. 3) व्यक्तान् P. 4) *सामर्थ्या-
दग्निद्वयां मूर्तिविद्यां B 5) वाजसनि कर्णस्तत्र विद्यत इति तदपत्यमिति वा
वाजसनि P. 6) तं मध्यन्दिनवेदं M. B. 7) विफल्यात् M. by a second hand.
8) *पदाव B पदावसानायावद्रूपकं P. 9) द्योदध्वं B. 10) घत्ताव्यानि B.
11) प्रतिपदिने B. 12) *पमग्न्यन्वाथा B. 13) यत्पत्रं B. 14) क्रियापदस्याका-
ङ्क्षितवादर्था B 15.) शाखालप्रधू B 16) *नीपमतिविबन्धु B. 17.) *पादधिहे-
तुभूतं B 18) तीव्रपापेन P. 19) घातुको B. पातको P. 20) व्याकरणास्वरप्र-
क्रिया लिखति B. 21) शिटस्वरवलीपस्त्वमिति B. 22) यात्कोत्ताः B. 23) स्वरः
पूर्ववत् B 24) निपातवाडुदात्तः B. 25) च णिच् B. 26) नत्रि the mspts.
27) एकदिश is wanting in A B. P. 28) कप्रत्ययः B. 29.) तत्पुरुषवे B.
30) पां तांतंतामः B. 31.) *दृ सलोपश्च B. 32) उद्धृतया B. 33) तिर्षुखुलायां
घा B. adds 34) *वत् कृत्वाद् B. *वत्तयोद् P. 35) मन्देऽग्नौ B. मन्दोमे A.

P. 36) *दशेविह B 37) दधिविशेषस्य the mspts 38) का° - दयिति is wanting A. M 35 [sic!] अन्यया is wanting in all the mspts 36) द्वा B. प्राधातुपा° २४ ४४ 37) *ज्ञविरोध° B. 38) किचिद्वा° B. 39) व्रीहिं स्पृशेदिति P. 40) वाल्क्येभ्यः A. 41.) is wanting निघ° २ ११ 42) *चाराणापूर्वकं B. 43) The second ह्रविष्कृद्दिहि is wanting in A B 44) *शने श्यन्विकरणः [पा° ३.१.६१.] व्यत्ययेनात्मनेपदम् B. 45) *धातुकः इति दीर्घ ईट् वङ्गलं ह्रन्दसीति [पा° २ ४ ७३.] शपो लुक् । अदिशप्रत्यययोरिति [पा° ८ ३ ५१] पत्वम् B 46) *नादिका B 47.) सेयं B 48) *तेन सपद्यते B. 49) अतःस्थितस्येपद्रत्तावर्णस्य B. 50) सेयं B 51.) तदेतद्धि° B. 52) संवृथा° B 53) *वाद्गोत्रत्वम् B 54) प्राशित्रप्रहारेण B.P. 55) I have not met with this rule in the Kātyāyanasūtra. मूलादुपवेपं करोतीति B 56) धृ° - च is wanting in A.M 57) नाशकररक्षो° P. 58.) B adds स्कभोतिः स्तम्भनकर्मा लोक्तस्य स्तम्भनीः 59) *सपवनीया B. 60) समं वि° the mspts of Kātyāy. 61) अयमा° B 62) सोऽत्र ना भूदित्यर्थः B. 63) दिवि नाको नामाग्निः रक्षोहेति नामकः स्वर्गस्थोऽग्निः B 64) *यानि P. 65) प्रहृषणादीनि Kāty mspts 66) निपात्य B P.M 67.) निपाद्य B. 68) शान्ता is wanting A. शिता P. 69) मिथो मन्वितमेतस्या भूमैर्यत्कृत्तं देवयज्ञं चन्द्रे स्वापयाम इति मनसि निधाय स्वापयामासुस्तत्कृत्तवर्णमग्यापि B 70) रप्सति B. र्पाति P. 71) षेते B P. 72) विदितव्यं P 73) मृत्तूप B M. —

The first 72 pages have been printed and corrected during my temporary absence from Berlin this accounts for the numerosity of orthographical and typographical errors *Read* उइति or उइत्य° pag 2, ln 7 11,20 12,13. 14,20 15,23. 19,12 17.23. 20,20 21,20 22,13 24,7.19 20 23 25,10 26,13 29,2. 33,18 *Read* pag.1 ln 1. भाष्यं वि° 4 ब्रह्मपः. 2,10 पडुत्तर°. 3,2 वं. 3 यज्ञ°. 12 दोहनाह°. 23 क्रियाप° 4,1 संन°. 10 घ । 17 तंते 5,13 *स्य पशू°. 6,16 मद्योदान्तं 7,13 *स्मिन्निति 8,22 ज्यं म° 9,15 ऽएव. 25 *होषक°. 10,8 ग० सो° and व्य० र्°. 12 उउत्त°. 15 and 16 त्वा दु-

न्या मया च पृदा? 11.10 ऽद्मरुमिति वेति. 15 'ज्ञन्नन 12.21 'त्र स्थिः.
 25 का [= ३ १२] ग 13 3 यो 21 सा (36) 23 व्रीहिः. 14.4 कु कू.
 9 ऽङ्क 16 'त्याकृ वारु 15 6 ग्रहणात्ता? 19 च्च र्. 16 7 'स्यऽङ्ति ।
 व्य? 20 ऽग्रयं पवतऽद् and 'मिति 18.17 पातितम्? 19 प्रतिगृह्य. 19.8
 'स्तत्र क्षि 20 6 मयु 9 'यति 12 तत्र श. 13 संयाः. 25 हविःप्रति'. 21.2
 पाति? 13 'व्यादृ 22.16 'धाय 23.1 'ज्वाल'. 24.5 प्रत्यु. 8 'नशिले.
 25 14 ऽद् 29.19 मन्त्र. 30.1 'त्रेपा. 2 'त्रेदुः. 31.19 दात्रो. 32.18 वाज्ञे-
 ष्यति 34.16 'शः. 20 सत्तिः. 23 'ति द्वायुर्वम् 24 ऽश्रुदः पराज्ञपानितदिदं.
 35.2 शं and 'घ 9 देव 13 'रु —

Adhyāya II k १-३ are explained in the *Çat. Br.* १, ३, ३, १-४, ११ and quoted by
Kāty २, ७, १८-८, २०. k ७-९. - *Ç* १, ४, ५, १-७ - *K.* १, १, १३-२, २. k. १० ११ - *Ç*.
 १, ८, १, ४१ ४२. - *K.* ३, ४, १८-२१ k ११b-१३. - *Ç.* १, ७, ४, १३-२२ - *K.* २, २, ११-२१.
 k. १४-१५ - *Ç.* १, ८, २, ४-३, २७. - *K.* ३, ४, २-१, १९. k. १५b is not yet found out
 in the *Çat. Br.*, is quoted by *Kāty.* ३, ४, २१. k. २०-२२ are explained in the
Çat. Br. १, १, २, २०-१, २३, and quoted by *Kāty.* ३, ७, १७-८, २१. k. २१-३१. -
K. ४, १, ७-३१ k ३१-३१ - *Ç.* २ ४, २, १३-२४ k. ३२-३४ being not yet met with in *Ç.*

- 1.) इयपुल्लस्य B 2) इयसो लो B P. 2a) See कात्या २५ २ ७ 3) शु-
 तिकया B P. 4) 'नभूतस्य B. 5) 'दिन्द्रस्य वा B 6) आवृत्त्य वेदिं वा B.
 7) कृवा स्थालीपूर्वकमिति B. The word स्या is wanting in the mspts of
Kāty 8) धुवाणीमानि B 9) मन्निति B. 10) दक्षिणो न क्राम B. 11) स्या-
 नन्नियुता B स्यानादुपयुता P. 12) धनवतस्तायास्मान्य B. 13) एकोकशः B
 14) पठवन्ते once only P. 'त्तं B 15) यतः परं प्रकृत्यन्तमार्थम् B 16) B.
 adds उद्योगं करोति 17.) प्रथममिति । ये परिधिम् । त्रिष्टुञ्चिराद्द्वया । एका-
 दशिनद्वयोऽदस्य प्रथमः । अतोपी B 18) नसम् the mspts 19) गुणी वा-
 देश B 19a) is wanting निघ २ ७. 19b) is wanting निघ २ २०. 20) B.
 adds उत्तरोर्नि परमेष्ठरुप्रार्थना 21) यज्ञप्रयोगे B 22) उपसर्गाणामग B.
 23) संवन्धः the mspls. —

Read ऽङ्ति or ऽङ्त्य pag. 36 lin. 17. 41, 3. 44, 1 23 47, 5. 48, 19. 23.

50,1 twice. 51,21. 52,19.20 twice. 54,15. Read: pag. 37 lin. 12 °ति दा°. 39,8 ऽअग्नि°. 11 -इव. 14 अग्निनि°. 40,1 ऽउत्त° and जुहुः A. M. 9 °झाञ्ज्ये°. 41,1 °धास्तु. 20 °ति पा°. 42,8 ऽहृत°. 13 °ति नि°. 43,10 °ज्ञानातु. 17 [क°. 44,2 दानादि°. 9 ञ्च स°. 12 °तेर्गति° and क्षिप्र°. 45,5 [क°. 47,6 ज्वालाया°. 48,8 एव भा°. 13 कृविर्दा°. 49,13 मनुष्यो. 50,5 ऽइमं. 22 सम्मह°. 51,4 स-मङ्गः. 52,12 स्वः. 15 क्रमणं. 19 अस्माद्नादिति. 55,16 पितृन्प्रति. 56,2 ऽअ-तवः. 10 धर्तु°. 16 कुमारं. 21 सक्. 57,19 अग्ने. 58,10 °स्वान्ययस्वान्. 21 गातुमिवा गा°. —

Adhyaya III. k. १-८ are explained in the Çat. Br. २, १, ४, २०-३० and quoted by Kāty. ४, ८, ४-१, ११. k. १-१०. - Ç. २, ३, १, ३१-३८. - K. ४, १४, १४-१५, ११. k. ११-४३. - Ç. २, ३, ४, १०-४, ११. - K. ४, १२, १-२३. k. ४४-५०. - Ç. २, ५, २, २१-३, ११. - K. ५, ५, १०-४, ३८. k. ५१-६१. - Ç. २, ६, १, ३८-२, १०. - K. ५, १, २१-१०, २३. k. ६२-६३ have not yet been met with in Ç. they are quoted by K. ५, २, १६-१०. —

- 1.) प्रेक्षावन् A. M. 1a.) कुर्यति in the निघ°. 2.) ककुहः in the निघ°.
- 3.) त्वत्तो B. P. M. 4.) यद्वा—मुनयः is wanting in B. यद्वा अप्रवानृषिः अप्रवानः प्रभृतयो P. यद्वा अप्रवान्प्रभृतयो A. M. The तत् is my coniecture. 5.) य-ज्जमानाख्येघर् B. 6.) समुत्पन्ने B. 7.) °ज्ञाज्ञातमिति B. See शतपथब्रा° ३. ३. ३. २. कात्या° ७, ८, ८. 8.) B. adds धनवत्यो गावः. 9.) वार्टे M. 10.) विश्रम्भण the mspts. 11.) सुष्ठु प्राप्तुं B. 12.) दशा° - °हृ is wanting in B. 13.) अतस्मिं-स्त° A. M. 14.) मनिन् is against the accent. See षा° ६. १. ११०. 15.) अखिलम्बितकारी M. अखिलम्बकारी B. 16.) सेवने B. 17.) सेवसे सेवनं B. 18.) धनदानं B. 19.) जपति B. जपे विनि P. जपेति A. M. 20.) व्याकृतित्रया° B. 21.) °णाग्निं गहति B. 22.) शम्भुदृष्टाः B. 23.) °वन्धिर° the mspts. 24.) निर्मितानि मेपमेष्यादिवृषाणि B. 25.) ऐन्द्र - °कोऽत्र is wanting in B. 26.) म्रु-ष्ममिति?? 27.) णिन्नलो B. 28.) instead of का° - त्य इति B has: का° [५. ५. ३०. ३१.] अबभूथेति ज्ञायापती स्नात इति. 29.) °प्रणाथू A. M. 30.) °स्मत्कृतं B. 31.) निरुत्तरं B. 32.) घस्रादि° the mspts. 33.) B. adds स्तुवीमहि. 34.) °त्या-

प्रसन्ति B 35) ह्य A. M 36) यः हिनस्ति is wanting in B 37) ह्य इति the mspts of Kāty. 38) भोजयाम B 39) कर्कषादिः B 40) वा is wanting in the mspts of Kāty. 41) स्वनाय B 42) 'मेवाः' 43) 'नपेक्ष' the mspts of Kāty —

Read 'इति' or 'इत्य' pag 61. ln 9. 63,9 17. 64,12 16 17. 65,15. 67,12 68 5 70,7 71,9 87,8 — Read pag 59 ln 21 [कः. 60,20 'द्य. 61,18 'त्कतः? 63 2 प्राप्तवान् 64,9 'द्य त्रिं' 25 [कः. 65 15 उद्यः. 66,9 'मीऽड' 11 'तोऽग्र'. 67,2 'हृतेऽग्र'. 11 'मी त्रिः. 68,4 'मत्ते 22 विभुव'. 69 9 'न्येनया 12 दीप्ति 19 'दा च'. 70 1 पन्मे 2 'त्यानि 71,14 'अस्य. 72 7 । तानि षया । 8 'आत'. 9 'ग्रामिः. 10 'मण्डः. 25 'नाहूः. 77,17 वि-
नियु 79,8 'ग्रामिः. 24 पद्मू 82,1 विद्यतो 84,21 [निघ' २ 87,5 पुनहूः.
12 'रिप्ति 89,7 ह्य क्रः 92,21 पितृः. 93,3 'म्वकहू' 94,2 प्रदानः. —

Adhyāya IV k. १-३० are explained in the *Ḡat Br.* ३,१,१, ११-३,३, ३०. and quoted by Kāty. ७, १, २५-१, १३ —

1) is wanting in B P. 1a) against the accent 2) 'ह्य अरुद्ररुधीत
ज्ञानवास ज्ञानवस्त्रं ज्ञातो वस्ति यत् ज्ञातावस्यं वासोऽत्र धीतं विचिकित्केश
B 'ह्य ज्ञानवास' ज्ञानवस्त्रं ज्ञातो वस्ति यत् वाऽमौत्र' M 3) अरुद्रत् M
अनुत् A O 4) पद्म अश्रितः B 5) प्रथमेन्येन B 6) मृत्ताकृत्तधिमा' B.
and the mspts of Kāty 6a) पद्मावालिष्ठमानि the London-Mspt of the Tail-
turiya Sanhitā E. I II 1702 7) मेपलादेवत्यं B 8) ऊर्षावत् मदाः B 9)
सोमपदा' B 10) त्रिवलीं पञ्चवलीं B 11) मोनावस्थि' B. मोनापस्थि A M.
12) 'ता सुन्यस्ताः सत्यो B 13) कालिपु B 14) वन्दितुमयोऽभ्यात् B 15)
निरू ७ १५ [=०] 16) दानस्याप्र' B. 17) मार्गान्यातु' 18) मार्गान्यातु M.
18a) the accent requires आवर्तपतु 19) प्राप्य MM. 20) ओष्यो in the
निघ' 21) against the accent. 22) 'दर्शिनम् MM. 23) गीतते MM.
गीतयते M. 24) MM adds अमतिरामयो मतिरामयोति यास्क [निरू ६.

१२.] 25) See उणा० ४ १४६. 26) सविमा MM I do not find this passage in the Amara-Kosha. 27) 'एषं दत्त्वा स्वीकुर्वस्तं निराकुर्यादिति MM. 28.) द्वा MM. 29) the निघ० reads गौर्मा ज्मा द्वा चा क्षमा 30) यज्ञमानसमीपे the mss of Kāty 31) तत्साम्यात्प्रज्ञा० MM 32) तेन परमः पशुः in the Çat. Br. 32) (sic!) against the accent. 33.) वरिमा । गुलोकोपमानम् MM. 34) नित्रत्वमारोह MM. 35) कनीनिकां MM. 36) त्रायति इति पुरुत्रः A. 37.) गाम्ये MM 38) 'मूताना० the mss. of Kāty. उतां सूत्रादिना वदां वेञ्च तनु- संतानि marginal gloss in M. 39) MM adds वर्धयतीति. 40) मन्हीनां J. 41.) कृणु व्रतं is wanting in J. 42) तनूः J. —

Read pag 98 lin 10 'वानौ' 102, 14 रिति [पा० 108, 19 'ति नू' 115, 7 अन्नु स्या०. 116, 18 'मृनाज्ञ०. 119, 9 'घ्राज्जमा० 123, 22 धाना० —

Adhyāya V. kandik १-३० are explained in the Çatap. Brāhm. ३, ४, १, १-६, १, २६. and *kand.* ३५-४३ Çatap. Brāhm ३, ६, ३, ७-४, १६. — *kand.* १ is quoted by Kātyāy. ८, १, ४. — *kand.* २-४ are quoted by Kāty ५, १, २८-२, ६. — *kand.* ५-८ by Kāty. ८, १, ११-२, ३८. — *kand* १-१३ by Kāty. ५, ३, २०-४, १०. — *kand.* १४-२६ by Kāty. ८, ३, २१-५, ३२ [*kand.* २२ by Kāty. ६, २, ८.] — *kand.* २६. २७ by Kāty. ६, २, ८-३, ११ — *kand.* २८-३२ by Kāty. ८, ५, ३५-६, २२. — *kand* ३३. ३४ by Kāty ३, ८, २२-३० — *kand* ३५ by Kāty. ५, ४, २६ — *kand* ३५-३१ by Kāty. ८, ७, २-११. — *kand.* ४० by Kāty ८, २, ४. — *kand* ४१-४३ by Kāty ६, १, ३-२१. —

1) विनेव जुधया MM 2) श्रेवायुप्र० M. 3) द्वितीयतृतीयावेकादशाणौ MM. 4) 'शस्त्येन्यमज्ञासा B 5) according to the accent, which is the same in A. B. C, व्रतपास्त्रे may be the locative of an abstract, see ३. ६३ सु- प्रज्ञास्त्राय, but A (the Pada) divides it, as well as Mahidhara does, in two words Mahidhara's interpretation requires, that the second व्रतपा. be ac- cented as Nominative व्रतपाः, not, as it is, as Vocative. 6) सर्वतः चिराव० MM. 7.) against the accent. 8) 'यती A. सति MM. 9.) 'पठ कुरति the mss. of Kāty. 10) 'दिर्मलेपूच्यति MM. 11) कोणास्तत्र प्रदेशेन MM. 12)

गुल्गुलुसुग* the mss. of Kāty. 13.) सर्वदृष्टौ MM. 14.) सर्ववेदोक्ता MM. 15.) पदिदं A. the passage is quoted from the Madhyandinaçakha. 16.) ज्ञानवला क्रिया MM. 17.) समूहमज्ञातमकृता* MM. 18.) against the accent, for रोदसी is Accus. 19.) शब्देनान्नाभ्यवरूप्याणि वसूनि MM. 20.) against the accent: for देवधृति is Nom. 21.) 'स्येजिन' the mss. of Kāty. 'स्येज्ज' MM. 22.) विस्तीर्णे वा MM. 23.) गायत MM. 24.) 'तोत्तरत् सूपां पू' the mss. of Kāty. 25.) वङ्ग कृत्वा आवृत्या A. MM. 26.) श्रेष्ठसं* A. 27.) विस्तृतवाच A. 28.) the Nirukti reads वलो वृ*. 29.) वल्लगान्प्रखनन् A. MM. 30.) 'न्यवमर्श' the mss. of Kāty. 31.) तान् नुपरि A. 32.) अधिषवणाफल-
के? 33.) but the text reads आप्णा! 34.) wanting in A. M. 35.) हेयमानि-
नानि A. 36.) कुडावदावर्णा M. कुडयवदा* MM. Read कुडावदा*. 37.)
against the accent. 38.) Read तारस्वरेणा with A. M. 39.) 'त्युद्धता* A. 40.)
शामित्रः A. 41.) 'द्रापताति ध्रुतेः M. 'द्रापेदित्युक्तेः MM. 42.) प्राजास्त्रित A.
43.) कृती ह्दने is a marginal gloss in M. 44.) षहृती* - तृच् is a marginal
gloss in M. 45.) 'स्मान् MM. 46.) आप् व्याप्तौ marginal gloss in M. 47.)
कर्मण्यपोति केचित् marginal gloss in M. 48.) रूह्तिः? 49.) स्वाहा - स्तु is
wanting in M. 50.) उह वङ्ग षया तथा is wanting in M. 51.) दुतमस्तु M.
52.) विरुंसिपुः MM. 53.) Here ends a great lacuna in A beginning from
'धोन्वन्नानि in the explanation of *kand.* 37. 54.) see the fifth note. —

Read: 145.4 उपसर्गाद्. 152.3 क्षीणं. 153.21 सगराः. 154.18 *कमुरु.
156.16 अरुं. —

Adhyāya VI. kaṇḍik. १-३० are explained in the Çatap. Brāhm. १, ०, १, १-१, ४,
२४. — *kaṇḍ.* १-२२ are quoted by Kātyāyana १, २, ८-१०, ५. (*kaṇḍ.* १ being
quoted by him ८, २३.), and *kaṇḍ.* २३-३० by the same ८, १, ०-१, ४, २०. —

1.) च is wanting in A. 1 [sic.] वदपावस्थानं A. वदुपरि आस्थानं M. त-
दुपरि यवस्थानं MM. 2.) उपरेणाधोऽधोभागेन पृथिवी M. अयरेणाधोभागेन
अयटप्रदेनेन पृथिवी MM. 3.) तपारश्शान्दसो A. 4.) *धिनीः A. धिन्याः MM.

- 5) आविश अनिशज्ञा* - विश A. आविश stands alone in M. and MM. 6) अनर्वा प्रेत्यस* A. अनर्वा - श्रुते. is wanting in M. 7.) व्यापनुत्सै M व्याप-
नुत्सै A. 8) आधाराणादारयोः A. आधारादयोः M आधारादयोः MM. See धा-
तुपा°. २६ २७. in Westergaards Radices linguae sanscritae 9) प्रृतं A. 10.)
जमानद्रुपा आभ्यां मन्त्राभ्यां MM. 11.) स्यानात् is wanting in A. 12) इति-
कार° MM. 13) रसो दुवायः the mss. of the Çat. Brāhm. रसोद्गमाद्दवायः
A. रसात्दुवायः MM (this mspt reads constantly त्य instead of द्) 14)
स्वतृत्वर्य MM. 15.) against the accent and the Pada उप is a praeposition
reigning the Locative. 16) सोमं is wanting in A. 17.) र्वरितिप्रणीते MM.
18) Yaska reads धीसादिनी वा धीसानिनीति वा. 19) against the accent:
नपात् is Vocative. 20.) कार्पिः कृष्यत इति कार्पिः MM. 21.) आयः MM.
22.) बद्धमाननामान्विता A. 23.) रायो M. 24) Pāṇini reads वच उम्. 25)
the mss of Kātyāy. read ऽल्पाः प्रूनवधाय. 26.) क्वात् । पृह् । in the Jaṭ-
pāḥa. —

Read: p. 161, 17 इति क्सप्रत्ययः. 163, 12 गुणैर्°. 14 वीतते. 164, 5 वे-
त्यर्घः. 17 रमय. 168, 11 द्वेषुं. 171, 8 उर्ध्वनाः 174, 13 गुद्°. 178, 21 निह°
ट ३. —

Adhyāya VII. kaṇḍ. १-४० (with the exception of ३२, ३७, ३८, ४०.) are explained
in the Çatap. Br. ४, १, १, १-३, ४, ३२. — and are quoted (but in different or-
der) by Kātyāyana १, ४, २३-१०, ३, १०.

1) श्रीनरसिंहो जयताम् । श्रीमद्वत्सरायः (!) कुले समभवउलाकारः (!) पाण्ड-
तस्तत्सूनुः (!) फनुसंज्ञकः समजनि श्रीविद्ययोर्भीजनम् तत्पुत्रस्तु महीधरः समलि-
खन्मन्त्रार्थं (र्थ cod.) मैत्रे पुरे स्वीयज्ञानकृते तेनो (!) तनुतां सन्मङ्गलं श्रीपतिः ॥
उच्चैर्न कृतं भाष्यं माधवं काण्वशाखिकम् । विलोक्य द्वेऽअनुसरन्महीदासोऽलि-
खत्स्वयम् ॥ निजब्रीधाय शिष्याणां पाठनाय च (व cod) तुष्टये । श्रीमछत्मीनर-
हुरैर्भक्तैरुक्तपावतः (*क्रियावतः cod.) ॥ पष्ठे M. 2.) Read मंश्रुभ्यां खण्डाभ्यां
पूतः MM reads गाण्डार्या. 3.) The Dhātupāḥa २७ १७. reads अश्रू 4.) सं-

- मकृत MM. 5) का° ६. ६. ३. 6.) 'सोमयातः A. 'मया अतः MM. 7.) प्रयः is wanting here in the mss. of the Nighanṭu, but maintained by Devarājajivan. 8.) गवाङ्गिकादिःकादिना MM. 9.) 'तम् काशयति वा इमं इति A. काशयति प्रकाशयति वाउमयं इति M. काशयति प्रकाशयति वाङ्म इति MM. 10.) this rule is here wanting in the Kātyāyanasūtra. 11.) वैश्वदेवी वत्सारुद्रा A. M. 12.) ततनं A. M. MM. 13.) वर्तमान° A. M. 14.) रायो भूयो A. 15.) कयं शायते । M. कयं ज्ञाता यतो A. 16.) this root is wanting in Pāṇini's Dhātupāṭha. 17.) घृन्तीनाऽ is wanting M. MM. 18.) the Nighanṭu reads घ्रायः. 19.) ? 20.) 'हिना कस्मिकत्रेपर° M. कस्मिकत्रेनाशर° A. कस्मिकत्रेपर° MM. 21.) पर्याप्तमतिं is wanting in M. but see १२. २४. 'नमतिपूर्क° MM. 22.) 23.) against the accent. श्रां is a praeposition belonging to the preceding Locative. 24.) 'नमयत्या° A. 'नमवत्या° M. 25.) का° १०. ७. ७. 26.) तद्रूपाय - 'ज्ञोवनं is wanting in MM. 27.) there is wanting a verb for these Accusatives. 28.) इरुशब्देन ऊर्कशब्देन च ? 29.) वाचननीया A. वाचनीया MM. अविता° - 'स्कोत्तेः is wanting in M. 30.) 'स्तव शर्मणि सुखि निमित्ति A. M. MM. 31.) वण् MM. See Pāṇ. ३. २. ६२-६४, where the affix is called षिव. 32.) कण्ठमरु° MM. 33.) दीर्घादृटि - 'सिकत्वं is wanting in MM. 34.) तु is wanting in M. MM. 35.) 36.) against the accent. 37.) राजन्यामात्या°? 38.) मीञ् धानुपा° ३१. ४. 39.) the Nirukti ७. २० reads देवो दानादा दीपनादा, but in the second recension (that, which is followed by Prof. Roth in his edition of the Nirukti) ७. १५ it reads देवो दानादा दीपनादा श्योतनादा, both times differing from Mahādhara's reading. 40.) सूर्यदित° A. MM. 41.) the different division of this verse, made in the text, follows the arrangement of the Anukramaṇī. 42.) वृपेस्ताननुयागतास्ततस्ते स्वे MM. 43.) against the accent and the Pada. 44.) 'संधानि MM. —

Read: p. 187, 13 निष्कमपामिति and निष्कामेत्. 190, 20 इन्द्रवो. 196, 4

विद्येः. 12 विश्वेर्देवे°. 199.3 पूषकलं. 206.25 गंतव सुतं 211.5 त्वत्प्राय-
ना° 23 द्विद्यतइति. 213.17 द्वितीया°. 215.20 स पितृमतः 216.9 प्रतिप्र-
स्याता°. —

Adhyāya VIII kand. १-४० are explained in the *Çatap Brāhm.* ३, १, ५, ६ ६, २, २४, with the exception of *kand.* ३७-५० (see *Çat Br* ११, ५, १, ७-११.) and ५३-५१ (see *Çat. Br.* १२, ६, १, १ foll.) the *kandik.* ६१-६३ have not yet been met with in the *Çatap Br* — *kandik.* १ is quoted by *Kātyāyana* १, १, १५-२१. — *kand* २-१० are quoted by *Kāty.* १०, ३, ३-७, ३ — *kand.* ११-२७ by the same १०, ८, १-१, ३. — *kand.* २८-३२ by the same २५, १०, ७-१८. — *kand.* ३३-५३ by the same १२, ३, १ १३, ३, २० (but in different order). — *kand.* ५४-६३ by the same २५, २, ८. १. and २५, ६, १-१. —

1.) धारातो - ग्रहं. These are the very words used by Yājñikadeva in his commentary on this passage of the *Kātyāyanasūtra* M. and MM. omit them M. reads only: विद्विद्य पुनरादित्य°, where as MM reads विद्विद्य तथैव पुनरादि°. A reads erroneously पुनरादित्यरादि° instead of तथैव पुनरादि°. 2) चतुर्थमायातीतं MM. 3) The Pada reads आशीर्देत्याशीः । दा । 5[sic!]) चनः is wanting निघ° २ ७ 4) against the accent. 6) अग्नाइइ (sic!) B first hand अग्नाइइ (sic!) second hand अग्नाइइइ A (the Pada) अग्नाइइइ C अग्नाइइइ पत्नीवन् the mss. of the *Çat.Brāhm* Read अग्नाइइइ. 7.) उक्त्यानि - तद्वैतानि is wanting in MM. 8) but the Pada reads अक् । 9) but the text reads the first time निचुम्पुषा as Vocative, not as Imperative and the second time निचुम्पुषाः as Nominative, not as Imperative The interpretation here given by Mahidhara is quite different from that proposed by him at ३, ३८, where the same verse is occurring 10.) गर्भ-रसनयमादयेति द्विः समवदायाधर्युषा MM. 11) सोमदृशो A.M MM 12) व-पयैकपदयुतां is wanting in MM. वयेमेकप° A. M. 13) गौतम° MM. 14) शु-त्वास्मिन्योऽ A 15) I have not yet met with this rule in the *Kātyāyanasūtra* 16) see वोपदेव° ५ २५. 17.) पवति A. पव M. MM. 18) कुरुसुति°

M and Kātyāyana's Anukramant on the *Riksanhitā* कुरुमुनि MM. कुरु-
स्तुति (or 'स्तुति') A and Kātyāyana's Anukramant on the *Vājasaneyi-San-*
hitā. 19) against the Pada and the accent. 20) यथा in the Pada but
यथा in the *Sanhitāpāṭha*: see १२. ८५. and *Çāntanācārya* ४. १५. 21) मि-
यदिश° A MM मिया° M 22) दर्शनशीलं M देवनं शीलं A. 23) *भीघ्रान्तिरे
the mss of Kāty 24) *ध्यस्त्वं MM. 25) तत्र एतानि एतादृशान MM. 26)
शास° Anukram श्यास° A M श्यावाप्त MM. 27) शास° Anukram. and A.
सास° M श्यावाप्त° MM. 28) मधूत्समाना B. 29) पर्यपन्त्यो A. 30) but not
in the निघ° ३३ 31) वृरुत् (Pada) belongs to वृषम्. 32) यजमानामात्य-
स्तुति° A MM 33) स्यानि M. स्वाहा प्रजा - परमेष्ठिने is wanting in MM.
34) संरुन्वितो M. 35) सानः A. MML. प्रातः M. 36) the mss. read प्रोक्ष-
माणाः at the beginning of the next verse, but the Anukramant and Mahā-
dharma join it to this verse, which is required too by the sense. 37) जग-
त्संरुतिविशिष्टो विष्णुः तदा विज्ञेयि MM. 38) the mss read सन्नः at the be-
ginning of the next verse see note 36 39) भद्रार्थं A. M. 40) M. adds इ-
ति वेददीपेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः । श्रीरामायनम् । नमः कृत्वाय । MM adds इ-
ति श्रीमन्महोदधरपण्डितविरचितमाध्यन्दिनिशांखीयसंस्कृताभाष्ये वेददीपाख्येऽष्ट-
मोऽध्यायः समाप्तः श्रीसांख्यसदाशिवो जयतितरा ॥

Read p 219, 21 विह्विम्ब. 23 चनेति निपातः. 224. 17 घ्राद्. 227. 11
१४ ॥ १६ ॥ must form a new line. *The text of the sixteenth verse is the
same as that of the fourteenth.* 228. 13 पयिवाभसंश्च. 232. 16 *सिपमव
मत्यैर्मत्यैकृत पुरुषः. 23 तद्वयासिपं 242. 3 त्रपम्. 246. 10 सत्रं हि 17 ह-
स्तद्रः. 253. 18 मनोरुरे । 255. 4 *विशत्यनु. —

*Adhyāya IX. karṣk. १-४० are explained in the Çatap. Brāhm. ५, १, १, १४-२, २, १२
and quoted by Kātyāy. १४, १, ११-१५, ४, १५. —*

1.) भक्तनीयानुठा° MM. 2.) त्रिधात्वानं A. 3.) दस्तीति दादेशे is wanting

in MM. 4.) विविधेन MM. 5.) किं भ्यत् A. यत् is used here in the sense of the greek *ἔτι*. 6.) against the accent and the Pada: संवाक् is a compound. 7.) तडि A. MM. 8.) °वद्धेन MM. 9.) °ज्ञावावद्धः A. °ज्ञावद्धः MM. 10.) स्पन्दमानः ? coniect. 11.) °रेण च तृचन the mss. of Kātyāyana. 12.) कर्म देवतातिः सर्वदेवतातिलतातिलौ च हृन्दसीति (see पाणि° ५.४.४१.) देवश° A. कर्म देवतातिः तिलतातिलौ च हृन्दसीति देवश° MM. 13.) द्रप्रति A. प्रति MM. 14.) सृप्रवत्तो A. सृज्यवत्तो MM. 15.) वैचित्ये the mss. and the Dhātupāṭha २६.८१. Read वैचित्ये. 16.) °दह्ल्यपि the mss. 17.) निःश्रेण्या MM. 18.) °पमुत्क्रमति (!) हेऽमृता A. 19.) भवतु अस्माकं सर्वंशिन A. भवंतु अस्माकं संवंशिन MM. 20.) सृह्रस्य च इतस्य A. 21.) see Çatap. Brāhm. १.५.२. १६-१८. 22.) °वांतदि° A. M. °वातदि° MM. O. 23.) परिचयविद्यः A. परिचरावद्यः MM. 24.) सुवतामित्यर्थः A. इन्द्रस्या° - °प्य पुत्रम् is wanting MM.

Read: 258,9 उपर्यु°. 273,4 स्तोममज्ञपन्. 12 पद्यात्स°. 275.18 °पेक्षामि-
ति. 276,25 आत्म°. —

Adhyāya X. kaṇḍ. १-३४ are explained in the Çatap. Brāhm. ५, ३, ४, ३-५, ४, २१. and quoted by Kātyāy. १५, ४, २०-१०, १२. —

1.) असम्भवात् तदीयातपवर्षणादेरिति द्विः तदानोमातपवर्षणादिर्निमि° MM. 2.) जलरागिद्वया O. जलरात्रिशिद्वया MM. 3.) वृहतीनोमाः O. °त्तीनां - अययतीरिति वृह° is wanting in MM. 4.) गमै O. धर्मे MM. 5.) व्रवस्य O. श्रुतेः - जनयतीति is wanting in MM. 6.) Causativum from गुह् as रोपयति from रुह्. 7.) सद्गाता O. स उद्गाता - तृतीयपर्याये (at the end of the comment on k.11.) is wanting in MM. 8.) एक एक O. 8[!Read9.] सूर्यश्च तडुदेति O. सूर्यश्चे तदा उदेति MM. 10.) पर्वतस्तस्य तः पर्वमरुद्भ्यां त इति O. पर्वतस्तस्य अतः पर्वमरुत् इति MM. see पाणि° ५.२.१२२. वा° ११. 11.) मो मा अर्हिं° O. मो माहिं MM. pag.293,15 The çloka अग्नौ प्रा° is taken from Manu ३.७६. Mahā-Bhār. १२.१४०६ (where the reading is: °तिर्ब्रह्मन्नादि°). 12.)

but the text reads मयि' 13) Mah dbara omits the अग्नि' 14) the Pada (and the Jāyapāṭha too) reads indeed only विशीजा, where as it divides the word सत्योज्ञा in two parts सत्योज्ञा इति सत्य । शीजा । 15) सुमङ्गलनामानतरुमाता° O MM सुमङ्गलनामान नरुमाका° A M 16) कात्या° ११ ६ २० 17) मध्याद्विवचने O A M मध्यमैरुत्रचने MM. 18) M and MM add इति वेददीपे रत्नसूचरुत्तौत्रानणोवर्णनो नाम दशमोऽध्याय 19) स्वाराणी k first hand —

Read 286 22 °णाभ्यामा° 288 23 °तिसृभिर्दश° 296 16 रश्नीन् —

Adhyāya XI kandik १ २३ are explained in the *Çatap Brāhm* १, २, १ १२ १, ४, ० (with the exception of *kandik* ०२ ०२) and quoted by *Kātyāy* १५, २, २०-४, ४२ and १५ १, ८ —

1) नम श्रीरुत्ताय । र्मा° M श्रीगणेशाय नम । श्रीताय प्रसन् । र्मा° MM 2) दृष्टवामि MM. 3) but the text reads प्रसुवाति 4) प्रसुवाति MM 5) कुत्ति° M MM 6) °मुत्क्रमय° the mss of *Kāty* and the *Çat. Brāhm* 7) पृथिवी is a gloss and wanting in the *Çat. Br* 8) अग्ने the mss अग्ने is my conjecture I prefer also to read अग्निषी instead of अग्निषी 9) °त्येनेन पिपटमयि° the mss of *Kāty* 10) °वृत्तये A 11) 12) against the accent and the Pada. 13) see in Westergaards *Radices linguae sanscritae* the *Dhātupāṭha* २५ १० 14) Read with MM अग्निषादि° 15) The Pada reads भङ्गवताम् । भङ्गवतामिति भङ्गुर । वताम् । 16) हि पर वृत्त इत्यल ल्यते MM. 17) इता वायुनूर्धे MM. 18) पूर्व ऋचो MM. 19) अग्नेयदान्य A MM. In the following lines the disjunction of स्वानात् from आ is against the Pada and the accent. आस्वानात् is a compound see *kand.* २१ 20) भरन्सन् M भरन्सारन् A. Read with MM धारयन्तान् 21) अजाणा नि पूर्वलो° M MM. आजाणानि पूर्वलो° A पूर्व is my conjecture 22) We expect मारस्य before घञस्य but the mss omit it. 23) दक्षणा कृत्वा MM. Read with the mss of *Kātyāy* दक्षणा कृत्वा 24) गृभ्रात्य° M गृभ्रात्य° A

MM गृह्यात् the mss of Kātyāy. 25) °श्चलेपडैर्° °श्चलेपडमा° M. °यति द-
 क्षि° - °मादयि° is wanting in MM. 26) हृ is wanting in the mss. of the
 Brāhm 27) the word is wanting in the Nighanṭu 27[sic]) पाकादूर्ध्वे M.
 28) °कर्मस्वयं पठितः MM 29) °लायातस्ती° M °लायाविस्ती° A लाया-
 वस्ती° MM and the mss of Kātyāy 30) अष्टऋग्भिः A. M. MM. 31) The
 Nominative of मलिम्बून् is not मलिम्बुचः, but मलिम्बवः, and so also
 reads the text of verse 79 in A. B C J K (secunda manu), but Mahīdhara
 and his text (in E I H 2479) as well as K prima manu read there म-
 लिम्बुचः, see मलिम्बुचः (sic) निध° ३ २४ 32) मस्मसा B C K J.—

Read° pag 307, 21 वितेर्नपयः. 310, 5 वेत्तीति 316, 17 °पसामु°. 18 ज्ञा-
 तं-ज्ञातं. 319, 13 °मूर्ध्ब. 21 दृशेः. 338, 13 देवीर्वि°. —

Adhyāya XII kandik. १-३३ (with the exception of २१-२३.) are explained in the
 Çatap Brāhm. ६, ७, २, २-८, ३, १. and kand. ४४-११७ (with the exception of
 ५३-६० and ७७-१०६) in the same ७, १, १, २-३, २, ८ - kand. १-११७ are quo-
 ted by Kātyāy. १६, ५, १-१७, ३, २१. —

1.) इति वेददीपे एकादशोऽध्यायः ॥ लक्ष्मीनस्करिं नत्वा हेरं चं गुरुपत्तञ्जं (°) ।
 संहिताद्वादशाध्याये मन्त्रदीपः प्रकाशयति ॥ एकादशाध्याये M. इति वेददीपे एकाद-
 शोऽध्यायः । श्रीगणेश प्रसन्नं (°) । श्रीनृसिंहं रमाकान्तं ब्रह्मादिव्यूहसेवितं । वरा-
 भयधनुश्चक्रकरं चन्द्रनिभं भजित् ॥ एकादशाध्याये MM. 2.) M adds रात्रिदिवसी
 3) °भ्युद्धभाणं च तस्मिन् MM and the mss of Kātyāy. 4) करोति तस्मिन्क्र°
 MM 5) ग्रहणं ग्रहणं A. 6) in the second recension 7) हि यस्माद्यः ज्ञ-
 ज्ञानः उत्प° M. हि स्मात् पज्ञात् उत्प° MM 8) before धनं we expect रयिं,
 but the mss. omit it. 9) but the sūtra reads पूर्वपदात्संज्ञायां. 10) जानीम
 A. MM. 11) पठत्सु is wanting MM. 12) °प्रगादिद्वये A °प्रगुपादिद्वये MM
 13) रोदसी च वयं A M. रोदसी व वयं MM. 14) घृतेः is omitted in the
 commentary. 15) On account of the accent भाः is not to be disjoined
 from वृहत्, वृहद्भाः is a compound. 16) 17) बोधामेति A. 18) The edi-

tions of Pāṇini read १९) ब्राह्मण A 20) तत्स्वत्यानं A तत्स्यानं MM
 21) 'रूपा मयि ते कामधरणमभूदिति मयि ते पशवो the Brāhṃ 22) सपत्न्यवः
 A 23) against the Pada and the accent आ belongs to अन्तु see Adhyā
 ya VII not 22 23 24) आपञ्च A MM. 25) 'सीत्येव MM. 26) here
 seems to be a lacuna in the mss, as the explanation of त्रिषा रोचने दिवः
 is wanting 27) दृष्टशिष्टा M दृष्टशीक्षा MM 28) 'णादेव पत्रनाम्नि' A M
 MM. 29) स्वतिव्रपस्वटो MM 30) सूत्र्या A B सुत्र्या C K. J Mahidha
 ras text (E. I. II 2479) and the Brāhmana 31) युद्ध is wanting in MM
 32) पत्रिमा' MM Read with A पत्रो धारा'. 33) ओपथियुक्ता' A 34) ज
 गज्जननम् MM 35) नक्षित्वृत्तिवृत्तित्या' MM see Adhyāya VI not 13 The
 editions of Pāṇini read वृषि instead of वृषि nor do they enumerate हृष्
 amongst the verbs comprehended in the rule 36) I have not yet met
 with this rule 37) Yaska reads अयाप्यस्यां तादितेन क् 38) सि' सनोतिः
 conr 39) आमयति MM 40) see Adhyāya VIII not 20 41) 'सिवादितः
 MM 42) On account of the accent उप is here preposition, not adverb
 43) वृत्ताश्रया B and Mahidharas text (E. I. II 2479) 44) 'गद्' M 'दु'
 MM 45) प्रतिदिश is wanting in A MM it is taken from the mss of Kā
 tyā 46) The Dighanta reads आनट् 47) लोकेष्टकी' MM 48) माशी
 र्द्वी MM 49) 'पद्' M MM 'पद्नी' A 50) पत्तापपातमत्र A पञ्चमपपात'
 MM 51) धन A 52) The Pada reads मानुषा 53) मनुष्यज्ञानियु' A 54)
 'पट्ट' A 55) The editions of Pāṇini read इनिठ' 'दी ग्रस्ता' - 'शयिन म' is
 wanting in MM 56) तिष्ठति A 57) 'दिसिक्तान्तो M MM 58) M. and
 an I MM add इति वेद्दाये एवामोचमादिसिक्तताभिपन्नपान्तोऽध्याय. ॥ —

Read pag 352, 1 प्रपारानु° 359, 12 [पा° ट ४ ३ (9)] 364, 19 आो —

Adhyāya A. III kandik १-५३ are explained in the Catap. Brāhṃ ७, ४, १, १-५, ३,
 ६, and kandik ५३ are in the same १, १, ४-२, १ - kandik ५ are quoted
 by Kātyāy. १०, १, २०-१, १ —

1.) श्रीनृसिंहं गणापतिं गुरुं दुर्गा शिवं गिरं । नवा त्रयोदशोऽध्याये वेददीपं ब्रु-
वे भ्रुमं । द्वादशे M. and MM. 2.) See पाणि० ६. ४. ७३. 3.) सम्यक् MM. 4.)
शत्रुत्र सहते MM. शत्रुत्र स० A. 5.) पेवालेपु MM. 6.) समुद्रवन्ति? 7.) against
the accent and the Pada. अन्तः is to be disjoined from रूदा. 8.) सप्त-सप्त ।
एकैकमिन्यन्ये M. MM. 9.) *धादीकारः A. *धादीकारौ M. *धादीकारो MM. 10.)
चित्तिं चेतव्यं MM. चित्तिं चेतव्यं A. The text reads *चित्तिं. 11.) रजसो प्रजा-
पते A. M. MM. 12.) एतच्च A. 13.) नृन् A. नृः B. नृः C. नृः EIH 2479. नृः
K. J. See १८. ७७. where we find the following readings: नृः B. नृः C. नृः
EIH 2479. नृः K. J. 14.) एमन् A. MM. 15.) मन् लोपश्च A. मन्तो लोपश्च
MM. 16.) *मोद्मन् A. MM. 17.) इयमपान० the Brāhm. The word पृथिवी
is a gloss. 18.) Kātyāyana reads दश-दश पुरुषमुपार्थैके रेतःसिग्विलायां च
सर्वतो यवायोगमयं पुर इति प्र०. 19.) भरत् A. 20.) *तरतस्तस्यौ A. *रत्र त-
स्यौ MM. 21.) *त्सुमित्रं A. *त्समित्रं M. MM. 22.) *मित्रश्चपिद्वयं A. MM. 23.)
चे-वे ना० A. MM. 24.) *कर्मऽर्पि० A. MM. 25.) *तृष्ठा लो० MM. 26.) वि-
श्चेति A. MM. see Adhyāya XII. not. 16. 17. 27.) M. and MM add. इति वे-
ददीपे प्रथमचित्युपधानं नाम त्रयोदशोऽध्यायः. —

Adhyāya XIV. kaṇḍ. १-३१ are explained in the Çatap. Brāhm. ८, २, १, ४-४, ३,
११ and quoted by Kātyāyana १७, ८, १५-१७, ११.

1.) श्रीनृसिंहं गणापतिं प्रणाम्य कृपया तयोः । अयं चतुर्दशाध्यये वेददीपो वि-
तन्यते ॥ त्रयोदशाध्याये M. and MM. but M reads both times *शोऽध्याये. 2.)
उख्यस्याग्रे M. *स्याग्रे MM. 3.) वीर्येणोक्तु तिष्ठति M. MM. 4.) द्रविणो MM.
5.) मन्त्रविशेषो? con. उद्गुल - पद्य is wanting in MM. 6.) ज्यैष्ठमासः M.
7.) प्रातिकसु० M. प्रतिकसु० MM. 8.) समानस्य is wanting in M. 9.) वयोना-
थाः M. ते वयोनाथाः - श्रुतेः is wanting in MM. 10.) M adds एवमुत्तरमन्त्रे-
द्यपि. 11.) सर्व - विश्वैर्दे० is wanting in MM. 12.) जनवचा M. 13.) दर्शन-
समर्थ - 'वपासमर्थ' is wanting in MM. 14.) बहुशासुध्रव० M. the शब्द is my

coni 15) चतन पुरस्तात् is wanting in some mss. of Kātyāyana 16) व-
 स्त्वा द्वि V वस्तस्त्रज्ञ. द्वितीयस्त्रिज्ज' MM 17) वयमा is wanting in M.
 MM 18) व्यावृत्ताः M 19) क्षरं पृष्टे the Brāhmana. 20) पूर्वम्त' M MM.
 21) आनापेपु MM 22) द्वादश' M द्वादश MM 23) मितशदा ह्न्दो MM
 24) 'व्य ह्न्दम्त' MM 25) पादौ M, MM. 26) मङ्ग M 27) सस्तवः MM.
 28) वागुर्ग्या M 29) पञ्चसु' M MM 30) M adds ग्रथिरामासानिप्रथिषा.
 31) द्वादश M 32) 'गच्छति जन्मना M 33) हृते the mss. of the Brāh-
 mana 34) I should like to add here पतिरिव. 35) 'रस्तुत M. 36) but
 the accent of the Brāhmana divides both words into two 37) Here clo-
 ses a great lacuna in A, where the whole Adhyāya from the beginning
 till to these words is wanting 38) 'रस्तुत A. 39) M and MM add इति
 वेददीपे द्वितीयप्लुतमिचतुर्विधितिनतनिद्वपणं चतुर्दशोऽध्यायः ॥

Adhyāya XI' kandik 1-18 are explained in the Ātap Brāhm ८, ५, १, ८-९, ३,
 ११ (with the exception of २०-२८) the are quoted by Kātyāy. १०, ११, १-
 १२, २२ —

1) गन्तासं नृकृहि मङ्गं वाचं लक्ष्मीमुगां गुरुम् । नन्वा पञ्चदशोऽध्याये वेददीप
 उदीर्यते ॥ चतुर्दशोऽध्याये M MM. 2) 'स्नात्राधि' A. 3) 'ताननुत्पत्स्यमानानपि
 & 4) 'न्द्रहृषदृश' MM 5) against the Pada and the accent, who show,
 that we are to read आर्षज्ञत्व not यज्ञत्व 6) दृश MM दृश' A M 7)
 धृतत A 8) प्रज्ञाम' MM. 9) आद्रियत is wanting in A 10) विचतिर्द्या?
 coni 11) समुद्रवस्य? coni 12) We expect समुद्रह्न्द' as the Brāh-
 mana too reads but the mss. omit the ह्न्दः. 13) वा is wanting in A.
 14) सुवदी' A कसुपु दी' MM. 15) कपीत' A. 15) 'रावतिर्पि' A 'रावतिर्पि'
 MM 17) मिल्लेपनयो' A 18) भोज्यते A भोजते MM. भोज्यते is my con-
 jecture 19) is wanting in A. 20) We are to expect गिरह्न्द' 21)
 आनह्न्द' C 22) is wanting in MM धनुष A 23) कौरिषि' A. 24) उ-
 विग रोदपा A. 25) 'प्रयाजज्ञात' A. 26) तदि this root is wanting in Pāni-

ni's Dhātupāṭha 27) स्यले र A. स्यलेः M. 28) अथवा वाचवा° A 29) द्वितीयांतं A. MM. 30) *त्यन्त्रेतिरन्मन् A. MM. 31) रात्रिं MM. 32) *नाध्यापनायोप° A तेनाधीतायाध्ययनायो° MM. 33) *र्मनन्त्युक्ता A. 34) अत्राय M prima manu. 35) उर्जा अत्ररसं A 36) but Yaska reads गुत्स इति मेधाविनाम गृणा° 37) स र्नां A. स सेना MM 38) समयग्रामं A. 39) परिचारिको A परिचरिको MM 40) पुत्रिकृतस्य A पुत्रीभूतस्य M 41) माह्विहिरिति A. माह्विस्त्रिरिति M 42) युक्ते A 43) अग्ने A MM 44) दक्षिणा is wanting in MM दक्षिणतः in A 45) असो MM. 46) स्फूर्ता A स्फूर्ता MM. द्रुओस्फूर्ता Pāṇini's Dhātupāṭha 47) प्रोक्षन्तो MM 48) तस्यापि MM. 49) विप्रयुक्तः । A. 50) स्तुतयो यस्य स्य उह्यच्चो गतिर्यस्येति A 51.) is wanting MM. 52) सुतेरि° MM. 53) इलोप A. M. 54) *त्सोऽपः प्रविण° MM. see Vājas S spec. II, 86. 55) मथनाङ्गा° A M. मथमानाङ्गा° MM. 56) च सुणद्धो A. 57) *तुमागह° MM. 58) *द्वलपुत्रवं सदस्यु° MM. सदसः पुत्र° M 59.) वपा A. 60) MM adds उपस्करभूतो वा 61) ह्यन्यः A ह्यः M. The affix ह्य is wanting in the Unādisūtras but see उणा° ३. १७. 62) कल्याणादो MM. 63) तापपापप्र° MM. 64) मेने A. 65) लडु° A M. 66) द्रवन्ति MM. 67.) स MM. 68) *स्ये जंगागमः A. *स्य जगागमः M. *स्य जगागमः MM. See Pān. ६ १. १५१. 69.) This quotation is wholly misplaced, for र्योः is not formed by ईरच्, but by ई see पा° ५. २. १०१ वा° २ besides the quotation itself seems to be incorrect see पा° ५ २ १११ and १०१ वा° ३. A reads *चाविस्त्यर्थे and MM. *र्थे ईरप्रत्ययः. 70) स्वर्ः is omitted in the interpretation. 71.) *मण्डलं - गृहाना A. 72) सेति A. सेति M MM. प्रेति is my conjecture, as I have not yet found this passage in the Ṇatap Brāhm. 73) वकृति° A. 74) जिणिरक्लो° A जिणिरक्तूरव° MM. 75) तृतीयां विद्यन्वोतिपं A. परमेष्ठी - *तिपं is wanting in MM 76) अविष्यन्तिरु° A. आभविष्यन्तिरु° MM the Nighantu reads अविष्यन् 77.) स-

मुजयुहमग्नि MM 78) सोदक ति° A सोदकस्ति° MM 79) मनोद्वे M MM 80) MM adds इति श्रीमन्महोपररुते वेददीपे पञ्चदशोऽध्यायः । 81) See म न्निस्तुय Adhyaya XI not.31 —

Adhyaya XVI The kand १, १०, २४, ४६, ४७, ५४ ६४ ६६ are partly explained in the Ātap Brāhṃ १, १, १ १४ ३० kan I १ is quoted by Kātyāy १०, १, १ ५.

1) श्रीगणेशाय नमः । श्रीसावसदाशिराय नमः ॥ नन्दो नन्दरि नत्वा महा गणपति गुहम् । वदामि पाउशेऽध्याये मत्तदीय प्रयामति ॥ पञ्चदशेऽध्याये MM 2) 'यात्या राम' MM A 'यहो' is my conjecture 3) अनुवाकज्ञपाते MM 4) जिलासे MM 5) is wanting in A 6) See पा° ६ ४ १२० वा° २ अडि वेद्यावम् M अडि वै वेद्यम् A अडि वेत्येवम् MM 7) हे मीडुष्टम ते [मिदु से चने युवतम परिणामनिषेधदारेण स्तुति अस्मात्सर्व भवति इति उग्रदभाष्ये] कृ- तम वापर्युक्तं ते त इति अर्थक (!) । उग्रद । ते हेति खड्गप्रमाणुध । ते ह स्ते धनुरिति तेषद तव दस्ते यो धनु इति धनुप्रमाणुध MM Ua/as scholion reads as follows या तव हेतिरापुर हे मीडुष्टम मिदु सेचने सेतूतान युवतम परिणामनिषेधदारेण स्तुति अस्मात्सर्व प्रभवति दस्ते कभूव भूता ते इति अर्थक धनुरिति हेतेप्रिणेषणम् तथा हेत्या अस्मान्विद्यत सर्वत तमपत्नया यत्ना व्या- पि व्याभिरहितया परिभुत्र परिपालय । 8) विद्यत सर्वपदिभ्योऽपरधेभ्यो वेति अदा वल सर्वत नोऽस्मान् त परिभुत्र भुतोर्वि° MM, but the text reads अ स्मान् not ना 9) एव । किरिभ्य इत्येताप्रत्परतम् MM 10) इपुमद्य घो गात् is wanting in A 11) 'स्कारा । ते च न भयित्वात्ता तेषा MM 12) एते° रुद्रा is wanting in MM 13) पयामिति प्राप्ति हान्दस । उग्र° । पयोनां MM Ua/s reads पयामिति प्राप्त 14) 'तृतीय' पुन पुन ससारिण MM 15) अद्वै MM 16) न हि सारवि वनपि हति MM 17) आलो° - नम. is wanting in A 18) दस्त्यश्चर्यपदाति पत्ति । एको MM 19) The MBh. reads द्या स्यो गजवैको नरा-पञ्च पदातय । त्रयश्च तुर्गास्तज्ञे पतिरित्यभि- धीरते ॥ 20) कृत्वापत्तस्य भावः कृत्वापत्ता तथा A कृत्वापत्तस्य भाव कृ-

त्त्रायता तथा कृत्स्नायततयेति प्रति तकारलोपशब्दसः MM these last words are taken from U'a/a. 21) तलोपशब्दसः is wanting in MM 22) सबनः A. MM. 23) against the accent and the Pada नक्त चरद्भ्यः are two words, not a compound 24) व्रतपतय° A. MM. 25) क्षितारः MM. The mss of the text read क्षत्तृभ्यः. 26) See उणा° २ ११ क्षत्तृ is wanting there, its formation being taught in the preceding rule २ १० 27) the mss. of the text read पुञ्जिटेभ्यश्च 28) श्रम्योऽपि प्रणतिर्युक्ता शिवाधिष्ठानशङ्कया । श्रानो वेदाः श्रयतयो वेदानां परिपालकाः । शिवरक्षस्ये [रक्षस्ये the mst] मध्याख्यरि-पुसंहारं कर्तुं भैरवद्वयधृक् । भयौ [भयौ?] स वाणातूणीरखद्भर्मधरो रुरः । तदा किरातत्रयेण देशः [देवाः?] सर्वे समाययुः । तदा वेदाः श्रयत्रयेण ध्युर्वेगणा-न्विताः ॥ दिशं संपूरयन्तस्ते धनिभिर्मद्यभीषकाः । ततो ममार त मद्यं रुरो भै-रवद्वयधृक् । तदा प्रभृति रुरोऽयं मद्यारिरिति [रीरिति the mst] कीर्तितः । इत्यहोबलभाष्यं (!) । अतः श्रुनां [श्रुनं the mst] नमस्कारः कृत्याक्षेपः पराकृ-तः । भास्करीयभाष्ये त्वेवं (!) शिपिः शेफ (!) इव निर्वेष्टितः [See निरु° ५ ८] पलतिरभिधेयः प्रजननरद्वेष्टरहितः (!) इति उच्यते ॥ श्रानः MM. The words from भास्करी° - उच्यते are certainly misplaced here they very probably may have been taken from a marginal gloss v 29, where the word शि-पिविष्टाय is explained by U'a/a as follows शिपिविष्टः शिपि इव (!) निर्वे-ष्टितः खलिभिरित्याभिधेयः । (Bhāskara's explanation of शिपिविष्ट see Indi- sche Studien II, 37.) The story of मद्यारि is no where mentioned by U'a/a nor by Bhaṭṭa Bhāskara Miçra. 29) कर्कुरास्त° MM 30) चका इतिक्रा-न्ताः वा MM. 31) चवलने° A. 32) कैलासे MM. 33) the mss of the text read उर्म्याय. 34) A reads प्रतिशर्षाय च. 35) is wanting in A. 36) कपो MM 37) वेदांता A. वेदाता MM 38) काले MM 39) ज्ञे धने MM. 40) वृत्तौन्वो जन्ने प्रव° A. 41.) कक्षः शृण्वने MM. 42) वैशलो MM. 42[?]) धनागम° A. 43.) पुरो - नमः is wanting MM. 44) धविवहा A धनिवहा-

व MM. 45) उनुया A. उह्या MM. 46) उनुप्यस्तस्मि A. 47.) शोभन ऊर्वः
 पूर्वस्तत्र MM. 48) स्वर्गादौ MM. 49.) the Nighan/ū ३. ३ reads तवसः.
 not तवः 50) चमेत्या* A. MM. 51.) संख्यैक* - र्यः is wanting in A. 52.)
 पूर्वज्ञयोऽनु* A. MM. 53) wanting in A. 54.) शिव ऋतस्य ऋतस्य शिवा शि-
 व ऋतस्य J.

Adhyāya XVII kandik. १-११ (with the exception of ११-३२, ३५-५२, ८१-११.) are
 explained in the *Ātap. Brāhm.* १, १, २, ५-३, १, २६ and quoted by *Kātyāy.*
 १८, २, १-८, २६ (with the exception of ३५-८८). —

1) श्रीनृसिंहं रमानावं ब्रह्मादिव्यूहसेवितम् । कंठे त्रिनयनं दिव्यं शेषं ह्रन्
 चतुर्भुजम् ॥ पीताम्बुवरचक्राभ्याधरं (१) वंदे सितस्त्रिपद्म् । श्रुद्रादिषु चक्रेषु चक्रा-
 न्ते वेष्टित वस्त्रिः ॥ श्रीगणेशं रमानावं गिरिं नवा प्रकाशयते । दीपः सप्तदशे
 ऽध्याये नृसिंहस्य च तुष्टये ॥ षोडशाध्याये MM. 2) see पा० ५. २. १२२. वा० ११
 (but तप्') 3) the accent and the Pada show, that अग्नि सम्भृतं are two
 words, not a compound. 4) ह्नि A. MM, but वै the mss. of the *Brāh-
 mana* 5) ईष्टदाः A. सर्वत्रेष्टदाः MM. 6) A (Chamb. 27) and E. I. H. 2479
 read श्रु* in the text, and so do also the mss. of *Mahādhara* श्रु* seems to
 me indeed the elder form, but as B (Chamb. 29.) C. K. J. maintain श्रु*,
 I have done the same in the text. 7.) see निघ० १. १. 8) *रम्भाणं मृद्वि घटा-
 नां । तया MM. 10) *द्यत्याफभ्यांरंभन इति भाः MM. 9.) निस्तत्तारुतवान्
 MM निस्तत्तनिस्तद्वलकृतवान् O. The whole passage from *कर्मा ग्वावा* to
 गृह्णादिनिर्माण* is wanting in A. 11.) दिवा A. MM. 12) *त्यैरधि A. *त्यैरे-
 चि MM. 13) वीर्यमवाक्षिपत् A. Manu reads वीर्यमवाक्षिपत् 14) Manu
 reads सरुवांशुसमप्रभम्. 15) च यमात्मानं ज्ञानी इति A. यद्वात्तोऽहमिति -
 पुष्पाकनरु* is wanting in MM. 16) घक्षरुम्प्र* A. 17.) पुष्पाकनरुम्प्र* A.
 18) सर्वावदानं MM. सर्वावदानं A. 19) तीव्रपवत्तेपि A. तीव्रपवत्तदपि
 MM 20) चैत्र MM. 21) वर्षुषशब्दो MM. 22) [निर्वोक्तं शत्रून् एक एव
 10 संयोगितानिर्ये[क्त इत्यर्थः] at the end of the interpretation of *kanḍ.* ३५

is wanting in MM. 23) see पा° ६. १. १६८. ८. १. १६ 24) The interpretation of श्पुहस्तेः and निषङ्गिभिः is wanting in A MM through the kindness of Dr. M Muller I supply it here from an Oxford mst it runs thus कीदृशः श्पुहस्तेः श्पवो हस्ते येषां तैः निषङ्गिभिः निषङ्गः खड्गो विद्यते येषां तीर्थानुष्कैः खाङ्गिभिश्च स्वकीयैः परकीयैर्वा. 25) संयोगिलनि° A. 26) अग्रचिपते MM. 27) नं B K. 28) so the Padapāṭha (A) whereas the Jatāpāṭha reads विश्वाहा, which reading I would prefer. 29) against the accent, for then the word ought to be accented विश्वाहा 30) च (conj) is wanting in A MM. 31) °ब्रह्म रात्रौ घृतस्थिता A °ब्रह्मस्य रात्रौ घृतस्थिता MM 32) द्वितीयेन्द्रदेवत्या is wanting in A MM I have supplied it from the Anukramani 33) the mss. of Kātyāy. omit the प्रति. 34) °त्यादिऋक्त्वं MM O [चित्यं प्रतिगच्छति - °पाठ इति is wanting in A 35) °यां प्रज्ञामंशां A °यप्रज्ञामाशां MM. 36) against the accent. 37) न उ सादिशा° MM तेजुसादिशा° O. °सादिशा° A. M. See पा° ८ ३ ६. 38) पृथ्या संलग्नं A. 39) °त्यादिऋक्त्वं A. MM. 40) पञ्चमग्नि° A MM 41) उपधानात् MM 42) against the accent. 43) पञ्चमं MM. 44) इष्टिका° A MM. 45) °संबंधं A MM °संबद्धं O 46) ह्योत्र MM. 47) ह्योत्रे पक्षे येषां MM. 48) हिरण्यमग्नान्याद्या A 49) but the Mundaka reads सुलोहिता या च सुधूमवर्णा 50) उक्च° A MM उक्च्यः is my conjecture. 51) पञ्चमग्नि° A. MM 52) The mss. of the Text read this verse not here, but अथा° ३१ ७ in the Āraṇyaka portion of the Vājasaneyi-Samhitā, on account of its being अरण्ये°नूच्यः (see Indische Studien I, [74] 185 not), and it is also on account of this its separation from the foregoing verses that relate to the same subject, that this verse seems to have been denoted by the epithet विमुखमन्त्र, which occurs several times in the Kātyāyanasūtra 53) [सुग्ल]क्षणां स्तनं to उत्समुत्पन्दनं सुग्ल[क्षणां कूपं] is wanting in MM. 54) see Mugdhabodha ५

- २५ 55) against the accent 56) अत्रेनेत्रेतादुक्ति A 57) ?वहूवा MM.
58) against the accent

Adhyaya XVIII kand १, ७० are (with many exceptions) explained in the *Çatap Br* १, ३, २, ५ ५, २, १ and quoted by *Jāṭyāy* १०, ५, १-६, २३ १५, ७, १ २.

- 1) श्रीगणेशाय नम । लक्ष्मीनृसिद्धशिशेखरचन्द्रकान्ते (!) शेषाप्तने (!) त्रि-
भुवनैकगुरो द्याव्ये । ब्रह्मादिदेवपरिवेदितदीनबंधो महुद्धिन्नेखितमिद् सफलं
त्रियेहि ॥ सप्तदशेऽध्याये MM 2) ? the number of the kāmās is not 115,
but 378 viz (19 × 12 =) 228 + 14 + 8 + 13 + 10 + 32 + 22 + 10
+ 8 + 13 + 20' 3) समुदययित्यया A 4) असुस्तवृत्ति° A असुश्चदृत्ति° MM.
असु प्रवृत्ति° is my conj 5) 'व्याध्याधिरा° MM 6) धस्तयान्नोपे A [समाना
ग्धि]र्भाजन - ज्ञश्च ग्धि[र्वन्धुभि] is wanting in MM 7) जेन्नभावी A 8)
against the accent, the Padapā/ha and the Ja/āpā/ha 9) प्रसिद्धाः is want-
ing in A 10) 'अणक्ताः MM. 11) is wanting in A 12) 'स्वेवादृश्यमापा-
त्तद्° A. 13) रश्मीर्न तदयकूपो A 14) ? 'शब्देनातिग्राह्यो conj [ग्राह्यो]वि-
वक्षित - निग्राह्यो [विवक्षित] is wanting in MM 15) 'ठात्तर्दृशायन्नो A.
16) ऊव्री A 17) ज्ञानू MM 18) 'षिटकाया A 19) मुत्तरेण A 20) स-
मालम्बनारोहे° MM 21) वृष is wanting in A MM 22) 'द्वर्भीपघातिनी
MM 23) मक्षामुपयोग° MM 24) अपि MM 25) against the Padapā/ha
and the Ja/āpā/ha of this passage when occurring in the ninth adhyāya
(१ २०) for here (as well as in the similar passage २२ ३२) those words
of the text, which had been already enumerated before, are wanting in
both pā/hās, according to their general usage if we ought to read here
अमुग्धाय this difference would certainly have been pointed out by them.
26) व्याडुल्लकात् वल्लयपि नशेरमागम A 'लकादसुल्लयपि नशेरमागम. MM.
27) [कार्त्तिक]काय - कार्त्तिक[काय] is wanting in A. 28) against the Padapā/ha
and the Ja/āpā/ha at १ २० see before note 25 29) चिन्शाय A. 30) ज्स्ती-

ति A. the Bhagavadgītā reads षोऽहम्. 31.) माग्यस्त्रानादि A. माग्यस्त्रानादि-
 ना MM. 32.) कल्पहोमः A. 33.) ब्रह्म A. The Padapāṭha omits the ब्रह्मा,
 not so the Jaṭpāṭha. 34.) against the accent. देवाः is Vocative. 35.) श-
 क्तौये सम्यत्वेन A. शक्त् लोपे मस्य नत्वे MM. 36.) the word दानं is not
 mentioned at all in this explication! 37.) but the text reads सर्वाः not.
 विद्याः! 38.) ऽयोजनां A. 39.) अभिषेकस्य द्रव्यसाध्यावात्. 40.) विद्यते MM.
 41.) विभज्य-विभज्य द्वादशांशमृतेत्यादि° A. 42.) ब्रह्मादीनि तान्यपकृष्य A.
 43.) तान्यपकृष्योत्तरो A. 44.) °ह्यत् उत्तरो A. °ह्य उत्तरोत्तरेन्मत्तः MM. 45.)
 ज्ञेयः पुंसे A. 46.) नाम is wanting A. MM. 47.) उणादि इप्र° A. उणादि -
 इप्तिर इति [क्षिप्र इ°] is wanting in MM. 48.) भृती A. भृति ह्याणस्त° MM.
 49.) °क्तेवाकारलोपः A. °क्तेः । चकारलोपः MM. 50.) वाहं A. 51.) °वत् ।
 आकरधारि° A. 52.) इञ् in the Uṇadisūtra. 53.) णिच । MM. 54.) in A B
 CKJ. unaccented against पा° ट. १. १८. २८. 55.) क्षनुष्टप° A. चञ् ष्टप° MM.
 56.) इति प इलोपः MM. इति परलोपः A. 57.) वेदिभूम्या च वरुिर्पा दर्भपूज-
 केन MM. 58.) अनद्वैतवादिनी A. अग्न्यदेवादिनी MM. 59.) °मात्मन्यदेवतं
 MM. 60.) is wanting in A. 61.) is wanting in MM. 62.) see पा° ६. ४.
 १६. १७. 63.) so A. M. MM: a second hand in MM has corrected this
 hemistich into its usual form श्रीमन्महोदधरकृते वेददीपे मनोरुदरे. 64.) MM.
 adds इति वेददीपेऽष्टादशोऽध्यायः । लिपितं माहृदिवः (!) संवत् १८१४ फा-
 ल्गुन सुद्ध ट मंदवासरि शुभमस्तु । 65.) जगंध J (sixtimes). जगंध K: but cor-
 rected in K. J by a second hand into जगंध.

Adhyāya XIX. kaṇḍ. १-११: ३२-३६: ४५-४८ are explained in the Ṣaṭap. Br. १२, ७,
 ३, ५-८, १, २२. — *kaṇḍ. ७१, ७२* are explained Ṣaṭap. Br. १२, ७, ३, ४ and
kaṇḍ. ८० is explained Ṣaṭap. Br. १२, ८, ३, १४. — *kaṇḍ. १-११, ३२-६१, ७२-
 १५* are quoted by Kātyāyana १३, १, २२-४, १२.

1.) ख्याये MM. 2.) मुखेनरहि° A. मुखोत्तर° MM. 3.) ग्येक्का A. °जलो
 पक्का MM. 4.) °निःस्त्राव° A. °णिःस्त्रावुदं MM. 5.) स्यापयत द्व° A. स्यापयत

द्य चूर्णावाम्बु MM 6) संसर्गा MM 7) श्चो यवाय MM अस्ति - त्रिपरि-
 षाम is wanting in A. 8) दधन्वान् A (the Pad-) J in the Padapāṭha,
 but दधन्वा दा in the Sanskritpāṭha See 59 २३ प्रातिशा. ३ ७ ८. 9) घे-
 न्द्रेषात्तमे मे तितिसृषा MM 10) निर्गा MM रजित - तेनेय मन्त्रेण is wan-
 ting in A. 11) स द्द्रुत दौहितेन MM 12) वागा होमपवित्रेण MM 13)
 उत्तर A उत्तर दे MM 14) व्यभि A MM 15) अनुपकृत A अनुपकृत
 MM. 16) पानचान्तो A पावन चान्तना MM 17) यदाचि क्रियते तत्सौ
 MM 18) र्द्वार्य MM 19) पर्मुक्ति पद्विवा A पर्मुलुपद्विवा MM. 20) द-
 षिनिदिते घनभा MM देप्रि दिते घनमाग A 21) शर्तानृणाभ्यां A (शतानृ-
 णाभ्या) शतद्विद्वाभ्या MM 22) आसिच्यु खुदि A. 23) सवृत कटुस्त्रिेति
 A भयत्यवृत कटुस्त्रिलि MM 24) श्चिभ्यामानिनम A श्चिभोतम MM.
 25) विशेषणान् विशेषणव्यदितिदि MM The whole passage from कर्मभि -
 छिनेन is wanting in A 26) नाशेयासति MM 27) मायत्रीश्च A. माय?.
 28) उत्तर च the miss of Katy 29) is wanting in A. 30) षटा । पमे
 MM षटा समे A 31) पावनानन्तर A पाठना 32) ऊती is wanting
 33) पुन । सप्रन A. पुन । सप्रन सुर्वत MM 34) आदे श्चत्सु A श्चि-
 स्तत्सु MM 35) कुतय चासिने दधादिति श्रुति MM 36) श्रुतिमुपाह MM.
 37) श्यक्त A श्यक्त MM 38) पत्त MM. 39) I do not see this त्ते in
 the text 40) ह्युपर्वतनी MM 41) चहमि । सचि MM 42) पेशलानि
 गृह्णा वेगन हि A हिपरद्वययोर्नाम शेशलानि गृह्णाति हिपरवद् MM.
 43) सर्व च MM सप्रन A 44) मूत्रपात्र 45) कुथभाव A. 46) उत्तानि
 पेज शुने सित अस्ति कृञ्च च नेत्रगतवृषाणि वसति आह्लादेत कुर्वति इत्यर्थः
 MM उत्तानि चक्षुनि संभवा A 47) द्योनाप्रिणो MM —

Adhyaya ११ *kaṇḍ* १, २, १० ११ are explained in the *Śatap Br* १२, ८, १, ८-१,
 १, १० — *kaṇḍ* १ १० (with the exception of २१, २३, ४०-) are quoted by Ka-
 tyāyana ११, १, १२ ०, १. —

1) षट् देशो A. 2) अर्षति A. MM. 3) शाना देवत्या A. 4) दिशगम

MM. 5.) नुहोति च the mss. of Kāty. 6.) against the accent. 7.) I do not find this वा in the text. 8.) सरस्वत्या कृतस्य A. 9.) गोभिर्वपावान् तथा युक्तः MM. 10.) देवीः घीतमानाः MM. 11.) स्मर्यानां MM. स्तय्या A. 12.) पूर्वञ्चो A. MM. 13.) against the accent and the Pada: there is no praeposition आ contained in आवत (Imperfect). —

Adhyāya XXI. This adhyāya (as well as २०. २४-३०) contains only *hautrá ricah*, which are not mentioned at all in the Çatap. Br. — *kanḍ.* १-२३ are quoted by Kātyāy. ११. ०. १३-२०. — *kanḍ.* २४-३० by the same ११. ६. १४-२५: and *kanḍ.* ४८-६१ by the same ११. ०. ८-१०.

1.) श्रीगणेशाय नमः श्रीसरस्वत्यै नमः श्रीविद्व्यासाय नमः श्रीमत्साम्बो जय-
तितरां । प्रणम्य MM. 2.) पृथुश्रृण्विति A. 3.) अग्यास्मिन्दिने? 4.) व्युटकालि
A. 5.) गयस्फानदृष्टा MM. गयः प्रावः the Anukram. 6.) against the accent.
युजा is Instrumental Singular, युजा is Nominative Dual. 7.) शनिता पत्ने
Pāṇini. 8.) पक्षतु A. MM. 9.) नित्रावं A. नित्राव MM. see Adhy. XIX. not.
4. 10.) प्रवमो भियकृशब्द आर्यः to be added? 11.) पङ्क्ति इन्द्रः A. MM. 12.)
is wanting in A. सुरावत्तौ MM. 13.) इव आर्यः A. MM. 14.) इन्द्रस्य - अ-
याद् is wanting in A. MM., conj. 15.) समाप्तिरिति काच्छ्वयः A. 16.) The
accent marks दधत् as Particip. praes. 17.) द्रष्टव्यस्तया A. द्रष्टव्यस्तया MM.
18.) सुष्ठु is wanting in A. MM. 19.) B joins this word here (and at the
epd of k. ६०.) euphonically with the beginning of the following *kanḍ.*,
reading सुरासोमात्सूप* (resp. सुरासोमोस्वान*): and the Anukramāṇi in the
same way gives only the beginning of *kanḍ.* ५१, including in it the *kanḍ.*
६० and ६१. 20.) *त्यादि A. MM. 21.) पंतोः MM. 22.) सूयस्या A. MM.
23.) *यात्तमः MM.

Adhyāya XXII. *kanḍ.* १-३४ are explained or quoted in the Çatap. Br. १३. १. २,
२-२. १. ०: ५. १. ४. and quoted by Kātyāyana २०. १. १-४. ३१.

1.) श्रीविद्येश्वराय MM. 2.) *श्यामानद्रव* A. *श्यामद्रव* MM. 3.) कव्याः

A MM. 4) रसना* A MM. 5) The Anukramani does not divide a into two parts 6) अघर्षुरित्तिन A. MM. 7) अर्चण इति पूर्वार्धे अस्तुतिः परोर्धे A. पौ अर्चन्ते गायत्री पूर्वार्धे अस्तुतिः परोर्धे MM. 8) मन्त्रदिशः MM. 9) *रुत्तेव MM. 10) *तापतं पन्थिरुक्त MM. 11.) प्रोचन् पर्यायणे A. प्रोचून् पर्यायणे MM. 12) भूतं A. MM. लूनं is a con. 13.) विघृताय K. J. B. 14.) घ्रा। अर्चनाय A (the Pada) J. 15) ज्ञानच् MM. 16) Böhlingk reads वनिप्. 17) against the accent The Pada indeed reads व्रक्षन्, but B. K. व्रक्षन्.

Adhyāya XXIII kand. १-१२. ४५-६५ are explained or quoted in the Çatap. Br. ११. २. १. १-१. १ and ५. २. २-१. ७. — kand. १-६२ are quoted by Kātyāy. २०. ५. १-७. २६.

1) श्रीविश्वेश्वरो ज्ञपति । श्रीरामचन्द्राय नमः । MM. 2) विपक्षसौ - ययो-स्तौ is wanting in MM. 3) The Pada reads ल्लाज्ञीन् as an oxytonon, but B J K. agree in reading it as a paroxytonon. 4) पिशं is wanting निघं ३. ७ 5) but the text reads *गवः. 6) but the Brāhmana reads सोमपुरोग-वनेवे. 7) As the text does not read अन्वेऽअम्वालिऽम्विके, this rule of Pāṇini is erroneously adverted to Pāṇini's reading refers probably to the black Yajus. see Indische Studien I, 183. 8) अकृष्य A. MM. 9) conj. लट् MM. लरु A. 10) अधि MM. 11) *द्वित्यतपुषट् A. MM. 12) ? conj. नारी नैत्यर्य* A MM. 13) वहुः प्राप्त* MM. वतुराप्तेतम* A. 14.) the text has सोम. not रोम 15) ग्रन्धिना MM. 16) ? पठथा* A. पपृथा* MM. 17) ! We should read quite the contrary चतुर्विं पचर्ये. 18) का* - वेति is wanting in A MM., but thinking the addition of these words necessary I have inserted them. 19) ? ग्व स्तक्षपां A. *ग्वः स्वक्षपाः MM. 20) The Brāhmana reads उदिते व्रक्षोग्ये प्रपग्याधर्षु*. 21.) हे A. MM.

Adhyāya XXIV kand. १ and २४ are quoted and explained in the Çatap. Br. ११, २, २-११. and ५, १, ११-१५: — this adhyāya consists of *gruṭrāpā mantrāḥ* and is therefore not quoted by Kātyāyana, *in yjogābhāṣṭi*.

- 1.) श्रीविद्येशाय नमः MM. 2) ? so, has A, तरसाय MM. 3.) श्वेताद्यो B. K. 4) पणमासिको विधिः ['कावधिः?] कालोऽविः त्रयवो गायत्रै सार्ध° MM. 5) गायत्रै - 'स्त्रयः is wanting in A. एकादशे after गायत्रै is wanting in MM, I have supplied it from conjecture. 6) मङ्गून् A. मङ्गून् MM. 7.) सधियो B A prima manu K. J., संधि° B. A sec. m E I H 2465, 8) जंतूः A. MM., but the mss of the text (with the exception of E I H 2465) have जंतूः. 9) काशान् A. MM, but the text has कशान्. 10) ऋष्यान् A. MM., but the text has ऋष्यान् 11) कुलङ्गान् A MM, but the text has कुलुङ्गान्. 12) विडान्ताः MM. 13.) A. MM, but the text has कुलुङ्ग. 14.) कुक्कटः MM. 15) शार्ङ्गः MM. शार्ङ्गः K 16) ? मनुष्यवदतीति A. °ष्यवदंती MM. 17.) O. MM., the text has द°. आटी - 'शेषाः is wanting in A. 18) मङ्गुः A. MM. and the Padapātha, s Indische Studien I, 263. 19) the Padapātha reads दार्वाघाटः । दार्वाघात इति दारु । आघातः 20.) भलकः MM. 21.) सुपिऽलीका J prima manu. A., सुऽपिलीका J sec. m 22) A. MM but the text reads ऋष्यो. 23) कुट्टणाची MM. कूट्टणाची B prima manu, कुट्टणा° sec. m. 24) वाधीनसः A. वाधीन° MM. The mss. of the text are not constant. A reads वाद्दीनिसः without dividing it into two words B has वाधीनसः prima manu, वाधीनि° sec. m° E. I. H. 2465 K. and J. (three times) read वाधीन°, but J. has also three times वाधीनि°, the long *i* being once corrected into the short one. The word is omitted in J. in the text itself, but has been supplied at the margin. 25) खड्गो A. MM. K. J., but A (the Pada-pātha) and B read खड्गो.

Adhyāya XXV. The beginning of *kand.* १ is quoted Çatap. Br. १३. ३. ५. १, the end of *kand.* १ ibid. ३. ७. ५, and the beginning of *kand.* २ ibid. ५. १. १८: Kātyāyana quotes २०. ८. ५-१८ the *kand.* १-१. २४-४०. ४१. ४०.

- 1.) so reads B, K has °दित्यान् श्म°, J. °त्यान्श्म°. We should expect °त्याञ्छ्म°. 2) वेददीप उदीर्यते MM. 3) अत्रदानात्कृत्वा MM. Two mss. of

the Brāhmana (M and C) read अत्रदानाय, a third (B) अत्रदाना omitting the final य 4) the second अत्रदाने being wanting in the mss., I have supplied it from conjecture. 5) both, the Padapāṭha and the Jaśāpāṭha, read तेगान् 6) ? रलयो र्; A. रलयोर्भेदः MM. 7) वनिद्रुः A. The Padapāṭha too and K read वनिद्रुमा 8) यकृन् लोतुमा A. यकृतन्कोमा MM. 9) conj. विधाद् MM विधा A. 10) विधा MM. 11) न मृज्यते इति is wanting in A. 12) नद्यर्षो MM 13) but Pāṇini has इन्द्रमपि दृग्गते, not चङ्गल इन्द्रसि 14) ? चेतवाङ्मन्यशासतेति MM चेतवाङ्मन्यशासतेति A. see Pāṇ ३.२ ७१ 15) शुपलक्षणाः A शुपलक्षरः एते येन वक्षमाणाः MM. 16) उपायाः B. 17) पुद्भोरिति A. पुद्भोरिति MM. 18) conj. तनवादिशः A MM 19) अयवद्दि A अयवद्दिषाणि MM 20) ? conj. ते एवा MM त एवा A.

Adhyāya XXVI This adhyāya is not mentioned either in the Çatapatha-Brāhmana or in the Kāṭhya-Sūtra

1) लक्ष्मीनन्दिरिं वाणी गणेशं गिरिज्ञार्वी (?) । नवा प्रवक्ष्ये पडिशेऽध्याये निगनदीयकः (?) tt MM 2) ? अरुणभगत. । कः शत्रुः MM. 3) प्रणाम्तु A 4) Pāṇini has not उच्च, but उन् only. 5) मोदूतो दुत्तं नरा MM. मो हती दुत्तं नरा A. 6) Pāṇini has पूर्वपदात् only. 7) see पा ६ ३. १३४ 8) but there is no न in the text. 9) संभिव हा MM संभिव जहा A., the Pada has भूमिः 10) द्वेषणा मत्यनंतरं ते A. 11) then we are to expect प्रावान् 12) The accent shows that अयोरुत्ते is a compound, but also the Padapāṭha has indeed only अयोरुत्ते, treating it as two words. 13) J. has only अयिहृत्क्येन् वारुसा ।

Adhyāya XXVII This adhyāya is not mentioned either in the Çatapatha-Brāhmana or in the Kāṭhya-Sūtra.

1.) श्रीनद्रात्रदानाय नमः MM. 2) B reads 'चन्वानुं', but A K. J. have 'न्मा'. 3) ?, so A-MM, I conjecture 'स्तेऽर्चिभिर्य'. 4) ? conj, A has अयं

मल्लोरुमयं MM omits [मरणान्] मुञ्च मर° °स्मादपि [मुञ्च किं च] there is no मयं in the text 5) ? conj इतस्य A MM 6) but the text has महिना. 7) this is a gross mistake अग्रामि is 3 p S Aor Pass from यम् 8) ? conj, निसृत A MM 9) पूर्व ऋच A पूर्वत्र MM 10) We expect सत्यः after कीदृशः, but it is not found in A or MM, whether this be the fault of the copies or of Mahidhara himself, who not seldom omits single words of the text in his explanation of it 11) against the accent, क्तिन् is oxytonon whereas if a verb it ought not to be accented at all 12) this passage does not occur in the Jyotisham of the Yajus or in that of the Rik

Adhyāya XXVIII This adhyāya is not mentioned either in the Çatapatha-Brahmana or in the Kātya-Sūtra

13) sic!, A MM 14) स्वदाति MM *)

1.) but the text has सुसमिद्धम्. 2) conj, is wanting in A MM. 3) conj, जगदुत्पादकात्प्रदुः A MM. 4) in K, for J omits this whole verse as having been already treated [२१.५१-६१] 5) K. divides v 46 and enumerates v. 46 c as v. 47, besides adding another v 48, which is nothing but a recapitulation of vv. 36-46 it runs thus शुचिमुज्जिह्वा प्राणमनुष्टुभा वलं वृक्ष्या श्रोत्रं पृथ्या शुक्रम् । देवौ त्रिष्टुभा विषिम् । जगत्या श्रूपं विराज्ञा वृषं द्विपदा भगं कुरुभा यशोऽतिहन्दा क्षत्रमिन्द्राय (sic!) वयोधसे क्षगामिन्द्राय (sic!) वयोधसे (sic!) ह्यगिनं ॥ ४८ ॥

Adhyāya XXIX This adhyāya is not mentioned either in the Çatapatha-Brahmana or in the Kātya-Sūtra.

1) against the accent सुष्टरीम is no verb, but an adjective. 2) against the accent पुरोगाः is Vocative K. indeed has पुरोगाः by the first hand, but the accent is struck out by a second 3) the Pada has साद्या, sādhyā? 4) कीदृशो रशना° A. MM. 5) instead of गृपाति° we expect गिरते°.

*) By a mistake these two vers are counted as if belonging to the foregoing adhyāya.

- 6) 'त्तन्नपानाद्यो A MM 7) ' conj स्वबुधानित्याह A स्वबुधानित्याह O
 प्राप्तीरिति प्रागग्र[वर्हि] is wanting in MM 8) ' conj वीरतर A MM
 9) See पा० ७ १ ३१ where १ similar but not identical ṽrttikam occurs
 10) ग्रानिसीदनाम् A MM 11) ' conj योदन् यु० A योदन् यु० MM 12)
 'ख A 13) समना A 14) देति MM [दत्तो हेति] 15) ' conj शूद्र इ-
 त्पर्य A MM 16) sic! A MM the text has भोगे 17) इतिहेति MM इत्य-
 हेति A 18) उग्रशब्दस्य A MM 19) 'पमेतामि० MM 'पमेत्यामि० A

Adhyāya XXX. The beginning of *kand* १ ५ is quoted in the *Çatap. Br.* १३ ५.
 २ १ १० *Kātyāyana* does not mention this *adhyāya*

- 1) 'कृत्वाय MM The *Padapāṭha* (A) has अतिकृष्टयेत्यतिकृष्टाय and the
Taitt. Br. reads अतिकृष्टाय 2) conj क्षत्रिया० - वा is wanting in A., MM
 has क्षत्रियाणां विश्वायुतो ज्ञात वा 3) नरिष्टाय A MM A C *Taitt. J.* *prima*
manu 4) ' conj, प्रत्यचारक० A प्रत्यचारक० MM 5) पौञ्जिष्ट both A and B
 C J 'ह K MM 6) ' पुञ्जिष्टोऽत्यज्ञ O MM. 7) विदल० A. MM, but the
 text has विदल० 8) ' कण्ठकीं मणार्कम् तत्कार्णा A कण्ठकीं कार्म तत्कार्णा
 MM. The *Padapāṭha* has कण्ठ 9) अर्त्याऽस्त्या । इत्ये A 10) अराधे all
 the mss 11) 'द्विष्टाय K 'द्विष्टाय first hand in J 12) परिस्वन्द K
 13) मान् । कृतम् (the *Pada* and J 14) but the *Pada* has परि । आयि
 नीम् 15) परिधी A. 16) so also the *Padapāṭha*, but B has वेन्द 17)
 शोऽक० MM and the *Padapāṭha* 18) पश्चा । दोषाय the *Pada* 19) जाम-
 वृषक A MM. 20) आऽस्ये the *Pada* 21) अवरस्पराय । अवरस्परायेत्यवर ।
 पराय the *Pada* 22) कर्पूर A कर्पूर० MM 23) ' conj पञ्चशतीत्युत्तर A.
 MM 24) MM adds इति मन्त्रदीपे त्रिशोऽध्याय ।

Adhyāya XXXI. The beginning of the two *anurākas* is quoted *Çatap. Br.* १३.
 ५ २ ११-२० *Kātyāyana* २१. १. ११ १५

- 1) ' conj, नेत्रसकृद्वेन MM नेत्रसकृद्वेन A. 2) so has MM स A. 3)

? so has Úa/a, इत्प्रदानादि MM. इतः प्रदानादि A. 4.) the Nṛisīnhopani-
shad reads: सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ-इव व्यवहरन्नास्ते. 5.) ? दधिमिनास्यं MM.
In A the whole compound is wanting. 6.) this is the reading of v. 5. in
the *Riksamhitá*, whereas here in the Yajus the reading is: ततो विराड-
जायत. 7.) so A. MM. instead of नाभ्या इति, very probably a blun-
der of Mahidhara himself. 8.) ? so has Úa/a: फलदातोत्सुकाला इति A.
फलदानात्मकाः काला इति MM. 9.) this is the order observed in the
Riksamhitá. 10.) this passage does not occur in the Jyotisham belong-
ing to the Yajus or in that of the Rik.

Adhyáya XXXII. This adhyáya is not mentioned either in the Çatapatha-
Bráhmaṇa or in the Kátiya-Sútra.

1.) तृत्तिकाष्टाद्यद्यादयः A. निमेष तृदिकाष्टाद्यद्यादयः O. निमेषा तृदिकाष्टा-
द्यद्यादयः MM. 2.) दिस्त्रचो A. दिस्त्रचे MM. 3.) against the accent, but in-
deed any other construction seems impossible. 4.) शरीग्रीवेन A. 5.) श-
रीरीभावेन MM. 6.) ?, मेधायहोऽपि A. MM. 7.) भवनं is wanting in A.
8.) अयाचिपे अयाचि MM.

Adhyáya XXXIII. This adhyáya is not mentioned either in the Çatapatha-
Bráhmaṇa or in the Kátiya-Sútra.

1.) हृत्कं MM. 2.) वार्धकूही° A. वार्धकीही° MM. 3.) पृथक् A. MM.
4.) कीदृशौ A. 5.) दस्म MM. 6.) अत्तरिक्ते शे A. समीपे - क्षरपो is omitted
in MM. 7.) ऊर्वाम् A (the Padapátha). ज्ञानानामूर्वामूर्वी (र्वानूर्वी second
hand) ज्ञानानां ज्ञानानामूर्वी (र्वान् second hand) । ऊर्वी दज्ञयन्त (sic!) दज्ञयन्त
ऊर्वी (ऊर्वान् second hand) ऊर्वी दज्ञयन्त J. मूर्वी K. मूर्वान् B and A (E.
I. H. 2465): the reading of the latter two is not decisive for the true
reading, as they always change the म् before a dental into न्. (The rea-
ding दज्ञयन्त of J., though six times repeated, is a blunder, K has the

right form दंत) 8) अग्रणे A. 9) is wanting; निष ३ ७ 10) ? conj
वर्तते A वतते MM 11) प्रियते चाप्रियते MM 12) (these three words
are wanting in A. 13) अग्रणे A अग्रणे MM 14) दुष्टन् । दुष्टन्विति
दुष्टन् । A (the Padapāṭha) J has six times दुष्टन् 15) सर्वमेध A MM
16) पुरात् A MM 17) एतन् A तृष्य भूतपर्ये is wanting in MM
18) तपय A 19) is wanting in A 20) the Padapāṭha (1 C) and the
Rudrapapa read also वृ but B K J maintain the व 21) अभजत भजते
A. 22) वेरते 1aska 23) ? conj वीतनन्तो A MM 24) निरालवतो A
निरान्वेत MM 25) वीशदेज ननोति A MM 26) I do not comprehend
why माहस is accented in the text instead of being left unaccented accor-
ding to the general rule 27) We should expect तन् 28) अग्रणे A 29)
conj तद्वन्ति A तद्वन्ति MM 30) नात् अनपत् MM नाम् अर्षपत् प्रा
प्तोत् A 31) I do not find this passage in the Aṅgika but see निह् ११
३४ सर्मा सर्षान् 32) ? अत्र वेसुन्प्रत्य* A MM 33) दन्ति त ज्जर्ममति
तर्षन्ति वा अनृष्यति वा A. 34) अन्ता A 35) A MM have अ* and so
has also the text in A (E I H 2465) the other mss of the text read अ*,
the reading of K however is doubtful 36) तूदम् A तूदम् MM 37)
against the accent and the Padapāṭha प्र belongs to दद्विरे 38) In the
text the ई is *pluta* both times not the second time only 39) वावा-
सी १. वान्ति MM I prefer now to read वावावानीद्यत् 40) नि वृष्ट A
नि वृष्ट MM 41) प्रतिता न्येतान् १ 12) ? conj. स्वाग्रं प्रत्ता A स्वा
वरां प्रन्तागती सद्रुपन्थे MM 43) त्रिन्लोके A MM 44) लोकिरुवास्त्रोमे
१ लोकिरुवास्त्रमे MM 45) ? conj आप्रिष्येत A MM 46) भावाद्दे A.
17) प्राणान्यता A. 18) सुनाम is not mentioned at all 49) ? conj.,
अन्ता मां A प्रवन्ते पत्रमानाया । MM 50) सामा । MM O सीमा A. 51)
the Uṅādisūtra reads अविमिभिसिन्धुपिन्य 52) सर्वग्रामवी A MM. 53)

नस्ति A 54) सद्स्र is not mentioned at all 55) ? conj. यज्ञेषु विप्रराज्ये
 विप्राणा राज्ये स्तोत्रशस्त्रादि तत्रात् A यज्ञेषु विप्रराज्ये - - सदेहं - - कर्मराज्यं
 स्तोत्रशस्त्रासधदि पठने त्र या य MM 56) द्विलो° A 57) वैदुष्यादक्षि° A
 MM 58) धनुपरमे A MM 59) मध्यनैकत्रचन A. MM for a similar blun-
 der see Adhyāya X nro 17 It may be a mistake of Mahidhara himself
 60) see Vṛihad Ar Mādhy V 2 61) सप्त इत्यर्थ A.

Adhyāya XXXIV This adhyaya is not mentioned either in the Ṣatapatha-
 Brahmana or in the Katya Sutra

1) यज्ञे A 2) ता A सत्ता MM 3) मन स्यां A 4) ? I do not conceive,
 what this quotation refers to 5) दिदिदि A MM and so read also the
 mss of the text 6) सोऽस्ति सो A (the Padapatha) and J 7) ? गिर्वणश°
 MM 8) ऽस्त्यर्थे A. MM 9) ? अनु द्वा A चतत्र - किम्भूत तां is wanting in
 MM 10) The remainder of this book is wanting in A 11) अनुपन्यतां
 O अनुपम्यन्यतां । अनुपम्य MM 12) here something seems to be wan-
 ting 13) I conjecture we are to supply कयमिव र्यमिवाद्या 14) ? स्व
 स्वानि° O स स्वानि° MM 15) देवलोकेषु MM 16) सुवन्ति O MM 17)
 ? शस्त्रे च पठ° MM शस्त्रेऽत्र पठनीय मत्रमवदि° O 18) K gives the six
 first verses, adding after the sixth the following words इति पठ्ण्डिका( )
 पर्शासोक्ता, then it begins with giving a new the first verse, after it the
 seventh and so on

Adhyaya XXXV kand १-१० are explained in the Ṣatap Br १३, ८ २ ३ ४ १२,
 and quoted by Katya २१ ३ ३२-४ २८

1) ? conj. वामुमहेत्यारभ्याधीतान्म° A MM 2) श्मशानात्] कर्म to नि
 खेया । [इतत्कुर्वतां निकटे is wanting in A 3) MM adds ११० 4) MM
 adds ११, whereas O १२१ 5) वाणाशम° O 6) त्कुर्वता O MM 7) त्
 णापूर्वलक्ष्णु° O तृणाफलक्ष्णु° A. तृणापूर्वलक्ष्णुदृत्य MM 8) पुद्गयेत् O MM

9) दक्षिणाग्नेः MM 10) 'श्वेकट' MM 'विकेट' A 'वेद' Katyāy 11) the Pada has अश्मन्वती not अश्मन्वती, the *r* seems to be taken from the beginning of शीयते such incorrect divisions occur not rarely in the Kāṭṭya Sūtra Or are we to suppose a different interpretation अश्मन्वती. शी-
यते (or ईयते)? 12) दुःस्वप्ने A. MM 13) this is one of the cases mentioned in note 11 14) एतदर्थं A. MM 15) ? conj. कि A कि च MM. 16) किं च is wanting in A 17) तस्मैवाद्दोरण MM 18) 'श्वेतान्वितन्' A. MM. 19) सस्तारोक्षपाशवने MM 20) 'पत्त्यन्ते' A वान्तात्सू MM 21) the accent refers अग्नि to अग्नात् not to ज्ञान 22) विशेषे MM 'वचनं' A. 23) the *kaṇḍ* ५० ५८ are a modern addition they are wanting in J, and even in K it is here stated that the fourth anavāka has only २१ *kaṇḍikās* (अ-
पेतो षु २१ । चतुरनुवासेषु ५६)

Adhyāya XXXI. This *adhyāya* is not mentioned either in the *Ṣaṭpāṭha-Brahmana* or in the *Kāṭyāyanasūtra*

1) ? 'मन्त्रादापस्याथा' A. 'मन्त्रास्याथा' MM. 2) ? 'श्रीचरणेन' A 'श्रीचरे-
ण' MM 3) ? 'मदि स्वयते' A 'मदि स्वयते' MM 4) ? 'परोम्भ' पूरो A. परीम्भ.
पुरो MM 5) 'न्या रसयाश्चन्द्र' MM. 6) ? conj. 'पर्जन्यो पर्जन्यो' MM. पर्ज-
न्यो पर्जन्यो A 7) इन्द्रोपूपणा J 8) ? पावनाय A MM 9) these two
words are wanting in MM 10) विष्टेदेवेषु MM. 11.) धृते J. 12) the
accent of देरु shows, that this last interpretation is the right one. 13)
पतो यतः सपीरुमे K. sec. hand (?)

Adhyāya XXXII This *adhyāya* is explained in the *Ṣaṭp. Br.* १७. १. २. ७-२.
१ ५, and quoted by *Kāṭyāyana* २१. १. १-४ १७

1) श्रीविद्व्यासाय नम MM. 2) हे is wanting in A MM 3) erro-
neously instead of देवी इति 4) विष्णुषां MM. 5) विष्टवदेवी - इते
विष्टव' is wanting in A. 6.) इक्षिपात् MM. 7.) आसीन्पत्स्य J. K third

hand. आसीन्म* K first hand. आसीत् म* K second hand. 8.) संभान्दुरेण A. 9.) ? प्रदे* A. प्रदेशाच्च MM. 10.) मखस्य is wanting in A, MM reads मखस्य त्वा शीर्ले. 11.) पयर्पणोन् MM. 12.) शकृन्ति ग्राह्यानि A. शत्रून्नि गृह्णाति MM. 13.) ? कादिवोदति A. MM. 14.) ? the words तया - वै लो-कः सुक्षितिर are my conjecture, A. MM. read सुक्षितिर्भूमिः सुदु क्षिपतिर-स्मिन्कि. 15.) रादक्षिणे भूमौ A. MM. 16.) the text has मा. not नो. 17.) महद्विरधिकं A. MM. 17[sic!]) against the accent. 18.) Pāṇini's text has अचः only, not अचश्च. 19.) ? गोपयतीति A. MM. 20.) against the accent. 21.) ? एवगुताः A. MM. 22.) against the accent and the Padapāṭha: स-रूपत्या is a compound. 23.) A. offers a very different reading: शिरः प्रव-र्यो ययाकालं नु तत्र दधा*. The words ययाकालं नु are erroneously taken from the next following sentence. 24.) मनोरुरे MM.

Adhyāya XXXVIII. This adhyāya is explained (except *kaṇḍ.* २८ b.) in the *Çatap. Br.* १४. २. १. १ - २. १. ३१ and quoted by *Kātyāy.* २१. १. १ - ०. ५६.

1.) धीवेद्व्यासाय नमः MM. 2.) इभ्यां ह्यति हे इडे A. 3.) so MM., स्त-न इ A. 4.) परीशासौ संदशो (*दशौ!) A. 5.) कृत्वा A. 6.) *नागं सर्वमुपय* A. MM., but the *Brāhmaṇa* has सर्व once only. 7.) ? हि ग्राह्यती* A. धातुं इती* MM. 8.) against the accent and the Padapāṭha. अरुर्दिवामिः are two words, not a compound. 9.) see *Amara* ३. ३. १६०. *Trikaṇḍa Çeṣha* ३. ३. ५३. *Medinikōsha rānta* ४०-४२. 10.) *न्दोप्रधा* A. *न्दत्रेधा* MM. 11.) धर्मसाधके MM. 12.) against the accent. सुधर्म is a Nominative, not a Vocative. 13.) निः । स्त्यायताम् Pada. 14.) ? conj., प्रभावतः A. MM. sic! 15.) ? conj., चारौदाग्याः A. MM. (चार salt). 16.) against the accent. संवृक् is a Nominative. 17.) मनोरुरे MM.

Adhyāya XXXIX. The *kaṇḍ.* १-४ are explained in the *Çatap. Br.* १४. २. २. १ - २०; *kaṇḍ.* ५-११ are not directly mentioned in the *Çatap. Br.*, but see *Ma-*

1) bhara at k r — Kṛtyāṅga quotes r k in his s tra s k b 3 vi, the se
venth k at se b 3 and the rest at 30, 7, k r

- 1) प्रारूपान्न MM 2) स्मृ MM The text has प्य स्प 3) मध्ये
वर्तमान MM 4) The Anukramam reads तत्रोक्त 5) वनिदुना k J 6)
कोशान्या MM k and the Padya dha कोशान्या B J 7) सिद्धीनि J 8)
शोभनमित्या A 9) सयलतोऽ MM 10) प्रयासाय the Padya dha

Adhyaya XL This *adhyaya* is not mentioned either in the *Ātapatha-Bṛ*
or by *Kṛtyāṅga* on account of its being in *Upaśhad*

- 1) दूरान्त्वत्नीनाम् MM 2) चरमेऽधारे MM 3) श्रीम° - 'तन्वते is
wanting in A 4) निरा° A निरा° MM 5) नगमादीनि° 6) 'सारस्तात्र-
स्वह° MM 7) 'तन्यास A 8) व्यापार्यप्रदिनवादनन आभा° MM 9)
भूतानि सर्वाभूतानि is wanting in MM 10) आत्मजलि° पश्यति is wan-
ting in A 11) 'समाभ्योऽर्ध्वार MM समाभ्यो निरुत्तरतर अन्तत्रर्षेभ्यो A
12) अक्षय अशरुर्वनिर्त र्वर्वा A 13) नान्यदतोऽस्ति द्व° A तान्दनी
स्ति द्वादिति MM 14) 'दोत्र MM 15) 'च व्याप्तोपासनद्व A व्याप्त-
तायायातन° MM 16) प्रकृतिन्नक्षण° MM 17) 'cony परिच्यतो A द्वे प
नुया वाशयेष is wanting in MM 18) cony 'त्मन् अमृत A 19) 'न
स्मृ MM त स्मृ A 20) यत्र MM 21) त्रये A लित्रे स्मृ रन्वते MM
22) अक्षरिण वृत्त स्मृ is wanting in MM 23) cony प्रचनात्न° A MM
24) आम् ए व्रत् is added in B by a second hand at the margin The
text in O omits these words and the text in A (I I H 2165) has ॥१७॥
न व्रत् without the आम् A (the Padya dha) reads अरुण ॥१७॥ श्रीशम् ।
रम् । व्रत् । See *Vaidya Arany Vidya* B 8 2 25) द्विः MM द्विः O
After the conclusion इति वैद्वीपे चरार्तिगाध्याय ॥ MM adds the follo-
wing *śloka* भाव्य बुद्ध्या समाभ्येव परीच्छ ( ) च शाकर । धन्ना लिपित
मन्मान द्वा क्षतुमर्च ॥ श्रीकृत्परिषत्तु शुभ भवतु । नम्रवृत्तटीयोरा स्त-

व्यदृष्टिर्धोमुज कट्टेन लिपित ग्रय यत्नेन परिपालयेत् । यादृश पुस्तकं दृष्ट्वा
तादृश लिपित मया यदि शुद्धमशुद्ध वा मन दोषो न विद्यते । श्रीसात्रसदा
शिवायणस्तु । शके १७६१ विकारीनामसवत्सरे तद्दीनेद पुस्तक लिपितं
समाप्त ॥

Read page 2 line 13 विपति° — 3 1 श्रेष्ठतमत्त्वं — 6 8 निरु° ३
८ — 7 6 [पा ८ १ ११] — 67 4 स्वतेजस — 69 15 चानुमास्र° —
70, 10 षा भवति — 76 10 सूत्रार्थ — 78 3 पालिताना — 80 14 °ति
ठते — 81 5 अस्मासु — 84 17 सग्रामनाम [निघ° ७ १७] — 89 1 ज्यो
क्त्वा — 90 14 शनवतीति — 90 20 मत्तेणो° — 97 22 °पसोस्तनूरसि —
164 8 प्रतिपूर्वा — 260 8 विश्ववेदस — 274 14 अग्निनेत्रा — 316 1
पुरीष्यम् — 328 3 चेति — 333 5 श्रुति — 335 8 अदीने — 335 14
समूहो° — 338 19 विश्वेषा — 341, 7 लुते — 349 2 यास्तुक्ते — 355
19 शपो लुक् — 356 1 कि च — 356 11 °दतवान° — 358 24 इहा
स्यामु° — 360 13 तनीरे° — 363 23 मेधाविनो — 366 17 द्वाभ्यामस्व°
— 367, 14 उपस्ये — 369 22 and 370 18 अयध — 376 23 सद्दिना —
378 9 सुतरा — 379 8 °रुमण्टो , joined by an upasarga ' — 381 20
कृतातपशुधातिनो° see Hemacandra नानार्थ° ३ ७११ — 382 11 धेनु —
385 6 पाभिस्ता — 391 2 °द्विकल्पिन्त्रिपात् — 394 5 वृत्ता — 395 21
गोषु मदीर° — 408, 17 रुदतीति विश्वरुमा — 410 10 °सत्ययौ —
421 22 वद्विर्वेगु° — 423 15 (12) and in like manner the chuffres of
the notes are to be changed till to the end of this adhyāya (13 27 in
stead of 12 26) — 472 15 का° — 512, 4 कियान् श्वेत — 533 1 म
णति° — 534 6 प्रतियोदास्येति — 534, 12 °ञ्जतीना — 536 18 शत्रू
णां — 633 6 वद्विर्वेगु° — 635 21 हिसीत् — 637, 12 चक्षुर्विराट् —
646, 17 °भिर्द्वात्रिंशद्दत्ता° — 655, 21 वर्षितारम् — 656, 16 मधा —

669, 21 देवो. — 675, 19 शोशरेषा. — 688, 6 नृप३ न. — 692, 19 'समा-
 प्रियः'. — 695, 8 प्रावयति. — 717, 19 'वद्यासौ'. — 722, 20 परिभिर्नः. —
 728, 19 'त्पूर्वधिं' — 728, 21 काऽर्द्धिरे पिशांगिता काऽर्द्धि. — 746, 1 वा-
 प्रनिसः. — 755, 5 न सृज्यते. — 844, 11 स्वर्गाय. — 845, 12 पलिशो. —
 859, 20 त्रुटिकाटाषट्वा. — 876, 24 तृष्यय. — 886, 12 (31.). — 886, 14
 (32) — 888, 5 भूगिढामिमानः. — 894, 22 नक्तिः. — 896, 21 किं च. —
 926, 11 शोभांसि. — 944, 18 'देवीति (3). — 978, 17 'तन्यते (3) n. —

The mspt. of Fort William which was copied by the second scribe
 of A (see preface p. viii) bore the date *sameat* 1791 (A. D. 1735) मसि
 वैशाखे कृत्तपक्षे, which date has passed into A itself, standing there at the
 end of the xx. adhyāya.

APPENDIX

---

1. List of the *Rishis*, named as authors of the verses contained in the
Mādhyandiniyā-sambhitā, according to Halakhya's paddhati of
Kātyāyana's sarvānukrāmani.

Agastya III, 46. V, 35. VII, 43 XXXIII,	Āruni XI, 72.
27. 34. 78. 79. XXXIV, 7. 48.	Āçvatarāçvi XX, 24 - 26.
Agni III, 1-8 XIII, 20. 21. XXVII, 1-	Āsuri III, 37.
9. 11 - 22.	Indra IX, 1-34 (together with Brihas-
Aghaçansa I, 28.	pati) XVIII, 68. 69 72-74.
Ajamidha XXVII, 30. XXXIII, 19.	Indrāgni XIII, 22 23 XIV, 11 - 22.
Atri VIII, 15.	Isha XV, 29.
— his daughter XXXIII, 12.	Utkila XI, 49. XVIII, 75.
Apraturatha XVII, 33-44. 60.	Udvalavat ? II, 19.
Abhitapana Sūrya XI, 35.	Rijicvan XXXIII, 55. XXXIV, 42. 53.
Aruna ? XXII, 18.	rīshayaḥ XIV, 23-31.
Avatsāra ? VII, 12. XII, 115. XXXIII,	sapta rīshayaḥ XVII, 79.
49.	a female rīshi III, 6 8 XVII, 11 XXXIII,
Açvinau X, 31.	15 XXXIV, 32.
Asita XXXIII, 62.	Aindra XII, 55. XVIII, 71. XXXIII, 92
Astunīti XXXIII, 21.	Aufatya V, 18 20.
Āngirasa II, 11. 12. III, 1. IV, 10. VII,	Audanya XXV, 9
42. XI, 71. XII, 30. XX, 36-46.	Aurnarabha III, 49. 50.
XXVII, 34. XXXIII, 43. XXXIV,	Kanva XI, 37. 42. XVII, 74. XXXIII,
24 - 27.	89. XXXIV, 56. 57.
Ātreya IV, 8. XXI, 12-22.	Kapī II, 16.
Ātharvana XII, 75-89. XXXIII, 80.	Kaçyapā XXXIV, 32.
XXXVI, 1 - XL, 17.	Kāxivata X, 32-34. XIX, 6.
Āditya III, 37-40 XXXIII, 55 - XXXV,	Kānva XXXIII, 47.
22.	Kāçyapa VII, 12 VIII, 63. XXXIII, 49.
Āntarvat ? II, 19.	Kātya XI, 49. XVIII, 75.
Āptya XXV, 47. XXXIII, 90.	Kumāra XV, 41.
Ābhūtu XIX, 3. 4.	Kumārābārīta XII, 69-72.
Āmahiyava XXVI, 16-18.	Kutsa VII, 42 VIII, 4. XII, 2 XVI, 15

- 16 48 XVII 70 XVIII, 73 XXVI
 7 XXXIII 5 29 37 38 42 68
 XXXIV 29 30
 Hurist u? VIII 39
 Kuc ka XXXIII 59
 Ku re XI 13
 Kusidin XXXIII 47
 Kurita XXXIII 51
 Ka m / nya XX 32
 Haus ir ibandi VIII 42 43
 Krata V 33
 Gandharvah III 1 8
 Gaya XXI 6
 Garga XX 50 52 XXXII, 43
 Gavishbhira XX 73 24
 Gálava XXII 56 57
 Gátsamada XXXIII, 51 XXXIV, 54
 Gritsamada VII 9 34 XI, 23 24 27
 36 XVII 75 68 XX 81 83 XXVI,
 3 94 XXVII 29 32 XXXIV, 10
 44 58
 Gotama III 11 IV, 37 VIII 34 35
 XII 112 114 XI, 35 37 XXV,
 19 23 XXVI 11 XXXIII, 3 16
 XXXIV 70 23 33
 Gautama III 51 52 VIII, 33 XII, 27
 29 XXI 44 18
 Gaurisita XXXIII 28 64
 Gha ira XXXIV 56 57
 Calaki III 9
 Jamalagni XI 73 74 XXX, 12 36
 XXXIII 39 40 83 87
 Jaya XXIII 71
 Jivala III 9
 Jetri XII 56 XVII, 61
 Taxan III 9
 Táj asa IX 26 28 XII, 31 XVII, 53
 XXXIII 86
 Trasadayu VII, 10 XXII 48 (?)
 Trita XI, 43 XII, 43 XXXIII, 90
 Tricitras XIII, 15
 Tucoka VII 32 XXXIII, 24
 Tiyarita? XII 48
 Dava XXXIII, 72 XXXIV 50 52
 Dalh krávan IX, 14 15 XXXIII, 34
 Dadl jor̄c XXXVI, 1 XL, 17
 Damana XXXV, 19
 D rghatamas V, 18 20 VI, 3 XII, 42
 XXV, 24 29 XXXVII 17 XXXVIII
 5
 Devagan íharva XII 66
 Devah I 1 II 34 III 1 8 11 37 VIII
 41 47 59 IX 35 36 38 40 XIII,
 9 13 26 XIV 1 10 XXXV, 1 22
 Devala II, 17 XXXIII, 62
 Devavata III, 14 IX, 37 XI, 35 XVIII,
 66 XXXIV, 11 15 18 19
 Devacravas III, 14 VII, 26 IX, 37 XI,
 35 XIII, 5 XVIII, 66 XXXIV, 14
 15 18 19
 Dhruva XII, 11
 Naka (? Licodhá náka) XIII, 31
 XXXIII 17 52
 Nabl áned sbha IX 17 XI, 12 75 76
 Nárájana III, 62 XXX, 1 22 XXXI,
 1 22
 Nrimedha XX, 30 XXXIII, 41 66 67
 93 96
 Nat íhrusa VIII, 63
 Nodhas XXVI 11 XXXIV, 16 17
 Parames / bhā I, 1 II 34 XXXIII, 74
 Parácara XXXIII, 41
 Paruel epa VII, 19 VIII, 53
 Pávako gn h XII 106 111
 Páyu XI, 26 XXX 38 57
 Pí rusha XXX 1 XXXI, 22
 Purushame íha XX, 30
 Purumi íha XXV II, 30 XXXIII, 19

- Pirodhasa XI 17
 Prāgatha XXXIII 50
 Prajāpati III 1 10 44 VIII 32 XI, 1
 XVIII 77 XVIII 38
 Prajāpaty Aevī Sarasvatyah XX 76 77
 Pratiṣṭhātrā XXXIII, 48
 Praskanzva VII, 41 VIII, 40 XV, 31
 XX 71 XXXIII 15 31 33 36
 XXXIV, 28
 Prajāpatya I, 1 II 34 X 22 XXV 10
 13 XXVII 95 26 XXXIV, 49
 Praduravī XXXI 6
 Pravatsara III 16
 Priyamedha XII, 25
 Pṛaṣṭā XXI 6
 Bāndhu III, 95 53 26 XII, 90
 Bāhṛspatya III 41 13 VIII, 6 XXVII,
 37 12 41
 Budha XII, 67 68 XV, 23 24
 Brāhmaluktha LXXIX 1 11
 Brāhmadīva XXXIII 18
 Brāhaddevah III 10 17 92 27
 Brāhaspati II, 11 12 IX, 1 34 (with
 Indra)
 Brahma rāspati III 28 30
 Bharadvāja III, 3 13 VII, 24 39 VIII
 6 XI, 33 34 VIII 36 XVII, 10 16
 XVIII 74 XIX, 2 XXVI, 9 13
 XXXIII 8 9 13 61 84 XXXV, 18
 Bharadvājaputrā LXXIV 32
 Bharadāja VIII 44 46 XVIII 70
 XXIX 38 57 XXXIV, 45
 Bhārata III 14 IX, 37 XVIII, 66
 Bhārgava V, 35 XXIX, 12 24
 Bhālandana XII, 18 29
 Bhisaj XII, 75 89
 Bhūvana XVII, 17 32 XXV, 47
 Madhuchandas III 23 24 34 V, 29
 VI, 29 VII, 8 33 VIII, 34 XX, 84
 89 XXVI 25 26 XVIII, 37 XXXIII
 4 25 57 28
 Manasaspati II, 21 VIII, 21
 Manu XXXIII 91 94
 Mayobhuvah (plur.) XI 18
 Madhuchandas XII 26 XVII, 61
 Mundibha XXV 9
 Mudgala XXVI 19
 Medha XXXIII, 92
 Melhatth III 28 30 V, 15 VI, 4 5
 24 e VII 11 VIII 32 XVII 9 LXXII
 10 XXVI 20 22 XXX 4 XXXIII
 10 42 46 81 83 97 LXXIV, 43
 44 XXXV, 21
 Yajña XXXIV 49
 Yajnapitusha XII, 2 XXVI, 19
 Yāvat II, 19
 Yājñavalkya LXXIII, 55 LXXIV, 58
 Rāmyaxi LXVI, 4 5
 Rāhugana III 11
 Luṣṭhā naka (?) XVIII, 31 XXXIII,
 17 57
 Lopamudra XVII, 11
 Laugāvi LXXVI 2
 Vatsa IV 16 VII 40 XXVI 15
 Vatsapri XII 1 6 18 29 XXXIII, 1
 Vatsāra ? see Av XXXIII, 49
 Varuṇa X 1 30
 Vasishṭha VII 7 VIII 54 69 IX, 16
 18 19 XII 34 XV, 32 62 XVII,
 76 XX, 54 XXI, 9 XXVI, 9 10
 XXVII 23 24 27 28 35 36 XXXIII
 14 18 20 41 70 76 88 XXXIV,
 34 40
 Vasucruta III, 2
 Vasuyava XVII 8 XXVI, 12
 Vamadeva X, 24 XIII, 9 13 XVII, 89
 LX, 47 49 XXI 3 4 LXXVII, 39
 41 XXXIII, 6 16 54

- Vāmadēya IX, 14 15 XXIII, 31 XII, 19 XVIII 49 XXI 1 2 XXXV,
 XXIX 1 11
 Vāruṇi III, 31 33
 Vādarbhā XX 53 66
 Vādhra XVII, 62
 Vāprabandhu III, 26
 Vābhīrā, XXXIII, 30
 Vārupa III, 1 11 XI, 71 XII, 36 116
 XIII, 3° XV, 21 XXII, 17 XXXIII,
 2
 Vārupāsa XII, 30
 Vārasat (I 1 XL, 17) VIII, 36 37
 XXVI, 1 8 14
 Vāvakarman XIV, 11 22. XVII, 17
 32 XVIII 59 65
 Vāvacarman (?) XI, 41
 Vāvacarā XXXIII 12
 Vāvacānura (VII, 31 35 38 Mah) XI,
 62 XII, 47 51 XVIII, 68 69 XX,
 29 53 XXI 8 XXII 16 XXVI, 93
 XXXIII, 7 22 60 63 69 75
 Vāvacāsa XII, 66 XVII, 59.
 Vāvacāsa XXXIV, 46
 Vāvacā XV, 41
 Vāvacā VII, 16
 Vāvacāsa VIII, 38 XIX, 38 XXXV,
 1
 Vāvacāsa XXXIII, 31
 Vāvacāntara III, 23 24
 Vāvacā XXVII, 34
 Vāvacā XIX, 49-61.
 Vāvacā III, 41 43 XXVII, 37 38 42
 44
 Vāvacāsa XXXIII, 11
 Vāvacā VII 44 46 XVIII, 70
 Vāvacāsa XXXIV, 18
 Vāvacāsa XXXIV, 1-6
 Vāvacāsa VIII, 23 X, 27 XI, 16
 Vāvacāsa V, 14 XII, 3. XXX, 3.
 Vāvacāsa XXXIII, 35.
 Vāvacāsa III, 26
 Vāvacāsa XXXV, 7. 15
 Vāvacāsa III, 31-33.
 Vāvacāsa ? XXII, 18.
 Vāvacāsa XXII, 2
 Vāvacāsa XV 30
 Vāvacāsa X 22
 Vāvacāsa XI, 1-8 XIII, 26.
 Vāvacāsa XXV, 47
 Vāvacāsa XI, 1 - XVIII, 77 (Mah)
 Vāvacāsa III 6-8
 Vāvacāsa XI, 38 50 62.
 Vāvacāsa XXXIII, 35
 Vāvacāsa X, 32 34. XIX, 6.
 Vāvacāsa XXXIII, 23 XXXV, 10.
 Vāvacāsa XV, 27 XXI 35
 Vāvacāsa III, 23
 Vāvacāsa XXXIII, 53. 77 93 XXXIV,
 41
 Vāvacāsa IV, 35
 Vāvacāsa XI, 25.
 Vāvacāsa (?) (Vāvacāsa Mah) II, 18
 Vāvacāsa XI, 70 XII, 43.
 Vāvacāsa XV, 38.
 Vāvacāsa XII 67 68.
 Vāvacāsa XXXIII, 30.
 Vāvacāsa IV, 8 XXI, 12. 22
 Vāvacāsa XII, 102. XIII, 4 XXXIII,
 3 64 XXV, 10-13 XXVII, 23 26
 Vāvacāsa XXXIII, 43 XXXIV, 12
 13 24 27 47.
 Vāvacāsa XIX, 10

2. The conclusion*) of Kātyāyana's sarvānukramani,
adhyāya IV, 10 - V, 8.

अथातश्छन्दोदेवता गायत्र्या अग्निरुक्तिरुः सवितानुद्रुभः सोमो वृक्षत्या वृक्ष-
स्पतिः पङ्केर्वरुणास्त्रिद्रुभ इन्द्रो जगत्या विश्वे देवा विराजो मित्रः स्वराजो वरु-
णोऽतिहृन्दसः प्रजापतिर्विहृन्दसो वायुर्द्विपदायाः पुरुष एकपदाया ब्रह्मा । सर्वा
ऋच अग्नेयः सर्वाणि यज्ञूपि वायव्यानि सर्वाणि सामानि सौराणि सर्वाणि
ब्राह्मणानि च । स्वाहाकारस्याग्निर्वपद्गारस्य विश्वे देवाः । कर्मरन्ध्रे मन्त्राणां
देवता वेदितव्याः संन्यस्य मनसि देवतां ततो हृविर्ह्यते देवतामविज्ञाय
यो जुहोति देवास्तस्य हृविर्न जुषन्ते । स्वाध्यायमपि योऽधीते मन्त्रदेवतज्ञः सो
ऽमुष्मिं लोके देवैरपीयते

तस्माच्च देवता वेद्या मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नतो ।

मन्त्राणां देवताज्ञानान्मन्त्रार्थमधिगच्छति ॥

मन्त्रार्थज्ञानान्तु विधूतपाप्मा नाकमभ्येति

न हि कश्चिद्विज्ञाय याथातथ्येन देवताः ।

श्रीतानां कर्मणां विप्रः स्मार्तानां चाश्रुते फलम् ॥ १० ॥

*) The beginning of the work reads thus: मण्डलं दक्षिणमक्षि हृदयं चाधिष्ठितं
येन शुक्तानि यज्ञूपि भगवान्याश्वल्क्यो यतः प्राप तं विवस्वन्तं त्रयोमयनर्चिष्मत्तमभिध्याय
माध्यन्दिनोये वाससनेयके यजुर्वेदान्नाये सर्वे सखिले सभुक्तिय ऽऋषिर्देवतहृन्दास्यनुक्रमि-
ष्यामो यजुषामनियताक्षरादेकेषां हृन्दो न विद्यते इष्टारं ऋषयः स्मर्तारः परमेष्ठ्या-
दयो देवता मन्त्रान्तर्भूता अग्न्यादिका हविर्भाजाः स्तुतिभाजो वा ऽनःशाखोष्णशम्योपवेप-
कपालेध्मोलूखन्नादयश्च प्रतिमाभूताः हृन्दासि गायत्र्यादीनि । एतान्यविदिवा योऽधीते
ऽनुव्रूते अपति जुहोति यज्ञते याज्यते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयाम भवत्यधात्तगश्चर्तं वा-
पद्यते स्थाणु वऽर्हति प्रमोयते वा पापोयान्भवत्यथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्यवत्
अथ योऽर्थविज्ञस्य वीर्यवत्तर भवति अपिवा इवेडा तत्फलेन युज्यते ॥ १ ॥ इये वादि षं-
ब्रह्मज्ञानं विवस्वानपश्यत् ततः प्रतिकर्मविभागेन ब्राह्मणानुसारेण ऋषयो (!'णर्षयो) वेदि-
तव्याः परमेष्ठो प्राज्ञापत्या दर्शपूर्णमासमन्त्राणामृषिर्देवा वा प्राज्ञापत्या इये वा शाखानुष्टब्धि-
नियोगः कल्पकारोक्त एवमूर्धे वा । - - -

अनादिद्वन्द्वरादौ सप्तानि पर्षणि परिभाषित मन्त्राणां वक्ष्याम १) । सर्वनामि
 य गात्र गातनीयः सर्वः सावित्रमोक्षिद् भारद्वाजीयः सर्वः सौम्यनानुद्बन्ना-
 यर्षणीयः सर्वं वारुण्य्य वारुणनादिरमः सर्वं वारुण पाङ्कनालन्वायनीयः
 सर्वमेन्द्र श्रेष्ठम वासवन्वीयः सर्वमादित्यदेवत जागत कोत्सम् ॥ ११ ॥

न्यासिष्टान्मे दीक्षाप्रभृति वक्ष्यामो दीक्षायां भृगुर्मात्रिभू गात्राणी प्राय
 षोडशः आदित्योऽदितिरुक्षिद् कृति विद्यानित्र सोमोऽनुष्टुप आतिथ्ये वसि-
 ष्ठा विष्णुर्दृती प्रवर्षे कश्यप आदित्य पङ्क उपसत्त्वत्रिय उपसदेवता त्रि-
 दुषु अग्नीषोमीयेऽगस्त्योऽग्नीषोमी जागती प्रायणीयेऽतिरात्रः आग्निविश्वो
 ऽहोरात्रेऽतिजगतौ चतुर्विधत्तद्दे सोमरात्रण सप्तत्तः शद्यही अभिप्रये
 पञ्चे सात्राणोऽर्धमाता मातायातिशद्यही पृथे पञ्चे सायनायन शनवोऽष्ट
 अभिप्रिति प्रिभ्रतोऽग्नित्वाष्टि स्वस्तमसु सत्त्वत्वापो धृति विपुवति रौ-
 रिषायन आदित्यो [ऽति]मति विद्यजिति सोमर् इन्द्र अति [इन्द्र कृ-
 ति ?] गाः आयुषोऽर्वाग्निनेत्रात्राणो प्रवृति दशरात्रः आचार्यो विद्ये दे-
 वा आरति दशरात्रिये पृथे पञ्चे भालवियो दिशो विकृति इन्दोनिपु
 शौन्वायन दो सोमा सप्तति दशनेऽनि पराशर सवत्सरोऽभिकति
 मरात्रते शैलिन प्रजापतिरुक्षि उदयनीयेऽतिरामि भौवनायनो वायुइन्द्रोऽ-
 षि सर्षणि ॥ १२ ॥

अपिनिरुपन्क्षित वायव्यनृप इन्दोभिरुपन्क्षिता देवता मन्त्रपर्षाद्ऋषि-
 पोर्विनिर्गतत्र विनोमा । सर्वमेतच्छुदा देवतनार्यं च विश्वाय यन्त्रिचिद्व्याप-
 रानादि ऋति तस्य पान्नमृति । ब्रह्मराशरन्ने यवावेपि द्वाव्या इन्द्रपुत्र्ये-
 नोनिषीदन् शरीरे न्यसेत् तिरिग्धिनश्चमस उर्ध्वमुत्र (see Nirukh) १२ ३८
 Vishad Army Madhy २० ५ ६ Brahmasūtra २ ४ १) तस्याक्षिणी गातम-

१) Halakīya अज्ञानिभ्यां वायव्यपरिचिते यनाण तत्रतत्राणोत्पन्नस्य अग्न्यन्त्या-
 नात्रो [अग्न्यायना] इत्यन्तर्गतं चमसः । (Mak ng last summer a catalogue of the
 Chambers collection I found two leaves more belonging to the ms of Halakīya's
 paddhati, see preface p 1x)

भर्द्वाज्ञौ श्रोत्रे विश्वामित्रज्ञमदग्नी नासिके वसिष्ठऋषयो वागत्रिः । गायत्री ह्-
न्दोऽग्निदेवता ७ शिरसि विन्यसेदेवमेवोलिह ७ सवितारं ग्रीवास्वनूरे वृहती वृ-
हस्पतिम् वाहोर्वृहद्भ्यत्तरे ग्वावापृथिवी मध्ये त्रिटुभमिन्द्र ७ श्रोणयोर्त्रगतीमादि-
त्यम् मेहेऽतिहृन्दस प्रजापतिम् पायो यज्ञायज्ञिय वैश्वानरम् ऊर्वोरनुष्टुभ विश्वान्दे-
वान् अष्टौत्रतोः पङ्क्तिं मरुत पादयोर्द्विपदा विलुम् प्राणेषु विहृन्दस वायुम् न्यूना
तिरिक्तोषेपु न्यूनाक्षर हृन्द आपो देवतेत्येव ७ सर्वाङ्गेषु योजयित्वा वेदमय सम्य-
ग्वति शापानुग्रहसमर्थो भवति ब्राह्म्य तेजश्च वर्धते न क्षुतश्चिद्भय विन्दते ऋत्नयो
यज्ञुर्मयः साममयो ब्रह्ममयस्तेजामयोऽमृतमय सम्भूय ध्रुवोवाभ्येति । तस्मादेत
ब्राह्मणचारिणे नातपस्त्रिणे नासधत्सरौपिताय नाप्रवक्षेऽनुष्टुपाद्येनाधीतेन चा
न्दायणाव्दफलमवाप्नोति अनेन च सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मण सायुज्य ७ सलोकात्तामा
प्नोत्याप्नोति ॥ १३ ॥

इति सर्वानुक्रमणी[ये] चतुर्विंशध्यायः ॥ ४ ॥

अथ हृन्दा ७सि गायत्र्युल्लिगनुष्टुब्धवृहतीपङ्क्तित्रिटुब्धगत्यतिजगतीशङ्कार्गतिगह्व
र्षधत्त्यष्टिवृत्त्यतिधृतयः कृतिप्रकृत्याकृतिविकृतिप्रकृत्यभिकृत्युत्कृतयश्चतुर्विंशत्य-
क्षरादीनि चतुरक्षराणि । ऊनाधिकेनैकेन निचद्वुरिजो द्वभ्यां विराट्स्वराज्ञौ ।
पादपूर्णार्थं तु क्षैप्रसंयोगैकाक्षरीभावान्व्यूहेत् । आद्ये तु सप्तवर्गे पादविशेषा-
त्संज्ञाविशेषास्ताननुक्रामत्त एवोदाहरिष्यामो विराट्त्रुपा विराट्स्यानाश्च बह्व-
ना अपि त्रिटुभ एवेत्युद्देशः तत्र दशैकादशद्वादशाक्षराणां विराजत्रिटुभजागता
इति सज्ञा अनादेशेऽष्टाक्षराः पादाश्चतुष्पदाश्चर्च ॥ १ ॥

प्रथम हृन्दस्त्रिपदा गायत्री । पञ्चकाश्चत्वारः पट्टशैकश्चतुर्थश्चतुष्को वा पदप
ङ्क्तिः । पट्टसप्तैकादशा उल्लिगर्भा । त्रयः सप्तकाः पादानिचृन्मध्वम् पट्टशेदतिनिचृ-
दशकश्चेवमध्या । पस्यास्तु पट्टसप्तकाष्टकाः सा वर्धमाना विपरीता प्रतिष्ठा ।
द्वौ पट्टौ सप्तकश्चेति ऋसीयसी ॥ २ ॥

द्वितीयमुल्लिक् त्रिपदात्त्यो द्वादशक । आद्यश्चेत्पुरउल्लिग्मध्वमश्चेत्कुरुप् । त्रिटु-
भजागतचतुष्काः कुरुव्यङ्गुशिरैकादशिनोः परः पट्टस्तनुशिरा मध्ये चेत्पिपोलि-
कमध्याद्यः पञ्चकल्पपोऽष्टका अनुष्टुब्धार्भा । चतु सप्तकोल्लिगेव ॥ ३ ॥

तृतीयमनुदुप् । पञ्च पञ्चकाः षट्शेको मरुत्पदपङ्क्तिः । जगतावष्टकश्च कृ-
तिः । मये चेदृक् पिपीलिनमथा । नवकयोर्मध्ये जगतः काविराट् । नववे-
राजत्रयोदशैर्नद्वेषा । दशकास्त्रयो विराडेकादशका वा ॥ ४ ॥

चतुर्व वृक्षो तृतीयो द्वादशकः । आग्नेयपुरस्ताद्वृक्षो । द्वितीयश्चेत्यद्विता-
रिपुरोवृक्षो सन्ध्योऽथोवा वा । अत्यञ्चेदुपरिटाद्वृक्षो । अटिनोर्मध्ये दशकौ
विटावृक्षो । त्रिजगतोर्ध्ववृक्षो । त्रयोदशिनोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिनमथा ।
नवकाटैर्मादशाटिनो विषमपदा । चतुर्नवका वृक्षोऽथ ॥ ५ ॥

पञ्चम पङ्क्तिः पञ्चपदा । अथ चतुष्पादा विराडृष्टकाः । अशुद्धौ जगतौ सतो-
वृक्षो युजो चेद्विपरोतागो चेत्प्रस्तारपङ्क्तिरस्यौ चेदात्तारपङ्क्तिराग्यस्यौ चेत्संस्ता-
रपङ्क्तिर्नध्यनी चेद्विटापङ्क्तिः ॥ ६ ॥

षष्ठ त्रिदुप् त्रैदुमपदा । द्वौ तु जगतौ यस्या सा जगते जगती त्रैदुभे त्रि-
दुप् । विरानौ जगतौ चामिसारिणी । नवकौ वैराजस्रैदुमत्र द्वौ वा वैराजौ
नपरस्रैदुमत्र विराट्स्वामिकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराडृष्टपा । द्वादशिनस्त्रयोऽष्ट-
कश्च स्योतिष्मती पतीऽष्टकस्ततो ज्योतिः । चत्वारोऽष्टका जगतश्च मरुत्पद-
तो । मये जगतश्चेवमथा । आग्यौ दशकात्रष्टकास्त्रयः षड्मृत्तरा विराट्पू-
र्वी वा ॥ ७ ॥

सप्तमं जगतौ जगतपदा । अटिनस्त्रयः स्वौ च द्वौ मरुत्सतोवृक्षो । अट-
कौ सप्तकः षट्शेको नवकश्च षड्ष्टका वा मरुत्पङ्क्तिः ॥

मायान्दिनीये वाजसनेपके सर्वानुक्रमणिकेषा कृतिर्भगवतः कात्यायनस्यैषा
वृत्तिर्भगवतः कात्यायनस्य ॥ ८ ॥

इति सर्वानुक्रमणिके पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥

3 That part of Pīngala's chandahsūtram, which relates to the Vedic metres
(s Colebrooke misc ess II, 152-153)

इन्द्र । गायत्री । द्वैत्रेणम् । आमुरी पञ्चदश । प्राज्ञापत्याष्टौ । यनुया पद्
साम्ना द्वि ऋचा त्रि । द्वौ द्वौ साम्ना वर्षित त्रीस्त्रिंशन् चान् चतुरश्वतुर प्राज्ञापत्या
या एकैक जेपे । जक्ष्यादासुरी । तान्युसिगनुदुब्बदन्तीपङ्क्तित्रिदुब्बगत्य । तिन
(तिन्वस्तिन्व Halāyudha) सनास्य एकैका ब्राह्म्य प्राग्यनुपामार्थ उति ॥

पाद् । स्याद्विपूरण । गायत्र्या वसव । जगत्या आदित्या । विराज्ञो दिश ।
त्रिदुभो रुद्रा । एकद्विप्रिचतुष्यात्तपाद् । आद्य चतुष्यादनुभि । द्वाचिन्त्रिपाद्-
पिभि सा पादनिचृत् । अष्टौ सप्त पदेति प्रतिष्ठा । एषैव विपरीता वर्षमाना ।
पद्सप्तकयोर्मध्यस्यत्यतिपादनिचृत् । द्वौ नवको पद्मश्च सा नागी विपरीता वा-
राह्यी । तृतीय द्विपाज्ञागतगायत्र्याभ्याम् । त्रिपात्त्रैदुभै ॥

उल्लिक् गायत्री जगतत्र । कुरुप् मध्ये चेदत्य । पुर उल्लिक् पुरत । परो
ल्लिक् पुरत । चतुष्यादपिभि ॥

अनुदुब्बायत्रै । त्रिपात्तद्विजगताभ्या च । मध्येऽते च ॥

वृद्धती जगतस्त्रयश्च गायत्रा । पद्या पूर्वश्चेत्तृतीय । न्यङ्कुसारिणी द्वितीय
स्कन्धोशीव्री क्रौदुके उरोवृद्धती वास्कस्य । अपरिष्ठाद्वृद्धते । पुरस्ताद्वृद्धती
पुर । द्वाचिन्नवकाश्चवार । विराज्ञो गायत्री च । त्रिभिर्जागतीर्नद्यावृद्धती सतोव
द्धती ताण्डन ॥

पङ्क्तिर्नागतो गायत्री च । पूर्वो चेदुनौ सप्त पङ्क्ति । विपरीतो च । प्रस्तार
पङ्क्ति पुरत । आस्तारपङ्क्ति पुरत । त्रिष्टारपङ्क्तिरत । सस्तारपङ्क्तिर्वदि । अक्ष
रपङ्क्ति पञ्चकाश्चवार । द्वावप्यन्यज । पदपङ्क्ति पञ्च । चतुराकपद्मो त्रयश्च । प
द्या पञ्चभिर्गायत्रै । जगती पद्भि ॥

एकेन त्रिदुब्बयोतिष्मती । तथा जगती । पुरस्ताद्ज्योति प्रथमेन । मध्येज्यो
तिर्न्यमेन । अपरिष्ठाद्ज्योतिरत्येन ॥

एकस्मिन्यञ्चके इन्द्र शङ्कुमती । पदे कुरुम्मती । त्रिपादणिष्ठमथा पिपीलि
कमथा । विपरीता षवमथा । ऊनाधिकेनैकेन निचृद्गुरिज्ञौ । द्वाभ्या विराट्स्व
राज्ञो ॥

- 4 List of the measures made use of in the Madhyandriyā Vājasaneyi Samhitā, according to Halakhyas paddhati of Katyāyana's sarranukramanī

I cāndānsi		II atchāndānsi (called also jāyushī)			
1 gāyatrī	24 syllables	1 atijagatī	52 syll	8 kṛitī	80 syll
2 ushībh	28 -	2 cakvatī	56	9 prakṛitī	84
3 anushubh	32 -	3 atirakṛatī	60	10 śkrutī	88
4 bṛihatī	36 -	4 ashī	64	11 vikṛitī	92 -
5 jānktī	40 -	5 atyashī	68	12 samkṛitī	96 -
6 trishubh	44	6 bhṛitī	72	13 abhikṛitī	100
7 jāgati	48	7 atudhratī	76	14 utkrutī	104 -

III jāyushī

	gāyatrī	ushnībh	anushubh	bṛihatī	panktī	trishubh	jāgati
1 daivi	1	2	3	4	5	6	7
2 āsurī	15	14	13	12	11	10	9
3 prājapatyā	8	12	16	20	24	28	32
4 jāyushī	6	7	8	9	10	11	12
5 samnī	12	14	16	18	20	22	24
6 ārcī	18	21	24	27	30	33	36
7 brāhmī	36	42	48	54	60	66	72

jāyushī of 17 19 23 25 29 31 34 37 38 39 40 41 etc syllables are not marked by a special name and merely called jāyus

I cāndānsi

1 gāyatrī (°4)

gāyatrī	II 4 33	III, 1 4 6 8 10a b 11 12 16 22b 23 24 28 33 35
36 14 53 56	V, 15	VI, 4 5 29
41 VIII, 31 32 38a 39a 40a 41a 61	IX, 22a 29	X, 27 31d XI, 2 13.
14 25 32b 34 50 52 62 68 70 71	XII, 9 10 30 36 40 41 43a 67. 104.	
112 115 117 XIII 14a 27 29 32 33 35 37 57 (aniruktā)	XV, 20 22 XVI,	
1 XVII, 8 9 16 81	XVIII, 57 68 72 77 XIX, 3ab 4 38 40-43	XIA, 71.
XX 2a - 27c (aniruktā)	99 31 81 89	XXI, 1 7 8
XXII 9 17	XXIII, 5.	
XXIV, 29 31 37 34 39 40	XXIX 37 (aniruktā)	XXX, 2 4
XXI, 13	XXXII, 13	XXXIII,
2 5 9 10 19 21 24 25 31 33 35 36 45 47 56-58 61 62 65 71 73 76	77	XXXIV, 29 41 43 44
XXXV, 1a 2 5. 16 21 22	XXXVI, 3 b 4 5 7.	
12 16	XXXIX, 7	

gāyatrī ushnībh vā XVII, 85

gāyatrī ushnībhā (6 + 7 + 11) XVII, 82 (gāyatrī Mahādhara) XX, 4 (explained by Mahādhara)

- gayatribhātīyau madhye 'vasanahine XXXVIII, 17
 gayatry anavasānā (avasānabhinā, rāhita) V, 35 b VI, 22 c XI, 8 b XX, 18 a
 XXXVIII, 28 a
- padanicrid gayatī (7 + 7 + 7) VI, 24 e XX, 81 according to Mahādhara
 XXVII, 41 (explained by Mahādhara at 39) XXXI, 6
- pratiśha gayatī (8 + 7 + 6) IV, 16 a VI, 3° Mahādhara
- svarād gāyatī (8 + 8 + 10) XII, 4 5 (explained by Mahādhara, but without
 giving the name)
- padapanktir gayatī (5 + 5 + 5 + 5 + 6 or 5 + 5 + 5 + 4 + 6) XV, 44 46
 (expl) XVII, 7
- viraś cakumati gayatī XII 3 (Mahādhara ārshī gayatī)
- gāyatī cakumati (8 + 8 + 5) XI, 2 Mahādhara
- ekapada gayatī III, 9 a e XI 46 b
- dvīpadā gāyatī IX, 1 a XXXII, 3 a XXXVI, 11 a
 2 ushniḥ (28)
- ushniḥ (7 + 7 + 7 + 7 or 8 + 8 + 12 or anyataxarapadā) III, 62 (expl 7 +
 7 + 7 + 7) VI 36 (8 + 10 + 10) VIII 51 b (expl 8 + 8 + 12) XI, 59 c (8 +
 8 + 14 expl anushṭub va Mah) XII, 57 (19 + 10 expl) 59 (14 + 15 ārshī
 Mah) 103 (8 + 8 + 12) 114 (8 + 8 + 12) XIII, 40 (8 + 8 + 12 expl) XV,
 35 37 (8 + 8 + 12 expl) XVII, 60 (10 + 9 + 9) 83 (16 + 13) 85 (8 + 10 +
 8 gāyatī vā) XVIII, 56 (13 + 15) XXIII, 33 (7 + 7 + 7 + 7) XXXIV, 50
 (13 + 16) XXXV, 6 (20 + 8) XXXVIII, 12 (18 + 12 svarād ushniḥ Mah)
 XL, 17 (16 + 12 expl)
- ushniḥ viśhamapadā XXVII, 11 22
- svarād ushniḥ XXXVIII, 12 Mah
- vardhamanā ushniḥ (6 + 7 + 8 + 9) VII, 29 a (expl)
- anushṭubgarbhoshniḥ XXXIV, 7 (ushniḥ Mah)
- paroshniḥ (8 + 8 + 12) XVIII 54 (expl 10 + 7 + 12) XXXIV, 33 XXXVII,
 19 (expl) XXXVIII, 22
- kakumati paroshniḥ XIV, 22 a
- pura ushniḥ (1 + 8 + 8) IX, 6 (expl anavasana) 7 (ushniḥ Mah) XXXVI,
 24 (brahmī trishṭub Mah, the statement of Halakhya तच्चतुर्विध्या दध्यद्वा आ
 घर्षणं ऋं चूयो दें पुर उष्णिक् २१ ऋं must certainly refer to another reading. There
 was an addition in the margin of the ms, but it is torn off, only the word विनि
 योम remaining)
- ushniḥ anushṭub vā XI, 59 c Mah gāyatī va XVII, 85
- kakubh (8 + 12 + 8) III, 59 (expl) VIII, 1 (expl) explained at XIV, 9 XV,
 38-40 (expl) XXXVIII, 13 (expl kakub ushniḥ Mah)

3 anush/subh (32)

anush/subh II, 14a III, 14 38. 40 42 45 47. 49 50. 60ab IV, 5. 8. 14 21
 (brihati va) 29 32 V, 29 38 41 VI, 23 25 28 VIII, 33a 34a 35 44a IX,
 3a 4a 26 25 37 X, 33 XI, 1. 3 11 18 19 26 30 31. 40 44 48 54 57a.
 67 72 74 77 82 XII, 11 16 17 31. 32 37-39. 50 52 54-56 72 75 101.
 XIII, 6 8 17 20 23 XIV, 11 21 XV, 29 31. 55 56 59-61 XVI, 2 3 8-
 14 49 52 63 XVII, 45 46 50 53 61 65 68 XVIII, 32 46-48 62-65 67b
 70 76 XIX, 1a 10 12 31 37ab 39 45 46 64 65 70. XX, 5 6 8 13-16.
 20 21 24-25 34 55-76 80 90 XXI, 12-28 XXII, 21 XXIII, 9-12 14.
 18d 22 24 33 35-37 40 48 53 56 63 XXVI, 2b 12 XXVII, 10 30.
 XXIV, 49 50 XXV, 1-15 20. 21 XXVIII, 1 2. 15 16 XXXIV, 8-11. 15.
 XXXV 4 8 11 13 14 18 XXXVI, 9 10. 21 22 XXXVIII, 10 21. 24.
 XXXIX, 4 XL, 1 3 5 7 9 14.

anush/sub usbnig vá XI, 59c Mah brihati vá IV, 21

pupilikama ihvá kriur anush/subh XXII, 18 (expl).

nash/aruṇa 'nush/subh VII 45 Mah

nash/aruṇa 'nush/sub viráś ebandah VII, 1 (expl)

anush/sub viráśebandah XIII, 26 Mah XIV, 1a XVII, 76 (expl). XVIII, 35.

36 (-expl viráś Mah)

tripadá viráś (30) II 21b 31 VIII, 21. XIII, 26 (Mah. viráś anush/subh).

XXIII, 15

dvipadá viráś (20) III 25ab 26ab XV, 48 XX, 19a. XXV, 46 47 XXXVI, 8.

ekapadá viráś (10) V, 35c XII, 65b

4 brihati (36)

brihati VII 20c (explained by Mādhara) VIII, 2a (expl) 52 (expl) XI, 20

(ārsht Mah) 37 64 XIII 35 39 (ārsht Mah) XV, 32 34 XVII, 7 11 57.

XIX, 2 11a XX, 10 53 XXIII, 7 XXVI, 14 XXVII, 35 37 42. 43 XXXIII,

14 15 39 41 81 82 85 93 96 XXXIV, 56 57 XXXV, 9. XXXVI, 20.

XXXVII, 7a XXXVIII, 19 (uparishádārihati Mah)

brihaty anush/sub vá IV, 21. pankur vá VIII, 26 XVII, 3. 15. 56

p pal kamadhya brihati XVII, 67 (13 + 9 + 14 expl)

purastadbrihati (12 + 8 + 8 + 8) IV, 28 (expl)

nyar/kusāriṇi brihati (8 + 12 + 8 + 8) III, 19 (expl).

nyar/kusāriṇi urel hatī skandhogevā vá brihati XI, 38 (expl) 63 (brihati Mah).

palhyā brihati (8 + 8 + 12 + 8) III, 34 (expl) VI, 34 (expl) 37 VIII, 3a

(brihati Mah) XI 41 (expl) 45 XXVI, 11 XXXIII, 66 XXXIV, 32

ujarushádāribrihati (8 + 8 + 8 + 10) II 16f (brihati Mah). XI, 42 (expl.) 53

(expl) 83 (expl) XII, 58 (expl) XVI, 47 (expl). XX, 35 XXIII, 22

XXXVIII, 19 Mah

úrdhvabṛihatī (12 + 12 + 12) IV, 33 (expl.). XII, 7 (expl.). XIII, 16 (expl.)
XXXVII, 16 (expl.).

satobṛihatī (12 + 8 + 12 + 8) XII, 108-110 (expl.) explained at XIV, 9. XV,
32. 38. XXVII, 36. 38. 44. XXXIII, 40. 67. 83. 94. 95. 97.

vīparitā bṛihatī (8 + 12 + 8 + 12) VI, 31 (expl.).

mahābṛihatī (12 + 8 + 8 + 8 + 8) XLX, 72-74 (expl.). 78.

mahābṛihatī trishubh XII, 8 (expl. mahabṛihatī Mah.). XXXVIII, 20 (mahā-
bṛihatī Mah.).

5. panktu (40.)

pañktu III, 51 (expl.). 52. 58. V, 3 (expl.). VI, 27 (expl.). XII, 60 (expl. ārshi
Mah.) 71. XIII, 30 (svarāt panktuh Mah.) XV, 41 (expl.) - 43. XVI, 4-6. XVII,
48. 72. XX, 11 (tryavasānā). 22. 32. XXXVIII, 27.

pañktur bṛihatī vā VIII, 26. XVII, 3. 15. 56.

svarāt panktuh XI, 29 (expl.). XIII, 2. 30 Mah.

pañktur virāj V, 4 (expl. virāj Mah.). IX, 16 (virāj Mah.). XI, 21 (expl.). XVII,
71 (expl.).

catuṣpadā virāj III, 46 (expl.) V, 4 Mah. IX, 16 Mah. XXI, 10 (')

pañktus trishubh VIII, 61. XI, 27 Mah.

mahāpañktu III, 18 a (expl.). VIII, 28 (expl.). 42 (expl.). XVIII, 55 (expl. ma-
hāpañktur jagatī Mah.).

tryavasānā mahāpañktuh III, 43 (expl.). VI, 17 (expl.). XI, 46 a (expl.). XX, 9.

prastarapanktī (12 + 12 + 8 + 8) VIII, 43 (expl.). XIII, 18 (expl.). XVIII,
44 (expl.).

āstārapanktu (8 + 8 + 12 + 12) III, 61 (expl.) IV, 23 (expl.). XI, 12 (expl.)

vishṭārapanktu (8 + 12 + 12 + 8) XII, 106 (expl.). 107. XVIII, 53 (pañktu
Mah.).

samstārapanktu (12 + 8 + 8 + 12) XXXVI, 12 (pañktu Mah.)

6. trishubh (44.)

trishubh 1, 28 a. II, 18 a. 24. 30. III, 13. IV, 30 c. 31. 37. V, 16. 18 a. 19 a.
20. 36. 37. VI, 3. 20 b. VII, 5. 7 a. 10 a. 14 b. 16 a. 17 a. 19. 24. 26. 35 a. 36 a.
37 a. 38 a. 39 a. 42-44. VIII, 4 a. 6. 9 b. 14-20. 23 b. 24. 36. 37 a. 45 a. 46 a. 59 d.
62. IX, 1. 8. 18. 19. 23-25. X, 1. 7. 16 a. 19 a. 20 a. 22. 33 a. 34. XI, 5. 7. 17.
22-24. 35. 36. 39. 43. 47 c. 49. 69. 75. 76. XII, 1. 2. 6. 12. 13. 15. 18-29. 33-
35. 44. 45. 47-49. 51. 61-64. 66. 68. 70. 102. 105. 113. XIII, 3-5. 9-13 a. 15.
31. 34. 38. 41-51. XIV, 2-5. XV, 1. 2. 3 c. 23-25. 49-54. 62. XVI, 50. XVII,
17-44. 47. 49. 54. 55. 58-60. 66. 69. 70. 73. 75. 79. 87-99. XVIII, 31. 33. 34.
49. 51. 52. 59-61. 66. 69. 71. 73-75. XIX, 5. 6 a. 32-35. 44. 47. 49-58. 60-63.
66-69. XX, 36-52. 54. 77. 79. XXI, 2-6. 9. 11. XXII, 2. XXIII, 1-3. 16. 38.
49-52. 57-62. 65. XXV, 10-13. 21-25. 27. 28. 30-45. XXVI, 3 a. 7 a. 19. 23

XXVII, 1 9 23 28 33 XXIX, 1 36 38 47 44 46 48 51-57 XXX, 1.
 XXXI, 16 19 22 XXXII, 4 12 14 XXXIII, 1 7 8 11 13 16 18 22 23
 26 28 34 37 38 42 44 48 50 55 59 60 63 64 68 70 74 75 80 XXXIV,
 1 6 14 16 24 26 27 29 31 35 40 42 46 48 49 52-54 58 XXXV, 7 10
 15 17 19 20 XXXVI, 11 b XXXVII, 17 XXXVIII, 5 a XL, 4 8

trishsub jagati vā XVII, 6

mahābhāṭi trishsubh see before

panktas trishsubh see before

virādrupā trishsubh II, 17 a (expl) 22 III, 41 (expl) VIII, 25 (virā, Mah)

XI, 15 a (expl)

virāṣṭhānā trishsubh XI, 27 Mah XXV, 19 (expl)

yavamadhya trishsubh XVI, 51 (expl)

purastājjyotis trishsubh XVII, 74 (trishsubh Mah)

madhyejyotis trishsubh XII, 65 a (trishsubh Mah)

upariṣṭājjyotis trishsubh XII 111 (expl)

7 jagati (48)

jagati III, 15 (expl) IV, 12 35 (expl) V, 14 VII, 12 a VIII, 5 b IX, 9 14.

15 17 XI, 4 6 XII, 3 14 a XI, 26 28 XVI, 15 16 48 XVII, 10 13 14.

84 XVIII, 58 XIX, 7 59 80 95 XX, 78 XXV, 14-18 20 26 29 XXVI,

24 XXVIII, 25 Mah XXX, 43 47 XXXIII 6 29 30 49 69 75 84 XXXIV,

12 13 25 34 45 47 55 XXXVII, 2 XL, 16

jagati trishsub vā XVII, 6

mahāpanktas jagati see before

II atichandānsi

1 atijagati (52) IX, 5 b 39 X, 24 XVII, 78 XVIII, 30 XIX, 75 79 Mahi-
 dhara at XXII, 19 XLVIII, 2 5 7 9 12 15 17 18 24 40 42 43

2 cakvari (56) XXXIV, 51 Mahidhara at XIII 24 XI, 58 XVII, 86 XXIII,

2 XXVIII, 10, 11 13 26 27. 30-32 39 XXXVI, 17

3 atīcakvari (60) XIX, 76 (expl) 77. XXXVIII, 17 (expl tryavasānā) Mahi-
 dhara at XX, 10 XXVIII, 20 28 29 34

4 ashti (64) XIX, 48 (tryavasānā) Mahidhara at XV, 47 XXI, 29 49 XXIII, 4

5 atyashṭi (68) IV, 1 2 (tryavasānā Mah) 25 (63 syll, erroneously ashti

Mah) VIII, 53 a (expl tryavasānā Mah) IX, 40 X, 18 Mahidhara at VIII, 60

XI, 28 XXI, 30 XXVIII, 33 XXXVII, 18

6 dhṛtu (72) Mahidhara at XVI, 64 66 XXI, 60

7 atidhṛtu (76) Mahidhara at XI, 9 XV 47

8 kṛtu (80) XII, 4 (73 erroneously, caturavasānā) Mahidhara at XXVIII, 19

9 prakṛtu (84) V, 7 (caturavasānā) Mahidhara at XX, 12

10 akṛtu (88) Mahidhara at XV, 64

11. vikṛiti (92). Mahādhara at XIV, 12. XXI, 61. XXVIII, 16. 23 c. 46 c.
 12. samkṛiti (96): wanted.
 13. abbikṛiti (100) Mahādhara at XXVII, 45.
 14. utkṛiti (104) Mahādhara at XIV, 6. XV, 16. 57. XXII, 22.

III. yajūnshi.

daivī gāyatri (1.) III, 5 a (bhūr, svar). XL, 15 (om). 17 (om).

daivī ushṇih (2.) III, 5 a (bhūvar). VI, 19 b (diṣaḥ). g (digbhyah, without the svāhā!). Mahādhara at XXXVII, 13 (madhu).

daivī anushubh (3.) I, 1 a. b. 14 a. 19 a. 22 d. 30 c. IV, 22 d. e. VI, 19 c. d. e. f. XIV, 18 a. 19 c. f. k. IX, 1 b. X, 8 h. i. k. XXII, 1 c. XXXVIII, 3 b.

daivī bhṛihati (4.) I, 1 c. 3 c. 4 a. 13 d. 17 a. 20 b. d. f. 21 b. 22 b. 23 c. d. II, 5 a. 16 a. b. 25 d. f. IV, 22 g. 25 b. 26 b. V, 2 b. c. d. 12 f. 25 g. 30 c. VI, 15 g. VII, 3 d. e. 15 d. VIII, 55 c. 57 f. 58 g. 59 a. b. IX, 22 c. X, 5 f. 9 a. 15 b. XIII, 55 d. 57 c. f. XIV, 8 f. h. 18 b. e. f. i. l. 19 d. g. h. l. m. 23 a. XV, 4 a. c. e. f. g. h. l. n. 5 a. b. c. d. e. i. k. l. n. p. t. v. 65 d. XVII, 1 b. c. 12 a. e. XX, 2 b. c. 19 c. i. XXIII, 13 b. 18 b. XXXVII, 10 a. b. c. 11 a. b. XXXVIII, 2 a. d. 6 e. XXXIX, 1 f. 2 a. d. f. 3 a.

daivī paṅkti (5.) I, 4 b. c. 9 d. f. 20 c. 23 e. 25 c. 30 b. II, 2 b. 7 b. c. 11 c. 16 c. IV, 22 b. c. V, 12 a. 21 b. c. d. 25 f. 33 b. VI, 7 a. 11 d. e. 16 b. 18 c. VII, 6 c. 12 f. 13 c. 17 e. 18 c. VIII, 1 b. 54 c. d. 56 a. c. 57 g. h. 58 d. IX, 20 a. b. d. e. X, 5 b. c. d. h. i. k. l. m. n. 8 l. 21 f. XII, 46 a. b. XIII, 54 g. i. 55 c. e. 56 c. d. f. 58 b. c. d. XIV, 8 a. c. i. g. 14 a. b. d. e. f. g. h. k. 18 c. g. h. k. m. 19 a. i. 20 a. b. c. f. m. 23 g. l. p. XV, 4 b. d. i. k. m. o. 5 g. h. m. o. q. r. s. w. 65 e. XVII, 12 b. c. d. XVIII, 50 b. XIX, 36 d. XXII, 6 a. b. d. e. f. g. i. 19 d. XXIII, 13 d. 18 a. c. XXXV, 3 a. XXXVII, 12 g. XXXVIII, 2 b. c. 3 c. 9 b. 14 a. b. 15 b. XXXIX, 1 b. c. e. g. 2 b. g. 3 b-g.

daivī trishubh (6.) I, 20 g. V, 9 a. b. 33 c. VI, 6 b. 14 a. b. c. d. e. f. g. 15 b. VIII, 56 d. 57 c. e. 58 f. IX, 21 h. i. X, 5 e. 21 a. e. XIII, 54 a. XIV, 8 b. e. 17 c. i. 18 d. 19 b. c. 20 d. e. g. h. l. 23 b. c. f. i. k. m. r. XV, 4 q. s. 5 f. u. 65 c. XVIII, 50 a. c. d. e. XXII, 6 k. XXXV, 3 b. XXXVIII, 4 a. c. 6 a. b. 9 c. 14 c. d. XXXIX, 2 c. e.

daivī jagati (7.) I, 2 b. 12 a. 17 c. 22 c. 25 b. II, 2 d. IV, 1 e. 10 d. e. V, 9 c. d. 13 d. 26 g. 31 d. 32 e. VI, 12 a. 14 h. 15 a. c. d. e. i. VI, 22 a. VIII, 23 a. 47 d. 54 a. e. f. 55 b. 57 d. 58 e. IX, 20 m. XIV, 8 k. 20 i. k. 23 d. e. g. n. XV, 4 p. r. 65 a. XXII, 6 c. h. 19 f. XXXV, 3 d. XXXVII, 1 b. 11 c. 13 b. XXXVIII, 4 b. XXXIX, 1 d.

āsuri gāyatri (15.) I, 14 e. 19 d. 26 a. II, 2 c. 5 b. d. e. IV, 10 a. 25 c. VI, 3 c. 10 b. 16 g. 24 a. VII, 9 b. 22 c. 23 b. 27 e. 33 b. 34 b. 35 b. 36 b. 37 b. 38 b. VIII,

23c 33b 34b 35b 40b 41b 50b IX, 5a 35c 36a 38l X, 2c d 3c d :
k 4g h p q r s 5a 15a 28b XXXVIII, 15d

ásuri ishbnh (14) I, 16d II, 1a 29c V, 22c 26c d VII, 27c g 30a VIII,
13b 38b 44b 50a XII, 46e XXXVIII, 11a (Mah sámoshbnh)

ásuri anushfubh (13) I, 14b c 18f 19b c 27a b c II, 1b III 17d V, 1
e 11a d 12c VI 11c VII, 27a b f 28a b c 30b f k m 35c 36c 37c
38c 39b 40b VIII, 13a c d 33c 34c 35c 39b 55a IX, 2c d f : 3c
4c X 4e f : k 9f 23c XI, 16c XIII, 53t XV, 3b XIX, 36g XXIII, 8
a c XXVI, 10b XXXVIII 6g

ásuri brhbatu (12) I, 7a b 29a b d e VII, 30a c d e : l VIII, 13e
XXXVII, 18c

ásuri pankti (11) I, 27f III, 17a c V, 9f VIII, 57b IX, 20i XII, 46d
XIII 53u XXVI 3c XXXVII, 18d

ásuri trishfubh (10) III, 17b IV, 7a b c d V, 11b VII, 30g h 39c 40c
XV 3a

ásuri jagati (9) I, 15b 27e IV 36a

prájápatyá gáyatri (8) I, 6b 7c 10b 11a c d 22a g 27d II, 2a e f 11
d 16e 32b III, 27a 37d IV, 13a c V, 9e o 13c 24a c d 31a 32h :
33a VI, 21b 24b 32b c d VII, 13d 18d IX, 21a f X, 8e 14b 19b
25b XI 47a 60f XIII 24a b XIV, 8d XXXVIII, 1b (Mabidbhara) 5b 16b

prájápatya usbnh (12) II, 1c VII, 27d

prájápatyá anushfubh (16) I, 17b 19f 22h II, 19a IV, 3a V, 11c 25a
VI, 18a VII, 23c X, 2a b 4t 21b XXII, 1a

prájápatyá brhbatu (20) I, 10a 91a 24a 29c f II, 11b III, 57a 63a IV,
17a 26a V, 22a 26a VI, 9a 30a VII, 15c 45a VIII, 47a 51a IX, 11b
30a 31a 38a XI, 9a 28a XVIII, 37a b XX, 3a 33b XXII, 1b XXXVII,
1a 9a XXXVIII, 1a

prájápatyá pankti (24) I, 12b 31b VI, 12b VII, 14a X, 6b

prájápatyá trishfubh (28) III, 21 IV, 11c V 5a 39b VI, 6a VII, 4 48
IX, 11a 19b 30b X, 29a XI, 61b c

prájápatyá jagati (32) I, 2c 24c IV, 2a 11b XXVIII, 23a (Mabidbhara)

yájushí gáyatri (6) I, 4e 9c c 11b 16b e 18c 22c 23a 28c 30a II,
5c 6f 9h 23b 25c g IV, 1d 26c 30a V, 2e 22b 23i 26b 30a b d
31c 32a g 42b VI, 10a 15h 16a e 21h : VII, 12d 17c 45d VIII, 58
c 59c IX, 20c X 8a m 19d 28d e 31a XI, 57b 59a XIII, 54d e f
55f h : 56e g : 57a b d e : 58e : XIV, 13a XIX, 1c 36g XXIII, 13c
XXXVIII, 14f

yájushí usbnh (7) I, 2a 16f 18a 19c 29b III, 37b c IV, 4a b 6a b
c d 10b V, 2a 21a VI, 21a f m VIII, 27b 58b IX, 20f g 38c X, 8b

c d 19 c 28 c 31 b XI, 60 e g XIII, 54 c h 56 h 57 g h 58 i XIV, 13 d XV, 6 g 8 d XIX, 1 d XXIII, 13 b e XXXVIII, 15 a c

yajushī anushṭubh (8) I, 14 d IV, 6 c 30 b V, 32 b c d VI, 21 c k VII, 45 c VIII, 1 a X, 23 c d XIII, 53 a b 54 b 55 g 56 a XIV, 9 i l 10 c 13 b c 23 h q XV, 8 c 9 a b c d e g h 65 b XIX, 9 d 36 e f XX, 1 b XXIII, 13 f g XXXVII, 11 e XXXVIII, 1 b 15 e f Mahidhara at 16 b

yajushī brīhatī (9) I, 1 e 13 e 16 c 20 a II, 26 b 27 b 32 a b c d e IV, 27 a V, 12 b 21 e 24 b 31 b 32 f 33 d 34 a VI, 2 c 11 a 16 f 21 d g 32 e VII, 2 a 3 b 6 b 11 b 17 b 22 b 26 b VIII, 56 b e 57 a IX, 20 k l 21 g X, 8 f 9 b c e g 21 d 31 c XI, 9 b XII, 53 c e i n 55 a b 56 b 58 f XIV, 9 b e f g h 10 a b d f g 13 e XV, 6 c h 8 b 9 f i XVII, 1 d XIX, 1 e 9 a f XXII, 5 c XXIII, 13 a XXXVII, 12 f XXXVIII, 6 d 14 e

yajushī panktī (10) I, 10 c 15 d 24 b II, 28 b IV, 36 b c V, 1 a 13 b c. 17 a d 26 f 33 e VI, 2 b 21 c l VII, 8 c d 10 b 12 c e 17 d 31 c 32 c VIII, 49 b 54 b 55 e 58 a IX, 20 h X, 8 n 15 c 23 a b XI, 66 a e f XII, 46 c XIII 14 b 53 d k l m o p XIV, 9 a c k 10 e 23 o XV, 6 a b f i 8 a XIX, 9 b c e XXII, 5 b XXVI, 10 c XXXVII, 3 b 4 b 9 b 11 d 13 a XXXVIII, " a b e 8 b c 16 a

yajushī trīshṭubh (11) I, 13 f 18 d 31 c II, 8 e 20 b c IV, 1 c 2 b 22 f 36 d V, 1 b 2 f g h 28 b 39 c VI, 9 b 24 c d 26 b VII, 11 c 25 b VIII, 39 c 55 d X, 28 g XI, 66 b XIII, 53 f g h 58 g XV, 7 b c d e f XIX, 11 b c 36 a XXII, 5 a XXIII, 2 b XXVI, 6 c 7 c 8 c XXXV, 3 c XXXVII, 11 f XXXVIII, 3 a 7 c f XLXIX, 1 a

yajushī jagatī (12) I, 4 d II, 6 d III, 18 b 57 b IV, 10 c V, 1 c d 26 e VI, 16 d VII, 12 b 21 b 31 b 32 b 33 c 34 c 45 b VIII, 8 b 11 b 38 c 40 c 41 c 44 c IX, 2 a X, 9 d 28 f XI, 16 b 66 c d XIII, 53 q r s XIV, 9 d m XV, 6 d e k XXII, 5 d e XXIII, 4 b 8 b XXVI, 4 c 5 c 9 c XXXVII, 4 d (Mahidhara) XXXVIII, 7 d 11 b

sāmni gayatrī (12) I, 5 b IV, 36 e VI, 32 a VII, 16 b XI, 47 b XXXVIII, 4 d 6 c

sāmni ushṭubh (14) III, 27 b V, 10 a b c 11 c 12 e 28 c 42 c VI, 6 c 22 b 26 a VIII, 45 c 46 c IX, 22 b 35 a 38 d X, 3 a b 21 c 28 a XIII, 58 b XIX, 36 c Mahidhara at XXXVIII, 11 a

sāmni anushṭubh (16) II, 32 g III, 22 a V, 12 d 35 a VII, 13 b 18 b VIII 45 b 46 b IX, 2 b e h 3 b 4 b 35 d 36 b X, 3 g h 4 a b c d XI, 65 a XII, 53 a XXXVII, 21 (Mahidhara)

sāmni brīhatī (18) II, 31 a b IV, 18 c VIII, 1 c X, 3 e f XII, 53 b XXXVII, 20 a

sāmni pankti (20) I 11 e II, 28 a IX, 32 d 33 c 36 e XIV, 24 a 29 a XVIII, 45 c XX, 3 b XXII, 4 a

sāmni trish/subh (2) I, 3 b 6 a 16 g II, 6 a b e 11 a IV, 10 f 16 b V, 9 g VII 13 a 18 a IX 31 b d 32 c 34 c X 4 v 20 c 29 b 32 b XIV, 24 b 28 a d XIX 6 b 8 a XX, 33 a XXVII 15 a

sāmni jagati (24) I 31 a IX 9 b 10 b 13 b 36 d X, 25 a XIV, 24 c 25 a b 28 c 29 b e 30 d

ārc gāyatri (18) I, 22 f 23 b IV, 3 b V, 25 d 39 a VI, 23 a d 46 b XI, 16 a 60 a c XIII, 54 k 55 k 56 k 57 k 58 k XX, 3 c d XXVI, 1 a b d XXXVII 12 b 20 a (Mahidhara sic!) XXXVIII 6 f 8 d XL, 15 *)

ārc vshn h (21) I 5 a 15 a 31 d II, 7 d 15 c 32 f V, 27 b VI, 8 c 21 n VIII, 11 a 50 c IX, 33 d XI, 32 a XIV, 25 c 29 d XVIII, 45 b XXII, 19 b

ārc anush/subh (24) V, 22 e IX, 34 a c XI, 61 e XXXVII, 5

ārc brāhmi (27) V, 43 b VII, 46 a VIII, 13 f IX 10 c 13 a XI, 61 a d XIV, 24 d 29 c XXXVIII, 16 c Mahidhara at 14 g (25 sic!)

ārc pankti (30) II, 15 d IV, 22 a V, 22 d VI, 18 b 19 a X, 11 XI, 61 f XIV, 25 d XXVII, 14 (Mahidhara, sic!) XXXVIII, 18 a c Mahidhara at 14 a + b + c + d + e (31 sic!) 18 b (29 sic!)

ārc trish/subh (33) I, 16 a 18 c 20 e IV, 17 b 27 c VII, 47 a VIII, 10 b 29 XXXVII 6 a + b (Mahidhara) 14 20 b

ārc jagati (36) XIV, 30 e

brāhmi gāyatri (36) VIII, 9 a IX, 12 b — Mahidhara at XXVIII, 46 a XXXVII 3 a + b 5 a + b XXXVIII, 6 e + f + g

brāhmi ushmb (42) VI, 14 b IX, 12 a XIV, 7 b c XV, 63 XXXVIII, 26 — Mahidhara at XXVIII, 14 23 b

brāhmi anush/subh (48) I, 18 b III, 19 48 VIII, 27 a 30 XI, 58 c — Mahidhara at XXVIII, 8 41 46 b XXXVII 15

brāhmi brāhmi (54) II, 27 a IV, 15 — Mahidhara at XXVIII, 37 38 44 45

brāhmi pankti (60), wanted

brāhmi trish/subh (66) XV, 58 — Mahidhara at XXXVI, 24

brāhmi jagati (72) wanted

yajurāhi I, 1 d 3 a 8 a 12 c 13 g 15 c 17 d 18 b 21 c 25 a d 29 d Y 3 a b c 6 e 7 a 8 f g 10 a b 12 13 14 b 15 a b 16 d 17 b 18 b 19 b 20 a 21 a 23 a 25 a b c 26 a 29 a b III, 5 b 20 37 a 63 b IV, 1 a b 2 c 4 c 6 d 9 a b 11 a 13 b 19 20 24 a b 26 d 27 b 34 V, 5 b 6 8 a b c 9 k n

) याजुरान्तर्गु ऋषेदमिति हे यजुषो : यद्य वा प्रथमा प्राज्ञापत्या गायत्री द्वितीया यजु ऋषता । षण्महाय्य दृषेद्य तदा ऋगायत्री । त्रिमित्यकाण्डस्य द्रष्टव्यं ऋषिः देवी गायत्री इन्दः । - । प्रती स्मर इत्यासा देवी दृष्टो । Halakhyā

17 b c 18 b 19 b 23 f g h 25 b c e 27 a 28 a 33 f 34 b 40 42 a 43 a
 VI, 2 a d 3 b 7 b 9 c 10 c 13 15 f 16 c 20 a 22 d 30 b c 31 35 VII, 2
 b c d 3 a c 6 a 7 b 8 b 20 21 a 22 a 23 e f 25 a 28 d 29 b 36 d 47 b
 c d VIII, 2 b 3 b 4 b 5 a 7 8 a 10 a 12 22 a b 37 b 38 d 39 d 40 d 47
 b c 48 49 a 53 b 50 IX, 2 g 4 d e 6 b 10 a d 22 d 31 a c 32 a b 33
 b 34 b e 35 e f 36 c X, 4 u 6 c 10 b 12 13 14 a 16 b 17 20 b 24 b
 25 c 26 c 30 XI, 8 a 9 b 10 11 b 15 b 28 b 58 a b d 60 b d 65 b c d
 XII, 5 XIII, 13 b 19 24 c 25 47 b 48 b 49 b c 50 b c 51 b c XIV, 1 b
 7 a d e 12 14 15 16 26 a b 27 28 b 30 a b c 31 a b c XV, 10 19
 57. 64. XVI, 17-46 64-66 XVII, 1 a 2. 86. XVIII, 1-29, 38-43 45 a 67
 a XIX, 8 b XX, 10 12 17 18 b 19 b 23 a b d XXI, 29 61 XXII, 3 4
 b 7 8 19 a 20 22-34 XXIII 2 a c 4 a c. 8 d (wanted with Halakya) 17 19
 20 64 XXIV, 1-40 XXV, 1 9 XXVI, 1 c e 2 a XXVII, 45 XXVIII, 1-
 46 (Mahidhara specifies the single atchandānsi) XXIX, 58 60 XXX, 5 22
 XXXV, 1 b 12 21 b XXXVI, 1 17 18 19 23 XXXVII, 3 a 4 a 6 8 12
 a c d e 15 b, 18 a 21 a, b XXXVIII, 14 g 16 c d 18 b 23 25 28 b XXXIX,
 5 6 8-11.

Mahidhara specifies several times measures under the name of arshi, so
 arshi gayatri XII, 73 XXIII, 64
 arshi ushrish XII, 59
 arshi anushtubh XIII, 19
 arshi bṛīhatī XI, 20 XIII, 39
 arshi pankti XII, 60 XXXVII, 4 a + b
 arshi trishhtubh XVII, 1 XXI, 48 XXVIII, 1 4 6 21 22 35 36

3 The pratikam (beginning words) of the single kanlikās in the
Māhvaṇḍīya Vājasaneyi Sāmbhita

- aścur aścush te deva soma V, 7
 ācurā te aścūṣiḥ śravatām XX, 27.
 aścur ca me caścūca XXIII, 19.
 akraṇ karma karmakṛtas III, 47
 akranda lagnu XII, 6 21 33
 axaṇ amunadanta hṃ III, 51
 axarājyā litavam XXX, 18
 agna āyushī pavase XII, 38 XXXIV,
 16
 agnaye kavyavāhanāya svāhā II, 29
 agna indra varuna mitra XXXIII, 48
 agnaye kuśarun XXIV, 23
 agnaye gāyatrāya trivṛte XXIX, 60
 agnaye grihapataye svāhā X, 23
 agnaye trā mabyam VII, 47
 agnaye nīkavate prathamajān XXIV, 16
 agnaye nīkavate rohitāñjur XXIX, 59
 agnaye pīvānam XXX, 21
 agnaye svāhā somāya svāhā XXII, 6
 agnaye svāhā somāya svāhendrāja XXII
 27
 agnāḥi jātīvant VIII, 10
 agnāḥ agnic carati pravishṣas V, 4
 agnāḥi manye yo vasur XV, 41.
 agnāḥi dātāḥi piro dadhe XXII, 17.
 agnāḥi yunajmī çavasā XVIII, 51
 agnāḥi stomena bolhaya XXII, 15
 agnāḥi hridāyena XXXIX, 8
 agnāḥi hotāram manye dāsvantam XV,
 17
 agnāḥi pacī rāṣī tenā yajanta XXIII 17
 agnāḥi pratī ur dharmanas patir X, 29
 agnāḥi śrīyeshu XII, 117
 agnāḥi aśya hotāram XXI, 59 XXVIII,
 23 46
 agnir aśmī janmanā XVIII, 66
 agnir aśhīḥ pavamānaḥ XXVI, 9
 agnir ekāxareṇa IX, 31
 agnir jyotir jyotir agniḥ svāhā III, 9
 agnir jyotiśhā jyotiśhman XIII, 40
 agnir devata vāto devata XIV, 20
 agnir murdhā divyā kakut III, 12 XIII,
 14 XV, 20
 agnir vṛitrān XXXIII, 9
 agnic ca pṛithivī ca sarinate XXVI 1.
 agnic ca mā āpī ca XXIII, 14
 agnic ca mā indrae ca XXIII, 16
 agnic ca me gharṇac ca XXIII, 22
 agniśhvātāḥ pītara eha XIX, 59
 aṇiśhvātān pītumato XIX, 61
 agnis tigmēna çotīśhā XVII, 16
 aṇiśhomayor ujjītim anujjesham II, 15
 agne achāva leha nah IX, 28
 agne angirāḥ çatam XII, 8
 agne grihapāte sugrihapatis II, 27
 agne jātan pranudā nah sapatnān XV, 1
 agne tam aśyā çvamī na stomāḥ XV, 44
 XVII, 77
 agne tava çravo vayo XII, 106
 agne tvāṇā no antama uta III, 25. XV,
 48 XXV, 47.
 agne tvāṇ pīrīśhyo XII, 59
 agne tvāṇ su jagrīhi IV, 14.
 agne dādhāyo çītama II, 20
 agne divo aṇam XII, 49
 agne nīya supathā V, 36 VII, 43 XL, 16
 agne patīr bhāvaha XXVI, 20
 agne pavasva svapā aśme VIII, 38
 agne pācaka rociśhā XVII, 8
 agne prehi prathamō XVII, 69
 agne hrīṣīna grībhitīśhva I, 18
 agne bhyaṅartun XII, 7

- agne yat te divi varcah XII, 48.
 agne yat te çukram XII, 104
 agne yuxva hi ye tava XIII, 36.
 agner anikam VIII, 24.
 agner janitram ası V, 2.
 agner vo 'pannagrıbyasya VI, 24.
 agne vājajid vājam II, 7.
 agne vājasya gomatas XV, 35
 agne ver hotram II, 9
 agne vratapate vratam carishyāmi I, 5
 agne vratapate vratam acārisham II, 28.
 agne vratapās tve V, 6 40.
 agne çardha mahate saubhagaya XXXIII,
 12.
 agne sahasva pritanā IX, 37.
 agne sahasráxa çatamúrdhañ XVII, 71.
 agnes tanúr asi I, 15. V, 1.
 agne svāha kṛinubı XXVII, 22
 agneñ paxatır vāyor nıpaxatır XIV, 4.
 agre brıhann ushasām XII, 13.
 agreñır ası svāveças VI, 2.
 angāny ātman bhishajā XIX, 93.
 angıraso nañ pıfaro XIX, 50.
 acikradad vṛisha XXXVIII, 22.
 achā 'yam eti çavasa XXVII, 14.
 achınuasya te deva VII, 14.
 ajasram indum XIII, 43.
 ajā 're piçamgıla XXIII, 56.
 ajiyano hi pavamāna sūryam XXII, 18.
 ajo hy agner ajanıshıfa XIII, 51.
 atı nıbo atı sṛidho XXVII, 6.
 atı viçvāñ pratıshıhas XII, 84.
 atyanyañ २५ agam V, 42.
 atra pıfaro mādāyadhvam II, 31.
 atrā te rūpam uttamam XXIX, 18.
 athaitān ashıtau vırúpān XXX, 22.
 adabdhebhıñ savıtañ payubhısh fvañı
 XXXIII, 69. 84.
 adıtır dyaur adıtır XXV, 23.
 adıtısh fva devı XI, 61.
 adıtıyās tvag asy IV, 30.
 adıtıyās tvā pṛıshıthe XIV, 5.
 adıtıyās tvā mürdhann IV, 22.
 adıtıyai rasnā 'sı I, 30.
 adıtıyai rāsñásındrānyā usbhıshañ
 XXXVIII, 3.
 adıtıyai rāsñā 'sy XI, 59.
 adıtıyai vyundanam ası II, 2.
 adrıçıam asya ketavo VIII, 40.
 adbhyañ xıram vyapıbat XIX, 73.
 adbhyañ sambhṛıtañ XXXI, 17.
 adbhyañ svahā vārbhyañ svāhā XXII,
 25.
 adyā devā uditā sūryasya XXXIII, 42.
 adhā yathā nañ pıfarañ XIX, 69.
 adhā hy agne krator bhadrasya XV, 45.
 adhi na indraıshıam XXXIII, 47.
 adhipatny ası brıbatı dig XV, 14.
 adhyavocad adhvaktā XVI, 5.
 adhvaryo adrıbhıñ XX, 31.
 anađvān vayah panktiç chandañ XIV,
 10.
 anađvaham anvārabhāmahe XXXV, 13:
 anađbhıshıfā purastād XXXVII, 12.
 anađbhıshıyo jatavedās XXVII, 7.
 anu te çushmamı turayantam XXXIII, 67.
 anuttam ā te maghavan XXXIII, 79.
 anu tvā matā manyatām IV, 20.
 anu tvā ratho anu maryo arvann XXIX,
 19
 anu no 'dyā 'numatır XXXIV, 9.
 anu vıraır anu pushyāsma XXVI, 19.
 anejađ ekam manaso XL, 4.
 antar agne rucā tvam XII, 16.
 antará mıtṛāvārunā carantı XXIX, 6.
 antaç carata rocañā III, 7.
 antas te dyāvāpṛıthıvi VII, 5.
 andham tamañ pṛavıçantı XL, 9. 12.

andha sribāndho vo bhaxiya III, 20.
 annapate 'nnasya XI, 83.
 annat pariscuto rasam XIX, 75
 anyad evābuh sambhavād XL, 10.
 anyad evābuh vidyāyas XL, 13
 anyavāpo rdhamāsānām XXIV, 37.
 anyā vo anyām XII, 88
 anv agnir ushasām XI, 17.
 anv id anumate tvam XXXIV, 8
 aparyam gopām XXXII, 17.
 apām gambhant XIII, 30
 apām tvemant XIII, 53
 apām prishham asi XI, 29. XIII, 2.
 apām perur asy VI, 10
 apām phenena namuceh XIX, 7.
 apām rasam IX, 3
 apā 'gham apa kiltisham XXXV, 11.
 apātām aṣvinaḥ gharmanam XXXVIII, 13.
 apādhamad abhiçastur XXXIII, 95.
 apām idam nyayanam XVII, 7.
 apā rarum prithivyai I, 26.
 apī teshu trishu padeshv asmi XXIII, 50
 apeta vīta vi ca sorpatā XII, 45
 apeto yantu panayo LXXV, 1.
 apo adyā 'nvacāisham XX, 22.
 apo devā madbumatir X, 1.
 apo devir upasrija XI, 38
 apnasratim aṣvinaḥ LXXIV, 29.
 apsv agne sadhish java XII, 36.
 apsv antar amritam IX, 6.
 abodhy agnih samidhā janānām XV, 24
 abhi gotram sahasā XVII, 39.
 abhi tyam devam savitāram IV, 25.
 abhi tvā çura nonumo XXVII, 35.
 abhidhā asi bhuvanam asi XXII, 3.
 abhipravanta samaneva XVII, 96.
 abhibhur asy X, 28
 abhi yajnam grāhibi no XXVI, 21.
 abhiman mahimā divam XXXVIII, 17.

abhi çhu nah sakhinām LXXVII, 41.
 LXXVI, 6.
 abhyarshata sushrutim XVII, 98.
 abhyādadhāmī samidham XX, 24.
 abhyāvartasya prithivi XII, 103.
 abhrir asi nāry asi XI, 10.
 amisham cittam XVII, 44.
 amutrabbūyid adha XXVII, 9.
 ameva nah suhava ā bi LXXVI, 24.
 ayam agnih purishyo III, 40.
 ayam agnih sahasrimo XV, 21.
 ayam agnir grāhapatur III, 39
 ayam agnir vīratamo XV, 52.
 ayam sha prathamō III, 15 XV, 26
 LXXIII, 6.
 ayam uttarāt samyadvasus XV, 18.
 ayam upary arādvrasus XV, 19
 ayam te yonir ritvīyo III, 14. XII, 52.
 XV, 56.
 ayam daxinā viçvakarmā tasya mano
 XIII, 55
 ayam daxinā viçvakarmā tasya rathasva-
 naç ca XV, 16.
 ayam no agnir vatiras V, 37. VII, 44.
 ayam paççād viçvavyacās tasya çaxur
 XIII, 56
 ayam paççād viçvavyacās tasya ratha
 protaç ca XV, 17.
 ayam puro bhuvā XIII, 54.
 ayam puro harikeçah suryaraçmis XV,
 15
 ayam vām mitrāvarunā VII, 9.
 ayam venaç VII, 16
 ayam sahasram çishibhih LXXIII, 83.
 ayam so agnir yasmint XII, 47.
 artheta stha X, 3.
 ardharicair ukthānām XIX, 25.
 ardhmāsāh parāishī te XXIII, 41.
 arnabhyo hastipam XXX, 11.

aryamanam brihaspatim IX, 27
 arvañco adyā bhavatā yajatrā ā vo
 XXXIII, 51.
 avatatyā dhanush tvañ XVI, 13.
 avapatantir avadan XII, 91.
 avabhṛitha nicumpama III, 48 VIII, 27.
 ava rudram adīnahy III, 58
 avasṛishṭa parāpata XVII, 45.
 avar na mesho nasī XIX, 90
 aveshṭā dandaçukāḥ X, 10.
 avocama kavaye medhyāya XV, 25.
 açmann ūrjam parvate XVII, 1.
 açmanvatī riyate XXXV, 10.
 açmā ca me mrītukā ca XVIII, 13.
 açyāma tam kāmam XVIII, 74.
 açyatthe vo nishadanam XII, 79 XXXV,
 4.
 açvas tūparo XXIV, 1.
 açvasya tvā vṛishnah çaknā XXXVII, 9
 açvāvatīñ somāvatim XII, 81.
 açvāvatir gomatir XXXIV, 40.
 açvinakṛitasya te XX, 35
 açvinā gobhur indriyam XX, 73
 açvinā gharṇam pātāñ XXXVIII, 12.
 açvinā tejasā caxuh XX, 80.
 açvina namuceḥ sutam XX, 59.
 açvinā pibatam madha XX, 90.
 açvina bhesbajam madhu XX, 64.
 açvina havir indriyam XX, 67.
 açvibhyāñ caxur amṛitam XIX, 89.
 açvibhyām pacyasva X, 31.
 açvibhyām pinvasva XXXVIII, 4.
 açvibhyām prātaḥsavanam XIX, 26.
 açvo ghrītena tmanyā XXIX, 10
 ashādhañ yutsu pritanām XXXIII, 20.
 ashādha 'sī sabamānā XIII, 26.
 ash/au vyakhyat kakubhaḥ XXXIV, 24.
 asankhyatā sahasrām XVI, 54.
 asave svāhā vasave svāhā XXII, 30.

asi yamo asy ādityo XXIX, 14.
 asunvantam ayajamānam XII, 62.
 asuryā nāma te lokās XL, 3.
 asau yas tāmo arunas XVI, 6.
 asau yā sena XVII, 47.
 asau yo 'vasarpati XVI, 7.
 askannam adya devebhya II, 8.
 astavy agnir XII, 29
 asmākam indraḥ XVII, 43.
 asmat tvam adhi jāto 'sī XXXV, 22.
 asmin mahaty arnave XVI, 55.
 asme rudrā mehanā XXXIII, 50.
 asme vo astv indriyam IX, 22
 asya pratnam anu dyutam III, 16
 asyājarāso damam XXXIII, 1.
 asyed indro vavridhe vṛishnyañ
 XXXIII, 97.
 abaḥ ketunā jushatām XXXVII, 21.
 abar abar aprajāvam XI, 75.
 ahāni çam bhavantu naḥ XXXVI, 11.
 ahāvya agne havir āsye te XX, 79.
 ahir iva bhogaiḥ XXIX, 51.
 ahne pācavatān XXIV, 25.
 ahrutam asi I, 9.
 ākūtīm agnim XI, 66.
 ākūtyai prayuje 'gnaye svāha IV, 7.
 ā krishnena rajasā XXXIII, 43 XXXIV,
 31.
 ākrandaya balam ojo XXIX, 56
 ākranya vājio prithivim XI, 19.
 āgatya vājy adhvānañ XI, 18.
 āganma vicvavedasam III, 38
 āgneyaḥ krishnagrivaḥ sātasyati meshi
 XXIX, 58.
 āgrayanaç ca me vaicvadevaç XVIII, 20
 ā ghā ye agnim indhate VII, 32
 ācyā jānu daximato XIX, 62.
 āchac chandaḥ prachac chandaḥ XV, 5.
 ājaghanti sāny eshum XXIX, 50.

ájighra kalaçam VIII, 42.
 ájubhána idyo vandyaç cá XXIX, 28.
 ájubhánañ supratikañ XVII, 73.
 ájubhána sarasvatí XX, 58.
 á tam bhaja sauçravaseshv XII, 27.
 á tat ta indrá "vavañ panantá XXXIII,
 28
 átuñhyarupam másarām XIX, 14.
 átuñhantam pari viçve XXXIII, 22.
 átuñhā vritrahan rañham VIII, 33.
 á tu na indra vritrahann XXXIII, 65.
 á te vatso XII, 115.
 átmāne me varcodā VII, 28.
 átmāno upasibe na vrikasya XIX, 92.
 átmānam te manasā "rād XXIX, 17.
 á tvā jigharmi XI, 23.
 á tvā "hārabam XII, 11.
 ádityam garbham XIII, 41.
 ádityair no bhārañ XXIX, 8.
 ádhatta pitaro garbham II, 33.
 á na idābhīr vidathe XXXIII, 34. 47.
 á na indro dūrād á na ásād XX, 48.
 á na indro haribhīr yātva achá XX, 49.
 á na etu manasñ punasñ III, 54.
 á násatyá tribhīr XXXIV, 47.
 á no ayudbhīñ çatunbhīr XXVII, 29.
 á no bhadrāñ kratavo XXV, 14.
 á no mitrávarunā XXI, 8.
 á no yajnam divisprīçam XXXIII, 85.
 á no yajnam bhāratí XXIX, 33.
 ántāni sthāñtre madhu XIX, 86.
 ápataye tvā paripataye V, 5.
 ápaye svahá IX, 20.
 á pavasva hiranysvad VIII, 63.
 ápaç cit pipyu staryo no XXXIII, 18.
 ápo asmān mātarañ IV, 2.
 ápo devīñ pratigrībhnita XII, 35.
 ápo ha yad brīhatīr XXVII, 25. XXXII,
 7.

ápo hi sh/há mayobhuvan XI, 50.
 XXXVI, 14.
 ápyáyasva madintama XII, 114.
 ápyáyasva sam etu te XII, 112.
 á brahman bráhmaño brahmavarcañ
 XII, 22.
 á mandrair indra haribhīñ XX, 53.
 á mā vājasya prasavo IX, 19.
 á "mūr aja XXIX, 57.
 áyam gauñ priçamīr III, 6.
 á yad ishe nrīpatim XXXIII, 11.
 áyantū nañ pitarāñ somyāso XIX, 58.
 áyātam upabhūshalam XXXIII, 88.
 áyātva indro "vasa upa na iba XX, 47.
 áyāsya svāhā XXXIX, 11.
 áyur me páhi XIV, 17.
 áyur yajñena kalpatām IX, 21. XVIII,
 29. XII, 33.
 áyushmán agne havishá XXXV, 17.
 áyushyam varcasyanñ XXXIV, 50.
 áyosh svā sadane sādyañmy XV, 63.
 á rātri pāñbhavañ rajañ XXXIV, 32.
 á rodasñ aprīnad XXXIII, 75.
 á váco madhyam aruhad XV, 51.
 á váyo bhūsha VII, 7.
 ávir maryāñ X, 9.
 á viçvatañ pratyāñcam XI, 24.
 á vo devāso imabe IV, 5.
 áçuñ rīçāno XVII, 31.
 áçuñ trivīd bhāntañ pancadaço XIV, 23.
 áçrávayeti stotriyāñ XIX, 24.
 ásandī rūpañ rájasandyañ XIX, 16.
 áslnáso arunínām XIX, 63.
 á sute siñcata çriyanñ XXXIII, 21.
 á sushvayanti yajate XXIX, 31.
 á "ham pitrīnt XIX, 56.
 íchanu tvā somyāsāñ XXXIV, 18.
 ída ehy adita ebi III, 27. XXXVIII, 2.
 ídābhīr agnir íçyañ XXI, 14.

- idābhir bhaxān āpnoti XIX, 29.*
idām agne purudaśisām XII, 51.
idāyās tvā pade vayam XXXIV, 15.
ide rante havye VIII, 43.
idam āpaḥ pravabatā VI, 17.
idam uttarāt svas XIII, 57
idam pitribhyo namo 'stv adya XIX, 68.
idam me brahma ca XXXII, 16.
idam viśvān viśvakrame V, 15.
idam havīḥ prajānanam me astu XVII, 48.
indur daxah cyenas XVIII, 53.
indra āsām netā XVII, 40.
indrem durah kavashyo XX, 40.
indram daivir viśo maruto XVII, 86.
indram viśvā avirvidhant XII, 56. XV, 61. XVII, 61.
indraḥ sutramā svavān XX, 51.
indraḥ sutramā brīdayena XIX, 85.
indra gomann ihāyāhi XXVI, 4.
indrāghoshas tvā vasubhiḥ V, 11.
indra marutva iha pāhi VII, 35.
indram id dharī vahato VIII, 35.
indravāyū ime sutā VII, 8 XXXIII, 56.
indravāyū brīhaspatim XXXIII, 45.
indravāyū susamirīṣā XXXIII, 86
indraç ca marutaç ca VIII, 55.
indraç ca samrād VIII, 37.
indrasya kroṣo XXV, 8.
indrasya rūpam viśhabho XIX, 91.
indrasya vajro marutām XXIX, 54.
indrasya vajro 'si IX, 5. X, 21.
indrasya vriśhno XVII, 41.
indrasya syūr asī V, 30.
indrasyauja stha XXXVII, 6.
indrāgni apād iyam XXXIII, 93.
indrāgni avyathamānām XIV, 11.
indrāgni āgataḥ sutam VII, 31.
indrāgni mitravaruṇā XXXIII, 49.
indrāgnyoh pazatīh XXV, 5.
indrāya tvā vasumate VI, 32. XXXVIII, 8.
indrā 'yāhi citrabhāno XX, 87.
indrāyāhi tūtujāna XX, 89.
indrayāhi dhīyeshito XX, 88.
indrā'yāhi vritrahan pibā XXVI, 5.
indrāyenduḥ sarasvatī XX, 57.
indremam pratarām XVII, 51.
indrehi matsy andbaso XXXIII, 25.
indro viçvasya rājati XXXVI, 8.
indro vritram avruochardhanitīh XXXIII, 26.
indhānās tvā çataḥ himās III, 18.
iyam tu yajniyā tanūr IV, 13.
iyam vediḥ paro antah prithivyāh XXIII, 62.
iyaty agra āsin mahasya XXXVII, 5.
iyad asy āyur X, 25.
iyam upari matsi XIII, 58.
irajyann agne XII, 109.
irāvati dhenumatī V, 16.
imam jīvebhyaḥ paridhim XXXV, 15.
imam devā asapatnam IX, 40. X, 18
imam no deva savitar XI, 8.
imam mā hiṣitr ekacapham XIII, 48.
imam mā hiṣitr dvīpādām XIII, 47.
imam me varuna XXI, 1.
imam ābhavān çatadhātām XIII, 49.
imam stanam ūrjasvantam XVII, 87.
imam ūrjāyucm XIII, 50.
imā u tvā purūvaso XXXIII, 81.
imām te dhīyaḥ prabhare maho XXXIII, 29.
imā gra ādityebhyo gbritasnūh XXXIV, 54.
imā te vājinn avamārjanāni XXIX, 16.
imā nu kam bhuvanā XXV, 46.
imām agrībhūnan raçanām XXII, 2.

- imá me agna isháká dhenavañ XVII, 2.
 imá rudráya tavase XVI, 48.
 imau te paráñ ajarau XVIII, 52.
 ishám úrjam aham ita ádam XII, 105.
 ishac corjaç ca XIV, 16.
 ishíro viçtavayacás XVIII, 41.
 ishe tvorje trá I, 1.
 ishe pinvasvorje pinvasva XXXVIII, 14.
 ishe ráye ramasva XIII, 35.
 ishkartáram adhvarenya XII, 110.
 ishkritir náma vo máta XII, 83.
 ishfo agnir ábutañ XVIII, 57.
 ishfo yajno bhṛigubhir XVIII, 56.
 iha ratur iha ramadbvam VIII, 51.
 ihaivágne adhi XXVII, 4.
 idito devair hariváñ XX, 38.
 idrixása etádrixása ú shu nañ XVII, 84.
 idring cá'nyádring ca XVII, 81.
 idyáç cási vandyaç ca vájino XXIX, 3.
 ímántásañ sulikamadhya másañ XXIX,
 21.
 içánáya parasvatas XXIV, 28.
 içá vásyam XL, 1.
 uchushmá oshadhínám XII, 82.
 uta no 'hir budhnyañ XXXIV, 53.
 uta smá'sya dravatas IX, 15.
 utedánim bhagavantañ XXXIV, 37.
 utkráma mahate saubbagáya XI, 21.
 uttamáyám ava bharañ XXXIV, 14.
 uttishbhann ojasá saba VIII, 39.
 uttishbha brahmanaspate XXXIV, 56.
 uttbáya bráhatí XI, 64.
 utsakthyá ava gudam dchi XXIII, 21.
 utsádebhyañ kubjam XXX, 10.
 uktañ samcará etá andrágnáñ XXIV,
 15. 17.
 uktañ samcaráñ etáñ çunásiriyáñ XXIV,
 19.
 ukthebbhir vṛtrahantamá XXXIII, 76.
- ukhám krinotu çaktyá XI, 57.
 uxá samudro aruñah XVIII, 60.
 ugram lobitena XXXIX, 9.
 ugraç ca bhímaç ca (XVII, 86).
 XXXIX, 7.
 ugras tveshanrimnañ XXXIII, 80.
 ugrá vighaniná mṛidhas XXXIII, 61.
 uccá te játam andhaso XXVI, 16.
 ud akramid dravinodás XI, 22.
 ud agne tishbha praty á tanushva XIII,
 12.
 udiçim árohá X, 13.
 udiratám avara ut XIX, 49.
 ud u tishbha XI, 41.
 ud uttamañ varunasya XII, 12.
 ud ú tyam játavedasam VII, 41. VIII,
 41. XXXIII, 31.
 ud u trá viçte devá agne XII, 31.
 XVII, 53.
 ud enam uttarám XVII, 50.
 ud eshám bábu XI, 82.
 udgrábbham ca nigrábbam ca XVII, 64.
 ud divañ stabháná V, 27.
 uddharshaya magbavann XVII, 42.
 udbudhyasvágne pratijágrhi XV, 54.
 XVIII, 61.
 ud vayam tamasas pari XX, 21. XXVII,
 10. XXXV, 14. XXXVIII, 24.
 unnata rishabho vámanas XXIV, 7.
 upa jmann upa vetase XVII, 6.
 upa trá'gne havishmatir III, 4.
 upa nañ súnavo giráñ XXXIII, 77.
 upaprayanto adhvaram III, 11.
 upa prágáçhasanañ vájy XXIX, 23.
 upa prágát paramañ yat sadhastham
 XXIX, 24.
 upa prágát suman me 'dháyi XXV, 30.
 upayámagṛhíto 'si dhruvo 'si VII, 25.
 upay.'si prajápataye XXIII, 2. 4.

upay.'sī brīhaspatīsutasya VIII, 9
 upay.'sī madhava trop VII, 30.
 upay.'sī sāvītro 'sī VIII, 7.
 upay.'sī suçarmā 'sī VIII, 8.
 upay.'sī harir asī VIII, 11
 upay.'sīndrāya tvā VII, 22.
 upay.'sy agnaye tvā VIII, 47.
 upay. sy antar VII, 4
 upay.'sy aṣvībhyaṃ tvā XX, 33.
 upay.'sy āgrayano 'sī VII, 20.
 upay.'sy ādityebhyas tvā VIII, 1.
 upay.'sy ācvinam tejaḥ XIX, 8
 upacvasaya pṛthivīm XXIX, 55.
 upabūtā iha gāvas III, 43
 upabūtāḥ pitarāḥ somyāso XIX, 57.
 upabūto dyaush pitopa II, 11.
 upahvare girīnām XXVI, 15.
 upāvasṛja tmānyā XXIX, 35.
 upāvīr asy upa VI, 7.
 upāsmāi gāyatā naras XXXIII, 62.
 ubhā pībatam aṣvīnobhā XXXIV, 28.
 ubhābhyaṃ deva savitāḥ XIX, 43.
 ubhā vām indrāgni āhuvadhyaḥ III, 13.
 ubhe suçandra sarpīsho XV, 43
 uçantas tvā nidhīmāhy XIX, 70.
 uru viśno vikramasvoru V, 38. 41.
 uçik tvam deva somā VIII, 50.
 uçik pāvako XII, 24.
 uçig asī kavir V, 32.
 ushas tac citram ābharā XXXIV, 33.
 ushāsānaktam acvinā XX, 61.
 ushasānaktā brīhatī XX, 41.
 ushe yāsvī supeçasā XXI, 17.
 usṛāv etaṃ dhūrshāhau IV, 33.
 ūrk ca me sūnritā ca XVIII, 9.
 ūrg asy āngirasy IV, 10.
 ūrjam vahantīr II, 34.
 ūrjo napāj XII, 108.
 ūrjo napātāṃ sa hinā 'yam XXVII, 44.

ūrdhva ū sbu na ūtaye XI, 42.
 ūrdhvam enam uchrayatāt XXIII, 27.
 urdhvam enam ucbrāpaya XXIII, 26.
 ūrdhvā asya samīdho bhavanty XXVII,
 11.
 urdhvām āroha X, 14.
 ūrdhvo bhava pratī XIII, 13.
 rīksāmāyoḥ cilpe IV, 9.
 rīcam vācam prapadye XXXVI, 1.
 rīce tvā ruce tvā XIII, 39
 rīco namā 'smī yajūṣī XVIII, 67.
 rījave tvā sādhave tvā XXXVII, 10.
 rījute parivṛngdhi no XXIX, 49
 rītam ca me 'mrītam ca XVIII, 6
 rītam satyam XI, 47.
 rītajic ca satyajic ca XVII, 83.
 rītaye stenabrīdayam XXX, 13.
 rītavas ta rītutha parva XXIII, 40.
 rītavas te yajnam vitanvantu XXVI, 14.
 rītava sība rītāvīdhas XVII, 3.
 rītaç ca satyaç ca XI II, 82.
 rītāvānam mahīsham XII, 111.
 rītāvānam vaiçvānaram XXVI, 6
 rītāshād rītadhāmā XVIII, 38.
 rītuthendro vanaspatīḥ XX, 65.
 rīdhag itthā sa martyaḥ XXXIII, 87
 ekayā ca daçabhiç ca svabhūte XXVII,
 33.
 ekayā 'stuvata prajā adhiyanta XIV, 28.
 ekas tvashṭur aṣvasyā viçastā XXV, 42.
 ekasmai svāhā XXII, 34.
 ekā ca me tīraç ca XVIII, 24.
 ejatu daçamāsyō VIII, 28.
 eny abno manduko XXIV, 36.
 etam jānātha parame XVIII, 60.
 etam te deva savitar II, 12.
 etaṃ sadhastha pari te XVIII, 59.
 etat te rudrā 'vasam III, 61.
 etā arshanti brīdyāt XVII, 93.

- etā u vaś subhagā viśvarūpās XXIX, 5.
 etā andrōgnā dvirupā XXIV, 8.
 etāvad rupam yajnasya XIX, 31.
 etāvan asya mahimā XXXI, 3.
 edam aganma devayajanam IV, 1.
 edho 'sy edbhishtmahī (XIX, 9). XX, 23
 XXXVIII, 25
 enā viśvāny arya ā XXVI, 18.
 enā vo agnim namasorjo XV, 32.
 ebhir no arkair bhavā no arvāṅg XV, 46
 evaḥ chando varivac chandaḥ XV, 4.
 evad indram vṛshanam XX, 54.
 esha bhūgāḥ puro açvena XXV, 26.
 esha te gāyatro bhāgas IV, 24.
 esha te nirṛte bhāgas IX, 35.
 esha te rudra bhāgāḥ III, 57.
 esha va stomo maruta iyaṃ glr XXXIV,
 48.
 esha sya vājl IX, 14.
 eshā te agne samit II, 14.
 eshā te çukra tanūr IV, 17.
 eshā vaś sā satyā samvāg IX, 12.
 esho ha devaḥ pradīço 'nu sarvāḥ
 XXXII, 4
 ehy ū shu bravāni te XXVI, 13.
 andrah prāno VI, 20.
 ojaḥ ca tve sabaḥ ca XVIII, 3.
 omāsaḥ carishanidhrato VII, 33.
 oshadhayaḥ pratigrībhnta XI, 48.
 oshadbayaḥ samavādanta XII, 56.
 oshadhīḥ pratimodadhvam XII, 77.
 oshadbīr itī mātaraḥ XII, 78.
 kaḥ svid etiāki carati XXIII, 9. 45.
 kakubhañi rupam VIII, 49.
 kaṭy asya viśvībhāḥ kaṭy XXIII, 57.
 kadā cana prayuchasy VIII, 3
 kadā cana starit au III, 34. VIII, 2.
 kanyā iva vahatum etavā u XVII, 97.
 kayā tram na ūtyā XXXVI, 7.
 kayā naç etra śbbuvad XXVII, 39.
 XXXVI, 4.
 kalpantām te diças tubhyam XXXV, 9.
 kavashyo na vyacasvatir XX, 60. (diffe-
 ring from) XXI, 34.
 kas tvāçhyati XXIII, 39.
 kas tvā yunakti I, 6.
 kas tvā vimuñcati II, 23.
 kas tvā satyo madānām XXVII, 40.
 XXXVI, 5.
 kā im are piçamgilā XXIII, 55.
 kāndāt kāndāt prarohanti XIII, 20.
 kāmam kāmadughe XII, 72.
 kāya svāhā kasmai svāhā XXII, 20.
 kārsbir asī VI, 28
 kāvyayor ājāneshu XXXIII, 72.
 kā svid āsit purvacittuḥ XXIII, 11. 53.
 kām svid sūryasamam jyotrā XXIII, 47.
 kām svid āsīd adbhishhānam XVII, 18.
 kaḥ svid vanaṃ ka u sa vṛixa āsa XVII,
 20
 kukkujo 'si madhujihvaḥ I, 16.
 kutas tram indra māhinaḥ XXXIII, 27.
 kumbho vanishshur XIX, 87.
 kurvann eveha karmāni XL, 2.
 kulāyini ghṛtavarāḥ XIV, 2
 kuvid 'anga yavamanto X, 32. XIX, 6.
 XXIII, 38.
 krinushva pājāḥ prasitum XIII, 9.
 krishnagrīvā āgneyāḥ XXIV, 6. 9. 14.
 krishnā bhāumāe XXIV, 10.
 kṛishno 'sy ākhareshhno II, 1.
 ketum krinvann aketave XXIX, 37.
 keshv antaḥ purusha āvireça XXIII, 51.
 ko asya veda bhuvanasya nibhān XXXIII,
 59
 ko 'dāt kasmā adit VII, 48
 ko 'si katamo 'si VII, 29 (differing from)
 XX, 4.

- kramadhvam agninā nakam XVII, 65.
 kravyādām agnim prahinomi XXXV, 19.
 xatrasya tvā paraspaya XXXVIII, 19.
 xatrasya yonir asi (X, 8). XX, 1.
 xatrasylvam asi X, 8
 xatrenāgne svāyuh XXVII, 5.
 xapo rajann uta tmanā XV, 37.
 khango vaiçvadevaḥ XXIV, 40.
 ganānām tvā ganapatim XXIII, 19.
 gandharvas tvā viçvāvasuh II, 3.
 garbho asy oshadhinām XII, 37.
 garbho devānām pitā matinām XXXVII,
 14.
 gāyatram chando 'sī XXXVIII, 6.
 gāyatri trishub jagaty XXIII, 33.
 gāyatrena tvā chandasā pangrībhāmī I,
 27.
 gāva upāvatā'vatam XXXIII, 19. 71.
 grīhā mā bibhīta III, 41.
 gotrabhidam govidam XVII, 38.
 gobhir na somam açvinā XX, 66.
 gomad ū shu nāsatyā XX, 81.
 grabhā ūrjābhutayo IX, 4.
 grishmena ritunā XXI, 24.
 gharmitat te purisham XXXVIII, 21.
 ghrītam ghrītapāvānaḥ VI, 19.
 ghrītam mīmīxe XVII, 88.
 ghrītavati bhuvanānām XXXIV, 45.
 ghrītāci stho dhuryau II, 19.
 ghrītācy asi juhūr nāmā II, 6.
 ghrītena sitā madbunā XII, 70.
 ghrītenāktau VI, 11.
 ghrītenāñjant sam patho XXIX, 2.
 caxushāḥ pitā manasā XVII, 25.
 catasraç ca me 'sbjau ca XVIII, 25.
 catuḥsraaktur nābhīr XXXVIII, 20.
 catustrīçat tantavo VIII, 61.
 catustrīçad vājino XXV, 41.
 catvāri çringā trayo XVII, 91.
 candramā apsv antar XXXIII, 90.
 candramā manaso jataç XXXI, 12.
 cāttim juhomi manasā ghrītena XVII, 78.
 citpatir mā punātu IV, 4.
 citram devānam udagād VII, 42. XIII,
 46.
 cid asi tayā devatayā XII, 53.
 cid asi manā 'sī IV, 19.
 codayitri sūnritānām XX, 85.
 janayatyai tvā I, 22.
 janasya gopā ajanishā jagrīvir XV, 27.
 janishā ugraḥ sabase XXXIII, 64.
 javo yas te vājino IX, 9.
 jihva me bhadram XX, 6
 jīmūtasyeva bhavati XXIX, 38.
 jushano barbhir barivān XX, 39
 jyaishḥyama ca ma ādhīpatyam XVII, 4.
 jyotir asi viçvarūpam V, 35.
 tam patnibhir anugachema devāḥ XV,
 50.
 tam pratnathā VII, 12.
 tam tvā yāmi brahmanā XVIII, 49.
 XXI, 2.
 tam tva çocishtha didivas III, 26.
 tam tvā samdbhir III, 3.
 tam yajnam barbishi prauxan XXXI, 9
 tam vo dasmam ritishaham XXVI, 11.
 tac cazur devahitam XXXVI, 24.
 tato virād ajāyata LXXI, 5.
 tat savitur varenyam III, 35. XXII, 9
 LXX, 2. XXXVI, 3
 tat sūryasya devatvam XXXIII, 37.
 tad acvinā bhishajā XIX, 82
 tad asya rūpam amritam XIX, 81.
 tad id āsa bhuvaneshu XXXIII, 80.
 tad ejati tan najatu XL, 5.
 tad evāgnis tad ādityas XXXII, 1.
 tad viprāso vipanyavo XXXIV, 44.
 tad vishnoḥ paramam VI, 5.

- tanúnápácbucivratas XXI, 13.
 tanúnápát patha ritasya yánán XXIX,
 26
 tanúnápád asuro XXVII, 12.
 tanúpá agne 'si III, 17.
 tanupá bhishajā sute XX, 56.
 tantuná ráyas poshena ráyas posham
 jinva XV, 7
 tan nas turípam adbhutam XXVII, 20.
 tan no ráto mayobhu XXV, 17.
 tan mitrasya varunasyá 'bhicaxe
 XXXIII, 38
 tapas ca tapasyas ca XV, 57.
 tapase kaulám XXX, 7.
 tapase sváhá tapyate sváhá XXXIX, 12.
 taptyani me 'si V, 9.
 tam id garbham prathamam XVII, 30.
 tam indram paçavañ XX, 69.
 tam icñam jagatas XXV, 18.
 tam u tvá dadhyañg XI, 33.
 tam u tvá páthyo vñishá XI, 34.
 taranir vicvadarçato XXXIII, 36.
 tava bhramása áçuyá XIII, 10
 tava víyav ritas pate XXVII, 34.
 tava çaritrañ patayishv XXIX, 22.
 tavá 'yash somas tvam chy XXVI, 23.
 tasmá arañ gamama vo XI, 52 XXXVI,
 16.
 tasmád açvá ajyanta XXXI, 8.
 tasmád yajñát sarvabutañ rñçáñ sámani
 XXXI, 7.
 t y s sambhritam XXXI, 6.
 tasya vayasñ sumatau XX, 52.
 tasyás te satyotavasañ IV, 18.
 tá asya súdadobasañ XII, 55. XV, 60.
 tá ubhau caturañ padañ XXII, 20.
 táñ savitur varenasyasya XVII, 74.
 tá na áyoçham açvíná XX, 83.
 tá násiyá supeçasá XX, 74.
 tán púrvasyá nividá XXV, 16.
 tá bhishajā sukarmáná XX, 75
 traçcino vitato LXXIII, 74.
 tisra idá sarasvatí LXXI, 19.
 tistras tredhá sarasvaty XX, 63
 tisro devir barhir edam LXXVII, 19.
 tisro devir havishá vardhamánás XX, 43
 tívrán ghoshán krinvate XXIX, 44.
 tubhyañ tá angirastama XII, 116.
 te asya yoshane divye XXVII, 17.
 te ácaranti samanera yoshá XXIX, 41.
 te áyajanta dravinam XVII, 28.
 tejañ paçúnám havir XIX, 95.
 tejo'si tejo mayá dhebi XIX, 9.
 tejo'si çukram amritam XXII, 1.
 te no arvanto IX, 17.
 te hi putráso aditeç III, 33.
 trayá devá ekádaça XX, 11.
 trátaram indram avitáram XX, 50.
 trñçad dháma varájatu III, 8.
 tridhá hitam panibhir XVII, 92.
 tripád úrdhva udait XXXI, 4.
 trvñd asu trvñte tvá XV, 9.
 trini ta áhur divi bandhanáni XXIX, 15.
 trini padá vicakrame XXXIV, 43.
 trini çatá trí sahasrány XXXIII, 7.
 trint samudránt XIII, 31.
 tryambakam yajámabe III, 60.
 tryavayo gáyatryai XXIV, 12.
 tryavos ca me tryavi ca XVIII, 26.
 tryáyusham jamadagneç III, 62.
 tvam agna idítah kavayavánaná XIX, 66.
 tvam agne dyubhis XI, 27.
 tvam agne prathamó angirás XXXIV, 12
 tvam agne vratapá sú IV, 16.
 tvam anga praçañsiho VI, 37.
 tvam indra pratúrtishv XXX, 66.
 tvam imá oshadhíñ XXXIV, 22.
 tvam uttamá 'y oshadhe XII, 101.

- trām* no agne tara deva XXXIV, 13.
trām no agne varunasya XXI, 3.
trām yavishtha dāgusho XIII, 52.
 XVIII, 77.
trām soma pitrbhiḥ XIX, 54.
trām soma pracikito XIX, 52.
trayā hi nāḥ pitaraḥ XIX, 53.
trashā turipo adbhutas XXI, 20.
trashā dadhachushmam XX, 44.
trashā vīram devakāmam XXIX, 9.
trām agne angiraso guhā hitam XV, 28.
trām agne pushkarād adhy XV, 22.
trām agne yajamāna anu dṛyūn XII, 28.
trām agne vṛinate XXVII, 3.
trām adya ṛishe ārsheya ṛishīnām XXI,
 61.
trām id dhi havāmahe XXVII, 37.
trām gaudbarvā akhānās XII, 98.
trām citraçravastama XV, 31.
trām hi mandratamam XXXIII, 13.
tre agne svāhuta XXXIII, 14.
daṁshtrābhyām malimlūn XI, 78.
daxmām āroha X, 11.
dadhukīāvno akāusham XXIII, 32.
dasrā yurākavaḥ sutā XXXIII, 58.
digbhyaḥ svāhā candrāja svāhā XXXIX,
 2
divaḥ prithivjāḥ pary ojas XXIX, 53.
divas pari prathamam XII, 18.
divi dhā imam yajnam XXXVIII, 11.
divi pṛishṭo arocata XXXIII, 92.
divi vishnur vyakraṁsta II, 25.
divo mūrdhā 'si prithivya nābhur XVIII,
 54.
divo vā vishna uta vā V, 19.
dixāyāi rūpām çashpāni XIX, 13.
dirghāyus ta oshadhe XII, 100.
duro devir diço mahir XXI, 16.
dṛiṇhasva devi XI, 69.
drite dṛiṇha mā jyok XXXVI, 19.
drite dṛiṇha mā mitrasya XXXVI, 18.
driçāno rukma urvyā XII, 1. 25.
driṣṭvā parisruto rasam XIX, 79.
driṣṭvā rūpe vyākaroḥ XIX, 77.
deva indro narāçaiṣas XXI, 55.
 XXVIII, 19.
devam devam vo 'vase XXXIII, 91.
devam barbhiḥ sarasvatī sudevam XXI,
 48.
devam barbhir indram sudevam XXVIII,
 12.
devam barbhir vayodhasam XXVIII, 35.
devam barbhir vāritinām XXI, 57.
devam barbhir vāritinām devam indram
 XXVIII, 21.
devam barbhir vāritinām devam indram
 vayodhasam XXVIII, 44.
*devakṛitasya*inaso VIII, 13.
devaçrutau deveshv āgboshatam V, 17.
deva savitāḥ prasuva yajnam IX, 1. XI,
 7. XXX, 1.
deva savitar esha te V, 39.
devas tvā savitodvapatu XI, 63.
devasya cetato mahim XXII, 11.
devasya tvā savituh prasave I, 10. 21.
 24. V, 22. 26. VI, 1. 9. 30. IX, 30.
 38. XI, 9. 28. XVIII, 37. XX, 3.
 XXVII, 9. XXXVIII, 1.
devasya savitur matim XXII, 14.
devasyāhaṁ savituh save IX, 10. 13.
devahūr yajna á ca vaxat XVII, 62.
devā gātuvīdo VIII, 21.
devā devānām bhishajā hotārv XXI, 53.
devā daivya hotārv devam indram
 XXVIII, 17.
devā daivya hotārv devam indram va-
 yodhasam XXVIII, 40.
devānāṁ bhadrā sumatir XXV, 15.

deván d'vam agan yajnas VIII, 60
 devá yajnam atavata XIX, 12.
 deváso hi shamá manave XXXIII, 94.
 devá ushásánaktá devam indram vayo-
 dhasam XXVIII, 37.
 devá ushásánaktendram XXVIII, 14
 devá ushásár aṣṭaná sutrámendre XXI,
 50
 devá urjáhuta dughe XXI, 52. XXVIII,
 16 39
 devá yoshfrí vasudhiti devam indram
 XXVIII, 15 39
 devá yoshfrí sarasvaty XXI, 51.
 devá dyáváprathiví XXXVII, 3
 devír ápa esha vo garbhas VIII, 26
 devír ápañ cuddhá vordhvam VI, 13
 devír ápo apám napád VI, 27
 devír dvára indramñ XXVIII, 13
 devír dváro aṣṭaná bhishaj'ndre XXI,
 49
 devír dváro vayodhasam XXVIII, 36.
 devís tśras tśro devír pátam indram
 XXVIII, 18
 devís tśras tśro devír XXI, 54
 XXVIII, 41.
 devena no manasá XXXIV, 23
 devebhyo hi prathamam yajnyebhyo
 XXXIII, 54
 devo agnīḥ svishakrīd XXI, 59.
 devo agnīḥ svishakrīd devam indram
 XXVIII, 22
 devo agnīḥ svishakrīd devam indram
 vayodhasam XXVIII, 45
 devo devair vanaspatir XXI, 56
 XXVIII, 20.
 devo narāṣaṣo devam indram vayo-
 dhasam XXVIII, 42.
 devo vanaspatir devam indram vayo-
 dhasam XXVIII, 43.

devyo vamryo LXXVII, 4.
 dehi me dadāmi te III, 50
 dāivyā adhvaryavas tvá XXIII, 42.
 dāivya mimāná manushaḥ XX, 42
 dāivyāya dhartre XVII, 56.
 dāivyār adhvaryū āgatañ XXXIII, 33.
 73
 dāivyā hotārā úrdhvam adhvaram no
 XXVII, 18.
 dāivyā hotārā prathamá XXIX, 32.
 dāivyā hotārā bhishajendrena XXI, 18.
 dyām má lekbīr V, 43
 dyubhir aktubhiḥ paripátam XXXIV,
 30
 dyauḥ śāntir antarikṣāñ śāntuḥ XXXVI,
 17.
 dyaur ást purvacittīḥ XXIII, 12. 54
 dyaus te prithivy antarikṣam XXIII, 43
 dyaus te prishṣham XI, 20.
 drapsaḥ eskanda XIII, 5.
 dravinodāḥ pipśhati XXVI, 22
 drápe andhasaspate XVI, 47.
 drupadā iva mimucnáḥ XX, 20.
 drvanāḥ sarpirásutuḥ XI, 70.
 dváro devír anu aya XXVII, 16
 dvipadā yāc catuspadās XXIII, 34
 dre varupe carataḥ XXXII, 5.
 dve sūti aṣṭinavam XIX, 47.
 dhanvaná gá dhanvanājim XXIX, 39.
 dhartá divo viśhátu XXXVII, 16.
 dhátá rītiḥ VIII, 17
 dhánāḥ karambhaḥ saktavaḥ XIX, 21.
 dhánāntā rūpam kuvalam XIX, 22
 dhánāvantam karambhīnam XX, 29
 dhānyam asi I, 20
 dhámachad agnir XVIII, 76
 dhāman te viṣvam bhuvanam XVII, 99.
 dhūmrān vasantāyālabhate XXIV, 11.
 dhūmrā bahhrunīkṣāḥ XXIV, 18.

- dhûr asi dhurva I, 8.
 dhrishfir asi I, 17.
 dhruvaxitur dhruvayonir XIV, 1.
 dhruvasadam tvâ IX, 2
 dhruva 'si dharunâ XIII, 16.
 dhruvâ 'si dharuneto jajne XIII, 34.
 dhruvâ 'si dhruvo yam V, 28.
 dhruvo 'si prithivim V, 13
 naktoshâsâ samanasa XII, 2 XVII, 70.
 naxatrebhyaḥ svabhâ XXII, 28
 na tam vidâtha ya imâ jajânâ XVII,
 31
 na tad raxâñsi na piçâcis XXXIV, 51.
 na tasya pratimâ asti XXXII, 3
 na te dûre paramâ cid XXXIV, 19.
 na tvâvâñ anyo divyo XXVII, 36
 nadibhyaḥ pauñjish/ham XXX, 8
 nabhaç ca nabhasyaç ca XIV, 15.
 nama âçave cârnyâ ca XVI, 31
 nama ushnishine gnicarâya XVI, 22.
 namaḥ kapardine ca XVI, 29.
 namaḥ kupyâya ca XVI, 38.
 namaḥ kṛtsnâyatayâ dbâvate XVI, 20.
 namaḥ parnâya ca XVI, 46
 namaḥ pâryâya câvâryâya XVI, 42.
 namaḥ çamgave ca XVI, 40.
 namaḥ çambhavâya ca XVI, 41.
 namaḥ çushkyâyaca XVI, 45
 namaḥ çvabhyaḥ XVI, 28
 namaḥ sabbâbhyaḥ XVI, 24.
 namaḥ sikatyâya ca XVI, 43
 namaḥ su te nirrite XII, 63
 namaḥ senâbhyaḥ XVI, 26.
 namaḥ sobhyaḥ ca XVI, 33.
 namaḥ srutyâya ca XVI, 37.
 namas ta âyudbhâyâ XVI, 14
 namas tarabhyo XVI, 27.
 namas te astu vidyute XXXVI, 21.
 namas te rudra manyave XVI, 1.
 namas te harase cocisbe XVII, 11.
 XXXVI, 20.
 namo ganebhyo XVI, 25.
 namo jyeshthâya ca XVI, 32
 namo dhrishnave ca XVI, 36
 namo babblucâya vyâdbhine XVI, 18
 namo bilmine ca XVI, 35
 namo mitrasya varunasya IV, 35.
 namo rohitâya sthapataye XVI, 19
 namo vaḥ pitaro rasâya II, 32
 namo vancate parivancate XVI, 21
 namo vanyâya ca XVI, 34
 namo vatyâya ca XVI, 39
 namo visriyadbhyo XVI, 23.
 namo vrajyâya ca XVI, 44.
 namo stu nlagrivâya XVI, 8
 n 'stu rudrebhyo ye 'ntarixe XVI, 65.
 n.'stu r ye divi XVI, 64.
 n 'stu r ye prithivyâm XVI, 66
 namo 'stu sarpebhyo XIII, 6.
 namo hiranyabâhave senânye XVI, 17.
 namo hrassvâya ca XVI, 30
 na yât paro nântaras XX, 82
 narâçañsah pratu çûro XX, 37
 narâçañsasya mahimânam XXIX, 27
 narmâya puñçcalûñ XXX, 20
 navadaçabhir astuvata çûdrâryâv asrij-
 yetam XIV, 30
 navabhir astuvata pitaro 'sriyyanta XIV,
 29.
 navaviñçatyâ 'stuvata vanaspatayo 'srij-
 yanta XIV, 31
 na vâ u etan mriyase XXIII, 16. XXV,
 44 (different in the second hemistich)
 na hi tesbâm amâ cana III, 32
 na hi spaçam avidann XXXIII, 60
 nânâ hi vâm devahitanî XIX, 7.
 nâbhâ prithivyâḥ XI, 76
 nâbhir me cittam XX, 9

nābhya āsīd antariṣṭān XXXI, 13.
 nāryas te patnyo lomā XXIII, 36.
 nācayitrī balāsasyā XII, 97.
 nākrāmānam nī-bhādanam XXV, 38.
 nyutrān vāyav āgaby XXI, 29.
 niveṣṇanāḥ saṅgamano XII, 66.
 nishāsāda dhritavratō X, 27. XX, 2.
 nī hotā hotriśhadane XI, 36.
 nīlagrīvāḥ śukīkaṅbhāḥ śarvā adhāḥ XVI,
 57.
 nīl śukīkaṅbhā divaṁ XVI, 56.
 nīttīya sūtam XXX, 6.
 nīśhade ved XVII, 12.
 pañca diṣo dāvīr XVII, 54.
 pañca nadyāḥ sarasvatīm XXXIV, 41.
 pañcasy antaḥ puruṣha āviveṣa XXIII,
 52.
 pathas pathaḥ paṇipatim XXXIV, 42.
 payaḥ prithivyām payas XVIII, 36.
 payasā śukram amṛitam XIX, 84.
 payaso rūpam yad yavāḥ XIX, 23.
 payaso reta ābhṛitam XXVIII, 28.
 param mṛityo anu pareḥi XXXV, 7.
 paramasyāḥ parāvato XI, 72.
 parameshṭī tvā sādāyatu divas prīśhṣhe
 jyotiśmatīm XV, 58.
 p. tvā s. divas p. vyarasvatīm XV, 64.
 parameshṭhy abbhīhītaḥ VIII, 54.
 parasyā adhi samvato XI, 71.
 pari te dūdabho ratho III, 36.
 pari te dhanvano hetur XVI, 12.
 pari tvā gīvano V, 29.
 pari tvā 'gne puram XI, 26.
 pari dyāvāprithivī sadya XXXII, 12.
 pari no rudrasya hetur vṛṇaktu XVI, 50.
 pari mād'gne ducarētād IV, 28.
 pari vājapatīḥ XI, 25.
 parivīr aṣī pari tvā VI, 6.
 parito śhucatā autān XIX, 2.

parītya bhūtānī XXXII, 11.
 parīme gām aneshata XXXV, 18.
 paro divā para enā prithivyā XVII, 29.
 paramānāḥ so adya nāḥ XIX, 42.
 pavitrena punihī mā XIX, 40.
 pavitre sthō vaśbhavayau I, 12. X, 6.
 paśubhīḥ paśun āpnōti XIX, 20.
 paśyśharāḥ ca me XVIII, 27.
 paśyśharābho virājas XXIV, 13.
 pātam no aṣṭinā divā XX, 62.
 pāvakayā yaś citayantīyā kṛipā XVII, 10.
 pāvakavarecāḥ XII, 107.
 pāvakā nāḥ sarasvatī XX, 84.
 pāhī no agna ekayā XXVII, 43.
 pitā no 'si pitā no bodhī XXXVII, 20.
 pitum nu stōsham XXXIV, 7.
 pītrībhyāḥ svadhāyībhyāḥ svāhā XIX,
 36.
 pīvoanāḥ rayivṛidhāḥ XXVII, 23.
 putram iva pitarān X, 34. XX, 77.
 punantu mā devajānāḥ XIX, 39.
 punantu mā pitarāḥ somyāsāḥ XIX, 37.
 punar āvidya sadanam XII, 39.
 punar ūrjō XII, 9 40.
 punar nāḥ putaro mano III, 55.
 punar manāḥ punar āyur IV, 15.
 punas tvā 'dityās XII, 44.
 punāti te parituritam XIX, 4.
 purā krurasya visripo I, 28.
 purīśhyaso agnayaḥ XII, 50.
 purīśhyo 'si XI, 32.
 puruśasmo viśburupa indur VIII, 30.
 puruśha evedaṁ sarvam XXXI, 2.
 puruśhamrigae candramaso XXIV, 35.
 pūṇā darvī parū psta III, 49.
 puśhanam vanīśhṣhūnā XXI, 7.
 puśhaḥ tava vrate vāyam XXXIV, 41.
 pūśhā pañcākareṇa IX, 32.
 prichāmi tvā citaye XXIII, 49.

- prichámi tvá param antam prithivyásh
 XXIII, 61.
 prithivi devayajany oshadhyás te I, 25.
 prithivi ca ma indrac ca XVIII, 18
 prithivi chando 'ntarixam chando XIV,
 19.
 prithivyá abam ud antarixam XVII, 67.
 prithivyah purisham asy XIV, 4.
 prithivyásh sadbasthád XI, 16.
 prithivyai sváhá XXII, 29
 pricnis tiraçcinapricnir XXIV, 4.
 prishadaçvá marutaš XXV, 20.
 prishfir me rásh/ram XX, 8
 prishfo divi prishfo agniš XVIII, 73.
 praghásino havámáhe III, 44.
 prajápataye ca váyave ca XXIV, 30.
 prajápataye tvá jush/sam proxámi XXII,
 5.
 prajápataye purushán XXIV, 29.
 prajápatiš sambhriyamánaš XXXIX, 5.
 prajápatir viçvakarmá XVIII, 43.
 prajápatiç caratu garbhe XXXI, 19.
 prajápatish tvá sádayatv XIII, 17.
 prajápaté na tvad etány anyo X, 20.
 XXIII, 65.
 prajápatés tapasá vávriðhánaš XXIX,
 11.
 prajápatau tvá devatáyám XXXV, 6.
 pra tad vishnu stavate V, 20.
 pra tad voced amritam nu XXXII, 9.
 pratu xatre pratu tish/hámi XX, 10.
 pratipad asi pratipade tvá XV, 8.
 pratu panthám apadmáhi IV, 29
 pratiçrutkáyá artanam XXX, 19.
 pratu spaço visrija XIII, 11.
 pratlicim ároha X, 12.
 pratúrtañ: vájuno ádrava XI, 12
 pratúrvaon ehy XI, 15.
 pratyush/saš raxaš I, 7. 29.
 prathamá dvitiyair XX, 12.
 prathamá váñ sarathiná XXIX, 7. ,
 pra núnam brahmanaspatir XXXIV, 57.
 pra no yachatv aryamá IX, 29.
 pra parvatasya X, 19.
 pra prá 'yam agnir XII, 34.
 pra báhavá sisritam XXI, 9.
 pra manmahe çavasánáya XXXIV, 16
 pramunca dhanvanas tvam XVI, 9.
 pra yábhur yási daçváñisam XXVII, 27.
 pra va indráya bríhate XXXIII, 96.
 pra váyum acbá bríhate XXXIII, 55.
 pravávrije suprayá barbír XXXIII, 44.
 pra vírayá çucayo XXXIII, 70
 pra vo máhe mandamánáyá XXXIII, 23
 pra vo máhe máhi XXXIV, 17.
 prasadya bhasmaná yonim XII, 38.
 prastarena paridhiná XVIII, 63
 prág apág udag VI, 36.
 prácinam barbírš pradiciá XXIX, 29
 prácim anu pradiciam prebí XVII, 66.
 prácyai diçe sváhá XXII, 24.
 pránam me páby XIV, 8.
 pránadá apánadá XVII, 15
 pránapá me apánapác XX, 34.
 pránaç ca me 'pánaç ca XVIII, 2.
 pránáya me varcodá VII, 27.
 pránáya sváhá 'pánáya sváhá XXII, 23.
 XXIII, 18.
 prátar agnim prátar indram XXXIV, 34
 prátarjitam bhagam XXXIV, 35.
 pretá jayatá nara indro XVII, 46.
 pred agne jyotushmán XII, 32.
 predhho agne didihi XVII, 76.
 praitu brahmanaspatir XXXIII, 89
 XXXVII, 7.
 praitu váji kanikradan XI, 46
 praishebhiš praishán ápnoty XIX, 19.
 prothad açvo na yavase 'vishyan XV, 62.

bah sūrya çravasā XXXIII, 40.
 ban mahāñ 2½ asī surya XXXIII, 39.
 barhiśhadah pitara ūty XIX, 55.
 balavijñāya śihavirah XVIII, 37
 bahvīnām pitā bahur asya putraç XXIX,
 42
 bāhu me balam XX, 7.
 bibhatsāya paulkasam XXX, 17.
 bṛihad indraya gāyata XX, 30.
 bṛihann id idhma eshām XXXIII, 24.
 bṛihaspate ati yad aryo arhād XXVI, 3.
 bṛihaspate paridīyā XVII, 36.
 bṛihaspate vājam jaya LX, 11.
 bṛihaspate savitar bodhayanañ XXVII,
 8
 bodhā me asya XII, 42
 brahma xatram pavate XIX, 5.
 brahma jajñānam XIII, 3
 brabmanaspate tvam asya XXXIV, 58.
 brahmane brāhmanam XXX, 5.
 brahma sūryasamañ jyotir XXIII, 48.
 brahmāni me matayah XXXIII, 78.
 brāhmanam adya videya VII, 46.
 brāhmanāsah pitarah XXIX, 47.
 brāhmano 'sya mukham XXXI, 11.
 bhaga eva bhagavāñ XXXIV, 38.
 bhaga pranctar bhaga XXXIV, 36.
 bhadrām karṇebhiḥ XXV, 21.
 bhadra ūta praçastayo XV, 39.
 bhadro no agnir āhuto XV, 38.
 bhadro me 'si pracyavasva IV, 34.
 bhavatañi naś samanasaṁ V, 3. XII, 60.
 bhāyaī dārvābhāram XXX, 12.
 bhujyuh suparno XVIII, 42.
 bhuvō yajnatya XIII, 15. XV, 23.
 bhūtāya tvā ī, 11.
 bhūmyā ākhūn XXIV, 26
 bhūr asī bhūmir asy XIII, 18
 bhūr bhuvah svaḥ suprajāḥ prajābhīḥ

III, 37.
 bhūr bhuvah svaḥ XXXVI, 3.
 bhūr bhuvah svar dyaur iva bhūmā
 III, 5.
 bheshajam asī III, 59.
 makhasya çiro 'sī XXXVII, 8
 madhava svāhā nādhavāya svāhā VII,
 30. XXII, 31
 madhu naktam XIII, 28.
 madhumatir na śbas krīdhi VII, 2.
 madhumān no XIII, 29
 madhu vātā ritāyate XIII, 27.
 madhuç ca mūdhavaç ca XIII, 25.
 madhvā yajnam naxase XXVII, 13.
 manasaḥ kāmam ākūtim XXXIX, 4.
 manas ta āpyāyatām VI, 15.
 manojutir jushatām ājyasya II, 13.
 mano na yesbu VII, 17.
 mano nv āhvāmāhe III, 53.
 mano me tarpayata VI, 31.
 manyave 'yastāpam XXX, 14.
 mayi grīhñāmy agre agniñ XIII, 1.
 mayi tyad indriyam bṛihan XXXVIII,
 27.
 mayīdam indra indriyam II, 10.
 mayuḥ prajāpatya ulō XXIV, 31.
 marutāñ skandhās XXV, 6.
 maruto yasya hi çaye VIII, 31.
 marutvantañ vṛishabham VII, 36.
 marutvāñ 2½ indra vṛishabbo VII, 38.
 marmāni te varmanā XVII, 49.
 maçakān keçair XXV, 3.
 mahāñ 2½ indro nrivad VII, 39.
 mahāñ 2½ indro ya ojasā VII, 40.
 mahāñ 2½ indro vajrahastaḥ XXVI, 10.
 mahānāmnyo revatyō XXIII, 35.
 mahi trinām avo 'stu III, 31.
 mahi dyauh pṛithivī ca VIII, 32. XIII,
 32.

- mahinám payo 'si IV, 3.
 mahim ú shu mátarām XXI, 5.
 maho agneḥ samidhánasya XXXIII, 17.
 maho arnaḥ sarasvati XX, 86.
 má chandaḥ pramá chandaḥ XIV, 18.
 má ta indra te vajam X, 22.
 máta ca te pitá ca te 'gram XXIII, 24.
 máta ca te pitá ca te 'gre XXIII, 25.
 máteva putram XII, 61.
 má tvá 'gnir dhvanayid XXV, 37.
 má tvá tapat priya átmá XXV, 43.
 má naḥ cañiso ararushas III, 30.
 má nas toke tanaye XVI, 16.
 má no mahantam uta má XVI, 15.
 má no mitro varuno XXV, 24.
 má'po maushadhír VI, 22.
 má bher má samviktháḥ I, 23. VI, 35.
 má má hūisij janitá XII, 102.
 má vo rishat XII, 95.
 má su bhittḥás XI, 68.
 má hir bhūr má pridákur VI, 12. VIII, 23.
 mitram̄ hve pútadaxam XXXIII, 57.
 mitraḥ sañisrjya prithivim XI, 53.
 mitraç ca ma indraç ca XVIII, 17.
 mitrasya carshanidhrito XI, 62.
 mitrasya má caxushexadhvam V, 34.
 mitrávarunábhyám tvá VII, 23.
 mitro na ehi sumitradhas IV, 27.
 mitro naváxarena IX, 33.
 midhushama çivatama XVI, 51.
 mukhañ sad asya çira it XIX, 88.
 muncantu má çapathyád XII, 90.
 múrdhánam divo aratim VII, 24.
 XXXIII, 8.
 múrdhá vayah prajápatiç chandaḥ XIV, 9.
 múrdhá 'si rád dhruvá 'si dharuṇá XIV, 21.
 mṛigo na bhímaḥ kuraro XVIII, 71 (dif-
 ferencing from V, 20).
 inedhím me varuno XXXII, 15.
 mo shú na indrá'tra pritsu III, 46.
 ya átmadá baladá yasya XXV, 13.
 ya indra indriyam dadhuḥ XX, 70.
 ya imá viçvá bhuvanáni juhvad XVII, 17.
 ya ime dyáváprithivi XXIX, 34.
 ya étavantaç ca bhúyânisaç ca XVI, 63.
 yam krandsi avasá XXXII, 7.
 yam te devi nirritir XII, 65.
 yam paridhim paryadhatthás II, 17.
 yah pránato nimishato XXIII, 3. XXV, 11.
 yaká 'sakau çakuntiká XXIII, 22.
 yako 'sakau çakuntaka XXIII, 23.
 yaja no mitrávaruná XXXIII, 3.
 yajurbhir ápyante grahás XIX, 28.
 yaj jágrato dūram XXXIV, 1.
 yajna yajnam gacha VIII, 22.
 yajnasya doho VIII, 62.
 yajni yajná vo agnaye XXVII, 42.
 yajnaena yajnam ayajanta XXXI, 16.
 yajno devánám pratyeti VIII, 4.
 XXXIII, 68.
 yate sváhá dhávate sváho- XXII, 8.
 yato yataḥ samihase XXXVI, 22.
 yat te gátrád agniná XXV, 34.
 yat te pavtram arcisby XIX, 41.
 yat te sáde máhasá XXV, 40.
 yat te soma divi jyotir VI, 33.
 yat purusham vyadadhuḥ XXXI, 10.
 yat purushena havishá XXXI, 14.
 yat prajánam uta-ceto XXXIV, 3.
 yatra dhárá anapetá XVNI, 65.
 yatra bânáḥ sampatanti XVII, 48.
 yatra brahma ca xatram ca XX, 25.
 yatrendraç ca váyuç ca XX, 26.

yatraushadhāḥ samagmata 111 80
 yathemām vācam kalyānam 111, 2
 vad akrandāḥ 111 12
 vad agne kāmī kāmī cid 111 73
 vad atty upaj hrika 111, 74
 vad atra riptarī ras nah 111, 30
 vad adya kac ca 111, 35
 vad adya sura ud te 111, 20
 vad acvāsa kravisho 111, 32
 vad acvāya vāsa upastrimantv 111, 39
 vad asvā anhubhedyāḥ 111, 25
 vad akutāt samasurod 111, 55
 vad āpipesha 111 11
 vad āpo aghnyā ita 111, 18
 vad ābadhnan dāxāyanā hi anyarī
 111, 0
 yadi jāgrad yadi svapne 111 16
 yadi diva yadi naktam 111, 15
 yad ima vajayann aham 111, 85
 yad uvadhyaṃ udarāsa 111, 33
 yad grāme yad aranye 111, 45 111, 17
 yad dattam yat parādānam 111, 64
 yad devā devahedanam 111, 14
 yad devāso lalamagum 111, 29
 yad dharino yavam attī 111 30 31
 yad dhavishyam rituco 111, 27
 yad vaj no dāma samdanam 111, 31
 yad vato apo aganigan 111, 7
 yad vābish/bham tad agnaye 111, 12
 yanta ca me dharta ca 111, 7
 yantrī rād yantry asi 111, 22
 yan nimirjā rekhasā 111, 25
 yan nixanam mā spacanyā 111, 36
 yan me chidram caxusho 111, 2
 yan agne kavayābhana 111, 64
 yan agne pratsu 111, 29
 yan acvinā namucer asurid adhi 111,
 34
 yan acvinā sarasvatī 111, 68

vanāya tvā neirasvate 111, 9
 vanāya tvā makbaya tvā 111, 11
 vanāya vanasūm 111, 10
 vanāya svaha ntakāya svahā 111,
 13
 vanāna dattam trita enam 111, 13
 vanānam bhago sy avatanam ādhipat
 van 111, 26
 van cid āpo mahina 111 26 111,
 7
 van tu sarvāni bhutany 111, 6
 van te adya kṛnavad 111, 26
 van te acvasanir 111, 12
 van te drapsa skandati 111, 26
 van te rasah sambhrita oshadbishu
 111, 33
 van te stanaḥ carayo 111, 5
 vanmāy jātam na purā kimcana va
 111, 5
 vanman na jātaḥ 111, 36
 vanmint sarvāni bhutany 111, 7
 vanminn acvāsa vishabhāsa uxano 111,
 78
 vanminn vicaḥ sama jajuvishi 111, 5
 vanya kurmo grībe havis 111, 02
 vanya prayānam 111, 6
 vanya van vīcva aryo 111, 82
 vanyas te ghora āsan 111, 64
 vanyeme himavanto 111, 12
 vanyati te yajniyo 111, 29
 vanyausbadhiḥ 111, 86
 vā ishavo yātudhanānam 111, 7
 vā oshadbish pureva jātas 111, 75
 vā oshadbish somarājnir bahvīḥ 111, 92
 vā osh som vishvīstāḥ 111 93
 vān2: avaha ucato 111, 19
 vān medhām deva, anāḥ 111, 14
 vān phalanir 111, 69
 vān senā abhitarir 111, 77

- yā te agne 'yahçayā V, 8.
 yā te gharma divyā çug XXXVIII, 18.
 yā te dhāmāni paramāni XVII, 21.
 yā te dhāmāni bhaviṣā IV, 37.
 yā te dhāmāny uçmasi VI, 1.
 yā te rudra çivā tanūr XVI, 2, 49.
 yā te hetir midhushçama XVI, 11
 yām iṣhvān gaṅçāni XVI, 3
 yāvati dyāvāprithivī XXXVIII, 26.
 yā vām kacā VII, 11
 yā vo devāh sūrye ruco XIII, 23.
     XVIII, 47.
 jā vyāghram viśvūcikobhau XIX, 10.
 jā çatena pratanoshi XIII, 21.
 jāç cedam upaçriṇvanti XII, 94
 jāś te agne sūrye ruco XIII, 22, XVIII,
     46.
 yuktēna manasā XI, 2.
 yuktvāya savitā XI, 3.
 yuxvā hi leçinā VIII, 34.
 yuxvā hi devabhūtāmāñ XIII, 37.
     XXIII, 4.
 yuje vām brahma XI, 5.
 yunjate mana uta V, 14 XI, 4, XXXVII,
     2.
 yunjanti bradhnam XXIII, 5.
 yunjanty asya kāmā XXIII, 6.
 yunjāthāmāñ rāsabham XI, 13.
 yunjānaḥ prathamam XI, 1.
 yunakta sira XII, 68.
 yuvam tam indraparvatā VIII, 53.
 yuvāñ surāmam açvina X, 33, XX, 76.
 yushmā mdro 'vriṇta I, 13.
 yūpavaskā uta ye yūpavābhāç XXV, 29.
 ye agnishvātā ye XIX, 60.
 ye ceha pitaro ye ca neha XIX, 67.
 ye janeshu malimlavas XI, 79.
 ye ūrthāni pracaranti XVI, 61.
 ye te panthāḥ savitāḥ XXXIV, 27.
 ye trā 'hihatye maghavan XXXIII, 63.
 ye devā agninetrāḥ IX, 36.
 ye devā devanām XVII, 13.
 ye devā deveshv XVII, 14
 ye devāso divy ekīdaça VII, 19.
 yena rishayas tapasā satram ā çann XV,
     49.
 ye naḥ pūrve putarāḥ XIX, 51.
 ye naḥ sapatnā apa te XXXIV, 46.
 yena karmāny apaso XXXIV, 2
 yena dyaus ugra XXXII, 6
 yena vahasī sabasram XV, 55 XVIII, 62.
 yena samatsu sāsaho XV, 40.
 yena pavaka çaxasā XXIII, 32
 yenedam bhūtam bhuvanām XXXIV, 4
 ye 'neshu vididhyanti XVI, 62
 ye patham pathiraxasas XVI, 60.
 ye bhūtānām adhipatayo XVI, 59.
 ye rūpāni pratimucamanās II, 30.
 ye vajinam pariçaçyanti XXV, 35.
 ye vā 'mi rocane divo XIII, 8.
 ye vrixeshu çashpuijaraḥ XVI, 58.
 yeshām adhyeti pravasan III, 42
 ye samānāḥ samanasaḥ pitaro XIX, 45.
 ye s samanaso jivā jiveshu XIX, 46.
 yo agniḥ kavjavābanaḥ XII, 65
 yo agniḥ agner adhy XIII, 45.
 yo asmabhyam arātīyād XI, 80.
 yoge yoge tavastaram XI, 14.
 yo devebhya atapati XXI, 20.
 yo naḥ pitā janitā yo vidhātā XVII, 27.
 yonāv abhūr ukhā XII, 61.
 yo bhūtānām adhipatir XX, 32
 yo revān yo amivahā III, 29.
 yo vaḥ çivatamo rasas XI, 51, XXXVI,
     15.
 raxasām bhāgo 'si VI, 16.
 raxohanam valagabanam V, 23.
 raxohano vo valagabanaḥ V, 25.

raxohá viçvacarshanir XXVI, 26

rajatá bacimā XXIII, 17.

rathavāhanāñ havir asya nāma XXIX,
45

rathe tishthan nayati XXIX, 43.

rayic ca me rāyaç ca XVIII, 10.

racmina satyāya satyam junva XV, 6.

rājantam adbhānām III, 23

rājny asi prāci dig XIV, 13

rājny asi praci dig vasavas te XV, 10.

rātum satpatim mabe XXII, 13.

rāyā vayanā sasatāñso VII, 10.

raye nu jam jajnatū rodasi XXVII, 24.

rucam no dbehi brāhmaneshu XVIII,
48

rucam brāhman XXI, 21

rudrāñ sanisriya prithivim XI, 54.

rūpena vo rūpam VII, 45.

reto mutram vijahāti XIX, 76.

revati ramadhvam III, 21. VI, 8.

rohito dhumrarohitaḥ XXIV, 2

lāngalam patiravat XII, 71.

lokam pṛiṇa XII, 54. XV, 59.

lomabhyañ svāha lomabhyañ svāhā
XXXIX, 10

lomāni prayatir XX, 13.

vaxyantived āgantanti XXIX, 40.

vanaspatic avasriḥso na XX, 45

vanaspate 'vasrijā XXVII, 21.

vanaspate vidvango hi bhūyās XXIX,
52

vanesu vy antarikam IV, 31.

vayanā te adya rarimā XVIII, 75.

vayam nāma prabrahmā XVII, 90.

vayanā soma vrata tava III, 56.

vayanā hi tvā VIII, 20.

varunāñ xatram indriyam XX, 72.

varunāñ prāvitā bhuvan XXXIII, 46

varunasyottambhanam asi IV, 36.

varūtrm tvashtur XIII, 44.

varshābhur ritunā XXI, 25.

*varshāhur ritunām XXIV, 38

vasantāya kapinjalin XXIV, 20.

vasantena ritunā XXI, 23.

vasavas trayodaçixarena IX, 34.

vasavas tvā kṛinvantu XI, 58.

vasavas tvāchṛindantu XI, 65.

vasavas tvā 'njantu gāyatrena XXIII, 8.

vasavas tvā dhūpayantu XI, 60.

vasu ca me vasatiç ca XVIII, 15.

vasubhya ricyān XXIV, 27.

vasubhyas tvā rudrebhyas tvā II, 16.

vasūnām bhāgo 'si rudrānām ādhipat-
yam XIV, 25

vasoñ pavitram asi I, 2.

vasoñ pavitram asi çatadhāram I, 3.

vasvy asy aditr asy IV, 21.

vaha vapām jātavedhā XXXV, 20.

vācam te çundhāmi VI, 14.

vācaspataye pavasva VII, 1.

vācaspatim viçvakarmānam VIII, 45.
XVII, 23.

vāce svāhā prānāya svāhā XXXIX, 3.

vājañ purastād uta XVIII, 34.

vājaç ca me prasavaç ca XVIII, 1.

vājaaya nu prasava ābabhūva IX, 25.

vājaaya nu prasave IX, 5. XVIII, 30.

vājaaya mā prasava udgrābhenod XVII,
63

vājayemam prasavañ IX, 23.

vājayemāna prasavañ çicriye IX, 21.

vājāya svāhā prasavāya svāhā XVIII, 28.
XXII, 32.

vāje vāje 'vata vājino IX, 18. XXI, 11.

vājo nah sapta pradicaç XVIII, 32.

vājo no adya prasavāti XVIII, 33.

vātām prānenāpānena nāsike XXV, 2.

vātarañhā bhava IX, 8.

- vátasya jútum XIII, 42.
 vátáya svaha dhumáya svahá XXII, 26.
 vato vá mano vá IX, 7.
 vamam adya savitar VIII, 6.
 vajavyair vájavyány XIX, 27.
 váyuh punátu savitá punatv XXXV, 3.
 vayur agregá yajnaprih XXVII, 31.
 váyur anilam amritam XL, 15.
 váyush trá pacatair avatv XXIII, 13.
 váyoh pútañ pavitreña X, 31. XIX, 3.
 vayo ye te sahasrino XXVII, 32.
 váyo çukro ayam te XXVII, 30.
 vátrahatyáya çavase XVIII, 68.
 vikimdra vilohita XVI, 52.
 vijyam dhanuñ kapardino XVI, 10.
 vittam ca me vedyam ca XVIII, 11.
 vidad yadi saramá rugnam XXXIII, 59.
 vidmá te agne tredhá trayáni XII, 19.
 vidyám cávidyám ca XL, 14.
 vidhrutam nábhya XXV, 9.
 vidhema te parame janmann XVII, 75.
 vi na indra mridho jahi VIII, 44 XVIII,
 70.
 vi pájasá prithuná XI, 49.
 vibhaktaramñ havámabe XXX, 4.
 vibhúr asi pravábhano V, 31.
 vibhúr mátrá prabhúñ pitrá XXII, 19.
 vibhrád bríhat píbatu XXXIII, 30.
 vimána osha divo madhya áste XVII,
 59.
 vimucyadbvam agbnyás XII, 73.
 virád asi daxiná dig rudrás te XV, 11.
 virád jyotir adhárayat XIII, 24.
 vivasvann ádityaisba te VIII, 5.
 viçvakarman havishá vardhanena VIII,
 46. XVII, 24.
 viçvakarman havishá vávridhánah XVII,
 22.
 viçvakarmá trá sádayatv antarixasya pri-
 shthe jyotishmatim XIV, 14 vyaca-
 svatim XIV, 12.
 viçvakarmá vimaná ád XVII, 26.
 viçvakarmá hy ajanishtha XVII, 32
 viçvataççaxur uta viçvatomukto XVII,
 19
 viçvasmai pránháya'panaya XIII, 19.
 viçvasya ketur XII, 23.
 viçvasya dútam amritam XV, 33.
 viçvasya múrdhann adbi XVIII, 55.
 viçvá áça daxinasad XXXVIII, 10
 viçvani deva savitar XXX, 3.
 viçvá rúpáni XII, 3.
 viçvasám bhuvam pate XXXVII, 18.
 viçve adya maruto XVIII, 31. XXXIII,
 52
 viçve devá añçushu nyupto VIII, 57.
 viçve deváh çrimutemañ havam
 XXXIII, 53
 viçve deváç camaseshunnito VIII, 58.
 viçve devása ágata VII, 34.
 viçvebbih somyam mādhv XXXIII, 10.
 viçvesham aditur yajniyánám XXXIII,
 16
 viçvo devasya netur IV, 8. XI, 57.
 XXII, 21
 viçvnoñ karmáni paçyata VI, 4. XIII,
 33.
 viçvnoñ kramo'si XII, 5.
 viçvno rarátam asi V, 21.
 viçvnor nu kam viryáni V, 18.
 vítamñ havih çamitamñ XVII, 57.
 vitubotram trá kave II, 4.
 vrisbna úrmir asi X, 2
 vedá 'ham asya bhuvanasya nábhim
 XXIII, 60.
 vedáham etam purusham XXXI, 18.
 vedena rupe vyapibat XLX, 78.
 vedo'si yena II, 21.

vedyā vedih samāpyate XIX, 17
 venas tat pacyan nibitam XXXII, 8
 vaicvade ti punati devy XIX, 44
 vaicvānarasya sumatau XXVI, 7
 vaicvānaro na utaye XVIII, 72 XXVI,

6

vyacasvatir urviyā XXIX, 30
 vratam kṛinutā gur IV, 11
 vratam ca ma vāvar ca XVIII, 23
 vratena dixām āpnoti XIX, 30
 vṛihayar ca me yavāc ca XVIII, 12
 vṛcinām tvā VIII, 48
 cam ca me mayac ca XVIII, 8
 cam te parebhyo gātrebhyah XXIII, 44
 cam no devir abhishfaye XXXVI, 12
 cam no bhavantu vājino IX, 16 XXI,

10

cam no mitrah cam varunah XXXVI, 9
 cam no vātaḥ pavatām XXXVI, 10
 cam vātaḥ cañ hi te XXXV, 8
 catam vo amba dhāmāni XII, 76
 catam in nu carado anti XXV, 22
 camitā no vanaspatih XXI, 21
 carma ca stho varma ca XI, 30
 carmā sy avadhutanī raxo I, 14 19
 cādam dadbhur XXV, 1
 cāradena pitunā XXI, 26
 ciro me çrīr yaro XX, 5
 cilpā vaicvadevayo XXIV, 5
 çivenā vacasā tvā çriçācā XVI, 4
 çivo nāmā 'si svadhitis te pitā III, 63.
 çivo bhava prajābhyo XI, 45.
 çivo bhutvā mahyam agne XII, 17
 çukram tvā çukrena IV, 26
 çukrajyotiç ca castrajyotiç ca XVII, 80
 çukraç ca çuçiç ca XIV, 6
 çuddhavālah XXIV, 3
 çunāri su phālā vikṛisbantu XII, 69
 çuçirena pitunā XXI, 28.

çrāyanta ita suryam XXXIII, 41
 çrinām udāro XII, 22
 çriç ca te laxmiç ca XXXI, 22
 çrudhi çrutikarna vahusbbir XXXIII, 15
 çvātrāḥ pitā bhavata IV, 12
 çvātrā stha vṛitraturo VI, 34
 çvitra ādityānām XXIV, 39
 śhad ayya viśvāhāḥ XXIII, 58
 śhodaçī stoma oyo dravinam XV, 3
 sa idbhāno vasuḥ kavir XV, 36
 sa ishūbastaiḥ sa XVII, 35
 samkrandanenā 'nimishena XVII, 34
 sam cedhyasvā gne XXVII, 2
 samjānām asi XII, 46
 sam te payāñsi XII, 113
 sam te mano manasā VI, 18
 sam te vāyur XI, 39

sam tvam agne suryasya III, 19
 sandhaye jāram XXX, 9
 sampracyavadhvam upa samprayātā XV,
 53

sam barbhir anktām bhaviḥā II, 22
 sambhutim ca vināçam ca XL, 11.
 sam mā srajāni payasā XVIII, 35
 samvatsaro 'si parivatsaro XXVII, 45
 sam varcasā payasā II, 24 VIII, 14 16
 samvasāthām svarvidā XI, 31
 sam vām manāñsi XII, 58
 samçitam me brahma XI, 81
 samçito raçminā rathah XXIII, 14
 sam sam id yuvase vṛishan XV, 30
 samāldasva mahāñ 2: asi XI, 37.
 sarisriḥḥāḥ vasubhi XI, 55.
 sarisravabhāgā stheḥā II, 18
 saribhā 'si viçvarūpy III, 22
 saribhito viçvasāmā XVIII, 39
 sakhāyah sam vah samyanicam XV, 29
 sa jāto garbho asi XI 43.
 sajur abdo ayavobhis XII, 74

- sajūr rītibhīh sajūr vidhabhīh XIV, 7.
 sajūr devēna savitrā III, 10
 sajosbā indra sagano VII, 37.
 satyam ca me crād̄dha ca XVIII, 5.
 satrasya riddhir asy VIII, 52
 sa tram naç citra vajrahasta XXVII, 38.
 sa tram no agne 'vamo bhavoti XXI, 4
 sadasaspatim adbhutam XXXII, 13.
 sa dudravat svahutaḥ XV, 34
 sadyo jato vyamimta XXIX, 36
 sadhamado dyumunir X, 7
 sa na indrāya yajjave XXVI, 17
 sa nah pāvaka didivo XVII, 9.
 sa nah piteva sunave III, 24.
 sa no bandhur janitā XXXII, 10
 sa no bhuvanasya pate XVIII, 44
 sa pary agāchukram XL, 8.
 sapta rishayah pratihitāḥ çarice XXXIV,
 55.
 sapta te agne samidnah XVII, 79
 sapta 'sya "san paridhayaḥ XXXI, 15.
 sa prathamō bṛihaspatir VII, 15.
 sa bodhi sūrir XII 43
 sam akhye devya dhīyā IV, 23.
 sam agnir agnina gata XXXVII, 15.
 sam adhvarāyoshaso XXXIV, 39.
 samās tvā gna ritavo XXVII, 1.
 samitām samkalpethām XII, 57
 samid asī suryas tva II, 5
 samiddha indra ushasām XI, 36.
 samiddhe agnāv adhi XVII, 55.
 samiddho agniḥ samidhā XXI, 12.
 samiddho agnir açvinaḥ XX, 55.
 samiddho anjan krīdarām XXXI, 1.
 samiddho adya manusho durone XXII,
 25
 samidbhāgnim durasyata III, 1. XII, 30.
 sam indra no manasā VIII, 15
 samudram gacha VI, 21.
 samudrasya tvā 'vakayā XVII, 4.
 samudrād ūrm r XVII, 89
 samudrāya tvā vātāya XXXVIII, 7.
 samudrāya çiçimaran XVIII, 21
 samudre te hr dayam apsv antaḥ VIII,
 25 XX, 19
 samudre tva nrīmanā apsv XII, 20
 samudro 'sī nabhasvan XVIII, 45
 samudro 'sī viçvavyacās V, 33
 samyak sravantu sarito XIII, 38 XVII,
 94
 samrad asī pratuci dig adityas te XV, 12
 sa yaxad asya mahimānam XXVII 15
 sarasvatī manasa pecalam XIX, 83.
 sarasvati yonyam XIX, 94
 sarobhyo dhairavam XXX, 16
 sarve nimesha jajire XXXII, 2
 savita te çaritrāni XXXV, 5
 savitā te çaritrebhaḥ XXXV, 2
 savitā tvā savānāni IX, 39
 savita prathame hann XXXIX, 6
 savita varuno dadhad XX, 71.
 savitus tva prasava utpunāmy I, 31
 savitra prasavitra X, 30
 sahadanum puruhuta xiyantam XVIII,
 69
 saba rayyā XII, 10 41
 sa havyarad amartyas XXII, 16.
 sahaç ca sahasyaç ca XIV, 27.
 sabasa jātan pranudā nah sapatnan XV,
 2
 sabastomāḥ sabachandasa āvritāḥ
 XXXIV, 49
 sabasraçirshā purushaḥ XXXI, 1.
 sabasrasya prama 'sī XV, 65
 sabasrāni sabasraco XVI, 53
 sabasva me arātīḥ XII, 99.
 sākam yaxma XII, 87.
 sā viçvāyuh I, 4.

sūhy asi sapatnasāhi V, 10.
sūhy asi svāhā V, 12.
sincaṅta pariśhicānty XX, 28.
sinivali prithushbuke XXXIV, 10.
sinivali sukapardā XI, 56
(sannaḥ) sindhur avabhrithāyodyataḥ
VIII, 59.
sindhor iva prādhvane XVII, 95.
sida tvam mātur XII, 15.
sida hotaḥ sva u loke XI, 35.
sīrā yunjanti XII, 67
sisena tantram manasā XIX, 80.
sugavyam no vāji XXV, 45.
sugā vo devāḥ VIII, 18.
sujāto jyotiṣhā sāha XI, 40.
sutrāmānam prithivim XXI, 6.
sunāvam ārubeyam XXI, 7.
suparnam vaste mṛigo XXIX, 48.
suparnaḥ pārjanya ātur XXIV, 34.
suparno 'si garutmāns XII, 4.
suparno 'si garutmān XVII, 72.
suprajāḥ prajāḥ VII, 18.
subarhur agniḥ pūṣhanvānt XXI, 15.
subhūḥ svayambhuḥ XXIII, 63.
sumitriyā na āpa ośadhayaḥ VI, 22.
XX, 19 XXXV, 12. XXXVI, 23.
XXXVIII, 23.
surāvantam barhishadaṅs XIX, 32.
svātro vīrān VII, 13.
sushārathir acvān iva XXXIV, 6.
sushumnaḥ suryaraṅgic XVIII, 40
susbḥ itūṅ sumatirvidho XXII, 12.
susamdriṣam tvā vāyam III, 52.
susamidihāya goṣiṣe III, 2.
supasthā adya dero vanaspatir XXI, 60.
sūrya ekāki carati XXIII, 10 46.
sūryatracaśa sthā X, 4.
sūryaraṅgic barikeṣaḥ XVII, 58.
sūryasya caxur āroḥā IV, 32

so agnir yo vasur grīnt XV, 42.
(prohyamānaḥ) soma āgato VIII, 56.
somāṅ rājānam avase LX, 26.
somaḥ pavate VII, 21.
somam adbhyo vyapibac XIX, 74
soma rājan viṣvās VI, 26.
somasya tvā dyumnent X, 17.
somasya tvishir asi X, 5 15
somasya rūpam kṛitasya XIX, 15.
somānaṅ svaranam III, 28.
somāya kulungas XXIV, 32.
somāya labān XXIV, 24.
somāya baṅsān XXIV, 22.
somo dhenuṅs samo arvantam XXXIV,
21.
somo rājā 'mṛitaṅ sutas XIX, 72.
sauri balākā XXIV, 33.
stīrnām barhiḥ sushyarimā XXIX, 4.
stokānām indum prati XX, 46
sthiro bhava vidvangas XI, 44.
syonā prithivi no bhavā XXXV, 21.
XXXVI, 13
syonā 'si sushadā 'si X, 26
srucaṣ ca me camasūc ca XVIII, 21.
svagā tvā devebhyaḥ prajāpataye XXII,
4.
svatavāṅc ca pragbāst ca XVII, 85.
svayambhūr asu ṅreshho II, 26.
svayam vājīṅs tanvam XXIII, 15.
svarūd asi sapatnaḥ V, 24.
svarūd asy udiel diṅg marutas te XV,
13
svar na gharmaḥ svāhā XVIII, 50
svar yanto nā pexante XVII, 68.
svasti na indro viddhaṅravāḥ XXV,
19
svāṅkṛito 'si VII, 3, 6
svādishḥhayā madishḥhayā XXVI, 25.
svādushanśadaḥ pitaro XXIX, 46.

svādriṃ tra svādunā XIX, 1
 svābā pūshne çarase XXXVIII, 15.
 svāha pranebhyah sādhipatikebhyah
 XXXIX, 1.
 svāhā marudbhīh pameṇiyasva
 XXXVII, 13
 svabā yajnam manasaḥ IV, 6.
 svāba yajnam varunaḥ XXI, 22.
 svāhā rudraya rudrabūtaye XXXVIII,
 16
 svar daxair daxapiteba XIV, 3
 haṇṣah çucishad X, 24 XII, 14.
 harayo dbumaketavo XXXIII, 2.
 havirdhānam yad actinā XIX, 18
 havishmatir imā āpo VI, 23.
 hasta ābhaya savitā XI, 11.
 himkaraya svāhā XXII, 7.
 himasya tra jarāyunā XVII, 5.
 hiranmayena pātrena XL, 17.
 hiranyagarbhaḥ samavartatāgre XIII, 4
 XXIII, 1. XXV, 10.
 hiranyapānuḥ savitā XXXIV, 25.
 hiranyapānim utaye XXII, 10.
 hiranyarūpā ushaso X, 16.
 hiranyaçringo 'yo asya XXIX, 20.
 hiranyahasto asuraḥ XXXIV, 26.
 hrīde tvā manase tra VI, 25. XXXVII,
 19.
 hemantena ritunā XXI, 27.
 hotā 'dhvanyur āvayā XLV, 28.
 h y tanunapātam udbhi* XXVIII, 25.
 h. y. tanunapātam ūtibhir XLVIII, 2.
 hotā yaxat tanūnapāt XXI, 30.
 h. y. tisro devir LXI, 37. XLVIII, 8.
 h y. tvashjāram indram XLVIII, 9.
 h. y. peçasvatis tisro XXVIII, 31.

h. y. pracetasā devanām XXVIII, 30
 h. y. prajāpatoṅ somasya XXIII, 64.
 h. y. samidhā 'gnim XXI, 29
 h. y. samidhānam mahad yaçah
 XXVII, 24.
 h y samidhendram idas XXVIII, 1.
 h. y. sarasvatim meshasya XXI, 44.
 h. y. supeçasa suçilpe XXVIII, 29
 h. y. supeçasoshe LLI, 35.
 h y subarhisham pushanvantam
 XLVIII, 27
 h. y. suretasam XXI, 38.
 h y suretasam tvashjāram XXVIII, 32
 h. y. svahākrutir agnim XXVIII, 34.
 h yaxad agniṃ svābhjasya XXI, 40.
 h y agniṃ svishjakritam XXI, 47
 h. y. açvinau çbhāgasya vapāyā XXI, 41.
 h. y. açvinau ch. havisha attām XXI, 43.
 h. y. açvinau sarasvatim XXI, 42.
 h. y. idābhīr indram iditam XXVIII, 3.
 h. y. ideditas XXI, 32
 h. y. idenyaṃ iditam XXVIII, 26
 h. y. indraṃ svabhjasya XXVIII, 11
 h. y. indram rishabhasya LXI, 45
 h. y. ushe indrasya dhenuḥ LXVIII, 6
 h y oja na viryaṃ saho XXVIII, 5
 h. y. duro diçah XXI, 34.
 h. y. daityaḥ hotārā XXI, 36 XXVIII, 7
 h y. barhīr urnamradās XXI, 33.
 h. y. barhishindram XXVIII, 4.
 h. y. vanaçpatim XXI, 39. XLVIII, 10
 33.
 h. y. vanaçpatim abhi hi XXI, 46.
 h. y. vyacasvatuḥ supráyanās XXVIII,
 28.
 h. yaxan narācaṇsam XXI, 31.

Berlin February 1852

॥ श्राम् ॥

श्रीगणेशाय नमः (१) । प्रणम्य लक्ष्मीं गृह्णति गणेशं भाष्यत्रिलोकप्रबोद्ध
माश्रयी (२) । यज्ञमनूनां विनिष्कामि चार्यं परंपराराय निजोक्तणाय ॥६॥ दूरा
दसूयां निरूप्य कृपां कृत्वा मनापरि विलासया वेददीपांग्य बुद्धिनाद्भिर्द्विजात्तमि
॥७॥ तत्रादौ वक्ष्यन्पर्याया प्राय वेद वेदव्याप्तौ मन्दमनीन्नुप्यान्विचित्य त
त्कथया चतुर्धा व्यस्य (३) ऋग्यजुसामायवीष्याद्यतुरो वेदान्यैस्त्रैशम्यायनत्रैमि
निमुमुतुभ्य क्रमादुपादिदेश ते च स्वशिष्येभ्य । एव परम्परया सत्त्वशासो वेदो
ज्ञात । तत्र ज्याप्तशिष्यो वैशम्यायनो याज्ञवल्क्यादिभ्य स्वशिष्येभ्यो यजुर्देम
यापयत् । तत्र देवात्केनापि ह्येतुना क्रुद्धो वैशम्यायनो याज्ञवल्क्य प्रत्युवाच
मर्षीत त्यजेति । स योगसान्निभ्यन्मूर्ता (१) विद्यां विप्रामोदवान् । वात्तानि
यज्ञपि गृह्णीतेति गुह्यता अन्ये वैशम्यायनशिष्यास्तित्तिरयो ब्रूया यज्ञूयमक्षयन् ।
तानि यज्ञपि बुद्धिनान्विन्यात्कृत्स्नानि नातानि । ततो दुःखिता याज्ञवल्क्य सूर्य
माराश्यान्यानि शुक्तानि यज्ञपि प्राप्तवान् । तानि च ज्ञात्वात्तगोधियकावनाय
न्दिनादिभ्य पचदश शिष्येभ्य पाठितवान् । तथा च श्रुतिं [वृहदारण्यं भाष्यं ५.५
३३] आदित्यानीनानि शुक्तानि यज्ञपि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाप्यायतः इति ।
अस्यार्यः । आदित्यादधीतान्यादित्यानि शुक्तानि शुद्धानि । वाजसम्यन्नस्य सनिदीन
यस्य स वाजसनेस्तदपत्य (७) वाजसनेयस्तेन याज्ञवल्क्येन शिष्येभ्य आप्यायते
ऋष्यन्तः इत्यर्थः । तत्र मयन्दिनेन मर्षिणा लब्धो यजुर्देवशाखाविशेषा माय
न्दिनः पन्थाय याज्ञवल्क्येन वदुभ्य शिष्येभ्य उपदिष्टः तवापीद्वरकृपया मयन्दि
नसन्धन्वितया लोके प्रख्यायते । त मायन्दिन (६) वेदं येषीयते विदति वा
शिष्यपरम्परया वर्तमानास्तेऽपि मायन्दिना उच्यते ॥

मानि मरुतः ईदृशा अज्ञायन्त । कीदृशाः कवयः क्रान्तदर्शिनः । विद्वन्नापसः अप
इति कर्मनाम [निष° २ १] विद्वन्ना विदितानि अपांसि कर्माणि यैस्ते विद्वन्ना-
पसः विदितकर्माणाः । भ्राजदृष्टयः भ्राजन्त्यः शोभमानाः ऋष्टयः आयुधानि येषां ते
तथा शत्रुघातकृत्वात् । विद्वन्नेति वेत्तेः कर्मणि मनिन्प्रत्ययः बहुलग्रहणात् त-
तो विभक्तोरकारः तस्य चालुक् विद्वन्नापसः । अज्ञायन्त जनेर्लड् ज्ञादेशश्च श्यन्
॥ १२ ॥

त्वं नोऽग्र्ये तव देव पायुभिर्मिधोनिं रक्ष तन्वश्च वन्द्य ।

त्राता तीरुस्य तनये गवांसस्यनिमेपे रक्षमाणस्तव व्रते ॥ १३ ॥

रक्षणाधी मन्त्रः । हे अग्र्ये हे देव गौतमान हे वन्द्य स्तुत्य तव व्रते कर्म-
णि वर्तमानान्मिधोनी धनव्रतो यज्ञमानाव्रक्ष पालय । नोऽस्माकं तन्वः शरी-
राणि च रक्ष । कै तव पायुभिः बदीयैः पालनैः यतस्त्वमनिमेप सावधानं रक्ष-
माणाः पालयन्सन् तीरुस्य पुत्रस्य तनये विभक्तिव्यत्ययः तनयस्य पौत्रस्य गवां
च त्राता रक्षकोऽसि ॥ १३ ॥

उत्तानायामवभरा चिकिवात्सग्यः प्रवीता वृषणं ज्ञान ।

अरुपस्तूपो रुशदस्य पात्र इडायास्तुत्रो व्युनेऽजनिष्ट ॥ १४ ॥

यः इडायाः पृथिव्याः पुत्रोऽग्निर्वयुने प्रज्ञाने कर्तव्ये अजनिष्ट ज्ञातः । किन्भूतः
अरुपस्तूप ह्य येष रोपति रूपः अरूपोऽदिसक स्तूपो ज्वालोद्भायो यस्य स
तथा द्रुप उद्भाये । अस्याग्रे रुशत् दीप्तं पात्रः वल्मुत्तानायामरण्यामवभर अवा-
चीन ह्य द्यचोऽतस्तिष्ठ इति [पा° ६.३ १३५] दीर्घः । चिकिवान् अरुणिवन्
ज्ञानन् कि वल्मिति चेत् धारणिः प्रवीता कामिता सती वृषणं सेतारमग्निं स-
ग्यः सत्कालं ज्ञानं जनयति ह्यदसि लुङ्ङिष्ठ इति [पा° ३.४ ६] लिट् । सो
ऽग्निज्ञात इत्यर्थः ॥ १४ ॥

इडायास्या पदे वयं नामा पृथिव्या अर्थि ।

ज्ञातवेदो निरीमृक्षो रूच्याय वोढवे ॥ १५ ॥

हे ज्ञातवेदः ज्ञातप्रधान हे अग्ने इडायाः पृथिव्याः स्थानि देवयज्ञनाद्ये पृथि-
व्या नाभा अग्नि उत्तरवेद्या मध्ये वयं वा वां निर्मानहि स्वापयामः किमर्थम् रु-
ध्याय वोऽवे रुध्यं वोऽनु विभक्तिव्यत्यय वरुतेस्तुमर्थे सेसेनिति [पा० ३ ४.१]
तवेप्रत्ययः सद्धिवरुतिरिति [पा० ६ ३ ११२] श्रौकारः ॥ १५ ॥

प्रमन्नहे शवसानाय श्रूषनाद्रूपं गिर्वृणातेऽग्निस्त्वत् ।

सुवृत्तिभिः स्तुवतःऽग्निपायाधीनाम् नरे विवृताय ॥ १६ ॥

चतस्र ह्येन्द्रास्त्रिदशः । वयमिन्द्राय इन्द्रार्यमाद्रूपं स्तोमं त्रिवृदादिकं प्रमन्नहे
ज्ञानिनः किम्भूतं स्तोमम् श्रूष वलहेतुम् । अरुं मल्लं च अर्चाम उच्चारयाम धा-
तूनामनेकार्यवादर्थतिरुच्चारणार्थं अद्भिरस्वत् अद्भिरस-इव तैर्यथा स्तोमो ज्ञातो
मल्लश्च पठितस्तस्मै तदत् । किम्भूतयेन्द्राय शवसानाय शवो वलमात्मन इह-
ति शत्रुप्यति शवस्यतीति शवसान तस्मै वलमभिलषनाणाय सुप्र आत्मनः वय-
जिति [पा० ३ १ ८] वयच् तदन्ताहानच् शप् वहुञ्ज ह्यन्दसीति [पा० २ ४ ७२]
तस्य न्नुक् ह्यन्दस्युभयवेति [पा० ३ ४ ११०] तस्य ज्ञानचोऽप्यार्थाधतुरुवात् वय-
स्य विनापति [पा० ६ ४ ५०] वयचो लोपः शवसान इति सिध्यति । पुनः की-
दृशाय गिर्वृणाते गिरा स्तुत्या वनयति सम्भाषयति आत्मानमभिलषितदानात्स्तो-
तृभ्य इति गिर्वृणा. गो शब्दोपप्रदानोत्तैर्षत्तादसुति धनेर्षटादित्वेन नित्संश-
त्वात् [पा० ६ ४ १०] श्रूष्वचन् णिचो लोप गीर्वृणा इति प्राति दीर्घाभावश्हा-
न्दस यदा स्वार्थे णिच् गीर्वृणने देवा भवन्ति इति गिर्वृणाः तस्मै गीर्वृणाश-
शब्देन (७) समानार्थी गिर्वृण शब्दः । पुनः किम्भूताय सुवृत्तिभिः शोभनाभिः
मनुतिभिः स्तुवते स्तोतीति स्तुवन् तस्मै यज्ञमानानिति शेष तदुक्तम् त्वमद्ग
प्रजातिपा देव शविष्ठ मर्यामिति [६ ३०] । पुनः कीदृशाय अग्निपाय अग्निपाय
वेदमपाय मयर्षे ह्यन्दमो मियद् यदा अथ स्तुतावित्यम्नादाद्ये श्रौणादितो मन्
सुच्य श्रूषम् अग्नि स्तुति तगरुति अग्निप अर्हार्थे षच् स्तुतियोग्याय । पुनः
कीदृशाय नरे नरुपाय नृशब्दस्य उ परे ह्यन्दसो गुणः । पुनः कीदृशाय त्रि-
श्रुणाय शोर्वदानवन्नादिभिर्नश्रुणातये ॥ १६ ॥

प्र त्रौ मरुं मरुं नमो भरधमाङ्गुयः शवसानाय साम् ।

येना न पूर्वे पितरं पद्मा अर्चतोऽअदिरसो गा अविन्दन् ॥१०॥

मरुं मरुं शवसानाय वनमभिलषमाणान्द्राय मरुं मरुं नमोऽन्न व
यूय प्रभरध प्रहरतम् समर्पयत ययमित्यर्थे व इत्यव्ययम् मुनीना पुत्रादीन्प्रति व
च । आङ्गुयमाङ्गुयाय हित साम प्रभरधनुच्चारयत । नाऽस्माक पूर्वे पितर अ
दिरस येनावेन साम्ना चर्चत स्तुवत सत गा सूर्यकिरणानविन्दन त्मेभिर
स हि साम्ना लाक तत्साम प्रभरधम । कोटशा अदिरस पद्मा पद्मात्मस्व
त्रय ज्ञानतीति पद्मा ॥१०॥

इहति त्वा साम्यास सप्ताय सन्वति सोम दधति प्रयांसि ।

तितित्ततेऽअभिषंस्ति ज्ञानानामिन्द्र तदा रुच्यन हि प्रकेत ॥१८॥

हे इन्द्र त्वत् वत्त सकाशात् कचन चनशब्दाऽप्यर्थे कोऽपि लोकोत्तर प्र
केत प्रकृष्टो ज्ञानविशेष आ समतात् हि यतो भवति अत सप्तायो विप्रा
त्वामिहति अथ ये ब्राह्मणा शुश्रुवाऽमोऽनुचानास्ते मनुष्यदेवा इत्युक्तेर्देवाना
विप्राणा च मण्डितम् । किम्भूता सप्ताय साम्यास सोमसम्पादिन । इहतीति
कच ज्ञातं तत्राह यतस्ते सोम सन्वति अभिषण्यति प्रवासि अन्नानि दधति
च प्रय इत्यन्ननाम [निघं २ ७] ह्योपि धारयति । कि च ज्ञानानामभिषंस्ति इ
र्धचन तितित्तते सन्वते मनोवाक्कायसयता ज्ञान्तिपरा इत्यर्थ ॥१८॥

न ते ह्ये परमा चिद्रास्या तु प्रयांसि हरिवो हरिभ्याम् ।

स्विराय वृजे सवना कृतेमा युक्ता ग्रावाणं समिधानिऽअद्यो ॥१९॥

हे हरियः हरी अद्यो विद्येते यस्य स हरिवान् तस्य सम्बोधनम् मनुव्रमो
रिति [पा० ८ १ १] त्वम् हे हरिव स्विराय दृढसोऽदाय वृजे सेहो नुभ्यम् इमा
सवना कृता इमानि सवनानि प्रातःसवनादीनि कृतानि । ह्य सति अद्यो समि
धानि समिधमनि सति हान्दसो यमो लुक । ग्रावाणा च युक्ता यात्रिता अग्नि
पत्ररूपिणि । तुशब्दो ह्यर्थे यतो हेता हरिभ्यामद्यभ्याना प्रयादि आगह ।

ननु स्वर्गात्प्रथमतिष्ठरे मया गतव्यमित्यत आह परमा परमाणि ह्यदेशस्थानि
रज्ञासि स्वानानि ते तत्र हरे न चित् हरे न सति चित्शब्दोऽप्यर्थे (४) अति-
द्वयमपि ते निरुद्धम् अत आयादित्यर्थे ॥१६॥

अथाऽयत्सु पतनासु पप्रिं७ स्वर्षामप्सां वृज्जनस्य गोयाम् ।

भरेपुना७ सुन्निति७ सुत्र्यसं ज्ञयत चामनुमदेम सोम ॥२०॥

चतत्र सोमदेवत्यान्निष्ठम् । हे सोम त्वां ज्ञयतमुत्कृषेण वर्तमानमनु (७)
वय मदेम दृष्टा स्याम । किन्भूत वा यन्मु मुनेषु अथाऽमसद्वनमनभिभूतम् ।
पुन कीदृश पतनासु मेनासु पप्रि पालयितारम् । स्वर्षाम् स्वर्दिव सनोति स-
म्भजते स स्वर्षा तम् । अप्साम् अयो ज्ञानानि सनोतीत्यप्सा तम् । वृज्जनस्य
व्यनस्य गोया रक्षरम् । भरेपुनां सग्रमिषु जेतारम् । सुन्निति सुमिजासम् । सुत्र
वस शोभन अत्र कीर्तिरस्य स मुत्रवा तम् ॥ अथाऽयम् सद्योऽसौ साठ न
साऽ असाऽस्तान् सहे न ऽत्र [पा० ८ २ ३१] धत्र [पा० ८ २ ४०] द्रुत्वम् [पा०
८ ४ ४१] णि ङे लोप [पा० ८ ३ १२] ङ्लोपे पूर्वस्य दोषोऽण [पा० ६ ३ १११]
वाहुल्यकाल सद्विन्दोरोद्वर्णस्तेति [पा० ६ ३ ११२] अस्याप्रवृत्ति पत्र हान्द-
सम् । पप्रिम पृ पान्ननप्ररणो आन्गमदनेति [पा० ३ २ १७१] वि द्विवादि ।
स्वर्षाम् स्व पृषात्मनोतित्रिद्विद्वनोरनुनासिकस्यात् [पा० ६ ४ ४१] । द्यम-
प्साम् । गायायतीति गाया धिय अतो लोप षलोप । भरेपुनाम् भरेषु स-
ग्रामेषु ज्ञयति ज्ञयन्निति भरेपुना रक्षरतात्साम्या इति [पा० ६ ३ १] अलुक्
अन्तेरोणाटिका उप्रत्यय । मदेम मदी र्थे लिङ व्यत्ययेन जप् ॥२०॥

॥३॥ सानां धेनु७ सोमो अर्चतमाशु७ सोमो वीर वर्णेषु ददाति ।

सादन्य प्रिद्व्य७ मभेयं पितृव्रत्रेण यो ददाशदस्मै ॥२१॥

या पन्नानोऽस्मै मानार ददाजन् ददाति इति तस्मै सोमो धेनु ददाति ।
आशु जीवमर्चनमच च सोमो ददाति । सोमत्र तस्मै वीर पुन ददाति कीदृश
वीर वर्णेषु कर्माणि साधुम् । सादन्य सदाने गृहे साधुम् । प्रिद्व्य प्रिद्वयो यत्र
सत्र साधुम् । मभेय सभामरति सभसत्ताम् । पितृव्रत्रेण पितर शृणोति पितृव्र

षा पित्राज्ञाकारिणा पिनीतिभिन्यर्थ ॥ कर्मण्यमित्यादौ तत्र साधुरिति [पा ४ ४ १८] यत् । समेय षष्ठ्यन्दसीति [पा° ३ ४ १०६] सभाया साधये षष्ठ्यय तस्यै षोडश [पा° ७ १ ७] । ददाणत् दान् दानि वडल ह्यन्दसीति [पा° ७ ४ ७६] श ष यु द्विवम् रतश्च लोप परस्मैपदेष्विति [पा° ३ ४ १७] तिप र्लोप लेढो ऽडादाप्रित्यडागम [पा° ३ ४ १४] ॥२१॥

त्वमिमा आपथो साम विद्यास्वमपाञ्चजनस्य गा ।

त्वमातंतन्यार्चितरिक्तं त्व न्यातिपा वि तमो ववर्थ ॥२२॥

हे सोम त्वमिमा विद्या सर्वा आपथो अया ज्ञानानि गा (10) धेन् अज नय ज्ञानितवानसि । त्वमुरु प्रिस्तीर्णमतर्हितमाततन्य विस्तारितवानसि त्व च ज्योतिषा तेनसा तमोऽन्यकार विप्रवर्थ विवृणोपि आदित्यात्मना सर्व तमो ऽधनयसीति सर्वात्मा त्वमित्यर्थ वभूयाततन्य जगृभ्म ववर्थेति निगमञ्इति [पा° ७ ७ ६४] निपात ॥२२॥

देवेन नो मनसा देव सोम रामो भागः सदृसाप्रभिमुंथ ।

मा यातनद्गणिपे वीरस्यभरेभ्य प्रचिकित्सा गरिष्ठो ॥२३॥

हे देव सोम हे सदृसावन् वलवन् देवेन मनसा देवसम्बन्धिना मनसा सदृ रामो धनस्य भाग नोऽस्मभ्यमभियुज युयतिर्गतिकर्मा अतर्भावितपर्य अ भिगमय देहीत्यर्थ । इव दानप्रवृत्त वा कश्चित् मा यातनत् वा वा मा यात नोतु मा प्रतिप्रातु तनयति प्रतिग्रन्थार्थ । मुत्तस्त्वमेव मुच्यसञ्इति चेत् यत् स्व वीरस्य र्गणिपे वीरकर्मण ईश्वरो भवमि अग्नीर्गर्दयेशामिति [पा° ७ ३ १२] कर्मणि षष्ठी । कि च गाविष्टो गो स्वर्गस्य उष्टो रूह्या स्वर्गपणाया विपयभृ ताया सत्यानुभरेभ्य प्रचिकित्स उभरलोकरात्वर्य चिकित्सा कुरु व्यायपगम मु रु उभरलोकरप्रतिग्रन्थक विप्र निप्रतयेत्यर्थ । देव मन प्राप्य लय्ययना ग्रो गात्र सत्कर्म वुर्याणा पया स्वर्गं यास्यामस्तया मुर्षिति वाप्रयार्थ ॥ देवेन दे-वानामिद् देवन् तद्वितप्रत्यरलोप । सदृसावन् प्रयमार्थं तृतीया सदृसा सदो वन्ननस्यास्तीति सदृसाप्रान् अनुक् । तनत् तनोति परस्य लेढोऽगम र्लो-

पत्र । चिस्तिन् गुणित्विज्य सन् [पा० ३ १ ५] अन्येषामपि दृश्यतः इति [पा० ६ ३ १३०] दीर्घे ॥२३॥

अष्टा व्याच्यत्सुम् पृथिव्यास्ती धन्व योदाना सप सिन्धून् ।

द्विरप्याज्ञ सप्रिता देव आगात्सुन्ना दाशुपे वार्षाणि ॥२४॥

चतस्र सप्तत्रिंशत् द्वितीया नमती त्रिभुजाभ्या द्विरप्यस्तुपट्टा । स सप्रिता देव आगात् आगस्तु र्षाणो गा लुञ्जति [पा० ७ ४ ४] र्षाणो गादेश । किं कुर्वन् दाशुपे र्षाणि दत्तवन्ते यानानात्र वार्षाणि वर्षाणानि रत्वा रत्नानि दत्तुं ददन् स्त्रायन्वा । कीदृश द्विरप्यान द्विरप्यनित्र कातिमुक्ते अक्षिणी यस्य स द्विरप्यान अमनदृष्टिर्वा । स क य सप्रिता पृथिव्या सम्यन्धिनी अष्टौ कसु ना दिश व्याच्यत् प्रजाशिनत्रान् । पत्र त्री त्रीणि धन्व धन्वानि लोकान् व्याच्यत । धन्वत्प्रतर्तिनाम [निघ० १ ३] तेन तटपलाक्षिताप्रितारापि लोको लक्ष्यन्ते ह्यक्षिणा गहतीति वत् । यत्र याना यानानि योदानमयुतिक्रोशादीन्-धरिणाणामिषयान व्याच्यत । यत्र सप सिन्धुन्समुद्रान्तीरोदायान व्याच्यत् । उ पल्लवणोत्तन सर्पमत्प्रराजस सप्रिता रत्नानि ददान आशाप्रित्यर्थ ॥ अथवात्प्या प्रसयन अस्तित्प्रतिव्यातिराजिति [पा० ३ १ ५०] चैरुड आलोपत्र धातृनामनस्यस्य प्रसयनस्य आदा । त्री योना सुया सुलुगित्यादिना [पा० ० १ ३१] पूर्वप्रवर्णादीनि विभक्ते । धन्व सुयो लुम् । रत्वा सुय आसात् । दाशुपे दाशान्सादानिति [पा० ६ १ १०] निपात । वार्षाणि ऋत्लोर्षादिति [पा० ३ १ १००] नृणातेर्षात् ॥२४॥

द्विरप्यप्राणि सप्रिता त्रिचर्याणाम्ने गात्रापृथिवीभ्रतरायते ।

अयातीत्रा प्रापत् वेति मूर्ध्नि सुनेन रासा गन्धुणीति ॥२५॥

सप्रिता प्रमप्रिता मूर्ध्नि मूर्ध्नि त्रिभक्तिज्यत्रय उभे उभयो गात्रापृथिवी गात्रापृथिव्या अर्तय ईत आहति यदा तदा अर्मात्रा व्याप्तिप्रपथे अन्धरात्-लक्षणाराम निरर्तयति । अत्र यदा वेति अन्तमयसमोय गहति तदा वृत्तेन रासा अपरात्लक्षणान्ना या तुलास्यभि गणाति अभिव्यापति । कीदृश मूर्ध्नि द्वि

रण्यपाणि सुपर्णापाणि । विचर्यणि विविप द्रष्टा कृतामृतप्रत्यवेक्षक । उभे
 व्यात्रापृथिवी पथर्वे द्वितीया । अतरीभि वा । र्यते र्स् गतौ दिवादि ॥२१॥

द्विरण्यदस्ताञ्चमुर सुनीय सुमृडोः स्ववा यावप्राः ।
 अयनेप्रन्तसे यातुधानानस्याद्वैव प्रतिदाप गृणान् ॥२६॥

पा देवा रत्रि रक्षसा रक्षसान् धातुधानान् असुखकाराश्च अपसेज्न् अपग
 मयन्तन् अस्यात् उदस्यात् उदति स देव अर्वाः अर्वागञ्चन अस्मदभिमुप त्रातु
 आत्रान्त्रिर्ष्व । कीदृशा देव द्विरण्यदस्ता द्विरण्य दानार्थं दस्ते यस्य स तथा
 ता वृषेण वा स्तुति । असुर असूभ्राणान्नाति ददातीत्यसुर । सुनीय नीया
 स्तुति वन्याणस्तुति । सुमृडोः साधु सुखयिता । स्ववान्धनवान् । प्रतिदापम्
 प्रतिदान यो दीप प्रतिदाप तम् अतिस्मृतिविहितधर्मपरानुष्ठाना यावता दा
 पास्ताप्रत गृणान उच्चारयन् उपभोगार्थमित्यभिप्राय । स्ववान् यातु रत्यत्र दी
 र्घादोटे समानपादः इति [पा० ८ ३ १] तस्य ह्ये भाभगाऽ[अघोऽ]अपूर्वस्य यो
 ऽणीति [पा० ८ ३ १७] तस्य र्परिदिषे दस्ति सर्वेषामिति [पा० ८ ३ २०] तस्य
 लोप । रक्षसृशब्दस्य व्यत्ययेनात्कीप्रथम् ॥२६॥

ये ते पन्था सवित पूर्वातोऽरुणान् सुमृता अतरिजे ।

तेभिर्नोऽश्रय पथिभि सुगैर्भो रक्षा च नोऽश्रयि च ब्रूहि देव ॥२७॥

हे सवित हे देव पन्था पन्थानो मार्गा अतरिजे सुमृता साधुमृता धात्रा
 वर्तन्ते । कीदृशास्ते पूर्वास पूर्वेषु कालेषु भवा पूर्वाः । अरुणाव नास्ति रेणु
 पत्र अयासुला । तेभि ते पथिभि मार्गैर् नोऽस्मान् अश्रय नोति जेष । च पुन
 गह्मो नोऽस्मान् रक्ष पालय । अपिब्रूहि च अथि अङ्गीमृत्य ब्रूहि एते मदीना
 इति यदा अथिब्रूहि उपदिशास्माक यद्वित पथ्य तत् पदा अथि अपिकान्वद् एते
 मदीनासिमा दातार इत्यादि । किन्भूते पथिभि सुगैर्भो सुगै सुपेन गन्वते पेषु
 सुगा ते अनयानप्रभूतेरित्यर्थ अधिकरणे गह्मतेऽप्रत्यय ॥ पूर्वास पूर्वे कृता
 पूर्वे कृतमिनिषो चेति [पा० ४ ४ १३३] यप्रत्यय ॥२७॥

उभा पित्रतमग्निना न जर्मे यद्भतम् । अग्निद्रियाभिवृत्तिभि ॥ २८ ॥

अग्निन्यस्तिन्न एसा गापत्री द्वे अनुद्भो । द्वे [अग्निना] अग्निना उभा उभौ
दात्रपि युवा पित्रतम् सीमामिति जेप । उभा द्वौ युवा नाऽस्मभ्य जर्मे जर्णा
सुप्त वा यद्भतम् कामि सद् अग्निद्रियाभि अग्निदीर्घाभि अक्षण्डिताभि जतिभि
अवने पालने सद् । सुप्त दत्त पालयत चेत्यर्थ ॥ उभा अग्निना विभतेरासा
र । त्रिदीर्घतीति विद्रिया द् विदारे श्रोणादिरु द्यत्रप्रत्यय ॥ २८ ॥

अपस्वतीमग्निना वाचमस्मे वृत नो दन्वा वृषणा मनीषान् ।

अग्न्येऽवसे निरुपे वा वृषे च नो भवत वासातो ॥ २९ ॥

द्वे अग्निना अग्निना द्वे दन्वा दर्शनीयौ द्वे वृषणा वर्षितारौ सेतारौ युवानौ
अस्मे अस्माक वाचम् अपस्वतीं कर्मजती युवा वृत वुरतम् तया नाऽस्माक
मनीषा मनस र्हामपस्वतीमेत्र नुरुतम् । मनसा वचसा च यग बुर्मस्तावा बुरू-
तमित्यर्थ । यतो द् वा युवा निरुपे आदराभि निनिमित्तम् अग्न्ये सन्मार्गा
गते असे अने अननिमित्तम् तद्दानार्थमित्यर्थ गूतादागत गूते भत्र वा गूत्यम्
न गूत्यमगूत्यम् तस्मिन् गूतारागत कर्मण न भजतीत्येवमुच्यते गूतमन्यपाम-
प्यन्याप्यधनागमानामुपलक्षरम् । मि च वासातो वासानामत्राना साति स
भान्न यस्मिन् स धानसाति तस्मिन्यने नाऽस्माक वृषे वृषौ भजतम् ॥ अस्मे
जिभक्ते शे अदेश । वृतम् करोति वडल हृन्दसीति [पा० २ ४ ७३] शपि लुप्ति
लोऽण्यजमद्विवचने वृषम् । वृषणा वृषणौ वा पपूर्वस्य निगमऽन्ति [पा० ६ ४
१] उपसादीर्घाभात्र । वृषे वर्धन वृत् सम्पदादित्वादात्रे द्वित् ॥ २९ ॥

गुभिर्गुहाभि परिपातमस्मानरिद्वेभिरग्निना सौभगिभि ।

तत्रो मित्रो वरुणो मागदृशामदिति सिन्धुं पृथिवीऽन्त ग्यो ॥ ३० ॥

द्वे अग्निना अग्निना गुभि दिव्ये अक्षुभि रात्रिभि सप्तम्यर्थे तृतीया दिवसेषु
रात्रिषु च अक्षुषात्र् अस्मान्वरिपात सर्जतो रक्षतम् । के सौभगिभि सौभगे
भग इति धननाम [निघ० २ १०] शोभने धने सिन्धुते अरिद्वेभि अनुपरि-

सितौ अजपिडतैर्नैस्मात्रक्षतमित्यर्थ । किं च मित्र वरुण अदिति सिन्धु
समुद्र उतापि च यो एते नोऽस्माकं तत् भवत्कृत रक्षणं मानकृता पूजयता
मनुमन्यताम् (11) इत्यर्थ ॥ गुरित्पदो नाम अत्रुरिति रात्रे । मानकृतान् मरु
पूजायाम् वदन् हन्दसीति [पा० ० ४ ७६] शप नु ज्ञाविति [पा० ६ १ १०] द्वि-
त्वम् तुजादीनां दीर्घाभ्यासस्येति [पा० ६ १ ७] अभ्यासदीर्घ ॥ ३० ॥

IX आ रुक्तेन रजसा वर्त° ॥ ३१ ॥

व्याख्याता [३३ ४३] ॥ ३१ ॥

आ रात्रिं पार्यिषु रज पितुरप्रायि धामभिः ।

दिव सदाऽसि वृद्धती वितिष्ठसु आ त्वेप वर्तते तम ॥ ३२ ॥

रात्रिदेवत्या पद्यावृद्धती । हे रात्रि यया त्वया पार्यिव रज पृथिवीसम्बन्धि
लोके पितु मध्यमलोकस्य धामभि स्वानि मरु आ अप्रायि सनतात्पूर्वते । या
च त्व दिवो गुल्लोकस्य सदासि स्वानानि वृद्धती मरुती सती वितिष्ठसे आरु
मसे व्याप्येपि । तस्यास्तव तम आवर्तते तयापि प्रवर्तते किम्भूतं तम त्वेपं
दीप मरुप्राग्भारमित्यर्थ । रज शब्दो लोकवचन । अप्रायि प्रा पूरणे कर्मणि
लुटि चिणि वृषम् ॥ ३२ ॥

उपस्तध्मिप्रमाभंरास्मभ्य वानिनीवति । येन तोरु च तर्नय च धामहे ॥ ३३ ॥

उपोदेवत्या पुरोहितम् । हे उप हे वाजिनीवति हे अन्नवति अस्मभ्य तन्
प्रसिद्धं चित्र चापनीयमाश्चर्मकारि मरुनीय धनमाभर आदर देहि येन धनेन व
धं तोरु पुत्र तनय पौर च सर्व सतान्पुत्रं धामहे दध्महे पुस्तमि ॥ धामहे द
धाते शयो लुकि वृषम् ॥ ३३ ॥

प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं च वामहे प्रातर्नित्रावरुणा प्रातरुधिना ।

प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणास्यति प्रात सौममुत् रुद्रं इवेम ॥ ३४ ॥

जगतो वदुदेवत्या । प्रात शब्दो वीष्मावचन । वयं प्रात पुन पुन एता
न्देवान्द्रामहे आह्वयाम इति प्रत्येक सम्बन्धते । कान् अग्निम् इन्द्रम् मित्राव-

हृषी अद्यिनौ भगम् पूषणम् ब्रह्मणास्यतिम् सोमम् उत अपि च रुद्र इवेम आ-
ह्वयाम ॥ ह्वयामहे इवेम ह्वयते सम्प्रसारणे वृषदधम् ॥ ३४ ॥

प्रातर्जितं भर्गुग्राह्यं इवेम वयं पुत्रमदितेयीं विप्रतां ।

आप्रश्चिद्य मन्यमानस्तुरधिद्रात्रो चिद्य भगं भजतीत्याहं ॥ ३५ ॥

पञ्च भगदेवत्यास्यिदृभ । वयं त भगमादित्य इवेम आह्वयाम । किम्भूतम्
प्रातर्जितं प्रातर्जयतीति प्रातर्जित् तम् प्रातर्जयन्शीलम् । उग्रमुत्कृष्टमुत्पूर्णादान
वा । अदिते पुत्र तनयम् । त कम् या विप्रतां जगतो धारयिता । य च आद्य
द्यिन् चिह्नद्रोऽप्येवं न धारयति धे तृप्ते न तृप्यति स अत्र नजो दीर्घशब्दस-
पदा आ समतात् ध आद्य पदा अत्र ह्वाद्य स्वार्थे तद्विद्य आत्र अतृत् नुभु
क्षितो दरिद्रो वापि य भग भक्ति भक्त्य अर्थादुदयम् इत्याह किं कुर्वन् मन्यमा
न पूषणम् स्वार्थसिद्धये मन्यतिर्चतिर्भगो स हि सूर्यादये भिन्नादिना भिचिद्य
न्ते तत उद्य वाञ्छति । तुरजित् आतुरोऽपि य भग मन्यमानो भक्ति उद्य भ-
क्त्येवत्याह दिवसे तस्य सुषोदयात् रोगिणो रात्रि कटेन याति पदा तुरो यम
स हि मारणात् दिनानि गणयति । राजा चित् राजापि य भग भक्ति इत्याह त
इदये हि राजा ध्यप्रक्षारदर्शनादिना सर्वेष्टसिद्धि ॥ भक्ति भक्तते जयि लुपे लटि
मथने वृषन् ॥ ३५ ॥

भग प्रणोतर्भग सत्यंरागो भगेना पियमुर्दवा ददन्न ।

भग प्र नो जनय गोभिर्द्वैर्भग प्र नृभिर्नृपतं स्याम ॥ ३६ ॥

हे भग हे प्रणोत प्रकर्षण नयति प्राययति धनमिति प्रणोता तस्य सम्बोधने
हे प्रणोत । आदरार्थं पुन सम्बोधनम् हे भग हे मत्पुत्राय सत्यमनश्च राधो
धन मय्य म सत्पुत्राय तत्सम्बुद्धौ हे सत्यपय हे भग त्व ददत् धनं प्रयहन्सन्
नाऽस्माकमिनां पिय प्रजा उभे वा उद्व उदमय यवा सुहृन्नाऽन्यज्यामस्तथा
सुर्विनि नात्र । किं च हे भग नोऽस्मान्गोभि अद्यै प्रजनय प्रजयि मा अश्यां-
न प्रहन्स्त्रीनार्य । हे भग वयं नृभि पुत्रादिभि नृपत मनुष्यपत्त प्रकर्षण
स्याम नरेम ॥ ३६ ॥

अत एव स्वाध्यायोऽर्धेत्तत्र इति [शं ब्र° ११ ५ ६ ७] स्वशास्त्राध्ययन वि-
हितं तस्माद्यत्र प्रतिमत्तमृषिहृन्दोदिवताविनिर्गोर्वाज्ञानपूर्वक विषयमन्यवा दो-
षश्रवणात् । एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुव्रूते जपति जुहोति यजते याज्यते तस्य
ब्रह्म निर्वीर्यं यातयाम भवत्ययातराश्चर्गर्तं वापद्यते स्याणु वर्हति प्रनीयते वा
प्राप्तीगाम्भवतीति कात्यायनोक्तो [अनुक्रम° ११] । ऋष्यादिज्ञाने फलश्रवणात् । अयं
विज्ञापितानि योऽधीते तस्य वीर्यवदय योऽर्थवित्तस्य वीर्यवत्तरं भवति जपिवा
इच्छेद्वा तत्फलनेन पुन्यत इत्युक्तौच [अनु° ११] तस्मद्द्विदमत्तानामृष्यादिज्ञानमर्थ
ज्ञान चावश्यकमन्यया वैकल्यात् । तत्र (7) यजुर्देमलेषु कानिचिदाज्ञूपि का
श्चन ऋष । तत्र ऋषा निपतान्तरपादावसानानामावश्यक (8) हृन्द कात्यायने
नोक्तम् । यजुषा पटुत्राशतान्तरावसानानामेकादारादीना पिङ्गलेन दैव्येकमित्या
दिनोक्त हृन्दो बोध्यम् । तदधिकाना तु कृता यजद्वनस्यतिमभि रीत्यादीना
[अध्या° २१ 8६] नास्ति हृन्द कल्पना ॥

तत्राग्राध्याये द्वितीयाध्यायाष्टाविशतिकण्डिकाश्चेति दर्शपूर्णमासमन्त्रा । तेषां
परमेष्ठी प्राजापत्य ऋषिर्देवा वा प्राजापत्या । द्वितीयाध्यायान्तकण्डिकापट्ट पि-
तृयज्ञमन्त्रास्तेषां प्राजापतिर्गणपि ॥ आग्नेऽध्याये सर्वाणि यजुषि एका पुरा क्रूरस्ये
ति [१ २८] ऋम् । यजुषां पिङ्गलोक्त हृन्दो बोध्य (9) विस्तरभयान्नोच्यते । ऋ
षा तु हृन्दासि व्यक्तान्येवेति (10) । तत्राग्रायां कण्डिकायां पञ्च मन्त्रा । द्वौ
अक्षरौ । तृतीयश्चतुरक्षरः । चतुर्थो द्विपञ्चक्षरः । पञ्चमो नवाक्षरः ॥

तत्र प्रकृतिवादादौ दर्शपूर्णमासमन्त्रा । यत्र कृत्स्नाङ्गानामुपदेश क्रियते सा
प्रवृत्तिः । यत्र विशेषाङ्गमात्रमुपदिश्यतेऽङ्गातराणि तु प्रकृतेरतिदिश्यते सा विवृ-
त्तिः । तत्र प्रकृतिस्त्रिविधा । अग्निहोत्रमिष्टिः सोमश्चेति । तत्र परापि कृताधान
स्यैव दर्शपूर्णमासयोरधिकारादादौ अग्राधानमन्त्रा यजुनुचितास्तथाप्याधाने पव
मानेष्टया प्रियेयास्ता अतराधानस्यैवास्तिदेः । पवमानेष्टीना च दर्शपूर्णमासवि-
कृतिवात्सोमेषु दीक्षणीयाप्रायणीयादिषु दर्शपूर्णमाससापेक्षत्वादादौ दर्शपूर्ण-
मासमन्त्रा पठितुं युक्ता । ते च इषेवाद्य ॥

1 a इषे वा । b ऊर्जे वा । c धार्यं स्व । d देवो वं सयिता प्रार्थ

उत्तेदानीं भगवत् स्यामो न प्रपिबऽउत मध्येऽग्रहाम् ।

उत्तोदिता मध्वत्सूर्यस्य वयं देवानां सुमतो स्याम ॥३०॥

हे मध्वन् धनवन् रवे उत अपि च वयमिदानीं भगवतः धनवतो ज्ञानव-
तो वा स्याम भवेम । उतापि च सूर्यस्य प्रपिबे प्रपत्ने अस्तमये भगवतः स्या-
म । उत अज्ञां मध्ये मध्यन्दिने भगवतः स्याम उत सूर्यस्य उदिता उदितो उद्य-
समये भगवतः स्याम । किं वदुना सर्वदास्माकं धनवत्तास्त्रित्यर्थः । किं च दे-
वानां सुमतो कल्याणां बुद्धौ वयं स्याम देवा अस्मात् शोभनामनुग्रहविषयां
बुद्धिं दधन्वित्यर्थः ॥३०॥

भगं एव भगवोऽऽस्तु देवास्तेन वयं भगवतः स्याम ।

तं वा भगु सर्वं इज्जोऽरुवीति स नो भग पुरस्ता भवेद् ॥३८॥

हे देवाः भग एव भगवान्धनवानस्तु किमन्यैरदातृभिर्धनिभिर्देवैरिति भावः ।
तेन भगदत्तेन धनेन वयं भगवतः स्याम । एवं देवानुक्त्वाय भगमाह हे भग
सर्वं इत् सर्वं एव जनः त प्रसिद्धं वा ज्ञोऽरुवीति अत्यन्तमाह्वयति इष्टसिद्धये हे
भग स त्वमिह नोऽस्माकं कर्मणि पुरस्ता पुरोऽग्रे एतीति पुरस्ता अग्रयायी भ-
व अग्रेसरो भूया सर्वकार्यणि साधयेत्यर्थः ॥३८॥

समधरायोपसो नमत् दधिक्राविव श्रुचये पदाय ।

अर्वाचीनं वसुविद् भगं नो रयमिवाद्या वाजिन आर्वरुत् ॥३९॥

उपसः प्रातःकालाधिष्ठातारो देवाः अधराय संनमत् संनमत्ते प्रहृषिभवन्ति क-
थमिव दधिक्रावा अश्वः इव पथा अश्वः श्रुचये पदाय अग्न्याधानार्थं श्रुचि पदम्
(12) । ता उपसः भगमादित्यं नोऽस्माकनर्वाचीनमभिमुखमावहन्तु आगमयन्तु
किन्भूतं भगम् वसुविदम् वसु धनं विन्दतीति वसुविदः इगुपधेति [पा० ३. १.
१३५] कः । (13) पथा वाजिनोऽन्नवत्तो वेगवत्तो वा अद्या रयमावहन्ति त-
दन् ॥३९॥

अद्योवतीर्गीमतीर्नि उपसो वीरवतीः सद्गुरुत्तु भद्राः ।

रूपो अद्यिनौ भगन् पूषणम् ब्रह्मणास्वतिम् सोमम् उत अपि च रुद्र उच्येव आ-
रुयान् ॥ रुयान्हे उच्येव रुयते सम्प्रसारणे वृषद्वयम् ॥ ३४ ॥

प्रातर्जितं भगंमुग्रं उच्येव वा पुत्रमादितेयीं विप्रता ।

आप्रत्रिव्यं मन्यमानस्तुरश्रिदात्रां चिन्व नमं भक्तित्याहं ॥ ३५ ॥

पञ्च भगदेवत्यान्विद्रुम । वयं न भगनादित्य उच्येव आरुयाम । किम्भूतम्
प्रातर्जितं प्रातर्जयतीति प्रातर्जित् तम् प्रातर्जनशोभम् । उग्रमुत्कृष्टमुदूर्णादान
वा । अदिते पुत्र तनयम् । न कन् यो विप्रता व्रगतो धारयिता । य च आप्र
त्रित् चिह्नोऽप्यर्थे न धायति धे तमौ न तृप्यति स अग्र. नजो दीर्घहान्दस-
यदा आ समतात् ध आप्रः यदा अग्र द्वाप्र स्वार्थे तदित आग्र. अमृतं वुभु-
क्षितो र्दिदौ वापि य भग भक्ति भजस्व अर्थादुदयम् इत्याह किं सुर्वन् मन्यमा-
न पूषणम् स्वार्थसिद्धये मन्यतिरर्थतिर्मा स हि सूर्येदेय भिक्षादिना किंचिल-
भते तत उदय वाञ्छति । तुरश्रित् आतुरोऽपि य भग मन्यमानो भक्ति उदय भ-
जस्येत्याह दिवसे तस्य सुखोदयात् रोगिणो रात्रि कष्टेन याति यदा तुरो यम-
स हि मारुणाय दिनानि गणयति । रात्रा चित् रात्रापि य भग भक्ति इत्याह त-
दुदये हि रात्रां व्यग्रहारदर्शनादिना सर्वेष्टसिद्धि ॥ भक्ति भजते शपि लुपे लाटि
मयमे वृषन् ॥ ३५ ॥

भग प्रणेतर्भग सत्यराशो भगेना यिमुद्व्या ददत्र ।

भग प्र नोऽन्नय गोभिरुच्येभग प्र नृभिर्नृपत्तं स्याम ॥ ३६ ॥

हे भग हे प्रणेत प्रकरीणा नयति प्राययति धनमिति प्रणेतता तस्य सम्प्रोप्रे
हे प्रणेत । आदरार्थं पुनः सम्प्रोपनम् हे भग हे मत्पराय सत्यमनघर राशो
धन यस्य स सत्यराशो तत्सन्नुदो हे सत्यराश हे भग त्व ददत् धन प्रयह्यमान्
नाऽस्माग्मिनां यि प्रजां कर्ण वा उद्व उदमय यदा सूक्ष्माभ्यान्वयमानस्तावा
कुर्वति नात्र । किं च हे भग नोऽस्मान्गोभि अथै. प्रननय प्रपयि गा अर्था-
त्र वदन्तेऽन्यथ । हे भग वा नृभि पुत्रादिभि नृपत्तः मनुजपत्त प्रकरीणा
स्याम नयम ॥ ३६ ॥

उतेदानीं भगवत स्यामोन प्रपित्वञ्जत मध्येऽग्रहाम् ।

उतोदिता मघवत्सूर्यस्य वय देवानां सुमतो स्याम ॥ ३७ ॥

हे मघवन् धनवन् रथे उत अपि च वरमिदानीं भगवत धनवतो ज्ञानव-
त्तो वा स्याम भवेम । उतापि च सूर्यस्य प्रपित्रे प्रपतने अस्तमये भगवत्तः स्या-
म । उत अह्नां मध्ये मध्यन्दिने भगवत्तः स्याम उत सूर्यस्य उदिता उदितो उदय-
समये भगवत्तः स्याम । किं वहुना सर्वदास्माकं धनवतास्त्वित्यर्थः । किं च दे-
वानां सुमतो कल्याणार्थां वुद्धो वयः स्याम देवा अस्मात्तु शोभनामनुग्रहविषयां
वुद्धिं दधयित्यर्थः ॥ ३७ ॥

भगं एव भगवोऽऽस्तु देवास्तिनं वयः भगवत स्याम ।

त त्वां भग सर्वं इज्जोह्वीति स नो भग पुरस्ता भवेत् ॥ ३८ ॥

हे देवाः भग एव भगवान्धनवानस्तु किमन्यैरदातुभिर्भिनिभिर्देवैरिति भावः ।
तेन भगदत्तेन धनेन वये भगवत्तः स्याम । एव देवानुक्ताय भगमाह हे भग
सर्वं इत् सर्वं एव ज्ञानं तं प्रसिद्धं त्वां जोज्जोह्वीति अत्यन्तमाह्वयति इष्टसिद्धये हे
भग स त्वमिह नोऽस्माकं कर्मणि पुरस्ता पुरोऽग्रे एतीति पुरस्ता अघषायी भ-
व अग्रेसरो भूत्वा सर्वकार्यणि साधयेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

समधरायोपसो नमस्त दधिक्राविवः श्रुचये पदाय ।

अर्वाचीन वसुत्रिदं भगं नो र्वमिवाद्या वाजिनं आर्वहस्तु ॥ ३९ ॥

उपसः प्रातःकालाधिष्ठातारो देवाः अधराय सनमस्तः सनमस्ते प्रहोभवन्ति क-
षमिन् दधिक्रावा अश्व इव यथा अश्वः श्रुचये पदाय अन्याधानार्थं श्रुचि पदम्
(12) । ता उपसः भगमादित्य नोऽस्माकमर्वाचीनमभिमुखमावहस्तु आगनयतु
किन्भूतं भगम् वसुत्रिदम् वसु धनं विन्दतीति वसुविद् इगुपेति [पा० ३ १
१३५] क । (13) यथा वाजिनोऽन्नवन्तो वेगवन्तो वा अश्व र्वमावहन्ति त-
द्वत् ॥ ३९ ॥

अर्वाजतीर्गोमतीर्नि उपसो वीरवतीः सद्गुहस्तु भद्राः ।

धृत उद्याना त्रिद्युत प्रयोजिता यूय पात स्वस्तिभिः सदा न ॥४०॥

उपोद्वेजत्रा त्रिद्युत् । उपस सद् सदाकाल नोऽस्मानुहृतु प्रियाशरत्तु अजा नलक्षण पाश मोचयतु उही प्रियाणि । किम्भूता उपस अद्यवती अद्यत्रत्य गो मती गोमत्य वीरवती वीरत्रय भद्रा भन्दनीया वन्यायाष्टया धृतमजश्या पतन उद्याना क्षरत्य त्रिद्युत सर्जत प्रयोजिता धर्मार्यकामैराप्यायिता प्याय पी आदेश । एव परेण प्रार्य प्रत्यक्षमारु हे उपस यूय स्वस्तिभि अग्निनाशि स दा नोऽस्मान्यात पालयत ॥४०॥

V पूषतत्र व्रते वय न र्वियेम वदा चन । स्तोतारस्तऽद्दृ स्मसि ॥४१॥

हे पौष्ट्यो गायत्रीत्रिद्युती । हे पूषन् तत्र व्रते कर्मणि वर्तमाना वय वदा चन वदापि न र्वियेम न त्रिनशेम । कि च इह कर्मणि ते तत्र स्तोतार स्तु तिकर्तार स्मसि भयाम इदतो मसि ॥४१॥

पवस्यव परिपति वचस्या कामिन वतोऽग्रभ्यानमर्मम् ।

स नो रासहुरं चन्द्राया प्रिय धियः सीपधाति प्र पूषा ॥४२॥

य पूषा अर्च देवमभ्यानम् अभिजाप्रोति किम्भूत कामिन वाग्यतऽद्वि काम तिन वाञ्छितेन वचसा वचसा वेदोक्तेन वृत अभिनुयीकृत । किम्भूतमर्मम् पवस्यव मार्गस्य मार्गस्य सर्पेया मार्गाणा परिपतिमधिपति स्वामिनम् । स पूषा नोऽस्मभ्य शुर्य शुच रन्धन्ति वर्णनाशा पूषोदरादिव्यात् जोषनाशरराणि साधनानि रासत् ददातु लिङ्गयत्रय किम्भूता शुर्य चन्द्राया चन्द्रमाह्लादक मय वासा ता साधने कृते आह्लादो भवति । पुनः पूषा धिय प्रिय कर्माणि सर्वेषाणि प्रसीयति प्रसर्षेण साधयतु ॥ पवस्यव प्रिय प्रियमिति नित्ययीसापो रिति [पा० ८ १ ४] द्वियम् । वचस्या त्रिभतेर्यदिश । आनम् व्यापिचर्मसु दश स्त्रय पक्षित [निष० २ १८] । सीपधाति साध सासिदो जय मुष्टहान्स द्वियम् लेटाऽटादो तुःदीनां दीर्घीऽग्यासस्य उपयाह्रस्वहान्स ॥४२॥

प्रीणि पदा त्रिचत्रमे त्रिजुगोया अर्थाय । अतो धर्माणि धारयन् ॥४३॥

वैलज्यो गारज्यौ द्वयोर्भ्रंघोरेरुवाज्यम् । यो विलु यज्ञं त्रीणि पदा पदानि वि-
चक्रमे विक्रान्तवान् अग्निवाग्नादित्याज्यानि पदानि व्याप्तवान् । किम्भूतो विलु-
गोपा जगतो रक्षत्र अदान्य अदिस्य । कि कुर्वन् अत अस्मादेव पदत्रपात्
धर्माणि पुण्यानि कर्माणि धारयन् । धर्ममस्त्रियाम् ॥ ४३ ॥

तद्विप्रासो विप्यन्यत्रो जागृवांस समिन्यते । विप्योर्यत्परम् पदम् ॥ ४४ ॥

तस्य विलो यज्ञस्य यत् परम् पदं ब्रह्मन्तक्षणम् तद्विप्रास विप्रा ब्राह्मणा
समिन्यते णिचो लोप समिन्यति दीपयति उपासते इत्यर्थः । किम्भूता विप्राः
वियन्यव विगत पन्थु सप्तारव्यवहारो येभ्य निष्कामा । जागृवांस जागरण
शीला अग्रमत्ता. ज्ञानकर्मसु समुच्चयकारिण इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

घृतवती भुवनानामभिन्नियोर्वी पृथ्वी मधुदुघे सुपेशता ।

ग्यात्रापृथिवी वरुणास्य धर्मणा विष्कभितेऽग्रजरे भूरिरेतसा ॥ ४५ ॥

जगती ग्यात्रापृथिवीदेवत्या । ग्यात्रापृथिवी ग्यात्रापृथिव्यौ वरुणास्यादित्यस्य
धर्मणा धारणेन धरणशक्त्या विष्कभिते स्ताम्भिते स्वभातिर्दृढोकरणार्थं वरुणो न
स्वशक्त्या दृढीकृते इत्यर्थः । किम्भूते ते घृतवती उदकवत्यो घृतमित्युदकनाम
[निघं १ १२] । भुवनाना भूतजातानामभिन्नया अभिन्नयो चात्रयणीये कर्मणि
त्रिय् विभित्कार् । उर्वी उर्वी विस्तारिणी पृथ्वी पृथ्व्यौ पृथुले आयामविस्ता-
राम्या मद्द्व विशेषणद्वयेनोक्तम् । मधुदुघे मधु उदकं तस्य दाग्धौ । सुपेशता
सुद्वेपे । अग्ररे जगारहिते । भूरिरेतसा भूरि रेता ययात्ते भूरिरेतसौ वडुरेतस्के
सर्भूताना दि रेताति ताभ्यामेवोत्पद्यन्ते ॥ ४५ ॥

ये नं सपत्रा अय ते भवत्व्विन्द्राग्निभ्यामध्वंवाधानहे तान् ।

वसत्रो रुद्रा आदित्या उपरिसृशं मीय चेतारमधिराजमक्रन् ॥ ४६ ॥

जगती लिङ्गोत्तदेवता । ये नोऽत्माक सपत्रा शत्रव ते अपभवन्तु अपगत
वीरा निरुद्यमा भवन्तु परामत्र पात्स्वित्यर्थः । यतो वय तान्स्पवान् इन्द्राग्निभ्या
कृया अत्रमाधानहे इन्द्राग्निप्रत्नेन नाशयाम । कि च वसत्रोऽष्टौ रुद्रा एकादश

आदित्या द्वादश एते मा मामेतादृशमक्रन् ऊर्वतु । मीदृशनुपरिस्पृशन् उपरि
स्पृशतीति उपरिस्पृश् तनुच्चस्यानास्वितम् । अग्रनुत्कृष्टम् । चेतार ज्ञातार षे
स्य । अघिराम् अघिसत्रासौ रागा च अघिरास्तम् अघिसतिनीचर मुर्वित्वित्यर्थ
॥ ४६ ॥

आ नासत्या त्रिभिरैकदशैरिह देवेभिर्मात मभुषिमग्धिना ।

प्रागुत्तारिहृ नी रपासि मृत्ततु सेधत द्वेषो भवतु सचाभुजो ॥ ४७ ॥

आगतो अग्निदेवता । हे नासत्या नासत्या हे अग्निर्ना त्रिभि एवादशे त्रि
गुणैरेकादशभि प्रस्त्रिंशत्सप्यारि देवेभि देवे इह स्वानि मभुषि सामयान प्र
ति आयातमागहतम् मभु सामस्तस्य पेय पानम् । किं च आयु प्रतारिहृत्त तर्
तिर्नृद्वर्ष प्रवर्षतम् । रपासि पापानि निर्गन्त नि जेय शाधयतम् नाशयतमि
त्यर्थ । द्वेष दौर्भाग्य सेधत पितु भव्याम भवयत नाशयतम् । सचाभुजा भवतम्
सचा इत्ययं सद्ये सचा सद् भवन्ती सचाभुजो धियु कर्मेषु सयुक्तो भव
तम् । अष्टौ वसत्र इत्यादिना प्रस्त्रिंशद्देवा गणिता । तारिहृत् तर्तेर्नुडि म
ध्यमत्त्रिधनम् वर्त्तन् इन्द्रसमाद्योगे पीति [पा० ६ ४ ५१] अउभाय । मृत्ततम्
मृष्य श्रुते लेटाऽऽटो सिञ्चन् न्नेति [पा० ३ १ ३४] सिञ्च तस्यस्वगिषा
मिति [पा० ३ ४ १०१] व्यत्ययेन यस तमारिण ॥ ४७ ॥

एष व स्तामो मृत इव मीर्मान्दारस्य मान्यस्य कारो ।

एषा यासीट तन्त्रे यया त्रिणापेय वदान जीर्दानुम् ॥ ४८ ॥

मारुती त्रिष्टुप् हे मृत कारो कर्तुर्गमागस्य एष स्ताम उप च मी स
त्या च त्रिया च वा युष्मन् युष्मर्च वर्ततश्चि जेप । त्रिभूतस्य कारो मा
न्दारिण्य मां मनेति स्वस्वामिसम्बन्ध (११) दारयति इति मान्दार तस्य वीतरा
गम्येत्यर्थ । यदा मा दारयतीत्यत्र य शत्रूणां प्रत्ययमाद्धाति मान्दार । यदा
मन्दार वन्यवृक्ष तनुन्मो मान्दार तस्य अत्र वामयुष्मत्त्वैत्यर्थ । मान्यस्य
मानार्हन्त्य । किं च हे मृत कृषिपिषा अगेन निमित्तेन आयसीट आगहत कि
मर् यया ययसाग् आगे त्रिनापेय आर्ष वान्ययौवनस्यात्रिणां ययसा सम्प्र

न्धिन्यै तन्वै शरीराय सर्वदा शरीरस्थित्यर्थमित्यर्थः अस्मद्शरीरं दृढीकर्तुमिति भा-
वः । किं च रूपमत्र वृजनं वलनं च वयं विद्याम लभेमहि किम्भूतमिदं वृजनं च
जीरदानु जीवयतीति जीरदानुस्तान् जीविरोणादिको रदानु प्रत्ययः लोपो व्योर्व-
लीति [पा० ६ १ ६६] वन्नापः जीवितदातृ वलमत्र च वयं प्राप्नुयामेति प्रार्थना
॥ ४८ ॥

सृक्ष्स्तोमाः सृक्ष्द्स आवृतः सृक्ष्प्रमा ऋषयः सप्त दैव्याः ।

पूर्वेषां पन्थांमनुदृश्य धीरा अन्वाल्नेभिरे रथ्यो न रश्मीन् ॥ ४९ ॥

ऋषिसृष्टिप्रतिपादिका त्रिष्टुप् । दैव्याः सप्त ऋषयः देवस्य प्रजापतेः स्मे दैव्याः
प्रजापतिप्राणाभिमानिनः सप्त ऋषयः भरद्वाजकश्यपगोतमात्रिवसिष्ठविश्वामित्रजम-
दग्निसेनाः । अन्वाल्नेभिरे सृष्टवन्तः सृष्टियज्ञमिति शेषः । किं कृत्वा पूर्वेषां पन्थां
पन्थानमनुदृश्य अथस्तनकल्पोत्पन्नानामवसिताधिकाराणां मार्गं विलोक्य पूर्व-
कल्पोत्पन्नैर्ऋषिभिर्वया सृष्टम् तथा सृष्टवन्त इत्यर्थः सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वं
मकल्पयदित्युक्तेः । कवमिव रथ्यो न रश्मीन् नकार उपमार्यः रवे साधुः रथ्यः
रथर्विया इष्टदेशप्राप्त्यर्थं प्रथमं रश्मीन्प्रवहानालभते स्पृशति सृजति वा तथा ते
ऽपि सृष्टियज्ञं सृष्टवन्तः । किम्भूता ऋषयः सृक्ष्स्तोमाः स्तोमसंहिता । सृक्ष्द्-
स, ह्न्दोभिर्गीयत्र्यादिभिः संहिताः । आवृतः अत्रापि सृक्ष्शब्दाद्याकार आवृत-
शब्देन कर्मोच्यते सहावृतः कर्मसंहिताः श्रद्धासत्यप्रधानानां कर्मणामनुष्ठातारः ।
सृक्ष्प्रमा प्रमाणां प्रमा तत्संहिताः शब्दप्रमाणपरीक्षणतत्पराः । धीरा धीमन्तः
॥ ४९ ॥

आयुष्यं वर्चस्य ऋषयोपमौद्धिदम् ।

इदं हिरण्यं वर्चस्वल्नेत्रायाविंशताद् माम् ॥ ५० ॥

तिवः उत्पिक्वशघारीत्रिद्रुमः दत्तदृष्टाः । हिरण्यस्तुतिः । इदं हिरण्यं कनकं
त्रैत्राय त्रयाय मानु ममेवाविंशतात् आविंशतु मयि तिष्ठतु । कीदृशमायुष्यमायुषे
हितम् वर्चस्यं वर्चसे तेजसे हिनम् रायो धनस्य पोषं पोषयितुं वर्चकम् औद्धि-

दन् उद्विनतीति अद्वित् उद्विद्वौद्विद्वनुद्वेत् धनस्य स्वर्गस्य वा प्रकाशकम् वर्च-
स्वत् अन्नसंयुक्तम् ॥ ५० ॥

VI. न तद्गन्तासि न पिशाचास्तारसि देवानामोन्नः प्रथमन्नं स्येत् ॥

यो विभर्ति दाक्षापणां छिरंष्यं स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु
कृणुते दीर्घमायुः ॥ ५१ ॥

रक्षासि पिशाचाश्च तत् छिरंष्यं न तारसि न हिससि हि यस्मान् एतत् छि-
रण्यं देवानां प्रथमन्नमोन्नः प्रथमोत्पन्नं देवानां तेन ह्येदम् । अत एव यो छिरंष्यं
दाक्षापणां विभर्ति अलंकारत्वेन धारयति दाक्षापणाशब्दोऽलंकारार्थः स देवेषु दे-
वलोकेषु दीर्घमायुः कृणुते कुहुते देवलोके चिरं वसतीत्यर्थः स च मनुष्येषु म-
नुष्यलोकेषु (15) स्वमायुर्दीर्घं कृणुते मनुष्यायुरतिक्रम्य जीवति ॥ ५१ ॥

पदात्रंश्चदाक्षापणां छिरंष्यं शतानीकाय सुमनस्यमानाः ।

तन्मग्धात्रंशामि शतशारदायुष्युष्मान्शरदृष्टिर्घासम् ॥ ५२ ॥

दाक्षापणाः दक्षस्यापत्यानि नडादित्यात्पाक् दक्षत्रंशोत्पन्ना प्राक्पणा यत् छि-
रण्यं शतानीकाय शते अत्रंशं यत्रन्धुः शतं वरुनि अनीकानि सैन्यानि यस्य
सः शतानीकस्तस्मै । किन्भूताः दाक्षापणाः सुमनस्यमानाः मनासि शोभनं ध्याय-
न्तः शोभनं मनः कुर्वन्ते सुमनस्यन्ते सुमनस्यन्ते सुमनस्यमानाः । तत् छिरंष्यं मे
मायि अत्रंशामि किमर्थं शतशारदायुः शतं शरदो ज्ञेयमायुः । यथा येन प्रकारेण
छिरंष्यत्रन्धनात्वेन अरुमायुष्मान्दीर्घजिवी शरदृष्टिश्च आसं भूयासम् तथा अत्र-
ंशामि । अरत् अरण्येते व्याप्रीति अरदृष्टिः यदा अरत्ती अरं प्राप्ता अष्टिः शरीरं
यस्य स अरदृष्टिः ॥ ५२ ॥

उत नोऽस्तिर्षुष्यः शृणोत्यत्र हंयान्पृथिवी संमुद्रः ।

विचं देवा संतावृथां इत्राना स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अत्रनु ॥ ५३ ॥

वडदेवत्या त्रिदृप् । उत अपि च अस्तिर्षुष्यः हृदविशेषः शृणोतु नः अ-
स्माकं वचांसितीति शेषः अत्र हंयान्पृथिवी संमुद्रः प्राप्ता वा शृणोतु पृथिवी च शृणोतु

समुद्भव शृणोतु विद्ये देवाश्च शृण्वतु । पुत्रा च ते अद्भिवृधाद्य अवतु पा
लयतु अस्मान् । किम्भूतास्ते ऋतवृध सत्यवृधा यज्ञवृधा वा । इवानी आह्वय
माना । मत्वा मत्नैरिति विभक्तिव्यत्यय स्तुता । कविशस्ता मेधाविभि पूजि
ता ॥५३॥

इमा गिरं आदित्येभ्यो घृतसू सनाद्वाद्रभ्यो जुह्वा जुहोमि ।

शृणोतु मित्रोऽथर्मा भगो नस्तुविज्ञातो वरुणा दक्षोऽग्रशं ॥५४॥

आदित्यदेवत्या त्रिदुषू । इमा गिरो वाच जुह्वा सुचा कृत्वा आदित्येभ्यो जु
होमि स्तुतिलक्षणा वाणीर्बुद्धिद्वयया सुचादित्येभ्य समर्पयामीत्यर्थ । किम्भूता
गिर घृतसू घृत स्रुवन्ति स्रवति (16) ता घृतसूत्र ता घृतसू तुगभाजश्चर्प
घृतप्रसारिणीर्धृतदोमसदृचरिता वा । किम्भूतेभ्य आदित्येभ्य सनात् चिरकाल
राज्य दीप्यमानेभ्य । ता सुचाह्वयमाना गिरो नोऽस्माक गिर शृणोतु क
मित्र अर्मा भगव । तुविज्ञातो बहुज्ञात दृष्टा वातो वा स हि बहुश प्रजा
पते । वरुणा दक्ष अशश्च । एते सूरविशेषा ॥५४॥

सप्तऋषय प्रतिदिता शरीरे सप्त रक्षन्ति सप्तमप्रमादम् ।

सप्ताय स्वपतो लोकनीगुस्तत्र जागृतोऽग्रस्वप्रज्ञौ सत्रसदौ च देवो ॥५५॥

अथात्मवादिनी जगती । सप्त ऋषय प्राणा त्वक्कञ्ज श्रजणारसनाप्राणमनी
बुद्धिलक्षणा शरीरे प्रतिदिता व्यवस्थिता ते एव सप्त सद सदाकालमप्रमाद
साधन यथा तथा शरीरे रक्षति । ते सप्त स्वपतो नरस्य लोकमात्मानमीयु
प्राप्नुवन्ति लोकशब्देन विशानात्मा दद्याकाशप्रतिष्ठ उच्यते । किम्भूता सप्त
अप आपुवन्ति व्यापुवन्ति देरमित्याप व्यापना । तत्र तस्यामृषीणा लोकगम
नावस्याया देवी दीप्यमानौ प्राणापानौ जागृत जागृण कुर्वन्ति कीदृशौ अस्व
प्रज्ञौ न स्वप्नो निद्रा जायते ययोस्तौ अस्वपज्ञौ । तथा सत्रसदौ सता ब्रीवाना
त्राण रक्षणा सत्रम् तत्र सीदत तौ सत्रसदौ जीवितदातारवित्यर्थ ॥५५॥

अतिष्ठ ब्रह्मणास्पते देवयतस्त्विमहे ।

अ प्रवतु मृतः सुदानत्र इन्द्रं प्राशूर्भवा सचा ॥५६॥

मृतो ब्रह्मणास्यतिदिवत द्वे ब्रह्मर्षौ तृतीया त्रिदृष्टु । हे ब्रह्मणो देवस्य पते
पान्तरु उतिष्ठ ऊर्ध्व आरुच्यस्यो भव । पतो वय देवपतो देवान्कामयमाना
वा त्वामीमहे याचामहे आगहेति । मृतं भवतमानहृतमुप समीपे प्रवतु आ-
गहतु सिन्धूता मृतं सुदानत्र शोभन ददति ते सुदानत्र । हे इन्द्र वनपि
नचा सह गमनाय प्राशू प्ररुपेण शोभा भव ॥ देवान्कामयते देवस्य तत
गतप्रत्यय सुप्र आत्मन वयच् [पा० ३ १ ८.] न हृन्दस्वपुत्रस्येति [पा० ७ ४ ३५]
निपिपात्वयि चेतोवाभाय [पा० ७ ४ ३३] अद्यायस्यादिति [पा० ७ ४ ३०] अ-
द्यायपरिवाराकारिप्रानादकृत्सार्जपातुकरोरिति [पा० ७ ४ ३५] दीर्घोऽपि न स्यात् ।
ऽनहे याचनिर्ममु पठित [निघ० ३ १६] ई गता दिवादिवादागतस्य श्यनश्ल-
न्दसा लाप्र । सुदानत्र दामान्या नु [उणा० ३ ३०] । प्राशू आशुशब्दो दीर्घ-
श्लन्दम् । नया सद्विताया वचोऽतस्ति इति [पा० ६ ३ १३५] दीर्घ ॥५६॥

प्र नून ब्रह्मणास्यतिर्मते वदत्युच्यम् ।

यस्मिन्निन्द्रो ब्रह्मणो नित्रोऽर्थमा देवा ओंसाति चक्रिरे ॥५७॥

ब्रह्मणास्यति नून निव्रित्तमुच्यं शन्वसोग मल प्रवदति प्ररुपेणोच्चारयति
यस्मिन्नत्र इन्द्र ब्रह्मण मित्र अर्था अन्य च देवा आकामि नित्रासानु चक्रिरे
मृतपत । सर्वदेवापारभूत शन्वं पठनीय मलप्रदित्वय (17) ॥५७॥

ब्रह्मणास्यते वनस्य पत्ता सृष्टान्यं वीपि तनय च त्रिन्य ।

त्रिच तदद्र यद्येति देवा वृष्टदेम प्रिद्वे सुपरीता ॥

य इमा त्रिधाः त्रिचरुर्माः यो न यिता । अनयतेऽत्रस्य नो देहि ॥५८॥

इति माध्यन्दिनीयाया वाचननेयसद्विताया चतुन्विशोऽध्यायः ॥३४॥ ॥

हे ब्रह्मणास्यते त्र पतोऽस्य उगतो यता नियता अत प्रार्थ्यते मृगम्यास्त-
दुत्तान्त्र सापुत्रचनस्य वर्मणि पदो मृगान् वीपि युगस्य अस्मदुता स्तुतिर्मयता
शापतानित्यर्थ । तमय च अस्मदपत्यानि त्रिन्य प्रीणोहि त्रिन्यनि प्रीतिकर्ता ।

यत्तु अद्वैतमाद्य कर्मणां श्राव्यायधनया इन्द्राय भाग प्रजावर्तोरिननीवा श्रे-
यस्त्वा मा व स्तौन ईशन मायणांभो ध्रुवा अस्मिन्गोपंतौ स्यात वृक्षी ।
c. यत्रमानस्य पशून्याहि ॥ १ ॥

तत्रैपि त्रैति द्विपदस्यक्षरो मन्त्रः तत्र 'द्व्यनुष्टुप्' । शाखा देवता । पलाशशा-
खहिदने विनियोगः । शाखादीनामचननत्रेऽपि तदभिमानिनीनां देवतानां सद्या-
देवताय । अभिमानिन्त्रयपदेशस्त्विति व्याससूत्रेति । मृद्व्रवीशपोऽश्रुवविति शु-
तेष्व । तस्माद्द्वयोप्रापय सुरुश्रुर्पादीनामपि देवतात्वम् । तत्र प्रतिपदि (11)
दर्शयामं चिकीर्षुमावास्याया प्राप्तमिहोत्र इत्या दर्शयामार्यं ममाग्निं वर्च इति
[कान्या° २ १ ३] मन्त्रेणाग्निपु ममिदाधानवृषमन्वाधान (12) कृत्वा वत्सापाकरण
कुर्यात् ॥ दर्शयामे त्रीणि हवीषि सन्ति । अग्नियोऽष्टाकपाल इन्द्र दध्यैन्द्र पय
इति तत्र प्रतिपदि द्वि रोतु दधौ निष्यन्तौ रात्रावामावास्याया गात्रो दोग्धव्या ।
तद्दोक्तुर्नार्यं प्रातर्नैःत्रिकदोक्तुर्नार्थं स्वमातृभिः सह चरन्तो वन्ताः स्वमातृभ्य
पलाशशाखायापाकरणीया । तदर्थं पलाशशाखहिदमम् । गायत्र्या पक्षित्रय त्रि-
धाप यदा द्वि. सोमवल्ग्याहृता तदा तत्पत्र (13) भूनावुप्त ततः पलाशोऽभव
दिति युत्या [शं ब्रा° १ ७ १ १ ८ २ १०] पलाशस्य प्राशस्त्य ब्रह्मव चोक्त
तस्मात्पलाशशाखहिदमम् ॥

अथ मन्त्रार्थं क्रियापदाध्याहारिणा । हे शाखे इषे वृष्टी त्वा त्वां हिनन्ति ।
इष्यते वाञ्छन्ते सर्वैर्व्रीह्यादिधान्यानिष्यन्त्ये सा इद् । श्रुत्या वृष्टिर्व्याख्याता ।
कर्मणि धिम् । वृष्टी तदाह यदाह्ये त्वेति श्रुते [१ ७ १ २] । पर्वाशाखां हिन-
न्ति शामीनीं वर्षे त्वेषून्ने त्वेति वा हिनन्तीति बोधया साकान्नावात्सनमपामीति
योत्तरुद्दति कात्यायनात्ते [कात्या° ४ २ १-३] हिनन्तीति क्रियापदमध्याहृतव्यम् ।
कात्यायनसूत्रस्मायनर्थः । पलाशशाखा शमोशाखा वात्र विकल्पिता । तच्छेदने
इषे त्वां त्वेति द्वौ मन्त्रौ विकल्पितौ । तयो क्रियापदाकान्नावादीवयोधाप
(14) हिनन्तीति पदमध्याहृतव्यमित्येकः पक्षः । इषे त्वेति हेदुर्नार्यो मन्त्रः । ऊर्णे
त्वेति सनमनार्थः । सनमनमृषूकरण । शाखामलधूल्यायापनयन(15) इद् पत्ता

देवा यत् भद्रं कल्याणमवन्ति पालयन्ति सन् विश्वं सर्वं भद्रमस्मान्कमस्त्विति शेष
 प । किं च सुवोरा कल्याणपुत्रा सतो वयं विद्ये यत्ने वृक्षत् मरुन् वेदेन दी
 यता भुङ्गतामित्यादि उच्चारयेम ॥ अथ चतस्रः काण्डिकाः प्रतीकोक्ताः य इना वि
 द्या भुवनानि ब्रह्मन् [१७ १७] विश्वकर्मा विमना [१७ २६] यो नः पिता [१७
 २७] अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि [११ ८३] इति । ता ब्रह्मयज्ञेऽध्यायाः ॥५८॥

श्रोमन्महोदरकृते वेददीपे मनोहरे । चतुस्त्रिंशोऽयमध्यायो ब्रह्मपक्षार्थको
 ऽगमत् ॥२४॥

अथ काण्वशास्त्रार्था पाठविशेषः ।

I ॥ १ (18) ॥ १ ॥ ७ ॥ २ ॥ ८ ॥ ३ ॥ १०-१४ [श्लो०] - १५ [श्लो० -
 वाल्द्वे] २० [अपाल्द्वे] - २३ [गऽइष्टो] - २६ [सुनृत्लीक] ३१ ॥ ४
 २५ ॥ ॥

II ॥ ३२ ॥ २६ ॥ ३३ ॥ २० ॥ ३५ ॥ २८ ॥ ४१ ॥ २१ ॥ ४२ [अध्यायान्तः]
 - ५८ ॥ ३०-४६ ॥ ॥ अनुवाकयोः पट्टवारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वीयायां ब्राह्मसनेषसंहितायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥३३॥ ॥

1 a अप्रतो यस्तु पृणयोऽसुजा देवपोषवः । अस्व लोका सुतावतः ॥

b नुभिरहोभिर्नुभिर्वृत्ता यमो देदाववसानमस्मै ॥१॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्याये सर्वमेधसन्ध्वन्धिनः कियतो नत्नानुक्ता प्र वागुमहेत्यारभ्य [३३
 ५५] अनाख्याप्रीतान्मत्नानुक्ता (1) चतुस्त्रिंशोऽध्याये तानेव समाप्येदानीं पञ्च-
 त्रिंशोऽध्याये पितृमेधसन्ध्वन्धिनो मत्ता उच्यन्ते स च पितृमेधो मृतस्य वर्षाम्बरणे
 भवति वर्षस्मृतौ तु विषमवर्षेषु भवति एकतारकनक्षत्रे चित्रादौ दर्शे वा ग्रीमे
 शरदि माषे भवति ॥ पितृमेध करिष्यता द्विजेन कुम्भेऽन्वितसंचयः कार्यः । मृतस्य
 च पावतोऽमात्यपुत्रयोः प्रास्तावतः कुम्भा कर्मदिने घनिषा कुम्भेभ्योऽपिकानि
 इत्थाणि च । ततोऽरूपे कुम्भे कृतमस्त्रिसंचयन ग्रामसमीपे समानीय गव्याया
 युम्भ सत्वाप्याहृतवस्त्रैकदेशेन संवेद्य लोहमयवादित्रेषु वाग्वमानेषु वीणाया च

वाजमानायां नृतस्य पुत्रयोत्रा उत्तरीयेर्व्यवनेश्चास्त्विकुम्भ वीजप्रतस्त्रिस्त्रि प्रदक्षि
 ण परिश्रित । त्विरोन्वपति केचित् । सत्रे पूर्वमयाप्रस्मरणेषु तद्दिने वक्ष्यन्दात्म
 कुर्वति नृत्यगीतत्रादिप्राणि च कारयति अस्त्विकुम्भायात्रमुपहरति च । तत उ-
 पप्रान्तरास्त्विकुम्भमादिता प्रवेत्तान्कुम्भान् हस्ताणि चादाय ग्रामादक्षिणास्या वसि
 र्गहृत्यधर्मुरेनमानामात्मा । श्मशानात् (2) कर्म सुर्वतो यथा रविरुदयेत्तथा रा-
 त्रात्प्रातश्च यन् तत्र वने गत्वा ग्रामान्मार्गादद्यत्यतिन्वयरुदरिदुस्पूर्णास्त्विकुम्भतकमे
 ष्मातकसाविदारादिभ्यश्च द्वे अन्ववृत्तगुन्मादिवृते ऊपरे वीदमप्रवणे दक्षिणा
 प्रवणे संन वा मुग्धकारिणि ह्य वनाद्दक्षिणा पूर्वभागे उत्तरभागे वा वर्तमाने
 गर्भवति वीरपानृषाप्रति प्रदेशे श्मशानार्थं दिक्षुण पुरुषप्रमाण क्षेत्र निमीते ।
 पितृया द्विपुरुष समचतुरस्र कृत्वा करणोन्वयेषु शङ्ख स सनाभिरिति शुन्वो-
 त्तरिभिना [यन् परिशिष्ट* ७७] तच्चतुरस्रमुत्तरत पश्चाच्च पृथु भवति । तत्र साध
 नप्रकार पूर्वदक्षिणापार्श्वेर्नवाङ्गुलानि स्वप्ररोदशागेनाङ्गुलचतुर्धभागसद्विना-
 नि पुरुषप्रमाणामये न्यूनानि काराणि (3) पश्चिमोत्तरपार्श्वेर्नवास्तवति पुरुषप्र-
 माणादभिकानि (4) तथाहि पुरुषमात्रक्षेत्रस्याक्षणा प्राचीं कृत्वा तत्रात्तयो
 शङ्ख निनाय सार्धाददशाङ्गुलरुना पुरुषद्वयप्रमाणाभुभत प्राशा रन् मध्यदेशे
 मन्मन्त्रणा कृत्वा पूर्वापरयो शङ्खोस्तान्या पाशौ प्रतिमुच्य मन्मन्त्रणेन दक्षिणात्
 आयन्य दक्षिण कोण साधनीय तत सार्धाददशाङ्गुलाभिका पुरुषद्वयप्रमाणा
 र्दभुभत प्राशा मन्मन्त्रणानुता कृत्वा शङ्खौ पाशौ प्रतिमुच्य मन्मन्त्रणेनात्त-
 रत आयम्योत्तरकाण साग्र इति । तत पूर्वादिक्षुणेषु पान्नाशशापोवाद्याण्म-
 मयात्रार (5) शङ्खौ निषेया । एतत्कुरुता (6) निरुद्धे कश्चिद्व्यवमानपुरुष-
 स्तान्मन्मन्त्रणमुद्रित्य (7) धारयेत् । कर्मसमाप्तौ गृहमागत्य त गृहपूजयेत् (8)
 प्रावाचं । इत्यादि बोध्यम् ॥ काल्वायन [७१ ३ ३७] अथसन्नात्रि सृष्टया रद्ध्या
 पत्नित्वापतो गत्विति पन्नाशशापस्या व्युद्घृतीति । अथसन्नात्रि अप्रादक्षिण्येन
 निष्यादितया रद्ध्या तन्त्रेण समन्तादप्रदक्षिण सप्रेथ्यापेते गत्विति मन्त्रेण क्षे-
 त्रमध्यस्थितेन तृणपर्णादिक पन्नाशशापया कृत्वा क्षेत्रादक्षिर्नि काशयतीति सूत्रा-
 र्थ ॥ अस्यायायन्य पितरो देवता आदित्या ऋषयो देवा वा । आद्या गावरी ।

पणानि परद्रव्यैर्व्यवहृतीति पणायोऽसुरा उतोऽपयन्तु अपगहन्तु व्यवहितश्चिति
 [पा० १ ४ ८०] उपसर्गस्य घत्विति क्रियापठेन व्यवधानम् । किम्भूताः पणयः
 असुम्नाः सुम्नमिति सुखनाम [निघ० ३ ६] नास्ति सुम्न येभ्यस्ते अमुखकरः । तथा
 देवप्रोषत्रः पणयित्त्विंसाकर्मा देवान्योयन्ति द्विसन्ति त देवप्रोषत्र देवद्विपः । कि
 मित्यसुराणामपगमोऽर्ध्वति तत्राह अस्य लोक अस्य यजमानस्यास्विभूतस्याय लो-
 कः स्थानम् किम्भूतस्यास्य सुतयत सोमाभिपव कृतव्रत सुपावेनि सुतवान् तस्य
 पुञ् अमिपवे क्त्वत्प्रत्ययान्त अश्वरश्मिमतिमुमतीत्यादिना प्रातिशाख्यसूत्रेण [३
 ६ २] संहिताया सुतशब्दस्वाकारे दीर्घे ॥ गुभिरहोगिरिति यजु । यमोऽस्मै यज
 मानायावसान ददानु अवस्यत्यास्मिन्नित्यवसान स्थानम् किम्भूत गुभिर्ऋतुभि अ
 होगिः द्विसेः अतुभिः रात्रिभिश्च व्यक्ता स्पष्टीकृतम् गुशब्देन श्रुतो ऋतव उक्ताः
 तदेनानुभिश्चाहोरात्रैश्च सलोक करोतीति श्रुते [१३ ८ २३] । स्याद्यधिष्ठातृदे
 वताभिः प्रकथितमस्मै यमो ददावित्यर्थ ॥ १ ॥

सविता ते शरीरेभ्यः पृथिव्यां लोकमिह्नु । तस्मै युज्यतामुस्त्रिया ॥ २ ॥

का० [२१ ३ ३४] ओदुम्वरसीरु उत्तरतो वा पद्भवे युज्यमाने युङ्क्तेति सम्प्रेष्य
 सविता तद्भवेति श्रयतीति । ततोऽर्ध्वयुक्तां पलाशशापा दक्षिणस्यां निरस्य परि
 श्रिद्धिर्वेष्टयिष्य तत्क्षेत्रस्य दक्षिणत उत्तरतो वा पद्भिरनडुद्धि सीर युनाति त
 स्मिन्युज्यमाने युङ्क्तेति सम्प्रेष्य सवितेति मत्त श्रयति ॥ गायत्री । हे यजमान सवि
 ता सूर्यः ते तव शरीरेभ्यः शरीराणां विभक्तिव्यत्यय पृथिव्यां लोक स्थानमिह्नु
 सवित्रनुशा विना न केनापि स्यानु शक्यते । द्वितीय वार्क्यमाह तस्मै इति त-
 स्मै सवित्रा दत्ताय क्षेत्राय संस्कारार्थम् उस्त्रियाः अनडाहो युज्यतां युक्ता भवन्तु
 ॥ २ ॥

a वायुः पुनातु । b सविता पुनातु । c अग्नेर्वाजासा ।

d सूर्यस्य वर्धसा । e विमुच्यतामुस्त्रियाः ॥ ३ ॥

का० [२१ ४ १ २] अनुरञ्जु चतवः सीताः कृपति वायुः पुनात्रिति प्रतिमत्त
 मुत्तरतः प्रतीचीं प्रयमानिति । अर्धयुः परितो वेष्टितां रञ्जुमनुत्तक्षीकृत्य वायुः

पुनाप्रिति प्रतिमत्र पदिन पदिन चतन सीता अग्रदक्षिण उपति तत्र प्रथमा
 सीतानुत्तरपार्श्वे प्रतीची सृपति दक्षिणत सीरयोगनपत्नेऽपि तत्सीरमप्रदक्षि
 णानुत्तरत आनीय प्रथममत्तरत एत्र सृपति । तदपसन्नप्रि पर्यादत्तगोत्तरत प्र
 तीची प्रथमाऽ सीता उपति धार पुनाप्रिति सप्रिता पुनाप्रिति त्रयनार्थेन द
 क्षिणान्तोर्धामिति (१) दक्षिणार्थेन प्राचीऽ सूर्यस्य वर्चसेत्प्रथेणोदीचीमिति [१३
 ८ ७ ६] श्रुते ॥ चप्रारि षट्पि निद्रातदेवतानि । हे पृथिवि वायु त्वा पुनापु
 त्रिदारगु सृप वा पुनापु ओर्ध्वामा दीत्या सूर्यस्य वर्चसा तेजसा च त्वा प्रि
 दारगु ॥ सा* [७१ ४ ४] अगद्वा त्रिमुच्य त्रिमुच्यतामिति । एत्र पूर्वोक्तव
 तुर्मत्ते पार्श्वगुत्ते सर्पण मया मयेऽपि सर्प जैत्र पवा सृष्ट भवति तवा प
 रिनिता सीता सृमा वपभान्माराद्विमवति ॥ पपु वृषदेवतम् । उवा धेनु त
 द्यतानि उन्विमा अगद्वा त्रिमुच्यसा सीराद्विगुग्लान् ॥ ३ ॥

अच्यन्ते त्रि नियदन प* ॥ ४ ॥

वा* [७१ ४ ४] दक्षिणा मोर निरम्याऽन्त्ये व इति सर्पैष्य वपतीति । रु
 न्न दक्षिणारिणि तृती प्रक्षिप्य वृष्टनेत्रनये सर्पैष्य वपति ॥ अनुद्रुप् व्याख्या
 ता [१० ७२] ॥ ४ ॥

सप्रिता ते शरीराणि मातुहुदस्यऽथापयतु । तस्मै पृथिवि श भत्र ॥ ५ ॥

सा* [७१ ४ ५] सप्रिता त इति शरीराणि निप्रपति मये इति । तस्य पुरु
 षमात्रम्य नेत्रम्य मये शरीराणि मृतस्यास्वीनि राजीररोति इतस सृर्षोद्वयान्न
 वर्जाय मया सुर्जताऽभुदियादिति [१३ ८ ३ ७] श्रुते ॥ गाप्री सप्रित्देवता ।
 हे गापान सप्रिता सृर्ष ते तत्र शरीराणि अस्वीनि मातु पृथिव्या उपत्ये उ
 त्मदि थापयतु म्यापयतु । हे पृथिवि भूने तस्मै सप्रितातायास्विद्वपाय पाना
 नाप श भत्र मुदृषा भत्र ॥ (॥

प्रतापतीं वा त्रतागुगिद्वे लानि निधाम्यसो ।

अथ न शाशुदस्य ॥ ६ ॥

उत्तिन् प्रजापतिदेवत्या अस्थिनिवापे एव विनियुक्ता । असाविति नामग्रह-
णाम् अनुदात्तवादात्मकितम् हे देवदत्त उपोदके उदकसमीपवर्तिनि लोके स्थाने
प्रजापतो देवतायां त्वां निदधानि स्वापयामि । स प्रजापतिर्नोऽस्माकमघं पापं शो-
शुचत् अत्यर्घ दक्षतु शुच शोके यद्भुगत्तं वृषम् ॥ ६ ॥

परं मृत्योऽग्रं परेहि पन्थां यस्तेऽग्र्य इतरो देवयानात् ।

चनुष्मते शृण्वते ते व्रवीमि मा नः प्रजाऽरौरिपो मोत वीरान् ॥ ७ ॥

का° [२१ ४ ७] प्रत्यागते परं मृत्यविति जपतीति । दक्षिणां गवानुद्धृतकु-
म्भं प्रक्षिप्येतीति कश्चिद्विप्रः प्रेषितोऽस्ति तस्मिन्कुम्भं क्षिप्या प्रत्यागते सति य-
जमानोऽर्घ्युर्वा जपति ॥ मृत्युदेवत्या त्रिटप् संकसुकदृष्टा । हे मृत्यो परा परा-
ङ्गुप्तो भूत्वा परमन्यं पन्थां पन्थानं मार्गमन्विहि अनुगह । तमेव दर्शयति यस्ते
तव तदीयः पन्था देवयानात्पथः इतरः तुहः अन्यः पितृयानाथ्यः देवा पान्ति य-
स्मिन्स देवयानः । किं च चनुष्मते ज्ञानिने शृण्वते च ते तुभ्यं मृत्यो किंचिद्व-
वीमि वदामि आदरार्थं वचनम् न हि तस्यादृष्टमश्रुतं वास्ति पथ्यं चतुर्थ्यो
चनुष्मतः शृण्वतस्तत्र वदामि किम् हे मृत्यो नोऽस्माकं प्रजां संततिं वंशपर-
म्परां मा रौरिपः मा क्षिंसीः रिप वधे स्वार्थे पित्रत्तस्य लुडि वृषम् उत अपि च
वीरान्युत्रान्मा क्षिंसीः ॥ ७ ॥

शं वातः शऽ हि ते घृणिः शं ते भवत्त्विटकाः ।

शं ते भवत्त्वग्मयः पार्थिवासो मा त्वाभिर्भूशुचन् ॥ ८ ॥

का° [२१-४ ८.] शं वात इति घवाङ्गं कल्पयित्वेटकां (१०) निदधाति मध्ये
तूष्ठीमिति शं वात इति मन्त्रद्वयेन तानि मध्ये न्युत्तान्यस्यीनि घवाङ्गं कल्पयित्वा
यदस्ति यस्याङ्गस्य तेनास्या तदङ्गकल्पनया प्राक्शिरसं पुरुषाकृतिं कृत्वा तन्मध्ये
पादमात्रोमिटकां तूष्ठी निदधाति ॥ हे ऋचावनुदुध्वृक्ष्यो विभ्रदेवदेवते । हे
यजमान वातो वायुस्ते तत्र शं सुषट्ठपो भवतु । हि पुनः घृणिः सूर्यकिरणः ते
तत्र शं सुषट्ठपो भवतु । इटका मध्ये प्रतिदिशं च तिबस्तिन्नः प्रक्षिप्तास्ती तव

जं सुप्तवृषा भवन्तु । अग्रायश्च ते जं भवन्तु । पार्यिधासः पृथिव्यां भवाद्यापयः वा
त्वं माभिश्शुश्रुचन् मा शोचयन्तु अभितापयन्तु ॥ ८ ॥

कल्प्यन्तां ते दिशस्तुभ्यमार्षः शिवतमास्तुभ्यं भवन्तु सिन्धवः ।

अत्तरिञ्ज ७ शिवं तुभ्यं कल्प्यन्तां ते दिशः सर्वाः ॥ ९ ॥

दिशः [ति] तुभ्यं त्वद्वयं कल्प्यन्तां कृता भवन्तु आपो जलानि तुभ्यं शिवतमाः
कल्प्याणाकारिण्यो भवन्तु सिन्धवः समुद्राश्च शिवतमास्तुभ्यं भवन्तु । अत्तरिञ्जमा-
काशं तुभ्यं शिवं कल्प्याणाकारि भवन्तु सर्वाः दिशः ते तुभ्यं कुल्पन्तान् । आदरार्थं
कार्त्स्न्यार्थं वा पुनर्वचनम् ॥ ९ ॥

अश्वन्वतो रीयते स० रंभधमुत्तिष्ठत प्रतरता सप्तायः ।

अत्रं जक्षीमोऽशिव्या येऽसंजिह्वान्वयमुत्तरेमाभि वाजान् ॥ १० ॥

का* [२१ ४. ०१] अश्वधिगहृत्यश्वन्वतोरिति । गर्तान्मृदमानोय पूर्ववर्जदिग्भ्यः
कृद्वा वा मृदमानोय तत् श्वशानं विप्रस्य मुत्तमितं क्षत्रस्योरमितं वैश्वस्योरु-
मितं त्रिधा भगमितं शूद्रस्य ज्ञानुमितं सर्वेषां वा ज्ञानुमितं मृदा कृत्वा शिवलैः कु-
शेच प्रहास्य तदक्षिणतो गर्तो एवावा क्षीरोदकाभ्यां सम्पूर्य श्वशानोत्तरे सप्त ग-
र्तान्प्राव्या दक्षिणोत्तरान्दलेन सम्पूर्योत्तरगतेषु अधर्युयज्ञमानामात्यास्त्रीन्यापापा-
न्प्रक्षिप्याश्वन्वतोरिति (11) मन्त्रेण तदनीयारि गहति ॥ विश्वदेवदेवत्या त्रिदृषु
सुचीकृद्वा । हे सप्तायः मित्राणि एषा अश्वन्वतो पापाणवतो नदी रीयते ग-
हति री गर्तो दिवादिः आत्मनेपदी अतो पूषं संरभधमुत्तरपाय प्रयतधम् । उत्ति-
ष्ठत अग्निमुष्ठा भवत प्रतरत प्रकर्षेण तां नदीं तरत । किमिति पतोऽत्र प्रदेशे
ये अशिव्याः अशास्ता उद्वा राक्षसादयः असन् स्युः तान्वयं जक्षीमः परित्यजामः
तेषु त्यतेषु शिवान् सुप्तकरान्वाजान्नविशेषान्वयमुत्तरेम प्राप्नुयाम ॥ १० ॥

II अश्वधमयु किन्विंपमयं कृत्यामपो रपः ।

अश्वामार्गं तमस्मदपं दुःघब्रौ ७ सुव ॥ ११ ॥

का* [२१ ४. २२] अश्वधमित्यपानार्गेरपमृजतः इति । ते अमात्या यशोपवीति-

नो भूवाप उपसृज्य हस्तगृहीतेरपामार्गैः स्वर्गारं शोधयन्ते अपामार्गवीजित्-
 तयन्तीति केचित् ॥ लिङ्गोक्तदेवतानुद्गुप् प्रुन शेषदृष्टा दुःस्वप्ननाशनी । हे अ-
 पामार्ग त्वमस्मत् अस्मत्तः सकाशादधं नानसे पापमपसुव पू प्रेरणे अपगमयेत्य-
 र्थः । किन्त्विप्रं कीर्तिभेदकं कायिकं च पापमपसुव । कृत्यां परकृतमभिचारमप-
 सुव । अप उ रपः रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति [निहं ४ २१.] वास्कः
 रपः पापं वाचिकं च अपसुव उ चार्थे । दुःस्वप्नम् (12) दुष्ट. स्वप्नो दुःस्वप्नः
 तत्र भवं दुःस्वप्नोत्वमसुखद्वयं फलं चास्मत्तोऽपसुव ॥ ११ ॥

सुमित्रिया न आप औपं ॥ १२ ॥

का° [२१ ४. २३] सुमित्रिया न इति स्त्रावाकृतवाततोऽनदुत्पुह्मन्वारभ्यान्-
 द्वाहमित्युदयमित्यागहन्तीति । सुमित्रिया इति मन्त्रेण स्त्रावा नूतनवस्त्राणि परि-
 ह्णितवन्तोऽनद्वाहमिति मन्त्रेण वृषपुह्मन्वारभ्य उदयं तमिति (13) मन्त्रेण यज्ञ-
 भानामात्वा ग्राममागहन्ति यद्यप्यत्र सुमित्रिया इति मन्त्रेण स्नानमुक्तं तवापि सु-
 मित्रिया इत्यप्योऽञ्जलिनादाय दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं परिपिञ्चतीति [का° ११ ५ १५]
 द्वयं विधेयम् । दुर्मित्रिया - द्विप् इति यामस्य दिशं द्वेष्य. स्यात्तां दिशं परासि-
 च्चेत्तनैव तं पराभावयतीति [१३-८ ४ ५] श्रुतेः ॥ व्याख्याता [६. २२ २०. ११.] ॥ १२ ॥

अनुद्गुह्मन्वारभामहे सौरभेयं स्वस्तये ।

स न इन्द्र-इव देवेभ्यो वक्रिः संतरणो भव ॥ १३ ॥

अनुद्गुप् अनुद्गुदेवत्या उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः ततः सर्वनाम्नोऽध्याहारेणा
 सामर्थ्यम् वयं यमनद्गुह्मन्वारभामहे अलभामहे स्पृशामः किम्भूतं सौरभेयं सु-
 रभ्याः अपत्यम् स्त्रीभ्यो ळगिति [पा° ४ १ १२०] ळक् । किमर्थं स्वस्तये अविना-
 शाय । हे अनुद्गुन् स त्वं नोऽस्माकं संतरणं तारको दुःखनाशको भव । किं
 च त्वं वक्रिः देवानां वोढा । तत्र दृष्टान्तः देवेभ्यः इन्द्र इव इन्द्रो यथा देवाय
 तारको भवति ॥ १३ ॥

उदयं तमसृत्वारि स्व. प° ॥ १४ ॥

उदयं तमिति (13) ग्राममागहन्ति । व्याख्याता [२०. २१.] ॥ १४ ॥

हूनं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैपां नु गादपरुः अर्धमेतन् ।

शतं जीवतु शरदः पुत्र्चोत्तर्नृत्युं दधतां पर्वतेन ॥ १५ ॥

का* [२१ ४ ३४] ग्रामश्मशानात्तरे मर्षादालोटे निधत्तमीं जीवेभ्य इति । स्वनिवासग्रामस्य श्मशानस्य च मध्ये मर्षादालोटे मरुत्तरे मृत्खण्डनधनुरेव निधत्ति ॥ मनुशब्देवत्या त्रिद्विपु संकतुसदृष्टा । जीवेभ्यः विद्यमानतत्त्वर्धमिं परिधिं मर्षादां दधामि स्वाप्रयामि कवमिति चेत् एपां जीवानां मध्ये अपरः कश्चित् नु क्षिप्रं वेदोक्ताद्युपोऽर्धासु एतमर्थ (11) पितृलोकागमनलक्षणं कार्यमुद्दिश्य ना गात् मा गहत्तु । एते जीवाः शतं शरदः जीवतु शतवर्षावुपो भवत्तु । किन्भूताः (15) शरदः पुत्र्चोः पूरु वरु अक्षतीति पुत्र्च्यः दानाध्ययनयागानुसूताः । किं च (16) पर्वतेन लोटेनेव मृत्युमत्तर्दधताम् मृत्युमत्तर्दधितं कुर्वन्तु एते जीवाः ॥ १५ ॥

ग्रामाग्रगृहपि पव* ॥ १६ ॥

का* [२१ ४ २५] आजनाभ्यजने कर्त्तव्येयासने परिस्तीर्य वारणान्यरिधीन्परिधाय वारणेन युवेणैकामाहुतिं ब्रुहोत्यमः आयुऽव्यायुमानतः इति । कज्जामादिना नेत्राजनभाजनम् तैलेन पादाजनमभ्यजनम् तद्वृत्ते कृत्वा औयासने कर्तुरावसव्याग्निं देभिः परिस्तीर्य वारणवृत्तावयवांश्चतुरः परिधीश्चतुर्दिक्षु तूष्णीमेव परिधाय वारणेन युवेणैकामाहुतिं ब्रुहोति अर्द्धयेन । औयासनेः प्रेतस्यैव तस्यैवाकारेण (17) निरसनोपवादिति रुस्स्वामिनः कर्तुरेवौयासने होमस्तस्यैवदेशनिरसनमिति कर्त्तव्यः ॥ व्याख्याता [१६-३८] ॥ १६ ॥

आयुमानमे रुत्रिपा वृशानो पृतप्रतीको पृतयोनिरेपि ।

पृतं पीया मपु चारु गच्यं पितेवं पुत्रमभिरक्षतादिमास्त्वाहा ॥ १७ ॥

ग्रामेद्वत्या त्रिद्विपुमानसदृष्टा । रु ओ वनेवम्भृत इपि भव किन्भूतः आयुमान् चिरंजीवी । तथा रुत्रिपा वृशानः वर्धतेऽसौ वृशानः वरुन् हन्दतीति [पा* २ ४ ७३] जानाचि शयो लुक् । तथा पृतप्रतीकः पृतं प्रतीकं गुणे यस्य ।

घृतयोनि घृतं योनिरूपयति स्वान यस्य उत्तरवेद्याधारणाभिप्रायमेतत् । स च ग-
 व्यं गोसम्बन्धि घृतं प्रीत्या इमान् जीवान् अभिरक्षतादभिरक्ष तुद्योस्तातद्वाशि-
 ष्यन्त्यतरस्यामिति [पा० ७ १ ३५] हेस्तातद्वादेश । तत्र दृष्टान्त पिता पुत्रमिव
 यथा पिता पुत्र रक्षति । किम्भूत घृतं मयु मयुर चारु सुगन्धि स्वादा सुदुत्तम
 स्तु ॥ १७ ॥

परीने गामनेपत पर्यग्निमरुपत ।

देवेधकृतं श्रव क इमांश्चादधर्षति ॥ १८ ॥

का० [२१ ४ २६] अथैषा परिदां वदन्ति परीने गामनेपतेति । अर्धर्षुर्गजमाना-
 मात्यानां परिदाम् परिदा रक्षणम् तत्सज्ञ मन्त्र वदति दाड् पालने परिदीयते स
 मत्साद्भ्यतेऽनेनेति परिदा रक्षणं तम् ॥ इन्द्रदेवत्यानुद्रुप् भरद्वाजात्मज्ञाशि-
 ष्विठदृष्टा । इमे जीवाः गामनद्राहं पर्यनेपत परिणीतवत् अनद्रुत्युहात्मना-
 भिप्रायम नयतेर्लुडि तडि सिचि प्रथमत्रुवचने वृषन् व्यवहृताद्येति [पा० १ ४
 ८२] परैर्व्यवसान क्रियापदेन । इमे जीवाः अग्नि च पर्यरुपत परिद्वतवत् य
 स्मिन्नश्रवितत्कर्म कृतं तं परिजडुः अद्वारेणोपासन निरस्यतीत्येतदभिप्रायम् ।
 इमे देवा दीव्यति कर्मसु दीव्यते ते देवाः ऋषिजः तेषु श्रवः धनं दक्षिणालक्ष
 णामरुत कृतवत् अकृपतेति प्राप्ति सिचो लोपे अकृतेति वृषन् । अत एतै कर्म
 भिः कृतकृत्यानिमान् जीवान् को नाम आदधर्षति आर्षपितु पराभवितु शत्रु
 पात् अशक्यप्रतिक्रिया एते जाता इति भाव ॥ १८ ॥

क्रव्यादग्निं प्रक्षिणोमि हूरं यमराज्यं गक्षु रिप्रवाहः ।

इहेवायमितरो ज्ञातवेदा देवेभ्यो र्व्य वक्षु प्रजानन् ॥ १९ ॥

का० [२१ ४ २७] अद्वारेणोपासनं निरस्यति क्रव्यादमिति । आहुतिहोमान
 स्तरं यत्र इत तस्योपासनस्यैकशेष निरस्यति प्रेतस्यैवोपासन इति पत्ने सर्वमपि
 निरस्यति ॥ अग्निदेवत्या त्रिद्रुप् दमनदृष्टा । धेन पुरुषो दक्षते स क्रव्यात् तं
 क्रव्यादग्निमरु हूरम् अपुनरागमनाय प्रक्षिणोमि प्रेषयानि स प्रक्षितः क्रव्यादग्निः
 यमराज्यं गक्षु यमस्य राज्यं प्रति व्रजतु किम्भूतः रिप्रवाहः रिप्रमिति पापनाम

[नित् ४ २१] रिप्र पाय वदन्ति नाशयति रिप्रमाद् ॥ ३० [-१ ४ २२] ऋचा
यनिति नयति । यानाना नयति ॥ अयनित् रयानादन्वा तापिद्वा नातप्र
ज्ञानोऽग्नि ऋचास्तिनेऽ गृहे मन्ने देवेभ्योऽर्वाय दृज् दृपि वदन्तु प्रायमत्तु
वि कुर्वन् प्रनानन् न्यापिन्मर् नानान ॥ ॥ इति पितृनेऽ समात् । उपशाना
सन्दोऽप्रभयवानापीषान तद्विज्ञापिने दद्यात् इह्न्नाद्यपि दद्यात् ॥१२॥ ॥

वद् वया नातयेद् पितृभ्या यत्रैनान्त्रेण्य निहितान्परारे ।

नेदन् रन्त्या उप तात्त्वप्रनु मन्त्रा दृषानाशिष मननत्ताऽ स्वादा ॥२०॥

नातयेदात्तेऽत्रा त्रिष्टुप । अन्त्या जिनिप्राग प्रौतमूत्रे नास्ति । गृहामृत्रेऽस्ति
तथा हि [पारस्कर ३ ३] मयमा गया तन्मै वया नृदाति उद् वया नातयेद् पि
तृभ्य ऽति अन्त्या मयमाटया गाप्रशुना वया तन्त्या धेनोर्वाया नृदाति वद्
वयानिति मयेणेत्यर्थ ॥ इ नातयेद् नात येदो धन यन्मात्स नातयेदा तत्सन्त्या
धमे दे नातयेद् पितृभ्याऽर्वाय च वया धेनुसन्त्यान्धिनी चर्मत्रिषय वद् प्रायय ।
परारे परादाते द्वेऽपि यत्र यस्मिन्देशे निहितान् स्वापितानेनाम्पितृन् (18) च
वेत्य नानानि तत्र उदत्यय । तस्या वयासा नि मृत्य नेदत् धानुत्रिषयस्य कु
ल्या नः तान्पितृन्प्रति उपव्रत्तु प्रनरत्तु । वि च दृषा दानुषानाशिष मनो
रथा तया अत्रिषया मननत्ता प्रद्वीमप्रत्तु । स्वादा मुत्तनत्तु स्वादिति ऋ
ग्निना यत्तु । १-२॥

स्याना प्रपिप्रि ना भवानुत्तरा नित्रिषानी । यहा न शर्वा सप्रदा ॥

अय न शाशुर्धन ॥२१॥

पृषिप्रात्प्रत्या गाप्रौ भेषातिविदृष्टा यानुत्ता । अन्त्या अपि प्रौते जिनियो-
गत नाम्नि स्मार्ते यन्मारादृषो प्राये (19) जिनिप्राग तथा हि [पारस्कर ३ ३]
स्याना प्रपिप्रि ना भवाति दक्षिणार्थं प्रायशित्त मात्रिषसाति । इ पृषिप्रि च
नाऽन्त्या स्याना मयव्या भव । त्रिभूला वन् अमुत्तरा मन्तर यण्डर इहत्
साय रन्त्या प्रा यण्तेया वृत्तेया स्याद्वितरगणा इति [नित् ३ ३०] याम्
तद्व्या धेनायाऽदिद सनिवृन्वयन् न सति इत्तरा यण्डया दुःखेदापिना यस्या

न्तरमित्यर्थः । ऊर्जे वा । शाखैव देवता । हे शाखे वां संनमयामि ऋतून्करोमि ।
 किमर्थमूर्जे । ऊर्जे वलप्राणनयोः । ऊर्जति सर्वान्मनुष्यपद्यादीन्बलयति पानादिना
 दृढशरीरान्करोति । यदा प्राणयति प्ररूपेण चेत्यतीति श्रुत्पत्तिद्वयेन दृष्टिगतो
 जलात्मको रस ऊर्कश्चिदोच्यते । तस्मै रसाय त्वामनुभास्मि । यो वृष्टाहूर्धसो
 ज्ञायते तस्मै तदाहेति श्रुतिः [१.७ १.२] । एतन्नलद्वयप्रतिनाधर्गुरिष्यमाणमन्नं
 बलकरमाज्यतीहादिसं च यजमाने संपादयत्येव । इपे तर्जि त्वेत्पाक्षेऽग्नेवर्जं य-
 जमाने दधातीति तित्तिरिवचनात् ॥ कात्वा° [४ २ ७] मातृभिर्वत्सात्साप्तस्य वत्सः
 शाखयोपस्पृशति वायव्ये स्थिति । वायुदेवता । वा गतिगन्धनयो । वाति गह्वरि
 वायव्ये गन्तारः । हे वत्साः पूंश्च वायवः स्व मातृभ्य सकाशादन्यत्र गन्तारो भव-
 त । मातृभि सकृदगमने सति सार्धं दौहो न लभ्यत इत्यभिप्रायः । यदा वायुसा-
 दृश्यद्वित्सानां वायुत्वम् । यदा वायुः पादप्रक्षालननिष्ठोवनादिभिरुपहृतां भूमिं
 शोषयित्वा पुनाति एवं वत्सा अयनुलेपनहेतुभूतगोमयादिदानेन भूमिं पुनान्ति
 तस्माद्वायुसादृश्यम् । अथ वा नृणां यदा स्थनित्रासाय गृह्णन्निर्माणस्तामर्थमस्ति
 एवं पशूनां तद्वात्रान्निहावरणोऽन्तरिक्षे संहरणादन्तरिक्षमिव पशूनां देवता ।
 तस्यान्तरिक्षस्य वायुरधिपतिः स च वायुः स्थावरायानिव पशून्वानयतीति पशू-
 नां वायुवृष्येवं । तदा पालनाय पशून्वायवे समर्पयितुं वायुवृष्यमापाका वायव्ये
 स्थिति मन्त्रः प्रवर्तते । तदुक्तं तित्तिरिणा । वायव्ये स्थित्यारु वायुर्वाऽन्तरिक्ष-
 स्याथ्यत्तोऽन्तरिक्षदेवत्याः एतु पशवो वायव्येऽर्धेतान्परिदातीति । यदा तुषा-
 भक्षणायाह्वनि तत्र तत्रारुपे चरित्वा सार्धकाले वायुव्रजेन यजमानगृहे सगाम-
 नाय पशून्प्रवर्तयितुं वायुवृष्यमुच्यते ॥ का° [४.२.१ १०.] देवो व इति मातृणा-
 नकां व्याकृत्येन्द्रं भवति माहेन्द्रं वेति । अस्यार्थः । पूर्वमूत्राहासवयोपस्पृशतीति
 पदद्वयमनुवर्तते । वत्सानां मातरो यः गायः सन्ति तासां मध्ये एकां मां व्याकृत्य
 पूर्वमकृत्य देवो व इति मन्त्रेण शाखयोपस्पृशेत् । तदा सति गोमंत्रान्विद्विष्ये
 रुप्रिरेन्द्रं माहेन्द्रं वा भवतीति ॥ देवो व इति मन्त्रस्वेन्द्रा देवता । पू प्रेरणे ।
 मुच्यते स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति सञ्चिता । देवः स्वातमानः परमेश्वरः हे गावो
 वो युशान्प्रार्थयतु प्रभूततृषोपितं धनं गमयतु । किमर्थं श्रेष्ठतमाय कर्मणि । चतु-

सा अनृक्षरा । तया निवेशनी निविशति जनाः यस्यां सा निवेशनी साधुप्रति-
ष्ठाना करणार्थिकरणयोश्चेति [पा० ३.३ ११७] ल्युट् । तया सप्रयाः प्रयत्नः प्रयः
विस्तारः प्रयत्ना मद् वर्तमाना सप्रयाः मर्वतः पृथः । किं च नोऽम्मभ्यं गर्भं ज-
रणं यद् देहि ॥ अतः परं यत्तुः तद्विनियोगो गृह्यमूत्रे सन्धन्धनरूपानिमित्ते न्ना
ने जन्नाप्रनोदने तया हि [पाठस्कर* ३ १०] सञ्जम्यानामिकया अप्रनोद्याप न. शो-
मुचदधमिति । इदं जन्म नोऽस्माकम्वं पापमप्रशोभुचत् अपशोचयतु दक्षतु ॥२१॥

अस्मात्त्वमधिं ज्ञातोऽसि त्वयं ज्ञायतां पुनः ।

अमौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा ॥२२॥

इति माथ्यन्दिनीयायां वाजसनेयमह्नितायां पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥३५॥ ॥

का* [२५.७.३७] आहुतिं नुहोति पुत्रो भ्रातान्यो वा ब्राह्मणोऽस्मात्त्वमधि
ज्ञातोऽसीति । साम्प्रिकस्य पात्रप्रतिपत्त्यन्ते दाह्यात्पूर्वमाह्याहुतिं (20) पुत्राद्वि-
होति ॥ अग्निदेवत्या गावरी अनिहता । हे अग्ने त्वमस्मात् यजमानात् आधान-
काले अधिज्ञातोऽसि (21) उत्पन्नोऽसि अतोऽयं यजमानः पुनः त्वत् त्वत् ज्ञाय
तानुत्पद्यताम् । असाविति विशेषनामवचनः (22) तया हि देवदत्तः स्वर्गाय
लोकाय स्वर्गलोकराप्रत्ययं वत्तो ज्ञायतां तद्वश्य एव भवति भावः । स्वाहा
नुद्धतमस्तु ॥२२॥ ॥

श्रीमन्नदीधरकृते वेददीपे मनोदरे । पञ्चत्रिंशोऽयमध्यायः पितृमेधाभिधो
ऽगमत् ॥३५॥ ॥

अथ कापत्रशाखायां पाठविशेषः ।

I. ॥ ३१. १-५ [विरान्] - १६ ॥ १-१६ ॥ ॥

II. ॥ ३१. १७-२२ [पल्याऽअहो] ॥ १७-२२ ॥ ॥

III. ॥ ३२. १ [तदापस्तप्रजा] ॥ २३ ॥ २ ॥ २४ ॥ ३ - गर्भ इत्येपः ॥ २५ ॥

४ । यस्मात् ज्ञात इत्येपः ॥ २६ ॥ ८ [हर्कनीन्नु] - १६ ॥ २७-३५ ॥ ॥

IV. ॥ ३५. १-४ ॥ ३६-३९ ॥ ५. ६ - म्यसौ ॥ ४० ॥ ७-१३ [भामहे स्व-

न्तरे ।] १० [चारु गृह्यन् h] १८ [नर्पत h नर्पत J] १९ [द्वित
 k] २० [भाषिप सत्तु माम् स्वार्हा] २२ । अयं न शोशुचदधन्
 ॥२१ ५६॥ [२३ ३० ॥५०॥ ३६ १० वनस्पतं शान्ति शान्तिरुव
 शान्ति ॥५८॥] ॥ चतुरनुप्रानेषु पृथ्वाजत् (23) ॥ ॥
 इति वाण्प्रयोगा वान्तनेरसद्धिताया पञ्चत्रिंशोऽध्याय ॥३५॥ ॥

1 अत्र वाच प्रपद्ये मना यत् प्रपद्ये सामं प्राण प्रपद्ये चतु ओत्र प्रपद्ये ।
 वागात् सृष्टौ मयि प्राणाप्राना ॥१॥

श्रीमणोशार नन ॥ पञ्चाश्रयो आश्रयणेन द्मोचा दृढा द्यङ्ग ह वाऽश्राय
 र्वण दृढा श्रुमेत या त्रिदा चररिति [१४ १ १ ००] श्रुते । उपोत्वाग्निरो
 मल [३१ ७ १० ८६] अग्नि र्दमेनेत्वाजश्रायसनात्तिपर्यतमाश्रमेपिकम् [३१ ८
 १३] तद्वय वर्गिप्रा ॥ मा [अनुक्रमणान] शान्तिररुणामाश्रतयो । अच वा
 चमित्प्रश्रयेन शान्तिररुणा वर्गम् स्वश्रये मलपदे प्रश्रमत्तादाप्रस्याश्रायस्य
 (1) दर्शनात् ॥ अत्र मत्तारि । पञ्च वापि लिङ्गात्तेवतानि । अचनृप्या वाच
 मद् प्रपद्ये प्रपिजामि शरणं त्रामि । यत् यत्प्रप मन प्रपिजामि । प्राण प्रा
 णाप्य साम प्रपद्ये । चतुरिन्द्रिय प्रपिन्द्रिय च प्रपद्ये । वागादिप्ररुणा सप्तदशा
 वयप्रापनलणम् सप्तदशाप्रप्र प्रनापतेर्निङ्ग प्रपद्ये इत्यर्थं त्रयीविद्या लिङ्गश
 रीर च प्रप्रा प्रपद्ये न नाशयेदिति भाव ॥ तथा वागिन्द्रियमोतो मानस व
 न धारिन् पुनरात्ताप्ररुणाहारीर च धत्त प्रणाप्रानो ह्नुसानिद्यासत्रात् च ह
 ने सद् एकीभूता सता मयि वर्तन्ते । अनापि प्रपद्येऽस्मान् र्दत्तीति भाव
 ॥१॥

यन्ने हि चतुर्यो र्दत्तस्य मनसा वातिनृणा वृहस्पतिर्नि तद्घातु ।

श ना मत्रु नुत्रनम् पश्यति ॥२॥

वृहस्पतिर्नृणा प्राङ्गि । मे मा चतुर्य चतुरिन्द्रियस्य यत् हिन्दमत्रपण्डन
 तात् प्रपद्येऽस्मान् (2) । र्दत्तस्य पुनो यत् हिन्द ज्ञातम् । मनसो वा यत्

अतितृणमतिरहितम् । प्रवर्गाचरणेन यत् चतुर्भुजमनसा व्यामुल्लव ज्ञातम्
 वृद्धस्यतिर्देवगुरु मे मन तत् हिम्भनितृणा च दधातु सदधातु हिन्नि निवर्तयत् ।
 भुवनस्य भूतज्ञातस्य य पतिरपियति प्रवर्गाद्वयो यत्र स नाऽस्माक श सुखद्व
 यो भवतु । वृद्धस्यतिना हिन्नापामर्यात्प्रवर्ग्य कल्याणवपाऽस्त्रित्यर्थ ॥२॥

a भूर्भुव स्व । b तत्सवितुर्वरेण्य भर्गो दे० ॥३॥

कया नञिन्न अभुवद् ॥४॥ कस्त्वा सत्यो म० ॥५॥

अभी पु ण स० स्यतिभि ॥६॥

भूर्भुव स्व त्रीणि यनूयि । तत्सवितु कया न कस्त्वा अभी पु ण एताव
 तत्र ऋचा व्याख्याता [३ ३५ २० ३१ ४१] । अभी पु ण ज्यस्यानृचि शत भ
 वास्यतिभिरिति वडवचनम् पूर्वमूनय-रत्येज पाठ ऊतिभि अवनैर्दुभि शत
 मसखद्वयो भवतीत्यर्थ ॥३॥४॥५॥६॥

कया त्व न ऊत्याभि प्रमन्दसे वृषन् । कया स्तातृभ्य आभर ॥७॥

इन्द्रदेवता गायत्री अग्निरुत्तरेन्द्रपददीना । आग्नपदि व्यूहद्वयम् । हे वृषन्
 वर्षतीति वृषा हे सेता इन्द्र वासलो वृषदा वृषेत्यभिधानम् [अमर० १ १ ४२]
 कया ऊत्या केन तर्पणेन रुप्रिदानेन नाऽस्मानभिप्रमन्दसे अभिमादयसि मदि
 स्तु स्वप्ने (३) नाजे मदे मोदे स्तुतौ गतौ लट् । कया च ऊत्या तृया स्तो
 तृभ्य स्तुतिवर्तृभ्यो धामानेभ्य आभर आदर आदरसि धन दातुमिति जेव त
 द्वेन तथा वष कुर्म रति भाव । आभरेति लट्त्वे लोट् ॥७॥

इन्द्रो विश्वस्य रानति । ञ नोऽअस्तु द्विपदे श चतुष्पदे ॥८॥

द्विपदा द्विपदा इन्द्रदेवता । विश्वत्वक्षरा द्विपदा विदाद् कथ्यते । विश्वस्य
 सर्वस्य जगत इन्द्र इदि परमेश्वर्ये इन्द्रतीतीन्द्र परमेश्वर महावीर आदित्यो
 वा यो राति देदीप्यते ईष्टे वा स नोऽस्माक द्विपदे त्रिभक्तियव्यतप द्विपदा पु
 त्रादीना ञ सुखद्वयोऽस्तु चतुष्पदे चतु पदा गवादीना च श सुखद्वयोऽस्तु ॥८॥

ञ नो नित्र श वरुणा श नो भववर्षमा ।

शं न इन्द्रो वृक्षस्यतिः शं नो विष्णुर्हृक्रमः ॥६॥

द्वे अनुद्भौ मित्रवरुणाद्यो देवताः । मित्रो देवो नोऽस्माकं शं सुपद्वपो भवतु मरुवीरप्रसादान् मिषति भक्तोपु त्रिष्यतीति मित्रः । वरुणः शं सुपद्वपो भवतु वृणात्यङ्गीकरोति भक्तमिति वरुणः । अर्थमा नोऽस्माकं शं भवतु इयति गहति भक्त प्रतीत्यर्थमा । इन्द्रो देवेशो नोऽस्माकं शं भवतु । वृक्षस्यतिर्देवगुरुनः शं भवतु वृक्षां वेदानां पतिः पान्मकः । उर्विस्तीर्षाः क्रमः पादन्यासो यस्य स विष्णुः नोऽस्माकं शं भवतु वेवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णुः ॥६॥

शं नो वातः पवताऽ शं नस्तापतु सूर्यः ।

शं नः कनिरुद्देवः परिन्योऽभिर्वपतु ॥१०॥

वातो वायुर्नोऽस्माकं शं सुपकारो अपत्यः अद्याधिज्ञनरुच पवतां वरुतान् पत्र गतौ लोद् । सुवति ज्ञानान्वयस्वध्यापारेपु प्रेत्यति सूर्यः शं सुपद्वपोऽदरुनो भेषन्नद्वपन्न नोऽस्माकं तपतु किरणान्प्रसारयतु । परिन्यः पिपतिं पूरयति ज्ञानमिति परिन्यः परोऽम्भः पुरो (4) ज्ञन्यतेऽनेन वा परिन्यौ रसद्वेन्द्राविति (5.) अभिधानम् [अमर* ३.३. १५१] परिन्यः परिन्येशो (6) देवः नोऽस्माकं शं सुकरं काशमिन्नाररुहितं यया तया अभिर्वपतु सिञ्चतु कौदृशः कनिरुद्देव अत्यसं क्रन्दतीति शब्दं कुर्यन् दापतिर्दधतीत्यादिना [पा* ७.४.६५.] पद्वन्तुगतौ निपातः ॥१०॥

a अहानि शं भवन्तु नः शऽ रात्रोः प्रतिधीयताम् ।

b शं न इन्द्राग्नौ भवतामवीभिः शं न इन्द्रावरुणा रातनुव्या ।

शं न इन्द्रापूषणा (7.) वाज्रमातो गमिन्द्रासोमा सुप्रिताय शं योः ॥११॥

द्विपदा गायत्री अहानि रात्रयश्च देवताः । अहानि दिनानि नोऽस्माकं शं सुपद्वपाणि भवन्तु रात्रोः शं सुपद्वपाः अम्नामु प्रतिधीयतां प्रतिदधातु मरुवीर इति शेषः कर्तरि षच् छान्दसः ॥ शं न इन्द्राग्नौ । त्रिटुप् इन्द्राग्नौ इन्द्रावरुणो इन्द्रापूषणो इन्द्रासोमो देवताः । इन्द्राग्नौ अयोभिः पान्मनैः वृथा नोऽस्माकं शं सुपद्वपो भवताम् । रात दत्तं रुच्य ययोस्तौ रातरुच्यो रुचिन्तौ इन्द्रावृ-

गौ न श भवताम् । वातनातो वात्रस्यात्रस्य सातो दानि निमित्तभूते इन्द्रापूष-
या इन्द्रपूषतसो देवो नोऽस्नाक मुखद्वयो भवताम् । इन्द्रासामा इन्द्रसोमो दे-
वौ श सुखद्वयो भवताम् । किनर्यन् सुविताय सुष्ठु इत सुवितन् सायुगमनाय
सायुप्रसवाय वा । तवा श रोगाणां जननाय । या धवनाय (४) पृथक्कुरणाय
च भयानान् रोग न्य च निवर्त्य सुखद्वयो भवतामित्यर्थः । देवताद्वन्द्वे चति
[पा० ६३ ७६] सर्वत्र पूर्वपदस्य दीर्घ ॥ ११ ॥

श नो देवीरभिष्टयः आयो भवतु पीतये । श योरभित्वलु नः ॥ १२ ॥

अथैवत्या गायत्री । देवी देव्यो दीप्यमाना आयो नोऽस्नाकनभिष्टये अभि-
पेकाराभिष्टाय वा पीतये पानाय च श सुखद्वयो भवतु अस्नाक हानि पाने
चापः सुखत्रियो भवतु । आय श यो रागाणां जनन भयाना धवन पृथक्कुरण
च अभिववतु नोऽस्नाक भयरोगनाश कुर्वत्वित्यर्थः ॥ १२ ॥

स्योना पृथिवि नो भवा - - सप्रथा ॥ १३ ॥ आयो हि षा म० ॥ १४ ॥

यो वं शिवतः ॥ १५ ॥ सस्नाऽथरं ग० ॥ १६ ॥

स्योना पृथिवि । व्याख्याता [३५ ७१] ॥ आयो हि षा । तृचो व्याख्यातः
[११.५० ५२] ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

II योः शान्तिरुत्तरिन्दोऽ शान्तिः पृथिवी शान्तिराप शान्तिरोपथयः शान्तिः ।

वनस्पतयः शान्तिर्विद्ये देवा शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः सर्वो शान्तिः शान्तिरेव
शान्ति सा मा शान्तिरेधि ॥ १७ ॥

यस्यैपि सदृशि द्रोव्यासमित्यस्तानि [क० ११] । एकाधिका शत्रुरे (९) । यौ
मुक्तोक्तद्वयो या शान्तिः अन्तरिक्षद्वयो च या शान्तिः पृथिवी भूतोक्तद्वयो या शा-
न्तिः आयो अल्लद्वयो या शान्तिः ओपथयः ओपथिद्वयो या शान्तिः वनस्पतयः वृ-
क्षद्वयो या शान्तिः विद्ये देवा सर्वदेवद्वयो या शान्तिः ब्रह्म त्रयीन्मन्त्रण पर वा
तद्रूपो या शान्तिः सर्व सर्वज्ञद्रूपो या शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः या स्वद्वयपतः
शान्तिः सा शान्तिः मा मां प्रति एपि अस्तु पुरुषव्यत्यनः । मन्त्रावीरप्रसादात्सर्व

शान्तिर्यं मां प्रत्यस्त्रित्यर्थः । यद्वा गौरित्यादियु विभक्तित्वत्ययः सप्तम्यर्थे प्रथमा
दिञ्चतरिन्ने पृथिव्यानस्वोपधिषु वनस्पतिषु विद्यदेवेषु (10) व्रक्षाणि सर्वस्मिं-
ञ्च या शान्तिः सा मां प्रत्यस्त्रित्यर्थः ॥ १० ॥

द्वे (11) दृष्टुं मा मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्ताम् ।
मित्रस्यादृष्टुं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे । मित्रस्य चक्षुषा समीक्षाम-
हे ॥ १८ ॥

द्वे दृष्टुं विदारे विदीर्णे जराजर्जरितिऽपि शरीरे हे मरुत्वीर मा मां त्वं दृष्टुं
दृष्टुमिह यद्वा द्वे विदीर्णे कर्मणि मां दृष्टुं ग्रह्णं कर्म कुरु यद्वा समुपिरत्यात्
सकृद्वाञ्छ दृतिशब्देन मरुत्वीरः हे द्वे (12) मरुत्वीर मां दृष्टुं दृष्टुमिह । एवं
दार्यम् तदादृष्टुं सर्वाणि भूतानि प्राणिनो मा मां मित्रस्य चक्षुषा समीक्षन्तां स-
म्यक् पश्यन्तु मित्रदृष्ट्या सर्वे मां पश्यन्तु नारिदृष्ट्या सर्वेषां प्रिया भूयासमित्यर्थः ।
सिं च अरुमपि सर्वाणि भूतानि मित्रस्य चक्षुषा समीक्षे पश्यामि सर्वे मे प्रियाः
सन्तु । मित्रचक्षुः शान्ते भवति मित्रः कं चन न रुन्ति मित्रे च कश्चन न रुन्ति
एवं परस्परान्दोषिण सर्वाणरुन्ति सन्तो मित्रस्य चक्षुषा वयं समीक्षामहे पश्यामः ॥ १८ ॥

द्वे दृष्टुं मा । ज्योतिं संदृशिं त्रीञ्चासं ज्योते संदृशिं त्रीञ्चासम् ॥ १९ ॥

हे द्वे वीर मां दृष्टुं आदरार्थं पुनर्वचनम् । हे मरुत्वीर ते तव संदृशि सं
दर्शने अरुं ज्योत् चिरं त्रीञ्चासं त्रीचेषन् त्रीचैराशीर्लिङि वृषन् । ज्योगिति नि-
पातत्रिरार्थः । पुनरुक्तिरादरार्था ते संदृशि ज्योत्त्रीञ्चासम् ॥ १९ ॥

नगस्ते दूरसे शोचि ॥ २० ॥

व्याख्याता [१० ११.] ॥ २० ॥

नाम्नेऽशस्तु विष्णुते नगस्ते स्तनपित्रे ।

नगस्ते भगवन्मनु यतः स्वः समीक्षते ॥ २१ ॥

हे अनुदुभो विष्णुस्तनपित्रुत्पभगवदेवते । हे भगवंन् मरुत्वीर विष्णुते
विष्णुदूषाय ते तुभ्यं नमोऽस्तु स्तनपित्रवे स्तनपित्रुर्गार्शितं तदूषाय ते नमो

ऽस्तु । यतः कारणात् स्वः स्वर्गं गतुं तं समीक्षते चिदसे अतस्ते तुभ्यं नमोऽस्तु
॥२१॥

यतो-यतः समीक्षते (13) ततो नोऽभयं कुरु ।

शं नः कुरु प्रजाभ्योऽभयं नः पशुभ्यः ॥२२॥

हे महावीर यतो यतः यस्माद्यस्माद्भ्रुशरिताद्यं समीक्षते अस्मास्वपकर्तुं चिदसे
ततस्ततो नोऽस्माकमभयं कुरु । किं च नोऽस्माकं प्रजाभ्यः श मुप कुरु नोऽस्मा-
कं पशुभ्यः चाभयं भित्त्वभात्र कुरु ॥२२॥

सुमित्रिया न आय घोषं ॥२३॥

यत्तु । व्याख्यातम् [६ २२] ॥२३॥

तद्यनुर्देवहितं पुरस्ताद्भ्रुकुमुच्चरत् । पश्येम शरदं शतं जीवेम शरदं श-
तं शृणुयाम शरदं शतं प्रव्रवाम शरदं शतमदीनाः स्याम शरदं शतं
भूयश्च शरदं शतात् ॥२४॥

इति माध्वन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥३६॥ ॥

सूर्यदेवत्या ब्राह्मो त्रिष्टुप् । एतैर्मत्रैर्यो महावीरोऽस्माभिः स्तुतः तत् चतुः
जगतां नेत्रभूतमादित्यद्वयं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि उच्चरत् उच्चरति उदेति इतश्च
लोपः परस्मैपदेषिति [पा० ३ ४ १७] इकारलोपः । कीदृशं तत् देवहितं देवैर्हि-
तं स्थापितम् यद्वा देवानां हितं प्रियम् शुक्रं शुक्लं पापाससृष्टं शोचिष्मद्वा । तस्य
प्रसादात् शतं शरदः वर्षाणि वयं पश्येम शतवर्षपर्यन्तं वयमव्याकृतचतुरिन्द्रिया
भवेम प्रार्यनायां लिङ् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । शतं शरदः जीवेम अपराधीनजी-
वना भवेम । शतं शरदः शृणुयाम स्पष्टश्रोत्रेन्द्रिया भवेम । शतं शरदः प्रव्रवाम
अस्जलितवागिन्द्रिया भवेम । शतं शरदः अदीना स्याम न कस्यायग्रे दैन्यं कु-
र्षाम । शतात् शरदः शतवर्षपर्ययि भूयश्च बहुजालान् पश्येमेत्यादि योज्यम् ॥२४॥

श्रीमन्महाभरकृते वेददीपे मनोहरे । अध्यायः शान्तिपाठार्यः षट्त्रिंशोऽयं

प्रकाशितः ॥३६॥ ॥

अथ काण्वशास्त्रायां पाठविशेषः ॥

१ [सद्दोषो] - ५ [दृम्हा] - १६ [रात्रिः] - १६ ॥ १-१६ ॥ १७ - - वनम्ब-
तयः जातिः जातिरिव जातिः ॥ १७ ॥ १८-२४ शृणुयान् श्रुतः श्रु-
तम् ॥ १८-२४ ॥ ॥ अनुवाके चतुर्विंशतिः ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाग्मनियमंस्तितायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥

I. a देवस्य वा सविनुः प्रम* । b आर्दे नारिरसि ॥ १ ॥

युजते मन उत यु* ॥ ७ ॥

श्रीगणेशाय नमः (1) । का* [३६ १-३] देवस्य वित्यभिनादायोऽुम्बरी वैरु-
द्धता वारत्रिमात्रीऽ सत्यं कृत्वा दक्षिणोनाम्ब्य उपति युजतः इति । उदुम्बरा-
वृत्त्यां त्रिकुङ्कतवृत्त्यां वा रुन्तप्रमाणानभिं देवस्य वा नारिरसीति मत्तपादाय
वामरुन्ते तां कृत्वा दक्षिणरुन्तान् मृद्वा युजते मन इति मत्त उपतीति सूत्रार्थः ॥
देवस्य वा । अग्निदेवत्यं यनु* । हे (2) अग्निं सविनुर्देवस्याशायां म्वितोऽच्चिनो-
र्वाहृभ्यां पूजो रुन्ताभ्यां त्मानादे गृह्णामि त्वं च नारिरसि त्मानादो भवामि ॥
युजते मनः । व्याख्याता [५ १४] ॥ १ ॥ ७ ॥

a देवी गात्रापृथिवी मृगम्यं वामन्व जितो राग्रामं देवयज्ञेन पृथिव्याः ।

b मृगायं त्वा मृगस्यं वा शर्त्ति ॥ ३ ॥

गात्रापृथिवीदेवतं यनु* ब्राह्मी गात्रत्री ॥ का* [३६-१ ४] मृदमादत्ते पिण्ड-
वर्द्धी गात्रापृथिवी इति । अर्धुर्देवीति मत्तैण त्रिषणं (1) मृत्पिण्डमादत्ते
पिण्डवदिति (2) पाणिभ्यां गृह्णामि दक्षिणः (3) साधिरिति लभ्यतः इति मृ-
त्रार्थः ॥ मत्तवाम्नु हे देवी देव्यो दीप्यमाने गात्रापृथिवी गात्रापृथिव्यो अ-
गास्मिन्दिने पृथिव्याः देवयज्ञेन देवा इज्यन्ते अत्रेति देवयज्ञेनस्वानि मयस्य यज्ञ-
स्य जितो राग्रामं माधेयम् राग्र साध संसिद्धी । महावीरो यज्ञशितः । किं कृत्वा
यां गुर्वा गात्रापृथिव्यो आर्देति श्रेयं द्विषोऽंश जन्त पृथिव्यंशं मृदमादयेत्यर्थः ।
इयं गात्रापृथिव्यो प्रार्थ्यं मृदमारु मृगाय हे मृत् यज्ञाय त्वां गृह्णामि । इयं सा-

नान्विनोक्ता विशेषमाह मत्स्य यज्ञस्य शीर्षे शिरसे महावीराय वां गृह्णामीति शेषः । त मृत्पिण्डमुत्तरस्यापि कृत्वाग्निने निदध्यात् ॥३॥

a देव्यां वज्रो भूतस्य प्रथमज्ञा मत्स्यं वोऽग्न शिरो राध्यासं देवयज्ञने पृथिव्या । b मत्सायं वा मत्स्यं वा शीर्षे ॥४॥

का* [२६ १ ५ ६] उत्तरतो देव्यो वज्र इति वल्मीकवपाम् । उपदीकृतो मृत्सचरो वल्मीकस्तस्य वपेव वपा ता मध्यस्य लोष्टमादाय कृत्वाग्निने मृत्पिण्डा-
दुत्तरे तूष्णीं निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ वल्मीकवपादेवता आर्षी पङ्क्ति । हे देव्यो दीप्यमाना वज्र उपजिह्विका वा गुप्मानादाय पृथिव्या देवयज्ञने मत्स्य शि-
रो महावीरमग्न राध्यासं सम्पादयेयम् । मत्सायं तामादे मत्स्य शीर्षे तामादे इति व्याख्यातम् । किन्भूता वज्र भूतस्य प्राणिजातस्य प्रथमज्ञा प्रथमोत्पन्ना पृथिवी जन्तूनां प्रथमज्ञा तत्सन्वन्धात् वज्रोऽपि प्रथमज्ञा उच्यते ॥४॥

a स्यत्यग्रेश्चासीन्मत्स्यं (7) तेऽग्न शिरो राध्यासं दे० पृ० ।

b मत्सायं वा मत्स्यं वा शीर्षे ॥५॥

का* [२६ १ ७] स्यत्यग्रश्चि वराहविकृतम् । वराहोत्प्लातमृदमादाय तूष्णीं कृत्वाग्निने वल्मीकवपोत्तरे निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ वराहविकृतमृदेवत यजु ब्राह्मो गायत्री । हे पृथिवि भवती अग्रे आदौ वराहोद्धरणसमये स्यती प्रादेशमात्राभिन्वेन प्रदर्शति हतप्रमाणा आसीत् स्यती ह वाऽश्मये पृथिव्यास प्रादेशमात्रीत्यादि वराह उज्जधानेति श्रुतेः [१४ १ २ १२] । ते इति द्वितीयायै पृष्ठी तां तामादाय पृथिव्याः देवयज्ञनेऽग्न मत्स्य शिरो राध्यासम् । मत्सायेति व्याख्यातम् ॥५॥

a इन्द्रस्यौजं स्व मत्स्यं वोऽग्न शिरो राध्यासं देवयज्ञने पृथिव्याः ।

b मत्सायं वा मत्स्यं वा शीर्षे मत्सायं वा मत्स्यं वा शीर्षे मत्सायं वा मत्स्यं वा शीर्षे ॥६॥

का* [२६ १ ८] इन्द्रस्यौजः स्विति पूतीकान् । पूतीकान् रोहिषतृषान्यादाय

तूष्णीं कृत्वाग्निं वराहप्रित्तोत्तरे निद्रयादिति सूत्रार्थ ॥ आदारदेवत्यम् अग्नि-
दुष्ट । हे पूतीका यूपमिन्द्रस्य श्रोत्र तेजोवृषा स्व भवव वो पुष्पानादाय पृथि-
व्या देवसन्ने अग्न मत्स्य शिरो राज्यासन् मत्पाय वो गृह्णामि मत्स्य शीर्ले
महावीराय च गृह्णामीत्युक्तान् ॥ का० [२६ १ १] मत्पायेति पय । पय आदाय तू-
ष्णीं कृत्वाग्निं पूतीकात्तरे निद्रयादिति सूत्रार्थ ॥ पयोदेवत्यम् । हे पय मत्पाय
मत्स्यशीर्ले वा गृह्णामि ॥ तूष्णीं गत्रेयुका अपि यास्या ॥ का० [२६ १ ११] सम्भू-
तानभिन्वृशति मत्पायेति । सम्भृतान्सम्भारान्करेण (४) स्पृशदित्यर्थः ॥ सम्भारदे-
वत्यम् । हे सम्भारा मत्स्य तशीर्ले च व स्पृशामि ॥ ६॥

a प्रेतु ब्रह्मणस्पतिं प्र हे० ॥

b मत्पायं वा मत्स्यं वा शीर्ले मत्पायं वा मत्स्यं वा शीर्ले मत्पाय वा
मत्स्यं वा शीर्ले ॥ ७॥

का० [२६ १ १०] कृत्वाग्निं परिग्रयोत्तरत परिवृतं गहति प्रेतु ब्रह्मणस्प-
तिरिति । अधर्षुप्रतिप्रस्यत्राद्य कृत्वाग्निं समतादादाय प्रैविति अयतोऽन्त पा
त्यादित्तरे परिवृतं प्रति गहति । पञ्चारविमित समचतुरस्र प्राग्द्वार सिक्तोप-
कीर्णं पूर्वमेव कृत सतभूमन्कारसस्यृतश्लादित्तप्रदेश परिवृत उच्यते । इति सू-
त्रार्थ ॥ वृद्धते । व्याख्याता [३३ ८१] ॥ का० [२६ १ १३ १४] परिवृते निद्रया
ति सम्भारानुदतात्रोक्तिं मित्रतोपकीर्णं प्राग्द्वारे मत्पायेति । अधर्षु कृत्वाग्नि-
स्यनित्र सम्भारान्यद्विभृते निद्रयाति कीदृशे उदतात्रोक्तिं उद्विग्नितजलसिते
दृतत्सम्भारद्वय पञ्चपरिकम् सिक्ततायुक्ते प्राग्द्वारे चेति सूत्रार्थ ॥ हे सम्भारा म-
त्पाय पुष्पानिद्रामि ॥ का० [२६ १ १५] सम्भारि साभृशति मत्पायेति । गत्रेयु-
काज्ञापसो पृथक्कृत्य वन्नीकरपादिप्रिमम्भारिर्मृत्पिण्ड मित्रपतीत्यर्थः ॥ हे
सम्भारा पुष्पान्मत्पाय मृत्पिण्डेन समृनामि ॥ का० [२६ १ १६] मृदमादाय मत्पा-
येति महावीरं करोति प्रदेशमात्रमूर्धमासेचनप्रत मेगन्नाप्रत मयसगृहीतमूर्ध
मेगन्नापाग्न्युत्तान् । महावीर्ययात तूष्णीं मृत्पिण्डमादाय मलेण महावीरं
करोति कीदृशम् प्रदेशोष (७) गर्तप्रत मेत्तन्नायुत मध्ये सक्तुचित मेत्तन्तो-

विधिं कर्म, अप्रशस्तं प्रशस्तं श्रेष्ठं श्रेष्ठतमं चेति । लोकविरुद्धं वधवन्धचोर्यादि-
कर्मप्रशस्तम् ॥ १ ॥ लोकैः ज्ञाघनीयं वन्धुवर्गपीपणादिकं (16) प्रशस्तम् ॥ ७ ॥
स्मृत्युक्तं वापीकूपतडागादिकं श्रेष्ठम् ॥ ३ ॥ वेदोक्तं यज्ञद्वयं श्रेष्ठतममिति तद्यज्ञाणं
॥ ४ ॥ यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्मति श्रुतेः [१७१५] । हे अघ्याः गावः गोवधस्यो-
पपातकृत्त्वत्वाद्भुमयोभ्या अघ्या इत्युच्यन्ते । तथाविधा पूयमिन्द्राय भागमिन्द्रमु-
द्दिष्य संपादयिष्यमाणहविर्हेतुद्वय (17) क्षीरमाप्यायध्वं समन्ताद्वर्धयध्वम् । सर्वास्व-
पि गोषु क्षीरं कुरुत । आप्यायी वृद्धौ [धा० १४ १०] । वो युष्मानपहृतुं स्तोत्र-
श्रोत्रो मा ईशत ईश्वरः समर्थो मा भूत् । अघशंसः अघेन पापेन तत्रिणा (18)
भक्षणादिना जंतो घातको (19) व्याघ्रादिरपि मा ईशत वो हंसको मा भूत् ।
कीदृशोर्युष्मान् । प्रजावतीः वरूपत्याः । अनमीवाः अमीवा व्याधिः स नास्ति
यातां ता अनमीवाः कृमिदुष्टत्वादिस्वल्परोगरहिताः । अघक्ष्माः यक्ष्मा रोगराजः
प्रवल्नरोगरहिताः । किं च पूय गोपतो गवां युष्माकं पत्यावस्मिन्यज्ञमानि ध्रुवा-
शाश्वतिकीः वृद्धीर्विद्धविधाः स्यात् भवत ॥ का० [४ २ ११] यज्ञमानस्यपशूनि-
त्यध्यागारस्यान्यतरस्य पुरस्ताहापानुपगूहतीति । हे पलाशशाखे त्वमुन्नतप्रदेशे
स्वित्वा प्रतीक्षमाणा सती यज्ञमानस्य पशूनरुण्ये संचरतश्चोर्व्याघ्रादिभयात्पाद्वि-
रुद्धं । शापया रक्षिता गावो निरुपद्रवाः सत्यः सायं पुनरागृह्णीत्याशयः । य-
ग्यचेतना शाप्या तद्यापि तदभिमानिनी देवतामुद्दिश्यैवमुक्तं । यथा शास्त्रज्ञा
अचेतनेऽपि शालग्रामि शास्त्रदृष्ट्या विष्णुसंनिधिमभिप्रेत्य विष्णुं संबोध्य षोडशोप
चारान्विदधतऽस्त्युक्तं प्राक् ॥

अथ व्याकरणाप्रक्रिया (20) ॥ इषे ॥ इषेरिहार्यस्य कर्मणि द्विप् । कित्वाड-
पधागुणाभावः । तस्माद्यतुर्व्येकवचनं । इषजङ्गत इकारो धातुस्वरेण प्रातिपदि
कस्वरेण चोदात्तः । स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात् [पा० क० ६ १-२२३ परि० १] ।
चतुर्व्येकवचनस्य प्रत्ययवादानुदात्तत्वे प्राप्ते अनुदात्तो सुप्पिताविति [पा० ३ १
४] तदपवादेनानुदात्तत्वे प्राप्तेऽपि साविकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरित्युदात्तत्वम् [पा०
६ १ १६८] । तस्मिन्सत्यनुदात्त पदमेकवर्त्मितीकारोऽनुदात्तः [पा० ६ १ १५८] ।
यद्यप्येकशब्देन द्वयोरुदात्तयोरन्यतरौ यः कोऽपि वक्तुं शक्यते तथापि सति णि

परि श्रद्धुलोघमिति सूत्रार्थ ॥ हे महावीर मयाय तर्हीर्त्ति त्वां करोमि ॥७॥

म_प_स्य_शिरो_ङ_सि । म_प_यायं_वा_म_प_स्यं_वा_शीर्त्ति । म_ख_स्य_शिरो_ङ_सि ।
म_प_यायं_वा_म_प_स्यं_वा_शीर्त्ति । म_प_स्य_शिरो_ङ_सि । म_खायं_वा_म_प_स्यं
वा_शीर्त्ति ।

म_प_यायं_वा_म_प_स्यं_वा_शीर्त्ति । म_प_यायं_वा_म_ख_स्यं_वा_शीर्त्ति । म_प_यायं
वा_म_प_स्यं_वा_शीर्त्ति ॥८॥

का° [२६ १ १७] निष्ठितमभिमृशति मपस्य शिर इति । निष्यन्नं महावीरं
वामकरस्यं दक्षिणेन स्पृशतीत्यर्थः ॥ हे महावीर त्वं मपस्य शिरो मूर्धासि भव-
सि ॥ का° [२६ १ १६] एवमितरौ प्रतिमन्त्रम् । इतरो द्वौ महावीरौ प्रतिमन्त्रमे-
वमेव करोति अभिमृशति चेत्यर्थः ॥ मखाय द्वितीयं महावीरं करोमि मपस्य
निष्यन्नं स्पृशामि मयाय तृतीयं महावीरं करोमि मपस्येति निष्यन्नं स्पृशति ।
मपस्य शिरो_ङ_सि मयाय वा मपस्य शीर्त्ति (10) वामभिमृशामि ॥ का° [२६ १-
२२] गवेधुकाभिः दक्ष्णायति मयायेति प्रतिमन्त्रम् । गवेधुकाभिः महावीरान् धर्ष-
णेन (11) मृह्त्करोति मयायेति प्रतिमन्त्रमेकैकम् ॥ मयाय मपस्य शीर्त्ति च
त्वां गवेधुकाभिः दक्ष्णायामि । एवमयिनो मन्त्रो ॥८॥

a अद्यस्य वा वृक्षः शक्ता धूपयामि देवयज्ञने पृथिव्याः । b मखायं
वा मखस्यं वा शीर्त्ति । c d = a b । e f = a b । g मयायं
वा मपस्यं वा शीर्त्ति । मयाय वा मपस्यं वा शीर्त्ति । मयायं वा मख-
स्यं वा शीर्त्ति ॥९॥

का° [२६ १ २३] अद्यशक्ता धूपयत्यस्येति प्रतिमन्त्रम् । दक्षिणाग्निदीपेना-
द्यपुरीषेण त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिन्महावीरान्धूपयेत् एकैकधूपने सप्तसप्ताद्यशक्ता गृह्णाति
(12) ॥ हे महावीर पृथिव्याः देवयज्ञने मयाय मपस्य शीर्त्ति च वृक्षं सेतुरस्य-
स्य शक्ता शक्ता पुरीषेण वा त्वां धूपयामि पद्म रति सूत्रेण [पा° ६ १ ६३]
शक्त्वद्स्य शक्त्वादेशः । एवमितरमन्त्राभ्यामितरौ धूपयेत् ॥ का° [२६ १ २४]

प्रदहन च मत्स्येति प्रतिमत्तम् । मत्स्येति त्रिभिर्मल्लैस्त्रीन्महाप्रीरानुषावत् अ
पेत्तु पितृव्यगौरौद्विषौ सदेत्यर्थ ॥ मत्स्य मत्स्य शीर्षे वा वा निर्दहामि । ए
वमितरो ॥१॥

a अग्निं वा । b साग्नें वा । c सुद्वित्ये वा ।

d मत्स्य वा मत्स्य वा शीर्षे मत्स्य वा मत्स्य वा शीर्षे मत्स्य वा
मत्स्य वा शीर्षे ॥१०॥

वा* [२६ १ २५] पद्यानुदरतृणत्रे वेति प्रतिमत्तम् । पद्यान्महावीरानापा
वादिवाद्भ्रति (13) त्रिभिर्मल्लैरित्यर्थ ॥ अग्ने । असौ लोम अनु तत्र सत्यमेव
न तु वौत्स्वम् सत्यमादित्य दे महाप्रीर् अग्ने सत्यायादित्याय वा तामुद
पामीति शेष तथा च श्रुति [१४ १ २ २२] स उदपत्तृत्रे वेत्यसौ वै लोम
अनु सत्र्य७ स्यानु सत्रमेव य एष तपत्येव उ प्रथम प्रवर्गस्तदेतमेतैतत्प्रीणा
ति तस्मादाद् अग्ने वेति ॥ अथ द्वितीयम् साग्नें वा । साग्ने वाग्नेर्वाय वायु
प्रोत्त्रे तामुदपामि तथा च श्रुति [१४ १ २ २३] साग्ने वेत्यय७ सायुर्वाय प
वतः एष दीमा लागात्सि जाऽनुपवतः एष उ त्रितीय प्रवर्गस्तदेतमेतैतत्प्री
णाति तस्मादाद् साग्ने वेति ॥ अथ तृतीयम् सुद्वित्ये वा । सुतरा द्विपति नि
वसति सर्वाभूतानि यस्या सा सुद्वितिर्भूमि तथा च श्रुति [१४ १ २ २४] सुद्वि
त्ये वेत्यय वै लोम सुद्वितिरस्मिन्दि (14) लाग्ने सर्वाणि भूतानि क्षिपत्ययो
ऽग्निर्वा सुद्वितिरग्निर्दोऽस्ति लाग्ने सर्वाणि भूतानि क्षिपत्येव उ तृतीय प्रवर्ग
स्तदेतमेतैतत्प्रीणाति तस्मादाद् सुद्वित्ये वेति ॥ वा* [२६ १ २६] अथाप्यसाव
सिच्चति मत्स्येति प्रतिमत्तम् । अथादुग्नेन प्रीन्महाप्रीरादिभि तुल्यमल्ले सि
चतित्यर्थ ॥ मत्स्य मत्स्येति चाप्यसा वा सिच्चामित्यर्थ ॥१०॥ इति महा
वीरसम्भरण समाप्तम् ॥ ॥

II १ मत्स्यं वा । 1 मत्स्यं वा । c सुद्वित्ये वा तपसे ।

d देवत्या सत्रिता मधानुः । e पृथिव्या साऽस्युर्वास्यादि ।

f अर्चिरसि शोचिरसि तपोऽसि ॥ ११ ॥

का० [२६ २ १३] ब्रह्मानुज्ञातो यमाय वेति महावीरं प्रोक्षति । प्रचरेति ब्रह्मणानुज्ञातोऽध्वर्युत्पविष्य यमाय वेति नक्षत्रेण प्रचरणीय महावीरं वारत्रयं प्रोक्षतोत्यर्थः ॥ त्रीणि यज्ञानि । यमयति नियञ्जति सर्वमिति यम आदित्यस्तत्प्रीत्यै वा वां प्रोक्षामि तथा च श्रुतिः [१४ १ ३ ४] स प्रोक्षति यमाय वेत्येव वै यमो य एव तपत्येव ह्रीद् सर्वं यमयत्येतेनेद् सर्वं यममिष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह यमाय वेति ॥ मखाय वा । मखो यज्ञ प्रवर्ग्यः सूर्यव्यस्तस्यै वा प्रोक्षामि तथा च श्रुतिः [१४ १ ३ ५] एव वै मखो य एव तपत्येव उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह मखाय वेति ॥ सूर्यस्य वा तपसे । तपतीति तपस्तेजः सूर्यतेजोवृषाय प्रवर्ग्याय वां प्रोक्षामि तथा च श्रुतिः [१४ १ ३ ६] एव वै सूर्यो य एव तपत्येव उ प्रवर्ग्यस्तदेवमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सूर्यस्य वा तपसऽइति ॥ का० [२६ २ २०] अज्ञतोत्युच्यमाने देवस्त्वेत्यनक्ति महावीरमाज्यं संस्कृत्य । होत्रा अज्ञति यं प्रययतीति मन्त्रे पठ्यमानेऽध्वर्याज्य विधिना संस्कृत्य तेनाज्येन प्रचरणीय महावीरं मन्त्रेणानक्ति ॥ सविता देव मधुना मधुरेण सर्वज्ञगद्रूपेणाज्येन ह्ये महावीरं त्वामनक्तु लिम्पतु मधेति नुमभावः आगमस्यानित्यत्वात् तथा च श्रुतिः [१४ १ ३ १३] सर्वं वाऽइदं मनु यदिदं किं च तदेनमनेन सर्वेण समनन्तीति ॥ का० [२६ २ २१] रजतशतमान एरऽउपगूहति पृथिव्या सऽस्पृश इति । रजतस्य शतमान शतरत्निकामितं रजतं खरे स्मृतात्तरूपगूहतीत्यर्थः ॥ प्राज्ञापत्या गायत्री रजतदेवत्या । सस्पृशति उपद्रवार्यं स्पर्श करोति संस्पृश रत्नस्य धित्वन्तम् पृथिव्या सम्बन्धिनः संस्पृशः रत्नसत्त्वात् महावीरं ह्ये रजतं त्व पाहि रत्न । देवा रत्नसेभ्यो भीताः सक्तो यज्ञरत्नार्धमग्नैरपत्यं रजत रत्नसां धाताय खरे निर्दुः श्व च पृथिवी महावीरपाकेऽग्नेर्भीता ततोऽसौ मा दृक्षतामिति रजत खरेऽन्तर्दितमिति श्रुतो कथा तथा च श्रुतिः [१४ १ ३ १४] देवा अविभयुर्वद्वै न रममथस्ताद्रक्षाऽसि नाद्रा न ह्यु रित्येवैवाऽएतदेतो यद्विरण्यं नाद्राणाऽ रत्नसामपहृत्याऽइति तथा [१४ १ ३ १४] ययो पृथिव्यु ह्ये वाऽएतस्मादिभयां चकार यद्वै मावं तप्तः शुश्रुचानो न

द्विभ्यादिति तदेवास्याऽऽतदतर्द्धाति रज्ञानमिति ॥ का० [३६ ३ ३ ४] सध्मीद-
स्वेत्युच्यमाने मुञ्जप्रनवान्दिगुणानादीन् प्रतदिश संर करोति तेषु मरुत्वीरमा
व्यवतनचिर्सीति । स्रोत्रा ससीदस्वेति [११ ३०] पथनानेऽधर्मुदिग्गुणितान्मुञ्ज-
पण्डान्गार्हपत्ये प्रदीय संर चतुर्दिक्षु कृत्वा तेषु मुञ्जेषु सप्तताम्यपूर्णं प्रचर
णीय मरुत्वीर निदधातीति सूत्रार्थः ॥ यन्नुस्त्रिद्रुप् धर्मदेवन्या । हे मरुत्वीर त-
मचिच्चन्द्रकातितृपोऽसि शोचिरग्नितेजोऽप्यसि तप सूर्यतपश्चपोऽसि एष वे
धर्मो य एष तपति सर्वं वाऽऽतदेप तदेतमेवैतत्प्रोणातीति श्रुते [१४ १ ३ १०]
यदादित्यगत तेजो जगद्वासतेऽपिल यच्चन्द्रमसि यस्मात्तो तत्तेजो त्रिदि मामरु-
मिति स्मृतेश्च [भगवद्गीता १५ १०] ॥ ११ ॥

- अनामृष्टा पुरस्ताद्गौरार्धित्येऽर्धावे मे दा ।
- पुत्रप्रती दक्षिणाल इन्द्रस्याधिपत्ये प्रजा मे दा ।
- सुपदा पश्चाद्देवस्य सवित्रुरार्धित्ये चक्षुर्मे दा ।
- आश्रुतिरुत्तरतो धानुरार्धित्ये रायस्योप मे दा ।
- विभृतिरुपरिर्दृष्टादस्यतेरार्धित्येऽर्धावे मे दा ।
- विद्याभ्यो मा नाद्राभ्यस्वादि । ४ मनोरर्थासि ॥ १२ ॥

का० [३६ ३ ५] अनामृष्टेति वाचयति प्रादेशमर्थाधि धारयत्तम् । मरुत्वीरोप-
र्धुद्रुष्टान्दिदेश धरत्त यज्ञमानमधर्मुर्मलान्वाचयतीति सूत्रार्थः ॥ सप्त यन्पि पृथि-
र्वदियत्यानि यज्ञमानस्याग्री । हे पृथिवि या त्व पुरस्तात् पूर्वस्या दिशि अना-
मृष्टा रस्तोभिरनार्धिता अग्रेरार्धित्ये स्वामित्ये सति मे मरुत्पगुर्दा देहि ददा-
तेर्नुति मध्यमेऽयनेऽश्वात् आर्ष अग्निमिवास्याऽऽधिपति करोतीति [१४ १ ३
११] श्रुतेः ॥ या त्व दक्षिणस्यां दिशि इन्द्रस्याधिपत्ये सति पुत्रप्रती पुत्रपुत्रा सा
मे मरुत् प्रजा पुत्रादिर्मा दा देहि इन्द्रमेवास्याऽऽधिपति करोति नाद्राणां र-
त्तसामपरत्याऽऽति [१४ १ ३ १०] श्रुते ॥ या त्व पश्चात् पश्चिमायां दिशि सुप-
दा भयति मुद्रु अस्यां सीदति जना इति सुपदा ईषदुःशुधिति [पा० ३ ३ १२६]

खल्वप्रत्ययः सविनुर्देवस्याधिपत्ये सति सा तं मे चक्षु नेत्रेन्द्रियं दा देहि देवने-
 वास्ये सवितारमधिपतिं करोतीति [१४ १ ३ २१] श्रुते ॥ हे पृथिवि या वमुत्त-
 रत उत्तरस्यां दिशि धातुर्ब्रह्मण आधिपत्ये सति आश्रुतिरसि आश्रावयन्ति मन्त्रि-
 जो यस्यां सा आश्रुतिं यद्विषो वृत्तरद्रेजः सा तं मे रयो धनस्य योषं पुष्टिं दा
 देहि धातारमेवास्योऽग्रधिपतिं करोतीति [१४ १ ३ २०] श्रुते ॥ या वमुपरिष्ठा
 उपरिप्रदेशे वृहस्पतिराधिपत्ये सति विधृतिरसि विशेषेण धारयतीति प्रिभृतिः उ
 परिष्ठाङ्गुष्ठादिकं ध्रियते सा तं मे मक्ष्यमोत्रो वल दा देहि वृहस्पतिमेवास्य
 ऽग्रधिपतिं करोतीति [१४ १ ३ २३] श्रुते ॥ का [२६ ३ ७] विद्याभ्यो मेति द
 क्षिणात् उत्तानं पयो निदधाति । महावीरदक्षिणभूमौ (15) यजमानो मन्त्रं प
 ण्स्वकरं निदधात्युत्तानम् ॥ यनुर्वृहती । हे महावीरदक्षिणभूमे विद्याभ्यः सर्वा-
 भ्यः नाश्राभ्यः नाशकत्रीभ्यः पिशाचाद्भिभ्यो लोकप्रसिद्धं नो (16) ऽस्मान् पाहि
 रक्ष सर्वाभ्यो मार्तिभ्यो गोयशेति [१४ १ ३ २४] श्रुतेः इन्दसि वाप्राभेदितयो-
 रिति [पा० ८ ३ ४१] विसर्गस्य सवम् ॥ का [१६ ३ ८] मनारद्येति प्रदेशमुत्त-
 रतः । महावीरदक्षिणभूमौ यजमानो निरप्रदेशं निदधातीति सूत्रार्थः ॥ देवी पाङ्क्तिः ।
 हे धर्मात्तरभूमे तं मनो राज्ञः अद्या वडवासि वदनाय अद्या ह वाऽर नूवा
 मनुमुवाहेति [१४ १ ३ २५] श्रुतेः ॥ १२ ।

a स्वाहा महद्भिः परिधीयस्व ।

b दिवः सुस्पृशेस्याहि । मधु मधु मधु ॥ १३ ॥

का [२६ ३ ९ १०] धृष्टिभ्यां भस्मना परिकीर्याङ्गद्विच विकङ्कतशकलैः परि
 श्रयति त्रयोदशभिः प्राग्दग्भिः स्वाहा महद्भिर्दिव्यप्रिकं (17) दक्षिणातो द्वौ मन्त्रे
 षा । अर्धर्षुर्धृष्टिभ्यां गार्हपत्यस्य भस्माङ्गरांश्च महावीरं परितो निक्षिप्य प्राग्गै
 र्दग्भिस्तयोदशविकङ्कतशकलैर्महावीरं वैष्टयति अङ्गरोपरि शकलानिक्षिपती
 त्पर्यः तन्मन्त्राद्गौ शकलौ मन्त्रेण प्राञ्चो निदधाति जेषांस्तूलीन् एव प्रतिदिशं
 त्रिषु त्रिषु स्थितेषु अधिकं त्रयोदशं दक्षिणातो निदधानीति सूत्रार्थः ॥ मासानां
 त्रयोदश्यात्त्रयोदशशकलैराहादनम् त्रयोदश वै मासा संवत्सरस्य संवत्सर एव

य एष तपत्येष उ प्रचर्म्य इति [१४ १ ३-५८] श्रुतेः । यद्गु पङ्क्तिर्धर्मदेवत्या । हे धर्म त्व स्वाहाकारोऽग्निं हविषामारवात् मूर्ध्वयोऽसि एष वै स्वाहाकारो य एष तपत्येष उ प्रचर्म्य इति [१४ १-३ २६] श्रुतेः अतस्त्वं मरुद्भिः प्रज्ञानिरस्मद्द्रुपाभिः परिश्रीयस्व सेष्यस्व कर्मणि यद् मरुतस्त्वामात्रयस्त्वित्यर्थः विशो वै मरुतो विशैवेतत्तत्रं परित्वृष्टसि तदिदं जत्रनुभयतो विशा परित्वृष्टमिति [१४ १-३ २०] श्रुतिः ॥ का* [२६ ३ १०] मुवर्णाशतमानेनापिदधाति दिवः सऽप्यृश इति । शतरत्तिकाशमितेन सुवर्णेन मरुद्वीरिमाहादयतीति सूत्रार्थः ॥ देवो जगती सुवर्णदेवत्या । हे शतमान दिवः गुलोऽमन्वान्विनः संस्पृशः स्पर्शरत्राँद्विवा-
न्याहि देवा रान्मेभ्यो भौता मरुद्वीररक्षत्रि स्वर्णं स्वापितवत्त इति श्रुतेो क-
वा देवा अत्रिभयुरित्यादिकार्या [१४ १ ३ २६] । का* [२६ ४ २] कृजातिनावकृ-
त्तिर्ध्वित्रैरुपवाशयति त्रिभिर्दण्डवर्दिर्मधु मधिति । कृजातिनकृतेर्दण्डयुक्तास्त्रिभिर्व्य-
जनेरग्निं वीजयति दीपनायेति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यद्गुपि प्राणदेवत्यानि देव्युक्तिः ।
मधुरससान्यान्प्राणो मधु उच्यते मधु मधु मधु प्राणोदानञ्चानत्रयं मरुद्वीरे
स्वापयामोत्यर्थः तवा च श्रुतिः [१४ १-३ ३०] अथ ध्वित्रैराधूनाति मधु मधिति
त्रिः प्राणो वै मधु प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति त्रीणि भवन्ति त्रयो वै प्राणाः प्राण
उदानो व्यानस्तानिवास्मिन्नेतद्दधातीति ॥ १३ ॥

गर्भो देवानां प्रिता मतीनां पतिः प्रज्ञानाम् ।

स देवो देवेन सवित्रा गेत् सऽ सूर्येण रोचते ॥ १४ ॥

का* [२६ ४ ११] परिक्रम्योपतिष्ठन्तेऽकृत्तं चेदग्नीं देवानामिति । ध्वित्रैर्वीजि-
नसमये उत्तर देववत्परिक्रमणं प्रागकृतं धेदिरु त्रिः परिक्रम्येतरवायुत्तिं मकृत्
कृत्वा गर्भो देवानामित्यादिर्निर्ममन्तेऽस्तु मा मा हिंमीरित्येतरवकाशसप्तकैम-
ल्लैः सपन्नमाना ऋचित्रो मरुद्वीरनुप्रतिष्ठन्ऽइति सूत्रार्थः ॥ धर्मदेवत्या अथका-
शमन्वा मा मा हिंमीरित्यन्ताः आन्वा ऋचां पङ्क्तिः । अथ मत्तार्थः देवो दीप्य-
मानो मरुद्वीरे सवित्रा देवेन मरु मगत सगह्ते गमेर्मुटि वा गमऽइति [पा*
१ ० १३] आत्मनेपद् ध्विक्रम्येन सित्य. कियानुदात्तोपदेशेति [पा* ६ ४.३०]

मलोपे ऋत्वाद्ङादिति [पा० ८ २ २०] सिचो लोपः वङ्गल इन्द्रस्यमाङ्गोऽपी
ति [पा० ६ ४ ७५] अडभावः सनो गनीत्यादिना [पा० १ ३ ०१] तड् । यत्र घर्म
सूर्येण सहैकीभूतः सन् सरोचते सम्यग्दीप्यते त वत्र स्तुम इति शेषः । कीदृश-
देवानां दीप्तानां रश्मीनां दृश्यमानानां सर्वेषां वा गर्भं गृह्णातीति गर्भं ग्रहीता
एव वै गर्भा देवानां य एव तपत्येव ह्रीद् ७ सर्व ७ सगृभ्णात्येतेनेद् ७ सर्वं गृभीत-
मेव उ प्रवर्ग्य इति [१४ १ ४ ७] श्रुतिः । तथा मतीनां बुद्धीनां पिता पालकः
बुद्धिप्रवर्तकः प्रजानां पतिः पालकः ॥ १४ ॥

a सन्निग्रिग्निनां गतं स देवेन सवित्रा स ७ सूर्येणारोचिष्टः ।

b स्वाहा सन्निग्रिस्तपसा गतं स देवेन सवित्रा स ७ सूर्येणाव्रूचत ॥ १५ ॥

ब्राह्मणुद्दुप् । य अग्निं घर्म अग्निना सह सगतः सगहते एकीभवति देव
एव देव सवित्रा देवेन देवेन सह सगहते यत्र सूर्येण सह सन्नरोचिष्टः सरो-
चते ॥ अत्र स्वार्हाकारं करोति परा देवतामसाविव वन्दुरिति [१४ १ ४ ६]
श्रुतेः । स्वाहा अग्निः । स्वाहासहितोऽग्निर्घर्मस्तपसा सूर्यतेजसा सगतः सगहते
देवेन देवेन सवित्रा च सगहते सूर्येण सह सन्नव्रूचत सर्वं सम्यक् रोचयति
प्रकाशयति रोचतेर्पिज्ञत्वाद्दु वय त स्तुम इति शेषः ॥ १५ ॥

धर्ता दिवो विभाति तपसस्पृष्टिष्या धर्ता देवो देवानाममर्त्यस्तपोज्ञा ।

वाचमस्मे निग्रह देवानुवम् ॥ १६ ॥

ऊर्ध्ववृत्ती । त्रिजागतोर्ध्ववृत्ती अत्रायौ त्रयोदशवर्षी तृतीय एकादशवर्षी-
स्तेनैकाधिकाः । स देवो घर्म अस्मे अस्मासु विभक्ते शे अदेश वाच निग्रह पु-
रूपव्यत्ययः यत्र निग्रहस्तु स्याप्रयतु किन्भूता वाचम् देवानुव देवान्यीति मिश्रयति
देवेषु तान् द्विगुणितुगभाव आर्ष अग्नित्यमागमशासनमिति वचनात् देवसन्तु
माह्वयत यत्र सनाप्रयवित्यर्थः यदो वै वाग्यज्ञमस्मभ्य प्रयह येन देवान्प्रीणामि-
त्येवैतदिति [१४ १ ४ ८] श्रुतेः देवानुवमित्यत्र संहिताया वकारस्य दीर्घः । स
क यो देव पृथिव्या विभाति शोभते । कीदृशः दिवो धर्ता गुणोक्तस्य धारयि-
ता । तपस रश्मिज्ञालस्य च धर्ता । देवानां च धर्ता । अमर्त्य मनुष्यधर्मरहित

अन्नानर । तपोजा तप आदित्यस्तारनाद्वाप्रतः इति तपोजा सूरीत्पन्न ॥ १६ ॥

अंश्र गोपामनिपग्यमान्ना च परा च पविभिच्चरं तम् ।

स सः प्रीची स विपूचीर्प्रसान् आवरोवर्ति भुवनेधृत ॥ १७ ॥

प्रिट्डीर्षितमोदटा । स घनो भुवनेषु प्रिलोकेषु अन्तर्मध्ये व्यवस्थित आव-
रोवर्ति पुन पुनरावर्तते वृतेर्यदुलुकि वृषन् । कोदृश सः प्रीची सरु अन्नतीति
सः प्रीच्य सरुम्य सः प्रिरदेश सदाक्षना दिशो रग्नीन्वा वसान आहादयन् वस
आहादने जानच्चत्यय (17) । विपूची विपुनिपातो नानार्थः । विपु अन्नतीति वि-
पूच्य ता नानाक्षना दिशो रग्नीन्वा वसान धिप्रतादुगितश्चेति [पा० ४ १ ६]
टीपि अचञ्चेति [पा० ६ ४ १३८ (18)] अलोपे चाविति [पा० ६ ३ १३८] पूर्वप-
ददीर्घ । सः प्रीचीञ्च शेष विपूचीञ्च दिशो वस्तेऽथो रग्नीनिनि [१४ १ ४ १०]
श्रुति । एक सशब्दः पादपूरण । स क यमरुमयश्चमादित्यवृषे पश्यामि । को-
दृश गोपाम गाथावतीति (19) गोपास्तम धियापि यलोप । अनिपग्यमान निप-
ग्यते पततीति निपग्यमान न निपग्यमानोऽनिपग्यमानस्तम् अतरिञ्चे गहृतमपि
नाप पततन । च पुन पविभि देवमार्गे आचरतमागहृत्तन् पराचरत् पराग-
हृत च मननागमने सुर्वाणाम् ॥ १७ ॥

० त्रिद्यासा भुजा पते त्रिद्यस्य मनमस्यते त्रिद्यस्य वचसस्यते सर्वस्य व
चसस्यते । b देवश्रुत् देव धर्म देवो देवान्पारि । c अत्र प्राचीर-
नु वा देवप्रीतो । d मधु माधोभ्यां मधु माधूचीभ्याम् ॥ १८ ॥

अत्यदि । हे त्रिद्यासा भुजां पते सर्वासा पृथिवीना स्वामिन् विश्वस्य सर्व-
प्राणिगतस्य मनम पतेऽप्रियते त्रिद्यस्य वचस पते सर्वप्राणित्रयनस्य पालक
सर्वस्य त्रयोनिक्षणस्य वचस पते प्रवर्तक हे देवश्रुत् (20) देवे श्रुतः इति दे-
वश्रुत् देवप्रमिद हे देव दीयमान हे धर्म द्यस्य देवान्पारि रक्त । एव धर्म
सम्प्रार्थ्याञ्चिनाप्रार हे अचिनी अत्र धो देवप्रीतये देवतर्पणाय अनु अनत्तर
धनी वां प्राची प्राचीन् तर्पयन् लोड्यै नुः पुरुषव्यत्यपन्न पुवपोस्त्या सर्पदे-

वास्तृष्यतीति भावः घाभ्या युवाभ्यां द्यङ्गायवर्णो मधुसन्नक द्राक्षणमुवाच द-
 धद् रु वाऽग्राभ्यानायवर्णो मधुनाम द्राक्षणमुवाचेति [१४ १ ४ १३] श्रुतेः ।
 कीदृशाभ्या युवाभ्या माधीभ्यां मधुद्राक्षणानीयते तौ माध्यो ताभ्याम् ई गतो
 द्विप् । तथा मापूचीभ्यां मधुद्राक्षणमन्नत पूजयतस्तौ मध्वौ ताभ्या मध्वभ्या
 मिति प्राप्ति डीपि अलोपे मपूचीभ्यामिति लिङ्गव्यत्यय आदिदीर्घहान्दस' ॥१८॥

द्दे वा मनसे वा दिवे वा सूर्याय वा । ऊर्ध्वं अंध्र दिवि देवेषु धे
 हि ॥ १९ ॥

परोक्षिक् । आग्वावष्टाणो तृतीयो द्वादशार्ण सा परोक्षिक् परोक्षिक्यरत
 इत्युक्ते । आग्वावर्व्यूह । हे धर्म द्दे वा ददयस्वास्याय वा वां स्तुम इति शे-
 पः मनसे मन प्रुद्यर्थ वा वा स्तुम. दिवे स्वर्गप्राप्त्यै वा वा स्तुम सूर्याय सूर्यतृ-
 प्त्यै वा वां स्तुम' द्दयं सशोध्य मनो निर्मल कृत्वा दिवमस्मात्रीत्या सूर्य तर्पये-
 ति भावः । किं च ऊर्ध्व सावधान सन् अंध्रमस्मदीय यज्ञ दिवि गुल्मीके वर्त-
 मानेषु देवेषु धेहि स्वापय यज्ञे गते यज्ञमानो गृह्ण्येवेति भावः ॥ १९ ॥

a पिता नोऽसि पिता नो वोधि नमस्तेऽग्रस्तु मा मां हिंसी ।

b त्वष्टमत्तत्त्वा सपेम पुत्रान्यग्रून्मयि धेहि पुत्रानमस्मासु धेक्षारिष्टाहृत् स-
 ह्यत्या भूयासम् ॥ २० ॥

ऋगाग्रत्री । हे महावीर त्व नोऽस्माक पितासि पालको भवसि पितेव नो
 ऽस्मान् वोधि वोपय सर्वथा नमस्ते अस्तु मा मां हिंसी मा जहि ॥ ॥ म
 हावीरोपस्वानं समासम् ॥ ॥ का' [२६ ४ १३] त्वष्टमत रत्येनां वाचयति । म
 हावीरमीक्षमाणामपनीतशिरोवस्त्रां धर्म पश्यती पत्नीमध्वर्षुप्राचयतीत्यर्थः ॥ ऋ-
 चां त्रिष्टुप् धर्मदेवत्या पत्न्याशी । हे धर्म वयं वा वा सपेम सपति स्पृशतिक-
 र्मा मेषुनाय त्वामुपस्पृशामः । कीदृशा वयं त्वष्टमत्तः त्वष्टा विद्यते येषां ते त्वष्ट-
 मत्त. त्वष्टा रेतसामधिकारी तत्सहिता मेषुनायोपस्पृशं वीप्राधिष्ठातायेक्षितोऽत
 रतगुता. (21.) । अत पुत्रान् पशून् च मयि विपये त्वं धेहि स्वापय प्रनामुत्त

रौत्तर्जमृज्जिन्मानु वेदि म्यायत्र । किं च पत्या (22) भर्त्रा सहारिटा अनुप-
दिनिना अद् भूयान् भ्रियम् भर्तृमनी चिरे ज्ञियमित्यर्थः । वृषा वै प्रवर्गो
षोषा पत्नी निपुननेयैतत्प्रजनन त्रियलः इति [१४ १ ४ १६] युते ॥२०॥

a अहं रेनुनां सुपताः मुञ्चोनिर्गोनिंया म्वाहं ।

b रात्रि रेनुनां सुपताः मुञ्चोतिर्गोतिंया स्वाहं ॥२१॥

इति मायन्दिनीयायां वासननेयमदितायां मतत्रिंशोऽध्याय ॥३७॥ ॥

रा* [१४ ४ १४] अहं रेनुनेति दक्षिणाः रौदिषां शुद्धोनि । उपम्यानगानयो
समाप्तौ रौदिषाद्वन्या नुचा दक्षिणा रौदिषा पुरोडास भर्तृभुन शुद्धोतीत्यर्थः ॥
घर्नदेवन्ये षुपयो सामानुद्भौ । रेनु प्रजा कर्म वा रेनुना प्रजया कर्मणा वा
मदिनमद् दिन सुपता रौदिषाद्वेनिम प्रीयताम् कीदृशमद् ज्योतिषा स्वकीये
नेत्र तेजना मुञ्चोनि' शोभन इतिरिभ्य तन् प्रिशिटनेजन्मन् म्वाहा इतद्वि-
मुह्यनमन् । रौदिनि स्वर्ग यननानो यान्या तो रौदिषो अग्न्यादित्यो अदोत्रि
वा इनो लोको वा चनुषो वा शिरः प्रवर्गो रौदिषो चुनुषो (23) तत्र द्या-
तान्यादिर्गौदिषप्रजना पुनौ [१४ ७ १ १-५] शेषा ॥ रा* [२६ ४ १४] रात्रिरिति
सायम् । मायान्निनि प्रवर्ग्ये रात्रिरिति मध्येण दावयि प्रवर्गो ययाकान् शुद्धो-
तीत्यर्थः ॥ रेनुना मदिता रात्रि' सुपता प्रीयताम् ज्योतिषा नृया मुञ्चोनिर्गो-
नित् ॥२१॥

श्रीमन्महोपररुने वेदरीये द्दिरिषिये (24) । अग्न्यादिर्गौदिषात्तोऽयं मतत्रिंशो
निद्वयित ॥३७॥ ॥

अत्र राष्ट्रगान्गाया पाठत्रिंशः ॥

I ॥ १ ४ [प्रक्षिरो] - १७ ॥ १-१७ ॥ ॥ II ॥ ११ १३ ॥ ११-१३ ॥

III ॥ १४-१७ ॥ १४-१७ ॥ १८ १९ ॥ १८ ॥ २० [-पञ्चमिं धेखारिटा -]
॥ १९ ॥ २१ ॥ २० ॥ ॥ अनुपदिषु विगति ॥ ॥

इति मायन्दिनीयायां वासननेयमदितायां मतत्रिंशोऽध्याय ॥३७॥ ॥

दृस्वरो वनीयानिति (21) न्यायेन [पा० क० ६ १-१५८ वा० ३] विभक्तिगत उ-
दात्त एव प्रचलनः । तथा सत्यनुदात्तादिकमुदात्तात्तामिदं पदं संपन्नम् ॥ वा ॥ युपेर्भ-
न्नानार्यस्य युषसिभ्या मदिगिति [उ० १ १३०] मदिक्प्रत्ययान्तस्य युष्मद्भ्यस्य द्वि-
तीयायां द्वेति श्य । तस्य प्रातिपदिकस्वरेण षष्प्युदात्तः प्राप्तस्तथाप्यनुदात्तं सर्व-
नपदादावित्यस्य सूत्रस्यानुवृत्तौ सत्यां [पा० ८ १ १८] त्वाप्नो द्वितीयाया इति [पा०
८ १ २३] त्वादेशविधानाद्य शब्दोऽनुदात्त ॥ ऊर्जो ॥ ऊर्जं वलप्राणानयोस्मा-
न्ध्याम् । ऊर्जति वलवत्तं प्राणवत्तं वा करोतीत्पूर्म् अन्नमूर्गित्यन्ननामोर्जयतीति
सत इति यास्कः [निरु० १-२०] (22) । स्वर इषेवत् (23) । संहितायां उदा-
त्तादनुदात्तस्य स्वरित इति [पा० ८ ४ ६६] त्वाशब्दस्य स्वरितत्वम् । मन्त्रद्वयस्य
संहितायामूर्जश्लूकारस्य स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति [पा० १ २ ३१.] प्रच-
याभिधायमिकञ्चुतौ प्राप्तायां तदपवादत्वेनोदात्तस्वरितपरस्य संनतर इत्यत्यन्तनो-
वोऽनुदात्तो भवति [पा० १ २-४०] ॥ अग्रिमस्य त्वाशब्दस्य स्वरितत्वम् ॥ एव
पुत्तरपदेषु संहितास्वरा ऊरुनीयाः ॥ वायव ॥ वतिर्गत्यर्थात् कृवायाजिमिस्व-
दिसाधग्रभ्य उषित्युष्ण [उ० १ १] । सति शिष्टप्रत्ययस्वरिणातोदात्तो वायुशब्द ।
ज्ञस सुव्यादनुदात्तत्वम् । ज्ञसि चेति [पा० ७ ३ १०१] गुणोऽवदेशे च स्यानिऽतर-
तम इति [पा० १ १-५०] परिभाषया उदात्तऽएव ज्ञाते वायव इति मध्योदात्तं प-
दम् । ज्ञसः स्वरितयं पूर्ववत् ॥ स्य ॥ अस्तिर्नटि शपो लुकि शमोरहोप इत्य-
कारलोप [पा० ६ ४ १११] । तिङुतिउ इति [पा० ८ १ ०८] निघात ॥ द्वेव ॥
पचादिवाद्च् [पा० ३ १ १३४] । चित इत्यतोदात्त [पा० ६ १ १६३] ॥ व ॥ व-
ड्वचनस्य वत्सत्तावित्यनुदात्तो वसादिशः [पा० ८ १-२१] ॥ सविता ॥ पू प्रेरणे ।
णुन्तृचाविति तृच् [पा० ३ १ १३३] । इडागम । चिन्नादतोदात्त ॥ प्र ॥ अय-
सर्गात्राभिवर्जमित्यानुदात्त [फि० ४ १०] ॥ अर्षयतु ॥ ऋ गतौ । हेतुमति चेति
फिच् [पा० ३ १ २६] । अर्तिश्शीर्लीर्गिर्गिन्नाग्यातां पुष्पाविति [पा० ७ ३ ३६]
पुक् । पुगन्तेति [पा० ७ ३ ८६] गुण । निघातत्र ॥ श्रेष्ठतमाय ॥ प्रशस्यगच्छदति-
शायने तमविठनावितोठम् [पा० ५ ३-५५] । प्रशस्यस्य अ [पा० ५ ३ ६०] इति आदे-
शः । त्रित्यादिर्नित्यमित्यानुदात्तत्वम् [पा० ६ १ १६०] । तत पुनस्तामप् तस्य पिया

I a देवस्य त्वा सवितु प्रस० । b आद्देऽदित्यै रात्रासि ॥१॥

श्रीगणेशाय नमः (1) ॥ का० [२६ ५ १] देवस्य त्वेति रज्जुसदानमादायेऽऽह-
कीति गामाकृयति नाम्ना च त्रिरुच्चैरपरिणा गार्हपत्य गहन् । अर्घ्यर्देवस्य त्वेति
रज्जुसदानमादाय गार्हपत्यस्य पश्चाद्गहन् इऽऽहकीति वाक्वचत्रयेणा घर्मदुष्वा गामा-
कृयति असावेकीति गोर्नाम्ना चाद्यैस्त्रिवारमाकृयतीति सूत्रार्थः ॥ रज्जुदेवत्य पञ्च
प्राज्ञापत्या गापत्री । हे रज्जो सवितुर्देवस्याज्ञाया वर्तमानोऽश्विनोर्वाङ्म्यां पूषो
कृस्ताभ्या त्वामादे गृह्णामि घत० त्वमदित्यै अदित्या देवमातु रात्रा रसना मेप
लासि नवसि पच्ये चतुर्थी ॥१॥

a इऽऽहकिं । b अदित्यैऽहकिं । c सरस्वत्येहिं । d असावे-
हिं । e असावेहिं । f असावेहिं ॥२॥

हे इडे (2) मानवि एहि आगह हे अदिते देवमात एहि हे सरस्वति वाक्
एहि । अतस्मिस्तद्वदस्तत्सादृश्याय । इडा हि गौरदितिर्हि गो सरस्वती हि
गौरिति [१४ २ १७] श्रुतेः ॥ नाम्ना त्रिरुच्चैराकृयति असौ धवलि एहि एवं
त्रिः ॥२॥

a अदित्यै रात्रासीन्द्राण्याऽऽलीयः । b पूपासि । c घर्माय दीघ ॥३॥

का० [२६ ५ ३] अदित्यै रात्रेति गा पाशेन प्रतिमुच्य स्थूणाया वद्धा पूपासी-
ति वत्समुत्सृजति । आगता गामदित्याऽइति मलेषा पाशेन वद्धा त पाश स्तम्भे
वद्धा पूपासीति वत्स मुञ्चतीत्यर्थः ॥ हे रज्जुपाश त्वमदित्यै रात्रा रसनासि इ-
न्द्राण्ये इन्द्रपत्न्याः उलीयः शिरावेष्टनमसि एतेन पाशमिन्द्रापपुलीप करोतीत्य-
र्थः तनेवैनमेतत्करोतीति [१४ २ १८] श्रुतेः ॥ वत्स मुञ्चति पूपासि दैव्यनुष्टुप्
वत्सो देवता हे वत्स त्व पूपा धामुरिति वायुर्यया वृष्टिमाप्याययति तया त्व प्र-
सृजेणा पप आप्यापयस्वेति भावः अथ वै पूपा योऽयं पवतऽएप हीदु सर्व पु-
ष्यत्येष उ प्रवर्ग्य इति [१४ २ १९] श्रुतेः ॥ का० [२६ ५ ४] सदाय घर्माय दीघे-
ति वत्समुत्सृजति । धेनु रज्ज्वा पश्चिमपादयोर्वद्धा वत्समपाकरोतीत्यर्थः ॥ देवी

पङ्क्तिं वत्सो देवता हे वत्स घर्माय घर्माय दीघ देहि पर पर जेपर ना सत्र
पासीरित्येव दो दाने घडुन्न हन्दीति [पा० २ ४ ७३] शपो लुक् ॥३॥

- a अश्विभ्या पिन्वस्व । b सस्वत्त्रै पिन्वस्व । c इन्द्राय पिन्वस्व ।
d स्वाहेन्द्रवत् । e स्वाहेन्द्रवत् । f स्वाहेन्द्रवत् ॥४॥

का० [२६ ५ ५] अश्विभ्या पिन्वस्वेति पिन्वने दोषि । पिन्वने पात्रि प्रति
मत्र गा दोग्मीत्यर्थ ॥ अश्विभ्या पिन्वस्व इन्द्राय पिन्वस्व यनुर्गायत्री सस्वत्त्रै
पिन्वस्व यानुद्रुप् निज्जोक्ता देवता । हे पर अश्विभ्यामर्वाय त्र पिन्वस्व स-
म्भ्रयस्व सस्वत्त्रै च पिन्वस्व अश्विनौ वाऽऽतगवस्य शिर प्रत्ययत्ता तात्रैवे
तत्प्रोक्तातीति श्रुति [१४ २ १ १३] सस्वत्त्रा वाचा मत्रा इन्द्राय यज्ञशिरोऽश्वि
भ्या सहितमिति तसार्थे क्षस्वेति भाव ॥ का० [२६ ५ ६] स्वाहेन्द्रवदिति वि-
पुषाऽभिमत्रयते । पिन्वन्पतितान्यय रूपानभिमत्रयतऽऽत्यर्थ ॥ यनुर्गती त्रि-
पुषो देवता । यत् इच्छमाने स्वन तत्स्वाहा सुडतमस्तु इन्द्रवत् इन्द्रसगुता
चास्तु ॥४॥

a यस्ते स्तन शशयो धो मयोभूयो रत्नया वंसुप्रिय मद्भ्र ।

येन त्रिशा पुशसि वार्याणि सस्वति तमिद् धातत्रेष्क ॥

b इत्रैरिन्द्रमन्वेमि ॥५॥

का० [२६ ५ ७] यस्ते स्तन इति स्तनमालभते । गोस्तनानालभते नातात्रिक
वचनमित्यर्थ ॥ वाग्देवत्या त्रिद्रुप दीर्घतमादृष्टा । हे सस्वति त स्तनमिहा
स्मिन्व्याने धातत्रे धेनु पाने तुमर्थे तत्रिप्रत्यय पानार्थमक बुरु मम पानाय प्रय
हेत्यर्थे लाड्ये लट शपि लुप गुण । त वम् यस्ते तत्र स्तन स्तन इव स्त-
न (३) शशय जेते इति शशय अचत्रयै दिवम् पूर्वस्यात्र च ह्यन्द्सम् सुत
स्वास्ते अन्यैरनुप्रभुतायात यस्त स्तनो निदिता गुद्यामिति [१४ २ १ १५]
श्रुते । पर स्तना मयाभू मय सुत्र भाजयति प्राययति सत्रभूतानामिति मयो-
भू । यत्र स्वया स्वानि दधाति रत्नया रत्नणीयाना धनाना धारयिता । यच्च

वसुवित् वसु धनं विन्दति वेत्ति वा वसुवित् । यत्र सुदत्र सुष्टु ददातीति सु-
दत्र दाता धनवानन्यो दातु न शक्नोति वत्स्तनस्तु धनवान्दाता वेति अन्येभ्य
आप्रिवयन् । किं च येन स्तनेन विद्या विद्यानि सर्वाणि वार्याणि वर्याण्यनि
वस्तूनि त्वं पुष्यसि पुष्यासि त स्तन मत्पानाय प्रयक्षेत्यर्थः ॥ का* [२६ ५ ११]
उपद्रव परसेत्युच्यमाने गहृत्युर्वत्तरिक्षमिति । उपद्रवेति मन्त्रे होत्रोच्यमाने उ-
र्विति मन्त्रेणाध्वर्युर्गीतनीयाद्गर्हपत्य प्रति गहृतीत्यर्थः ॥ प्राजापत्या गायत्री ।
विशालमतरिक्षमनु इमि गह्वानि ॥ ५ ॥

a गायत्रं हृन्दोऽसि । b त्रैष्टुभं हृन्दोऽसि । c ग्वात्रापृथिवीभ्यां त्वा
परिगृह्णामि । d अत्तरिक्षेणोपयहामि । e इन्द्रांश्चिना । f म-
धुनः सार्वस्यं धर्मं पातं वसवो यज्ञं वाद् । g स्वाहा सूर्यस्य रश्म-
ये वृष्टिवनये ॥ ६ ॥

का* [२६ ५ १०] परीशासावादत्ते गायत्रं हृन्दोऽसीति प्रतिमन्त्रम् । गायत्रमि-
ति मन्त्राभ्यां परीशासौ (4) गृह्णातीत्यर्थः ॥ यत्रुर्गायत्र्यौ परीशासौ देवते । हे
परीशास त्वं गायत्रं हृन्दोऽसि गायत्र्येव गायत्रं स्वर्वेऽण् गायत्रीहृन्दोऽप्यसि ।
त्रिष्टुवेव त्रैष्टुभं त्रिष्टुहृन्दोऽप्यसि द्वितीयम् ॥ का* [२६ ५ १४] ताभ्यां महा-
वीरं परिगृह्णाति ग्वात्रापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति । ताभ्यां परीशासाभ्यां म-
हावीरनादत्तऽइत्यर्थः ॥ यनुर्गतौ महावीरो देवता । हे महावीरं ग्वात्रापृथि-
वीभ्यां शुभूमिभ्यां कृत्वा (5) त्वा त्वां परिगृह्णामि परीशासयोग्वात्राभूमौ अद्यस्ते
महावीरे चादित्योऽध्यस्तः तथा च श्रुतिः [१४ ० १ १६] इने वै ग्वात्रापृथिवी
परीशासावादित्यः प्रवर्गोऽमुं तदादित्यमाभ्यां ग्वात्रापृथिवीभ्यां परिगृह्णातीति ॥
का* [२६ ५ १५] उच्यन्त्य मुञ्जवेदेनोपयमन्योपयमन्योपयमन्योपरिगृह्णात्यत्तरिक्षेणोपयहामि ।
परीशासगृह्णोत महावीरमूर्धं कृत्वा मुञ्जकृतवेदेन संमाह्वीपयमन्या तुचा त गृ-
ह्णातीत्यर्थः ॥ यत्रुर्गृह्णोती धर्मा देवता । हे धर्मात्तरिक्षेणोपयहामि वा वामु-
पयहामि निगृह्णामि उपयमन्यत्तरिक्षेणोपयहामि च स्तूपते तथा च श्रुतिः [१४
० १ १०] अत्तरिक्षेण वाऽउपयमन्यत्तरिक्षेण ह्रीद्ब सर्वमुपयतमयोऽउदरं वा उप

पमन्युदरेण ह्येदं सर्वमन्नाद्यमुपयतं (6) तस्मादाहान्तरिजेपोपयहामीति ॥ का*
 [२६ ५ १६] अन्नापयसावसिच्य शान्ते गो* पयोऽवनयतीन्द्राश्चिमेति । अन्नादुग्धेन
 मन्दाप्रीं तूर्णो सिञ्चा शान्ते क्षीणज्वालि तत्र गोपयः सिञ्चतीत्यर्थः ॥ द्राक्षी
 गायत्री विद्ये देवा देवताः । हे इन्द्र हे अग्निना अग्निनीं हे वसवः वासयित्वा-
 रो गृयं मधुनी मधुरस्य पयसो घर्म रसे पात पिवत पिवदशाभावश्चान्दसः की-
 दृशस्य मधुनः सारधस्य सर्घा मधुमलिका अत्र सर्घा मधुमूर्ता अमरा-श्च अ-
 विज्ञ तैः कृतं सारधं तस्य । घर्मं पातेति रस पातत्येवैतदाहोति [१४. २ १ २०]
 श्रुतिः । किं च हे इन्द्रादयः वाह वपदृरेण स्वाहा सुष्ठु इतं सारधं मधु सूर्य-
 स्य रश्मये किरणाय गृयं यज्ञत दत्त यज्ञतिर्दानार्थः वपदृरुताऽ इतमेवमस्मैतद्व-
 त्तीति श्रुतेः [१४ २ १. २०] । किम्भूताय रश्मये वृष्टिवनेये वृष्टिं वनति ददाति
 वृष्टिवनिस्तस्मै यो रश्मिर्वृष्टिं दत्ते तस्मै मधु दत्तेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः [१४ २-
 १. २१] सूर्यस्य रु वाऽऽहो रश्मिर्वृष्टिवनिर्नाम घेनेमाः सर्वाः प्रजा विभार्ति तमे-
 वैतत्प्रीणातीति ॥ ६॥

- a. समुद्रायं त्वा वाताय स्वाहा । b. सरिरायं त्वा वाताय स्वाहा ।
 c. अनाभुष्यायं त्वा वाताय स्वाहा । d. अप्रतिधुष्यायं त्वा वाताय स्वाहा ।
 e. अब्रस्येवं त्वा वाताय स्वाहा । f. अग्निमिदायं त्वा वाताय स्वाहा ॥ ७॥

का* [२६ ६ १] प्रेतु ब्रह्मणास्यतिरित्युच्यमाने समुद्राय त्वेति वातनामानि ज्ञ-
 पति महन्नाह्वनीयम् । प्रैविति ह्येदोच्यमाने आह्वनीयं प्रति महन्नाह्वयुः समु-
 द्रायेत्यादीनि द्वादश वातनामानि स्वरेण ज्ञपतीत्यर्थः ॥ द्वादश यज्ञीय वातना-
 मदेवत्यानि । हे घर्म वाताय त्वा त्वां स्वाहा ब्रह्मोमि कीदृशाय वाताय समुद्राय
 समुद्रवन्दुदवन्ति सर्वाणि भूतानि यस्मात्स समुद्रस्तस्मै अयं घे समुद्रो योऽयं व-
 यतः एतस्मादि समुद्रस्तस्यै देवाः सर्वाणि भूतानि समुद्रवन्ति तस्माद्देवेनं ब्रह्मो-
 तांति [१४ ० ० २] श्रुतेः ॥ सरिराय । सद् ईरते. गहृति सर्वभूतानि सिदार्यानि
 यस्मान् सरिरस्तस्मै वाताय घर्म त्वां ब्रह्मोमि अयं घे सरिरो योऽयं यवतः एत-
 स्मादि सरिरस्तस्यै देवाः सर्वाणि भूतानि सद्देरतः इति [१४ २ २ ३] श्रुतेः ॥ अ-

नाधृष्याय । न आधर्षितुं परामत्रितुं शक्योऽनाधृष्यः तस्मै । अप्रतिधृष्याय । न प्रतिधर्षितुं प्रतियोद्धुं शक्योऽप्रतिधृष्यस्तस्मै वातायेत्युक्तम् अयं वाऽअनाधृष्योऽप्रतिधृष्यो योऽयं पवतऽइति [१४ २ २ ४] श्रुते ॥ अवस्यवे । अवो रक्षामि-
इति अवस्यति अवस्यतीत्यवस्युः सुप आत्मिनः क्वच् क्वाच्छन्दसोति [पा० ३-२-
१७०] उप्रत्ययः अवनशीन्ताय ॥ अशिमिदाय । क्लेशात्मकं कर्म शिमि तन्न ददा
तीत्यग्निनिदस्तस्मै क्लेशानिवर्तकाय वाताय अयं वाऽअवस्युरशिमिदो योऽयं प-
वतऽइति [१४ २-२ ५] श्रुते ॥ ७ ॥

- a इन्द्राय वा वसुमते रुद्रवते स्वाहा । b इन्द्राय वादित्यवते स्वाहा ।
c इन्द्राय त्वाभिमातिरे स्वाहा । d सवित्रे त्वंऽऋभुमते विभुमते वा-
ज्रवते स्वाहा । e वृहस्पतये वा विश्वदेव्यावते स्वाहा ॥ ८ ॥

वसवो विद्यन्ते यस्य स वसुमान् रुद्रा विद्यन्ते यस्य रुद्रवान् तस्मै वसुयताय
रुद्रयुतपिन्द्राय वाताय हे धर्म त्वां स्वाहा जुहोमि अयं वाऽइन्द्रो योऽयं पवत
इति [१४ २ २ ६] श्रुतेः ॥ आदित्या विद्यन्ते यस्य स आदित्यवान् तस्मै आदि-
त्ययुतापेन्द्राय वाताय स्वाहा ॥ अभिमातीन्सपत्नान्कृतीत्यभिमातिहा सपत्नो
वाऽअभिमातिरिति [१४ २ ७ ८] श्रुतेः शत्रुनाशकापेन्द्राय वाताय त्वां जुहोमि ॥
सूते स सविता तस्मै चेटयित्रे वाताय त्वां जुहोमि अयं वै सविता योऽयं पवत
इति [१४ २ २ ९] श्रुतेः कीदृशाय ऋभुमते ऋभुरस्यास्ति ऋभुमान् विभुरस्यास्ति
विभुमान् वाज्रोऽस्यास्ति वाज्रवान् आङ्गिरसस्य सुधन्वनस्य पुत्रा ऋभुविभुवा-
नास्तगुक्ताय वाताय ॥ वृहस्पतये वृहतां भृहतां पतिर्वातस्तस्मै अयं वृहस्पति-
योऽयं पवतऽइति [१४ २ २ १०] श्रुतेः कीदृशाय विश्वदेव्यावते विश्वेषा देवानां
समूहो विश्वदेव्यन् तदस्यास्ति विश्वदेव्यवान् तस्मै मत्वे सोमाच्चन्द्रियविश्वदेव्य-
स्य मताविति [पा० ६ ३-१३१] दीर्घः सर्वदेवसहिताय जुहोमि ॥ ८ ॥

II. a पनाय वाङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहा ।

b स्वाहा धर्माय । c स्वाहा धर्मः पित्रे ॥ ९ ॥

धमाय वायवे हे धर्म वा शुद्धोमि अत्र वै यमो योऽयं पत्रतः इति [१४ २
 ० ११] ध्रुते । कीदृशाय धमाय अद्भिरस्वते अद्भिरसो मुनयोऽस्य सति अद्भिर-
 स्वान् अयस्मयादीनि हृन्दसीति [पा० १ ४ २०] भक्तदाया सस्य विसर्गभाव ।
 पितृमते पितरोऽस्य सति पितृमान् अद्भिरपितृयुताय वातपितृव्य ॥ ॥ वातना-
 मानि समाप्तानि ॥ ॥ सा० [२६ ६ २] स्वाहा धर्मपितृयपयन्या सित्तति धर्म ।
 उपयन्या सुचा सुस्व घृत धर्म सित्ततीत्यर्थ ॥ धर्माय स्वाहा एतदाद्य सुदु-
 तमस्तु ॥ का० [२६ ६ ३] स्वाहा धर्म पित्रः इति जपित्वातिक्रम्याश्चाख्यातु धर्मस्य
 पठेति । अत्रसव्यत्रान्दक्षिणास्य स्वाहेति मत्र स्वरेण जपित्वा सव्येन जल स्पृ-
 ट्वा धर्मरूस्तोऽतिक्रम्याश्चात्र धर्मस्य पठेत्यादेत्यर्थ ॥ स्वाहा धर्म पित्रे पित्र्या-
 पास्तु ॥ १ ॥

त्रिधा आशा दक्षिणसद्विद्यान्देवान् गीदृष्ट ।

स्वादाऽनृतस्य धर्मस्य मर्गा पितृवतमश्चिना ॥ १० ॥

का० [२६ ६ ४] वपट्स्वते शुद्धोति विद्या आशा इति । वपट्स्वते सति धर्म
 शुद्धोतीत्यर्थ ॥ अश्विदेवत्वानुद्रुप् । इह यत्र दक्षिणासत् दक्षिणास्या दिशि सीद-
 ति तिष्ठति दक्षिणासत् सर्वनाम्नो वृत्तिभात्रे पुषदाय दक्षिणात स्थितोऽधुर्गि
 या सर्वा आशा दिशो विद्यान् सर्वान् देवान् च अयात् अयात्तीत् षडोर्नुडि
 चूर्लीपे वृषम् इष्टवान् दक्षिणात स्थिता ष्वाडोर्नुदति (७) । अतो अत्रोमि
 हे अश्विना अश्विनो स्वादाऽनृतस्य वपट्स्वरानन्तर इतस्य मधोर्मधरास्वाद्स्य धर्म
 युवा पितृवतम् कर्मणि पठो ॥ १० ॥

a द्विवि धा इम पत्रमिम यत्र द्विवि धा ।

b स्वादाऽनृतं धर्मिनाय ज पत्रुर्भ्य ॥ ११ ॥

का० [२६ ६ ५] द्विवि धा इति प्रित्कम्पयति । मदावीर् त्रिद्वर्ध कम्पयति
 सन्मन्त्रेण द्विस्रूलोमिति सूत्राय ॥ पत्रुर्धर्मदेवत्य सामोक्तिम् । हे मदावीर्
 इम मदीय पत्र त्व द्विवि गुलोके धा धेरि स्वापय इम पत्र द्विवि धा इति
 पुनरतिरादराया अभ्यासे भूषात्तमर्थ मन्यत्तः इति [निह १० ४२] वचनात् ॥

का० [३६. ६ ६] स्वाहाप्रायश्चित्त्यनुवपद्रुकृते । अनुवपद्रु स्वाहेति मन्त्रेण धर्म जु-
होतीत्यर्थः ॥ यज्ञियाय यज्ञक्षितायाम्रये स्वाहा सुकृतमस्तु यजुर्भ्यः सकाशात् अ-
स्माक श सुखमस्तु ॥ ११ ॥

अश्विना धर्म पात० रुद्धानमरुर्दिवाभितृतिभिः ।

तन्त्राधिणे नमो ग्वावापृथिवीभ्याम् ॥ १२ ॥

का० [२६ ६ ७] अश्विना धर्ममिति ब्रह्मानुमन्त्रयते । ब्रह्मा धर्ममभिमन्त्रयते
ऽर्त्यर्थः ॥ स्वराडुक्तिक् । अश्विनावादित्यो ग्वावापृथिव्यो च देवताः । हे अश्वि-
ना अश्विनौ पुत्रां धर्म पात पिवतम् कामिः जतिभिर्वनैः निमित्तैः अवनं कृत्वा
पिवतमित्यर्थः कीदृशीभितृतिभिः अरुर्दिवाभिः (८) अरुः शब्देन प्रातःकालः दि-
वाशब्देन सायंकालः प्रातः सायंकालोपलक्षिताभिः प्रवर्ग्यकालः स एव पतः ।
कीदृशं धर्म रुद्धानम् वा गतिगन्धनयोः ल्युट् रुदि वानं गमनं यस्य स रुद्धानः
रुद्धान एव रुद्धानस्तम् स्वर्ग्येऽण् रुदयप्रियमित्यर्थः । एव धर्मपानायाश्चिमो
सम्प्रार्थ्य तत्साहाय्याय सूर्यादीन्नमति तन्त्राधिणे नमः तन्वते तन्त्रम् पट्टरचनाय
तुरीणन्ताकाप्रोतास्तत्त्वस्तत्त्वमुच्यते तदन्नमसि कालचक्रमपि तन्त्रमुच्यते तथा
चामिधानम् (९) तन्त्रे राष्ट्रि परश्चन्द्राप्रधानयो (१०) अग्ने कुटुम्बकृत्ये तन्त्रुवनि
परिहृदे श्रुतिशास्त्रान्तरे शास्त्रे करणे धर्मसाधके (११) इतिकर्तव्यतातत्त्वोरिति
तन्त्रे कालचक्रे एति निरन्तरं गृह्णति तन्त्रायी तस्मै आदित्याय नमोऽस्तु एव वै
तन्त्रायी य एव तपत्येव ह्रीमां लोकोस्तन्त्रमिवानुसंचरतीति [१४ २ २ २२] श्रु-
तिः । ग्वावापृथिवीभ्यामुभाभ्यां लोकाभ्यां तदधिष्ठात्रीभ्यां नम ॥ १२ ॥

अपातामश्विना धर्ममनु ग्वावापृथिवीऽग्रम०सताम् ।

इहेव रत्नमः सत्तु ॥ १३ ॥

का० [२६ ६ ८] अपातामिति यजमानः । यजमानः धर्ममभिमन्त्रयतेऽर्त्यर्थः ।
ककुपुक्तिक् अश्विदेवत्या मध्यम पादो द्वादशार्णाः आगन्तावटाणी सा ककुपु म-
ध्यमञ्चेत्ककुपुतित्युक्ते । अश्विना धर्ममपातामपिवतां लुङ् ग्वावापृथिवी अन्वमंसा-
तामनुमत्तवत्यो साधु कृतमिति अनुमेनाते इत्यर्थः अत एवाश्व्यादिप्रसादात् इहे

वास्मद्गृहे स्थितानामस्माकं रातयो धनानि सतु रक्षेव रातयः सत्त्वितोरक्षेव नो धनानि सत्त्वित्येवैतदाक्षेति [१४.२.२.२६.] श्रुतेः ॥ १३ ॥

- a. रुपे पिन्वस्व । b. ऊर्जे पिन्वस्व । c. ब्रह्मणे पिन्वस्व । d. क्षत्राय पिन्वस्व । e. गात्रापृथिवीभ्यां पिन्वस्व । f. धर्मासि सुधर्म । g. अमेन्यस्मे नृणामि धारय ब्रह्म धारय क्षत्रं धारय विशं धारय ॥ १४ ॥

का* [२६.६.१.] रुपे पिन्वस्वेति पिन्वमानमनुमन्त्रयति । पिन्वमानमतिततं धर्ममभिमन्त्रयताऽश्त्यर्थः ॥ अथां पाङ्क्तिः धर्मदेवत्या । हे पिन्वमान धर्म रुपे वृथ्ये पिन्वस्व पुष्टो भव वृथ्यम् ऊर्जेऽन्नाय पिन्वस्व अन्नं वर्षय ब्रह्मणे ब्राह्मणोभ्यः पिन्वस्व क्षत्राय क्षत्रियेभ्यः पिन्वस्व गात्रापृथिवीभ्यां पिन्वस्व ब्राह्मणाक्षत्रिय-गात्रापृथिवीस्तर्पयेत्यर्थः ॥ का* [२६.६.१०.] धर्मासीत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धम् । ऐशानो दिशं प्रत्युत्क्रामतीत्यर्थः ॥ यद्गुणायत्री धर्मदेवत्या । हे धर्म हे सुधर्म (12) सुष्ठु धारयतीति सुधर्मः हे साधुधरणशील त्वं धर्म असि सर्वत्रगतो धारणामसि आङ्गतिपरिणामद्वारेण सर्वं धरतीत्यर्थः ॥ का* [२६.६.११.] अमेन्यस्मेऽश्ति खरे करोति । मरुत्वीरं खरे आसादयतीत्यर्थः ॥ अग्न्यृक्षती धर्मदेवत्या । हे धर्म अमेनि मित्रं हिंसायां मिनोति हिंसस्तीति मेनिः न मेनिरमेनिः सुपां सुनुमिति [पा* ७ १.३१.] सुलोपः अमेनिः अहिंसन् अक्रुथन् सन् अस्मे अस्मात् नृणामि धनानि धारय स्वापय नृमपयतीति नृणाम् अक्रुथन् धनानि धारयेति [१४.२.२.३०.] श्रुतिः ब्रह्म क्षत्रं विशं च धारय विप्रादीनास्मद्गणान्कुर्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

- a. स्वाहा पूजे शरत्ते । b. स्वाहा यावभ्यः । c. स्वाहा प्रतिरुवेभ्यः । d. स्वाहा पितृभ्य ऊर्ध्वर्हिभ्यो धर्मपावभ्यः । e. स्वाहा गात्रापृथिवीभ्याम् । f. स्वाहा विद्येभ्यो देवभ्यः ॥ १५ ॥

का* [२६.६.१२.] विक्रद्धतशरुलेर्गुहोति धर्मे न्यद्य-न्यद्य स्वाहा पूजे शरत्ते ऽश्ति प्रतिमत्तम् । धर्मे नितरामया विक्रद्धतशरुलेर्धर्माद्यं गुहोति स्वाहा पूजे ऽश्ति प्रतिमत्तमित्यर्थः ॥ सप्त लिङ्गोतदेवतानि यज्ञीय । शरशब्दो दध्यपरिच-

स्नेह्वाचरुः अत्र स्नेहमात्रवाची शरत्ते स्नेह्कर्त्रे पूजे वाताय प्राणदृषाय स्वाहा
 मुद्गतमस्तु । अवरु स्वाहाकार करोति परा देवतामिति [१४ २ २ ३२] श्रुते-
 रादौ स्वाहाकारस्ततो देवतापदानि । अथ वै पूषा योज्य पवतऽएव ह्रीदऽ सर्व
 पुष्यत्येष उ प्राणा प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधातीति [१४ २ २ ३२] श्रुतिः ॥ गृह्णन्ति ते
 ग्रावाणाः प्राणा विषयग्रहणाशीला तेभ्यः स्वाहा प्राणा वै ग्रावाणा प्राणानेवा-
 स्मिन्नेतद्दधातीति [१४ ० २ ३३] श्रुतिः ॥ प्रतिरुवन्ति शब्द कुर्वन्ति प्रतिरुमन्ते
 वा घान्प्राप्येति प्रतिरुवा प्राणा तेभ्य स्वाहा प्राणा वै प्रतिरुवा प्राणान्हीदऽ
 सर्व प्रतिरुतमिति [१४ ० २ ३४] श्रुतिः ॥ का° [२६ ६ १४] चतुर्व्यमङ्गतमुदुङ्गीक्ष-
 माणो दक्षिणातो वर्हिष्युपगूहति । चतुर्व्य शरुलमङ्गतमेवोदीची पश्यन्वेदेर्दक्षि-
 णभागे आतिव्यावर्हिषि प्रवेशयतीत्यर्थः ॥ पितृभ्यः स्वाहा कीदृशेभ्यः उर्ध्ववर्हि-
 र्यः उर्ध्व प्रागय वर्हिष्येपा ते उर्ध्ववर्हिषः तेभ्यः सोमपाभ्य इत्यर्थः तथा धर्मपा
 वभ्यः धर्म पिबन्ति धर्मपावानः तेभ्यः स्वाहा ॥ ग्वावापृथिवीशब्देन प्राणोदाना-
 बुच्येते ताभ्यां मुद्गतमस्तु प्राणोदानौ वै ग्वावापृथिवी प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्-
 दधातीति [१४ २ ० ३६] श्रुतिः ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा प्राणा वै विश्वे देवा
 प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधातीति [१४ २ २ ३७] श्रुतिः ॥ १५ ॥

a स्वाहा रुद्राय रुद्ररुतये । b स्वाहा सं ज्योतिषा ज्योति ।

c अरुः केतुनां जुपताऽ सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा ।

d रात्रिः केतुनां जुपताऽ सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा ।

e मधुं उतमिन्द्रतमेऽग्राम्रश्यामं ते देव धर्मं नमस्तेऽग्रस्तु मा मा ह्यिऽ
 सोः ॥ १६ ॥

का° [२६ ६ १५] सप्तम च सर्वलेपाक्तं दक्षिणेक्षमाणाः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयहति ।
 मूलाग्रात्रधि धर्मघृताभ्यक्त सप्तमं शरुल दक्षिणं पश्यन्प्रतिप्रस्थात्रे ददातीत्यर्थः ॥
 रुद्र इति स्तोतृनामसु [निघ° ३ १६] पठितम् रुद्रैः स्तोतृभिर्हूयते आरूयतऽइति
 रुद्ररुतिः तस्मै स्तोतृस्तुताय रुद्राय मुद्गतमस्तु ॥ एव सप्तयनुषां मध्ये चतुर्व्यसप्तम-
 योर्विनियोग उक्तः शेषैः पञ्चशकलैराज्यहोमः ॥ का° [२६ ६ १७] स्वाहा सं

ज्योतिषेत्युपयमन्यानासिञ्चति धर्मम् । धर्मसन्त्रन्धि घृतनुपयमन्यानासिञ्चति पूर्वं
 मुस्स्य धर्मं नीतनपुना धर्मस्य मुचि नपतोर्त्य ॥ पयोदेवत्यम् पुरमुद्रुप् ।
 ज्योतिषं धर्मस्य घृतं ज्योतिषोपयमनोस्त्वेन घृतेन सगह्स्तान् स्वादा सुदुतनस्तु
 ज्योतिषोऽन्तरस्मिन्ययो भवति ज्योतिरितरस्या ते ज्योतिषो ज्योतिषी सगह्स्ते
 इति [१४ २ २ ४०] श्रुते पयो देवता ॥ का* [२६ ६ १०] मत्प्रक्रमेणात्तरौ रौ
 दिषा शुद्धोति । उत्तरं रौदिषा मत्प्रक्रमेण स ज्योतिषा ज्योतिरितन्मत्प्रक्रमेणो
 ऽनतरं शुद्धोतीत्यर्थः ॥ अद् वेतुना । व्याख्याते यजुषी [३० २१] ॥ का* [२६
 ६ २०] अग्निहोत्राभूता इत्या वाग्निवद्वत्त्वमिति मनु उतमिति । उपयमन्यामा
 नीत धर्माद्यमग्निहोत्रहोमप्रकारेण समत्प्रक्रमेण इत्या वाग्निवदुपयमप्रार्थनपूर्वक
 भक्तयति होत्रधनुं प्रक्षुप्रस्तापृप्रतिप्रस्थाप्राग्गीज्जमाना ॥ धर्मदेवत्यम् ऋग्भृती ।
 अग्नौ मनु मपुर धर्माद्य उतमस्माभि वीदृजेऽग्नौ इन्द्रतमे इन्द्र वीर्यमस्यास्ति
 इन्द्रवान् अत्यतमिन्द्रवानिन्द्रतम वत्प्रत्यये लोप वीर्यवत्तमे इत्यर्थं मनु उ
 तमिन्द्रियवत्तमेऽग्नावित्येप्रैतदादेति [१४ ० २ ४२] श्रुते । हे धर्म हे देव ते त
 व उतजोपमश वयमश्याम भक्तयाम अग्नौ प्रिर्भरण्यत्ययेन वदुन्न इन्द्रसीति
 [पा* २ ४ ०३] शपो लुक् स्तिठि उतमउवचने । ते तुभ्य नमोऽस्तु मा मां
 हिसी आत्मन परित्राणमर्थते ॥ १६ ॥

a b अभीम महिमा दिव त्रिषो बभूव सप्रवा । उत अत्रसा पृथिवी
 सप्तसीदस्व मृदाऽ॥ अस्ति रौर्वस्व देवती ॥ १७ ॥

का* [२६ ६ २५] अभीममिति महोत्तरीम् । प्रचरणीय धर्ममासन्वा करोति
 मन्त्रेषोतराणि तृतीं तत शास्तिपाठ इत्यर्थः ॥ गाथतीवृत्त्यो मयेऽवसानहो
 ने अभीम गाथती सप्तसीदस्व वृत्ती यदाप्रसानत्रोपेतातिशयहो पथ्यनराग्निदि
 यत्वा ह्येव ऋग् ऋद्वय केत्यर्थः । हे अग्ने तत्र महिमा इम दिवमभिरभूत् अ
 भिभवति इन्द्रसि सुदृष्टिः [पा* ३ ४ ६] दिवशब्द पुल्लिङ्ग अर्धवादिवात् । को
 दृशो महिमा त्रिष त्रिषेण प्राप्ति पृथयति सर्पमिति त्रिषो मेगात्री । सप्रया
 प्रयन प्रथी त्रिस्तारस्तन सदित सप्रवा । उतापि च अत्रसा धनेन पशसा धा

दनुदात्तवम् । स्वरितप्रचयाः पूर्ववत् ॥ कर्मणि ॥ करोतेर्मनिन् निद्यादाद्युदात्तः ॥ आ ॥
उदात्तः (24.) ॥ व्यापधम् ॥ ओप्यापी वृद्धौ ॥ हेतुमति च [पा° ३. १. २६.] (25.) । तस्य
हृन्दस्युभयवैत्यार्थधातुकत्वात् [पा° ३. ४. ११०.] षोरनिटोति णिलोपः [६. ४. ५१.] ।
निघातः ॥ अघ्याः ॥ अघ्या अरुत्तव्या भवत्यघघ्रीति वेति यास्कः [निरू° ११. ४३.] ।
अघे नञि (26.) वीपपदे कृत्तेरघ्यादयश्चेति [उ° ४. ११३.] यगन्तो निपातः । संबुद्धि-
त्वादमंत्रितस्य चेति [पा° ६. १. ११८.] आष्टमिको निघातः ॥ इन्द्राय ॥ इदि परमैश्वर्ये
इन्धो दीप्तौ वा । इन्दति इध्यते वा तेजोभिरितीन्द्रः । ऋग्नेन्द्रेत्यादिना [उ° २. २१.]
रन्प्रत्ययात्तो निपातः । निद्यादाद्युदात्तः । स्वरितप्रचयौ च ॥ भागं ॥ भज भाग-
सेवनयोः । अकर्तारि च कारके संज्ञायामिति घञ् [पा° ३. ३. ११.] । त्रिद्यादाद्यु-
दात्ते प्राप्ति कर्पावतो घञोऽन्त उदात्त इत्यन्तोदात्तवम् [पा° ६. १. १५१.] । तस्यामि
पूर्व इत्यमा [पा° ६. १. १००.] सहेकादिश एकादिश (27.) उदात्तेनोदात्त इत्युदात्त एव
[पा° ८. २. ५.] ॥ प्रजावतीः ॥ उपसर्गे च संज्ञायामिति [पा° ३. २. ११.] जनेर्उप्रत्ययः ।
ततटाप् । तेन सहेकादिशोऽप्युदात्तान्तः प्रजाशब्दः । तस्मात्तदस्यास्त्यस्मितिति म-
तुप् [पा° ५. २. १४] माडुपथापाश्च मतोर्वीऽयवादिभ्य [पा° ८. २. १.] इति मस्य वः ।
उगितश्चेति डीप् [पा° ४. १. ६.] । मनुपूडीपोरनुदात्तत्वात्प्रजाशब्दस्वर एव । वा
हृन्दसीति [पा° ६. १. १०६.] पूर्वसवर्णादीर्घत्वम् ॥ अनमीवाः ॥ अम रोगे । अमे-
रीव इति ईवप्रत्ययः । यद्वा शेवायक्षाजिह्वायीवाधामीवा [उ° १. १५३.] इत्यमैर्वन्प्र-
त्ययात्तो निपातः । तस्य नञा वङ्गव्रीहौ [पा° ३. २. ६.] समासस्य चेत्यन्तोदात्ते
प्राप्ति [पा° ६. १. २२३; २. १६२.] । तदपवादेन वङ्गव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति [पा°
६. २. १.] पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति तदपवादेन नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तवम् [पा° ६. २.
१०२.] ॥ अयत्नाः ॥ तद्वत्स्वरः ॥ मा ॥ निपाता आद्युदात्ताः ॥ स्तेनः ॥ स्तेन चौर्ये
स्तेनयति चोरयतीति स्तेनः । पचागच् । चिद्यादन्तोदात्तः ॥ ईशत ॥ ईश हे-
श्वर्ये । हृन्दति लुङ्गङ्गिठ इति लङ् [पा° ३. ४. ६.] । व्यत्ययो वङ्गलमिति [पा° ३.
१. ८५.] वङ्गवचनं न माड्योग इत्युभावः [पा° ६. ४. ७४.] । निघातश्च ॥ अघशं-
सः ॥ अघ पापकर्णो । पचाग्यजन्तोऽघशब्दोऽन्तोदात्तः । अघं शंसतीहृतीत्यघशं-
सः । शप्ति इहापाम् । अच् । तत्पुरुषे तुल्यार्येत्यादिना [पा° ६. २. २.] पूर्वपदप्रकृ-

पृथिवीमभिभवतीत्यनुपद्रु ॥ ससोदस्वेति व्याख्यातिकादशेऽध्याये षट्त्रिंशी कण्डिका तत्र शोचस्वेति पाठेऽत्र रोचस्वेति अर्थ एव ॥ १७ ॥

a या ते धर्म दिव्या शुभ्या गावत्र्याऽ हविर्धनि । सा तऽध्याप्यतां नि-
धायता तस्यै ते स्वाहा ॥

b या ते धर्मान्तरिक्षे शुभ्या त्रिदुभ्यामीत्रे । सा तऽध्याप्या ॥

c या ते धर्म पृथिव्याऽ शुभ्या जगत्याऽ सदस्या । सा तऽध्याप्या ॥ १८ ॥

का° [१६ ० ४] चतुर्गृहीतेनाभिज्ञहोति या ते धर्म दिव्या शुभिति प्रतिम-
लम् । अधर्युरान्यं सस्वृत्य चतुर्गृहीत कृत्वा तेन जुहोति अग्नीधा धियमाणोपु
त्रिषु शान्नाकात्रिकेषु त्रिभिर्मल्लैस्तृतीयोपविश्येत्यर्थ ॥ त्रीणि यज्ञपि धर्मदेव-
त्यानि ऋत्विज्यः । हे धर्म या ते तव दिव्या दिवि भवा शुक् दोग्धि या गाय
त्र्यां हन्दि प्रविष्टा या हविर्धनि यज्ञगृहे प्रविष्टा सा ते तव शुक् अध्याप्यतां
वर्षितान् निधायतां (13) सहता दृढा भवतु धै तस्यै शब्दसघातयोः लोट् त-
स्यै शुचे ते तुभ्य च स्वाहा ॥ हे धर्म या ते तत्रातरिक्षे शुक् त्रिदुभि हन्दि
आग्नीत्रे सद्ने च प्रविष्टा सा तऽरति पूर्ववत् ॥ या ते हे धर्म पृथिव्यां शुक्
जगत्यां हन्दि प्रविष्टा कीदृशी सदस्या सद्ति प्रविष्टा यज्ञगृहे स्थिता सा त
ऽस्त्युक्तान् ॥ १८ ॥

III क्षत्रस्य वा परस्पाय ब्रह्मणात्तन्व पाहि । विशन्त्वा धर्मणा वयननुक्ता
मान सुविताय नयंसे ॥ १९ ॥

का° [०६ ० ६] क्षत्राय वेति निष्कनणं पुरस्तात्पत्नीमन्तरीय । होमानन्तर-
मधर्युः पत्नीमये कृत्वा शान्नायाः निष्कानतीत्यर्थः ॥ उपरिष्ठाद्ब्रह्मती धर्मदेवत्या ।
हे धर्म वय वा वामनुक्तामान अनुगहाम तं ब्रह्मणा तन्वं शरीर पाहि पाल
य । किमवमनुगमानम् क्षत्रस्य क्षत्रियस्य देवस्य सूर्यस्य परस्पाय परनपालनाय
परशब्दोऽव्ययम् पर उत्कृष्टं पायते रक्ष्यतऽस्ति परस्वन् तस्मै हृदि देवं
क्षत्रं य एष तपतीति [१३ ३ ११] श्रुतिः । किं च विश यज्ञस्य धर्मणा धारणेन

निमित्तेन च वाननुक्रानान यतो वै त्रिजगत्स त्वारिथै र्ति [१४ ३ १ १] श्रुते । किर्त्तन् नञ्से सुविताय चर्त्तयति नूतनाय सुगताय सुप्रसूताय वर्त्तये कर्त्तयति चर्त्तयति वाननुगहनेत्यर्थे सुष्ट इत् सुचितम् श्ण गतो क्त उपसर्गस्योपबुद्धा देशः यदा पू प्रेरणे सृति प्रेरति सुचितम् श्णगमे धानोरुवद् ॥ ११ ॥

चतु वन्तिर्नाभिर्भूतस्य सत्रया स नो त्रिद्यायुः सत्रया स न सत्रायु सत्रयाः । अत्र देवोऽथ सूर्योऽन्यत्रतस्य सञ्चिन ॥ २० ॥

का० [२६ ७ १४] नाभिसृष्ट प्रवृत्तनीय निद्राति चतु लक्तिरिति । प्रवृत्तनीय महाप्रोत्सुत्तरेदौ नाभिलग्न स्वाप्रतीत्यर्थे ॥ महाप्रवृत्तौ धर्मदेवत्या । स धर्मो नोऽस्माक सत्रायुस्तु सत्र पूर्णानासृत्स्मात्स सत्रायु पूर्णायु प्रदोऽस्त्वित्यर्थे पुनरुक्तिर्मादरार्था । कोदश स चतु वन्ति चतस्र वताय कोणा द्विभूया यस्य स एष वै चतु वन्ति एष तपति दिशो क्षैतस्य वताय र्ति [१४ ३ १ १०] श्रुते । तथा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा नाभिः भद्रन अन्धनस्थानम् । सत्रया सत्रिस्तार । त्रिद्यायु त्रिद्यस्य जगत आयुर्स्मात् जगत आयुर्दिता । सत्रया सत्रित प्र ययिता च । हे धर्म तत्प्रसादात् देव अत्र गहञ्चिति शेष अस्मत्तो देव गह्नु वीतरागा स्यामिति भाव । सूर चन्ने सूर चन्नन वन्ननरूपान्नक्षणा चास्मत्तो ऽपगह्नु । वग्नन्यत्रतस्य सञ्चिन अन्त मनुष्यकर्मणा सकाशाद्दिन व्रत कर्म जगदनुप्रसृष्टय यस्य सोऽन्यत्रत परमात्मा तस्य रूपाणि पदो सत्र सत्रने धातु अन्यत्रत परनाम्नान सत्रानदे सायुज्य प्रायुम् इति भाव अन्यदाऽइतस्य व्रतनन्यन्ननुप्राणामिति [१४ ३ १ ११] श्रुते ॥ २० ॥

धर्मैतत्ते पुरोय तेन वर्धस्य चा धं प्यायस्य ।

योर्धर्मोनास्ति च धरमा च प्यासिर्धर्मस्ति ॥ २१ ॥

पा० [२६ ७ २०] अमिचनप्रति पयस पूरयति धर्मैतत्तः इति । अस्तिचन गर्त तन्तुतानि पात्राणि दुग्धेन पूरयति तानि सप्त महाप्रोत्सव दे विन्धने उपयमनी सुप्रजेत्यर्थे ॥ अनुदुष् धर्मदेवत्या । हे धर्म इत्यपर ते तत्र पुरोयन् पूर्णाति पूरयति पुरोय पूरयित् अन्म् अत्र वै पुरोयमन्मिमास्मिन्नतद्घातगति [१४ ३ १

२३] श्रुतेः तेन परसा वर्षस्व आप्यायस्व च भवत्प्रसादाद्वयं वर्धिपीमहि आ-
प्यासिपीमहि चेति व्याख्यातम् [७ १४] ॥२१॥

अचिक्रद्दृषा हरिर्मृत्स्मिन्नो न दर्शत ।

स७ सूर्येण दिग्युतउदधिनिधि. ॥२२॥

का० [२६ ७ १२] त्रि परिपिच्याचिक्रदिति । सामगानानतरमुत्सादनदेशे प-
रिपिच्य वक्ष्यमाण करोतीत्यर्थः ॥ परोक्षिक् घर्मदेवत्या । घर्म सूर्यात्मना स्तू-
यते । वृषा आङ्गतिद्वारेण वृष्टिर्नर्ता घर्मः प्रवक्ष्यमान सन् अचिक्रदत् क्रदि शब्दे
पुन पुनः शब्दमकरोत् । कीदृशः हरिः हरितवर्णा रमानां कृता वा एष वै
वृषा हरिर्य एष तपत्येव उ प्रवर्ग्य इति [१४ ३ १ २६] श्रुति । महान् प्रभा-
वान् (14) । मित्रो न दर्शत न उपमार्य मित्र इव दर्शनीयः अत एव सूर्येण स-
हृ सदिग्युतत् सूर्यतुल्यो ग्योतते ग्युतेर्लुटि णिञ्जतस्य वृषमउभाव सूर्यवत्सर्व ग्यो-
तयतीत्यर्थ उदधिः उदकं धीयते यस्मिन् जलस्य धर्ता निधिः मुखानामिति शेषः
सुपनिधि ॥२२॥

सुमित्रिया न् आप् ओपं ॥२३॥

का० [२६ ७ ३७] चावाले मार्जयन्ते सपत्नीका सुमित्रिया न् इति । सपत्नीका-
श्रुतिग्न्यजमानाः चावाले मार्जन कुर्वन्ते । पत्न्या अपि मत्नपाठः ॥ व्याख्याता [६,
२२ २० ११ ३५, १२ ३६, २३] ॥२३॥

उदये तमसस्परि स्वः प० ॥२४॥

का० [२६ ७ ३८] उदयमित्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धम् । ऐशानी दिश प्रति यजमा-
नो गृह्णतीत्यर्थः ॥ व्याख्याता [२० २१ २७, १० ३५, १४] ॥२४॥

a एधोऽस्येधिपीमहि । b समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेहि ॥२५॥

का० [२६ ७ ३५] अनेपेक्षमेत्येधोऽसीति समिधमादाप्याह्वनयधेऽभ्यादधाति स-
मिदसीति । यजमानः पश्चादनवलोकयन्नीजानदेशदित्येधोऽसीति मत्पैषीकां समिध

गृहीत्या समिदसीति मन्त्रेणावृणोति दधातीत्यर्थः ॥ मन्त्रद्वयं व्याख्यातम् [२०-२३.]
॥ २५ ॥

पाथंती गावापृथिवी पावंच सप्त सिन्धवो वितस्विरे ।

तावन्तमिन्द्र ते ग्रहंमूर्धा गृह्णाम्यर्जितं मयि गृह्णाम्यर्जितम् ॥ २६ ॥

का* [२६-७. ५४.] पावती गावापृथिवीऽर्जुनि दधिधर्मग्रहणम् । सपवित्रापाम-
ग्निरुत्ररुवणां दधिधर्मं गृह्णातीत्यर्थः ॥ ब्राह्मी उल्लिख् दधिधर्मदेवत्या इन्द्रदेव-
त्या च । हे इन्द्र ऊर्धा अनेन सह अन्तितमनुपक्षीणं ते तव ग्रहं तावत्तं तत्प-
रिमाणमहं गृह्णामि मयि च अन्तितं यथा स्यात्तथा गृह्णामि तव ग्रहग्रहणेन म-
यि यन्नक्षत्रौ मास्त्रित्यर्थः । तावत्तं कियत्तम् गावापृथिवी पावती गावाभूमी य-
त्परिमाणे च पुनः सप्त सिन्धवः सप्त समुद्राः क्षीरोदायाः (15.) पावन् पत्परि-
माणे देशे वितस्विरे विशेषेण स्थिताः तावन्तमतिमरुतरं दधिधर्मं गृह्णामीत्यर्थः
॥ २६ ॥

मयि त्यदिन्द्रियं वृहन्मयि दक्षो मयि क्रतुः ।

धर्मस्त्रिशुश्रित्वाज्ञति विराज्ञा ज्योतिषा सह ब्रह्मणा तेजसा सह ॥ २७ ॥

का* [२६-७. ५५.] मयि त्यदिति भक्षणम् । उतशेषं दधिधर्मं यज्ञमानऽर्जुनिः
सोपस्यं भक्षणतीत्यर्थः ॥ पङ्क्तिः अष्टाक्षर्यज्ञपादा दधिधर्मदेवत्या यज्ञमानाशीर्दे-
वतेति केचित् । वृहन् मरुन् त्यत् तत् इन्द्रियं प्रसिद्धं वीर्यं मयि विराज्ञति वि-
राज्ञन् लकारव्यत्ययः । दक्षः संकल्पसिद्धिः मयि विराज्ञन् । क्रतुः सत्संकल्पो म-
यि विराज्ञन् । विशेषेण राजति विराद् तेन जगत्प्रसिद्धेन ज्योतिषा तेजसा आ-
दित्याद्येन सह ब्रह्मणा त्रयीन्क्षणेन ज्योतिषा च सह धर्मो मयि विराज्ञन् ।
कीदृशो धर्मः त्रिशुस् तिस्रः शुचः दीतयो यस्य सः तास्त्रिः शुचो या ते धर्म
दिव्या शुभित्यटादृशां कण्ठिकायां जालाकमन्त्रे व्याख्याताः ॥ २७ ॥

a. पाथंती रेत आर्जुनं तस्य दोहंमशीमरुतंरामुत्तराऽ समाम् ।

b. त्रियः संवृत् क्रये दक्षस्य ते शुभुष्पास्यं ते शुभुष्पासिद्धतः ।

इन्द्रपीतस्य प्रजापतिभक्तितस्य मधुमत उपरुत उपरुतस्य भक्त्यामि ॥२८॥
इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसक्तितायामष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥३८॥ ॥

गायत्र्यवसानहोना । दधिधर्मभक्तौ एव विनियुक्ता । पयसो रेतो वीर्यं सारं
द्रगदुत्पत्तिवीजं यत् आभूतमाकृतम् दधिधर्मद्वयं यत् तस्य दोरु प्रपूरणं वयमुत्त-
रामुत्तरं समामुत्तरोत्तरमस्मिन्वर्षे अशीमाहि व्याप्रुयाम कालाधनोरिति [पा० २
३ ५] द्वितीया वयं सर्वदा गायत्रुकाः स्यामित्यर्थः ॥ का० [२६ ७ ५६] त्रिष सवृ-
गिति मद्वात्रतीये । मद्वात्रतीयेऽरुनि त्रिष इति मन्त्रेण इतशेषदधिधर्मभक्त्यां
कार्यमित्यर्थः ॥ अतिरगतौ दधिधर्मदेवत्या । संवृणाति स्वीकरोतीति संवृक् स्वी-
कर्ता सम्पूर्वो वृत्तिः स्वीकर्णार्थः हे त्रिष सवृक् (16) कालेः स्वीकर्ताः हे सु-
पुण्या शोभने सुन्न सुखं यस्मात् सुपुण्याः तत्सम्बोधनम् हे सुप्तदातः हे दधिधर्म
अरुनुपहृतः कृतोपहृतः सन् ते तवांश भक्त्यामि कर्मणि पठौ वा त्वां भक्त्या-
मि एरुस्ते शब्दः पादपूरणः । कीदृशस्य ते क्रये दत्तस्य चतुर्वी पदव्ये क्रतोः सं-
कल्पस्य दत्तः सिद्धिदाता तस्य संकल्पसिद्धिदातुः क्रतुशब्दस्य चतुर्व्येकवचने गु-
णागात्र आर्षः । तया सुपुण्यास्य शोभनसुखभूतस्य । अग्निद्रुत अग्नौ रूयतऽदत्य-
ग्निद्रुत् तस्य अग्नौ इतस्य । इन्द्रपीतस्य इन्द्रेण पीतो भक्तितस्तस्य । प्रजापति-
भक्तितस्य प्रजापतिना भक्तितस्तस्य । मधुमतः मधुरस्वादोपेतस्य । उपरुतस्य कृ-
तोपहृतस्य । एवंविधस्य तवांश हे दधिधर्माकं भक्त्यामनीत्यर्थः ॥ ॥ समाप्ता धर्म-
तिकर्तव्यता ॥२८॥

अग्निन्महोधररुते वेददीपे निवृत्तपितः (17) । अष्टात्रिंशोऽध्यायः
रुनिवृत्तपणः ॥३८॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १ ॥ १ ॥ २ [इलु] - ३ [इन्द्राण्याः J] - ६ ॥ २-६ ॥ ॥

II. ॥ ७-१ ॥ ७-१ ॥ १० [सर्वान्दिवानर्पालिकु] - १४ ॥ १०-१४ ॥ ॥

III. ॥ १५ १६ [अग्नाऽअग्ना] ॥ १५ १६ ॥ ॥

IV. ॥ १७ ॥ १७ ॥ ॥

V. ॥ १८-२३ ॥ १८-२३ ॥ २४. २५ ॥ २४ ॥ ॥

VI. ॥ २६ ॥ २५ ॥ २७. २८ a ॥ २६ ॥ ॥ VII. ॥ २८ b ॥ २७ ॥ ॥

॥ सप्तानुवाकेषु सप्तविंशतिः ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायामष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥

1. a स्वाहां प्राणेषुः साधिपतिकेभ्यः । b पृथिव्यै स्वाहां । c अग्ने
स्वाहां । d अत्तरिक्षाय स्वाहां । e वायवे स्वाहां । f दिवे
स्वाहां । g सूर्याय स्वाहां ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः (1.) ॥ प्रवर्ग्ये घर्मभेदे प्रायश्चित्तम् तत्र का* [२६-७ ४१.]
स्वाहा प्राणेषुः साधिपतिकेभ्य इति पूर्णाहुतिगान्धामुत्तमां च मनसः कामगाहू-
तिमिति । तदर्थोऽयम् अर्घ्युः भूमिर्भूमिम् पञ्चस्तिचिदिति मन्त्रार्था भागं घर्ममभि-
मृष्य परमेष्वादिचतुस्त्रिंशद्दण्डनीड्या स्वाहा प्राणेषु इत्याद्यां पूर्णाहुतिं कृत्वा
पृथिव्यै स्वाहेत्याहुतिविंशतिं सकृद्गृहीतेन कृत्वा मनस इत्यस्यां पूर्णाहुतिं कर्तो-
तीति ॥ मन्त्रार्थो यथा । साधिपतिकेभ्यः अधिपतिना हिरण्यगर्भेण सकृद्वर्तमाने-
भ्यः प्राणेषु स्वाहा मुहुतमस्तु इति पूर्णाहुतिमन्त्रः । ततो विंशतिः स्पष्टा मन्त्राः
पृथिव्यै मुहुतमस्तु । एवमग्नेऽपि अग्ने अत्तरिक्षाय वायवे दिवे सूर्याय ॥ १ ॥

- a दिग्भ्यः स्वाहां । b चन्द्राय स्वाहां । c नक्षत्रेभ्यः स्वाहां ।
d अद्भ्यः स्वाहां । e वरुणाय स्वाहां । f नाभ्यै स्वाहां । g पू-
ताय स्वाहां ॥ २ ॥

दिग्भ्यः चन्द्राय नक्षत्रेभ्यः अद्भ्यः वरुणाय नाभ्यै देवतायै पूताय शोभनाय पु-
नानि पुनः देवस्तस्मै ॥ २ ॥

- a वाचे स्वाहां । b प्राणाय स्वाहां । c प्राणाय स्वाहां । d च-
क्षुषे स्वाहां । e चक्षुषे स्वाहां । f श्रोत्राय स्वाहां । g श्रो-
त्राय स्वाहां ॥ ३ ॥

वाचे वागाधिष्ठाने एवमग्नेऽपि । प्राणाय प्राणन्द्रियधिष्ठाने प्राणादीना दि-
वान्मन्त्रावृत्ति । चक्षुषे तदधिष्ठाने । श्रोत्राय ॥३॥

मनसः काममाश्रूतिं वाच सत्यमशीय ।

पशूनां वृषमन्त्रस्य रसो यश श्री श्रयता मयि स्वाहा ॥४॥

द्वितीय पूर्णाहुतिमन्त्रः । अक्र मनसः काममभिलाषम् आकुञ्चनमाश्रूतिः प्र-
पन्नस्त चाशीय प्राप्नुयाम् वाच सत्यं चाशीय यद्वाक् सत्यं वदतु । मयि एतत्सर्वं
श्रयतां तिष्ठतु पशूनां वृष पशुसम्बन्धिनी शोभा अन्नस्य रस स्वादुत्वम् यश
कीर्तिं श्रीर्नक्ष्त्रीच्च ॥४॥

प्रजापति सन्ध्रयमाणो सम्राट् सम्भृतो वैश्वदेव सप्तन्नो धर्म प्रवृत्तस्तेज
उग्रत आश्विन पयस्यानीपमनि पौष्टो विष्णुन्दमनि मारुत ज्ञायन् ।

मेत्र शरसि सताप्यमाने वायव्यो ह्रियमाणो अग्निषो रूयमानो वायुधुतः
॥५॥

का० [२६ ७ ५०.] प्रजापति सन्ध्रयमाण इति यथाकालमिति । सन्ध्रयमाणा-
गवत्यायां महावीरभेदे प्रजापतये स्वाहेत्याग्या यथाकालमाहुतयो ह्येतव्या इति
सूत्रार्थ ॥ तद्यथा मन्त्रो दर्शयति सन्ध्रयमाणो महावीरो यदि भिद्यते तदा
प्रायश्चित्तहोमे प्रजापतिर्देवता प्रजापतये स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतिर्होतव्येत्यर्थं प्र-
जापतिः सन्ध्रयमाणो यथाकाल प्रायश्चित्तदेवतेत्युक्त्वात् [अनुक्रम ४ ८] ॥ नि-
ष्ठिताभिर्नर्शनादारम्याज्ञापयतोऽवसेचनालं सन्ध्रयमाण ॥ सम्राट् सम्भृतः । पयो
ऽवसेकानन्तरं कुशासादनात्प्राक् सम्भृत इत्युच्यते तत्र भेदे सम्राट् प्रायश्चित्तदेव-
ता सम्राजे स्वाहेति ॥ वैश्वदेव सप्तन्नः । आसादनादारम्यं मुञ्जप्रत्नवैश्वधियप्रयणा-
त्प्राक् सप्तन्नः तत्र भेदे विश्वदेवदेवतः विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति ॥ धर्मः प्रवृ-
त्तः । अधिचयणादारम्यं परिशाताभ्यां ग्रहणात्प्राक् प्रवृत्ता प्रवृज्यत इति तत्र
भेदे धर्माय स्वाहेति ॥ तेज उग्रतः । उग्रम्यत इत्युच्यते उग्रमनादारम्यं प्राग-
ज्ञापयोऽवसेकादुग्रतः तत्र भेदे तेजसे स्वाहेति ॥ आश्विन पयस्यानीपमनि । अ

ज्ञापयत्यासिच्यमानि धर्मभेदे आद्यिन अद्यिदेवत्यो धर्म अद्यिन्या स्वादेति नुदो
ति ॥ पाप्ता त्रिपन्दनानि स्यन्द् (2) नत्रणे त्रिणेपेण स्यन्दनानि धृते प्रदिर्मि
सरति सति भेदे धर्म पौल पूषदेवत्य पूषे स्वादेति नु* ॥ माह्वत् ज्ञायन् ।
ज्ञायन् मध्ये धतस्याप्रतनम् (3) तदा मह्यदेवत्य तत्र भेदे मह्य स्वादेति नु* ॥
मैत्र शर्मि सतायमानि । पयाऽवनेत्रे शपरि तरिमा ज्ञायते सा शर्मशत्रेनो
च्यते तस्मिन्मतायमानि द्यमानि मैत्रा मित्रदेवत्य तावृ पालनसतत्यो वर्मणि
यकि ज्ञानचि वृषन् तत्र शर्म्यादिदृष्टात्प्राग् भेदे मित्राय स्वादेति नु* ॥ वाय
या द्विमाणा । आद्वयनीर द्विमाणा दामात्प्राग् वायुदेवत तत्र भेदे वायत्रे
स्वादेति नु* ॥ अग्निमा इयमान । इयमानो धर्माग्निदेवत तत्र तद्भेदे अग्ने
स्वादेति नु* ॥ वायुत । उता उतदामाहूर्ध प्रागुत्तरधर्माग्निमात् धाम् वाग्दे
वत तत्र भेदे वाघे स्वादेति नु* ॥ एता आडुतर सकृद्दृष्टोताञ्चि ॥५॥

सत्रिता प्रयनेऽग्निर्द्वितीये वायुस्तृतीये आदित्यर्तुये चन्द्रमा पञ्चम
ऽग्नु पठे मरुत सामे वृत्स्यतिरष्टमे । मित्रो नत्रमे वरुणो दशमग्
न्द्र एसादशे त्रिच्ये देवा द्वादशे ॥६॥

वा* [०६ ० ५१] सत्रिता प्रयनेऽग्निमिति च प्रत्यस्मिति । प्रयने अहन् दिने
धर्मभेदे सत्रिता देवता सत्रिते स्वादेति नु* । एयमग्नेऽपि । अग्निर्द्वितीये द्वि
तीयेऽग्नि धर्मभेदेऽग्निर्वता । वायुस्तृतीये तृतीयेऽग्नि वायुदेवता । च-
तुर्वे आदित्यो देवता । चन्द्रमा पञ्चमेऽग्नि । अग्नु पठेऽग्नि । मरुत सामेऽग्नि ।
वृत्स्यतिरष्टमेऽग्नि । मित्रो नत्रमेऽग्नि । वरुणो दशमेऽग्नि । इन्द्र एसादशेऽग्नि ।
त्रिच्ये देवा द्वादशेऽग्नि देवता तत्र भेदे त्रिच्येभ्यो देवेभ्यः स्वादेति नु* । उपस-
त्प्रवृजो एता एसाडुतर पुनरादित आरभ्याप्रत्यस्ते ॥६॥

उत्रय भीमत्र धात्तत्र धुनित्र । सासृष्टोत्राभियुत्रा च त्रिचित्तिष्व स्वादा ॥७॥

वा* [१८ ४ ०४] त्रिणुमेनारुषेऽनूच्यामिति । चरने मार्तान्वय् पुरोडाशान्
शुत्र रोतिन्मार्त्विषाहाह्वनस्ते [१०.८० ८५] उत्रारुषेऽनूच्यासत साम पुरो
डाश त्रिणुपसोन्नोत्रेति मन्त्रेण नुड्यात् तवापानुत्रमणी [४ ८] उत्रय मार्तो

गायत्री विमुखाप्यो मन्त्रोऽग्नौ विनियुक्तस्तस्मादाग्निक एवास्यऽपि परमेष्ठी प्रा
 ज्ञापत्यो वेति । आग्निकः प्रज्ञापतिर्ऋषिः । अस्य मन्त्रस्यात्र पाठोऽरण्ये पाठयो-
 ग्यत्रात् । अथ मन्त्रार्थः यः एते उग्रादिनामकाः सप्त मरुतः तेभ्यः स्वाहा सुङ्ग-
 तमस्तु । उग्र उत्कृष्ट । विभेत्यस्मादसौ भीमः । धनति शब्द करोतीति धान्त ।
 धूनयति रुम्पयति शत्रूनि धुनिः । स्रुते शत्रूनभिभवति सस्रुहान् स्रुते. घा-
 सुञ्चेति [पा० ३ २ १०७] घासुप्रत्यय संहितायामभ्यासदीर्घश्चान्दसः । अभियुनक्ति
 अस्मत्तमंमुख षोडशं प्रात्रोतीत्यभियुग्वा अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तऽइति [पा ३ २ ७५]
 युजे. घानिप्रत्ययः । विक्षिप. विविध क्षिपति रिपूनि विक्षिप इगुपधेति [पा०
 ३.१.१३५] कप्रत्ययः ॥ ७ ॥

अग्निं रुद्रेणाग्निं रुद्रेणाग्निं पशुपतिं कृत्स्नरुद्रेण भव पक्ता ।
 शर्व मत्तस्त्राम्यामीशानं मनुना महोदेवमत्त पर्श्वेनोयं देवं वनिष्टुना
 वसिष्ठकनुः शिङ्गीनि कोश्याभ्याम् ॥ ८ ॥

का० [२० ८ ६-८] विमुखाच्च परेभ्यो मा नो मित्र इति प्रत्यृचननुवाकाभ्या-
 मत्यां ग्वावापृथिवीयामिति । अस्यार्थः उग्रश्चेति मन्त्रो विमुखा ततः परेभ्यो दे-
 वताश्चाग्नेभ्योऽग्निं रुद्रेणेत्वादिभ्यश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गृहीत्वा जुहोति । त-
 त्रापि पक्षद्वयम् । अग्नये स्वाहा रुद्रेण स्वाहा अग्नये स्वाहा रुद्रेण स्वाहा
 इत्यादि कात्यायनादीनामभिप्रायः अग्निं रुद्रेण प्रीणामि स्वाहेत्यादि रुरि-
 स्वामिमते प्रयोगः । ततश्चाग्निं रुद्रेणेत्वादीन्विद्येभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यन्तान्हो-
 मान्कृत्वा मा न इत्यनुवाकाभ्यां [२५ २४ ३१] षोडशाहुतीर्हुत्वा ग्वावापृथिवी-
 भ्यां स्वाहेति चरमामाहुतिं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ अरण्येऽनूच्यान्हुत्वा ग्वावापृ-
 थिव्यामुत्तमामाहुतिं जुहोतीति श्रुतेः अरण्येऽनूच्यानरण्ये पठितानग्निं रुद्रेणे-
 त्यादीन्विद्येभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्येवमन्तान्होमान्कृत्वा ग्वावापृथिवीयानुत्तमामाहु-
 तिं जुहोतीति श्रुतेरर्थः । तथा चानुक्रमणी [४ ८.] अग्निं रुद्रेणाग्नेभ्योऽग्निं
 तत्रत्य (४) एवर्षिलीमभ्यः स्वाहेति प्रापश्चित्ताहुतयो द्विवचार्थश्चत् । तत्राग्निं
 रुद्रेण उग्रं स्तोत्रितेन द्वे कपिष्ठके द्राक्षपाद्वये देवताश्चावपवसन्बन्धविधानात्

अरण्येऽध्ययत्वादिह पाठः । लोमादीन्वद्गान्धेव पठितानि आयासादपो देवता ए-
 व ॥ अथ मन्त्रार्थः रुद्रेणान्निनाग्निं देवं प्रीणामि । रुदयस्याग्रभगिनाग्निं देवं
 प्रीणामि । समग्ररुद्रेण पशुपतिं देवं प्रीणामि । यक्रा यकृता कालखण्डेन भवं
 देवं प्रीणामि पद्म इत्यादिना [पा* ६ १. ६३.] यकृद्दस्य यक्रादिशः । मतस्ते
 रुद्यास्त्रिषोषो ताभ्यां शर्व देवं प्रीणामि । मनुया अथसन्ध्विऋतेन ईशा-
 नं देवं प्रीणामि । अत्तर्वर्तमानेन पर्श्वेन पार्श्वस्विसन्ध्विना मांसिन मरुदेवं
 देवं प्रीणामि पर्श्वः पार्श्वीनि । वनिदुः (५) स्यूत्नात्वं तेनोद्यं देवं प्रीणा-
 मि । वसिष्ठरुनुः वसिष्ठस्य देवस्य रुनुः कपोलैरुदेशो ज्ञातव्यः यदा वसिष्ठा या
 रुनुः कपोलाभोदेशः तत्परा रुनुरित्यमरः [२ ६ १०] तत्परा कपोलाधोभागस्या
 रुत्यारुमिति रुनुः लिङ्गव्यत्ययः वसिष्ठरुन्वा कोश्याभ्यां (६) कोशो रुदय-
 कोशः तत्स्याभ्यां मांसपिण्डाभ्यां च जिह्वीनि (७.) शिङ्गिसंज्ञानि देवतानि प्री-
 णामि ॥ ८ ॥

उग्रं लोहितेन मित्रं सौत्रित्येन रुद्रं दौर्द्वित्येनेन्द्रं प्रक्रीडितं मरुतो वलेन
 साध्वान्प्रमुदा । भवस्य कण्ठं रुद्रस्यात.पार्श्वं मरुदेवस्य यकृद्दस्य व-
 निदुः पशुपतेः पुरीतत् ॥ १ ॥

लोहितेनासृजा उग्रं देवं प्रीणामि । शोभनं व्रतं कर्म यस्य स सुव्रतस्तस्य
 भावः सौत्रित्य शोभनगत्यादिकर्मकर्तृत्वम् (८) तेन मित्रं देवं प्रीणामि । दुष्टं
 सपन्नोह्लनादि व्रतं (९) यस्य स दुर्व्रतः तस्य भावो दौर्द्वित्यम् तेन रुद्रं देवं
 प्रीणामि । प्रकृष्ट क्रीडने प्रक्रीडः तेनेन्द्रं देवं प्रीणामि । वलेन सामर्थ्येन मरु-
 तो देवान्प्रीणामि । प्रमुदा प्रकृष्टा मुत् रुद्रः प्रमुत् तथा साध्वान्देवान्प्रीणामि ॥
 भवस्य कण्ठम् अत्र पक्षतो देवः अङ्गं प्रयमातम् कण्ठं कण्ठे भव मांसं भव-
 स्यास्तु विभक्तित्यत्ययो वा कण्ठेन भवं देवं प्रीणामि । एवमप्येऽपि । पार्श्वत्वा-
 न्तर्मथे भवं मांसमस्य पार्श्वं तदुद्रस्यास्तु । यकृन् कालखण्डं मरुदेवस्यास्तु । व-
 निदुः स्यूत्नात्वं शर्वस्यास्तु । पुरीतत् रुद्राद्दकमत्वं पशुपतेर्देवस्यास्तु ॥ १ ॥

लोमभ्यः स्यात् लोमभ्यः स्यात् त्वे स्यात् त्वे स्यात् लोहितेनाद्य

तिस्वरत्वम् ॥ ध्रुवाः ॥ ध्रुव स्वैर्ये । इगुपथज्ञाप्रोक्तिः क इति कः (28) [पा° ३. १. १३५] । प्रत्ययस्वरिणात्तोदात्तो ध्रुवशब्दः ॥ अस्मिन् ॥ इणो दमुणिति ह्रस्व-
 मुक् । अतोदात्त इदंशब्दः तस्मात् उरस्मिन् । तस्य ऊडिदंपदाद्यप्युभेभ्योभ्य [पा°
 ६. १. १०१] इत्युदात्तत्वम् ॥ गोपतौ ॥ गमडोरिति [उ° ३. ६६] गौणशब्दः प्रत्यय-
 स्वरिणात्तः । गवां पतिरिति तत्पुरुषे (29) पत्याविश्वर्यजति पूर्वपदप्रकृतिस्व-
 रत्वम् [पा° ६. २. १८.] ॥ स्यात् ॥ अस्तेः प्रार्थनायां लिट् तस्यस्यमिषां (30) [पा°
 ३. ४. १०१] । यासुट् सलोपोऽद्योपश्च (31) । तिडुतिडः ॥ वस्तीः ॥ वडुणश्चात्
 ओतो गुणवचनादिति [पा° ४. १. ४४] डीप् । वा ह्रस्वसीति [६. १. १०६.] जसः
 पूर्वसवर्णात्वम् । प्रत्ययस्वरिणात्तोदात्तः ॥ यज्ञमानस्य ॥ पृञ्जतोः शानन्निति [पा°
 ३. ०. १२८] यज्ञते. शानन् । निघादाद्युदात्तः ॥ पशून् ॥ पश्वन्ति गन्धेनेति पश-
 वः । अत्रिदृशिरुमीत्यादिना [उ° १. २०] दृशेः कुप्रत्ययः पशदिशश्च । प्रत्ययस्वरि-
 णात्तोदात्तः ॥ पाहि ॥ पा रक्षणे । लोट् । तिडुतिडः ॥ एवमग्रे पदस्वरप्रक्रि-
 योरुनीया विस्तरभयान्नोच्यते ॥ १ ॥

॥ a वसोः पवित्रमसि । b गौरसि पृथिव्यसि । c मातरिश्चनो घमोऽसि
 विश्वया असि. परमेण धाम्ना दृष्टस्व मा र्क्ष्मा ते यज्ञपतिर्दापेति ॥ २ ॥

का° [४. २. १५. १६.] वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां वभाति कुशो त्रिवृद्धति ॥
 वासयति वृथादिद्वारा स्वापयति विश्वमिति वसुर्यज्ञः । यज्ञो वै वसुर्यज्ञस्य पवि-
 त्रमसीति श्रुतेः [१.७. १. १.] । यज्ञशब्देन तदीयवृद्धिव्यवृत्तं क्षीरं लक्ष्यते ।
 हे धर्ममय पवित्र वसोः इन्द्रदेवताया निवासस्तेतोः पयसः शोधकं पवित्रं तम-
 सि । अग्नेन मन्त्रेण पवित्रं कृत्वा पर्षणापायां वशीयात् । दौ कुशो कुशत्रयं वा
 पवित्रमुच्यते ॥ का° [४. २. १६.] गौरसीति स्याल्वदानमिति ॥ यस्यां स्याल्यां
 क्षीरं पक्षेत्तव्य तद्गुणावीर्यममलः । हे स्यान्ति मृज्जालाभ्यां निष्यन्ना त्वं गौर-
 सि । जलस्तेतुवृष्टिप्रदगुलोकद्वपासि । गुसेत्रन्धात्तद्रूपत्वमस्यानुपचर्यते । तथा पृ-
 थिव्यसि । पृथिव्याः सप्ताशाडुदृत्तया (32) मृदा निष्यन्नात्पृथिवीद्वपचम् ॥ का°
 [४. २. २०] मातरिश्चन इत्यथिश्चयतीति । मार्दपत्याडुदीचोऽङ्गारान्तिरूप्य तेपृष्ठा-

स्वाहा लोहिताय स्वाहा मेदोभ्यः स्वाहा मेदोभ्यः स्वाहा । मा॒ध्मेभ्यः
स्वाहा मा॒ध्मेभ्यः स्वाहा स्नाव॑भ्यः स्वाहा स्नाव॑भ्यः स्वाहास्यभ्यः स्वा-
हास्यभ्यः स्वाहा मज्ज॑भ्यः स्वाहा मज्ज॑भ्यः स्वाहा । रेत॑से स्वाहा पा॒य-
वे स्वाहा ॥ १० ॥

लोमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विचत्वारिंशत् । लोमादीन्यङ्गानि । लो-
मभ्यः स्वाहा लोमानि जुहोमीत्यर्थः २. त्वे ४. लोहिताय ६. मेदोभ्यः मेदो धा-
तुविशेषः ८. तांसेभ्यः १०. स्नावभ्यः स्नावानः स्नायवो नसाः १२. अस्यभ्यः इन्द्र-
स्यपि दृश्यते [पा० ७. १. ७६.] इत्यस्यशब्दस्य रुलादिविभक्तावप्यनुदिशः १४.
मज्जभ्यः मज्जा पठो धातुः १६. रेतसे रेतो वीर्यम् १७. पायवे पायुर्गुदम् १८. ॥१०॥

आयासाय स्वाहा प्रायासाय स्वाहा संयासाय स्वाहा वियासाय स्वाहा-
ग्यासाय स्वाहा ।

श्रुचे स्वाहा शोच॑न्ते स्वाहा शोच॑मानाय स्वाहा शोकाय स्वाहा ॥ ११ ॥
तप॑से स्वाहा तप्य॑न्ते स्वाहा तप्य॑मानाय स्वाहा तप्ताय स्वाहा धर्माय
स्वाहा ।

निष्कृत्ये स्वाहा प्राग्धित्ये स्वाहा भेप॑ज्ञाय स्वाहा ॥ १२ ॥

पमाय स्वाहात्त॑काय स्वाहा मृत्यवे स्वाहा ब्रह्म॑णो स्वाहा ब्रह्म॑हृत्यापि
स्वाहा विद्येभ्यो दे॒वेभ्यः स्वाहा गावा॑पृथिवीभ्याः स्वाहा ॥ १३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥

आयासाय आयासादयो देवविशेषाः ११. प्रायासाय (10.) २०. संयासाय २१.
वियासाय २२. उग्यासाय २३. श्रुचे २४. शोचते २५. शोचमानाय २६. शोकाय
२७. तपसे २८. तप्यते २९. तप्यमानाय ३०. तप्ताय ३१. धर्माय ३२. निष्कृत्ये ३३.
प्राग्धित्ये ३४. भेपज्ञाय ३५. पमाय ३६. अत्तकाय ३७. मृत्यवे ३८. ब्रह्मणो ३९.
ब्रह्महृत्यापि ४०. विद्येभ्यो देवेभ्यः ४१. एतेभ्यो देवेभ्यः मुहुतमस्तु । एता आ-

इतीह्निवा यात्रापृथिवीभ्यां स्वाहेत्यन्त्यामाहुतिं शुद्धयान् ४२ ॥ एतावता कर्म-
काण्डं समाप्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

श्रीमन्महोत्सुकृते वेददीपे मनोहरे । गतोऽध्याय उपान्योऽयं प्रोक्तार्थनादिनि-
ष्कृतिः ॥ ३१ ॥ ॥

अथ काण्डशाखायां पाठविशेषः ॥

I ॥ १-२ ॥ १ ॥ ॥ II ॥ ३ ॥ २ ॥ ॥ ४ ॥ ३ ॥ ॥

III ॥ ५ [पूषा विष्णुः -- धार्यन् --] ॥ ४ ॥ ॥ IV ॥ ६ ॥ ५ ॥ ॥

V ॥ ७ [अथ धाम्न्य] ॥ ६ ॥ ॥ VI ॥ ८ ॥ ७ ॥ ॥

VII ॥ ९ [प्रकृतिने] ॥ ८ ॥ ॥ VIII ॥ १० [नेदस] ॥ ९ ॥ ॥

IX ॥ ११ [शोचते स्वाहा शोकाय स्वाहा] ॥ १० ॥ १२ [तपसे स्वाहा त-
प्यमानाय स्वाहा तप्ताय स्वाहा । निष्कृ] ॥ ११ ॥ १२ [मृत्यवे स्वाहा
ब्रह्महृत्यायि स्वा] ॥ १२ ॥ ॥ नवानुवाकेषु द्वादश ॥ ॥

इति काण्डशाखायां वाजसनेयसंहितायामेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥

ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्प्राञ्जलम् ।

तेने त्यक्तोने भुक्त्वा मा गृधः कस्य स्वदनेम् ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ गणेशनस्तुरित्स्त्रीमित्र्या (१) तत्कृपया मया । संहि-
ताचरमाध्याये (२) वेददीपो वितन्यते ॥ एकौनचत्वारिंशताध्यायेः कर्मकाण्डं नि-
वृत्तितम् इदानीं कर्माचरणशुद्धान्त-करणं प्रति शानकाण्डमेकेनाध्यायेन निवृत्त्यते ।
ईशा वास्यमित्यादिमन्त्राणां कर्मसु विनियोगो नास्ति तेषां शुद्धयैक्यायापविद-
द्याशरीरत्वसर्गगतवाग्वात्मयावात्म्यप्रतिपादनात् तस्य कर्मणा विरुध्यते न स्त्रीद-
मात्मोत्पायो विकार्ये आप्यः संस्वर्ग्यः कर्ता भोता वा भवेद्येन कर्मशेषता स्यात्
तस्माद्विद्याकृतमात्मनोऽग्नेरुच्यकर्तृत्वभोतृन्याशुद्धययापविदद्याग्रीकृत्य लोकावु-
दित्तदानि कर्माणि विहितानि यो हि दृष्टेन ब्रह्मवर्चसादिनादृष्टेन स्वर्गादिना

कर्मफलेनार्याः सन्नहं द्विजातिः कर्माधिकारवानित्यात्मानं मन्यते तस्य कर्माधिकारः तस्मादेते मन्त्रा आत्मयायात्म्यप्रकाशनेन शोकमोहादिसाधनमज्ञानं विनिवर्त्यात्मज्ञानं जनयन्तीत्यभिधेयसम्बन्धप्रयोजनानि । इदानीं ते मन्त्रा व्याख्यायन्ते । ईशा वास्यम् । आत्मदेवत्य अनुदुष्कन्दस्कोऽध्यायो दधीचावर्षणेन दृष्टः । गर्भधानादिसंस्कारसंस्कृतमधीतवेदं जनितमुतं यथाशक्तिःकृतयज्ञं निष्पापं निःस्पृहं पमनियमोपेतं मुमुक्षुमुपसन्नं शिष्यं पुत्रं वा ऋषिरूपदिशन्नाह । ईश ऐश्वर्यं क्षिप्र ईष्टः इतीह ईशिता परमेश्वरः स हि सर्वज्ञतूनामात्मा सन्सर्वमीष्टे तेन स्वनात्मनेशा इदं प्रत्यक्षतो दृश्यमानं सर्वं वास्यम् वस आहादने ऋत्तुलोपर्यदिति [पा० ३. १. १२४.] एतत्प्रत्ययः आहादनीयम् परमात्मारूपमेवेदं सर्वमिति परमार्थसत्यद्वेषणात्मना सर्वमिदमनृतमाहादनीयम् परमात्मारूपमेवास्मि नान्यदस्तीति चित्तयेदित्यर्थः । यत् किम् चेति भिन्नक्रमः किं च यत् जगत्यां लोकत्रये जगत् जङ्गमादिकं स्वामिसम्बन्धालिङ्गितं भवेत् तेन सर्वेण त्यक्तो न त्यक्तस्वस्वामिसम्बन्धेन भुञ्जीयाः भोगमनुभवेः मा गृधः गृधु अभिकाङ्क्षायाम् आकाङ्क्षां मा कृयाः ममेदमिति धिये त्यजेत्यर्थः । किमिति स्वदिति निपातो वितर्के धनं कस्य स्वित् न कस्यापीत्यर्थः सर्वाणि द्रव्याण्यन्योऽन्यमुपगच्छति दृश्यन्ते अतो ममेदमिति बुद्धिरविद्या तां त्यजतो योगेऽधिकार इत्यर्थः ॥ १ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेह तः समाः ।

एवं त्वपि नान्ययेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरैः ॥ २ ॥

आत्मज्ञानाशक्तस्य कर्मोपदेशमाह । कर्माणि अगिहोत्रादीनि निष्कामानि (४) मुक्तिहेतुकानि कुर्वन्नेवेह लोके शतं समाः शतवर्षपर्यन्तं जिजीविषेत् पुरुषव्यत्ययः त्वं जिजीविषेः जीवितुमिहेः पुरुषायुषः शतवर्षव्याहृतयक्षणात् । त्वधीति विभक्तिव्यत्ययः तवेवं कर्म कुर्वतो जिजीविषतो मुक्तिरस्तीति शेषः इतः प्रकारान्यथा प्रकारान्तरेण मुक्तिर्नास्ति अयमर्थः स्वर्गादिप्राप्तौ यथा नानाप्रकारा न तथा मुक्तावित्यर्थः निष्कामकर्मानुष्ठानेन श्रुदान्तःकरणास्यैव मुक्तिरित्यर्थः न तु कर्मणाः फलेन भाव्यम् कथं मुक्तिरित्यत आह न कर्मेति मुक्त्यर्थं क्रियमाणं कर्म

नरे मनुष्ये न लिप्यते न सम्बध्यते मुक्तिकारणान्तःकरणाशुद्ध्यापादकचेनोपक्षी-
पाशक्तित्वात् पात्रदिक्षा तावत्कर्मस्वधिकार इति दर्शितम् । उत्तरार्धस्वार्थात्तरं वा
एवं प्रकारे व्यपि जिज्ञीविषति नरे नरमात्राभिमानिनि इतः एतस्मात्कर्मकरणा-
दन्यथा प्रकारात्तरं नास्ति येन प्रकारेणाशुभं कर्म न लिप्यते अतः शास्त्रवि-
द्वितं कर्म कुर्वन्नेव जीवितुमिहेत् प्रत्यवायपरिस्वारयित्यर्थः तदुक्तम् द्वाविमावय
पन्थानौ पत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः प्रवृत्तिलक्षणां धर्मो निवृत्तौ च विभाषित इति ॥२॥

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः ।

तौक्ते प्रेत्यापिगहृत्ति ये के चात्मरुनो जनाः ॥३॥

अथ काम्यकर्मपरान्निन्दति । ये के च ये केचित् [जनाः] नराः आत्मरुनः आ-
त्मानं प्रलीत्यात्मरुनः अविदांसः काम्यकर्मपराः विद्यमानस्याज्ञरामरस्यात्मनोऽवि-
द्यादोषेण तिरस्कारणादात्मरुत्तारः ते प्रेत्य मृषा देहं त्यक्त्वा तान् लोकान् ज-
न्मानि (5) स्वावरात्तानि अपिगहृत्ति प्राप्नुवन्ति । तान् कान् नाम प्रसिद्धं ते ये
पत्तदोर्व्यत्ययः ये लोकाः लोचयन्ते दृश्यते भुज्यन्ते कर्मफलानि पत्रेति लोका
जन्मानि असुर्याः असुराणामिने असुर्याः असुषु प्राणेषु रमन्तेऽसुराः प्राणायोपपाप-
राः अद्वैतमपिह्य देवा अपि असुराः । कीदृशाः लोकाः अन्धेन तमसा अदर्श-
नात्मकेनाज्ञानेन आवृताः आह्लादिताः । अनात्मज्ञाः पुनर्ज्ञायते म्रियन्ते चेत्यर्थः
॥३॥

अनेन्द्रियं मनसो ज्ञवीयो नेनेद्देवा आशुवन्पूर्वमर्शत् ।

तदावृतोऽन्यानत्येति तिष्ठतस्मिन्नपो मातरिद्या दधाति ॥४॥

मुमुक्षुभिर्द्यादृशं ब्रह्मात्मचेनोपास्यम् पस्याज्ञानात्संसारस्तदात्मस्वद्वपमारु (6) ।
त्रिद्रुष्टन्दस्त्रेयम् ॥ पत् ब्रह्म अनेजत् एव कम्पने न एजतीत्यनेजत् अचलत्
स्वायस्याप्रच्युतिः कम्पनम् तद्रहितम् सदैकत्वमित्यर्थः एकमद्वितीयं सर्वभूतेषु
विज्ञानधनरूपेण । मनसः संरुन्त्यादिलक्षणाज्ञवीयः धेगवत्तरम् जवीऽस्यास्ती-
ति जववत् अत्यत्तं जववत् जवीयः ईयसुनि कृते विन्मतोर्लुगिति [पा० ५.३.६५]
मनुषो लुम् । नन्यनेन्द्रेगयतोर्विरोधः मेवम् निरुपाधिनेनानेजत् संकल्प-

विकल्पद्वयान्तःकरणास्योपाधिरनुवर्तनाज्जविष्टम् देहस्यस्य मनसो दूरस्यब्रह्मलो-
कादिसंकल्पनं क्षणामात्राद्भवतीति मनो वेगवत्तरं लोके प्रसिद्धम् मनसि दूरं ग-
हत्यात्मचैतन्यावभासः (7.) प्रथमप्राप्त-इव गृह्यतेऽतो मनसो ज्वीय इत्युक्तम् ।
देवा ग्योतनात्मकाश्चक्षुरादीन्द्रियाणि एनत् प्रकृतमात्मतत्त्वं नाश्रुवन् न प्राप्तव-
न्तः चक्षुरादिभ्यो मनो ज्वीयोऽतो मनोव्यापारे व्यवहितत्वादात्मन आभासमा-
त्रमपि (8.) देवानां गोचरो न भवतीत्यर्थः यतः पूर्वमर्शत् वेगवन्मनसोऽपि
प्रथममेव गहत् ऋश गतौ व्योमवद्यापिद्वात्सर्वसंसारधर्मवर्जितं तदात्मतत्त्वं नि-
रुपाधिकेन स्वद्वेषणाविक्रियमेव सदुपाधिकृताः सर्वाः संसारविक्रिया अनुभवती-
वेत्यविवेकिनां प्रतिदेहमनेकमिव प्रतिभासतऽइति भावः यद्वा पूर्वम् पूर्वमपि
विद्यमानम् अर्शत् रिश ह्यंसायां रिशति नश्यति रिशत् न रिशदरिशत् अर्शत्
धातोरिकारलोपशहान्दसः । किं च तत् तदः स्याने यदो वृत्तिः यदात्मतत्त्वं धाव-
तो हुतं गहतोऽन्यान् मनोवागिन्द्रियादीनात्मविलक्षणान् अत्येति अतीत्य ग-
हतीव कीदृशम् तिष्ठत् स्वयमविक्रियमेव सद्गहतीव । मातरि अन्तरिक्षे अस्ति-
ति गहतीति मातरिश्वा वायुः तस्मिन्नित्यचैतन्यस्वभावे आत्मतत्त्वे सति अपः क-
र्माणि दधाति धारयति कार्यकारणाजातानि यस्मिन्नोतानि प्रोतानि यः सूत्रसंज्ञः
सर्वस्य जगतो विधारयिता सर्वप्राणाभृत्क्रियात्मकः सोऽपि वायुः प्राणिनां चेष्टा
लक्षणानि अग्निरविमेधादीनां ज्वलनदहनप्रकाशाभिवर्षणादीनि च कर्माणि य-
स्मिन्ब्रह्मणि सत्यवदधाति विभजति धारयति वा भीपास्नाद्वातः पवते भीषोदि-
ति सूर्य इत्यादिश्रुतेः [तैत्तिरी* आरण्य* ८. ८.] सर्वा हि कार्यकारणादिक्रियाः स-
र्वास्पदे नित्यचैतन्यद्वेषे ब्रह्मणि सत्येव भवन्तीत्यर्थः । यद्वा मातरिश्वा वायुरपः
कर्माणि आप्यन्ते प्राप्यन्ते सुखदुःखानि याभिस्ता आपः कर्माणि आप्रोतेर्ह्रस्वश्चे-
ति [उणा* २. ५१.] द्विद् धातोर्ह्रस्वश्च तानि कर्माणि यज्ञहोमादीनि यस्मिन्धा-
ति स्यापयति स्वाहा वाते धा इति [८. २१.] समिष्टयजुषि वायुस्यत्वोक्तेः क-
र्माणि तावद्वापौ स्याप्यन्ते समष्टिद्वयोऽसौ वायुरपि यस्मिन्कर्माणि स्यापयति
यागहोमदानादिकर्मणां परमं निधानमित्यर्थः ॥४॥

तदेजति तत्रैजति तद्दूरे तद्वन्तिके ।

तदुत्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य वाक्यतः ॥ ५ ॥

रस्यस्य सकृदुक्ता चित्ते नायातीति पूर्वमल्लोक्तमप्यर्थं पुनर्वदति । तत् प्रकृत-
मात्मतद्यमेन्नति चलति तदेव च न ह्यति स्वतो नैव चन्ति अचलमेव सत्
मूढदृष्ट्या चलतीवेत्यर्थः । किं च तत् हरे अविदुषामब्दकोढ्याप्यप्राप्यवाहुरे इ-
वेत्यर्थः । तत् उ तदेव अन्तिके समीपे विदुषामात्मत्वेन भासमानवान्न केवलं
हरेऽन्तिके च । अस्य सर्वस्य नामद्वयक्रियात्मरुतगतोऽन्तरभ्यन्तरे तदेव । अस्य
सर्वस्य वाक्यतः अहिरपि तदु तदेव ब्रह्म नभोवद्याप्रकवात् ॥ अस्य मन्त्रस्या-
र्थान्तरम् यथा पूर्वमन्त्रेण कारणद्वयमात्मानमुद्दिश्य कार्यद्वयमुद्दिश्यति । तदेज-
ति । तिमोऽनुदुभः । तत् आत्मतद्यमेन्नति सर्वगतद्वयेण स्थितं सत् कम्पते क्रि-
यावद्भवति तदेव च न ह्यति स्यावद्वयस्यं न चलति । तदेव हरे आदि-
त्यनन्त्रादिव्येण स्थितत्वात् तदु अन्तिके समीपे धरादिव्यत्वात् सर्वं एतद्विदं
ब्रह्मेति श्रुतेः । अस्य सर्वस्य प्राणिजानस्पार्तमधि तदेवात्ति विज्ञानधनद्वयेण ।
अस्य सर्वस्य बहिः तदु तदेव ब्रह्मद्वयत्वात् चेतनाचेतनद्वयमनन्तं ब्रह्मेत्यर्थः ए-
तदुपासितुर्चिरादिमार्गेण गमनं नास्ति इत्येव ब्रह्माप्तिः न तस्य प्राणा उत्क्रा-
मत्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मेव सन्द्रक्षायितीति श्रुतेः ॥ ५ ॥

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्नेवानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विचिन्तिसति ॥ ६ ॥

अयोपासनप्रकारमारु । यस्तु यः पुनः मुमुक्षुः सर्वगणि भूतानि अच्यतादीनि
स्यायरात्तानि चेतनानि आत्मन् सतम्या लुक् आत्मनि एवानुपश्यति मध्येव
सर्वभूतानि (9) स्थितानि न मद्यतिरिक्तानीति पश्यति आत्मव्यतिरिक्तानि न
पश्यतीत्यर्थः सर्वभूतेषु चात्मानमव्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं पश्यति (10) तेषां भूतानां
स्यं आत्मानमन्मन्त्रेण पश्यतीत्यर्थः । अगम्यः । अस्य कार्यकारणसंघातस्यात्मारुं
सर्वप्रत्यपसात्तोभूतत्वेनपिता निर्गुणश्च तथा तेनैव स्वद्वयेणाद्यतादीनां स्यायरा-
त्तानामद्वैत्यात्मेति सर्वेषु चात्मानं निर्विशेषं पश्यति । ततस्तस्मादर्शनान् न
विचिन्तिसति न संशेति सिद्धीगापनयने संशये चेति धातोः गुणित्वाच्चः सन्ति

[पा० ३.१ ५] स्वयं सन्प्रत्ययः आत्मनोऽन्यत्पश्यतः सर्वः संदेहो भवत्यात्मान-
मेवात्यन्तं श्रुद्धं निरस्त्रं पश्यतो न संदेहावकाश इति भावः अत आत्मज्ञस्य
विचारनिवृत्तिः ॥ ६ ॥

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैत्राभूद्विज्ञानतः ।

तत्र को मोक्षः कः शोक एकत्रमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

इममेवार्थमन्यो मन्त्रो वदति । यस्मिन्नवस्थाविशेषे विज्ञानतः आत्मैवेदम् सर्वं
एतद्विदं ब्रह्मेत्यादिवाच्यविचारेणावधृतपरमार्थस्य सतः सर्वाणि भूतानि आत्मै-
वाभूत् परमार्थदर्शनादात्मैत्रं संवृतं तत्र तस्यामवस्थायामेकत्र विश्रुद्धं गगणोप-
मयात्मैकत्र पश्यतः ज्ञानतः को मोक्षः कः शोकश्च अविद्याकार्ययोः शोकमोक्ष-
योः सम्भवात्सकारणस्य सत्सत्स्यात्यन्तमुच्छेद इति भावः ॥ ७ ॥

स पर्यगात्कर्मकायमंत्रणमन्त्राविरु श्रुद्धमपापविद्धम् ।

कविर्मनीषो परिभूः स्वयम्भूर्धातव्यतोऽर्धाऽन्यद्वाहाहाद्यतीभ्यः समाभ्यः

॥ ८ ॥

एवमूतात्मज्ञस्य फलमाह । य एवमात्मानं पश्यति स ईदृशं ब्रह्म पर्यगात्
परिगृह्णाति प्राप्नोतीत्यर्थः । कीदृशम् शुकं शुकं श्रुद्धं विज्ञानानन्दस्वभावमचिन्त्य-
शक्ति । अकायम् न कायः शरीरं यस्य तत् । अकायत्वादेवात्रणमक्षतम् । अ-
न्त्राविरं न विद्यते स्नावाः शिरा यत्र तदन्त्राविरं न्नायुरक्षितम् अकायत्वादिव ।
मुद्धमनुपदन्तं सत्त्वरत्नस्तमोभिः । अपापविद्धं न पापविद्धं ल्लेजकर्मविपाकाशयैर-
स्पष्टम् । अकायमत्रणमन्त्राविरमिति पुनरुक्तमर्थातिशयघोतनाय अभ्यासे भूयांस-
मर्षं मन्यन्त इति यास्कोक्तिः [निरु० १० ४२] । ईदृशं ब्रह्मात्मज्ञः प्रतिपद्यत इ-
त्यर्थः । पुनस्तस्यैव फलान्तरमाह य ईदृशं उपासकः स शाश्वतीभ्यः समाभ्यः नि-
रस्त्रमनन्तवर्षेभ्योऽर्धाथ (११) अनन्तवर्षप्राप्तये पावातव्यतः यवातयाभावो पावा-
तव्यं तेन यवास्त्रवृषमर्धान्व्यद्धान् विहितवान् त्यक्तम्वस्वानिसाम्बन्धैश्चेतनाचे-
तनैर्यैरुपभोगं कृतवानित्यर्थः । कीदृशः कविः क्रातरर्षी । मनीषी मेधावी ।

परि सर्वतो भवतीति परिभू ज्ञानवत्तात्सर्वत्रय । स्वयं भवतीति स्वयम्भू ब्र-
ह्मद्वयेण भविता । ईदृशोऽपि पूर्वोक्त श्रुक्रमकायमित्यादिविशेषणाविशिष्ट ब्रह्म
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ इतस्या ऋचोऽर्थात्तरम् । यथा । योऽयमतीतमलोक्त आत्मा स
परिगतात् परितः सर्वत्र गहति नभोवत्सर्वं व्याप्नोति व्याप्य च शाश्वतीभ्यो नि-
त्याभ्यः समाभ्यः सवत्सराख्येभ्यः प्रज्ञापतिभ्यो याधातव्यत यथाभूतकर्मफलसाप-
नतोऽर्थान्कर्तव्यपदार्थान्व्यदधान् यवानुवृषं व्यभजदित्यर्थः । स कीदृशः श्रुक्रमि-
त्यादिविशेषणानि निद्व्यत्ययेन पुष्टिद्वे नेतव्यानि श्रुक्रः श्रुदो दीप्तिमान् अरा-
योऽशरीर् निद्व्यशरीरवर्जित इत्यर्थः (12) अत्रणोऽक्षत अक्षाविर शिरारहि-
त अत्रणोऽनाविर इति विशेषणद्वयेन सूत्रशरीरप्रतिषेध श्रुदो निर्मल- अ-
पापत्रिदोऽर्धनादिवर्जित सचि सर्वदृक् नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृति (13) श्रुते म-
नोयी मनस ईगिता सर्वज्ञ परिभू परि सर्वेषामुपरि भवतीति परिभू स्वय-
म्भू स्वयमेव भवतीति येषामुपरि भवति यद्योपरि भवति स स्वयमेव भवतीति
स्वयम्भू । स नित्य ईदृक् सर्वं कृतप्रानित्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्य तम प्रविशति येषं सम्भूतिमुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो वऽऽ सम्भूत्याऽ रता ॥ १ ॥

अतः परमुपासनामत्रा उच्यते । पठनुद्बुध । यमनिवमसम्बन्धवान्विज्ञाना-
त्मा कश्चिनास्ति ज्ञाननुद्वद्वन्नीया (14) मद्गतिवद्विज्ञानमित्यादिमतवा-
दिनो व्रीडा प्रस्तूय निव्यते । ये नरा असम्भूतिमसम्भवमुपासते मृतस्य पुनः
सम्भवो नास्ति अतः शरीरतोऽस्माकं मुक्तिरेवेति वदन्ति ते अन्य तमोऽज्ञान-
लक्षण प्रविशति । ये उ ये च सम्भूत्यामेव रता सम्भवत्वस्या इति सम्भूतिरा-
त्मा तत्रेयासनात् रमपराशुभा स्वयुदित्साधयमज्ञानाना आत्मज्ञानमात्ररता
आत्नेयास्ति नान्यत् रमोदोनि कर्मरतापठज्ञानरापठयोः सम्बन्धो नास्तीत्यभि-
प्रायस्त इत्यर्थः ते नरा ततोऽन्धात्तमसो भूय इव इवश्रुदोऽन्येक वडतर
तमोऽज्ञान प्रविशति ॥ अस्या ऋचोऽर्थात्तरमुच्यते अतुना व्यापृताज्यासृतोपा-
सनयोः समुच्चयीपवा प्रत्येकं निन्दोच्यते । सम्भवनं सम्भूतिं कार्यस्योत्पत्तिः त-

स्या अन्या असम्भूति प्रकृति कारणमव्याकृताद्यम् तामसम्भूतिमव्याकृताद्यां प्रकृति कारणमविव्याकृतामकर्मवीक्ष्यभूतामदशनात्मिका ये उपासते ते तदनुवृत्तमेवान्य तनोऽदर्शनात्मक सत्तार प्रविशति । ये सम्भूत्या कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्ये रता ते ततस्तस्मादपि भूया ब्रह्मतरमिव तम प्रविशति ॥ १॥

अन्यदेवाङ्ग सम्भवादन्यदाङ्गरसम्भवात् ।

इति शुश्रुम् धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥

अथोभयोरुपासनयो समुच्चरकारणमवयवफलभेदमाह । सम्भवात् सम्भूते कार्यब्रह्मोपासनात् अन्यदेव पृथगेवाणिमागैश्चर्यलक्षण फलमाहु कथयन्ति धीरा । तथा असम्भवात् असम्भूतेख्याकृतादव्याकृतापासनादन्यदेव फलमुक्तम् अन्य तम प्रविशतीत्युक्त प्रकृतिलय इति पौराणिकोक्त फलमाहु । इत्येवविध धीराणां विदुषा वच शुश्रुम वच श्रुतवच ये धीरा नोऽस्माक तत्पूर्वोक्त सम्भूतसम्भूत्युपासनाफल विचचक्षिरे व्याख्यातवत ॥ १० ॥

सम्भूति च विनाश च षस्तदोभयं सृष्ट ।

विनाशेन मृत्यु तीर्त्वा सम्भूत्यामृतमश्नुते ॥ ११ ॥

सम्भूति सर्जनात्सम्भवेकरेतु पर ब्रह्म । विनाश विनाशोऽस्यास्तीति विनाश अर्थादित्यादचरत्यय विनाशधर्मश्च शरीरम् । तदुभय शरीरिशरीररूप द्वयो योगी सृष्ट एवमभूत् वेद नानाति देवभिन्नोऽसृष्ट देवो वासे कर्मवशादिति ज्ञात्वा शरीरेण ज्ञानोत्पत्तिरराणे निष्कामकर्मणि करोतीत्यर्थ । स विनाशेन विनाशेना शरीरेण मृत्यु तीर्त्वात् करणशुद्धि सत्याद्य सम्भूत्यात्मज्ञानेनामृतमश्नुते मुक्ति प्राप्नोति ॥ अस्या ऋचोऽर्धात्तरम् । यथा । सम्भूत्युपासनगोरेणुपुरुषार्थत्वात्समुच्चर एव युक्त इत्याहु । अत्र विनाशशब्दद्वयेऽवर्णालोपो द्रष्टव्य पृथो द्वादिवात् अन्यदाङ्गरसम्भवादित्युक्ते । सम्भूतिमविनाश च व्याकृताव्याकृतापासनद्वय (15) य सृष्ट वेद उभयमुपास्त इत्यर्थे स योगी अविनाशेनाव्याकृतापासनेन मृत्युमनैश्चर्यधर्मरामादिदोषज्ञात च तीर्त्वात्तिक्रम्य सम्भूत्या हिरण्यगर्भापासनेनामृत प्रकृतिलयलक्षणमश्नुते (16) ॥ ११ ॥

अन्य तम् प्रविंशति षेऽविंशानुपासते ।

ततो भूय स्व ते तमो षडं विंशतीऽ रूताः ॥ १२ ॥

ये तु कर्मनिष्ठा कर्म युर्वत एव त्रिंशतिप्रति तान्प्रत्युच्यते । विद्याविद्ययोः समुच्चिद्योश्च प्रत्येकं निन्दोच्यते । विद्याया अन्या अविद्या कर्म । ये जना अविद्यामग्निहोत्रादिलक्षणं वेदलामुपासते स्वर्गाद्यानि कर्माणि केवलमनुतिष्ठति ते अन्यमदर्शनात्मकं तमोऽज्ञानं प्रविशति ससारपरम्परामनुभवतीत्यर्थः । ततस्तस्मादन्यात्मकात्तमसो भूय स्व वदुतरमेव तम ते प्रविशति षे उ ये पुनर्विद्यायामात्मज्ञाने देवताज्ञाने एव रूता कर्माणि ह्येवा कर्माकार्षो प्रत्यवापोत्पत्त्यात्तं कर्माणुद्भवयेन ज्ञानानुदयादिति भावः ॥ १२ ॥

अन्यदेवाङ्गविद्यायां अन्यदेवाङ्गविद्याया ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥

तयो फलभेदमाह । विद्याया आत्मज्ञानस्य फलमन्यदेवाङ्गरमृतद्वयम् अविद्यायाः कर्मणात्र फलं पितृलोकद्वयमन्यदेवाङ्गं धीरा कर्मणा पितृलोकं विद्याया देवलोक इति श्रुते । ये धीरा धीमत आचार्या नोऽस्मभ्य ज्ञानं कर्म च विचक्षिरे व्याचक्षुः तदुक्तम् इत्येव धीराणां वचं शुश्रुम श्रुतवत् ॥ १३ ॥

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयोऽ सृष्ट ।

अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया मृतमश्नुते ॥ १४ ॥

समुच्चयमाह । विद्या देवताज्ञानमविद्या कर्म च तदुभयं विद्याविद्याद्वयं द्वयं सृष्ट वेदं ह्यकीर्त्य वेदं ह्येकेन पुरुषेणानुष्ठेयं ज्ञानाति कर्मसापटं ज्ञानसापटस्य गुणभूतमित्यर्थः । सोऽविद्यायाग्निहोत्रादिकर्मणा मृत्युं स्वभाविक्कर्मज्ञानं मृत्युशब्दाच्च तीर्त्वात्तार्थान्न शुद्धा वृत्तमन्यो भूत्या विद्याया देवताज्ञानेनानृतं देवतात्मभाजनं श्रुते प्राप्नोति तद्वामृतमुच्यते षदेवतात्मगमनमिति श्रुते ॥ १४ ॥

वायुरनिन्नमृतमवेद् भस्मीत्तं प्रतीत् ॥

ओशम् प्रनो स्मरं ह्ये स्मरं पुताऽ स्मरं ॥ १५ ॥

मधिप्रयति । हे उखे त्वं वायोर्धर्मः दीपकोऽन्तरिक्षलोकोऽसि । मातर्यन्तरिक्षे च-
सिति निश्चासवघेटां करोतीति मातरिद्या वायुः ॥ धर्मः ॥ घृत्तरणादीत्योः ।
धर्मो दीपकः । संचारस्यानप्रदानेन वायोर्दीपकोऽभिव्यञ्जकोऽन्तरिक्षलोकः । हे
स्यासि तत्रोदरेऽप्यन्तरिक्षत्रयस्यावकाशस्य वायुसंचारस्य सद्वावाह्रमपि वायोर्ध-
र्मवृत्पासि ॥ गौरसि पृथिव्यसीति पूर्वमन्त्रे लोकद्वयवृत्पत्रमुखाया उक्तम् । अत्र
मातरिद्यनो धर्मोऽसीत्यन्तरिक्षलोकवृत्पत्रमुच्यते । तस्मादेपां त्रयाणां लोकानां
धारणात् विश्वथा अस्ति । विश्वं दधातीति विश्वथाः । विश्वधारणसमर्थ्यासि लोक-
त्रयवृत्पत्रात् । किं च । परमेणा धाम्ना उत्तमेन वज्रक्षोरधारणसामर्थ्यवृत्पेण तेजसा
हे उखे त्वं दृहृस्व दृढा भव तन्निष्ठस्य क्षीरस्य गलनं वारयितुम् । अन्यथा भ-
ग्नापास्तव क्षिप्त्रेण क्षीरं गलेत् । दृहि वृद्धि वृद्धाविति [धा० १०. ८४.] धातुर्यग्य-
पि वृद्धयस्तथापि दार्ये सति भङ्गाभावेन चिरमवस्थानाद्दार्यं नाम कालवृद्धिरेव
भवति । किं च हे उखे मा क्हाः कुटिला मा भव । कृ कौटिल्ये । पशुखा कु-
टिला भवित्तदानीमवाद्मुखायां (33.) सत्यां तत्स्यं क्षीरं गलेत् । अतः क्षीरधा-
रणाय दार्यमकौटिल्यं चार्यते । किं च । ते यज्ञपतिस्वत्सम्बन्धी यज्ञमानो मा
क्हापीत् कुटिलो मा भूत् । तन्निष्ठक्षीरस्कन्दनेनानुष्ठानविघ्न एव यज्ञमानस्य कौ-
टिल्यं तद्य त्वदीयेन दार्येन कौटिल्याभावेन च न भविष्यतीति प्रार्यते ॥ २ ॥

a. वसोः पवित्रमसि शतधारु वसोः पवित्रमसि स्रुवधारम् । b. देव-
स्या सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारिण सुध्या । c. कामधुक्तः ॥ ३ ॥

का० [४. २. २१.] वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां करोत्युदगेति । अस्यामुखा-
यां स्थापनीयस्य पवित्रस्य प्रागग्रत्वं सामान्यतः प्राप्तमिति सिद्धवत्कृत्योदगग्रत्वं
(34.) विकल्प्यते ॥ हे शाखापवित्र वसोर्निद्रदेवतानिवासहेतोः पयसः शोधकं
पवित्रं त्वमसि । पवित्रेण व्यवधाने सति क्षीरेण स्रु स्यात्यां पततां तृणपर्णा-
दीनां प्रतिबन्धमानत्रापवित्रस्य क्षीरशोधकत्वम् । सिंभूतं पवित्रम् । गतधारम् ।
शतसंख्या धारा यस्मिन् । तथा स्रुवधारम् । सूक्ष्मैः पवित्रक्षिप्त्रैः स्यात्यां पत-
तीनां क्षीरधारणां शतस्रुवसंख्याकानां सद्वावाहोदकत्वमारुर्तुम् । वसोः पवि-

अथ कृतापासना षाणो अतःकाले प्रार्ष्यते । द्वे यजुषो । अवेदानो परीष्य-
तो (17) नम वायु प्राणः वायुग्रक्ष्ण सतदक्षकलिद्रोपलक्षणाथम् सतदशात्म-
कलिद्रक्ष्य प्राणोऽध्यात्मपरिहृदं दिव्यापिद्विचतय्य सर्व्वात्मरुममृत (18) सूत्रा-
त्मानमनिन्न वायु प्रतिपाद्यतामिति वायुशेष वायुर्वाञ्छ गौतम सूत्र वायुना
गौतम सूत्रेषोऽथ सर्व्वा सद्रव्यमिति श्रुते [वृहदारण्य० माध्य० ३ ५ ६] ज्ञानरुम
संस्कृत लिङ्गमुक्तान्विन्यय । अथ रद स्थूल शरीरमधौ इत सत् भस्मात् भ-
साद्वय भूयात् भस्मात् स्वद्वय यस्य तत् कतप्रयोननद्यात् ॥ अथ योगिनोऽव
सम्प्रभूतमक्षरमुच्यते श्रौमिति ब्रह्मणा प्रतिमा नाम वा । अस्य ब्रह्म श्रपि गा
यत्री हृन्द परमात्मा देवता वेदारम्भे ह्योमे शक्तिपुष्टिकर्मसु काम्येषु निमित्तिके-
षुपि कर्मसु त्रिनियोग । श्रोत्रतीक्ष्णकर्मवत्सत्यात्मरुमग्न्याद्य ब्रह्मभेदिनो
च्यते हे श्रोम हे क्रतो सकल्पात्मरु स्मर यन्मम स्मर्तव्य तस्याप काल प्र-
त्युपस्थिताऽत स्मर (19) पञ्च (20) ब्रह्मर्षेर्गोमर्षये च मया परिचरितस्त
त्स्मर । ज्ञाने (21) स्मर कल्प्यते भोगायेति कूप लोका तस्मि स्मर ज्ञादेश
(22) श्रार्थ हृन्दस्युभयेति पदात्तवात् मयास्मि अथ लोको दातव्यस्तस्मि कृताय
लोकार स्मर । कृत स्मर यन्मया बाल्यप्रभृत्यनुष्ठित कर्म तद्य स्मर । स्मरत्य-
स्यावृत्तिरादरार्था । क्रतो त्रिभिर्वनुर्भिरत्ते यज्ञान्यागो स्मारयतीति कात्यायन [अ-
नुक्रम० ४ ३] ॥ १५ ॥

श्रौत्रे नय सुपया र्षिभ्यस्मान्विद्यानि देव वयुनानि विद्वान् ।

पुणोध्यस्मद्भुङ्कराणामनो भूयिष्ठां ते नमःकृति विभेम ॥ १६ ॥

पुनरन्येन मन्त्रेणान्याद्य ब्रह्म प्रति योगी मार्ग याचते । अगस्त्यदृष्टायोगी
त्रिष्टुप् व्याग्रातापि [५ ३६] विशेषाय पुनर्याग्यायते । हे देव दानादिगुणयुक्त
हे अग्ने अस्मान् सुपया शोभनेन मार्गेण देवयानेन नय सुपयेति विशेषण दक्षि-
णामार्गानिर्गच्छ्यम् गतागतलक्षणोऽन दक्षिणामार्गेण निर्दिष्टोऽक्षुम् अतोऽग्रे वा
याचि पुनर्गमनागमनवर्जितेन शोभनेन पयास्यान्वर्कमफलविशिष्टान्नय । किमर्थम्
शय धनाय मुक्तिलक्षणाय कर्मफलभोगायेत्यर्थः । विविधस्त्वम् विद्यानि सर्वाणि

व्युत्पन्नानि कर्माणि प्रदानानि वा विद्वान् ज्ञानम् । किं च ब्रह्मराण इहा कौटि-
ल्ये ज्ञानचि ब्रह्मोत्पादिनेन वृषम् सुदित्त प्रतिबन्धक वञ्चनात्मकमेव (23) पा-
पमस्तत् अस्तत् सनाशान् युयोधि पृवक्नुहू विद्योत्तय नागोत्तयर्ष्यं गु मिश्रणा
मिश्रणायां स्नादिवाह्यस्नोपद्विने हान्दस हेमिन् ततो विशुद्धा वय ते तुभ्यं भू-
षिद्धा यदुत्तरां नमउचि नमस्कारवधन त्रिभेन सूर्याम इदानीं सप्रायवात्तव प-
रिचरी कर्तुं न शक्तुमस्ततस्यया पापनाशे कृते शुद्धा वय नमस्कारेण वा परि-
चरेमेत्यर्थ ॥ १६ ॥

द्विरूपमेवे पात्रेण सत्यस्यापिदित् मुर्यम् ।

योऽसात्रादित्त्वे पुरुषः सोऽसात्ररूपम् ॥

श्रीऽम् ए व्रह्म ॥ १७ ॥

इति मायन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥

पुनरादित्योपासनमाह । अजम् यजुर्व्यास्ता अलिक् त्रिपादास्यो द्वादशक इति
जानात् । द्विरूपमत्र द्विरूपमत्र ज्योतिर्मय यत्पात्रम् पित्रति पत्र स्थिता र-
ज्ययो रसानिति पात्र मण्डलम् तेन ते गोवृषेण मण्डलेन सत्यस्यादित्यमण्डल-
स्यस्याग्निनाशिन पुरुषस्य मुप शरीरमापिदित्तमाहादित वर्तते । तवापि व. अ-
सौ प्रत्यक्ष आदित्ये रत्रिमण्डले पुरुष पुरुषाकारत्वात् पूर्णमनेन प्राणानुशात्म-
ना जगत्सामस्तमिति वा पुरुष परिशयनादा स मण्डलत्वः पुरुषः असौ प्रत्य-
क्ष कारिकाणासपातप्रविष्टोऽस्मस्मि । एता सोपासनां सूर्यादित्यर्थः ॥ श्रीम्
ए व्रह्मेति (21) पतुषी । श्रीमिति नामनिर्देशो ब्रह्मणः ए व्रह्मेत्याकाशवृष-
मत्ते ब्रह्म ध्यायेत् [अनुक्रमः ४ १] यद्यपि ब्रह्म चेतनमाकाशस्त्रचेतनस्तथाप्ये-
कदेशे सादृश्यम् नभोऽध्यायक ब्रह्म श्रीमिति त्रयन्वयोऽदित्यर्थः । सूर्यमण्डलत्वः
पुरुषोऽस्मेत्येतेभेदेन चित्तयेत् ॥ १७ ॥

अथ विचारः । त्रिंशं चाकियां चेत्यत्र [क १४] त्रिंशशब्देन किं मुख्या प-
रमात्मत्रिंशोच्यते उतोऽयमना या अमृतमभुतऽदित्यत्र [क १४] अमृतशब्देन सा-
त्त्वान्मुक्तिहृत्तस्मिण परम्परया वा । नागः । त्रिंशारुमणोर्यस्तद्विदोभयः सदेति

[कः १४] समुच्चयानुपपत्तेः तयोर्विरोधात् विद्योत्पत्तौ तदाश्रयेऽविद्यानुत्पत्तेः
 वद्विरूपः प्रकाशश्चेति ज्ञानोत्पत्तौ शीतोऽग्निरप्रकाशश्चेति अविद्योत्पत्तिर्न सम्भ-
 वति नापि संशयोऽज्ञानं वा यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विज्ञानतः तत्र को
 मोहः कः शोक इत्युक्तान्नात् । किं च विद्याशब्देन परमात्मविद्याग्रहणेऽग्रे
 नयेति सुपयपाचनमनुपपन्नम् । तस्माद्विद्योपासना अमृतं चापेक्षिकमिति दिक्
 (25) ॥ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । व्यमचरमोऽध्यायः परमात्मनिवृत्तकः ॥

इति वेददीपे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥४०॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

१-३ [प्रत्याभिर्गं] ॥१-३॥ ४ [मर्षत्] - ६ [विद्भुगुप्तते] ॥४-६॥

७ [यस्मिन्स्तं] ॥७॥ ८ ॥८॥ १२ ॥११॥ १३ [विद्ययान्यदाङ्गुरवि-
 द्यया । -] ॥१०॥ १४ ॥११॥ १-११ ॥१२-१४॥ १७ [- मुखम् ।

तत्रं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये] ॥१५॥ पूषन्नेकर्षे धम सूर्य प्राजा-
 पत्य व्यूह रश्मीन्समूह तेजो यत्ते दृपे कल्याणातमं तत्ते पश्यामि । धो
 ऽसावसी पुरुषः । सोऽहमस्मि ॥१६॥ १५ [ओश्न् क्रतोः स्मर कृतः

स्मरु क्रतोः स्मर कृतः स्मर] ॥१७॥ १६ ॥१८॥ ओम् छं ब्रह्मं ॥ ॥

अनुवाकेऽष्टादश ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां चत्वारिंशोऽध्यायः ॥४०॥ ॥

श्रीम् । शुभं भवतु । कल्याणमस्तु ।
संवत्सरे षष्टीये १८५१ विक्रमार्कगते ११०० शके १७०३

समाप्तमगात्

वीग्देन मुद्रिता सैय वेत्रेण च ज्योतिता ।
वाङ्मत्तनेयमद्विता वेद्दीपेन समुत्ता ॥

श्रीन् श्रीवेदपुरुषाय नमः ॥ ॥

त्रमिति द्विहृतिः । अथासि भूयांसमर्थं मन्यते [निरु० १० ४०] ॥ का० [४ ० ०३] द्वैत्रस्त्रेत्वासिच्यमानि जपतीति । पयो देवता । दोहनाद्दूर्ध्वं स्यान्वां मिच्यमानं हे जौर सजिता प्रेरको देवः पूर्वीतरीत्या शतधारेण वसो पवित्रेण त्वा चां पुनातु गोधयतु । सुधेति पवित्रविशेषणं सुदु पुनातीति सुयु तेन सुधा । का० कामपुत्र इति प्रज्ञ इति [४ ० २४] एकास्यां गवि दुग्धायां दोग्धारं प्रत्यध्वयुः पहेत् । हे दोग्ध विच्यमानानां गवां मध्ये कामपुत्र उग्यमानसि ॥३॥

a सा विश्वायुः । b सा विश्वकर्मा । c सा विश्वधायाः । d इन्द्रस्य वा भागक्षीमेनातनञ्चि । e विलो रूय्यर्त्त ॥४॥

का० [४ ० ०५] प्रोक्ते सा विश्वानुरित्वाहेति ॥ पूर्वीतप्रज्ञस्योत्तरे अमू गामिनि दाग्धा प्रोक्ते सति सा विश्वानुरितं मन्त्रेण दोग्धारं प्रत्यध्वयुर्गुप्यात् । या गौस्त्वया दुग्धा मया च पृष्टा सा विश्वानु शब्देनाभिधेया । विश्वामयुर्पस्या सा विश्वानु यममानस्य सम्पूर्णमायुः प्रयक्षतीत्यर्थः ॥ का० [४ २ २६] एवमितरे उत्तराभ्यानिति । यथा प्रथमा गौ पृष्टा एवमितरे द्वितीयातृतीये गावो तदोहनाद्दूर्ध्वं कामपुत्र इति मन्त्रेण प्रष्टव्ये । दोग्धा तृतीरेभूमिति प्रोक्ते सा विश्वकर्मा सा विश्वधाया इति मन्त्राभ्यां क्रमेण तयोराशिषं त्रूयात् । या द्वितीया गौस्त्वया पृष्टा मा विश्वकर्मा या तृतीया गौस्त्वया पृष्टा सा विश्वधाया । दुग्धाञ् धारणपोषणयो । विश्वान्सर्वाद्देवान्दधाति जौरुद्दधादिरुविर्दानेन पुजातीति विश्वधायाः । असुन्प्रत्ययो णिष्ठ । णिष्ठादातो मुक्त्रियकृतोरिति [पा० ७ ३ ३३] पुम् । पदा । वेदु धाने । विश्वानिन्द्रादिदेवान्क्षीरादिरुद्ध्य धापयति पाययतीति विश्वधायाः ॥ का० [४ २ ३३] उदाग्यातनक्ति प्राग्भुतशेषिणेन्द्रस्य वेति ॥ धायित जौरमग्नेरुदास्य मन्दोशो (३५) तत्र प्रातःकालीनक्षीमावशिष्टेन दग्धा दधिनिव्यत्तये आतन्नमं कुर्यात् । हे जौर इन्द्रस्य भागं त्वां क्षीमेन सोमवह्नोरुसेनातनञ्चि । दूर्ध्वं कठिनोकरुमि । तन्नति कठिनीकरुणार्थं । यद्यप्यत्रातन्नमेतदुदधिशेषस्तथापि भायनया तस्य सोमव संयच्छति । यथा काञ्चित्पुमान्वन्धुविन भायितो वन्धुर्भवति प्रातिगुल्मेन भायितः शमुञ्च । तदुक्तं यसिष्टेन । वन्धुवे भायितो वन्धुः परते भा-

वित पर । विषामृतदृशैर्विहृ (36) स्थितिर्भावनिवन्धिनीति ॥ भोज्य वा विष
 त्वेन भावित वान्ति करोति अमृतत्वेन भावित जीर्ण सदलक्षेतुर्भवति । तयात्र द
 पिण्डप्रस्य (37) भावनया सोमत्वम् ॥ का° [४ २ ३४] सोदकेनापिदधात्वमृन्मयेन
 विस्रो हृष्यामितीति ॥ हे विस्रो इद हृष्य क्षीर रक्त । सर्वत्र सृष्टौ पालने स
 हारे च ब्रह्माविस्रुमक्षेत्रा अभिमानिन्यो देवता । अतो विस्रु सम्बोध हृषि
 पो रक्षा प्रार्थ्यते ॥४॥

III a अग्नें व्रतपते व्रत चरिष्यामि तद्विक्रये तन्मे राध्यताम् । b इदमृहम
 नृतात्सत्यमुपैमि ॥५॥

का° [२ १ ११] अरिणास्वनीय प्राडिठन्नग्निमीक्षणाणोऽप्य उपसृष्य व्रत
 मुपैत्यग्ने व्रतपते इदमृहमितिविति ॥ हे व्रतपते व्रतस्यानुष्ठेयस्य कर्मणा पते पा
 लक हे अग्ने त्वदनुज्ञया व्रत चरिष्यामि कर्मानुष्ठास्यामि । तत् शक्यम् तत्कर्मा
 नुष्ठानु शक्तो भूयास । त्वत्प्रसादात् । तन्मे राध्यता मदीय तत्कर्म निर्विघ्न सत्
 फलपर्यन्त सिध्यतु । शकैराशीर्लिङ्गासुद् । लिङ्गाणिव्यङ् [पा° ३ १ ६६] । अतो
 येय [पा° ७ २ ८०] गुण शक्यम् । अग्निर्वै देवाना व्रतपतिरिति श्रुति [१ १
 १ २] ॥ इदमृह ॥ अह यज्ञमानोऽस्मादनृतान्मनुष्यजत्मन उद्गत्य सत्य देवताण
 रीर उपैमि प्राप्नोमि । सत्यमनुष्ठीयमानकर्मद्वेषेण प्रत्यक्षमिति मन्वान इदमिति
 विशिनष्टि । अनृत मनुष्यजन्म शीघ्रविनाशित्वात् । यथा स्वप्नगजादयो बोधना
 त्रेषा शीघ्र निवर्तमाना अनृता उच्यते । सत्य देवजन्म वडुकालस्यापित्वात् यथा
 जाम्बरूणमजादय । श्रुतिरपि [१ १ १ ४] । इदमृहमनृतात्सत्यमुपैमीति तन्मनुष्ये
 भ्यो देवानुपावर्तत इति । यदा लोकप्रसिद्धे एव सत्यानृते ग्राह्ये । नानृत वद
 दिति कर्मण्यनृतनिषेधात् । अनृतवदनाडुद्गत्याहमिद सत्यवदनमुपैमि । अत उद
 सत्यवदन कर्माद्भवात्कर्मकाले पालनीयम् ॥५॥

a कस्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति कस्मै त्वा युनक्ति तस्मै त्वा युनक्ति ।

b कर्मणे वा विषाय वाम् ॥६॥

एव व्रतमुपित्य व्रदाणा वृत्राणा प्रणयनं युज्यात् । का° [० ३ २ ३] व्रदानप
 प्रीष्यानि यत्रमानं वाचं पशुत्यादानुज्ञात उत्तरिणाद्वनोऽत्र सप्रति निदधाति
 कस्या युनक्तोति ॥ अत्र मत्तं प्रयुज्जानोऽधुर्युःशारन्भरुमण्यालननं कर्तव्यमप
 नीयं प्रज्ञापतेर्यज्ञकर्तव्यं प्रज्ञोत्तरवृषाभ्यां मत्तवात्रगभ्यां प्रतिपादयति । प्रणीता
 नामया धारुः के पात्रं वा कं पुरुषो युनक्ति आह्वयनीयत्वोत्तरभागे स्वापयती
 ति प्रयः । तद्द्वयं प्रसिद्धार्थवाची । सर्वेषु वेदेषु जगन्निर्वाहकत्वेन प्रसिद्धा य
 प्रज्ञापतिरिति स एव परमेश्वरः के पात्रं वा युनक्तोत्युत्तरं । पुनरपि कस्मै प्र
 योन्ननाय वा युनक्तोति प्रयः तस्मै प्रज्ञापतरे तत्प्रीत्यर्थं वा युनक्तोत्युत्तरम् ।
 सर्वकर्मणि परमेश्वरप्रीत्यर्थमेनुष्ठेयानीति भगवद्गीतास्वर्जुन प्रति भगवतोक्तम् ।
 भ° गी° १८ ५६ । १ २७ इति च । ४ २४ नैतिक ॥ परिस्तीर्य द्वन्द्वश्च पात्रा
 यसात्तत्र श्रुं चाग्निहोत्रद्वयणीं चादत्ते । का° [२ ३ १०] कर्मणो वामिति श्रुपा
 ग्निहोत्रद्वयण्यदयेति (३४) ॥ कर्मणो ॥ हे अग्निहोत्रद्वयणि हे श्रुं युवां कर्मा
 र्थमद्मादद् इति ज्ञेय । वेपाय च । विप्रं व्याप्तो । घञ् वेपो व्याप्तिः । सूचित
 कर्मसु व्याप्त्यर्थं च वा युवामद्माददे । शकृतेऽवस्थितानां त्रीक्षीणां रुविर्यं प
 यकुरणं प्रोक्षणाद्यैर्दरुधारणमित्यादयोऽग्निहोत्रद्वयणीव्यापाराः । त्रीक्षिनिर्वायथा
 र्णामुन्मूलं त्रीक्षिप्रक्षेपं पुनरुद्धरणं चेत्यादयः श्रुं व्यापाराः ॥ ६ ॥

a प्रत्युष्टं रक्तं प्रत्युष्टा अरातयः ।

b निष्टं रक्तो निष्टता अरातयः ।

c उर्वतरैरक्षमन्वेभिः ॥ ७ ॥

का° [० ३ ११] प्रतपनं प्रत्युष्टं निष्टमिति वेति । रक्तं रक्तसंज्ञाति । प्र
 त्युष्टं प्रत्येकं दग्धं प्र दद्वे । अनेनाग्निहोत्रद्वयणीश्रुंयोः प्रतपनेनाप्रक्षितता
 रक्तता दग्धं क्षीरं च अरातयोऽपि प्रत्युष्टा प्रत्येकं दग्धा । रा दाने । रुविपो
 दक्षिणाया वा अने रति । रति प्रतिबन्धका अरातयस्तेऽपि दग्धा अन्यथा (३५)
 न यज्ञसाधनमित्यर्थः । श्रुंयोर्निगूळं रक्तो निष्टत नि ज्ञेयता तत्र सततम् । तप
 सतापे । अरातयश्च निष्टता । अनयोर्भिलपोर्विरल्पः ॥ का° गह्युर्प्रक्षरिचमि-

तीति । ऊरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमवकाशमन्वेमि अनुसृत्य गहामि । गह्तः पुरुषम्य
पार्श्वयोरिव स्थितं रक्तोऽग्नेन मन्त्रेण निराक्रियते इत्याशयः ॥ ७ ॥

a. धूर्सि धूर्त्तं धूर्त्तं धूर्त्तं तं योऽस्मान्धूर्त्तं तं धूर्त्तं यं वयं धूर्त्तमः ।

b. देवानामसि वज्रितमं सन्त्रितमं पप्रितमं जुष्टतमं देवहृतमम् ॥ ८ ॥

का° [२.३.१२.१३.] अथणस्य पश्चादनस्तिष्ठत्समङ्गि धूर्सतीति धुरभिनर्गनमि-
ति । अस्यायनर्वः अथणस्य पुरोडाशयाकहेतोर्गार्हपत्यस्य पश्चादनः शकटं व्रीहि-
पुक्तं तिष्ठति । तच्च समङ्गि सम्यग्ङ्गानि यस्य तत् सर्वाङ्गोपेतं तस्य धुरं वली-
वर्द्वहनयोग्यं युगप्रदेशं धूर्सतीति मन्त्रेण स्पृशेदिति ॥ अथ मन्त्रार्थः । व्रीहिरूप-
रुविर्धारकशकटसम्बन्धिनो युगस्य वलीवर्द्वहनप्रदेशे काश्चिद्विंसकोऽग्निः शास्त्र-
दृष्टोऽस्ति तं प्रार्थयते । अग्निर्वाऽथ धुर्यस्तमितदत्येष्वन्भवतीति श्रुतः [१.१.२-
१०.] । हे वज्रे त्वं धूर्सि द्विंसकोऽसि । तुवीयुर्वीद्विवीधुर्वी द्विंसार्याः धुर्वतेः
ध्विम् । यतो धूर्सि अतो धूर्त्तं द्विंसत्तं पाप्मानं धूर्त्तं विनाशय । किंच यो हा-
क्षसादर्यागविघ्नेनास्मान्धूर्त्तं द्विंसितुमुद्युक्तास्तमपि धूर्त्तं विनाशय यं च वयं धूर्त्त-
मस्तमपि धूर्त्तं यमालस्यादिरूपं वैरिणं वयमनुठातारो धूर्त्तमो द्विंसितुमुद्युक्तास्तम-
पि धूर्त्तं विनाशय । शकटस्थिताग्र्यतिक्रमणानिमित्तमपराधमपङ्गोतुमग्न्याधारभूता
शकटस्य धुरेण मन्त्रेण स्पृश्यते ॥ का° [२.३.१४.] देवानामित्युपस्तम्भनस्य पश्चा-
दीपामिति । शकटस्य दीर्घं काठमीपा तदग्रस्य भूमिस्पर्शी मा भूदिति तदाधारत्वेन
स्यापितं काठमुपस्तम्भनं तस्य पश्चाद्वागे तामीपां स्पृशेत् । देवानामसि । हे श-
कट त्वं देवानां सम्बन्धि भवसि । किम्भूतं वज्रितमं वरु प्रापणे वदतीति व-
ज्रिः । अतिशयेन वज्रि वज्रितमम् । व्रीहिरूपस्य रुविपोऽतिशयेन प्रापकम् ।
तया सन्त्रितमम् सा शौचि अतिशयेन प्रुद्धम् आद्यमित्यादिना [पा° ३.२.१०१]
किप्रत्ययः । षड्वा सै वेदने । दार्याय चर्मादिभिरतिशयेन वेदितम् । पप्रितमम्
प्रा पूरणे व्रीहिभिरतिशयेन पूरितम् । जुष्टतमम् जुषी प्रीतिसेवनयोः । देवाना-
मतिशयेन प्रियम् । देवहृतमम् हेज् स्पर्धायां शब्दे च देवानामतिशयेनाह्वान्
व्रीहिपूर्णां शकटं दृष्ट्वा देवा आह्वता इव शीघ्रमागच्छति ॥ ८ ॥

अद्भुतमसि रुविर्धानं दृष्ट्वेत्स्व मा क्षर्मा ते यज्ञपतिर्ह्यापेन् । c. वि-
क्षुत्वा क्रमताम् । d. उरु वाताय । e. अपरुता रजः । f. यहताम्प-
च ॥१॥

अद्भुतमसि । रु कौटिल्ये हात्रत्ययः । रुक्षरेण्डसोति [पा० ७ २.३१] नि-
हायां रु अदिशः । अद्भुतमकुटिलमसि । आरोरुणोऽपि भङ्गभीतिर्नास्तीत्यर्थः ।
रुविर्धानम् उवाञ् धारणायोपणयोः । रुविषो व्रीहिरूपस्य धारणं षोपकं भव-
सि । अतो दृष्ट्वेत्स्व मा क्षर्मा ते यज्ञपतिर्ह्यापीदिति पूर्ववद्याख्येयम् ॥ का० [२.
३ १५] विक्षुत्वेत्यारोरुणामिति । हे शकट विक्षुर्व्यापको यज्ञः तां तां क्रमतां
पदिनाक्रन्वारोरुतु नाहं समर्थ इति भावः ॥ का० [२ ३ १६] प्रेक्षत उरु वाता
येति रुविप्यानिति । हे शकट वाताय उरु भवेति शेषः । वदत्तर्वतिर्व्रीहियु
वायुस्याराय विस्तीर्णं भव । शकटस्य व्रीह्याणां तृणाग्याह्लादित्वात्संकोचे वायु-
प्रवेशाभावादाह्लादनमप्रनीय यथा वायुः प्रविशति तथा संकोच पारित्येक्षत्यर्थः ।
वायुव्यपप्राणाप्रवेशाद्द्विः सप्राणां क्रियते मन्त्रेण । किं च वायुप्रवेशरहितं सर्वं
वस्तु वरुणदेवत्यं भवति । वरुणश्च वन्धकारित्वाद्यनिरोधकस्तत्रिवृत्यर्थमयं
(३७.) मन्त्रः । पदे किं च वातो (३८) नाभिभवति तत्सर्वं वरुणदेवत्यमुरु वा-
नापिन्यारुवाहणमेवेतत्करोतीति तित्तिरिवचनात् ॥ का० [२ ३. ११. १८] अपरु-
तामसि निरस्यत्यन्यद्विग्नमानिऽभिमृशेदिति । व्रीहिश्वोऽन्यत्तृणादि यदि तत्र भ-
वेन्नदनं निरन्येत्तृणाग्यभावे व्रीहिनभिमृशेदिति (३९) सूत्रार्थः । यव मन्त्रार्थः ।
रजो यज्ञविधातसमपरुतं निरामृतं तृणादिरुमेव रज उच्यते ॥ का० [२. ३. ११.]
यहतामित्यात्मत इति । यज्ञसंप्रदाया अद्भुतयो व्रीहिरूपं रुविर्षहतां निषह-
न्तु । अनेन पञ्चाङ्गुलिगुह्येन मुष्टेन व्रीहिन्याह्लादित्यर्थ उक्तो भवति ॥१॥

a देवस्यं वा सवितुः प्रसृत्विऽग्निनेर्व्रीह्यां पूजो हस्ताभ्याम् ।

b अयं बुटं गृह्णामि ।

c अमीयोमीभ्यां बुटं गृह्णामि ॥ १० ॥

का° [२.३.२०-२२.] देवस्य त्वेति गृह्णात्यग्निं चतुरो मुष्टीनेवमग्नीपोमीयं ययदेवतमन्यदिति । हे रुविः सवितुः देवस्य प्रसवे प्रेरणे सति तेन प्रेरितोऽरु-
मग्नये जुष्टं प्रियं त्वा गृह्णामि । अग्नीपोमाभ्यां व्यासक्तदेवाभ्यां च जुष्टं त्वा गृह्णामि ।
काभ्यामग्निर्वाहुभ्यां पूजो रुस्ताभ्यां च । अंसमणिग्रन्थयोर्मध्यभागो दीर्घदण्डा-
कारो बाहुः । पञ्चाङ्गुलियुक्तोऽग्रभागो रुस्तः । अग्निर्वाहुः देवानामधर्युः । पूजा
हि देवानां भागधुक् । अतो ग्रहणासाधनयोः स्वच्चाहोरथिवाहुभावना कार्या ।
रुस्तयोस्तु पूषरुस्तभावनेति भावः । सर्वात्मकस्याग्नेर्हविस्तादृशं मनुष्येण कथं ग्र-
हीतुं शक्यमिति सवित्रानुज्ञातोऽग्निवाहुभ्यां पूजो रुस्ताभ्यां गृह्णामीत्यर्थः । किं
च सत्यं देवा अनृतं मनुष्या इति श्रुतेः [१.१.२.१७.] देवानां सत्यं पवात्तदनुस्मृ-
तिपूर्वकं रुविर्ग्रहणं फलप्रयवसायिवात्सत्यं भवति । देवतास्मृत्यभावे तु मनुष्या-
णामनृतपवात्तत्कृतमनुष्ठानं निःफलत्वादनृतं भवतीति देवतास्मरणमित्यभिप्रायः
यः । रुविर्गृह्णन्तमधर्युं देवताः सेवन्ते मम नाम ग्रहीष्यतीति । अनामग्रहं रुवि-
पि गृहीते तासां मियः कलरुो भवेदिदं मर्द्यं गृहीतमिति । नत्कलरुनिवृत्त्य-
र्थमग्नये जुष्टमग्नीपोमाभ्यां जुष्टमिति देवतानिर्देशपूर्वकं रुविर्ग्रहणमित्यभिप्रायः
॥१०॥

a. भूतायं त्वा नारातये । b. स्वरभिविद्येपम् ।

c. दृष्टं तां दुर्गाः पृथिव्याम् ।

d. उर्वत्तारित्तमन्वेमि ।

e. पृथिव्यास्त्रा नामौ सादयाम्यदित्या उपस्वेऽग्ने रुव्यर्त्त ॥११॥

का° [२.३.२३.] भूताय त्वेति शेषाभिमर्शनमिति । हे व्रीहियेव शकटावास्त्यत
भूताय भवनाय यागान्तराणां ब्राह्मणभोजनस्य च पुनरपि सद्वावाय त्वा संपरि-
शेषयामीति शेषः । न अरातये अदानाय शेषयामि ॥ का° [२.३.२४.] स्वरिति प्रा-
उत्तत इति । अरुं स्वरभिविद्येपं पशं पश्येयं पशो वै स्वररुदेवाः सूर्य इति
श्रुतेः [१.१.२.२३.] पशदिवसदेवसूर्याः स्वःशब्देनोच्यन्ते । स्वर्गहेतुत्वादिपि स्वःश-
ब्देन पशः । एषा प्रकथने अभिविद्येपमभितो विशेषेण व्याप्येयं पश्येपमित्यर्थः ।

अनेन मन्त्रेण प्राप्नुषो यज्ञभूमिं वीक्षते ॥ का० [२३ २५] दृष्टत्तामित्यवरोक्षती
 ति । पवित्र्या वर्तमाना दुर्गा गृह्णा दृष्टतां दृष्टा भवतु । अनेन मन्त्रेण शक्रदा
 वरोदेन् । दुर्गा द्वाणपर्यर्हतीति दुर्गा गृह्णा । हविर्गृहीत्रोत्तरतोऽध्वीर्भरिणा
 गृह्णांभ सम्भाञ्जति सोऽनेन मन्त्रेण वार्यते ॥ का० [२३ २६] गह्स्तुर्वतारिक्त
 मिति व्याख्यातम् ॥ का० [२३ २७] अपणस्य पश्चात्सादपति पवित्र्याञ्जति । हे
 दृवि पवित्र्या नामो मये त्वा सादयामि स्वापयामि । तस्यैव व्याख्यानम् । अ
 दित्या उपस्य इति । (10 १) उपस्येऽङ्के यथा सुत वान्म पुत्र माता स्वाङ्गे स्वाप
 यति । एवमिदं ह्यिरदित्या उपस्ये भूम्या अङ्के सादयामि । हे अग्रे तव समीपे
 स्वापितामिदं दृश्य त्व रत्न । सुत पुत्रमिव वाधकेभ्य (40) पालय ॥११॥

11 । पवित्रे स्यो वैस्रव्यो ।

b सवितुर्न प्रसवेऽन्त्युनाऽन्त्यहिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभि ।

c देवीरायोऽग्रयेमुत्रोऽग्रयेपुत्रोऽग्रैऽदुममग्य यज्ञ नयताग्रं यज्ञपतिः सु
 धातुं यज्ञपतिं देवपुत्रम् ॥१२॥

का० [२३ ३२] कुशो समावप्रशीर्णाग्रावन्नर्गर्भो कुशेऽिह्नन्ति पवित्रे स्य
 इति त्रीन्विति । वैस्रव्ये इति प्राप्ति व्यत्ययो वङ्गुलमिति [पा० ३ १ ८५] स्वीयम् ।
 हे पवित्रे शोभके कुशद्वयद्वये युवा वैस्रव्ये यज्ञसन्वन्धिनी स्य भवय । यज्ञो वै
 विष्णुर्गर्भे स्य इति श्रुते [१ १ ३ १] ॥ का० [२३ ३३] हविर्ग्रहणप्रापकं कृत्वा
 ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्न इतीति । सवितुः प्रेरकस्य प्रसवे प्रेरणे सति हे आयो
 वो गुप्मानुत्पुनामि केन अहिद्रेण पवित्रेण हिद्रेहीनेन शोधकेन वापुद्वयेण ।
 गो वा अथ यत्रत एषोऽहिद्रे पवित्रमिवि श्रुते [१ १ ३ ६] । सूर्यस्य रश्मिभि
 श्रुतेषुभिरुत्पुनामीति सन्वन्ध । वापो सूर्यरश्मीना च पादप्रक्षालनाद्युपकृत
 भूमिशुद्धिहेतुय प्रसिद्धम् ॥ का० [२३ ३५] सजे कृत्वा दक्षिणेनोद्दिश्यति देवी
 राय इतीति । उत्पृताभिरुद्दि पूरितामग्निदोत्रद्वयीं सच्यदृष्टे स्वापयित्वा मन्त्र
 पुष्पारयन्दक्षिणरुक्तेनोर्दु चान्तिरेदिति सूत्रार्थ । मन्त्रार्थस्तु हे देवी आयः योत
 नात्मिका आयो ब्रूयमग्नास्मिन्दिने इमनिदानो प्रवर्तमान यज्ञमये नयत पुरत प्र

वर्तयत निर्विघ्नं समापयत । किन्भूता आपः । अग्निगुवः अग्ने गृह्णीत्यग्नेगुवः पु-
 र्तो निम्नदेश प्रति गमनशीलाः । तथा अग्नेपुवः अग्ने पुनस्त्यग्नेपुवः अग्ने यस्मि-
 न्यूर्वभागे गृह्णति तस्मिन्नपहृतिनिवारणेन शोधनशीलाः । यद्वाग्ने पिवन्तीत्यग्ने-
 पुवः प्रथमं सोमरसस्य पानकर्त्र्यः । गमिः द्विप्रत्यये गमः द्वात्रित्यनुनासिकलोपे
 [पा० ६ ४ ४०] पुनातिः पिवतेर्वा द्यो ऊङ् गमादीनामित्यूकारः [पा० क० ६.४ ४०
 वा० २] । किं च यज्ञपतिं यज्ञमानमग्ने नयतेत्यनुवर्तते फलभोगाय प्रेरयत कथ-
 न्भूतम् सुधातुम् सुहु दक्षिणादिना दधाति यज्ञं पुलातीति सुधातुस्तं यज्ञस्य पतिं
 पालयितारम् । एको यज्ञपतिशब्दो योगेन व्याख्येय एको ब्रूया । तथा देवयु-
 वम् । यु मिश्रणे । देवान्यैति यज्ञादिना मिश्रीकरोति देवयुस्तं । द्विप् । अनित्य
 मागमशासनमिति तुगभावः । यद्वा देवान्कामयते इति देवयुस्तं । इदम्युरिदं का-
 मयमान इति यास्कोक्तिः [निरु० ६ ३१.] सुप आत्मनः क्यन्निति क्यच् [पा० ३ १ ८]
 क्यचि चेतत्रि [पा० ७ ४ ३३.] प्राप्ति न इन्दस्यपुत्रस्येति [पा० ७ ४.३५] ईवाभावः ।
 अद्याघस्यादिति [पा० ७.४ ३७] अद्याघयोरेवावविधानादकृत्सार्धातुकयोरिति
 [पा० ७ ४ २५] प्राप्तो दीर्घो न भवति । ततः क्वाइन्दसीति [पा० ३ २ १००] उप-
 त्ययः । देवयुशब्दस्यामि परेऽमि पूर्व इति [पा० ६ १ १००] प्राप्तस्य पूर्वब्रूपस्य
 वा इन्दसीति [पा० ६.१.१०६] विकल्पेन तन्वादीनां वा इपडुवडावित्युवड्
 [पा० क० ६ ४ ६८.वा० १] ॥१२॥

पुष्पा इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्ये घृमिन्द्रमवृणीधं वृत्रतूर्ये । d. प्रोक्षिता
 स्य । e. अग्नेयं त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । f. अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ।
 g. देव्याय कर्मणे घृन्धधं देवयज्ञ्यायि यदोऽग्नुदा. पराजगुरिदं वस्तुङ्गन्धा-
 मि ॥१३॥

हे आपः इन्द्रो देवः वृत्रतूर्ये तूर्यतिर्वधकर्मा (41.) । वृत्रवधे निमित्तभूते सति
 पुष्पाः पुष्पानवृणीत आजारश्लक्ष्णसः । सरुकारित्वेन प्रार्थितवान्यूपमपि वृत्र-
 तूर्ये निमित्ते तमिन्द्रमवृणीधं वृत्रवत्यः सरुकारित्वेन ॥ का० [२.३.३६.] प्रोक्षिता
 स्येति तासां प्रोक्षणमिति । हे आपो घृयं प्रोक्षिता भवय । असंस्कृता अन्यसं-

स्कारक्षमा न भवतीति ॥ का* [३ ३ ३० ३८] दृष्टिप्राप्ते ताम्नीपोमाभ्या चिनि
 पयोदेवतमन्यदिति । अन्यदपि दृष्टिस्तद्विगतोच्चारणे (12) प्रोक्षणीयम् । अग्रे
 त्वा नुष्ट प्राक्षामि । अग्नीपोमाभ्या शुष्ट त्वा प्रोक्षामि ॥ रा* [२ ३ ३१] पात्राणि
 देव्यागिति । कृत्वाग्निनोन्मूललादीनि प्रोक्षेत् । हे धत्तापात्राणि पूय शुन्धध शुन्धा
 नि भवत । किमर्घम् देव्याय कर्मणे अद्यादिदेवतासम्बन्धिने कर्मणे । तदेव कर्म
 विजिगृहते । देवपूज्ये देवसम्बन्धिन्वे धाम्नात्रिये दर्शादिकारि । कि च । अशु
 द्धा नीचजातस्तज्जादयो वो युष्मान् सम्प्रथि यदङ्ग पराजशु परारुत कृतवत ।
 ह्येननजणादिकानि स्वकीयस्तस्पर्शवृषमशुचित्र चतु । तदिद् वो युष्मार्कमद्
 शुन्धामि प्रोक्षणेन शुन्ध करोमि ॥ १३ ॥

V a गर्मासि । b अर्घ्वभूत७ रक्षोऽवधूता अरातय ।

c अदित्यास्त्वर्गसि प्रति त्वादितिर्वेतु ।

d अद्रिरसि वानस्पत्य ।

e धात्रोसि पृथुपुत्र प्रति त्वादित्यास्त्वर्गवेत्तु ॥ १४ ॥

का* [२ ४ १] गर्मासीति कृत्वाग्निनाशनमिति । हे कृत्वाग्नि त्वमुत्पल्लस्य
 धारणार्थं शर्म सुखचेतुरसि । अग्निनस्य चर्मेति मानुष नाम शर्मिति देव नाम ॥
 का* [२ ४ २] अर्घेत्य पात्रेभ्योऽवधूनोत्यवभूतामिति । रक्ष कृत्वाग्निने गूढमव
 धूतम् । कृत्वाग्निनकर्मणेन भूमौ पतितम् एवमरातयोऽपि पातिता ॥ का* [२ ४
 ३] प्रत्यग्र्योवमास्तृणात्पदित्यास्त्वगिति । हे कृत्वाग्नि त्वमदित्या भूमिदेवता
 यास्त्वर्घ्वमसि ततोऽदितिर्भूमित्वा त्वा प्रति वेत्तु प्रतिगृह्य मदीयेव त्वगिति वेत्तु
 जानातु । पुरा यज्ञो देवेषु हृष्ट कृत्वाग्निभ्यो भूत्वागमत्तदा देवा ज्ञात्वा तदीयां त्वच
 मुत्तित्य अगृहस्तस्मात्कर्मान्तराणित्यभिप्राय श्रुतायाम्नात [१ १ ४ १] ॥ का*
 [२ ४ ४ ५] सज्याभून्वे निदधात्युत्पल्लमद्रिरसि धात्रोसि वा प्रति वेत्तुभयो
 रिति । पितृत्वपतयोर्मेत्तयो प्रति वेत्ति शयो योन्नतोप । हे उत्पल्ल त्व यद्य
 पि धानस्पत्य दारुणपस्तयापि दृष्ट्वाद्रिरसि धात्रोऽसि । किन्भूत पृथुपुत्र
 स्यूलभूल । मुत्तलघातोपद्रवेण चाक्षत्वारहित्याय मूलस्यूलत्वम् । हे उत्पल्ल

तथाविधस्यं ग्रावासि दार्धेन पापाणसदृशोऽसि ॥ अदित्यास्त्रक् । अथस्तादास्ती-
णां रुद्राग्निनद्रपा भूमिर्था त्वगस्ति सा त्वां प्रति वित्तु स्वकीयत्वेन जानातु ॥ १४ ॥

a अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनं देववीतये वा गृह्णामि ।

b वृहद्वावासि वानस्पत्यः ।

c स इदं देवभ्यो हविः शमीघ सुगमि शमीघ ।

d हविष्कृदेहि हविष्कृदेहि (43) हविष्कृदेहि ॥ १५ ॥

का° [२ ४ ६] हविरावपत्यग्नेस्तनूरसोतीति । हे हविः त्वमग्नेराहवनीयस्य
तनूः शरोरमसि । यतस्त्वन्नक्षिप्तं हविरग्नीभवति । अतो हविरग्नेस्तनूः । किम्भूतं
हविः । वाचो विसर्जनम् अथां प्रणयनकाले नियमिताया यज्ञमानवाचो हविरा-
वपनकाले विसर्गो भवति । तस्मादिदं हविर्वाचो विसर्जनम् । अतो देववीतये
देवानां तर्पणाय वा त्वां गृह्णामि आवपामीत्यर्थः ॥ का° [२ ४. ११.] वृहद्भविति
मुसलमादत्त इति । हे मुसल त्वं यद्यपि वानस्पत्यो दारुमयस्तथापि ग्रावासि द-
र्धेणा पापाणसदृशोऽसि । तथा दीर्घत्वेन वृहन्महानसि ॥ का° [२.४ १२] स
इदमित्यवधातीतीति । हे मुसल त्वं देवभ्योऽग्न्यादिदेवोपकारार्थमिदं हविर्वी-
ह्विष्टपं शमीघ शमय । भक्षणविरोधितुपापनयनेन शान्तं कुरु । तस्यैव पदस्य व्या-
ख्यानम् । सुगमि शमीघ सुदु शान्तं यथा भवति तथा शमीघ शमय । शमु उ-
पशमि व्यत्ययेन शपो लुक् (44) । तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुक इतीडागमः (45)
[पा° ७ ३ १५.] शान्तिर्द्विविधा । वाद्यनुपायनयनादाद्या (46) । सा (47) प्र-
थमावघतिन स्यात् (48) । अन्तस्थितमालिन्यस्यापनयनादन्या (49) । सा (50)
फलीकारणेन भवति । तं (51.) द्विविधं तण्डुलसंस्कारं कुर्वित्यर्थः । का° [७ ४
१३.] हविष्कृदेहीति त्रिराक्षयतीति । यज्ञमानः पत्नी वान्यो वा यो व्रीहीनवरु-
न्ति स सम्बोधाद्भूयते (52) । हे हविष्कृत् हविः करोतीति हविष्कृत् एहि
अत्रागह । त्रिवारमुक्तामर्थं देवा मन्यन्त इति त्रिराह्वानम् ॥ १५ ॥

a कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इपमूर्जमावद् त्वया वयं संपातं - संपातं जे-

b. वर्षवृद्धमसि । c. प्रतिं वा वर्षवृद्धं वैतु ।

d. परापूतं रत्नः परापूता अरातयः ।

e. अपरुतं रत्नः । f. वायुर्वा विचिन्तु ।

g. देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्रहिंद्रेण पाणिना ॥ १६ ॥

का° [२. ४. १५.] आदृत्यन्यो दृपदुपले कुक्कुटोऽसीति त्रिः शम्यया द्विदपदं सद्दुपलामिति । हे शम्यादृप यज्ञायुधविशेष त्वं कुक्कुटोऽसि असुराणां मुधुजि-
रुकचासि देवानाम् । असुराः धा घेतति तान्दुलुमिह्न्योऽटति सर्वत्र संचरति स
कुक्कुटः । पदा कुक्कुत्तिसंशब्दं कुटति तनोतीति कुक्कुटः । पदा कुक्कुटा-
त्प्रपत्तिवद्गुणिविशेषमसुरभीत्यर्थं तनोतीति कुक्कुट इत्युपवर्षते । मधुजिह्व-
कनाया काञ्चिद्देवानां भृत्यः । मधुर्मधुरभाषिणी त्रिह्वा यस्य । तद्रूप हे यज्ञायुध
त्वमसुरान्परामवन्वज्जगानस्य इपमूर्त्तं चावद । अन्नं रसं च यथा समागृहति तया
शब्दं कुरु । तवशब्देनासुरेषु पराभूतेषु तदीयमन्नं रसं च यजमानः प्राप्नोति ।
ततस्त्वया कृत्वा वयं संघातं संघातं ज्ञेय असुरैः सह क्रियमाणं तं तं सङ्ग्रामं
ज्ञेय ज्ञेयम कदाचिदपि पराजयोऽस्माकं मास्त्वित्यर्थः । सम्यक् सून्यत्तेऽसुरा यत्रि-
ति संघातो युद्धं । मनो राज एको व्ययम आसीत्तस्मिन्नसुरेशी वाक् स्थिता तस्मि-
न्यद्दं कुर्वति तं श्रुत्वासुरा श्रियन्ते ततः क्लिप्ताताकुलीनामानावसुरयाज्ञको मनुं
गवा तेनैव शम्भेणायज्ञयतामृपमे रते सा वाङ्मनोर्जायां प्रविष्टा तौ पुनस्त-
यापि मनुमयाज्ञयतां ततः सा वाग्यज्ञपात्राणि प्रविष्टेत्यसुरपराम्भावाय तदाक्प्रक-
टनार्यं शम्यया दृपदुपलरुननमिति श्रुत्युक्तोऽभिप्रायः [१. १. ४. १४.] ॥ का° [२.
४. १६.] वर्षवृद्धमसीति शूर्पमादत्त इति । हे शूर्प त्वं वर्षवृद्धमसि वर्षेण वृथा
तद्गतंरत्नेन वृद्धं वर्षवृद्धम् । वर्षवृद्धवेणुशालानानिर्मितवात् शूर्पस्य वर्षवृद्धत्वम् ॥
का° [२. ४. १७.] प्रति वेति रुचिरुदपतीति । हे रुचिः वर्षवृद्धं शूर्पं वा त्वां प्र-
तिवेत्तु स्वकीयत्वेन ज्ञानानु घोहिशूर्पयोर्वर्षवृद्धवादात्त्वम् (53.) ॥ का° [२. ४.
१८.] परापूतमिति निष्पुनातीति । रत्नः परापूतं निराकृतं शूर्पेण तुषेपु परापूतेषु
तद्वत् रत्नोऽपि तैः सह भूमी पातितम् । अरातयः रुचिः प्रतिभूला आलस्य-

दिशत्रवच्च परापूर्णाः निराकृताः ॥ का° [७ ४ ११] अपद्वलमिति तुपान्निस्स्यती
ति । रक्ष अपद्वल द्वैःपनीय मारितम् । भूमौ पतितान्द्वौ निःसारयन् ॥ का°
[७ ४ २०] वायुर्व इति विविनक्ततीति । हे तण्डुला वायु शूर्पचास्तनोत्यो वो
युष्मान्विविनक्तु सूक्ष्मकणैश्च पृथक्करोतु ॥ का° [२ ४ २१] देवो व इति पात्र्या
मोष्याभिनत्रयत इति । हे तण्डुला सविता देवो वो युष्मान्विद्वेष पाणिना
अङ्गुलिद्विनेपक्षीनेन स्वहस्तेन प्रतिगृभ्णातु स्वीकरोतु कथंकोर्भङ्गन्दसोति क
स्य म [पा° क° ८ २ २२ वा° १] । पात्रीप्रलेपसमये भूमौ पतन मा भूदिति सवि
तृप्रकृणं प्राच्यते । किंभूत सविता क्षिरपयाणि क्षिरपय्यक्तावकुलीयाग्वामरण
युक्ती पाणी यस्य स क्षिरपयाणिः । यदा दैत्यै प्राञ्जिर्दक्षिण (७४) क्षित्री न
वितुपाणी द्वैर्द्विर्गणयो क्ताविति सवितुर्द्विर्गणयान्विति वक्ष्येचश्रुतौ यथा
॥ १६ ॥

VI a धृष्टिरिति ।

b यपामि-अग्निमानाद् जहि निष्कृष्याद् षेप ।

c आ देवपते वह ।

d ध्रुवमसि पृथिवी दृष्टुं द्रष्टव्यनिं वा क्षत्रधमिं सज्जानवन्पुपदधामि
ध्रतृव्यस्य ध्वारं ॥ १७ ॥

का° मूलतः शाखां परिव्रास्योपवेप करोतीति (७५) । [२ ४ २६] धृष्टिर्
सीत्युपवेपमादयेति च (७६) । पलाशशाखाया मूलदेशे क्षिन्न काष्ठभाग उपवे
पस्तमादत्ते । हे उपवेप त्वं धृष्टिरिति प्रगल्भोऽसि । त्रिपुया प्रगल्भ्ये । तीव्रा
इग्राणामितस्ततश्चालने प्रमुखादस्य प्रागल्भ्यम् ॥ का° [२ ४ २६] अयाग्न इत्यडा
रान्प्राचः करोतीति । तत्र त्रयोऽणयः सति । एकः आनात् । आमनयहामती
त्यामाहौक्तिजोऽसि । द्वितीयः ऋचात् शत्रुदक्षे क्रव्य मासमतीति क्रव्यात् चि
ताग्निः । तृतीयो पागयोग्यः । तयाविशह्वानिदरान्नार्ह्यत्यत्प्राग्भागे पृथक्कान्य
तेषा मध्ये पागयोग्यताक्षीनौ द्वयग्नौ आमाल्क्रव्यात्मज्ञौ त्याज्ञापितु मार्हपत्य प्र
त्युच्यते । हे अग्ने हे मार्हपत्य आमामग्निमप जहि परित्यज । व्यवहितव्येति

[पा० १. ४. ८२.] क्रियापदोपसर्गयोर्व्यवधानम् । तथा क्रव्यादमाग्निं निः सिध निःशेषं
 द्वे गमय परित्यजेत्यर्थः ॥ का० [२. ४. २७.] आ देवयजमित्यङ्गारमाहृत्येति । हे
 गार्हपत्य देवयज्ञं देवानां योग्यं तृतीयमङ्गारमावहू समीपमानय । देवा इत्यन्ते
 यस्मिन्नसौ देवयाद् तं देवयज्ञम् ॥ का० [२. ४. २७.] कपालेनावहादपति ध्रुवमसी-
 नीति । देवयज्ञमङ्गारं कपालेनावहादपति । हे कपाल त्वं ध्रुवमसि स्थिरं भवसि ।
 अङ्गारोपरि वर्तमानमपीतस्ततो न पतसि पृथिवीं भूमिं देहू दृढीकुरु । पुरोडा-
 शप्राक्समये व्यकृतव्यवधानेन भूमिर्दाहकृते ज्ञेयित्वं न भविष्यतीत्यर्थः । किं च ।
 वानुपदधामि अङ्गारि स्वापयामि । किमर्थं धातृव्यस्य जत्रोत्सुरस्य पाम्नो वा
 वधाय क्लिंसार्यम् । व्यन् सपत्ने [पा० ४. १. १४५.] इत्याखुदात्तत्वात् धातृव्यशब्दः
 जत्रुवाची । किम्भूतं त्वाम् । ब्रह्मवनि वन पन सम्भक्तौ ब्रह्मणा ब्राह्मणेन व-
 न्यते पुरोडाशनिष्यत्यर्थं स्वीक्रियते इति ब्रह्मवनि । तथा जत्रवनि सज्ञातव-
 नीति पदद्वयं षोडशम् । सज्ञाताः समानकुले ज्ञाताः यजमानस्य ज्ञातयः तैर्वन्यत
 इति ॥ १७ ॥

- अग्ने ब्रह्मं गृणीष्व ।
- धरूणामस्यन्तरिक्षं दृष्टु ब्रह्मवनिं -- वधायं ।
- धर्ममसि दिवं दृष्टु ब्रह्मवनिं -- वधायं ।
- विद्याभ्यस्त्राशाभ्य उपदधामि ।
- चितं स्योर्धचितः ।
- भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यधम् ॥ १८ ॥

का० [२. ४. ३०.] सव्याङ्गुल्याग्रूत्येऽङ्गारं निदधात्यग्रे ब्रह्मेतीति । हे अग्ने नि-
 धीयमानाङ्गाररूप ब्रह्म प्रौढं कर्मास्माभिः क्रियमाणं गृणीष्व गृणीष्व । नाशक-
 र्त्वाद्यधेनानुगृणीष्व (५७.) यदा ब्रह्म ब्राह्मणं मामनुगृणीष्व अङ्गुलिदानासक्तं मा
 दंष्टेत्यर्थः ॥ का० [२. ४. ३१.] धरूणामिति पश्चादिति । पूर्वस्वापितकपालस्य पश्चा-
 दग्ने द्वितीयं निदधाति । हे द्वितीय कपाल त्वं धरूणं पुरोडाशस्य धारकमसि

अतोऽन्तरिक्षं दृष्ट्वा दृढीकुरु । पुरोडाशपाकोत्पन्नज्वलयान्तरिक्षलोकोपद्रवो यथा
 न स्यात्तथा कुरु । यद्यथितत्कपालं ज्वालान्तरिक्षयोर्मध्ये व्यवधायकं नास्ति ।
 तथाप्यन्तरिक्षदर्श्याय कपालदेवता प्रार्थ्यते । ब्रह्मवनीत्यादि पूर्ववत् । का° [२.
 ४.३२] पुरस्ताद्वर्त्रमितीति । प्रथमस्य पूर्वभागे तृतीयं स्थापयेत् । हे कपाल वं
 धर्त्र धारकममि । दिवं दृष्ट्वा । ज्वालाग्निषा दाहभावाद् ग्युलोकस्य दार्यम् । अन्य-
 त्पूर्ववत् । का° [२.४.३३] विद्याभ्य इति दक्षिणत इति । हे चतुर्य कपाल वि-
 द्याभ्य आशाभ्यः सर्वदिग्भ्यः सर्वदिग्दर्श्याय त्वामुपदधामि । एवं कपालत्रयोपधा-
 नेन यजमानो लोकत्रयं जयति चतुर्येन दिशो जयति । तद्गतः पुरोडाशो लोक-
 त्रयवृषो भूत्वा देवताः प्रीणातीत्याशयः ॥ का° [२.४.३४.] समं त्रिभङ्ग द्वे दक्षि-
 णत एवमुत्तरतश्चित् स्थीतीति । अग्नेयपुरोडाशस्याष्टकपालत्वाच्चतुर्णां स्थापितत्वा-
 द्द्विगिष्टानां चतुर्णां मध्ये द्वे द्वे दक्षिणोत्तरयोर्निर्दिध्यात् । चिञ् चयने द्विवन्तस्य
 चित इति वङ्गवचनम् । हे कपालविशेषा यूयं चितः स्व प्रथमकपालोपचयका-
 रिणः स्व भवय । तथा ऊर्ध्वचितः स्व ऊर्ध्वमुपहितानां द्वितीयादिकपालानामुप-
 कारिणो भवय ॥ का° [२.४.३८.] भृगूणामित्यङ्गुरैरेभ्यूकृतीति । अङ्गुरै कपा-
 लानि हृद्येत् । हे कपालानि यूयं भृगूणामङ्गुरसां भृगूणामकानामङ्गुरोणामका-
 नां देवपीणां तपसा तपोद्विपिणाग्निनानेन तप्सार्धं तप्तानि भवत । अस्यग्निस्तदी-
 यतयोद्वयं भावयेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

VII. a. शर्मासि । b. अवधूतः रक्षोऽवधूता अरांतयः ।

c. अदित्यास्त्रगसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु ।

d. धिप्रणासि पर्वती प्रति त्वादित्यास्त्रग्वेत्तु ।

e. द्विव स्कम्भुनीरंसि ।

f. धिप्रणासि पार्वतिये प्रति त्वा पर्वती वेत्तु ॥ १९ ॥

का° [२.५.२.] कृत्वाग्निनादत्ते पूर्ववदिति । यथात्रघातार्थं कृत्वाग्निप्रयोग
 स्तद्धन्नापि । शर्मासि । अवधूतम् । अदित्याः इति मन्त्रत्रयं व्याख्यातम् ॥ का
 [२.५.३.] तस्मिन्द्वयं धिप्रणासीति । तस्मिन्चर्मणि शिलां स्थापयेत् हे गिन्ने पे

पणाप्राप्तये न्य पर्यतो पर्यनात्मिका तदुत्पन्ना न्य प्रियणासि प्रिय युक्ति कर्म वा मनोनि व्यापेनि ददाति वा प्रियणा । क्रुम्यन्मार्गम् । पर्यनवदार्यत्यसि । अदित्या भूमन्वक कलात्रिनश्या तादृशी वा न्य प्रति वेत्तु त्वद्वस्थानमनुज्ञानानु ॥ का [= ५४] पत्राह्न्यानुषोदर्युदोचो द्विव र्नीति । दृषद् पत्राद्गोऽधन्ता ह्न्या स्वायेान् । ता पन्नुच्येने । हे शन्ये द्विव गुणोक्तस्य स्क्रम्भनी (३४) स्तम्भनकारिणी न्यमि अन्वयेन द्वितीयात्रसुवचनम् पतनव्यापणापातरहितद्वेषेण स्तम्भनकारिणम् । अतरिक्षेण स्तोमे गात्रापृथिवी विद्वेभ्ये इति श्रुते [१०१] ॥ का [= ५५] दृषनुपन्ना प्रियणामीतीति । हे उपले उपरितनाजिन न्य प्रियणासि प्रियणाप्राप्तयेन्यासि । किलभृता । पार्वतियी पर्यत्या अपस्तानदृषद् पुरी पार्वतियी धान्मन्वश्या । कनीयमी शेया दुर्दिनेत्र भवतीति श्रुते [१०१] ॥ अत्र पर्यतो मानमना न्य प्रतिवेत्तु पुत्रो ज्ञानानु ॥ ११ ॥

१ शान्यममि प्रिनुदि द्वेजान् ।

२ प्राणाय वा । ३ उदनाय वा । ४ व्यानाय वा ।

५ दीर्घामनु प्रमितिनायुषे मां देवो व सचिता हिरण्यपाणि प्रतिगुणात्रहिद्रेण पाणिना ।

६ चनुषि वा । ७ महीना पयोऽसि ॥ २० ॥

का [= ५६] शान्यममीति तण्डुलानोष्यति । हे सुत्रिस्य धान्यमसि पिनीतीति प्रीणातीति धान्यम् । अतो देवान्गन्वाद्देव्भिनुदि प्रीणाय ॥ का [= ५६] पिनाटि प्राणाय वेति प्रतिमप्रमिति । प्ररुषेण अगिति सर्वदा मुले चेटत इति प्राण आसत्रायु । उदिति ऊर्ध्व चेटत इत्युदान उक्तातित्रायु । व्यानिति व्याय चेटत इति व्यानो व्यापको धनचेतुर्त्रायु । हे तण्डुल वा त्वां प्राणाय प्राणादानाय पिनामीति शेष एवमुत्तरमत्वयोर्गोड्यम् । देवानां सतीत्र सुत्रिर्मवतोऽत्यभिर्मत्वेऽत्रिया प्राणादिहनेन सतीत्रये क्रियत इत्यभिप्राय ॥ का [= ५७] दीर्घामिति मृश्रात्रिनि प्रीरतीति । प्रसयन प्रसिति । पिञ् वन्धने प्रवन्ध कर्मसतति । दीर्घामत्रिहिना प्रसितिमनु कर्मसततिमनुनद्वय आयुषे यज्ञमानस्यायु-

निवृत्तार्थं हे हविष्यं वां धा कृत्वाग्निं दधामि । दधानिर्नुदि ब्रह्म हृन्म्यमाद्योगे
 ऽग्नीनि [पा० ६ ४ ०।] अद्यगमाभाय । यदागमान्यायुर्वदो मन्या कर्ममनानि प्र
 वर्तनः इति भावः । यदायमर्थः । पूर्वमत्वेहविष्यं प्राणादिदग्निन मत्तोत्र च कृतम
 नेन पुनरायुर्वदिते हविष्यं । हे हविष्यं दीर्घा प्रमिति कृत्वाग्निनाग्याननु वा धां
 शतपानि कृत्वाग्निने प्रक्षिपामोन्वयं । किन्वमायुषि त्वदीयायुर्वद्वयम् । प्रमिति
 प्रमयनान्तुर्वा ज्ञानं वेति [निरु १ १०] यान्कान्तिरिह पिठ्यादुक्त्वात्प्रमिति
 शब्देन कृत्वाग्निनमुच्यते । देवो व इत्यादिमत्तशेषो व्याख्यातः ॥ का० [० ५ ८]
 चक्षुषि वेतोक्ततः इति । हे हविष्यं चक्षुषे यत्नानाम्य चक्षुषिन्द्रियप्रादुर्भावे वां
 पश्यामीति शेषः । यदा चक्षुषे चक्षुरादिव्याद्विन्द्रियदानाय वामीति । हविष्यं स
 त्तोत्रे च कृते चक्षुराद्यपिज्ञा भवतीत्यनेन नन्क्रियत इति भावः ॥ का० [० ५ ९]
 पित्र्यभाषाणामु निर्वचयन्त्यन्यो महोनामित्याद्यमिति । हे आद्यं च महोना गवां पयो
 ऽसि क्षीरमसि क्षीरात्पन्नयान् घृतं पयः शब्देनोच्यते । महोनि गानाम [निघ०
 ० ११] ॥ १० ॥

VIII a द्वेस्य वा सञ्चिनु प्रसवेऽग्निर्वाह्युभ्यां पृथो हृन्माभ्याम् ।

b स वेयामि ।

c समाप ओषधीभिः समाश्रय्यो रसेन । सः रेवतीर्जगतोभिः पृथ्यताः

स ममुमतीर्ममुमतीभिः पृथ्यताम् ॥ ११ ॥

का० [० ५ १०] पात्र्याः सपत्रिवायां पिठान्यावपति द्वेस्य वेतोति । हृन्मा
 भ्यामित्यते व्याख्यातम् । दृत्तानि पिठानि सत्रयामि पात्र्यां सम्यक्क्षिपामि ॥
 का० [० ५ १० ११] उपसर्जनोक्तान्यत्यन्व पत्रिवाभ्यां प्रतिगृह्णाति समाप इतीति ।
 पिठसवपनीया (५९) आय उपसर्जन्य । ता अग्नीशनेवेदुष्यु पत्रिवाभ्या गृह्णी
 यात् । आय उपसर्जनीय्या ओषधीभिः पिठप्राभिः स पृथ्यताम् पृथो मपरं न
 गृह्णातां सम्यगेकीभवतु । तथा ओषधयः पिठप्रा रसेन उपसर्जनीय्येणोदकेन
 स पृथ्यताम् । आयो हि ओषधीनां रसः । तथा रेवती रेवत्य आयः जगतोभि
 पिठप्राभिः स पृथ्यताम् । रेवत्य आयो जगत्य ओषधय इति श्रुते [१ ० ०.२] ।

मृमृत्तीर्मापुर्मोपेता आपो मृमृत्तीभि मापुर्मोपेताभि पिष्टवृषोपयोभि स पृच
तान । अयामोपयोना [च] परस्पर प्रीतिहेतुव्यात्सप्रयो भवत्रितय ॥२५॥

१ जनयत्ये त्वा सयौमि । b इदमग्ने ।

c इदमग्नीषोमयो । d इपे त्वा ।

e धर्मोऽसि त्रिद्यापु ।

f उर्रया उरु प्रयस्वोरु ते यत्रपति प्रयतान् ।

g अग्निष्ट त्वच मा हिंसीत् ।

h द्वेवस्त्रा सप्रिता श्रपन्तु वर्षिष्ठेऽपि नाके ॥२६॥

सा* [२ ५ १४] सयौमि जनयत्ये वेतीति । अथा पिष्टाना च मिथोरुत्तरण स
यत्रनम् । हे जनपिष्टवृषयद्वयद्वर त्वा सयौमि सयग्निप्रीरुमि । यु मिथ्रणामि
प्रणयो । मिम्व जनयत्ये यनमानस्य प्रद्योत्याद्वार्य । जलपिष्टयोर्वा मिथ्रपा
तया शुक्रशोणितमिथ्रणोन यमानस्य प्रद्योत्यत्तिर्भप्रति तद्व्यं त्वा सयौमि । यदा
जनयत्ये पुरोडाशोन्यत्त्वे त्वा सयौमि ॥ का* [२ ५ १५] सप्रिभज्यासाद्द्विरिष्यना
नभत (60) इदमोरिदमग्नीषोमयोर्हीति । मिथ्रवृत्तस्य पिष्टस्याप्रदानाद्वित पि
ष्टद्वर इत्या पुनरुत्तरणम् इदमोरिषिसम्बन्धि भवत्रिति प्रथम पिष्ट स्य
जेतु । इदमग्नीषोमयोर्भवत्रिति द्वितीय स्पृजेतु ॥ का* [२ ५ १६] इपे वेत्याज्यम
पिप्रतीति । हे घ्रात्र उपे इष्यमाणपृथ्व्यं त्वामिथ्रयामीति जेप । आज्यप्रति
लायनार्यं तत्प्राप्रस्यार्तां स्वायनमधिप्रयणम् ॥ का* [२ ५ १७] धर्मोऽसि पुरो
डाशमिति । हे पुरोडाश त्व धर्मोऽसि । षु क्षरणदातव्यो । धर्मशब्देन दीप्यमान
प्रकर्ष उच्यते । अयमाणतया (61) दीप्यमानव्यात्प्रजग्मोऽसि । तया त्रिद्यापु
त्रिद्य वृत्त्रमागुर्मात्स त्रिद्यापु । यस्माद्यनमान सर्ममापुराप्रोतीति भाव ॥ का*
[२ ५ २०] उर्रया इति प्रयति यात्रत्कयान्मिति । सर्मकयान्निषु सतोपयितु त
प्रसार्हेतु । हे पुरोडाश त्व स्वभात्रत उर्रया उरु प्रिस्तीर्णा यवा तया प्रयते
प्रसार्तात्पुर्रया । अत इदानीमपि उरु प्रवस्य प्रत्यातो भव । कि च ते यद्यप

तिल्लव यज्ञमानः ऊरु विस्तीर्णं पुत्रपद्यादिभिः प्रयतां प्रख्यातो भवतु ॥ का° [५
 २ २१] अग्निष्टब्दत्यद्विरभिमृशतीति । हे पुरोडाश अग्निः श्रयणाय प्रवृत्तः ते तव
 त्वयं त्वक्सदृशमुपरितनभागं मा व्हिंसीत् मा विनाशयतु । अतिदक्षेन मयीभावो
 विनाशः स मास्त्रित्यर्थः (62) । अत्रघातपेषणोक्त्यः श्रयणाञ्जायमानश्च कृषिप
 उपद्रवो जलस्पर्शेन शाम्यतीति भावः ॥ का° [२ ५ २३] देवस्त्रेति श्रयणमिति ।
 हे पुरोडाश सविता देवः वर्षिष्टे अत्यन्तवृद्धे नाके युलोकवर्तिनि नाकनाम्नि
 अग्नौ त्वा त्वामधि अधिश्रित्य श्रयतु पक्षं करोतु । मनुष्यस्य श्रयणो कर्तव्यं मा
 भूदित्यभिप्रेत्य देवस्त्रेत्युच्यते । दिवि नाको नामाग्नी रक्षीहेति तित्तिरिवचनान्ना-
 को नाम स्वर्गस्थोऽग्निः (63) ॥२२॥

a मा भेर्मा संविक्याः ।

b अतमेरुर्गज्ञोऽतमेरुर्गज्ञमानस्य प्रजा भूयात् ।

c त्रितायं त्वा । d द्वितायं त्वा । e एकतायं त्वा ॥२३॥

का° [२ ५ २४] मा भेरित्यालभत इति । हे पुरोडाश त्वं मा भेः । भयं मा
 कार्पीः । मा सं विक्याः चलनं मा कार्पीः । जिर्भी भये । ओविज्ञी भयचलनयो-
 रित्यनयोः प्रयोगौ ॥ का° [२ ५ २५] अतमेरुरिति श्रुतावभिवाप्तयति भस्मना
 वेदेनोपवेपेण वेति । यज्ञो धागहेतुः पुरोडाशः अतमेरुर्भूयात् । तमु ग्लानो ।
 ताम्यतीति तमेरुः ओषादिक एरुप्रत्ययः । न तमेरुः अतमेरुः । भस्माहादनेन
 ग्लानिरुद्धितो भवतु । यज्ञमानस्य प्रजा पुत्रपौत्रादिः अतमेरुः ग्लानिरुद्धिता भू-
 यात् यज्ञमानस्य प्रजायाः कदापि दुःखं मास्त्रित्यर्थः ॥ का° [२.५ २६] पात्र्यङ्गुलि-
 प्रक्षालनमाद्यिभ्यो निनयत्यभित्यप्रत्ययस्य अन्द्मानं त्रिताय वेति प्रतिमन्त्र-
 मिति । हे पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनोदक त्रिताय त्रितनाम्ने देवाय त्वां निनयामीति
 शेषः । तया द्विताय त्वा निनयामि तया एकताय त्वा निनयामि । पूर्व कुतश्चि-
 द्देशतोः भीतोऽग्निरपः प्राविशततो देवास्तं शब्दा जगृङ्गस्तदाग्निना वीर्यमप्सु मुक्तं
 तत आत्वा उत्पन्नास्त्रितद्वितैकतसंज्ञास्ते देवैः सह चरन्तो यज्ञे पात्रीप्रक्षालनज्ञ-
 लक्षणां भागं लीभिरे इति श्रुतिकथानुसंधातव्या [१.२.३.१] ॥२३॥

IX a देवस्य वा सप्रितु प्रमृत्त्रिंशद्भिर्नात्राडभ्या प्रलो दस्ताभ्याम् ।

b आददेऽधरुत्त देवेभ्य ।

c इन्द्रस्य वाडुरसि दक्षिण सद्मभृष्टि शततेजा वापुरसि तिग्मतेजा
द्विपतो वय ॥२४॥

सा° [७ ६ १३] देवस्य त्विति स्पयमादतेति । देवस्य त्विति व्याख्यातम् । दे
वेभ्यो देवोपकारार्थं अधरुत्त अधर् करोतीति वेदिमन्नादिद्वारिणोत्वधरुत्त स्पय
मदमाददे गृह्णामि ॥ सा° [७ ६ १३] सतृणां सत्रे वृत्रा दक्षिणोनालभ्य जपनी
न्द्रस्य वाडुरितेति । हे स्पय त्वग्निन्द्रस्य दक्षिणो वाडुरसि । तेन वाडुना उत
यात्तत्समानप्रीतिपितृवाज स्पयस्य वाडुवृषयापचार । तिम्भूत स्पय सद्मभ
ष्टि भृष्टिर्भर्त्सन पात्रा मार्षामिति यावत् । सद्मसत्प्रायाना शत्रूणां भृष्टिर्म्य
स सद्मभृष्टि । शततेजा शत तेजासि यस्य स वडुया दीयमान । अथ वा
पुरसि न त्रैलोक्येन्द्राडुसदृश । किं तु वापुसदृशोऽयसि । अत एव तिग्मते
जा तीक्ष्णतेजा यथा वापुर्वि प्रदीप्य नीत्रा ज्वालाभुत्पादस्तीप्रतेजा भवति ।
एव स्पयाऽपि सत्स्यद्दृश्य वर्म मुर्त्स्तीप्रतेजा उच्यते । तथा द्विपतो वय । ह
तीति वय वर्मद्वेषिणाममुरादीना दृतेत्यर्थ ॥२४॥

a पृथिवि देवप्रान्योपध्यास्ते मृतु मा हिसिपमु ।

b व्रत्रा गृह गात्रानेम् । c वर्पेतु ते नो ।

d वधान देव सप्रित परमस्या पृथिव्याऽ शततेन पण्योऽस्मान्द्वेष्टि य
च वय द्विभक्तमतो मा मारु ॥२५॥

वा° [२ ६ ११ १६] पृथिवि देवप्रान्योपध्यास्ते मृतु मा हिसिपमु । हे प
थिवि हे देवप्रान्नि देवा इत्येत यस्या सा देवप्रान्यो तस्या सम्प्रान्ने हे द्य
यानि ते तत्र योपध्यास्तृणावृषाया मृतुमद मा हिसिपमु मा त्रिनाशयामि (64) ॥

वा° [२ ६ १७] व्रत्रा गृहिति पुरीषमादत्त इति । स्पयप्रदारेत्यना मृतु पुरीषमु
च्यते । हे पुरीष त्व व्रत्र गृह । व्रजति गृहति स्वातु गात्रा यत्र स देशो व्रजस्त

किम्भूतान् गोष्ठान् गवां स्थानमिदानीमवस्थितिर्वत्र तम् गोयुक्तं तदीयं स्थानं
 गृह्यत्यर्थः ॥ का° [२ ६ १८] वर्षतु त इति वेदिं प्रेक्षतः इति । हे वेदे ते तुभ्यं
 वदस्य गोर्गुणान्गोष्ठाभिमान्नी देवो वर्षतु जलसेकं करोतु । वृष सेचने वर्षणेन घ-
 ननजनितद्रु-पशातिरस्त्रित्यर्थः ॥ का° [२ ६ १९] वधानित्युत्करे करोतीति ।
 स्फोत्पातां मृदमुत्करे त्यजेत् । हे देव मवितः योऽस्मान्द्विष्ट द्वेषं करोति वषं
 च यं जन्तुं द्विप्सस्तमुभयविधं जन्तुं परमस्यां पृथिव्यां वधान । परमा अन्तिमा पृथि-
 वी । हान्दस स्यादागमः । उत्करे जितायां धूल्यां निगूढस्य शत्रोस्तात्र बन्धनं
 कुरु पत्र भूमिरन्तिमप्रदेशेऽन्धतामिश्रो नरकोऽस्ति । तथा च श्रुतिः [१.२ ४.१६]
 अन्ये तमासि वधानिति यदाह परमस्यां पृथिव्यामिति । कैर्बन्धनं कर्तव्यं तदाह
 जनेन पाणैः जतसंख्याकाभिर्वन्धनरज्जुभिः । किं च अस्मादन्धतामिश्रान्नरकान्तं
 मा मौक् कदाचिदपि मा मुञ्च ॥ २५ ॥

a अपाररुं पृथिव्यै देवयजनाद्ब्रह्मात्मन् ।

b c. d व्रजं - मौक् ।

e अररो दिवं मा पतः । f. द्रप्सस्ते वां मा स्कन् ।

g h i. व्रजं - मौक् ॥ २६ ॥

का° [२ ६ २१.] अपाररुमिति द्वितीयं प्रवृत्तीति (65) । पृथिव्यै देवयजना-
 त्यपृथिव्याः सम्बन्धिनो देवयजनाद्याद्विद्विस्थानात् अररुमररुनामानमसुरमप वधा-
 सन् । अपनीय यथा कृतो भवति तथा करवाणि । अनेन मन्त्रेण द्वितीयवारं
 पूर्ववत्प्रवृत्तेर् व्रजम् वर्षतु वधानिति मन्त्रत्रयस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥
 का° [२.६.२२] अभिन्यस्यत्याग्रीडत्करमररो दिवमितीति । हे अररो असुर दिवं
 गुलीकं यागफलद्वयं त्वं मा पतः मा गमः । स्वर्गे तथा न गतव्यम् पतु गतौ पतः
 पुमिति [पा° ७ ४ १९.] लुडि पुमागमे द्वयम् ॥ का° [२ ६ २३] द्रप्सस्तः इति त-
 तीयमिति । हे वेदिदेवते ते तत्र पृथिवीद्वयाया यो द्रप्स उपजीव्यो रसः म वां
 गुलीकं मा स्कन् मा स्कन्दतु मा गहतु स्कान्दिर्गतिशोपणयोः । व्रजं गृह्यत्यादि-
 मन्त्रत्रयस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ २६ ॥

- a गायत्रेण वा हृन्द्सा परिं गृह्णामि ।
 b त्रैदुभेन वा हृन्द्सा परिं गृह्णामि ।
 c ज्ञागतेन वा हृन्द्सा परिं गृह्णामि ।
 d सुन्ना चासिं शिवा चासि ।
 e स्योना चासिं सुपदां चामि ।
 f उर्गस्वती चासिं पर्यस्वती च ॥ २० ॥

का० [२.६.२५.] पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति दक्षिणातः पश्चाद्दत्तरतश्च स्पेयेन गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रमिति । यस्मात्प्रदेशादस्सर्निध्नाशितस्तत्र वेदेरियत्तां निश्चेतुं दक्षिणादिद्वित्ये स्पेयेन रेखात्रयकरणं पूर्वं परिग्रहः । विसृष्टदेवता मन्त्रत्रयस्य । ते प्राञ्च विसृं निपात्य (66) हृन्दोभिरभितां पर्यगृह्णन्ति श्रुतेः [१.२.५.६.] । हे विस्रो वा तां गायत्रेण हृन्द्सा गायत्र्यादिहृन्दत्पश्यतया भावितेन स्पेयेन द्वित्ये परि गृह्णामि । एवं त्रैदुभेन ज्ञागतेनेत्युत्तरमन्त्रयोः । ततः हृन्दोदेवता द्वित्येऽसुरेभ्यस्त्वां पान्त्वपिष्यति । पूर्वस्यामाह्वयोः पान्त्वोऽस्तीति भावः । प्रजापतिपुत्रा देवा असुराश्च पूर्वं स्वर्धां चक्रुस्तदा देवान्पराजयं प्राप्तान्मत्वा भूमि-मसुरा विभेनुस्तदा देवा वामनद्वयं विसृमये कृत्वाऽसुरानागत्यास्मभ्यमपि भूम्यंशो दातव्य इति तानयाचिपुः । ततोऽसुरा असूपतोऽयं विसृयावति भूमगे जेते ता-त्रान्भवदीयोऽस्त्रित्यूचुस्ततो देवा वहेतदस्माकमित्युक्त्वा ते प्राञ्च विसृं निपात्य (67) गायत्रेणेत्यादिमन्त्रैर्वन्नभूमिं जगुः । यतो विसृः स यत्र तिष्ठति सैव यज्ञ-भूमिरिति तैर्विदितव्यादेदिरिति तद्भूमेर्नामिति [१.२.५.१-७] श्रुतिरुयामनुसंधाय त्रैद्विग्रहणं विधेयम् ॥ का० [२.६.३१.] उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति सुन्ना स्यो-नोर्गस्वतीति । वेदिपन्ननात्पूर्वं क्रियमाणाः पूर्वं परिग्रहः पश्चात्क्रियमाणा उत्तर-परिग्रहः । तत्रापि पूर्ववद्वित्ये स्पेयेन रेखात्रयं कार्यम् । हे वेदे त्वं सुन्नासि शिवा ज्ञान्ता (68) चासि । ह्ना भूमिः शोभना ह्ना सुन्ना पन्ननेनाश्मादिदो-शमिवर्तनं भूमिः शोभनत्रम् । उग्रस्यासुरस्य निःकाशनेन ज्ञान्त्वम् । गुणाद्वयस्या-न्योन्यसमुच्चयार्थो चकारो एकोऽयं मन्त्रः ॥ स्योना सुपद्वपाति । स्योनमिति

सुप्तनाम [निघ० ३६] । सुपदा सुदु सीदन्ति देवा यस्यां सा सुपदा । सम्यगुपवे-
जनयोग्या चासि । चकारो पूर्ववत् । द्वितीयोऽयं मन्त्रः ॥ ऊर्जस्वती पयस्वती
चासि । ऊर्जशब्दोऽन्नवाची । पयशब्दस्तद्विकारदधाद्विवाची । तदुभयवती ।
चो पूर्ववत् । तृतीयो मन्त्रः ॥२०॥

- a. पुरा क्रूरस्य विसृपो विरष्णिनुदादयं पयिवो ज्ञोवदानुम् ।
यामैर्येचन्द्रमसि स्वधाभिस्तामु धीरासोऽग्रनुदिष्यं यजति ॥
b. प्रोक्षणीरासादय । c. द्वियतो ब्रधोऽसि ॥२८॥

का० [२६३२] पुरा क्रूरस्येत्यनुमाटीति । अत्रेयमाख्यायिका मन्त्रेऽभिप्रिता ।
कदाचिद्देवानामसुरैः सह सग्राम उपस्थितस्तदा देवैर्मिथो मन्त्रितं यदस्या भूमि-
त्कृष्टं देवयजनस्यलं तच्चन्द्रे संस्थाप्य युद्धं कुर्मस्तत्र यद्यस्माकं पराजयः स्यात्तदा
देवयजने यागं विधाय पुनर्देत्यपराजयं करिष्याम इति समन्वयं भूमिः सारभागं
देवयजनं चन्द्रे स्थापयामामुस्तत्प्रक्षवर्णामिदानीमपि (69) दृश्यतः इत्याख्यान
मयं मन्त्रो ब्रूते [१.२.५ १८.] ॥ पुरा क्रूरस्येति विसृप् चन्द्रदेवत्या । विरष्णीति
मरुन्नाम [निघ० ३.३.] विविधं स्पति (70) वेदत्रयवृषेण शब्दं करोतीति विर-
ष्णी । यज्ञो (71) वेदितं (72) प्राप्तो विसृः सम्वाधते । हे विरष्णिन् विस्रो
परमेधर त्वं शृणु अनुगृह्णाणेति शेषः । क्रूरशब्दोऽत्र सग्रामवाची । सग्रामो वै
क्रूरमिति श्रुतिः [१.२.५ १९.] । विविधं सर्पति योधा यस्मिन्निति विसृप् । तस्ये-
ति क्रूरविशेषणं यच्चन्मर्थो पद्यो । विसृपो नानाबोधयुक्तात्क्रूरान् युजान् पुरार्थाद्दे-
वाः ज्ञोवदानुं ज्ञीवं ददातीति ज्ञोवदानुस्तां ज्ञीवस्य धात्री सारभूतां यां पयिवीम्
दादय ऊर्ध्वं गृहीत्वा स्वधाभिः वैदैः सह चन्द्रमसि इन्दो ऐरयन् प्राक्षिपन् स्वा
पयामासुः धीरासः धीरा मेधाविनः तामु उ एवार्थे तानेव चन्द्रस्यां पयिवीमनु
दिष्य दर्शनेन संप्राप्य सैव भूमिरस्यां वेद्यां विद्यतः इति भावयित्वा यजति याग
कुर्वति । स्वधाशब्दो पयस्यन्नवाची तयायत्रान्नहेतुभूता वेदत्रयी कथ्यते । या
चन्द्रमसि, ब्रह्मणा दधुरिति श्रुतिः [१.२.५ १९] ब्रह्मणा वेदेन सहेत्यर्थः । अ-
नेन मन्त्रेण सातायां वेद्यां लोटनृत्ववैषम्यनिवृत्तये समीकरणवृषे मार्गं कुर्वीत ॥

प्राज्ञणीरासाद्रेति अग्नीं प्रति प्रिय । प्रोक्ष्यत्वाग्निरिति प्रोक्षणं चापस्ता
 यासात्प्र प्रेक्षा स्वापय ॥ वा० [२ ६ ४२] द्विपतो वय इति स्वप्मुद्वच प्रदरती
 ति । हे स्वप् व द्विपत शत्रोर्भोगंसि द्विसक्तोगंसि ॥५८॥

a प्रत्युद्वच रक्त प्रत्युद्वच अरांतय ।

b निदंता रक्तो निदंता अरांतय ।

c अग्निगितोऽसि सपत्रक्षित्वाग्निन वा वाग्नेध्याये समाज्जिम् ।

d c = a b

f अग्निगितासि सपत्रक्षित्वाग्निनी वा वाग्नेध्याये समाज्जिम् ॥५९॥

वा० [२ ६ ४'] मुञ्च प्रतप्य पूर्ववदिति । यथा वृषामिहोत्रद्वययोः प्रत्युद्व
 मिति प्रतपनं कृतं तथा बुवस्वापि कार्यमित्यर्थः । मत्तो व्याख्यात ॥ वा० [२
 ६ ४६] वेदप्रैरत्तत्त प्राक्समार्यनिशित इतीति । हे मुञ्च त्वमग्निगितोऽसि शो
 तनूरूपे । नितरा शितस्तीक्ष्णामृतो निशितस्तथा न भवतीत्यनिशित । अ
 स्मद्विपये तीक्ष्ण उपद्रवकारी न भवतीत्यर्थः । यत सपत्रक्षित्वाग्निं द्विषु दितायाम्
 सपत्रानस्मद्भून् द्विषोति द्विषतीति सपत्रक्षित्वाग्निं । अत एव वा समाज्जिम् स
 म्यम् गोपयामि । मृत् (73) शुद्धो । मिभूतं वां वाग्निन वात्रोऽत्मस्यास्तीति
 वाग्निं यदादात् अन्वेतुयादनन्तम् । यदा वात्रो यदास्तदन्तम् यतो हि देवा
 नामनमिति श्रुते [५ १ १ २] । वात्र यदायमन्तमर्हतीति वाग्निम् । अर्ह्ये
 इत्यन्त्यर्थः । मिर्व समाज्जिम् । वीज्ञेध्याये जिदन्धी दीनो । इन्धन इत्या दीति ।
 वास्येध्या वाग्नेया तस्ये वाग्नेध्याये वास्य दीनो प्रयाशनार्थम् । गोधितेन मुञ्च
 णाम्ये गृह्णीति उक्ते च सति अग्निर्दीप्यते । तदीत्याहुतिफलभूतमत्र प्रकाशितं भ
 वतीत्यर्थः ॥ वा० [२ ६ ४० ४८] प्रतप्य प्रतप्य प्रपक्ष्यनिशितिति मुञ्च इति ।
 अग्निगितेति मन्त्रेण मुञ्चस्तिव्यो नुम्यभृद्भुजा समृद्ध प्रत्येक प्रत्युद्वमिति मन्त्रेण
 प्रतप्य प्रतप्य वेद्या स्वापनार्थगर्धये प्रपक्षतीति मृत्तार्थः । प्रत्युद्वमिति व्याख्या
 तम् । अग्निगितेत्यपि व्याख्यातम् । मुञ्चस्य पुन्यादादौ मुञ्चसमाज्जिनम् । मुञ्चां
 खोयात्यजात् । याया धै मुञ्चया मुञ्च इत्यादिश्रुते [१ ३ १ १] । गुरादीनां मु

चां ह्यीलिङ्गवात्तद्विज्ञेपणयोरनिशिता वाङ्मिनीमित्यनयोः स्त्रीत्वं विशेषः ॥२१॥

a अदित्यै रात्रासि । b विलोर्वेष्योऽसि । c उर्जे त्वा ।

d अदत्येन वा चक्षुपावपश्यामि ।

अग्निर्जिह्वासि सुहृद्वेभ्यो धाम्नेधाम्ने मे भव यजुपियजुपे ॥३०॥

का° [२.० १] पत्नी० संनक्षति प्रत्यग्दक्षिणात् उपविष्टां गार्हपत्यस्य मुञ्जयो-
क्त्रेण त्रिवृता परिकृत्वधीवासोऽदित्यै रात्रासीतीति । हे योह्व अदित्यै अदित्या
भूम्यास्व रात्रासि रक्षणा भवसि ॥ का° [२ ० २ ३] दक्षिणं पाशमुत्तरे प्रतिमु-
द्योर्धमुद्भूति विलोर्वेष्य इति न ग्रन्थि करोतीति । हे दक्षिण पाश त्वं विलोः
पदास्य वेष्योऽसि व्यापकोऽसि । विपू व्याप्तौ ॥ का° [२ ० ४] उर्जे त्वेत्याद्यमु-
दास्येति । हे आस्य त्वामुदासयामीति शेषः । किमर्थम् । उर्जे उत्तमरत्नलाभाय ।
विलापितं घृतं सुस्वादु भवति ॥ का° [२ ०.४] पत्नीमवेक्ष्यपत्यदत्येनेतीति ।
दम्नोतिर्हितार्थः । हे आस्य अदत्येन अनुपहितेन चक्षुपा वामवपश्यामि ।
अवाचीनं यथा तयाधोमुत्सी सती पश्यामि । किं च हे आस्य त्वमग्निर्जिह्वासि ।
यदास्यमग्नौ ह्यते तदा जिह्वेव ज्वालोत्यग्नतेऽतस्त्वमग्निर्जिह्वा । किम्भूतं देवेभ्यो
र्थाय सुहृ सुहृ ह्यते इति सुहृः पुंस्त्र्यं हान्दसम् । यद्वा जिह्वाविशेषणं सुहृ
ह्यते देवा आह्वयन्तेऽनया सा सुहृर्जिह्वा । ज्वाला दृष्ट्वा आयत्तीत्यर्थः । अतो
मे मम धाम्नेधाम्ने भव तथा यजुपियजुपे च भव । धाम स्थानम् । फलन युज्यत
इति यजुशब्दो यागवाची । धाम्नेधाम्ने तत्तद्यागफलोपभोगस्यानसिद्ध्यर्थं भव ।
यजुपियजुपे तत्तद्यागसिद्धये योग्यं भवेत्यर्थः ॥३०॥

a सवितुस्त्रा प्रसवऽउत्पुनाम्यर्हिद्रेणा पवित्रेणा सूर्यस्य रुश्मिभिः ।

b सवितुर्वः प्रसवऽ - रुश्मिभिः ।

c तेजोऽसि प्रक्रमस्यमृतमसि ।

d धाम नामासि प्रिय देवानामनाधृष्टं देवपतनमसि ॥३१॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां प्रथमोऽध्यायः ॥

३। [७ ७ ७] सवितुश्चित्याजानुत्पुनानीति । सवितुर्देवस्य प्रसवे आज्ञायां
 वर्तमान मत्स्यानुत्पुनामि शोपरामि । व्याख्यातमन्यत् ॥ कां [२ ७.८.] प्रोक्त-
 णोश्च पूर्ववादिनि । सवितुर्वैः । वो युष्मानुत्पुनानीति व्याख्यातम् ॥ कां [७ ७
 ६] आल्यमप्रेक्षते तत्रोऽसीतीति । हे आल्य त्व तत्रोऽसि । शरीरकान्तिहेतुवा-
 चनस्यम् । शुक्रममि दीतिनदसि । निगप्रष्टप्रवादीतिनद्वम् । अमृतमसि त्रिनाश
 रक्षिनमसि । बहुदिवसावस्यनिःश्वोदनादिवत्पर्युपितवादिदोषाभावाद्विनाशि-
 यम् ॥ कां [७ ७ ११ १०] नुवैणाड्यप्ररूण चतुर्गुहां धाम नमिति समृन्मन्त्र
 इति । हे आल्य त्व धाम स्वाननसि धीयते स्वायने चित्तवृत्तिर्देवैरेति धाम ।
 तवा नाम नामयति आत्मानं प्रति । सर्वाणि भूतानीति नाम । आल्यं दृष्ट्वा सर्वे
 ऽप्यत्तु मनन्ति । तवा देवानां प्रियनिष्ठम् अनभिभूतम् । गतसाराद्यदोषेणातिर-
 स्कृत चतुर्गुहादिनि चिरस्त्वित्या गतसाराणि स्युरिदं न तवा । देवयज्ञानं देवा
 इत्यस्तेऽनेनेति यागसाधनम् ईदृशं त्वमस्यतस्त्वां गृह्णामीति वाच्यशेषः ॥३१॥

श्रीमन्महोपरकृते मत्स्यदीपे मनोकरे ।

जापान्नाल्यग्रहस्तोऽयमध्यायः प्रथमोऽयमत् ॥१॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥ श्रीयाज्ञवल्क्याय नमः ॥

- I ॥ १ a b c. d -- कर्मणि ॥१॥ आर्यायध - - 'घशाऽसः ॥२॥ ध्रुवा - -
 युक्ते. १ c २ a ॥३॥ ॥
- II ॥ ७ b c - - धात्वा ॥१॥ दृशस्त्व - - स्थापित् ३ a ॥२॥ ३ b. c ॥३॥
 B [नयित्] ॥४॥७॥
- III ॥ ५ ॥१॥ ६ ॥२॥ ७ ॥३॥ ८ a ॥४॥ ८ b [यसि सवित्तमे वदित्तमे
 व] ॥५॥ ९ c. d e. f १० a ॥६॥ १० b. c. ११ a b ॥७॥ ११ c. d e
 [रित्तस्य] ॥८॥१५॥
- IV ॥ १० a b ॥१॥ १० c [यसं नयत सुगन्तु प्तमयति यदायति] - देवायुर्गम्
 ॥७॥ १३ c d e. f ॥३॥ १३ g [- यदोऽशुक्त पराजयानेतदिदं -] ॥४॥१६॥

- V. ॥ १४ a b c ॥ १ ॥ १४ d e ॥ २ ॥ १५ a ॥ ३ ॥ १५ b [वृहन्प्रावांसि]. c
 [- कृव्यऽगं] - - 'घ कृविष्कृदिदि' ॥ ४ ॥ १६ a [- आर्वद वयऽ संघति-
 संघति ज्ञेय] ॥ ५ ॥ १६ b. c. d [प्रतिपूता अरांतयोः] ॥ ६ ॥ १६ e. f g
 [- सविता प्रतिगृह्णातु किरण्यपाणिरहिं -] ॥ ७ ॥ २६ ॥
- VI. ॥ १७ a b c ॥ १ ॥ १७ d ॥ २ ॥ १८ a b c ॥ ३ ॥ १८ d [धामि द्विप-
 तो वधाय] e f ॥ ४ ॥ ३० ॥
- VII. ॥ १९ a. b c ॥ १ ॥ १९ d. e [म्नन्यसि]. f ॥ २ ॥ २० a 'वान्धिनुहि य-
 - सं धिनुहि यज्ञपतिम् ॥ धिनुहि मां यज्ञन्यम् ॥ ३ ॥ २० b-g ॥ ४ ॥ वे-
 - दोऽसि वेद् येन त्वं देव वेद् देवेभ्यो वेदोऽभवः ॥ तेन मया वेदो भव
 - ॥ ५ ॥ ३५ ॥
- VIII. ॥ २१ [- जगतीभिः सं मधुमं -] ॥ १ ॥ २२ a-f ॥ २ ॥ २२ g 'सीदन्त-
 रिंतऽ रक्षोऽन्तरिता अरांतयो. b ॥ ३ ॥ २३ ॥ ४ ॥ ३९ ॥
- IX. ॥ २४ ॥ १ ॥ पृथिव्यै वर्मासि २४ a ॥ २ ॥ २५ b. c. d ॥ ३ ॥ २६ [रुं व-
 - ध्यासं पृथिव्यै देवयज्ञनाद्] ॥ ४ ॥ २७ ॥ ५ ॥ २८ a [स्तां धीरां] c
 ॥ ६ ॥ ४५ ॥
- X ॥ २९ [माग्नि] ॥ १ ॥ ३० a 'स्त्रासीन्द्राण्यै संनर्हन् b. c. d - श्यामि ॥ २ ॥
 अग्निर्जिह्वासि सुभूद्वेभ्यो धान्नेधान्नि भव यजुपियजुपे ॥ ३ ॥ ३१ - जंनम्
 ॥ ४ ॥ यस्ते प्राणः पशुपु प्रविष्टो देवानां विष्ठामनु यो वितस्ये ॥ आ-
 त्मन्वांत्सोम घृतवान्नि भूवाग्निं गृह स्वयंजमानाय विन्द ॥ ५ ॥ ५० ॥
 दशानुवाक्तेषु पञ्चाशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितायां प्रथमोऽध्यायः ॥ ॥

I a कृत्वांस्वाप्स्वरेढोऽभ्यं त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ।

b वेदिरसि वरिषे त्वा जुष्टां प्रोक्षामि ।

c वरिषेऽसि सुभ्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥ १ ॥

का° [० ० १६] इधं प्रोक्षति विन्ऽस्य वेदिं च वरिः प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्तादन्य कृत्वाऽसीति प्रतिमन्त्रमिति ॥ इधं विन्ऽस्य प्रोक्षेत् । वेदिं च प्रोक्षेत् । वरिःरादाय वेद्यां पूर्वग्रन्थि कृत्वा प्रोक्षेत्क्रमान्मन्त्रत्रयेणोति सूत्रार्थः ॥ कृत्वाऽसि ॥ हे इधं त्वं कृत्वाऽसि कृत्वाऽसि कृत्वाऽसि । इधंपूलकस्य (१) यज्ञसाधनव्याघ्रव्योपचारः । किन्भूतः ॥ आपरेष्ठः ॥ आ समन्तात्परे कठिने वृत्ते तिष्ठतीति आपरेष्ठः । पद्म पं स्वर्गं राति ददातीति परः आरुवनीयस्तत्रा समन्तात्तिष्ठतीत्यापरेष्ठः । अतोऽसिः कृत्वाऽसि वर्णवाची अये तु कृत्वाऽसि आगुदात्तव्यान्मगवाची ॥ पद्मः कदाचिद्विभ्योऽपक्रान्तः स्वगोपनाय कृत्वाऽसि भूत्वा वने पशियतहमये प्रविश्य कुत्रचित्कठिने वृत्ते तस्यौ । तदेतदभिप्रेत्य कृत्वा आपरेष्ठ इति द्वयमुच्यते । पद्मो हे देवेभ्योऽपचक्राम स कृत्वा भूत्वा चचरित्यादिश्रुतिः [१ १ ४ १] । स्ये च भाषायामिति स्ये परपदे [पा° ६ ३. २०] भाषायां सतम्या अनुप्रिषिधोद्वेऽलुक् । पूर्वपदादिति [पा° ८ ३. १०६] पत्वम् । अतोऽभ्यं जुष्टं प्रियं त्वां प्रोक्षामि शुद्धार्थं जन्नेनेति ज्ञेयः । वेदिरसीति वेदिं प्रोक्षति । त्वं वेदिरसि । विद्यते लभ्यत इति वेदिः । विद् लभे । देवैरसुरेभ्यो लब्धव्याद्वेदिः । अतो वरिःजुष्टां वरिषो धारणापयोगितया प्रियां त्वां प्रोक्षामि । पृथ्वीप्राया वेदेः प्रज्ञात्पस्य वरिषो धारकत्वं युक्तम् ॥ वरिःसीति वरिःप्रोक्षणम् । हे दर्म त्वं वरिःसि प्रभूतवद्विद्वंरूपसमर्चमसि । अतः सुभ्यो जुष्टं मुचां धारणात्प्रियं त्वां प्रोक्षामि ॥ १ ॥

a अदित्ये व्युन्दंनमसि । b विषोः स्तुपोऽसि ।

c ऊर्णमदसं त्वा स्तृणामि स्वास्तृत्वां देवेभ्यः ।

d भुवंपतये स्वाहा । e भुवंपतये स्वाहा ।

f भूतानां पतये स्वाहा ॥ २ ॥

का° [२ ७ २०] शेषं मूलेपूपसिंचत्यदित्यै व्युन्दनमितीति ॥ हे प्रोक्षणाशो-
 दक त्वमदित्यै अदित्या भूम्याः व्युन्दनमसि विज्ञेपेण लौदनमसि ॥ का° [२ ७ २१]
 वर्द्धिर्विघ्नस्य पुरस्तात्प्रस्तरग्रहणं विष्णोरितीति । हे प्रस्तरं दर्भमुष्टिद्वयं वं
 विष्णोर्यज्ञस्य स्तुपोऽसि । धै स्तै शब्दसंघातयोः । औषादिको रुपप्रत्ययः ।
 दर्भसंघातद्वयप्रवात्केशसंघातद्वया शिखेव भवसि ॥ का° [२ ७ २२] वेदिष्ठ स्तृणा
 तूर्णाम्रदसमितीति । हे वेदे त्वां स्तृणामि वर्द्धिषा हृदयामि । किन्भूतां त्वाम् ।
 ऊर्णाम्रदसमूर्णामिव मृदुतरामतिशयेन मृदुर्भदीयसी ईयलोपश्शान्दस (२) । यथा
 प्रभोरुपवेष्टुं भूमिः कन्वलादिनाहायते काठिन्याभावाय तया दर्भैराहादिता वे-
 दिर्मृदुः स्यात् । पुनः किंभूतां त्वां देवैभ्यः स्वासस्यां देवोपकाराय सुखेनासितुं
 स्वानभूतां । सुजेन अतिनासनेन स्वीयते यस्यां सा स्वासस्या ताम् । का° (२a)
 स्कन्नमभिमृशति भुवपतये स्वाहेति ॥ एतन्मन्त्रत्रयस्यात्रोत्कर्षः । भुवपत्यादयस्त्र
 योऽग्नेर्भ्रातरः । स्वाहाशब्दो निपातो देवान्प्रतिदानवाची स्वाहाकारं च वप-
 द्कारं च देवा उपजीवतीति श्रुतेः । हृविर्ग्रहणकाले परिधिभ्यो वर्द्धिर्वद्विः स्क-
 न्नं तदुवपत्यादिभ्योऽग्नेर्भ्रातृभ्यो दत्तमिति मन्त्रार्थः । पुरग्निर्भ्रातरो वपद्कारभयाद्भूमि
 प्राविशस्तदुखेनाग्निरपि पलाय्योदके प्राविशततो देवैरानीय स्वाधिकारे स्वाप्य-
 मान एवमवदद्यदतैर्मद्रातृभिर्मी परिधत्तैषां च यज्ञभागः कल्पतामिति । ततस्ते-
 ऽग्नेर्भ्रातरः परिधयो ज्ञातास्तेषां च स्कन्नं हृविर्भागः कृत इति कथा (३) [१ ३
 ३.१३-१६] ॥२॥

- गन्धर्वस्त्रो विश्वार्वसुः परिदधानु विश्वस्यारिधै यज्ञमानस्य परिधिर्-
 स्यग्निरिड ईडितः ।
- इन्द्रस्य वाङ्मरसि दक्षिणो वि - - डितः ।
- मित्रावरुणो त्वोत्तरतः परिधत्तां ध्रुवेण धर्मणा विश्वस्यारिधै यज्ञमा-
 नस्य परिधिर्स्यग्निरिड ईडितः ॥३॥

का° [२.८.१] परिधीन्परिदधाति मध्यमदक्षिणोत्तरान्गन्धर्व इति प्रतिमन्त्रमि-
 ति ॥ आदौ पश्चात् । हे परिधे विश्वावसुनामा गन्धर्वः त्वां परिदधातु आह्वनी

यन्व पश्चात्सर्वतः स्वाययन्तु । विश्वस्मिन्सर्वस्मिन्प्रदेशे वसतीति विश्वावसुः ।
 गुल्नोऽस्यं सोमं रक्षितुं तत्पार्थे सर्वत्र गन्धर्वोऽवसदिति ध्रुव्यन्तरकवा । किमर्घ्यं
 म्याययन्तु । विश्वस्यारिष्यै । रिपुं हिसायां रेषां रिष्टिः न रिष्टिः अरिष्टिस्तस्यै ।
 आह्वनीयस्वानवृषस्य (१) विश्वस्य हिसापरिहाराय । परिध्वभाविऽसुराः प्रविश्य
 हिसन्ति । किं च वं यदमानस्य परिधिरसि । न केवलमग्नेः परिधिः यदमानस-
 यसुरिन्यो रक्षितुं पश्चिमदिशि स्वापितोऽसि । किं च अग्निरिडः ईडितश्चासि ।
 आह्वनीयस्य प्रथमो भ्राना भुवपतिनामाग्निवृषस्त्वमसि । ईड्यते स्तूपते इतोऽ
 स्तुतियोऽग्यः । अत एव ईडितः स्तुतो होत्रादिभिः । ईड स्तुतो ॥ दक्षिणं परि-
 धिं परिदधाति । इन्द्रस्य वाङ्मरसि । हे द्वितीय परिधिं त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो वाङ्-
 मसि । रक्षणासमर्थत्वादिन्द्रवाङ्मोषचारः (५) । विश्वस्मेत्यादि व्याख्यातम् । अत्रा
 ग्निशब्देन भुवनपतिनामा द्वितीयो भ्राना ॥ तृतीयमुत्तरं परिधिं परिदधाति ॥
 मित्रावरूपो ॥ हे तृतीय परिधिं मित्रावरूपो वाय्वादित्यौ ध्रुवेषा स्वरेषा धर्मणा
 धारणेन उत्तरस्यां दिशि तां परिधत्तां परितः स्वाययताम् । विश्वस्मेत्यादि पूर्व-
 वत् । अत्राग्निभूतानां पतिस्तृतीयो भ्राना ॥३॥

वीतिहोत्रं वा कवे गुमस्तं समिधीमहि ।

अग्नें वृरुत्तं मधुरे ॥४॥

का* (७८७) प्रथमं परिधिं समिधीप्रसृज्य वीतिहोत्रमित्यादधातीति । इयन्तु
 अग्निदेवत्या गायत्रीहृन्दस्का । हे कवे क्रान्तदर्शिनू हे अग्नेऽधुरे यागे निमित्ते त्वां
 त्रयं समिधीमहि अग्नेनेध्वकाष्टिन दीपयामः । अतीतानागतहरेवर्तिपदादीनां यस्य
 गुणप्रज्ञानं स कविः । किम्भूतं त्वाम् । वीतिहोत्रम् । इण् मतो । इतिर्गतिः
 व्याप्तिः पुत्रभोत्रप्रशुधनादिभिः समृद्धिरित्यर्थः । वीतये समृद्धौ होत्रं होमो यस्य
 स वीतिहोत्रस्तं यत्र होमि कृते समृद्धिप्राप्तिः स्यादित्यर्थः । यदा वीतिरभिलाषो
 होत्रं होनृकर्मणि यस्य तं । तथा गुमस्तं । यौ. कात्तिरस्यास्तीति गुमान् तं
 स्वत एव गुन्युयितम् । तथा वृरुत्तं मरुत्तम् ॥४॥

* समिदसि । b सूर्यस्या पुरस्तात्पानु कस्योच्चिदुभिर्गस्त्ये ।

- c. सवितुर्वाहू स्यः । d. ऊर्णान्नदसं वा स्तृणामि स्वासस्यं देवेभ्यः ।
e. आ वा वसवो रुद्रा आदित्याः सदसु ॥ ५ ॥

का° [२.८.३.] अनुपस्पृश्य द्वितीयं सनिदसीतीति ॥ हे इयकाष्ठ त्वं सनिद-
सि अग्नेः समिन्धनं दीपनमसि ॥ का° [२.८.४.] सूर्यस्वेति जपत्याहवनीयमोक्ष-
माण इति ॥ हे आहवनीय सूर्यः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि कस्याच्चिदभिशक्त्यै सर्व-
स्या अभिशक्तीर्हिसायाः सकाशात्वा त्वां पातु रक्षतु । चतुर्वीं पञ्चम्यैर्वा । या का-
चिद्धिंसा प्रसक्ता तां सर्वा परिहृरत्रित्यैः । इतरद्वित्ये परिधित्रयं रक्षकं पूर्वस्यां
तद्भावात्सूर्यः । तथा च श्रुतिः [१.३.४.८.] । गुण्ये वा अभितः परिधयो भवत्य-
यैतत्सूर्यमेव पुरस्ताद्गोप्तारं करोतीति । का° [२.८.५.] (6.) बर्हिषस्तृणे तिरञ्ची
निदधाति सवितुरितीति । तृणद्वयं प्रस्तरस्वापनार्यं तिर्यग्निदध्यात् । हे तृणे यु-
वानुभि सवितुर्देवस्य वाहू स्यः । प्रस्तरधारणेन सूर्यस्य वाहू इव भववः ॥ का°
[२.८.१०] तयोः प्रस्तरं स्तृणात्पूर्वोन्नदसमितीति । ऊर्णान्नदसं देवेभ्यो दे-
वानां स्वासस्यं मुपेनासनेन स्थीयते यत्र तादृशं त्वां स्तृणामि ॥ का° [२.८.११.]
अभिदध्यात्वा वा वसव इतीति ॥ प्रस्तरं प्रति पाणी निदधाति । वसवो रुद्रा
आदित्याः सवनत्रयाभिमानिनस्त्वयो देवाः त्वामासदसु आसादसु सर्वतः प्रस्तर-
पत्तु ॥ ५ ॥

- a. घृताच्यंनि जुहूर्नाम्ना सदं प्रियेण धान्ना प्रियं सद आसीद् ।
b. घृताच्यस्युपभृन्नाम्ना - सीद् ।
c. घृताच्यंसि ध्रुवा नाम्ना - सीद् ।
d. प्रियेण धान्ना प्रियं सद आसीद् ।
e. ध्रुवा असदन्नतस्य षोणो ता विंषापो पाहि । पाहि यज्ञ । पाहि यज्ञ-
पतिम् ।
f. पाहि मां यज्ञन्यम् ॥ ६ ॥

का° [२.८.१२.१३.] सञ्चामून्ये जुहूं प्रतिगृह्य निदधाति घृताचीत्येवमितरे

उत्तराभ्या प्रतिमस्त्विति । हे जुहु त्व घृताचो अस्ति । घृतमचति प्राप्नोतीति घृ
 ताचो घृतपूर्णा भवति नाम्ना च जुहु । इत्यतः नयेति जुहु । घृगपि मुक्तिगमिजु
 कृतीना द्वे च जुहुतेर्द्विवेति [पा० का० ३ २ १७८ पा० २ ३] द्विव दीर्घश्च । सा
 व प्रियेण धाम्ना देववृत्तेभेनात्पेन सकृ इद प्रिय सद् प्रस्तरलक्षणमासीद् अधि
 तिष्ठ । एतद्वै देवानां प्रियतम धाम यदाज्यमिति श्रुते [१ ३ २ १७] प्रियधामश
 त्रेनाज्यम् । उपभृत सादयति । उप समीपे स्थित्वा विभर्ति आरभ्य धारयतीत्युप
 भृत । व्याख्यातमन्यत् । ध्रुवा सादयति । ध्रुव स्वैर्ये । यथा सौमार्थं गुरुप्रभृतो
 ज्ञानान तद्वदस्याञ्जलनाभात्रेन स्थित्वानाम्ना ध्रुवा । अन्यथाख्यातम् ॥ का० [२ ८
 ११] प्रियेण धाम्नेति ऋषीषि वेगा कृच्येति (7) । हे सृवि प्रियेण धाम्नाऽऽत्पेन
 सकृ प्रिय सद् आसीदित्येकेन सृवि सम्बोधय वचनम् । का० [२ ८ ११] ध्रुवा अ
 सदनिति सर्वाण्यालभतऽइति अतस्यावश्यम्भाविफलतोपेतत्वेन सत्यस्य यत्स्य धो
 नो स्वानि ध्रुवाणि यानि (8) ऋषीषि असदनितिष्ठन् । हे त्रिलो व्यापक यज्ञमु
 ह्य ता तानि सृवीषि पारि रक्ष यज्ञ च पारि यज्ञपति च पारि । का० [२ ८
 २०] पारि मामित्यात्मानमिति । यज्ञ नयतीति यज्ञनी त यज्ञन्यनधर्षु मां पा
 र्हि ॥६॥

II a अग्रं वाङ्निद्राज्ञं वा सतिष्यन्त वाङ्निद्राज्ञं सम्मार्त्तिम् ।

b नमो देवेभ्यः । c स्वधा पितृभ्यः । d सुयमे मे भूयास्तम् ॥७॥

का० [३ १ १३] इधमन्यत्पैरनुपारिधि सम्मार्त्तिम् वाङ्निद्राज्ञं त्रिस्त्रिं पारि-
 क्रान्तमिति (9) । वाङ्मन इत्यतीति वाङ्निद्राज्ञं । तत्सम्बुद्धौ हे वाङ्निद्राज्ञं हे अग्रं
 धामक सम्मार्त्तिं शोधयामि । निम्भूत त्वाम् । वाङ् सतिष्यन्तमनमुदिश्य गमिष्य
 तमनसम्पादनोपपुत्रम् । तथा वाङ्निद्राज्ञमनमुदिश्य अग्रोपेतमनप्रतिग्रन्थनिजार्
 यमित्यर्थ ॥ का० [३ १ १५] अपरमारुजनीयादज्ञाने यरोति नमो देवेभ्य इती
 ति । ये देवा अनुष्ठानमनुगृह्णन्ति तेभ्यो नमस्वरुति । का० [३ १ १५] स्वधा पि
 तृभ्य इति दक्षिणत उत्तानमिति । प्राप्नुषेनादौ देवनत्यर्वमज्ञानि कृत इदानीं
 पितृभ्य इति दक्षिणामुख उत्तानमज्ञानि कुर्यात् । ये पितर पालयन् सति तेभ्यः

स्वशांस्तु । स्वशाशब्दो निरातः पितृनुद्दिश्य देवद्वयस्य श्नेने वर्तते । अतो षट्श्रेयं तद्वास्याम इत्यर्थः । अग्नेन मन्त्रद्वयेन देवाः पितरश्चोपचर्यते । का [३.१.१६] सुपमे म इति जुह्वपमृतावाद्येति । हे जुह्वपमृती मे मर्त्यं सुपमे सुपु नियते युवां भूयास्तं भवतम् । यथा युवयोः स्थितमाज्यं न स्कन्दति तथा धार्यतानि-त्यर्थः ॥७॥

अत्कन्नमद्य देवेभ्य आज्यं सन्ध्रियातम् ।

९ अङ्घ्रिणा विज्ञो मा त्वावक्रमिपम् ।

१ वसुमतीमग्ने ते ह्यायमुपस्थेप विज्ञो स्यान्मसि ।

४ इत इन्द्रो वीर्यमकृषोत् वीर्यं धर आस्यात् ॥८॥

तथा सति अद्यास्मिन्ननुष्ठानदिने देवेभ्यो देवोपकारायाज्यं युवयोः स्थित घृ-
तमस्कन्नं भूनां यथा न स्कन्दति तथा सन्ध्रियात् सन्ध्र्यन्योपणं करोमि धारणां वा ।
आशीर्लिङि उत्तमे ऋषम् । का [३.१.१६] दक्षिणातिक्रामत्यङ्घ्रिणा विज्ञविति-
ति (10) । हे विज्ञो व्यापक यज्ञपुरुष अङ्घ्रिणा पादेन त्वा त्वामहं मा अवक्र-
मिपमवक्रमणं मा कार्प्यं पादेनातिक्रमणादोपो मे मा भूदित्यर्थः । का [३.१.१६]
वसुमतीमित्यवस्ययिति । हे अग्ने ते तव ह्यायां ह्यायावत्समीपवर्तिनीं वसुमतीं
भूमिमहनुपस्थेपमुपतिष्ठेय सेवेय । उपपूर्वेस्तिष्ठतिः सेवार्यः । स एव सेवाप्रकारः
कथ्यते । हे वसुमति त्वं विज्ञोर्यज्ञस्य स्यान्मसि । अत्र स्थित्वा यागं कर्तुं शक्यते
इत्यर्थः । आह्वनीयसमीपवर्तित्वात्स्या भूमिर्ज्ञस्यानवम् । पद्मामर्च । हे अग्ने
ते तव वसुमतीं धनवतीं धनप्राप्तिकरौ ह्यायामाश्रयमुपस्थेपं सेवेय । ह्यायाशब्द
आश्रयवाचकः । पुञ्जत्पादहायार्यां वसामतीतिषाञ्त् । पतस्त्वं विज्ञोर्यज्ञस्य स्यान्-
मसि ॥ का [३.२.१] इत इन्द्र इति जुहोतीति । पूर्वमन्त्रे यज्ञसम्बन्धि पत्स्या-
न्मुक्ता तदेव देवानां विज्ञयन्तेत्यादित् शब्देन परानृश्यते । देवयज्ञनव्यतिरिक्त-
भूमिसुराजीनत्रेण तत्र देवानां पराजयिष्यि यज्ञप्रदेशः पराजयरहितः । तदेवोच्यते
मन्त्रेण ॥ इत इन्द्र ॥ इन्द्र इतोऽस्माद्देवयज्ञनस्यान्मात् उच्युक्ता (11) सन्ध्रिति
श्रेय । वीर्यमकृषोत् वीर्यस्य कर्म वीर्यं शत्रुचरयज्ञमकरोत् अत एवाधरो यज्ञ

उर्धमास्यात् । उन्नतः स्थितः । इन्द्रेण वीर्यं कृते शत्रुकृतविभ्राभावाद्धरस्योन्न-
त्यम् ॥ ८ ॥

अग्ने वेत्सुत्रं वेद्वृत्यम् । अर्वतां तां ग्वावापृथिवी । अत्र त्वं ग्वावापृथिवी
स्विष्टकृद्देवेभ्य इन्द्र आज्येन रुविषा भूत्स्वाहा ।

h. सं ज्योतिषा ज्योतिः ॥ १ ॥

तस्मात् हे अग्ने त्वं ह्योत्रं वेः । ह्योतुः कर्म विद्धि । लडि अउभावे रूपम् ।
हृत्यं हृतकर्म च वेः विद्धि । ह्योतृत्रं हृत्यं चाग्नेः कर्म । तथा च श्रुतिः [१.४.५-
४.] उभयं वा एतदग्निदेवानां ह्योता च हृत्येति । ईदृशं तां ग्वावापृथिवी अ-
वतां पालयताम् । हे अग्ने त्वमपि ग्वावापृथिवी लोकद्वयदेवते अत्र पालय इत्य-
मन्योन्यपालने सति इन्द्रः आज्येन रुविषास्माभिर्दत्तेन देवेभ्यो देवार्थं स्विष्टकृत्
भूत् । सुष्टु इष्टं करोतीति स्विष्टकृत् तादृशो भवतु । अउभावश्शान्दसः । पय-
दस्माभिर्ज्यते तत्तद्विष्टं सर्वं वैकल्यरहितं करोवित्यर्थः । स्वाहा सुष्टुतमस्तु ।
इन्द्रं देवमुद्दिश्य इदमाज्यं दत्तमित्यर्थः । स्वाहोतिनिपातो देवोद्देजेन दाने वर्तते ॥
का* [३.२.२.] जुष्टा ध्रुवाः समनक्ति सं ज्योतिषेति । गह्वरामित्यध्याहारः । ज्यो-
तिषा ध्रुवास्थितान्यत्रपज्योतिषा सरु ज्योतिर्गुह्यासिच्यमानरूपं ज्योतिः संगह-
ताम् ॥ १ ॥

III. a. मयीद्मिन्द्रं इन्द्रियं दधात्रस्मान्स्वो मयवानः सचन्तान् । अस्माकं स-
त्त्वाशिषः सत्या नः सत्त्वाशिषः ।

b. उर्वरूता पृथिवी मातोऽप्य मापृथिवी माता रूयताम् । अपिराग्नीश्रा-
त्स्वाहा ॥ १० ॥

का* [३.४.२१.] आणासानि मयीद्मिति यजमानो जपतीति ॥ प्रधानयागान-
त्तरं पुरोडाशशेषप्राशनसमये ह्योतारि आशिषं प्रयुज्जानि सति यजमानो जपति ।
इन्द्रः परमेष्ठ्य इदमिन्द्रियं मयि दधातु । इदं अस्मदपेक्षितं इन्द्रियं धीर्यं मयि
यजमाने स्थापयतु । किं च रापो धनानि देवमानुषभेदेन द्विविधानि मयवानः

धनत्रयत्रयास्मान्यत्रमानान्सचक्षां (12.) सेवन्ताम् । सच सेवने । किं च अस्माकं यत्रमानानामाशिपोऽभीष्टार्थस्याशंसनानि सन्तु विद्यन्ताम् । किं च नोऽस्माकनाशिपः पूर्वीक्ताः सत्याः अविश्याः सन्तु । मघमिति धननाम [निघं २. १०.] तद्विद्यते येषां ते मघवानः । अस्त्यर्थे वन्प्रत्ययः [पा० ५. २. १०१ n.] का० [३. ४. १८. ११-२०.] एकैकमाहुरति ग्वावापृथिव्योरूपरूपान्ग्रीधे पडवत्तं । प्राज्ञात्युपहृता पृथिवीतीति ॥ यदा होता ग्वावापृथिव्योरूपरूपानं करोति तदोभयोः पुरोडाशयोरेकैकमंशं (13) पडवत्ते पडवत्ते (14) कृत्वाग्रीधे ददाति स चोपहृतेति मन्त्रेण तत्प्राज्ञातीति सूत्रार्थः ॥ उपहृता येषं पृथिवी दृश्यते सा जगतो माता निर्मात्री मयोपहृता अभ्यनुज्ञाता सा च पृथिवी माता मातृवेनास्माभिर्भाविता सती मामुपहृतयतामनुज्ञातानु रूविःशेषभक्षणायाज्ञां ददातु । अरुं चाग्रीध्यात् । अग्रीध इदं कर्माग्रीधं तस्माद्धेतोरग्निः सन् तं भागं प्राप्नोतीति शेषः । स्वाहा सुहुतमस्तु जाठरेऽग्री ॥ १० ॥

- a. उपहृतो ग्रीधितोय मां ग्रीधिता रूपयतामग्निराग्रीध्यात्स्वाहा ।
 b. देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽग्निर्वाहुभ्यां पूतो रूस्ताभ्याम् ।
 c. प्रतिगृह्णामि । d. अग्नेद्व्यस्येन् प्राप्नोमि ॥ ११ ॥

द्वितीयं प्राज्ञाति । एवं ग्रीः पिता जगत्यात्मक उपहृतयतामित्यादि समानार्थम् । देवस्य त्वा । इतः प्रभृति औ प्रतिष्ठेत्यन्तं [ख० १३.] ब्रह्मवम् । तस्याङ्गिरसो बृहस्पतिर्ऋषिः ॥ का० [२. २. १६.] देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णातीति ॥ ब्रह्मा देवस्य त्वेति प्राशित्रं गृह्णाति । मन्त्रो व्याख्यातः । प्रतिगृह्णामि स्वीकरोमीति शेषः । का० [२. २. १८.] अग्नेद्व्येति प्राप्नोति दत्तेरनुपस्पृशन्निति । हे प्राशित्र अग्नेः आस्येन वह्निदेवताया मुखेन त्वा त्वां प्राप्नोमि भक्षयामि ॥ ११ ॥

एतं ते देव सवितर्यज्ञं प्राहुर्वृहस्पतये ब्रह्मणे ॥
 तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिं तेन मामव ॥ १२ ॥

का० [२. २. २१.] एतं तदिति समिदामन्वितः प्रसोतीति । समिधमाधातुमनुज्ञा-

प्रदानाय वोचितो ब्रह्मा मन्त्रेषामनुजानीयात् । एतं त इत्यादिः श्रोमप्रतिष्ठित्यक्तो मन्त्रः । हे देव दत्तादिगुणायुक्ता हे सवितः प्रसवितः । एतं यज्ञमिदानीं क्रियमाणमिमं मयं ते तुभ्यं वदर्यं प्राङ्मुख्यजमानाः कथयन्ति । अनुज्ञापयस्तीत्यर्थः । किं च त्वा प्रेरितो देवानां पथे यो ब्रह्मा तस्मै ब्रह्मणी वृक्षस्पतये च प्राङ्मुखः । वृक्षस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मा । तदधिष्ठित एवायं मानुषो ब्रह्मत्वं करोति । किं च । तेन हेतुना वदोषवेन यज्ञमव रत् । तथा तेनैव हेतुना यज्ञपतिं यजमानं चाव रत् । तथा तेनैव हेतुना माम्ब्रह्माणामव पालय ॥ १२ ॥

मनो जूतिर्जुपतामाज्यस्य वृक्षस्पतिर्यज्ञमिमं तनोतु ।

अरिष्टं यज्ञाभिमिमं दधातु विद्ये देवास्त इरु मोदयन्तामोऽम्प्रतिष्ठ ॥ १३ ॥

किं च । मनो आज्यस्य जुपताम् । कर्मणि षष्ठी । मनः घृतं सेवताम् । हे सवितस्वदीपं वित्तं यज्ञसम्बन्धिन्याज्ये स्थापयेत्यर्थः । सिम्भूलं मनः । जूतिः । जवन्तेगर्तिकर्मणो जूतिरिति क्लिन्प्रत्ययान्तो निपातः । स्त्रीचं ह्यन्दसम् । अतीतानागतवर्तमानकालगतपदार्थेषु गमनशीलं हि मनः । जवते शीघ्रं गच्छतीति जूतिः । किं च वृक्षस्पतिरिमं यज्ञं तनोतु विस्तारयतु । ब्रह्मयात् । तत इम यज्ञमरिष्टं हिसारहितं कृत्वा संदधातु । इडामन्त्रेण हि मध्ये यज्ञो विहित इत्येवमुच्यते । किं च विद्ये देवास्तः सर्वे देवा इरु यज्ञकर्मणि मादयन्ताम् । मद तृप्तौ चुरादिः । तृप्यन्ताम् । एवं प्रार्थितः सविता देवः श्रोमप्रतिष्ठित्यनुज्ञां प्रपद्यतु । श्रोमित्यङ्गीकारार्थः । तथास्तु । प्रतिष्ठ प्रयाणं कुरु । समिदाधानकाले यजमानस्याभिप्रेतं प्रयाणमवगम्य सविता देवोऽङ्गीकृत्य प्रयाणो प्रेरयतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

१. एषा तेऽग्ने समित्तया वर्धस्य चा चं व्यापस्य ॥ धर्धिर्धीमर्हि च व्य-
मा चं व्यासिपीमर्हि ॥

२. अग्ने वाजानिदात्रं त्वा सप्तुव्राभे वाजानितु सम्पार्त्ति ॥ १४ ॥

का* [३.५ २.] एषा त इति होतानुमन्त्रणरूपं इति । ब्रह्मत्वं समाप्तम् । अतः प्राकृतमार्थम् (१५) । इयमनुष्टुप्प्रतिदेवत्या । हे अग्ने एषा ते तव समित् समि-

न्धनहेतु काष्ठविशेषः । तथा समिधा त्वं वर्धस्व वृद्धिं गह्व । आ प्यापस्त्र च ।
 अस्मानपि सर्वतो वृद्धिं प्रापय । तथा च सति व्रतप्रसादादय वर्धिर्पीमहि वृद्धिं
 प्राप्नुयाम प्याप्तिपीमहि च । अस्मदीयपुत्रपश्चादीन्सर्वतो वृद्धान्करवाम ॥ का° [३.
 ५ ४] सम्मार्ष्टि पूर्ववदपरिक्रामऽ सकृत्सकृत्समृवाऽऽत्मनितीति । पूर्वमग्रे वाजसि-
 दिति [ख° ८] मन्त्रेण यवेध्नसनकृनेरुग्ं सम्मार्गं कृतस्तयात्रापि सम्मार्ष्टि । तत्र
 परिक्रम्य त्रिस्रि कृत । अत्र तु परिक्रमणं विनैकैकवारमिति विशेष इति सू-
 त्रार्थः । मन्त्रो व्याख्यातः । इयान्विशेषः । हे अग्रे त्वं सम्मार्ष्टि । किन्भूतं त्वं
 वाजं समृवात्समन्नमुद्दिश्य गतवतमन्नं सम्पादितवत्तमित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ १४ ॥

IV a अग्नीषोमेयोत्सृज्जितिमनूज्जैपं वाजस्य मा प्रसवेन प्रोक्षामि ॥

b अग्नीषोमौ तमपनुदतां योऽस्मान्द्वेष्टि पं च वयं द्विष्मो वाजस्येनं प्रस-
 वेनापीक्षामि ॥

c इन्द्राध्वोत्सृज्जितिमनूज्जैपं वाजस्य मा प्रसवेन प्रोक्षामि ॥

d इन्द्राग्नी तमपनु - - पीक्षामि ॥ १५ ॥

का° [३. ५. १० १८] अक्षयभृती व्यूक्त्यग्नीषोमयोरिति । तत्र अक्षु प्राची प्रे-
 र्णति पञ्चमन्त्रः । व्यूक्तं परस्परविपरित्येनापनोदनम् । अग्नीषोमयोर्द्वितीयपु-
 रोडाशदिवतयोत्सृज्जितिमनु अविघ्नं रुवि स्वीकारुपमुत्कृष्टं जयमनुसृत्पाकमु-
 ज्जैपमुत्कृष्टं अयं प्रातवानस्मि । वाजस्यावस्य पुरोडाशदिः प्रसवेनाभ्यनुज्ञया मां
 प्रोक्षामि मां यजमानं अक्षुपधारिणं प्रोत्सारुषामि । यद्यथूरुतिधातुर्वितर्कैर्विस्त-
 दायुपसर्गवशादुत्साकार्थं ॥ उपभृतं प्रतीचीं प्रेरयति । यः शत्रुसुरादिरस्मान्द-
 ष्टि अस्मदीयव्रतविनाशाप द्वेष करोति (16) । पं च वयं द्विष्म । यमालस्या-
 दिव्रपमस्मदीयानुष्ठानविरोधिनं शत्रुं द्विष्मः विनाशायोद्योगं कुर्मः । तमुभयविध
 शत्रुमग्नीषोमौ देवावपनुदतां निराकुरुताम् । किं च । अक्षमप्येन द्विविध शत्रु-
 मुपभृष्टं वाजस्य प्रसवेन पुरोडाशदिवताया अभ्यनुज्ञयापीक्षामि निराकरोमि ।
 उत्तरो मन्त्रो दर्शदिवताविषयो समानार्थो ॥ १५ ॥

a वसुभ्यस्त्वा । b रुद्रेभ्यस्त्वा । c आदित्येभ्यस्त्वा ।

d सज्ञानायां ग्वावापृथिवी । मित्रावरुणौ वा वृद्यावताम् ।

e व्यतु वयोऽन्ता७ रिक्षाणा ।

f मरुता पृषतीर्गह वशा पृथ्वीर्भूत्वा दिवं गहृ ततो नो वृटिमावहृ । च-
क्षुष्या अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहि ॥१६॥

का* [३ ५ २४] शुक्रा परिधीननक्ति यथापूर्वं वसुभ्य इति प्रतिमत्नमिति । हे मयमपरिधे वसुभ्य वसुदेवताप्रोत्यर्थं वा त्वामनन्तीति ज्ञेयः । एव दक्षिणोत्तर-
परिधिमतौ व्याख्येयो । परिधिप्रयाजनेन सवनत्रयदेवता प्रीयते इति भावः ॥
का* [३ ६ ३] सज्ञानायामिति प्रस्तरदानमिति । हे ग्वावापृथिवी गुल्लोकभूल्लो-
कद्वयो पुत्रा सज्ञानाया गृह्यमाण प्रस्तरं सम्पगवगहृतम् । किं च हे प्रस्तर मि-
त्रावरुणौ प्राणापानवायू वृद्ध्या जन्मवर्षणेन वा त्वामत्रता रक्षताम् । वायुर्वै
वर्षस्येष्टे [१ ८ ३ १२] इत्युक्त्याद्यर्षधीशो वायु स चाऽऽत्मगतं प्राणोदानरूपो
मित्रावरुणाण्यद्भ्यामुच्यते । स च प्रस्तररूप यज्ञमानं वृद्यावतु । यज्ञमानो वै
प्रस्तर इति श्रुते [१ ८ १ ४४] ॥ का* [३ ६ ४-७] अनन्तेन व्यतु वय इत्यग्र
शुक्रानुपभूति मध्य मूलमितरस्यामिति । इतरस्यां ध्रुवायाम् ॥ वय पक्षिणा व्य-
त्तु । यो गतिप्रदाननकाल्यसन्साधनेषु । पक्षिद्वयापन्नानि गायत्र्यादीनि ह्न्दासि
गहृतु । प्रस्तरमादयेति ज्ञेय । किम्भूता वयः अतं रिक्षाणा । अतं घृतलिप्तं
प्रस्तरं न्दिहाना आस्वादयत्तः । रत्नयोरेवयम् ॥ का* [३ ६ ८] मरुतामिति नो
चिरेत्या तृणामादायानुप्रदस्तीति । एकं तृणं प्रस्तरात्पृथक्पृथक् प्रस्तरं नोचिरेत्या-
प्तौ प्रक्षिपेदिति सूत्रार्थः । मरुतामिति प्रस्तरदेवता चक्षुणी यथिदृष्टा चतुर्व्यं पाद
अतीत्य । हे प्रस्तरं वा मरुतां पृषतीर्गह मरुतामयानां देवानां सम्यन्धिनी पृ-
षतीर्गहनरूपा अद्यान्निप्रर्णा गहं प्राप्नुहि । वायुवाहनप्रदगेन गह्स्त्वर्थः । अ-
क्षरिन् गह्स्त्वर्थः । यशा पृथ्वीर्भूत्वा । यशा स्वर्गेना पृथ्वीरल्पतनुर्गोर्भूत्वा दिवं
गहृ । कामोऽनुवृत्तितकरी भूत्वा स्वर्गं गह्स्त्वर्थः । ततः स्वर्गप्रोत्पन्नत्वं नोऽस-
दर्थं वृटिमावहृ भूलोके वृटिमानप । पदा । इय वै यशा पृथ्वीर्दिग्मस्याम्बुलि

चामूलं चान्नाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेयं वशा पृथिरिति श्रुतेर्वशापृथिशब्देन भूमिरुच्यते [१.८.३.१५.] । वशा पृथिर्भूत्वा पृथिवी भूत्वा दिवं गह् पृथिवीसम्बन्धिभागानादाय गुलोमं तर्पयेत्यर्थः । हे प्रस्तर त्वमत्तरिक्तं गवा तत्रस्थान्मरुतः सवाहना-न्संतर्प्य स्वर्गं गवा देवांश्च संतर्प्य पृथिव्यां वृष्टिं कुर्वित्याहुतिपरिणामः सूचित इति भावः ॥ का° [३.६.१५.] चक्षुष्या इत्यात्मानमालभत इति । हे अग्ने यं य-तश्चक्षुष्या अस्ति । चक्षु पातीति चक्षुष्याः । ज्वलपान्थकारं निवर्त्य चक्षुःपान्न-कोऽस्ति । अतो मे मम चक्षुः पाकि पालय प्रस्तरप्रदरणाप्रसक्तं चक्षुष उपद्रवं परिकुरेत्यर्थः ॥ १६ ॥

- a. यं परिधिं पर्यधत्वा अग्ने देव पणिभिर्गुह्यमानः ।
तं तंऽहृतमनु जोषम्भराम्येष नैवदपचेतयाते ॥
- b. अग्नेः प्रियं पायोऽपीतम् ॥ १७ ॥

का° [३.६.१७] परिधीननुप्रदरति यं परिधिमिति प्रथममिति ॥ एकादशिन-स्त्वयोऽष्टकश्च विराड्द्वयः । प्रथमोऽष्टकः । यं परिधिम् । त्रिष्टुब्धिराड्द्वया अग्ने-यो (17.) यजुरन्ता । अग्नेः प्रियमिति यजुः । देवलदृष्टा ॥ हे अग्ने देव आरुव-नीय । पणिभिरसुरैः गुह्यमानः । गुरू संवरणे संत्रियमाणाः संरुध्यमानः सन् त्वं यं परिधिं पश्चिमादिशि पर्यधत्वाः । असुरोपद्रवनिवारणाय परिकृतवानासि स्था-पितवानसि । ते तव जोषं प्रियं तमेतं परिधिमनु भरामि वक्षौ प्रक्षिपामि । अ-नुर्भिन्नक्रमः । कूर्तेर्हस्य भः । एष परिधिः त्वत् ततः सकाशात् न । इत् एवार्थे नैव अपचेतयाते । मा अपचेतयतु । ततोऽपगतुं मा जानात्वित्यर्थः । तथैव ति-ष्ठतु । चित्तो संज्ञानि णिजत्ताहोद् । तस्यात्मनेपदे प्रथमेकवचनं तात्तम् (18) । टित् आत्मनेपदानामिति [पा° ३.४.७१.] तस्यैकारः । धैतोऽन्यत्रेति [पा° ३.४.१६.] लैटोकारस्य पाक्षिक ए । लैटोऽडाटावित्याडागमः [पा° ३.४.१४.] । गुणा-पादेशौ (19.) । अपपूर्वः अपचेतयाते । अपचेतयतु । एष परिधिस्त्वतोऽपगत-चित्तो मास्त्वित्यर्थः । का° [३.६.१७] इतरौ च युगपद्भ्येः प्रियमिति । दक्षिणो-त्तरौ परिधी युगपत्प्रक्षिपेत् । हे परिधी अग्नेः प्रियं पायः पुवामपीतमपिगहत्तम् ।

पाय इत्यन्नाम (19 a) आश्वनीयस्याभिप्रेतमन्नमपिगृहत्म् । यग्नोन्नयं भव-
द्द्यां प्राच्यनामित्यर्थः ॥ १० ॥

a. स॒भ्रव॒भागा॑ स्थि॒या वृ॒हतेः॑ प्र॒स्तरि॒ठाः परि॒धेया॑श्च दे॒वाः ।

इ॒मां वाच॑म॒भि विश्वे॑ गृ॒णन्त॑ आ॒सग्वा॑स्मिन्व॒र्हिषि॑ मा॒द्यध॑म् ॥

b. स्वा॒रू वा॒ ॥ १८ ॥

का' [३ ६ १८.] स॒भ्रव॒भागा॑ इति स॒भ्रवान्ब्रु॒होतीति॑ । विश्वे॒देवी त्रि॒ष्टुब्जु-
र॒त्ता । स्वा॒रू वा॒डिति॑ य॒जुः । सोम॑श्रु॒प्म ऋषिः॑ । रु॒ विश्वे॑ दे॒वा यूयं॑ संस्रवभा-
गाः स्य । त्रि॒र्त्तान॑मा॒द्यं संस्र॑वः । स ए॒वभा॒गो ये॒यां ते संस्र॑वभागाः । तथा॒विधा भ-
व॒य । तथा॑ इ॒या संस्र॑वत्तपो॒नात्रेन॑ वृ॒हतो॑ म॒रुतः॑ स्य । किं च॒ ये प्र॒स्तरि॒ठाः
प्र॒स्तरि॑ तिष्ठ॒तीति॑ प्र॒स्तरि॒ठाः प्र॒स्तर॑स्या॒ग्निः । ये च॒ परि॒धेयाः परि॒धि॒भवाः॑ सन्ति ।
ते विश्वे॑ दे॒वा इ॒मां मदी॑यां वाचम॒भि गृ॒णन्तः॑ सर्वत्र॒ वर्णाय॑न्तः । अयं॑ य॒जमानः॑
सम्ब॒रु य॒ज्ञतो॒न्वित्वं॑ सर्वेषां दे॒वानां॑ मध्ये क॒वय॑न्तो॒ यूयम॑स्मिन्व॒र्हिषि॑ य॒ज्ञः आस-
गो॒प्रवि॒श्य मा॒द्यधं॑ तृ॒प्यधं॑ मो॒दधं॑ वा । स्वा॒रूति॑ वा॒डिति॑ च श॒श्वो रु॒र्विदाना-
यो॑ । सर्व॒था दत्त॑मित्या॒दरं॑ दर्शयितुं श॒श्वद्वय॑प्रयोगः । य॒त्वापि॑ स्वा॒रूकारि॑ण वा व-
प॒ठुरि॑णा वेति श्रुतिर्वा॒पठारो॑ दानार्थः । तथापि॑ दे॒वानां॑ परो॒क्षप्रिय॑वात्प्रत्यक्षवय-
रि॒हारा॑य वा॒डिति॑श॒श्वः प्र॒युता॑ ॥ १८ ॥

a. धृ॒ताची॑ स्यो॒ धुर्यो॑ पा॒ता सु॒धे स्यः॑ सु॒धे मा॑ ध॒त्तम् ।

b. य॒ज्ञ न॑म॒श्च त॒ग्द्वयं॑ च॒ य॒ज्ञस्य॑ गि॒त्रि संति॑ष्ठस्य॒ त्विष्टे॑ मे॒ संति॑ष्ठस्य ॥ १९ ॥

का' [३ ६ १९.] धृ॒ताची॑ इति धुरि॑ नि॒दधा॑तीति । शु॒क्ल॒प॒भृतो॑ श॒कट॑धुरि॑ नि-
दधात् । रु॒ शु॒क्ल॒प॒भृतौ॑ पु॒त्रां धृ॒ताची॑ स्यः । धृ॒तम॑च॒तः प्रा॒नुतः॑ इति धृ॒ताची॑ ।
पूर्व॑स्रवर्णादीर्षः । तथा॒विधे॑ यु॒षां धुर्या॑वन॒डासौ॑ पा॒तं र॒त्ततं॑ धुरं॒ वरु॑त्ततो॒ धुर्यो॑ ।
किं च॒ यु॒षां सु॒धे सु॒म॒वृषे॑ स्यः भ॒वयः॑ तस्मात्सु॒धे सु॒पि मा॑ ना॒ धत्तं॑ स्या॒पय॑तम् ॥
का' [३ ६ २१.] य॒ज्ञ न॑म॒श्च त॒ग्द्वयं॑ वेदि॒माल॑भत इति । यस्य॑ म॒न्त्रस्य॑ शूर्पं॒ यय-
मान्॑ नृ॒प्रिहृ॒दान्म॒वान् धाना॑न्त॒र्वानिति॑ प॒ञ्च ऋ॒षयः॑ । य॒ज्ञो दे॒यता॑ । रु॒ य॒ज्ञ ते

तुभ्य नमः अस्तु अथ उपचयो वृद्धिर्न तेऽस्तु । चकारान्वयोऽन्यत्तमुपचयार्थो । नम
 उपशब्दाभ्यां यज्ञस्य यदतिरिक्तं पञ्च न्यूनं ज्ञातं तत्पूर्णां ज्ञायते । तथा च श्रुतिः ।
 स यदतिरिचयति तन्नमस्कारिणां शमयति अथ यद्न सरोत्थुप चेति तेन तदन्यूनं
 भवतीति । किं च । यज्ञस्य शिवे सतिष्ठस्व अन्यूनातिरिक्ता यज्ञं सुर्वित्यर्थः । यद्दे
 यत्स्यान्यूनातिरिक्तं तद्विद्वे तेन ननुभयं शमयतीति श्रुतेः । मे मम स्विष्टे सति
 षस्व । सापु इष्टं स्विष्टं । शोभने योगे तिष्ठति प्राप्तिं सुर्वित्यर्थः ॥११॥

१ २ अग्नेर्द्व्यायोऽशोभतं पाहि मां दिव्यो । पाहि प्रसित्यै । पाहि दु
 रिच्ये । पाहि दुर्द्वान्याऽश्विष न पितु कृणु । सुपदा यानौ स्वाहा
 वाह ।

b अग्र्ये सविशयतरे स्वाहा ।

c सरस्वत्ये यशोभगित्ये स्वाहा ॥२०॥

का* [३ ७ १७] सुक्स्तुव प्रगृह्णात्यग्नेर्द्व्यापविति । द्भ्रोति हिंसाकर्मा [निघं
 २ ११] । आयुरिति मनुष्यनाम [निघं २ ३] । अद्व्योऽनुपरहितं आयुर्नमज्यो
 यत्नमानो यस्य सोऽद्व्यायुः । अश भोजने । अनाति भुङ्गे इत्यशी । यदा अशू
 व्याप्तौ अनुने व्याप्नोतीत्यशी । अतिशयेनाशी अशितम । दीर्घशान्दस । हे अ
 द्व्यायो अरिसितयजमान हे अशितम भोजनम यदा व्यापकतम । हे अग्ने गर्ह
 पत्य मा मा दिव्यो धमात्पाहि । शत्रुप्रयुक्ताद्धममादायुधान्माभ्याहि । दिव्युरिति
 वज्रनाम (19b) । प्रसित्यै प्रसितिरन्धनहेतुभूताऽऽलान्मा पाहि । प्रसितिं प्र
 सयनात्तर्जुवा जाल वेति यास्क [निर् ६ १२] । दुष्टा इतिर्दुर्दिष्टि अशास्त्रियो
 याग । तस्मान्मां पाहि । दुर्द्वानी । अद्वनमद्वानी । दुष्टा अद्वानी दुर्द्वानी दुर्नी
 जन ततो माभ्याहि । चतुर्थ्यं पञ्चम्यर्थे । भीत्रायानामिति [पां १ ४ २१] पञ्च
 मां । किं च नोऽस्माकं पितृमत्रनविष कृणु रुविर्विपरहितं बुरु । योगिनरिति
 गृह्णाम [निघं ३ ४] । सुष्ठु सपति स्वीयते यस्या सा सुपदा । तस्या सुपदा वि
 भक्तौऽस्माकं । सम्यगवस्थानयोग्ये गृहे मां स्यापयति शशः । यदा गृहे स्थिताना
 नोऽस्माकं पितृमविष बुरु । स्वाहा धाडिति पदे व्याज्यति ॥ का* [३ ७ १८]

दक्षिणाग्रौ नुहोत्याग्र इति सरस्वत्या इति चेति । स्वयंस्योरभिन्नापपूर्वकमेक-
त्रशयनं संविशः । तस्य पतिश्रींश्चित्तस्ने स्वाहा रुत्रिर्दत्तम् । अत्रितः पुरुषस्य
प्रशसा यजः तस्य पशसो भगिनी वायूया सरस्वती तस्य रुत्रिर्दत्तम् ॥२०॥

- a. वेदोऽसि येन तं देव वेद देवेभ्यो वेदोऽभवत्तेन मया वेदो भूयाः ।
b. देवा गातुविदो गातुं विद्या गातुमित । मनसस्यत इमं देव यज्ञा
स्वाहा वार्ते धा ॥२१॥

का* [३.८.१.] पत्नी वेदं प्रमुञ्चति वेदोऽसीति ॥ हे कुशमुष्टिनिर्मित पदार्थ
वं वेदोऽसि । ऋगाद्यात्मकोऽसि । यद्वा वेत्तीति वेदः ज्ञातासि । हे देव ग्योत-
नात्मक वेद हे वेद येन कारणेन तं देवेभ्यः । पश्चर्यं चतुर्यी । देवानां वेदो
ऽभवत् । शापकोऽभूः तेन कारणेन मयात्मम वेदो भूयाः शापको भव ॥ का* [३.
८.४.] समिद्व्यनुहोति देवा गातुविद इतीति । इयं विराट्कृद्स्वा वातदेवत्या
मनसस्यतिदृष्टा मरु । अस्याः पूर्वार्धेन देवता विसृजति (२०) । गे शब्दे । गी-
यते नानाविधैर्वैदिकशब्दैः प्रतिपाद्यते इति गातुर्पशः तं विदत्ति ज्ञानसीति गा-
तुविदः । हे गातुविदः पश्वेत्तारो देवाः गातुं विद्या विदित्वा । विद ज्ञाने । अ-
स्मदीयो यज्ञः प्रवृत्त इति ज्ञात्वा । गातुमित यज्ञं प्रत्यागस्त । यद्वा गातुर्गतव्यो
मार्गः तं गस्त । अस्मदीयपक्षेन तुष्टाः सप्तः स्वमार्गं गस्त । एवं देवान्विमृज्य
चन्द्रं प्रत्याह । हे मनसस्यते । मनोऽधिपश्चन्द्रः । यद्वा देवान्यद्वं मनसः प्रवर्तकः
परमेधरः । तं प्रत्युच्यते । हे मनसस्यते परमेधर हे देव इममनुष्ठितं यज्ञं स्वा-
हा त्वदस्ते द्यामि । तं च तं यज्ञं धाति वायुव्ये देवे धाः स्यायय । धाति हि प-
शोऽवतिष्ठते । तदुक्तं श्रुत्या । वायुरेवाग्निस्तस्माद्यदेवाधर्गुरुतमं कर्म करोत्यथै-
तमेवाप्येतीति ॥२१॥

सम्वर्तिरङ्गा रुत्रिणा धृतेन समोदित्येर्वसुभिः सस्मृहाद्रिः ।

समिन्दो विचदेवभिरङ्गा दिव्यं नभो गस्तु पत्स्वाहा ॥२२॥

का* [३.८.५.] वरुः सम्वर्तिरिति । वरुर्नुहोति । इयमृत् त्रिदृष्टं विरा-

इष्टपा वह्निर्देवत्या । इन्द्रो हविषा हविःसंस्कारयुक्तो न घृतेन वह्निः दर्भं स-
मङ्गाम् । सम्यगज्ञनोपेतं करोतु स चेन्द्रः केवलो न । किं तु आदित्यैर्वसुभिर्म-
रुद्भिः विश्वदेवेभिर्विश्वनामकैश्च गणदेवैः सहितः समङ्गाम् । समित्यस्योपसर्गस्या-
वृत्त्या अङ्गामित्यस्य क्रियापदस्याप्यावृत्तिर्बोद्धव्या । वस्वादिसहितेनेन्द्रण समङ्गां
तद्वह्निर्यदिव्यं नभो आदित्यलक्षणं ज्योतिः तद्रहसु आदित्यं प्राप्नोतु । स्वाहा
इदं वह्निर्देवोद्देशेन दत्तम् । नम इत्यादित्यनामसु [निघ० १-४.] पठितं दिवि
भवं दिव्यम् ॥ २२ ॥

a. कस्त्वा विमुञ्चति स त्वा विमुञ्चति कस्मै त्वा विमुञ्चति तस्मै त्वा वि-
मुञ्चति । पोषाय ॥

b. रक्षसांभागोऽसि ॥ २३ ॥

का० [३-८-६.] वेद्यां प्रणीता निनयति परीत्य कस्त्विति । व्याख्यातो [अध्या०
१-६.] मन्त्रः प्रजापतिदेवतः तत्र यज्ञयोगे (21.) नियुक्तः अत्र तु यज्ञविमोके ।
पोषाय यज्ञमानं पुत्रादिभिः पोषयितुं त्वां निनयामीति शेषः । यज्ञं प्रयुज्याविमोके
यज्ञमानस्याप्रतिष्ठापत्तेर्विमोकः कार्यः । यो वै यज्ञं प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो
वै स भवतीति श्रुत्यत्तरवचनात् । का० [३-८-७.] पुरोडाशकपालेन कषानपा-
स्यत्यधः कृत्वाजिनं रक्षसांमितीति । हे कणसमूह त्वं रक्षसां भागोऽसि तेषां
नीचजातिवान्निकृष्टकषात्रयो भागो युक्तः ॥ २३ ॥

VI. सं वर्चसा पयसा सं तनूभिर्गन्महि मनसा साऽशिविनं ।

वटो सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्दु तन्वो यद्विलिष्टम् ॥ २४ ॥

वटुदेवत्या त्रिष्टुप् । इतः परं याजमानम् । का० [३-८-८-१०.] पूर्णापात्रं नि-
नयति परीत्य संततं यज्ञमानोऽञ्जलिना प्रतिगृह्णाति सं वर्चसेति मुखं विमृष्ट इति ॥
समित्युपसर्गो (22.) ऽगन्महीत्यनेन सम्बद्धः (23.) प्रत्येकम् । वर्चसा ब्रह्मवर्च-
सेन वयं समगन्महि संगता भवामः । पयसा क्षीरादिरत्तेन समगन्महि । तनूभि-
रनुष्ठानक्षमैः शरीरावयवैः यद्वा तनूभिर्भिर्ष्यापुत्रादिभिः समगन्महि । शिविनं शा-

a अग्नें व्रतपते व्रतमचारिषु तदंशकं तन्मेऽराधि ।

b इदमरु य इवास्मि सोऽस्मि ॥२८॥

का' [३ ८ २१] व्रत विसृजते येनोपेयादिति । व्रतग्रहणे मन्त्रद्वयमुक्तं तयो-
र्मये येन व्रतादानं कृतं प्रथमेन द्वितीयेन वा । अत्रापि तदनुसारेण व्रत विसृ-
जत । हे अग्ने हे व्रतपते कर्मपालक अरु व्रतमचारिषु कर्मानुष्ठितवानस्मि त-
दंशकं शकितवान् । वत्प्रसादात्तत्कर्मशक्तोऽभूवम् । यथा च तन्मे मदीयं कर्म अ-
राधि साधितम् । द्वितीयो मन्त्रः । हे अग्ने इदं कर्म समाप्य योऽरु कर्मणाः पुरा
अस्मि स एव मनुष्योऽस्मि ॥२८॥

इति दर्शपूर्णमासेष्टिमन्त्राः समाप्ताः ॥

अतः परं पिपडपितृषडामन्त्रास्तिषा प्रजापतिर्कृषि ॥

VII a अग्रये कव्यवाचनेय स्वाहा ।

b सोमाय पितृमते स्वाहा ।

c अपरुता असुरा रक्षाति वेदिपदं ॥२९॥

का' [४ १ ७] सारतपडुलमपूर्णाऽपयित्वाभिधायोद्वात्य मेक्षणेन जुहोत्यग्रय
इति सोमायेति च ॥ कव्ययं क्रान्तदर्शिनं पितरस्तिषां सम्वन्धि कव्यं कृषिः । त-
द्वोढुमधिकारो यस्यास्ति स कव्यवाचनः । तस्मै अग्रये स्वाहा कृषिर्दत्तः । पितृ-
मान्यितृसम्पुक्ता तस्मै सोमनामकाय देवाय स्वाहा कृषिर्दत्तः । स्वाहाकारेण व-
पद्वारेण वा देवभ्योऽन्नदानञ्जितेर्देवात्रिमौ मन्त्रौ । का' [४ १ ८] दक्षिणेनोत्थिथ-
त्यपरुता इतीति । वेद्या सीदन्ति वेदिपदं तादृशा असुरा अपरुता वेदिसका
जादपगताः । तथा रक्षांसि वेद्या अपरुतानि । असुरस्य रक्षस्त्विति ज्ञातिविशे-
षो देवपितृभिनो ॥२९॥

ये श्रयाणि प्रतिमुञ्चमाना असुरा ससं स्वधया चरन्ति ।

प्रापुरो निपुरो ये भरुष्यमिडान्तोऽनात्प्रणुशत्यस्मात् ॥३०॥

का' [४ १ १] उन्मुक परस्तात्करोति ये श्रयाणीति । इयं त्रिदुषु कव्ययाह-

नाग्निदिवत्या । स्वधया पितृकामिन निमित्तेन पितृणामन्नभस्नाभिर्भक्षणीयमिति
 हेनो' स्वीयदृपाणि प्रतिमुञ्चमाना' पितृसमानदृपाणि स्वीकुर्वन्तः सन्तो ये असुरा
 देवविरोधिनश्चरन्ति पितृयज्ञान्यानि प्रसरन्ति । तथा ये असुराः परापुर निपुरश्च
 भरन्ति । पराक्राता' पुर' परापुरः स्थूलदेहान् । निकृष्टा' पुरः निपुर' सूक्ष्मदि
 हान्ये धारयन्ति । स्वममुरश्च प्रह्लादयितु ये स्थूलसूक्ष्मशरीराणि विद्यन्ति । अग्नि
 रन्मुद्रप । अस्माद्योःकाल्पितृयज्ञस्यानात्तानसुरान्प्रणुदन्ति प्रणुदन्तु प्रेरयन्तु प्र
 कर्षेणापसारयन्तित्यर्थः ॥३०॥

a. अत्र पितरो मादयधं ययाभागमावृपायधम् ।

b. अमीनदत्त पितरो ययाभागमावृपायधम् ॥३१॥

वा [४ १ १३ १४] अत्र पितर इत्युक्त्वाद्वास्तु' आ तमनादावृत्यानीमदत्तेति
 ज्ञपतीति । आ तमनात् आसन्निर्रोपेन ग्लानिपर्यतमुदन्नुप आस्तु' इति सू-
 त्रार्थ । हे पितरो घूमत्रास्मिन्वर्हिपि मादयध कृटा भवत । ततो हविषि य-
 याभागं स्व स्व भागमनतिक्रम्य आवृपायध सनत्तादृपवदचरत । यया वयः स्वा
 भीट घासं प्राप्य तृतिपर्यन्तं स्वीकरोति तदत्स्वीकुरुन् । यादूर्पूर्वादृपशब्दात्कर्तुं
 क्वड् सलोपश्चेति [पा० ३ १ ११] क्वड् ततो लोट । पितर अमीनदत्त । या
 न्यितृप्रति मादयधमित्युक्तं ते पितरोऽमीनदत्त कृटा. ययाभागमावृपायधित स्व
 भागमनतिक्रम्य वृपवत्स्वीचक्रु । लुटि वृपम् । ययाभागमाशिपुग्निवैतदाहेति
 श्रुतिः [२ ४ २ २२] । भाग स्व जनुर्हित्यर्थ ॥३१॥

a. नमी व' पितरो र्मीष । b. नमी व' पितरः णीषाय ।

c. नमी व' पितरो जीषाय । d. नमी व' पितर' स्वधर्षि ।

e. नमी व' पितरो घोराय ।

f. नमी व. पितरो मन्यवे नमी वः पितरः पितरो नमी व ।

g. गृह्णातः पितरो दत्त सती वः पितरो देप्य ।

h. दृत्तः पितरो वात्त आर्थत ॥३२॥

का० [४ १ १५] नमो व इत्यञ्जलि करोतीति । पट्टकृवो नमस्करोति । पट्टा
 श्वत्र पितर इति श्रुते रसादिशब्देन वसन्तादिपट्टतव उच्यते । ते च पितृणां
 स्वद्वयभूता अतस्तेभ्यो नमस्करोति । हे पितरो वो युष्माक रसाय रसभूताय
 वसन्ताय नम । यतो मधादयो रसा वृक्षेषु ज्ञापन्तेऽतो रसशब्देन वसन्त । युष्म
 द्भूपाय वसन्ताय नम इत्यर्थ । एवमग्रेतना मन्त्रा व्याख्येया ॥ शोषाय ॥ शुष्य
 स्योपयो यत्रेति शोषो ग्रीष्म ॥ जीवाय ॥ जीवनहेतुभूताय जलाय वर्षति ॥
 स्वयये ॥ शरदे । स्वया वै शरत्स्वया वै पितृणामन्नमिति श्रुते । शरदि हि प्राय
 शोऽन्नानि भवन्ति ॥ पोराय ॥ त्रियमाय हेमन्ताय । हेमन्त शीतप्रचुरत्वेन दुःख
 दत्वात् पोर ॥ मन्यवे ॥ मन्यु क्रोथ । तद्रूपाय शिशिराय । शिशिरस्तु र्वोप
 धीर्दहति । हे पितर एवंविधश्नुद्वेषेभ्यो वो युष्मभ्य नम हे पितरो वो नम
 इत्यभ्यास आदरातिशयार्थः । हे पितरो नोऽस्मभ्य गृहान्दत्त । भार्यापुत्रपौत्राद-
 यो गृहा । हे पितरो वो युष्मभ्य सतः विद्यमानात् देप्स ददाम । सतो धनागु-
 ष्मभ्यमस्माभिर्दातव्यम् । ददतामस्माक कदाचिद्भूव्यक्षापो मास्वित्यर्थ । का० [४ ७
 १६ १८] एतद् इत्युपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डमूर्णा दद्या वा वयस्युत्तरे पत्न्या
 नन्नोमानि वेति । हे पितर वो युष्मभ्यमेतद्दास सूत्रमेव परिधानमस्तु ॥३२॥

आयंत्त पितरो गर्भं कुमार पुष्करम्बजम् ।

षयेह पुत्रयोऽस्तु ॥३३॥

का० [४ १ २२] आयत्तेति मध्यम पिण्ड पत्नी प्राप्नोति पुत्रकामेति ॥ हे पि
 तरो यया इक्ष्वास्मिन्नेव श्नोः पुरुष अस्तु येन प्रकारेणैह पुत्रय देवपितृमनु-
 व्यायामपेक्षितार्थस्य पूर्यिता भूयात् तया कुमार गर्भं पुत्रद्वय गर्भं शूषमायत्त स
 म्पादयत् । किम्भूत कुमार पुष्करसन्न पुष्कराणां पद्मानां सुक् माला पयोस्तौ
 पुष्करसत्रौ । अचिनौ । अचिनौकुमारौ पुष्करसत्रौ पद्ममालिनौ देवानां भिय-
 त्तौ । पत्तुन्व कुमार पुष्करसक् तम् । अचिस्तान्यरुयनेन रोगहीन सुन्दर च
 पुत्रमायत्तेति सूचिनम् ॥३३॥

ऊर्जं वरुन्तीरुमृतं धुनं पयं कीन्मानं परिभुतम् ।

स्वधा स्यं तर्पयंत मे पितॄन् ॥ ३४ ॥

इति माख्यन्दिर्नाश्रयां वज्रमनयसक्तितार्यां द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

का० [४१ ११.] ऊर्जनित्ययो निषिञ्चतीति । अश्वेत्या विराट् । हे आपः यूयं स्वधा म्य पित्राश्वि स्वद्वेषा भद्रय घतो मे पितृत्तर्पयत । कवन्भूता आपः । परिभुतं वरुन्तीः । पुष्येभ्यो नि मृत सार वरुस्य । तच्च सार त्रिविधम् ऊर्जशब्देन धृमशब्देन पयशब्देन चाभिधेयम् । तत्रोर्जशब्दोऽभ्रमन स्वादुवमभिधत्ते । धृतप्रपनी प्रसिद्धिः । तच्च त्रिविधमपि कीदृशममृतं सर्वरोगविनाशकं मृत्युनाशकं च । नास्ति मृतं पस्मात्तत् । पुनः कीदृशं कीन्मानम् कील वन्धने । कीलने कीन्तो वन्धः । तमलति वार्यतीति कीन्मानम् । अन्नञ् वार्षापर्यायोऽपि रिति धातुः [पा० १५.८.] सर्ववन्धनिवर्तकम् । ईदृशास्य त्रिविधस्य सारस्य वरुनादर्यां पितृत्तर्पकवनुपयत्रम् ॥ ३४ ॥

श्रीमन्महोपरकृति वेददीपे मनोहरैः ।

इधमप्रोक्षादियित्रात्तो द्वितीयोऽध्याय इतिः ॥०॥

अथ काण्वशाखायां पाठाविशेषः ॥

- I ॥ १॥१॥ २ a b. c ॥ २ ॥ २ d [भूपतः] c. f. ३ a - 'रिंथै' ॥ ३ ॥ ३ a घ-
 त्तमानस्य - 'स्तु इति' ३ b. c ॥ ४ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ५ a. b. c ॥ ६ ॥ ५ d.
 c ॥ ७ ॥ ६ a. b. c. d [नाम - प्रिये सदासि सीद -] ॥ ८ ॥ ६ e. f ॥ १ ॥
- II ॥ ७ ॥ १ ॥ ८ d ['मृद्याय देवेभ्यः सन्धिः'] c ॥ २ ॥ ८ f. g ॥ ३ ॥ ९ अग्नि-
 -त्वा - सं ग्यात्रांपृथिवी ॥ ४ ॥ १ त्विष्टकं ज्योतिः ॥ ५ ॥ अत्र पितरो
 मादयश्च यदाभ्रमनाश्रुयापधम् । अग्निदत्त पितरो यदाभ्रमनाश्रुयापिपत
 ॥ ६ ॥ १० b ॥ ७ ॥ ११ a ॥ ८ ॥ १० a १४ b ॥ १ ॥ १८ ॥
- III ॥ देव सवितरुतं वा वृषति वरुण्यति वरुणाणाम् ॥ तदुक् मनसि प्रश्र-

वीमि ॥१॥ मनीं गायत्री गायत्री त्रिदुर्भे त्रिदुर्भेत्ये जगत्यनुदुर्भे ॥
 अनुदुर्भेत्प्रजापतये प्रजापतिर्विच्येभ्यो देवेभ्यः ॥२॥ वृहस्पतिर्देवानां वृ-
 ह्साहं मनुष्याणाम् ॥ भूर्भुवस्वर्निर्रस्ताः पामिदमहं वृहस्पतेः सदासि सी-
 दामि ॥३॥ मित्रस्य वा चक्षुषा प्रतीति ॥ देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽग्नि-
 नोर्वाहुभ्यां पूषो हस्ताभ्याम् ॥ प्रतिगृह्णामि पृथिव्यास्तानभिं सादयाम्य-
 दित्या उपस्ये ॥ देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽग्निनोर्वाहुभ्यां पूषो हस्ता-
 भ्याम् ॥४॥ आदेदेऽग्नेद्व्यस्येन प्राप्नोमि वृहस्पतेर्मुपेन ॥ या अस्वत्तर्दे-
 वनास्ता इदं शमपन्तु ॥५॥ स्वाहाकृतं जठरुमिन्द्रस्य गह ॥ घसिना मे
 मा संपेक्ष्या ऊर्ध्वं मे नाभिः सीद ॥६॥ इन्द्रस्य वा जठरे सादयामि ॥
 प्रजापतेर्भागोऽसूडास्वान्ययस्वान् ॥७॥ प्राणापानो मे पाहि समानव्या-
 नो मे पाशुदानव्यानो मे पाहि ॥ ऊर्गसूत्रं मयि धेक्ष्यन्तितिरसि मा मे
 क्षेढा अनुत्रामुष्मिहोऽरुहं च ॥८॥ १४ a ॥१॥ १२ ॥१०॥ १३ [मनीं
 ज्योतिर्गुं - सोम् -] ॥११॥२१॥

IV ॥ १५ ॥१॥ १६ a, b, c, d ॥२॥ १६ c [° ध्यो रिप्तो रिः]. f [° पतीं
 गः] - आवेह ॥३॥ चक्षुष्या असि चक्षुर्मे पाहि । १७a - द्यमानः ॥४॥
 १७ a तं तं - यति । b. ॥५॥ १८ [°रिधयेद्य देः]. ११ a ॥६॥३५॥

V ॥ २० a ॥१॥ २० b, c । उन्नूपले मुसले यद्य शूर्पेऽशाशितेयं दृपदि य-
 त्कपले ॥२॥ उत्प्रेषे (उत्प्रेषे?) त्रिमुषः संतुह्येमि सत्याः संतु पशाना-
 नस्य कामाः स्वाहा । आर्यापतां ध्रुवा रुचिषा धृतेन यशंपतं प्रति देव-
 पद्यः । सूर्याया ऊर्ध्वेऽदित्या उपस्येऽत्थारा पृथिवी पितेऽग्निम् ॥३॥
 २१ b [- गानुमिवा गा] ॥४॥ २२ ॥५॥ २३ ॥६॥ ध्योऽसुपधियो
 दिपतो धीवा उप वेवाहि । धशाऽग्ने सुभग धार्येह ॥७॥ ऋदाः कर्म-

एषा अनपायिनो पयासन् । शुक्रोनिं वा सुभग सौमिगाय पुत्रतमं पुरुङ्गत
प्रवस्यन् ॥८॥४३॥

- VI ॥ २४ ॥१॥ पञ्ज ग च त्पुञ्ज च । यित्र मे सतिष्ठस्वारिन्द्रे मे सति-
ष्ठस्त्र स्त्रिट् मे सतिष्ठस्त्र ॥२॥ २५ a b c ॥३॥ २५ d-g ॥४॥
२६ ॥५॥ अग्निं गृह्यति सुगृह्यतिरुह्य ब्या गृह्यत्या भूयासन् । सुगृह्य-
पानिस्त्रं मयो गृह्यत्या भूया ॥६॥ अस्यूरि (अस्युरि जदपाठे) यो मा
र्यत्यानि सतु शतः किनास्तिग्नेन नस्तेद्रसा सधर्षिशाधि सूर्यस्यावृत-
मन्वाप्रति ॥७॥ इह विष्णो विक्रमस्वोह्य क्षत्राय नक्षत्रि । धृत धृतयो
मे यित्र प्रप्र यज्ञपति तिर [= ५ ३८] ॥८॥ ततोऽस्ति तनुरस्यनुं मा त
नुहि । अस्मिन्वस्त्रेऽस्याः सापुक्त्यार्यामस्मिन्नस्त्रेऽस्मिन्नोके ॥९॥ इद मे
कर्मेद वीर्यं पुत्राऽनुमेतनोतु । २८ [१ दृवाम्नि स दृवाम्नि] ॥१०॥५३॥
- VII ॥ २१ ॥१॥ ३० ॥२॥ ३१ ॥३॥ नमो वं पितरु भुज्याव रूस्त
पन्ते - 'रो यज्ञीव तस्मि - 'रो रता - 'रो धोराय मन्यत्रे स्वधायि वः
पितरो नमः । दृतदं पितरो वामो गृह्णातं पितरो दत्त ॥४॥ उदयुषा
स्वायुषोत्पन्नस्य धामनि । उदस्यामभुताऽअनु ॥५॥ ३३ ॥६॥ ३४
॥७॥६०॥ मत्तानुत्रकेषु पटिः ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे द्वितीयोऽध्यायः ॥ ॥

I त्मिधाग्निं उवस्यत धृतिर्वीर्यतातिविम् ।

आस्मिन्दृव्या शुक्रोतम ॥१॥

अथायद्वे दर्शयोर्यामिसेष्टिविषया मन्त्रा उक्ता । अयागानमन्त्रा उच्यन्ते प्राग-
मिर्ज्योतिरित्यक्तेभ्यः [१२ १] । देवानां प्रजापतेर्गन्धर्व्याणां वार्य । आग्निव्यद्यत्-
सो गायत्र्यः । तत्र कात्यायन [४.७ १] अनावासाधामध्यापित्यादिना काल-

विशिषादीनि त्रस्योद्गनाकार्यरत्नानि कार्याणुक्ता पश्चाद्दिमाह । [४ ८.४.५] त
 चातुष्प्राज्यं प्रचतुर्द्वान्यासिचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासिच्याद्यत्वीस्तिवः समिधो घृता-
 ता आधाति समिधाग्निसिधे प्रत्युचमिति ॥ अथार्यः । चतुर्भिर्गग्निभिः प्राशितुं
 योग्यमोद्गनं पक्वा वह्निरुदास्य तस्योद्गनस्य मध्ये घृतासिचनाय निम्नं स्थानं कृत्वा
 तत्सर्पिर्यायूर्ये तिथिः समिधस्तास्मिन्सर्पिष्यभ्यज्य तिसृभिर्गग्निभिरमावभ्याधातीति ॥
 समिधाग्निसिधे । हे ऋचिन्नः पूयं समिधा कृत्वा अग्निं उवस्यत परिचरत । उवस्यतिः
 परिचरणार्यः । सम्यगिध्यते दीप्यते वह्निर्यथा काठवृष्या सा समिधतया । घृतेः
 ह्योद्यमापोः पूर्णाहूतिस्तन्मन्थिभिरुतिथिमातिव्यर्कणा पूजनीयमग्निं बोधयत प्रञ्ज-
 लयत अस्मिन्प्रद्वलितेऽग्नौ हृत्वा नानाविधानि हृत्वापि या जुहोतन सर्वतो
 जुहुत । तन्नतनयनाद्येति [पा० ७ १.४५.] तनत्रदिशः ॥ १ ॥

सुसमिदाय शोचिषे घृतं तीव्रं जुहोतन ।

अग्नें ज्ञातवेदसे ॥ २ ॥

हे ऋचिन्नः अग्ने पूयं घृतेन जुहोतन जुहुत । जुहोतिः परस्य लोट् मयम-
 वज्ज्वचनस्य तस्य तन्नतनयनाद्येति [पा० ७ १.४५.] तनत्रदिशे गुणे जुहोतनेति
 वृषम् । सिन्धूतायाग्नये । सुसमिदाय शोभनतया सम्पद्दीताय । अत इव शोचिषे
 शोचिषन्ते दीपिमते ज्वलिताय । ज्ञातं वेत्ति वेदयति वा ज्ञातवेदास्तस्मै । ज्ञात-
 प्रशानाय वा । सिन्धूतं घृतं तीव्रं स्वादुतमं समग्रं वा पशुतरं वा । यदुणोदास-
 नाधिअथणावेक्षणादिभिः संस्कृतमित्यर्थः ॥ २ ॥

तं त्वा समिद्धिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि ।

वृरुहोचा ययिथ ॥ ३ ॥

हे अङ्गिरः अङ्गतिर्गत्यर्थः । अङ्गतिरस्यास्तीति अङ्गिराः । रस्प्रत्ययो मत्वर्थी-
 यः । तत्तन्नामेषु गमनवन्मो । अङ्गिरा उ स्वागिरिति श्रुतेः [१.४.१.२५.] । तं य
 उन्नगुणास्तायाविधं वा तां सागिरिषशसन्मन्थिराठिषुतेन संस्कृतान्येन च वर्धया-
 मसि वर्धयामः । प्रवृद्धं पुर्मः । इदन्तो मसीनि [पा० ७ १.४६.] इकारश्चान्द्रसः ।
 हे ययिथ सुवतम कदाचिदापि स्वविरत्वरुहिन इत्यर्थः तयाधिधामो वृरुत् मरुत्

प्रवृद्ध यथा तथा शोचा दीप्यस्व । द्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६ ३ १३५] सक्ति-
तायां दीर्घ । अतिशयेन युवा यविष्ठ । इठनि परे स्थूलद्रुयवेत्यादिना [पा० ६
४ १५६] वादिलोपे गुणो च ऋपम् । यविष्ठ एव यविष्थ । स्वार्ये तद्धितयकार
॥३॥

उप ताम्रे हृविष्मतीर्धृताचीर्षन्तु कर्षत ।

नुपस्व स॒मिधो॑ मम ॥४॥

का० [४ ८ ६] उप वेति ङपतीति । हे अग्ने हृविष्मतीर्हृविष्मत्य हृविष्मता
घृताचो घृताच्यो घृताक्ता एता समिधस्वा तामुपयन्तु । प्रत्युपगइतु । हे कर्षत
प्रेप्सावन् (१) । कर्षत आचक इति कालिकर्मसु पठितवात् [निघ० २ ६ (१a)] ।
तथाविध हे अग्ने मम मदीया समिध त्व नुपस्व सेवस्व तामुपयतीरङ्गीकुर्वित्यर्थ ।
हृन्सि परेऽपि व्यवहृताश्चेति [पा० १ ४ ८१ ८२] उपयन्तु इत्युपसर्गक्रियापदयो
र्व्यवहितवम् । हृविष्मतीरित्यादौ वा हृन्सतीति [पा० ६ १ १०६] पूर्वसवर्णादौ
र्षत्वम् ॥४॥

II a भूर्भुव॒ स्व॑ ।

b ग्यौरिव॑ भूम्ना पृथिवीव॑ वरि॒मणा ॥ तस्यास्ति॑ पृथिवि॑ देवप्रजानि पृष्टे-
ऽग्निमन्ना॒दमन्ना॒द्यापा॒र्द्धे ॥५॥

का० [४. १. १.] दाहमिर्ज्वलन्तमादधाति भूर्भुव इति सन्भारिधिति । [४ १ १६]
भूर्भुवः स्वरिति पूर्ववदिति चेति । अस्यार्य । आपो हिरण्यमूपाञ्जुत्करः शर्करेति
पञ्च सन्भारान्सम्पाद्य स्प्येनोद्धिखितायां शुद्धायां भूमौ तान्सन्भारानवस्थाप्य तेषु
शुष्ककाष्ठिर्ज्वलन्तमग्निं भूर्भुव इत्यक्षरत्रयमुच्चारयन्नादधात् । इदमाकृवनीयाथा
नम् । एवमष्टाक्षरवाद्देर्गायत्रव श्रुत्योक्तम् । गायत्रीसकृतस्याग्ने प्रजापतिमुप्ता
उत्पन्नवात् ॥ अथ मन्त्रार्थ । एतेषाधानमत्रेषु भूरिति प्रथमा व्याकृति । भुव
इति द्वितीया । सुवरिति तृतीया । एतास्तिषो व्याकृतय पृथिव्यादिलोकत्रयना-
मानि । एतदुच्चारणपूर्वक प्रजापतिना लोकत्रयस्य सृष्टत्वात् । अत एवाभि स्या

यन् लोकात्रयमनेन स्मरेत् । एतासां व्याहृतीनां महिमा भूयादिति । भूर्भुवः-
 स्वःशब्देन ब्रह्मक्षत्रविंशो वा आत्मप्रज्ञापशवो वा । सर्वे मद्भशगा भूयासुरिति
 प्रार्ययन्नघीनादद्यादित्यर्थः ॥ का* [४. १. १७] इधपूर्वार्धं गृहीत्वा गौरिव भूमेत्या-
 हति । देवा इत्यन्ते यस्यां पृथिव्यां सा देवपञ्चमी तद्यात्रिधे हे पृथिवि तस्यास्ते
 तत्र पृष्ठे देवयजनयोग्यापास्तत्रोपरि । अत्राद्मन्नस्य इतस्यात्ताद्मणिं गार्हपत्या-
 द्विद्वपमादधे स्यापयानि । किमर्थमन्नागाय । अन्नं च तदाद्यं च तस्मै आग्नस्यान्न-
 स्यात्तु योग्यस्यान्नस्य सिद्धयर्थम् । आहिताग्नेर्देवात्परिनिपातः [पा* २. २. ३७] ।
 यद्वान्नस्याप्यत्र भक्षणाय । यस्याः पृष्ठेऽग्निमाधाय भूम्ना गौरिव भूयासमिति शेषः ।
 यद्गोर्भावो भूमा तेन । यदा गौर्नक्षत्रवदुत्वेन वक्षी । एवं पुत्रपश्चादिभिर्विदुर्भू-
 यासम् । वरिष्णा पृथिवीव भूयासम् । उरोर्भावो वरिष्मा तेन । यदा पृथिवी
 उह्येन सर्वप्राणिनामाश्रयभूतो भूयासन् । यदा पूर्वार्धस्यापमर्त्यः । किम्भूतमग्निं
 भूम्ना गौरिव वर्तमानम् । यदा गौर्नक्षत्रादिवदुत्वेन युक्ता तथा ज्वालावदुत्वेन
 युक्ता । किं च । वरिष्णा पृथिवीव स्थितम् । यदा पृथिवी सर्वप्राण्याश्रयवृषेण
 श्रेष्ठत्रेनोपेता । तथा सर्ववस्तुशोधकवृषेण श्रेष्ठत्वेनोपेतम् । अत एव घाचि-
 द्विधिवान्ये अग्नये पात्ररूपित्यास्तातम् ॥ ५ ॥

आयं गौः पृष्टिर्क्रमोदसदन्मातरं पुरः ।

पितरं च प्रयस्त्वः ॥ ६ ॥

का* [४. १. १८. १६.] आयं गौरिति चोपतिष्ठते सार्यराशीभिर्दक्षिणाग्निमादधाती-
 ति । आयं गौरित्यादीनां तिसृणामृचां सार्यराशीति नामधेयम् । सार्यराशी कद्रूः
 पृथिव्याभिमानिनी । तथा दृष्ट्यात् ताभिर्दक्षिणोत्तरीयमुपतिष्ठते ततो दक्षिणा-
 ग्निमादध्यादिति सूत्रार्थः । गापत्रस्तृचः । अग्निः परावरवृषेणा स्तृपते । अयं दृश्य-
 मानोऽग्निः आ अक्रमात् सर्वत आद्वनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निस्थानेषु सर्वतः क्र-
 मणं पादत्रिज्ञेषु कृतवान् । किम्भूतोऽग्निः । गह्वतीति गौः । यज्ञनिष्पत्ये तत्त-
 ग्नमानान्गृहेषु गत्ता । गनेर्डीप्रत्ययः [३. २. ६६] । तथा पृष्टिः चित्रवर्णाः । लो-
 स्तिशुक्लादित्रिधिव्यालोपेतः । आक्रमणमिन्द्राह । पुरः प्राच्यां दिशि मातरं

पृथिवीमसदत् आसीदत् । आरूवनीयद्वयेण प्राप्तवान् । तथा स्वः प्रयन् आदि-
त्यद्वयेण स्वर्गे संचरन् पितरं च गुलीकमपि असदत्प्राप्तवात् । स्वःशब्देन सूर्यः
[निघं १.४.] । गुलीकभूलोकयोर्नातापितृवमन्यत्रापि श्रूयते । द्यौः पिता पृथि-
वी मातेति ॥ ६ ॥

अन्तश्चरति रोचनास्य प्राणादपानती ।

व्याख्यन्मह्विपो दिवम् ॥ ७ ॥

एवमादित्यद्वयेणाग्निं स्तुत्वा वापुद्वयेण स्तौति । अस्यग्नि रोचना ह्य दीप्तौ
दीप्तिः काचिद्वृत्तिः वाप्याख्या अन्तश्चरति ग्वावापृथिव्योर्मध्ये शरीरमध्ये चरति ।
अन्तरिक्षेऽयं तिर्यङ्गायुः पवत इति श्रुतिः । किं कुर्वती । प्राणादपानती सर्वशरी-
रेषु प्राणव्यापारादनन्तरमपानव्यापारं कुर्वती । अपानादनन्तरं प्राणतोत्यप्यर्थो
लभ्यते सामर्थ्यात् प्राणापानयोर्वायुविशेषयोः प्रेरिकेत्यर्थः । सति हि जठराग्नी
जीवनहेतोरौष्ण्यस्य शरीरे सद्भावात्प्राणापानौ प्रवर्तते । तस्मादग्निः प्राणापा-
नद्वय इत्यर्थः । एवं वाप्यादित्याभ्यां स्वशक्तिभूताभ्यामिदं जगदनुगृह्य य एनमुप-
तिष्ठते तस्य किं करोतीत्याह । व्याख्यदिति । मह्विपोऽग्निः दिवं व्याख्यत् । गुलो-
कं भोगस्थानमनुष्ठातृभ्यो विशेषेण प्रकाशितवान्प्रकाशयति च । मह्वि माह्वान्म्यं
यागकर्तृस्वद्वयं सनोति ददाति स मह्विपः । अग्निर्वै मह्विपः स इदं ज्ञातो मह्वा-
निति श्रुतिः । व्याख्यत् विपूर्वस्य ख्या प्रकथन इत्यस्यास्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्कि-
ति [पा° ३.१.५२.] चेरङ् । आलोपः । हन्दसि लुङ्ङिट् इति [पा° ३.४.६.] सर्व-
कालेषु लङ् । अपान इवाचरतीत्यपानती द्विवन्तादपानशब्दाहृतृप्रत्ययः । उगि-
तश्चेति [पा° ४.१.६.] डीप् ॥ ७ ॥

त्रिंशद्दाम् विराजति वाक्यतद्गायं धीयते ।

प्रति वस्तोररुह्य गुभिः ॥ ८ ॥

सुपां सुलुगित्यादिना [पा° ७.१.३२.] त्रिंशद्दामशब्दाच्च सुपो लुक् । धा-
मानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति [निर्ह १-२८.२१.] । अत्र
धामशब्देन स्थानमुच्यते । अहोरात्रस्य त्रिंशन्मुहूर्ता धामशब्देनाभिप्रिताः । त्रिंश-

त्तु धामसु मुहूर्ताप्येषु स्थानेषु वा वाक् विराजति शोभते स्तूपमाना सा वाक् पतङ्गाय धीयते अग्न्यर्चमुच्चार्यते । पतन् गृहति पतङ्ग । अग्नि । स क्षरणो पतन् गार्हपत्यभाव गृहति गार्हपत्यात्पतन्नाद्वनीयतामित्यादि । सर्वदिवसम्बन्धिनीभिः स्तुतिभिर्गग्निरेव सर्वत्रात्म्यात्स्तूपते इत्यर्थः । न केवलं त्रिणत्सु धामसु वा वाग्विराजति सत्र पतङ्गाय धीयते किं तर्हि प्रति वस्तो प्रत्यद् वा स्तुति लक्षणा वाक् वा च गुभि अहोभिः घागपाराप्रणानुत्सत्रभूतौ स्तुतिलक्षणा वा ग्विराजति सा पतङ्गायैव धीयते । नान्यस्यै देवतायै । वस्तो गु भानुरित्यहोर्नामसु पठितम् [निध० ११] । अहेति निपातो विनिग्रहे । सर्वकालं सर्वा स्तुतिवागग्न्यर्चयेत्यर्थः ॥ यद्वास्या ऋचोऽयमर्थः । धाम स्थान तद्यत्रिशत् त्रिणत्संख्याक मासगतदिनभेदेन । तद्विराजति त्रिणेषु दीप्यते । आलस्यरहिताना यजमानानामनुष्ठानेनाह्वनीप्राग्ब्रह्मीना स्थान मासगतेषु त्रिंशत्सप्त्यायेषु दिनेषु त्रिणेषु शोभत इत्यर्थः । वाक् स्तुतिरूपा पतङ्गायाम् धीयते उच्चार्यते । पतङ्ग पत्नी । तत्सदृशत्वाद्गग्नि पतङ्ग । यथा कश्चित्पत्नी हस्तमात्स्थानात्स्थानान्तरं गृहति तद्वदग्निरपि गार्हपत्यस्थानादाह्वनीयस्थानं गृहतीत्यग्ने पत्निसादृश्यम् । अहेति निपातः पूर्वोक्तानिपेक्षार्थः ॥ अथा ऋचः पूजाहेतुर्गग्निमाह्वान्यज्ञापक वाक्यद्वेनार्चय्य पदज्ञः तावदेव न भजति किञ्चन्यदप्युच्यत इत्यर्थः । वस्तोरित्यहोर्नामसु पठितम् । प्रति वस्तो प्रत्यद् गुभि ग्योतनेत्यमग्नि स्तूपत इत्यथाह्वारः । गुर्गेतन दीप्यते प्रयोगः ॥८॥

इत्यग्न्यायेपमन्वा ।

- III a अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिर्गग्नि स्वाहा ।
 b सूर्यो ज्योतिर्ज्योति सूर्य स्वाहा ।
 c अग्निर्वचो ज्योतिर्वच स्वाहा ।
 d सूर्यो वचो ज्योतिर्वच स्वाहा ।
 e ज्योति सूर्य सूर्यो ज्योति स्वाहा ॥१॥

अवाग्विराजतिरूपमन्वा । अग्निर्ज्योतिरित्यारभ्य उपप्रयत्त [ए० ११] इत्यतः

प्राक् । तन्मन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिः सामान्यतः । यत्र ऋषिविशेषोऽभिधीयतेऽनु-
क्रमणिकारिस्तत्र द्वावप्यृषी ॥ यथाग्निर्वर्चो द्वे तक्षापश्यत्परां जीवल्लक्ष्मिर्किरि-
ति [अनु० १.११.] । सप्त लिङ्गोक्तदेवता गायत्र्यः आद्याः पञ्चैकपदाः । अग्निर्ज्यो-
तिः सूर्यो ज्योतिः एते द्वे एकपदे गायत्र्यौ तक्षा मुनिरपश्यत् । परां ज्योतिः सूर्यः
इमां चेलकस्य पुत्रो जीवल्ल ऋषिरपश्यदित्यर्थः ॥ अथ का० [४.१४.१४.] प्रदीता-
मग्निं जुहोत्यग्निर्ज्योतिरिति । या समित्प्रदीता तामगिलक्ष्य जुहुयात् । अग्नि-
ज्योतिरिति [अथ्या० ३.२.१.] काण्वशाखोक्तमन्त्रेण समित्प्रज्ञेयः ॥ मन्त्रार्थस्तु ।
योऽयमग्निर्देवः स एव ज्योतिर्दृश्यमानज्योतिःस्वप्नम् । यच्चैदं दृश्यमानं ज्योतिः
तदेवाग्निर्देवः । देवस्य ज्योतिरथ कदाचिदप्यवियोगादिकवेन प्रतिपादनम् । स्वा-
हा ज्योतीत्रपायाम्नये ऋषिः प्रदत्तम् । अयं सायंकालीनोऽग्निर्होत्रहोममन्त्रः ॥
सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातर्होममन्त्रः सायंहोममन्त्रवद्वाख्येयः । सूर्य-
सन्ध्यान्धि तेजो रात्रावग्निं प्रविशतीति सायमग्निर्ज्योतिरिति मन्त्रो युक्तः । उद्यका-
लेघग्निसन्ध्यान्धि ज्योतिः सूर्यं प्रविशति । तस्मात्प्रातः सूर्यो ज्योतिरिति मन्त्रः ।
अग्निमादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्द्वारात्रक्तं दृश्ये । उभे हि तेजसो सम्पद्यते
अग्रतं वादित्यमग्निरनु समारोहति । तस्माद्भूम एवाग्निर्दिवा दृश्य इति तित्ति-
रियुतेः ॥ का० [४.१४.१५.] अग्निर्वर्च इति ब्रह्मवर्चसकामस्येति । ब्रह्मवर्चसका-
मस्तु अग्निर्वर्चः सूर्यो वर्च इति सायं प्रातश्च जुहुयात् । योऽग्निर्वर्चोऽनन्यभूतः ।
यस्य तज्ज्योतिर्वर्चोऽनन्यभूतम् । तस्मै सुहुतमस्तु । एवं सूर्यो वर्च इति ॥ का०
[४.१५.११.] ज्योतिः सूर्य इति वा प्रातरिति । प्रातर्होममन्त्रः ज्योतिः सूर्य इति ।
पत् ज्योतिः स सूर्य एव । यः सूर्यः स ज्योतिरिव । तस्मै स्वाहा ॥ १ ॥

a. स॒त्रूर्दे॒वेन॑ सवि॒त्रा स॒न्न रात्रे॑न्द्र॒वत्या । जु॒पा॒णोऽग्नि॒र्वेतु॑ स्वाहा ॥

b. स॒त्रूर्दे॒वेन॑ सवि॒त्रा स॒न्नूप॑सेन्द्र॒वत्या । जु॒पा॒णः सूर्यो॑ वेतु॒ स्वाहा ॥१०॥

का० [४.१४.१.] सन्नूरिति वेति । जुहोतीत्यनुवर्तते । पूर्वोक्तमन्त्रैः सह सन्नू-
रित्यादिमन्त्रद्वयं विकल्पितम् । सन्नूर्देवेन । अग्निर्वेतु । अस्मदीयं कर्म प्राप्नोतु ।
यद्वा वेतु आहुतिमन्त्रायतु । वी प्रजननकात्त्यसनखादनैषिति धातोः [धा० ३४.

३१] प्रयोग । किन्भूतोऽग्निं सवित्रा देवेन प्रेरणेण परमेष्ठरेण सरु सन्नू ।
 जुषी प्रीतिसेत्रनयो । ज्ञोषणं नू समाना नू प्रीतिर्यस्यासौ सन्नू । तथा इन्द्रव
 त्या राज्या इन्द्रेण देवेनोपेतया रात्रिदेवतया सन्नू समानप्रीतिः । तथा जुषाणो
 ऽस्मात्तु प्रीतिमुक्ताः । य उतागुणवानग्निर्देवस्तस्मै स्वार्हा ह्युमानमिदं द्रव्यं द
 त्तम् । प्रातः सूर्य उच्यते । अग्निमत्तवदय सूर्यमलो व्याच्येयः । पूर्वार्धे रात्रिदेव
 तया स्वाने उपोदेवता योजनीया ॥ १० ॥

IV उप्रयतोऽग्रधरं मलं वोचिमाग्निं ।

अग्निं अस्मि च मृषप्रते ॥ ११ ॥

वा° [४ १२ १ ३] सायमाहुत्याऽ उताया यज्ञानोऽग्नी उपतिष्ठते वात्सप्रेषा
 न वा तिबलिरूपप्रयतो [११] ऽस्य प्रता [१६] परि ते [३६] चित्राप्रसप्रिति
 [१८७] चेति । आरुवनोऽगार्हपत्याऽग्नी उपप्रयतो अग्रधरमित्यारभ्य सुपोष पो
 पिरित्यत [३७०] वृष्टदुपस्थान देवदृष्ट । तत्राग्निं द्वे अग्निष्ठी गायत्री क्रमेण गो
 तमत्रिद्वयाभ्यामपि दृष्टे ॥ आरुवनोऽगोपस्थानमत्ता आदौ । वयमनुठातारोऽग्निं
 ऽग्न्यर्थं मत्त मननिन प्राणाकर शत्रुसनुष्ट वोचिम । उच्याम । किन्भूता वयम् ।
 अग्रधरं यज्ञमुपप्रयत उपगृह्यत । किन्भूतायाग्निं अग्निं द्वे अस्मि अस्माकं समीपे
 इति ज्ञेय मृषप्रते द्वे समीपे चास्मदीय वाग्र्य श्रोतुमुमुक्ताय ॥ वोचिमिति व
 तैराशीर्लिङि परस्मैपदोत्तमप्रडुवचने परि लिङ्गाशिष्यङिति [पा° ३ १ ८६]
 अङ् । पासुष्ट अतो येय [पा° ७ २ ८०] वच उम् [पा° ७ ४ २०] हृन्दस्युभयवेति
 [पा° ३ ४ ११७] सार्जमानुम प्राह्मिड सन्नोपोऽनत्यस्येति [पा° ७ २ ७१] सलो
 प । यलोयः । वोचिम ॥ अस्मि सुपा सुनुगिति [पा° ७ १ ३६] शेअदिश आन
 ॥ ११ ॥

अग्निर्मूर्धा त्वि व कुत्पतिं पृथिव्या अयम् ।

अथाऽ रताऽसि त्विन्वति ॥ १२ ॥

अयमग्निं अथा रताऽसि त्विन्वति गुलोऽमादृष्टिद्वेषेण पतन्तीनामर्षा रताऽसि
 सारसिणी श्रीरिययादिद्वेषेण परिणतानि त्विन्वति । त्विन्वति प्रीतिकर्मा प्रीणाय

ति वर्षयतीत्यर्थः । यद्वा अया रेतामि कर्षणानि त्रिन्वति पुत्राति । आङ्गतिपरि-
णानिन वृष्टिं जनयतीत्यर्थः । ते वा एते आङ्गनी उत्क्रामन इत्यादिश्रुतेः । कि-
म्भूतोऽग्निः । दिवो मूर्ध्नि गुलोऽस्त्य शिर समान । यया शिरः शरीरस्योपरि
वर्तते तवायमग्निर्हृदि स्वतिज्ञाना आदित्मि प्रविष्टत्वादादित्यद्वेषेण गुलीकृत्योपरि
वर्तते । तथा ककुत् । ककुहृदो गोपृष्ठोन्नतावपववाचो तददादित्यद्वेषेण सर्वोप-
रिस्थित्वात्ककुत्सदृशः । यद्वा ककुदमिति मकृन्नाम [नियं ३ ३ (२)] तस्यात्तलोप
आर्यः । मकृन् जगत्कारणमित्यर्थः । तथा पृथिव्या पतिः पालकः । दारुपाकप्र
काशीर्मूलोऽस्यानामुपवाक्कदात् ॥ १२ ॥

ॐ वामिन्द्राग्नीऽआङ्गवर्धाऽॐ राधसः सह मादुयधे ।

ॐ दातारोविषाऽ रथीणामुभा वाजस्य सातये इवे वाम् ॥ १३ ॥

भरद्वाजदृष्टा इन्द्राग्नीत्रिष्टुप् धूना । इन्द्रशब्देनात्राह्वनीयः । तस्य धनसा-
धकवद्वैष्वर्षपुक्तत्वात् । अग्निशब्देन गार्हपत्यः । अग्रे नीयन इत्यग्निरिति यास्क-
व्युत्पत्तेः । स हि प्रवममाधीयते । हे इन्द्राग्नी वां युवामुभा आङ्गवर्धे आङ्गानु-
मिहानीति शेषः । हृयतेस्तुमये कथ्येप्रत्ययः । किं च राधस धनाद्भवित्त्वात्
सह मादुयधे युगपदेककर्मिणि ॐ पुवां मादमित्तु हृययितु वा इहानीति शेषः ।
मदी हृये मद् तृणाविति धातोर्वा षिञ्जतात्तुमये शक्येप्रत्ययः । गुणः । पत उभौ
युवामिप्रामन्नाना रथीणां धनानां दातारौ अत उभौ वां पुवां वाजस्यान्नस्य सातये
दानाय इवे आह्वयामि ॥ ॐ उभगव्दस्य विभतेत्ताकारः ॥ सातये षण्णु दनि अस्य
धातोवृत्तिपूर्तीति [पां ३.३ १७] त्रिन्वत्तो (३) निपातः ॥ इवे वडलं इन्दुती-
ति [पां ६.१.३४] हृयने, अग्नि सम्प्रसारणे उवङ् ॥ १३ ॥

अग्रं ते पोनिर्बुधियो पतीं ज्ञातोऽश्रौचयाः ।

ते ज्ञानं प्राप्नुवन्तः शारोहाया नो वर्धया रुषिम् ॥ १४ ॥

तिस्रः श्रौच्यः । आङ्गानुष्टुप् देवश्रवोदेववातदृष्टा । हे अग्ने आह्वनीय ते
तवायं गार्हपत्यो धीनिः उत्पत्तिस्थानम् । किम्भूतः श्रियः । उत्पादनधोग्यः
कालः ऋतुह्यते । ऋतुः प्रातोऽस्येति ऋत्विप । इन्दमि पत्तिति [पां ५.१ १०६]

अनुशब्दात्तदस्य प्रातमित्यर्थे घत् । तस्य र्यदिश । सायप्रात काले उत्पादनयो
 ग्यो घोनि । यतो पस्माद्गतुमालोपिताकारूपत्याज्जात उत्पन्नस्त्वमरोचया कर्म-
 ऋन्ने दीतोऽभू । हे अग्ने त गार्हपत्यं जानन् स्वन्नरुमवगहन् आरोह । पुन
 रुद्धरणाय कर्नति प्रविश । अयानतर नोऽस्मद्द्वयं रुपिं धन वर्धया पुनर्यागाय
 समृद्धं नुरु । अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६ ३ १३०] संहिताया वर्धयेति दीर्घ
 ॥ १४ ॥

अग्रमिद् प्रयमो धायि धातृभिर्हीता यज्ञिष्ठोऽग्रधरेषीः ।

यमत्रजानो भृगवो विरूह्युर्नैपु चित्र विभ्व विशेविंशे ॥ १५ ॥

जगती वामदेवदृष्टा । द्वादशाक्षराश्चवार पादा जगत्या । द्वितीयेऽत्र व्यूह
 नेमादश चतुर्गो व्यूहेन द्वादशकस्तेनेकोना जगती । अयमाहवनीय इह कर्मा
 नुष्ठानस्थानि प्रयमो मुख्यं सन् धातृभिर्गायि । अग्रापि आधानकर्तृभिरादितोऽभूत् ।
 वरुल हृन्दस्यमाद्योगेऽपीत्युभाय [पा० ६ ४ ७९] । दक्षिणाग्न्यपेक्ष प्रायम्यम् ।
 त्रिभूत । रोता द्वानामाह्वाता । यज्ञिष्ठ अतिशयेन यथा । अतिज्ञायने तम
 त्रिष्टनायितीष्ठानि परे [पा० ५ ३ ५९] तुरिष्ठेमेय स्विति [पा० ६ ४ १५४] तृचो
 लोप । तथा अग्रेषु सोमयागादिषु ईड्य अविग्भिः स्तुत्य । अग्रवानो भृगवो
 त्रिणेत्रिणे यमाहवनीय वनेषु विरूह्यु । अतर्भूतो णिच रोचयामासु दीपित
 वत । अग्रशब्दोऽपत्यनामसु पठित [निघ० २ २] अग्रवान् पुत्रप्रत्तो भृगुव-
 शोत्वना मुनय । यदा अग्रजानृपि अग्रजानस्तत्प्रभृतयो (४) भृगवश्च मुनय ।
 त्रिणेत्रिणे विडिति मनुष्यनाम [निघ० २ ३] यज्ञमानवृषाय तस्मै तस्मै मनुष्याय
 तदपराय । वनेषु यामाहर्च्यजनाख्येष्वरूपप्रदेशेषु (५) यमग्नि विरूह्यु दी
 पयति स्म । त्रिभूत यम् । चित्र त्रिविक्रमोपयोगित्वेन आश्चर्यकारिणम् । अत
 दत्र त्रिभ्व त्रिभु त्रिभूवशक्तिगुत यणादिश ॥ १५ ॥

अस्य प्रनामनु नुतौ भुक्तं ईड्येऽग्रश्रेय ।

पर्यं सदसुसानृपिम् ॥ १६ ॥

गायत्र्यजत्सादृष्टा गोऽग्निपयोदेवत्या । अस्याग्ने प्रजां चिरंतनकालभयां

युतमनु दीप्तिमनुसृत्य । अक्षयं नास्ति ऋषिर्षामादीदृशा लज्जाराक्षिता दोग्धार-
 ऋषिं गां शुक्र शुद्ध पयो उडङ्गे उडङ्गिरे । उक्तेर्निदिष्टे इरयो रे इति [पा० ६ ४
 ७६] रेअदिष्टे वृषम् । ऋष गतौ । अर्पति दौन्दनस्यानि गहृतीति ऋषिर्गौः । तां
 ह्योमार्यं दुग्धवत्तः । सत्यदौन्दनसाल्निःसिप्रकाशाभावे दुक्त्वानान पयो भूमौ पति-
 व्यतीति शक्या दोग्धृषां लज्जा भवति । सत्यामग्निदीप्तौ स्कन्दशंभानुदयाद्यज्जा
 भावादक्षयो दोग्धारः । किम्भूतामपि सहस्रमाम् । पौञ्जसर्माणि । सहस्रसख्या-
 कानि कर्माणि स्यति सनापयति क्षीरदध्याद्यकृवि प्रदानेनेति सहस्रता ताम् ।
 स्यते धाम् ॥ यदास्या ऋषोऽर्धात्तरम् । गाम्प्रकृत्याग्निहोत्रप्राक्कृणी श्रूयति [२-२
 ४ १५.] । तामु ह्यग्निर्भेदध्वो मियुन्येऽनया स्यामिति ताऽसन्धुष्व तस्याऽ रेत
 प्रासिञ्चत्तपयोऽभवदित्यादि । तदभिप्रायमेया ऋष्यदति । अक्षयः गावः नास्ति
 ऋर्निज्जा पासां ता अक्षय- अन्नज्जा उड्वत्ला प्रशस्या इत्यर्थः । मलिनो हि
 लज्जति । अक्षयो गावोऽस्यसिः प्रतां चिरतन्निमात्मानुपतां युतं दीप्तिं शुक्रं शु
 क्रवृषापवां युतमेव पयो दुग्धं उडङ्गे उडङ्गिरे चरति । अग्निना शुक्रवृषेण मित्ता
 स्वकात्तिमेव गावो दुग्धवृषेण क्षरतीत्यर्थः । सहस्रसामपि इति विशेषणद्वयं प-
 यसः । सहस्रं सतीति सहस्रसालाम् । चानुनार्यपशुसोमानां सम्भक्तारम् । पुं
 स्वमार्यम् । जनसनखनक्रमगमो विडिति [पा० ३-२ ६०] विट्प्रत्यये विडुनोरनु-
 नासिकस्यादित्याकारे [पा० ६ ४ ४१] विलेपि [पा० ६ १ ३०] सहस्रता इति वृ-
 षम् । तथा ऋषिं दृष्टारम् । गवि वर्तमानं द्रष्टव्यं पयस्युपचरति । सा ह्येनानुदीक्ष्य
 क्षिप्रकारित्युपक्रम्य ते देवा विदांचक्रुरेप साधो ह्यिंकार इत्यादिना ग्रन्थेन गो-
 भिक्षिकारो दृष्ट इति प्रत्ययादि । यदा सहस्रसामृषिमिति विभक्तिनिद्रवचनव्य-
 त्ययेन अक्षय इत्यस्य विशेषणद्वयम् । किन्तूता अक्षयः सहस्रताः ऋषयः । पूर्व
 वद्यों वा ॥ १६ ॥

a तनूपा अग्निःसि तन्वं मे पाहि ।

b आयुर्दा अग्नेऽस्यापुर्मे देहि ।

c वचोदा अग्निःसि वचो मे देहि ।

d अग्निं वन्ने तन्वा ऊमं तन्नेऽग्रापृण ॥ १७ ॥

अथ पदंयि चत्वार्यग्निदेवत्वानि । हे अग्ने त्वं स्वभावत एव तनूया अस्ति । अग्निहोत्रिशरीराणां पालकोऽस्ति । तनूं पाति पालयतीति तनूपाः । उदराग्री सत्यत्रे (6) त्रीणि शरीरपालनमतो मे मम तन्वं शरीरं प्राहि पालय । तन्वम् वा हृन्दीतीत्यमि [पा० ६.१.१०६.१०७] पूर्वद्वयाभावे यणादेश इत्युक्तम् ॥ हे अग्ने त्वमायुर्दा अस्ति आयुषो दाता भवसि । अतो मे ममायुर्देहि । अपमृत्युपरिहारेण । गायत्र्यान्वं वपुषुदराग्निरोग्णवमुपलभ्यते तावन्न श्रियत इति प्रसिद्धम् ॥ हे अग्ने त्वं वचेदा अस्ति वचसो दातासि । अतो मे वचो देहि । वेदिकानुष्ठानप्रयुक्तं तिस्रो वचः । पदर्शनादेव महानयं ब्राह्मणो विद्वांस्तपसाग्निरिव ज्वलतीति बुद्धिर्नृणाम्भवति ॥ किं च हे अग्ने मे मम तन्वा मदीयशरीरस्य पदङ्गं चतुरादिद्वयमूनं दृष्टियाद्यवादिरहितं तदङ्गं मे आपृषा सर्वतः पूरय ॥ १७ ॥

a. इन्धानास्त्रा शत७ हिमां गुमन्त७ समिधीमहि । वयस्वन्तो वयस्कृता७ ससृस्वन्तः ससृस्कृतम् । अग्ने सपन्नदम्भनमद्व्यासोऽग्रदाभ्यम् ।

b चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीय ॥ १८ ॥

अग्निदेवत्या महापङ्क्तिः । पस्याः पद् पादा अष्टाक्षरा सा महापङ्क्तिः । अत्र पठः सप्तक्षरः ॥ हे अग्ने शतं हिमाः शतं वर्षाणि अस्मदायुषि वर्तमानान्शतं संवत्साराभ्यां समिधीमहि नैरुत्तरेण वयं दीपयाम । किम्भूता वयम् । इन्धानाः तदनुप्रेक्षेण दीपयामाः तथा वयस्वन्तः । वय इति अन्ननाम [निघ० २.७] अन्नवन्तः । ससृस्वन्तः वलवन्तः । ससृ इति वलनान् [निघ० २.६] । अद्व्यासः अद्व्याः अनुपक्षिमिताः केनापि । दग््नोतिर्हिंसाकर्मा । अङ्गत्तरसुगिति [पा० ७.१.१०] अगुक् । किम्भूतं त्वं गुमन्तं दीपित्वत् । वयस्कृतं वयोऽन्नं करोतीति वयस्कृतं तम् । ससृस्कृतं ससृो वलं करोतीति ससृस्कृतं तम् । सपन्नदम्भनं सपन्नानां शत्रूणां हिसितारम् । अग्रदाभ्यम् केनापि हिसितुमयोग्यम् ॥ चित्रावसो । रात्रिदेवत्ये यजुर्गणितद्वयम् । रात्रिर्वै चित्रावसुः सा स्त्री७ संगृह्येव चित्राणि धत्तीतीति [२.३.४.२२] श्रुतिचित्रावसुशब्देन रात्रिः । चित्राणि विधिधानि चन्द्रनक्ष-

त्रान्धकारदृष्टपाणि वसन्ति पस्यां रात्रौ सा चित्रावसु । हे चित्रावसो रात्रे स्वस्ति
 ज्ञेम यथा तथा ते तव पार समाप्तिमशीय व्याप्रवानि । अश्रुतेर्वङ्गल ह्न्दसीति
 [पा० २ ४ ७३] शपो लुकि लिङ्गुत्तमैकवचने रूपम् । यथा लाकि मनुष्येषु सुमिपु
 चोहा गृहे प्रविशति तद्वदत्र देवयजनि र्जासि प्रविशतीति शङ्कया तन्निजार्णाय
 रात्रिप्रार्थनम् ॥ १८ ॥

स त्वमेव सूर्यस्य वर्चसागारा सनृपीणाऽस्तुतिर्न ।

स प्रियेण धासा ममरुमायुषा स वर्चसा स प्रजया स रायस्योपेण गि
 पीय ॥ १९ ॥

का० [४ १२ ४] स त्वमित्युपविश्येति ॥ उपप्रयत्न इत्यादिभिश्चित्रावसो इत्यन्ते
 र्मल्लैस्त्यायोपस्वानमत्र उपविश्येति विज्ञेय । हे अग्नि त्व सूर्यस्य वर्चसा तेजसा
 समगया रात्रौ सगतोऽसि । तद्वदस्तयन्नादित्य आरुवनीर प्रविशति तेनेतदा-
 ह्येति श्रुते [२ ३ ४ २४] । सनृपीणा मन्त्राणां स्तुतिर्न स्तोत्रेण समगया । वरुवो
 मन्त्रा अग्निं स्तुवन्ति । तद्वदुपातिष्ठते तेनेतदह्येति [२ ३ ४ २४] श्रुते । प्रियेण
 धासा प्रियाभिरङ्गतिभिः समगया । अङ्गतयो वा अस्य प्रिय धामेति श्रुते [२
 ३ ४ २४] । यथा त्वमेतैस्त्रिभिः सगत । एवमरुमपि त्वत्प्रसादादायुषा अपमृत्युदो-
 परहितेन समिपीय सगतो भूयात्तम् । तथा वर्चसा विद्यैश्वर्यादिप्रपुत्रतेजसा स
 गिपीय । तथा प्रजया पुत्रादिकया समिपीय । तथा रायस्योपेण धनस्य पुत्र्या
 समिपीय । आधुरादिभिः मन सन्वित्पथ । समगया गमे समो गम्यहीत्यादिना
 [पा० १ ३ २१] तत्राद्यमैकवचने लुठि सिचि गमश्चेति [पा० १ ० १३] सिचि कि
 च्छेऽनुदात्तोपदेशेत्यादिना [पा० ६ ४ ३०] मलोपे ऋस्वादाङ्गादिति [पा० ८-२ २०]
 सिचो लोपे रूपम् ॥ गिपीय । गमेराशीर्लिङि उत्तमैकवचने इटोऽदित्यकारे
 [पा० ३ ४ १०६] परे सीपुटि कृते ह्न्दसे इडानमे गमरुनेत्युपधातोपे [पा० ६
 ४ १८] रूपम् । १९ ॥

अन्ध स्यान्वो वो भक्षीप मरु स्य महो वो भक्षीपोर्न स्योर्न वो भक्षीय
 रायस्योपे स्य रायस्योपे वो भक्षीय ॥ २० ॥

म्यत्ति गृहस्या पत्रेति दमो गृहम् ॥ दिवः किप्रत्ययो वाङ्मलकात् । लिङ्गद्वावा-
द्वित्वम् । तुजादीनां दीर्घाभ्यासस्येति [पाः ६. १. ७.] अभ्यासदीर्घः । देवपतीति
दीदिविः ॥ २३ ॥

स नः प्रितेव सूनवेऽग्नें सूपायनो भव ।

सचस्वा नः स्वस्तये ॥ २४ ॥

हे अग्ने गार्हपत्य स पूर्वोक्तागुणयुक्तस्त्वं नोऽस्माकं सूपायनो भव । सुखिनो-
पेतुं शक्यः सूपायनः । सुद्रूपप्राप्तुं (11.) शक्यो भव । तत्र दृष्टान्तः । सूनवे पितेव
यथा पुत्राय पिता भयं विना सुखिन प्राप्तुं शक्यः । किं च नोऽस्माकं स्वस्तये
क्षेमाय सचस्वानेन कर्मणा समवेतो भव । पच समवाये इति धातुः [धा° ११. ६:
२३. २८.] यद्वा सचस्व सेवस्व । पच सेवने [धा° ६. २.] ॥ २४ ॥

a. अग्ने त्वं नोऽग्रत्तम उत त्राता शिवो भवा वद्व्यः ।

b. वसुगुप्तिर्वसुत्रवा अहा नक्षि गुमतमः रुयिं दाः ॥ २५ ॥

चतस्रो द्विपदा विराज अग्नेय्यः । दशार्घ्यपादा विराट् (12.) । वन्धादिदृष्टाः ।
हे अग्ने गार्हपत्य त्वं नोऽस्माकमत्तमः अल्लिक्तमः सर्वदा समीपवर्ती भव । अम्
गतौ भजने शब्दे अमति समीपं प्राप्नोतीत्यन् धिम् अतिशयितोऽम् अंतमः अम्-
शब्दात्तमम् । षट्कान्तिकशब्दात्तमपि पृषोदरादिवेन [पा° ६. ३. १०६.] साधुः । उता-
पि च त्राता धालयिता । शिवः शान्तः । वद्व्यः वद्व्याय क्लितो वद्व्यः तादृ-
शश्च भव । पुत्रादिसमूहो वद्व्यः । यद्वा वद्व्यं गृहम् [निघ° ३. ४.] । तस्मै क्लितो
भव । किम्भूतः त्वं वसुः वासपतीनि वसुः । जनानां वासयिता । तथा अग्निः ।
अद्भतीत्यग्निः । अग्नि गतो । आरुवनीयादिव्येण गमनशीलः । तथा वसुत्रवाः
वसुना धनेन अत्रः कीर्तिर्विस्तारो वसुत्रवाः । धनप्रदोऽपमिति पस्य कीर्तिरि-
त्यर्थः । किं च हे अग्ने त्वमहा नक्षि । अभिव्याप्तुस्ति अस्मान् । अहभिराप्तुमिति
शाक्यूषिः [निरु° ५. २८.] । नाशिराप्तोतिकर्मा । यद्वा हेऽह निर्मलस्वभाय अग्ने
नक्षि अस्मदोपस्थानं गह् । नक्ष गतो । यद्वा यद्वा वयं जुडपामस्तदा समागहे-

त्यर्थः । किं च शुभ्रत्तमं रयिं दाः अतिदीप्तियुक्तं रयिं धनं देहि । द्दत्तेर्लुङि ङ-
पन् । वङ्गलं ह्न्दस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः [पा० ६.४.७५.] ॥२५॥

a. तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सूत्राय नूनमीमहे सखिभ्यः ।

b. स नो वोधि शुधी रुवमुरुज्या णोऽअघायतः समस्मात् ॥२६॥

हे शोचिष्ठ दीप्तिमत्तम हे दीदिवः सर्वस्य दीपयितः तं पूर्वीतागुणयुक्तं त्वा
त्वां सखिभ्योऽर्थाय सुत्राय द्वितीयार्थं चतुर्थीं सुत्रं सुखं नूनं निश्चयेन ईमहे या-
चामहे । यद्वा सुत्राय सुखार्थं सखिभ्योऽस्मत्साखीनामुपकाराय च त्वामीमहे । स
त्वं नोऽस्मान्भवत्सेवकान्वोधि वुध्यस्व रुवमस्मदीपमाह्वानं शुधी षृणु । समस्मा-
त्सर्वस्मात् अघायतः शत्रोर्नोऽस्मानुरुह्य रत्न । समशब्दः सर्वपर्यायः ॥ शोचिरिति
ज्वालानाम् [निघ० १.१७] शोचिरस्यास्तीति शोचिष्मान् मनुष्य । अतिशयेन शोचि-
ष्मान्शोचिष्ठः । अतिशायने तमविष्ठनौ [पा० ५.३.५५.] विन्मतोर्लुङितीष्ठनि [पा०
५.३.६५.] मनुषो लुक् ॥ दीदिवः दिवेर्ज्वलनार्थस्य लिङादेशघातत्तस्य ङपन् ।
मनुवसो रुः सम्बुद्धौ ह्न्दसीति [पा० ८.३.१.] रुवम् ॥ वोधि ॥ वुध ज्ञाने लो-
णमध्यमैकवचने सेर्हापिञ्चेति [पा० ३.४.८७] हिः । वङ्गलं ह्न्दमीति शपो लुक् ।
[पा० २.४.७३.] डकल्भ्यो हेर्धिः [पा० ६.४.१०१.] । संक्षितायामन्येपामपि दृश्यतऽ
इति दीर्घः [पा० ६.३.१३७.] ॥ उह्य ॥ उह्यती रक्षणकर्मा । ऋचि तुनुषेत्यादि-
ना [पा० ६.३.१३३.] दीर्घः । नञ् धातुस्वोरुपुम्य इति [पा० ८.४.२७] न इत्यस्य
णत्वम् ॥ अघायतः । अघं परस्येहति अघायति । सुप आत्मनः क्यञित्यत्र [पा०
३.१.८.] ह्न्दसि परेक्षायामपि वक्तव्यमिति क्यच् । अघायस्यादित्याकारः [पा० ७.
४.३७.] अघायतीत्यघायन् । तस्मात् । अघायतेः शतृप्रत्यये ङपन् ॥२६॥

a. इङ् एह्यदित् एहि ॥

b. काम्या एतं । मयि वः कामधरुणं भूयात् ॥२७॥

का [४.१२.८.] गां गहतीडङ् एहीति । हे यजुषो गव्ये । हे इडे एहि । हे
अदिते एहि आगह् ह्योमस्यानम् । इडा मनोर्ङ्ङिता । अदितिर्देवमाता । इ-
डा मनुमिवास्मानेहि । अदितिरादित्यानिवास्मानेहि । तस्मिंस्तद्दत्तदत्तिदे-

गार्थं (13) ॥ वा० [४ १० १] काम्या एतेत्यालभतः इति । गामालभति । मनु
 प्राणा क्षेतासु कामा प्रविष्टा इति काम्या । हे काम्या सर्वे कामपितव्या
 यूनमेत आ इत आगहत् । वो युष्माक कामप्रणा कामाना धरणा अपेक्षितफल
 धारन्त्र यदस्ति तत् मयि अनुठातरि भूरात् युष्मत्प्रसादाद्दृढभीष्टफलस्य वा
 रपिता भूयासमित्यर्थः । अह व प्रियो भूरासमिति श्रुतिर्वाचष्टे [२ ३ ४ ३४]
 ॥२०॥

सोमान् स्वर्णं कृणुहि ब्रह्मणास्पत

कक्षीप्रत् य श्रीशिशुः ॥२८॥

वा० [४ १० १०] सोमानमित्यनुदकं व्रतोपायनवत् । व्रतित्यप्ररेणाद्वनीय
 प्राङ्निष्ठन्नवर्चं व्रतीति सूत्रार्थः ॥ सोमान स्वर्णं तृचो गात्रो ब्रह्मणास्पतिदि
 वन्त्यस्तेनैव दृष्टः । अग्निमीक्षणाणस्य यज्ञमानस्य त्रियं त्रिनिपुक्तः । हे ब्रह्मणास्पते
 वेदस्य पालनं सोमान सोमानामभिपोतार । स्वर्णं स्व शत्रोपतापयो शत्रु
 पितारम् । कृणुहि कुह । मामिति शेषः । सुनोतीति सोमा तम् । अन्येभ्योऽपि
 दृश्यतः इति [पा० ३ ० ७५] मनिन् (14) । स्वर्तीति स्वर्णं नन्द्यादित्वात् [पा०
 ३ १ १३४] ल्युः । सोमयागवर्तारः स्तुतिद्वयशत्रुपुक्तं च धनप्रदानैर्मा कुर्वित्यर्थः
 तत्रोपमानुच्यते । कक्षीप्रत् कक्षीप्रत्नाममनृषिं दीर्यतमं पुत्रं यथा सोमयागपुक्तं
 स्तुतिपुक्तं च वृत्तजानसि तथा मा कुह । उपमानयोतकं श्वशत्रोऽत्र लुप्तो ब्र
 ह्मव्यः । कौऽसौ कक्षीप्रान् । य श्रीशिशुः उशिशुः पुत्रं उशिशुः कक्षीप्रतो मा
 ता ॥२८॥

यो र्वान्योऽग्रमीप्रहा वसुपितृषुष्टिवर्षनः ।

स नैः सिप्रतुः यस्तुरः ॥२९॥

यो ब्रह्मणास्पति र्वान् धनवान् । यश्चाग्रमीप्रहा अमीप्रस्य रोगस्य रक्षा ।
 अम रोगि । अमेरीयः । वसुपितृ वसु धनं वेत्तीति यत्र पुष्टिवर्षनं पोषणस्य
 वर्षपिता यत्र तुरः तुर वेगे शुगुपेति [पा० ३ १ १३५] कः वेगवान् अजिलन्धे
 न (15) कारी । स ब्रह्मणास्पतिर्नोऽस्मान्निप्रतुः सिप्रतान् सिप्रति सचत (16)

इति सेवमानस्य [निघ० ३ २१] । यद्वानयर्चा पुत्र प्राच्यति । य पुत्रो रेवान्धन
वान् यत्र व्यापेर्दता जपादिना यो धनस्य लब्धा पुष्टेश्च वर्धयिता य तुर शी
प्रकारी तादृश पुत्रोऽग्रे प्रसादान्नोऽस्मान्सिपत्तु सेवताम् ॥ २१ ॥

ना न शशोऽश्चरूपो धूर्ति प्रणजत्यस्य
रक्षा णो ब्रह्मणास्यति ॥ ३० ॥

रा दनि इति धातो घासुनन्तस्य पद्येकवचने रूप इनि ङ्यम् । ररो इति
ररेवास्तस्य रूप । दान कृतवत इत्यर्थ । तस्य निषेधादरूप इति । कदाचि
दपि कृविदानमकृतवत इत्यर्थ । तादृशस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य शसो धूर्तिश्च नो
ऽस्मान्मा प्रणक् प्रकर्षणा व्याप्नोतु । नशिर्व्यास्यर्थ । यदा नश अदर्शने । मा प्र
णक् प्रकर्षणा मा नाशयतु । शसन शसोऽनिटचिन्तनम् । धूर्तिर्द्विसा । धरति
धूर्वतीति वधकर्मसु पठितत्वात् [निघ० २ ११] । शत्रुकृतमनिटचिन्तन शत्रुकृता
द्विसा चास्मान्मा व्याप्नोत्वित्यर्थ । किं च हे ब्रह्मणास्यते वेदस्य पालकामि नो
ऽस्मान्क्ष । द्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६ ३ १३५] सक्तिताया दीर्घ । णव पूर्व
वत् ॥ ३० ॥

महिं त्रीणामवोऽस्तु गुह्य मित्रस्यार्यम्णा ।

दुराधर्ष वरुणास्य ॥ ३१ ॥

सत्यधृतिदृष्ट आदित्यदेवत्यस्तुधो गायत्रो जपे त्रितियुक्तं पयि जप्त उपद्रव
नाशकश्च । मित्रस्यार्यम्णो वरुणास्येति त्रीणा त्रयाणा देवाना सम्बन्धि अथ पा
लनमस्तु । किम्भूतमव । महिं मरुत् तथा गुह्य गुमन्ति सुवर्णादिद्रव्याणि क्षि
यन्ति निवसन्ति यस्मिन्पालने तयाविधम् । दुराधर्ष तिरस्कर्तुमशक्यम् । त्रीणा
त्रिशब्दस्यानि ह्न्दसि त्रयदिशो वेति [पा० ७ १ ५३] वाच्यम् ॥ ३१ ॥

नृदि तेषाममा चन नाधसु वारुणोपु ।

ईशे रिपुरघशास्त ॥ ३२ ॥

अमाशब्दो गृह्णामसु पठित [निघ० ३ ४] । चनशब्दोऽप्यर्थे । अमा चन ग

हेऽपि वर्तमानानां तेषां तया वारणेषु चोर्ध्वप्रादयो पत्र स्थिता निवारयन्ति
 पायिकाले धारणास्तेषु चोर्ध्वप्रभयाद्येषु अथसु मार्गेषु वा वर्तमानानां तेषां मि-
 त्त्रार्यमवरूपोस्त्रिभिर्देवैः पालितातां यज्ञमानानाम् उपद्रवयेति शेषः । अथशंसः
 सर्वदा पापस्य प्रशंसको र्पिः शत्रुः नहि ईशे । समर्थो न भवति । लोपस्त आ-
 त्मनेप्रदेशिति [पा० ७.१.४१.] तलोपः । अधीर्ग्यदेशां कर्मणीति [पा० २.३.५२.]
 इति तेषामिति पठ्ये । मित्रादिभिः पालितानामस्माकं गृहेऽरण्ये वा नास्ति श-
 त्रुत्राघ इत्यर्थः ॥३२॥

ते हि पुत्रासोऽद्यदितेः प्र जीवसे मर्त्याय ।

ज्योतिर्यज्ञस्यज्ञसम् ॥३३॥

कथं तद्रक्षितानां शत्रुभयाभावस्तदाह । हि पतस्ते अदितेः अत्पण्डितशक्तेर्दे-
 वमातुः पुत्रासः पुत्राः पूर्वीता मित्रार्यमवरूपा मर्त्याय मनुष्याथ यज्ञमानायाज्ञसं
 निरन्तरमनुपत्तोषां ज्योतिः तेनः प्रयच्छन्ति किमर्थं जीवसे जीवितुं यथा चिरं जी-
 वनं भवति तथा तदुपायज्ञानं प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥३३॥

कदा चन स्तरीरसि नेन्द्रं सञ्चसि दाम्नुये ।

उरोपेनु मधवन्भूय इनु ते दानं देवस्य पृच्यते ॥३४॥

ऐन्द्रो पथ्या वृहती मधुहन्दोदष्टा जपे विनिषुक्ता । पस्यास्तृतीयः पादो द्वादशा-
 णीऽन्ये त्रयोऽष्टाक्षराः सा पथ्या वृहती । हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्ता कदा चन कदा-
 पि त्वं स्तरीर्नासि । स्तृञ् स्तिसायाम् स्तृणातीति स्तरीः स्तिसको नासि किं तर्हि
 दाम्नुये सञ्चसि । द्वितीयाय चतुर्थी । दाद्यांसं रुषिर्दत्तवत्तं यज्ञमानं सेवसे । सञ्च-
 तिः सेवनकर्मा । किं च । हे मधवन्धनवन् देवस्य प्रजाशमानस्य ते तव भूय
 इत् वडत्तमेव दानं नु इत् त्तिप्रमेव दाद्यांसमुपपृच्यते । पृची सम्पर्कं यज्ञमानेन
 सह सम्पर्कं प्राप्नोति । प्रसमुपोदः पादपूरुषा [पा० ८.१.६.] इत्येक उपशब्दः पा-
 दपूरुषो । इत्शब्दाद्येवायं । नु त्तिप्रार्थः । न कदाचियद्यज्ञमानं प्रति क्रुध्यसि सेवसे
 च तं (17.) तदीयं भूयो धनं (18.) दाद्यांसमुपपृच्यत इति भावः ॥३४॥

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥३५॥

विश्वामित्रदृष्टा सावित्री गायत्री ज्ञेयं वि० (19) । तदिति पद्यार्थे तस्य देवस्य
यातनात्मकस्य सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिणो विज्ञानानन्दस्वभावस्य हिरण्यगर्भो
पाथ्यवह्नित्रस्य वा आदित्यान्तरपुरुषस्य वा ब्रह्मणो वरेण्यं वरणीयं सर्वे प्रार्थ
नोग भर्गो सर्जपापानां सर्वसत्तारस्य च भर्जनसमर्थं तेजः सत्यज्ञानादिविदात्सप्रति
पाद्यं यत्र धीमहि ध्यायाम् । हान्दस सप्रसारणम् । यद्वा मण्डलं पुरुषो रश्मय
इति त्रयं भर्गं शब्दवाच्यम् । भर्गो वीर्यं वा । वरुणाद् वा अभिपिपिचानाद्भर्गो
ऽपचक्राम वीर्यं वै भर्ग इति श्रुतिः [१४५१] । तस्य कस्य । य सविता नो
ऽस्मात् धियं बुद्धी कर्माणि वा प्रचोदयात्प्रकारेण चोदयति प्रेरयति सत्कर्मानु
ष्ठानाय ॥ यद्वा वाक्यभेदेन योजना । सवितुर्देवस्य सत् वरेण्यं भर्गो ध्यायाम् ।
यश्च नो बुद्धी प्रेरयति तं च ध्यायाम् । स च सवितैव । सिद्ध्यत्यप्येन वा यो
जना । सवितुर्देवस्य तत् भर्गो धीमहि यो यत् भर्गो नो बुद्धी प्रेरयति ॥३५॥

परिं ते हृदभो र्योऽस्मात् ॥ अमोतु विश्वतः ।

येन रक्षसि दामुप ॥३६॥

आग्नेयी गायत्री वामदेवदृष्टा ज्ञेयं वि० । हे अग्ने ते तव र्योऽस्मान्यजमानान्विद्यत
सर्वानु दिक्षु न्यर्षन्तो परिंती व्याध्नोतु अम्मद्रक्षणाप्य सर्वतस्तिष्ठतु ।
किम्भूतो र्यं हृदभं दमोतिर्वधकर्मा । दु खिनं दभ्यते दुर्धम । केनापि सकृसा हि
सितुमशक्य । उकार इदं इति प्रातिशाख्यसूत्रेण [प्रा० का० ३ ३ ४] इरो रेफस्य
उकार अग्रिमत्स्य उ [प्रा० का० ६ ३ १०१ वा० ६] । येन र्येन च दामुपो यन
मानान् रक्षसि । पालयसि । यजमाना वै दाम्यास्त इति श्रुतिः [२ ३ ४ ३८] ॥
बृहदपत्यान समाप्तम् ॥३६॥

V a भूर्भुव स्व सुप्रज्ञा प्रज्ञाभिं स्यात् सुवीर्यां वीरि सुयोप पापे ।

b नर्यं प्रज्ञां मे पाहि । c शास्यं पशून्मे पाहि ।

d अयंयं पितुं मे पाहि ॥३०॥

अथ जुह्वनोपस्थानमासुरिदृष्टम् ॥ का० [४ १२ १२] भूर्भुव स्विति वोभाविति । वाशब्दो विकल्पार्थः । पूर्वोक्तोपप्रयत्न इत्यादिना वक्ष्यमाणेन भूर्भुव स्वित्यादिना वोभावघ्नी उपतिष्ठेतोभयोपस्थानं कुर्यादिति सूत्रार्थः । हे अग्ने भूर्भुव स्व त्व व्याख्यादित्रयात्मक (20) तद्वर्धभूतलोकत्रयात्मको वा । अतस्त्रतप्रसादादहं प्रजाभि बन्धुभृत्यादिद्वयाभि कृत्वा सुप्रजा स्वामनुकूलत्वेन शोभना प्रजा यस्य तादृशो भवेयम् तया वीरैः पुत्रै सुवीरै त्वां शास्त्रीयमार्गवर्तिशोभनपुत्र युक्तो भवेयम् तया योषे हिरण्यदिपोषणे सुयोधः स्या वहुनूल्याहृहिरण्यादियुक्तो भवेयम् ॥ ॥

प्रवत्स्यदुपस्थानमागतीपस्थान चादित्यदृष्टम् ॥

का० [४ १२ १३] प्रवत्स्यन्त्सर्वानर्षेति प्रतिमल्लमिति । यदा यजमानो यामात्तरं गच्छुमिहति तदानीं सर्वानमीत्रयेत्यादिमत्तैरुपतिष्ठेत । अथ मन्त्रार्थः । नर्ष नरेभ्यो हित गार्हपत्य मे प्रजां पाहि ॥ आरुचनीयनुपतिष्ठते । हे शंस्य अनुष्ठातृभिः शासितु योग्यारुचनीय मे मम प्रजां पाहि रक्ष ॥ दक्षिणाग्निनुपतिष्ठते । हे अयंयं दक्षिणाग्नि मे पितुमन्न पाहि । अतनवानर्षः । अत सातत्यगमने । सततं गार्हपत्यात्स्वस्थान दक्षिणाग्निर्हति (21) । तेनार्षः । निपातोऽयम् ॥३०॥

आगन्म विश्ववेदसमस्मभ्यं वसुवित्तमम् ।

अग्ने सभाडभि युम्नमभि सक्तु आर्यह्रस्व ॥३८॥

का० [४ १२ १८] समित्याणिरनुवेत्य कचिदुपतिष्ठतः आरुचनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निनागन्मिति प्रतिमल्लमिति । समिधं रक्षति आदाय कचिदपि जनमगवेव प्रयममेत्राग्न्यागार प्राप्यागन्मत्यादिमत्तत्रपिणासुवनीयादीनुपतिष्ठतः इति सूत्रार्थः । अनुदुवासुवनीयदेवत्या । हे अग्ने सभाड । सम्यक् राजते दीप्यते सभाड तयात्रिधाग्ने आरुचनीयं यय त्वामागन्म त्वामुदिश्य यामात्तरात्प्रत्यागता । किम्भूतं त्वाम् । विश्ववेदसं विश्व वेति वेद्यतीति वा विश्ववेदास्तम् विश्व वेदो धन पश्येति वा । सर्वस सर्वधन वा । पुनः किम्भूतम् । अस्मभ्यं वसुवित्तममस्मर्षम-

तिशयेन वसुनो धनस्य वेदितार लप्ताम् । किं च । हे अग्ने गुन्न सहस्रं अ
स्मभ्यमभि आयहस्व । दाणुं दाने । पात्रित्यादिना [पा० ७३१८] पशुदिश । प-
शो बल चास्मभ्यं देहि । गुन्नं ग्याततेपशा वात्र वा [निर्क० ५५] । सह इति
बलनाम [निघ० २१] । पश्विति येन रूपं वा । आयहस्व आगमय । पशति
स्यापनायी वा । अस्मत् पशो बलं च स्यापय ॥३८॥

अयमग्निर्गृह्यतिर्गार्हपत्यं प्रजायां वसुवित्तम् ।

अग्नें गृह्यतिग्भि गुन्नमभि सह आयहस्व ॥३९॥

गार्हपत्यमुपतिष्ठते । न्यहुत्सारिणीं वृकती । यस्या द्वितीयः पादो द्वादशाक्षरी
ऽन्वे त्रयोऽष्टाक्षरा सा न्यहुत्सारिणी । अत्र तृतीयो नवार्णास्तिनेकाधिका । अथ पु
रोऽवस्थितो गार्हपत्य एतन्नानकोऽग्निर्गृह्यत्य पतिं पालकम् । प्रजाया पुत्रपौत्रा
दिकाया अनुग्रहार्थं वसुवित्तम् अतिशयेन धनस्य लब्धा । हे अग्ने स त्वं गुन्नं
सह्याभ्यापहस्व देहि ॥३९॥

अयमग्निं पुरीषो रयिनात्युष्टिर्वर्धनम् ।

अग्नें पुरीष्याभि गुन्नमभि सह आयहस्व ॥४०॥

दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते । अनुदुष्टम् । योऽयमग्निं पुरीष्यं पशव्यं । पशवो वै
पुरीषमिति श्रुतिः । रयिनात्थनवान्युष्टिर्वर्धनं पोषस्य वर्धयिता । त पाचे । हे
अग्ने पुरीष्यं पशुदितं गुन्नं सह्याभ्यापहस्व देहि ॥४०॥

VI गृह्णामा विभीतं मा वैवधमूर्त्तं विधत्तं हर्मसि ।

उर्जं विधत्तं सुमनां सुमेधां गृह्णामि मर्नसा मोदमानम् ॥४१॥

कां [४१२२२] गृह्णामा विभीतिति गृह्णानुपेतिति । यामान्तरादागतो गृह्ण
मेत्यादिमहत्रयेण गृह्णं प्राप्नुयात् । तिस्रोऽपि वास्तुदेवत्या शम्भुदृष्टा (22) ।
त्रिदृष्ट्विराड्दृष्ट्या । यस्या एकादशार्णास्त्रयः पादा एकोऽष्टार्णा सा विराड्दृष्ट्या ।
अत्र प्रयनो दशार्णास्तिनेकोना । हे गृह्णामा पूय मा विभीतं । पालको यज्ञानो
गत इति भयं मा कुर्वत । मा च वैवधम् । कोऽपि शत्रुरागत्य विनाशयिष्यती-

ति बुद्ध्या कथं मा कर्त । यतो वयमूर्जं विद्यतो धार्यमाणान्नीषान्निव्र गु-
प्मानिनसि । द्या इमः आगताः स्मः । यथा पूयमूर्जं विद्यतः तवाहमपि उर्जा वि-
भ्रत् धार्यन् सुमनाः शोभनमनस्कः सुमेधाः शोभनधारणप्रक्षोपितः मनसा दुःख-
रहितेन मोदमानः सृष्ट्वन् वो गुप्मान्गुरुनिमि आगहामि । इमः ऐनीत्यात्मनि
विकल्पेन वदुवचनमस्मदो दयोश्चित्युक्तेः [पा० १.२.५१.] ॥४१॥

येषामध्वेति प्रवसन्त्येषु सौमनसो वदुः ।

गृहानुपकृत्यामहे ते नो ज्ञानन्तु ज्ञानतः ॥४२॥

अनुदुष्टम् । प्रवसन्देशात्तरं गहन्यजमानो येषामध्वेति । इव स्मरणे । यान्गृहा-
न्स्मरति । अधीगर्थद्वेषां कर्मणीति [पा० २.३.५२.] पठो । गृहविषयं ज्ञेयं स-
दा चिन्तयतीत्यर्थः । तथा येषु गृहेषु यजमानस्य वदुः सौमनसो सुमनसो भावः
प्रीत्यतिशयः । वयं तान्गृहानुपकृत्यामहे आकृत्यामः । गृहाभिमानो देवोऽस्मत्त-
मीयमागहवित्यर्थः । तेन गृहदेवा आहुताः सक्तः ज्ञानतः अयकाराभिदानोऽस्मा-
न्ज्ञानन्तु । एते कृतग्रा न भवन्तीत्यवगहन्तु ॥४२॥

अयंरुता इह गात्र अयंरुता अजावयः ।

अथोऽअन्नस्य कीलाल अयंरुतो गृहेषु नः ।

जेनाय वः शाल्यै प्रयन्ते शिवः शम्भुः शम्भोः शम्भोः ॥४३॥

अवसाना महापङ्क्तिः । यस्या अटार्णाः पट् पादाः सा महापङ्क्तिः । पञ्चमो
नवार्णास्तेनिमाधिका । इह गृहेषु गात्र अयंरुताः धेनवो बलीवर्दान् सुखेन ति-
ष्ठन्वित्येवमनुज्ञाताः । तथा इह गृहेषु अजावयः अयंरुताः । अजावाधिवज्ञाति-
द्वयपुताः पशवः अयंरुताः सुखेन वर्तन्तामित्यस्माभिरनुज्ञाताः । अथो अथि च अ-
न्नस्य कीलालः अन्नसन्धन्वी (२३) रसविशेषो नोऽस्मदीयेषु गृहेषु अयंरुतः स-
मृदो भववित्येवमस्माभिरनुज्ञातः ॥ का० [४.१२.२३] जेनाय व इति प्रविशती-
ति । हे गृहा वो गुप्मान्प्रयत्ने प्राप्नोमि । किमर्थम् । जेनाय विद्यमानस्य वसु-
नो रक्षणं जेनास्तद्वम् । शाल्यै मम सर्वानिटशमनाय । शम्भोः शमित्ति सुख-
नाम [निष० ३.६.] तत्कामयते इति शम्भुः । इदमुत्तिं कामयमान इति [निह

६३१] यास्कोक्त्यात् तादृशस्य मम शिवे ग्रम्ममिति द्वे सुखनामनी [निष् ३
६] । तत्राद्यमैदिक द्वितीयानुष्मिकम् । उभयविधं सुख भूयादिति शेषः । शम्भो-
रित्यभ्यासोऽत्यादरार्थः ॥ ॥

इत्युपस्थानमत्राः समाता ॥ ४३३ ॥

VII प्रधासिनो हृवामहे मृतं च रिशादसः ।

करम्भेण सज्जोपसः ॥ ४३४ ॥

अथ चानुर्मास्यमन्त्रा । प्रजापनिदृष्टा । चानुर्मास्याज्यो नाम । स पर्वचतुष्ट-
यात्मकः । वैश्वदेववरूपाप्रधासताऋमेधप्रुनासार्हीगाख्यान चत्वारि पर्वणि । तत्र
वरूपाप्रधासाख्ये द्वितीये पर्वणि दक्षिणोत्तरयोर्द्वयोर्विश्वोर्द्विधासादितेषु प्रति-
प्रस्थाता पत्नीमुदानंस्तदीये जार पृष्टिन् केन चरसीति । सापि तं द्रूयात् ॥ का
[५ ५ १०] आख्याते प्रधासिन इत्येनां वाचयति नयति । पत्न्या जारि कथिते
सति एनां पत्नी नयन्प्रतिप्रस्थाता प्रधासिन इति मत्र वाचयति ॥ मारुती गा-
यत्री । यव मरुतो हृवामहे । चकारिण तदीपपरिचारका समुधीयते । किम्भू
तान्मरुत प्रधासिन धम् अदने प्रकर्षेण घस्यते भक्ष्यते इति प्रधासो हृविर्वि-
शेषः । स हृवामस्तीति तान्प्रधासिन । एतन्नामकान् । शुक्रज्योतिरित्यादयः सत
सप्तका मारुता गणाः । तत्र स्वतवाद्य प्रधासी चेति पद्यते [अध्या १७ ८५] ।
प्रधास्युपलक्षितान्मरुतः आह्वयामः । पुनः किम्भूतान् । रिशादसः रिशानिर्हि-
सार्यः । रिशां वैरिकृतां ह्मितां दस्यन्ति उपदायतीति रिशादसः । दसु अक्षये
धित् । यदा रिशन्ति ह्मिन्तीति रिशाः इगुपति कः [पा ३ १ १३५] । रिशा-
न्हिंसकान्दस्यन्तीति रिशादसः । यदा रिशन्ति रिशन्तः शतरि दीर्घश्लान्दसः । रि-
शतोऽस्यन्ति क्षिपन्ति ते रिशादसः । अस्थतिर्विधुः । तया करम्भेण सज्जोपसः यव
मयो हृविर्विशेषः करम्भः । तेन सज्जोपसः समानप्रीतयस्तान् । तवाविधान्मरुतो
हृवामहे ॥ ४३४ ॥

यद्गमे यद्दार्ष्ट्ये यत्सभायां यद्विन्दिये ।

यदेनञ्चकुमा ययमिद् तद्वपज्जामहे स्वाहा ॥ ४३५ ॥

मार्हत्यनुदुप् । का० [५ ५ ११] कर्मपात्राणि जुहोति शूर्वेण मूर्नि कृत्वा दक्षिणोऽधौ प्रत्यनुत्तां जायापती वा दक्षिणोनास्त्य तीर्थेन पूर्वेण वेदिमपरेण वा पद्मपद्मं शतीति । पत्रपिष्टेन निर्मितानि संतानपरिमितान्येकाधिकानि वर्तु-
लादित्रयाणि (२१) कर्मपात्राणि । तानि शूर्वेण पत्रो दक्षिणाधौ जुहुयादित्ये-
कः पत्र दम्पती द्वौ वा जुहुयातामित्यपरः पत्र । तौ च दक्षिणेन मार्गेण ता-
नि पात्राण्यारुत्य वैदेः पूर्वदिशि पश्चिमदिशि वा स्थित्वा जुहुयाताम् । अथ म-
न्त्रार्थः । ग्रामे वसन्तो वयं यदेन पापं ग्रामोपद्रवद्वयं चकृम कृतवस्तः । तथा-
रुष्ये वसन्तो यदेनो मृगोपद्रवद्वयं चकृम । तथा सभायां स्थिता यदेनो मरुजान-
तिरस्कारादिकं चकृम । तथेन्द्रिये जिह्वोपस्वद्वये प्रीतिमन्तो वयं यदेनः कलशभ-
क्षणपरस्त्रीगमनादिकं चकृम । तथान्यत्रापि भृत्यस्त्वाम्यादौ यदेन ताडनावशादि-
कं चकृम तदिद् सर्वं पापमवपत्रान्ते विनाशयामः । अथपूर्वो यजिर्नशानार्थः ।
स्वाहा हृतद्विर्देवतायि पापविनाशिन्ये दत्तम् ॥४५॥

मो पू ण इन्द्रात्र पृत्सु देवैरस्ति हि ष्णा ते शुम्भिन्रवयाः ।

मरुश्चिग्यस्य मीडुपो यद्या रुचिष्मतो मरुतो वन्दते गोः ॥४६॥

इन्द्रमरुदेवत्या विराट् । यस्या दशाक्षराद्यत्राः पादा सा विराट् । चतुर्थ
ह्रस्वाधिकोऽत्र (२५) । का० [५ ५ १२] मो पू ण इति यजमानो जपतीति । पृ-
त्स्विति संग्रामनाय [निघ० २ ११] हे इन्द्र अत्र पृत्सु एषु संग्रामेषु धर्तमानः
देवैस्त्वया सह साद्य प्रार्तिर्मरुजानकैर्देवैः संहितस्त्वं नोऽस्मान्मो विनाशयेति
श्रेय । मोशब्दो निषेधार्थः सुशब्दो विनाशाभावस्य सौष्ठवं श्रुते । तथा सति
विनाशलेशो मा भूदित्यर्थः संग्रामे । क उपकार इति चेत् । शुष्मेति बलनाम
[२ ६. (२६)] । हे शुष्मिन् बलवन्निन्द्र ते तत्र अथयाः अथयुतो यागः पृथग्भा-
गोऽस्ति हि स्म विघ्नतः एव एतु । अथपूर्वस्य यजतेरितद्रूपम् । मरु सेचने
धातुः । मीडुपो ष्टिप्रदत्वेन सेतुः । रुचिष्मतो रुचिर्षीग्यस्य तय पद्या यथमयेः
कर्मपात्रैर्निष्पन्ना होमक्रिया मरुश्चित्पूजा एतु । तस्य यथोक्तानुज्ञापितस्य तथा-
स्मात्तु कृपालुत्वं पुत्रमिति भावः । किं च गीरस्मदीया स्तुतिरूपा धाक् मरुतो

भवत सप्तान्वन्दते नमस्करोति । नमो महद्वा इत्येववाकाराया स्तुतिर्नमस्कार
 त्रय्यात् । महद्विषयनमस्कारिणापि तुटस्य तव कृपैव युक्तैत्यर्थ । मो सु न अत्र
 सुज इति [पा० ८ ३ १०७] पद्यम् । अग्निषामपि दृशन्तः इति [पा० ६ ३ १३७]
 दीर्घः । नञ् धातुस्योक्तुभ्य इति [पा० ८ ४ २७] न इत्यस्य ण । स्म इत्यस्यापि
 पूर्वपदादिति [पा० ८ ३ १०६] पद्यम् । श्रवया श्रित्वा पुरोडाश्विति [पा० ८ २
 ६७] वित्तलो (27) निपातः । मीढुयः । द्वाद्यान्साह्यान्मीढुश्चेति [पा० ६ १ १२]
 घलसो निपात ॥४६॥

अक्रन्कर्म कर्मकृतं सक्तु वाचा मपोमुवा ।

द्वेभ्य कर्म कृत्वास्त प्रेतं सचामुव ॥४७॥

अग्नेयनुटुप् । का० [१ ५ १३] अक्रन्कर्मणिनां वाचयतीति । कर्मकृत वरु-
 णप्रधासाप्यकर्मकारिणा अविज्ञा वाचा स्तुतित्रयया सक्तु कर्म वरुणाप्रधासानुष्ठा-
 नत्रयमक्रन् कृतत्वात् । कथन्भूतया वाचा । मपोमुवा मय इति सुखनाम [निघं
 ३ ६] मयो भवति यया सा मयोभू तया मन्त्रत्रयस्तुत्येत्यर्थ । हे सचामुव, सचे-
 ति सक्तुर्वाञ्छ्य सक्तुभवनशीला परस्पर धनमानेन पढ्या धास्मिन्कर्मणि सक्ता
 वास्थिता हे अविज्ञा द्वेभ्यो देवार्थं कर्म कृत्वा वरुणाप्रधासनामक कर्मानुष्ठायास्त
 प्रेतं गृह्णान्हात । अस्तमित्ति गुरुनाम [निघं ३ ४] ॥४७॥

अवभृथ निचुम्पुणा निचिर्त्सति निचुम्पुणा ।

अथ द्वेवैद्वेवकृतमेनोऽधासिपमव मर्त्यैर्मर्त्यकृतं ।

पुरुराव्यो देव रिपस्याहि ॥४८॥

पशदेवत धतु । का० [१ ५ ३०] मत्तपत्यवभृथेति । अत्र विनियोगश्चित्य
 इति (28) । वरुणाप्रधासस्य कर्मणीभजे तदङ्गभूत यद्वभृथाञ्छ्य कर्म जलसर्गापि
 क्रियतेऽत्रानेन मन्त्रेण दम्पतीम्या उल्ले स्नान कर्तव्यम् । हे अवभृथ अवाचीना-
 नि पात्राणि जलमध्ये क्षिपते यस्मिन्यज्ञविशेषे सोऽयमवभृथः । मत्तन्त्रोपधनम्
 हे अवभृथ यज्ञ हे निचुम्पुणा च्युप मन्दाया गतो [पा० ११-२] नितरां चोपति

मन्द गृह्णति निचुम्पुषा । उषाप्रत्ययो मुमागमश्च । यदा नचिरेस्मिन्वाणान्ति नो
 चणञ्चैन कर्म सुर्वत्यवभृवो निचुम्पुषाः । वीणास्थूषात्रणभूषोत्यादिना (29) नो
 चे शब्दोपपदात्वाणोति षम्प्रत्ययात्तो निपात धातो पुन्भाव उपपदस्य निचुभा-
 वश्च निपातितः । तथाविधावभृय यद्यपि त्व निचेरुसि नितरा चरतीति निचेरु ।
 नितरा गमनशीलोऽसि तथाप्यत्र निचुम्पुषो भव मन्दगमनो भव । किम्प्रयाज्ञ-
 नमिति चेत् उच्यते । देवैर्घोतनात्मकैस्मदीयैरिन्द्रियैर्देवकृत रुचि स्वामिपु दे-
 वेषु कृतमेव पाप यदास्ति तद्वापासिपमस्मिन्जनेऽरुमवनीतवानस्मि । तथा
 मर्त्ये मनुष्यैस्मत्सहायभूतेर्गविग्भिर्मर्त्यकृत मर्त्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमव-
 शात्रप यदेनोऽस्ति तदप्यहमवायासिपमित्यनुवर्तते । इदमस्मत्पत्ता (30) पाप
 यथा त्वां न ध्यात्रोति तथा मन्द गृह्णति भावः । किं च हे देवावभृयाप्य यज्ञ रि-
 षो वधात्पाहि पालय । रिषतोर्हिसार्यस्य धित्व तस्य पञ्चम्या वृषम् । किम्भूता-
 द्विप । पुरुराव्याः । रा दाने । पुरु वडु विरुद्ध फल ददातीति पुरुरावा तस्मात् ।
 आतो मन्निद्रित्यादिना [पा० ३ २ ७४] वनिष् । विरुद्धफलदायी वधस्त्वत्रसादा-
 दस्माकं मा भूदित्यर्थः ॥४८॥

VIII पूर्णा दर्वि परा पत सुपूर्णा पुनरापत ।

वस्त्रेव विक्रीणावह्नुःऽपमूर्त्तौ शतक्रतो ॥४९॥

हे ऐन्द्रावनुद्भो । सात्रमेधगत कर्म किञ्चिदुच्यते ॥ का० [५ ६ ३४] स्यात्वा
 दर्व्यादन्ते पूर्णा दर्विति । दर्व्या स्यालीत श्रोदनयरूपा करोति प्रथमया द्वितीया
 या त शुक्रोति । हे दर्वि अन्नदानसाधनभूते काठादिनिर्मिते त्व पूर्णा स्यात्वा
 सत्ताशादन गृहीत्वा पूर्णा भूत्वा परा पूर्णादेवोत्कृष्टा सती पत इन्द्र प्रति गह ।
 सुपूर्णा कर्मफलान् सुदु पूर्णा सती पुनरापत भूयोऽस्मान्प्रत्यागह । एवं दर्वि-
 मुक्त्वा इन्द्रमारु । हे शतक्रतो वडुकर्मन् इन्द्र त्व चारु घोभो वस्त्रेव वस्त्रशब्देन
 मूल्य तृतीयाया पूर्वसवर्णा मूल्येनैव । अपमभीष्ट रुचिस्वस्त्रपमनमूर्त्तौ रुचिर्दा-
 नपानत्रयं रसविशेष च विक्रीणावह्नुः परस्पर इव्यप्रिनिमपत्रय विक्रय कर्त्वा-
 वहे । अरु तुभ्य रुचिर्दामि त्व मरु फल देहीत्यर्थः ॥४९॥

देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधे ।

निहारं च हरासि मे निहारं निहाराणि ते स्वाहा ॥५०॥

का [५. ६. २८.] देहि मग्दति तुहोतीति । इन्द्रो वदति । हे यज्ञमान वं मे मक्षामिन्द्राय देहि । रुत्रिः प्रथमं प्रथह । ते तुभ्यं यज्ञमानाय ददामि । अयिच्छितं पञ्चात्प्रवक्षामि । एवं प्रथमपादोक्ता एवायं द्वितीयपादेनारार्यं पुनरुच्यते । मे मक्षामिन्द्राय निधेहि प्रथमं वं कृविर्नितरां संपादय ते तुभ्यं यज्ञमानाय निधे अयिच्छितं फलं नितरां संपादयामि । एवमिन्द्रत्राकं भ्रुवोत्तरार्धेन यज्ञमान आह । नितरां (३१.) द्विपन इति निहारो मूल्येन क्रेतव्यं पदार्थं धृते । निहारं मूल्येन क्रेतव्यवस्तुद्वयं फलं मे मक्षां यज्ञमानाय ह्रासि प्रथह । लोटोऽऽद्यवित्याडागमः [पा० ३.३. १४.] उत्तरो निहारो मूल्यवाच्यो । निहारं मूल्यभूतं कृविः ते तुभ्य-मिन्द्राय निहाराणि नितरां समर्पयामि । स्वाहाशब्दो कृविर्दिगार्यः । पूर्वार्धे पा-दद्वयेनादरेणैरेण द्विवारं प्रोक्तमवमुत्तरार्धेन यज्ञमानः सम्यग्ङीकरोतीत्यर्थः ॥५०॥

IX. अक्षमनीमदत्त क्वचं प्रिया अंधूपत ।

अस्तोपत स्वभानत्रो विप्रा नथिद्वया मतो योत्रा न्विन्द्र ते हरी ॥५१॥

इन्द्रीयां पङ्क्तिभ्यां ताकनेधगतपितृयज्ञाख्यकर्माणि आकृत्वनीयोपस्थानम् । प-स्या यद्यत्तराः पञ्च पादाः सा पङ्क्तिः । का [५. १. २१.] यज्ञीपवीतिनः सर्वे नि-ष्काम्योद्बोऽक्षत्रगीमदत्तेत्याकृत्वनीयनुपातिशक्ते दाम्यामिति । पितृयज्ञाख्ये कर्माणि ये पितरः सन्ति तेऽस्मान्निर्दिष्टं कृविःस्वद्वयमत्रमत्तन् भक्षितवन्तः । कथमेतदवग-म्यते । हि यस्नादमीमदत्त क्वचं प्राप्ताः अस्मदीयां भक्तिमवगम्य प्रियाः प्रीतिशुक्ताः सन्तः अंधूपत स्वकोपं शिरः कम्पितवन्तः । यदा प्रियास्तनूरुवाधूपत । किं च स्वभानत्रः स्वयं हीमिशुक्ताः विप्राः निधाविनः सन्तः नविठपा नवतमया मतो मत्या बुद्ध्या युक्ताः अस्तोरत स्तुतिं कृतवन्तः । यद्वा स्वादन्नं वद्ध दत्तमहो भ-क्तिरित्यागमिधानं स्तुतिः अतो हे इन्द्र नु क्षिप्रं ते तव हरी दत्तत्रामको कृरि-तवर्षावथो योत्र गमनाय रवे योत्रय । तत्रामीष्टायाः पितृभ्यः संपन्नव्रतैः पि-तृभिः सह तया गत्तव्यमित्यर्थः । अक्षन् । अदेलुडि लुङ्गतनोर्षम् इति [पा० ३.

४.३०] घल्लदिशः (32) । मन्त्रे घसेत्यादिना [पा० २.४.८०] लेर्लुक् । गमरुने-
 त्युपवालोपः [पा० ६.४.१८] । खरि चेति [पा० ८.४.५५] चर्त्तम् । शाप्ति वसीति
 [पा० ८.३.६०] पत्रम् । अडागमः ॥ अमीमदत्त मद तृत्तियोगे चुरादिरात्मनेपदी
 लुङि णिलोपादौ वृषम् ॥ अद्रूपत धूञ् कम्पने लुङि सिचि व्यत्ययेन गुणाभा-
 वः ॥ मती सुपां सुलुगिति [पा० ७.१.३१] तृतीयायाः पूर्वसवर्णादीर्घः ॥ योज गु-
 न्निर् षोमे ण्यलात्तोष्टि ह्न्दस्युभयवेति [पा० ३.४.११०] शप्यार्धधातुकत्वाणोर्-
 निटोति [पा० ६.४.५१] णिलोपः । द्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६.३.१३५] संहि-
 तायां दीर्घः ॥ ५१ ॥

सुसंद्दशं वा वयं मघवन्वन्दिपीमहि ।

प्र नूनं पूर्णवन्धुरं स्तुतो षीसि वशोऽनु योज्ञा न्विन्द्र ते रुरी ॥ ५२ ॥

हे मघवन्वयं वा वां वन्दिपीमहि (33) स्तुतिकर्तारो भूयास्मेत्याशास्यते
 (34) । किम्भूतं वाम् । सुसंद्दशं सुष्ठु सम्यक्प्रशयति सुसंद्दश् तं शोभनदर्शनम् ।
 अनुग्रहदद्या सर्वस्य दृष्टारम् । इत्वमस्माभिः स्तुतः त्वं वशान्कामयमानान्यन्नमा-
 नाननु लक्ष्मीकृत्य नूनं प्रयासि अयस्यं गहसि किम्भूतः पूर्णवन्धुरः वन्धुरशब्दो
 रयनीउवाची । स्तोत्रभ्यो देवैर्धनैः सम्पूर्णरयनीउपेतो भूत्वा गहसि । हे इन्द्र
 स त्वं ते रुरी योज्ञेति पूर्ववत् ॥ ५२ ॥

मनो न्वाह्वामहे नाराशंसेन स्तोमेन ।

पितृणां च मन्मभिः ॥ ५३ ॥

तिन्न ऋचो मनोदेवत्या गायत्र्यो वन्धुदृष्टाः । का [५.१.२२] मनो न्वाह्वा-
 मरुद्भति गार्हपत्यं तिसृभिरिति । उपतिष्ठन्त्यनुवर्तते ॥ नु क्षिप्रं मन आह्वा-
 महे पितृषणानुष्ठानेन चित्तं पितृलोकं गतमिवासीत् अत आह्वयते । पद्म मनः
 मनोऽभिमानि देवतमाह्वामहे आह्वयामः । केन साधनेन स्तोमेन स्तोत्रेण क-
 यन्भूतेन नाराशंसेन । शंसः प्रशंसनं नराणां मनुष्याणां योग्यः शंसो नराशंसः
 तत्सन्ध्वी नाराशंसस्तेन । स्तोत्रं द्विविधं देवं मानुषं च पत्र देवाः स्तूपन्ते तदेवं
 पत्रं च मनुष्याः प्रशस्यन्ते तन्मानुषं तथाविधेन स्तोत्रेणोत्पुतां भवति । किं च पि-

तृणा च मन्मसि पितरो ये स्तोत्रिर्मन्यते ते मन्मानसौ तादृशे स्तोत्रिराक्षय
म ॥५३॥

आ ने एतु मन पुन क्रत्र दक्षाय त्रीवसे ।

ज्मोद्व सूर्य दृशे ॥५४॥

नोऽस्ताक मन पूर्वात्ता चित्त पुनर्भूय आ एतु आगस्तु किमय क्रत्र क्रतवे
सेरन्याय यसं सकल्पयितु दक्षाय कर्मणुत्साक्षय । तथा च श्रुति । षेदेव मनसा
कामयतः इद मे स्यादिद कुर्वीषेति स एवक्रतुरय परस्मै तत्समुद्यते स दक्ष
ज्ञते । ज्योगिति निपातश्चिखचन । न्योगीवसे चिर जीवितु सूर्य दृशे च चि
रकाल सूर्यमवलोकयितु च । एतेषा सकल्पादीनां सिद्धये मन पुनरागस्तु ॥
क्रत्रे । गुणाभावात्पादिश ॥ त्रीवसे तुमये असिप्रन्यय ॥ दृशे । दृशे विद्ये चेति
[पा ३ ४ ११] सानु ॥५४॥

पुनर्न पितरो मनो ददातु देवो जनं ।

ज्ञोव ज्ञातं सचेमहि ॥५५॥

हे पितरो भवदनुज्ञया देवो जनो देवसम्बन्धी पुरुष नोऽस्मभ्य मन पूर्वी
ता चित्त पुनर्भूयो ददातु प्रयस्तु प्रेर्यवित्यर्थ । तथा सत्यनुष्ठान कृत्वा भवत्प्र
सादाऽज्ञीय जीवन्वत्त ज्ञात पुत्रपञ्चादिक गणा वय सचेमहि सेवेमहि । सचति
सेवनार्थ ॥५५॥

वयं सोम व्रते तव मनस्तनूपु विव्रत ।

प्रज्ञावत्त सचेमहि ॥५६॥

सोमदेवत्या गायत्री ज्ञेय त्रिनिपुक्ता । अत्र पितृपते सोमनामको देवोऽस्ति ।
सोमाय पितृमते इत्येव रुविपो विहितज्ञात् । हे सोम वयं प्रज्ञमाना तव व्रते
कर्मणि वर्तमाना तनूपु भवद्दीपु मनो विव्रत असदीप चित्त धारयत्त ए
त्कारुण्यात्प्रज्ञावत्त पुत्रपौत्रादिसम्पन्ना सत्त सचेमहि सेवेमहि सेवितव्यानि
वस्तूनीति शेष । यद्वा पयु सम्बन्धे सर्वदा वत्सम्बदा भवेम ॥५६॥

X. २. एष ते रुद्र भागः सह स्वनाम्बिकया ते जुषस्व स्वाहा ।

b. एष ते रुद्र भागं ध्यात्सुक्ते पशुः ॥५०॥

हे रौद्रे यजुर्गो विंगत्यज्रदादजात्तरे ॥ ॥ साकनेयगतञ्चन्द्रकृद्विर्विषया मन्त्रा उच्यन्ते । प्रथमस्य यजुषोऽवदानक्षणे विनियोगः । तथा च का* [५.१०.१२.] एष तंशति जुहोतीति । रोदयति विरोधिनां शतमिति रुद्रः । हे रुद्र ते तत्र स्वता भगिन्या अम्बिकया अम्बिकानान्या सह एषोऽस्ताभिर्द्विमानः पुरोडाशः भागः भद्रनीयः स्वीकर्तुं योग्यः । तं तवाविधं पुरोडाशं त्रं जुषस्व तत्र स्व स्वाहा इदं हविर्दत्तं मुहुत्तनस्तु । अम्बिकाया रुद्रभगिनीयं श्रुत्योक्तम् [२.६.२.१.] । अम्बिका ह वै नानास्य स्वता तयात्यैष सह भाग इति । योग्ये रुद्राद्यः क्रूरो देवस्तस्य विरोधिनां हस्तुनिहा भवति तदानया भगिन्या क्रूरदेवतया साधनभूतया ते हिनस्ति । सा ध्याम्बिका शरद्व्यं प्राप्य जरादिकनुत्याद्य तं विरोधिनां हस्ति । रुद्राम्बिकयोस्तयोर्व्यवननिन हविषा शास्ते भवति । तथा च तित्तिरिः । एष ते रुद्र भागः सह स्वनाम्बिकयैत्याद् शरदाञ्चस्याम्बिका सा भिषाऽप्या (?) (35.) हिनस्ति षष्ठं हिनस्ति (36.) तयैवेन षष्ठं सह जनयनीनि ॥ का* [५.१०.१२.] अतिरिक्तनापूव्यरऽपरिकरत्यैष तंशतीति (37.) । यजनानस्य यावत्तः पुत्रमृत्यादयः पुरुषाः सन्ति तान्गणायिया प्रतिपुरुषमेकैकः पुरोडाश इत्येतावत्तः पुरोडाशात्रिरुच्यं ततोऽप्यधिकेकं पुरोडाशं निर्वपेत् सोऽथनतिरिक्ता उच्यन्ते । त्रैवन्त्रजात्रिर्वपति रौद्रनेरुकायानान्यावत्तो यजनानगृह्या ह्यसाधिकानिति कात्यायनीतिः [५.१०.१.२.] । तत्र षोऽथनतिरिक्तान्तं न जुहुयात्किंतु मूषसोत्थाति एष तंशति मन्त्रणोपकिरित् । अथ मन्त्रार्थः । हे रुद्र एषोऽस्ताभिर्यकीर्यमाणाः तिरिक्ताः पुरोडाशः ते भागः तथा भद्रनीयः तथा ते तवापुः पशुः मूषकः पशुवेन समर्पितः । ध्यात्सुदानेन तुष्टो रुद्रस्तयाम्बिकया यजनानममूत्र मारयनीत्यर्थः ॥५०॥

अथ रुद्रमदीमृषाव देवं चाम्बिकम् ।

यया नो धस्यत्सत्करुचया नः ध्रियत्सत्करुचया नो ध्वयसाययात् ॥५८॥

हे रौचौ पङ्क्तिकुम्भौ । यस्या द्वितीयं पाद् द्वादशाक्षरं प्रथमतृतीयावष्टाक्षरं सा ककुप् । द्वयोर्द्वये विनियोगः । तथा का [५ १० १४] आगम्याव रुद्रमदी महतीति जपतीति । रुद्रमव । असौ रुद्र इति मनसा तमवगत्यादीनहि वदमुग्र द्वादश भक्षयेम । तथा अन्वक त्रीण्यन्वकानि नेत्राणि यस्य तादृशं देवमव त्रि नेत्रोऽथ देव इति मनसावगत्यादीमदीत्यनुवर्तते । यद्वा अदीमहोत्यत्र णिचो लोपश्छन्दसः । अत्रयुत्यान्यदेवताभ्यः पृथग्भूत्य रुद्रमदीमहि आद्यामो भान्ता याम । अवगम्य ज्ञात्वा अन्वकमाद्याम इति । यथा येन प्रकरिणो नोऽस्मान्त्वस्यस्य करन् वस्तुतरान्त्वसनशीलानसौ कुर्यात् । यथा च नोऽस्मान्त्रियस करन् ज्ञातिपु प्रशस्यनान्कुर्यात् । यथा चास्मान्त्ववसायात् सर्वेषु कार्येषु निश्चययुक्ताः कुर्यात् । तथैव जपाम (३८) इत्यर्थः । आशीरियम् ॥ अदीमहि ह्न्दसुभय चेत्यार्थानुक्तास्त्रिणो लोपः [पा० ३ ४ ११०] ॥ वस्यस वसतीति वस्ता तन् अतिशयेन वस्ता वसीयान् । तुश्छन्दसीति [पा० ५ ३ ५१] ईयसुनि कृति तु रिष्टिमेव त्विति [पा० ६ ४ १५४] तृनो लोपः । वसीयस इति प्राप्ति ईलोपश्छान्दसः ॥ कस्त ह्न्दसि लुङ्ङिट इति [पा० ३ ४ ६] लङ् विकरणाव्यत्ययेन शपि गुणा । वडल ह्न्दस्यमाङ्गागोऽपीत्युभय [पा० ६ ४ ७५] ॥ व्यवसाययात् ले षि आडागने इत्यत्र लोपः परस्मैपदोचि [पा० ३ ४ १०] र्लोपे इय त्रिप्रवस्य ष्यत्तस्य स्यते ॥५८॥

भेज्जमसि भेज्ज गविऽशाय पुरुषाय भेज्जम् ।

सुखं मेपाय मेष्टै ॥५९॥

हे रुद्र त्वं भेज्जमसि औपथवत्सर्वोपद्रवनिवारकोऽसि । अतोऽस्मदीयेभ्यो गवि अशाय पुरुषाय च भेज्ज सर्वाधिनिवारकमौपथं देहि । मेपाय मेष्टै च सुखं देहि । सुदित्त्रिभ्यः प्राणोभ्य इति सुखम् । अनेन मन्त्रेण गृहपशूना तेषु मप्राप्तिर्भवति ॥५९॥

१ अन्वक यज्ञमहे सुगन्धि पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

b. अम्वकं यज्ञामहे सुगन्धिं पतिवेदनम् ।

उर्वाहूकमिध्व वन्धनादितो मुन्नीय मामुतः ॥ ६० ॥

द्वे अनुष्टुभौ । का० [५. १०. १५. १६.] अग्निं त्रिः परियन्ति पितृवत्सव्योहनाग्रा-
नाह्यम्वकमिति देववधैतेनैव दक्षिणानाग्राना इति । यथा पितृमेधे पुत्रादयः
पुरुषाः स्वकीयान्वामोर्दंस्ताउयन्तस्त्रिवारमप्रदक्षिणं परियन्ति । यथा च देवतासे-
वायां दक्षिणोर्दंस्ताउयन्तस्त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति । एवमत्र पुरुषाः प्रथमेनैव अ-
म्वकमन्त्रेणाग्निमप्रदक्षिणत्रयेण प्रदक्षिणत्रयेण च परियन्तीति सूत्रार्थः ॥ मन्त्रार्थस्तु ॥
सुगन्धिं दिव्यगन्धोपेतं मर्त्यधर्मरहितं पुष्टिवर्धनं धनधान्यादिपुष्टिवर्धयितारं अम्व-
कं नेत्रत्रयोपेतं रुद्रं यज्ञामहे पूजयामः । ततो रुद्रप्रसादान्मृत्योर्मुन्नीय अपमृत्योः
संसारमृत्योश्च मुक्तो भूयासम् अमृतान्मा मुन्नीय स्वर्गद्वेषाम्मुक्तिद्वेषाघामृतान्मा
मुन्नीय मुक्तो मा भूयासम् । एकवचनं वक्ष्ये । मुक्ता मा भूयास्मित्यर्थः । अभ्युद-
यनिःश्रेयसद्वेषात्फलद्वयान्मम श्रेयो मा भूदित्यर्थः । मृत्योर्मिचने दृष्टान्तः । उर्वा-
हूकमिध्व वन्धनादिति पयोर्वाहूकं कर्कन्धादिः (39) फलमत्यन्तपघं सत् वन्धना-
त्स्यस्य वृत्तात्प्रमुच्यते तद्वत् ॥ का० [५. १०. १०.] कुमार्यञ्चोत्तरेणेति । यज्ञमानस-
म्वन्धिन्यः कुमार्योऽपि पूर्वोक्तपुरुषवदुत्तरेण अम्वकमन्त्रेणाग्निं त्रिः परियन्ति ।
अम्वकं यज्ञामहे कीदृशं पतिवेदनं पतिं वेदयतीति तं भर्तुर्लभयितारं त्रि ला-
भे । अन्यत्पूर्ववत् । इतो मुन्नीय इतो मातृपितृघातृवर्गान्मुन्नीय मुक्ता भूयासम-
मुतो मा मुन्नीय विवाहाद्वर्धं भविष्यतः पत्युर्मुक्ता मा भूयासं जनकस्य गोत्रं गृहं
च परित्यज्य पत्युर्गोत्रे गृहे च सर्वदा अम्वकप्रसादादस्मामीत्यर्थः । सा पदित इ-
त्याह प्रातिभ्यस्तदाह मामुत इति पतिभ्यस्तदाहति [२. ६. २. १४.] श्रुतेगितोऽमु-
तशब्दाभ्यां पितृपतिवर्गो प्राख्यो ॥ ६० ॥

दुतत्ते रुद्रावसं तेनं परो मूर्ध्वतोऽतीरि ।

अथतातधन्या पिनाकावसः कर्त्तवासा अर्द्धिभ्रमः शिरोऽतीरि ॥ ६१ ॥

रीयास्तारपङ्क्तिः । पत्या अन्वी दादशाक्षरायाग्वायटाक्षरो पादो सास्तारप-
ङ्क्तिः ॥ का० [५. १०. २१.] मृतपोः कृवा वैणुष्यां वा (40) कुपे धास्योभयतः

स्याणुवृक्षवृषावन्मीकानामन्यतमस्मिन्नुत्तेपणावदामन्येतत् ॥ इतीति । व्रीहिय-
वादीन्वद्वा वरुणार्थं (41) तृणावंशादिनिर्मितं पात्रविशेषो मूतमित्युच्यते । त
योहृभयोर्मूतयोह्यन्वक्तान्कृविशेषोऽपान्प्रक्षिप्य स्वकीयेनास्तिन वोरु शक्यायां वश-
पद्यामग्रद्वये तन्मूतद्वयमवातज्योन्नते (42) स्थाणौ वृत्ते वंशे वल्मीके वा मूत
द्वययुतां वंशयष्टिं संसृजति । ततो गोभिराघ्रातुमशक्यत्वाद्वावो रोगं न प्राप्नुवन्ती-
त्यर्थः ॥ अथ मन्त्रार्थः । मूत्रचानाम कश्चित्पर्वतो रुद्रस्य वासस्थानम् । अत्रसश
ब्देन देशान्तरं गृह्यते मार्गमध्ये तटाकादिसमीपे भोक्तव्यं ओदनविशेष उच्यते ।
हे रुद्र एतत्ते तव अवसं कृविशेषाख्यं भोज्यम् तेन सकृत्तत्त्वं मूत्रवतः पर्व-
तात्पर्यः परभागवतीं सन्नतीहि अतिक्रम्य गह्र । कीदृशस्त्वम् । अवततधन्वा अ-
वरोपितधनुष्क' । अस्मद्ग्रीधिनां तया निवारितवादिन उर्ध्वं धनुषि ज्यासमारो-
पणस्य प्रयोजनभावादवरोपणमिवेदानी युक्तम् । तथा पिनाकावसः पिनाकाख्य
वदीयं धनुरावस्ते सर्वत आहृद्यतीति पिनाकावसः । यथा धनुर्दृष्ट्वा प्राणिनो न
विभ्यति तथा वदीयं धनुर्वह्यादिना प्रहाण्य गृह्येत्यर्थः ॥ का' [५. १० २२-२३] कृ-
त्तिवासा इत्यनवलेभित्योपस्पृशत्यप (43) इति । उन्नते वृत्तादौ मूतद्वयेऽवसद्य
प्रत्यावर्तमाना मूतद्वयस्यविक्षणमकृत्वा वेदिसमीपे समागत्योदकं स्पृशेयुरिति सूत्रा-
र्थः । मन्त्रार्थस्तु हे रुद्र त्वं कृत्तिवासा चर्माश्वरो नोऽस्नानद्विंसेन्द्विसामकुर्वन्शि-
वोऽस्नदीपपूजया संतुष्टः कोपररुहितो भूया अतीहि पर्वतमतिक्रम्य गह्र ॥ ६१ ॥

आयुषं जमदग्ने' कश्यपस्य आयुषम् ।

पदेवेषु आयुषं तत्रोऽस्तु आयुषम् ॥ ६२ ॥

आशीर्देवतोऽसिक् । यस्याश्चत्वारं पादां सभाक्षरां सोऽसिक् । का' [५. २ १६]
आयुषमिति पञ्चमानो जपतीति । सोऽयं जपो वपनकालीनः । जमदग्ने' मुनेर्य-
च्चायुषं त्रयाणां बाल्यपोवनत्याविराणानायुषां समाहारस्यायुषं तथा कश्यपस्यै-
तन्नामकस्य त्रयापतेः सम्बन्धि पद्यायुष तथा देवेषु इन्द्रादिषु पद्यायुषमस्ति त-
त्सर्वं आयुषं नोऽस्माकं पञ्चमानानामस्तु । जमदाद्यादीनां बाल्यादिषु पादशं च-
रितं तादृशं नो भूयादित्यर्थः ॥ ६२ ॥

- a. शिवो नामासि स्वधितस्ते पिता नमस्तेऽस्तु मा मां ह्यिहसीः ।
 b. निवर्तयाम्यायुषेऽन्नाद्याय प्रजननाय रायस्वोपाय सुप्रजास्वाय सुवीर्याय
 ॥ ६३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां तृतीयाध्यायः ॥ ३ ॥

सुरदेवतं यजुः । का° [५.२.१०] शिवो नामिति लोकेनुरमादयेति । हे नुर
 त्वं नाम नाम्ना शिवः शाक्तोऽसि स्वधितिः वस्रं ते तव पिता । ते तुभ्यं नमो
 ऽस्तु मां मा ह्यिहसीः । का° [५.२.१०] निवर्तयामीति वपतीति । यजमानदेवतं
 यजुः । निपूर्वो वृत्तिर्मुण्डनार्थः । हे यजमान त्वां निवर्तयामि मुण्डयामि किमर्थ-
 मायुषे जीवनाय अन्नाद्यायान्नभक्षणाय प्रजननाय संतानाय रायो धनस्य पोषाय
 पुष्ये सुप्रजास्वाय शोभनापत्यतायि सुवीर्याय शोभनसामर्थ्याय ॥ ६३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरुरे ।

अग्न्याधानादिपित्र्यास्तत्तृतीयोऽध्याय ईरितः ॥ ३ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥ ॥

I ॥ १ ॥ १ ॥ २ ॥ २ ॥ ३ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ५ [भूष्वा भूमिरिव वरिष्णा] ॥ ५ ॥

६ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ८ ॥

II ॥ अग्निर्ज्योतिषं वा वायुमर्तं प्राणवतीन् ॥ स्वर्ग्याः स्वर्गायोपेदधामि भा-
 स्वतीम् ॥ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरुग्निः स्वाहा ॥ १ ॥ सूर्यो ज्योतिषं वा वायुम-
 र्तं प्राणवतीन् ॥ स्वर्ग्याः स्वर्गायोपेदधामि भास्वतीम् ॥ सूर्यो ज्योति-
 र्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा ॥ २ ॥ १०a ॥ ३ ॥ १०b ॥ ४ ॥ इरु पुष्टिं पुष्टिपतिर्द-
 धाविरु प्रजाः रमयतु प्रजावतिः ॥ अग्नेर्गुरुपतये रयिमते पुष्टिपतये स्वा-
 हा ॥ अग्नेर्ऽन्नाद्यायान्नपतये स्वाहा ॥ ५ ॥ अन्नमित्रं मेऽग्रराग्नमित्रमुद-
 क्यथि ॥ इन्द्रानमित्रं पञ्चान्मित्रमित्रं पुरस्कृथि ॥ ६ ॥ इन्द्रः पञ्चादिन्द्रः
 पुरस्तादिन्द्रोऽग्रस्मांश्चमि पातु विद्यतः ॥ इन्द्रो जियाभसतां मनाऽति

विपूचीना चास्यतान् ॥७॥ समिदसि समिदो मेऽग्रो दीदिति ॥ समि-
दा तेऽग्रो दीद्यासम् ॥८॥१६॥

III ॥ ११ ॥ ११ ॥ १२ ॥ २ ॥ १३ [- दानारोऽयुषा -] ॥ ३ ॥ १४ ॥ ४ ॥ १५ ॥ ५ ॥
१६ ॥ ६ ॥ १७ a b c ॥ ७ ॥ १७ d १८ a - 'धीमहि ॥ ८ ॥ १८ b वर्षस्व-
न्तो अदाभ्यम् ॥ ९ ॥ १८ b १९ स्तुतेने ॥ १० ॥ १९ सं प्रियेया
ग्निपीय । २० - महो वो भक्षीय ॥ ११ ॥ २० ऊर्ज स्वो 'प वो
भक्षीय । रेवंतो रमधमस्मिन्योनाऽऽस्मिन्गोऽस्मिन्क्षमेऽस्मिन्लोके
॥ १२ ॥ इक्ष्व स्तीतो मार्यगात् । २२ a ॥ १३ ॥ २२ b ॥ १४ ॥ २३ ॥ १५ ॥
२४ ॥ १६ ॥ २५ ॥ १७ ॥ २६ ॥ १८ ॥ इत्स्वदृष्टादित्स्वदृष्टि । मयि व का-
न्यरूपा भूयात् ॥ १९ ॥ २७ ॥ २० ॥ २९ ॥ २१ ॥ ३० ॥ २२ ॥ ३१ ॥ २३ ॥
३२ ॥ २४ ॥ ३३ ॥ २५ ॥ ३४ ॥ २६ ॥ ३५ ॥ २७ ॥ ३६ [हूलभो रयोऽस्मां
ऽग्रतो] । समिदो मा समर्थय प्रजाया च धनेन च ॥ २८ ॥ ४४ ॥

IV. ॥ ३७ a ['ज्ञा प्रजाया भूयास्तु सु'] ॥ १ ॥ ३७ b c ३८ - 'वित्तमम् ॥ २ ॥
३८ अग्रं सन्नलमि - - स्व । ३९ - 'त्यः प्रजाप्राञ्चसुवित्तम ॥ ३ ॥ ३९
अग्रं 'स्व । ४१ एमसि ॥ ४ ॥ ४१ ऊर्ज मान । ४२ वृद्धः ॥ ५ ॥
४२ गृहानु - 'नत । ४३ - 'त्रावयः ॥ ६ ॥ ४३ अयो - 'शम्यो ॥ ७ ॥ ५१ ॥

V. ॥ ४४ ॥ १ ॥ ४५ ॥ २ ॥ ४६ [- मील्डुपौ -] ॥ ३ ॥ ४७ ॥ ४ ॥ ४८ ॥ ५ ॥ ५६ ॥

VI ॥ ४९ ॥ १ ॥ ५० [- दधो । निरुहृ निरुहृमि ते निरुहृं निरुहृसि मे
स्वादां] ॥ २ ॥ ५८ ॥

VII. ॥ ५१ ॥ १ ॥ ५२ ॥ २ ॥ ५३ [- न्वाङ्गवान्हे -] ॥ ३ ॥ ५४ ॥ ४ ॥ ५५ ॥ ५ ॥
५६ ॥ ६ ॥ ६४ ॥

VIII ॥ ५७ ॥ १ ॥ ५८ ॥ २ ॥ ५९ [- सुग मेपार्य -] ॥ ३ ॥ ६० a ॥ ४ ॥ ६० b

॥५॥ ६१ [एतेन रुद्रावसनेन परो मू* - शिञ्ज शान्तोऽतीति] ॥६॥७०॥

IX ॥ वाजिना वाजोऽवतु भक्तोऽग्रस्मान् रिते सिताममृत वलाय । विश्वं देवा
अग्निं पत्सन्वभूवुस्तन्मी पिनातु प्रजया धनेन ॥१॥ वाज्यद् वाजिन-
स्योपहृत उपहृतस्य भक्तमामि । वाजे वाजी भूयासम् ॥२॥ सवित्रा
प्रसृता द्वेष्यं आपं उद्सु [उन्दसु] ते तन्वम् [तनूम् जटापाठे] ॥ दीर्घा-
युवाय वर्धसे ॥३॥ वृष्यपस्य त्रायुष त्रायुष जमदग्ने । पद्वानां त्रा-
युष तन्मेऽग्रस्तु त्रायुषम् ॥४॥ येन धाता वृरुस्पतेरिन्द्रस्य चायुषेऽव-
पत् । तेन ते वयामि वरुणा जीमातवे जीमनाय ॥५॥ दीर्घायुत्राय
धनीय वर्धसे । सुप्रजास्त्राय चासा [च । असौ जटापाठे]ऽग्रयो जीव श-
र्दं शतम् ॥६॥७६॥ नवानुवाकेषु परसति ॥ ॥

इति काण्वशाखाया सहितापाठे तृतीयोऽध्याय ॥ ॥

- I a एदमगन्म देवपदानं पृथिव्या पत्र देवासोऽग्रदुपत विश्वं ।
b अस्तामाभ्यां सतरतो यनुर्भी रायस्वीपेण सनिपा मदेम ।
c इमा आपं शम् मे सन्तु देवी ।
d आप्ये त्रायस्व । e स्वर्षिते मेनं द्विप्ती ॥१॥

लक्ष्मीं नररुर्ध्वं वन्दे नीलकण्ठ त्रिलोचनम् ।

यो वेदार्यं स्मृतो भक्त वेदयेत्कल्पपाकर ॥(1)॥

आशानाग्निदोत्राग्न्युपस्थानवातुर्मास्यमन्त्रास्तृतीयाध्याये [क्र १-८ १-१० ११-
४३ ४४-६३] प्रोक्ता । चतुर्थाध्यायमारभ्याष्टमस्य द्वात्रिंशत्काण्डिकापर्यन्तमग्निदोम-
न्त्रा उच्यन्ते । तेषां प्रजापतिर्दक्षिणः । तत्र चतुर्थे पदमानसहकारपूर्वक सोमकृत्य
मन्त्रा प्राशान्येनोच्यन्ते तत्रादौ पदमानसं पोटशर्चिदो धृत्वारण्योरामी समारोय
शाला गृहीत् ॥ तथा च का* [७ १ ३६] समारोह्यामी शालास्तन्मं पूर्वार्धं गृही
त्वारण्योपाणिरादौदमगन्मेति । द्वे अत्यटी अयसाने । तयो काण्डिकयो सत

मन्त्राः । आद्यात्रर्षी देवयजनदेवत्वौ ॥ आ इदमगन्मिति पदानि । व्यावृत्ता-
 च्छेति [पा° १.४.८२] उपसर्गक्रियापदयोर्व्यवधानम् । इदमिति कृत्तेन प्रदर्शयति ।
 वयमिदं पृथिव्याः सम्बन्धि देवयजनं देवा इज्यन्ते यस्मिन्निदेवयजनं स्थानमा अ-
 गन्म आगताः स्मः । गङ्गतेर्लङ्घुत्तमघङ्गवचने व्यत्ययेन शपो लुकि मो नो धा-
 तोरिति [पा° ८.२.६४] मस्य नः । अडागमश्च । इदं किम् । यत्र देवयजने विश्वे
 देवासः सर्वे देवाः अनुपन्नाप्रोपत्त प्रीत्या स्थिता इत्यर्थः । किं च । वयं शपो
 धनस्य पोषेण पुत्रा इषा इष्यमाणानास्त्रिन च संमदेन मदी रूपे । व्यत्ययेन शप् ।
 कृष्टा भवेम । धनैरन्यैश्च तृप्येम किं कुर्वन्तः । शङ्कतामाश्रयामृश्व साम च शङ्कतामि
 अचतुरेति [पा° ५.४.७७] सूत्रेणाजन्तो निपातः । ताभ्यां पञ्चमिश्च वेदत्रयगतम-
 न्यैः संतरन्तः समुद्रवद्गन्मीरं सोमपागं समापयन्त इत्यर्थः ॥ का° [७.२.६.] दक्षि-
 णं गोदानं वितार्थिनस्तीमा आप इति । इमा आपः । आपो देवताः । इमा आपः
 शिवाः श्लोदाय सिच्यमाना एता आपो मे मन यजमानस्य शमु । उ एवार्थे । शं
 सुखार्थमव्ययम् । शं सुखकारिणश्च एव सन्तु भवन्तु । किन्भूता आपः । देवीः देव्यः
 दौर्घ्यमिति ताः देव्यः । ग्योतना निर्मला इत्यर्थः ॥ का° [७.२.१०.११] पूषवत्कुश-
 तरुणं सुरेण चाभिनिधाय हित्वेति । यथा पशुव्यूपस्य ह्ये मन्त्रः एवमत्रापि तृ-
 णान्तर्धनं सुरस्यापनं च मन्त्रद्वयेन कर्तव्यमिति सूत्रार्थः । श्रोपधे । कुशतरुणं दे-
 वता । हे श्रोपधे कुशतरुणं त्वं यजमानं त्रापस्व सुराद्भक्त । स्वधिते । सुरो देव-
 ता हे स्वधिते सुर एनं यजमानं मा हिसीः ॥१॥

a. आपोऽश्रमन्मातरः शुन्धयन्तु घृतेन नो घृतघ्नः पुनन्तु ।

विश्वः हि रिप्रे प्रवहन्ति देवीः ।

b. उदिदाभ्यः शुचिरा पूत इमि ।

c. दीक्षातपसोऽन्तनूरुसि तां त्वां शिवाः श्रम्यां परिदधे भुद्रं वर्षां पुष्यन्

॥२॥

का° [७.२.१५] आपोऽश्रमन्मिति ह्यवेति । मातरः मितते ता मातरो जग-
 त्त्रिर्नाज्यो मातृवत्पालपित्र्यो वा आपः अस्मान् कृतज्ञोऽप्यजमानान् शुन्धयन्तु

शुन्ध शुद्धौ शोभन्तु क्षौरकर्मनिर्निस्तानपदति निव्राण्यन्वित्यर्थ । किं च घृत
 घृ क्षरणे क्षिपति क्षरति घृत तेन क्षरितजन्नेन पुनक्षीति घृतञ्च जलदेवता
 स्तात्र घृतेन क्षरितजन्नेन नोऽस्मान्पुनस्तु शुद्धान्पुनस्तु । किं च । देवी गौतमाना
 आयो विश्व हि हि ह्यर्वाय सर्वमेव रिप्र पाप प्रवहन्ति प्ररूपेणापनयन्तु । एषो
 रिप्रमिति पापनामनी भजत इति पास्क [निहृ० ४ २१] ॥ का० [७ २ १५] उदि
 दाम्य इत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वामिति । अहमाभ्योऽद्या उदिमि इत् इदेवार्थे उदह
 म्येव । जन्नातिर्गहानीत्यर्थ । किन्भूतोऽरु शुचि शुद्ध ज्ञानेन । तथा आयूत् (1a)
 समस्ताद्विनालरपि शुद्ध आचमनेन । शुचिरायूत् इति शब्दाभ्या स्नानाचमनाभ्या
 वहिरसन्न शुद्धिस्ता ॥ का० [७ ० १६ १६] क्षीम वस्ते निष्येष्ट्वै त्रूपादरूत चे
 ददिरभ्युच्य स्नातवस्य वाऽमौत्रेण त्रिचितरेण (2) प्रसारितदश दीक्षातपसो
 रिति ॥ दीक्षातपसो । वासो देवता । हे क्षीम वस्त्व व दीक्षातपसोस्तनूरति दी
 क्षा दीक्षाणोषेष्टि तय उपसदिष्टि । दीक्षाभिमानिदेवतायास्तपोऽभिमानिदेवता
 यात्र व शरीरवत्प्रियमसि । तां दीक्षातपसोस्तनू तदेवताद्वयशरीरभूता त्वामरु
 परिदधे धारयामि । किन्भूता त्वा शिवा शम्ना ह्योरपि शब्दयो सुपत्राचकवा
 दत्यन्तसुपत्रपा कोमलत्वात् । किन्भूतोऽदन् । भद्र वर्ण पुष्यन् वत्परिधिनेन
 कल्याणी कान्ति पुष्यन् ॥२॥

II a महीना पयोऽसि वचोदा अस्ति वचो मे देहि ।

b वृत्रस्यासि वनीनकश्चक्षुदा अस्ति चक्षुर्मे देहि ॥३॥

का० [७ २ ३३] शाला पूर्वेण तिष्ठन्मयङ्के कुशेषु नत्रनीतेन शीर्षोऽध्यनु
 लोमो सप्रदक्ते महीना पयोऽसिति । प्राचीनशास्त्रापूर्वभागेषु कुशेषु स्थित्या
 नत्रनीत गृहीता शिरस आरभ्य पादान् शरीराभ्यङ्ग कुर्यादिति सूत्रार्थ । महीना
 पय । नत्रनीतमुच्यते हे नत्रनीत त्व महीना गवां पयोऽसि । महीति गोना
 मस्तु षठितम् [निष० ० ११] । नत्रनीतस्य क्षीरजन्मवात्पयस्त्योपचार । वचोदा
 अस्ति । वचो ददातीति वचोदा । अतिद्विग्येन कान्तिप्रदमसि पुस्तमार्पमतो मे
 मस्तु पत्रमानाय वचो देहि कान्ति प्रदह ॥ का० [७ २ ३४] घृत्रस्येत्यक्षात्रनीति

त्रैरुकुदाञ्जनेनाभविऽन्यदिति । त्रिरुकुत्पर्वताडुत्पन्नाञ्जनं लभ्यते चेत्येनाक्षिद्वयम-
 ज्ञात्तदभविऽन्यदप्यञ्जनं ग्राह्यमिति सूत्रार्थः । वृत्रस्य । अञ्जनं देवता । हे अञ्जन
 त्वं वृत्रस्यासुरस्य कनीनकोऽसि नेत्रमध्यगतकृत्स्नमण्डलवृषोऽसि । यत्र वाऽइन्द्रो
 वृत्रमहंस्तस्य यदक्ष्यासोदित्यादिश्रुतिः [३-१-२ १२] । तथा च तित्तिरिः । इन्द्रो वृ-
 त्रमहन् (३) तस्य कनीनिका परापतत्तद्देवाञ्जनमभवदिति । चक्षुर्दा असि कनी-
 निकारूपत्वात्वं दृष्टिप्रदोऽसि अतो मे मक्षं चक्षुर्देहि सम्यग्दृष्टिपाठवं प्रयह् ॥३॥

a चित्पतिर्मा पुनातु । b वाक्यतिर्मा पुनातु ।

c देवो मा सविता पुनात्वाहिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ।

तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुने तर्ह्येयम् ॥४॥

का° [७ ३ १.] कुशपवित्रैः चित्पतिर्मेति पावयति सप्तभिः सप्तभिः प्रतिमल्ल-
 महिद्रेणोति सर्वत्रेति । अहिद्रेणोति शेषत्रिघपि मल्लेघनुपज्यते । चित्पतिर्मा ।
 चितां ज्ञानानां पतिश्चित्पतिर्मनोऽभिमानो देवो मा मां यजमानं पुनातु शोधयतु
 मनो वै चित्पतिरिति तित्तिरिवाक्यात् । यद्वा चित्पतिः प्रजापतिः प्रजापतिर्वै
 चित्पतिरिति श्रुतेः [३ १ २-२२] । किं चाहिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैः ।
 वायुरहिद्रे पवित्रं शुद्धिकेतुवात् हिद्रेरहितवाच्च यद्वादित्यमण्डलमहिद्रे पवित्रम् ।
 असौ वाऽआदित्योऽहिद्रे पवित्रमिति श्रुतेः । हे पवित्रपते पवित्रान्शुद्धान्याति प-
 वित्रपतिस्तत्सन्धुदौ हे पवित्रपते शुद्धपालक ते पवित्रपूतस्य तव पवित्रेण पूर्वी-
 क्तेन शुद्धस्य तस्य यजमानस्याभीष्टं भूयादिति शेषः । तदेव स्पष्टयति । यत्का-
 मोऽहं पुने तत् शक्यम् यः कामो यस्य यत्कामः यद्वा यस्मिन्कामो यस्य स
 यत्कामः सोमयागानुष्ठाने कामवानहं पुने आत्मानं शोधयामि तत्सोमयागानु-
 ष्ठानं शक्तो भूयासम् । यज्ञानुष्ठानसामर्थ्यं मेऽस्त्रित्यर्थः ॥ वाक्यतिः वाचां पति-
 र्वहस्पतिर्मा मां पुनातु ॥ सविता देवोऽर्चयामी मा मां पुनातु । एतन्मल्लद्वयं
 पूर्वव्योऽयम् ॥४॥

आ वो देवास्त ईमहे वामं प्रपत्यधुरे ।

आ वो देवास्त आशिषो घृक्षियासो रुवामहे ॥५॥

का° [० ३. ६] आ वो देवास इति वाचयतीति । अर्धगुर्वज्ञानं वाचयति ।
 देवा अनुद्गुप् आणीः । हे देवासः देवाः वयं वो युष्मान्वामं वननीयं पशुफल-
 मा ईमहे साकन्धेन वाचामहे । वन्यते भव्यत इति वामम् । वन सम्भक्तौ ।
 मप्रत्ययः । ईमहे वाचतिर्कर्मसु पठितः द्विकर्मरूः [निघ° ३. ११.] । घा सति अघरे
 अस्मदीये यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने सति प्रीतीति प्रयन् तस्मिन् प्रपूर्वादिषाः शतरि
 षप् । किं च हे देवास्तो देवा वो युष्मान्वयं स्वामहे आक्षयामः । किं कर्तुं
 यज्ञिपासः । यज्ञस्त्रेना यज्ञिया यज्ञसन्ध्विनीराशिषः फलानि आ अनितुं समानि-
 तुमित्यर्थः । उपसर्गाणां धातुरध्वार्हत्यः । यज्ञफलं प्राप्तुं युष्मानाक्षयाम इत्यर्थः ॥५॥

a. स्वाहा यज्ञं मनसाः । b. स्वाहोरोरुत्तरिचात् ।

c. स्वाहा ग्वावापृथिवीभ्याम् । d. स्वाहा वातादारभे स्वाहा ॥ ६ ॥

का° [० ३ ७-१०] स्वाहा यज्ञमित्यङ्गुलीः अर्चते नानाकृत्तयोरेव शेषं प्र-
 तिमन्त्रं मुटौ कृत्वा स्वान्हेत्युक्त्वा वाग्यतोऽङ्गुठौ तत्सहिते चोत्सृजतीति ॥ आश्व-
 मन्त्रेण कृत्वाद्यकनिष्ठिकाद्ये संकीचयति एवमन्यत्रयेणान्याः । स्वाहा वातादा-
 रभ इत्युत्तमिन मुट्टिद्वयं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ स्वाहा यज्ञम् । चतुर्णां यज्ञुपां यज्ञो
 देवता । स्वाहाशब्दस्य निपातत्रेनानिर्कार्यत्वाद्भविता अर्था ब्रह्मणानुसारेणां या-
 द्याः । तथा हि । स्वाहा यज्ञं मनसाः । मनस इति पञ्चमो तृतीयार्थे मनसा यज्ञं
 स्वाहा चित्तेन यज्ञमभिगहामि अत्र स्वाहाशब्दोऽभिगमनार्थः ॥ स्वाहोरोरुत्तरि-
 चात् । पञ्चमी सप्तम्यर्थे उरौ विस्तीर्णोऽन्तरिक्षे स्वाहा यज्ञ आश्रितः । स्वाहा-
 शब्दो यज्ञार्थोऽन्तः प्रभृति ॥ स्वाहा ग्वावापृथिवीभ्याम् । ग्वावापृथिव्योः स्वाहा यज्ञः
 अन्तः (४) । लोकरूपव्यापी यज्ञ इत्यर्थः ॥ स्वाहा वातादारभे । वातादायुप्र-
 सादात्स्वाहा यज्ञमारभे प्रवर्तयामि । वायोः सर्वकर्मप्रवर्तकत्वात् ॥ स्वाहा यज्ञ
 एवं सिद्ध इति शेषः ॥ ६ ॥

III. a. आर्त्ये प्रपुत्रेऽग्नये स्वाहा । b. मेधायि मनसेऽग्नये स्वाहा ।

c. दीक्षायि तर्पणेऽग्नये स्वाहा । d. सरस्वत्ये पूजेऽग्नये स्वाहा ।

e. आग्नेयं देवीर्दृष्टीर्विद्यमानुवो ग्वावापृथिवीः उरौऽग्रन्तरिक्ष ।

वृहस्पतये रुविषा विधेन स्वाहा ॥७॥

अतः परं पटौडभणाहोममन्त्राः । चतुर्णामग्निदेवता । का° [७.३. १६.] औड-
भणानि जुहोति स्वाह्याः रुविषाकृत्याऽइति प्रतिमन्त्रमिति ॥ आकृत्यै प्रयुजे
ऽग्नये स्वाहा । अग्नये वह्निदेवाय स्वाहा सुहुतमिदमस्तु । किम्भूतायाग्नये आकू-
त्यै प्रयुजे । यज्ञं कारिष्यामीत्येवंविधो मानसः संकल्प आकृतिः तस्यै तत्संपूर्त्यै
प्रयुजे प्रयुङ्क्तेऽसौ प्रयुक् तस्मै । संकल्पसिद्धौ निर्विघ्नं प्रेर्यते इत्यर्थः । इति प्रथमो
मन्त्रः ॥ मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा । श्रुतयोर्मन्त्रतन्त्रयोर्धाराशक्तिर्मेधा तत्सिद्ध्यर्थं
मनसे मदीयमनोऽभिमानिनेऽग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु । विद्याधाराशक्तिर्हि मन-
सः स्वास्थ्ये सत्यैव भवति । इति द्वितीयः ॥ जपयति । दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वा-
हा । व्रतनियमो दीक्षा तत्सिद्ध्यर्थं मदीयशारीरतपोऽभिमानिनेऽग्नये स्वाहा ।
नियमसंरक्षणं तपसैव भवति । ततस्तपोदात्रे इत्यर्थः । इति तृतीयः ॥ सरस्वत्यै
पूजेऽग्नये स्वाहा । मन्त्रोच्चारणशक्तिः सरस्वती तत्सिद्ध्यर्थं पूजे पुष्पातीति पूषा
तस्मै वाग्निन्द्रियपोषकायाग्नये हुतमस्तु । इति चतुर्थः ॥ आपो देवोः । लिङ्गो-
क्तदेवता विराट् यस्या एकादशाक्षराख्यः पादाः सा विराट् । दशकाख्यो विरा-
ट्कादशका वित्युक्तोः । अत्र प्रथमो द्वादशार्णस्तेनैकाधिका । हे आपः हे ग्वावा-
पृथिवी ग्वावापृथिव्यौ हे उरो विस्तीर्णा अक्षरिन्त पुष्पभ्यं वृहस्पतये च रुविषा
विधेन रुविर्दन्नः । द्वितीयार्थे तृतीया । विधतिर्दानकर्मा । स्वाहा सुहुतमस्तु ।
किम्भूता आपः । देवोः देव्यो ग्योतमानाः वृहतीः वृहत्यः प्रभूताः उभयत्र पूर्व-
सवर्णाः । विश्वशम्भुवः विश्वस्य जगतः शं सुखं भावयन्ति जनयन्ति वा विश्वश-
म्भुवः । इति पञ्चमो मन्त्रः ॥७॥

विद्यो देवस्य नेतुर्मतीं वुरीत सख्यम् ।

विद्यो रायर्ऽपुथ्यति शुभ्रं वृणीत पुष्यसे स्वाहा ॥८॥

अथ षष्ठः । सवितृदेवत्यानुद्रुप् स्वस्त्यात्रेपट्टया । विद्यो मतीः सखी मनुष्यो
नेतुः फलप्रापकस्य देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य सवितुः सख्यं सखिभावं वुरीत वृ-
णुते प्रार्थयते । वृञ् वरणोऽस्नाच्छिडि तडि प्रथमैकवचने (५.) व्यत्ययेन षष्ठी

नुकि उदोच्चपूर्वस्येति [पा० ७.१.१०२.] अत उददिशः । किं च विद्यः सर्वो जगो
 रवि धनाय इपुथ्यति सवितारं प्रार्ययते । इपुथ्यतिर्याञ्जाकर्मसु पठितः [निघ० ३.
 ११.] किं च शुभ्रं गोततेर्यशो वात्रं वा तच्च वृणीत प्रार्ययते । किमर्थं पुष्यसे
 षोपाय स्वप्नज्ञायालनाय । पुषेस्तुमर्वे अस्तेप्रत्ययः । षः इत्वम्भूतः सविता तस्मै
 स्वाहा । इति षष्ठः ऋद्रभणामलः । समाप्तास्ते ॥ ८ ॥

IV. a. ऋक्सामयोः शिल्पे स्वस्ते वामारभेति मां पातमास्य पशस्योदचः ।

b. शर्मासि शर्म मे यह नमस्तेऽस्तु मा मां हिंसीः ॥ १ ॥

का० [७.३.२३.] कृत्ताग्निनयोः संधिमालभत (6.) ऋक्सामयोरिति ॥ कृत्ता-
 ग्निनो देवते । हे कृत्ताग्निनगते शुक्लाकृत्तरेखे युवामृक्सामयोः शिल्पे स्वः ऋग्भि-
 मानिसामाभिमानिदेवतयोः सम्बन्धिनी शिल्पे चातुर्यं तद्रूपं भवतः । षष्ठे प्रतिवृषं
 तद्विल्यमिति श्रुतेः [३.२.१.५.] । ते वां तवाविधे युवामारभे अरुं स्पृशामि ते मा
 पातं तवाविधे युवां मा मां पालयतम् । कियत्तं कालमिति चेत्तदारु । अस्य ष-
 षस्य आ उदचः उत्तमा चरमा ऋगुदक् तस्या उदचः आ तत्पर्यत्तं षष्ठम्यपाङ्परिभि-
 जि [पा० २.३.१०] षष्ठमी । एतद्यज्ञसमातिपर्यत्तमित्यर्थः । ऋक्सामाभिमानिन्यो
 देवते देवानां यज्ञार्थं स्विते सत्यो केनापि निमित्तेन कृत्तमृगवृषं कृत्वा देवभ्यः
 पलाय्य हरे कुत्राप्यतिष्ठतां तन्मृगचर्नणि यहुल्लं तदचो वृषं यत्कृत्तं तत्साधो
 वृषम् । तद्रुतं तित्तिरिणा [६.१.३.] । ऋक्सामे वै देवभ्यो यज्ञार्थं तिष्ठमाने (6a.)
 कृत्तमृगवृषं कृत्वापक्रम्यातिष्ठतामिष वाऽऽच्यो वषो यहुल्लं कृत्ताग्निनमस्ये साधो
 यत्कृत्तमिति ॥ का० [७.३.२४.] दक्षिणाग्नानुमारोरुति शर्मासीति । हे कृत्ताग्नि त्वं
 शर्म शरणमसि । अतो मे मरुतं शर्म शरणं यह देहि । स्वकोपयेन स्वीकुर्यि-
 त्यर्थः । ते तुभ्यं कृत्ताग्निनाय नमोऽस्तु मा मां पञ्चमानं मा हिंसीः मा ज्ञहि ॥ १ ॥

a. उर्गस्याङ्गिरसूर्णमिदा उर्गं मयि धेहि ।

b. सोमस्य नीविरसि । c. विज्ञोः शर्मासि शर्म पञ्चमानस्य ।

d. इन्द्रस्य षोनिरसि । e. सुप्तस्याः कृपोत्कृधि ।

f. उर्गस्य घनस्पतः उर्गं मां पालयस्व आस्य पशस्योदचः ॥ १० ॥

का° [७.३.२६.] मेखलां वधीति वेपिं त्रिवृतं शणमुञ्जमिश्रामत्तरां वासत उर्गतीति ॥ अङ्गिरोभिर्दृष्टं मेखलं (7.) यजुः । हे मेखले त्वमाङ्गिरोसी अङ्गिरोना-
मकानामृषीणां सन्वन्विनी उर्कं अन्नरसद्वपासि किन्भूता उर्गाम्रदाः ऊर्णेव स-
दीयसी (8.) कम्वलवन्मृदुरसि । तथाविधा त्वमूर्जमन्नरसं मयि धेहि स्वापय ।
अङ्गिरसः स्वर्गं लोकं गहतोऽन्नरसं व्यभजत विभज्यमानिऽवशिष्टोऽन्नरसो भू-
मौ पतितः शणमुञ्जनामकतृणाद्वेपाविर्भूतस्तस्माद्दृणामुञ्जमयी मेखला अत एव
मेखलाया आङ्गिरसत्वमिति तित्तिरिणा प्रत्यपादि ॥ का° [७.३.२७.] नीविं कु-
रते सोमस्य नीविरिति । हे मेखले त्वं सोमस्य नीविरसि सोमदेवतायाः प्रिय-
भूता ग्रन्थिरसि । मूलाग्रयोरेकीकरणेन ग्रन्थिविशेषो नीविरुच्यते । अदीक्षितस्य
पितृदेवत्या नीविरुक्ता दीक्षितस्य तु सोमयागाय (9.) नीविः सोमेन व्यपदिश्यते ।
का° [७.३.२८.] शिरः प्रोर्णुति विस्रोः शर्मति । हे वह्न त्वं विस्रोः व्यापकस्य
यज्ञस्य शर्मासि सुखहेतुर्भवसि अतो यज्ञमानस्य शर्म सुखं कुर्विति शेषः ॥ का°
[७.३.२९-३१.] कृष्णविपाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं (10.) वीत्तानां दशाधां वधीति
तथा कण्डूयनमुपस्पृशत्येनया दक्षिणास्या भुव उपरीन्द्रस्य योन्धिरितीति । हे कृ-
ष्णविपाणे त्वं यथा पूर्वमिन्द्रस्य योन्धिरसि तथेदानीं यज्ञमानस्य स्यान् भवेति शेषः ।
पुरा कदाचिन्मृगपुरुषो दक्षिणां देवीं समभवत्तस्मात्सम्भावनादिन्द्रोऽजापत त-
दानीमत्रान्यस्योत्पत्तिर्मा भूदिति विचार्येन्द्रः स्वां योनिं दक्षिणाया आह्वय मृगेपु-
न्यदधात् निरुक्ता सा योनिः कृष्णविपाणाभूदिति तित्तिरिश्रुतौ यज्ञो दक्षिणामभ्य-
धादित्याख्याने कथा तस्मात्कृष्णविपाणाया इन्द्रयोनित्वम् ॥ का° [७.३.३२.] भूमौ
घोह्निषति सुसत्या इतीति । हे कृष्णविपाणे त्वं कृषीः सुसत्याः कृषिः । कुह करोतेः
शपि लुते शुभ्रृष्वित्यादिना [पा° ६.४.१०२.] हेर्धिः । शोभनं सस्यं पासु ताः सुसत्याः
सस्यं व्रीहियवादि । तंदेवो भूम्युल्लेखः कृषिः यज्ञमानानां कृषयः सन्ति ताः सर्वाः
शोभनधान्याः कर्वित्यर्थः ॥ का° [७.४.१.२.] मुखसंमितमौडुम्बरं दण्डं प्रयह्यत्युड्य-
स्वत्येनमुड्यतीति । दण्डो देवता । हे धनस्यते वृक्षावयव दण्ड उड्यस्व उन्नतो
भव । उर्धो भूत्वा अंरुसः पापात् मा मां पाहि रक्ष तत्र कालावधिरुच्यते । अस्यानु-
ष्ठीयमानस्य यज्ञस्य उदयः उत्तमायाः समाप्तिगतायाः ऋचः या तदृक्यर्थत्तमित्यर्थः ॥१०॥

V a व्रतं कृणुताग्निर्हस्ताग्निर्विशो वनस्पतिर्विशियः ।

b देवो धियं मनामहे सुमृडीकामभिष्टये .

वर्चोधां यज्ञवांससु सुतोर्वा नोऽअसदृशे ।

c ये देवा मर्नाजाता मनोपुत्रो दक्षकृतवस्ते नोऽवन्तु ते नः पान्तु तेभ्यः
स्वाहा ॥ ११ ॥

का* [७ ४ १५] व्रतं कृणुतेति वाग्विसर्जनं त्रिरुक्तेति । मौनोपस्थितस्य (११.)
यज्ञमानस्यैतन्मन्त्रोच्चारणं वाग्विसर्जनसाधनम् । हे परिचारका व्रतं कृणुत देहे-
नादिना क्षीरं संपादयत । दीक्षितस्य भोजनाय पत्रियतं पयस्तद्वतमित्युच्यते ।
वायवावृत्तिरादर्या ॥ का* [७.४ १५] अग्निर्वस्तेति च सकृदिति । एतमपि मन्त्रं
सकृत्पठेत् । अग्निर्वस्ते व्रतशब्देन वेदत्रयमभिधीयते तस्य वेदत्रयस्याग्नित्रयमुपच-
र्यते । आधानेन निष्पन्नस्य वेदिकस्यग्निर्वेदव्यतिरेकेणासम्भवात् । तस्माद्यं श्रौ-
तोऽग्निर्वस्तेव वेदत्रय इव ॥ अयमग्निर्वज्रं तस्य अर्वाग्नाभनवाग्नाभनमुपचर्यते
ऽग्निर्वज्र इवेति ॥ वनस्पतिः । यशियः यज्ञयोग्यो यो वनस्पतिः जादिरादिः सोऽपि
यज्ञ इत्यनुवर्तते वनस्पतिर्वज्रसाधनवाग्नाभनम् । तथा च श्रुतिः [३ २ १.] । न हि
मनुष्या यज्ञान्वद्वनस्पतयो न स्युरिति ॥ का* [७ ४ ३२] देवो धियमिति व्रतायो-
पस्पर्शनाऽस्वासनऽइति । जघारी अतिजघारी वा । पूर्वार्थिनायमनम् । वयं धियं
मनामहे यज्ञानुष्ठानविषयां बुद्धिं पाचामहे । मनामहे इति याज्यात्मणु पठितः
[निष* ३. १६.] । किमर्थमभिष्टये अभि समत्ताग्नजनमभिष्टिः । अभिपूर्वस्य यज्ञतिः
क्षिप्ति आदित्योपः । अभिमुख्येन प्राप्तस्य यज्ञस्य सिद्धयर्थम् । किन्भूतां धियं देवो
देवसन्धन्विनीं देवतोद्देशेन प्रवृत्तामित्यर्थः । तथा सुमृडीकाम् सुदु मृडयति
सुमृडीका ताम् शोभनसुपकेतुम् । तथा वर्चोधां वर्चो दधाति वर्चोऽशस्तां तेजसो
धारयित्रीम् । तथा यज्ञवांससु पशं वरुति यज्ञवांसास्तां यज्ञनिर्वारुरुज्जग्मि । त-
थाविरा धीः सुतोर्वा सुजेन तरोतुं प्राप्तुं जग्वा सुतोर्वा यदा सुदु तौर्वमयत-
रणामगो यस्यां सा । एवंविधा सती नो यजे असत् अस्मानमपीनये भवतु ॥
का* [७ ४ ३३.] ये देवा इति व्रतपत्यमृन्मयऽइति । ये देवा ईदृशाः दीव्यन्ति

द्योतन्ते तद्भूति देवाश्चक्षुरादीन्द्रियवृत्त्याः प्राणाः । वगिवाग्निः प्राणोदानौ मि-
त्रात्ररूपौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं विश्वे देवा इति [३. २. २. १३.] श्रुत्युक्ताः । किम्भूताः
मनोज्ञाताः दर्शनश्रवणादीक्षावृत्त्यान्मनस उत्पन्नोः इहोत्पत्तौ तेषां प्रवर्तमानत्वात् ।
तथा मनोयुजः वृत्पादिदर्शनकालेऽपि मनसा युक्ता एव वर्तन्ते । अन्यमनस्कस्य
वृत्पादिप्रतिभासाभावात् । यद्वा स्वप्रावच्यायां मनसा युज्यन्ते ते मनोयुजः । तथा
दक्षक्रतवः दक्षाः कुशलाः क्रतवः संकल्पाः येषां ते संकल्पितार्थकारिण इत्यर्थः ।
ते देवा नोऽस्मानवलु यज्ञानुष्ठानविघ्नपरिहारेण पालयन्तु तेभ्यः प्राणवृत्तेभ्यः
देवेभ्यः स्वाहा इदं क्षीरं कुतमस्तु ॥ ११ ॥

श्यात्राः पीता भवत पूयमापोऽस्माकंमत्तहृदरे सुशेवाः ।

ता अस्मभ्यमयत्न्मा अनमीवा अनागतः स्वदन्तु देवीरमृता ऋतावृधः ॥ १२ ॥

का [७. ४. ३५.] श्यात्राः पीता इति नाभिमात्मभतद्भूति । अद्देवत्या जगती ।
हे आपः क्षीरवृत्त्या पूयं मया पीताः सत्यः श्यात्राः क्षिप्रपरिणामाः शीघ्रं क्षीणा
भवत । श्यात्रमिति क्षिप्रनामाशु अतनं भवतीति यास्कः [निर्ह° ५. ३.] । किं च
अस्माकं पीतवतामत्तहृदरे जलपाकस्थाने सुशेवाः शोभनसुखाः भवतेत्यनुवर्तते ।
सुदु शेषं याम्यस्ताः । शैवमिति सुखनाम [निघ° ३. ६.] । किं च । तास्तयाविधा
आप अस्मभ्यमस्मदुपकारार्थं स्वदन्तु स्वादुवयुक्ता भवन्तु किम्भूतास्ताः । अयत्न्माः
प्रचलरोगरात्ररहिताः । अनमीवाः सामान्यरोगनिवर्तिकाः । नास्त्यमीवा याम्यः ।
अनागतः नास्त्यागो याम्यः अपराधकारिण्यः । ऋतावृधः ऋतं वर्धयन्ति ऋतवृधः
संक्षितायां ऋतस्य दीर्यः । यज्ञवृद्धिहेतवः । देवीः देव्यो द्योतमानाः । अमृताः
नास्ति मृतं याम्यः मरणनिवर्तिकाः ॥ यद्वायमर्थः । ता इति द्वितीयावद्भवचनं ।
अमृताः अमरणाधर्मिणो देवाः पूर्वोक्ताः प्राणा वागादयस्ता अपः स्वदन्तु आस्वाद्-
यन्तु । कीदृशीः अस्मभ्यमयत्न्माः अस्मदर्धमस्माकं वा यत्ननाशिनीः । शेषं पूर्व-
वत् ॥ १२ ॥

a. इयं तै पक्षिषा तनूः ।

b. अयो मुञ्चामि न प्रज्ञाम् । अऽहोमुचः स्वाहाकृताः पृथिवीमार्षिशत ।

c. पृथिव्या सम्भव ॥ १३ ॥

का° [७ ४ ३६] मेद्वन्कृत्तविपाणया लोट् किचिद्वाद्दत्तञ्च्य तञ्च्यति । मूत्र
 कारिष्यन्मृद्गेण लोट् किचित्पृणादिकं वा गृह्णातीति सूत्रार्थः । हे यज्ञपुरुष इय
 पृथिवी ते तव यज्ञिया तनू यज्ञयोग्यो देशः । अतोऽस्या मूत्रोपकृतिपरिहाराय
 व्यवधानं कर्तुं लोट् तृणां वा स्वीकरोमीति भावः । यदा पृथिवीं प्रत्युच्यते ।
 हे पृथिवि इय लोट्द्वया ते तव यज्ञार्हा तनूस्तामाददञ्च्यति शेषः ॥ का° [७ ४
 ३७] अपो मुञ्चामीति मेरुतीति । अपो मूत्रद्वया अरु मुञ्चामि न प्रजा प्रजोत्य
 त्तिनिमित्तं रेतो न मुञ्चामि । अतो हे आपो मूत्राख्या यूप पृथिवीमाविशत प्रवि-
 शत । किन्मूता । अरुमुच अरुसः पापान्मुञ्चति पुरुष पृथक्कुर्वतीत्यर्थः । त
 या स्वाहाकृताः पूर्वं क्षीरपानकाले स्वाहेति मन्त्रेण स्वीकृताः । यदा स्वाहाकृताः
 सत्यो (12) भूमिमाविशत । का° [७ ४ ३८] पृथिव्या सम्भवेत्यान्तं निदधातीति ।
 गृहीतलोटादिकं मूत्रस्थाने क्षिपेत् । हे लोटादिकं पृथिव्या सह व सम्भव ए-
 कोभव ॥ १३ ॥

अग्ने त्व सु जागृहि वषट् सु मन्दिपीमहि ।

रक्षा णोऽप्रप्रयुहन्प्रबुधे न पुनस्काधि ॥ १४ ॥

का° [७ ४ ३९] अग्ने त्वमित्युक्त्वा स्वपितृभ्यः प्राङ्दक्षिणात् इति । अनुष्टुप्वाग्ने
 पी । हे अग्ने त्व सु जागृहि सुष्ठु निद्रारहितो भव । वष यज्ञमाना सु मन्दिपीम-
 हि सायु स्वस्याम । यदि मोदस्तुतिस्वप्रकृतिगतिषु (13) [धा° २ १२] अत्र
 स्वप्रार्थः । आशीर्लिङ्गुत्तमयडवचने वृषम् । किं च । नोऽस्मान्त्त किं कुर्वन्नप्र
 युहन् । पुरु प्रमादे । अप्रमाद्यन् । ययोऽतस्तिड इति [पा° ६ ३ १३९] संहितायां
 दीर्घः । नञ् धातुस्योरुपुभ्य इति [पा° ८ ४ २७] न इत्यस्य षात्वम् । नो अप्रयुहन्नि-
 त्यत्र एङ् पदान्तादतीति [पा° ६ १ १०९] पूर्वद्वये प्राप्ते प्रकृत्यान्तपादमध्यपरञ्च्यति
 [पा° ६ १ ११५] प्रकृतिभावः । किं च अग्ने नोऽस्मान्युन प्रबुधे प्रबोधाय कृधि कुरु
 प्रबोधनं प्रभुत्तस्यै प्रबुधे सपदादित्वाद्वाचि धित् । स्वपतोऽग्ने प्रार्थनं रक्षासां नाशा-
 प । तदुक्त्वा तित्तिरिणा । अग्निमेयाधिप कृत्वा स्वपिति रक्षासामपरुत्वाञ्च्यति ॥ १४ ॥

पुनर्मनः पुनरायुर्नः आगन्पुनः प्राणः पुनरात्मा नः आगन्पुनश्चक्षुः पुनः श्रो-
त्रं नः आगन् ।

विज्ञानरोगे अदव्यस्तनूपा अग्निर्नः पातु इरितादव्यत् ॥ १५ ॥

का० [७.४.४०.] विबुद्धमस्वप्स्यत् पुनर्मन इति वाचयतीति । मे मम यत्तमा-
नस्य मनः पुनरागन् सुप्तिकाले विलीय पुनरिदानीं शरीरे समागतम् । गमिर्ल-
डि शपि लुते क्लृप्त्वाञ्च्य इति [पा० ६.१.६८.] प्रत्ययलोपे मकारस्य नकारे
प्रथमैकवचने आगन्निति वृषम् । किं च स्वापकाले मे मदीयमायुर्नष्टप्राये भूत्वा
पुनरागन् इदानीं पुनरुत्पन्नमिवासीत् तथा मे प्राणो वायुः पुनरागन् तथा मे आ-
त्मा जीवः पुनरागतया मे चक्षुः पुनरागतया मे श्रोत्रं श्रवणोन्द्रियं पुनरागन् ।
सर्वं कृ वाऽहते स्वपतोऽपक्रामतीति श्रुतेः [३.२.२.२३.] स्वापकाले मनघादी-
नामपक्रमो भवति । तेषां पुनर्यथास्थानमागमनं प्रार्थयति । एवं सर्वेन्द्रियेषु समा-
गतेषु अग्रमग्निः अग्रव्यात् वदितुमयोग्यात् (14.) निन्दितात् इरितात्पापात् नो-
ऽस्मान्पातु पालयतु । यद्वा अग्रव्यात् इर्यशसो इरितात्पापाच्च पातु । किम्भूतो-
ऽग्निः । विज्ञानरः विद्येभ्यो नरेभ्यो क्लितः । सर्वपुरुषोपकारकः । नरे संज्ञाया-
मिति [पा० ६.३.१२१.] पूर्वपददीर्घः । अदव्यः केनाप्यक्लितः तनूपाः तनू पाती-
ति अस्मदीयशरीरपालकः ॥ १५ ॥

a. त्वमग्ने व्रतया अग्नि देवऽग्रा मर्त्येषा त्वं यज्ञेचीडाः ।

b. रास्वयेत्तोमा भूयो भर देवो नः सविता वसेदीता वस्वदात् ॥ १६ ॥

का० [७.५.१.२.] त्वमग्ने इत्याहु कुङ्कुवत्यं वा व्याकृत्येति । दीक्षितो यदा
क्रुथति व्रतविहङ्गं वा व्रूति तदा त्वमग्ने इत्यर्थं जपेत् । गापञ्चाग्नेयी वत्सदृशः ।
व्यूहेनानरपूषाम् । हे अग्ने देवो ग्योतनात्मकः त्वमा मर्त्येषु मनुष्यपर्वन्तेषु सर्व-
प्राणिषु व्रतया अग्नि व्रतस्य कर्मणः पालको भवसि । तथा या समन्ताग्नेषु
त्वमीडोऽसि । ईदिरथेपणाकर्मा पूजाकर्मा चेति पात्कः (15.) । याचितव्यः पू-
जयितव्यो वा भवसि । अतः पाक्षीति शेषः । यद्वा आकारद्वयं समुच्चयार्थं देवे
इति सप्तम्यन्तं पदं हे अग्ने त्वं देवे या देवेषु च मर्त्येषु आ मनुष्येषु च व्र-

तया असीति शेषं पूर्ववत् ॥ का* [७ ५ १६] लब्धमालम्ब्य वाचयति रास्वेपादि-
ति । क्रतौ प्राप्तं धनं स्पृष्ट्वा मल्लं पठेत् । रास्व । सोमदेवत्यं यतुः । हे सोम
रघन्नास्व एतावद्धनं देहि भूयः पुनरपि आभर धनं आरुर । रघन्होरिति [पा*
८ २ ३२ वा* १] भकारः । पतो वसोर्धनस्य दाता सविता देवो नोऽस्मभ्यं वसु
अदात् पूर्वमपि धनं दत्तवान् ॥ १६ ॥

VI a एषा ते शुक्र तनूरेतद्वर्षस्तया सम्भव आज्ञं गह ।

b. जूरसि धृता मनसा जुष्टा विष्णवे ॥ १७ ॥

का* [७ ६ ७ c] शालाद्वाराण्यपिधाय धौवं जुष्टां चतुर्विगृह्णाति वर्हित्स्वोणेन
हिरण्यं वद्वावदधात्येषा तज्जतीति । ध्रुवास्वमाज्यं जुष्टां चतुर्गृहीत्वा तत्राज्ये दर्भ-
तृणावदं स्वर्णं क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ एषा ते । हिरण्याज्यदेवतम् । हे शुक्र शुक्त
दीप्यमानाग्ने ते तव एषा तनू दृश्यमानमाज्यं शरीरम् । एतत् आज्ये प्रक्षिप्यमा-
णां हिरण्यं ते वर्षं त्वदीयं तेजः । तथा सम्भव आज्यवृषपा तन्वा एकीभव ।
ततो आज्ञं गह आज्ञ दीप्ती हिरण्यगतां दीप्तिं प्राप्नुहि । एतन्मल्लपाठेनाग्नेः स-
तेजस्य सतनूवं च संपद्यते । तदुक्तं तित्तिरिणा । सतेजसमिवेनं सतनुं करोती-
ति । पद्दायमर्थः । हे शुक्र आज्य एषा हिरण्यलक्षणा ते तनूः एतत्ते वर्षश्च ।
समानजन्म वै पयश्च हिरण्यं बोभयं स्वप्तिरेतसमिति श्रुतेः [३ २.४ c] । तथा हि-
रण्यलक्षणाया तन्वा सम्भव एकीभूय आज्ञं सोमं गह । आज्ञतेऽसौ धाष्ट तम् ।
सोमो वै आडिति [३ २.४ १.] श्रुतेः । का* [७ ६ १] जूरसीति जुहोतीति । वाग्दे-
वतम् । हे वान् त्वं जूरसि वेगयुक्तासि । पद्दा जीव प्राणधारणे । जीवयतीतिजूरः ।
जूरप्रत्यय । किम्भूता त्वं मनसा धृता नियमिता । तथा विष्णवे जुष्टा पशो वै वि-
ष्णुः । पद्दार्थं प्रीतियुक्ता । पद्दा पद्यर्वे चतुर्वी । पद्दास्य हचिता ॥ १७ ॥

तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसवे तन्वो यत्नमशीय स्वार्हा ।

c शुक्रमसि चन्द्रमस्यमृतमसि वैद्यदेवमसि ॥ १८ ॥

सत्यं सवो पस्या सा सत्यसवाः तस्याः सत्यसवसोऽधितवाभ्यनुज्ञायास्तस्य-
स्ते तयाविधायास्तव वाचः प्रसवेऽनुज्ञायां वर्तमानोऽसुं तन्यः शरीरस्य यत्नं

नियमनं दार्ढ्यमशीय प्राप्नुयाम् । स्वाहा इदमाज्यं कृतमस्तु ॥ कां [७. ६. १०.] शु-
क्रमसीति हिरण्यमुद्धृत्य वेद्यां तृषां निदधातीति । जुहां वद्धा स्यापितं हिरण्य-
मुद्धरेत् । शुक्रमसि । हिरण्यं देवता । हे हिरण्य त्वं शुक्रमसि शोचते शुक्रम् ।
शुच दीप्तौ । दीप्यमानमसि । तथा चन्द्रमाह्लादकमसि । चदि आह्लादने । चन्द-
तीति चन्द्रम् । अनृतं विनाशरहितमसि । अग्निसंयोगेऽपि हिरण्यस्य विनाशा-
भावः प्रसिद्धः । अग्नौ सुवर्णमक्षीणमिति याज्ञवल्क्योक्तोः । वैश्वदेवमसि । विश्वे-
षां देवानामिदं वैश्वदेवम् सर्वदेवसम्बन्धि । सर्वोऽपि देवो हिरण्यदानेन तु-
ष्येत् ॥ १८ ॥

चिदसि मनासि धीरसि दक्षिणासि क्षत्रियासि यज्ञियास्यदितिरस्युभयतः-
शीर्षी । सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येधि मित्रस्त्वा यदि वंघ्रीताम्पूपाध्नस्या-
विन्द्रायाश्चक्षाय ॥ १९ ॥

कां [७. ६. १५.] चिदसीत्येनामभिमन्त्रयतः इति । कण्डिकाद्वयेन एनां सोमक्र-
यणीमित्यर्थः । वाग्यूपाध्यारोपकल्पनया सोमक्रयणी गौः स्तूयते । हे वाग्देवता-
रूपे सोमक्रयणि त्वं चिदसि मनासि धीरसि । अन्तःकरणास्य चित्तमनोबुद्धय इति
तिम्बो वृत्तयः । तद्वृत्तणानि । अचेतनदेहादिसंघातस्य चेतनत्वं संपादयन्ती वा-
क्शवस्तुषु वा निर्विकल्परूपं सामान्यज्ञानं जनयन्ती वृत्तिश्चित्तं तदेवात्र चिदित्यु-
च्यते । लोके कंचित्यदार्यं दृष्ट्वा एवं भवति न वेति संकल्पविकल्पौ कुर्वाणा
वृत्तिर्मनः तदेवात्र मनेत्युच्यते । इदमित्यं भवत्येवेति निश्चयतृपा वृत्तिर्बुद्धिः सै-
वात्र धीशब्दिनोच्यते । वागात्मिका सोमक्रयणी चिन्मनोधोऽप्येव प्रशस्यते ।
चिदादिद्वयमारोप्य स्तुतिः कृता । दक्षिणादिद्वयत्वं तु विद्यमानमेव स्तूयते । हे
गौः त्वं दक्षिणासि । गवां देयद्रव्यत्वेन कर्मसु दक्षिणात्वं प्रसिद्धम् । यद्वा वाग्दा-
नस्य (१६.) प्रशस्तवाद्दक्षिणासि । भूमिदानात्परं नास्ति विद्यादानं ततोऽधिक-
मिति स्मृतिः । तथा क्षत्रियासि । सोमक्रयसाधनत्वेन । तथा हि । देवेषु क्षत्रजा-
त्यभिमानो सोमः । तद्वत्तं वृद्धारण्यके [माथ्य १.२. १३. कापत्र १.४ ११.] यान्ये-
तानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो बरुणः सोमो रुद्र इति । तेन सोमेन क्षत्रेणाभिम-

सद्यस्य सोमस्तताद्रव्यस्य क्रयहेतुवेन त्वं क्षत्रियासि । तद्रूपं चास्याः क्रयद्वारा त-
त्सन्वन्धिवाडुपचर्यते । अत एव यज्ञसन्वन्धिवान्वाज्ञिया यज्ञार्हासि । अदितिः अ-
खण्डिता अदीना देवमातृवृपासि । नास्ति दितिर्यस्याः सा । अदितिरदीना देवमा-
तेति यास्काः [निहं ४. २२.] । तथा उभयतःशीर्षां । उभयतः शीर्षे यस्याः सा ।
ज्योतिष्टोमस्याग्नययोः प्रायणीयोद्यनीययोः शीर्षत्वम् । द्वे शीर्षे प्रायणीयोद्यनी-
येऽस्ति यास्कोक्तेः [निहं १३. ७.] । पद्मोभयतःशीर्षां सर्वतोमुखो वागृपत्वात् ।
स धेनवा समानं सद्यपर्याप्तं वदतीति [३. २. ४. १६.] श्रुतेः । सा पूर्वीक्ता चिदादिद्व-
पा त्वं नोऽस्मदर्थे सुप्राची सुप्रतीची च एधि भव । सुष्टु प्राडुचति सुप्राची । सुष्टु
प्रत्युचति सुप्रतीची । प्रथमं सोमस्य क्रेतारं प्रति सुष्टु प्राडुचो भूत्वा पञ्चात्सो-
मेन सहस्रान्प्रत्यागन्तुं सुष्टु प्रत्युचो भवेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः [३. २. ४. १७.] ।
सुप्राची न एधि सोमं नोऽहेहीत्येवितदाह सुप्रतीची न एधि सोमेन नः सह पुनरे-
हीत्येवितदाहेति । किञ्च मित्रः सूर्यः पदि दक्षिणापादे त्वा त्वां यज्ञीतां वन्धनं करोतु
अप्रणाशाय । तथा पूषा पोषको देवः सूर्य एवाधनो मार्गात्पातु (17.) त्वां रक्ततु ।
यद्वा पूषेत्यावन्तं स्त्रीलिङ्गं पदम् पूषा पृथिवी त्वां मार्गात्पातु (18.) इयं वै पृथिवी
पूषेति [३. २. ४. १६.] श्रुतेः । किमर्थमिन्द्राय इन्द्रप्रतिव्यं किम्भूतयेन्द्राय अथक्षाप
अधि उपरि अक्षिणी यस्य सोऽध्यत्तस्तस्मै । दष्टे यज्ञस्वामिने इत्यर्थः ॥ १६ ॥

अनुं वा माता मन्यतामनुं पितानुं भ्राता सगर्भ्योऽनु सप्ता सपूष्यः ॥

सा देवि देवमहेहीन्द्राय सोमं रुद्रस्त्वावर्तयतु स्वस्ति सोमसप्ता पुनरे-
हिं ॥ २० ॥

किं च । सोमाकृषो प्रवृत्तां त्वां माता तदीया जननी अनुमन्यतामनुज्ञां द-
दातु । पितानुमन्यताम् । उपसर्गावृत्त्या क्रियापदावृत्तिः । सगर्भ्यः समाने गर्भे
भवः सहोदरो भ्रातानुमन्यताम् । समानस्य रुद्रस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केष्विति [पा १. ३.
८४.] समानपदस्य सदृशः । सपूष्यः समाने एकस्मिन्यूषे गोसमूहे भवः सपूष्यः
सप्ता वत्सोऽनुमन्यताम् ॥ हे देवि सोमरूपिणि सा त्वमिन्द्राय इन्द्रार्थं सोमं दे-
वमहेहि प्राप्तुं गच्छ । अह्मिभिरानुमिति शारुपूषिणः [निहं ५. २८.] । किं च रुद्रः

त्वा त्वां वर्तयतु (18a) सोमं गृह्णीत्या त्वितां त्वां रुद्रो देवोऽस्मान्प्रति निवर्तयतु ।
यद्वा रुद्रः त्वां प्रवर्तयतु । यतो रुद्राणां नातिक्रामति पशवः । सोमो देवः सप्ता
यस्याः सा सोममप्ता । ईदृशी सोमसद्विता सती स्वस्ति क्षेमेण पुनरेहि भूयो
ऽप्याग्रह ॥ २० ॥

VII वस्वस्यदितिरस्यादित्यासिं रुद्रासिं चन्द्रासिं ।

वृहस्पतिंश्चा सुन्ने रम्णातु रुद्रो वसुभिराचके ॥ २१ ॥

का° [७ ६ १६] उदीची नीयमानामनुगस्तो वस्वसीतीति ॥ अनुदुवृहृती
वा । सोमक्रयणाः स्तुतिः । सोमक्रयणा गोर्वस्वदित्यादित्यरुद्रचन्द्रवृषेण स्तूपते
वस्वीत्यादिपञ्चविशेषणैः । हे गोः त्वं वस्वी वसुवृपासि । अदितिदेवमातासि ।
द्वादशादित्यवृपासि । रुद्रा एकादशरुद्रवृपासि । चन्द्रवृपा चासि । किं च वृह-
स्पतिः सुन्ने त्वां रम्णातु रमयतु । रमतेर्व्यत्ययेन प्राप्रत्ययः । यद्वा रम्णातु संय-
मयतु । रम्णातिः संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वेति यास्कः [निर्ह° १०.१] । रुद्रो
वसुभिः अट्टदेवैः सद्भिः त्वामाचके रक्षितुं कामयताम् । आचकञ्शति चरुमान
शति कातिकर्मसु पठितः [निघ° २ ६] ॥ २१ ॥

a अदित्यास्वा मूर्धनाग्निषर्नि देवयज्ञे पृथिव्या इडायास्पदनसि धृतव-
त्स्वाहा । b अस्मि रमस्व । c अस्मि ते वन्धुः । d ते रायः ।
e मे रायः । f मा वयं रायस्यापेण विषोऽम् । g तोतो रायः ॥ २२ ॥

का° [७. ६ १७ १८.] पट्पदान्यतित्य सतमं पर्युपविशसि क्षिरण्यमस्मिन्निधा-
यामिञ्जुहोत्यदित्यास्वेतीति । आन्यदेवते यजुः । अदित्याः अखाण्डतायाः पृथि-
व्याः भुवो मूर्धन्मूर्धनि शिरोवृषे देवयज्ञे देवानां यागयोग्यस्थाने हे आन्य त्वा
त्वामाग्निषर्नि आचारयामि । धृ चरणादीयोः । पृथिव्या क्षेत्रे मूर्धा पदेवयज्ञमि-
ति तित्तिरित्युतेदेवयज्ञस्य पृथिवीमूर्धत्वम् । किं च हे स्वानविशेष तमिडायाः
गोः पदनसि गोपदेनाद्धित्वात्तद्रूपनासि तद्य पदं धृतवत् धृतयुक्तं कर्तुं स्वाहा
जुहोमि ॥ का° [७. ६. ११.] स्फयेन पदं त्रिः परिलिखत्यस्मि रमस्वेति । हे गोः

पद वमस्मि अस्मानु रमन्व क्रीडां कुरु ॥ का° [७ ६ २०] समुद्धृत्य पद७ स्यात्या-
 मात्रपत्यस्मि ते वन्दुरिति । हे सोमऋषणोपद ते तत्र अस्मि वन्दुः वयं वन्दुभूताः
 स्म । सुषां सुलुगिति [पा° ७ १.३१] जस. श्रेयादेशे अस्मि इति वृषम् ॥ का°
 [७ ६ ०१] यजमानाय पद प्रयहति त्वे राय इति । हे यजमान त्वे त्वयि रायो ध-
 नानि एतत्पदद्वयेण तिष्ठन्विति शेषः । यदात्र रायः पशवः । पशवो वै राय
 इति श्रुते [३ ३ १ ८] । त्वयि पशवः सत्तु ॥ का° [७ ६ २२] मे राय इति यज-
 मान प्रतिगृह्णातीति । मे मायि यजमाने रायो धनानि पदद्वयेण तिष्ठन्तु । पशवो
 मायि सत्तु । उः श्रेयादेशे मे इति वृषम् । का° [७ ६ २३] ना वयमित्यध्वर्युरात्मा-
 न७ साभृशतीति । वयमध्वर्युप्रभृतयो रायस्योपेण धनस्य पुद्या ना वियोञ्ज वि-
 युक्ता मा भवाम । योतिर्माडि लुडिति [पा° ३.३ १७५] लुडि उत्तमवडवचने
 वियोष्मिति वृषम् ॥ का° [७ ६ २४ २५] इत्वा पत्यै पदं प्रयहति नेटा तोत इ-
 त्यनां वाचयतीति । तोतशब्दः कल्पत्रवाची अव्ययम् । तोत. कल्पे रायो ध-
 नानि पशवो वा पदद्वयेण तिष्ठन्तु । पदाव्ययानामनेकार्थवातोत शब्दो युष्मत्य-
 षय । तोत' त्वयि राय' सत्तु ॥०२॥

समप्ये देव्या प्रिया सं दक्षिणाग्रोरुचक्षसा ।

मा मञ्ज्रायु प्रमोषीर्मीञ्च्यहं तव । वीरं विदेय तव देवि संदक्षिं ॥२३॥

का° [७ ६ ०६] सोमऋषया च समीह्यमाणा७ समप्यइतीति । एनां वा-
 चयतीत्यनुवर्तते । आस्तारपङ्क्तिः पञ्चाशीः । यस्या आग्वावटान्तरो पादावच्यौ
 द्वादशान्तरो सास्तारपङ्क्तिः । अच्यौ चेदास्तारपङ्क्तिरिति वचनात् ॥ सोमऋषणोतः
 पञ्चाशिप्रमाशास्ते । हे सोमऋषणि देव्या ग्योतमानया त्वया प्रिया बुद्ध्या सह
 बुद्धिपूर्वमरु समग्ये अदक्षि दृष्टैर्ययः । एवा प्रकयने इत्यस्य धातोः संपूर्वस्य
 लुडि ताडि अस्यतिवज्जिग्यातिभ्योऽङिति [पा° ३ १ ५२] च्छेऽङि उत्तमैरवचने
 कर्मणि समग्येऽइति वृषम् । इकं संपदं पादपूरुणाय । किम्भूतया त्वया दक्षिणा-
 या दक्षिणाग्रोरुचक्षसा । तथा उरुचक्षसा उरु चटे सौरुचक्षसास्तया विस्तीर्णदर्श-
 नया । इत्रविश त्वे मे मन पञ्चा आयु मा प्रमोषीः मा एषडय । मुष स्तीये

लुडि द्रुपम् ॥ सो अरु तव । तव सोमक्रयणा आपुररु पत्नी मा उ मैव प्रमो-
पिपमित्यध्यास्तार । मार्यो मोऽस्त्यव्ययं वा । अरु तवायुर्न नाशयामोत्यर्थ । किं
च । वीर विदेय तव देवि सदृशि हे देवि गो तव सदृशि सदृशन्ति सति वीर
पुत्र विदेय लभिये । सदृशन्ति सदृक भवति वित् । त्रिद्रु लागि इत्यस्य व्यत्ययेन
तुदादिभ्य श इति [पा० ३ १ ७०] शप्रत्यये लिटि द्रुपम् ॥२३॥

VIII ० एष ते गावत्रो भाग इति मे सोमाय व्रूतादेष ते त्रैद्रुभो भाग - द्वेष
ते ज्ञागतो भा० व्रूताहन्दोन्नामानाः साम्राज्य गृह्णिते मे सोमाय द्रू-
तात् ॥

b आत्माऽसौऽसि शुकृन्ते प्रक्षो विचिन्त्या विचिन्वतु ॥२४॥

का० [७ ७ ८] एष तः इति वाचयतीति । मन्त्रचतुष्टय यज्ञमान. पठित् । हे
अध्वर्यो सोमाय सोमामिमानिने देवाय मे इति वचा व्रूयात् व्रूहि वयस्य । इति
किम् । हे सोम ते तव एष पुरो दृश्यमानो भागो गावत्रो गावत्रोसम्बन्धी ।
गावत्रोहन्दोऽर्थं तव क्रयो न तु धर्दार्यमिति यज्ञमानाभिप्राय । त ममाभिप्रायं
सोमाय कथयित्थ्यर्थ ॥ ते तव एष त्रैद्रुभ त्रिद्रुपहन्दसः सम्बन्धी भाग इति मे
ऽभिप्रायमध्वर्यो सोमाय त्व व्रूहि । एवमये ऽपि ॥ ज्ञागतो ज्ञागतीहन्दस सम्ब-
न्धी । अन्यत्पूर्ववत् ॥ हन्दोन्नामानाम् हन्द इति नाम येषामन्येषामन्युषिगादीना
ताः हन्दोन्नामानः । तेषा साम्राज्य गृह सत्रेषा हन्दसामाधिपत्य प्राप्नुहि । इति
मे वच सोमाय व्रूतात्कथय । य सोमाय हन्दसामाधिपत्यं दत्त्वा क्रोषाति तं स
स्वामाभाभिपत्य प्राप्नोति । तदुक्तं तित्तिरिणा । या वै सोमः राजानः साम्राज्य
लोके गमयिष्य क्रोषाति गृह्णति स्वामाः साम्राज्यमिति । अत एतेर्नलै सोमस्य
राज्याभि सूचिता । गायत्र्यादिहन्दोदेवता यत्र तिष्ठति स हन्दोलोऽस्तदाधिपत्य
प्राप्य (19) सोम क्रोषान स्वामिपत्यभागभवतीत्यभिप्रायः ॥ का० [७ ७ १] प्रा
दुपविश्राम्नाऽसौऽसि सोममालभतः इति । हे सोम त्व क्रयपयमागत. सजा
त्माऽसौऽसि । शुकः शुक्लास्तदाः ते तव व्रूहि । अरु एव व्रूहि । शुकवदमैन्द्रवा
घनादिग्रहाणामुपलक्षणम् । शुकदायः सर्वे तव व्रूहि इत्यर्थ ॥ विचित । वि-

चिन्वतीति प्रियत' विप्रिनेन चयनस्य रतारः वा विचिन्वतु विप्रिक्तं पुर्वतु
सारसारविप्रैक कृत्वा सारभूत समूहयन्वित्यर्थः ॥ २४ ॥

a अभि त्व देव्यः सत्रितारमोषगोः क्विक्रंतुमर्थामि सत्यसत्रं र्वपामभि
प्रिय मति क्विम् ॥

ऊर्धा यस्यामतिर्भा अदिशुतत्सत्रीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुत्रतु' क'
पा स्व ॥

b प्रज्ञाभ्यंस्त्रा ॥ c प्रज्ञास्त्रानुप्राणतु प्रज्ञास्त्रमनुप्राणोहि ॥ २५ ॥

का' [७ ७ १० १३] सोमोपनहन द्विगुणं चतुर्गुणं वा स्तृणाति प्राग्दशमुदग्वा
तस्मित्सोम मिमीते दशरुवोऽभि त्यमिमीते । सावित्र्यष्टि । त्य तं सत्रितार
देवमभ्यर्चामि सर्जत' पूनयामि । किन्भूत देवम् । ओषणोः ग्वावाप्रयिच्योरतरा
वर्तमानमिति शेषः । ओषणोरिति ग्वावाप्रयिच्योरानामसु [निघं ३ ३० (20)] पठि-
तम् । तथा क्विक्रंतु क्वि क्रंतुः यस्य त मेधाक्विक्रमाणां । सत्यसत्र सत्यः स
वो यस्य अत्रितवप्रेरणाम् । तथा र्वपाम् र्वानि दधातीति र्वपाम् र्वाना
धारक पोषक दातार वा । अभिप्रियं (21) सर्वत' प्रीतिविषयम् । मति मन्यत
इति मतिस्त मननरोग्यम् । क्वि ऋतदर्शनम् (22) । किं च यस्य सत्रितुर्भा
दीति अमति रेनापि मातुमशयया सती ऊर्धा गगनाभिमुपै सत्रीमन्यदिशुतत्
सत्र प्रसत्र प्रवृत्तिर्नक्षत्रादीनां यस्मिन्स सत्रीमा तस्मिन्गगनप्रदेशे सर्वाणि व
स्तूनि ग्योतयते (23) ॥ यद्वायमर्थः । यस्यामतिरात्ममयी भा ऊर्धा गगने सर्जम
दिशुतत् । अमाशब्द आत्मप्रचन' आत्ममयी ततिर्नतिर्वा अमतिः । तन्यतइति
नति दीति । मतिरपि प्रकाशदृष्ट्यादीनि । अमाततिशब्दस्य वा अमतिभात्र
(24) । सत्रितुर्भाप्रिणयणम् । आत्मप्रकाशमयी ततिर्नतिर्वा यस्य भा अदिशु
तत् । किंनिमित्तम् । सत्रीमनि अनुज्ञानिमित्त सर्जान्कर्मणनुज्ञातुमित्यर्थः । पु
प्रसत्रिचर्यया [धा' ७२ ४३] । वृत्तस्तुभ्य ईमनिन्निति (25) ईमनिच् । गुणावदि-
शो । सत्रीमा (26) प्रसत्रोऽनुज्ञेत्यभिधानम् ॥ स स्वरादित्य' । नृपा वन्प्यन
यु तथा कृत्वा वन्प्यनया अमिमीत सोममिति शेषः । श्तायान्सोम इति तद्वीं

परिमाणं निश्चितवानित्यर्थः । किम्भूतं स्व हिरण्यपाणि हिरण्यपाणो यस्य सोत्रवर्णाभरणयुक्ताहस्तः । सुकृतु सासुसकृत्य ॥ का° [७ ७ २०] अतात्समृद्धौ स्त्रीपेण वराति प्रजाभ्यस्त्रेतीति । हे सोम प्रजाभ्य प्रजानामुपसाराय वा त्वां वरामीति ज्ञेय ॥ का° [७ ७ २१] अङ्गुल्या मध्ये विवृणाति प्रजास्वानुप्राणस्त्रितीति । उलीपेण वदस्य सामदेवस्य आसरोधो मा भूदिति विवर कुर्यादिति सूत्रार्थः । हे सोम प्रजास्त्वामनुप्राणतु आस कुर्वत त्वामनुसृत्य सर्वा प्रजा आस कुर्वतु जीवतु । तथा हे साम प्रजा अनुश्वास कुर्वती प्रजा अनुसृत्य प्राणिद्वि आस कुरु । प्रजाना तव च वदाचित् आसराधा मा भूत् परस्परमनुसृत्य जीवनं भवत्वित्यभिप्रायेण विवरकरणमित्यर्थः ॥ २५ ॥

IX a शुकृ वा शुक्रेण क्रीणामि चन्द्र चन्द्रेणामृतममृतेन ।

b समे ते गो । c अस्मि ते चन्द्राणि ।

d तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णा परमणा पशुना क्रीयते सरुखपोप पुष्यम् ॥ २६ ॥

का° [७ ८ १६] शुकृ इति हिरण्यमालम्ब्य वाचयतीति । हे सोम शुकृ दोष्यमानं वा त्वां शुक्रेण दीप्यमानेन हिरण्येन क्रीणामि क्रीतं करोमि । किम्भूतं वा चन्द्रं यदि आह्लादने पल्लहेतुवेनाह्लादकरम् । तथा अमृतं स्वाद्वेनामृतसमानम् । किम्भूतेन शुक्रेण चन्द्रेणाह्लादकरेण तवामृतेनाग्निसयोगादिनापि विनागरहितेन ॥ का° [७ ८ १७] समे तद्भूति सामविक्रयिणाऽहिरण्येनाभिकम्पयतीति । यो हिरण्यमादाय सोम विक्रीणीति तं हिरण्येनाभिकम्पयेत् । तदस्ते हिरण्यं दद्याद्वा स्वीकुर्वस्त निराण कुर्यादिति (27) सूत्रार्थः ॥ पशुं प्रथमार्थे । हे सोमविक्रयिन् गो गौ सोममून्यत्वेन तुभ्यं दत्ता सा वदीया गौ पुनः प्रत्यावृत्य समे यामाने तिष्ठतु । हिरण्यमेव तत्रास्तु गोर्मा भूदित्यर्थः ॥ यद्वा ते गो समे वर्तते । गोर्मा क्षमा (28) क्षामित्युक्ते [निय° १ १ (29)] ग्मा गो तत्रा सरु वर्तमानं समस्तास्मिन् समे ते गौरिति यजमाने ते गौरिति श्रुति [३ ३ ३ ७] समो यजमानः ॥ का° [७ ८ १८] अस्मि तद्भूति यजमानसहितं (30) निद-

धातीति । यजमाने प्रत्यर्पितं यद्बोद्धव्यं तत्पुनर्यजमानसहितं सोमविक्रयिणः पु-
 रतो निदध्यादिति सूत्रार्यः । हे सोमविक्रयिन् ते चन्द्राणि तुभ्यं दत्तानि यानि
 हिरण्यानि तान्यस्मे अस्मासु प्रत्यावृत्य तिष्ठतु तव गौरिव सोममूल्यमस्तु हि-
 रण्यानि मा भुवन्नित्यर्थः ॥ का* [७. ८. २०.] अज्ञां प्रत्यङ्मुखीमालिन्ध्य वाचयति त-
 पसस्तनूतितीति । अर्थे अज्ञा देवतास्य यज्ञुप्रोऽर्थे सोमः । हे अज्ञे त्वं तपसः पुण्य-
 स्य तनूरसि देहोऽसि । द्विवि स्थितस्य यज्ञियस्थानयनायाज्ञां गृहीत्वा गायत्री ज-
 गामिति तित्तिरिणा सोमारुरूपोयाख्यानि उतावाद्वायाः पुण्यशरीरवम् । किं च
 हे अज्ञे त्वं प्रजापतेर्वर्षीऽसि वर्षीं देहः । यथा प्रजापतिः सर्वदेवताप्रिय एवम-
 ज्ञापि । तदुक्तं तित्तिरिणा । सा वाऽद्या सर्वदेवत्या यदज्ञेति । एवमज्ञामुक्त्वा
 सोमं प्रत्याह । हे सोम परमेण पशुना उत्तमेनाज्ञालक्षणेनाग्नेन पशुना त्वं क्री-
 यसे । तपसस्तनूयाद्वाया उत्तमवम् । अतस्तव प्रसादात्सहस्रपोषं पुत्रपद्यादिस-
 रुन्वाणां पोषो यथा भवति तथा पुष्येयं पुष्टो भूयासम् ॥ यदायमर्थः । हे अज्ञे त्वं
 प्रजापतेस्तपसस्तनूरसि प्रजापतितापोदपासि तत उत्पन्नयात् । तदुक्तं श्रुत्या [३.
 ३. ३. ८.] । तपसो ह वाऽद्या प्रजापतेः सम्भूता यदज्ञेति । किं च प्रजापतेर्वर्षी
 इयं तमसि । त्रिगुणव्यात्प्रजापतेस्त्रिद्वयवम् । अज्ञापि प्रतिसेवत्सरं त्रिवारं प्रसूते
 तस्मात्प्रजापतेर्वर्षीवम् (31.) । तदुक्तं श्रुत्या [३. ३. ३. ८.] । सा यत्तिः संवत्सरस्य
 ज्ञापते तेन प्रजापतेर्वर्षी (32.) इति । एवमज्ञां स्तुत्वा सोममाह । परमेणोत्कृष्टेन
 पशुवाजया त्वं क्रीयसे ततोऽहं सहस्रपोषं सहस्रं प्राणिनां पुत्रातीति सहस्रपोषं
 धनं पुष्येयं पुत्रियां वर्षीयेयमित्यर्थः । पुत्रातिर्व्यत्ययेन जे प्रत्यये लिङि पुष्यमिति
 द्वयम् ॥ २६ ॥

a. मित्रो न हृदि सुमित्रयः ।

b. इन्द्रस्योहमाविशं दनिणामुशनुशक्तं स्योनः स्योनम् ।

c. स्वान् अज्ञाद्विर्धम्भरिं हस्तं सुहस्तं कृशानो ।

हृते वैः सोमक्रयं पास्तान् रक्षथं मा धौ दभन् ॥ २७ ॥

का* [७. ८. २१.] सञ्चिनाज्ञां प्रयहन्मित्रो न इति दक्षिणेन सोममादयिति ॥

सौम्यम् । हे सोम त्व नोऽस्मान्प्रत्येहि आगह् । किम्भूतस्त्र मित्र सखा प्रीति-
युत पद्म मित्र रविद्वय । तथा सुमित्रम् शोभनानि मित्राणि दधाति पुष्यति
सुमित्रम् । क्रीया वाससात्रद्वस्य सोमस्य वरुणदेवताकृत्रेण क्रूरत्वात्तहात्यर्थी मि-
त्रेण प्रार्थ्यते । तदाह् तित्तिरि । वारुणो वै क्रीत सोम उपनद्धो मित्रो न
एहि सुमित्रम् इत्याह् शाल्ये इति ॥ का० [७ ८ २३] दक्षितोरो दक्षिणे प्रत्युक्ष्य
वासो निदधातीन्द्रस्योहमितीति । वास प्रत्युक्ष्य वस्त्रमुपरिस्थाप्य सोम निदध्या
दित्यर्थ ॥ यज्ञमानद्वयेण परमैश्वर्येणोपेतत्वाद्त्रेन्द्रशब्देन यज्ञमान । तथा च श्रु-
ति [३ ३ ३ १०] । एष वाऽअत्रेन्द्रो भवति यज्ञमान इति । हे सोम त्वमि-
न्द्रस्य यज्ञमानस्य दक्षिणमूर्ध्नाविश दक्षिणे ऊरावुपविशेत्यर्थ । किम्भूतस्त्रमुशन्
वश कात्तो वाटि उशन् शतृप्रत्यय ऊह कामयमान । तथा स्योन सुखभूतः ।
किम्भूतमूर्ध्मुशत सोम कामयमान स्योनमुपवेशे सुखकरम् । पुरा देवा सोम
क्रीतमिन्द्रस्योरावुपविशयत्तस्माद्त्रेन्द्रशब्देन यज्ञमान । तदाह् तित्तिरिः देवा वै
सोममक्रीणास्तमिन्द्रस्योरौ दक्षिणऽआसादपन् स खलु वाऽएतर्हीन्द्रो यो यज्ञति
तस्मादेवमाहेति । का० [७ ८ २४] स्वान भ्रजति जपति सोमविक्रयिणामीक्षमाण
इति । स्वनति स्वान । भ्रजति शोभतेऽसौ भ्राज । अद्भ्य पापस्यारिरद्भारि ।
विभर्ति पुत्राति विद्यमिति वम्भारि । हस्तति हस्त सर्वदा कृष्टद्वय । शोभनो
हस्तौ यस्य सुहस्त । कृश उर्वलमनिति जीवयतीति कृशानु । स्वानाद्य सप्त
सोमरक्षका देवविशेषाः । हे स्वानाद्यः सप्त देवा वो युष्माकमेते सोमरूपणा
सोम क्रीयते यैस्ते सोम क्रेतुमानीता हिरण्पादिपर्दार्या पुरत स्वापिता । ता
न्यर्दार्यान्यै रक्षाधमवत । वो युष्मान्मा दम्भैरिणो मा हिसिपत । स्वानाद्यो
पिण्याधिष्ठातार सोमरक्षका । तदाह् तित्तिरि । स्वान भ्रजित्वाह् ते चामुष्णि
घ्नोन्ते सोमरक्षानिति ॥ २७ ॥

परि माग्ने दुश्चरिताद्वाधस्वा मा सुचरिते भज ।

उदायुषा स्वायुषोदस्याममृतांशाऽअनु ॥ २८ ॥

का० [७ १ १] गृहीतसोम परि माग्ने इति वाचयतीति । अग्निदेवत्या पुर

स्तादृशती । यस्या आगो दादशाक्षरस्त्रयोऽष्टाक्षरः पादः सा पुरस्तादृशती ।
 आगश्चेत्पुरस्तादृशतीत्युक्ते । हे अग्ने दुश्चरितात्यायान्मा मां परिवाधस्व परितो
 निवारय । मे पापे प्रवृत्तिर्मा भूदित्यर्थः । सुचरिते शोभने चरित्रे सदाचाररूपे
 पुण्ये मा मां पन्नमानमगन्न सर्वतो भन्न स्वापयेत्यर्थः ॥ का* [७ १.३] उदायुपेत्यु-
 त्वानमिति । उदायुपा उत्कृष्टेन चिरजीवनलक्षणानायुपा (32) निमित्तेन तया
 स्वायुपा यागदानादिना शोभनेनायुपा निमित्तभूतेन अमृताननु सोमादिदेवाननु-
 सृत्य उदस्यामरुमुत्थितवानस्मि । तिष्ठतेर्नुडि वृषम् ॥ २८ ॥

प्रति पन्वामपद्माहि स्वस्तिगामनेरुसम् ।

पेन विद्याः परि द्विषो वृषाति विन्दते वसु ॥ २९ ॥

का* [७ १ ४] शोर्लि सोमं कृवा पाणिमस्तर्थाय प्रति पन्वामित्यनोऽभ्येतीति ।
 शकटमभिलक्ष्य गहेदित्यर्थः । अनुदुप्ययिदेवत्या । पन्वानं स्तौति । पन्वां प-
 न्वानं मार्ग प्रत्यपद्माहि वयं प्रत्ययगामहि प्रतिपन्नाः प्राप्ता अभूमेत्यर्थः । पद्
 गतावित्यस्य व्यत्ययेन अपि लुप्ते लटि वृषम् । विभक्तिः पूर्वसवर्णे पन्वामिति
 वृषम् । किम्भूते पन्वानं स्वस्तिगां स्वस्ति जनेण गम्यते यत्र स स्वस्तिगास्तं
 जनेण गन्तु योग्यम् । गनेर्त्रिंशति प्रत्यये त्रिङ्गनोरनुनासिरुस्यादिति [पा* ६ ४ ४१.]
 भग्नारस्याकारे वृषम् । तया अनेरुसम् इहः पापवृषधोरादिवाधस्तद्गदितम् । यद्वा
 इहं इत्यपराधनाम । यत्र गतानामपराधो नास्ति । येन यथा गह्वरुहूपो विद्याः
 विद्यान्सर्वान्द्विषो द्वेषिणधोरादीन्यरिषृणानि परितो वर्जयति । वृषी वर्जने रु-
 धादिः । वसु विन्दते धनं च लभते तं पन्वानमिति पूर्वत्रान्वयः । त्रिङ्ग लभि
 ॥ २९ ॥

λ. a अदित्यास्वर्गसि । b. अदित्ये सद् आसीद् ।

c. अस्तभ्रादृयां वृषभोऽश्चरिर्ज्ञमर्मिणीत वरिणारण पृविद्याः ।

आसीदुद्विद्या भुवनानि सुभाट्टिचेत्तानि धरुणस्य वृणानि ॥ ३० ॥

का* [७.१.१.] कृत्वादिनामास्मिन्नास्तृषात्पदित्यास्यगितीति । अस्मिन्शकटे इ-

त्यर्थः । हे कृत्वाजिन त्वमदित्यास्त्रमासि अखण्डितायाः पृथिव्या त्वय्यं भवति ॥
 का० [७ १ १] तस्मिन्सोमं निदधात्वदित्यै सद् इतीति । हे सोम त्वमदित्यै सद्ः
 अदितिर्भूमिः सम्बन्धि स्यान्मासीद् सर्वतः प्राञ्चिह्नि तत्रोपविशेत्यर्थः ॥ का० [७ १.
 ८] अस्तभ्राद्ग्यामिति सोममालम्ब्य वाचयतीति । हे वरुणदेवते त्रिष्टुभौ । क्री-
 तसोमस्य वरुणदेवतत्वाद्वरुणो ब्रह्मरूपेण स्तूयते । वृषभः श्रेष्ठो वरुणो ग्याम-
 स्तभ्रात् गुलोको यथा न पतति तथा स्वकीययाज्ञया स्तम्भितवान् । तयाक्षरि-
 क्षमप्यस्तभ्रात् । तथा पृथिव्या वरिमाणं भूमेरुत्त्रममिमीत मिमीते । उरोर्भावी
 वरिमा तम् (३३) । एतावती भूरिति परिमाणं ज्ञानातीत्यर्थः । तथा सम्राट् स-
 म्यग्राज्ञामानो वरुणो विद्या विद्यानि सर्वाणि भुवनानि आसीद्त् लोकांश्चा-
 प्रोति । विद्या विद्यानि सर्वाणि इत् एवार्थे सर्वाण्येव वरुणस्य व्रतानि कर्मा-
 णि । यद्वा इदित्यव्ययमित्यमर्थे । इदित्यं तानि गुलोकस्तम्भनादीनि वरुणस्य
 व्रतानि व्रतवन्निपतानि । सर्वदा तानि करोतीत्यर्थः ॥३०॥

वनेषु व्यत्तरिंजं ततान् वाजमर्वत्सु पर्य उन्विषासु ।

कृत्सु क्रतुं वरुणो विद्मिं दिवि सूर्यमदधात्सोममद्रौ ॥३१॥

का० [७ १ १] वनेषु व्यत्तरिंजमिति सोमपर्याणाद्धनेन परित्येति । दन्धन-
 हेतुना वस्त्रेण परितो वेष्टयित्वेत्यर्थः । वि उपसर्गस्ततानित्यनेन सम्बध्यते । व-
 रुणो वनेषु वनगतवृक्षादिषु अत्तरिंजमाकाशं विततान् । यद्यपि सर्वगतमत्तरि-
 ङं तथापि तत्र मूर्तद्रव्याभावादत्यक्तं वित्तारितवान् । तथार्थत्सु अश्वेषु वाजं व-
 तं विततानित्यनुवर्तते । यद्वावत्सु पुरुषेषु वाजं वीर्यं विततान् । वीर्यं वै वाजं
 पुमांस्तो ऽर्वत इति श्रुतिः [३ ३ ४ ७] । तथा उन्विषासु पर्य क्षीरं विततान् उ-
 न्विषाणञ्चो गोनामसु पठितं [निघ० २ ११] । कृत्सु कृद्वेषु व्रतु सकल्पं तद्-
 त्तियुतं मनो विततान् । विन्नु प्रजासु अग्निं ऋत्वाग्निम् । दिवि गुलांकिं सूर्यं वि-
 ततान् । अद्रौ पर्वते सोमं वल्लीद्वयमदधात्स्वपितवान् । पर्वतपाषाणासंधिषु
 सोमवल्गा उत्पन्नमानवाद्द्रौ सोमस्यापननुत्तम् । तदाह तित्तिरिः । सोमम-
 द्धावित्याह प्रावाणो वाऽअद्रयस्तेषु वाऽएष सोमं निदधातीति । य एवं मन्त्र

द्वयोत्तल्युलान्तम्भनादिसामर्थ्यान्यरत्रक्षलक्षणो वरुणास्तं वयं स्तुम इति शेष
॥३१॥

सूर्यस्य चक्षुरोरोरुग्नेरुक्त्वा कनीनकम् ।

यत्रैतशेभिरीयेत्ते श्राद्धमानो विपश्चिता ॥३२॥

का० [७ १ १] कृत्वाग्निं पुरस्तादासजति सूर्यस्य चक्षुरितीति । कृत्वाग्निदेव
त्यानुद्गुप् । हे कृत्वाग्निं त्वं सूर्यस्य चक्षुर्नेत्रं त्वमारोह (३४) । तथा अग्नेर्वज्रे
त्वा नेत्रस्य कनीनक (३५) तारका चारोह तयोश्चेत्तराम्भव यथेताभ्या दृश्यस
ऽइत्यर्थः । यत्र यस्मिन्नेत्रयोर्दर्शने विपश्चिता विदुषा सर्वज्ञेन सूर्येणाग्निना च श्रा
द्धमानं दीप्यमानं सन्नेतशेभिरेतशैर्यैस्त्रयीयसे गच्छति । एतश्च इत्यथनामसु
[निष० १ १४] पठितम् । यत्र त्वमद्यैर्गच्छति । ई गतौ दिवादिरात्मनेपदी । एत-
शैरिति करणातृतीया । यदा कर्मणि रूपमेतशैरिति कर्तरि तृतीया । यत्रायैस्त्र
यीयसे इत्यर्थः । कृत्वाग्निनस्य पुस्त्रमार्यम् । सूर्याग्निदृष्टिविषयत्वे सति मार्गो रक्तो-
वाधरहितो भवति । तदुक्तं तित्तिरिणा । एष वास्य एतु रक्तोरुणा पन्था यो
ऽग्नेश्च सूर्यस्य चेति ॥३२॥

अत्रैतं धूर्पाहो पुण्येयामनभ्रु अवीरुणो ब्रह्मचोदनौ ।

स्वस्ति यज्ञमानस्य गृहान्गह्णतम् ॥३३॥

का० [७ १ ११] अनडाहो पुनत्तुस्रैतमितीति । आनडुहो उर्ध्वरुहो ।
यस्याह्वय पादा द्वादशाक्षरा सोर्ध्वरुहो । त्रिजागतोर्ध्वरुहोत्युक्तो । अत्रायो
दशार्ण द्वितीयस्त्रयोदशार्णोत्तेनेकोना । हे उहो अनडाहो पुषामेतमागतमेत्य
च स्वयमेव पुण्येयां रये युतौ भवतम् । किन्भूतो युवाम् धूर्पाहो धुरं सरुते तौ
धूर्पाहो शक्रधुर योहु समर्थौ । तथा अनभ्रु नेत्रयोश्चरुहोती सोत्सारुधित्यर्थः ।
अवीरुणो न वीरान्द तस्तौ । गृह्णादिभिर्जिराणां शिशूनां रुननमजुर्थाणौ । ब्र-
ह्मचोदनौ ब्रह्मणो विप्रन्चोदयतस्तौ ब्राह्मणानां यज्ञ प्रति प्रैर्यौ । एवं स-
न्धाध्य प्रयोदानमारु । तथाजिधौ युवा स्वस्ति जैमेण यज्ञमानस्य गृहान्गति ग-
ह्णतम् ॥३३॥

भद्रो मेऽसि प्रचवस्व भुवस्यते विद्यान्यभि धामानि ॥

मा त्वा परिपरिणो विदन्मा त्वा परिपन्विनो विदन्मा त्वा वृका अथायवो विदन् ॥

श्वेनो भूवा परापत यज्ञमानस्य गृहान्गह तन्नो सःस्कृतम् ॥ ३४ ॥

का० [७ १ ११] भद्रो मऽइति वाचयतीति । सौम्यं यजुः । हे सोम मे मह्यं यज्ञमानाय मद्रुपकारार्थं त्व भद्रोऽसि कल्याणद्वयोऽसि । भदि कल्याणे । हे भुवः पते भूशब्देन भूमौ स्थितानि भूतानि यज्ञमानाधर्युप्रभृतीन्नुच्यते । तेषां भूतानां पालकत्वात्पतिः सोमः । तदाह तित्तिरिः । प्रचवस्व भुवस्यतऽइत्याह भूतानां श्वेन पतिरिति । तथाविध हे सोम विद्यानि सर्वाणि धामान्यभि स्वानानि प-
वीशालाहर्विधानप्रभृतीनि अभिलक्ष्य प्रचवस्व । प्रकर्षेण गह । च्युङ्गती । प्र-
चवमानं त्वा त्वां परिपरिणो मा विदन् मा ज्ञानक्षु । सर्वतः संचरन्तस्तस्वरवि-
शेषाः परिपरिण उच्यन्ते । तथा परिपन्विनो यागस्य प्रतिषेधका शत्रवस्त्वां मा
विदन् । इन्द्रसि परिपन्विपरिपरिणो पर्यवस्थातरिति [पा० ५ २ ८१] निपाता-
वेतौ । तथा वृका विकर्तनशीला अरण्यस्थानो दुर्जना वा त्वां मा विदन् । कि-
म्भूता वृकाः । अथायवः परस्यायं कर्तुमिहसि तऽअथायवः । सुप आत्मनः क्व-
न्निति [पा० ३ १ ८] क्वचि । अथायस्यादित्याकारः [पा० ७ ४ ३०] । क्वाहन्द्रसी-
ति [पा० ३ २ १००] क्वजत्तादुप्रत्ययः । किंच श्वेनो भूवा श्वेनद्रुपमासाय श्वे
नाप्यपन्नवहीवगानी वा भूवा परापत उपत । यज्ञमानस्य गृहान्गह । तत्र
यज्ञमानगृहेषु नो आयवोः तत्र मम च संस्कृतं सर्वापकरणसंपुतं स्वानमस्तीति
शेषः ॥ ३४ ॥

नमो मित्रस्य वरुणास्य चक्षते मरुतो देवाय तदृतः संपर्यत ।

द्वुरेदृशे देवनाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शाश्वत ॥ ३५ ॥

का० [७ १-२१-०२] शालां पूर्वेण प्रतिप्रस्थाताग्नीषोमीयं पशुमादाय तित्तिरि
कृत्वात्तारुं मेध्यमभावे लोहितत्तारुं नमो मित्रस्येत्वेनमालम्भ्य वाचयतीति । सौ-
री जगती सूर्यदृष्टा । द्वादशाक्षरचतु पादा जगती । अत्र मन्त्रे सूर्यद्रुपेण सोमः
सूपते । एवंविधाय सूर्याय नमः । किम्भूताय मित्रस्य वरुणास्य चतुर्व्यर्थे पक्षौ

मित्रत्रय वरुणाय मित्रवरुणदिवताद्वेषेण वर्तमानाय । जगतां हितकारिणे । वृ-
 षोति वरुण । स्वरश्निभिर्जगदावृणुषते । चक्षते चष्टे इति चक्षास्तस्मै । चनु-
 ष्मते द्रष्टे इत्यर्थः ॥ यद्वायमर्थः । मित्रस्य वरुणस्य चक्षते सर्वजगतो द्रष्टे मित्रा-
 वरुणाशब्देन सर्वं जगच्छक्षते । तथा मरुो मरुसे तेजोद्वयाय सुपां सुलुगिति
 [पा० ७ १ ३१] विभक्तिन्नोप । देवाय ग्योतमानाय । तथा हरेदृशे हरे वर्तमान-
 प्राणाभिर्दृश्यत इति हरेदृक् तस्मै । यद्वा हरे पश्यतीति हरेदृक् । देवज्ञाताय दे-
 वाद्ग्योतमानात्परमात्मनो ज्ञायतेऽसौ देवज्ञातस्तस्मै । देवानुग्रहणाय ज्ञातो देव-
 ज्ञात इति वा । ज्ञाता देवा यस्मात्स देवज्ञात इति वा । वाह्निताग्न्यादिधिति
 [पा० २ २ ३०] ज्ञातशब्दस्य परनिपातः । केतवे प्रज्ञाद्वयाय विज्ञानधनाय । के-
 तुरिति प्रज्ञानाम [निघ० ३ १] । दिव पुत्राय गुलोक्तस्य पुत्रवत्प्रियाय । गुलो-
 कादि सूर्यो ज्ञायते । दिव पुरु ज्ञायते स इति दिवस्युत्र (36) । दिव पान्मकपिति
 वा । एवंविधाय सूर्याय नदत्तं सत्यमवश्यफलप्रदं ज्योतिष्टोमद्वयं कर्म हे ऋत्विज-
 ष्य सपर्यतानुष्ठानेन सपर्या कुरुत । सपर्यतिः परिचरणरुमा [निघ० ३ ५] । सू-
 र्यार्थं यद्वा कुरुतेत्यर्थः । यद्वा तद्वत् सूर्यद्वय सत्यं द्रष्टुं सपर्यत परिचरत । किं च
 शसत शस स्तुतो सूर्यप्रोत्यर्थं स्तुति कुरुत । शस्त्राणि पठतेत्यर्थः । यागानुष्ठाने
 तस्यावश्यं कुर्यादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

a वरुणास्योत्तम्भनमसि । b वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्यः ।

c वरुणास्यऽऋतसर्दन्यसि । d वरुणास्यऽऋतसर्दनमसि ।

e वरुणास्यऽऋतसर्दनमासीद ॥ ३६ ॥

का० [७ १ २५] समीपेऽन उपस्याप्योत्तम्भनेनोपस्तभाति वरुणास्योत्तम्भन-
 मितोति । यद्वा यद्वृषि वारुणानि । हे काठ त्वं वरुणास्योत्तम्भनमसि धस्त्रवदस्य
 सोमग्नोन्नमन भवसि न तु शकटस्येत्यर्थः । उतभ्यते शकटमुखाप्रमुन्नतयेन स्या-
 प्यते यस्मिन्काठे तत्काठमुत्तम्भनम् । का० [७ १.२६] शम्ये (37) घोदृक्षति व-
 रुणास्य स्वम्भसर्जनी स्य इतीति । शकटयुगे वदयोर्विलीयर्दयोगेनवह्निर्भगि पा-
 ठनिर्मित शम्ये (37) स्यायेते । ताभ्यां वृषयोर्हितास्ततो गमनं निवार्यते ततस्ते

स्कम्भसर्जनीशब्देनोच्यते । हे शम्ये (३७.) युवां वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्यः ।
 स्कम्भ रोधने । सर्ज अर्जने [धा० ७.५०] । स्कम्भं स्कम्भो रोधः स सर्जते क्रि-
 यते याभ्यां ते स्कम्भसर्जन्यौ । विभक्तोः पूर्वसवर्णः । त्रियते वेप्यते वस्त्रादिनेति
 वरुणशब्देनात्र वस्त्रबद्धः सोम उच्यते । वरुणदेवतत्राद्य पञ्चस्वपि मन्त्रेषु ॥ का०
 [७.१.२७.२८.] औडम्बरीमासन्दी नाभिद्घ्नामरन्निमात्राङ्गीमुतामाहुरिति (३८) च-
 त्वारोऽभिमुशत्येनां वरुणस्यऽऋतसदन्यसीतीति । हे आसन्दि त्वं वरुणस्य सोम-
 स्य सन्धन्धिनी ऋतसदन्यसि । ऋताय यज्ञाय सगते उपविश्यते यस्यां सा ऋतस-
 दनी । करणाधिकरणयोरिति [पा० ३.३.११०] ल्युप्रत्ययः । ऋतं यज्ञस्तन्निष्पत्त्य-
 र्थमुपवेशनस्थानभूतासीत्यर्थः ॥ का० [७.१.२१.] कृत्वाजिनमस्यामास्तृणाति वरु-
 णस्यऽऋतसदनमसीतीति । हे कृत्वाजिन वरुणस्य बद्धस्य सोमस्य ऋतसदनं य-
 क्षार्थमुपवेशनस्थानमसि ॥ का० [७.१.३०.] तस्मिन्सोमं निदधाति वरुणस्यऽऋत-
 सदनमासीदिति । हे सोम त्वं वरुणस्य वस्त्रबद्धस्य तव ऋतसदनं यक्षार्थमुप-
 वेशनस्थानभूतमासन्दीसंस्थितं कृत्वाजिनमासीद् सुखिनोपविश ॥ ३६ ॥

या ते धामानि रुविषा यजन्ति ता ते विद्या परिभूरस्तु यज्ञम् ॥

गुप्तफानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्रचरा सोम दुर्यान् ॥ ३७ ॥

इति माथ्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ॥

का० [७.१.३२.] या तऽइति वाचयतीति । सोमदेवत्या त्रिष्टुप् गोतमदृष्टा ।
 हे सोम ते तव या यानि धामानि प्रातःसवनादीनि स्थानानि प्राप्येति शेषः ।
 रुविषा त्वदीयसङ्घेण यजन्ति ऋविजो यागं कुर्वन्ति । यज्ञमभिलक्ष्येति शेषः ।
 ते तव ता तानि विद्यानि सर्वाणि स्थानानि परिभूरस्तु । परितो भवति प्राप्नो-
 ति परिभूः । भू प्राप्तौ । भवान्परितः प्राप्तवान्भवतु । ऋविजो येषु स्थानेषु यजन्ति
 तानि त्वं प्राप्नुहीत्यर्थः । यद्वा ऋविजो यानि धामानि प्राप्य यजन्ति तानि सर्वाणि
 ते तव यज्ञं परिभूरस्तु यज्ञं परितो भवितृणि यज्ञव्यापकानि ससु । नपुंसकव्य-
 उद्यचनस्थाने पुल्लिङ्गैकावचनमार्थम् । किं च हे सोम त्वं दुर्यान्गृहान्प्रचर प्राप्नु-
 ह्ति । दुर्या इति गृहानाम् [निय० ३.४.] । अचोऽतस्तिउ इति [पा० ६.३.१३५.]

संहितायां प्रचरति दीर्घः । किम्भूतस्त्वम् । गयस्फानः गय इति गृह्णाम [निघं
३ ४] । स्फायो वृद्धौ । गयान् स्फाययति (39) गयस्फानः गृह्णामिबिर्धकः । प्रतरणाः
प्रकर्षेण तस्त्वापदो घेन स प्रतरणाः । यद्वा प्रतारयति यज्ञयारं प्राययतीति प्रत-
रणाः । सुवीरः शोभनास्त्वत्प्रसादलब्धा वीरा अस्मत्पुत्रपौत्रा यस्य तव स त्वं सु-
वीरः । अवीरुहा न वीरान्हुतीति वीराणां परिपालक इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

श्रीमन्महीधरमुनि वेददीपि मनोरुहरे । शालागमादाचनात्तत्रतुर्योऽध्याय ईरितः ॥४॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १ a. b ॥ १ ॥ १ c. d. e. २ a -- पुनस्तु ॥ २ ॥ २ a विद्युत् - देवी २ b.
c ॥ ३ ॥ ॥

II. ॥ ३ a [मृद्धिनां (40)] वृत्रस्य कानीनं कति चतुर्दा - देहि ॥ १ ॥ ४ ॥ २ ॥
५ ॥ ३ ॥ ६ -- र्हे ॥ ४ ॥ ७ ॥ ॥

III ॥ ७ [- 'वीज्वरित्त -] ॥ १ ॥ ८ ॥ २ ॥ १ ॥ ॥

IV. ॥ १ a ॥ १ ॥ १ b १० a - ऊर्जे मे यह ॥ २ ॥ १० b. c. d. e [सुस्रवाः]
॥ ३ ॥ १० f ॥ ४ ॥ १३ ॥ ॥

V ॥ ११ a [‘णुत व्रते कृणु व्रतं (41) कृणुत ॥ अग्नि’] ॥ १ ॥ ११ b [- सु-
मृत्लीकामभित्ये वर्षीधां विद्युत्प्रायसत् सु*] ॥ २ ॥ ११ c ॥ ३ ॥ १२ ॥ ४ ॥
१३ a [- तनुः (42)] b. c ॥ ५ ॥ १४ ॥ ६ ॥ १५ [- युर्मृग्आगात्पुनश्चतुः पु-
नः श्रोत्रं मृग्आगात्पुनः प्राणाः पुनरात्मा मृग्आगात् ॥ वि* -- ‘मिमी वा-
तु -] ॥ ७ ॥ १६ a ॥ ८ ॥ १६ b ॥ २ ॥ २२ ॥ ॥

VI ॥ १७ ॥ १ ॥ १८ [- तनुयत्त्वमशीय स्वाहा ॥ चन्द्रमसि शुक्रमस्यम्* -]
॥ २ ॥ १९ - सुप्रतीची भव ॥ ३ ॥ १९ मित्रस्या - दाय. २० - सपृक्काः
॥ ४ ॥ २० सा देवि - र्हेहि ॥ ५ ॥ २७ ॥ ॥

- VII. ॥ २१ ॥ १ ॥ २२ a [- इत्तायास्य° -] ॥ २ ॥ २२ b. c. d. e [अस्मि] ॥ ३ ॥
 २२ f. g. २३ [- वीरान्विदेय -] ॥ ४ ॥ ३१ ॥ ॥
- VIII. ॥ २४ a [- ह्न्दोमानानाऽऽ साम्राज्यं गृह्तादिति मे -] ॥ १ ॥ २४ b ॥ २ ॥
 २५ a [- अतिग्युतस्° -] ॥ ३ ॥ २५ b. c ॥ ४ ॥ ३५ ॥ ॥
- IX. ॥ २६ a [चन्द्रं त्वा चन्द्रेणां क्रीणामि श्रुक्त्वा श्रुक्तेणाम्° -]. b. c ॥ १ ॥
 २६ d ॥ २ ॥ २७ a. b ॥ ३ ॥ २७ c [- कृशानो ॥ हृते -] ॥ ४ ॥ २८ ॥ ५ ॥
 २९ ॥ ६ ॥ ४१ ॥ ॥
- X. ॥ ३० ॥ १ ॥ ३१ ॥ २ ॥ ३२ [- कनीनकाम् । य° -] ॥ ३ ॥ ३३ [उत्वाऽहृतं
 धूर्वाहौ पु° -] ॥ ४ ॥ ३४ ॥ ५ ॥ ३५ ॥ ६ ॥ ३६ ॥ ७ ॥ ३७ ॥ ८ ॥ ४१ ॥ ॥
 दशानुवाकेषु नवचत्वारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे चतुर्योऽध्यायः ॥ ॥

I. अग्नेस्तनूरसि विक्ष्वे त्वा सोमस्य तनूरसि विक्ष्वे त्वातिथेरातिथ्यमसि वि-
 क्ष्वे त्वा श्येनायं त्वा सोमभृति विक्ष्वे त्वापये त्वा रायस्योपदे विक्ष्वे त्वा ॥ १ ॥

चतुर्योऽध्याये सऽत्रिम्यजमानस्य शालाप्रवेशमारभ्य क्रौत्सोमस्य शालाप्रवेश-
 पर्पत्ता मन्वा उक्ताः ॥ अयं पञ्चमोऽध्यायस्तत्रादौ आतिथ्येष्टौ हृविर्ग्रहणादिमन्वा
 उच्यन्ते ॥ ॥ का° [ट. १. ४.] निर्वपेदग्नेस्तनूरिति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्वमिति ॥ पञ्च
 पञ्चपि वैश्वानि ॥ हे हृविः त्वमग्नेस्तनूरसि अग्निसंज्ञो यो देवः सोमस्य राज्ञो
 भृत्यस्तस्य गायत्रीह्न्दोऽधिष्ठातुस्तनूः शरीरं भवसि नृमिजनकवात् तयाविध हे
 हृविर्विक्ष्वे वद्वपन्नव्यापिने सोमाय सोमप्रीत्यर्यं त्वा त्वां निर्वपामीति शेषः ॥
 सोमस्य तनूरसि । सोमसंज्ञः कश्चित्सोमस्य राज्ञो भृत्यस्त्रिष्टुह्न्दोऽधिष्ठाता तस्य
 नृमिहेतुत्वात्तनूरसि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अतिथेरातिथ्यमसि । अतिथिसंज्ञः सोमरा-
 ज्ञानुचरो जगतीह्न्दोऽधिष्ठाता । हे हृविः त्वमतिथेरातिथिसंज्ञस्य सोमभृत्यस्य आ-
 तिथ्यमसि आतिथ्यनामकसंस्काररूपमसि । तिथिविशेषं विनैवातिनुधया (1.) पो-

इति प्रिरेऽतिथो सनागति तत्सत्काराय क्रियमाणा पादक्षालनभोजनसंवाहना-
दिसस्कार आतिथ्यमुच्यते । अतिथेरिदमातिथ्यम् अतिवेर्ज्य इति [पा० ५ ४ २६]
अप्रत्यय । विप्रवे त्वा निर्वपामीति पूर्ववत् ॥ श्येनाय त्वा सोमभृते । श्येनो
नाम देव सोमरात्रानुचर स्वर्गात्सोमाहृता श्येनत्रयधारिगायत्र्यधिष्ठाता तस्मै श्ये-
नाय विप्रवे सोमाय च त्वा निर्वपामि । किम्भूताय श्येनाय सोमभृते सोमे कूर-
ति आनयतीति सोमत्तस्मै । एग्रहोर्भश्हन्सीति [पा० क० ८ २ ३२ वा० १]
कूरतेर्कस्य भ । सोमानयनकर्त्रे । तथा च श्रुतिः [३ ४ १ १२] । सा यद्गायत्री
श्येनो भूया दिव सोममाहुरदिति ॥ अग्नये त्वा रायस्योपदे । रायस्योप धनपुष्टिं
द्दाति रायस्योपदा तस्मै । द्विअप्रत्ययः । राज्ञो धन क्रयधिक्रयादिना बहुधा पो-
षयित्वा राज्ञोऽर्पयति स रायस्योपदा अग्निस्तप्तोऽपरः सोमानुचरोऽस्ति अनुतहन्दो-
ऽधिष्ठाता देव तस्मै धनपुष्टिदायिनेऽग्नये हे रुवि त्वां गृह्णामि । विप्रवे वेति
पूर्ववत् ॥ विष्णुशब्दाभिषेयस्य सोमस्य राज्ञो रुविषा तदनुचराणामग्न्यादिदेवानां
तद्द्वारा तत्सम्बन्धिनां गायत्र्यादिहृन्दसां च तृप्तिर्भवति । तदाह तित्तिरिः । पा-
वद्विर्वे रात्रानुचरैरागहति सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्य क्रियते हन्दाऽसि एषु वै
सोमस्य राज्ञोऽनुचराणीति ॥ १ ॥

- a अग्नेर्ज्ञानिप्रमसि । b वृषणी स्व । c उर्वशंसि । d आपुरंसि ।
e पुर्ववा असि । f गायत्रिणा त्वा हृन्दसा मन्यामि । g त्रैटुभेन
त्वा हृन्दसा मन्यामि । h ज्ञागतेन त्वा हृन्दसा मन्यामि ॥ १ ॥

अथाग्निनयनमन्त्रा ॥ का० [५ १ २८] अग्नेर्ज्ञानिप्रमसि शकलमादाय वेद्यां क-
रोतीति ॥ शकलदेवता यजु । हे शकल त्वमग्नेर्ज्ञानिप्र जननाशरभूतमसि । ज्ञा-
यतेऽस्मिन्निति ज्ञानिप्रम् ॥ का० [५ १ २९] वृषणाविति कुशतरुणे तस्मिन्निति ।
तस्मिन् शकले करोतीत्यर्थः । मन्त्रार्थस्तु । हे देवीं पुष्यां वृषणी सेतारो स्व-
भजय । वर्षत इति वृषणी । कनिन्प्रत्ययः । यथा पुत्रजननाय स्त्रीपुरुषौ धीर्य-
स्य मेतारो तदनुचरामथरायोऽग्निजननसामर्थ्यसंपादकाप्रत्ययः ॥ का० [५ १ ३०]
उर्वशस्यैत्यप्रसरुणि तपोरिति । शकलस्यापितयोर्दर्मयोर्धरारुणिं निदध्यादिति

सूत्रार्थ ॥ हे अथरारणे त्वमुत्तरी अस्ति । यदोत्तरीशी पुत्ररवो नृपस्य भोगायावस्ता
 ह्येते तद्वत्तमयोऽवस्थितासीत्यर्थ ॥ का° [५ १ ३१] आपुरसीत्युत्तरयाज्यस्याली
 सऽस्पृश्येति । उत्तरारणयाज्यस्याली स्पृशेदिति सूत्रार्थ ॥ हे स्थालीगताज्य त्वमा
 पुरसि अरण्येन जनिष्यमाणस्याग्निरायप्रद (२) भवसि ॥ का° [५ १ ३२] पुत्र
 र्वा इत्यभिनिमान तर्पेति । अथरारणोरभिमुखीमुत्तरारणि निदध्यादिति सूत्रार्थ ॥
 हे उत्तरारणे त्व पुत्ररवा अस्ति यथा पुत्ररवा नृप उर्वश्या अभिमुख उपरि वर्तते
 तथा त्वमपोत्यर्थ । उर्वशीत्यादिमत्त्रय श्रुत्या व्याख्यातम् [३ ४ १ २२] । उर्व
 शी वाऽअसरा पुत्ररवा पतिर्य यत्तस्मान्मिथुनादजायत तदापुरिति ॥ का° [५
 ० २] मन्यति गायत्रेणेति प्रतिमत्त्र त्रिं प्रदक्षिणमिति । मत्त्रत्रेणारण्योर्मन्यन्
 कुर्यात् ॥ हे अग्ने गायत्रेण इन्द्रसा गायत्रीइन्द्रोऽभिमानिना देवेनाह वा वा म
 न्यामि अरण्यार्मन्येनोत्पाद्यामि । एवमुत्तरावपि मत्त्रो योऽस्यो ॥२॥

भवत न समनसो सचेतसावरेपसौ ।

मा यज्ञात् द्विषतिष्ट मा यज्ञपति ज्ञातवेदसो शिवो ऽवतमय न ॥३॥

का° [५ २ ३] भवत न इति प्रास्यतीति । मन्यनात्यमग्निमाहवनीये प्रास्य
 तीत्यर्थ ॥ पङ्क्तिः । यस्या अटार्णा पञ्च पादा सा पङ्क्तिः । अत्र तु तृतीय पड
 क्षर चतुर्थो दशार्ण ॥ निर्मय्याहवनीयावग्नी देवते । हे ज्ञातवेदसावुभावग्नी नो
 ऽस्मदर्थं पुवामीदृशौ भवतम् । किन्मृतौ पुवाम् । समनसो मनसा सदितौ । त
 या सचेतसौ समान चेतो यरोस्तौ परस्पर समानचित्तयुक्तौ । अन्यविषय म
 न परिरुत्यास्मदनुग्रहाभिमुखत्वं समनस्त्वम् अनुग्रहे परस्परविप्रतिपत्तिराहित्य
 सचेतस्त्वम् । तथा अरेपसौ पापरहितौ प्रमादादस्माभि कृतेऽपि पापे कोपाभाव
 पापरहित्यम् । तदेव स्पष्टयति । यज्ञमस्मत्कर्म मा द्विषतिष्ट मा विनाशयत यज्ञ
 पति यज्ञमान च मा द्विषतिष्टम् । तथा अग्यास्मिन्ननुष्ठानदिने नोऽस्मदर्थं शिवो
 शास्तौ कल्याणकारिणी भवत पूर्वीताविधिना ॥३॥

अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणा पुत्रोऽग्निशक्तिपात्रा ।

स न स्योन सुया यज्ञे देवेभ्यो दृष्यत् सदमप्रयुहत्स्वाहा ॥४॥

सा* [५ २ ६] अग्नाप्रग्निरिति कुहोति स्याल्या भुवेषोति ॥ त्रिराट् । दशान्न
 रैत्रनुर्भि पन्निर्त्रिराट् । अत्र द्विनीपतुर्धविजादशार्षो (३) ततो अग्निः ॥ अग्नि
 मव्यमानाग्नाप्राद्वर्नापे प्रजिष्ट सन् चरति रुजिर्भक्षयति । चर गतिभक्षणयो ।
 किम्भृताग्नि ऋषीणा पुत्र ऋचिजो वेदविद् ऋषय तैरुत्पादितत्रात्तेषां पुत्रव-
 त्युत्र । तथा अभिशस्तिप्राजा अभिशस्तिर्वैकल्यनिमित्तोऽभिशपस्तस्मात्पाति र-
 क्षतीत्यभिशस्तिप्राजा । आतो मनिनिति [पा* ३ २ ७४] धनिप्रत्यय । हे अग्ने
 स तवाग्निस्त्र नोऽस्मदर्थं स्योन सुखद्वय सन् सुयज्ञा शोभनवागिन इहास्मिन्
 स्थाने देविभ्य उन्द्रादिभ्य रुज्य सोमादिरूप यज्ञ देहि अस्मद्भक्त रुविर्देवान्प्रापये-
 न्यर्थ । कि पुर्जनम् । सद् सदा अप्रयुक्त्वा अत्रमाद्यन् । युह प्रमादि । स्वाहा इद-
 मान्य तुभ्य-इत्तमस्तु । यद्वा सोऽग्निनी रुविर्देवेभ्यो यज्ञ यज्ञतु ददात्विति पुरुष
 व्यत्ययेन वा यानन्ता ॥४॥

॥ १ आपतये त्वा परिपतये गृह्णामि तनूनग्ने शाघराय शघनोऽग्नोर्जिष्ठाय ।

b अनाभृष्टमस्यनाभृष्य देवानामोतोऽग्नेर्भिशस्त्यभिशस्तिपा अग्नेर्भिशस्ते
 न्यमज्ञसा (१) सत्यमुपगेष्ये स्विति मा धाः ॥५॥

सा* [८ १ ११ २०] धौत्र व्रतप्रदाने गृह्णत्यापतयइति द्विच स्याल्या भुवे
 षोति । व्रत प्रदीयते येन पत्रेण तत्र पत्रे ध्रुवास्यमस्य गृहीयादिति सूत्रार्थ ॥
 वापुर्देवस्य वा । आ समतात्पतति गहतीत्यापति सततगतिर्जगुस्तस्मै हे आ
 न्य त्वा गृह्णामि ॥ किम्भृताय । परिपतये परित् पततीति परिपतिस्तस्मै सर्प
 व्याघ्रिने ॥ तथा तनूनग्ने । तनोति त्रिस्तारूपति विश्वमिति तनूरत्मा तस्य नोपे
 योऽप्राय ॥ शाघराय शक्रुवति स्यात्तु भूतानि यत्र स शघर् अकाशस्तस्यापत्यं
 शाघरस्तस्मै । तस्मादितस्मादाऽआत्मन आकाश सम्भूत आयाणादापुरिति ध्रुति
 [निति आदण्य* ८ १] ॥ तथा शघने । शक्रोति सर्पं कर्तुमिति शघत तस्मै ।
 अन्यभ्योऽपि दृश्यतइति [पा* ३ २ ७१] धनिष् ॥ अग्नोर्जिष्ठाय । अग्नो वलम
 प्पान्मोन्मात्स्यो । अस्मागमिधावजो त्रिनिरिति [पा* ५ २ १२१] त्रिनिप्रत्यय ।
 अग्निशवनोऽस्यो अग्निष्टस्तस्मै । अतिजायने तगत्रिष्ठनायिति [पा* ५ ३ ५५]

इष्टानि प्रत्यये विन्मत्तोलुगिति [पा० ५.३.६५.] विनो लोपे ढिलोपः ॥ ॥ यद्वा-
 स्य मन्त्रस्यार्वात्तरं तित्तिरिव्याख्यातम् । हे आज्य त्वामापत्ये प्राणदिवताप्रीत्ये
 गृह्णाम्यत्र पात्रे स्वीकरोमि । आ समन्तात्पाति देहं रज्जतीत्यापतिः प्राणाः । त-
 दाहू तित्तिरिः । प्राणो वाग्ध्रापतिः प्राणमेव प्रीणातीति ॥ इष्टप्राप्त्युपायमनिष्ट-
 परिहारोपायं च चित्तयिवा परितः पाति पालयति परिपतिर्मनेस्तत्प्रतियै गृह्णामि । तदाहू तित्तिरिः । मनो वै परिपतिर्मन एव प्रीणातीति ॥ तनूनन्ने । तनूं
 शरीरं न पातयति न विनाशयतीति तनूनता जाठरोऽग्निस्तस्मै जाठराग्निदेवता-
 प्रीत्यै आज्यं त्वां गृह्णामि ॥ जाघराय । शकनशीलः शघ्नः शक्तिमान्युह्यस्तस्येदं
 जाघरं शक्तिस्ववृषं तस्मै शक्तिस्ववृषाभिमानिदेवताप्रीत्यै त्वां गृह्णामि ॥ शघ्नान
 ऽश्रोत्रिणाय । शघ्ने इति चतुर्यो सप्तम्यर्थे । शघ्नानि शक्तिमति पुरुषे यदोत्रिणं
 सारं तस्मै । श्रोत्रोनामाष्टमो धातुस्तत्सारमोत्रिणम् तद्वदष्टमेनैव शरीरे शक्ति-
 र्वतिष्ठते । श्रोत्रःसाराभिमानिदेवताप्रीत्यै त्वां गृह्णामीत्यर्थः ॥ ॥ का० [८ १.२४-
 २६.] तानूनन्नेतद्वृत्तिणास्यां वेदिश्रोत्रौ निधायावमृशल्यृत्रिणो यज्ञमानश्चानाधृष्ट-
 मित्यद्रोहस्तभ्य इति ॥ आज्यदेवतं यजुः । हे आज्य त्वमीदृशमसि । किम्भूतम् ।
 अनाधृष्टमितः पूर्वं केनाप्यतिरस्कृतम् ॥ अनाधृष्यं न आधर्षितुं शक्यमितः पर-
 मप्यतिरस्कार्यम् ॥ देवानामग्न्यादीनामोत्रः सारभूतम् ॥ अनभिशास्ति नास्ति अ-
 भिशस्तिर्निन्दा यस्य तत् अभिपूर्वः शंसतिर्गर्हायां वर्तते ॥ अभिशस्तिपाः अभि-
 शस्तिर्गृत्रिणां परस्परविरोधेन निन्दनं तस्याः पाति रज्जतीत्यभिशास्तिपाः । पुंस्त्वं
 ह्यन्दसम् ॥ अनभिशास्तेन्यम् अनभिशास्ते अनिन्दिते स्वर्गादौ नयतीत्यनभिशास्ते-
 नोः । द्वितीया प्रथमार्थे । पुंस्त्वं व्यत्ययेन ॥ यतस्त्वमीदृशमसि अत्पे हे तानून-
 न्नाज्याहृमृषिक् अजसा ऋजुमार्गेण मानसकौटिल्यरहितेन सत्यमाज्यस्पर्शद्वयं श-
 पयमुपगोपमुपगृह्यम् । उपपूर्वस्य गायतेर्लुप्तमैकवचने सिञ्चद्वलं लेटीति [पा०
 ३.१.३४.] सिपि इडागमे लेटोऽडाटावित्यडागमे [पा० ३.४.१४.] च वृषम् इतश्च
 लोपः परस्मैपदेषुति [पा० ३.४.१७.] स्लोपः । किं च हे आज्य स्विते शोभन-
 मार्गे यज्ञकर्माणि मा मां त्वं धाः धेहि स्यापय । दधातेर्लुङि मध्यमैकवचनेऽभावे
 वृषम् ॥ ५ ॥

अग्नें व्रतपास्त्रे व्रतपा या तत्रं तनूरियुः सा मयि यो मम तनूरिया सा त्वयि ।
सह नो व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षाप्रतिर्न्यतामनु तपस्तपस्यतिः ॥ ६ ॥

का० [८.२.४.] अग्ने व्रतपा इत्याद्वनीये सनिधमाधयेति ॥ अग्नेये षतुः । य-
जमानोऽग्नेन षतुपाग्निशरीरात्मशरीरयोर्ध्वत्ययं करोति । हे व्रतपाः सर्वेषां व्रता-
नां पालकाग्निं त्वे व्रतपाः (५) त्वमस्मदीयस्य वर्तमानव्रतस्य पालको भवसीति
शेषः । विभक्तीः शे अदिशे त्वे इति वृषम् । तव तयाविधस्य व्रतपालकस्य या
तनूः शरीरमस्ति त्वे तनूर्मयि भवत्विति शेषः । यो या उ या च मम तनूः मदीयं
शरीरं सैषा तनूस्त्वयि भवतु । तथा सति हे व्रतपते व्रतपालकाग्निं व्रतान्यनुष्ठे-
यानि कर्माणि नो अग्नियजमानयोः सह प्रवर्ततामिति शेषः । यावान्त्रतेषु ममा-
दस्तावनेव तत्रापि भवत्वित्यर्थः । किं च । दीक्षाप्रतिर्दीक्षायाः पालकः सोमो
मे मम दीक्षामनुमन्यताम् । तथा तपस्यतिः उपसद्रूपस्य तपसः पालकः सोमः
तपः मदीयमुपसद्रूपमनु मन्यतामित्यनुवर्तते ॥ ६ ॥

अशुरंशुष्टे देव सोमाप्यायतामिन्द्रायैकधनविद् ।

आ तुभ्यमिन्द्रः प्यार्यतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्व ।

आप्यायथास्मान्साखीत्सुन्या मेधया स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशीय ॥

एटा रायः प्रेषि भगायङ्गुतमृतवादिभ्यो नमो ग्वावापृविवाभ्याम् ॥ ७ ॥

का० [८.२.६.] यजमानपक्षाः सोममाप्याययन्त्यशुरंशुरिति ॥ प्रकृतिः चतुर-
धसाना सोमदेवत्वा । अस्योर्ध्वर्चा लिङ्गोत्तदैवतः । चतुरशीत्यक्षरा प्रकृतिः ।
नत्र मन्त्रद्वयम् ॥ सोमत्रल्ल्या अथयवांशुह्यति । धीम्ना सर्वसंग्रहार्था । हे सोम
देव ते तवांशुरंशुः सर्वोऽप्यथयव इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थमाप्यायतां वर्धताम् चिरा-
वस्थानेन (६) यः सोमाथयवो धानः शुभ्रश्च तद्रुभयं मन्त्रेणाप्यायितं भवति ।
तदाहू तित्तिरिः । यदेवस्य शुश्रुति यन्त्रापते तदेवाप्तयेतेनाप्याययतीति ॥ किम्भू-
तापिन्द्राय । एकधनविद् एकं गुणं धनं सोमद्वयं विन्दते लभते स एकधनवित्
पदा सोमकण्डनाय पत्रेन्नमानोयते ते कुम्भा एकधनाः एकं धनं सोमद्वयं पत्रेति

तान्वेति जानातीति सोमकण्डनाय जलकुम्भा आनीता इति जानातीत्यर्थः ॥
 किं च हे सोम तुभ्यं वत्पानार्थमिन्द्र आप्यायतां वर्धताम् तवा हे सोम त्वमपि
 इन्द्रमिन्द्रपानायाप्यायस्व सर्वतो वृद्धो भव । अनेनोभयोरपि वृद्धिर्भवति । तदा-
 हू तित्तिरिः । उभाविवेन्द्रं च सोमं चाप्याययतीति ॥ किं च हे सोम सखीन्
 सखिवत्प्रीतिविषयानस्मानृविजः सन्या मेधया चाप्यायय प्रवर्धय । सनिर्धनदानं
 मेधार्थधारणशक्तिः । ऋविजो वाऽग्रस्य मखाय इत्युक्तेः सखिशब्देन ऋविजः ।
 किं च हे सोम देव ते तव स्वस्ति जेमोऽस्तु तव प्रसादाद्दहं सुत्यां सोमाभिय-
 वक्रियां समातिदिनमशीय प्राप्नुयाम् ॥ ॥ का* [८.२.१.] प्रत्येत्य प्रस्तरि निङ्कुवत
 ऽउत्तानरुस्ता दक्षिणोत्ताना वेष्टा ग्य इति । सर्वेऽपि ऋविजः प्रस्तरि निङ्क-
 स्तानुत्तानान्कृत्वा दक्षिणरुस्तं वोत्तानमुपर्यवस्थाप्य निङ्कुवते सोमं परिचरतीति
 सूत्रार्थः ॥ रायो धनानि एष्टाः आ समन्तादिष्टा अस्माकमपेक्षिताः । सोम वत्प्र-
 सादादस्माकं रायः सन्धिति भावः ॥ यद्वा रायः दक्षिणालक्षणा एष्टाः आ सम-
 न्तादन्ताः यजति ऋषन् दक्षिणा दास्यन्त इति भावः । किमर्थम् प्रपे (7.) भगाय ।
 प्रकर्षेणोष्यतऽइति प्रेह् । तस्मिं प्रेष्यमाणाय भगविश्चर्याय ॥ यद्वा प्रकर्षेण स्पे अ-
 न्नाय भगाय च ॥ किं च ऋतवादिभ्योऽग्निहोत्रिभ्यः ऋतमवश्यंभाविफलोपेतं
 कर्म संपादयेति शेषः । ऋतं सत्यं वदतीति ऋतवादिनः ॥ यद्वा पथर्ये चतुर्वी
 ऋतवादिनामस्माकमृतं कर्मफलमस्त्विति शेषः ॥ ग्वावापृथिवीभ्यां तदभिमानिदे-
 वताभ्यां नमोऽस्तु । तयोरनुग्रहेण यजनानायाविग्रस्यतिर्भवतीति नमस्क्रियते ।
 तदाहू तित्तिरिः । ग्वावापृथिवीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिंस्तोके प्रतितिष्ठतीति ॥७॥

a. या तेऽग्नेऽप्यऽग्ना तनूर्वापिष्टा महुरेष्टा ।

उग्रं वचोऽग्रयावधीत्वेपं वचोऽग्रयावधीत्स्वाहा ।

b. या तेऽग्ने रजःशया तनूर्वापिष्टा - - स्वाहा ।

c. या तेऽग्ने रुशिया तनूर्वापिष्टा - - स्वाहा ॥८॥

का* [८.२.३५.] उपसदं हुहोति नुवेण या तऽइति ॥ अग्निथानि त्रीणि यजू-
 पि । अत्रेयमाख्यायिका अस्ति । देवैः पराजिता अमुरास्तपस्ताता त्रिन्वीच्ये

त्रीणि पुराणि चक्रुर्नोऽरुमयी भूमो राजतीमतरिजे कैनी दिवि । तदा देवैस्ता
 दग्धुमुपसदागिराराभितस्तत उपसद्विताहृषोऽग्निर्वदा तानु पूर्ण प्रविश्य ता द्दारु
 तदा तिव पुरोऽग्नेस्तनवोऽभूवन् । तदभिप्रेत्याव मलः ॥ ६ ॥ अथै वा ते तवाय-
 शया तनू । अयसि शैते इत्यय शया लोऽरुमयीत्यर्थ । लोऽरुमयपुरव्यापित्वेन त-
 द्रूपा सती (४) ॥ वर्षिष्ठा देवानामतिशयेनाभिगतपालवर्षिष्ठी ॥ तथा गच्छरेष्ठा
 गच्छरे असुराणां विषमे देशे तिष्ठतीति गच्छरेष्ठा । कूलदतात्सतम्या सज्ञायामिति
 [पा० ६ ३ १] विभक्तोरलुक् ॥ सा ते तनूहूय वचोऽपावधोत् । हिन्दि भिन्दीत्या-
 दिरुमसुरप्रोक्ता तीत्र वचन विनाशितवती ॥ तथा त्वेपं वच असुरोक्त देवाभि-
 न्नेपवर्षं प्रदीत वायव्यपावधोत् ॥ स्वार्हा तथाविधोपकाराय तुभ्यमग्रे रुविर्द-
 त्तम् । ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरे अयस्मयोभेवास्मिलोके रज्जतामतरिजे
 रुशिणीं दिवीत्यादिश्रुत्या [३ ४ ४ ३] अयमितिरुसो निवृत्तपित ॥ अग्रविषवच-
 सोर्यातरम् । यथा असुरैः पराजिता देवा अन्नपानेऽअलभमाना जुत्पिपासाभ्यां
 वय पीडिता इति यद्बुक्तद्वय वच । तथा कि वा वीररुत्यादि मरुपातकम-
 स्माभि कृतमिति ल्लितगतो यदाय सतापहेतुवेन दीप्तमूचुस्तत्रेपं वच । तदारु
 तित्तिरिः । अशनायापिपासे रु वाऽअं वच एनञ्च वै वीररुत्यं च त्वेपं वच
 इति ॥ ॥ का [८ २ ३८] एवमितरेऽअन्वच्छ रुशया रुशिष्यां वेति । यथा
 प्रथमदिने या तेऽअग्रे शयित्युपसद्विमितरे द्वितीयतृतीये उपसदौ द्वितीयतृतीय-
 दिनोरनुतिष्ठत् । द्वितीयस्यामुपसदि रुशयेति तृतीयोपसदि रुशिषयेति मल्लभेद्
 इति सूत्रार्थ ॥ रुशया रुजतमयी । रुशिषया रुशिमयी । अन्यत्पूर्ववत् ॥ ८ ॥

III a तत्तापेनी मेऽसि । b वित्तापेनी मेऽसि ।

c अयंताम्ना नाचितात् । d अयंताम्ना व्यचितात् ।

e विद्दिभिर्नी नाम । f अग्नेऽअङ्गिर आयुना नाक्षरिः ।

g षोऽस्या पृथिव्यामसि यत्तेऽनामृद नाम पशियं तेनु त्वादधे ।

h i = e f । k षो द्वितीयां पृथिव्यामसि - - दधे ।

l m = e f । n यस्तृतीयां पृथिव्यां - - दधे ॥ o अनु त्वा देवप्रतये ॥ १ ॥

का° [५.३.२०-२५.] शन्यामादाय चात्रालं निमीति पूर्वेणोत्कर७ संचरं परि-
 ह्राप्य शन्यामुदीचीं निदधाति पुरस्ताच्च दक्षिणतः प्राचीनुत्तरतश्च स्फ्येनात्तलि-
 खति तन्नायनीति प्रतिमल्लमिति । उत्तरवेदिनिचयार्थं यत्र भूप्रदेशे मृदं खनति स
 प्रदेशश्चात्राल उच्यते । तत्रोत्करात्पूर्वस्यां संचरपरिकुरिणोदग्रां शन्यां निधाय
 तत्प्रमाणां तत्पूर्वपार्श्वे स्फ्येन रेखां कुर्यात् तथा तत्पूर्वपार्श्वे तथैव शन्यां निधाय
 रेखां कुर्यात् अन्यत्तरे एवं दक्षिणोत्तरयोरपि प्रागग्रां शन्यां निधाय रेखाद्वयं
 कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ अस्यां कंडिकायां चतुर्दश यज्ञेषु । तत्राद्यानि चचारि पृथि-
 वीदेवत्यानि ॥ अत्र प्रथमं परिलिखति । हे पृथिवि त्वं मे ममानुग्रहार्थं तन्नाय-
 नी अस्ति । तप्तं पुरुषमयति प्राप्नोतीति तन्नायनी । यो हि दरिद्रः क्षेत्ररहितो
 ऽरुमिति संतप्यते तं तापोपशाख्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा तप्तः सन्नरो यस्यामय-
 ति सा तन्नायनी नमासि ॥ द्वितीयं लिखति । वित्तार्थं नरो यस्यामेतीति वित्ता-
 यनी । यद्वा वित्तार्थं निर्धनं पुरुषमयतीति वित्तायनी । पृथिव्यां हि प्राप्तायां स-
 स्यनिष्पत्तिद्वारा मरुद्धनं लभते ॥ तृतीयं परिलिखति । हे पृथिवि नावितान्
 याचितात् मा मां त्वं अत्रतात् रक्ष । तुक्ष्योस्तातडिति [पा° ७.१.३५.] हेस्तातडा-
 देशः । यथा कमपि न याचे तथा मां कुर्वित्यर्थः । नावतिधातुर्याञ्चार्यः ॥ चतुर्थं
 परिलिखति । व्यय भयचलनयोः । व्ययितात् भयाच्चलनात्स्यानश्रंशाच्च मा माम-
 वतात् रक्ष ॥ ॥ का° [५.३.२६.] विदेदग्निरिति चात्राले प्रकुरति स्फ्येनेति । प्र-
 कुरति मृत्तिकां खनेदित्यर्थः ॥ अग्नेयं यजुः । हे चात्रालगतमृत्तिके नभो नामा-
 ग्निर्नभःसंज्ञस्वदधिष्ठाताग्निर्विदेद्यां ज्ञानीयात् । मया खन्यमानां त्वां त्वदधिष्ठातानु-
 ज्ञानावित्यर्थः । अग्निनाभोधारणपुरःसरं प्रकुरत् । तथा च श्रुतिः [३.५.१.३१.] ।
 स वाऽअग्नीनमिव नामानि गृह्णन्कुरतीति ॥ ॥ का° [५.३.२७.] अग्नेऽअद्गिर इति
 पुरीयं प्रकुरतीति (७.) । पुरीयं खाता मृत् ॥ हे अग्ने हे अद्गिरः । अद्गिर्गतिरस्या-
 स्तीति अद्गिराः । मत्सर्वे रसप्रत्ययः । तत्सन्बोधनम् । हे अग्ने त्वमायुना नान्नाभिहितः
 सन् एहि गह । एति गहतीत्यापुरग्नेनाम । अधिष्ठत्तर्यागतऽश्वाधिष्ठेयनागहती-
 त्यग्नेरागमनादिकं प्राच्यते ॥ ॥ का° [५.३.२८.] योऽस्यामिति निवपति पूर्वार्थं ज-
 हुसहितमिति । उत्तरवेदिस्वाने मृदं निक्षिपेदित्यर्थः ॥ हे अग्ने पस्त्रमस्यां दृश्य-

मानाय पृथिव्या भूमाप्रसि । किं च ते तत्र यज्ञिय यज्ञराग्य यत् नानाप्रितिति
 प्राग्जननाभृव केनापि याज्ञिकेनातिरस्वृत तेन त्वाद्दे तेन नान्ना युक्त्वा स्था
 पयामि ॥ ॥ वा० [५ ३ ३० ३१] एव द्विपर द्वितीयस्या तृतीयस्यामिति विशेष
 जने । यथा पूर्वोत्थिर्भिर्नत्रै षावा एवा मृत्प्रक्षिता वेग्वर्धनेतत्तितर पुनरपि द्वि
 तुर्यादिति मन्त्रयोः तत्रास्यामिति पदस्थानि द्वितीयस्या तृतीयस्यामिति पाठविशेष
 इति सूत्रार्थः ॥ यद्यपि पृथिव्याशब्देन भूमिरेव तथापि द्वितीयस्यामिति तृतीय
 स्यामिति विशेषणव्याद्वितीया पृथिव्यस्यैव तृतीया पृथिव्यौ गौ अन्यत्पूर्ववद्या
 ज्ञेयम् ॥ ॥ सा० [५ ३ ३०] अनु वेति चतुर्व्यं यवार्धनादत्येति । यथा पूर्वस्मिन्प
 र्याप्रये मृदादत्य प्रक्षिता एव चतुर्व्यमपि प्रक्षेपणपर्यन्त मृदादरण्यं उर्यादिति सू
 त्रार्थः ॥ देवप्रीतये देवाना प्रीतये हे मृत्तिके वा त्वामनु पूर्वोत्थानाद्वरणावयमनु
 मृत्वादरामीति ज्ञेय ॥३॥

a सिद्ध्यासि सयत्रसादो देवेभ्यः कन्धस्त्व ।

b सिद्ध्यासि सयत्रसादो देवेभ्यः शुन्धस्त्व ।

c सिद्ध्यासि सयत्रसादो देवेभ्यः शुम्भस्त्व ॥१०॥

सा० [५ ३ ३०] सिद्ध्यासोति व्युत्पत्त्युत्त्वेदिष्ठं श्रन्वानात्रोमिति । विशेषण
 पातुभिः सना करोति ॥ प्रयाणा वेदिदेवता । वाक्पूर्वमसुरिभ्यः क्रुदा सिद्धो भू
 व्या च्यदितिदिदासः [३ ५ १ ३२] । सा वेदिमस्त्रेपूच्यते (10) । हे उत्तरवेदे
 या य सिद्धो सिद्धसनाना भूया सयत्रसादो सयत्रान् सदेतिऽभिभवतीति सयत्र
 सादो कर्मण्यण् शत्रूणामभिभवित्री अस्ति भवसि । अतो देवेभ्यः देवोपसाराय
 कन्धस्त्व समर्था उत्तरवेदिद्वेषेण वृत्ता भव ॥ ॥ वा० [५ ३ ३०] प्रोक्त्युत्तरवेदिष्ठ
 सयत्रात् प्रसिरिति सिद्ध्यासोति प्रतिमन्त्रमिति ॥ हे उत्तरवेदे शुन्धस्त्व शुदा
 भव । शुन्ध शुजे । अन्यत्पूर्वप्रत् ॥ हे उत्तरवेदे त्व शुम्भस्त्व सयत्रात्प्रक्षेपण
 शोभिना भव । अन्यत्पूर्वप्रत् । शुभतिरन्वङ्कारार्थः ॥१०॥

IV a इन्द्रध्यायस्याऽपतुभिः पुरस्तात्पातु । b प्रवेतात्वा हृष्टे पश्चात्पातु ।

c मनोनात्रास्याऽपितुर्भिर्दक्षिणतः पातु । d त्रिचरं नृणां त्वादित्यैरुत्तरतः पातु ।

c. इदमहं तन्न वार्वर्द्धिर्था यज्ञानिःसृजामि ॥११॥

का* [५.४.११] वेद्यस्त्रे स्वित्वादुत्तरवेदिं प्रोक्षतान्द्रघोष इति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यवान्निङ्गमिति ॥ चतुर्णा यज्ञुपामुत्तरवेदिर्देवता । इन्द्र इति शब्देन घुष्यते त्रिस्पष्टं कथ्यते यो देवः सोऽयमिन्द्रघोषः वसुभिः अटसंख्याकैर्गणदैर्व्युक्तः सन् हे उत्तरवेदे वा वां पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि पातु रक्षतु ॥ प्रचेताः प्रकृष्टप्रज्ञो बरुणो रुद्रेरेकादशसंख्यैर्गणदैवैः सहितः पञ्चात्यश्विमायां दिशि वां पातु ॥ मनोजवाः मनोवद्वेगयुक्तो यमो देवः पितृभिः स्वर्त्तोक्त्वासिदेवविशेषैर्युक्तो दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि वा वां पातु ॥ विश्वकर्मा त्रिधानि कर्माणि जगदुत्पत्त्यादीनि यस्य स विश्वकर्मा आदित्यैः द्वादशसंख्यैर्गणदैवैः सहित उत्तरतः उत्तरस्यां दिशि वां पातु ॥ एकदा असुरा देवान्कृतुमागतास्तदा देवमनाधिपतय इन्द्रघोषाद्यद्यत्सपु दिक्षु तानसुरानयाकुर्वन् । तस्मादितैर्मत्नैर्दिक्षनुष्टये रक्षा प्रार्थनीया । तदारु तित्तिरिः । असुरा वप्रमुत्स्य देवानभ्यायन्त तानिन्द्रघोषो वसुभिः पुरस्तादपानुदित्यादि ॥ ॥ का* [५.४ १२] वद्विर्वेदि शेषं निषिञ्चतीदमहं तन्न वार्वरिति ॥ असुरनिवारणाय येनोदकेन प्रोक्षणां कृतं तदुदकमुग्रवृषवात्तममित्युच्यते । तन्नदिं वाः उदकं प्रोक्षणशेषभूतं यज्ञात् वद्विर्था पद्मप्रदेशाद्वास्थ-प्रदेशेऽहं निःसृजामि निक्षिपामि ॥११॥

a सि०स्यसि स्वाहा । b सि०स्यस्यादित्यत्रनिः स्वाहा ।

c सि०स्यसि ब्रह्मवनिः क्षत्रवनिः स्वाहा ।

d सि०स्यसि सुप्रजावनी रायस्योपवनिः स्वाहा ।

e सि०स्यस्यात्रहं देवान्यजंनानाय स्वाहा । f भूतिभ्यस्वा ॥१२॥

का* [५.४ १४.] नाभ्या श्रोण्यध्मेयु पञ्चगृहीतं शुद्धोत्पक्ष्पाया दक्षिणोऽध्मे श्रोण्याऽश्रोण्याध्मे मध्ये च द्विरप्य पश्यन्तिऽस्यतीति । योऽयमुत्तरवेदिर्नाभ्याऽश्रोण्याऽश्रोण्याध्मे मध्ये च द्विरप्य पश्यन्तिऽस्यतीति वाप्यन्यत्रैतन्कोणौ श्रोणी तेषु चतुर्षु मध्ये च शुद्धां पञ्चवारं गृहीतेनान्येन शुद्धयात् कथम् अक्ष्पाया कोणासूत्रप्रदेशेन (11.) । तद्यथा । प्रथमं दक्षिणोऽसे तत उत्तरश्रोणी ततो दक्षिणश्रोणी

तत उत्तरांसि ततो मये । एव पञ्चसु स्थानेषु हिरण्य निषाय तद्वलोकयन्प
 चभिर्नैर्नुरुयादिति सूत्रार्थ ॥ पञ्च षडुषा वाग्देवता । पुरा कदाचिदुत्तरवेदिदे-
 वता केनापि निमित्तेन देवेभ्योऽपक्रम्यासुरानप्राप्योभयोर्देवासुरसैनयोर्मध्ये सिद्ध-
 वृष धृत्वा सस्यौ । तदय मन्त्र आह । तदुक्ता तित्तिरिणा । तेभ्योऽपक्रम्योत्तरवे-
 दि सिद्धीवृष कृयोभयानसरातिष्ठदिति । तदभिप्रेत्य सिद्धो उच्यते । हे उत्तरवेदि
 त्व सिद्धसि सिद्धवृषा भवसि तादृश्यै तुभ्यं स्वाराह्य रुविर्दत्तम् ॥ सिद्धसि किम्भू
 ता । आदित्यवनि आदित्यानवनुते सभजति प्रीणयतीत्यादित्यवनि । अन्यत्पूर्व-
 वत् ॥ सिद्धसि ब्रह्मवनि क्षत्रवनि ब्रह्म क्षत्रं च व्रनुतऽइति ब्राह्मणजाति-
 क्षत्रियजात्या प्रीणयितृवमत्र विशेषः ॥ सिद्धसि सुप्रजावनिः पुत्रपौत्रादिश्रयाया
 शोभनप्रजाया सपादपित्रो । रायस्योपवनि सुवर्णरजतादिधनपुष्टेः सपादपित्रो ॥
 सिद्धसि यज्ञमानाय यज्ञानानोपकारार्थं देवानावह्वानयेति विशेषः ॥ ॥ का* [५ ४
 १५] भूतेभ्यस्त्रेति सुचमुग्दहतीति ॥ भूतेभ्य ज्ञापुत्राण्डजादिचतुर्विधभूतयामप्रो-
 त्यर्थं हे होमविशेषान्यपुक्ते जुहू त्वामुग्दहामीति शेष । तदाह्य नित्तिरिः । भूते
 भ्यस्त्रेति सुचमुद्गहति यः एव देवा भूतास्तेषां तद्वागधेय भवति तानिव तेन प्री-
 षातीति ॥ १० ॥

- a ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृष्टु । b ध्रुवक्षिदस्यत्तरिंक्ष दृष्टु ।
 c अच्युतक्षिदसि दिवं दृष्टु । d अग्नेः पुरोयमसि ॥ १३ ॥

का* [५ ४ १६] नाभि पेतुदरवै परिदधाति पूर्वप्रदुध्नोऽसीति प्रतिमन्त्रमि-
 ति । पीतुदरहृदेवदारुः तदीये परिभिर्निरुत्तरवेदमध्यदेशवृषां नाभि परिदध्यात्
 पूर्ववत् दर्शपौर्णमासिष्ठौ यथा पश्चिमदक्षिणोत्तरेषु तयात्रायोति सूत्रार्थ ॥ त्रया-
 षा परिधयो देवता । हे मथ्यम परिधे त्व ध्रुवः स्थिरोऽसि अत पृथिवीं दृष्टु द-
 षोमुह ॥ हे दक्षिण परिधे त्व ध्रुवे स्थिरे षो क्षिपति निवसति ध्रुवक्षिदसि त-
 स्मादक्षरिंक्ष दृष्टोमुह ॥ अच्युते विनाशरक्षिते षो क्षिपति निवसतीत्यच्युतक्षित्
 हे उत्तरपरिधे त्व तादृशोऽसि तस्मात् दिवं गुलोकं दृष्टु ॥ ॥ का* [५ ४ १७]
 अग्नेः पुरोयमसि निवसति गुग्गुलुसुगन्धिजेज्जनमृजेस्तुकाद्योपरि (12) शीर्षिष्वा

अत्रात्रेऽन्या इति । गुग्गुलुर्षूषद्रव्यम् सुगन्धितेज्जने तृणाविशेष वृक्षे स्तुका अ-
विरोमाणि । एतानि नाभौ प्रक्षिपेदिति सूत्रार्थ ॥ हे गुग्गुलुप्रभृतिसभारसमूह
त्वमग्ने पुरीष पूरकमसि । पूरयतीति पुरीषम् । अग्नेर्ह्येतत्पुरीष यत्संभारा इति
तित्तिरि ॥ १३ ॥

V युजते मन उत युजति धियो विप्रा विप्रस्य वृक्षतो विपश्चित ।

वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितु परिर्दुति स्वाहा ॥ १४ ॥

अस्ति तावत्प्राचीनवशा शाला । तस्यामाह्वनीयाग्निसत्रयमैष्टिकवेदिश्चास्ति ।
तस्या शालाया पुरत पृथ्विशतपदीया सौमिकी वेदिर्विधेया । तद्वेद्या अग्र-
भागे पूर्वोक्तोत्तरवेदि ततः पश्चान्मध्यभागे हविर्धानाख्यो मण्डपो विधेयः ततो
ऽपि पश्चात्सदोऽभिधानोदग्बशा शाला निर्मितव्या । तस्या स्थाने प्राचीनशा-
लाया पुरतो दक्षिणोत्तरभागयोर्हविर्धानसत्रके द्वे शकटे स्थापिते स्य । तत्र
द्वय पुरत प्रवर्त्य तदावरकत्वेन हविर्धानाख्यमण्डपो विधेयः । तत्रद्वय सा
वित्रहोमार्द्धं प्रवर्तनीयम् ॥ तदाह तित्तिरि । सावित्र्यर्घ्यां कृत्वा हविर्धाने प्र-
वर्तयतीति ॥ तं होमं विधत्ते कात्यायन [८ ३ २१] । चतुर्गृहीतऽशालाद्वयं
जुहोति युजतऽइति स गार्हपत्योऽत इति । प्राचीनशालाया द्वारसमीपे पूर्व-
सिद्ध आह्वनीयो वर्तते तस्मिन्नुडुपात्स च पूर्वमाह्वनीयोऽपि सत्रोत्तरवेद्याख्ये
ऽन्यस्मिन्नाह्वनीये निष्यन्ने सति तदपेक्षया स्वयं गार्हपत्यो भवतीति सूत्रार्थ ॥
सावित्री जगती श्यावाद्यदृष्टा । विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य सन्वन्धिनो विप्रा
ब्राह्मणा ऋविज्ञो मनो युजन्ति लौकिकचित्ताभ्यो मनो निवार्य यज्ञचित्तायां नि-
यमयन्ति । उत धिय इन्द्रियाण्यपि यज्ञार्थेषु नियमयन्ति ॥ कीदृशस्य विप्रस्य ।
वृक्षतो मरुतः ॥ तथा विपश्चित सर्वज्ञस्य । अधीतवेदत्वाद्दृष्टवर्म्याभिज्ञत्वाद्धिप-
श्चिद्यम् ॥ किम्भूता विप्रा । होत्रा होमकर्तारः ॥ तदिदं विप्राणा मनो नियमना
दिसामर्थ्यमेक इत् एक एव विदधे ससर्ग । किम्भूत एक । वयुनावित् वयुन
वेत्ते कास्तिर्मा प्रज्ञा वेत्ति [निर्ह ५ १४] यास्कोत्तेर्वयुन प्रज्ञां सर्गभूताना मनो-
वृत्तिं वेत्तीति वयुनावित् सक्षिताया दीर्घं सर्गधीसाक्षीत्यर्थः ॥ नन्वेकस्य सर्वसृ-

ष्टो (13) न्य सामर्थ्यम् । तत्राह । यत् सत्रितु प्रेरकस्यातर्क्यामिणो देवस्य प
 रिद्रुति सर्वज्ञता (14) स्तुति मदी मदी । तथा चार्यप्रणिका । य सर्वज्ञ
 सर्वत्रिचस्य ज्ञानमय तप इति ॥ वृद्धारूपमपि [मा० ४ ० २४ का० ४ ४ २१]
 स एव सर्वस्य वशी सर्वस्यज्ञान सर्वस्यापिपति सर्वमिदं प्रशास्ति यदिद् (15) कि
 चेति ॥ श्रेताद्यतराद्य । परस्य शक्तिरितिपिपत्र श्रूयते स्वाभापित्री ज्ञानप्रलाक्रि
 या (16) चेति ॥ ॥ यदास्य मत्तस्यार्यात्तरम् । विप्रा ऋषिो विपचितो यज्ञस्य ।
 कर्मणीति शेष । मनो पिरो वाचय पुनते प्रयुञ्जते । यज्ञो वै विपचितिति श्रु
 ते [३ ५ ३ ११] ॥ विन्भूतस्य विपचित । विप्रस्य विपेषिण प्राति पूरयति फ
 लमिति विप्रस्तस्य । पत्नदान प्रति प्राप्तक्रियाशतो । प्रा पूर्तो । तथा वृद्ध
 मदी सर्वसाधनसत्रस्य । श्रोत्रा श्रोतार सप्त वयदूर्तार विदधे विदधते स्व
 स्वर्मणीति शेष । पुरप्रवचनयत्यय ॥ तन्मध्ये वयुनात्रिदेक इत् त्रिदेज्ञान
 वान्त्रह्णाप्य एव एव । सत्रितुदेवस्य मदी मदी परिद्रुति स्तवनम् । ब्रह्मा
 या ऋषिो पत्नर्मे कुर्वते तत्सवितु प्रेरणेनैवेति सवितुर्मदी स्तुतिरित्यर्थ
 ॥ १४ ॥

इदं विष्णुत्रिचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूहस्य पाञ्चुरे स्वारा ॥ १५ ॥

का० [८ ३ ३१] दक्षिणे वर्त्मनि दक्षिणास्यानसो द्दिश्ये निधायाभिपुहोतीर
 विष्णुरिति । दक्षिणाग्रमृत्सम्प्रन्थिदक्षिणाचक्रमार्गे द्दिश्ये निधाय तत्रेय शोम ॥
 विष्णुदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा ॥ विष्णु त्रिचक्रमात्रतार कृत्वा इदं त्रिच
 चक्रमे विभज्य क्रमते स्म । तदेवाह । त्रेधा पदं निदधे भूगात्रिक पदमतरि
 द्वितीयं द्वित्रि तृतीयमिति क्रमाद्भिन्नामुर्गद्वेषोत्यर्थः । पासत्रो भूम्यादिलोचन
 पा त्रिचते यस्य तत्यासुर तस्मिन्पासुरे अस्य त्रिषो पदे समूहं सम्पगतर्भूतं त्रि
 च्यमिति शेष ॥ यज्ञापर्यं । अस्य त्रिषो पदम् पञ्चे शापत इति पदमद्वेताभ्य
 स्त्रयत्र समूहमार्दितमाममदृतात्मनि (17) । कस्मिन्त्रि । पासुरे इव लुगे
 पमाना पासुने रास्त्रले प्रदशे निदिन यथा न शक्यते तदत् ॥ तदुक्तम् [अथ्या
 ६ ५] तदिना परं पदं सत् पश्यति मृग्य इति ॥ स्वारा तस्मि त्रिचत्रे इ
 रित्तम् ॥ १५ ॥

इरावती धेनुमती हि भूतः सूयवसिनी मनत्रे दशस्या ।

व्यस्कभा रोदसी विश्वत्रे दार्धर्यं पृथिवीमभितो मयूषे स्वाहा ॥ १६ ॥

का० [८ ३ ३५] सुम्स्याल्यो प्रतिगृह्य प्रतिप्रस्यातोत्तरस्यैरावतीऽइति पूर्ववदिति । यथा दक्षिणशरददक्षिणचक्रमार्गे अर्धयुक्तवान् तथा उत्तरशरदसत्र न्युत्तरचक्रमार्गे प्रतिप्रस्याता जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ वैश्वी त्रिदुव्यसिष्ठदटा ॥ हे रोदसी (18) गावापृथिव्यौ युवामीदृश्यो भूत भवतम् भवतेर्लुङि मध्यम द्विवचने ऋपन् अउभावश्चान्दस ॥ किम्भूति युवाम् । इरावती इरावत्यौ अत्रवत्यो सस्यवत्यो । धेनुमती वहुधेनुयुक्ते । सुयवसिनी सुष्टु यवसानि विगृह्यते ययोस्ते सुयवसिनी । यवसशब्देनात्राम्यवहार्याणि वस्तूनि (19) । तथा मनत्रे दशस्या । मनुते ज्ञानातीति मनुर्ज्ञानवान्यजमान तस्मै दशस्या दास्यो यज्ञसाधनानाम् दाश दनि दाशतस्ते दशस्या । असुन्प्रत्यये उपधाङ्गस्व श्रोविभक्तोर्यदि शश्च ॥ एव गावापृथिव्यौ सप्रार्थ्यं विष्णुमाह । हे विश्वो एते रोदसी व व्यस्कभा विभज्य स्तम्भितवानसि । किं च पृथिवीं मयूषे स्वतेजोऽपेर्नानाज्ञीवैर्वरा द्याग्नेःकावतारिवा अभितो दार्धर्यं दार्धर्यं सर्वतो धारितवानसि । तुजादीना दीर्घीऽभ्यासस्येत्यभ्यासदीर्घ [पा० ६ १ ७] ॥ स्वाहा तस्मै विश्वत्रे कृविर्दत्तम् ॥ १६ ॥

a देवश्रुतो देवघाषोपतम् ।

b प्राची प्रेतमधर कल्पयतीऽऊर्ध्वं यज्ञं नयत मा त्रिंशत्तरतम् ।

c स्व गोष्ठमाव्रदत देवी इयंऽआयुर्मा निर्वादिष्ट प्रजा मा निर्वादिष्टम् ।

d अत्र स्मेचा वर्ष्मन्पृथिव्या ॥ १७ ॥

का० [८ ३ ३०] दक्षिणया द्वारानीता पत्नी पाणिभ्याः शेष प्रतिगृह्यान्नपुरा वनक्ति परादेवश्रुताविति । प्रतिप्रस्याञ्च समानीता पत्नी होमशेषेणात्येनात्तस्योभावप्रभागावज्यादिति सूत्रार्थः ॥ अक्षपुरो देवते ॥ देवेषु श्रूयते देवश्रुतो श्रूणोते घिक्तुगागमश्च । हे देवश्रुतो (20) देवसभाया प्रसिद्धे अक्षपुरो अक्षप्रभा गौ पुवां यज्ञमानोऽथ वक्ष्यतीति देवेषु आघोपतम् उच्चधनिना कथयतम् । घु

पिरु शब्दे ॥ का* [८ ४ ३] प्राची प्रेतमिति वाचयतीति । हविर्धानाख्ये यद्वा
 प्रवर्तते तदा यज्ञमान वाचयेदिति सूत्रार्य ॥ त्रयाणां यजुषा हविर्धाने दवते ॥
 हे ङे शकटे पुवा प्राची प्राञ्जये प्रेत प्रकरणे गहृतम् प्राञ्जतस्ते प्राची । कि-
 ञ्भूति युवान् । अध्वर कल्पयती इह कर्म समर्थं कुर्वाणे ॥ किं च यज्ञमिममूर्धं
 नपतमुपरिवर्तिदेवान्प्रति प्रापयतम् ॥ मा जिह्वुरत मा कुटिले भवतम् कृ कौ-
 टिल्ये षिणत्तस्य लुडि द्वपम् । यद्वा कूल चलने मा चलतम् ॥ ॥ का* [८ ४ ४]
 स्व गोठमिति च खर्जतीति । प्रवर्त्यमानयो शकटयोरुक्ते खर्जति धनि कुर्वति
 सति स्व गोठमिति यज्ञमान वाचयेदिति सूत्रार्य ॥ दुर्गशब्दो गृह्वाची । गृह्वा
 वै दुर्गा इति श्रुते [३ ५ ३ १८] । तेन गृह्णदृशे शकटे लक्ष्यते । हे देवी दुर्गे
 गृह्णदृशशकटद्वयद्वये देवते स्व गोठ स्वकीय गोस्थानमावदतम् सर्वत कथय-
 तम् षोऽथमक्षशब्दस्तेन यज्ञमानस्य गृह्ण वद्भूनां गवां यथा स्थान भवति तथा
 कथयतमित्यर्थ । युवाभ्यामुच्चारित तथैव स्यादिति भाव ॥ किं च आयुर्मा निर्वा-
 दितम् यज्ञमानस्य यावदायुरस्ति तावत्सर्वं मा निराकार्ष्टम् वदतेर्लुडि मध्यमद्वि-
 वचने द्वपम् यद्वा निकृष्ट पशुधनादिरहित मा उच्चारयतम् ॥ प्रजां मा निर्वादिष्टम्
 यज्ञमानस्य प्रजा पुत्रादिद्वयां मा निराकार्ष्टम् । अनेनाक्षशब्देनायु प्रजयोर्निराकार-
 णा मा भूदिति भाव । उभयवदो षोऽक्ष स दुष्टवाक् वरुणदेवद्वय । तदाह
 श्रुति [३ ५ ३ १८] । वरुणो वाऽक्ष्य दुर्वागुभयती वदो यदक्ष इति । तस्मा-
 द्वापद्वयदुर्वागुपरिहारायाशोत्रादद्वय सुवायमनेन मन्त्रेण प्रार्थ्यते ॥ ॥ का* [८
 ४ ५] पश्चादुत्तरवेदेस्त्रियु प्रक्रमेण मत्या वा नभ्यस्येऽभिममलपतेऽत्र (21) रमे-
 षामिति । वेदिनिकृष्टस्यापिते ङे शकटे अभिममलपेदिति सूत्रार्य ॥ हे शकटे
 पृथिव्या वर्धन् वर्धयिषि भूमे शरीरभूतेऽत्रास्मिन्देवयज्ञने पुवां रमेषां श्रीडां कु-
 र्वताम् वर्धयिषि स्तोत्रां वा (22) । सुपा सुनुगिति [पा* ७ १ ३१] उल्लेपे न डि-
 साम्युडांरिति [पा* ८ ७ ८] नलोपाभात् ॥ देवयज्ञानस्य भूमे शरीरत्व तित्तिरि-
 षोक्तम् । वर्धं रमेतन्पृथिव्या धेत्वयज्ञनमिति ॥ १७ ॥

० त्रिभोर्नुकं वीराणां प्रवेच य पार्थिवानि विमुमे रज्ञाऽसि ।

षोऽथस्वभायुदुत्तरं सप्तस्य त्रिचक्रमाणस्त्रियोर्हगाय ॥

b. विस्रवे त्वा ॥ १८ ॥

का [८.४.६.] उत्तरेण परिक्रम्य दक्षिणमुपस्तभाति विस्रोर्नु कमिति । दक्षि-
णाशकटस्याग्रं व्रीह्युनाधारभूतं काष्ठं स्यापयेदित्यर्थः ॥ तिस्रो वैस्रव्यस्त्रिदुभः आग्ने
यजुरस्ते । विस्रवे त्वेति यजुः ॥ नुकमित्यव्ययमवधारणार्थम् । विस्रोरेव वीर्या-
णि कर्माण्यहं प्रवोचं प्रब्रवीमि । प्रपूर्वस्य वचेर्लुडि वृषम् वचेरुम् अउभावः ॥
कानि कर्माणीत्याह । यो विष्णुः पार्यिवानि रजांसि पृथिव्यत्तरिक्षगुलोकस्या-
नानि विममे । लोका रजांस्युच्यन्तः इति यास्कोक्तेः [निरु० ४ ११] रजःशब्दो लो-
कवाचकः । यद्वा यः पार्यिवानि रजांसि पार्यिवपरमाणून्विममे परिगणितवान् ।
यश्च विष्णुरुत्तरमुपरितमं सधस्यं देवानां सहवासस्थानं गुलोकद्वयमस्कभापत्
यथाद्यो न पतति तथा स्तम्भितवान् । सह देवा तिष्ठन्ति यस्मिन् तत्सधस्यम् सध
मादस्यपोशहन्दसीति [पा० ६.३.१६.] सहस्य सधदिशः ॥ स्कम्भ रोधने । ब्रवादि-
भ्यः श्रा । क्लः श्रः शानञ्जाविति [पा० ३ १.८३.] हेरनुवृत्तौ हन्दसि शायजपी-
ति [पा० ३.१.८४.] यद्यपि ह्यौ परे प्राप्रत्ययस्य शायजादेशो विहितस्तथाप्यत्र
व्यत्ययो वद्वलमिति [पा० ३.१.८५.] लडापि श्रः शायजादेशे अस्कभावदिति वृ-
षम् ॥ कीदृशो विष्णुः । त्रेधा विचक्रमाणास्त्रिषु लोकेष्वग्निवायुसूर्यवृषेण पदत्रयं
निर्दानः । विपूर्वस्य क्रमतेर्लिटः वानञ्जेति [पा० ३.२ १०६.] कानचि वृषम् ।
तथा उर्गायः उर्गायो गमनं यस्य उर्भिर्महात्मभिर्गीयित (23.) इति वा ॥
का [८.४.७.] दक्षिणातः स्यूणामुपनिरुत्ति विस्रवे त्वेति ॥ हे स्यूणो काष्ठ विस्रवे
रुर्विधानशरुटाभिमानिविष्णुप्रीत्यर्थं त्वां निरुन्मि निखनामीति शेषः ॥ १८ ॥

a. दिवो वा विष्वाऽउत वा पृथिव्या मृहो वा विष्वाऽउरोत्तरिंजात् ।

उभा हि रुस्ता वसुना पृणास्वा प्रयंह दक्षिणादोत स्रव्यात् ॥

b. विष्वावे त्वा ॥ १९ ॥

का [८.४.८.१.] दिवो वित्युत्तरं प्रतिप्रस्यातोत्तरस्यूणं (24) पूर्ववदिति । य-
थाधर्षुर्दक्षिणाशरुटे मन्त्रेणोपष्टभ्य विष्वावे त्वेति स्यूणां निष्पातवानिवं प्रतिप्रस्या-
तोत्तरशरुटे कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे विष्वाो दिवो गुत्तोकादुत अपि च पृथि-

व्या भूलात्वात् वापि च महो महत् उरोर्विस्तीर्णादतरिक्षलोकाद्वा समानोत्तेन
वसुना द्रव्येण उभा हि रुक्ता उभावपि स्वकीयौ दृप्तौ पृष्णस्व पूरयस्व । ततो
धनपूरणार्क्षिणादुत सव्यादानादस्तात् आ प्रयह वहुकृत्र आवृत्य (25) प्रकृष्ट
माणुत्तादिभनमस्मभ्य देहि ॥ ॥ विष्णवे त्वेत्थ मन्त्र पूर्ववत् ॥ १६ ॥

प्र तद्विष्णु स्तवते वीरेण मृगो न भीम कुचरो गिरिद्धा ।

यस्याह्यु त्रिपु विरुनणेषभिन्नियति भुवनानि विद्या ॥ २० ॥

का [८ ४ १३] प्र तद्विष्णुरिति वाचयति मध्यम हृदिरान्मभ्येति ॥ तत् स प्रति
दा विष्णु वीरेणासायदणवीरकर्मणा प्रस्तवते प्रस्तूयते सर्वैरिति शेष । तदिति
लिङ्गव्यत्यय । प्रस्तवते इत्यत्र व्यत्ययेन परं स्थानि शश्रत्यय ॥ विन्भूतो विष्णु ।
मृगू शुद्धो मारुटि शोभतीति मृग ॥ नोऽनर्बक पादपूरणा ॥ भीम त्रिभेत्य
स्मादसौ भीम । भीमादोऽयादानादिति [पां ३ ४ ७४] मप्रत्यय ॥ कुचर कौ
पृथिव्या मत्स्यादित्येण चरतीति ॥ गिरिद्धा गिरि वेदवाण्या गिरौ देहे वात्त
यानित्येण तिष्ठतीति गिरिद्धा ॥ अथवा न इवार्थ । गिरिद्धा पर्वतस्थित कु
चर कुन्तिस्तचारी प्राणिप्रद्वीजनो भीम भयकरो मृगो न सिरु इव स पया
वीरेण स्मूयते तदत् ॥ स को विष्णुरित्याह । यस्य विष्णोर्ह्यु प्रभूतेषु त्रिपु
विरुनणेषु पादप्रक्षेपणत्वानेषु लक्षिषु त्रिद्या त्रिद्यानि सर्वाणि भुवनानि भूत
ज्ञानानि अभिन्नियति अभिनिवसति । स स्तूपतइत्यर्थ ॥ २० ॥

० विष्णो रूढमसि । b विष्णो श्रेष्ठे स्य । c विष्णो स्मूयति ।

d विष्णोर्प्रयासि । e विष्णोर्प्रमसि विष्णवे वा ॥ २१ ॥

मा [८ ४ १५] विष्णो रूढमिति रूढप्रमिति । वाचयतीत्यनुवर्तते ॥ इ
प्रिर्मानात्र दे शस्ते दक्षिणात्तरनागरा स्वापयिमा तदाप्रस्त्रेन पतितो इ
प्रिर्मानात्र मण्डप र्वात् स च मण्डपो त्रिभुद्वेजतास्त्राद्विष्णुरित्युपचरति । त्रि
लान्न मूर्धिरस्य सर्वाप्रस्त्रद्वारादानादानाद्योऽव्ययोऽस्ति । तद्वत्प्रिर्धानमण्ड-
पस्यापि पूर्वद्वारतिष्ठान्मूर्धिरस्ये काचिर्दर्ममान्ना यज्यते । ता मान्ना तदन्धना
धार्तरिन्द्रेण वा सप्रोथ पुरपलनाद्येनोपचरति । हे दर्मानमानाभार वज्र त्व

विज्ञो विष्णुमूर्तिर्विनोपचरितस्य हविर्धानमण्डपस्य रराट्मासि ललाटस्यानीयो
 ऽसि ॥ ॥ का° [८ ४ १६] विज्ञो भ्रमि स्व इत्युच्चार्याविति । उच्चार्यो रराटोप्रा
 तावुपस्पृश्य वाचयेदित्यर्थ । हे रराट्त्वतो युवा विज्ञो विष्णुनामकस्य हविर्धा
 नमण्डपस्य भ्रमि स्व श्राद्धसधित्वे (26) भवव ॥ ॥ का° [८ ४ १८] दार्या प
 रिपीच्यति लस्पृजनिप्रतिदत्तया रज्ज्वा विज्ञो स्युरसीति । वृक्षसूचितमर्पितया
 रज्ज्वा द्वारशाखा सीच्यतीति सूत्रार्थ ॥ हे लस्पृजनि त्व विज्ञोर्हविर्धानस्य सू
 रसि । सीच्यत्यनेनेति सू सूचि । पितृ तत्सुतानि । द्विपि च्छो शृङ्गनासिके
 चेति [पा° ६ ४ १९] वस्याडदेश ॥ ॥ का° [८ ४ १९] विज्ञोर्ध्रुवोऽसीति ग्रन्थि
 करोतीति ॥ हे रज्जुग्रन्थि त्व विज्ञो हविर्धानस्य ध्रुवाऽसि ग्रन्थिर्भवसि ॥ ॥ का°
 [८ ४ २१] प्राग्वज्ज्वा हविर्धान निष्ठाप्य वैलवमसीत्यालभतऽऽति । प्रागग्रैर्व
 शैर्नण्डप निर्माणनिन मलेण स्पृशेदिति सूत्रार्थ ॥ हे हविर्धान त्व वैलवमसि
 विष्णुदेवताकृतेन तत्सम्बन्धि भवसि । तस्माद्विलवे विष्णुप्रीत्यर्थं वा वा स्पृशा
 मीति ज्ञेय ॥२१॥

- VI a देवस्य वा सवितु प्रसवेऽग्निर्वाग्भ्या पूजो दत्ताभ्याम् ।
 b आदेर् नार्थसि । c इदमृत् रत्ता मीत्रा अपिमृतामि ।
 d वृद्धसि वृद्धत्वा वृद्धोमिन्द्राय वाचं वद ॥२२॥

इत उत्तरमुपखमत्वा देवस्य त्वेत्यस्मात् [क° ७६] प्राक् ॥ का° [८ ४ २५ ५
 १] दक्षिणास्यानसोऽथ प्रथम एनत्युपरवानश्यादि करोत्यवठवदिति । यदा पू
 पस्यावठ क्रियते तदात्रायुपरवनामकाश्चतुरो गर्तानग्निस्वीकारमारभ्य परिलिख
 नपूर्वकं कुर्यादित्यर्थ । अत्रटार्यमग्निस्वीकारमेवाह का° [६ २ ८] देवस्य त्वेत्य
 धिमादिति । अग्निशब्देन काठनिर्णित एननसाधनमुच्यते ॥ अग्निदेवता । हे
 अग्ने सवितुर्देवस्य प्रसवे वर्तमानः सन्नधिर्वाग्भ्या पूजो दत्ताभ्या तामाददे
 स्वीकरोमि ॥ त्व तु नार्थसि एननसाधनत्वेन कर्मापयोगिवात्राणां पुरुषाणाम
 बुधात्पणा सन्नधिनी भवसि ॥ ॥ का° [६ २ ८] यूपान्ठ परिलिखतीदमिति ॥
 पदरु चतुरोऽथटान्यरिलिखामि । इदमिति विभक्तिव्यत्यथ अनेन परिलिखनेन

रुक्तां यज्ञघ्नानां ग्रीवा अपिकृत्तामि कण्ठप्रदेशान् हिनन्मि ॥ ॥ का* [८.५.७.]
 वृद्धवसीति यवापरिलिखितं खनतीति । आग्नेयीं विदिशमारभ्य चतसृषु विदित्तु
 चतुर उपरवान्खातुं भूमिः परिलिखिता । तेन परिलेखनक्रमेणावदान्खनेदिति
 सूत्रार्थः ॥ हे उपरवाश्च गर्तं त्वं वृद्धवसि मरुन्भवसि वर्तुलस्य गर्तस्य प्रदिश-
 परिमाणेन वित्तुतत्राद्वाङ्परिमाणेन खातवाञ्च (27.) मरुद्धम् ॥ तथा त्वं वृद्ध-
 वाः वृद्धन्मरुन्वो धनिर्यस्य सः । सकारान्तो र्वसृशब्दः । खातुं भूमौ प्ररुहं
 मरुन्धनिर्भवतीत्यर्थः । तस्माद्दामिन्द्रापेन्द्रप्रोत्यर्थं वृद्धतीं वाचं वद् प्रौढधनियु-
 क्तं वाचं वद् ॥२२॥

रुक्तीरुपां वलगरुन वैज्वीम् ।

- e. इदमरुं तं वलगरुमुत्किरामि यं मे निद्यो यममाथीं निचखानं ।
- f. इदमरुं तं वलगरुमुत्किरामि यं मे समानो यमसमानो निचखानं ।
- g. इदमरुं तं वलगरुमुत्किरामि यं मे सत्रन्धुर्मसत्रन्धुर्निचखानं ।
- h. इदमरुं तं वलगरुमुत्किरामि यं मे सजातो यमसजातो निचखानं ।
- i. उत्कृत्यां किरामि ॥२३॥

किन्भृतां वाचम् रुक्तीरुपां रुक्तासि रुक्तीति रुक्तीरु तां रुक्तीरुधविषयाम् ॥
 तथा वनगरुनम् वलगान्रुक्तीति वलगरु तां वङ्गलं हन्दसीति [पा* ३.२.८८.]
 धियम् । पराजयं प्राप्य पलायमाने रुक्तासिर्न्द्वादिवधार्यमभिचारवृषेण भूमौ निष्ठा-
 ता अस्थिकेगनखादिपदार्थाः कृत्याधिगोषा यलगाः । यलगो वृणोतेरिति यास्कः
 [निर्* ६.२. (28.)] । यस्य वधार्यं क्रियते तं वृषत्रनाहादपन् गङ्गीति वलगाः ।
 ते यलगा वाङ्मात्रे पातास्ततस्तदुदारार्थमुपर्यस्य तावन्मात्रजननम् । तान्वा-
 ङ्मात्रान्पनेदिति श्रुतिः [३.५.४.६.] । तदारु तिक्तिरिः । असुरा वै निर्यक्तो दे-
 यानां प्राणेषु यलगाव्यपनन् (29.) तान्वाङ्मात्रे वयिन्दन् तस्माद्वाङ्मात्राः
 पापित् इति ॥ तथा वैज्वीम् यज्ञरुक्तास्य विषोः संवन्धिनीम् । ईदृशीं वाच-
 मिन्द्राय वदति संवन्धः ॥ ॥ का* [८.५.८.] इदमरुमित्युत्किरति यवापातं प्रति-
 मस्तमिति । येन क्रमेण चचारो गर्ताः पातास्तेन क्रमेण चतुर्थी गर्तभ्यः पातं

मृत्तृणादिक चतुर्भिर्मलैरुत्किरेदिति सूत्रार्य ॥ ये स्तये शब्दसघातयो नितरा
स्त्यायति सघातद्वयेण सक्तु वर्ततऽइति निश्च यद्वा निर्गत्य शरीरात्स्त्यायति वि
स्तीर्णो भवतीति निश्च पुत्रादि यद्वा निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निश्च चण्डालादि
निसो गतऽइति [पा० ४ २ १०४ वा० ४] वार्तिकेन निस उपसगाद्धतार्ये त्यप्
इति काशिकायाम् । अमाशब्दो गृह्यार्य सक्तुर्वो वा अमा गृहे मक्तु वा भवो
ऽमात्य अच्यप्रात्ययित्ति [पा० ४ २ १०४] भवार्थे त्यप् धनिमस्य स्वामिनो धन
गृहादिनिर्ग्राहकोऽमात्य । केनापि निमित्तेन रुपित पुत्रोऽमात्या वा मे मक्तु
मद्वपार्य य वलम निचपान निचपानवान् त वन्नगमदमुत्किरामि उद्वपामि उदृ
त्यान्यत्र परित्यन्यामि । इदशब्द क्रियाविशेषणम् इद प्रत्यज यथा भवति तयोद्ध
पामीत्यर्थ ॥ द्वितीयमुत्किरति समानो धनकुलादिभि सदृश असमानो न्यूनो
ऽप्रिको वा अन्यत्पूर्ववत् ॥ तृतीयमुत्किरति सत्रन्यु कुलशीलादिभि समानो
मातुनपैतृषसैरादि तद्विपरीतोऽसत्रन्यु अन्यत्पूर्ववत् ॥ चतुर्थमुत्किरति सजात
समानजन्मा श्राता तद्विपरीतोऽसजात अन्यत्पूर्ववत् ॥ का० [८ ५ १] उत्कृत्या
रिरामीति पञ्चात्सर्वेभ्य इति । असागरणेर्मलै पूर्वात्कारुनेषोत्किरणा कृत्वा प
ञ्चात्सागरणेन मलेषा चतुर्थ्यो गर्तेभ्य उत्किरेदिति सूत्रार्य ॥ येय कृत्या शत्रुभि
रभिचरद्दि संप्रादिता वन्नगद्वया तानुत्किरामि उदृत्य द्वे क्षिपामि ॥ ५३ ॥

a स्वराडसि सपन्नहा । b सत्रराडस्यभिमातिहा ।

c जनराडसि रक्तोहा । d सत्रराडस्यमित्रहा ॥ २४ ॥

का० [८ ५ १३] स्वराडित्यभिनिर्शयति (30) यथाज्ञात प्रतिमलमिति । एन
नक्रुनेण चतुर्षु गर्तेषु यज्ञमानकस्तस्य स्पर्श चतुर्भिर्मलै कारयेदिति सूत्रार्य ॥
चचारि षनूपि औपरवाणि । तत्र प्रथमम् हे प्रथम गर्तं त्व स्वराडसि स्वैवैव रा
जतऽइति स्वराट् स्वयमेव राजमानो भवसि अत सपन्नहा शत्रुघाती भवेति शे
प ॥ अथ द्वितीयम् सत्रराट् सत्रेषु द्वादशाहदिषु रार्जितऽइति सत्रराट् अभिमा
तिहा शत्रुघाती ॥ अथ तृतीयम् जनेषु यज्ञमानेषु राजतऽइति जनराट् रक्तोहा
यदाग्निनाशरराजसघाती ॥ अथ चतुर्थम् अमित्रहा शत्रुघाती ॥ २४ ॥

- a रत्नोद्दणो वो वल्गुद्दन् प्रोक्षामि वैलवान् ।   b रत्नोद्दणो वो वल्गुद्दणोऽवनायामि वैलवान् ।   c रत्नोद्दणो वो वल्गुद्दणोऽवस्तृणामि वैलवान् ।   d रत्नोद्दणो वा वल्गुद्दणोऽवद्वामि वैलवा ।   e रत्नोद्दणो वा वल्गुद्दणो परूदामि वैलवा ।   f वैलवमसि ।
g वैलवा स्य ॥३५॥

मा° [८ ५ २२ २३] प्रोक्षतेनान् रत्नोद्दण इति भेदे मत्तावृत्तिरिति । चतुरो गर्तान्मन्त्रेण प्राक्षेत् तस्य मत्तस्य गर्तभेदे सत्यावृत्तिं कर्तव्येति सूत्रार्थः ॥ सप्त यगुषि वैलवानि ॥ वैलवान्निवत्तुदेवताकान्गर्तान्त्वो गुप्मान्प्रोक्षामि कीदृशान् रत्नोद्दणा रत्नसदृत्स्वल्गुद्दन् अगिचारसायनरुतून् ॥ का° [८ ५ २४] अवनयनेऽवस्तृणे चायद्वद्वत्तोरुद्दणो रत्नोद्दण इति । गर्तेषु प्रोक्षणेषोदकसत्तेचनमवनयनन द्मैराहादन मस्तरणाम् तयोद्वयोरपि क्रिययोर्गर्तभेदात्तन्मत्तावृत्तिर्द्रष्टव्येति सूत्रार्थः ॥ तत्रावनयनमत्र अवनयामि सिद्धयामि अन्यत्पूर्ववत् । अथावस्तृणामत्र अस्तृणामि द्मैराहादयामि अन्यत्पूर्ववत् ॥ का° [८ ५ २५] तनून् परि (३१) कृष्णान्त्राभिप्रयणो फलके (३२) द्यहुलात्तरे प्रनालिते प्राचीऽअग्निनात्रि मनुषी वापद्धाति परूदति च रत्नोद्दणो रत्नोद्दणाप्रिति । ययो फलस्यारपरि सोमाऽभिपूयते ते द्वे अभिप्रयणफलके तयोर्भयोर्मध्ये द्यहुलात्प्रस्थिते अग्निप्रमाणे सतृणे ईषदन्धनोपेते चतुर्णां गर्तानामुपरि स्वापेत् तयो परितो मृदा हिद्वपियानं कुर्यादित्यर्थः ॥ तत्रोपमानमत्र वात्रभिप्रयणफलकप्रिषो रत्नोद्दणो रत्नसा नाशको वल्गुद्दणो वृत्त्याप्रिमाशको वैलवो वैलवो त्रिजुदेवताको लिङ्गव्यत्यय तो वा पुत्रामरुमुपदधामि द्योर्गर्तयोह्यारि द्युक्ते फलकस्यापयामि । अथ परूदणमत्र परूदामि मृदा परितश्शादयामि अन्यत्पूर्ववत् ॥ का° [८ ५ २६] तयोर्गर्ताभिप्रयण परिरुत्तऽ सर्परोरिति निदधाति वैतप्रमसोति । यम्मिर्गमि सोमाऽभिपूयते तन्मर्ताभिप्रयणाग्न्यु अग्रभागे हिज सर्पमपि लोहितप्रणं तदा फलकसोरपरि म्वापेदिति सूत्रार्थः । हे चर्न च वैतप्रमसि यत्र रत्नस्यत्रिभुमन्धि भवमि ॥ का° [८ ५ २७] तस्मिन्त्राया पच वैलवा स्थिति ।

निदधातीत्यनुवर्तते तस्मिन्श्चर्मणि मोमाभिपवहेत्तन्पञ्च पापाणान् स्वाययेदिति सू-
त्रार्थः ॥ हे प्रावाणो यूय वैजवा स्य यज्ञरक्षकवित्तुसंश्रान्धिनो भवथ ॥ २५ ॥

VII a देवस्य वा सवितु प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्म्यां पूतो हस्ताभ्याम् । b या-
देदु नार्यसि । c इदमहो रक्षसां ग्रीवा अपि कृतामि । d यवोऽसि
यवयास्मद्द्वेषो यवयारोतीः । e द्वित्रे वात्सरिक्षाय वा पृथिव्ये वा ।
f शुन्धस्तां लोकाः पितृपर्दनाः । g पितृपर्दनमसि ॥ २६ ॥

इत् उत्तरमौडुम्बरिमत्ताः ॥ का° [८ ५ ३०-३२] ओडुम्बरो मिनीति यज्ञमा-
नमात्री यूपवहेत्तेश्यादि करोत्याविस्तरणादिति । उडुम्बरवृक्षाडुत्पन्ना काञ्चिहा-
स्यां यज्ञमानदेहमितां सदानपउपमथे निषनेत् सा च शाजा निषननात्पूर्व यूप-
पवह्मो शपित्वा वर्तते यूपविटपननत्रदश्रिस्वोकारमादभ्य दर्भोपस्तरणपर्यन्तान्य-
दार्थान्मत्त्रैश्च नुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ यूपवटप्रदेशे का° [६ ७ ८] देवस्य त्रित्यधि-
मादयेति । व्याख्यातं यज्ञुः ॥ का° [६ ७ ८] यूपवटं परित्तिषतीदमहमिति ।
एतदपि व्याख्यातम् ॥ का° [६ २ १५] यवोऽभित्यप्सु यवानोयेति । यवदैवत्यम्
हे धान्यविशेष त्वं यवोऽसि योति पृथुरोतीति यवः यस्मात् द्वेषो द्वेदून् शत्रु-
न्द्वेषो दोर्भाग्यं वा अस्मात् अस्मत्तो यवय पृथक्कुरु तथा अरती अदानानि च
यवय पृथक्कुरु । अनेन सोभाग्यं धनं च प्रार्थयत्तु इति भावः ॥ का° [६ ७ १५ १६]
प्रोक्तत्वग्रमूलानि द्वित्रे त्वेति प्रतिबल प्रोक्तानीति सर्वत्र सामाह्यवादिति ॥
तत्र प्रथमो मत्तः हे ओडुम्बरग्रभाग द्वित्रे मूलोक्तप्रतीत्यं वा त्वं प्रोक्तानीति
शेषः ॥ द्वितीयः हे मत्तभाग अत्सरिक्षायान्तरिक्षलोक्तप्रतीत्ये त्वं प्रोक्तानीति
तृतीयः हे मूलभाग पृथिवीप्रतीत्ये त्वं प्रोक्तानीति ॥ का° [६ ७ १७] अत्रे जेषमा
सिञ्चति शुन्धतामिति ॥ हे यज्ञुषो पित्र्ये पितरः सीदन्ति येषु लोकेषु ते पितृप-
दनाः लोकाः शुन्धतामनेनोदरुसचनेन शुद्धा भवन्तु । एननिनोत्पन्नस्य शौर्यस्य
शात्यर्वमिदमुदरुसचनम् । तदाह तित्तिरिः । क्रूरमिव धाऽएतत्करोति यत्पनति
यत्पयोऽवनमति शाखे तदिति ॥ का° [६ २ १८] वहीऽपि प्राञ्चदक्षि च प्रा-
स्यति पितृपर्दनमसीति । तस्मिन्नवटे प्राग्धानुदग्गांश्च दर्भानास्तरणातीति सू-

चार्यः ॥ पितरः सीदत्युपविशन्ति यस्मिन् तत्पितृप्रदन् ॥ हे अर्हिः तं पितृप्रद-
नमस्ति ॥ २६ ॥

a अदिवे^b स्तभानात्तरिजे^c पृण दृष्ट्वै^d पृथिव्याम् । b. गुतानस्वां
मारुतो मिनोतु मित्रावरुणो ध्रुवेण धर्मणा । ब्रह्मवनिं वा क्षत्रवनिं रा-
षस्योपवनिं पर्यूरामि । ब्रह्म दृष्टु क्षत्र दृष्टु रस्युर्दृष्टु प्रजां दृष्टु ॥ २७ ॥

का* [८ ५ ३३] अदिवमित्युद्भयतीति । उद्भयणानूर्धाप्रत्रिन स्वायनम् ॥ पञ्च य-
जूयोऽुद्भरिदेवत्वानि ॥ हे औद्भरि तं दिवं गुनोऽनुत्तमान स्तम्भ्य ऊर्ध्वः
सन्यया न पतति तथा कुर्वित्यर्थः । अत्तरिजे^c पृण (33) पूर्य । पृथिव्यां दृष्ट्व
दृष्टा भव यदा पृथिव्यामिति सप्तमी द्वितीयैः पृथिवी दृष्टीकुरु ॥ का* [८ ५ ३४]
गुतान इति मिनोतीति । शाखां गते प्रक्षिपतीति सूत्रार्थः ॥ हे औद्भरि गुता-
न- दीप्यमानो मारुतो वायुः ध्रुवेण स्थिरा धर्मणा धारणेन त्वां मिनोतु गते
प्रक्षिपतु दुमिञ् प्रक्षेपे स्वादिः । तथा मित्रावरुणो देवो ध्रुवेण धर्मणा त्वां प्र-
क्षिपतामिति शेषः ॥ का* [८ ५ ३५] पर्यूरणाद्योपसेचनात्कृत्विति । पर्यूरणमार-
भ्योपसेचनपर्यक्तं यथा यूपे कृतं तथात्रापि कुर्यादित्यर्थः । तत्र यूपत्वाने का* [६-
३-१०] ब्रह्मवनिं वेति पाञ्चभिः पर्यूरतीति ॥ हे औद्भरि त्वा त्वां पर्यूरामि
परितो मृत्तिकां क्षिपामि किन्भूतां त्वाम् ब्रह्मवनिं ब्रह्म ब्राह्मणव्रातिं वनति
समन्नतः इति ब्रह्मवनिः क्षत्रं क्षत्रियव्रातिं वनतीति क्षत्रवनिः (34) रापो धन-
स्य पोषं पुष्टिं वनतीति राषस्योपवनिः सर्वत्र सुपां सुनुगिति [पा* ७ १ ३३]
विभक्तोर्नुम् ॥ का* [६ ३ ११] ब्रह्म दृष्ट्वैति मित्रावरुणादप्येन समत्तं त्रि पर्युप-
तीति । परितो दृष्टीकुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे औद्भरि ब्रह्म ब्राह्मणव्रातिं क्षत्रं
क्षत्रियव्रातिमायुः जीवनं प्रजां पुत्रादिदृष्ट्यां च दृष्टु दृष्टीकुरु ॥ २७ ॥

a ध्रुवासिं ध्रुवोऽयं यज्ञानानोऽस्मिन्नापतेने प्रजया प्रशुभिर्भूयात् ।

b पुनेने गावापृथिवी पूर्यमान् । c इन्द्रस्य हृदिरेति विद्यमानस्य ह्य-
या ॥ २८ ॥

का° [८. ५. ३५] ध्रुवासीति वाचयत्यौदुम्बरीमालन्व्येति । आलम्भनं स्पर्श-
नम् ॥ हे औदुम्बरि त्वं ध्रुवाति स्थिरा भवसि त्वमिवायं यज्ञमानोऽस्मिन्नायतने
स्वकीये गृहे ध्रुवो भूयात्प्रजा पुत्रादिकया पशुभिः गवादिभिश्च सह स्थिरोऽस्तु ॥
का° [८. ५. ३७] सुवेणा विशाखे जुहोति घृतेनेति । औदुम्बर्या विशाखे यस्मिन्प्र-
देशे द्विधा शाखोत्पत्तिस्तत्र जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ रूपमानिनानिन (35) घृतेन
ग्वावापृथिवी ग्वावापृथिव्यौ पूर्व्यां पूरिते भवताम् ॥ का° [८. ६. १०] इन्द्रस्य ह-
दिरिति मध्यं हदिरारोप्येति । औदुम्बरीनिखननाद्दूर्ध्वं सदोनामकं मण्डपं निर्माय
तत्सोपरि प्रावरणाय मध्यं कटमारोपयेदिति सूत्रार्थः ॥ हृदिःशब्देन तृणानिर्मितः
कट उच्यते । हे तृणमय कट त्वमिन्द्रस्य हदिरिति इन्द्रसंघन्वी कटो भवसि अ-
तस्त्रं विश्वजनस्य ह्याया भवेति शेषः । सदोमध्यवर्तिनः सर्वजनस्य यज्ञमानोऽर्चि-
भूपस्य प्राणिनः प्रावरणाय ह्याया भवेत्यर्थः । सदस इन्द्रदेवताकवेन तदीयहृदिप
इन्द्रसंघन्धिवम् ॥ २८ ॥

परि वा गर्वणो गिर इमा भवन्तु विश्वतः ।

वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥ २९ ॥

का° [८. ६. १२] परि वेति परिवार्येति । परितः कुब्जवदावरणं (36) कृत्विति
सूत्रार्थः ॥ ऐन्द्रानुदुवनिहता मधुहृन्दोदृष्टा । गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयो भजननीयो
गर्वणा इन्द्रः सदोऽभिमानी । हे गर्वणा इन्द्र स्तोत्रशस्त्ररूपा गिरः वा त्वां
विश्वतः सर्वतः कटरूपेण परि भवन्तु परिगृह्यन्तु किम्भूतं त्वाम् वृद्धायुम् वृद्धा आ-
यधो मनुष्या यज्ञमानादयो महतो वा यस्य तम् यदा वृद्धः श्रेष्ठश्चासावायुश्च तं
महामनुष्यम् । किम्भूताः गिरः अनुवृद्धयः (37.) अनु सवनक्रमेण वृद्धिर्यासां ताः
शनिः प्रातःसवनं तत उच्चैर्माध्यन्दिने सवनं तानस्वरेण (38) तृतीयं सवनमिति
क्रमः । किं च जुष्टयोऽस्मत्सेवास्तव जुष्टाः प्रियाः भवन्तु जुष्टी प्रीतिसेवनयोः ज्ञो-
पणं जुष्टिः ॥ २९ ॥

a. इन्द्रस्य सूरति । b. इन्द्रस्य ध्रुवोऽति । c. ऐन्द्रमति ।

d. वैश्वदेवमति ॥ ३० ॥

का° [८ ६ १२] परिषीवणप्रन्थमिभर्जनान्यैन्दैरिति । इन्द्रदेवतासिद्धिभिर्मन्त्रैः
 परिषीवणादित्रयं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ तत्र प्रथमः हे रज्जो त्वमिन्द्रस्य सदोऽभिमा-
 निदेवस्य सवन्धिनीं सूः सीवनमसि सीच्यतेऽनया सा सूः द्विष् ह्योः शूडनुना-
 सिकु चेति [पा° ६ ४ १६] ऊटदिशः ॥ द्वितीयं हे ग्रन्थे त्वमिन्द्रसवन्धीं भूवा
 ध्रुव त्विरो भवसि ॥ अथ तृतीयं हे सद त्वमिन्द्रसवन्धि भवसि ॥ का° [८ ६
 १३ १४] क्षत्रिर्धानापरातमुत्तरेणाग्नीध्रमग्न्यगारद्दारमन्तर्वेर्ण्यं भूष सर्वं वा निष्ठा-
 य वैश्वदेवमसीत्याल्लभतऽशति । कृविर्धानमण्डपस्यापरातो वायव्यकोणस्तस्यो
 त्तर्भागे किञ्चिद्वाग्निनामरुमग्निस्थानं कृत्वा तस्य स्पर्शं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे
 आग्नीध्र त्व सर्वदेवसवन्धि भवसि ॥३०॥

VIII १ विभूरसि प्रवारुण । b वदिरसि रुव्यवारुण । c श्यात्रोऽसि
 प्रचेता । d तुयोऽसि विश्ववेदा ॥३१॥

इत उत्तरं प्रोठञ्च पिण्यमन्त्रा ॥ तदारु का° [८ ६ १५] पिण्यगान्निवपत्युद्ध
 तावाञ्छिते (39) पुरीष निवपति स्वयेनान्वारुण उद्ध उपविश्य विभूरसीति प्र-
 तिमतमिति । आग्नीध्रमाश्रयभूता मृदा निर्मिता स्वल्पवेदिका पिण्यगान्युच्यते ॥
 का° [८ ६ १६] आग्नीध्रीय पूर्वमिति ॥ विभूश्चन्द्रप्रवारुणश्चाग्नीध्रीयपिण्यस्य
 नामनी । ते वै द्विनामानो भवतीति श्रुते [३ ६ ० २४] अद्वयनुपां पिण्यग आग्नी-
 धो देवता । हे आग्नीध्रीय पिण्य त्व विभूः प्रवारुणाश्चासि त्विविधं भवतीति
 विभू इतस्मादेव पिण्यगदितरपिण्येघाग्निविरुपादितस्य विभूत्वम् प्रवारुण्यतीति
 प्रवारुणा तस्य हि दक्षिणोत्तरतः श्यविदो महति रुत्रिय प्रवारुण्यित्यादा प्र-
 वारुण्यम् । पिण्यगतान्नाग्निप्रत्यन्ये देवा ऊचु प्रत्येकं स्व नाम्निय संप्रादयते-
 ति । तदारु नित्तिरिः । तान्देवा अत्रुन्देऽग्ने नामनी कुरुतीति ॥ मैत्रावरुणास्तो-
 तृन्नावरुणाहमिप्रोतनिद्रहात्राकाना पिण्यगन् सदसि कुर्यान् । तदारु का° [८ ६
 १८ ०१] परः सदसि प्रत्यनुचो दारमपरेण स्तोत्रक्षिपापूर्वेषोऽम्बरीं मैत्रावरु-
 णस्य स्तोत्रपिण्यमुत्तरेण चतुर सनात्तरान्त्रावृणाहसिप्रोतृनेद्रहात्राकानामि-
 ति ॥ स्तोत्रपिण्यम् हे स्तोत्रपिण्य वदिरुव्यवारुणश्चासि वदति यदाकर्म निर्वरु-

तीति अदि दृश्य वदति देवान्प्रति प्रापयतीति दृश्यवाक्येन । ययाग्रीप्रीयपि
 ष्यस्य नामद्वयमुक्तान् तथा होत्रादिधिष्ययानामपि बोध्यम् ॥ मैत्रावरुणाधिष्यम्
 हे मैत्रावरुणाधिष्य त्वं श्यात्र प्रचेताश्चासि शु क्तिप्रमततीति श्यात्रो मित्र (४०)
 प्रकृष्ट चेता ज्ञान यस्य स प्रचेता वरुण तद्रूपोऽसि ॥ ब्राह्मणाहसिन हे ब्रा
 ह्मणाहसिधिष्य त्वं तुर्यो विश्वप्रेदाश्चासि । ब्रह्म वै तुव इति श्रुते [४३ ४ १५]
 ब्रह्मचर्योऽसि । विश्व वेत्ति विश्वप्रेदा सर्वज्ञ । षट्वा तुवशब्देन देवान्प्रति द
 क्षिणानां प्रिभाषकर्ता पुरुष उच्यते तदाह तित्तिरि तुयो ह स्म वै विश्वप्रेदा दे
 वानां दक्षिणा विभजतीति ॥३१॥

- १ उजिगसि ऋवि । २ अङ्गारिरसि वम्भारि । ३ अत्रस्यूरसि इ
 वस्वान् । ४ शुन्ध्यूरसि मार्गालीय । ५ सम्राडसि कृशानु ।
 ६ परिपगोऽसि पत्रमान । ७ नभोऽसि प्रतघ्नत । ८ मटोऽसि ह
 व्यसूदेन । ९ अतपामासि स्त्रुर्वीति ॥३२॥

पोतु । हे पोतधिष्य त्वमुजिग सामनीय ऋषि विद्वाश्चासि ॥ नेटु । अद्
 स्यादम प्रायम्यारिरङ्गारि विभतीति वम्भारि त्वं तद्रूपोऽसि हे नेटुधिष्य ।
 दिपि सोमरक्षको दावङ्गारिवम्भारी तथा च सोमरक्षकमत्वे स्वान् ब्राह्मणारि व
 म्भारोऽन्त्याघातान् [अथा० ४ ७०] ॥ अहाप्राकस्य । हे अहावाक्यधिष्य त्वमव
 स्युं स्वस्वान् चासि अत्रोऽन्तमिहतीत्यवस्यु सुप्र आत्मन वषच् [पा० ३ १ ८]
 वगाहन्दसीति [पा० ३ ७ १००] ऋगताटुप्रत्यय दीर्घहान्दस ओणादिक उप्रत्ययो
 वा । इत्रोऽस्वास्तीति ट्वस्वान् द्रिष्मन् इव इति द्रिष्मन् अहाप्राको हि
 पुरोडाशभाग लभति ॥ एव होत्रादिधिष्यान् सदसि निर्मात्र वेदेदक्षिणाभागे मा
 र्गालीय निर्माति । तदाह वा० [८ ६ ७७] आग्रीप्रादक्षिणा७ सप्रति वेद्यते दक्षि-
 णानुगो मार्गालीयमिति । शुन्ध्यतीति शुन्ध्युं मार्गालीय तत्र हि
 पात्राणि प्रक्षान्द्यते ॥ वा० [८ ६ २३] सदोदार पूर्वेण तिष्ठन्ननुदिशत्याद्वनीय-
 वदिष्यप्रमानदेशचात्रालगामिप्रोडुम्बरोत्रदासमजालादार्यप्रानदितान् सम्राडसी
 ति प्रतिनक्षमिति । सदोदारस्य पूर्वभागेऽवस्थाप्याद्वनीयादीन् सम्राडसीत्याद्य

दृमत्रै ऋणेण निदिशेदिति सूत्राय ॥ तत्रादाप्राह्वनीषम् हे उत्तरवेदिगताह्व-
 वनीष त्व सत्राह् वृशानुवाप्ति यदुविषादुत्याशरवेन सन्यग्राजतः इति सत्राह्
 पयोव्रतादिभि मृश क्षीन यत्रनानननु गह्तीति वृशानु ॥ वहिष्यवमानदेशम्
 हे वहिष्यवमानदेशं त्वं परिषद्य पत्रनानवाप्ति स्तोत्रं सनेता ऋषिज परिषत्
 तद्योग्य परिषद्य अत एव शुद्धव्यात्यवमान ॥ चावात्मन् हे चाग्रान् त्वं नभो
 ऽसि जनने हिन्द्वपवादाकाशं न भानोति वा । तया प्रतघ्ना प्रदक्षिणं तस्मिन्
 गह्तीति ऋषिनो यत्र स प्रतघ्ना तस्मिन् गह्तीत्यर्थं अन्येभ्योऽपि दृश्यतः इति [पा
 ३२ ७५] वाग्निम् ॥ शान्तित्रन् पशुविशसनप्रदेशं शान्तित्रशब्देनोच्यते हे शा-
 मित्र त्व मृष्टोऽसि पशुविशसनस्य विहितवेनाशुद्धिहेतुव्याभावात्सत्यपि विशस-
 ने शुद्धोऽसि यदा मृष्ट मृतव्यान्मिष्टं पक्व रुचिर्मृष्टं भवति । तया रुच्यस्य
 ददयन्निष्ठादित्यस्य रुचिषं सूदनं पारुहेतुवाप्ति ॥ श्रीदुन्वरीन् हे श्रीदुन्व-
 रि त्वमृतपाना ऋत सानगान धानोपप्रेशनत्वान यस्या सा । श्रीदुन्वरीषं स्पृ-
 ष्णोद्वापतीत्युक्ते (४१) । स्वर्गोऽसि उन्नतत्वेन स्वर्गं प्रकाशकं यदा सूर्यज्योति
 ॥३२॥

a सनुतोऽसि विश्वयचा । b अत्रोऽस्येवपात् । c अदिरसि बु-
 ध्व । d वागस्येन्द्रमसि सदीऽसि । e ऋतस्य द्वारो मा मा सतो
 सन् । f अर्धनानधयते प्र मा तिर स्वस्ति मन्मिन्वाचि देवयानि भू-
 यान् ॥३३॥

ब्रह्मात्मनम् हे ब्रह्मात्मन त्व सनुद्म विश्वयचावाप्ति सर्वे देवा सन्यगुन्वरे-
 षा इत्यन्वपिति सनुद्म सनुद्म इत्यन्वाङ्गे शान्तिन ब्रह्मा यत्र तिष्ठतीति वा । विश्व
 सर्वं यत्र व्यचति गह्तीति वृत्तार्तप्रत्ययेक्षणापिति विश्वयचा ॥ शान्नादार्गम्
 हे प्राचीनप्रशान्नात्कार्तिनेत्रे त्वमत्रोऽसि अत्रति आह्वनीषद्वेषेण यत्रप्रदे-
 शे गह्तीत्याय यदा पत्ररुच्यनुयचयते न जायतः इत्यङ्ग । एव पातोत्येक-
 पात् यदा एव पत्र सर्वाणि भूतानि यस्येत्येवपात् पादोऽस्य विश्वा भूतानो-
 ति ध्रुते ॥ प्राणदितम् पत्नीशान्नायाचिमभागवतीं पुरातनो गार्हपत्योऽग्निं प्राज-

हित (42) उच्यते हे प्राज्ञहित त्वमदिरसि न हीयतऽइत्यङ्किः शालाद्वारीये नू-
तने गार्हपत्ये उत्पन्नेऽपि अयमाग्निः स्वरूपेण न हीयते । वुधो मूलं तत्र भवो
वुध्यः आधानकाले प्रथममाहितवान्मूलभावित्वम् स हि प्रथमं मथ्यते ॥ नामभि-
रेवात्र धिष्णवानां स्तुतिः । उक्तं च । स्तुतिः स्वनाम्ना कर्मणा वाय वृषैरिति ॥ का°
[१. ८ २२] वागसीति सदोऽग्निमर्शनमिति ॥ हे सद त्वं वागसि वाचास्मिन्कर्म
कुर्वन्तीति वाक्शब्देनभिदोषचारेण सद उच्यते । हेन्द्रमिन्द्रदेवतासं चासि । सी-
दन्त्यास्मिन्निति सदः ॥ का° [१ ८ २३] ऋतस्य द्वावाविति द्वार्येऽइति । द्वार्ये सदो-
द्वावावितिऽअभिमृशतीति सूत्रार्थः ॥ हे ऋतस्य यज्ञस्य द्वारौ द्वारदेशस्त्रापिन्यौ शाखे
युवां मा मां मा संतातं मा संतापयतं प्रवेशनिःक्रमणौ स्वल्पनादिना तपतेर्लुडि मध्य-
मैकत्रयने गन्तो गन्तीति [पा° ८ २ २६] सिद्धलोपे वृषम् ॥ का° [१. ८. २४ २५] अभि-
मन्त्रणमुत्तरैरधनामधपतऽइति सूर्यम् । उत्तरैस्त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रयाणामभिमन्त्रणं दर्शन-
मित्यर्थः तत्राधनामिति सूर्यमभिमन्त्रयतऽइति सूत्रार्थः ॥ अधपते मार्गपालक रवे
अधनां मार्गाणां मध्ये वर्तमानं मा मां त्वं प्रतिर प्रवर्षय तिरतिर्वृद्धयः । किं च
अस्मिन्देवयाने देवयानप्रापके पवि यज्ञमार्गे मे मम स्वस्ति कल्पाणां भूयात् ॥३३॥

a मित्रस्य मा चनुपेक्षधम् । b अग्नयः सगराः सगरा स्व सगरेण ना-
म्ना रौद्रिणानीकेन पात माग्नयः पिपृत माग्नयो गोपायतं मा नमो वोऽस्तु
मा मां हिंसित ॥३४॥

का° [१. ८. २६] मित्रस्येत्युत्पन्न इति । अभिमन्त्रयतऽइति शेषः ॥ हे ऋचिज्ञः
मित्रस्यादित्यस्य चनुपा नेत्रेण मा मामीक्षधं पश्यत सप्युर्नेत्रेण वा सखा यथा
सखाय हितचनुपा पश्यति तथा मां पश्यधमित्यर्थः ॥ का° [१ ८ २७] अग्नय स-
गरा इति धिष्णवानिति । अभिमन्त्रयतऽइति शेषः ॥ हे अग्नयः सगराः गृ स्तुतौ
गरेण स्तुत्या सकृताः सगरा यूयं सगरेण नाम्ना स्तुतिसहितेन नाम्ना धिष्ण्या
इति नाम्ना व्यवह्रियमाणावात्सगराः स्व समानस्तुतयो भवय समानो गरी येषां
ते सगराः । हे अग्नयः ते यूयं रौद्रिणानीकेन शत्रुविनाशरुवाडुयेण भवदीयेन
सैन्येन मा मां पात रजत पदा रुद्रदेवत्येन मुपेन मां पात अनीकं मुपं सैन्यं

च । हे अन्नः मा मां प्रियत् धनादिभिः पूरयत । मा मां गोपायन रत्नत्र । अ-
भ्यामि भूयाममर्थं मन्यसःश्रुति यान्कोत्ति [निरु० १० ३२] निरत्तरं रत्नेत्यर्थः ।
वी युन्नन्यं ननोऽन्नु मा नां मा ह्मिंसिष्ट मा अथिष्ट निर्विघ्नं यमं कार्त्तत्यर्थः
॥२४॥

IX a ज्योतिरमि विद्यद्यं विद्येयां देवानां७ मुनिन् । b: त्वा७ सोमं तनू-
द्वो देवोभ्योऽन्यस्तेत्य उरु पत्तासि वत्र्य७ स्वाहा । c त्रयाणोऽथ-
त्रराज्यन्य वेनु स्वाहा ॥२५॥

का० [१ ४ ०६] ध्रुवायाः पुरस्तात्पृथदाज्यमाज्यं दधिनिध्रे पञ्चगृहीते ज्योतिर-
सीति सनिदनेनाति ॥ हे अन्नं वं ज्योतिरमि किन्भूतन् विद्यद्यं सर्वद्यं वद-
ष्टाङ्गतिपूयपुनत्यादिद्यद्यप्यन् आज्यवादा दीयमानवादा ज्योतिद्रुम् । विद्येयां
सर्वाणां देवानां मनित्समिन्धनं सन्यद्दीपयन् देवा एवाज्यं भुक्त्वा दीयन्ते ॥ का०
[८ ० १] प्रदोत्तनिध्रे त्वा७ सोमिति प्रचरणानिद्रुहोतीति । नुश्रुति ह्योमसाधना
काचित्पुस् प्रचरणान्युच्यते ॥ अथनानरहिता सोमदेवत्या गायत्री भृगुमुत्कृतुद्-
ष्टा । तन् शरीरं कृत्वास्ति हिन्दसीति तनूकृतो रत्नसाः कृतो ह्स्ते (४३) । दि-
पत्तीति देयोसि दौर्भाग्यानि । अन्येरन्नादिराधिभिः कृतानि प्रेरितान्यन्यकृतानि ।
हे सोम वं तेभ्यो यत्ता नियत्तासि पक्ष्णीति यत्ता यम उपरमे तृष् (४४) यत्ता तादृ-
जा अस्ताम्ना (४५) वाधत्ते तयाम्नान्नुर्दत्तप्रदेशे संस्थाप्य पान्थयसीत्यर्थः । तस्ना-
घमेवाम्नासुर प्रभूतं वद्वयं वल्लगमि तस्मै तुभ्यनिदं उतमस्तु सोमं नेतुं तनु-
द्विज्यातावाद्याङ्गतिर्ङ्गतेति भावः ॥ का० [८ ० २] त्रयाणोऽथुरिति द्वितीयानि-
ति । नुस्तेतीत्यनुवर्तते ॥ अतुदेवत्यैकपदा वितद् यत्तुत्ता वित्तो दश इत्यु-
त्तेर्दशान्नरत्वादिवाद् । अतुच्चात्र सोमः आप्रोति पीतः सन् शरीरमित्यातुः आप्तु
व्याप्तो (४६) आप्रोतेर्स्त्वयेति [उणा० १.०३] तुप्रत्ययो धात्वोर्स्त्वय । त्रयाणाः
प्रीस्ताणोऽनुः सोमं आज्यन्य वेनु आज्यं प्रियतु कर्मण्यीति केषिन् (४७) स्वा-
हा तस्मै मुदत्तमन्नु ॥२५॥

या नयं मुपया रायः अस्मान्विद्यीनि देव वयुनांनि विदाम् ।

पुष्योऽभ्युत्सङ्गुङ्गराणमिनो भूयिष्ठां ते नमजति विभेम ॥३६॥

का० [८ ७ ६] अग्ने नयेति वाचयतीति ॥ अग्नियी त्रिदुव्यगस्त्यदृष्टा । हे अग्ने हे देव विद्यानि सर्वाणि वयुनानि मार्गान् ज्ञानानि वा विद्वान् ज्ञानान्स्वम स्माननुठातृन्वाये धनाय यज्ञफलाय सुपया शोभनमार्गेण नय प्रापय । किं च अस्मदस्मत्तोऽनुठातृभ्य एनं पाप युषोभि पृथक्कुरु यु मित्रणामित्रणया योति शय शु वा हन्दीति [पा० ३ ४ ८८] हे. पित्रपत्ने अजितश्चेति [पा० ६ ४ १०३] हेर्धि पित्रादुणा । किम्भूतमेन गुङ्गराणम् ऊर्हा कोटिल्ये अस्मात् इह्ते (18) सना लुरू ह्नापश्चेति [उणा० ७ ८८] औणादिकमूत्रेणानच्प्रत्यये इपम् इह्ति कुटिलीकृत्मुक्तिर्वाति गुङ्गराणम् अभिलपितक्रियाप्रतिबन्धकमित्यर्थ । किं च ते तव भूयिष्ठा वङ्गलतमा नमजतिं रुथिपां वचन यत्त्वापुरोऽनुवाक्यालक्षणा विधेन कर्त्वाम नम इत्यन्ननाम [निघ० २ ७] यद्वा नमस्कारविषयामुक्ति सपादयाम ॥३६॥

अयं नोऽग्निर्विर्विस्फृणोव्यं मृधं पुर एतु प्रमिन्दन् ।

अयं वात्रान्वायतु वात्रंसाताव्यञ्ज शत्रून्वायतु इर्हृषाण स्वाहा ॥३७॥

का० [८ ७ ७-१] उत्तरेणा सदो दद्याग्नीधेऽग्निं निदधाति प्रावदोणाकृन्जसो मयात्राणि चायं न इति गुरुतोत्यस्मिन्निति । शालामुषीयमग्निं आत्रादीनि च म दस उत्तरभागे नोत्राग्नीधमण्डपे निधाय तत्रत्यधिष्णयगतेऽग्नौ घृतेन गुडपादिति सूत्राय ॥ अग्नेयी त्रिदुव्यगुस्ता । अयमग्निर्नोऽस्माक वरिव धन वृषोतु करोतु अयनेवाग्निर्मृधः संधामान्प्रमिन्दन्विदारयन्सन्पुर एतु अयत्तो यातु अयनेत्राग्निं वात्रामातो वात्रानामध्वानां सम्भजने निमित्ते वात्रान् शत्रुसद्वन्धीन्यजानि अस्मभ्य दातु जयतु ततोऽयमेवाग्निर्हृषाणोऽत्यर्थं दृष्यन् शत्रून् जयतु स्वाहा तुभ्य सु इतमस्तु (19) ॥३७॥

उरु विंसो विक्रमस्त्रोरु क्षात्राय नस्कृथि ।

पृत पृतयोनि पित्र प्र-प्र यदार्थति तिरु स्वाहा ॥३८॥

का० [८ ७ १५] उरु विस्रविति गुरुतोतीति । पूर्वमन्त्रेणाग्नीधेयो होमोऽग्नेन

त्वाहवनीयऽऽति सूत्रार्थ ॥ वैश्वानुद्व्यग्रता । हे विलो व्यापिन् आहवनी-
 य इह विक्रमस्य जत्रुषु वहुन्न पराक्रम कुरु किं च क्षयाय व्रक्षामृक्षनिवासाय
 नोऽस्मान् कुरु वहु यथा तथा (५०) कृपि कुरु । हे धृतयोनि अग्ने धृतं पिव ह्य-
 मानमिदमाज्य भक्षय । अग्निस्त्रि योनेरसृज्यत तस्यै धृतमुल्वमासीदिति श्रुतेर्धृत-
 योनिवन् किं च यद्यपि यत्रमान प्रतिर अतिशयेन वर्धय प्रसनुषोदः पादपूरण
 ऽऽति [पा० ८ १ ६] प्रणञ्चस्य द्वित्रम् स्वाहा तस्मै तुभ्य सुहुतमस्तु (५१) ॥३८॥

a देवं सवितरिप ते सोमस्तु रक्षस्व मा वा दम् ।

b एतच्च देव सोम देवो देवोऽऽर्षागा इदमरु मनुष्यास्तु रायस्योपेणा ।

c स्वाहा निर्वहणास्य पाशांनुच्ये ॥३९॥

का० [८ ७ १७] दक्षिणोऽनसि कृत्वाग्निमास्तोर्षि तस्मिन्सोम निधाति देव
 सवितरिति । अनासि शरुटे ॥ सावित्रं यज्ञु हे सवित सर्वस्य प्रेरक देव एष
 सोमन्ने तत्रार्पित त तादृशं सोम त्व रक्षस्व पान्तय मा वा दम् सोमस्य र-
 क्षितार त्वामसुरा मा विहिसिपु (५२) ॥ का० [८ ७ १८] एतच्चमिति विसृज्यो-
 पतिष्ठतऽऽति । कृत्वाग्निं स्वापितं व्रतं सोम विवस्योपस्थानं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥
 सोम्य यज्ञु हे सोम देव त्व देवः सन्वदीयान्देवानेतदिदानीमुपागा प्राप्तोऽसि
 अरु मनुष्यो यन्मानो मदीरान्मनुष्यानिदमिदानी रायः पोपेणा सरु पश्चादिधने-
 न सार्षमुपागतोऽस्मीत्यनुपङ्ग ॥ का० [८ ७ १९] स्वाहा गिरिति मिश्रम्येति ।
 इतिर्धानमण्डयानिर्गत्येति सूत्रार्थ ॥ ह्यन ह्य न ह्य अरु स्वस्याहा स्वाहा
 स्वात्याग सोमेनात्मान (५३) नि क्रौरात्नीरोऽरुमस्मीत्यर्थ पदा स्वाहा सोम-
 ह्यमन देवैर्भ्यो दत्तमस्तु अनेन सोमप्रदग्निनारु वरुणयाशान्निर्मुच्ये निर्मुक्तोऽस्मि
 ॥३९॥

अग्ने व्रतायास्त्र व्रतया या तत्रं तनूर्न्यभूद्देवा सा त्वयि यो मम तनूस्त्र-
 ग्यभूद्दियः सा मयि । यथाय नो व्रतयते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापति-
 र्मुत्तानु तपस्तापस्यति ॥४०॥

का० [८ ७ ४] अग्ने व्रताया इत्याहवनीयि सनिप्रमापयति ॥ अग्नेय यज्ञुः यज्ञ-

मानोऽग्निशरीरेणात्मशरीरस्य कृतञ्चत्ययोऽधस्तत्र कर्मरन्ताप नृत्राय घया स्व
 शरीरं कुर्वाण आहू हे अग्ने व्रतपा स्वभाप्रत सर्वेषा व्रताना पालकोऽसि (३५)
 तस्मात्कारणादिदानमपि त्रे व व्रतपा मदीयव्रतस्य पालको भवेति शेष हे
 अग्ने व्रतप्रार्थनकाले तव सत्रन्धिनी या तनूर्मयि अभूदवस्थिता सा एषा तनू
 त्वयि भवयिति शेष यो या उ वा च मन तनूस्त्रय्यभूत्सा र्य मरि भवतु । हे
 व्रतपते व्रतपालकाग्ने नो आवयोर्व्रतानि कर्माणि पयायय ययास्व स्वसत्रन्धम
 नतिक्रम्य सत्विति शेष अनुष्ठानरूप व्रत ममास्तु तत्पालनरूप व्रत तवास्त्रि
 त्यर्थ किं च दीक्षापति दीक्षाया पालकोऽग्नि मे दीक्षा मदीयदीक्षार्य नियमन
 न्वमस्त अनुमतवानङ्गीकृतवानित्यर्थ तपस्पति तपस पालकाऽग्निस्तया मदी
 यामुपसदमन्वमस्तानुमतवान् ॥ ४० ॥

X उरु प्रिस्तो विर्रमस्वोरु क्षयाय नत्कृधि ।

धृत धृतोने पिव प्र प्र धृतपति तिरु स्वाहा ॥ ४१ ॥

इदानीं यूपसपादनमत्रा ॥ का० [६ १ ३ ४] गृह्येयु यूपोडति जुहोति चतुर्गु
 हीताऽ सुत्रेण वोरु विलप्रितोति । चतुर्गृहीतमादरमाहृजनीये जुहोति यूप हे
 तु गमिष्यन् सा यूपोडतिरिति सूत्रार्थ ॥ व्याख्याता ॥ ४१ ॥

a अत्यन्योऽग्नेर्ग्रामान्योऽग्नेर्ग्रामांश्चाह परेभ्योऽग्निं पुरोऽधरे
 थ्य । त वा जुषामहे देव वनस्पते देवयज्ययि देवास्त्रा देवयन्ययि नुप
 ता प्रिस्तवे वा । b ओषधे त्रायस्व । c स्वधिते मेनऽ हिऽसी
 ॥ ४२ ॥

का० [६ १ ५-७] आञ्चशेषमादाय सतक्षा गृहति यूपमभिमृशत्यन्यानिचि
 प्राङ् तिष्ठनभिमत्स्यते वेति । यूपोडतिशेषाज्ययुतो यूपतक्षणार्थं वन गत्वा यूपम-
 भिमृशेदभिमत्स्येदिति सूत्रार्थ ॥ वनस्पतिदेवत्यम् । वृक्षा जिविषा यूप्या अपूप्याश्च
 पलाशादिर्विल्व्यादयो यूप्या निम्बतम्बिरादयस्त्वयूप्या । हे पुरोवर्ति यूपमृक्ष
 त्तोऽन्यान्काश्चिन्मूथानपि समप्रदेशत्रन्मादिलक्षणादिति तानत्यगाम् अतिक्रान्तया

नस्मि अन्याद्याप्यान्नोपागाम् कि च परेभ्यो वृक्षेभ्यो ह्रस्वतिभ्योऽर्धास् निकट
 वा वामाविद् लञ्चवानस्मि अत्रेभ्यो निकटेभ्यः परः परस्तादविद् विद् लामि
 पुत्रादीत्यद् [पा० ३ १ १५] लुटि ष्यन् कि च हे वनस्पते वनस्य पालक हे
 देव दीयमान वृक्ष देवयज्यायि देवयगार्यं तं तादृश वा वयं जुषामहे सेवामहे
 देवा अपि देवयज्यायि त्वा जुषतां सेवताम् ॥ का० [६ १ ११] लुवेणोपस्पृशति
 विस्रवे त्वेति ॥ हे यूपवृक्ष त्वा त्वां विस्रवे यज्ञाय उपस्पृशामीति जेप यज्ञो वै
 विभुरिति श्रुते ॥ सा० [६ १ १२] आपधश्च कुशतरुणा तिरस्कृत्येति । यूप-
 वृक्षस्य कुशमन्तर्धानं मूर्धादिति सूत्रार्थः ॥ हे आपधे त्वं त्रायस्व स्वधितिभयान्मा
 र्हत ॥ सा० [६ १ १२] स्वधितश्च परशुना प्रहर्ताति ॥ हे स्वधिति परशो ह
 न यूप मा हिसी मा वधी ॥ ४२ ॥

a ग्यां मा लेप्सीरित्ति मा हिसी पृथिव्या संभव । अयं हि त्वा स्व
 त्रितिस्रितिज्ञानः प्रणिनायं मर्ते सोमगाय । b अतस्त्व देव वनस्पते
 जतवल्गो विरेहं सहस्रवल्गो वि व्यं हरेम ॥ ४३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चमोऽध्यायः ॥

का० [६ १ १६] ग्यां मा लेप्सीरिति पततमभिमत्तयतश्चि ॥ हे यूपवृक्ष ग्यां
 गुन्नां त्व मा लेप्सी मा हिसी लिप अक्षरविन्यासि इह तु हिसार्य अतरि-
 क्ष च मा हिसी पृथिव्या सह सभव सगतो भव यूपस्य वमहपत्वाद्योऽपाना शा
 तिराशास्यतश्चि भावः ॥ सा० [६ १ १८ १९] अयं हि त्वेति शोऽनमभिमत्तया-
 ज्ञयो धाविशेषोपदेशादिति ॥ हि यस्मात् हे हिं वृक्ष तत्तिज्ञानोऽतितीक्ष्णोऽप्य
 स्वधितिं कुशतो मर्ते सोमगाय सोमगाय दर्शनीयवाय घदा सुभगो यज्ञ स
 ह्य सोमग स्वर्गेऽण् यज्ञाय त्वां प्रणिनाय प्रणयति यूपं प्राययति इन्दसि
 लुट् लुट् इति [पा० ३ ४ ६] वर्तमाने लिट् । तिज्ञ निज्ञाने अस्माद्यज्ञानाज्ञान-
 यि तत्तिज्ञान इति ष्यन् । अतस्त्रया हिं दान भेतव्यमिति भावः ॥ वा० [६ १ २०
 २१] अतस्त्रयमित्यावृक्षेणं कुशोति यूपे वेति ॥ हे देव वनस्पते अतोऽस्मात्स्या-

णां. वं शतवल्ग. वरुङ्कुरः सन्विरोक्तु विशेषेण ज्ञायस्व वयं च सकृन्वल्शा.
पुत्रपौत्रादिभिर्वरुङ्कुरापोपिता विरुद्धेन प्रजायिमाहि ॥४३॥

श्रीमन्महोपरकृते वेददीपे मनोरमे । आतिव्यास्त्याणुहोमान्तः पञ्चमोऽध्याय
इति ॥५॥ ॥

अथ काण्वशास्त्राया पाठविशेषः ॥

I ॥ १ ॥१॥ २ ॥२॥ ३ [तसाञ्जग्नेः] ॥३॥ ४ [अग्नाञ्जग्निः] ॥४॥ ॥

II ॥ ५ a - [त्वा गृह्णामि परिंपतये त्वा गृः] - शकन्नोत्रिंशाय ॥१॥ ५ b - ण
स्तिन्यम् ॥२॥ अर्जसा सत्यनुपगेप७ सुवित्ते मा धा अग्ने व्रतपास्त्रे व्रतपा
॥३॥ ६ या तत्र - [या मन] - स्पति ॥४॥ ७ - प्यायस्व ॥५॥ ७ आर्या-
यया - सुत्यामुद्वचमशीय ॥६॥ ७ दृष्ट - दिभ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्यै
॥७॥ ८ [हरीशया] ॥८॥१२॥ ॥

III ॥ ९ a b c [व्यवितम्] d [नावितम्] ॥१॥ ९ e-o [विदेरुग्नेर्नभो] १०
॥२॥१४॥ ॥

IV ॥ ११ a-d ॥१॥ ११ e. १२ a b ॥२॥ १२ c f ॥३॥ १३ [हृग्नेर्भस्मा
स्यमेः पुरीः] ॥४॥१८॥ ॥

V. ॥ १४ ऋतिः ॥१॥ १५ [समूल्लुम्] ॥२॥ १६ [विस्तञ्जृति] ॥३॥ १७ a
b ॥४॥ १७ c. d ॥५॥ १८ ॥६॥ १९ ॥७॥ २० ॥८॥ २१ ॥९॥२०॥ ॥

VI. ॥ २२ [रक्तसो] रक्तीरुणं वलगुरुं वैज्ञवीम् ॥१॥ २३ e-1 [नः instead
of मे । मुद्वयामि instead of मुत्किरामि] ॥२॥ २४ [रालः] ॥३॥ २५
a b c [षो वलः] ॥४॥ २५ d e [षो वलः] f g ॥५॥३२॥ ॥

VII ॥ २६ a-e [रक्तसो] ॥१॥ २६ f g २७ a ॥२॥ २७ b - पूरामि ॥३॥
२७ b ब्रह्म - ज्ञां दृष्टु । ध्रुवांसि ध्रुवोऽस्मिन्यत्रानान आयतने भूयात् । २८
b. c ॥४॥ २९ ॥५॥ ३० ॥६॥३८॥ ॥

- VIII ॥ ३१ ॥ १ ॥ ३० a-d ॥ ३१ i ३३ a b. c ॥ ३२ ॥ ३२ e [शालं] - h
 ॥ ४ ॥ सन्पूर्वांगमि विश्वत्रेदा जनातिरिक्तस्य प्रतिष्ठा । ३४ b- पिपृत मंग-
 धो नमो वोऽस्तु मा मां ह्निषिष्ट ॥ ५ ॥ ४३ ॥ ॥
- IX ॥ ३५ ॥ १ ॥ ३६ ॥ ० ॥ ३७ [सताऽग्र] ॥ ३८ ॥ ३८ ॥ ४१ a. b - पा-
 गाः ॥ ५ ॥ ३९ इदम् ॥ ४० च्येऽग्ने व्रतपास्त्रि व्रतपा ॥ ६ ॥ ४० या तत्र [घा-
 मम] ॥ ७ ॥ ५० ॥ ॥
- X ॥ ४५ ॥ १ ॥ ४२ a - परेभ्य परोऽवरेभ्यः ॥ २ ॥ ४२ a तं त्वं - श्वे वा
 ॥ ३ ॥ ४० b c ४३ a - संभवं ॥ ४ ॥ ४३ a अयं - गाय । b ॥ ५ ॥ ५५ ॥
 ॥ दगानुवक्रिषु पञ्चप्रजाशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापठि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ॥

- I a देवस्य त्वा सवितु प्रसवेऽग्निर्वाजुभ्यां पूतो हस्ताभ्याम् । b आ-
 देद् नार्यसि । c इदमरुहं रुंसां ग्रीवा अपि कृत्वा । d पयोऽसि
 पवरास्मद्द्वेषो ववरातीः । e द्विं त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा ।
 f शुन्वतां लोका पितृपदनाः । g पितृपदनमसि ॥ १ ॥

सोमिऋदिप्रधानि पञ्चमाध्ययि आतिथ्यमारभ्य यूपनिर्माणपर्यन्ता मन्वा उक्ताः
 आशिपोर्माषपशुप्रधानि पष्ठेऽध्ययि यूपसंस्कारमारभ्य सोमाभिपवोत्वोगपर्यन्ता मन्वा
 उच्यते ॥ आ [६ २ ८] देवस्य त्वत्यग्निमादाय यूपायतं परिलिपत्तोदमरुमिति ।
 [५५ १८] पयोऽसित्यस्तु यवानोप्य प्रोक्षत्ययमधमूलानि द्विं त्विति प्रतिमत्वं
 प्रोक्षामिति सर्वत्र साकाङ्कत्वाद्द्वये शेषमासिञ्चति शुन्वतामिति वर्त्तुषि प्राक्षु-
 द्द्वि च (1) प्रास्यति पितृपदनमसीति ॥ इतानि पञ्चश्लेषि औडम्बरीमिपये [५-
 ०६.] व्याख्यातानि ॥ १ ॥

a अग्नेर्णीरसि स्वाविश उन्नैतृणामितस्य वित्तार्द्धं त्वा स्यास्यति ।

b देवस्य सविता मधानतु । c सुविप्यन्नाभ्यस्त्रीर्षधीभ्यः ।

d ग्रामग्रोणास्पृक्त आतरिक्त मयेनात्रा पृथिवीमुपरिणादृही ॥०॥

का° [६ २ ११] प्रथमशकल चाग्निणीरसीति । यूपवाटे प्रथमशकल निक्षिपे-
दिति सूत्रार्थ ॥ हे यूपशकल त्वमग्निणीरसि अग्रे प्रथम यूपस्य ह्यिदमानस्य नो
पतेऽपनीततः इत्यग्नेणी यूपस्य प्रथमावयवभूतो भवसीत्यर्थं यदा अग्रे प्रथम यूप-
पमवट प्रति नयतीत्यग्नेणी पुर सर । किम्भूतस्त्रम् उन्नेतृषामुन्नमनकर्तृषामधर्ग्यु-
षा स्वप्तिश सुप्तेनाविश्रित्तु शक्य ते ह्येन यूपवाटे सुप्तेनाविश्रयति लघुत्वात् ।
स वंमत्स्य कर्मणा वित्तात्कर्मणि पठौ इतत्कर्म त्रिदि ज्ञानीहि कि तत्कर्म यत्
यूप त्वामधि स्वास्यति वन्पर्यवस्थान (1) करिष्यति तत्रया वोढव्यमित्यर्थ ॥
का° [६ ३ ०] देवस्य त्रित्यनन्तीति । यूपमिति शेष ॥ यूपदेवत्यम् हे यूप सवि
ता देव मधा मपुना मपुरेणाल्येन वा त्वामनक्तु । मधा अनित्यमागमशासनाभि-
ति नुमभाव ॥ का° [६ ३ ३ ४] चपालमुभयतोऽक्त प्रतिमुञ्चति मुषिष्यन्नाभ्य
इति । अथ उपरि चाल्येन न्नित चपाल यूपयि स्वापयेदिति सूत्रार्थ ॥ हे च
पाल वा यूपस्ययि प्रतिमुञ्चामीति शेष किमर्थमापरीभ्य व्रीह्याग्नापिनिष्य
त्वर्यम किम्भूताभ्य औपरीभ्य सुषिष्यन्नाभ्य शोभनफलमुक्ताभ्य इत्यर्थ ॥ का° [६
३ ७] ग्रामग्रोणेत्युत्प्रयतीति । उन्नत कुर्यादित्यर्थ ॥ यूपदेवत्यम् यूपस्य महिमो-
च्यते हे यूप त्वमग्निणाग्रभागेन वा दिवमस्पृक्त स्पृष्टवानसि स्पृष्टतेर्नुटि शल
उगुपपादनिट वस [पा° ३ १ ४५] इतिस्मप्रत्यय । मयेन मय्यभागेनातरिक्तमा
अत्रा आपूरितवानसि प्रा पूरणे । उपरेणाधीभागेन अनिटप्रदेशेन (2) पृथिवीं
भूमिमदृष्टौ दृष्टौत्तवानसि ॥२॥

a या ते धामान्युष्मसि गर्मये यत्र गावा भूरिशृङ्गा अयास ।

अत्राह तदंरुगायस्य विलो परम् पदमप्रभारि भूरि ॥

b ब्रह्मजनि वा क्षत्रजनि रायस्योपजनि परूहामि ।

c ब्रह्म दृष्टु क्षत्र दृष्टुपुदुष्टु प्रजा दृष्टु ॥३॥

का° [६ ३ ८] या तऽश्ति निनोतीति । अत्रटे यूप प्रक्षिपेदित्यर्थ ॥ यूपदेव-
त्या त्रिदृषु दीर्घतमोदृष्टा । हे यूप या यानि ते तव धामानि स्वानानि गमये

गत्तु वयमुश्नसि उश्मः कामयामहे तुमर्वे सेऽश्व्यादिनां [पा० ३.४.६.] गह्तेस्तु-
मर्वे कथेन्द्रप्रत्ययः निच्चादाद्युदात्तः । उश्मसि वश कात्तौ लटि उत्तमवहुवचने
शपो लोपे संप्रसारणे इदत्तो मतीति [पा० ७.१.४६.] इकारः । यानि तव स्वा-
नानि गत्तु वयमिहाम इत्यर्थः । किं च यत्र येषु तव स्वानेषु गावो रश्मयः अ-
पासः अयतीति अयाः अय मनो गत्तारो वर्तन्ते सर्वे किरणा-येषु स्वानेषु गता
इत्यर्थः किम्भूता गावः भूरिशृङ्गाः भूरि बहु शृङ्गं दीप्तिर्येषां ते भूरिशृङ्गाः प्रज्वल-
न्नामसु [निघ० १.१७.] शृङ्गाणीति पठितम् । अहेत्येवार्थे विलो. व्यापकस्य
ब्रह्मणाः तत्परममुत्कृष्टं पदं भूरि मद्दत् आदित्यमण्डललक्षणापरत्रैव अवभारि अ-
वभाति तकारस्वाने (३) छान्दसो रेफः । यदा भूरि बहुप्रकारं यथा तथा अत्र
अरु अत्रैव एषेव स्वानेषु अवभाति शोभते । किम्भूतस्य विलोः उरुगायस्य गाइ
गतौ गानं गायः उरुगायो गतिर्यस्य मरुगतिरित्यर्थः यदा उरुभिर्मरुत्माभिर्गीयते
स्तूयतेऽसावुरुगायस्तस्य । तादृशस्वानप्राप्तिहेतुभूतकर्तृणे हे गूपं धमत्रावटे ति-
धेत्याशयः ॥ का० [६.३.१०.११.] ब्रह्मवनि वेति पाठभुनिः । ब्रह्म दृष्टेति मैत्रा-
वहृणादपेन समस्तं त्रिः पर्वप्रतीति ॥ हे पशुपो श्रीदुम्बरीविषये [५.२७] व्या-
ख्याते ॥३॥

विलोः कर्माणि पश्यत पती व्रतानि पश्यते । इन्द्रस्य बुद्धः सत्ता ॥४॥

का० [६.३.१२.] विलोः कर्माणीति वाचयति वृषमन्वारथमिति । वृषं स्पृष्ट-
वत्तं यज्ञमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ हे वैलथ्यौ गायत्री मेधातिविद्वष्टे । हे श-
वित्तः विलोः यज्ञाभिष्ठानुः कर्माणि सृष्टिसंस्कारादिचरितानि वृषं पश्यत पतो वैः
कर्माभिः व्रतानि भवदीयानि लौकिकवैदिककर्माणि पश्यते ब्रह्मवान्निर्मितधानि-
त्यर्थः स्पश धन्वनि । स विलोः इन्द्रस्य बुद्धः वृत्रवधादिकर्मसु योऽयोऽनुवृषः सत्ता
मिदम् ॥ यदा विलोः यज्ञस्य कर्माणि वीर्याणि पश्यत पतो वैद्यैर्विद्वतानि आ-
धानयशुसोमादीनि कर्माणि पश्यते आत्मनि ब्रह्मवान् यदा वैद्यैर्विद्वतानि कर्मा-
णि अग्निवायुसूर्याणां स्वानि स्वानि दत्तान्यप्रमत्ताः कुरुतेत्येवं पश्यते निब्रह्मवान्
शिष्टं समानम् ॥४॥

तद्विलोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूर्यः दिवीत्र चक्षुराततम् ॥५॥

का° [६.३.१३.] तद्विलोरिति चपालमीक्षणाणामिति । यूपकटकं प्रेक्षमाणं यज्ञ-
मानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ सूर्यः विद्वांसो वेदान्तपारगा विलोः तत्परमं पदं
स्ववृषं सदा पश्यन्ति कीदृशम् दिवि आकाशे निरावरणे चक्षुरिवाततं व्यातम्
यद्वा यत् दिवि आकाशे चक्षुरादित्यमण्डलमाततं विस्नारितम् श्वोऽर्नयकः च-
क्षुःशब्देनान्यत्रापि मण्डलमुच्यते चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य [७.४२] तच्चक्षुर्देवहितम्
[३६.२४] ॥५॥

a. परिवीरसि परिं वा देवीर्विशो व्ययन्तां परितो यज्ञमानं७ रायो म-
नुष्याणाम् । b. दिवः सूनुरसि । c. एष ते पृथिव्यां लोक आरण्य-
स्तं पशुः ॥६॥

का° [६.३.१५.] त्रिगुणा त्रिव्यामा कौशी रशना तथा नाभिमात्रे त्रिवृतं परि-
व्ययति परिवीरसीति । त्रिभिर्गृणैस्त्वयैरुपेता त्रिव्याममिता कुशसंवरन्धिनी या
रशना रज्जुस्तया नाभिप्रमाणे यूपप्रदेशे आवृत्तित्रयं यथा भवति तथा यूपमावेष्ट-
येदिति सूत्रार्थः ॥ यूपदैवत्यं यज्ञः हे यूप त्वं परिवीरसि परितो रशनया वीतो-
वेष्टितोऽसि यद्वास्माभिः परिवारितोऽसि औञ् संवरणे इत्यस्य ताप्रत्ययार्थे छि-
पि संप्रसारणम् किं च देवीर्विशः देवसंवरन्धिन्यः (4) प्रजाः महद्गपादयः वा तां
परि व्ययन्तां परितो वेष्टयन्तु यद्वा देवीर्विशः पशवः वा परिव्ययन्ताम् देव्यो वा
ऽहता विशो यत्पशव इति श्रुतेः । किं च मनुष्याणां संवरन्धिन्यो रायो धनानि
इमं यज्ञमानं परि व्ययन्तां वेष्टयन्तु यद्वा मनुष्याणामिति निर्धारणे पृथी मनु-
ष्याणां मध्ये रायो धनानि इमं यज्ञमानमेव परि व्ययन्ताम् ॥ का° [६.३.१७]
यूपशकलमस्यामवगूढत्युत्तरेणाग्निष्ठां दिवः सूनुरसीति । अष्टास्रि यूपस्य यान्नि-
रग्निसमीपे स्थिता साग्निष्ठा तस्या उत्तरभागे रशनायां स्वरुणामकं शकलमव-
सृजेदिति सूत्रार्थः ॥ हे स्वरो त्वं दिवः गुलोक्तस्य सूनुः पुत्रोऽसि गुलोकाद्वर्ष-
ति ततो यूपो जायते यूप्रात्स्वरुरिति प्रणालिकया दिवः सूनुः स्वरुः ॥ का° [८.
८.२३.] वर्षिष्ठादक्षिणं वितष्टं द्वादशं निदधात्येव तदिति । यूपैकादिग्नीपत्ने

वर्षिष्ठाङ्गुपाद्निषाभागे पितृष्टमतट्ठासि द्वादश यूप निदधाति स्वापयति न तु निषनतीति सूत्रार्य ॥ यूपदेवत्वम् हे यूप पृथिव्यमिष ते तत्र लोक आश्रय-
स्यानमित्यर्थ । ननु पशवो वै यूपमुद्भयतीति श्रुते [३ ७ ३४] यूपे पशुना भ-
वित्वाचित्यत आह ते तत्र आरण्योऽरण्ये भवोऽरण्यसंवन्धी पशुः वने वर्तमा-
नः पशुस्तवैवेत्यर्थ ॥ ६ ॥

II a उपावीरसि । b उप देवान्देवीर्विशः प्रागुह्युशितो वद्वितमान् । देवं
त्वष्टर्वसुं रम कृष्या ते स्वदत्ताम् ॥ ७ ॥

का° [६ ३ ११] उपावीरसीति तृणमादयेति ॥ हे तृणविशेष तमुपावीरसि
उप सनीपमयति गृह्णीत्युपावी यद्वा उप सनीपेऽवचितोऽवति रक्षतीत्युपा-
वी पशोर्द्वितीय सप्ता तमसीत्यर्थ ॥ का° [६ ३ ११] तेन पशुमुपस्पृशत्वुप दे-
वानिति । गृह्णीतेन तृणेन पुरस्तात्प्रत्यक्षं स्यत् पशुं स्पृशेदिति सूत्रार्य ॥ देवी-
र्विश पशवो देवानग्नीषोमादीनुप प्रागु उपगह्तु देव्यो वाऽष्टा विशो यत्प-
शव इति श्रुते । ण् गतावित्यस्माच्छन्दसि लुङ्ङिष्ठ इति [पा° ३ ४ ६] का-
लमात्रे लुङ् णो गा लुङीति [पा° ३ ४ ४५] गदिश । किम्भूतान्देवान् उणि-
शो मेधाविनः यद्वा कृवीपि कामयमानान वरुन्तीति वद्वय अतिवश्यो वद्वि-
तमास्तान् पशमान स्वर्गं प्रति प्रापयतां देवाना मये श्रेष्ठतमानित्यर्थः । एव प-
शुन्प्राञ्चं तटारमाह हे देव हे तट. त वमु पशुलक्षाणां धनं रम रमय ह्न्द
सुभययेति [पा° ३ ४ ११०] शयोऽप्यार्थानुक्रमशवागिचो लोप । एव तटार-
मुक्त्वा पुन पशुमाह हे पशो ते तत्र कृष्या कृवीपि स्वदत्ताम् स्वद् स्वादऽथा-
स्वादिने स्वादिनि भवन्तु यद्वा कृवीपि स्वदत्तामास्वादयतु देवा इति शेषः पूर्व-
वाणिचो लोप ॥ ७ ॥

रेवतो रमधु वृक्षस्यते धार्या वसृणि ।

c अनास्यं त्वा देवकृषिः पाशेन प्रतिमुत्तानि धर्षा गानुप. ॥ ८ ॥

रषिर्धनं क्षीरादि पासां ता रेवत्य निद्रयचनयत्तय रेवत रेवतां हि प-
शव इति श्रुते [३ ७ ३ १३] हे रेवत क्षीरादिपत्रस पशवो यूगं यज्ञमानगृहे

रमध सक्रोडधम् । एव पशुमुक्त्वा वृहस्पतिमाहृ के वृहस्पते के ब्रह्मन् वसूनि
 पशुलक्षणाणि धारया निवर्त्तानुहृ ब्रह्मा वै वृहस्पति पशवो वस्त्विति श्रुते [३
 ७ ३ १३] ॥ का° [६ ३ २६] द्विगुणरश्मना द्विव्यामया कोशया पाश कृत्वातरा शृङ्ग
 मभिदक्षिणा वगत्यातस्य वेति । अथयवद्वयापेतया व्यामद्वयपरिमितया कुशकृत
 या रज्ज्वा नागपाश कृत्वा शृङ्गयारत्तराले पशु वज्राति कथमभिदक्षिणाम् दक्षिणा
 शृङ्गमभिमुख पाश प्रतिमुञ्चेदिति सूत्रार्थ ॥ ८ द्दवहृवि देवाना दृवीवृष्य पशा
 ऋतस्यात्रश्रभाविफलापेतवात्सत्यस्य पशस्य पाशेन वा वा प्रतिमुञ्चामि वगामि
 प्रतिपूर्वे मुञ्चतिर्ग्रन्थेन वर्तते । एव पशु सत्रोच्य शमित्रे समर्पयति मानुषो धर्षा
 जिभया प्रागल्भ्ये विकरुणपुरुषव्यत्यय मानुष शमिता धत्तोतु शमयितु शक्नोतु
 पाशेन वद्व्यादिति भाव । संहिताया अचोऽतस्तिड रति [पा° ६ ३ १३५] सूत्रे
 या धर्षेत्यत्र दीर्घ ॥ ८ ॥

a देवस्य वा सत्रितु प्रसवेऽश्विनोर्ग्राह्या पूतो दस्ताभ्याम् । b अ
 ग्रीषोमाभ्या जुष्ट निनुनञ्मि । c अद्वस्त्वौपधीभ्याऽनु वा माता मन्य
 तामनु पितानु भ्राता सगर्भ्याऽनु सप्ता स्यूव्य । अग्रीषोमाभ्या वा जुष्ट
 प्रोक्षामि ॥ ९ ॥

का° [६ ३ २७] देवस्य वेति पूषऽति । पूषे पशु वगतीति शेष इति सूत्रा
 र्थ ॥ अग्रीषोमदेवताभ्या जुष्टमभिरुचित पशु निनुनञ्मि निवर्गामि व्याख्यातम
 न्यत् ॥ का° [६ ३ ३०] अद्वस्त्विति पशु प्रोक्षणीभि प्रोक्षतीति ॥ ९ पशो अद्व
 योपधीभ्य अत्र विभक्तिव्यत्यय अद्विरोपधिमित्र वा वा प्राक्षामि मेध करोमि
 किन्भूत त्वाम् अग्रीषोमाभ्या जुष्ट प्रीतम् दर्भैरपानुत्पूतत्वादोपधीनामपि प्रोक्षणा
 साधनवमस्त्येय । स्वनातृभक्षिताभ्या तृणोदकाभ्या पशोरुत्पन्नव्यत्तिनोभेन प्रो
 क्षण पुतम् । तदारु तित्तिरि अद्वस्त्वौपधीभ्य प्रोक्षामोत्यादाद्यो क्षेप आय
 धीभ्य सभवति यत्पशुरिति । किं च के पशो एव प्रोक्षित वा माता भूमिरनुम
 न्यता तथा पिता गौरनुमन्यताम् सगर्भ्या समानगर्भे उदरे भव सोदरो भ्राता
 अनुमन्यताम् स्यूव्य समानपूत्रे भव सप्ता सुदत् अनुमन्यताम् ॥ ९ ॥

a. अयां पेरुर्मि । b. आपो देवीः स्वदत्तु स्वात्तं चित्सदेवकृविः ।

c. स ते प्राणो वातेन गहृताऽ समङ्गानि यज्ञत्रैः सं यज्ञपतिराशिवा ॥ १० ॥

का° [६ ३ ३१] अयां पेरुरित्यास्यऽ उपगृह्णातीति । पशोर्मुखे प्रोक्षणाधीर्ये-
दिति सूत्रार्थः ॥ पशुदेवतम् हे पशो त्वया जलानां पेरुः पानशीलोऽसि पिव-
तीति पेरुः शौणादिक एरुप्रत्ययः उदकपानशीलो भवसि तत इदं पिवेत्यर्थः ॥

का° [६ ३ ३२] आपो देवारित्यथस्तादुपोक्ततीति । पशोर्धोभागे रुदि प्रोक्षेदि-
ति सूत्रार्थः ॥ हे पशो आपो देवीः अत्रूपा देव्यः स्वदत्तु त्वामास्वादयन्तु भक्षयन्तु
यदा आपो देव्यः स्वदत्तु पशुं भक्षयन्तु । को गुण इति चेत् स्वात्तं चित् चिदि-
त्यध्ययं हेर्ये हि यतो देवकृविः देवानां कृविः पशुलक्षणं स्वात्तमास्वादितं
सत् शोभनं देवयोग्यं भूयादिति शेषः । अथस्त्रेत्यादिमन्त्रत्रयेणोपरिष्ठान्मुखेऽधो-
भागे पशोः प्रोक्षणेन सर्वं मेध्यं करोतीति तित्तिरिणा प्रतिपादितम् तदारु उप-
रिष्ठात्प्रोक्षत्युपरिष्ठादेवैनं मेध्यं करोति पाययत्यन्तरत एवैनं मेध्यं करोत्यथस्ता-
दुपोक्तति सर्वमेवैनं मेध्यं करोतीति ॥ का° [६ ४. २.] उत्तरमाधारमाधार्यं पशुं
पूर्वऽ समनक्ति ललाटाऽस्यश्रोणिषु सं तऽ इति प्रतिमन्त्रमिति । उत्तराधारहोमा-
नन्तरं ध्रुवासमजनादर्वगैव भाले अंसयोः श्रोणयोश्च जुह्वेय पशुं समनक्ति सं त
ऽ इति त्रिभिः प्रतिमन्त्रमिति सूत्रार्थः ॥ पशुदेवतपञ्चोपि ॥ ललाटाङ्गनमन्त्रः हे
पशो ते तव प्राणो वाक्चेन वातेन संगहृताम् । अयांसयोर्मन्त्रावृत्तिः अङ्गानि
असादीनि यज्ञत्रैः यगिः सं गहृताम् इत्यन्तऽ इति यज्ञत्राः । अथ श्रोणयोः पशप-
तिर्घटमान आशिवा पशफलेन संगहृताम् ॥ १० ॥

a. धृतेनाती पशून्ऽशियाम् । b. रेवति यज्ञमाने प्रियं धा आश्रिण ।

उरोत्तरिन्नात्सुव्रुदेवेन वातेनास्य रुविपुस्तमनी यज्ञ समस्य तन्व्या भव ।

c. वर्षी वर्षयिसि घञ यज्ञपतिं धाः । d. स्वाहा देवेभ्यः । e. देव-

भ्यः स्वाहा ॥ ११ ॥

का° [६.४. १२] स्वहमादायाक्रोभो जुह्वये ताभ्यां पशोर्ललाटमुपसृशति धृते-
नासाविति । विशस्त्रिणा दत्तं शासं गृहीत्वा स्थयमेव गृपत्स्वहमादाय तावसि-

स्वद्व जुहोये घृतेनात्वा ताभ्यामसिस्वरुभ्यां पशोर्ललाटं स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ स्व-
 रूणासद्वैतम् हे स्वरूणासौ पुवां घृतेनात्तौ सत्तौ पशून्वद्भुवचनं पूजार्थम् एतं
 पशुं त्रयिवाम् पालयिष्याम् ॥ का° [६५११] रेवति यज्ञमानऽइति वाचयतीति ।
 यज्ञमान वाचयेदित्यर्थः । वाग्देवतम् वाग्वै रेवतीति श्रुतेः [३८१.१२] हे रेवति
 धनयति वाग्देवते यज्ञमानेऽस्मिन्प्रियमभिप्रेतं धाः धेहि वहुलं हृन्दस्यमाद्योगे
 ऽपीत्युभयवः [पा° ६४७५] । आदिश ज्ञानप्रदानेन यज्ञमानं प्रविश (५) ।
 किं च हे रेवति वतितेन देवेन सज्जुः समानप्रोतिर्भूत्वा उरोर्विस्तीर्णादत्तरिचाग्व-
 ज्ञानान गोपयिति शेषः । किं चास्य पशुलक्षणस्य रुविपत्तमना आत्मना यज्ञ म-
 त्त्रेभ्राज्यादिरात्मन इति [पा° ६४१४१] आकारलोपः । किं चास्य पशोस्तन्वा
 गरीरेण संभव एकीभव हे रेवति यज्ञमानश्चयेण पशुत्वेण चात्मना भूत्वात्मना
 च यज्ञेति तात्पर्यार्थः ॥ का° [६५१५] पश्चात्तृणमुपास्यति वर्षो वर्षयिषीति ।
 जामित्रस्य पश्चात्प्रागग्रं तृणमुपास्यति हस्तस्यतृणद्वयमध्ये एकं क्षिपति विशस-
 नीयस्य पशोर्भूमिस्पर्शपरिहारार्थमिति सूत्रार्थः ॥ तृणदेवतम् हे वर्षो वर्षादुत्पन्नं
 वर्षु तत्संचोधने वर्षो वर्षप्रसव हे तृण यद्वा वर्षो विस्तीर्णा वर्षयिषि विस्तीर्णा-
 तरे यज्ञे यज्ञपतिं यज्ञमानं धाः धेहि ॥ का° [६५२४] देवेभ्यः स्वाहेति जुहो-
 तीति । मन्त्रयोर्देवेऽपि पाठभेदतात्पर्यं तित्तिरिराह । पुरस्तात्स्वाहकृतयोऽन्ये
 देवा उपरिष्ठात्स्वाहाकृतयोऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति ॥११॥

III. a. माहिर्भूमिं पृदाकुः । b. नमस्तऽथातानान्वा प्रेहि । घृतस्य कु-
 ल्या उपं ऋतस्य पय्या अन्नु ॥ १२ ॥

का° [६५२६] वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं चावान्ते प्रास्यति माहिर्भूरिति ।
 वपा श्रयते घाभ्यां ते वपाश्रपण्यौ काष्ठविशेषौ ताभ्यां कृत्वा नियोजनी पशुव-
 न्धनरञ्जं द्विगुणां चावान्ते क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ रज्जुदेवतम् हे रज्जो त्वमहिः सर्पा-
 कारा मा भूः मा भूयाः पृदाकुः अजगराकारापि मा भूः ॥ का° [६६१] पात्रेजान-
 रुस्तां वाचयति नयन्नमस्तऽथातानेति । पादौ निज्येते क्षाल्येते येन स पात्रेजानः
 पादनेजनार्थं उदककलशः पादग्ररूपामन्यात्रथवोपलक्षणम् पात्रेजनो मुप्याग्वय-

वशोधनाथी जलकलशो कृस्ते यस्याः सा पन्निजनकृस्ता तां पत्नी नयन्गार्हपत्य-
समीपान्त्वशुशोधनाय नयन्सन्प्रतिप्रस्थातामुं मन्त्रं तां वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ यज्ञदे-
वतम् आ समन्तात्तन्यते त्रिस्तार्पितेऽइत्यातानो यज्ञः यज्ञो वाग्भ्रातानो यज्ञो
हि तन्वतः इति श्रुतिः [३. ८. २२] हे आतान यज्ञ ते तुभ्यं नमः त्वमनर्वा शत्रु-
रहितः सन्प्रेरिहि समातिपर्यन्तं प्रकर्षेण गह् । इयतिं यथार्थमित्यर्वा नास्त्यर्वा य-
स्यासाधनर्वा अनर्वा प्रेहीत्यसपत्नेन प्रेहीति श्रुतिः (6) अनर्वा प्रेहीत्याह् आतृ-
व्यो वाग्भ्रा आतृव्यापनुत्वे (7) इति तित्तिरिवावगात् । किं च ऋतस्य यज्ञस्य
पद्याः पथि भवा घृतस्य कुल्वाः घृतनदीः अनुलाह्य उय प्रेरिहि गह् सांनाण्यपृप-
दाय्यमुन्व्योपलक्षणार्थं घृतमुल्वाग्ररूपाम् अत्र यज्ञे वहुं घृतमाहुतामित्यभिप्रायः
॥१२॥

देवीरायः शुद्धा वोढुं सुपरिविष्टा देवेषु । सुपरिविष्टा वृषं परिविष्टारो
भूयास्म ॥१३॥

एवं यज्ञं स्तुयेदानीमायः स्तूयन्ते । अर्धमध्वेद्वत्यमर्धमाशीर्देवताम् हे आपो दे-
व्यः वृष देवेषु वोढुं पशुमिति शेषः एनं पशुं देवान्प्रति वरुत प्रापयत वरु प्रा-
पणे अस्य न्नुडि तडि मध्यमवहुवचने अठभावे वृषम् किम्भूता वृषम् शुद्धाः स्व-
भावतः तया सुपरिविष्टाः साधु परितः सर्वतो निविष्टाः पन्निजनीपात्रे । किं च
वषमपि सुपरिविष्टाः देवोघ्नि पदमिहाप्यनुवर्तते वषमपि देवेषु मध्येऽवस्थिता-
स्तिरेव देवैः सुपरिविष्टाः तर्पिताः सन्तस्तेषामेव देवानां परिविष्टारः परिविष्टा-
कर्तारो भूयास्मेत्याशीः ॥१३॥

- a. वाचं ते शुन्यामि । b. प्राणं तं शुन्यामि । c. चक्षुस्ते शुन्यामि ।
d. श्रोत्रं ते शुन्यामि । e. नाभिं ते शुन्यामि । f. मेढ्रं ते शुन्यामि ।
g. पापुं तं शुन्यामि । h. चरित्रांस्ते शुन्यामि ॥१४॥

का* [६.६.२.३-] पशोः प्राणाहुन्वति पत्नी मुवं नात्तिके चक्षुषी कर्षो नाभिं
मेढ्रं पापुं पादात्सांश्चैत्य वाचं ते शुन्यामीति प्रतिमन्त्रमिति । पत्नी पशुसमीप

उपविश्य मृतस्य पशो प्राणान्मुखादीन्यटौ प्राणायतनानि प्रतिमत्त शुन्यति शोधयति अद्भिः स्पृशतीति सूत्रार्थ ॥ पशुदेवतानि । हे पशो अरु ते तव वाच वागिन्द्रिय शुन्यामि शोषयामि । एवमग्रेऽपि प्राण प्राणवायु प्राणोन्द्रियम् चक्षु र्निन्द्रियम् श्रोत्रेन्द्रियम् नाभिं नाभिह्रिद्रम् मेढ्र लिङ्गम् पापु गुदम् चरुति गह्वर्ये भिरिति चरित्रा पादा एव तदीयानि सर्वेन्द्रियाणि शुन्यामि ॥१४॥

a मनस्तुऽग्राप्यायताम् । b वाक्तुऽग्राप्यायताम् । c प्राणस्तुऽग्राप्यायताम् । d चक्षुस्तुऽग्राप्यायताम् । e श्रोत्र तऽग्राप्यायताम् । f यत्ते क्रूर यदास्वित तत्तऽग्राप्यायता निध्यायता तत्ते शुध्यतु । g श महोभ्य । h श्रोपथे त्रायस्व । i स्वधिते मेन b द्विषती ॥१५॥

का° [६ ६ ४ ५] जेषेण यज्ञमानश्च शिरःप्रभृत्यनुपिञ्चतो मनस्तुऽइति शिर इति । पानेननजेषेण यज्ञमान चकारार्द्धमुश्च पशो शिरःप्राणान्मृत्यनुपिञ्चत तत्र शिरसो मत्तमाह मनस्तुऽइति शिर इति सूत्रार्थ ॥ पशुदेवतानि । हे पशो ते तव मनः ग्राप्यायता शान्त्यतु । विलिङ्गत्वादस्य विनियोग उक्त वाक्तुऽग्राप्यायतामित्यादिमन्त्राणां लिङ्गदेव विनियोग सिद्ध इति सूत्रकृता नोक्त । वाक्तुऽइति मुष्मत् प्राणस्तुऽइति नासिके चक्षुस्तुऽइति चक्षुषी श्रोत्र तऽइति कर्णी एतानि मुखादीनि तव शान्त्यतु ॥ का° [६ ६ ६] यत्ते क्रूरमित्यङ्गानीति । सर्वान्मृत्यनुपिञ्चत इत्यर्थ ॥ हे पशो यत्ते तव क्रूर वन्धननिरोधादिक क्रूरमस्माभि कृत यश्च आस्वित ह्येदादिक कर्तुमुपस्थित शमित्रा तत्सर्व ते तवाप्यायता शान्त्यतु । किं च तत्सर्व निध्यायता सद्गत भवतु धी सघाति अनुन भवत्वित्यर्थ तत्सर्व तव शुध्यतु शुद्ध भवतु ॥ का° [६ ६ ७] शमहोभ्य इति पश्चात्पशोर्नापिञ्चत इति । पशोर्निधनदेशे पानेननशेषमुभावपि निपिञ्चतामिति सूत्रार्थ ॥ अहोभ्य दिवसादिकालत्रिषेभ्य ज मुष्मत्साम पशोर्ना भूयादिति जेष ॥ का° [६ ६ ८] उत्तान पशु त्रायेण नाभि तृण निध्यायतापः इति । नाभिर्येऽङ्गुलचतुष्टये तृण निध्यायति सूत्रार्थ ॥ मत्तो व्याप्यात [४ १] ॥ का° [६ ६ ९] स्वधितुऽइति प्रज्ञातयाभिनिधाय द्विवेति । प्रज्ञातया प्रस्तुतया मृतचिह्नया

धृतात्तयास्तिभार्याभिनिधाय तृणोपर्यसिधारां निर्धाय तूष्णीं सतृणामुदरवच हि-
न्गादिति सूत्रार्यः ॥ एनं पशुं स्वधिते मा हिंसीः ॥ १५ ॥

a रक्षसां भागोऽस्ति । b निरस्ताऽ रक्षः । c इदमरक्ष रक्षोऽभिति-
ठामीदमरक्ष रक्षोऽध्वराधऽइदमरक्ष रक्षोऽध्वमं तमो नयामि । d धृतेन
गावापृथिवी प्रोर्णुवावाम् । e वायो वै स्तोत्रानाम् । f अग्निरा-
ज्यस्य वेतु स्वाहा । g स्वाहाऽऽकृतेऽऽध्वनभस माहुतं गृह्णतम् ॥ १६ ॥

का० [६ ६ १] अथऽ सव्ये कृत्रा दक्षिणेन मूलमुभयतोऽनक्ति लोहितेन र-
क्षसामिति । यत्तृणं नाभ्यग्रे स्वापितं तस्य हिन्नस्य तृणास्याधं वामरक्षतेन धृत्वा
दक्षिणरक्षतेन मूलं धृत्वा तद्दिग्गुणीकृत्याग्रे मूले च पशुहेदननिष्यजेन रक्षेनाङ्गा-
दिति सूत्रार्यः ॥ रक्षोदेवत्यम् हे लोहितात्तं तृणं त्वं रक्षसां भागोऽस्ति ॥ का०
[६ ६ १०] निरस्तमित्यपास्यतीति । लोहितात्तं तृणामुत्करे त्यजेदिति सूत्रार्यः ॥
यज्ञविधातः रक्षोऽस्ति तन्निरस्तं परित्यक्तम् ॥ का० [६ ६ ११] इदमरक्षमित्य-
भितिठति यज्ञमान इति । उत्करे क्षितं रुधिरात्तं तृणं यज्ञमानोऽभितिठतीति
सूत्रार्यः ॥ यत्तृणावृषं रक्षोऽध्वर्युणा निरस्तं तदिदं रक्षोऽरुं यज्ञमानोऽभितिठामि
अभितः पदिनोत्क्रम्य तिष्ठामि । न केवलमभितिठामि किं तु अरुमिदं रक्षोऽव-
धये अवधीनं यथा भवति तथा नाशयामि किं च अरुमिदं रक्षोऽध्वममत्यन्त-
निरुद्धं तमो नरुं नयामि प्रापयामि ॥ का० [६ ६ १२] वषामुत्तिरगा वषाश्रप-
णो प्रोर्णोति धृतेन गावापृथिवीऽइति । पशूदरादयां निष्यत्वाद्य तथा वषया व-
षाश्रपण्यावाहादयेदिति सूत्रार्यः ॥ वषाश्रपणोर्गावापृथिव्यावध्यस्ते उच्येते हे गा-
वापृथिवी युत्रां धृतेनोदकेनात्मानं प्रोर्णुवावानाहादयेवां परस्परम् ऊर्णुञ् आहा-
दने । आङ्गतिपरिणामाभिप्रायमेतत् तथा चोक्तम् ते याऽऽहतेऽऽङ्गति उतेऽऽ-
त्क्रामत इत्युपक्रम्याङ्गतिपरिणाममिदं जगदिति ॥ का० [६ ६ १५] तृणाग्रं चाध्वर्यु-
र्धायो वेरिति । वामरक्षतृणं तृणाग्रमारुवनीये क्षिपेदिति सूत्रार्यः ॥ धायुदेय-
तम् हे वायो वै स्तोत्रानां यथासंयन्धिनां विप्रुषां धेः कर्मणि पत्नी स्तोत्रान्वि-
दि ज्ञानोहि शावा च वित्रेत्यर्थः ते स्यत्र तिष्ठन्ति । यदि ज्ञाने इत्यस्य लुङि

मध्यमैकवचने दद्येति [पा० ८ २ ७५] दस्य रुचि कृते रूपम् अउभाव आर्ष वे.
विद्धि ॥ का० [६ ६ १०] वपा७ सुविषाभिघारयत्यग्निराज्यव्येति ॥ अग्निराखनीयः
आज्यस्य वेतु आज्य पिवतु स्वाहा मुद्धतमस्तु ॥ का० [६ ६ ७८] ऊवा वपाश्रप
ण्वावनुप्रास्यति प्राचीं विशाखां प्रतीचीमितरां स्वाहाकृतेऽस्ति । वपां ऊवोत्त-
रत उपविश्य वपाश्रपण्वावाखनीयऽथ स्रियेत् तत्प्रकार विशाखां द्विभृद्गां
प्रागयां लिपेत् इतरामेकभृद्गां प्रत्यगग्रामिति सूत्रार्थ ॥ स्वाहाकरिणाङ्कतिभाव-
मुपगते सत्यौ धुवां मारुत गहृत वायु प्रापुतां वायुर्हि प्रतिष्ठा घ्नस्य । किम्भू-
तम् उर्ध्वनभसमूर्धं नभ आकाशो यस्य स उधनगा तम् नभोमध्ये वर्तमानमि-
त्यर्थ ॥ १६ ॥

इदमापः प्रवृत्तावग च मलं च यत् । यथाभिदुद्रोहानृत यच्च शेषेऽथ
भीरुणाम् । आपो मा तस्मादिनेस पवमानश्च मुञ्चतु ॥ १७ ॥

का० [६ ६ २१] चात्वाले मार्जपते सपत्नीना इदमापः प्रवृत्तति । सर्वे ऋत्वि-
जः चात्वालसमीपेऽद्विरात्मानमभ्युक्षतीति सूत्रार्थ ॥ अर्द्धवत्या अयसाना मरु-
पङ्क्तिः पावमानश्चात्यः पादः यस्याः पद् पादा अटोत्तरा सा महापङ्क्तिः । हे आप
इदं पशुसज्ञपननिमित्तं पाप प्रवृत्त किं च यथावयमवदनीयमभिशापादि यच्च
मल शरीरान्नग्रे प्रसिद्धं तच्च प्रवृत्त अपनयत । किं च यदस्मन्नृतमसत्यमुक्ताभि-
दुद्रोह दुग्धवानस्मि दुस्तु जिघांसायाम् यथाहमभीरुणा विभेतीति भीरुभीरुस्त्नाम-
भीरुणामनपराधिनमपराधी हि विभेति एवविधं शेषे शपितवानस्मि अनपराधिने
प्रति यन्मयाभिशापो दत्तः आपः तस्मादिनेस पापात् मा मां मुञ्चतु पृथक्-सुर्वतु
पवमानश्च सोमो वायुर्वा तस्मात्पापान्मां मुञ्चतु ॥ १७ ॥

IV. a सं ते मनो मनस्ता सं प्राणा प्राणोर्न गहताम् । b र्दंस्त्वग्निद्रा श्री
णात्वापस्या समरिणान्वातस्य दा धान्यै पूजो र्बुक्ताऽऽत्मणो व्यविपत् ।
c प्रपुतु द्वेषः ॥ १८ ॥

का० [६ ८ ६] सं ते मन इति रुदयमभिघार्य सर्वमिति । नुरस्त्विन पृपदाज्येन
पूर्वं रुदयमभिघार्य तूलीं सर्वं पशुमभिघार्येदिति सूत्रार्थ ॥ रुदयदेवतम् हे रु-

दय ते तव पशोर्मन देवानां मनसा सं गहताम् पृषदाङ्घ्रिनाभिधारितं सत् । ते
 नव प्राणोऽपि देवानां प्राणोऽसं गहतां संगतोऽस्तु अभिधारित ॥ का० [६ ८
 १२] रेडसीति वसा गृहीत्विति । मांसपाकभाण्डे स्थितं क्षैरात्मको द्रवविशेषो
 वसा ता गृहीयादिति सूत्रार्थः ॥ वसादेवतम् हे वसे त्वं रेदु अस्ति रिपातिर्हि-
 सार्यः कर्मणि विच् रिष्टास्ति हिसितेवाभासि अल्पत्वात् यूक्षोऽल्पवं ध्रुत्योक्तम् [३-
 ८ ३ २०] रेडसीति लेलपेव हि यूरिति लेलयाशब्दश्चाल्पवाचकः । अग्निं ता त्वां
 श्रीणातु श्रीं पाके क्रयादि' अथपन्भूयसीं करोति पद्मामिराद्वतीयस्त्वां श्रीणातु
 स्वीकरोतु । किं च आप' ता त्वां समरिणान् री वपे गतौ क्रयादिः अत्र रिणा-
 तिर्विभर्त्यर्थे समभरन्नपुत्तन् पद्म आप. त्वां समरिणान् सम्यक् प्राप्नुवन्तु तव शो-
 पो मा भूदित्यर्थः आपो हि पचमानेभ्य पचङ्गेभ्यो यं रसमुत्पादयन्ति सा वसेत्यु-
 च्यते ता ता गृह्णामीति शेषः किमर्थं वातस्य धात्ये गत्ये वातस्यान्तरिक्षे गतिर्भ-
 वन्निति तथा पूक्षो रक्षे आदित्यस्य गत्ये रक्षतिर्गत्यर्थः आदित्यस्य गुलोके ग-
 तिर्भवन्निति वायादित्ययोरप्रतिरुतगमनसिद्धयर्थं त्वां गृह्णामीत्यर्थः । किं च उष्म-
 णो व्यधिपत् उष्मातरिक्षे तदि व्रक्ष्णा उष्मेव उष्माणामन्तरिक्षे वसा व्यधिपत्
 कर्मणि पठौ यदा व्यत्ययेन प्रथमार्थे पठौ उष्मा व्यधिपत् व्यधताम् वसां पीत्वा
 तृक्षाधिजेन यदा सीदति वसात्तपं हविस्तवाविष भवन्नित्यर्थः अन्तरिक्षार्थं हि
 वसा गृह्यते होममन्त्रे [११] अन्तरिक्षस्य हविरसीति लिङ्गात् इयं वसात्तरिक्षस्य
 तृप्तिं कृवातिरिक्ता भवन्नित्यर्थः अन्तरिक्षे च तृप्तिं तत्प्रभववादायुसूर्ययोरपि स्व-
 कर्मक्षमता भवति तस्मादुच्यते वातस्य ते धाव्याऽइत्यादि । व्यय भयचलनयोः
 अस्य न्विदुर्वे लीडिति [पा० ३ ४ ७] लीटि सिद्दुडल लीटोति [पा० ३ १ ३४] सि-
 ष्यत्ये इत्तन्न लोयः परस्मैपदेषिति [पा० ३ ४ १७] तिप इकारलोपे लीटोऽडा-
 टाविति [पा० ३ ४ १४] अडागमे व्यधिपदिति रूपम् ॥ का० [६ ८ १२] द्विरभिषार्य
 प्रयुतमिति पार्श्वेन साभुजत्यसिना वेति । वसां द्विरभिषार्य पार्श्वेनासिना धान्यं
 वसा च मिश्रयेदिति सूत्रार्थः ॥ द्वेषो दोर्भाग्यं प्रयुतं पूवम्भूत वसायां सकाशात्
 घृतमिध्रपोन ॥ १८ ॥

० घृतं घृतप्राजानं पिबन्त वसां यसायावानः पिबन्तात्तरिक्षस्य हविर-

सि स्वाहा । b दिशः । c प्रदिशः । d आदिशः । e विदिशः ।
f उदिशः । g दिग्भ्यः स्वाहा ॥११॥

का° [६ ८. १०] वसैकदेश जुहोति घृतं घृतपावान इति । वसाहोमह्वन्या
वसाया एकदेशं जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ वैश्वदेवं यजुः । वसाया द्विरभिधारितचा-
दृतमस्ति तत्र अत एवमाह । हे घृतपावानः घृतं पिवतीति घृतपावानः पा
पाने आतो मनिन्नित्यादिना [पा° ३ २ ०४] वनिष् घृतस्य पातारो देवा गूयं
घृतं पिवत । हे वसापावानः वसायाः पातारो देवा गूयं वसां पिवत । एवं दे-
वानुक्त्वा वसानाह हे वसे त्वमन्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥ का° [६
८. २१.] दिशो व्याधारयति वसाशेषेण वाजिनवदिति । यथा वाजिनशेषेण दि-
ग्याधारणमुक्तं तथेत्यर्थः तद्यथा [का° ४ ४ १६ १०] दिशो व्याधारयति दिश इति
प्रतिमन्त्रं प्रदक्षिणां पुरस्तात्प्रथममुत्तनाभ्यां मध्ये पूर्वार्धे चेति ॥ पट् दिग्देवतानि
अत्र स्वाहाकारः सर्वत्र साकाङ्क्षादिति [का° ४ ४ १८] वचनात्स्वाहा सर्वत्र यु-
ज्यते दिग्भ्यः स्वाहा प्रदिग्भ्यः स्वाहा आदिग्भ्यः स्वाहा विदिग्भ्यः स्वाहा उ-
दिग्भ्यः स्वाहा सर्वाभ्यः दिग्भ्यः सुद्धतमस्त्वित्यर्थः ॥ ११ ॥

- a. ऐन्द्रः प्राणोऽग्रङ्गे-ऽग्रङ्गे निदीध्यद्ऐन्द्र उदानोऽग्रङ्गे-ऽग्रङ्गे निधीतः ।
b. देव त्वष्टर्भूरि ते सः-समितु सलक्ष्णा यद्विपुत्र्यं भवति । देवत्रा य-
त्तमर्चते सखायोऽनुं त्वा माता पितरो मदतु ॥ २० ॥

का° [६ १ १] ऐन्द्रः प्राण इति पशुषु संमृशतीति । पशुत्रयं हविः स्पृशेदि-
ति सूत्रार्थः ॥ इन्द्र आत्मा तत्संवन्यो प्राणः प्राणवायुरस्य पशोरङ्गे-अङ्गे सर्वे-
षङ्केषु निदीयत् निक्षिप्तः दिधीद् दीतिदेवनयोः अस्य धातोर्दधात्यर्थे वर्तमाना-
त्कर्मणि लैट् परस्मैपदं व्यत्ययेन लोटोऽडाढात्रित्यह् [पा° ३ ४ १४] । तथा ऐ-
न्द्रः इन्द्रसंवन्यो उदानवायुः पशोः सर्वेषङ्केषु निधीतः निक्षिप्तः धीङ् आपाराना-
दरयोः (४) । अङ्गइत्यादौ वेत्यङ्गशब्दस्य [पा° ६ १. १११] एङ् अति प्रकृत्या ॥
एवमनेन यजुषा पञ्चङ्केषु प्राणान्दक्षा त्वष्टारमाह । ताद्री त्रिटुप् हे त्वष्टः त्वष्ट-
नामक देव यत्यङ्गज्ञातं सलक्ष्णा समानलक्षणां सत् ह्येनेन विपुत्र्यं नानात्रयं

भवाति भवति तत्सर्वं ते तवानुग्रहेण भूरि वहुलमत्यक्त संसनेतु सम्यगेतीभ
 वतु प्रसन्नुपाद् पादपूर्णाऽऽति [पा० ८ १ ६] समित्यस्य द्विवम् । पुन पशुमाह
 हे पशो ह्य प्राणो स्वाह्नैश्चानेन मन्त्रेण दृष्टीकृत देवत्रा यत देवान्प्राति गह्वत
 वा वा सखायो मित्रभूता स्तरे पशवो माता पितरश्च अनुमदतु अभ्यनुज्ञानस्यु
 यद्वचन पूर्त्तार्यम् अवसे अचितु प्रीणापितुम् तुमर्ये असेप्रत्यय पद्म अचितुं त-
 न्नुपेन स्वर्गप्रात्या स्वकुल सर्वमचितुमित्यर्थ ॥२०॥

- १ a समुद्र गह् स्वाहा । b अन्तरिक्ष गह् स्वाहा । c दिव्यो संवि
 तारं गह् स्वाहा । d मित्रावरुणो गह् स्वाहा । e अर्होऽग्नि गह्
 स्वाहा । f हन्दाऽति गह् स्वाहा । g ग्वावापृथिवी गह् स्वाहा ।
 h यज्ञ गह् स्वाहा । i सामं गह् स्वाहा । k दिव्य नभो गह्
 स्वाहा । l अग्नि वैश्वानर गह् स्वाहा । m मनो मे ह्यर्दि पह् ।
 n दिवं ते धूमो गह्नु स्वर्ज्योति पृथिवी भस्मनापृष्ण स्वाहा ॥२१॥

३० [६ १ १०] प्रतिप्रस्थातोपयज्ञति गुडतृतीयस्य प्रहेदमनुवाज्ञेषु समुद्र गहे
 ति प्रतिमन्त्रमिति । अनुवाज्ञेषु इत्यमानेषु प्रतिप्रस्थाता पूर्व स्थापित गुडतृतीय-
 भागमिहादशभा तिर्यक् प्रहस्य प्रतिमन्त्रं जुहोतीति सूत्रार्थ ॥ हे इन्द्रिगुदापयज्ञ-
 त्व त्व समुद्रादिनामकान्देवान्गह् प्राप्नुहि तर्पणायिति शेष स्वाहा सुडतमस्तु ॥
 ३० [६ १ ११] प्रतिवपद्गारु उवा मनो मऽऽति मुखोपस्पर्शनमिति । प्रतिव-
 पद्गारुमेकेण गुडकाण्ड उवा सर्जति मुख स्पृशेदिति सूत्रार्थ । हे समुद्रादिदेवतास-
 मरु ह्यर्दि इत्यस्यन्धि मे मनो पह् निरयोहि निवद मनो हि स्वादायतनाद्य
 च्यर्त्तन ॥ ३० [६ १ १२] अनुवाज्ञाति स्वरु जुहोति दिव ते धूम इति ॥ स्वरुदे-
 वतम् हे स्वरो ते तत्र धूम दिव गुलोकं गह्नु वृथै । तत्र ज्योति ज्वाला
 स्व आदित्य गह्नु स्व जन्मेनादित्याग्निप्रायतेऽन्तरिक्ष वा । भस्मना पृथिवी-
 मापण समतात्पुन्य । स्वाहा सुडतमस्तु ॥ २१ ॥

- a गायो मोर्यरोर्दिप्ती । b धर्त्ता-धर्त्ता रद्गोस्ततो वरुण नो मुञ्च ।

c यदाङ्गुष्ठा इति बहूणीति श्रामहे ततो बहूणा नो मुञ्च ।

d मुनित्रिया न आप ओपय मत्तु दुर्नित्रियन्तमै सत्तु योऽस्मान्द्विट्
य च व्र द्विप् ॥ २० ॥

का [६ १० ३] अथ्येन्य शुष्मार्द्रमयो द्दयशूलनुप्रगृहति शुगमि तनभिजोच
योऽस्मान्द्विट् य च व्र द्विप्नो मापो मौपयीरिति चेति । जन्ने प्रविश्य आल
अन्य यशार्द्रम्य मान यमिन्नु त्रित (9) म द्दयशूलन्त शुष्कार्द्रभ्रदेशयो
सपो निगृह्ति भूनायप्रानुप त्रियत् शुगमि माप इति मत्ताभ्यामिति सूत्रार्थ ॥
द्दयशूलदैवत यत्तु । हे द्दयशूल वनया जन्तानि ओपयी च ना द्विष्मी ॥
का [६ १० ५] धान्नो धान्न मुनित्रिया न अन्यस्प्रशल्प्य इति । सर्वे अत्रियत्र
माना मत्ताभ्यां (10) जन्त सृशक्तोति सूत्रार्थ ॥ बहूणादेवत यत्तु हे राजन् बहूणा
धान्नो धान्न यन्नाद्यन्नावदीप्रयाशनमन्वितात् स्यानात् (11) वय त्रिभीनस्तस्मा
त्तन्नास्त्यानात् नोऽस्मान्मुञ्च मोचय ॥ यदाङ्गु ॥ बहूणादेवत्या गायत्री अचसान-
ह्नीना । अग्या इति गौनाम [निय' २ ११] प्रकरणादिहानूवन्ध्यात्रिपयम् । बहु-
वचननूवन्ध्यात्रिह्वैर्वचन एकानूवन्ध्यापत्ते तु पृत्रार्थम् । अग्या इति यदाङ्गु-
वेदन्ति तौक्याप्रानि अग्या अक्षत्र्या अत्रया पृत्रनीया इति वदति । इति
रुहोण (12) वायग्न्यार्थमभिनेयेन दर्शयति । हे बहूणा वर तु इति श्रामहे
इतिरुहणा (12) प्रदर्शनार्थम् श्रमतिर्हमार्य इति एवमनेन त्रियिना अग्या द्वि-
प्न अत एव त्वां याचामहे हे बहूणा ततन्तन्मादम्यात्रप्रातादेनमो नोऽस्मान्मुञ्च
मोचय ॥ मुनित्रिया । आप ओपययन्न नोऽस्माक मुनित्रिया सापुमित्रवेनाव
न्विता मत्तु । य शयुस्मान्द्विट् वर च य शयु द्विप्न द्वेप कुर्म तमै उभया
न्मकार श्रवे आप ओपययन्न दुर्नित्रिया अमित्रवेनावन्विता सत्तु ॥ धान्नो धा-
न्न इति मत्त शूलोपगृह्णनत्तम्य शेषो वा ॥ मुनित्रिया इति मत्तोऽपामभि-
मत्तणे वा ॥ २० ॥ एवमग्नीषोमीय पशु समाप्त ॥ ॥

VI हृत्रिर्नोऽग्निना अग्निं हृत्रिर्नोऽग्निं॥ अग्निं वासति ।

हृत्रिर्नोऽग्निं॥ अग्निं हृत्रिर्नोऽग्निं॥ अस्तु सूर्य ॥ २३ ॥

अथ सोमाग्निप्रबोधप्रवृत्तानां वसतीवरीसंज्ञानामयां ग्रहणमभिधीयते ॥ ॥ का°
 [८ १ ० १०] अग्नीषोमीयस्य वसतीवरीग्रहणात् स्यन्दमानानामन-
 न्मानिनोऽस्मानिनश्चाग्निनाद्यात्पुरेदानश्चेदनीत्रानोऽन्यस्यापि समीपवसितस्य पुरे-
 दानस्याभावात् ॥ इन्द्रुपौ ॥ स्तिरण्य वीप्रयुपरि धारयन्स्त्विष्मतीरिति । अग्नीषो-
 मीयस्य यजार्थयामाद्गन्पर्यन्ते कर्माणि कृते अनस्तं गते रवौ वरुत्तानामपमिर्दे-
 शाद्धमतीवरीमदानां सोमार्थानामयां ग्रहणं कार्यं स्त्विष्मतीरिति मन्त्रेण । यदि
 रविर्दग्गता यजमानश्च पुरा ईजान् सोमयात्री तदा गृहे एव निनाद्यान्मणि-
 शाद्धमतीवरीग्रहणम् निन्दनीयो निषननीयो निनाद्याः । यदि च यजमानः पु-
 रा न सामयात्री तर्हि समीपस्थितस्य यद्गु. मणिशाद्धरूपम् । स्वस्य अन्यस्य च
 यजर्त्तव्याभावे उल्कां कनकं वा वरुत्तानामयां समीपे धारयन्वरुत्तीभ्यो वस-
 तीवरीर्गृहीयति सूत्रार्थं ॥ अनुष्टुप्त्रिंशोतदेवता । स्त्विष्मान्स्त्विष्मि सयुक्तो य-
 जमान स्त्विष्मती स्त्विष्मि संयुक्ता इमा अयः अयः आचिवासति वसतीवरी-
 परिचरति प्रियामति. परिचर्यायाम् यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽङ्घ्रिगत तस्य रसो दु-
 द्याप (१३) प्रविशेति [३ १ २ १.] श्रुतेरयां स्त्विष्मन् ततो देवो योतमा-
 नाऽधरो यागोऽपि स्वशरीरनिष्पत्तये स्त्विष्मानस्तु आभिरुदित्यर्थः ॥ किं च
 सूर्योऽपि देवा यजमानस्य फल्दानाय तृण्य च (११) स्त्विष्मान्स्त्विष्मि संयुक्तो
 ऽग्नौ भवतु । इतस्मि वै गृह्णाति य एष तपतीति [३ १.२ १२] श्रुतेर्वसतीवरी-
 मि सूर्यस्य स्त्विष्मन् ॥ ७३ ॥

- a अग्नीषोमीयस्य सदासि साद्यामि । b इन्द्रान्योर्भागीयो स्य ।
 c मित्राहृषासोर्भागीयो स्य । d विद्येयां देवानां भागीयो स्य ।
 e अग्नौ उय सूर्यो यान्ति सूर्यः सद् । ता नो स्तिन्वस्त्वधुर्गम् ॥ २४ ॥

का° [८ १ ११] अग्नेर्त्त इति निदधति शान्नादार्यमपरिपोति । नूतनगार्हप-
 त्यान्यात्रिमभानि ता वसतीवरीरासादसतीति सूत्रार्थः ॥ चवारि पशून्व्यञ्जवत्यानि ।
 स्ते धननीयर्षो यो पुत्रान् अत्र शान्नादार्यस्य सदासि सीदस्यस्मिन्निति सदा नि-
 यदस्वानं तत्र साद्यामि स्याद्यामि । किन्भूतस्याग्नेः अपशुगृहस्य न पशुं पतितं

गृहं यस्य तस्य अविनश्यत्कृत्येत्यर्थः ॥ का० [८ १ १८] दक्षिणेन निर्दत्त्य दक्षि-
णस्यामुत्तरवेदिश्रोणीं निदधातीन्द्राग्न्योरिति । शान्नाद्यर्थमनीपस्या वमतीवरी-
रादाय शान्नादक्षिणद्वारेण नीचीत्तरवेदेदक्षिणश्रोणीं निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे
वसतीवरीं ग्रयमिन्द्राग्न्याः इन्द्राग्निदेवतयोर्भागवयोः न्य भागव्यो भागव्या भ-
व्य । भागा इव भागवेष्यः । नामव्यभगव्यं स्वार्थे धेवप्रत्ययः [पा० ५ ४ २६
त्रा० २] । केवलमामकेत्यादिना [पा० ४ १ २०] ङीप् ॥ का० [८ १ २१ २२] उत्त-
रस्यां पूर्ववन्मित्रावरूणयोरिति त्रिति । पूर्ववदिन्द्राग्न्योरिति मन्त्रेषुव मित्रावरूण-
योरिति मन्त्रेण वीत्तरवेदरुत्तरश्रोणीं वमतीवरींनिदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे वस-
तीवरीमंशका आयो ग्रयं मित्रावरूणयोर्देवतयोर्भागव्या भव्य ॥ का० [८ १ २२]
विशेषां देवानामित्याग्नीध्रः इति । उत्तरवेदिश्रोणीः सकाशाद्वमतीवरीरादायाग्नीध्री-
यस्य पश्चान्निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे वसतीवरीं ग्रयं सर्वेषां देवानां भागव्या भ-
व्य ॥ इदानीमभिनयेन दर्शयन्नाह । अमूर्त्याः । ऋग् अद्देवत्या गावत्रो । याः प्र-
मिद्धा अमूर्तीदृश्यो वमतीवर्याग्या आयः उपमूर्त्ये (15) सूर्यसमीपे स्थिताः त्रिभ-
न्निव्यत्ययः याभिर्वा वाशब्दः मनुष्ये याभिश्चाद्दि मरु मूर्त्यां याति तां आयो नो
ऽम्भारुमधरं यमं ह्यिन्द्रस्तु तर्पयन्तु ह्यिन्द्रतिः तर्पणार्थः ॥ २४ ॥

VII रुदे वा मनसे वा दिवे वा सूर्याय वा ।

ऊर्ध्वमिममधरं दिवि देवेषु होत्रां यद् ॥ २५ ॥

का० [१. १. ५] आद्यासादनात्कृत्वेषात्तरिणार्धमोममद्रिषु संमुषिषु निदधाति रुदे
वेति । आद्यासादनपर्यन्तं कर्म कृत्वा मोमनादाय रुविर्धानि गत्या मोम (16) वि-
नस्य तदर्थं दक्षिणाशकृतेषात्तरग्निना संमुषिष्वभिषेवार्थपापाणिषु निदध्यात् अग्मनां
स्यूतो भागो मुखमिति सूत्रार्थः ॥ सोमदेवत्यानुष्टुप् हे सोम रुदे बुद्धे निश्चया-
न्मिमांसे दृत्तान्ग स्यादिति कामव्यपि वा त्वामुपावहरामिति शेषः । मनसे सं-
कल्पयिष्यन्मन्त्राय त्वामुपावहरामि । वाशब्दानामावृत्त्या क्रियावृत्तिर्वोधा ।
दिवे गुणोऽस्मात्तपे त्वामुपावहरामि । सूर्याय सूर्यमुषेभ्यो देवेभ्यस्तत्तपे त्वामुपा-
वहरामि ॥ यदायमर्थः हे सोम रुदे रुदयत्रयो मनुष्येभ्यः । मनसे मनस्विभ्यः

पितृभ्य दिव्ये गुल्मोऽरुवासिभ्यो देवैभ्यो विशेषतः सूर्याय च तामुपावहुरामोति
 ज्ञाय । एतद्व्यं तित्तिरि । स वाऽग्रधर्यु सोममुपावहुरस्सर्वाभ्यो देवताभ्य उपा
 वहुरेदिति इदं त्रैत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति मनसे त्रैत्याह पितृभ्य एवै-
 तेन करोति दिव्ये वा सूर्याय त्रैत्याह देवैभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्षे देवता-
 स्ताभ्य एतेन० सर्वाभ्य उपावहुरतीति ॥ किं च एवमुपावहुरतोऽभिपुतञ्च तमि-
 ममधर मदीय यज्ञमूर्धमुत्कृष्ट कृत्वा दिवि गुल्मोऽरुवर्तमानेषु देवेषु होत्रा वप-
 द्गारवादिन सप्त होतृसान्यह निवतीहि ॥ २५ ॥

a सोम राजन्विद्यास्य प्रजा उपावरोह ।

b विद्यास्त्रा प्रजा उपावरोह तु ।

c शृणोत्वग्निं समिधा रुद्रे मे शृण्वत्वाशो धिषणाञ्च देवी । श्रोतां ग्रा-
 वाणो विदुषो न यज्ञो शृणोतु देवः संविता रुद्रे मे स्वाहो ॥ २६ ॥

किं च । हे सोम राजन्विद्या सर्वा प्रजा उपावरोह आधिपत्यं प्रजानां कु-
 र्वित्यर्थः ॥ का० [१ १ ६] विद्यास्त्रामिति विसृज्योपतिष्ठतः इति । ग्रावसु स्वा-
 पित सोम त्रिमुच्योपस्थापनं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे सोम विद्या सर्वा प्रजा
 तामुपावरोह तु प्रत्युत्त्वानाभिवादानादिभिः प्राप्नुवतु ॥ का० [१ २ २४ ३ १] अभू-
 द्ग्रा ह्युत्पशुरित्युच्यमाने चतुर्गृहीत प्रचरणां ब्रुहोति शृणोत्वग्निरिति । अभू-
 दिति मत्वे होत्रा शस्यमाने चतुर्गृहीतमानस्यं प्रचरणीसंज्ञया मुचाधर्युरतिप्रणीते
 (17) ब्रुहोतीति सूत्रार्थः ॥ त्रिद्वित्रिंशद्देवता । अग्निं समिधा समित्पृत्रिकया
 आडत्मा मे रुद्रे मदीयमाह्वानं शृणोतु आपो ममाह्वानं शृण्वतु । चकारः समु-
 च्यार्थं धिषणा देवी वाचो देव्यञ्च मे रुद्रे शृण्वतु । धिषणा धीसादिभ्यो वा
 धीसानिभ्यो वेति (18) यास्क [निरु० २ ४] धिष संवन्ति इति धिषणा पनु-
 दाने तनादि । ततोप पादः प्रत्यक्षरुतो मथमपुरुषयोगात् हे प्रायाणोऽभिप-
 यार्थमिहोपस्थिता पूष मम इत्र श्रोतं शृणुत तानननयनाश्चेति [पा० ७ १ ४१]
 लोप्यन्वमपुरुषप्रद्वज्रचनस्य तत्रादेशे गुणो विकृणाव्यत्यये च श्रोतेति श्रुपम् स-
 हितार्थां तु दीर्घः । विदुषो न न इवार्थे विभक्तिव्यत्ययः विदांसो यज्ञमित्र यथा

विदास प्रत्यक्षतो ज्ञानतो यत्र शृण्वति तथा यूय ह्य शृणुत तथा सविता
देव मे मम ह्यत्र शृणोतु स्वाहा सुकृतमस्तु स्वा वागादिति वा ॥ १६ ॥

देवीरापोऽथवा नपायो वं ऊर्मिर्हृविष्य इन्द्रियावान्मदितम ।

त देवभ्यो देवत्रा दत्त शुक्रपेभ्या येषां भाग स्य स्वाहा ॥ १७ ॥

का० [१ ३ ७] अपो गवा देवीराप इत्यस्यु सुकृतीति । यद्यतुर्गृहीतमाल्य
सकृतीति तज्ज्ञान प्रति गवा सुकृतीति सूत्रार्थ ॥ अथदेवत्या पङ्क्ति पञ्चपदा च
त्वारिणद्वर्णा पङ्क्ति अत्र द्वितीय समाक्षरं तुर्यपञ्चमौ नवार्णो तैर्नैकाधिका स्वा
हेति यद्वा । हे आपो देवी देव्य वो युष्माकमया नपात् अपत्यवृषा (१९) या
ऽयमूर्मिर्हृषपात कल्लोलोऽस्ति देवत्रा देवान्प्रति घायिन तमूर्मि देवभ्या दत्त
प्रयक्षत येषां देवाना यूय भाग स्य भागवृषा भवन्न । किन्भूत ऊर्मि हृविष्य
तथा इन्द्रियावान् इन्द्रिय वीर्यमस्यास्तीति इन्द्रियावान् दीर्घशब्दान्दस पीत स
न्निन्द्रियवीर्यवृद्धिकारी । तथा मदितम मद्यतीति मदी अतिशयेन मदी मदितम
पीयमानोऽत्यतरुर्हृषकारी तर्पयितृत्तम नादस्येति [पा० ८ १ १७] तमापि नुमागम
किन्भूतेभ्यो देवेभ्य शुक्रपेभ्य शुक्र इत्युपलक्षणम् शुक्रादीन्सोमयकृत्स्नियवतीति
शुक्रया तेभ्य यदा शुक्र दीप्त सोम पिबन्तीति । स्वाहा इदमाल्य युष्मभ्य हुत
मस्तु । ग्रहोद्यमाणानामपा मूल्यविनियमाहुतिरित्युक्त तित्तिरिणा । देवीरापोऽथ
वा नपादित्यादाइत्या वै निष्क्रीय गृह्णातीति ॥ १७ ॥

१ कार्पिरसि । २ समुद्रस्य त्वान्नित्याऽऽन्नयामि ।

३ समारोऽथद्विरुगत समोपधीभिरोपधी ॥ १८ ॥

का० [१ ३ ८] कार्पिरसीति मैत्रावरुणाचमसेनाल्यमपोहतीति । अस्म्य हुतमा
ल्य मैत्रावरुणाचमसेन दूरीकरोतीति सूत्रार्थ ॥ कार्पिरसीत्यादिमतत्रय मिलित्वा
नुदुहन्द् आगत्याल्य देवता । हे आद्यपदार्य त कार्पिरामटोऽसि (२०) देव
तया भक्षितोऽसीत्यर्थ यदा कर्पतीत्यवशील कार्पि अन्तर्गतशमलापनेतासि ।
तदाह तित्तिरि । कार्पिरसीत्याह शमलमेवासापप्रावयतीति ॥ का० [१ ३ १]
समुद्रस्य वेति तेन गृह्णातीति । मैत्रावरुणाचमसेन तडागादिस्था अपो गृह्णातीति

सूर्याय ॥ द्वे वायुमी अपि (21) । आपो वै सनुद् इति [३ १ ३ २०] शुनेर्वम
 तीव्ररीन्जणस्य समुद्रम्यान्तिव्ये अन्नीगायाय द्वे जल वा त्वानुन्नयानि गृह्णानि ।
 वसतीवरीणा वृद्धौ जलमेतदस्फुति ॥ सां [१ ३ १०] प्रत्येव चाद्यालस्योपरि मै
 त्राव्रणचनम वमतीवरीय साप्यर्जयति ममाय इति । जलाणयात्प्रत्यागत्य चा
 व्यानापरि मैत्राव्रणचनसस्था अपो वमतीवरीभि मोजयतीति सूर्याय ॥ आ
 पो मैत्राव्रणचनस्य आद्रिः वसतिवरीभि सममत संगहताम् गनेर्नुडि तडि
 प्रथमवृद्धयचने शयि न्ति गमदनेत्युपगान्नापि [पा० ६ ४ १८] सममतिति वृषम् ।
 तथा श्रापरी श्रापय नुदममूरादिका श्रापरीभिर्त्रीद्वियवादिभि संगहताम् अ
 पा कारणभूतयादापरीनामपि योगोऽस्तु ॥ २८ ॥

यमग्रे पृत्नु मर्त्यमवा वान्नापु ये जुना । स यता शयतीरिपु स्वादां ॥ २९ ॥

कां [१ ३ १६] प्रचरणोमाञ्चरमगिष्टोमे शुद्धोत्यभावे चतुर्गृह्णोन् यमग्रेऽग्नि ।
 अग्निष्टोमसत्ये क्रतो प्रचरणोप्राप्रन्तिमज्यशेष शुद्धयान् जेप्राज्यस्य होमपर्याय
 नाथे चतुर्गृह्णोत्तमादाय शुद्धोर्नाति सूर्याय ॥ अगिरो गायत्री मधुहन्दोदृष्टा द्वे
 अग्रे पृत्नु मयानिपु य मर्त्य मनुज्य धमवा अयामि रजमि अयते इतत्र लोप
 परस्मैपदोऽति [पा० ३ ४ १०] सिप्र इकारलोपे नेढोऽडाढावित्याडागमेऽवा इ-
 नि वृषम । कि च वदियु वात इत्यत्रनाम [निघ० ७ ७] क्विर्लक्षणप्रतिपु अत्र
 निमित्त य पुरय व जुना गहमि इरोपि अर्हंतु यस्य मराजं गहमीत्यर्थ । जु
 गनो पाप्रत्यय इतत्र लोप उत्तिकात्लोपे [पा० ३ ४ १०] वृष जुना इति । म
 मर्त्यम्यदनुग्रहेणा शयतीरिपुः नित्यान्यनानि धनत्रयाणि यता नियस्यति प्रास्य-
 नीत्यर्थ मूढ स्वादा सुडतमन्तु ॥ उच्यमस्ये यमग्रे इति मत्त्रेणाद्य परिधिं स्पृ-
 शेत् पाठश्रमस्ये ररादौ स्पृशेत् अतिरामे इदि स्पृशेत् अन्यसंख्यासु रुचिरीण
 प्रविशेत् ॥ २९ ॥

VIII a द्वयमे वा सात्रितु प्रसृत्रिऽच्छिनोर्ग्रीरभ्या पृथो र्मत्ताभ्याम् ।

b आर्द्रे तत्रामि गभीरगिनमंधर कृशेन्द्रास सुयूतंनम् । उत्तमेन परि-
 नोर्द्वैव्यत् मजुनत् परम्यतम् ।

c निग्राभ्या स्व देवश्रुतस्तर्पयत मा ॥३०॥

का° [१४ ५ ६] देवस्य त्वित्यद्रिमादाय वाच वहति प्राग्धिकात्स उपाश्रु
 सवन इति । सोमाभिप्रवहेतुमश्रमान गृहीत्वा द्विकारात्प्राक् सोमो स्यात् सो
 ऽश्रमापाश्रुसवनसज्ञ उपाश्रुग्रहाय सोम सृषति येनेति सूत्रार्थः ॥ देवस्य त्विति
 व्याख्यातम् ॥ हे अभिप्रवसाधन पापाण त्व रावासि रा दाने रानीति रावा व
 निष् आडुतीना दक्षिणाना च दाता भवसि । तत इममधर मदीय वाग गभीर
 गम्भीर मदात कृधि कुरु श्रुश्रुणुपृकृवृभ्यश्हन्सीति [पा° ६४ १०२] हेर्धि उ
 त्तमेनोत्कृष्टेन पविना वज्रसदृशेन वषाह साममीदृश करोमि किम्भूतम् इन्द्राय
 न्द्वार्य सुप्रतम सुदु सूयतऽइति सुसुत अतिशयेन सुसुत सुसुततम त सुदु
 अभिपुततमन् निष्ठातकारत्लोपो दीर्घश्च हान्दस तथा ऊर्जस्वत रसवत्तम् मधुम
 त मधुस्वदिन रसेनोपेतम् पयस्वत पय स्वाडुना रसेनोपेतम् एवविध सोम त्व
 याह करोमीत्यर्थः ॥ का° [१४ ७] निग्राभ्यासु वाचयत्युरस्येना निगृह्य निग्रा
 भ्या स्यति । अभिपोतव्यस्य सोमस्य सेवनीया आपो निग्राभ्या उच्यते तासु ग
 र्जमाणासु वाचयेत् यज्ञमानश्च स्वोरसि निग्राभ्या निगृह्यालभ्य च मत्न वत्तीति
 सूत्रार्थः ॥ हे आपो यूय निग्राभ्या निग्राह्या अस्माभिर्नितरा ग्रहेतव्या स्व भवद्य
 यस्मादिन्द्रेणोरसि यूय गृहीतास्ततो निग्राभ्या रग्रहार्थः । देवश्रुत देवै श्रुयते
 ता देवेषु प्रख्याता ततो वङ्गमानान्विता (22) यूय मा मा तर्पयत प्रीति कु
 रत ॥३०॥

मनो मे तर्पयत वाच मे तर्पयत प्राण मे तर्पयत चक्षुर्मे तर्पयत श्रोत्रं
 मे तर्पयतात्मानं मे तर्पयत प्रजा मे तर्पयत पशून्मे तर्पयत गणान्मे तर्प
 यत गणा मे मा वितृपन् ॥३१॥

एव समाप्तिनोक्ता व्याप्तिनाह मे मम मनः वाच प्राण चक्षु श्रोत्र तर्पयत मे
 दीपानि मनःप्रभृतीनीन्द्रियाणि तर्पयतेत्यर्थः । एव व्याप्तिनोक्ता पुन समाप्तिना
 ह । आत्मान शरीर प्रजां पुत्रादिसत्ति पशून्वादीन्गणान्मनुष्यसर्वांश्च तर्पयत
 मे मदीया गणा मनुष्यसथा मा वितृपन् मया इव्यदानेन पूरिता अपि सतो वि

गन्तुना ना नवतु अनुरक्तगणोऽहं भवेयमिति यजमान आयास्तऽदित्यय ॥३१॥

a इन्द्राय वा वसुमते रुद्रवते । b इन्द्राय वादित्यवते । c इन्द्राय
वाभिनातिरे । - d ऽग्नेनाय वा सोमभुते । e अग्नये वा रायस्योपदे
॥३२॥

का० [१ ४ ८] उपा०शुसत्रने सोम मिमीतऽइन्द्राय वा वसुमते रुद्रवतऽइति
पञ्चमृचः प्रतिमत्वमिति । उपा०शुसत्रन पूर्वोक्तमग्निमानमपिषवणवर्षणि निषय त-
द्वपरि पञ्च मत्वं पञ्चवारनभिषोतव्यसोमनुष्टिं प्रक्षिपतीति सूत्रार्य ॥ पञ्च गज-
पि सोम्यानि । तप्राग्वन् हे सोम इन्द्रायिन्द्राय वा त्वां मिमे इति शेष किन्तू-
नायिन्द्राय वसुमते वसवोऽस्य सतीति वसुमान् तस्मै वसुसंश्रुताप्रत सवनदेव-
तापुतापित्यय । रुद्रवते रुद्रा सत्यस्येति रुद्रवान् तस्मै रुद्रनामरुमाग्निदिनस-
वनदेवतापुताय । अथ द्वितीयम् आदित्यवते तृतीयसवनदेवतापुतायिन्द्राय हे
साम वा वा मिमे । अथ तृतीयम् अभिमातीन् शत्रून्तृतीयभिमातिह्य तस्मै अ-
भिनातिरे शत्रुसृजे इन्द्राय सोम वा मिमे सपत्नो वाऽअभिनातिरिति [३ १ ४
१] श्रुते । अथ चतुर्थम् सोम कुरतीति सोमदत् तस्मै रश्मिर्होमश्चन्द्रसीति [पा०
१ २ ३२ वा० १] ह्यस्य न सोमाकुरणकर्त्रे ऽग्नेनाय ऽग्नेयक्षिप्यपि गापञ्च हे
पाम वा मिमे । गावत्रो ऽग्नेना भूया दिवः सोमनाकुरदिति [३ १ ४.१०] श्रुते ।
अथ पञ्चमम् रायस्योपदे रा (23) धन तस्य पोषो वृद्धिः स ददातीति रायस्यो-
पदास्तस्मै धनपुष्टिदक्षिण्ये हे सोम वा मिमे ॥३२॥

यत्ते सोम द्विवि ज्योतिर्यत्पृथिव्यां यदुरावन्तरिंजे ।

तेनास्मै यज्ञमानासोरु रोर कृध्यधि द्वात्रे वाचः ॥३३॥

का० [१ ४ १] यत्तऽइति मितान्मन्थनमिति । मितस्योपाशुसत्रने पञ्चवारं प्र-
क्षिप्तम्य सामम्य स्वर्गं कुर्यादिति सूत्रार्य ॥ सोमदेवत्या त्रिपरीता वृक्षतो आग्न-
नृनीषापदार्णो द्वितीयतुर्यो दादजाणो पादो सा त्रिपरीता वृक्षतो वृक्षेन दाद-
जम् । अस्य मत्तस्य श्रुतो [३ १ ४ १२] निदानमुक्तम् यदा सोमो देवानां रु-

विरभूतदा तिव. स्वतनूरेषु लोकेषु न्यदधादिति । तासां तनूनामनेन मल्लेण प्राप्ति क्रियते । हे सोम दिवि गुल्फे ते तत्र यज्योतिस्तिष्ठ पञ्च पृथिव्यां ज्योतिः उरो विस्तीर्णोऽन्तरिक्षे यत् ज्योतिः शरीरलक्षणम् तेन तन्वाख्येन ज्योतिषा अस्मै यज्ञमानाय विभक्तिव्यत्यय अस्य यज्ञमानस्य यज्ञ उरु विस्तीर्णा स्वशरीरं कृधि कुरु राये धनाय ऋत्विजां दक्षिणाप्रातये च उरु शरीरं कृधि । किं च दत्रि अधि वोच अधिक ब्रूहि यज्ञमानाय कृत्स्नशरीरोऽहमागत इति वेदत्ययः वचे लुडि वचेरुमिति [पा० ७ ४ २० (24)] उमागनेऽउभावे च वोच इति मध्यमक वचने ऋप् ॥ यद्वान्य मल्लस्य व्याख्यान्तरम् हे सोम त्रिषु लोकेषु यज्ञदीय ज्योतिरस्ति तेन ज्योतिषास्मै यज्ञमानाय राये चतुर्थ्ये तृतीया राया धनेन समृद्धकुरु विस्तीर्णा म्यान कृधि किं च दत्रे फलदायेन्द्राय इति वोच, ब्रूहि यत् अधि अधिकोऽयं यज्ञमानो भवन्निति ॥ ३३ ॥

द्यात्रा स्य वृत्रतुरो राधोगूर्ता अमृतस्य पत्नी ।

ता देवीर्देवत्रेण यज्ञं नयतोपद्रुताः सोमस्य पित्रत ॥ ३४ ॥

का० [१ ४ १०] द्यात्रा स्येत्यासिञ्चति निग्राभ्या इति । सोमस्योपरि क्लृप्तचमसेनैव निग्राभ्या आसिञ्चतीति सूत्रार्थः ॥ पथ्या वृहती तृतीयो द्वादशाणीऽन्ये त्रयोऽष्टाणी. पादा यस्या सा पथ्या वृहती इयं द्याधिका ॥ हे आपो यूयमेवंविधाः स्य भवय किन्भूताः द्यात्रा द्यात्रमिति क्षिप्रनाम [निरु० ५ ३] क्षिप्रकार्यकारिण्यः शिवा वा । वृत्रतुरः तूर्वतिर्वधकर्मा वृत्रं दैत्य तूर्वन्ति हिंसन्ति ता वृत्रतुरः द्यापि राद्योप इति [पा० ६ ४ २१] वल्गोपः । राधोगूर्ताः राधो धनं गुरत्ते उग्रहन्ति ददति ता राधोगूर्ताः गुरी उग्रमे अस्मात् नसत्तनिपत्तेत्यादिना [पा० ८ २ ६१] कर्तरि क्तो नवाभावश्च निपात्यते । अमृतस्य सोमस्य पत्नी पालपित्र्यः । हे देवी देव्यः तास्तयाविधा यूयमिनं यज्ञं देवत्रा देवान्प्रति नयत प्रापयत उपद्रुता अनुशानाः सत्यो यूयं सोमस्य सोमं पित्रत कर्माणि पठो ॥ ३४ ॥

मा भर्मा संविन्ध्या ऊर्जं धत्स्व धिर्षणो वीड्री सती वीडयेयामूर्जं दधायाम् ।
पाप्मा कृतो न सोमः ॥ ३५ ॥

सा [१४ १५] मा भेरिति प्रहृरतीति । उपांशुसंवनेनाश्मना सोमे प्रहृरदि-
ति सूत्रार्थः ॥ अर्थः मौम्यमर्षः गावापृथिव्यम् हे सोम त्वं मा भेः मा भेषीः शपो
नुकि ल्वाडि वृषम् मा संविच्याः कस्यने मा कृवाः ओविदी भयचलनयोः लुडि
वृषम् यनो देवनर्षणायाहं तामभिपुणोमि अत ऊर्ध्वं धत्स्व रसं धेहि । एवं सो-
म सर्वोऽथ गावापृथिव्यो सत्रोऽप्यति हे धिपणे हे गावापृथिव्यो गुवां वीडु
मती वीडुयैयाम् वीडुण्यो दृडवचनः दृढे सत्यावात्मानं दृढं कुरुतम् अस्माद्-
वातादायणः । किं च ऊर्ध्वं दद्यायां रसं धत्तमस्मिन्सोमे । अनेन तु वषसंस्तुतेन
वाच्या यत्रमानस्य पाप्मा हृतो न तु सोमः ॥३५॥

प्रागपागुर्दग्धराःसर्वतस्त्या दिश आधावतु । अम्व निष्यर् सनुरीर्वेदाम् ॥३६॥

का [१४ २०] प्रंतिवर्गं निग्रामं वाचयति ह्येतृचममःस्त्यानाऽशूनवधाय (25)
प्रागपागिति । प्रतिप्रहृरवर्गं ह्येतृचममथ्ये स्तोकात्सोमांशुनिधाय प्रागपागिति
अद्वय निग्रामसंज्ञं यत्रमान वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ सोमदेवतयोक्तिः ॥ सोमो दि-
ग्भिर्भियुनैहृत्तच्च देवाः संपादितवत्सदेतदृचाम्युक्तम् । हे सोम प्राक्प्रागक्षणाः
अपराः अपागक्षणाः दक्षिणाः पश्चिमाश्च उर्कः उर्दग्क्षणा उत्तराः अधराः अधरा-
क्षणाः एव प्रागादयः सर्वा दिशः सर्वतः स्वस्वप्रदेशान् वा तामाधावतु अभिमु-
न्येन गहृतु परस्परं किं भायमाणास्यामभिधावन्विति तदारु हे अम्व हे मातः
निष्यर् स्वर्भोगेः सोमं पूरय पृ पालनपूरणयोः विररणाव्यत्यये लोडि वृषम् किं
प्रयोत्तनमिति चेत् अरीः अर्थः प्रजाः संविदां संविदताम् प्रजा वाऽअरीरिति [३.
१४ २१] श्रुतिः अस्नाकं सोमसमागमं नानादिग्वाप्तिनो जना जानन्वित्यर्थः ।
इति भायमाणास्यामगहृतु । विद शानि अस्माद्येति तडि प्रथमत्रडवचने आत्म-
नयदेघनत इति [पा० ७ १.५] वाप्यादिदिशे लोपस्त आत्मनयदेघिति [पा० ७ १.
४१] तकारलोपे सवर्णदीर्घे विदामिति वृषम् सप्तो गमीत्यादिना [पा० १.३.२१.]
तड ॥३६॥

वन्दु प्रजाऽतिथो देवः शंविष्ठ मर्त्यम् ।

न तदूनो मधवदास्ति मर्तिन्तेन्द्र अर्थीमि ते वचः ॥३७॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ॥

इन्द्रदेवत्या पद्या वृद्धती गोतमदृष्टा । अद्भिति क्षिप्रनाम [निर्ह° ५ १०] हे
 प्रविष्ट अतिशयिन वलवन् इन्द्र देवः दीव्यमानस्त्वं मर्त्यं मनुष्यं यजमानं प्रशं
 सियः प्रशंसति स्तोत्रिणी समीचीनोऽयं यजमानो कृता अद्वावानित्यादिस्तुतिं क-
 रोषीत्यर्थः । णसु क्लिंसास्तुत्योः लिङ्गुर्वे लिट् मध्यमैकवचने सिवादिशः सिव्वरुत्सं
 नेदीति [पा° ३ १ ३४] सिअन्त्यय तस्यार्धधातुकस्येडुल्लिङ्गिणिति [पा° ७ २ ३५]
 इडागमः लिटोऽडाटाविति [पा° ३ ४ १४] सिप्रोऽडागमः इतश्च लोपः परस्मैपदे
 घिति [पा° ३ ४ १०] सिय इकारलोप तस्य रुवविसर्गा पवन् प्रशंसियः इति
 ङपन् लिङ्गुतिड इति [पा° ८ १ २८] सर्वानुदात्तवम् । किं च हे मधवन् हे ध-
 नवन् इन्द्र मर्डिता मृड सुखकरणे मृडतीति मर्डिता यजमानस्य सुखयिता त्व
 दन्यो नास्ति न विद्यते अतो हे इन्द्र ते तव वच त्वमेव सुखयितेत्येवंरूपं त्व-
 दीपं वचनमहं ब्रवीमि वदामि ॥३७॥

श्रीमन्महोपरकृते वेददीपे मनोहरे । अध्यादानाद्वाचनात्तः पठोऽध्यायः
 समीरितः ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ १ [रुन्नसो] ॥१॥ २ [दिवमश्रैणा°] ॥२॥ ३ a ॥३॥ ३ b c ॥४॥
 ४ ॥५॥ ५ ॥६॥ ६ ॥७॥
- II. ॥ ७ ॥१॥ ८ [वर्षान्मानुषः] १ a ॥२॥ १ b [°ग्मि] c [°धीभ्यः प्रोक्षाभ्यन्तु]
 ॥३॥ १० a. b [संदत्तु] ॥४॥ १० c [यजमान अशिषो] ॥५॥ ११ a [पुंशुं
 श्रो°]. b - आशिष ॥६॥ ११ b उरोरु° - भव ॥७॥ ११ c. d e. १२ a
 ॥८॥ १५ ॥
- III. ॥ १२ b [पद्या उय] ॥१॥ १३ ॥२॥ १४ ॥३॥ १५ a-g ॥४॥ १५ b
 १६ a. b ॥५॥ १६ c ॥६॥ १६ d [प्रोषर्षायाम्] e. f [त्रिपाणोऽग्नि°] g
 ॥७॥ २२ ॥
- IV. ॥ १८ a. b [रिलस्य°] - °रिषान् ॥१॥ १८ b वातस्य - °पत् । c ॥२॥

न्विभ्यानश्रुभ्या (2) तो हि तत्र क्षियते । तथा गभन्तिपूत पाणी वै गभन्ती
 ऽइति [४ १ १ १] श्रुतेरध्वीर्गभन्तिभ्या पाणिभ्या च पूत । सनासगत पूतशब्दो
 विहित्वाश्रुभ्यामित्यनेनापि योज्य ॥ द्वितीय गृह्णाति । हे सोम देव मन्देवभ्यो
 ऽवीप पवस्व प्रवसि ऊरु न ह्यद्विवा देवास्तर्पितुमन्नन् केभ्या द्वेभ्यः येषा दे
 वाना त्व भागोऽसि तान्प्रति गृह्णित्यर्थ ॥१॥

१ मधुनर्तान् इपस्कापि । b यने सोमादाभ्य नाम जागवि तस्मै ते
 सोम सोमाय स्वाहा । c स्वाहा । d उर्वतरिक्षमन्वेनि ॥७॥

तृतीय गृह्णाति । लिङोक्तदिवतम् हे सोम य नोऽस्माकमिपाऽन्नानि मधुन
 ती मधुरसोपेता रूपि ऊरु ॥ का [१ ४ ७८] यत्तऽइत्यात्तात्सानि निदधाती
 ति । स्विकृतानश्रुन्तोनि स्वापयेत् ॥ सोम्यम् । हे सोम ते तत्र अदाभ्यमहि
 स्यन् द्मोतिर्दिमार्य जागवि जागरणार्थान्न यन्नामास्ति सोमेति हे सोम तस्मै
 तन्नानवते तुभ्य सोमाय स्वाहा दत्तमस्तु ॥ का [१ ४ ३४] स्वाहेत्युक्त्वावर्त्तरि
 क्षमिति नि क्रमणमिति । स्वाहेत्यक्षरद्वयमुक्त्वा निक्रमेत् ॥ ऊरु विन्तोर्णानत-
 रिक्षमन्वेनि अनुगृह्णाति ॥७॥

० स्वार्त्तोऽसि विद्येभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्य पारिविभ्यो मनन्त्राद् स्वा
 हा वा सुभ्य सूर्याय । b देवेभ्यस्या मरीचियेभ्य । c देवाब्जो
 यस्मै वेटे तत्तत्त्वमुपरिश्रुता भूदेन र्तोऽसौ फट । d प्राणाय वा ।
 e व्यानाय वा ॥३॥

का [१ ४ ३७] स्वार्त्तुन इति इत्या पात्रनुन्नाटोति । उवाशुग्रद् इत्या पा
 त्रमार्जन कुर्वात् ॥ ग्रहदेवतम् प्राणो वाऽग्रम्यैष ग्रह स स्वमेव कृन् स्वय
 ज्ञात इति [४ १ १ ७२] श्रुतेरुवाशुग्रद् प्राणा । हे प्राणावयोपाशुग्रद् त्व स्वाक
 तो भवसि स्वय स्वनेत्र कृतो भवसि हान्दतो यतोय स्वयनुत्यन्नोऽमि । के
 भ्य । विद्येभ्य सरेभ्य इन्द्रियेभ्य सकाशात् दिव्येभ्य दिपि भवा दिव्या देवा
 स्तेभ्यश्च सकाशात् पारिविभ्य पृथिवीभ्येभ्यो द्विपद्वयमुत्थयेभ्य सकाशात् स्वय

मुत्पन्न इत्यनुवर्तते । यस्त्वमेवमकृतकं स्वतत्त्वस्त त्वां मन प्रजापतिरुद् व्यापोतु
अमूट् (३) व्याप्तो पद्विररणाञ्चत्वयः । प्रजापतिर्वै मन प्रजापतिर्द्राश्रुतामिति
[४ १ १ २२] श्रुते ॥ शोभनो भव उत्पत्तिर्यस्य तत्सद्योपन हे सुभव उत्तमदान-
न्यद् सूर्याय सूर्यार्य ह्य वा स्वाहाकारेण ब्रुहोमि ॥ यदास्य सोममत्तस्यायमर्च-
हे प्राणद्वय ग्रह त्व स्वाकृतोऽसि मया स्वीकृतोऽसि किमर्चम् दिव्येभ्य देवज्ञ-
न्मनि स्थितेभ्य पार्थिवेभ्य मनुष्यजन्मनि स्थितेभ्य सर्पेभ्य इन्द्रियेभ्य इन्द्रिया-
णा हितमित्यर्थ । मनश्च तेषामिन्द्रियाणामधीश त्वामद् व्यापोतु हे सुभव प्रा-
णद्वयोपाशुग्रह तादृशूय त्वां वहिःप्राणद्वयाय सूर्याय स्वाहाकारेण ब्रुहोमि आ-
दित्यो रु वै वास्य प्राण उदयत्येय स्येनं चानुप प्राणमनुगृहीत इत्यावर्षणि
कश्रुते सूर्यस्य वहिःप्राणवम् । स्वाकृतशब्देन प्राणद्वयग्रहस्य स्वामीव दि-
व्यार्थिव्यशब्दाभ्या च जन्मद्वय विवक्षितमिति तित्तिरिणोतान् स्वाकृतोऽसोत्वा
रु प्राणमेव समवृत (१) दिव्येभ्य इन्द्रियेभ्यः दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इत्याहोभये
घत्र देवमनुष्येषु प्राणान्धातोति ॥ का० [१ ४ ३८] प्रथमे परिधाऽऽत्तान पाणि
प्राणुयमार्ष्टि देवेभ्यस्त्रेति । पश्चिमस्ये परिधौ सोमलिप्तनूर्गभिमुत्तं रुस्त कृत्वा
प्राणभिमुत्त यथा तथा मार्शन कुर्यात् ॥ देव यनु हे लेप मरीचिभ्य मरीचि-
पान्त्रिभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वा त्वां परिधौ मार्शिन इति जेय ॥ का० [१ ४ ३९]
वासउरोवाडपु मिटमश्रुमभिचरन्नुडुःयादेवाऽऽविति । वस्यादिपु मिटो य सो-
माश्रुस्तमभिचारार्थं ब्रुडयात् ॥ आभिचारिक सोमांशुदेवत यनु । हे देव दीप्य-
मान हे अशो सोमाशो यस्मै वयाप त्वानीडे प्रार्यवामि ईडिर्द्येपणार्जमा तत्
त्रयसर्ग सत्वमस्त्विति जेय । उपरि प्रयते प्रयतिर्गत्यर्थं गहतीत्युपरिपुत् तनो-
परि आगतेन भेदेनामर्दनासाविति देवदत्तादिनामनिर्देश असीं देवो इतो नि-
रून सनु फट् त्रिशोषी भवतु जिफला त्रिशरूपे अस्य धित्ततस्मितकृपम् फल-
तीति फट् उलयोरैचयम् स्वाहाकारस्याने फडित्यभिचरि प्रयुज्यते ॥ का० [१ ४
४१] प्राणाय वेति पात्रसादनम् । यस्मिन्त्रेजे पूर्वगुपाशुपात्र स्वापित तत्रैव
स्वापेतु ॥ हे उपाशुपात्र प्राणदेवतासंतोपार्यं त्वाम् आसाद्यामीति जेय ॥ का०
[१ ४ ४०] उपाशुसत्रन पाणिना प्रनुर्वांसं व्यानाय वेति साम्यटमिति । ये-

नाश्रना मोनोऽभिपुतः स उपांशुसवनस्तं हन्तेन प्रनृत्योद्गमिनुवद्यहमेन्नग्रं
सादयेत् ॥ हे उपांशुसवनं व्यानदेवताप्रीत्यर्थं त्वानासादायामि ॥३॥

II उपयानगृहीतोऽत्यन्तर्यह मधवन्पाहि सोमंन् । उरुय राय इपो यज्ञन्व ॥३॥

का० [१६१] उदितेऽन्तर्यामग्रहणानुप्रयानगृहीत इति । सूर्योदयानन्तरनक्षत्र्या
मग्रहं गृहीयात् ॥ उपयानयतोऽत्युपयानो ग्रहन्तेन गृह्यतः इत्युपयानगृहीतः प-
चात्तच्च चिदात्तोदातः यमोऽपरिव्रणाऽइति [धा० ११.७१ ३२ ८१] परिव्रणा-
दन्यत्र निन्नामात्राद्धिः तन्पुरे तुल्योर्वेति [पा० ६२२] पूर्वप्रदस्वरं व्राधिया
वायवज्जिति [पा० ६२ १४३] अन्नसत्यात्तोदात्तवन् पुनस्तृतीयात्तनाति तन्पुरे
तुल्योर्वेत्यादिना [पा० ६२२] तृतीयात्तस्य प्रकृतिस्वरत्वेन तदेव स्थितम् । हे
सोमरस त्वं तादृशोऽसि । हे मधवन् धनत्रिन्द्र त्वं तादृशं रसनक्षर्यह्यात्रमये
यह निगृहीष यदा शत्रुभ्योऽन्तर्यामिं व्यग्राने यया तया नियमय ततः सोमं पा
हि पालय तया रायो धनानि उरुय रत्न उरुयतो रत्नणकर्ता यदा पशवो राय
इति [४१२ १५] श्रुतेः पशून्नुत्त । आ इपो यज्ञस्व इपोऽन्नानि आयज्ञन्व सन-
त्तहिहि यद्वान्नभ्रववादिपो लक्षणया प्रजाः प्रजा वाऽर्य इति [४१२ १५]
श्रुतेः ता यज्ञस्व यानयस्व गायत्रूकाः कुरु श्रुत्यैवं व्याख्यातवान् ॥४॥

अत्तत्ते गात्रापृथिवी दधान्यत्तर्धान्युर्वत्तारित्तन् ।

सन्नूर्वेभिरुर्वरेः परैश्चात्तर्यामि मधवन्नादयस्व ॥५॥

मधवदेवत्या त्रिदुषु अन्तर्यामग्रहणाद्देव त्रिनियोगः । हे मधवन् ते तवानु-
ग्रहात् गात्रापृथिवी अत्तर्धानि व्यवधायिके कर्तव्ये यदा हे अन्तर्यामि प्राणवृ-
त्तयस्य तत्रान्तः शरीरमध्ये गात्रापृथिव्यौ दधानि स्वाययामि किं च उरु वि-
स्तोर्णानन्तरित्तमत्तर्धये च दधानि गात्रापृथिव्योर्धये स्वाययामि । हे मधवन्धन-
वन्निन्द्र अवरैः पृथिवीस्थानैः देवेभिर्देवैः परैः गुत्थानैश्च देवैः सन्नू सनानज्ञो-
पणाः सनानप्रीतियुक्ता सन्नक्षर्यामि अहे नादयस्व ह्ययस्वात्मानम् यदा तृण्यस्व
मद् तृती चुरादिरात्मनेपदी । देवेभिरित्यत्र वहुन्मं हन्दमीति [पा० ७.१ १०] हे-
सोऽभावे बहुवचने ग्ल्येदिति [पा० ७.३.१०३.] एकारः ॥५॥

a b = ३ a b । c उदानाय वा ॥६॥

ज्ञा° (5) स्वाकृत इति निशेषस्यैव होमस्तिष्ठत ॥ व्याख्यात. ॥ ज्ञा° (5) प्रथमे च न्यञ्जेन पाणिना प्रत्यगिति । प्रथमे परिधावप्रामुख्येन प्रत्यक्स्य मार्त्तिं देवेभ्यस्त्रेति मन्त्रेण ॥ व्याख्यात ॥ ज्ञा° [१६ ६ ४] उदानाय त्वेति पात्रासादनम् ॥ हे गुरु उदानसतोपार्यं त्वां सादयामि ॥६॥

III a आ वायो भूप शुचिया उयं न सदृशं ते नियुतो विश्ववार । उयो ते ऽग्रन्थो मग्नयामि यस्य देव दधिपे पूर्वपेयम् । b वायवे वा ॥७॥

ज्ञा° [१६ ६ ५] ऐन्द्रवायत्र गृह्णात्या वायविति ॥ वायुदेवत्या त्रिद्रुप वसिष्ठदृष्टा वायवे वेति यद्गता । हे वायो हे शुचिया शुचि पवित्रं प्रथम वषट्कृत् नमप्राप्तमन्यदेवे ईदृश सोम पितृतोति शुचिया पवित्रसोमपान (6) । त्व नो ऽस्माकनुष सर्मापे आ भूप आक्रमन्वागहित्यर्थं भूप अलंकारः ईदृश गत्यर्थं । के नाह आक्रमे इति चेत् सदृशं ते नियुतो विश्ववार । विश्व सर्वं वषाति आ प्राति विश्वेया त्रियते प्रार्थ्यति इति विश्ववारस्तात्सबोधनम् हे विश्ववार सर्वव्यापक ते तत्र मरुत नियुत सति । नियुतो वायोऽरित्युक्तेः [निघं १ १५] नियुह्नेन वायुवाहनभूता मृगा उच्यते तत्रासाद्याता वाहनभूता मृगास्तैरागहित्यर्थं । किं च मग्न मदनीय तृतिज्ञानरुमन्थं सोमलक्षणमन्नं ते तत्र उयं सर्मापे इव अग्नयामि मग्नयामि सोम ते समर्पयामित्यर्थं । हे देव दीप्यमान वायो यस्य सोमस्य पूर्वपेय प्रथमवषट्कारलक्षणां पूर्वपानं त्वं दधिपे धारयसि दधतेर्निदिष्टे वृषम् ॥ इव वायु प्रार्थ्यं सोमनाहू हे सोमरस वायवे वायुदेवतार्यं त्वां गृह्णामीति ज्ञेय ॥७॥

a ऐन्द्रवायूः सुमे मृता उयं प्रयोगिरागतम् । ऐन्द्रवो वामुशतिं हि ।

b उययानगृहीतोऽसि वायवेऽऐन्द्रवाऽनुभ्यां वा । c वृषं ते योनिं ।

d सन्नोपेभ्यां वा ॥८॥

ज्ञा° [१६ ६ ६] अषगृह्णा पुनरिन्द्रवायूः इतीति । इकवारमर्मादाय पयसकृत्य पुनरिन्द्रवायत्र गृह्णाति ॥ ऐन्द्रवायवो गायत्री मधुइन्दोदृष्टा उययामेतिपनु साहि-

तो मन्त्रः । हे इन्द्रवायू युष्मद्वयमिमे सोमाः सुता अभिपुताः । प्रय इत्यत्रनाम
 [निघ० १७ (७)] प्रयोभिः इतिः सोमरसद्वयैर्नैर्निर्मितैरुप समीपे युवामागतमा-
 गह्नन् यद्वा प्रयशब्द इण् गताविति धातो' गतप्रत्ययात्तस्य द्वयम् प्रैतीति प्र-
 यन् इणो यण् तस्य भित्ति परे तकारस्य हान्दसः सकारः तस्य ह्रवादि प्रयोभि
 रिति सिध्यति प्रयोभिः प्रयद्वि जीर्णैश्चैरागह्नन्म् । हि यस्मादिन्द्रो सोमा वां
 युवानुशक्ति कामयन्ते तस्मादागह्नन्मित्यर्थः ॥ सोममाह हे सोमरस त्वमुपयामिन
 पात्रेण गृहीतोऽसि वायवे वायुदेवतायै इन्द्रवायुभ्यां इन्द्रवायुदेवतायै च त्वां
 गृह्णामीति जेपः ॥ का० [१.५.७५] दशापवित्रेणा परिमृज्यैप ते योनिरिति ग्रह
 सादनमिति । दशापवित्रेणा गृहीतं ग्रहं परिमृज्य पात्राद्बहिर्निर्गतं सोम मार्जयि-
 त्वा ह्य ते योनिरिति मन्त्रेण ग्रहस्य सादनं करोति । वीप्सा सर्वग्रहाया इति
 सूत्रार्थः ॥ हे पात्र ह्य परस्यैरुदेशः ते योनिः तत्र स्थानम् अतोऽत्र सत्रोपोभ्यां
 सनानप्रीतिभ्यामिन्द्रवायुभ्यामर्थं त्वां सादयासीति जेपः ॥ ८ ॥

IV a अये वा मित्रावरुणा सुतः सोमं ऋतावृधा । ममेद्दिह श्रुतं रु
 वंन् । b उपयानगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां न्या ॥ १ ॥

का० [१.६.७] मैत्रावरुणमय वयमिति । मैत्रावरुणं ग्रहं गृहीयात् ॥ मित्राव-
 रुणादेवत्या मायत्री मृत्समदृष्टा यज्ञरक्ता । हे मित्रावरुणा विभक्तीराकारः हे ऋ
 तावृधा ऋतं यदं सत्य वा वर्धयत इति ऋतावृधो ऋतस्य वर्धयितारौ वां युवयो
 र्यायायं सोमः सुतः अभिपुत' तस्मादिह्वात्मिन्यक्षे ममेत् इत् ह्वार्यम् ममैव य
 ज्ञानानानां मध्ये ममैव स्वमाह्वानं श्रुतं युवां शृणुताम् हे सोमरस त्वमुपयामिन
 मैत्रावरुणाग्रह्यपात्रेण गृहीतोऽसि । मित्रावरुणाभ्यामर्थं वा त्वां गृह्णामीति जेप
 ॥ १ ॥

a. राया वयं संसवाऽमो मदेम रुच्येने देवा यवसेन गावः । तां धेनुं
 मित्रावरुणा युवं नो विद्याहो धत्तननपत्सुरत्नीन् । b ह्य ते योनि-
 ऋतायुभ्यां वा ॥ १० ॥

का० [१.६.८.] पयसा श्रीणात्येने जुगावत्तर्षीय राया वयमिति । मैत्रावरुणा

पात्रं मुग्धद्वयं श्वश्रयाय तत्र स्वं सोमरसं क्षीरेण मिश्रीरुय्यात् ॥ मित्रावरुणदेव-
 त्वा त्रिटुप्तदम्बुदृष्टा । उत्तरीं तामिति तद् श्वश्रणादिरु पदोऽध्याहारः । मत्त
 दृक्कामदृष्टा प्रार्थयते । यथा बन्वा गृहे सत्या वप राया धनेन सप्तवास वन पा
 सभता स्त्यस्य धर्मो ष्यम् धनेन सभता सपत्रा सतो मदेम दृष्टा स्याम । क-
 यमित्र । कृत्रिनेत्र यथा कृत्रिपा सभता देवा दृष्यति यथा च पवसेन घसेन
 गत्रादिमादिना (8) गावो दृष्यति हे मित्रावरुणो युव वृवा तां धेनु नोऽस्म-
 न्य विश्रदा सर्वदा धत्त दत्तम् किम्भूता धेनुम् अनपस्फुरती स्फुरतिर्गन्त्यर्थ अ-
 पम्प रति पुरपातर गृहीत्यपस्फुरती न अपस्फुरती ताम् अनन्यगामिनीन् द-
 त्तमित्यर्थ ॥ इय तंऽऽति सादनम् । हे ग्रह इय ते योनि स्थानम् ऋतायुभ्यां
 मित्रावरुणाभ्यामर्षे त्वा सादयामीति ज्ञेय । ब्रह्म वाऽऽज्ञं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्मो
 दान वरुण इवायुरिति श्रुते [8 १ 8 १०] ऋतशब्देन मित्रं अष्टुशब्देन वरुणाः
 इति श्रुतिश्रुत्या पदकारस्तु ऋतयुभ्यामिति पदं कृतवान् तेन ऋत सत्य यज्ञ
 त्वा कामेति ना ऋतू ताभ्यामृतयुभ्याम् संहितायां दीर्घं यज्ञमिहृद्वा मित्रावरु-
 णाभ्यामित्यर्थं पदकारस्य ॥ १० ॥

१ a या वं कणा मनुन्त्यश्चिना सुनुतावती । तयो पदं मिमिक्षतम् ।

b उप्रान्मगृहीतोऽस्यश्चिभ्रं वा । c इय ते योनिर्माधीभ्यां त्वा ॥ ११ ॥

का* [१ ७ c] आश्विन गृह्णात्यन्वारुद्रे वा या वामिति । यज्ञानिऽन्वारुद्रे
 वाश्विनं यद् गृह्णाति ॥ आश्विनी गायत्री मेधातिविदृष्टा धनुस्ता । हे आश्विना
 अश्विदेवौ वां युवरांशु कणा कणेति वाट्टामसु [निघं १ ११] पठितम् काशय-
 ति प्रयाशयति वाटम इति (9) कणा आरु किम्भूता मधुमती मधु ब्रह्म तदन्ती
 मधुत्रासाणापनिपत्रशसापुता तथा सुनुतावती त्रिय सत्व वच सुनुतम् तदन्ती
 मन्त्रप्रवचनापता । हे आश्विनी तथा वाचास्दीय यज्ञ मिमिक्षत मिसु सोचने
 सगु अत्त सनुमिहृत्ताम् निष्यादपतमित्यर्थः ॥ हे ग्रह त्वमुपयमेन गृहीतोऽसि
 अश्विभ्यामर्षे त्वा गृह्णामीति ज्ञेय ॥ का* (10) सादयत्यय ते ॥ हे ग्रह इय ते
 योनि स्थानम् माधीभ्यां मधुत्रासाणाश्विभ्यामश्विभ्यामर्षे त्वा सादयामीति ज्ञेय ।

मधुव्राक्षाणं यावधीयाते तो माख्यो ताभ्याम् तद्धित ईप्रत्ययः । दध्यङ् रु वाऽथा-
भ्यामावर्षणां मधु नाम ब्राक्षाणामुवाचिति श्रुतेः [४ १ ५.१८.] ॥११॥

VI a तं प्रनवा पूर्वया विद्ययिमया ज्येष्ठतातिं वर्हिपदं b स्वर्विदम् ।

प्रनीचीनं वृजनं दोक्षसे धुनिमाशुं जयन्तमनु यासु वर्षसे ॥

b उपयामगृहीतोऽसि जण्ठाय वा । c ह्य ते योनिर्विरिता पाहि ।

d अयमृष्टः जण्ठः । e देवास्त्रां शुक्रयाः प्रर्षयन्तु । f अनामृष्टा-

सि ॥१७॥

का° [१ ६ १०] शुक्रं विल्वेन वा तं प्रनवेति । विल्वपात्रेण वैकृद्गतेन वा
शुक्रं ग्रहं गृह्णाति ॥ जगती वैद्यदेवी काश्यपावत्सारदृष्टा (11) द्वादशार्णाचतुः-
पादा जगती उपयामेत्यन्ते यजुः । हे इन्द्र त्वं यासु यज्ञक्रियासु अनु वर्षसे पुन-
पुनः सोमग्रानेन वृद्धिं प्राप्नोषि तासु । वृजनमिति बलनाम [निघ° ३ १] बलं
बलवत्प्रशफलं दोक्षसे क्षारयसि ददासीत्यर्थः यजमानयिति जेष कथं दोक्षसे तत्र
दृष्टास्तमाह । प्रनवा प्रनपूर्वेत्यादिना [पा° ५ ३ १११] बाल्प्रत्ययः उपमावीधिः
प्रनजब्दः पुराणवचनः [निघ° ३ २७] चिरंतनानां भृग्वादीनामिव फलं दोक्षसे ।
पूर्वया पूर्वेषामिव ऋषीणां साध्यादीनामिव । विद्यया विद्येषां सर्वेषामृषिपुत्रा-
णामिव । इमया इदानींतनानां यजमानानामिवास्य फलं दोक्षसे तं वा स्तुम इति
जेषः । किम्भूतं तम् ज्येष्ठतातिम् तननं (12) तातिः विस्तारः ज्येष्ठा उत्कृष्टा ता-
तिर्विस्तारो यस्य तम् यद्वा वृकज्येष्ठाभ्यामित्यादिना [पा° ५.४ ४१] प्रशंसायां ता-
तिल्प्रत्ययः प्रजस्तो ज्येष्ठो ज्येष्ठेषु शस्यो वा ज्येष्ठतातिः । तथा वर्हिपदम् यज्ञेषु
वर्हिषि सीदतीति वर्हिपदस्तम् । स्वर्विदम् स्व. युन्नोकं वेत्ति ज्ञानातीति स्व-
र्वित्तम् तत्र हि तस्य निवासः प्रतीचीनमात्मनोऽभिनुत्तम् धुनिं धुज कम्पने क-
म्पितारं शत्रूणाम् आशुं शीघ्रम् जयते जेतव्यानि वस्तूनि ॥ यद्वास्या ऋचोर्धा-
त्तरम् हे इन्द्र यस्यं प्रतीचीनं प्रतिगमनमस्मत्प्रतिकूलम् वृजनं वर्जनीयमालस्या-
श्रद्धादिकं दोक्षसे रितीकरोषि त्रिनाशयसि इह प्रपूरणे प्रपूरणं रितीकरणमिति
क्षीरत्वामी । किं च यासु क्रियासु धुनिं वदनुग्रहाद्ब्रून्कम्पयतमाशुं क्षिप्रकारिणो

ज्यत्सं सम्यगनुष्ठानेन यज्ञनानान्तराप्यतिशयानंभेन यज्ञमानमनु सोमपानेन स्तु-
 त्वा च यः वे वर्धसे तामु क्रियासु तं त्वां स्तुमः इति शेषः क्वमिव प्रवया या-
 प्रत्यय उपनार्यः प्रन्नाः पुरातना भृग्वादयो यथा त्वामस्तुवन् पूर्ववा पूर्वे पित्रादप-
 श्व विद्यया अतीताः सर्वे यज्ञमाना-श्च इमया इदानीतना वर्तमाना (13) य-
 ज्ञनाना-श्च वयं त्वां स्तुम इत्यर्थः कौटुं त्वान् ज्येष्ठतातिं स्वार्थे तातिः ज्येष्ठ-
 मित्यर्थः वर्द्धिपदं यागे संनिहित्वेन तिष्ठतन् स्वर्दिदं यज्ञमानाय दातव्यं स्वर्गं
 वेत्तीति स्वर्दिन् ॥ इवमिन्द्रमुक्त्वा सोममाह । हे शुकुग्रह वनुपयामेन गृह्यतो
 ऽसि शण्डाय शुकुमुत्राय शण्डनाम्नेऽसुराय वा त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ सादपत्येप
 ने । हे शुकु एष एरप्रदेशस्तव स्वान् त्वं यज्ञमानस्य वीरतां वीर्यं शूरत्वं पा-
 र्द्धि पालय ॥ का° [१. १० १-५] शुकामन्विभ्यां चरतः शुक्रेणाधर्गुर्मन्विना प्रति-
 प्रस्थाता प्रोक्षिताप्रोक्षितौ यूपशकन्नावादायापिधाने प्रोक्षिताभ्यामपमार्जनमप्रो-
 क्षिताभ्यामपनृष्टः शण्ड इत्यधर्गुरिति । अधर्गुप्रतिप्रस्थातारौ शुकामन्विग्रहाभ्यां
 पवाक्रममनुविष्टेताम् । तत्प्रकारः । प्रोक्षिताभ्यां दाभ्यां यूपशकन्नाभ्यां सक्राप्रो-
 क्षितौ द्वौ यूपशकन्नावादाय प्रोक्षिताभ्यां तयोर्ग्रहयोः क्रमणाहादनं कृत्वाप्रोक्षि-
 ताभ्यां ग्रहावयमन्यात् तत्र प्रोक्षितेन शकलेन ग्रहं पिशाचाप्रोक्षितेनाधर्गुः शुकु-
 ग्रहमपनृष्टि इति सूत्रार्थः ॥ आभिचारिकं यनु । शण्डनामकोऽसुरपुरोहितः शु-
 क्रमुत्रोऽपनृष्टः अममार्जनीकृतः ॥ का° [१. १० ६] देवास्त्रेति निष्क्रामतो पवा-
 लिङ्गमिति । अधर्गुप्रतिप्रस्थातारौ पवाक्रमेण शुकमन्वित्येतत्पददयवाचक्रमसल्लि-
 ङ्गमनक्तिरुम्य रुद्रिर्माननध्याग्निर्गृह्णान् तत्र शुकनिङ्गेनाधर्गुर्निष्क्रामति ॥ शुकदे-
 वतम् । शुकनानमग्रहत्वं सोमं पिबन्ति शुकया देवाः हे शुकुग्रह त्वां प्रणयन्तु
 यज्ञानिस्थानं प्राययन्तु ॥ का° [१. १०. ७] अररेणोत्तरवेदिमरुवी संधायोत्तरवेदित्रो-
 षोर्निर्धत्तोऽविसृजसौ दक्षिणस्यामधर्गुरुत्तरस्यां प्रतिप्रस्थातानामृष्टासीति । अधर्गु-
 प्रतिप्रस्थातारौ वेदिपश्चादागेऽरुवी संधोदय ग्रहयोर्विसर्गमनुर्वचो उत्तरवेदित्रो-
 षोर्ग्रहो सादयतः दक्षिणत्रोणावधर्गुः शुकु उत्तरवेदित्रोणो प्रतिप्रस्थाता म-
 न्यनं सादयति ॥ वेदित्रोणिवेदतम् हे उत्तरवेदित्रोणे तमनामृष्टानुयस्तिंसिता-
 मि ॥ १० ॥

- a सुवीरो वीरान्प्रन्ननयन्परीक्ष्यभि रायस्योपेण यज्ञमानम् ।
 b सन्नमानो दिवा पृथिव्या शुक्र शुक्रजाचिपा ।
 c निरस्त शण्ड । d शुक्रस्याधिष्ठानमसि ॥१३॥

का° [१ १० ८] सुवीर इति दक्षिण यूपदेशं गृह्यध्वरुरिति ॥ शुक्रद्वैवतम् ।
 हे शुक्रग्रह त्व सुवीर शोभनशोयीपेत सन्वीरान्यज्ञमानस्य शोयीपेतान्भत्या
 दीन्द्रन्ननयन् उत्पादयन् राय पापेण धनस्य पुत्र्या यज्ञमानमभिलक्ष्य परीक्षि प
 रितो गह् ॥ का° [१ १० १०] अपरेण यूपमरुवी सप्त सन्नमान उति ययान्ति
 ज्जमिति । अध्वरुप्रतिप्रस्थातारो यूपपश्चिमभागे तत्तद्वह्वाचरुपदन्तिज्जमनतिक्रम्या
 र्व्यो सजान कुर्याताम् शुक्रलिङ्गनाध्वर्यु ॥ शुक्रो ग्रह शुक्रशाचिपा शुद्धदीत्या
 कृत्वा यूप विभतीति शेष किम्भूत शुक्र दिवा ब्रूलोकेन पृथिव्या भूलोकेन
 च सन्नमान संगहमान ॥ का° [१ १० १२] अप्रोक्षितो निरस्यति निरस्त शण्ड
 इत्यध्वरुरिति । अध्वरुप्रोक्षित यूपशकल निरस्येत् ॥ आभिचारिकम् शण्डनामक
 शुक्रयुत्रोऽसुरपुरोक्षितो निरस्त यज्ञाद्वह्निर्निक्षित ॥ का° [१ १० १३] आरुवनीपे
 प्रोक्षितो प्रास्यत शुक्रस्याधिष्ठानमित्यध्वरुरिति । अध्वरुआरुवनीये प्रोक्षित यूप
 शकल क्षिपेत् ॥ शकलद्वैवतम् हे यूपशकल त्व शुक्रग्रहस्याधिष्ठानमपिकरणम
 सि ॥१३॥

a अहिन्नस्य ते देव सोम सुवीरस्य रायस्योपस्य ददितार स्याम ।

b सा प्रथमा सस्कृतिर्विद्यवारा स प्रथमो वरुणो मित्राऽग्नि ॥१४॥

का° [१ १० १४] अहिन्नस्येति ज्ञापित्वेति । यज्ञमानो ज्ञपति ॥ साम्यम् हे देव
 दीप्यमान सोम अहिन्नस्य अनवप्राणितस्य सततस्य सुवीरस्य कल्याणप्रभास्य
 ते तव ददितारः दातार वय स्याम भवेम राय पापस्य धनपापस्य च दातार
 स्याम भूयो भूयो (११) यज्ञरूपामाशास्यते । यदा ते तव प्रसादात् राय पापस्य
 ददितार स्याम । अहिन्नस्येति विशेषणद्वय धनपापस्यैव ॥ का° [१ ११ १] उभ
 यतो यूप प्रत्यगुत्तौ नुदत सा प्रथमेत्यध्वर्यु प्रथम तमनु प्रतिप्रस्थातिति । अध्वर्यु
 प्रतिप्रस्थातारो यूपोभयपार्श्वयोः स्थित्वा पश्चिमाभिमुखौ सतो नुदयाताम् अध्वर्यु

रादौ शुक्रं प्रतिप्रस्याता ततो मन्विनं जुहोति ॥ इन्द्रदेवत्या त्रिद्रुप् सा प्रथमा
 मुख्या संस्कृतिः सोमसंस्कारो यस्येन्द्रस्य क्रियते इन्द्रार्यं क्रियतेऽत्यर्थः सोमक्रिये
 सा देवि देवमहेहीन्द्राय सोममित्युक्त्यात् [अथा° ४. २०.] । किन्भूता संस्कृतिः
 विश्ववारा विश्वैः सर्वैर्ऋषिभिर्नृषिभिश्च त्रियते यत्र सोमः सा विश्ववारा पद्दा
 विश्वं वृषोति क्रियमाणः सोमो पत्रेति विश्ववारा जगदुत्पत्तिवीजवात्सोमस्य व-
 ह्णो मित्र अग्निश्च स प्रसिद्धो यस्य प्रथमो मुख्यो भृत्य इति प्रेषः वह्णामित्राग्-
 णोऽन्येषामन्युपलक्षकाः देवगणानां यः प्रभुरित्यर्थः ॥ १४ ॥

स प्रथमो वृहस्पतिश्चिकिवांस्तस्माद्इन्द्राय सुतमागृहोत स्वाहा ॥

c. तृप्स्तु होत्रा मधो याः स्विष्टा याः सुप्रोताः सुडंता पत्स्वाहा ।

d. अयाउमीत् ॥ १५ ॥

स प्रसिद्धः चिकिवान् चेतनावानुत्कृष्टधीः वृहस्पतिः यस्येन्द्रस्य प्रथमो मुख्यो
 मन्वी इति जेयः ॥ यद्वा संस्कृतिः समीचीना कृतिर्विश्वदेवैर्वरणीया सा प्रथमा
 देवानां मध्ये मुख्या यस्येन्द्रस्य वह्णामित्राग्णयोऽपि स प्रथम इन्द्र एव चिकिवा-
 न्वृहस्पतिरपि स इन्द्र एव हे ऋषिजः तस्मै तादृशयेन्द्राय सुतमभिपुतं सोमं
 स्वाहेति स्वाहाकारेणानुहोत आभिमुख्येन जुहुत स्वाहाकारेण सोमं युक्त ॥
 का° [१. ११. १.] तृप्त्विति जयतीति ॥ होत्रादेवतम् । ताः होत्राः ह्न्दोऽभि-
 मानिन्यो देवताः तृप्स्तु तृप्ता भवन्तु तृप्स्य प्रीती । होत्राशब्देन याज्याह्न्दास्य-
 मिधीयन्ते । ताः काः याः मधो मधुनो मधुत्वादस्य सोमस्य स्विष्टाः साधु इष्टाः
 तदोमे निपुक्त्यात् याश्च होत्राः सुद्रु प्रीताः कथं शायन्ते (15) यद्यस्मात् स्वा-
 हाकारेण सुडंताः साधु डंता होमार्थं निपुक्ता इत्यर्थः ॥ का° [१. ११. १०.] हो-
 तारं प्रत्यङ्मुपसीदत्ययाउमीदिति । अर्धर्षुर्होतृसमीपे प्रत्यङ्मुपसिद्धेत् ॥ होतृ-
 देवतम् । अग्निर्याद् अयाहीत् अमीधा पागः कृत इति होतुः कथयति ॥ १५ ॥

VII. a. अयं वेनद्योद्यत्पृन्निगभी ज्योतिर्गिरापू रजसो विमाने ।

रुमयाऽऽ संग्ने सूर्यस्य शिशुं न विप्री मृतिभो रिरुत्ति ॥

b उपयामगृहीतोऽसि मर्कय त्वा ॥ १६ ॥

का० [१६ १२] मन्विममय वेन इति । मन्विग्रह गृहीयात् ॥ त्रिष्टुप् अन
यापिदैवमपियज्ञ चावस्थित सोम स्तूपते ॥ अपिदैव चन्द्रात्मना स्तूपते । वेनो
वेनते कातिकर्मण इति यास्क [निरु० १० ३८] विनि (16) कातावित्यस्य वृ
पम् अय वेन कातश्चन्द्रो रजसो त्रिमाने उदकं रज उच्यते उदकस्य निर्माणका
ले ग्रीष्माते प्राते पृश्निगर्भा अय चोदयत् चोदयति प्रेरयति वर्षतीत्यर्थं पृश्निरा
दित्यो खुलाको वा गर्भोऽवस्थान यासा ता खुलोऽस्या र्विस्या वा अपो वर्ष
ति । किम्भूतो वेन ज्योतिर्नराय ज्योतिर्विबुलक्षणा ज्ञरायवद्वेष्टन यस्य स ज्यो
तिर्नरायु ॥ इदानीमपियज्ञ लतात्मना सोम स्तूपते विप्रा मेधाविनो ब्राह्मणा
इम सोम जिश्रु न जिश्रुमिव बालमिव मतिभि मतिपूर्वाभिर्वाग्भि रिच्छन्ति स्तु
वति । बाल यथा काञ्चिच्छालयति तद्वद्य सोम स्तोत्रणस्त्रवृपाभिर्वाग्भि स्तुवति
रिच्छतिर्चनकर्मसु पठित [निघ० ३ १४] अर्चन स्तवनमेव । किम्भूतामिमम् सूर्य
स्याया च सगमे गृहीताभिरद्विरभिपुतमिति शेष सोमाभिपवार्य वसतीवर्ष आ
पो अपा सूर्यस्य च सगमे गृह्यते ता वै वरुन्तीनाः (17) स्पन्दनानाना गृही
याद्विवा गृहीयादिति श्रुते । यद्वायमर्थ अपा सूर्यस्य सगमे निमित्ते उदकसूर्यस
मागमनिमित्त वृष्टिगर्भनिष्पत्त्यर्थं विप्रा इम साम स्तुवति यथा बाल कस्यचिद्
स्तुनो लाभाय यथा काञ्चिस्तोति । ईदृश हे सोम त्रमुपयामेन ग्रहपात्रिणा गृही
तोऽसि मर्क श्रुकुपुत्रोऽसुरपुरोहितस्तस्मै त्वा गृह्णामीति शेष ॥ १६ ॥

a मनो न येषु दृवनेषु तिग्म विपु शच्या वनुयो द्रवता ।

आ य शर्वाभित्तुविनुम्योऽस्याश्रीणीतादिश गर्भस्तौ ॥

b ह्य ते योनिं प्रजा पौहि । c अयमृष्टो मर्क । d देवास्त्रो
मन्विष्या प्रणयतु । e अनापृष्टासि ॥ १७ ॥

का० [१६ १३] सन्तुभि श्रीणात्येन मनो न वेधति । इम मन्विग्रह यव
पिष्टिर्मथीरुयात् ॥ त्रिष्टुप् सोमस्तुति । विप विपत्रितौ मेधाविनौ अर्धुप्राति
प्रस्थातारौ विप इत्यत्र क्षान्दस प्रातिपदिकैरुदिशलोष येषु दृवनेषु सोमदामेषु

शच्या कर्मणा रूच्या शचीति कर्मनाम [निघ० ७ १] मनो न मन-श्च तिग्मम्
 तिग्म तेदतिरुत्सादुर्कर्मण इति यास्क. [निह् १० ६] मनोवदुत्सादुयुक्ता यथा तथा
 वनय प्रवमपुरुषस्थानि मयमपुरुषशब्दस वनत व्याप्तुन युगपत् शुक्रामन्यि-
 द्वाविति शेष शच्येति निमित्ततृतीया वा कर्मनिमित्त व्याप्तुत इत्यर्थ । किम्भूतो
 विप्रश्चितो द्रवता द्रवता गहृतो ह्यनेषु तेष्वेव कर्तव्येषु होमेषु प्रचरती । यो
 ऽध्वर्यु शर्वाभिः अङ्गुर्नाभिर्गमस्तो पाणो स्थितास्यास्य मन्यिग्रहस्य कर्मणि पट्टी इम
 मन्यिनमादिश प्रतिदिशमा अर्थाणीत समतात् श्रीणीति सत्ताभिर्मिश्रयति किम्भूतो
 य तुविनम्णा तुवि नृणा यस्य वडुधन मदादक्षिणा तुवीति वडुनाम [निघ० ३-
 १] नृणामिति धननाम [निघ० ७ १०] । यन्वाप्यत्राध्वर्युप्रतिप्रस्थातारो समानकर्मणो
 तवापि य सन्तुभिः श्रयणा करोति स एव प्रधान इत्याशयः ॥ एष तद्गति सा-
 द्यति । हे मन्यिग्रह ते तव एष योगिः प्रदेशः त्व प्रजा यजमानसन्धिनो वा
 हि पान्त्र ॥ का० [१ १० ५] अयमटो मरु इति प्रतिप्रस्थातेति । प्रतिप्रस्थाता
 प्रोक्षितेन गृपशकृन्नेन मन्यिनमाहाद्याप्रोक्षितेनायमार्ष्टि ॥ अयमार्ष्टिनीकृतो मरु
 नामासुरपुरोहित ॥ का० [१. १० ६] देवास्त्रेति निष्क्रामतो यदालिङ्गमिति । प्र-
 तिप्रस्थाता ह्यिर्गानाद्रिष्कामित् ॥ मन्यिदेवतम् हे मन्यिग्रह मन्यिन ग्रह पि-
 वतीति मन्यिशा देवा ह्य प्रणयतु यदातिस्थान प्रणयतु ॥ अनाभृटासीति म
 स्रो विनिर्गोगसहितः पूर्व [का० १२] व्याख्यात ॥ १० ॥

a सुप्रज्ञा प्रजा प्रज्ञानयन्परोद्गमि रायस्वोपेण यजमानम् ।

b सद्गमनां दिवा पृथिव्या मन्यो मन्यिशोचिषा ।

c निरस्तो मरु । d मन्यिर्नांगपिष्ठानमसि ॥ १८ ॥

वा० [१ १० १] सुप्रज्ञा इति प्रतिप्रस्थातोत्तरमिति । प्रतिप्रस्थातोत्तरं गृपदेश
 गहति ॥ मन्यिदेवतम् हे मन्यिग्रह शोभिना प्रजा यस्य स सुप्रज्ञास्य यजमानस-
 न्धिनो प्रजा प्रज्ञानयन् उवाचयन् सन् रायस्वोपेण धनस्य पुत्र्या सरु यजमा-
 नमभि यजमानसनुत् परीहि परिगह आगह ॥ का० [१-१० १०] अयरेण गृपम-
 र्णो सप्त सद्गमान इति । प्रतिप्रस्थातारिणि सप्तः इत्युक्तम् ॥ मन्यो नाम

ग्रहो दिवा पृथिव्या गुणोऽरुभूलोकाभ्यां संज्ञमानः संगहमानः सन् मन्विशोचिषा
मन्विनः स्वस्यैव दीत्या यूय विभतीति ज्ञेयः ॥ का° [११ १० ११] निरस्तो मर्क
इति प्रतिप्रस्यतिति । प्रतिप्रस्याता अप्रोक्षित यूयशकलं निरस्येत् ॥ आभिचारि-
कन् मर्कनामामुत्पुरोहितो निरस्तो निराकृतः ॥ का° [११ १० १३] मन्विन इति
प्रतिप्रस्यतिति । प्रतिप्रस्याता प्रोक्षित यूयशकलमाह्वनीये प्रक्षिपेत् ॥ शकलदे-
वतन् हे यूयशकल व मन्विग्रहस्याधिष्ठानमधिकरणमसि ॥ १८ ॥

VIII ये देवासो द्विव्येकादश स्व पृथिव्यामध्येकादश स्व ।

अन्मुक्षितो महिनेकादश स्व ते देवासो यज्ञमिन जुषधम् ॥ ११ ॥

का° [१. ६ १४] आग्रयणं द्वयोर्धारयोर्दे देवास इति । धाराद्वये क्षरति सत्या-
ग्रयणं ग्रहं गृहीयात् ॥ वैश्वदेवो त्रिद्रुप् पृथ्वेयदृष्टा । हे देवासः देवाः ये यूयं
दिवि गुणोके एकादश स्व एकादशसत्याका भवथ केन महिना महिना स्व
स्वमहिना स्वन्वनाह्वान्येन महिनेति पदं त्रिष्वपि स्वानियु संवध्यते सर्वत्र म-
हानाग्याविशेषात् तथा पृथिव्यामधि पृथिव्युपरि एकादश स्व तथा ये यूयमन्मु-
क्षितः अत्तरिक्षनिवासान् एकादश स्व भवथ । अप्तिवति अत्तरिक्षनामसु [निघ°
१. ३ (18.)] पठितम् न्नियतिर्निवासायः अन्मु अत्तरिक्षे क्षियति निवसतीत्यर्थः
हे देवासः देवास्ते त्रिविधा यूयमिनं यज्ञं यज्ञनीयमाग्रयणग्रहं जुषधं सेवधम्
॥ ११ ॥

उग्रयामर्गृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणाः पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं वि-
श्वस्वामिन्द्रियेणां पातु विश्वं त्वं पाहि सत्त्वानि पाहि ॥ २० ॥

आग्रयणदेवतं यज्ञुराग्रयणग्रहणः एव विनियुक्तम् हे आग्रयणग्रह त्वमुपयामेन
पात्रेण स्वीकृतोऽसि । आग्रयणोऽसि आग्रयणनामा भवसि किम्भूतस्वम् स्वाग्र-
यणाः अग्रस्य भावः आग्रन् सुदु आग्रं स्वाग्रं श्रेयम् अग्रति प्राययतीति स्वाग्रय-
णाः अग्रशब्दस्यायतो परे दिल्लीयः । तादृशस्यं यज्ञं पाहि रक्ष यज्ञपतिं यज्ञानं
च पाहि । विश्वः यज्ञाधिष्ठाता देव इन्द्रियेण स्वत्तानर्थेन त्वां पातु त्वनपि तादृ-
शं विश्वं पाहि रक्ष । सत्त्वानि प्रातरादौनि अभि पाहि सर्वतो रक्ष ॥ २० ॥

१ मान पयते सोम पवतेऽस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्रायान्मे सुन्वते यना
 नाय पयतःऽपःऽर्चने पवतेऽञ्च श्रोत्राभ्य पयते वात्रापृथिवीभ्या पयते
 मुमुताय पयते प्रियेभ्यन्त्रा देवेभ्य । b इय ते यानिर्विश्वेभ्यस्त्रा दे
 वेभ्य ॥२१॥

सा [१६ १५] त्रिद्विदृत्य सोम पयतः इति । द्विराद्यत्र सूत्रा श्रेयदिति
 शय ॥ त्रिद्विदृत्य । सोम पयते पयतिर्गत्यर्थे सोमो गहति ग्रह्यात्रेषु स्वर्गपि
 र्गर्गणि प्रयतिर्गत्त्यर्थे । द्विरात्रिद्वार्या । किमर्थम् अस्मै ब्रह्मणे ब्राह्मणानाति
 प्रीत्यर्थम् अस्मै क्षत्राय इतत्क्षत्रियजातिप्रीत्यर्थम् अस्मै सुन्वते सामाभिषय युजते
 यन्नानाय आमत्रात्यर्थे पयते । अपेऽनाय ऊर्णे तदुपतेचनाय क्षीराद्यै पयते नि
 पत्यर्थमित्यर्थे । अञ्चो ऋद्धिभ्य आपयोभ्यो श्रोत्रियजादिभ्यस्तात्सिद्धयर्थे पयते ।
 वात्रापृथिवीभ्या लसृद्धयप्रीणनाय पवते । मि वा बह्वनोतेन सुभूताय सर्वेषा
 साभुभयनाय पयते । हे आश्रयणग्रह तादृश वा वा विश्वेभ्यो देवेभ्य सर्वद्वि-
 ताप्रीत्यर्थे गृह्णामीति शेष ॥ इय तः इति सादयति । हे अह इय ते यानि
 स्वान प्रियेभ्य सर्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थे वा सादयामीति शेष ॥२१॥

IX a उपयानगृहीतोऽसौन्द्राय वा बृहदते वयस्वतः उच्यञ्च गृह्णामि ।

यतः इन्द्र बृहद्वस्तस्मै वा प्रिये वा ।

b इय ते यानिहृस्वभ्यस्त्रा ।

c देवेभ्यस्त्रा देवाञ्च गृह्णामि यज्ञस्त्रापि गृह्णामि ॥२२॥

सा [१६ २०] उच्यमुपयानगृहीत इति । उच्य ग्रह गृह्णीयान् ॥ उपया
 नग्रह्यतानि पृथि हे सोम तमुपयानेन पत्रेण गृहीतोऽसि हे उच्यग्रह
 वा वासिन्द्राय गृह्णामि स्वोक्तानि । किन्भूतयेन्द्राय बृहदते बृहत्साम तदते
 बृहत्सामप्रीत्यर्थे तथा वयस्वते यय सामब्रह्मण तदते यदा ययो योयन
 नन्नरा योऽसमेतान् (19) सदा तदते । किन्भूत ताम् उच्यञ्चन् उच्यानि नि-
 मायर्षात्रास्त्रणाह्वयहारसत्रन्धीनि शस्त्राणि अयति रत्ततोत्पुत्र्यायो तम्

तत्र द्यस्य विनियोगः ॥ किं च एवं सोममुक्त्वा इन्द्रमाह हे इन्द्र यत्ते तव वृ-
 हन् महन् वयोऽन्नं सोमवृषमस्ति तस्मै तत्प्रानार्यं वां प्रार्थये इति जेयः । हे
 सोम विप्लवे विप्लुद्वितार्यं वां गृह्णामि । यदा हे इन्द्र यत्ते तव वृहन् महन्
 अर्जितम् वयः योचननक्षणा तस्मै सोमं वां गृह्णामि । अत्र च ते इन्द्रेति युष्म
 दामन्त्रिताभ्यां प्रत्यक्ष इन्द्र उच्यते वेति युष्मदा सोम उच्यते प्रत्यक्ष तयोः सा
 मर्थ्यं नान्ति ततस्ते इत्यन्य पदस्य अन्वयेत्यनेन व्यत्ययः इन्द्रेत्यन्वयेन्द्रम्येत्यनेन प
 देन व्यत्ययः ततश्चाथमर्थः हे सोम यदस्येन्द्रस्य वृहद्दयो तस्मै वा गृह्णामि विप्लवे
 यज्ञाय च वां गृह्णामि ॥ एष तः इति सादनम् । हे ग्रह एष ते तव योनिः म्वा
 ननुस्येभ्योऽर्थाय वां सादयामीति जेयः ॥ का° [१-१४ ८] उच्यं विगृह्णाति त्रैधं
 देवैभ्यश्चेति सर्वेभ्य इति । उच्यस्यान्नीस्य सोमं त्रैधा विभज्य गृह्णाति । सर्वे-
 भ्यः प्रशास्तब्राह्मणाह्म्यहावाक्येभ्यस्तत्कृतयामार्थमित्यर्थः ॥ हे सोम देवैभ्योऽर्थाय
 वा गृह्णामि किन्भूतं त्वान् देवाद्यन् देवानवति तर्पयतीति देवावीस्तन् किमर्थम्
 यस्यायुषे अनवहिन्ना कर्मैरुदोपररक्षिता (20) परिसमातिर्यज्ञस्यायुस्तस्मै यज्ञस
 मात्तये फलपर्यन्तमवस्थानाय च गृह्णामि । यदा यज्ञो यजनानस्य शरीरमिति यज्ञ
 मानस्यायुषे गृह्णामि ॥२२॥

a मित्रावरुणाभ्यां वा देवाद्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । b इन्द्राय वा दे° ।
 c इन्द्राग्निभ्यां वा दे° । d इन्द्रावरुणाभ्यां वा दे° । e इन्द्रावरु-
 स्पतिभ्यां वा दे° । f इन्द्राविसुभ्यां वा दे° ॥२३॥

का° [१-१४ ९] मित्रावरुणाभ्यां वेति वा प्रशास्त्वः इति । मित्रावरुणायोऽस्य
 विग्रहे मन्त्रविकल्पः ॥ मित्रावरुणाभ्यामर्थे देवाद्यं देवतर्पकं वां यस्यायुषे गृ-
 ह्णामि ॥ का° [१-१४ १५] एवं प्रतिप्रन्यातोत्तरान्यानिन्द्राय वेति ब्राह्मणाह्मि-
 नः इन्द्राग्निभ्यां चेत्यहावाक्येति । ब्राह्मणाह्म्यहावाक्याभ्यां मन्त्रविकल्पाविवेकम् ॥
 इन्द्राय वां गृह्णामि इन्द्राग्निभ्यामर्थे वां गृह्णामि जेयं पूर्ववत् ॥ का° [१० ७ ११]
 उत्तराग्निन्द्रावरुणाभ्यानिन्द्रावृहस्पतिभ्यानिन्द्राविसुभ्यानििति । उच्य्यादिसोममन्त्रे-
 यु मित्रावरुणादीनां तृतीयसवने उच्य्याविग्रहनस्त्राः ॥ इन्द्रावरुणायोर्त्वे वां देवा

यं यज्ञस्यापुपे गृह्णानि । एवमिन्द्रावृहस्पतिभ्यामर्वे त्वां गृह्णानि । इन्द्राग्निपुष्या-
मर्वे त्वां गृह्णानि ॥ मित्रावरुणाभ्यामित्यादौ देवताद्वन्द्वे चेति [पा० ६ ३-२६] पूर्व-
पदान्तस्य दीर्घः ॥ २३ ॥

X मूर्धानं दिवोऽथरतिं पृथिव्या वैद्यानरुतञ्चा ज्ञातमग्निम् ।

कविऽ स्रजानमतिविं जनांनानासत्रा पात्रं जनयत् देवाः ॥ २४ ॥

का० [१ ६ २१] ध्रुवं मूर्धानं दिव रति । ध्रुवमंशं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ वैद्यानरदे-
वत्या त्रिदृग्भरदादृष्टौ वैद्यानरश्चात्र सर्वात्मना स्मृते । देवा इदृगमग्निं जन-
यत् उत्पादितवत्तः अडागमानाव् अर्पः । किम्भूतमग्निम् दिवो मूर्धानं शुलोऽस्य
शिरोवदुन्नतप्रदेशे सूर्यद्वेषेणावस्थाय भामकम् । तथा पृथिव्या अरतिम् रतिरुप-
तिस्तद्द्रष्टुम् नहि पृथिव्या अरि कदाचिदप्यग्निरुपरमते किंतु दाहपाकप्रकाशैः
सर्वाननुगृह्णन् सर्वदा वर्ततः एव यदा पृथिवीशब्देनात्तरिक्तमुच्यते आकाशनापः
पृथिवीत्यत्तरिक्तनामसु [निघ० १ ३] पठितयात् पृथिव्या अत्तरिक्तस्थारतिमत्तम-
तिं पर्याप्तमति (21) पूरकमित्यर्थः सत्र स्थितोऽसौ यथाकालं वृद्ध्या भूतानि पु-
लाति । तथा वैद्यानरं विद्येभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो नरेभ्यो हितो वैद्यानरस्तम्
ऋतराग्निद्वेषेणात्राचक्रवात् । तथा अने पते यज्ञानिमित्तमाज्ञातम् (22) उत्पन्नम-
रणिदयात् । तथा कविं क्रान्तदर्शनं स्वभताननुयस्तेतुमभिज्ञमित्यर्थः । तथा स-
स्राज्ञे सम्यग्दीप्यमानमैश्वर्येण पुतामित्यर्थः । तथा जनानां यज्ञमानानामतिविं रु-
त्रिभिः सत्कारयोग्यम् विज्ञायते हि अग्निरतिविद्वेषेण गृह्णन्प्रविशति तस्मात्तस्यो-
दकमाहुरति । आसन् आयात्रन् आत्यशब्दस्य सतम्येऽत्रचने पदज्ञ इति [पा० ६.
१ ६३] मृत्रेणासन्द्यदिशः सुर्यां सुनुगिति [पा० ७ १ ३२] सतमोऽनोपः आसन्
आमनि आमे मुने आयात्रन् (23) आग्निमुच्येन पीयतेऽनेनेत्यायात्रन् विज्ञायते
हि चमसो देवपान इति चममेन स्र वाः श्रुतेन भूतेन देवा भक्षयन्तीति [१.४.
२-१४] श्रुतेः ॥ इदृगमग्निं देवा इन्द्रादयोऽज्ञयत्तत्यर्थः ॥ २४ ॥

a उप्रयानमंशोनोऽपि ध्रुवोऽसि ध्रुवर्नितिध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्युतानाम-
च्युतर्नित्तमः । b एव ते योनिर्विद्यानरार्पे वा । c ध्रुवं ध्रुवेण म-

नसा वाचा सोममवनयामि । अथा न इन्द्र इदृशोऽसपत्नाः समनसस्क
रत् ॥ २५ ॥

ध्रुवदेवतं यजुः ध्रुवग्रहणाऽएव विनियुक्तम् हे सोम त्वनुपयानेन पात्रेण ग-
हीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवनामकोऽसि कीदृशस्वम् ध्रुवा स्थिरा क्षितिर्निवासो य
स्य स ध्रुवक्षितिः क्षितिर्वासगत्योः स्थिरनिवासः आ वैश्वदेवोऽसनप्रस्थानात्
(24) तथा ध्रुवाणामादित्यस्याख्यादीनां मध्ये ध्रुवनाम. अग्निशयेन स्थिरं तथा अ-
च्युतानां च्युतिरहितानां क्षरणशून्यानां मध्ये अच्युतक्षित्तम अच्युते च्युतिरहिते
पात्रे क्षियति निवसतीति अच्युतक्षित् अतिशयेनाच्युतक्षित् अच्युतक्षित्तम ॥ ए
प तऽइति सादनम् । हे ग्रह एष ते योनिः स्थान वैश्वानराग्राग्र्ये वा वां सादया-
मि ॥ का० (25) ध्रुवः क्षीतृचमसेऽवनयति ध्रुवं ध्रुवोति । ध्रुवपात्रस्य सर्वं सोम
क्षीतृचमसे सिञ्चेत् ॥ वृक्षतो पूर्वोऽर्धर्चो ध्रुवदेवतः उत्तरं इन्द्रः । प्रथमतृतीया
वटाक्षरौ पादौ द्वितीयचतुर्थौ दशाक्षरौ सा वृक्षतो वैराज्ञौ गायत्री चेति पिङ्ग
लोक्तिः । ध्रुवोक्ताग्र्येण मनसा वाचा तन्मन्त्रोच्चारणप्रवर्णया ध्रुव ध्रुवग्रहेऽवस्वि-
तं सोममवनयामि क्षीतृचमसेऽवसिञ्चामि यद्वा ध्रुव ग्रहं सोमं क्षीतृचमसस्यं प्र
त्यवनयामि ॥ अथा अनन्तरमिन्द्र इत् इदेवर्षे इन्द्र एव नोऽस्माकं विष्णोः प्रजा
इदृशीः कर्त्तु इतश्च लोप. परस्मैपदधितिलोपः [पा० ३ ४ १७] लोटोऽडाटावि
त्यडागमः [पा० ३.४.१४] । कीदृशोर्विष्णोः असपत्नाः नास्ति सपत्नो यासां ता
सपत्नरक्षिताः शत्रुभूयाः तथा समनसः समानं. मनो यासां ताः स्थिरमनस्का धृ
नियुक्ता इत्यर्थः ॥ २५ ॥

XI. a. पस्ते इस्त स्कन्दति पस्तेऽश्रुग्रीर्धच्युतो धिपणीयोत्पस्यात् । अथ
योर्वा परि वा यः पवित्रात्ते ते नुहोमि मनसा वपदृक्ताऽ स्वाहा ।

b. देवानामुन्क्रमणमसि ॥ २६ ॥

का० [१.६ २८] पस्तऽइति विप्रुपाऽ क्षीमं नुहतीति । अभिप्रवे ग्रहणे च
पतितानां सोमविन्दूनां ग्रहणागवग्यात्तत्प्रत्यवायपरिहाराय घृतक्षीमस्य विप्रु
डोम इति संज्ञा तमधर्ष्यादयो नुहति ॥ सोमो त्रिदृष्ट्राहेति यजुर्ना देवत्रयो-

दृष्टा । हे मोम ते तत्र यो द्रव्य रसैरुद्देशः स्कन्दति भूमावन्यत्र वा पतति यत्र
 नै तवाशु चण्ड ग्रामच्युत ग्रामा सकाशात्पतित यत्र पिपणयो अपिपण
 पान्मयोस्वस्वमदुस्तदात् स्कन्दति वाववा य अंशुरध्वो सकाशात्स्कन्दति वा
 ववा य अशु पवित्रान्यरि स्कन्दति यत सुतचित्परि स्कन्दतीति भाव हे सोम
 नै तत्र न द्रव्यमशु च स्वाहाकारेण जुहोमि । किन्भूत तन् मनसा वपद्रुत
 सकल्पित वपद्रुरिण च स्वाहाकारेण च तुहोमीत्यर्थ ॥ का° [१६३२] अन्व-
 नरत्तृण चाद्यानि प्रास्यतीति । अर्धयुणा वेदैर्यं तृणे गृहीते तयोरेकं चाद्यानि
 क्षिपेत् ॥ चाद्यानिदेवतन् हे चाद्यानि त्व देवानामुत्क्रमणमसि उत्क्रामति गहति
 स्वर्गं वस्नात्तदुत्क्रमणं देवात्स्वत स्वर्गं गहति अतो हि देवा स्वर्गमुपोदक्राम
 निति [४०५५] श्रुते ॥२६॥

॥ १ ॥ प्राणाये मे वर्चोदा वर्चसे पयस्य । b व्यानाये मे व° । c उद्ग-
 नाय मे व° । d वाये मे व° । e ऋतूदोभ्या मे व° । f श्रो-
 त्राय मे व° । g चक्षुर्भ्या मे वर्चोदसौ वर्चसे पयवान् ॥२७॥

का° [१०१] ग्रहानवेक्षति यथाग्रहीतमवकाशान्वाचयन्प्राणाय मश्रुति
 प्रनिमत्तमिति । प्राणायित्याद्यो मत्ता अप्रकाशमंशास्तान्वाचयेत् ग्रहणक्रमेण
 ग्रहान्यज्ञानं दर्शयति ॥ निद्रोमिदेवतान्येकादश । यदस्यैते प्राणास्तान्प्राणवृषे-
 ण दर्शयति हे उपांगो यस्य स्वभाजत एव वर्चोदा तेजसो दाता स त्व मे मन
 प्राणाय ददयस्यितवायोर्वर्चसे पयस्य प्रवर्तस्य ॥ उपाशुत्तवनन् व्यानाय मे सर्व-
 शरीरगतवाये पयस्य अन्वत्पूर्वत् ॥ अन्तर्गामन् ऋतूदेशम्बो वापुरुदान° ॥
 ऐन्द्रवायवन् वागिन्द्रियाय ॥ मैत्रावरुणन् ऋतु कान दत्तस्तास्य सन्दिं तद्द्वय
 सायनवृषाय वर्चसे प्रवर्तस्य ॥ आश्विनन् श्रोत्राय श्रोत्रेन्द्रियाय ॥ शुक्रानन्विर्नो
 गुणपत् हे शुक्रानन्विर्नो मे मन चक्षुरो पाठवाय तद्द्वय वर्चसे गुत्रा पयवां
 प्रवर्तवान् ॥२७॥

a आत्मने मे वर्चोदा वर्चसे पयस्य । b श्रोत्रमे मे व° । c आशुत्रे
 मे व° । d विज्ञान्यो मे प्रदान्यो वर्चोदसौ वर्चसे पयवान् ॥२८॥

आयत्रणाम् । ममात्मने शीत्रस्य स्वाख्याय वर्चसे पत्रम् ॥ उच्यम् श्रोत्रो
सर्त्रेन्द्रियपाठव शरीरं यत्र वा तद्रूपाय वर्चसे पवस्व ॥ ध्रुवम् आयुर्निर्दिष्टजी
वन (26) तद्रूपाय वर्चसे पवस्व ॥ पूतभृदापवनीयो युगपद्वेक्षते । हे पूतभ
दाधवनीयो सर्वाभ्यो मम प्रज्ञाभ्य प्रज्ञार्थं यद्वर्चस्तेजस्तदर्थं युवा पवेयाम् किम्भ
तो युवाम् वर्चोदसो वर्चो दत्तस्तो वर्चोदसो सर्वत्र ददतिरसुन्प्रत्यत्र । यद्वात्र
प्राणापित्यादित्युर्ध्वानि पद्या विपरिणाम प्राणव्यानादीना यद्वर्चस्तदर्थं पवस्वे
त्यर्थं यद्वा यस्त्र प्राणाय वर्चोदा स मे वर्चसे व्रक्ष्ववर्चसाय पवस्व एव सर्वत्र
॥ २८ ॥

a कोऽसि क्तमोऽसि कस्यासि को नामासि । यस्य ते नामान्महि य
त्वा सामेनातीतृपाम् । b भूर्भुवस्व सुप्रजा प्रजाभि स्यात् सुवीरै
वीरै सुपोष पोषै ॥ २९ ॥

का° [१७ १४] कोऽसीति द्रोणाकलशमिति । द्रोणाकलशमपेक्षते ॥ प्रजा
पत्या वर्धमानोऽसिक् । यस्या प्रथम पाद पञ्चरो द्वितीय सप्ताक्षरस्तृतीयोऽष्टा
र्षात्रतुर्वी नत्राक्षर सा त्रिशद्वर्षा वर्धमानोऽसिक् । अथस्ताप्रजापति द्रोणाकलश
माह हे द्रोणाकलश त्व क प्रजापतिरसि क्तमोऽसिक्तेन प्रजापतिरसि तथा
कस्य प्रजापतेरसि को नाम प्रजापतिनामासि प्रजापतेरनन्यभूतोऽसीत्यर्थ । कि
च वय यस्य ते तत्र नाम अमन्महि विद्वान्मि मन ज्ञाने च पुनर्य द्रोणाकलश
ह्यप वा वय सोमेन अतीतृपाम तर्पितवत स त्वमस्मान्विदितनाम्न कुरु तर्पय
च कामैरिति शेष ॥ का° [१७ १५] भूर्भुवस्व स्वरिति जपतीति ॥ हे भूर्भुवस्व
अग्निप्रायुर्गुणा प्रजाभि अरु सुप्रजा शोभनप्रणायुक्ता स्या भवेयम् वीरै पुत्रै
सुवीरै स्या पोषै धनादिपुष्टिभि सुपोष शोभनपोषो भवेयम् ॥ २९ ॥

XIII a उप्यामगृहीतोऽसि मयंवे वा । b उप्यामगृहीतोऽसि मयंवाय
वा । c उं शुक्राय वा । d उं शुचये वा । e उं नभसे वा ।
f उं नभस्याय वा । g उं ऽसीपे वा । h उं ऽसूने वा ।

- १ उं सद्से वा । २ उं सद्स्याव वा । ३ उं तपसे वा ।
 ४ उं तपस्याव वा । ५ उं ऽस्यऽस्तस्यतये वा ॥३०॥

का० [१ १३ १ ४] ऋतुग्रहेऽर्हतो द्रोणकलशाट्टपयामगृहीतोऽसि मध्ये त्रि
 ति द्वादश प्रतिमत्तनधर्मो पूर्व पूर्वो मत्त उत्तर उत्तर प्रतिप्रस्थातुरिति । अथ
 गुप्तनिप्रस्थाताराऽनुग्रहेद्वादशभिरनुतिष्ठत उपानेत्याद्या द्वादश मत्ता तत्र पद्सु
 मत्तगुप्तेषु पूर्व पूर्वो मत्तोऽर्धो उत्तर उत्तर प्रतिप्रस्थातुरिति मत्तविक्र ॥
 द्वादश निष्ठातानि । हे ऋतुग्रह त्वमुप्रमिन गृहीतोऽसि मध्ये मनुनास्ते चैत्र
 मासाय वा गृह्णामीति शेष । माघमास वैशाखाय वा गृह्णामि । मनुमाघयो वा
 सता मनुप्रमत्तमन वसते प्रपद्यते ॥ शुक्राय ज्येष्ठाय वा गृह्णामि । शुचये आ
 पाऽमासाभिमानिदेवार्य वा गृह्णामि । शुक्रगुची श्रीमनासौ शुच शोषणाऽऽन्यस्य
 धाता ॥ नभसि आत्रणानासाय साम वा गृह्णामि । नभस्याय भाद्रपदमासाभिमा
 निनि वा गृह्णामि । नभोनभयो धार्पिको मासो मेघवाङ्मत्यात्र भात्यत्र सृष्ट इति
 नभा नभस्यत्र ॥ उपे आश्विनमासाय वा गृह्णामि ऊर्जे कार्तिरमासाय वा गृह्ण
 मि रूपनम् ऊर्जा तदुपसेचन दध्यादि (२७) तद्भ्र प्रचुर भवति मनुष्यो लोपाद्
 भेरोपचारात् ऊर्ग्रेण (२८) शार्दो मासाजुच्यते ॥ सद्मे मार्गशीर्षमासाय ।
 सद्म्याय पुष्यमासाय सद् सद्स्यौ हेमतिकौ मासौ सद्मे प्रसद्नार्यस्य प्रयोग
 प्रसद्ननभिभजनम् यता हेमत शीतिन नरानभिभवति ॥ तपसे माघमासाय ।
 तपस्याय फाल्गुनाय तपस्तपस्यौ शिशिरो मासौ तपति सूर्यो घत्रात्यत स तथा
 स्तापस्यत्र ॥ का० [१ १३ १८] त्रयोदश गृहीयादिहनुपयामगृहीतोऽस्यऽस्तस्यतये
 चेति । इहन्धनुत्त्रयोदशमनुग्रह गृहीयात् ऐहिको त्रिरन्य ॥ हे ग्रह त्वमुपया
 येन परिष्ण गृहीतोऽसि त्वादश त्वमदस पतयेऽश्विमासायिष्ठाय गृह्णामीति शेष
 प । अद् पाय तस्य पति । मनमासचार्य द्वादशम्वयि पतति यदाहनेर्गतिक
 र्मणोऽमुन्प्रत्यगात्तस्य रूपनद् इति अद्ननदा गतिस्तस्य पति त्रयोदशो मा
 म आदित्यगतिप्रणेन प्रायते ॥३०॥

१११ = इन्द्राणीऽशगताऽभुत गोभिर्निभो वरेण्यम् । अस्य पात त्रिषोपता ॥

b उपयानगृहीतोऽमीन्द्राग्निभ्या वा । c एष ते योनिरिन्द्राग्निभ्या
वा ॥३१॥

का° [१ १३ २०] इन्द्राग्रं गृह्णाति । प्रतिप्रस्यतिन्द्राग्निदेवताकं ग्रहं गृह्णी-
यान् ॥ इन्द्राग्नी गायत्री विद्यामित्रदृष्टा । हे इन्द्राग्नी युवां सुतमभिपुते सोमं प्र-
ति आगतमागहनम् गहनैर्ध्वत्येन जपो लुकु अनुदात्तेति [पा° ६ ४ ३०] म
लोपञ्च । किन्भूतं मोमन् गर्भिर्नभो वरुणन् गीर्भिः त्रयोन्लक्षणाभिर्वाग्भिः नभ
इवादित्य इव वरुणो वरुणिवः प्रार्थनीयस्तन् नभ आदित्यो भवति नेता भासां
ज्योतिषां प्रभवोऽपीति [निह° २ २२ (१४)] यास्कात्तेर्नभ आदित्यः लुतोपमानम्
यद्वा गीर्भिः स्तुतिवृषाभिर्वाग्भिः युतमिति जेषः नभो नभःस्थितैः स्वर्गस्थैर्देवैर्व-
रेण्यं प्रार्थनीयन् नभःशब्देन लक्षणया नभस्या देवा उच्यन्ते । किं च हे इन्द्रा-
ग्नी युवानस्य सोमस्य मंत्रस्थिनं स्वमंशं पात पितृतन् पित्रादिशाभावश्शान्दस' ।
किन्भूतो युवां प्रियेपिता धिया यज्ञमानवुद्ध्या इयितो प्रियितो प्रार्थितो ॥ एवं दे-
वावुक्त्वा मोमनाह हे सोम उपयानिन ग्रहेण गृहीतोऽसि हे ग्रह इन्द्राग्निभ्या-
मर्थे त्वां गृह्णामीति जेषः ॥ एष तद्गति सादनम् । एष तव योनिः स्थानम् इ-
न्द्राग्निभ्यामर्थे त्वां मादयानि ॥३१॥

XV. a आ वा येऽग्निनिन्वति स्तृणन्ति वरुणानुपक् । येषामिन्द्रो युवा स-
प्तो । b उपयानगृहीतोऽम्यग्नीन्द्राभ्या वा । c एष ते योनिरग्नी-
न्द्राभ्या वा ॥३२॥

अग्नीन्द्रदेवत्या गायत्री त्रिणोरुदृष्टा अस्या विनियोगः कात्यायनेन नोक्तः
इन्द्राग्रग्रहे एव विकल्पः शाप्तातरे ॥ ये यज्ञमाना अग्निना इन्वते आदीपयन्ति
इष्टिपशुमोमचातुर्नाम्यैर्वज्रलीत्यर्थः धेत्यनर्थको निपातः तस्य संदिनायामृचि तुनु-
धेत्सदिना [पा° ६-३ १३३] दीर्घः । ये चानुपक् आनुपूर्व्येण क्रमेण वरुणिः स्तृण-
न्ति आहादयन्ति अनुपश्यन्ते अनु क्रमेणामव्यन्ते स्तार्यतः इत्यनुपक् कर्मणि द्विपु
अकारस्य संदितायां दीर्घः आनुपगिति नामानुपूर्व्यानुपक्ता भवतीति [निह° ६-
१४] यास्कात्तेरानुपक्शब्देनानुपूर्व्यमुच्यते । किं च येषां यज्वनां युवा वरानृत्यु-

रहित इन्द्र सखा मित्रप्रदुपकारक ॥ हे सोम तेषा षष्ठे उपयामिन ग्रहेणा त्व
स्वीमृतोऽसि अग्नीन्द्रदेवार्वा त्वा गृह्णामि ॥ सादयति हे सोम एष ते योनि अ
ग्निन्द्राभ्यामर्षे त्वा सादयामि ॥३२॥

- XXI a आमासचर्पणीभृतो विश्वे देवास आगत । दाद्याऽसौ दाशुष सुतम् ।
b उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य ।
c एष ते योनिविश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य ॥३१॥

सा [१ १४ १] वैश्वदेव गृह्णाति शुक्रपात्रेण द्रोणरुन्नुशादन्वारव्ये वोमास
इति । अर्धयो यज्वना स्पृष्टेऽस्पृष्टे वा सति द्रोणकलशाङ्कुरपात्रेण वैश्वदेव ग्रह
गृह्णीयात् ॥ वैश्वदेवो गापत्री मधुहृन्दोदटा । हे विश्वे देवास विश्वे देवा गृध
मागत आगृह्यत किम्भूता यूयम् आमास आमा अवतीत्योमा रक्षितार अवि
तारो वापनीया (29) वेति [निर् १२ ४०] यास्कोतो तर्पयितारस्पर्पणीया वा
अजतेर्मस्रत्यय सप्रसारण च । तथा चर्पणीभृत चर्पणायो मनुष्यास्तान्धरति
पुस्तति तेषा प्रियते ते चर्पणीभृत चर्पणशब्दस्य संहिताया दीर्घ अनिष्टनिर्
सन रक्षणम् इष्टप्रायण पोषणमित्यवनपरणायोर्भेद । तथा सुतमभिपुत सोम दा
शुष दत्तप्रतो षणमानस्य दाद्यासः फन् दत्तवत्त कामान्यूरुयत इत्यर्थ । यदा
सुत सोम पातुमिति शेष दाद्यानित्यादिना [पा ६ १ १२] निपात ॥ हे सोम
अनुपयामिन स्वीमृतोऽसि विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वा गृह्णामीति शेष ॥ सादय
ति एष ते योनि विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वा सादयामि ॥३३॥

- XXII a विश्वे देवास आगत शृणुता मऽइम एवम् । एद वर्दिनिर्पिदत् ।
b उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य ।
c एष ते योनिविश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य ॥३४॥

वैश्वदेवो गापत्री गृह्णामददटा वैश्वदेवग्रह्यरणाऽएव विकल्पेनाज्ञाता । हे
विश्वे देवामो गृधमागत अस्मन्वा प्रत्यागृह्यत आगत्य च मे ममि सृष्टमाह्वान
शृणुत शुभ एद मदीम वर्दि अनिर्पिदत् वर्दिप उपयुपप्रिशत ॥ उपयामिति
पुत्रप्रत ॥३४॥

XVIII. a. इन्द्रं मरुत्व इच्छ पाहि सोमं यथा शर्याति अर्षिवः सुतस्य ।

तत्र प्रणीती तत्र प्रूरु गर्भत्राविश्वामन्ति कवयः सुयज्ञाः ॥

b. उप्रं ऽसोन्द्राय वा मरुवते ।

c. एष ते योनिरिन्द्राय वा मरुवते ॥३५॥

इति प्रातःसवनग्रहः पूर्णाः अथ माध्यन्दिनसवनग्रहा उच्यन्ते । माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीया गृह्यन्ते इति तित्तिरिवचनात् । तत्र त्रयो मरुत्वतीयास्तत्र प्रथममाह का* [१० १ १४.] मरुत्वतीयमृतुपात्रिणेन्द्र मरुत्व इति । ऋतुपात्रिण मरुत्वतीये ग्रहं गृह्णीयात् इन्द्रामरुतीयतवस्त्रिदुभो विद्यामित्रदृष्टाः । मरुतो द्वा विद्यन्ते यस्य स मरुवान् तस्य संवोधनं हे मरुत्वः मनुवतो रू मंत्रुदो इन्द्रसीति [पा* ८३ १] इत्यम् । मरुद्भिः सहित हे इन्द्र इहाम्मदीये यज्ञे सोमं पाहि पिब । कवयं पातव्यम्वत्राह यथा शर्याति शर्यातिर्नाम कश्चिद्राज्ञा तस्य संवन्धिनि यज्ञे सुतस्याभिपुतस्य सोमस्यांशमपिब । पीतवानसि तद्वादिह पिब शर्यातो रू वा ऽइदं मानवो ग्रमेण चचारिति श्रुतिः [४ १ ५०] । किं च हे प्रूरु वीर तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेनानुज्ञया सुयज्ञाः कन्याषायज्ञाः कवयः क्रातदर्शनास्तव गर्भन् सुवन्निमित्ते (30) गर्भणि यज्ञगृहे वा आविवासन्ति त्वां परिचरन्ति विवासतिः परिचर्यार्यः ॥ उप्रयानिन सोम त्वं गृह्णीतोऽपि मरुत्वतऽइन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ सादयति एष ते योनिः मरुवते इन्द्राय त्वां सादयामि ॥३५॥

XIX. a. मरुत्वत्तं वृषभं वावृधानमकंवारिं दिव्यं शासनिन्द्रम् ।

विद्यामाहमवसे नूतनाथोग्रं सहोदानिह तव कुत्रेन ॥

b. उप्रयानमगृह्णीतोऽसोन्द्राय वा मरुवते । c. एष ते योनिरिन्द्राय वा

मरुवते । d. उप्रयानमगृह्णीतोऽसि मरुतां वीर्येण ॥३६॥

द्वितीयं मरुत्वतीयमाह । का* [१०.३ ६] वशिना मरुत्वतीयग्रहणं मरुत्वत्तमिति । त्तिनेन पात्रिण सगृह्यमरुत्वतीयग्रहणम् । इहाम्मित्रस्मदीये यज्ञे तमिन्द्रं वयं कुत्रेन आह्वयामः हेजः शपि व्यत्ययेन संप्रसारणम् । किन्भूतमिन्द्रं मरुत्वत्तं

महद्गणोपेत । वृषभ जलस्य वर्षितार । वायुमान मंहितायां दीर्घं वर्षति सा
 मान्वर्षयति वा व्यवधानस्तान् वदन्त इन्दमीति [पा° ० ४. ७६] वर्षति, जानचि
 जुहोत्यादियेन तु भाविति [पा° ६ १ १०] द्वियम् । अरुवारिन् कुम्भिता अरुपो
 यस्य स क्वारि न क्वारिररुवारिस्तम् यस्य शत्रवोऽप्यकुम्भिता वृत्राद्य यदा
 अकुम्भितामिषतिं दृष्ट्वर्षं प्राप्नोतीत्यक्वारिस्तम् उत्कृष्टैश्वर्यम् । दिव्यं द्विवि भव
 कुम्भोरुम्यम् । ज्ञानं ज्ञास्तीति ज्ञानं पचाद्यच् ज्ञासितारं उद्वानां यदा ज्ञासनं
 ज्ञासस्तादृतम् अर्श्यादित्वाद्य् प्रज्ञामनवतन । विद्यामादृन् विश्वं पालयितुं स
 कृते स विश्वसादृ तन् अन्नसप्तमित्यर्थं भद्रसद्व्यवृत्तमिति (३१) पिणं यदा सह
 निरभिभवार्थं स्वर्धर्मद्युतस्य विश्वस्य सर्वस्याभिभवितारम् । नूतनाय अवसे न
 वीनाय पाननाय उदागोतनयद्रामानरक्षणाय उपनुदूर्णवधम् । सहोदान् सहो
 च्चल द्दानि सहोदान्तम विष्णुं वन्द्यदम् ॥ उपयाम एष ते इतन्वर्द्धय व्याख्या
 तम् ॥ तनीरं मह्यतीयमाह । का° [१० ३ ३] अमुपविषा मह्यतीयग्रहणमुप
 यामगृहीतोऽसि महता वीरसः उति । कुण्डमह्यतीयोऽयम् (३२) ॥ मह्यद्वि
 न्य यद्गु । हे मह्यतीय ग्रहं महतां देवानामांशमे वलाप वा त्वां गृह्णामीति श्रे
 य । श्रेय उति वलनाम [निघ°] स अमुपयामिनं गृहीतोऽसि स्वयन्व निपाये-
 न्द्र प्रत्यागता महतोऽनेन ग्रहेण गृहीतेन सत्रलां ज्ञाता इति भाष्य ॥३६॥

॥ a सत्तोया इन्द्रं सगणो महर्दि सोमं पिब वृत्रहा श्रेयं विद्वान् ।

इन्द्रिं शत्रुं ॥ इत्युं मुषीं नुदुस्त्रायार्भयं कृणुहि विश्वतो न ॥

b उं सोन्द्राय वा मह्यते । c इत्युं ते योनिरिन्द्राय वा मह्यते ॥३७॥

सत्तोया इन्द्रेति [३७] मह्यते इन्द्रेति [३८] अष्टयस्य सोपयामस्य मह्यती
 यग्रहणे इत्युं योनिरोग वाचस्तोमे वाचस्तोमाद्यार इति सात्यायनोक्तिः [७
 ६ २४] मह्यते इन्द्रेति मह्यतीयमित्याद्यन्नायनोक्तिः ॥ हे इन्द्र हे शूरे वीर त्व
 मोमे पिब किम्भुनम्य सत्तोयां नुषीं प्रीतिमप्रनयो ज्ञोषणं ज्ञोष, प्रीतिं अमु
 न्यन्यय तेन मह्यं वर्तमानं मनुष्यं महर्दि कया सगणं सपरिवारं महद्गणस-
 स्ति इत्यर्थः । वृत्रहा वृत्रं दैत्यं हन्तीति अनेन सोमयामिनं वृत्रं हनिष्यमीत्य-

र्थः । विद्वन्नितमर्थं ज्ञानान् ततः सोमं पीत्वा शत्रुन्वत्रादीन् ब्रह्मि भार्य किं च
 मृधं सग्रामान् अपनुदस्व नुदं प्रेरणे युद्धं निवर्तयेत्पर्यं दीर्घादृष्टिं समानपदं इति
 [पा० ८ ३ १] शत्रूनि नित्यं नम्यं ह्यम् पूर्वस्य सानुनासिक्यम् (३३) ॥ यदा मृध
 इति पञ्चम्यैकवचनं मृधं सग्रामान् अपनुदस्व शत्रूनि नित्यस्यानुपङ्गं ये हतावशि
 ष्टा शत्रवस्तान्सग्रामात्पालयन्तार्यं प्रेरयस्व प्राणादानं सुत्रित्यर्थः । एव सिपुनाश
 कृत्वायानतरं नोऽस्माकं विद्यत सर्वतः अभयं कृणुहि उरुं कर्जुं कर्णे स्वादि ॥
 उपयमिति व्याख्याते ॥ शत्रून्प्रेत्यत्र दीर्घादृष्टिं समानपदं इति [पा० ८ ३ १] न
 स्य ह्यम् अत्रानुनासिकं पूर्वस्य तु (३४) इति [पा० ८ ३ २] तत्पूर्वस्य ऊकार
 स्यानुनासिक्यम् ॥ ३० ॥

XXI a मरुत्वाऽ॥ इन्द्रं वृषभं रणाथं पित्रा सोममनुष्यं मदाय ।

आसिञ्चस्व ब्रह्मरे मधं ऊर्मिं त्वत् राज्ञासि प्रतिपत्सुतानाम् ॥

b उ० सोन्द्राय वा मरुवते ।

c ह्यं ते योनिरिन्द्राय वा मरुवते ॥ ३८ ॥

हे इन्द्र त्वं सोमं पित्रं बर्चोऽतास्तिष्ठ इति [पा० ६ ३ १३५] संहितायां दीर्घं
 किमर्थं मदाय तत्रै रणाथं सग्रामाय च नदं सतीन्द्रो योद्धा भवति । किन्भूत
 स्यम् मरुचान् मरुतोऽस्य सतीति मरुद्गणस्युक्ता । वृषभं वर्षितां ज्ञानानाम् ।
 किन्भूतं सोमम् अनुष्यम् अनु पञ्चात्स्त्रया तानि पुरोडाशधानामन्यदाप्रियस्य
 लक्षणानि यस्य सोऽनुष्यस्तम् पूर्वपदादिति [पा० ८ ३ १०६] पत्वम क्व पित्रे
 त्यत्राह मधं मनुनो मनुस्वादोपेतस्य ऊर्मिं कल्लान् ब्रह्मरे उदरे आसिञ्चस्व अ
 नित्यमागमशासनमिति मधं इत्यत्र नुमभावः । सामयानि हेतुनाह हे इन्द्र त्वं
 प्रतिपत्सुतानाम् (३५) प्रतिपत्प्रभृतिषु तिथिषु अभिपुतानां सोमानां राज्ञासि ई
 शरोऽसि क्रिमुत चतुर्दश्यतेऽभिपुतानाम् तदर्थमेव सर्वासु तिथिषु सोमोऽभिपू
 यत इत्यभिप्रायः । इन्द्रोऽगानां सवने प्रतिपदिद्येत इति प्रतिपद्गणम् ॥ उपया
 म ह्यं ते इति व्याख्याते ॥ ३८ ॥

XXII a मरुत्वाऽ॥ इन्द्रो नृवदा चर्षिणात्रा उत द्विवर्हा अग्निं सहोभिः ।

अस्मद्वाच्ये वीर्यायोः पृथु सुदृत्तं वर्तुर्भिर्भूत् ॥

b उ० महेन्द्राय वा । c एष ते योनिर्महेन्द्राय वा ॥३१॥

वा० [१०३ १०] माहेन्द्र गृह्णाति वैश्वदेववन्नदा इन्द्र इति । यथा वैश्वदे
वयद् श्रुत्रयत्रिणं गृहीतस्तथा माहेन्द्र यद् तेनैव गृह्णीयात् ॥ माहेन्द्री त्रिद्वय
भरद्वाणदृष्टा तृतीयादौ नवाक्षर । इन्द्रो वीर्याय वीर्यकर्मणो वाच्ये वय्ये वर्
ते हन्दसि लुप्तदृष्ट इति [पा० ३ ४ ६] वर्तमाने लिट् सदितायामभ्यासदोषे ।
किन्भूत् इन्द्रं मदान्महाप्रभव तवापि नृपत् मनुष्यवत् आ इमान् आगच्छति
यदा नृपत् मनुष्यवत् आचर्यणिप्रा (36) आ समन्ताच्चर्यणीन्मनुष्यान्प्राति अभी
दृश्ये पूर्यतीत्याचर्यणिप्रा प्रा पूरणे धित् यथा राज्ञा अमात्यादिर्मनुष्य (37)
सेप्रजानभोटकानि पूर्यति तद्वत् । उतापि च द्विवर्हा वृद्धि वृजौ वर्धण वर्ध
वृद्धि अमुन्प्रत्यय द्वयो प्रकृतिप्रकृतिद्वयो सोमयागयोर्बर्हा यस्य स द्विवर्हा
यदा द्वयो स्थानयोर्बर्हा वृज परिवृज प्रभु मध्यमे स्थाने उत्तमे च । तथा स
दोभि वने अमिन अमित उपमारहित अतोन्नितबल इत्यर्थ अमिनोऽमि
तमात्रो मदान्प्रत्ययमितो वेति पास्कौते [निह ६ १६] यदा सदोभि गत-
प्रनैरमित अप्रक्षितो अनुपदिसित इत्यर्थ शुभिर् प्रक्षेप मिर् (38) हिसायाम्
इत्यस्य वा प्रयोग पूर्यते माः माने सर्वत्र निष्ठानत्वमार्थम् । तथा अस्मद्यर्
अस्मान्प्रत्ययतोत्यस्मद्यर् अस्मद्भिर्मुष अस्मद्भ्ये उपपदेऽञ्चते धित् पिचन्दे
वरोत्रिन्यादिना [पा० ६ ३ १०] धित्त्रनेऽञ्चतो परेऽस्मद्भ्यस्य देव्यादिश उगिद-
चामिति [पा० ७ १ ७०] प्राप्तस्य नुमोऽभाप्रश्नान्दस । स वर्मान इन्द्र ईदृशो
भूत भवतु सोऽयं लुङ् अदभाप्रश्नान्दस । कीदृश उरु पगसा त्रिपुल्ल पृथुः
वन्नैव त्रिस्तुत वर्तुर्भिर्भूतानि सुदृत्त सापुदृत्त सत्वृत् पूलित इत्यर्थ ॥ हे
यद् अनुवगमेन गृहीतोऽसि महेन्द्राय वा गृह्णामि ॥ सादयति एष ते योनि
महेन्द्राय वा सादयामि ॥३१॥

VIII a महेन्द्रो य ओजसा पर्न्यो वृष्टिर्भूत् ॥३१॥ । त्तानिर्त्रितस्य
वाच्ये । b उ० महेन्द्राय वा । c एष ते योनिर्महेन्द्राय वा ॥३०॥

माहेन्द्री गायत्री वत्सदृष्टा माहेन्द्रग्रहणाऽएव विकल्पेन विनियुक्ता । य इन्द्रः
वत्सस्य वसन्शीलस्य वत्सस्थानीयस्य वा यज्ञमानस्य स्तोमैः स्तोत्रैर्वावृधे व-
वृधे वर्धते । कीदृश इन्द्रः श्रोत्रज्ञा तेजसा महान् क इव वृष्टिमान्वृष्टियुक्तः
पर्जन्य इव यथा वर्षन्मेघो धारात्रलेन महान्वर्धते ॥ उपयाम एष ते इति व्या-
ख्याति ॥४०॥

XXIV. उ॒त्तु त्वं ज्ञातवे॒दसं दे॒वं व॑रु॒न्ति के॒तवः॑ । दृ॒शे वि॒श्राय॑ सूर्य॑ऽ स्वाहा ॥४१॥

का [१० २ ४ ५] शालाद्वार्ये दक्षिणरुहो वासःप्रवद्व हिरण्य७ रुवन्त्या-
मवधाय चतुर्गृहीतमुड त्यमिति । वखवदं स्वर्णं शुद्धां निधाय शालाद्वार्येऽग्नौ
चतुर्गृहीताद्येन दक्षिणसंज्ञो रुमः कार्य ॥ सौरी गायत्री प्रक्कणवदृष्टा तृतीयः
पादः सप्तार्णाः । उ निपातः पादपूर्णाः त्यमिति त्यह्य्रहान्दसः तह्य्रार्ये । केत-
वो रश्मयः त्वं तं प्रसिद्धं सूर्यं देवमुद्वरुन्ति देवो दानाद्दुद्योतनदिति यास्कः [निर्ह
०.२०.(39.)] । किम्भूत सूर्यं ज्ञातवेदसम् ज्ञातं वेदो ज्ञानं धनं वा यस्मात्तन् कि-
मर्थमुद्वरुन्ति विश्राय दृशे पथर्ये चतुर्यो विश्वस्य दर्शनाय जगद्द्रष्टुमित्यर्थः । दृशे
विश्वे चेति [पा० ३.४.११.] तुमर्ये निपातः । तस्मै स्वाहा मुद्धतमस्तु ॥४१॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चनुर्मित्रस्य वरुणास्यग्निः ।

आप्रा ग्वावापृथिवीऽअक्षरि॑त्त७ सूर्यं आ॒त्मा जग॑तस्तस्युप॑श्च॒ स्वाहा ॥४२॥

का [१० २.६.] चित्रं देवानामिति द्वितायामिति । चतुर्गृहीतेन शालाद्वार्ये द्वि-
तीयामाहुतिं जुहोति ॥ सौरी त्रिदृक्कुत्सदृष्टा । परापरद्वेषण स्थितः सूर्योऽत्र स्तू-
यते सूर्यः चित्रमाश्चर्यं पथा तथा उदगात् उदयं प्राप्तः उद्वरुन्ति वा लउर्वे लुड्
उदयनेव स्वतेजसा नेशं तमो रुन्ति अन्येषां ज्योतींश्चादत्तऽइत्याश्चर्यम् । किम्भू-
तः सूर्यः देवानाम् दीव्यन्ति शोतले इति देवाः किरणास्तेपामनीकं मुखमाश्रय
इत्यर्थे षट्पानीकं सनूरुः किरणापुत्र इत्यर्थः । तथा मित्रस्य वरुणास्य अग्निः चनुः
नेत्रवत्प्रकाश इत्यर्थः मित्रादय उपलक्षणाः सर्वस्य सदेवमनुष्यस्य विश्वस्य वृषा-
णि सूर्योदयेऽभिच्यत्यक्ते अतो मित्रादीनां चनुः स सूर्य उद्धतः सन्यावापृथिवी
दिवं भूमिं चाक्षरि॑त्तं आप्राः आपूरितवान् आपूरयति वा स्वतेजसेति शेषः । ए-

अमपरद्वेषेण स्तुत्या परद्वेषेण स्तोति । किम्भूत सूर्यः जगतो जङ्गमस्य तस्युपः
 स्यात्वरस्य च जगत आत्मातर्धामी । पमेतमादित्ये पुरूप वेदयत्ते स इन्द्रः स प्र-
 ज्ञापतिस्त्रिदशेति श्रुतेः सूर्योऽद्वैतमनेनोच्यते (४०) इति भाव तस्मै स्वाहा सु-
 दुत्तमस्तु ॥४०॥

अग्ने नय सृषवां स्युःश्मन्विश्वानि देव वयुनांनि विद्वान् ।

स्युयोध्मस्मज्जुङ्गणामिनो भूयिष्ठां ते नमज्जतिं विपिम स्वाहा ॥४३॥

अय नोऽग्निर्विस्वकृणोत्वय मधं पर एतु प्रभिन्दन् ।

अय वाजान्त्रयतु वाजसातावय ७ शत्रून्त्रयतु जर्षपाण स्वाहा ॥४४॥

गा° [१० २ ७] आग्नीध्रीयेऽग्ने नयेति । आग्नीध्रीयेऽग्नी सकृद्दृहीतमाज्य बुद्धो-
 ति ॥ गा° [१० २ ८] अय न इत्यपरामिति । द्वितीयामाहुतिमाग्नीध्रीये बुद्धोति ॥
 र्मे द्वे ऋचो पञ्चमेऽध्याये [३६ ३०] व्याप्यति ॥४३॥४४॥

१ इषेणो वो इषमभ्यागां तुयो वो विश्ववेदा विभजतु । २ इतस्य प-
 वा प्रेतं चन्द्रदक्षिणा° । ३ वि स्वः पश्य व्यतिरिक्तम् । ४ घतस्व
 सदस्यै ॥४५॥

गा° [१० ७ १०] सद्दिरण्यो पञ्चमानं शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभिमन्त्रयते दक्षिणा
 यद्विर्वेदि तिष्ठतीदक्षिणतो इषेण व इति । दक्षिणा गा अभिमन्त्रयते ॥ नष्ट-
 इषानुद्रुप् दक्षिणादिवत्या नयत्रैराज्ञप्रयोदशैर्नष्टइषेति लक्षणात् अत्र द्वितीयं द-
 कादशार्णस्तृतीयो द्वादशार्णस्तेन पूर्णैवि (११) । पूर्वं पशव स्वदानमसदुमाना
 इषान्द्राणि जगद् देवाः स्वे इषेस्तानुप्रागतास्ततस्ते स्वे (१२) इषैराज्ञमुरिति
 [४ ३ ४ १४] मत्स्य निदानम् । हे दक्षिणाइषा गा इषेण मूर्त्या वो गुप्ताः
 इषमसुमभ्यागानभ्यागतोऽस्मि अतो भवतीभिरागन्तव्य सर्वं हि स्वइषमागहृत्ती-
 नि भावः । किं च तुयो त्रस्यइषः प्रज्ञापतिर्वो गुप्सान्विभजतु यथायोग्यमृत्रिभ्यो
 त्रिभ्य ददानु त्रस्य वै तुय इति [४ ३ ४ १५] श्रुते । किम्भूतस्तुव त्रिध्वेदा
 वेदानं वेदो ज्ञान विद्यं सर्वं वेदो यस्य स त्रिध्वेदा सर्वज्ञः । किं च सूर्यमेतद्वाचा

ऋणस्य यज्ञस्य पया मर्गिणा प्रेत प्रगह्यत । किन्भूता यूय चन्द्रदक्षिणा चन्द्रमिति
 हिरण्यनाम [निघ० १०] चन्द्र सुवर्णा यज्ञमानदन्तस्य द्वितीय दक्षिणा यामा ता
 अन्द्रद्वितीयदक्षिणा इति प्रति शाक्यार्यव्यादित्वाद्धितोपदर्शोप [पा० ११ ६१
 वा० १] ॥ का० [१० १ १७] सदा गह्यति वि स्वरिति ॥ दक्षिणादिवत्यम् । हे
 दक्षिणा अह स्व स्वर्ग देवयानमार्ग विषयत्र विषयामि विलोकयामि अतरि
 न पितृयानमार्ग च विषयामि भवतोभि सोपानभूताभिरिति भाव व्यत्ययो च
 दुस्त्वमिति [पा० ६ १ ८५] उत्तमपुरुषस्याने पश्यति मध्यम पुरुष श्रुत्या तथा
 व्याख्यातयात् ॥ का० [१० १ १८] प्रेक्षति यतस्य सदस्यानिति सदस्यान् । यज्ञमान
 ऋविन्न प्रेक्षते । दक्षिणादिवत्यम् । हे दक्षिणो न यतस्व यत्र कुरु यवा सदस्यै
 ऋविग्भि प्रीतिर्यतिरिच्यसः इति जेय । तथा त्रया यतितव्य यवा ऋविज्ञो
 धने मयूयापिका भवेति भाव ॥४५॥

a ब्राह्मणान्घ्र विदेय पितृमतं पैतृमत्यमृपिमार्यय० सुधानुदक्षिणाम् ।

b अन्नज्ञाता देवत्रा गह्यत प्रदातारुमात्रिणत ॥४६॥

का० [१० १ ११] ब्राह्मणामघेत्याग्नीप्रगममामिति । आग्नीप्रमृविन्न स्वस्योयस्य
 प्रति यनमाना गह्यति ॥ ब्राह्मणादिवत्यम् । अहमग्यास्मिन्दिने ईदृश ब्राह्मण वि
 देय लभेत् चिद्र लभे । किन्भूत पितृमत्तम् प्रशस्त पितास्यास्तीति पितृमान्
 तम् पित्रा पिना न कश्चिज्जायतेऽतोऽत्र प्राणस्त्यार्ये मनुषु विशिष्टज्ञानकोत्यत्र
 मित्यर्थ । तथा पैतृमत्यम् पितुरिमे पैतर तदिनाप्रत्यर्लोपेऽपि ह्यन्दी वृद्धि
 मता ह्य मत्या स्वार्थे यत् पैतर पितामहादो मता समता जगन्मान्या यस्य
 स पैतृमत्यस्तन् यदा पितर पूर्वज्ञा मता समता श्रोत्रिया यस्य सपितृमत पि
 तृमत ह्य पैतृमत्य यदा प्रशस्तज्ञानकोत्यत्र पितृमान् इत्युक्ता तदपत्य पैतृमत्य
 सर्वथा यस्य पितामहादय श्रोत्रिया स पैतृमत्य इत्यर्थ । तथा ऋषि मन्त्राणा
 व्याख्यातारम् । तथा अर्षियन् ऋषिषु विद्यात अर्षियस्तेम् ज्ञात्या प्रवरैर्जानेन सु
 ज्ञातमित्यर्थ । तथा सुधानुदक्षिणाम् शोभनो धानु सुवर्णा दक्षिणा यस्य स सुधा
 तुक्तान् ॥ का० [१० १ २०] उपविश्य हिरण्यमस्मि ददात्यस्मन्नाता इति । अस्मै

अग्नीप्राय ॥ दक्षिणादिवत्पम् । हे दक्षिणा यून्मस्मद्राता रा दनि अस्मानि रा
ता दत्ता सत्या देवमा देवान्प्रति गच्छत । तानित्य तेषा नृषि मृत्रा तत दातार
प्राविशत (४३) यदापन्न साधयत्यो यदामान प्राविशतेत्यर्थ ॥४६॥

a अग्निं वा मरु वरुणो ददातु सोऽमृतमथर्षीप्रावुर्दक्षिण्ये मयो मरु
प्रतिग्रहीत्रे । b रुद्राय वा — शीय प्राणो दाप्रश्मि वयो मरु प्र
तिग्रहीत्रे । c वृद्धस्यत्रे वा — शीय त्वदाप्रश्मि मया मरु प्र
तिग्रहीत्रे । d यमाय वा — शीय ह्यो दाप्रश्मि वयो मरु प्रति
ग्रहीत्रे ॥४७॥

वा° [१० २ २८] अग्ने वेति हिरण्य प्रतिगृह्णीत इति । अर्धुप्रतिस्वातारा
प्रिति शेष ॥ हिरण्यदेवतम् । हे हिरण्य वरुणाग्नेरग्निष्टपापनाय मरु वा वा
ददातु पुत्रं वरुणेन मनसा गन्वादिन्या दत्तमतन्तेन तेनात्मना प्रतिगृह्णीतौ त्रि
प्रा न नश्यतीति देवतादिश । अनेन विधिना गृह्णीत सोऽमृतमथर्षीप्रावुर्दक्षिण्ये
शीय व्यासुयाम् हे हिरण्य त्व दात्रे आयुर्विनिमेषि भव्य प्रतिग्रहीत्रे प्रतिग्रह
करि मरु मय सुयमेषि दातायुष्मान्भवतु अह सुयो स्यामिति भाव ॥ वा°
[१० २ २९] रुद्राय वेति गामिति । गा प्रतिगृह्णीत ॥ गोदिवत्पम् । हे गो रु
द्रह्यपय मरु वरुणा वा ददातु सोऽमृतमथर्षीप्रावुर्दक्षिण्ये गा त्व दात्रे यदामा-
नाय प्राण प्राणहया इषि मरु प्रतिग्रहीत्रे वयोऽन पशुर्मा भव । उग्रध्यादि-
श्यणात् सततिद्वारा पशुत्र भवेत्यर्थ ॥ वा° [१० २ ३०] वृद्धस्यत्रे वेति वास
इति । वय गृह्णीत ॥ वासोदिवत्पम् । हे वासो वृद्धस्यतिष्टया मरु वरुणा
वा ददातु माऽमृतमथर्षीप्रावुर्दक्षिण्ये त्व च दाने त्वमेषि त्वगिन्द्रिवसुखसारी भव्य प्रति
ग्रहीत्र मया मय सुय च भव ॥ वा° [१० २ ३१] यमाय वेतिवचमिति । इय
गृह्णीत ॥ अद्यदेवतम् । हे अद्य यमह्यपय मरु वरुणा वा ददातु स यमह्यपो
ऽमृतमथर्षीप्रावुर्दक्षिण्ये व्यासुयाम् हे अद्य त्व दात्रे ह्योऽश्वा भव्य मरु प्रतिग्र
हीत्र वयोऽन तदाता पशुर्मा सततिद्वारा भव ॥४७॥

काऽदात्कस्माऽअदात्कानोऽदात्कानामादात् ।

कामो दाता कामं प्रतिग्रहीता कर्मित्ते ॥४८॥

इति मायन्दिनीषाया वानमनेउसहिताया सप्तमोऽध्याय ॥ ॥

का [१० २ ३०] काऽदादित्यन्यदिति । अन्यन्मन्योन्नतिलादि गृह्णीत ॥ का
मदैवत्यम् । दातुर्दानाभिमानाभाप्राय स्वस्य च प्रतिग्रहन्दायाभावप्राय च देहेन्द्रि
यात्मसघाते (४४) कामं त्रिविधं । को नराऽदात्तान् इस्मै नरादात् ।
प्रशङ्कस्योत्तरमाद् । मानाऽदात्कानामिदात् न त्व दाताद् प्रतिग्रहीता त्त्का
माभिमानो देवा मत्मानाभिमानिनेऽदात् । इयं च काम एव दाता काम एव
प्रतिग्रहीता नान्य । हे काम इतद्रुच्यं ते तत्र दातृप्रतिग्रहीतृनात् ॥४८॥
प्रीमन्महीप्रकृते वेददीपे मनादरे । उपावादिप्रदानात् सप्तमोऽध्याय इति ॥

अथ कापत्रशाखाया पाठत्रिणये ॥

I ॥ १ ५ १ ॥१॥ ५ b c d ३ a पार्विवेभ्य ॥०॥ ३ a मनं त्वा सुभवं
मूर्ध्नि । ३ b c [चिले सुता] d e ॥३॥

II ॥ ४ रागोऽवेपौ यन्नम्व ॥१॥ ५ स्वाहोऽतिरिक्तमन्वेमि ६ a [स्वभव]
b c ॥०॥५॥

III ॥ ७ ॥१॥ ८ ॥०॥७॥ IV ॥ ९ ॥१॥ १० ॥०॥१॥ V ॥ ११ ॥१॥१०॥

VI ॥ १२ a b पण्डाय त्र ॥१॥ १३ c d [पण्ड] e f १३ [पण्ड] ॥२॥
१४ ॥३॥ १५ होत्रा धो पत्स्विट पत्सुर्भूत पत्स्वाहा ॥४॥१४॥

VII ॥ १६ ॥१॥ १७ a ॥ ॥ १७ b c १८ ॥३॥ १४ ॥४॥ १५ होत्रा
मघो पत्स्विट पत्सुर्भूत पत्स्वाहा ॥५॥१६॥

VIII ॥ १९ ॥१॥ २० तपतिन् ॥०॥ २० त्रिषु नानि पादि सोम
पवते सोम पजते ॥३ २१ a अस्मि ब्रह्मणे पजतेऽस्मि क्षत्राय पजतेऽस्मि
सुं सुभृताय पजते २ त्रिषुसाय पजते त्रिषुभ्यस्त्रा देवभ्य । b ॥४॥२३॥

IX ॥ ०० १ [उच्यते] देवायुवं गृ° b ॥ १ ॥ देवेभ्यस्त्र्य देवायुवं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे
 मित्रावरुणाभ्या वा देवायुवं गृ° प० इन्द्राय वा देवायुवं गृ° प० इन्द्रा
 मिभ्या वा देवायुवं गृ° - प० इन्द्राय वा देवायुवं गृ° - प० इन्द्रावरुणा
 भ्या वा देवायुवं गृ° - प० इन्द्रावरुणस्यतिभ्यां वा देवायुवं गृ° - प० इन्द्रा
 विलुभ्या वा देवायुवं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे ॥ २ ॥ ०५ ॥

X ॥ २४ ॥ १ ॥ २५ a b ॥ २ ॥ ०५ c ॥ ३ ॥ २८ ॥

XI ॥ २६ ॥ १ ॥ ०१ ॥ XII ॥ २० ॥ १ ॥ ३० ॥

XIII ॥ ३१ ॥ १ ॥ ३१ ॥ XIV ॥ ३२ ॥ १ ॥ ३२ ॥

XV ॥ ३३ ॥ १ ॥ ३३ ॥ XVI ॥ ३४ ॥ १ ॥ ३४ ॥

XVII ॥ ३५ ॥ १ ॥ ३५ ॥ XVIII ॥ ३६ a b c ॥ १ ॥ ३६ ॥

XIX ॥ ३६ d ॥ १ ॥ ३७ ॥ XX ॥ ३७ ॥ १ ॥ ३८ ॥

XXI ॥ ३९ ॥ १ ॥ ३९ ॥ XXII ॥ ४० ॥ १ ॥ ४० ॥

द्व्यिजित्यनुवाकेषु चत्वारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ॥

I a उप्रामर्शतीति ङसि । b आदित्येभ्यस्त्र्य ।

c विलेङ्गत्वात्पे नो सोमस्तत् रक्षस्य मा वा दमन् ॥ १ ॥

सामिऽध्यायि उपाश्रुयसादिसत्रनद्यगता मत्रा दन्तिणादानाता उक्ता अष्टमे
 गतीप्रसत्रनगता आदित्यप्रहादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ तत्र वा° [१.१ १५] प्रतिप्रस्था
 तादित्यप्रणिण द्राषारलशाद्रुपप्रामर्शतोऽसीति गर्शतीत्रा दिदिवत्प्राननु उरुतोत्यु
 त्तार्त्तं इति । दिदिवत्त्वे सत् सोमात् प्रतिप्रस्थातादित्यग्ररूपप्रिण द्रोणकलशा
 त्सोमं गृह्णति ॥ सोमदेवत्यम् । इ सोम उपयामिन परिण त्र गृहीतोऽसि म
 वा ॥ वा° [१.१ ००] ओपत् ओपमादित्यस्यान्वाशासि चत्वारिदित्येभ्यस्त्रिति । दिदिव
 त्प्राननु उक्ता उतशियमादित्यस्यान्या निप्रेत् ॥ सोमदेवत्यम् । इ सोम आदि

त्विम्योऽर्थाय त्वा त्वां सिञ्चामीति जेषः ॥ का° [११ १-२१] समासिच्य तेनापिदधा-
ति विज्ञ उरुगायिति । मन्त्रवमासिच्य तेनादित्यप्रतिष्ठायां स्थास्ती पिदधाति ॥ वि-
प्लुदेवतम् । हे विज्ञो यज्ञप्ररूप हे उरुगाय उरुभिर्वल्लभिर्गीयिते स्तूयत इत्युरुगा-
पस्तत्संबोधनम् एष सोमस्ते तवार्पितः तं सोम रक्षस्व गोपाय आत्मनेपदमार्पम्
सोम रक्षणे प्रवृत्तं त्वा त्वां मा दमन् मा दमनुयुः मा दम्युः रक्षांसीति जेषः द-
भोतिर्दिसाकर्मा ॥१॥

a कदा चन स्तरोरसि नेन्द्रं सन्नसि दाशुषे । उयोपेनु मघवन्भूय इत्नु
ते दानं देवस्य पृच्यते ॥ b आदित्येभ्यस्त्वा ॥२॥

का° [१० ४ ४] आदित्यग्रह गृह्णाति सभवेभ्यः कदा चनेति । ह्योमजेषो
संभवास्तेभ्यः सकाशात् ॥ आदित्यदेवत्ये वृहत्या यन्नुरत्ते आदित्येभ्यस्त्विति यन्न
तृतीयो द्वादशार्णस्त्रयोऽन्येऽष्टार्णाः । सा वृहती तृतीयेऽर्ध्यायि वृहदुपस्थानमर्थ
[१-२४] इन्द्रदेवत्या प्रथमांता व्याख्याता च इह आदित्यदेवत्या यन्नुरत्ता चेति
विज्ञेषः । हे इन्द्र त्वं कदा चन कदाचिदपि स्तरोर्दिसको नासि किंतु दाशुषे
पथ्ये चतुर्वी हविर्दत्तवतो यज्ञमानस्य हविः सन्नसि सेवसे । कुत्र उप उप इत्
नु यज्ञमानस्यान्यत्तसमीपे एव हे मघवन्धनवतिन्द्र भूय इत् नु पुनरेव च देव
स्य ते तव दानं दीयत इति दानम् तव देयं हविः पृच्यते त्वया संबध्यते । यज्ञ
मानेन दत्तं हविस्त्रयाङ्गीक्रियत इत्यर्थः ॥ हे ग्रह आदित्येभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णा
मीति जेषः ॥ अत्रेन्द्रनामभिरप्यादित्य एव स्तूयते ॥२॥

a कदा चन प्रयुहस्युभे निप्रासि जन्मनी । तुरीयादित्य सत्रं तं तद्विन्द्रि-
यमातेस्वात्रमृते दिवि । b आदित्येभ्यस्त्वा ॥३॥

का° [१० ४ ५] अपगच्छ पुनः कदा चनेति । धारातो विहितं पूतभूतः स-
काशादात्मसमीपे नीचा तथैव पुनरादित्यग्रहं (1) गृह्णीयात् ॥ कदाञ्चः काल
वाचो चनेतिनिपातः पुनर्ये हे आदित्य त्वं कदा चन प्रयुहसि कस्मिन्कान्ति पुन-
प्रमागसि गुरु प्रमादि न प्रमागसीति कानुः । उद्यतापपाकराजैः प्राणिनांऽनु
गृह्ण कदाचिदालस्यं करोषीति भावः । यदा कदा च नेति पदत्रयम् चकारोऽप्यर्थे

कदापि न प्रमुहसि स्वर्भणि । किं च उभे नन्मनो देवमनुष्यस्यन्विनी निपा
सि नितरा पालयसि । किं च तुरीय सुया सुनुगिति [पा० ७ १ ३१] त्रिभक्ति
लाप ते तत्र तुरीय चतुर्थ भागतीत (2) श्रुत् सवन सुवति स्वयं जगत्प्रे
यति सत्रन नन्वादिवाह्यप्रत्यय जगत्प्रवर्तकम् अमृतमनश्चर त्रिद्यानानन्दस्व
भाव पदिन्द्रिय वीर्यं तद्विप्रि गुलाफे मण्डलाते आतस्यौ आभिमुख्येन स्थितान्
तदुक्तं पादास्य त्रिद्या भूतानि त्रिपादस्यामृत द्विपि । एप्रमादित्य परापरहृषे-
णास्यामृचि स्तुतः ॥ पदास्या ऋचाऽर्वातरन् प्रशद्भो निषेपे चनशब्दाऽप्यर्थे हे
आदित्य त्व कदा चन कदापि प्रमुहसि न प्रमाद्यसि पितु उभे वर्तमानभाविनी
नन्मनो निपासि रत्तसि । तृतीयमित्यर्थे अत्रपेन तुरीयशब्द प्रयुक्त हे आदित्य
ते तत्र यत्ततीय सत्रन तस्मिन्द्रिपि गुन्नाकसमानि सत्रने इन्द्रियमिन्द्रियमृत्तिका
रणामृत सुयासन इपि आतस्यो समन्तात्स्वितम् ॥ हे आदित्यग्रह आदित्येभ्या
ऽर्वाय वा गृह्णामीति शेषः ॥३॥

१ यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्रमादित्यासो भयता मृडयते । आ वोऽर्वा
चो सुमतिप्रवृत्त्याद्दृष्टोऽग्निः वा वरिवाचित्तरासत् । ॥ आदित्येभ्यस्त्वा ॥४॥

का [१० ४ ६] द्वा प्रीणात्येन परिमेते मध्ये वा यज्ञो देवानामिति । ए
नमादित्यग्रह द्वा मित्रोऽर्वात् ॥ आदित्येवत्या पुरता त्रिदुष्युत्सदृष्टा आदि-
त्येभ्यस्त्विति यजु । यज्ञा देवानामादित्यानां मुघ्न सुख मर्तुं प्रत्येति प्रत्यागहति
अता हे आदित्यास आदित्या ग्र्य मृडयते मृपयते सुखकर्तारोऽस्मात् भयत
अन्येषामपि दृश्यते इति [पा० ६ ३ १३०] संहिताया दीर्घः । किं च वो गुप्ताय
या सुमति शोभनमुर्जितानुग्रहपरा सा अर्वाचो अस्मद्भिमुखी आत्रयत्यात् आ
वर्तमानं वडन् हन्दसीति [पा० ७ ४ ७६] वर्तमानं ति जुष्टोत्यादियाह्यं पुर्द्वि
च । किं च अर्वाग्निं अडं पापमारो वित् अर्थे अर्वाङ्गनशोलास्य पापिनो
ऽपि या सुमतिर्वरिवोचित्तरा वरिवो धनं त्रिन्दति लभत इति वरिवोचित् अ
त्यन्त वरिवाचित् वरिवोचित्ता पापिना या सुमतिर्नन्मन्त्री असत् भयेन् सा
सुमतिरस्मद्भिमुगी आत्रयत्यादिति सप्रन्धः । हे सा आदित्येभ्यो देवेभ्यस्त्वां
द्वा निप्रयामीति शेषः ॥४॥

- a विवस्वन्नादित्यै तं सोमपीयस्तस्मिन्मत्स्व ।
 b अदस्मै नरो वचसे दयातन यदाशीर्दा द्म्यती वाममश्रुत ।
 पुमान्पुत्रो जायते विन्दते वस्वधा विश्वाहास्य द्यते गृहे ॥५॥

का° [१० ४ ७] उपाऽऽमवनेन मिश्रयति विवस्वन्नादित्येति । पापाणेन दधि सोम च मिश्रयेत् ॥ आदित्यदेवत्यम् । तमासि विवासयति नाशयति विवस्वान् यदा विशिष्टं त्रमु धनमस्येति विवस्वान् मतो ढिलोपश्वान्दस तत्सत्रोपन हे विवस्वन हे आदित्य एष पात्रस्यस्ते तत्र सामपीय पातु योग्य पीय पीयश्चा सो सोमश्च सोमपीयः पातव्य साम आहिताग्न्यादिव्वात्पीयशब्दस्य परत्वम् [पा° ० २ ३७] । तस्मिन्पातव्ये सोमे त्व मत्स्व मद ततो तृप्ति कुरु वहुन्न हन्दसी त्यदादित्याहो लुक् [पा° ० ४ ७३] ॥ का° [१० ५ ४] अदस्मै नर इत्येनमवेक्षते पत्नीति । पत्न्येन पूतभूत पश्येत् ॥ आशीर्देवत्या जगती नरदेवत्या वा द्वादशाक्षरचतुपादा जगती । पत्नी वदति । हे नरो नेतार ऋषिग्यज्ञमाना आशीर्दा आशिपो ददति ते आशीर्दा सुब्नोपश्वान्दस (३) आशिपा दातारो यूयमस्मै वचसे आशीर्चिनाय अदयातन अदिति सत्यनामसु [निघ° ३ १०] पठितम् तन्न नमनयनाश्चेति [पा° ७ १ ४५] मध्यमप्रवचनस्य तनादेश अद्वा कुरुत आस्ति वयमुदि कुरुतेत्यर्थ मद्गतमाशीर्चिन भवद्दि अद्वा धारित तथैव स्यादिति भाव । किं तदाशीर्चिनमत आह पत् द्म्यती जायापती पत्नीयिज्ञमानो वाम वन नीय सभगनीय यदाफलमश्रुत प्रापुत । किं च इहेव पुमान्पुस्वधर्ममपन्न पुत्र जायते किं च स च पुत्रो वसु धन विन्दते लभते । अत्र अवेत्यर्थ निपातस्य चेति [पा° ६ ३ १३६] संहितायां दीर्घ अयानतर विश्वाहा विश्वानि च तान्य हानि च विश्वाहा कालाधनोर्त्यतसयोगइति [पा° ० ३ ५] द्वितीया राजाह सपिभ्यष्टिति [पा° ५ ४ ११] प्राप्तस्य ष्चरत्यस्य वैकल्पिकवाह्वाह्वाह्वाह्वा वाभा व । अनतरं धने लब्धे सति विश्वाहा सर्वदा अरप पापरहितः सन्गृहे स्वस दने द्यते वर्धते नाम्नि रूपो यस्यास्तावरपः रूपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति पास्का [निर्ह° ४ ०१] ॥ आशीर्दा आशिपा दातारौ इति द्म्यतिविशेषण

वा विभक्तराकार दम्पती यद्यपन्नं प्राप्नुतान् तयो पुत्रो ज्ञायतान् स च धन
लब्धा नि षय स्वर्गहे वर्धनामिति आशीर्षने अक्षां कुरुतेति सर्वार्थ ॥१॥

॥ वाममन्त्र मवितर्वाणाम् शो दिवे दिवे वाममस्मभ्यः सात्री ।

वामस्य हि क्षत्रस्य देव भूर्देव्या प्रिया वामभाद्रं स्यात् ॥६॥

सा* [१० ॥ १३] भक्तयित्रेडामुपाऽद्यतयामपात्रयोर्न्यतरिण सावित्रयरुणा वा-
ममन्त्रेति । सप्रनीयपुरोडाशेडा भक्तयित्रा सत्रनीयसंत्रन्धि कर्म समाप्य उपांशत-
र्यामवार्त्न्यतरिण सावित्र गृह्णाति ॥ ऋषिडकादयात्मको मत्त । सवितदेवत्या त्रि-
दृत्ररुद्रादृष्टा । हे सवित सर्वस्य प्रेरयितर्देव अग्यास्मिन्दिने अस्मभ्यमस्मदर्थे
वान वननीय कर्मफल सात्री प्रेर्य देहीत्यर्थः ५ प्रेरणे नुद् अउभावशहान्दसः ।
वामम् श उ अर्थे शोऽपि सननतरदिनेऽपि वाम सात्री । दिवे-दिवे तत
ऊर्ध्वं दिने-दिनेऽस्मभ्य वाम सात्री । हि यस्माद्वानया नलोपशहान्दस प्रिया
अनुताया बुद्धा वयं वामभाद्रं स्यात् भवेत् वाम वननीय यद्यकर्म भद्रंति वा-
मभाद्रं यद्यानुदातारो भवेत् । किमर्थम् वामस्य सभद्रनीयस्य भूर्देवः विस्तीर्णस्य
वदुःकान्नीनम्य क्षयस्य स्वर्गनिवासस्य मिदयऽइति ज्ञेय जयो निवासऽइत्याद्यु-
दात्तवान् [पा० ६ १ ७०१] क्षयशब्दो निवासार्थः । दिवे-दिवे इत्यङ्गो नामसु
[निघ० १ १] पठितम् । यदोत्तरार्धमायमर्थः हे देव वामस्य वननीयस्य भूर्देवः ध-
नपूर्णास्य क्षम्य निवासस्य दाना भवेति ज्ञेय । धीरिति कर्मनाम् [निघ० २ १]
अनया प्रिया सोमाद्येन कर्मणा वयं वामभाद्रोऽभिलषितभागिनो भवेत् ॥६॥

उग्र्यामंग्रहीतोऽसि सावित्रोऽसि चनोऽभाद्रनोधा असि चनो मयि धेहि ।

द्विन्यं यदं द्विन्यं यद्यपतिं भगोय देवाय वा सावित्रे ॥७॥

सावित्रम् । हे सोम त्वमुपयमेन ग्रहेणा गृहीतोऽसि हे अरु त्व सावित्रः स-
त्रिनृदेवतोऽसि चन इत्यन्ननाम् [निर्ह० ६ १६ (३)] चनोऽन्नं धत्तऽइति चनोया
अत्रम्य धारयिना । अग्यासि भूयांसनर्थं मन्यसऽइति यास्वोतोः [निर्ह० १० ४७]
पतस्त्रमत्यन्तं चनोया असि अतश्चनोऽन्नं मयि धेहि स्वापय । मिं च यदं द्विन्यं
प्रीणाय द्विन्यति प्रीतिवर्ना यद्यपतिं यद्यमानं च द्विन्यं तर्पय भगव्य देवर्षादिगु-

णयुक्ताय सवित्रे सर्वप्राणानां प्रसवादिकर्त्रे देवाय त्वां गृह्णामीति शेषः भगमस्या-
न्तीति भगः अर्णश्चादित्वाद्च् (४) ॥ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पाप्मां भग इतीरणेति ॥७॥

III a उपयामगृहीतोऽसि सुगर्मासि सुप्रतिष्ठानो वृहदुक्ताय नमः । विश्वे
भ्यस्वा देवेभ्यः । b एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्वा देवेभ्यः ॥८॥

का° [१० ६ ०] अभक्षितेन महोदरेदेवयज्ञानुपयामगृहीतोऽसि सुगर्मासि-
ति । अभक्षितेनैव सावित्रप्ररूपात्रेण पूतभूत सकाशान्महोदरेदेवयज्ञस्य ग्रहणां
करोत्यध्वर्युः ॥ विश्वदेवम् । हे विश्वदेव ग्रह तमुपयामेन गृहीतोऽसि यत सुगर्मा
सि शोभनं शर्म सुखमाश्रयो वा यस्य स सुगर्मा । तथा सुप्रतिष्ठानं सुदु प्रती
ष्ठान पात्रे स्थितिर्यस्य तादृशोऽसि । विश्वेपणाद्वयेन प्राणद्वयोऽसीत्यर्थे प्राणो
वै सुगर्मा सुप्रतिष्ठान इति श्रुते [४ ४ १ १४] ग्रहस्यात्रद्वयत्वात्तस्य च प्राणदे-
तुत्वाद्ग्रहस्य प्राणत्वम् । यस्मादीदृशोऽसि तस्माद्गृहदुक्ताय वृहन्महोदयासो उक्ता
सैता च वृहदुक्तः तस्मै महोदरे सैत्रे जगदुत्पादयित्रे प्रजापतये नमोऽर्घ्नं भवितु-
मर्हमीति शेषः नम इत्यन्नाम [निघ° २ ७] । प्रजापतिर्वै वृहदुक्त इति श्रुते-
[४ ४ १-१४] वृहदुक्तश्चैनं प्रजापति ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्योर्धाय त्वां गृह्णामि ॥
सादयति एष ते व्याप्यातम् ॥८॥

IV. a उपयामगृहीतोऽसि वृहस्पतिसुतस्य देव सोम त्वा इन्द्रोऽरिन्द्रियावन्तः
पत्नीवतो ग्रहोऽसिः ॥९॥

b अहं परस्ताद्गुरुमत्रस्ताव्यदुत्तरिंक्षं तदु मे पिताभूत् ।

अहं० सूर्यमुभयतो दर्श्याह देवानां परमं गुह्यं यत् ॥१॥

का° [१० ६ १६] उपयामगृहीतोऽसि वृहस्पतिसुतस्येति प्रतिप्रस्याना पात्री-
वन्तं गृह्णातीति । उपांश्चत्तर्यामपात्रयोरेकतरेण प्रतिप्रस्याता पात्रीवत ग्रहं गृह्णा-
ति ॥ सोमदेवतम् हे देव दीप्यमान हे सोम तमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि
अतस्ते तव संवन्धिनांऽन्यान्ग्रहानुपांशुप्रभृतानहमृध्यामं समर्पयिष्यम् । किन्भूतस्य

ने ऋष्यतिमुत्तस्य वृद्धता महतो यद्वरमण पतिर्ऋष्यतिर्यत्रनानस्तेन सुतस्या
 निपुतस्य यदा वृद्धस्यतयो ब्राह्मणा ऋजिसौरभिपुतस्य । तथा इन्दो उन्दी लोदे
 उनत्तोतीन्स्नास्य ल्लेद्वनवृषस्य रसवृषस्येत्यय । तथा इन्द्रियाप्रत इन्द्रिय वीषि
 मस्यास्तोतीन्द्रियान् तस्य सदितायी दीर्घ । तथा पवीयत पवीयतुत्तस्य ॥
 का० [१० ६ १०] प्रचरणाशयण आषात्तेनमह परस्तादिति । प्रचरणोशेष्टेना
 श्वेन पानीयनग्रह निप्रेतेत् ॥ प्रापतिवृषात्मदेवत्या प्रिद्रुप् अत्र मवद्रष्टा स्व
 स्य सर्वगतपरमात्मवृषवमभिप्रेत वदति । अह परमात्मवृष सन्परस्तात् उपरि
 गुलाभ्यात् तथाहमजस्तात अथस्तनभृन्नोमादो च तिष्ठामोति शेष । यदतरिक्त
 मथप्रतिलाकवृषमस्ति तत् तदेव मे देह धारिणा मन पिताभूत् पितृवत्पालन
 नमति । अह परमात्मवृष सनुभवत उपरिदादभस्ताच्च स्थिवा सूर्य दर्श पश्या
 मि । देवानामिन्द्रादेना यत्परम मुदा अत्यत गोप्ये ददोभस्ति तदेवाहमस्मि ॥१॥

० आशाद् (६) पातेप्रत्सद्धेवेन वद्रा सोम पित्र स्वाहा ।

० प्रनापतिर्प्राप्ति रेतोया रेतो मयि धेदि प्रजापतस्त वृषो रेतोयसा
 रेतोयमशीय ॥१०॥

रा [१० ६ ११] अशाद् पनीयनित्युत्तरि जुहोतीति । पानीयत अहमो
 रत्तरभागे नुदाति ॥ अतिन्वित्यम् । दृषोऽप्रगृह्यत्वेत्यादिना [पा० ८ २ १००]
 ओशद्गतस्य एकारस्य आ इ इत्यदिशौ अकारस्य पुतयम् हे आ हे पवी
 वन पानीयुत वद्रा देवेन सन् समानप्रोति सन् व साम पित्र स्वाहा मुदत
 मस्तु ॥ का० [१० ० ३] पवा० सद प्रजशयपरणोत्तरत् उपरिदासुद्रात्रा समो
 नमति प्रापतिर्प्राप्ति । नेष्टा पणिमदक्षिण पनीं सद प्रिज्योदागुहृत्तरत्
 णियागुद्रागर् पशेति प्रियेत् सा च त पशेत् ॥ हे उदात्त प्रजापति प्रजाना
 पानरम्य यथासि सता भवसि रेतोया रेतसो वीर्यस्य धारयिता चासि । ह्य
 नृतस्य रेतो वीर्य मयि धेदि स्वाप्य तता वृषो वीर्यसिनु रेतोयसा वीर्यस्य
 गरितु प्रापतमन् तयानुग्रहात् रेतोधां रेतसो धारयितार् प्रजोत्पादनसमर्थ
 पुत्रमशीय प्राप्नुग्य अशात्तर्ज्ययनादादिय लिशुत्तमिजवचने ॥१०॥

V. a उपयामगृहीतोऽसि हरिरसि हरियोजनो हरिभ्यां वा ।

b ह्योर्धीना स्य सहसोमा इन्द्राय ॥११॥

का° [१० ८ १] दोषकलणे हरियोजनग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि हरिरसि-
ति । आग्रप्रणादिति शेषः ॥ ऋक्सामदेवत्यम् हे यद् एवं हरिर्हरितवर्णोऽसि ह-
रि रश्मिर्हरिः सोमो हरिर्हरितवर्णवानित्यभिधानात् उपयामेन गृहीतश्चासि कि-
न्मृतस्त्रम् हरियोजनः कृती इन्द्राद्यौ षोडशतीति हरियोजन इन्द्रस्तास्य हा-
रियोजन इन्द्रसन्धिं तं वा वां हरिभ्यामृक्सामन्त्राभ्यां गृह्णामीति शेषः । ऋ-
क्सामे वै कृतीऽऋक्सामाभ्याऽ ह्येनं गृह्णामीति श्रुतेः [४ ४ ३ ६] ॥ का° [१० ८-
२] धानाश्चावपति ह्योर्धीना इति । हरियोजने भ्रष्टयवान्निदध्यात् ॥ धानादेव-
त्यम् सहसोमाः सोमेन सहिता धाना भ्रष्टयवा यूयमिन्द्राय इन्द्रस्य ह्योः हरि-
तवर्णयोर्दृश्योः स्य भवय इन्द्राद्यसन्धिनो यूयमित्यर्थः ॥११॥

यस्तेऽग्रश्चसनिर्भक्तो यो गोसनिस्तस्य तद्दृष्टयनुप स्तुतस्तोमस्य शस्तो-
क्यस्योपद्रुतस्योपद्रुतो भक्षयामि ॥१२॥

का° [१० ८. ५] यस्तेऽग्रश्चसनिरिति प्राणभक्ष भक्षयित्वात्तत्त्वेदौ निवपतीति ।
सर्वविन्नो धाना आदाय मन्त्रेषावन्नापोत्तत्त्वेदौ क्षिपति ॥ भक्षद्रव्यदेवत्यम् हे
धानासहित सोम भक्षद्रव्य यस्ते तत्र भक्तो भक्षणमद्यसनिः पणु दानि अद्यान्स-
नोतीत्वश्चसनिः अद्यानां दाता यत्र ते भक्तो गाः सनोति गवां दाता तस्य ता-
दृशस्य ते तव तादृश भक्षणपद्रुतोऽनुज्ञातोऽहं भक्षयामि । कोदृशस्य ते दृष्टय-
शुभः दृष्टानि यत्रूपि यस्य स दृष्टयनुस्तस्य । तथा स्तुतस्तोमस्य उद्गातृभिः स्तुताः
स्तोमः स्तोत्राणि यस्य स स्तुतस्तोमस्तस्य । तथा शस्तोक्यस्य होतृभिः शस्ता-
नि उच्यन्ति शस्ताणि यस्य स शस्तोक्यस्तस्य । तथा उपद्रुतस्याभ्यनुज्ञातस्य त-
दैतानि भवन्तीत्यर्थः (७) ॥१२॥

- a. देवकृतस्येनसोऽव्ययज्ञनमसि ।   b. मनुष्यकृतस्येनसोऽव्ययज्ञनमसि ।
c. पितृकृतस्येनसोऽव्ययज्ञनमसि ।   d. आत्मकृतस्येनसोऽव्ययज्ञनमसि ।

e एनस एनसोऽव्यवर्जनमसि । f यच्चाहमेनो विद्वाच्चकार यच्चाविदां
स्तस्य सर्वस्वेनसोऽव्यवर्जनमसि ॥ १३ ॥

का° [१० ८ ६] शास्त्रान्नाशान देवकृतस्येति प्रतिमत्वमिति । पठ् पञ्चपञ्चक-
नानि सर्वेऽग्नौ निदध्यु ॥ पञ्चभूषाग्निदेवत्यानि हे शकन् त्वं देवकृतस्य देववि-
ष्ये विहितस्य एनसो यजनभावादिस्त्रिणास्य पापस्य त्वमवयवजनमसि नाशकं
भवसि अत्रपृथो यजिर्नाशनार्थं अवयवतोत्यवयवजनम् ॥ मनुष्यकृतस्य मनुष्येषु
कृतस्य द्रोहनिन्ददिनेनसोऽव्यवर्जनमसि ॥ पितृकृतस्य पितृषु कृतस्त्वेनस आदा-
करणादिर्नाशनमसि ॥ आत्मविषये कृतस्य पापस्यात्मनिन्ददिर्नाशनमसि ॥ एन-
स एनस पापति पापानि तापतां सर्वेषां नाशनमसि ॥ किं च विद्वान् ज्ञाना-
नां ज्ञानपूर्वकं पदेन पापमरु चकार कृतवान् अविद्वान् अज्ञानपूर्वं च यदहमे-
नश्चकार तस्य सर्वस्वेनस ज्ञानाज्ञानपूर्वस्य पापस्य त्वमवयवजन नाशनमसि ॥ १३ ॥

स वर्चसा पयसा स तनूभिरनुगन्महि मनसा साऽ शिञ्जेन ।

त्वष्टा सुदत्रा विदधातु रायोऽनुमार्दु तन्वां यद्विलिङ्मम् ॥ १४ ॥

का° [१० ८ ७] अघरेण चात्राल ययास्त्र चमसान्पूर्णापात्रानवमृशति दृष्टि-
नुशानत्रयाय स वर्चसेति । पूर्णापात्रानुदसपूर्णाभित्यर्थ ॥ तान्नी त्रिदुषु व्याख्या-
तापि [७ २४] व्याख्याते । वर्चसा त्रदावर्चसेन वय समगन्महि समता भवान्
गह्वर्नेर्नाटि अदादित्वाह्यो लुकि उतमत्रडवचने मी नो धातोःरिति [पा° ८ २ १४]
मस्य नगरः । पयसा क्षीरादिरसेन समगन्महोत्थनुवर्तते । तनूभिरनुष्ठानक्षमैः
शरीराप्रये समगन्महि । शिञ्जेन समीचीनेन कर्मश्रदायुक्तेन मनसा समगन्म-
हि । किं च सुदत्रं शोभनदान त्वष्टा देवो रायो धनानि विदधातु । तन्वां श-
रीरस्यास्तदीयस्य घटिनिट प्रिणिङ्म लिश अल्पभावे निष्ठास्त विशेषिणा न्यून-
मद्ग तदनुमार्दु न्यूनवपरिस्तरिणानुगन्म कृत्वा शोधयतु ॥ १४ ॥

V. सगिन्द्र णो मनसा नपि गोभिः साऽ सूरिर्निर्मघप्रस्ताऽ स्वत्त्वा ।

स द्रष्टाणा देवकृन् पशुसि स देवानाऽ सुमती यद्विवानाऽ स्वाहा ॥ १५ ॥

का° [१० ८ ११] समिन्द्र णा इति नव समिष्टयजूषि जुह्वति प्रतिमन्त्रमिति ।
 नवभिर्मन्त्रै समिष्टयजु मज्ञा नवाहुतीर्जुहुयात् ॥ तत्राय । विश्वदेवदेवता त्रिष्टुप्
 अत्रिष्टुष्टा । समित्युपसर्गी नेपीत्यनेन सवथते न इत्यस्य णवम् हे मघवन्धन
 वन् हे इन्द्र मनसानुग्रहयुक्तेन नोऽस्मान् त्व स नेपि सनयसि सयोजयसि ।
 गोभि वाग्भिर्गवादिप्रभुभिर्वा सनेपि व्यत्ययेन णपो लुकि न्ति मध्यमैकवचने
 नेपीति ष्टम् सूरिभि पण्डितैर्होत्रादिभि सयोजयसि स्वस्त्या क्षेमेण च सनेपि ।
 ब्रह्मणार्यज्ञानसहितेन वेदेन स नेपि । देवकृत देवार्थं कृत कर्म यदस्ति यज्ञा
 एव देवै कृत दृष्ट वा यत्कर्म तेन स नेपि । तथा यज्ञियाना यज्ञसवन्धिना दे
 वाना सुमतौ सुमत्यानुग्रहबुद्ध्या सयोजयसि सुपा सुपो भवन्तीति [पा° ७ १ ३६
 वा° १] तृतीयार्ये सप्तमी । यस्त्वमस्मानिव मनश्चादिभि सयोजयसि तस्मै स्वाहा
 एतद्वि सुहुतमस्तु ॥ १५ ॥ १४ ॥ १६ ॥

अथ द्वितीय । धात्री त्रिष्टुप् प्रजापतिदृष्टा । व्याख्याता [१४] ॥ १६ ॥

धाता इति सवितेद् ज्ञेयता प्रजापतिर्निधिपा देवोऽग्नि ।

वष्टा विष्णु प्रजयां सहराणां यज्ञमानाद् द्रविणं दधात् स्वाहा ॥ १७ ॥

अथ तृतीय । धातृसवितृप्रजापतिदेवाग्निचट्टविष्णुदेवत्या त्रिष्टुप् । धाता स
 पिता प्रजापति अग्नि वष्टा विष्णु इति यद् देवा इदं स्मद्द्वि समिष्टयनुर्नक्षणा
 नुपता सेवतान् । किम्भूतो धाता इति इति प्रयहतीति इति दानशील तिच्
 त्तो च सज्ञायामिति [पा° ३ ३ १०४] कर्तारि तिच्यत्यय चिदादत्तोदात्त । कि
 म्भूत प्रजापति निधिपा निधीन्यातीति निधिपा मन्त्रापन्नशङ्कप्रज्ञादिनिधीना
 नवाना पालयिता । किम्भूतोऽग्नि देव दीप्यमान । कि च ते इति देवा प्रज
 या यज्ञमानसप्रन्धिन्या सतत्या सह संहराणां सम्यग्रमनाणां सत यज्ञमानाय
 द्रविणं धन दधात् दधतु ददतु व्यत्ययेन प्रथमपुरुषस्थाने मध्यम पुरुष तप्तनत
 नयनश्चेति [पा° ७ १ ४५] तद्यदेशः तस्य तेनालोपाभावः । स्वाहा इतिभ्य सु
 हुतमस्तु ॥ १७ ॥

सुगा वीं देवा सदेना अरुमं यऽग्राज्ञमेदं सर्वं नुपाणा ।

भरमाणा वरुमाना रुव्रीष्यस्मे धत्त वसवो वसूनि स्वाहा ॥ १८ ॥

अथ चतुर्थ । देवदेवत्या त्रिष्टुप् तुर्प पादो दृषार्णो । हे देवा ये यूयमिदं सवनं यद्वा ज्ञायाणां सेवमाना सन्त आन्नम् आगता गमेर्लिटि मध्यमवद्भवचनम् तेषां वां गुप्ताक सद्ना सदनानि स्थानानि सुगा सुगानि सुषेन गम्यते येषु तानि सुगानि सुगमनीयानि वयमकर्म अकार्म कृतवन्त । सुदुरोरपिरुण ऽश्ति [पा० ३ २ ४८ वा० ३] सुउपसर्गे गमेर्प्रत्यये सुगेति त्र्य विभक्तेराकारः । करोतेष्विन्लोपि लुङि उत्तमवद्भवचने अकर्मति त्र्यम् । सिं च हे वसव वास यतीति वसवो वासयितारो निवासदेतवो देवा अस्मे अस्मासु यूय वसूनि धनानि धत्त स्थापयत । किम्भूता यूय यद्वासमातो रुव्रीषि भरमाणा ये रथिनस्ते तु रथेषु विद्यत रथहोना वरुमाना स्कन्धेषु रुव्रीषि वरुन्त यद्वा भरमाणा पुञ्जत वरुमाना रथादिभिर्नयत तेभ्यो युष्मभ्य स्वाहा सुडतमस्तु ॥ १८ ॥

योः॥३॥ अत्ररु उणतो देव देवांस्तान्प्रेर्य स्वैः३॥ अथै सधस्यै ।

ज्ञान्नित्राभं पपिपाभंस्य विश्वेऽमु धर्मो स्वरातिष्ठतानु स्वाहा ॥ १९ ॥

अथ पञ्चमो मल । अग्नेयो त्रिष्टुप् इदानीं देवान्विसृजति । हे अग्ने हे देव दीप्यमान उणतो रुव्रीषि कामयमानान्यान्देवान् तमावरु आहूतवानसि तान्देवान् स्वै स्वकीये सधस्यै सहनिवासस्थाने प्रेर्य प्रस्थापय सह तिष्ठति यस्मिन् तत्सधस्यन् सध मादम्यघोषहृन्दसीति [पा० ६ ३ १६] स्वै परे सहस्य सधदिश । किमुक्ता प्रेर्यामीति चेत् अत आरु हे देवा विश्वे सर्वे यूय ज्ञान्नित्रांसः धम् अदने धामुजिति [पा० ३ २ १००] धम् वस्वैराज्ञादसामिति [पा० ७ २ ६७] इतीष्ट सत्रनीयशुपुरोडाशान्भजितवत । तथा पपिपांस सोमपान कृतवतद्येदानीं यद्वासमातो अमु हिरण्यगर्भाप्राणलक्षणं द्यायु वायुमण्डलमित्यर्थं धर्मनादित्यमण्डलं वा स्य गुन्तोक वा अन्वातिष्ठत आश्रयत यस्य यस्य यत्र गृह्णा सति तास्तानन्यातिष्ठतेत्यर्थं इन्दसि परंपीति [पा० १ ४ ८१] अनो क्रियाप्रदात्परवन् स्वाहा सुडतमस्तु इति ॥ १९ ॥

त्र्यो हि वो प्रयति यजेऽस्मिन्नो ह्योतारुमर्षणीमरुहीरु ।

ऋधंगया ऋधंगुताणमिठाः प्रज्ञानन्यक्षमुपयाहि विद्वास्स्वाहा ॥२०॥

अथ षष्ठः । अग्नेयी त्रिष्टुप् इदानीमग्निं विसृजति । हे अग्ने हि यस्मात्करणादिहास्मिन्दिने स्थाने वा अस्मिन्यज्ञे प्रथति प्रवर्तमाने सति होतारं देवानामाहातारं होमनिष्पादकं वा वा वां वयमवृषीमहि वृतवक्तः अग्निर्वै देव्यो होतीति श्रुतेः तस्मात्कारणाद्दत्तस्त्रमृधक् समृद्धं यथा भवति तथा अयाः यद्वा ऋधोतीति ऋधक् ऋधुवन्यज्ञं समर्थयन्सन् अयाः अयाक्षीः इष्टवानसि यज्ञं कारितवानसीत्यर्थः यज्ञेतिञ्चिलोपे ङकारस्य हान्दसं ह्वम् । उतापि च ऋधक् ऋधुवनेव अशमिठाः यज्ञप्रायश्चित्तं शमितवानसि विन्नशाप्तिं वा अक्रापीः स त्वमिदानीं यज्ञं प्रज्ञानन्यज्ञं समाप्तमवगहन् उपयाहि स्वगृहं गह किम्भूतस्यं विद्वान्यण्डितः स्वाधिकारं ज्ञानत्रित्यर्थः स्याहा तुभ्यं सुद्धतमस्तु ॥२०॥

देवा गातुविदो गातुं विद्वा गातुमित ।

मनसस्पत इमं देव यज्ञं स्वाहा वाते धाः ॥२१॥

अथ सप्तमः । वातदेवत्या विराट् मनसस्पतिदृष्टा । व्याख्यातापि [२. २१.] उच्यते । के मे शब्दे गीयते नानाविधैर्वैदिकशब्दैः प्रतिपाद्यत इति गातुर्यज्ञस्तं विदन्ति ज्ञानक्षीति गातुविदः तादृशा हे देवाः गातुं विद्वा अस्मदीयो यज्ञः प्रवृत्त इति विदित्वा गातुमित यज्ञं गह्यत यद्वा गातुं विद्वा यज्ञं समाप्तं विदित्वा गातुमित गाङ् गतौ गायते गम्यते यत्र स गातुर्नार्गस्तं गह्यत यज्ञं समाप्तं मवा यज्ञेन तुष्टाः सक्तः स्वकीयं मार्गं गह्यत । एवं देवानुक्त्वा प्रज्ञापतिमाह हे मनसस्पते अस्मदीपस्य मनसो षट् प्रेरणेन पालक परमेधर हे देव इममनुष्ठितं यज्ञं स्वाहा त्वदस्ते द्धामि त्वं च वाते धाः वायुर्न्ये देवे यज्ञं धेहि स्वापय ॥२१॥

a. यज्ञं यज्ञं गह्य यज्ञपतिं गह्य स्वां योनिं गह्य स्वाहा ।

b. एष ते यज्ञो यज्ञपते सरुसुंत्तद्वाकः सर्ववीरुस्तज्जुपस्य स्वाहा ॥२२॥

अथाष्टमः । यज्ञदेवते पशुः । यज्ञं विसृजति । हे यज्ञ त्वं यज्ञं गह्य स्वप्रतिहार्यं यज्ञनामकं विसृं गह्य यज्ञपतिं यज्ञमानं गह्य फलप्रदानेन यज्ञमानं प्राप्नुही-

न्ययं स्वां योनिं गृह स्वनिष्पत्त्ययं स्वां योनिं स्वकारणभूतां वायो क्रियाशक्तिं
 गृह द्रव्य देवता च यद्यन्य योनिं सर्वात्मा तमिति भावः स्वाहा सुष्ठुतमस्तु ॥
 अथ नवम सनिष्ठयज्ञमन्त्रः । यद्यपतिदेवतम् हे यद्यपते यजमान एषोऽनुठीयमा-
 नो यजस्ते तव तद्दीपोऽस्ति । कोट्यः सहनूत्रावाकः मूत्रावाकैः स्तोत्रैः मद्दि-
 तः । तथा सर्ववीरः सर्वे वीरा यस्मिन्म तथा सोमः पशुः सवनयिचरुपुरोडाशा
 वीरा उच्यते ते मद्दितः य ईदृशस्तु यं नुपस्व फलभोगेन तेवस्व स्वाहा सु-
 ठुतमस्तु ॥ ७७ ॥

- १११ a. मादिर्भूता पदाकु । b. उरुहृदि राज्ञा वरुणाद्यस्मिन् सूर्याय पन्था-
 मन्त्रैतवाऽऽ । अपदे पाद्वा प्रतिधातत्रेः कृतापयत्ता इदयाविभञ्चित् ।
 c. नमो वरुणायाभिष्टितो वरुणास्य पाशः ॥ २३ ॥

सा* [१० ८ १३] कृताविषाणामेत्सने चाद्यान्ने प्रास्यति मादिर्भूरिति । यज-
 मानकृन्मन्थं मृगशृङ्ग मध्ये यदा मेजन्ना चेत्युभे विन्त्रस्य चाद्यान्ने क्षिपेत् ॥ रज्जु-
 दैवतम् हे रज्जो त्वमादि सर्षो मा भूः पदाकुः अन्नगरः सर्षविशेषः सोऽपि मा
 भू ॥ सा* [१०. ८ १५.] उरुहृद्दीति वाचयतीति । अथभवाय त्रिगामिपुरध्वयुञ्जात्वा-
 त्ममर्मायम्ब प्राङ्मुख यजमानं वाचयेत् ॥ वरुणदिवत्या त्रिटुप् शुन श्रेयददा । उ-
 श्रद्वाऽव्यशरणो वरुण एव राजा सूर्याय अन्वेतत्रै पद्ययै चतुर्वी सूर्यम्वान्वेतुमनु-
 क्रमेणान्वरु गच्छे ह्रि यन्मात उरु विम्तीर्णं पन्थां पन्थानं मार्गं चकार ह्य अपदे
 नास्ति पदं यस्मिन्त्र दत्तं पदं प्रतिमुद्रित न भवति तस्मिन्नतरिक्षे मार्गं कृतवा-
 नित्ययं । तस्माद्मन्त्राकृमापि अत्रेदं तरिक्षे पाद्वा प्रतिधातत्रे पाद्वा निक्षिप्तं विभ-
 षित्वास्मिन् मार्गं कृ. कर्तुं स्तुतननाय मार्गं कर्तुं चित्त्वयं कर्तुं तद्ददित्वेन न-
 दि श्रयो नुः अउभाव (४.) आर्ष. । किं च णो वरुणा अनापि च इदवाविध-
 च्छिदपयत्ता इदय प्रियति मर्माभारणेन पीडयति इदयवित नदिवृतिप्रयान्वादि-
 ना [पा* ६ ३ ११६] धिप्रक्षे व्यथी परे इदयस्य दीपः तस्य इदवाविध प्रिमुन-
 स्यापि अयदित्ता चित्प्रद्वाऽऽर्षे निन्दकस्यापि तिरस्वर्ता विमुनान्येवा पायः
 कारिणामित्ययः । ईदृशो वरुणोऽभवाय मार्गं ददाचित्त्वयं । अन्वेतत्रै प्रतिधा-

तत्र अनुपूर्वादिषाः प्रतिपूर्वाद्घातेश्च तुमर्थे सेमेनित्यादिना [पा० ३ ४ १] क्रमा-
त्तवैतवैप्रत्ययौ ॥ का० [१० ८ २१] नमो वरुणायिति वाचयत्यपोऽवक्रमयन्निति ।
अवभृवन्नानार्थमयः प्रवेगयन्यन्नमानं वाचयेत् ॥ वारुणं यजुः वरुणस्य पाणोऽभि-
ठितः आक्रान्तस्तस्मान्न वन्धनक्षमस्तस्मै वरुणाय नमो नमस्कारोऽस्त्विति शेषः
॥ २३ ॥

अग्नेरनीकमप आविवेश्यायां नपात्प्रतिरक्षन्नसुर्यम् ।

दमे-दमे समिधं यक्ष्यन्ने प्रति ते जिह्वा घृतमुच्चरण्यत्स्वाहा ॥ २४ ॥

का० [१० ८ २२] प्रास्य समिधं चतुर्गृहीतिनाभिजुहोति अग्नेरनीकमिति । अ-
प्सु समिधं प्रक्षिप्य चतुर्गृहीतिनाह्येन तदुपरि जुहुयात् ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप्
अग्नेरनीकमिति परोऽक्षलिङ्ग समिधं यक्ष्यन्ने इति प्रत्यक्षलिङ्गमेकस्मिन्वाक्ये त-
संगतनतो यद्ब्रह्माद्याक्षरेण योज्यम् । हे अग्ने यस्य तवाग्ने, अद्भनशीलस्य सतो
ऽपांनपात्संज्ञमनीकं मुसमप उदकान्याविवेश आभिमुष्येन प्रविवेश हे अग्ने स
त्वं दमे दमे तत्तद्यज्ञगृहे असुर्यमसुरैः कृत यज्ञविघ्नं प्रतिरक्षन्निवर्तयन्सन् समिधं
समिन्धनसाधनं घृतं यज्ञं यत्र संगतं कुरु यजति. संगतीकरणार्थः शपो लुकि
लटि इत्यन् घृतमात्मनगतं कुर्वित्यर्थः सतोऽनन्तरं ते तव जिह्वा इत्यान्ता घृतं
प्रति उच्चरण्यत् उच्चरतु उच्यतास्तु स्वाहा सुहुतमस्तु । दमे-दमे इति वीप्साश्च-
नेधविषया तत्र हि नानाधर्मयान्यहानि भवन्ति । उत्पूर्वाच्चरतेलीडर्येऽन्यत्प्रत्यय
श्रीणादिकः ॥ २४ ॥

समुद्रे ते रुदयमस्त्वत्तः सं त्वा विश्रत्वोपधीकृतायः ।

यशस्यं त्वा यशसते सुतोतैर्ना नमोवाके विधेम यत्स्वाहा ॥ २५ ॥

का० [१० १. १] समुद्रे तदइति इन्द्रोपसुम्भं प्रावयतीति । गतसारः सोम इ-
न्द्रोपसुम्भं पूर्णं कुम्भमसु क्षिपेत् ॥ सोमदेवत्या विराट् दशाक्षरचतुःषादा । अन्ते
वर्तमानो यद्ब्रह्मा रुदयेन संवध्यते हे सोम यत्ते तव रुदयं समुद्रे अप्सु समुद्र-
समानान्तु अप्सु वडलोदकेषु अत्तमर्थे तिष्ठते वर्ततइति वा शेषः तत्र त्वां ग-
मयामीति शेषः तत्रस्यं त्वा त्वामोपधीरोपधयः संविशन्तु उत अपि च आपो ज-

लानि त्वां संविशन्तु । किं च हे यज्ञपते यज्ञस्य पालकं सोम यज्ञस्य सूतोक्तौ
शोभनवचनोच्चारणो नमोवाक्त्रि नमसोऽवाक्त्रि नमस्कारवचने च त्वा त्वां विभेम
स्वापयामः विधतिः स्थापनार्यं स्वाहा सुङ्गामस्तु ॥ २५ ॥

देवीराय ह्य वो गर्भस्ताऽ सुप्रीताऽ सुमृतं विभृत ।

देव सोमैप ते लोऽस्तस्मिञ्छं च वद्व परि च वद्व ॥ २६ ॥

का* [१० १-२] देवीराय इति त्रिमूर्त्योपतिष्ठत इति । ऋग्यजुस्सं मुक्त्रोप-
स्वान् कुर्यात् ॥ अष्टात्रिंशदक्षरत्वात्पङ्क्तिर्वृहती वा पूर्वार्धमन्वेवतमुत्तरार्धं सोमदे-
वतम् हे देवीर्देव्यः हे आपो वो युष्माकनेप सोमो गर्भस्थानीयः तं तादृशं सोमं
यूय विभृत धारयत । किम्भूतं तं सुप्रीतं शोभनप्रीतियुक्तं साधुतर्पितं वा तवा
सुमृत सुपुष्टम् । इदानीं सोमं वदति हे सोम हे देव दीप्यमान ते तव ह्य ब्र-
ह्मलक्षणां लोकरुः स्थाने तस्मिन्नवस्थितः सन् त्वं शं वद्व वद्व शं सुप प्रतिप्रा-
पय परिवद्व च परिवद्व निवर्तय अस्मत् सर्वा आर्त्तारिति जेयः तस्मिन्न. शं
चेधि सर्वाभ्यश्च न आर्त्तिभ्यो गोपयिति श्रुतिः [४.४ ५ २१] वद्वतेलीः मध्यमै-
कवचने ताडि शपि लुते त्रपं वद्वेति ॥ २६ ॥

a अत्रभूय निचुम्पुण निचेरसि निचुम्पुणाः । अत्र देवैर्देवसूतनेनैऽधा-
सिप मव मर्त्यैर्मर्त्यकृत पुरुराव्यो देव रिपस्याहि ॥ b द्वानाऽऽ त्मि-
दसि ॥ २७ ॥

का* [१० १-३] अत्रभूयेति मञ्जयतीति । ऋग्यजुस्सं ब्रह्मे प्रवेशयेत् ॥ यज्ञदे-
वतम् । अथाचीनानि पात्राणि ब्रह्ममये श्रियन्ते यस्मिन्ब्रह्मिणे सोऽयभूयः त-
त्सप्रोधनं हे अत्रभूय त्वं निचुम्पुण नितरां मन्दं गह् रुपि मन्दायां गताविति
धातोः । यद्यपि त्वं निचेरसि नितरां चरणशीलोऽसि तथाप्यत्र निचुम्पुण (७)
नितरां मन्दं गह् । किं प्रपन्नमिति चेत् उच्यते देवैर्घातनात्मकैस्मदीयैरिन्द्रि-
यैर्देवसूतं देवेषु रुचिःस्वामिषु कृतमेनः पापं यदस्ति तद्व्यपासिपं ब्रह्मेऽवना-
तवानास्मि । देव. सुरे धनं रासि देवनात्यातमिन्द्रियमित्यभिधानात् । तथा म-

त्यमनुष्यैस्मात्सहायभूतैर्ऋषिभिर्मर्त्यकृतं मर्त्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमवज्ञा-
 त्वं यदेनोऽस्ति तदप्यहमवायासिपमित्यनुवर्तते इदमस्माभिः परित्यक्तमेनो यथा
 वां न प्राप्नोति तथा हे यज्ञ मन्दं गृह्णीति भावः । किं च हे देवावभृवाख्य यज्ञ
 रिपः वधात् पाहि अस्मान्प्रालय रिप वधे द्विप् किम्भूताद्विपः पुरावाः पुरु
 वद्ध विरुद्धं फलं राति ददातीति पुरावा रा दाने आतो मनिन्नित्यादिना [पा°
 ३.२.७४.] वनिप् विरुद्धफलदायी वयस्त्वत्प्रसादादस्माकं मा भूदित्यर्थः ॥ का° [५.
 ५.३५.] आहवनीये समिदाधानं देवानां समिदसीति । स्नानान्तरमाहवनीयमे-
 त्य तस्मिन्समिधं दद्यात् ॥ अग्निदेवतं यज्ञुः । देवानां संवन्धिनी समित् इन्धनम-
 सि यद्वा देवभूतानामस्माकं समिन्धनं भवसि ॥ २७ ॥

VIII. एजंतु दशमास्यो गर्भो ज्ञायुणा सह । यथायं वायुरेजति यथा समुद्र
 एजति । एवायं दशमास्योऽग्रसंज्ञायुणा सह ॥ २८ ॥

इतः परमनूवन्ध्यायां गर्भिण्यां प्रायश्चित्तं कथ्यते ॥ ॥

का° [२५.१०.७.] निरुद्धमाणामभिमन्त्रयत एजतु दशमास्य इति । यद्यनूवन्ध्या
 वशा गर्भिणी स्यात्तदा विशसने मातुः सकाशात्पृथक्क्रियमाणां गर्भमभिमन्त्रयत ॥
 अत्रसानत्रययुक्ता गर्भदेवत्या मरुत्पाङ्क्तिः अष्टाक्षराः पद् पादा यस्याः सा मरुत्पा-
 ङ्क्तिः । गर्भः ज्ञायुणा सह एजतु एज कम्पने ज्ञायुर्गर्भविष्टनं तेन सह कम्पतां
 चलतु । किम्भूतो गर्भः दशमास्यः दश मासा जाता यस्य सः दशमासकालावह्नि
 इव चलन्वित्यर्थः । कथं चलतु तत्राह यथा येन प्रकारेणायं वायुरेजति चलति
 यथा च समुद्र एजति एतौ हि सदा कम्पनशालौ । एवेति निपात एवमर्थे ए-
 वमयं दशमास्यः संपूर्णावयवो गर्भो ज्ञायुणा सह अस्तु संसताम् निर्गह्नुत यद्य-
 प्ययं गर्भो दशमास्यो नास्ति तथापि संपूर्णस्येव निर्गमनमाशास्यते तमेतदप्यद-
 शमास्यं सत्तं ब्रह्मणोव यज्ञुषा दशमास्यं करोतीति श्रुतेः [४.५.२.४.] । संस अ-
 धःपतने व्यत्ययेन परस्मैपदे शपो लुकि च कृते रुलूङ्गाभ्य इति [पा° ६.१.६८.]
 तिपि लुप्ति वावसानोऽस्ति [पा° ८.४.५६.] सस्य द्वे अनिदितामिति [पा° ६.४.
 २४.] नलोपे अडागमे च असादिति वृषम् ॥ २८ ॥

यस्यै ते यज्ञियो गर्भो यस्यै योनिर्हिरण्ययो ।

अङ्गान्यङ्गता यस्य ते मात्रा सनञ्जीगमा स्वाहा ॥२१॥

का* [२५ १० ११] अवदानान्यनुजुहोति यस्मै तद् इति । वशावदानानि कु-
ता गर्भरतां जुहुयात् ॥ वशादिव्रतयानुष्टुप् हे वशे यस्यास्ति तत्र गर्भो यज्ञियः य-
ज्ञार्हः यस्यै यस्याञ्च तत्र योनिर्हिरण्ययो सुवर्णमयी ऋष्यित्यादिना [पा* ६ ४ १०५]
इति निपातः सुवर्णमयी मन्त्रेण क्रियत इत्यर्थः तादृशो त्वां गर्भेण संगमयामीति
जेष । यस्य गर्भस्याङ्गान्यङ्गता कृ कोटिल्ये कृ कुरेश्छन्दसीति [पा* ७ २ ३१.]
कुरादेशो निष्ठायामकुटिलानि अत्तापिठतानि तं गर्भं मात्रा जगन्यान्वन्ध्यालज-
णया समञ्जीगमं संगमयामि गमेर्ण्यन्तस्य लुटि चटि वृषम् स्वाहेति होमार्थः ॥२१॥

पुरुदस्मो विपुत्रप इन्दुरत्तमैर्हिमानमानज्ज धीरः ।

एरुपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदीपदापदी भुवनासु प्रवत्ता स्वाहा ॥३०॥

का* [२५ १० १५] स्वित्कृतमनुजुहोति पुरुदस्म इति । प्रचरण्यां सुचि प्र-
तिप्रस्थाता सर्वं गर्भरसमवदायाध्वर्युणा (10) स्वित्कृद्धोमे कृते सति जुहुयात् ॥
गर्भदैवत्यं यजु इन्दुव्रषेण गर्भः स्तूयते इन्दुः क्षोदनव्रषः सोमसदृशो (11) गर्भो
महिमान मरुत्वमानज्ज व्यतीकरोतु अज्जतेर्व्यतीकरणावस्य लिटि वृषम् तस्मा-
नुद्दिदरुन् इति [पा* ७ ४ ७१.] इति नुटागमः । विशेषणैर्महिमानमारु कोदृश
इन्दुः पुरुदस्मः पुरु दस्म यस्य वज्रदानयुताः विपुत्रपः वज्रव्रषः अत्तहृदरे स्वितः
धीरो मेधावी एवंभूतं महिमानमानज्जैत्यर्थः । एवं महिमवतो गर्भस्य मातरमनु-
वन्ध्यां भुवना भुवनानि भूतज्ञातानि अनु प्रवत्तां प्रस्थातां कुर्वन्तु । विशेषणैः
प्रस्थातिमारु कोदृशीम् एरुपदीमेकं पदं यस्यास्तां वयसैरुपदपुताम् (12) द्विप-
दी वयसा अङ्गेन द्विपदपुताम् त्रिपदी त्रीणि पदानि यस्यास्तामुपपदोमेरिप-
दीम् चतुष्पदी पदीसंपन्निचतुर्भिः पाद्विंशति चतुःपादयुताम् अष्टापदी स्वपादिर्गर्भ-
पादिश्चाष्टपादयुताम् एवंभूतां वशां गणयित्वा भूतान्यनुप्रथत्तामिति संवन्धः । स्वा-
हा शुद्धानस्तु ॥३०॥

मरुतो यस्य हि क्षयं पाया दिवो विमरुताः । स सुगोपातमो जनः ॥३१॥

का० [२५ १० १८] समिष्टयजुरक्ते शामित्रं एव जुहुयात्तिष्ठन्मृत इत्यस्वाहा कृत्येति । समिष्टयजुर्होमान्ते शामित्राग्नाविव स्वाहातेन मत्नेणोत्तीप्रवेष्टित गर्भं जुहोति मत्नान्ते स्वाहाकारमनुचार्यं जुहुयादित्यर्थ ॥ मरुदेवत्या गात्रो गोतम दृष्टा (13) । हे दिवा विनरुस विशिष्ट मरुो येषा ते तुलोऋमत्रन्धिना वि शिष्टेन मरुसा तेजसा युक्ता यद्वा विशिष्ट मरुति पूजयति ते विमरुस तुलो कस्य पूजयितारो हे मरुतो यस्य यजमानस्य क्षेत्रे यज्ञगृहे वृष पाय सोमपान मुख्य वा पाने जपो लुक् पित्रादिशाभावश्च ह्यन्दस सहिताया दीर्घ अचोऽत स्तिष्ठ इति [पा० ६ ३ १३५] सूत्रेण । हि निश्चित स ज्ञान यजमानाख्य सुगोया तम गोपाप्रतीति गोया रक्षक अत्यत जीभनो गोया यस्य स सुगोपातम यु ष्मदुमाना भय नास्तौत्यर्थ ॥ ३१ ॥

मही खौ पृथिवी च न इम यज्ञ मिमिक्षताम् । पिपृता नो भरीमभि ॥३०॥

का० [२५ १० १८] मही खोरित्यङ्गैरभ्युह्यतीति । शामित्रे क्षित गर्भमङ्गैरि श्शक्षेत् ॥ द्वावापृथिवीदेवत्या गात्रो मेधातिविदृष्टा ॥ मही मरुती खो तु लोऋ पृथिवी भूलोऋ नोऽस्माकमिम यज्ञ मिमिक्षत मिह सैचने सन्धत्त सेतुमिक्षता स्वैः स्वैर्भगि पूरयतामित्यर्थ । भरीमभि भरणोर्हिरण्यप्रमुधान्यादिभि स्वै स्वैर्भगिर्नोऽस्मदीय गृह पिपृता पूरयताम् ॥ ३२ ॥ ॥ इत्यग्निटोमत्वा स माता ॥ ॥

IX. a आतिष्ठ वृत्रहृन्त्यं युक्ता ते व्रक्षणा रुरी ।

अर्वाचीन सु ते मनो ग्राजा कृणोतु वधुना ॥

b उपयानगृहीतोऽसोन्द्राय वा पोटशिनै ।

c रूप ते योनिस्त्रिंशाय वा पोटशिनै ॥३३॥

अथ पोटशी अग्ने पवस्वेत्यम्नात्प्राक् [३०] ॥ ॥ का० [१२ ५ २] प्रात सजने ऽतिप्राक्षान्गृहीत्वा पोटशिन एादिरेण चतु सतिनातिष्ठ युक्त्वा ह्येति वेति । प्रात सजने आश्रयणयज्ञानन्तराग्नेमतिप्रादानादाय चतु ऋषेण एादिरेल्लूख लैनातिष्ठ युक्त्वा ह्येति मत्नयोरन्वतरण सोपवामेन पोटशियद् गृहीयात् ॥

इन्द्रदेवत्यानुदुष्योतमदृष्टा (13) । हे वृत्रहन्निन्द्र ते तव रुरी हरितवर्णावद्यौ
 व्रक्षणा व्रीचिनक्षणेन इन्द्रागहेत्यादिमन्त्रेण युता रवे सयुतौ अतस्त्वं स्वमातिष्ठ
 आरोह । इन्द्राख्यान श्रुत्यास्मन्नियोजनकाल (14) प्राप्त इति मन्त्राद्यौ स्वयमेव
 रवे युनामि इति युता इत्युक्तम् । किं च यावा सोमभिषवपापाणां ते तव रु-
 घाटस्य मनोऽर्धाचीनमस्मद्यशाभिमुख सु कृणोतु सुतरां करोतु केन वमुना
 वयुरिति वाङ्मामु [निष० १ ११] पठित वाचा श्रवणीयेन सोमाभिषवशब्देन ॥
 हे सोम त्वनुपयामेन गृहीतोऽसि षोडशिनो षोडश स्तोत्रमस्यास्तीति षोडशी
 तस्मै इन्द्राय वा वा गृह्णामीति शेष ॥ सादयति हे ग्रह एष ते योनि स्थानं
 षोडशिनोऽइन्द्राय वा सादयामीति शेष ॥ ३३ ॥

X a गुह्या हि वेणिना रुरी वृषणा कक्ष्यप्रा ।

अथ न इन्द्र सोमया गिरामुपश्रुति चर ॥ b c = ३३ b c ॥ ३४ ॥

द्वितीयो ग्रहणमन्त्र । इन्द्रदेवत्यानुदुष्यमुहन्दोदृष्टा । हे इन्द्र हि निश्चितं
 रुरी हरितवर्णौ तदीयावद्यौ गुह्या रवेन सयोजय कीदृशी रुरी केशिना प्रल-
 म्बकेसरो तवा वृषणा वृष सेचने वृषणौ कर्षितारौ सेतारौ तरुणौ वा पूर्व-
 स्य निगमऽइति [पा० ६ ४ १] दीर्घाभाव तया कक्ष्यप्रा कक्षे भव कक्ष्य अश्व-
 सनाह्वरञ्जु वक्ष्य मध्यमन्थन प्रात पूरपतस्तौ कक्ष्यप्रौ सूलावपवावित्यर्थ ।
 अथानतर र्वारोहणानतर हे इन्द्र सोमया सोमपान कुर्वन्तोऽस्मदीयानां गि-
 रामृग्यु सामलक्षणाणां वाचामुपश्रुतिमुपश्रवण चर गह प्राशुहि अस्मद्विः शृ-
 ष्वित्यर्थ वाच श्रुत्यास्मद्गृह्णामहेत्यर्थ ॥ उपयाम एष ते एते व्याप्यति । अथे-
 त्यत्र साहिताया दीर्घ ॥ ३४ ॥

XI a इन्द्रमिदरी वरुतोऽप्रतिमृष्टशप्तम् ।

अयोषां च स्तुतीह्यं यज्ञ च मानुषाणाम् ॥ b c = ३३ b c ॥ ३५ ॥

षोडशेऽहं तृतीयो मन्त्रप्रिमन्त्र आश्रयणादेन्द्रमिदरीऽइति गृह्णिविति कठ-
 सृजोते । इन्द्रदेवत्यानुदुष्योतमदृष्टा । इत् एतर्वे रुरी हरितवर्णावद्यौ शयी-
 णां स्तुतीह्यं वासिष्ठादीनां मुनीनां स्तुतिसमीप इन्द्रमित् इन्द्रमेव वरुतः प्राप-

यत । च पुन मानुपाणा यत्रमानाना यत्रनुप यत्रसनीपि च हरी रुद्र वदत ।
किम्भूतमिन्द्रम् अग्रतिष्ठृष्टशवसम् प्रतिधर्षयितु पराभवितु शक्य प्रतिष्ठृष्ट न प्रति
धृष्टमग्रतिष्ठृष्ट शवो वल यस्य सोऽग्रतिष्ठृष्टशवास्तम् ॥ उपयाम एष ते इति
व्याख्याति ॥ ३५ ॥

XII यस्मान्न ज्ञात परीऽग्रन्योऽग्रस्ति य आविवेश भुवनानि विद्या ।

प्रजापति प्रजाया सर्राणाह्वीणि ज्योतीषि सचते स षोडशी ॥ ३६ ॥

का° [१२ ५ १३] उपस्थायैन यस्मान्न ज्ञात इति । षोडशग्रहमुपतिष्ठत् ॥ इ
न्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् विवस्वदूटा । परत्रक्षत्रेण षोडशी स्तूयते यस्मात्पुरुपादन्य
व्यतिरिक्त पर उत्कृष्टो देवादिर्जात सभूतो नास्ति न विद्यते यश्च विद्या वि
द्यानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि आविवेश अर्थाभिष्टेयण प्रविष्टवान् स
प्रजापति स्वोत्पन्नप्रजापालरुह्वीणि ज्योतीषि अग्निवापुसूर्ध्वलक्षणानि तेजामि
विषयज्ञापकानि सचते सेवते स्वतेजसा तज्ज्योतिषामुज्जीवन करोतीत्यर्थे येन
सूर्ध्वस्तपति तेजसेद् इत्यादिश्रुते यदादित्यगत तेजो जगद्वासयतेऽपिलम् । यच्च
न्द्रमस्ति यस्मात्ते तेजो विद्धि मामकनिति स्मृतिश्च [भग° गी° १५ १२] । किम्भूत
प्रजापति प्रजाया सर्राणा प्रजात्रेण सम्ययममाणा । तवा षोडशी षोडशकला
त्मकलिङ्गशरीरोपहित स एव सर्वव्यवहाराश्रय इत्यर्थे य सर्वेषु भूतेषु तिष्ठ
न्नित्यादिश्रुते ॥ ३६ ॥

a इन्द्रश्च स्रष्टारुणाश्च राजा तौ ते भज चक्रतुरग्रः कृतम् । तौ रुरुहमनु
भज भजयामि वाग्देवी जुषाणा सोमस्य तृप्यतु । b सृष्ट प्राणिन् स्वा
ह्वा ॥ ३७ ॥

का° (15) इन्द्रश्च स्रष्टा इति भजयामिति । षोडशग्रह भजयेत् ॥ इन्द्रवरु
णदेवत्या षोडशदेवत्या वा त्रिष्टुप्यनुस्ता शत्वपादो द्वादशाणी सृष्ट प्राणिनि
षु विवस्वदूटा । हे षोडशग्रह तौ देवौ इन्द्रावरुणो ते तव एत सोममग्रे
प्रयम भज चक्रतु । तौ को इन्द्रो वरुणाश्च चकारो समुद्ये किम्भूत इन्द्रः स
ष्ठाः परमेश्वर्युक्ता धात्रेयपयानीत्यर्थे किम्भूतो वरुणा राजा राजसूयमाजी राजा

वै राजसूयेनेद्वा भवति सखाद्वाजयेनेति श्रुतेः [११ १ १३] । तपोरिन्द्रावरुणा-
योः संवन्धिन भक्षनानु पश्चात् अह भक्षयामि सोम पिबामि । जुयाणा मदीयेन
भक्षेण सैवमाना वाग्देवी सरस्वती प्राणेन प्राणदेवतया सह सोमस्य तृप्यतु
सोमेन तृप्ता भवतु तृप्यमानां करणे पत्नी वेति (16) सोमशब्दात्पठो । स्वाहा
सुहुतमस्तु ॥३७॥ ॥ इति षोडशियागः संपूर्णः ॥ ॥

VIII. a अग्ने पवस्व स्वयो अस्ने वर्चं सुवीर्यम् । द्यद्भयं मयि पोषेम् ॥

b उपयानगृहीतोऽभ्यग्नेयं वा वर्चसे । c ह्य ते योनिर्गग्नेयं वा धर्च-
से । d अग्ने वर्चस्त्विन्वर्चस्वांस्व देवेषति वर्चस्वानहं मनुष्येषु भूया-
सम् ॥३८॥

अथ द्वादशारुमन्त्रा ॥ ॥ का' [१२-३ १-२] पृथः पडरुस्तत्रातिग्राह्यप्रहणां
अहो पूर्वग्ने पवस्वोत्तिष्ठन्नदृशमित्यन्वदमेकैकम् [६] अग्ने वर्चस्त्विन्द्रोऽग्निष्ठ
सूर्यं आग्निष्ठेति भक्षणं यजनानिरिति । अस्ति अग्निपृथः पडहात्याः क्रतुः स तु
पाद्भिरुहोभिर्निष्प्राणः तत्र पूर्वस्मिन्नरुह्ये क्रमेणाग्ने पवस्वेत्यादिभिर्नक्षत्रेतिद्या
स्यान्प्रहान्गृहीतात्तैवाग्ने वर्चस्त्विन्वर्चस्वांस्व देवेषति वर्चस्वानहं मनुष्येषु भूया-
सम् ॥ तत्र प्र
धनो धया अग्ने पवस्व । अग्निदेवत्या भावत्रो वैशानसदृष्टा आसी सन्नापीं धा-
दौ ह्या यशुरता उपयान ह्य तग् इति द्वे पशुयो । हे अग्ने वमस्ने अस्मासु सु-
वीर्यं शोभन वीर्यं यस्मिन्सादृशं शोभनसामर्थ्येपित वर्चो ब्रह्मवर्चसं पवस्व पव
(17) मत्पर्यं अक्षभूतपर्यं गमय प्रापय । सुपां सुनुगिति [पा' ७ १ ३३] विभ-
क्तो शेषादेशे अस्ने इति रूपम् । विभूतत्त्वन् स्वपाः अय इति कर्मनाम [निष'
२ १] शोभनान्यप्राप्ति यस्य स स्वपाः सुवर्मा । एवमृचिभिः सह संग्रार्थं स्वयं
पाचने मयि यजनानि रयिं धनं दधत् धारयन्त्याययन्सन् पोष पुष्टिं पुत्रपत्यादिवृ-
द्धिं पवस्व प्रवर्तयति संवन्धः ॥ उपयानयतीत्युपयानो यरुः हे सोम तेन त्वं गृ-
हीतोऽसि हे यरु वर्चसे वर्चस्त्विने तज्जस्त्विनेऽग्ने त्वां गृह्णामीति शेषः । साद-
यति ह्य परप्रदेशस्तत्र योनिः स्वानं वर्चस्त्विनेऽग्ने त्वां सादयामीति शेषः ॥
भक्षणमन्त्र' । हे वर्चस्त्विन्वाशिष्टतेजोयुक्त हे अग्ने त्व देवेषु इन्द्रादिषु मये वर्च-

न्वाननिर्दिष्टिमानि अनन्वन्प्रमादाद्दहनमि मनुष्येषु मये वर्धन्वान्प्रक्षुब्धवर्धतम-
पन्नो भूयान भवियन् ॥३८॥

XIV a उ॒नि॒ठ॒न्नो॒न्नना॒ म॒रु॒ षी॒त्रो॒ षि॒त्रेऽ॒श्रये॒प्रः । सो॒ने॒नि॒न्द्र च॒नू॒ सु॒तन् ।

b उ॒प्र॒ान॒गृ॒ह्णा॒तोऽ॒ग्नि॒न्द्राय॒ वी॒त्रे॒ने । c इ॒ष्ट॒ ते॒ षो॒नि॒रि॒न्द्राय॒ वी॒त्रे॒ने ।

d उ॒न्ना॒ग्नि॒टो॒ग्नि॒टस्त्व॒ द्वे॒षव॒न्प्रा॒ग्नि॒टोऽ॒द्द॒ मनु॒ष्येषु॒ भू॒यानन् ॥३९॥

द्वितीयाऽग्निप्राक्षयक्षणम् । इन्द्रदेवत्या गात्रो रुरुन्तुतिदृष्टा (18) यन्तु
रुत्ता । हे इन्द्र वनात्रना वनेन मरु उनिठमुन्मडाददहन्तन् षित्रे हनू नामि
के वा अश्रयेषु द्वेषु कथ्यते कथ्यन्तवानासि वि स्वा सोन षीत्रो षीत्रो न्नाद्या-
दश्रयेति [पा० ७ १ ३१] निप्रात । किन्तु नोन चनूनुत (19) चन्वानमिषव-
षवर्धनिषु सुतनमिषुतन् सोनपान कृत्वानिर्दृष्यवशात्त्रानि कथ्यन्तवानित्यर्थ ॥ हे
ग्रह वनुप्रानगृह्णातोऽग्नि श्रोत्रेण वन्दते इन्द्राय वा गृह्णामि । सादयति इष्ट
ते षोनिः श्रोत्रेणऽइन्द्राय वा सादयामि ॥ मक्षणम् । हे इन्द्र हे श्रोत्रिठ श्रो-
त्रो वन्दन्मन्वान्तीन्द्रोन्वाग्नि अन्नापित्यादिना [पा० ५ ७ १०१] विनिप्रत्यय अन्व-
त्तनोत्रन्वी श्रोत्रिठ अतिगायने तनप्रिठनाविति [पा० ५ ३ ५५] इठन्प्रत्यय वि-
न्तनोर्नुगिति [पा० ५ ३ ६५] इठानि परे विनिन्तोप टिन्तोपश्च तत्त्वोपननो-
त्रिठ अतिवन्नुक्तं च यथा देवेषोत्रिठोऽग्नि इष्ट मनुष्येषु मयेऽह्नोत्रिठोऽग्नि-
वन्तो भूयानन् ॥३९॥

XV. a अ॒र्ध॒न्नन॒न्व॒ के॒न॒त्रो॒ वि॒ र॒श्नरो॒ त्र॒नोऽ॒ग्निः॑ । धान॒त्तोऽ॒श्रयो॑ यथा

(20) ।

b उ॒प्र॒ान॒गृ॒ह्णा॒तोऽ॒ग्नि॒ त्र्या॒य॒ वा॒ ध्रा॒ज्ञाय॒ । c इ॒ष्ट॒ ते॒ षो॒

नि॒ त्र्या॒य॒ वा॒ ध्रा॒ज्ञाय॒ । d सूर्ये॑ श्रा॒ग्नि॒ट् श्रा॒ग्नि॒टस्त्व॒ द्वे॒षव॒न्प्रा॒ग्नि॒टो

ऽद्द॒ मनु॒ष्येषु॒ भू॒यानन् ॥४०॥

तृतीयाऽग्निप्राक्षयम् । सूर्यदेवत्या गात्रो प्रक्वत्पदृष्टा यन्तुत्ता । दर्शोर्नुडि
रुत्तो वेति [पा० ३ १ ५०] चरुदोशे ऋशोऽडि गुणा र्ति [पा० ७ ४ १६] उ
त्तैरुपयने अर्शनिनि प्राप्ते गीटो रुडित्तिर्भाषा वडन् हन्तोति [पा० ७ १

६-८] दृशेरुत्तरस्य नित्रादेशस्यानो (21.) त्वागनो धातोर्गुणानावग्रहान्दसः अद्-
 धनिति इयन् कर्माणि लाडि प्रयत्नयुत्प्रवृत्तवचनत्वात्तु द्रष्टव्यमदृश्यत्वे । वी-
 ल्यप्रसर्गोऽदृधनित्यनेन संबध्यते केतुरिति प्रज्ञानान्तु [निघं ३. १.] पठितम् अत्य
 सूर्यस्य केतवः प्रज्ञादेतवः सर्वप्रदार्थिज्ञानकृतो रश्मयः किरणा जनाननु सर्वप्रा-
 णिनोऽनुगता वि अदृश्यन् विशेषणादृश्यत्वं सूर्यकराः सर्वज्ञानानुगता व्यापका दृ-
 श्यस्यऽन्त्ययः तत्र दृष्टात्तः भ्राजतोऽन्त्ययो वङ्ग्यो यथा जनानुगता दृश्य-
 त्ते तद्वन् ॥ हे अद् त्वनुपयमेन गृहीतोऽसि भ्राजते दीप्यतेऽसौ भ्राजत्तस्मै सूर्याय
 त्वा गृह्णामि । सादयति एष तव योनिः भ्राजाय दीपाय सूर्याय त्वां सादयामि ॥
 नृतोयातिघ्राद्यभक्षणस्यः । अत्यसं भ्राजो भ्राजिष्ठः हे भ्राजिष्ठ अतिदीप्त हे सूर्य
 त्व यथा देवेषु भ्राजिष्ठोऽसि तवाद्दनाय मनुष्येषु भ्राजिष्ठोऽतिदीप्तनाम्भूयासम्
 ॥४०॥ ॥ इति द्वादशोऽङ्कः संपूर्णः ॥ ॥

XVI a उद् त्वं ज्ञातवैदंसे देवं वंरुत्ति केतवः । दृशे विद्याय सूर्यम् ॥

b c. = ४० b. c. ॥४१॥

का* [१३ २ ११] उद् त्वनिति यद्दृश्यदृश्यानि । गवानयनाप्यस्य संबत्सरस-
 त्रस्य विपुवत्रानके मध्येऽरुनि सौर्यप्रभूषान्मन्मार्हमतिघ्राद्यग्रहणं कार्यम् ॥
 मोही गायत्री देवदृष्टा पुनर्द्याव्यापते [७ ४१.] । त्वं तं प्रसिद्धं ज्ञातवैदंसे ज्ञाना-
 नां प्रज्ञानां ज्ञातारं ज्ञातव्रतं वा देवं देवनशीलं (22) सूर्यं केतवः प्रज्ञादेतवः
 किरणा ऽ आशु उद्दरुति उद्याचलाडुद्रमपत्ति । किरणं विद्याय पद्यर्वे चतुर्वी
 विद्यस्य दृशे दर्शनाय सर्वं जगद्द्रुमित्यर्थः ॥ उपयान एष ते व्याप्यति ॥४१॥

XVII आत्रिंश कल्पशं मरुता त्वां विशंस्त्विन्दं वः । पुनर्दृशो निवर्तस्य सा नः

सदृशं धुञ्चोह्योरा पर्यस्त्रतो पुनर्मात्रिंशतादृशेः ॥४२॥

का* [१३ ४ ११] रुविर्मानामोप्रयोत्तरे (23) द्रोणकल्पशमेनानाम्राशयत्वात्सि-
 त्तेति । गर्गात्रिंशतादृशरुने त्रिमुत्ये गोसदृशं दक्षिणास्ति तत्र सदृशसंख्यापूरु-
 णां रोरुणो धेनुनां रुविर्मानामोप्रयोर्नध्यस्यां (24) द्रोणकल्पशनाम्राशयेत् ॥
 गौदिवत्या मरुतादृशं कुमुद्विन्दुदृष्टा अटार्णयत्प्रादा । मरुतीति गोनाम [निघं

२ ११.] हे महि हे धेनो त्वं कलशं द्रोणकलशाख्यं पात्रमात्रिध आभिमुखेन
 प्राणं कुरु किं च हे धेनो इन्द्रवः सोमाः त्वा त्वामाविशन्तु द्रोणकल्मशस्याः सो-
 मास्यां प्रविशन्तु । किं च ऊर्जा विणिष्टरत्नेन पयोभूतेन सह पुनः अस्मान्प्रति
 निवर्तस्व । या त्वमेवं मया स्तुता सा त्वं नोऽस्माकं सहस्रं धुक्ष्व सहस्रसंख्यं
 धनं देहि यद्वा गवां सहस्रं यदस्माभिर्दत्तं तन्नोऽस्मभ्यं धुक्ष्व पुनर्देहि इकृतिदा-
 नार्थः । किं च त्वत्प्रसादाद्गुरुधारा बद्धपयोयुक्ता प्रपस्वती धेनुर्मा मां पुनराविश-
 तादागहत्रित्यर्थः तथा रयिः धनमपि मा मामाविशतात् ॥ ४२ ॥

इडे रत्ने कृष्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतिर्दिते सरस्वति महि विभ्रुति ।

एता तैःश्रम्ये नानानि देवेभ्यो मा सुकृतं द्रूतात् ॥ ४३ ॥

का* [१३.४.२०.] इडे रत्नऽइति दक्षिणेऽस्याः कर्णे यत्रमानो जपतीति । पू-
 र्वोक्ताया धेनोर्दक्षिणकर्णे यत्रमानो जपेत् ॥ गोदेव्या प्रस्तारपङ्क्तिः कुसुर्विन्दु-
 दृष्टा यस्या आद्यौ पादौ द्वादशाणौ अस्यावष्टाणौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः । इज्यते स्तू-
 यते इति इडा मनोर्दक्षिता तत्तुल्या । रमयतीति रत्ना । इज्यते यद्गुग्धं षोडशिति
 कृष्या इज्यते आइज्यते सर्वैरिति वा कृष्या । काम्यतऽइति काम्या मनुष्याणां
 खेतामु कामाः प्रविष्टा इति श्रुतेः । चन्दयत्याह्लादयतीति चन्द्रा । गुत दीप्तौ
 ग्योतयति प्रकाशयतीति ज्योता दकारस्य जः । अदितिर्ददीनानवपण्डिता । सर-
 स्वती सरतीति सरः क्षीरं तद्वती सर इत्युदकनाम सतीरिति [निरु* १.२६] या-
 स्कोतो उदकशन्देनात्र क्षीरमुच्यते । मही मद्ती । विविधं श्रूयते स्तूयतऽइति
 विभ्रुतिः । न कृत्तुं योग्या अग्या अकृत्तव्या । तासां संवोधनानि हे धेनो एव-
 भूते ते तव एता एतानि (२५) अतिशयगुणयुक्तानि नानानि एतेर्नानभिर्भि-
 क्षिता सती देवेभ्यः सुकृतं सुष्ठु करोतीति सुकृत् तं सुकृतं शोभनकर्मकारिणं
 मां त्वं द्रूतात् द्रूहि वद् अयं यत्रमानः पुण्यकर्तेति देवेभ्यो वदेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

XVIII a. वि न इन्द्र मृधां जहि नीचा पृह पृतन्यतः । योऽस्त्वांशः श्रिभिदा-

सत्यधरं गमया तमः ॥ b. आयामगृहीतोऽसीन्द्राय ता विमृधे ।

c. एष ते योनिर्दिन्द्राय ता विमृधे ॥ ४४ ॥

का० [१३ २ १७] ग्रहं गृह्णाति वि न इन्द्र वाचस्पतिं विश्वकर्मविति वेति ।
 मन्त्रामयनस्योप्राप्त्यै महाव्रतेऽह्नि प्राज्ञापत्ययशूपालम्भादूर्ध्वमैन्द्रग्रह्यदृणे मन्त्र-
 त्रमम् ॥ तत्राद्यः । इन्द्रदेवत्यानुद्रुप् शासदृष्टा (26) । हे इन्द्र नोऽस्माकं मूधः
 शत्रून्मंग्रामान्वा विजिहि विजेषिण नाशय । किं च पृतन्यतः नीचा यद् पृतनां
 मंग्रामं सेनां वा इहति ते पृतन्यति पृतन्यतीति पृतन्यतस्तान् सुप आत्मनः
 क्यजिति [पा० ३ १ ४] पृतनाशब्दात्प्राचि प्रत्यये क्यधरपृतनस्यऽर्चि लोप इ-
 ति [पा० ७ ४ ३१] टिन्लोपे शनृप्रत्यये च ङ्पन् पृतन्यतः सेनामिहृतः शत्रून्नीचा
 न्यभृत्तान्यह् निगृह्णीष युदादुपरतान्कुर्वित्यर्थः । किं च पश्चान्योऽस्मानभिदासति
 दसु उपत्ये उपत्यति तं शत्रुमधरं निकृष्टं तमो नरकं गमय प्रापय संहितायां
 दीर्घः ॥ हे ग्रह त्वमुपयमेन गृहीतोऽसि विजिहो मृतु संग्रामो यस्य तस्मै वि-
 मृषे विजिहृत्संग्रामव्रते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति इप तव घोनिः विमृदुण-
 विजिहृत्विन्द्राय त्वां सादयामि ॥४४॥

XIX a वाचस्पतिं विश्वकर्ममाणमृत्ये मनोज्ञं वजिऽश्रवा इवेम ।

स नो विश्वानि रुचनानि ज्ञोपदिश्यंभूरुवेसे साधुर्कमा ॥

b उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ।

c इप ते योनिर्विन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ॥४५॥

अथ द्वितीयः । विश्वकर्मदेवता त्रिद्रुप् शासदृष्टा (27) ईदृशमिन्द्रं वजि म-
 हाव्रतीयलक्षणाद्यविषये अग्यास्मिन्दिने वर्ष इवेम आरुष्याम किमर्भवृत्ये अय-
 नाथ रक्षणाय । किन्भूतं विश्वकर्माणां विश्वानि समस्तानि ज्ञादुत्पत्त्यादीनि क-
 र्माणि यस्य तम् । तथा वाचस्पतिं वाचां पान्थितारं वाचोऽधिपतिं तस्मादाङ्-
 रिन्द्रो यागिति श्रुतः । तथा मनोज्ञं श्रूतिं जयनाम मनसो श्रूयं जय इव
 जयो यस्य स मनोज्ञान् । स इदृश इन्द्रो नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि रुच-
 नानि आरुणानि अयसेऽग्रायादामृदो रक्षणाय वा ज्ञोपन् सुपताम् अस्मदा-
 र्जान साधु माधिति सेपताम् निहोऽडाटावित्यडागमे [पा० ३ ४ ३४] इतश्च लो-
 पः परस्मैपदविति [पा० ३ ४ ३०] तत्र इलोपे ज्ञोपदिति ङ्पन् । किन्भूतः सः

विद्यजन्मू विद्यस्य श सुप्त भवत्यस्मादिति विद्यजन्मू सापुर्णमा गोभनकर्मक
ता ॥ हे ग्रह उपयामगृहीतोऽसि विद्यकर्मणे सर्वकर्त्रे इन्द्राय वा गृह्णामि । सा
दयति एष ते पानि विद्यकर्मणे इन्द्राय वा सादयामि ॥४५॥

XX a विश्वकर्मन्हुविषा वर्धनेन त्रातारमिन्द्रमकृणोरवयम् । तस्मै विज
सर्जनमत पूर्वोरियमुग्रो विरुच्यो यवास्तत् । b c = ४५ b c ॥४६॥

तृतीयो मत्तविरुच्य । इन्द्रविश्वकर्मदेवता त्रिष्टुप् शासदृष्टा । हे विश्वकर्म
न्वर्धनेन वर्धमानेन वर्धयिषा वा हुविषा त्वमिन्द्र त्रातार जगतो रक्षकमवय
रुतुनशत्रुमप्रतिभट्ट चाकृणो कृतवानासि । तस्मै तादृशयिन्द्राय पूर्वोर्विश्व प्र
जा पूर्वं वसिष्ठाद्यां मनुष्या समनमत्त सम्यग्रता यवा पञ्चम्येवं वात्प्रत्यय य
या यत कारणात् अयमिन्द्र उग्र उर्ध्ववक्रो त्रिष्टुप् विष्टुप् कारिषु कारिषु याहू
यत इति विरुच्यश्च असदभूत् तस्माद्विश्वस्तस्मै नता इत्यर्थः । विश्वकर्मन् त्वद
वि सामर्थ्यादिन्द्रस्याय प्रभाव इति भावः ॥ उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥४६॥

XXI a उपयामगृहीतोऽस्यग्रये वा गायत्रहृन्दस गृह्णामि । b इन्द्राय वा
त्रिष्टुर्हृन्दस गृह्णामि । c विश्वेभ्यस्त्रा देवेभ्यो जगहृन्दस गृह्णामि ।
d अनुष्टुप्तेऽभिगर् ॥४७॥

कां [१० ५ १३ १५] अदाभ्य गृह्णत्यामिच्यं नियाभ्या पात्रि तम्मिन्मूर्त्तीं त्री
नभ्रूनप्रधायाप्ये वा गायत्रहृन्दसमिति प्रतिमत्तमुपयाम सर्वत्राविशेषादिति ।
यस्मिन्नौडुम्बरे पात्रि अग्रुर्गृहीतस्तस्मिन्दोतृचमसस्था निग्राभ्यास्तत्रा अय आनीय
तस्मिस्तिस्र सोमलता प्रक्षिप्याप्ये त्वेत्यादित्रिभिर्मत्त्रै क्रमेणादाभ्य ग्रह गृह्णति
मत्त्रे सोमन्मताप्रक्षेपो वेति केचित् उपयामगृहीतोऽसीत्येतन्नधि मत्त्रेधादाव
नुपजनीय सर्वशेषत्वादान्नस्येति सूत्रार्थः ॥ तत्र प्रथमो मत्त्रः । अदाभ्यदेवत्यानि
त्रीणि पत्नूपि देवदृष्टानि । हे साम त्वमुपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि हे ग्रह गा
यत्री हृन्दो यस्य ग्रहस्य त गायत्रीहृन्दस त्वामाप्येऽग्निप्रीत्यर्थं गृह्णामि ॥ द्वितीयो
मत्त्र उपयामेन गृहीतोऽसि हे ग्रह त्रिष्टुप् हृन्दो यस्य तादृश त्वमिन्द्राय गृह्ण
मि ॥ तृतीयो मत्त्र उपयामः जगतो हृन्दो यस्य तादृश वा हे ग्रह विश्वेभ्यो दे

त्रेभ्योऽर्थाय गृह्णामि । एवं मवनदेवताभ्यो वारत्रयं प्ररूणाम् ॥ का° [१२ ५. १०]
 अनुदुत्तङ्गत्युक्तेति । एन मत्र पठेत् ॥ अदाभ्यदेवत्यं देवदष्टम् एवं स्वहृन्दसं
 सोम गृहीत्वाथ तमाह हे सोम अनुदुत्प हृन्दस्ते तवाभिरः अभिष्टव इत्यर्थः
 ग स्तुतौ यद्वाऽऽर्धं सत्रनेभ्यस्तदानुदुभमिति श्रुते [११ ५ १. ७] ॥ ४७ ॥

त्रेशीनां वा पत्ननापूनीमि कुसूननानां वा पत्ननापूनीमि भन्दनानां वा
 पत्ननापूनीमि मदित्तमानां वा पत्ननापूनीमि मधुत्तमानां (28) वा प-
 त्ननापूनीमि श्रुत्वा वा श्रुत्वाऽऽर्धं नोम्यज्ञेन इपे सूर्यस्य रश्मिषु ॥ ४८ ॥

का° [१२ ५ १०] धूनोत्यञ्जुभिर्त्रेशीनां त्वेति गृह्णामि नोयमिति । आहव-
 नीयसमीपं गृह्णंशुभिरदाभ्यप्रदस्वानि जलानि चालयेत् ॥ एतदादीनि विष्टेयां
 देवानामित्यतानि [५०] सोमदेवत्यानि देवदष्टानि । हे सोम त्रेशीनाम् व्रजतो
 मेघत्योदरे शेरते ता त्रेश्यो मेघोदरस्या आपस्तासां पत्नन्यतने निमित्ते वृष्टिनि-
 प्यत्यर्थं वा त्वामापूनीमि कम्पयामि । कुसूननानाम् कुङ् शब्दे अत्यर्थं कुवत्यः
 शब्द कुर्वाणा नमस्ति प्रहृषिवतीति कुसूनना मेघस्या आपस्तासां पतने त्वां
 कम्पयामि । भन्दनानाम् भदि कल्याणो सुष्टे च भन्दतीति भन्दना कल्याणका-
 रिणः सुपयिज्ञो वा मेघ्या आप अन्यत्पूर्ववत् । मदित्तमानाम् मादयतीति म-
 दिन्यः अत्यर्थं मदिन्यो मदित्तमा. तमपि पुंल्लोपः. नलोपः प्रातिपदिकात्तथ्येति
 [पा° ८ २ ७] नलोपः नाद्धस्येति [पा° ८ २ १०] हृन्दसो नुडागमः अत्यत तर्प-
 पत्यो (29) मेघ्या आप । मधुत्तमानाम् अत्यन्तं मधुस्वादोपेता मधुत्तमा एवं-
 विधानामपां पतने त्वां धूनोमि । किं च श्रुत्वां श्रुत्वाभ्यामिदं कर्माणां त्वां श्रुत्वां श्रुत्वा
 अस्त्रिदं कर्मणि निष्प्राभ्यान्क्षणे जने त्वामापूनीमि । किं च अहो दिवसस्य इपे
 सूर्यस्य रश्मिषु हे सोम त्वामापूनीमि ॥ ४८ ॥

a कुरुभञ्ज इपं धूपमस्य रोचते वृहद्भुक्तं श्रुत्वात्स्य पुरोगा सोम सोमस्य
 पुरोगाः । पत्ते सोमादाभ्य नाम जार्ग्वि तस्मै वा गृह्णामि ॥ b तस्मै
 ते सोम सोमाय स्वाहा ॥ ४९ ॥

हे सोम वृषभस्य श्रेष्ठस्य तव ककुभं मरुत् आदित्यस्तक्षणां वृषं रोचते दीप्यते ककुभमिति मरुन्नानसु (30.) पठितम् वृहत् मरुहन् (31.) शुक्रः शुद्ध आदित्यः शुक्रस्य शुद्धस्य सोमस्य तव पुरोगाः पुरोगामी । सोम एव सोमस्य पुरोगाः पुरोगामी भवितुमर्हति । हे सोम ते त्वदीयमदाभ्यमनुपहंसितं जागृवि जागरणशीलं यत्रामास्ति तस्मै नाम्ने त्वां गृह्णामि ॥ का० [१२.५.१०.] तस्मै तद्भृति जुहोतीति । अदाभ्यं जुहोति ॥ सौम्यम् हे सोम तस्मै तादृशाय ते तुभ्यं स्वाहा सुदुत्तमस्तु तत्सोममिवैतत्सोमाय जुहोतीति श्रुतेः [११.५.१.११.] ॥ ४६ ॥

- उशिकं देव सोमग्नोः प्रियं पावोऽपीहि ।
- वशी त्वं देव सोमिन्द्रस्य प्रियं पावोऽपीहि ।
- अस्मत्सखा त्वं देव सोम विश्वेषां देवानां प्रियं पावोऽपीहि ॥ ५० ॥

का० [१२.५.१८.] अ०श्रूंसोमे निदधात्युशिकमिति प्रतिमन्त्रमिति । मन्त्रत्रये णोलूखलस्यानंश्रूंसोमे क्षिपेत् ॥ तत्रग्न्यः हे देव दीप्यमान हे सोम उशिकामयमानस्त्वमग्नेः प्रियं पावोऽन्नमपीहि अपिगह ॥ द्वितीयः हे देव सोम वशी कान्त्स्वमिन्द्रस्य प्रियमन्नं प्राप्नुहि ॥ अथ तृतीयो मन्त्रः हे देव सोम अस्मत्सखा अस्माकं मित्रभूतस्त्वं विश्वेषां देवानां प्रियमभिरुचितमन्नं प्राप्नुहि अग्निर्वै प्रातःसवनमिन्द्रो माध्यन्दिनं सवनं विश्वे देवास्तृतीयं सवनमिति श्रुतेः सवनदेवैर्योऽर्पणम् ॥ ५० ॥

XXII. a. इरु रतिरिरु रमधमिरु धृतिरिरु स्वधृतिः स्वाहा ।

b. उपसृजन्धरुणां मात्रि धरुणां मात्रं धर्यन् । रायस्योपमन्नासु दीधरुत्स्वाहा ॥ ५१ ॥

अथ सत्रोत्थानमन्त्रा देवदृष्टाः ॥ ॥ का० [१२.४.१०.] शालादार्येऽन्वारब्धेऽधिरु रतिरिति जुहोतीति । सर्वेषु दीक्षितेधधर्युस्पृष्टेधिदानोत्तनगार्हपत्ये धृतं जुहुपात् ॥ पशुदेवतं यजुः हे गात्रो पुष्पदीया रतिः रमणमिरु घनमानिघस्तु र्हेव पूषं रमधं पुष्पाकमिरु घनमानेषु धृतिः संतोषोऽस्तु स्वधृतिः स्वकीयानामपि धृ-

तिरिद्वैत्रास्तु स्वादा सुद्वतमस्तु ॥ का° [१० ४ ११] अथरानुपसृजन्निति । शाला
 दारिं इय द्वितीयाडिति ॥ जसिन् आद्यावटाक्षरो तृतीयो दादृशाणं सोसिन् ।
 मर्यतीति धरुणोऽग्निस्मासु रयस्योप रायो धनस्य पशुपुत्रसुवर्णादि पुट्टि दीप
 रन् धारयन् धारयतेर्नुडि इपमउभाव्य आर्ष । किन्भूतो धरुण नात्रि धरुण प
 व्ये चतुर्वी भातु पृथिव्या धारयितारनग्निनुपसृजन्समीप प्राययन् तथा मातर पृ-
 थिवी धयन् पिपन् तयोत्पन्न हविर्भक्षयन्नित्यर्थ । स्वादेति होनार्य ॥५१॥

सत्रस्यऽग्निदिरुस्यगेन्न ज्योतिरुनृता अभून् ।

दिव पृथिव्या अगारुहानाविदाम देवोत्स्वर्ज्योति ॥५२॥

का° [१२ ४ १०] सत्रस्यऽग्निं गायति सत्रस्य अदिरिति । सर्वे दोक्षिता उत्-
 रद्विर्गिनापररूपरिनामन्व्य सत्रार्थिसत्रक साम गायन्ति ॥ वृत्ती यज्ञमानाना
 मात्मस्तुति (32) सत्रैमाद्ग्नयवर्णापादा । हे साम सत्रस्य अग्निं सन्दिस्वमसि
 अतो वय यज्ञमाना ज्योतिरादित्येत्तलक्षणमन्म प्राप्ता तत अमृता अमरणार्थमा
 अभून् भूता पृथिव्या सजाशादिव गुनोरुमगारुहाम अगारुहण गुलोकावृज
 ततो देवानिन्द्रादीनविदाम जानीम पश्याम इत्यर्थ वेत्तेर्व्यत्येन तुदादिवे लडि
 इपम् ज्योतिर्ज्योतीइप स्व स्वर्ग चाग्निदाम ॥५२॥

a पुत्र तमिन्द्रापर्यता पुरोमुषा यो न पृतन्यादप्य त तमिन्दत वग्नेण त
 तमिन्दतम् । हरे चत्तारं हंसद्वरंन यदिनंत्तत् । अस्मान् b शत्रून्परिं शू
 विच्यतो दुमी दंपीटि विच्यतेः ॥ b शूरुव स्व सुप्रजा प्रजाभिः स्वाम
 सुमीरा वीरि सुप्रोपा पंथि ॥५३॥

का° [१० ४ १४] पुत्र तमिति दक्षिणस्यायोगेन प्राज्ञो नि त्रामतीति । सर्वे
 यज्ञमाना दक्षिणाद्विर्गिनाज्ञायोगेण प्रागुत्सा नि सरति ॥ इन्द्रदेवत्यात्यादि-
 र्वसानत्रयोपेता पठपव्यक्षरत्वात् द्यूना आणोऽर्धच इन्द्रपर्यतदेवत्य । हे पुरो-
 मुषा पुरोमुषी पुरोऽग्ने मुच्यते तो पुरोमुषी इगुपयेति [पा° १ १ १३५] कप्रत्यय
 शत्रूणां पुरतो मुदस्य वर्तारो हे इन्द्रापर्यता हे इन्द्रपर्यतो पुत्र गुवां त शत्रु-

मपकृतं विनाशयतम् आदरे वीप्सा तं-तन् इदेवार्यं तं-तमेव शत्रुमपकृतं तत्-
 त्समानमेव सर्वमपि शत्रुं विनाशयतम् तत्रापि विशेष्यते वघ्रणा वग्राख्येनायुधेन
 तं-तमित् तं-तमेव शत्रुं विनाशयतम् । तदो वीप्साश्रवणाद्यदोऽपि वीप्सा यो
 यः शत्रुर्नोऽस्मान्प्रतन्यात् पृतनां सेनां कुर्यात् योधयेदित्यर्थः ॥ इदानीमिन्द्रः प्र-
 त्यक्तो वघ्रस्य कर्तृत्वं चोच्यते हे शूरे इन्द्र वदीयो वघ्रो यद्यदा गहन्नमत्यक्तग-
 म्भीरं वनं जलं वा प्रति हरे चत्ताय चततिर्गतिर्कमा वनेऽतिदूरगताय शत्रवे
 हत्सत् हन्दतिः कामनार्यः शत्रुं प्राप्तु कामयते तदा तमपि दूरगतमिन्द्रत् प्राप्नु-
 यान् इन्द्रत्तिर्व्यातिकर्मा वने दूरगतमपि इह्नुगृह्णात्येवेत्यर्थः । ततो र्दमा दारय-
 तीति र्दमा दृ विदरे अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तऽइति [पा० ३ ० ७५] मनिप्रत्ययः वि-
 दारणाशीलो वघ्र अस्माकमस्मदीयान्विद्यतः सर्वतः स्थितान्विद्यतः सर्वान् शत्रू-
 न्यरि र्दीपि परितो विदारयतु दीर्यतेराशीर्निडि तटि वृषम् ॥ का० [१२ ४ २८]
 पृथक्कामेषु भूर्भुव इति । नानाकामेषु यज्ञमानेषु सर्वे वाग्धिसर्जनं कुर्युः ॥ हे
 भूर्भुवः स्वः अग्निवायुसूर्याः वयं प्रजाभिः सुप्रजाः स्याम वीरैः पुत्रैः सुवीराः स्याम
 पौषैः पुष्टिभिः सुपोषाः स्याम भवेम । एकवचनात्तोऽयं व्याख्यातः [३.३७ ७
 २१.] अत्र तु बहुवचनात्तो मल्लः ॥५३॥ सत्रोत्थानं समाप्तम् ॥ ॥

XXIII. a. परमेध्याभिधीनः । b. प्रजापतिर्वाचि व्याकृतायाम् । c. अन्यो
 ऽग्रहेतः । d. सविता सन्याम् । e. विद्यकर्मा दीक्षायां ।
 f. पूषा सौमक्रयण्याम् ॥५४॥

का० [२५. ६ १-६.] परमेध्यादींश्चतुस्त्रिंशत्तं गुरुोति धर्मदुग्धान्नि चादोहे चो-
 दीच्या दोहृत्स्वनिऽन्यस्याः शान्नाया वा पुरस्तात्प्राच्याः पुष्काण्डाद्वक्षिणोऽस्वनि
 ऊवा दोहृयेत्पृषदाज्यस्कन्दने चैकऽइति । मृन्मयधर्मप्राग्भेदे निन्नमभिमृष्य परमे-
 धिने स्वाहा प्रजापतये स्वाहेत्यादीन्सलिलाय स्वाहेत्यतांश्चतुस्त्रिंशत्तमान् गुरु-
 षोति धर्मदुहो गोर्मरणे तत्स्वनि उद्गुल्याः स्थितायाः पत्नीशालापूर्वभागि प्रा-
 गुल्या वा पुहादक्षिणोऽस्वनि (33) परमेधिने स्वाहेति चतुस्त्रिंशत्तमाद्युत्तीर्ह-
 वा तां दोहृयेत् स्वालीस्वस्य सुक्स्वस्य वा पृषदाज्यस्य वा शंजे ह्ये आचार्याः

परमेष्वादीन्स्वर्गात्प्रति नूत्रार्थः ॥ परमेष्वादीन् देवा यद्यन्व जगतीति नन्नात्तन्द्-
 यन्व्यायां ह्येते यदाश्चिकित्सितः प्रतिभेदिता भवति । तथा च श्रुतिः [१० ५.१.
 १०] मोनो वै राजा यतः प्रजायन्ति नन्वैतान्त्वो वा श्वा देवता वा श्वा घा-
 इतीति ह्येते न यद्यन्व्यादीन् नन्विति देवतां मन्येत् ताननुमनोऽप्य जुहुयाद्यदि
 दीक्षापनन्व्याद्वनोपि यदि प्रमुन-आद्योपि त्रिधा-श्वनव्यस्य प्रवे नष्टने यदु-
 न्नि ना यैव तर्हि तत्र देवता भवति नथैवेदेवताया यत् भिद्यन्ति तथा देव-
 ताया यत् प्रतिभेदिताति ॥ अथ नन्वार्थः । आयायादिति श्रुतिः । यदा मोनो
 यदनातिनादिभ्यः नन्विति (३४) भवति नन्नामिध्यान्त्वा परमेष्वा भवति ।
 अथ नन्वः नन्ना ध्यातः मोनो यदि नोपननेन् तदा परमेष्वात्ति स्वादेति जुहुया-
 दिति तथा च श्रुतिः [१० ५ १ ३] न यद्येनं नन्नामिध्यातो यतो नोपननेत्य-
 नेष्टिने स्वादेति जुहुयात्परमेष्वा इति न तर्हि नन्वत्यय पानानात् इत्य-ऽप्येते य-
 तो नन्नाति ॥ वाचि व्याख्यायां मोनेन यजे इति वचन्युच्चारिते मति मोनः
 प्रजायन्तिनामको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ प्रजायते स्वादेति जुहुयादित्यर्थः ॥
 यदा मोनः अष्टानिगुण्येन इतः प्रातन्त्वा यन्वो भवति । मोनं प्रति गतो किं-
 चिदिति च तदा यन्वने स्वादेति जुहुयात् ॥ मन्यां मोमन्य मन्मता मन्यां मो-
 नं नचिन्तानको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ नचित्रे स्वादेति जुहुयात् अथ य-
 दि मानः (३५) किंचिदायत्नेन नचित्रे स्वादेति जुहुयादिति श्रुतिः [१० ५ १ ६] ॥
 दीक्षायां मन्यां मोनो त्रिचरतेन्युच्यते तदा त्रिचरतेषु स्वादेति जुहुयात् ॥ मो-
 नं शीयते-मरा मा मोनश्रयता गौणम्यानामोनायां मन्यां मोनः पूरा भवति ।
 तदा नितिनै पूते स्वादेति जुहुयात् ॥५४॥

a इन्द्रश्च मह्यश्च क्रयारोप्योच्यते । b अनुतः पत्यनामः ।

c मित्र श्वाः । d वितुः शिवादि-ऽप्यनामः ।

e वितुर्नृत्वित्रं प्रोच्यमाणः (३६) ॥५५॥

श्राय इन्द्रश्च मह्यश्च क्रयारोप्योच्यते- उपन्यासिनः मोन इन्द्रो मह्य-
 मश्च भवति तदा इन्द्राय मह्यश्च स्वादेति जु ॥ शीयमाणः मोनोऽनुतो भ-

वति असुराय स्वाहेति तदा जु० ॥ यजमानिन क्रीतः सोमो मित्रो भवति तदा मित्राय स्वाहेति जु० ॥ ऊरौ यजमानोत्सङ्गे आसन्न स्थित सोम शिपिविष्टो विष्णुर्भवति शिपिपु प्राणिपु यज्ञेषु वा विष्ट प्रविष्ट एतद्गुणको विष्णुरित्यर्थः तदा प्रायश्चित्तापत्तौ विष्टवे शिपिविष्टाय स्वाहेति जु० ॥ प्रोक्षमाण शकटेनोक्षमाण सोमो विष्णुर्नन्धिपो भवति नरो धीयन्ते आरोग्यन्ते यस्मिन्स नरन्धि ससार् त स्यति नाशयति नरन्धिप जगत्सर्हृत्विशिष्टो विष्णु यद्वा रथ हिसा याम् रथ्यति हिनस्ति रन्धिप. कृत्वा न रन्धिपो नरन्धिप जगत्पालको वा विष्णु । तदा विष्टवे (३७) नरन्धिपाय स्वाहेति जुहुयात् ॥५५॥

- a सोम आगतः । b वरुण आसन्ग्रामासन्नः । c अग्निर्गामीधे ।
d इन्द्रो रुविर्धनि । e अथर्वोपावद्भियमाणः ॥५६॥

शकटादागतोऽवब्रह्मः सोमनामको भवति तदा सोमाय स्वाहेति जुहुयात् ॥ आसन्ग्रा मन्त्रिकायामुपविष्ट सोमो वरुणो भवति तदा वरुणाय स्वाहेति जु० ॥ अग्नीधे वर्तमान सोमोऽग्निर्भवति तदाग्नये स्वाहेति जु० ॥ रुविर्धनि वर्तमान सोम इन्द्रो भवति तदेन्द्राय स्वाहेति जु० ॥ वदे वा मनसे वेति मलेण [३७ १६.] कण्डनार्यमुपावद्भियमाणः आनीयमान सोमोऽथर्वनामको भवति तदाथर्वणे स्वाहेति जु० ॥५६॥

- a विद्ये देवा अश्रुपु न्युतः । b विष्णुराप्रोतपा आप्याय्यमानः ।
c यमः स्रयमानः । d विष्णुः सम्भ्रियमाणः । e वायुः पूयमानः ।
f शुकः पूतः । g शुकः क्षीरश्रीः । h मन्थी संक्षुश्री ॥५७॥

अश्रुपु सोमलपटेपु न्युतः कण्डन कृवारोपित सोमो विद्येदेवनामको भवति तदा विद्येभ्यो देवेभ्य स्वाहेति जुहुयात् ॥ अश्रुरश्रुष्टऽश्रुत्यादिमन्त्रेण [५७] आप्याय्यमानः वर्यमानः सोम आप्रोतपा विष्णुर्भवति आ सनतात्प्रीतान्स्वास्मिन्प्रीतिमतो भक्तान्याति रक्षतीत्याप्रोतपा तद्गुणविशिष्टः तदा विष्टवऽआप्रोतपाय स्वाहेति जु० ॥ अभिपूयमाणः सोमो यमो भवति तदा यमाय स्वा० ॥ सम्य

ग्निमाणा पुष्यमाणा सोमो त्रिभुर्भ्रति तदा त्रितये स्वा* ॥ द्यापत्रिणेण पूष
मानं सोमो वाभुर्भ्रति तदा वापये स्वा* ॥ पूत सोम शुक्रो भ्रति तदा शु
क्राय स्वा* ॥ क्षीरेण दुग्धेन श्रीयते नित्रीक्रियत इति क्षीरश्री तदा शुक्र एव
सोमो भ्रति तदापि शुक्राय स्वा* ॥ सतुभिर्भिधित सोमो मन्थी भ्रति तदा
मन्थिने स्वा* ॥ ५० ॥

a विद्ये देवाद्यमसेपूनीत । b असुदोमायोद्यत । c रुद्रो रूपमा
न । d वातोऽभ्यावृत्त । e नृचक्षा प्रतिप्यात । f भृक्षो भृ
क्षमाणा । g पितरो नाराशस्ता सन्न (38) ॥ ५८ ॥

चमसेषु ग्रहप्रतिपूनीतो गृहीत सोमो विद्यदेवमज्ञो भ्रति तदा विद्येभ्यो
देवेभ्य स्वाहेति जुडयात् ॥ रुमावमुद्यत सोमोऽसुसशो भ्रति तदा असत्रे
स्वा* ॥ त्रमान सोमो रुद्रो भ्रति तदा रुद्राय स्वा* ॥ अभ्यावृत्त होमशपी
भूत सद् प्रति भक्षणार्थमानीत सोमो वातो भ्रति तदा वाताय स्वा* ॥ प्रति
प्यात त्रदापुपक्षस्वत्यादिना भक्षणार्थ (39) पृष्ट सोमो नृचक्षा भ्रति नृन्
नुयान् चटे शुभाशुभनरिणा पश्यतीति नृचक्षा तदा नृचक्षसे स्वा* ॥ भक्षमा
णा पीयमान सोमो नक्षो भ्रति तदा भक्षाय स्वा* ॥ भक्षयिष्या सन्न स्वपरेषु
सादित सोमो नाराशस्ता पितरो भ्रति नरा अग्निनासोना शसतीति नराश
सो यस्तत्र दित्ता योग्या वा नाराशस्ता नाराशसगुणात्रिष्टा पितर तदा नि
मित्तायत्ता पितृभ्यो नाराशसिभ्य स्वा* ॥ ५८ ॥

a सिन्धुर्वभृयायोद्यत । b समुद्रोऽभ्यवृत्तिप्रमाणा ।

c सन्निन प्रपुत ।

d परोरतोस्ता स्वभिता रौषति वीर्येभिर्प्रीतेमा शत्रिंठा ।

या पत्तेतिः अप्रतीता सदाभिर्भिधूः अगन्वरणा पूर्वद्रुती ॥ ५९ ॥

अभृवार्पुजत सोम सिन्धुर्भ्रति तदा सिन्धुत्रे स्वाहेति जुडयात् ॥ जन्न
मभिपुत्र नोमानं साग सगुद्रो भ्रति तदा समुद्राय स्वा* ॥ प्रपुतोऽसु नि

मग्न सोम सन्निभो भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तो सलिलाय स्वा° ॥ एताभिर्गिशा-
 इतिभिर्गिष चिकित्सित प्रतिसदितश्च भवतीत्यर्थ । तथा च श्रुति [१२ ५ १
 ३७] ता वाऽएताऽनुस्त्रिभ्यःअतमान्याङ्गतीर्णहोति त्रयस्त्रिभ्यश्चै देवा प्रजापतिश्च-
 तुस्त्रिभ्य एतत् सर्वे देवैर्गिष भिषन्वति सर्वे देवैर्गिष प्रतिसदधातीति ॥ ॥ का°
 [२५ ७ १] ययोरोन्नसेति चोदकेनोपसिञ्चेदिति । अभिमर्शनेन विकल्प स्कन्न र
 सद्य सोम जन्नेन सिञ्चेत् कालाङ्गतिहोम वाचन च कृत्विति ज्ञेयम् ॥ विष्णुवरु-
 णदेवत्या त्रिष्टुप् । पूर्वार्थे यद्द्रोपादानात्तद्द्रायादार तौ विष्णु तौ वरुणा
 वरुणौ । एकत्र विष्णुशब्दस्यैकशेषोऽन्यत्र वरुणाशब्दस्य । तुल्यकार्यत्वाद्भावपि
 त्रिष्णु उभावपि वरुणौ कर्मभूतो प्रति अगन् गत स्कन्न यज्ञसाधनमिति शेष ।
 कदा पूर्वद्रुतो पूर्वस्मिन्नास्त्वानि यावत्प्रधान द्रुते तावदेव विष्णु वरुण च प्रति
 स्कन्न दृविर्गतमित्यर्थ । विशेषण वा पूर्व द्रुयेते तो पूर्वद्रुतो विष्णुवरुणौ प्रति
 दृत्रिर्गान्ति सवन्य । तो को ययोर्विष्णुवरुणयोरुजसा वलेन रजासि लोका
 स्कभिता स्तम्भितानि लोका रजास्युच्यन्त इति यास्क [निर्ह ४ ११] स्कभोति
 स्तम्भनार्थ । कि च या यो विष्णुवरुणौ पत्येते ईशाति ऐश्वर्यं कुर्वति जगतामीश्व
 रावित्यर्थ पत ऐश्वर्यं दिवादिरात्मनिपदी यद्वा पत्येते परमैन्पेु शेनाविव पतत ।
 किम्भूतो वीर्येभिर्वीर्यैर्वलैर्वीरित्ना अत्यत वीरो । तथा शविष्ठा शव इति व
 लनाम [निघ २ १] अत्यत बलवतो अतिशवास्विनो शविष्ठा विन्मतोर्नुगि
 ति [पा ५ ३ ६५] विनिलोपे ऽठनि ढिलोपे शविष्ठाविति त्र्यम् । तथा स
 द्दोभिर्नैरप्रतीता अप्रतिगतौ न केनापि समुप गन्तु शक्यौ अनन्ययोर्ध्यावि
 त्यर्थ न प्रतीयते तावप्रतीतौ । एवविधो विष्णुवरुणौ प्रति स्कन्न दृविर्गतमि
 त्यर्थ ॥ ५१ ॥

देवान्दिवमग्न्यज्ञस्ततो मा द्रविष्णामद्द मनुष्यान्तरिक्षमग्न्यज्ञस्ततो मा
 द्र पितृन्पृथिवीमग्न्यज्ञं मद्द य क च लोकमग्न्यज्ञस्ततो मे भद्रम-
 भूत् ॥ ६० ॥

का° [२५ २ ८] देवान्दिवमिति सोमे । सोमे स्कन्ने देवान्दिवमित्यभिर्ग

नन् ॥ अत्यष्टिर्यज्ञदेवत्या यज्ञमानाशी । अथ यज्ञो देवान्वाग्नादीन्प्राप्य दिव गु-
 लोत्तमगन् अगहन् ततो गुलोत्तम्यावजात् द्रविणं त्रिशिष्टभोगमाप्नव्य धन
 यज्ञफलभृत मा मामद् व्यप्रीतु अशीति पदप्रिकरणयोर्व्यत्यथ । अग्निं सुरु
 तिनामारोद्क्रममभिःशिविदानीमप्ररोद्क्रममाद् ततो गुलोत्तम्यावजात्तान्ने यज्ञो
 मनुष्यान्मनुष्यान्मोरुमागहन् अतरिक्षन्मोरुमगन् गत तत्र स्थितावजाद्द्रविणं य
 ज्ञफलं मामद् व्यप्रीतु । दक्षिणायने गमनागमनमाद् अथ यज्ञो धूमादिमार्गेषा
 पितृन्प्राप्य पृथिवीं भूतोत्तमगन् तत्र स्थितावजाद्द्रविणं मामद् व्यप्रीतु । कि
 वदुना य रु च य कमपि लोके यज्ञोऽगन्तस्तस्मावजात् धे नम भद्र कल्या
 णामभूद्भयादिति यज्ञमानेनाशास्यते ॥ ६० ॥

चतुस्त्रिंशत्ततो ये प्रितनिरि पञ्चम यज्ञ स्वप्रा ददते ।

तेषां हिंन सन्वेतर्धामि स्वादा धर्माऽअथ्येतु देवान् ॥ ६१ ॥

धर्मदेवत्या पङ्क्तिस्त्रिदुव्या द्वाचचारिणदक्षरत्वात् । कात्यायनेनास्या त्रिनियो
 गा नोक्ता । मदाप्रीरभेदि धृतदोमं शाप्रातरे । तन्वति प्रायश्चित्तजमनेन यज्ञ
 विस्तारपतीति ततत्रा देवाश्चतुस्त्रिंशत्सायानां ये परमेव्याद्य इम यज्ञ प्रितनिरि
 प्रितेनिरि प्रितन्वति तनोतिर्लिङ्गि तडि प्रयमवड्प्रचने लिङ्गि धातोर्नभ्यासस्ये
 ति [पा० ६ १ ८] द्वित्रे तनिपत्योऽह्न्दसीत्युपधात्तापि [पा० ६ ४ ६१] तनिरि इ-
 ति वृषम् ये चेम यज्ञ स्वधमानेन ददते धारयति द्द दानधारणयो तेषा यज्ञ
 प्रितन्वता देवाना यत् हिंन तदतत् अद् सधामि उकार् पादपूर्णा स्वारा
 सुडतमस्तु अग्नेन धृतदोमेन मदाप्रीर् साहितो भवचित्यर्थ । धर्मा मदाप्रीर्
 साहित सन्देवानथेतु देवान्प्रति गहतु ॥ ६१ ॥

यज्ञस्य दोस्तो प्रितंत पुत्रा सोऽग्रद्व्या दित्रमन्व्यातंतान ।

स यज्ञ धुत्त्र मदि मे प्रजायाऽ रायस्योय त्रिद्यमायुरशोय स्वादा ॥ ६२ ॥

का० [२५ ६ ७] सोमयोपपाते धिमेरा ययाकान्ता उवा यज्ञस्य दोस्त इति
 वाचयतीति । सोमपाते यज्ञाद्द्रविणागे परमेव्यादिचतुस्त्रिंशद्द्रवितोनां मये यवा
 कान्तमय मदि पाप्यमान इत्यादिश्रुत्युक्तो [१७ ५ १ १०] यानि ह्येवामाडति उ-

त्वा यज्ञमार्गं वाचयेत् ॥ यज्ञदेवत्या त्रिद्रुप् पूर्वार्धं परोऽन्तो द्वितीयं प्रत्यन्तोऽन्तो
 पृच्छ्याद्याहुरि सा योज्ञना । हे यज्ञ स त्वं मे मन प्रज्ञायां संततो महि महिमान
 धुञ्च क्षर देहीत्यर्थः यद्वा महि महान्तं पूर्वोक्तं दोहं धुञ्च अहं च तत्रसादा-
 द्रायो धनस्य पोषं पुष्टिं विश्वं सर्वमायुश्चाशीय व्यात्रुयाम् । स कः यस्य यज्ञस्य
 यज्ञनीयस्य तत्र दोहं आहुतिपरिणामः स प्रसिद्धो यज्ञफलद्वयः पुरुत्रा ब्रह्मधा
 विततः प्रसृतः सन्दिग्धिनाटया भिद्यमानो गुल्लोरुमन्वाततान व्याप भूमिमत्त-
 रित्तं च व्याप्य स्वर्गं व्याप्येत्यर्थः । ब्रह्मादिस्तन्वपर्यतो भूतग्रामो यज्ञपरिणाम
 इति भावः ॥ ६७ ॥

आयवस्व हिरण्यवदद्यत्सोम वीरवत् । वाजं गोमत्तमाभर स्वाहा ॥ ६३ ॥

इति माध्यन्दिनीध्यायां वाजसनेयसंहितायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

का० [३५ ६ १] आयवस्व हिरण्यवदित्युद्गातृहोमो धाद्धारोक्षणे घूपत्येति ।
 पशौ सोमे च घूपस्य कारारोक्षणे उद्गात्रा होमः कार्यः ॥ सोमदेवत्या गायत्री
 कण्यपट्टा । हे सोम त्वमायवस्व आगह तत्र क्रियाविशेषणानि कथं हिरण्य-
 वत् कनरुपुत्तमद्यदद्युक्तं वीरवद्वीरयुक्तं यया तया पाहीत्यर्थः स्वर्णाद्यवीरा-
 न्मयो देहीत्यर्थः किं च हे सोम गोमत्तं धेनुयुक्ता वाजमत्रमाभर आहुर अत्र धे-
 नूंश्च देहीत्यर्थः स्वाहा सुद्धतमस्तु क्यहोर्भश्कन्दसीति [पा० ८.३.३२ वा० १]
 भकारः ॥ ६३ ॥ प्रायश्चित्तानि समाप्तानि ॥ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनीहरे ग्रहग्रहान्निमित्तान्तोऽष्टमोऽध्यायः

समीरितः (40) ॥ ८ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १. २ ॥ १ ॥ ३ [- तुर्यादित्य - अर्तस्य अमृत -] ॥ २ ॥ ४ [मूल्यत्तः] ५ a
 [विवस्वां आदि] ॥ ३ ॥

II. ॥ ५ b ॥ १। ४ ॥ III. ॥ ६ ॥ १ ॥ ५ ॥

IV. ॥ ७ [चनोपा तो मयि] - भगीय सवित्रे वा ॥ १ ॥ ६ ॥ V. ॥ ८ ॥ १ ॥ ७ ॥

- VI ॥ १ a [इन्द्र इन्द्रि°] ॥ १ ॥ १ b [पितास] ॥ २ ॥ १० a [अग्ने वाक्पतिं
सन्] ॥ ३ ॥ १० b ॥ ४ ॥ ११ ॥
- VII ॥ ११ ॥ १ ॥ १२ [यस्ति देव सोमाद्य° *न्यस्योपद्रुत उपद्रुतस्य भक्ष°]
॥ २ ॥ १३ ॥
- VIII ॥ ३४ [पोलजि°] ॥ १ ॥ १४ ॥ IX. ॥ ३३ [पोलजि°] ॥ १ ॥ १५ ॥
- X. ॥ ३५ [पोलजि°] ॥ १ ॥ १६ ॥ XI ॥ ३६ [पोलजि°] ॥ १ ॥ ३७ ॥ २ ॥ १८ ॥
- XII ॥ अग्नेऽग्राहूपि पयसऽग्रासुर्गोनिप च न । अग्ने वाक्पस्व दुहुनाम्
[११ ३८] ॥ उपयामगृहीतोऽस्यग्ने वा वर्चसऽष्ट्य ते षोनिगुग्ने वा
वर्चस ॥ अग्ने वर्चस्वन्वर्चस्वोऽस्य देवेभ्यस्ति वर्चस्वानृ मनुष्येषु भूया
सन् ॥ १ ॥ ११ ॥
- XIII ॥ ३८ [वर्चस्वन्वर्च°] ॥ १ ॥ २० ॥
- XIV ॥ ३९ a b c । इन्द्रोऽस्वनाऽस्वोऽस्य देवेभ्योऽस्वानृ मनुष्येषु भू
यासन् ॥ १ ॥ २१ ॥
- XV ॥ ४० a b c [वा अग्ने] । सूर्यं अग्नम्वन्नाऽस्वोऽस्य देवेभ्यस्ति अग्नस्वा
नृ मनुष्येषु भूयासन् ॥ १ ॥ २२ ॥
- XVI ॥ ४१ a b c [वा अग्ने] । सूर्यं अग्नस्वन्ना° *यासन् ॥ १ ॥ २३ ॥
- XVII ॥ ७ ४२ तस्युपय । ८ ४० b c [वा अग्ने] । सूर्यं अग्नम्वन्ना° -
*यासन् ॥ १ ॥ २४ ॥
- XVIII ॥ ४४ ॥ १ ॥ २५ ॥ XIX. ॥ ४१ ॥ १ ॥ २६ ॥
- XX ॥ पिद्यं रमन्वृषियां वानृमान् स्वयं पत्स्य पृथिवीपुत गाम् । मुदांन्वृ
ष्येऽभितं सयदा इरास्मात् मृषया सूरिरस्तु [१७ २२] ॥ ८ ४१ (b c
॥ १ ॥ २७ ॥

- XXI ॥ ४६ [०णोरियुध्यम्] ॥१॥२८॥
- XXII ॥ ४७ ॥१॥ ४८ [भृन्दनानां वा पत्नत्रार्थूनोमि मर्धत्तमानां वा प०]
 ॥२॥ ४९ [ककुलुष वृषं - वृहन्तोम० सोमस्य पुरोगाः शुकः शुकस्य पु०]
 ॥३॥ ५० ॥४॥३२॥ ॥ द्वाविशत्यरनुवाकेषु द्वात्रिंशत् ॥ ॥
 इति काण्वशाखायां संहितापठिऽष्टमोऽध्याय ॥ ॥
- I ॥ ७ २० a d ॥१॥ c-g ॥२॥ २८ ॥३॥ २९ a ॥४॥ २९ b [प्रजया भू
 षास० सुवी०] ॥५॥
- II ॥ ७ ४१ - सूर्यम् ॥१॥ ४२ - स्युषञ्च ॥२॥ ४३ - विधेम ॥३॥ ४४ ऋक्ष-
 पाण० ॥४॥ ४५ a b ॥५॥ ४५ c d ४६ a [विद्येय] ॥६॥ ४६ b [गृह
 ०विंश] । ४७ १ ०त्वमश्नात् ॥७॥ ४७ a आयुर्दा० - ह्रीत्रे । b [०त्वमश्ना-
 त्प्रा० मयो म०] c [०त्वमश्नात्त्व० मयो म०] d [०त्वमश्नाद्वयो दा० मयो म०]
 ॥८॥ ४८ तत्र काम सता भुनजामहे ॥९॥१४॥
- III ॥ ८ १५ - ०यानाम् ॥१॥ १६ ॥२॥ १७ [स०र्राणो य०] - दधातु ॥३॥
 १८ - वसूनि ॥४॥ १९ - ०हतानु ॥५॥ २० - विद्वान् ॥६॥ २१ [गातु-
 मित्रा] ॥७॥ २२ ॥८॥२२॥
- IV. ॥ २३ ॥१॥ २४ ॥२॥ २५ ॥३॥ २६ - लो०कः परिं च वक्ति शं च व
 क्षि । २७ ॥४॥२६॥
- V. ॥ २८ ॥१॥ २९ [पस्यास्ते - पस्या यो०] ॥२॥ ३० ॥३॥ ३१ ॥४॥ ३२
 ॥५॥३१॥
- VI ॥ ४२ ॥१॥ ४३ हृद्ये काम्य०इले रते चन्दे - अग्निषे नानानि द्वेषु
 मा -] ॥२॥ ५१ ॥३॥ ५२ अगन्म - ज्योतिः ॥४॥ ५३ a ॥५॥ ५३ b
 - प्रजया भूषास० सुवीरो वीरेः सुयोपः पोषि० ॥६॥३७॥

VII ॥ ५४ ॥ १ ॥ ५५ a c ॥ २ ॥ ५५ d [ऊराऽश्रामन] e. ५६ a b ॥ ३ ॥
 ५६ c d e ५७ a शुपु न्युप्यमनिपु ॥ ४ ॥ ५७ b f ॥ ५ ॥ ५७ g h ५८
 a b ॥ ६ ॥ ५८ c d e । भक्त पीत पितरो नाराशङ्स्ता साग्धमन ।
 ५९ a b c ॥ ७ ॥ ५९ d ॥ ८ ॥ ६० ॥ १ ॥ ६१ ॥ ८ ॥ ८ ॥ ६१ ॥ ८ ॥ सप्तानुप्राप्तेषु पद्व्यत्रा-
 रिणत् ॥ ॥

इति काण्वशशखाया सहितापाठे नवमोऽध्यायः ॥ ॥

१ देव सवित प्रसुत्र य प्रसुत्र यज्ञपति भगवः ।

दिव्यो गन्धर्व वेतपू वेत न पुनातु वाचस्पतिर्वाज न स्वदतु स्वार्ह ॥ १ ॥

चतुर्याश्वामारभ्याऽदमात्तमश्यापयञ्चये अग्निटोमन्त्रास्तदीयप्राप्तङ्गिका मन्त्रा-
 प्राप्ता नत्रमेऽध्याये वाजयेपमत्वा उच्यन्ते चतुस्त्रिंशत्काण्डिकापर्यन्त । तेषा वृह-
 स्पतीन्द्रावृषी ॥ तत्र का [१४ १ ११] देव सवितरिति जुहोति यज्ञत्यादिषिति ।
 प्रायेयाद्भूताना यज्ञतीना दीक्षाणीयाप्रायणीयादीनामादिषु सृद्भूतोमाञ्च जु-
 होति ॥ सवितृदेवत्या त्रिष्टुप् । हे सवित सर्गस्य प्रेरमात्तर्यामिन् हे देव दी-
 प्यमान यज्ञ वाग्येयलक्षण याग प्रसुत्र अग्न्यनुजानीहि प्रवर्तयेत्यर्थः । यज्ञपति
 यज्ञाना भगाय भ्रान्तीयापानुष्ठानवृषयिर्घ्याय (१) प्रसुत्र प्रेर । ह्य मण्डन्ना-
 पिद्वातार पुरुषमुक्तेरानी मण्डल प्रत्याह वत्प्रसादादिति भवो दिव्यो गन्धर्वो
 भगव र्शनीना धारयिता वेतपू वेतशब्देनात्रमुच्यते वेतमत्र पुनातीति वेतपू
 अस्य प्रायशिता सूर्यमण्डलवृषो देवो नोऽस्माक वेतमत्र पुनातु शोधयतु ।
 चि च वत्प्रसादाच्चस्पति प्रजापतिर्नोऽस्माक वाजमत्र रुचिर्लक्षणा स्वदतु शा-
 स्वाद्यतु स्वार्हा सुदन्तमस्तु ॥ १ ॥

a धुनसर् वा नुपद मनसर्दम् । b उप्यामर्होतोऽतीन्द्राय वा जुष्टे
 गृह्णामि । c ह्य ते षोडश्विन्द्राय वा जुष्टतमम् ॥ d अप्सुपदं वा
 पृतसर्द व्यामसर्दम् । e f = b c ॥ g पृविषिसर्द वात्तरित्सर्द
 रिषिसर्द देवसर्द नासर्दम् । h. 1 = b c ॥ २ ॥

का० [१४ १ २६ २ १] प्रातः सवनेऽतिग्राह्यान्गृहीत्वा पौडशिन पञ्च चैन्द्रान्पु
वसदमिति प्रतिमत्तमिति । प्रातः सवनंऽत्रायरणानतरं त्रीनतिग्राह्यानादाय पौ
डशिन चादाय पञ्चैन्द्रदेवत्यान्ग्रहान्गृहीयात् ॥ त्रीणि यनूपीन्द्रदेवत्यानि हे सोम
त्वम् उपयामप्रतीत्युपरामो ग्रहस्तैन गृहीतोऽसि । इन्द्राय जुष्ट प्रिय वा वां गृह्णा
मि किम्भूत वा ध्रुवसद् ध्रुवे स्थिरेऽस्मिन् लाके सीदतीति ध्रुवसत्तम् नृपु मनुष्येषु
सीदतीति नृपत्तम् मनसि सीदतीति मन सत्तम् । सोमादृतिपरिणामभूतो रस
एषु लाकेष्वार्तमान सोमाध्यस्त उच्यते ॥ सादयति हे ग्रह एष खरप्रदेशस्तव
स्थानम् । इन्द्राय प्रियतम वा सादयामीति शेष ॥ अथ द्वितीयम् अस्फुपदमदक
सद् धृते सीदतीति व्योम्नि अतरिजे सीदतीति । शेषा व्याख्यात ॥ अथ तृती
यम् पविष्यामतरिजे दिवि स्वर्गे देवेषु नास्ति अक दुःख यस्मिन् तस्मिन्नाके
सुप्तान्विते स्वर्गत्रिणेषु सीदतीति तादृशम् शेषमनु ॥२॥

१ अथा७ रसमुद्वयस७ सूर्ये सता७ समाहितम् ।

अथा७ रसस्य७ वो रसस्त७ वो गृह्णाम्युत्तमम् ॥ b c = ७ b c ॥३॥

अथ चतुर्थम् रसदेवत्यानुदृष्टुं सूर्ये समाहितं समारोपितं स्थापितं सतनपामु
दकानां रस सारं वायुमद् गृह्णामि एष वाऽअथा७ रसो योऽय पवतऽस्ति श्रुते
[५ १ ७ ६] । किम्भूत रसमुद्वयसमुद्गतं वयोऽन्न यस्माद्वायो स उद्वयास्तम् वायु
नैव धान्यानि निष्पद्यते । किं च अथा रसस्य वारोयो रस सारं प्रजापतिर्हि
रणमर्गं स हि यज्ञलोकरूपात्वाग्निवायुसूर्यमनु सामादिवपु हे देवा वो युष्मदर्थं
त प्रजापतिमद् गृह्णामि किम्भूतमुत्तममुत्तृष्टतनम् व शब्दोऽनर्थको वा सोमद्वेषण
वायु तदग्निमानिनं प्रजापतिं च गृह्णामीत्यर्थ ॥ उपयामिति व्याख्यातम् एष त
ऽस्ति सादनम् ॥३॥

a ग्रहा ऊर्नाडुतयो व्यक्तो विप्राय मितिम् ।

तेषां त्रिणिंप्रियाणां वोऽस्मिपमूर्ता७ समग्रभम् ॥

b c = २ b c । d सम्पृचो स्य स मा भूद्रेणा पृङ्गम् ।

c. त्रिपृथौ त्यो त्रि मा पानना पृङ्गन् ॥४॥

अथ पञ्चनन् प्रदेवत्यानुदुप् द्वे अदास्तेया वा युष्मार्क सन्धन्निनिपनत्र
 नृन् र्ना वाद् सनप्रभ सनप्रद् सन्धन्गृह्णानि सिन्धूताना विशिप्रियाणाम् शिप्रे
 द्नु नातिरे वा र्द तु द्नु शिप्रयोर्दन्वा र्म शिप्रिरे द्नुचननन् विगत
 शिप्रिये येषु अर्देषु ते विशिप्रिया सन्धगभिपुता सुपूताश्च तत्र द्वि द्न्वोर्घ्याया
 रा नास्ति सुप्रिययात् । तेया रेया ये गूस्नुर्गाडत्तय ऊर्ननरस्तनाह्यस्ति ये पैत्रा
 त ऊर्गाडत्तय । तथा त्रिप्रार मेधाप्रिनि द्न्दाय मति विशिद्वुति व्यक्त ज्ञान
 ता गनप्रता वा वीत्यस्य गतिरर्मणो धातोः प्रानृप्रत्यये इपन् ॥ उप्रान् रूप
 त ङि ध्याव्यति ॥ रा [१४ ० ७] उप्रियर्पञ्जनधुर्यार्यत्ययोर्धो नेटा सन्ध
 चात्रिति । अर्धु सानप्रदनतोयार् धार्यति नेटा सुराप्रदमत्ताप्रस्तात् सरैत्र
 गरण मत्प्रान्द्र ॥ अर्दरेजति पयुषी । द्वे सोमसुराग्रहो पौ युजा सन्धचौ स्य
 सन्धृत्तौ नयय पृथौ सन्धर्के द्विप् तौ युजा मा मा न्द्रेण नन्दर्नायेन सन्ध्याणेन
 सन्धृद् सन्धनत सराप्रतम् ॥ का [१४ ० ८] त्रिपृथाप्रित्यादृत ङिति । अर्धु
 नेटारो स्त्र स्य अर्द स्वतनीपनानप्रत ॥ द्वे अर्दो पतो युजा त्रिपृथौ त्रिपुत्तौ
 स्य तता मा मा पानना त्रिपृङ्ग त्रियोजयतम् ॥४॥

॥ a इन्द्रस्य वप्रोऽसि वानतात्प्रयाय वानb सेत् ।

b वानन् नु प्रस्ये मातर मर्दानदिति नान् वचसा परानदे । पस्या
 नि प्रिय भुम्भनाप्रियेण तस्या ना द्वे सप्रिता धर्ष साप्रियत् ॥१॥

रा [१४ ३ १] मत्प्रतोयात्तइन्द्रस्य वप्र इति र्गाग्रदृष्णिति ॥ महामह
 वतीप्रसि मादेन्द्रात्पूर्व स्वयादनाहसगाद्भ्रमयतात्यति ॥ स्वदेवत्य षु द्वे स्व
 वानिन्द्रस्य वप्रोऽसि इन्द्रेण परा युजाय वप्र प्रदत्त तक्षिशा नात् (२) तस्मिन्
 भागा स्व इतीन्द्रो द्वे पत्र वृषाय वप्र प्रादृरित्यादिभुत्या [१ २ ४ १] उतम् ।
 विम्भाम्य धावना धावना सनोति ददातोति वाजना पणु दानि प्रिप्रत्यय
 पिन्नादनुनामिरत्यादित्याम् [या १ ४ ४१] । वि च अय पानानन्वया धर्षो
 भूनि सदरेण धावना सेत् सनाते गिनोतेया इप्य् अय सनुयात्सम्भोत् यदा

सिनुयाद्दधीयात् वक्षत्रवान्भूयादित्यर्थ ॥ का० [१४ ३ २] चात्रालमावर्तयति वा
 जस्येति धूर्गद्दीप्तमिति । अत्रतारित रय धुरि गृहीत्वा चात्रालादक्षिणेनानीय वे
 र्णां स्थापयेत् ॥ पृथिवीदिवत्यातिजगती अत्य पाद सवितृदेवत्य । नु एवार्थे
 वानस्यात्रस्य प्रसवेऽनुज्ञायामेव वर्तमाना वय या भूमि नाम प्रसिद्ध यथा तथा
 वचसा वेदवाक्येन एवविधामनुकूला करामहे कृतवत्त कुर्महे वा करोते श
 पि वृषम् । किम्भूता भूमि मातर शगत्रिमात्रो महो महतो महनीया वा अदि-
 तिमदीनामपण्डिता वा । कि च इद विश्व भुवन सर्व भूतजात यस्या भूनावा
 विविश आविष्टम् । सविता देवस्तस्या भूमात्रेव नोऽस्माक धर्म धारणमवस्थान
 साविपत् प्रसुवता प्ररयतु पू प्रेरणे इति धातोर्णिञन्तस्य लीटि साविपदिति वृ
 षम् सिञ्चञ्जल लीटि [पा० ३ १ ३४] लीटोऽडाटो [पा० ३ ४ १४] इत्य लोप
 परस्मैपदेघिति [पा० ३ ४ १७] सूत्रे ॥ ५ ॥

a अस्वत्तरमृतमप्सु भेषजमप्यामुत प्रशस्तिघञ्चा भवत वाजिनं ।

b देवीरापो वो व ऊर्मि प्रतूर्ति कुकुम्भान्वाजसास्तेनाय वाजोऽ सेत् ॥६॥

का० [१४ ३ ३ ५] अश्वाप्रोक्षन्त्यपोऽवनीयमानान् स्नातान्वागतानस्वतरि
 ति देवीराप इति वा समुच्चयो वेति । स्नानार्थमपो नीयमानान् स्नात्वागतान्वा
 श्वानस्वतरिति देवीराप इति मन्त्रेण वोभाभ्या वा प्रोक्षेत् ॥ अथदेवत्यावसान
 रक्षिता पुरोहितेभ्यः अस्या पाद आग्यो द्वादशाक्षरो द्वादष्टाक्षरौ । अप्सु उदकेषु
 अतर्मध्ये अमृतमवस्थितमप्सु भेषजमारोग्यपुष्टिकरमौषध चावस्थितम् हे अश्वा
 पूय तत्रामृतभेषजपुतास्वप्सु वाजिनोऽन्नवत्तो भवत उतापि च अपा प्रशस्तिपु
 प्रशस्तेषु भगिषु पूय भवत ॥ द्वितीय प्रोक्षणमत्र अथदेवत्य यजु हे देवी दे
 व्यो दीप्यमाना आपो वो पुष्पाक प ऊर्मि कद्योलस्तेन सित्तोऽप्यमद्यो वाजमत्र
 सेत् सनुयाद्दधीयाद्वा । किम्भूत ऊर्मि प्रतूर्ति प्रकृटा नूर्तिर्वेगो यस्य प्रवर्षणशी-
 ल । तथा कुकुम्भान् कुकुक्ष्येन वृषभस्कन्धे उन्नतप्रदेश उच्यते सादृश्ये मनुष्य
 तत्सामान्यादुदरान्विषये सयुक्तो वृद्धलोद्वसधातवान् कुकुम्भानित्युच्यते । तथा
 वाजसा अन्नस्य दाता ॥ ६ ॥

वातो वा मनो वा गन्धर्वा सप्तविंशति ।

तेऽग्र्येऽश्वमयुजस्तेऽस्मिन्नावमाद्भु ॥७॥

का* [१४ ३ ६] दक्षिण युनक्ति वातो वेति । दक्षिणामश्व र्वे योजयेत् ॥ अश्वदेवत्या उक्तिन् । वाशश्वे सनुद्ययोर्यो । वातो वायुर्मन इन्द्रिय सप्तविंशतिर्नक्षत्राणि गन्धर्वा गोर्भूर्निर्भारः ते वातादयोऽग्रे पूर्वमश्वमयुजान् र्वे योजितवन्त ते च वातादयोऽस्मिन्नश्वे जत्र वेगमाद्भु स्यापितवन्त ॥७॥

वातररुहा भव वाग्निस्युज्यमान इन्द्रस्येव दक्षिण त्रियैषि ।

युजतुं वा मरुतो विश्ववेदस आ ते तटा पत्सु जत्रं दधातु ॥८॥

का* [१४ ३ ७] उत्तर वातररुहा इति । उत्तरमश्व युनक्ति ॥ अश्वदेवत्या त्रिष्टुप् । हे वाग्निस्येगप्रनश्व मुख्यमान सन् त वातररुहा वातवेदिगयुक्तो भव वातस्यैव ररुहा यस्य । किं च दक्षिणो दक्षिणभागे स्थितस्त्वभिन्द्रस्याश्व र्वे त्रियाशोभया युक्त इति भव किं च विश्ववेदस सर्वदा सर्वथना वा मरुतो हे अश्व वा युनक्तु र्वे नियोजयतु । किं च तटा देवः हे अश्व ते तव पत्सु पदिपु जत्र वेगमाद्धानु स्यापयतु ॥ ८ ॥

a जत्रो यस्ते वाग्निरिदितो गुहा प ज्येने परीक्तोऽश्वरश्च वाते ।

तेन नो वाग्निस्वन्वान्वन्नेन वाग्निस्र भव समने च पारयिषु ॥

b वाग्निनो वाग्निस्रो वातो सरिष्यतो वृहस्पतेर्भगमर्वादिप्रत ॥९॥

का* [१४ ३ ८] दक्षिणाप्रष्टि जत्रो यस्त इति । दक्षिणाया धुरि प्रकृष्ट देशमशुत इति दक्षिणाप्रष्टिस्तादृश तृतीयमश्व युनक्ति ॥ अश्वदेवत्या जगती । हे वाग्निस्र यस्ते तत्र जत्रो वेग गुहा गुहासां वदयप्रदेशे निरिक्तोऽवस्थापित सुया मुनुगिति [पा* ७ १ ३६] गुहाशब्दान् डेर्नुक् । ज्येने शेनात्ये पक्षिणि यो जत्र परीक्त त्वैव परिदत्त सन् अचरन् चरति प्रवर्तते यद्य ते जत्र परिदत्त सन्वति अचरन् वायो चरति । परिपूर्वाद्दत्तेर्निर्वायामच उपसर्गात् इति [पा* ७ ४ ४२] तादृशे दस्तीति [पा* ६ ३ १३४] दादृशे (३) तत्रारे परि र्गत्तोपसर्ग-

स्य दीर्घं परीत इति । हे वाजिन त्वेन त्रिविधेन (४) बलीन वेगलक्षणेन ब-
लवान्वेगवान्सत्रोऽस्माकं वाज्रजित् अन्नस्य जेता भव । च पुनः समने संग्रामि
पारयिषुः पारयिता च भव पारप्रापको भव पार तीर् कर्मसमातावित्यस्माद्युरा-
दिणिज्जात् षोडशस्येति [पा० ३.२ १३७] इत्युप्रत्ययः ॥ का० [१४.३.१०.] वार्ह-
स्पत्यनिनानाग्रापयति वाजिन इति । वार्हस्पत्यं चरुमद्यानाग्रापयेत् ॥ अथदेवत्यं
पनुः । वाज्रजितोऽन्नस्य जेतारी वाज्रमंत्रं प्रति सरिष्यन्तो गमिष्यन्तो हे वाजिनो
ऽद्या पूयं बृहस्पतेर्भागं चरुमवजिघ्रत आघ्राणं कुरुत ॥ १॥

- III. a. देवस्याहृत् संवितुः सत्रे सत्यसवसो बृहस्पतेरुत्तमं नाकं हृद्यम् ।
b. देवस्याहृत् संवितुः सत्रे सत्यसवस इन्द्रस्योत्तमं नाकं हृद्यम् ।
c. देव सत्यप्रसवसो बृहस्पतेरुत्तमं नाकं मरुहम् ।
d. देव सत्यप्रसवस इन्द्रस्योत्तमं नाकं मरुहम् ॥ १० ॥

का० [१४.३.१२.] देवस्याहृमिति ब्रह्मा रथचक्रमारोह्युत्कारे नाभिमात्रे स्था-
णी स्थितमिति । उत्करप्रदेशे निष्पातस्य नाभिमात्रकाष्ठस्याग्ने स्थितं रथचक्रं ब्र-
ह्मारोहेत् ॥ ब्राह्मणकर्तृके वाजपेयि लिङ्गोक्तदेवतम् । सत्यसवसः सत्याभ्यनुज्ञस्य
सवितुर्देवस्य सवेऽनुज्ञायां वर्तमानोऽहं बृहस्पतिः संवन्धिनमुत्तममुत्कृष्टं नाकं
स्वर्गं हृद्यमारोहामि । तत्रिषवाज्ञपेये चक्रारोहमन्त्रः तत्र इन्द्रस्य नाकं हृद्य-
मिति विशेषः ॥ का० [१४.४.८.] आगतेषु ब्रह्मावरोहति देवस्याहृमिति । पञ्च-
मानादीनां समदशरथेषु समदशशरप्रक्षेपप्रदेशे निष्पातार्थोऽम्बरीं शाखां प्रदक्षि-
णीकृत्य देवपञ्चनेदशमागतेषु सत्सु ब्रह्मा रथचक्रादवरोहति विप्रयज्ञे पूर्वमन्त्रेण
वात्रे उत्तरेण ॥ सत्यं प्रकृष्टं च सवो यत्येति सत्यप्रसवाः अत्र प्रशब्दः प्रकर्षणो-
क्तः । अहृमिति भूतकालः नाकमाहृत्वानस्मीत्यर्थः ज्ञेयं पूर्ववत् ॥ १० ॥

- a. बृहस्पते वाजं जय बृहस्पतये वाचं वदत बृहस्पतिं वाजं ज्ञापयत ।
b. इन्द्रं वाजं ज्येन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं ज्ञापयत ॥ ११ ॥

का० [१४.३.१५.] बृहस्पति वाजमित्येकं इन्दुभिमाहृति तूष्णीमितरानिति ।

अनुविबुद्धितस्याण्वारोपितसप्तदशडुन्दुभीनां मध्ये एकं मन्त्रेणाहन्ति षोडश तू-
 लीन् ॥ यत्तुः विप्रयज्ञे मन्त्रः सै डुन्दुभयो पूयं वृहस्पतये इति वाचं वदत सिन्
 यत् (५) सै वृहस्पते त्वं वाजमन्नं जय । किं च सै डुन्दुभयो पूयमेव वृहस्पतिं
 वाजमन्नं ज्ञापयत वृहस्पतिनाज्जन्नयं कारयेत्त्यर्थः जि ज्ञेये इत्यस्य हेतुमणिवि
 क्रीडनीनां णाविति [पा० ६ १.४८] धातोराकारे कृते अतिश्लोष्नीरुत्पीक्ष्णाष्या-
 तां पुण्याविति [पा० ७ ३ ३६] पुणागमे लोणमध्यमवृद्धवचने ज्ञापयतेति वृषम् ॥
 ज्ञप्रयज्ञे डुन्दुभिवादनमन्त्रः सै डुन्दुभयो पूयमिन्द्रायेति वाचं वदत यत् सै इन्द्र
 च वाजं जय । इन्द्रं वाजं पूय ज्ञापयतेति पूर्ववत् ॥११॥

a. एषा वः सा सत्या सत्रागभृत्पया वृहस्पतिं वाजमन्नीजपतादीजपत वृ-
 हस्पतिं वाजं वनस्पतयो विमुच्यधम् ।

b. एषा - श्वयेन्द्रं वाजमन्नीजपतादीजपतेन्द्रं वाजं व० वि० ॥१२॥

का० [१४ ४ १ १०] एषा व इति मन्त्राहृतमवहृते तूलीमितरानिति । सप्त-
 दशडुन्दुभीनां मध्ये मन्त्रवाहितं मन्त्रेणावतारयति षोडश तूली स्वाणुभ्यः ॥ पूर्वो
 मन्त्रो विप्रयज्ञे उत्तरः ज्ञात्रे । सै डुन्दुभयो वो पुष्पाक्रमेपा वाक् सत्या समभूत्
 (६) तया ज्ञाता यथा वाचा वृहस्पतिं वाजमन्नीजपत । पुनर्वृहस्पतिं वाजमन्नी-
 जपत अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यस इति [निर्ह० १० ४२] यास्कोत्तैर्भूयानर्थो ग्राह्यः
 अत्यस्तं वृहस्पतिमन्नन्नयं कारितवस्तो पूयं यथा वाचा सा सत्या ज्ञातेत्यर्थः ज्ञय-
 तेर्णिज्ञातस्य लुडि मध्यमवृद्धवचनेऽज्ञीजपतेति वृषम् । सै वनस्पतयो वनस्पति-
 विभारा डुन्दुभयो पूयं विमुच्यधं कृतकृत्याः सत्तो विमोचनं कुहत् ॥ ज्ञात्रे यज्ञे
 उत्तरो मन्त्रः । यथा वाचा इन्द्रं वाजमन्नीजपत सा सत्याभृत्तो पूयं विमुच्यधं
 तुन्यम् ॥१२॥

a. द्वेष्यासुः सवितुः सये सत्यप्रंसयसो वृहस्पतेर्विज्ञाज्ञितो वाजं ज्ञेयम् ।

b. वाजिनो वाजज्ञितोऽर्धनं स्कन्नुवसो घोडना मिनानाः काठा गहत

जा° [१४ ३ १८] देवस्याहमिति यत्रयुक्तमारोहति यजमानः । मन्त्रयुता र्व
 पजनान आरोहति ॥ सत्यप्रसवस सत्याभ्यनुज्ञस्य सवितुर्देवस्य सर्वेऽनुज्ञाया वर्त-
 मानोऽह वाजिनितोऽन्नितुर्ब्रह्मस्पतिः सम्बन्धिन वाजमन्न जेप जयेय जनेर्लेटि उ-
 त्तमैकवचने लेटोऽटाटावित्यटागमे [पा° ३ ४ १४] सिव्यडुल लेटोति [पा° ३
 १ ३४] सिप्रत्ययऽस्तश्च लोप परस्मैपदघिति [पा° ३ ४ १७] मिप इकारलोपे
 गुणे च ज्ञेयमिति इपम् यदा लुङि अटि (7) उत्तमैकवचनेऽभावि ॥ का° [१४
 ३ २२] वाजिन इति वाचयतीति ॥ हे वाजिनोऽद्या यूय काष्टां गृह्यत आत्यन्त
 प्राप्तुत उन्कर्ष गृह्यतेत्यर्थः । आद्यभक्तोऽपि काष्टोच्यते क्रात्वा स्थितो भवतीति
 [निह° २ १८] यात्कोक्ति काष्टोत्कर्षे स्थितौ दिशीत्यभिधानाच्च [अमर° ३ ३ ४६] ।
 किम्भूता यूय वाजजितः अन्नस्य जेतारः । तथा अधनो मार्गान्स्कम्भुवत्तः रुन्वत्तः
 लोभयन्तः स दास्यस्वभाषः । तथा धौजना धौजनानि मिमानाः अतिशीघ्रतया प
 रिहिन्दन्त ॥ १३ ॥

एष स्य वात्री क्षिपिणीं तुरण्यति श्रीवाषा वदोऽथपिकृञ्ज्यासनि ।

क्रतुं दधिक्रा अर्षु सप्तानियदत्पयामङ्काऽस्यन्वापनीफणात्स्वाहा ॥ १४ ॥

का° [१४ ४ ३ ४] एष स्य इति प्रत्युच नुहोत्तनुमन्त्रपते वेति । ऋद्धयेनाङ्गं
 नुहोत्येवाननुमन्त्रपते वा ॥ हे अश्वदेवत्ये जगत्यौ दधिक्रावदृष्टे । त्यत्शब्दस्तन्-
 शब्दपर्यायश्लान्तः स्यः एष वात्री सोऽयमश्च क्षिपिणी क्षिप्यते प्रयतेऽनवा सा
 क्षिपिणीस्तां कशां कशाघातमनु तुरण्यति तूर्णमधानमधुने यदा क्षिपिणी तुरण्य-
 ति कशां तुर्यति कशायास्त्वस्या शीघ्रं धावतीत्यर्थः । किम्भूतोऽशः श्रीवाषाम-
 पिकृजे आसनि आस्ये च वदः तत्तदुचितरङ्गुविशेषे । पदत्र इत्यादिना [पा°
 ६ १ ६३] आस्यशब्दस्यासनुद्यदेशः सप्तम्याम् । श्रीवाषामुरोवधेण (8) वदः ।
 कक्षयोः समीपे अपिकृजे पर्यायदेशस्तत्र सनाकृद्भवा वदः (9) । आस्ये मुपे
 कविक्रया वदः । तथा दधिक्रा दधाति अश्ववारमिति दधिः आहृगमेति [पा° ३
 २ १७१] सिप्रत्ययः दधिः सन्क्रमतेऽधानमिति दधिक्रा विटि क्रमतेराकारः यदा
 दधीन्धाराम्मार्गावरोधानदिपायाणगर्तकषट्कादीन्यत्तिक्रामतीति दधिक्रा । त
 था क्रतु सादिनोऽभिप्रायमनु सप्तानियदत् सभ्यगनु सद्धान (10) सादिसकल्या

नुत्तरिण गहन् दापतिर्दनीत्यादिना [पा० ७ ४ ६५] स्यन्दतेर्इत्सुकि निपातो
 ऽयम् । तथा पया मार्गाणानङ्गाति लक्षणाणि कुटिलानि निर्घोन्नतानि अन्वाप-
 निफणत् अतिशोत्र प्रापुवन्तमत्रनापादयन्नित्यर्थ अन्वाडपूर्वस्य फणतिर्गत्यर्थस्य
 यदन्तुकि निपात पूर्ववत् । इत्रिपोऽश्चत्तुरण्यतीति सन्वन्ध । स्वाहा सुडत-
 मस्तु ॥ १४ ॥

उत स्नास्य द्रवतस्तुरण्यत पर्णा न वेरुनुवाति प्रगर्धिने ।

श्रेनस्यैव ध्रततोऽग्रदुस परिर् दपिकावा स्रुतोऽती तरिन्त स्वाहा ॥ १५ ॥

उत स्म अयि च अस्याद्यस्य अदुस शृङ्गारचिञ्च वस्त्रचामरादिक परि सर्वास्मि-
 नपि देहे वर्तमान सत् अनुवाति गहतमश्चमनु उत्क्षिप्तत्रेन दृश्यमान गहति ।
 कस्य किमिदं वै पक्षिण पर्णा न पक्ष इव यथा तस्या गहत् पक्षिण पक्ष
 उत्क्षिप्तो गहन्नजलोपयते तथा धावतोऽशस्यादुसद्वय वस्त्रचामरादिक विस्पष्टम
 वनोपयतऽन्त्यर्थ । किम्भूतस्याद्यस्य द्रवतो गहत तथा तुरण्यतस्वर्यत प्रग
 र्धिने प्रगृयतीति प्रगर्षी अत्रधि प्राप्तु काङ्क्षत । पक्षिमात्रस्य पर्णमङ्गसदृष्टातवे
 नाभिहितम् शीघ्रपाने श्रेनदृष्टात उच्यते श्रेनस्यैव ध्रततो गहतो वेगेन ध्रत
 गतो दपिकावा दपिन्क्रमते दपिकावा धारुपर्यतान्यतिक्रामिषा अन्यभ्योऽपि
 दृश्यतऽस्ति [पा० ३ २ ७५] क्रमतेर्निमिषि त्रिङ्गनोरिति [पा० ६ ४ ४१] आकार ।
 उना वनेन सह तरिन्त मार्ग भृश तरत यदन्तुकि निपातोऽयम् स्वाहा सु
 डतमस्तु ॥ १५ ॥

श नो भवतु वाजिनो र्वेषु देवताता मितद्रव स्वता ।

अभ्रतोऽसि धृश र्नाऽसि सनेम्यस्मगुपयनमीत्रा ॥ १६ ॥

श [१४ ४ ५] उत्तरिण तृचने चेति (11) । श न इति अत्रिणान्यसोमो
 ऽश्यागिनत्रण वा ॥ अद्यदेवत्या त्रिराडुसिदृष्टा दशाक्षर्यतु पादा । देवाना र्म
 देवताति सर्वदेवतातिनिति [पा० ४ ४ १४२] देवशत्रात्कर्मणि (12) ताति
 न्प्रत्यय न्तितीति [पा० ६ १ ११३] प्रत्ययात्पूर्वस्य वकारस्योदात्तत्वम् तस्य सात्
 म्या सुषां मुनुमित्यादिना [पा० ७ १ ३६] डेराकार देवताता देवतातो पक्षे स्-

वेपु आह्वानेषु सत्सु वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं शं सुखकरा भवन्तु । किम्भूताः मि-
तद्रवः मितं परिमितं द्रवन्ति गहृतीति मितद्रवः द्विपि तुगभाव आर्यः । स्वर्काः
शोभनोऽर्को येषां ते सुरुचः स्वस्वना वा । तथा अहिं सयं वृकमरण्यश्चाने रक्षा-
सि रक्षसान् च जम्भयन्तो नाशयन्तः । किं च तेऽश्वा अस्मत्सकाशात्तनेमि क्षि-
प्रममीवा व्याधीन्युपवन्पृक्कुर्वन्तु यु पृग्भावे अस्य क्षादित्वे लटि वृपम् गुणा-
उभावावापौ । सन्मितीति पुराणानाम [निघं ३. २७] इह तु क्षिप्रवाचकः ॥ १६ ॥

ते नोऽश्वर्वन्तो ह्वनन्श्रुतो ह्व विद्ये श्रृष्वन्तु वाजिनो मितद्रवः ।

सहस्रता मेधसाता सनिष्यवो महो ये धनेऽ समिधेषु जश्चिरे ॥ १७ ॥

अश्वदेवत्या जगतो नाभनिदिष्टदृष्टा । विद्ये सर्वे ते वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं
ह्वमाह्वानं श्रृष्वन्तु । किम्भूताः श्वर्वन्तः इत्यति (13) कुटिन्नं गहृतीत्यर्वन्तः ऋ-
गतावित्यस्माद्धनिष् श्वर्वणास्त्रसावनञ इति [पां ६ ४. १२७] इति व्रत्तदेशे वृ-
पम् । ह्वनन्श्रुतः ह्वनमाह्वानं श्रृष्वन्तीति ह्वनन्श्रुतः । मितद्रवः यजमानि चि-
त्तानुसूत्येन परिमितगामिनः । सहस्रता सहस्रस्यानिकजनतृप्तिदामस्य महतो
ऽन्नराशेः सनितारो दातारः । मेधसाता सनिष्यवः मेधो यज्ञः सन्यते सम्भज्यते यत्र
सा मेधसातिर्षशशाला उर्डीकारः तस्यां सनिष्यवः सम्भतारः पूरयितारः । ते के ये
ऽश्वाः समिधेषु संगमेषु महः महत्पूज्यं वा धने जश्चिरे जश्चिरे आहृतवन्तः ॥ १७ ॥

वाजे-वाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।

अस्य मधः पिबत मादयधं तृप्ता पीत पयिभिर्देवयानैः ॥ १८ ॥

अश्वदेवत्या त्रिदुव्रसिष्टदृष्टा । हे वाजिनोऽश्वा वाजे-वाजे सर्वस्मिन्नने उप-
स्थिते सति धनेषु चोपस्थितेषु सत्सु नोऽस्मानवत पालयत । किम्भूता पूषम्
विप्रा मेधाविनः परिदृष्टकारिणः अमृता अमरणधर्माणाः ऋतज्ञाः सत्यज्ञाः यज्ञज्ञा
वा । किं च अस्य मधः पिबत कर्मणि पठौ इदं मधु धावनात्पूर्वं पञ्चाद्यावद्याय-
माणं नेवारचरुलक्षणां मधुरं रुचिः पिबत पीत्वा च मादयधं तृप्ता भवत ततस्तृ-
प्ताः सतो देवपानैर्देवाधिष्ठितैः पयिभिर्मर्गिण्यात गहृत् ॥ १८ ॥

- a आ मा वात्रस्य प्रसवो द्रगन्वादिने गावापृथिव्यो विश्वव्ये ।
 आ मां गतां पितरां मानरां चा मां सोमोऽग्रमृतविनं गन्वात् ॥
- b वात्रिनो वात्रिनो वात्रोऽसन्वाऽसो वृक्ष्यतेर्भागवत्रिप्रत निनु-
 ज्ञानाः ॥११॥

का* [१४ ३ ११] अत्रत्य नैवारान्मति तीर्थे स्वितमा मा वात्रम्येति । य-
 त्रमानो र्याद्वतीर्थे चावानोत्करातरे न्वित नैवारं चरुं स्पृशति ॥ प्रजाप्रतिदे-
 वत्या त्रिष्टुत्रमिष्टदृष्टा । वात्रम्यान्नस्य प्रसव उत्पत्तिर्ना मामात्रगन्वात् आगस्तु
 गहनेर्व्यत्ययेन द्वादशे निडि वृषम् । आ इमे विश्वव्ये सर्ववृषात्मिके इमे गा-
 वापृथिव्यो मां प्रत्यागह्निताम् । पितरां मानरां पितरामातरां च हृन्दसीति [पा०
 ६ ३ ३३] द्विष्टपेकशयो निप्रात्यते अस्मदीयः पिता माता च मा मां प्रति आग-
 स्तामागह्निताम् व्यत्ययेनाद्वादशे निडि वृषम् । सोमद्यामृतविनं संहितां मा मा-
 मागन्वात् चतुर्व्ये तृतीया अमृतवाय मन देववन्नन्मने सोमो मां प्रत्यागह्नि
 निडि वृषम् ॥ का* [१४ ४ १२] यत्र्युक्तानाप्रमपति वात्रिन इति । मत्तैण यु-
 त्तानद्यात्रिवाचरुत्माप्राययेत् ॥ अद्यदेवत्यं यजुः । हे वात्रिनोऽद्या यूयं वृक्ष्यतेः
 मन्त्रन्विनं भागं चरुमवत्रिप्रत आत्राणं कुरुत । किन्भूताः वात्रित्तः वात्रम्यान्नस्य
 त्रिनात् । वात्रमन्नं जेतुं समृधांसः सृत्वत्तो (14) गतवतः सतीः धमुप्रत्यये वृषम् ।
 निमृजानाः मृजूष्य शुद्धौ शानश्चत्ययः शोषयन्तः चरुमेनं यन्नानं वा पुनस्त इ-
 त्यर्थ ॥११॥

- IV a आप्रये स्वाहा । b. स्वाप्रये स्वाहा । c. अत्रिनाय स्वाहा ।
 d क्रन्त्रे स्वाहा । e वर्मत्रे स्वाहा । f अरुर्पतये स्वाहा ।
 g अत्रे मुग्गाय स्वाहा । h. मुग्गाय वेनऽग्निनाय स्वाहा ।
 i. त्रिनऽग्निनेऽद्यात्यायुनाय स्वाहा । k. अत्र्याय भोवनाय स्वाहा ।
 l. भुवनस्य पतये स्वाहा । m. अर्थपतये स्वाहा ॥२०॥

का* [१४ ५ १] द्वादश मुवाडुतीर्षुस्त्याप्रे स्वाहेनेन प्रतिमलं वाचयति वे-

ति ॥ प्राजापत्यानि द्वादश यज्ञूपि । सवत्सराभिमानो प्राजापति स्तूयते तस्यैवै
तानि नामानि । आघ्रोतीत्यापिस्तस्मै सुकृतमस्तु । शोभनमाघ्रोतीति स्वापि त
स्मै । अपि जायते पुन पुनरुपगतः इत्यपिज्ञस्तस्मै स्वाहा । क्रतु सख्यो भो
गादिविपयो यज्ञो वा तस्मै । वसत्रे निवासरुतवे । अदा दिवसाना पतिररुह्य
तिस्तस्मै । अतश्चचारि नामान्युभयविशेषणविशिष्टानि मुहु वैचित्ये (15) मु
ह्यतीति मुग्धस्तस्मै अह्ने दिवसाय । विनश्यतीति विनशिन विनाशशीला प
दार्था मस्तिनशोर्बलीति [पा० ७ १ ६०] हान्दसवाद्गन्वपि (16) नुमागम वि
नाशियु भवो विनाशिनस्तस्मै नुग्धाय मोरुकाय स्वाहा । अति भवमत्यमत्य च
तदन्य च अत्यायनमत्यस्यान तत्र भव आत्यायनस्तस्मै विनशिने विनाशशी
लाय स्वाहा । अस्ते भवोऽत्य भुवने भवो भौवनस्तदुभयविशिष्टाय स्वाहा ।
भुवनस्य पतये जगतः पालयित्रे । अपिपतये सर्वलोकानां स्वामिने स्वाहा सु
कृतमस्तु ॥ २० ॥

- a आयुर्घ्नेन कल्पताम् । b प्राणो यः । c चक्षुर्यः । d श्रोत्रं
यः । e पृष्ठ यः । f यज्ञो यः । g प्रजापते प्रजा अभूम ।
h स्वर्देवा अगन् । i अमृता अभूम ॥ २१ ॥

का० [१४ ५ २] पद्मेत्तरा । पट् आयुर्घ्नेनेत्याद्याश्चब्दाज्जुहोति वाचयति
वा ॥ प्राजापत्यानि पञ्चयज्ञूपि । मदीयमायुर्घ्नेन वाजपेयाख्येन कल्पता क्लृप्त भ
वतु । मुपनासिनाप्रभव पञ्चवृत्तिक प्राणवापुरयनन यज्ञेन क्लृप्ता भवतु । च-
क्षुरिन्द्रिय यज्ञेन क्लृप्त भवतु । श्रोत्रेन्द्रिय यज्ञेन क्लृप्तमस्तु । पृष्ठ रयस्तरादिक श
रीरस्य पृष्ठ वा यज्ञेन कल्पताम् । यज्ञेन मदीयेन वाजपेयाख्येन यज्ञो यज्ञायि
ठता विष्णु कल्पताम् ॥ का० [१४ ५ ६] प्रजापतेरित्यारोक्त इति । पत्नीयज्ञ
मानो निश्रेण्या (17) यूपमारोक्त ॥ यज्ञमानदेवत्यानि त्रीणि यज्ञूपि । वय प्र
जापते सन्वन्धिन्य प्रजा अभूम अपत्यानि ज्ञातानि ॥ का० [१४ ५ ७] स्वरिति
गोधूममालभतः इति । गोधूमपिष्टनिर्मित चपाल यनमानः स्पृशेत् ॥ हे देवा
वय स्व स्वर्गमगन्म प्राप्ता ॥ का० [१४ ५ ८] शिरसा यूपमुज्जिह्वीतेऽमृता (18)

इति । यूपवर्ध शिरः करोति ॥ वयमनृता मरणधर्मरहिता अमूम सन्भूताः ॥२१॥

a अस्मे वोऽग्रन्धिन्द्रियमस्मे नृष्णानुत क्रतुरुस्मे वर्चासि सत्तु वः ।

b नमो मात्रि पृथिव्यै नमो मात्रि पृथिव्यै । c इयं ते राट् ।

d यत्तासि यमनो ध्रुवोऽसि धरुणाः कृत्रे वा क्षेमाय वा रथ्ये वा पो-
पाय वा ॥२२॥

का° [१४ ५ १.] अस्मे व इति दिशो वीक्षतः इति । यूपवृत् एव यज्ञमानो
दिश पश्यति ॥ दिग्देवत्वम् हे दिशो वो युष्मत्सम्बन्धि इन्द्रियं वोर्यमस्मे अस्मा-
स्वस्तु नृष्णा धनं युष्मत्सम्बन्धि अस्मे अस्मास्वस्तु । उत अपि च क्रतुः कर्म युष्म-
त्सम्बन्धि अस्मास्वस्तु । वो युष्माकं वर्चासि तेज्ञासि अस्मे अस्मासु सत्तु भवत्तु ।
अस्माक सन्बन्धि (१९) युष्मत्सानर्थमस्त्विति भावः ॥ का° [१४ ५ १२] नमो मात्र
इति भूमिमेक्षतः इति । यूपवृत् एव यज्ञमानो भूमिं पश्यति ॥ पृथिवीदेव-
त्वम् मात्रि मातृव्यायै पृथिव्यै नमो नैमस्कारोऽस्तु अभ्यासि भूयांसमर्थं मन्वत्तः इ-
ति [निर् १० ४२] द्विरुक्तिः ॥ का° [१४ ५ १३] उत्तरवेदिमपरणीडम्बरीमासन्दो
वस्तचर्मणास्तृष्णातीयं तः इति ॥ आसन्दीदेवत्वम् हे आसन्दि ते तव इयं राट्
इदं राट्यं राटनं राट् सन्पदादिवादावि स्त्रियां घ्रिय् अभिपिप्तासि वमिति भावः ॥
का° [१४ ५ १४] सुन्वत्तमस्यामुपवेशयति यत्तासीति । आसन्त्यां यज्ञमानमुपवे-
शयित् ॥ यज्ञमानदेवत्वम् । हे यज्ञमान तं यत्ता सर्वस्य नियत्तासि यमनः स्वयं
संयमनकर्ता भवसि अनवहिनं तव यमनमिति भावः । तवा ध्रुवः स्तिरोऽसि
धरुणा धारसोऽसि । कृत्रे कर्षणाय कृपिसिद्धयै वा त्वानुपवेशयामीति सर्वत्र
जियः । क्षेमाय नत्र्यपरिपालनाय त्वानुप* । रथ्ये धनाय त्वानुप* । पोषाय पशुपु-
त्रादिपुत्र्ये त्वानुप* ॥२२॥

v. वादस्त्रेनं प्रसुत्रः सुपुत्रेऽग्ने सोमो रात्रीनुमोर्पमीध्वन्सु ।

ता अस्मभ्यं मनुमतीर्भवत्तु वृषो राट्रे जोगृषाम पुरोहिता स्वास्तु ॥२३॥

का° [१४ ५ २१] मुविषा सम्भूतास्तुस्तेति वाजसनेयमिति प्रतिमन्त्रमिति । औ-
डम्बर्यात्रे एकोऽकृतादुग्धोऽप्लादिधान्यात्मुविषास्त्वग्नीये सप्त मत्वेर्गुस्तेति ॥ ति-

मस्त्रिदुभं प्रजापतिदेवत्या । प्रमुतेऽसौ प्रसव पचादिवाद्च वाजाम्यात्रस्य प्रसव
 उत्पादक प्रजापति श्रे सृष्ट्यादौ श्रोपशोषु अस्तु च वर्तमानमिन सोम वष्टी
 द्वय राजान दीतिमत्त पदार्थं सुपुत्रे उत्पाद्यामास ता रत्यम्भूता सोमस्य जनयि
 च श्रोपशु आपश्चास्मभ्यमस्मदर्व ममुमर्ताममुनत्या रसवत्या मापुशोपिता भवन्तु
 भोगयोग्या भवन्तु वर च ताभिरभिपिता राट् स्वकीये देशे जागयाभ अग्रमत्ता
 भवान् । पुरोहिता पागानुष्ठानादौ पुरोगामिन प्रथाना इत्यर्थे स्वाहा मुहुत
 मस्तु ॥ २३ ॥

वाजंस्थिमा प्रसव शिश्रिये दिवमिमा च विद्या भुवनानि सम्राट् ।

अदित्सन्त दापयति प्रजानत्स नो रयि सर्ववीर निवहन्तु स्वाहा ॥ २४ ॥

वाजस्यात्रस्य प्रसव उत्पादक ईश्वर इमा पृथिवी दिव गुलोक् च इमा इ
 मानि विद्या विद्यानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि च शिश्रिये आश्रितवान् स
 च सम्राट् सर्वेषा भुवनाना राजा भूत्वा अदित्सन्त कृविदातुमनिहत मा प्रजानन्
 अथगह्मन्दीप्रबुद्धिप्रेरणेन कृविदापयति ततो नोऽस्मभ्य सर्ववीर सर्वे पुत्रभ
 न्यादिभिर्युक्ता रयि धन नियहन्तु नियमनेन ददातु दाण् दानि पात्राभ्येत्यादिना [पा
 ० ३ ७८] पशुदेशे स्वाहा मुहुतमस्तु ॥ २४ ॥

वाजस्य नु प्रसव आवंभूवेमा च विद्या भुवनानि सर्वत ।

सनेमि राजा परिषाति विद्वान्प्रना पुष्टिं वर्षयमानोऽशस्मे स्वाहा ॥ २५ ॥

नु इति विस्मये वाजस्य प्रसव प्रजापति इमा इमानि विद्या विद्यानि सर्वा
 णि भुवनानि भूतानि सर्वतोऽवस्थितानि हिरण्यगर्भादिस्तम्बपर्यतानि आवभूव
 सम्भावितवानुत्पादितवानित्यर्थे सनेमीति पुराणनाम [निघं ३ २०] सनेमि
 चिरन्तनो राजा दीप्त सन्यरियाति सर्वत स्वेह्या गहति । विम्भूत विद्वान् स्वा
 पिकार नानन् तथा अस्मे अस्मानु प्रजा पुत्रादिसतति पुष्टिं धनप्रोष च वर्षय
 मान वर्षयन् स्वाहा मुहुतमस्तु ॥ २५ ॥

सोमो राजान्मर्वत्तेऽग्निमन्वारभामहे ।

आदित्वाञ्चिजु७ मूर्त्तं ब्रह्माणा च वृहस्पति७ स्वाहा ॥२६॥

तिन्नाङ्गुलभस्तापमदृष्टा प्रथमा सोमाङ्ग्यादित्यत्रिजुसूर्यवृहस्पतिदेवत्या ।
असौ रत्नपार्त्तं तर्पणात् वा सामं रात्रानमसि वैश्वानरमादित्यान्दादश विजु सूर्यं
ब्रह्माणा वृहस्पतिं चान्वारभामहे अन्वारम्भणमाह्वानं कुर्महे स्वाहा सुहुतम
स्तु ॥ २६ ॥

अग्निं वा वृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय ।

वाच विजु७ सरस्वती७ सवितारं च वाजिन७ स्वाहा ॥२७॥

अग्निमवृहस्पतिमिन्द्रवाग्विजुसरस्वतीसवितृदेवत्या । हे ईश्वर त्वमर्षमादीन्देवा
न्दानाय धनप्रदानाय चाद्य प्रेरय वृहस्पतिमिन्द्रं देवेश वाच वागधिष्ठात्रीं सर
स्वतीं विजु सवितारं सूर्यस्य प्रसवकर्तारं सूर्यम् । वाजिनमत्रवतमिति सर्वेषां
पिशेपणा वाजिनं देवाश्च वा । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २७ ॥

अग्ने अर्हाप्रदेहू न प्रति न सुमना भव ।

प्र नो यह सद्मजित्वा७ हि धनदा अति स्वाहा ॥२८॥

अग्निदेवत्या । हे अग्ने इहास्मिन्वर्मणि नाङ्गस्मारुमह्वद् आभिमुत्पेन वृद्धि
हितमिति शेषः निपातस्य (20) चिति [पा० ६३ १३६] संहिताया दीर्घाङ्ग
दस्य । ए च नोङ्स्मान्प्रति सुमना कृणार्द्रचित्तो भव हे सद्मजित्वा सद्म
स्य वहुना वसुना नेतः सद्मवाणा धीमान् वा जेत हि पस्माद्य स्वभावतो
धनदा धनस्य दातासि अतस्त्य नोङ्स्मभ्य प्रयह धनं देहि स्वाहा ॥ २८ ॥

प्र नो यह्यर्षमा प्र पूषा प्र वृहस्पतिं । प्र वाग्देवो देदातु न स्वाहा ॥२९॥

गायत्री अर्षमवृहस्पतिप्राग्देवत्या । अर्षमा सूर्यविशेषो नोङ्स्मभ्य प्रयस्तु
अनीट ददानु पूषा प्र यस्तु उपसर्गावृत्त्या क्रियायदावृत्ति वृहस्पतिं प्र यस्तु
देवी दीप्यमाना वाग् नोङ्स्मभ्य ददानु स्वाहा ॥ २९ ॥

१ देवस्यै त्वा सवितु प्रसृष्टेऽग्निर्नाराडुभ्या पूषो रूस्तीभ्याम् ।

- b. सरस्वत्यै वाचो यत्सुर्यस्त्रिये दधामि वृहस्पतेर्दृष्टा साम्राज्येनाभिपिञ्चाम्यसौ ॥ ३० ॥

का* [१४. ५ २२.] श्रेयिणाभिपिञ्चति यज्ञमानं देवस्य वेति । ह्योमद्रव्यश्रेयिणा यज्ञमानं शिरसि सिञ्चेत् ॥ यज्ञमानदेवत्यम् सविनुर्देवस्य प्रसवे वर्तमानोऽहमश्चिनोर्त्राहुभ्यां पूषो रुक्ताभ्यां वा त्वां वाचो वाण्या यत्सुर्यव्याः पुंस्त्वमार्पन् नियमनकर्त्र्याः सरस्वत्यै पथर्ये चतुर्यो सरस्वत्याः यत्रिये नियमने दृश्येयं दधामि स्यापयामि । किं च वृहस्पतिः साम्राज्येन सम्राट्भविन त्वा त्वामभिपिञ्चामि असाविति तन्नामयकृणाम् ॥ ३० ॥

- VI. a अग्निरेकाक्षरेण प्राणानुदज्ञयत्तमुज्जीपम् । b अश्विनो द्यक्षरेण द्विपदो मनुष्यानुदज्ञयतां तानुज्जीपम् । c विष्णुस्त्र्यक्षरेण त्रीष्टोकानुदज्ञयत्तानुज्जीपम् । d सोमश्चतुरक्षरेण चतुष्पदः पशूनुदज्ञयत्तानुज्जीपम् ॥ ३१ ॥

का* [१४ ५. २६.] अग्निरेकाक्षरेणोत्यनुवाकं द्वादशवत्कृवेति । चतुःकण्ठिकात्मरुमनुवाकं द्वादशवत् द्वादश सुवाहुतीर्जुहोत्यापये स्वाहेति प्रतिमलं वाचयति वेति यत्पूर्वमुक्तं [१४ ५ १.] तद्वत्कृत्यैत्यर्थः तेनैतिर्मलैर्जुहोति सप्तदश मन्वावाचयति वेत्यर्थः ॥ एतै मन्वा उज्जितिसंज्ञाः । सप्तदश यज्ञेषु लिङ्गोक्तदेवतानि । आ वाचयेति चतुरक्षरमस्तु श्रोपडिति चतुरक्षरं यज्ञेति द्यक्षरं षे यज्ञामहुरिति पञ्चाक्षरं द्यक्षरो वषट्कारः एष सप्तदशाक्षरात्मकः (21.) प्रजापतिरधिपदं समाप्तत्रयासान्यामुज्जीयते ॥ अग्निरेकाक्षरेणा ह्यन्दसा प्राणं पञ्चवृत्तिकमुदज्ञयत् ङ्कटं त्रितयान् तयाहमपि तादृशं तं प्राणमुज्जीपमुत्कटं श्रेयं वशीकुर्यामित्यर्थः ॥ अश्विनो देवो द्यक्षरेण अक्षरद्वयात्मकेन ह्यन्दसा द्विपदः पादद्वयोपेतान्मनुष्यानुदज्ञयतां त्रितयत्तौ तयाहमपि तेनैव द्यक्षरेणा ह्यन्दसा तान् तादृशान्मनुष्यानुज्जीपमपिकं श्रेयम् ॥ विष्णुस्त्र्यक्षरेणाक्षरत्रयात्मकेन ह्यन्दसा त्रीन्सूरादीन् लोकानुदज्ञयत् अहमपि तान् लोकानुज्जीपम् ॥ सोमोऽक्षरचतुष्टयात्मकेन ह्यन्दसा चतुष्पदः पादचतुष्टयोपेतान्पशूनुदज्ञयत् अहमपि तेन तान्पशूनुज्जीपम् ॥ ३१ ॥

a. पू॒षा प॒ञ्चाक्ष॑रेण॒ प॒ञ्च दि॒श उ॒द॒ज्ञय॑त्ता उ॒ज्ज्ञे॑यम् । b. स॒वि॒ता प॒ट॒क्ष॒रेण॑ प॒ट॒नू॒नुद॑ज्ञय॒त्तानु॒ज्ज्ञे॑यम् । c. म॒रु॒तः स॒ताक्ष॑रेण॒ स॒त ग्राम्या॑न्प॒शू॒नुद॑ज्ञय॒स्तानु॒ज्ज्ञे॑यम् । d. वृ॒क्ष॒स्य॑ति॒र॒ष्टाक्ष॑रेण॒ गाय॑त्रीमु॒द॒ज्ञय॑त्तानु॒ज्ज्ञे॑यम् ॥३०॥

पू॒षा दे॒वः प॒ञ्चाक्ष॑रेण॒ ह॒न्दसा॑ प॒ञ्चसं॑ख्याः पू॒र्वान्या॑द्य॒त्तमो॒ऽध्या॑क्ष॒रदि॑शं (22) चेति॒ प॒ञ्च दि॒श उ॒द॒ज्ञय॑त् अ॒रु॒मपि॑ ता दि॒शो ज्ञे॑यम् ॥ स॒वि॒ता सर्व॑स्य प्रेर॒को दे॒वः प॒ट॒क्ष॒रेण॑ ह॒न्दसा॑ प॒ट॒सं॑ख्या॒नू॒नुद॑ज्ञय॒त् तानू॒नू॒रु॒मु॒ज्ज्ञे॑यम् ॥ म॒रु॒तो दे॒वाः स॒ताक्ष॑रेण॒ ह॒न्दसा॑ स॒तसं॑ख्या॒न्या॒न्यप॒शू॒न्वा॒दी॒नुद॑ज्ञय॒न् अ॒रुं ता॒न्या॒न्या॒न्यप॒शू॒न् ज्ञे॑यम् ॥ वृ॒क्ष॒स्य॑ति॒र॒ष्टाक्ष॑र॒ात्म॑केन॒ ह॒न्दसा॑ गाय॒त्रीह॒न्दो॒ऽभि॑मानि॒नो दे॒वता॑मु॒द॒ज्ञय॑त् तां तादृ॒शो गाय॑त्री ज्ञे॒यम् ॥३१॥

a. मि॒त्रो न॒वाक्ष॑रेण॒ त्रि॒वृ॒त॒ऽस्तो॑ममु॒द॒ज्ञय॑त्तानु॒ज्ज्ञे॑यम् । b. व॒रु॒णो द॒शाक्ष॑रेण॒ वि॒रा॒जमु॒द॒ज्ञय॑त्तानु॒ज्ज्ञे॑यम् । c. इ॒न्द्रो द्वा॒द॒शाक्ष॑रेण॒ त्रि॒द्रु॒ममु॒द॒ज्ञय॑त्तानु॒ज्ज्ञे॑यम् । d. वि॒श्वे दे॒वा द्वा॒द॒शाक्ष॑रेण॒ त्रि॒म॒ती॒मुद॑ज्ञय॒स्तानु॒ज्ज्ञे॑यम् ॥३३॥

मि॒त्रो दे॒वो न॒वाक्ष॑रेण॒ ह॒न्दसा॑ त्रि॒वृ॒तं स्तो॑ममु॒द॒ज्ञय॑त्तं तादृ॒श स्तो॑मम॒रुं ज्ञे॑यम् ॥ व॒रु॒णो दे॒वो द॒शाक्ष॑रेण॒ ह॒न्दसा॑ वि॒रा॒जम् द॒शाक्ष॑रा वि॒रा॒जि॒ति श्रु॒तिप्र॑सि॒द्धां तद्भि॑मानि॒नो दे॒वता॑मु॒द॒ज्ञय॑त्तां वि॒रा॒जम॒रु॒मु॒ज्ज्ञे॑यम् ॥ इ॒न्द्रो दे॒व द्वा॒द॒शाक्ष॑रेण॒ ह॒न्दसा॑ त्रि॒द्रु॒ममु॒द॒ज्ञय॑त्तां त्रि॒द्रु॒मम॒रु॒मु॒ज्ज्ञे॑यम् ॥ वि॒श्वे दे॒वा द्वा॒द॒शाक्ष॑रेण॒ ह॒न्दसा॑ त्रि॒म॒ती॒न्दि॒वता॑मु॒द॒ज्ञय॑न् अ॒रु॒मपि॑ तां त्रि॒म॒ती॒ ज्ञे॑यम् ॥३३॥

- व॒र्मव॒रु॒णो॒द्द॒शाक्ष॑रेण॒ त्रयो॑द॒शा॒ऽस्तो॑ममु॒द॒ज्ञय॑स्तानु॒ज्ज्ञे॑यम् ।
- रु॒द्रा॒जमु॑द॒शाक्ष॑रेण॒ चतु॑र्द॒शा॒ऽस्तो॑ममु॒द॒ज्ञय॑स्तानु॒ज्ज्ञे॑यम् ।
- आ॒दि॒त्याः प॒ञ्चद॑शाक्ष॑रेण॒ पञ्च॑द॒शा॒ऽस्तो॑ममु॒द॒ज्ञय॑स्तानु॒ज्ज्ञे॑यम् ।

d अदितिः षोडशाक्षरेण षोडश७ स्तोममुदञ्जयत्तमुज्जैपम् ।

e प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण सप्तदश७ स्तोममुदञ्जयत्तमुज्जैपम् ॥ ३४ ॥

वसवस्त्रयोदशाक्षरेण ह्न्दसा त्रयोदश स्तोममुदञ्जयन् तं स्तोमं त्रियेयम् ॥ रु
द्रा देवाश्चतुर्दशाक्षरेण ह्न्दसा चतुर्दशं स्तोमञ्जयन् तं स्तोममरुमपि त्रियेयम् ॥
आदित्या देवाः पञ्चदशाक्षरेण ह्न्दसा पञ्चदश स्तोममञ्जयन् तं स्तोमं त्रियेयम् ॥
अदितिर्देवमाता षोडशाक्षरेण ह्न्दसा षोडश स्तोममञ्जयत् तेनारुमपि त स्तो
ममुज्जैपम् ॥ प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण ह्न्दसा सप्तदशाख्य स्तोममञ्जयत् त स्तोम
तेन ह्न्दसारुमपि त्रियेयम् ॥ एतान्मन्त्रान् त्रयेदितैर्जुहुयाद्वा ॥ ३४ ॥ इति वाजपे-
यमन्त्राः समाप्ताः ॥ ॥

VII. a एष ते निर्मते भागस्तं जुपस्व स्वाहा । b अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः
पुरःसद्यः स्वाहा । c यमनेत्रेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणासद्यः स्वाहा ।
d विश्वदेवनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पश्चात्सद्यः स्वाहा । e मित्रावरुणनेत्रेभ्यो
वा मरुनेत्रेभ्यो वा देवेभ्य उत्तरासद्यः स्वाहा । f सोमनेत्रेभ्यो देवे-
भ्य उपरिसद्यो दुवंस्वद्यः स्वाहा ॥ ३५ ॥

अथ राजसूयमन्त्राः । तेषां वरुण ऋषिः ॥ ॥ का० [१५ १ १ १०] अष्टाक्रपालो
ऽनुमत्ये शम्यायाः पञ्चाद्विष्यशत्रो सुवे कृत्वा दक्षिणाग्न्युल्मुकमादाय दक्षिणा
मत्वा स्वयंप्रदोर्षाऽश्रिणे वाग्नी नुरुतोत्येप ते निर्मते इति । फाल्गुनाग्वदशम्याम
नुमत्ये अष्टाक्रपालः पुरोडाशो भवति तदर्थं गृहीतकृविषः पेपणाकान्ते दृषद्ध-
स्तान्निहितशम्यापश्चाद्वागे शन्नं पतितं षड्विस्तपडुलपिटृद्वपं तत्सुवे निधाय द-
क्षिणाग्नेरुल्मुकमादाय दक्षिणास्यां दिशि मत्वा स्वयंस्फुटिति भूभागे ऊपरे वोल्मु-
काग्निं संस्थाप्य तद्विजुहोतीति सूत्रार्थः ॥ पृथिवीदेवत्यम् । निर्मतिरत्र पृथिवी
रु निर्मते पृथिवि एष पिटृद्वपस्ति तव भागः तं भागं त्वं जुपस्व सैघ्राव स्वाहा
सुहुतमस्तु ॥ का० [१५ १ २०] पञ्चवातीयमारुवनीयं प्रतिदिश व्युस्य मध्ये च
सुवेणामिषु नुरुतोत्यग्निनेत्रेभ्य इति प्रतिमन्त्रमिति । एवं वर्षमिटीः कृत्वा पञ्चवा-

तोयाख्य कर्म विषेयम् तत्राद्वनीय प्रागादिदिक्षु नृत्वा मध्ये चावशिष्य बुवेणा-
 ज्ञं पञ्चस्वग्निषु ययालिङ्गं जुहोति ॥ अध्यायसमाप्तिपर्यन्तं देवा ऋषयः । दश पञ्च-
 षि देवदेवत्यानि । अग्निनेता येषां ते अग्निनेत्रास्तेभ्यः । पुरः पुरस्तात्पूर्वस्थां दि-
 शि सीदतीति पुरःसदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥ अथ दक्षिणे जुहोति ।
 यमनेत्रेभ्यः यमो नेता येषां तेभ्यः । दक्षिणास्या सीदतीति दक्षिणासदस्तेभ्यो दे-
 वेभ्यः स्वाहा ॥ अथ पश्चात्पुनरुहोति । त्रिद्येवनेत्रेभ्यः त्रिद्ये देवा नेतारो येषां
 तेभ्यः । पश्चात्सीदतीति पश्चात्सदस्तेभ्यः स्वाहा ॥ अथोत्तरार्धे जुहोति । मित्रा-
 वरुणनेत्रेभ्यः मित्रावरुणौ नेतारौ येषां ते मित्रावरुणनेत्राः । वा पदा मरुतो
 नेतारो येषां ते मरुनेत्राः । उत्तरस्या सीदतीत्युत्तरासद् उत्तरभागार्थास्तेभ्यो देवे-
 भ्यः स्वाहा । अत्र मित्रावरुणनेत्रेभ्यो देवेभ्यः उत्तरासद्यः मरुनेत्रेभ्यो देवेभ्यः उत्त-
 रासद्य इति मन्त्रयोर्विकल्पः ॥ मध्ये जुहोति । सोमनेत्रेभ्यः सोमो नेता येषां
 तेभ्यः । उपरि सीदति तिष्ठतीत्युपरिसस्ते । इवस्वद्य परिर्षावद्य (23) य
 दात्र इव शब्देन इत्य तद्विषयान्स्ति ते इवस्वरास्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ॥ ३५ ॥

- a ये देवा अग्निनेत्रा पुरःसदस्तेभ्यः स्वाहा । b ये देवा यमनेत्रा द-
 क्षिणासदस्तेभ्यः स्वाहा । c ये देवा त्रिद्येवनेत्राः पश्चात्सदस्तेभ्यः
 स्वाहा । d ये देवा मित्रावरुणनेत्रा वा मरुनेत्रा वीत्तरासदस्तेभ्यः
 स्वाहा । e ये देवा सोमनेत्रा उपरिसदो इवस्वरास्तेभ्यः स्वाहा ॥ ३६ ॥

का* [१५ १ ३१] उत्तरा समस्य षे देवा इति प्रतिमन्त्रमिति । पञ्चधा विभ-
 त्तानाद्वनीयमेकीनृत्य षे देवा इति पञ्च मन्त्रैः प्रत्येकं जुहुयादिति शेषः ॥ षे
 देवा अग्निनेत्राः पुरःसदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । ये देवा यमनेत्राः पूर्ववद्याख्या ।
 ये देवा त्रिद्येवनेत्रा पश्चात्सदः । ये देवा मित्रावरुणनेत्रा ये देवा मरुनेत्रा
 इति मन्त्रयोर्विकल्पः । ये देवा सोमनेत्रा उपरिसदः उपरि स्थिता इवस्वत्तो
 इत्युत्तस्तेभ्यः स्वाहा ॥ ३६ ॥

अग्ने सरस्य पृतना अभिनातीर्यस्य ।

इष्टस्मरुमरुतीर्येयां वा पश्चात्सीदति ॥ ३७ ॥

का° [१५ २ ५] अग्ने स्रुस्वित्युल्मुकादानमिति । अपामार्गतण्डुलहोमार्यं दक्षिणाग्नेरुल्मुकमादद्यात् ॥ अग्निदेवत्यानुद्बुध्वेवश्रवोदेववातदृष्टा । हे अग्ने त्वं पृतनाः शत्रुसेनाः स्रुस्व अग्निभव । तथा अग्निमातीः सपन्नोऽग्निमातिरुच्यते स्त्रीत्वमार्यम् अग्निमातीन् शत्रून् अपास्य अपक्षिप निवर्तय अतु क्षेपणो अस्य लोटि वृषम् । किं च यज्ञं वरुतीति यज्ञवाहास्तस्मिन्यज्ञवाहसि यज्ञनिर्वाहके यज्ञमाने वर्चोऽत्र धाः धेहि दधातेर्लुङि वृषम् वज्रल हृन्दस्यमाडांगेऽपीत्यउभावः [पा° ६ ४.७१] । किम्भूतस्त्र दुष्टरः दुस्तरः केनापि तर्तुमशक्यः अशक्यप्रतिक्रियो दुर्निवार इत्यर्थः । अरातीः शत्रून् तरन् तिरस्कुर्वन्विनाशयन्नित्यर्थः ॥ ३७ ॥

a देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्विनैर्वाङ्गभ्या पूजो रस्ताभ्याम् ।

b उपांशोर्वीर्यिणा जुहोमि रक्तं रक्तः स्वाहा ।

c रक्तसां वा वधाय । d अर्वाधिष् रक्तोऽर्वाधिष्मामुसौ रक्त' ॥ ३८ ॥

का° [१५ २ ६] देवस्य वेति जुहोतीति । प्रागुदवा गत्वा गृहोतमुल्मुकं संस्याप्य सुवेणापामार्गतण्डुलान् जुहुयात् ॥ देवस्य वा व्याख्यातम् ॥ उपांशीः । त्रीणि यज्ञेषु रक्तोद्भेदेवत्यानि । उपांशुर्नाम प्रथमो ग्रहस्तस्य वीर्यिणा सामर्थ्यनाहं जुहोमि अत एव रक्तो रक्तसजातिरुतं निरुतम् स्वाहा सुहुतं रुविरस्तु ॥ का° [१५ २ ७] रक्तसां वेति सुवमस्यति तां दिशं यस्यां जुहोतीति । यस्यां दिशि ह्योमं कुर्यात्तां दिशं प्रति सुवं प्रक्षिपेत् ॥ रक्तसां रक्तसानां वधाय नाशार्थं वा त्वां प्रास्यामीति शेषः ॥ का° [१५ २ ७] अर्वाधिष् इत्यायत्त्यनपेक्षमिति । अर्ध्यादयः पश्चादनवलोकयन्तो देवयजनं प्रत्यागच्छन्ति ॥ रक्तो रक्तसजातिं वयमर्वाधिष् रक्तवक्तः ज्ञातावेकवचनम् । अमुमिति शत्रुनामग्रहणाम् असाविति च अमुं देवदत्तं वयमर्वाधिष् असौ देवदत्तो रक्तो मारितोऽस्माभिः ॥ ३८ ॥

VIII. सवित्ता त्वा सवानां सुवतामग्निर्गृह्यतीनां सोमो वनस्पतीनाम् । वृक्षस्पतिर्वाचश्चन्द्रो ज्यैष्ठ्याय रुद्रः पशुभ्यो मित्रः सत्यो वरुणो धर्मपतीनाम् ॥ ३९ ॥

का० [१५.४ १३-१५] उत्तमेन चरित्रा सविता त्रित्याद् यज्ञमानवाङ् दक्षिणं
 गृहीत्वा नानास्य गृह्णाति मन्त्रे यवास्यानं मातापित्रोश्च यस्याश्च ज्ञाति राजा भव-
 तीति । अष्टौ देवमूर्तुर्वीपि तत्रान्तिनेन वरुणाय धर्मपतयः इति वारुणेन चरु-
 णा चरित्रा यज्ञमानास्तिरे गवा सुचौ सञ्च पाणौ कृत्वा दक्षिणं तद्वाङ्नादाय
 सविता वेति काण्डिकादयत्रयं मन्त्रमाद् मन्त्रे यवास्यानं यज्ञमानस्य तन्मातापि-
 त्र्यस्या ज्ञनपदज्ञाति राजा भवति तस्याश्च नानानि गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अतिज्ञ-
 गती यज्ञमानदेवत्या । सविता सवानां प्रसत्रानामाज्ञानामाधिपत्ये हे यज्ञमान
 त्वा त्वां सुवतां प्रेरयतु सर्वेषामाज्ञादानेऽधिकारी भवेत्यर्थः । अग्निर्गृहपतीनां गृ-
 ह्स्वानानाधिपत्ये त्वां सुवताम् । सोमो वनस्पतीनां वृक्षाणामाधिपत्ये त्वां सु-
 वतां वृक्षाः सर्वे तत्रोपकारका भवत्वित्यर्थः । बृहस्पतिर्वागर्ग्यं त्वां सुवतां पा-
 ण्डित्याय प्रेरयतु यद्वा पचर्ये चतुर्वीं वाच आधिपत्ये सुवताम् । इन्द्रो देवो
 ज्येष्ठाय ज्येष्ठभावाय त्वां सुवताम् । रुद्रः पशुभ्यः पश्वर्यं पश्चाधिपत्ये वा त्वां सु-
 वताम् । मित्रो देवः सत्यः सुयां सुनुगित्यादिना [वा० ७.१.३६.] चतुर्वीः सु-
 अदिशः सत्याय सत्यवाक्याय सत्यं वदितुं त्वां सुवताम् । वरुणो धर्मपतीनां
 धर्मचराणां धर्मशीलानामाधिपत्ये त्वां सुवताम् । सत्रित्रादपो ऽष्टौ देवमूर्तुर्वीपां
 देवतास्यां नानाधिपत्यानि ददत्विति वाक्यार्थः ॥ ३६ ॥

इमं देवा अतःपुत्रो सुवधं मरुते क्षत्रार्थं मरुते ज्येष्ठाय मरुते ज्ञानरा-
 ज्येन्द्रस्येन्द्रियाय ।

इमममुष्यं पुत्रममुष्ये पुत्रमस्ये विश्वरूप धीऽभी राजा सोमोऽस्माकं द्रा-
 व्शुणानाऽ राजा ॥ ४० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां नवमोऽध्यायः ॥१॥

अत्यतिर्गमनदेवत्या हे देवाः सत्रित्रादयः इमममुष्यं यज्ञमानमसपन्नं स-
 पन्नरहितं कृत्वा सुवधं प्रेरयधं किमर्थं मरुते क्षत्राय मरुत्ये क्षत्रपदव्यै । मरुते
 ज्येष्ठाय ज्येष्ठभावाय । मरुते ज्ञानराज्याय ज्ञानानामिदं ज्ञानं ज्ञानं च तद्वाङ्गं च
 ज्ञानराज्यं ज्ञानानामाधिपत्यायेत्यर्थः । इन्द्रस्यात्मन इन्द्रियाय धीर्षाय अत्मज्ञान-

सामर्थ्याय इमं यजमानं सुवधमित्यर्थः (24) । किम्भूतमिमम् अमुष्य पुत्रम् अमु-
 ध्यति पद्भक्तं यजमानपितुर्नाम ग्राह्यम् तथा अमुष्यै पद्भक्त्यै चतुर्वीं अमुष्याः दे-
 व्या पुत्रम् अमुष्याऽइति यजमानमातुर्नामग्रहः । अस्यै विशे अस्याः कौरव्याः
 विशः प्रजाया अधिपतिमिति शेषः अस्यै इति पद्भक्तं ज्ञातिनाम ग्राह्यम् । अमी
 इति प्रथमात्तं देशनाम ग्राह्यम् अमी हे कुरुव पद्भालाः वो गुष्पाकनेप खदि-
 र्वर्मा राजास्तु । अस्माकं ब्राह्मणानां तु सोमश्चन्द्रो वल्लीवृषो वा सोमो राजा
 प्रभुरस्तु ॥४०॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । वाजपेयो राजसूयारम्भात्तो नवमीऽगमत् ॥१॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ दे॒वं स॒वितु॑ प्र॒सुव॒ यज्ञं प्र॒सुवे॒मं भ॒गाय॑ । दि॒व्यो ग॒न्धर्वः॑ के॒त॒पाः के॒त॒ नः॑
 पु॒नातु॑ वा॒चस्पति॑र्नी॒ञ्च्य वा॒जं॒ स्वद॑तु ॥१॥ २ a b c ॥२॥ २
 d-i ॥३॥ ३ ॥४॥ ४ a b c ॥५॥ स॒म्पृच॑ स्य॒ सं मां भ॒द्रिणां॑ पृ॒ङ्ग
 वि॒पृच॑ स्य॒ वि मां पा॒पेन॑ पृ॒ङ्ग ॥६॥

II ॥ ५ [- सावि॒पृक्] ॥१॥ ६ b [*रा॒योऽअ॒पानि॒पा॒द्यो वं ऊ॑] ॥२॥ ६ a
 [प्र॒यांस्तिभि॑र॒द्या भ॑] ॥३॥ ७ [व॒ती वा वो॒ मनी॑ वा] ॥४॥ ८ ॥५॥
 १ a [प॒रीतो - *ज॒ज्ञिषे॒धि स॑] ॥६॥ १ b ॥७॥१३॥ ॥

III. ॥ दे॒वस्य॑ व॒य॒ संवि॑तुः स॒वे स॒त्यस॑वसो वृ॒हस्पते॑रु॒त्तमं॑ ना॒कं॒ ह॒रिमे॑न्द्र-
 स्यो॒त्तमं॑ ना॒कं॒ रु॒हम् ॥ दे॒वस्य॑ व॒य॒ संवि॑तुः स॒वे स॒त्यस॑वस । वृ॒हस्प-
 ते॑रु॒त्तमं॑ ना॒कं॒ म॒रु॒हमे॑न्द्रस्यो॒त्तमं॑ ना॒कं॒ म॒रु॒हम् ॥१॥ ११ a ॥२॥
 ११ b ॥३॥ १२ a ॥४॥ दे॒वस्य॑ व॒य॒ संवि॑तुः स॒वे स॒त्यस॑वसः ।
 वृ॒हस्पते॑र्वी॒ज्जितो॑ वा॒जं जे॒प्स ॥५॥ वा॒जिनो॑ वा॒जं ज॒यता॑र्धन॒ स्वभू॑त ।
 यो॒जना॑ नि॒मानाः॑ का॒ठा ग॒हृत् ॥६॥ १४ [स॒तवी॑त्र॒त्य॑] ॥७॥ १५
 ॥८॥ १६ ॥१॥ १७ [*ध॒सीता॑ऽश्व॒ त्मना॑ म॒रुो ये] ॥१०॥ १८

॥११॥ ११ a - गन्तं पितरां नातरा युवना मा सोमोऽग्रनृत्याय ग-
म्यात् ॥१२॥ ११ b ॥१३॥२६॥ ॥

IV ॥ २० ॥१॥ २१ a-f ॥२॥ ज्ञायुऽष्टुहि स्वो रोदाव । २१ g. h i
॥३॥ २२ a ॥४॥ २२ b c d - 'रुपाः कृष्ये जेनाय रूष्ये पोपाय
॥५॥३१॥ ॥

V ॥ २३ - 'द्विताः ॥१॥ २५ [वाजस्येदं प्र* - 'द्वानृषिं पु* -] ॥२॥ २४
- 'स्तु ॥३॥ २८ - अस्ति ॥४॥ २६ [- आदित्यं वि*] - स्वतिम् ॥५॥
२१ [- 'पा प्र सरस्वती ।] - नः ॥६॥ २७ ॥७॥ ३० a । सरस्वत्ये
वाचो यन् तुष्ये तुष्ये दधामि । वृहस्पतेष्टू साम्राज्येनाभिपिञ्चामीन्द्रस्य वा
साम्राज्येनाभिपिञ्चामि ॥८॥३१॥ ॥

VI ॥ ३१ a b c [त्रीनिमांस्तो*] d ॥१॥ ३२ a [पञ्चऽग्रनृत्युदं*] b [पल्ल-
क्षरेण पल्लनृत्युदं*] c d ॥२॥ ३३ ॥३॥ ३४ a b. c. d [पोलशा-
क्षरेण पोलशास्तो*] e ॥४॥४३॥ ॥ पल्लनुवाकेषु त्रिचवारि-
शत् ॥ ॥

इति काण्वीष्यायां संहितापठे दशमोऽध्यायः ॥१०॥

I. अयो देवा मधुमतीरगृभ्णानूर्ध्वस्वती राजस्वश्चितानाः ।

यानिर्भिन्नावरुणावभ्यपिञ्चन्याभिरिन्द्रमर्नयन्नत्यरातीः ॥१॥

नवमेऽध्याये वाजसनेयो राजसूयसन्ध्वन्धि कियदपि कर्मातः दशमेऽभिषेकार्यज्ञला-
दानादिराजसूयशेषश्चरुसीत्रामणी चोच्यते ॥ तत्र का* [१५ ४ २०-२२] इडात्ते
ऽपो गृह्णाति पूषमुत्तरेण निमित्तिकोरुसम्भवादत्वेतराः पूषन् यात्रेष्ठीडुम्बरेषु [१५
४ ३३] सारस्वतीर्गृह्णात्यपो देवा इति । इडाग्ररुणं कार्ष्णशेषोपलक्षणम् देवसू-
रुषियां भागपरिरुणात्ते कृते अभिषेकार्या वक्ष्यमाणा अयो वक्ष्यमाणाप्रकारे-
ष्ठीडुम्बरवृक्षपत्रेषु पूषगृह्णाति तत्र विशेषः निमित्तवशात्प्राप्या निमित्त-

वयः यथान्तरिक्षात्प्रतिगृह्यातपवर्षाः प्रुधाः गोरुल्थ्या इत्याद्याः ता राजसूयारम्भा-
 त्प्रागेव सम्पाद्य तदानीं यूपमुत्तरेणा गृह्णीयात् कुतः असम्भवात् तदानीमातपवर्ष-
 णादिनिमित्तस्याभावात् (1.) इतरा अनेमित्तिकीरपो गत्वा तदानीमेव गृह्णीयात्
 तत्र मल्लानाह् अपो देवा इति सरस्वतीनदीसम्बन्धिनोरप आदौ गृह्णाति ॥ च-
 र्कसोत्रामण्याः प्राग्वरुण ऋषिः । अद्देवत्या त्रिष्टुप् । देवा इन्द्रादयो या अपो
 ऽगृभ्यान्गृहीतवन्तः । किम्भूता अपः मधुमतीः मधुरस्वादोपेताः । तथा ऊर्जस्व-
 तीः ऊर्जा विद्यते यामु त्रिणिष्टान्नरसवतीः । राजस्वः राज्ञः सूयन्ते जनयन्तीति रा-
 जस्वः नृपोत्यादिकाः । चितानाः चेतयमानाः सदैवतवात्परिदृष्टकारिणीः । पुन-
 स्ता एव विणिनाष्टि याभिरद्दिदेवा मित्रावरुणौ अभ्यषिञ्चन् मित्रावरुणापोरभिषे-
 कं कृतवन्तः । याभिरद्दिदेवा इन्द्रं देवमरातीः शत्रून् अत्यनयन् अतीत्य नीतव-
 न्तः इन्द्रं शत्रूनत्यक्रामयन्नित्यर्थः इन्द्रसि परेऽपीति [पा० १.४.८१.] अतिरूपसर्ग-
 स्य क्रियापदात्परत्वम् । ता अपो गृह्णामीति शेषः ॥१॥

- a. वृक्ष ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा । b. वृक्ष ऊर्मिरसि रा-
 द्रदा राष्ट्रममुष्मे देहि । c. वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा ।
 d. वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे देहि ॥२॥

का० [१५.४.३४.] नुहोत्युत्तरामु चतुर्गृहीतं वृक्षऊर्ष्यादिभिः स्वाहाकारान्तिः
 पूर्वैः-पूर्वैः प्रतिमन्त्रमुत्तरैरुत्तरैर्गृह्णाति [१५.४.३३.] अत्रगूढत्वशोः पुरुषाद्वा पू-
 र्वापरौऽऊर्ष्या इति । सारस्वतीरादायोत्तरामु पौडशस्वप्सु वृक्ष ऊर्मिरित्यादिभिः
 स्वाहात्तैः पूर्वपूर्वमन्त्रैश्चतुर्गृहीताज्यानि गृह्यमाणामु नुहुयात् उत्तरैः स्वाहाही-
 नेर्मन्त्रैस्ताः क्रमेण गृह्णाति उत्तरमन्त्रेषु अमुष्मे इति पदस्थानि चतुर्थ्यन्तं यज्ञमान-
 नाम ग्राह्यम् वृक्ष ऊर्मिरित्यादयो विश्वभूत स्यत्यन्ता मन्त्राः संहितायां द्विशः
 पठितास्तेषां पूर्वैः-पूर्वैः स्वाहात्तस्तेनाज्यहोमः उत्तरोत्तरः स्वाहाहीनस्तेनापा-
 मादानम् तत्र गत्वा जले प्रविष्टात्यशोर्नराद्वा यौ पूर्वापरौ कलोलौ तौ हुत्वा
 गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ वृक्ष ऊर्मिरसीत्यादीनि आपः स्वराज इत्यन्तानि यज्ञूपि
 लिङ्गोत्तदेवतानि । हे कलोल त्वं वृक्षो वर्षितुः सेतुः पशोर्नरस्य वा सम्बन्धी

ऊर्मिः कलांलोगति । राष्ट्रदा राष्ट्र जनपद ददातीति राष्ट्रदाः स्वभावत एव देश-
 राष्ट्रो भवति अतो राष्ट्र मे मखं देहि स्वाहा रुचिर्दत्तमस्तु । एव उवाच गृ-
 ह्णाति वृत् ऊर्मिरसि राष्ट्रदा अतोऽमुष्मे यज्ञानाया राष्ट्र जनपद देहि अमुष्मे
 इति चतुर्थ्यस्य यनमाननाम ग्राह्यम् । एवमुपरिना अपि मत्वा व्याज्येया ॥
 अयर्त्तमि गृह्णाति वृषसेनोऽसि वृषा सेचनसमर्था सेना जलराशिद्वया (२) यस्य
 स वृषसेन व्याज्यातमन्यत् ॥२॥

a अर्थेत् स्य राष्ट्रदा राष्ट्र मे दत्त स्वाहा । b अर्थेत् स्य राष्ट्रदा राष्ट्रमु-
 ष्मे दत्त । c d ओंज्ञस्वती स्य रा' दत्त । e f आप परिवाहि-
 णी स्य रा' दत्त । g h अयां पतिरसि रा' देहि । i k अयां
 गर्भोऽसि रा' देहि ॥३॥

का* [१५ ४ २४] स्यन्दमाना इति । नग्नादिप्रवारुस्या अपो गृह्णाति ॥ अर्थेत्
 अर्थ प्रयोञ्जनमुद्दिश्य नग्नादे सराजग्वज्ञदेश पत्ति गृह्णीत्यर्थेत् इषा धिपि तु
 गागम तवाविधा वृष राष्ट्रदा देशदात्र्य स्य भवथ मे राष्ट्र दत्त पक्षत दत्तेति व
 उवचनम् अन्यव्याज्यातम् ॥ का* [१५ ४ २५] प्रतिलोमा । वरुन्तीना या (३)
 प्रतिगृह्णाति तामु लोमादाने ॥ हे आपो यूयमोजस्वती ओजसा बलेन युक्ता भ-
 वथ ॥ का* [१५ ४ २६] अययतीरिति । वरुन्तीनामया मध्याग्रा मार्गान्तरेणा ग-
 त्वा पुनस्तत्र मिलन्ति ता अययत्यस्तासु लोमादाने ॥ हे आपो यूय परिवाहि-
 णी स्य परि सर्वतो वरुन्तीति परिवाहिण्य सर्वतो वरुन्शीला भवथ उताम-
 न्यत् ॥ का* [१५ ४ २७] नदीपतिमिति । समुद्रस्यायां लोमादाने ॥ अयां जला-
 ना पत्ति स्वर्गमे पल्लवोऽसि ॥ का* [१५ ४ २८] निषेध्या इति । निषेध्य आ-
 वर्तस्तद्व्या निषेध्या नग्नादौ परान्भोधमस्तत्र लोमादाने ॥ हे जन्मभम त्वमयां
 गर्भो मय्यर्तो भवसि ॥३॥

a b सूर्यवचस स्य रा' । c d सूर्यवर्चस स्य रा' । e f मान्दा स्य
 रा' । g h अजातित स्य रा' । i k वागी स्य रा' । l m श-

त्रिंशत् स्य रा° । n. ० शब्दारी स्य रा° । p. q. ज्ञानभृतं स्य रा° ।
 r. s. विश्वभृतं स्य रा° । १. आपः स्वराजं स्य राट्ट्वा राट्ट्ममुर्धं दत्त ।
 u. मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्छन्तां महिं क्षत्रं क्षत्रियाय वन्वानाः । १ अ-
 नाधृष्टाः सीदत सहोन्नतो महिं क्षत्रं क्षत्रियाय दधतो ॥४॥

का° [१५. ४. ३०] स्यन्दमानानां स्यावराः प्रत्यातापः इति । बहूदपां मध्ये
 याः स्थिराः सदा घर्मे (४) वर्तमानास्तासु होमादानि ॥ हे आपो यूयं सूर्यवचसो
 भवय सूर्यस्यैव त्वचस्त्वक् पासां ताः सूर्यवचसः सदातपि वर्तमानवान् त्वचःशब्दः
 सात्तस्वग्वाची ॥ का° [१५. ४. ३१.] अन्तरिक्षात्प्रतिगृह्णातपवर्ष्या इति । आतपे
 वर्षति सति गगनादप आदायादौ सम्पादिताः सन्ति यूपमुत्तरेण तासु होमादानि ॥
 सूर्यस्यैव वर्षस्तेजो पासां ताः सूर्यवर्चसः तादृश्यो भवय ॥ का° [१५. ४. ३२.] स-
 रस्या इति । तटागभवास्वप्सु होमादानि ॥ हे आपो यूयं मान्दाः स्य मन्दतेर्माद-
 नार्यस्य ह्यं मन्दत्ते मोदत्ते भूतानि यत्र बहूदकवात्ता मान्दाः भवय ॥ का° [१५.
 ४. ३२.] कूप्या इति । कूप्ये भवाः कूप्यास्तत्र होमादानि ॥ हे आपो यूयं व्रजक्षि-
 तो भवय व्रज इति मेघनामसु [निष° १. १०.] पठितम् अत्र तूदकधारणासामर्थ्या-
 त्कूप उच्यते व्रजे कूपे क्षिप्रन्ति निवसन्ति व्रजक्षितः ॥ का° [१५. ४. ३२.] प्रुष्ठा इ-
 ति । प्रुष सेवने प्रुक्षन्ति ओषधीः सिञ्चन्तीति प्रुष्ठाः अवश्यायवृषाः तृणादिषु स्थि-
 तास्तासु वस्त्रक्षेपेण ता आत्ताः सन्ति ता यूपमुत्तरेण जुत्वा ग्राह्याः ॥ वाशाः
 स्य वश कालौ उश्यन्ते जनैः काम्यन्तेऽत्रनिष्यत्तिहेतुवाहाशा यूयं भवय ॥ का°
 [१५. ४. ३२.] मधिनि । मधुनि होमादानि ॥ हे मधुवृषा आपो यूयं शविष्ठाः शव
 इति बलनाम [निष° २. १.] बलिष्ठा बलदात्र्यो भवय त्रिदोषबलशमनवाद्बल-
 करं मधु ॥ का° [१५. ४. ३२.] गौहृत्वा इति । उन्त्रं गर्भवेष्टनं तत्र भवा उ-
 ल्ख्याः प्रसूयमानधेनुगर्भवेष्टनोत्थजलं पूर्वं गृहीतमास्ति यूपमुत्तरेण तत्र होमा-
 दानि ॥ शब्दारीः शक्नु शक्तो अन्व्येभ्योऽपि दृश्यन्तः इति [पा° ३. २. ७५.] वनिष्प्र-
 त्ययः वनो र चेति [पा° ४. १. ७.] उीप् रेफञ्च शक्नुवन्ति वाहृदोहादिभिर्जगदुद-
 र्त्तमिति शब्दार्थो गावस्तत्सम्बन्धिन्यो यूयं भवय ॥ का° [१५. ४. ३२.] पय इति ।

दुग्धस्य द्योमपूर्वं यद्वणम् ॥ हे आपो यूय जनभृतो भयव वान्तभात्रे जनान् ज
 नूनि विध्रति पुलस्तोनि जनभृत ॥ का° [१५ ४ ३०] घृतमिति । घृते द्योमाद्वा-
 ने ॥ हे घृतदृषा आपो यूय विद्यमन विद्य सर्वं जगद्वादिक् विध्रति विद्यम
 तो भवव राष्ट्रदा ॥ एव सारस्वत्यादयो घृतात्ता सप्तदशात्र उजा ॥ का° [१५
 ४ ३५] आय स्वराज इति मरीचिर्गृह्णत्या गृह्णत्यागन्निना सर्वासु सम्भृजतीति ।
 रत्रिकरुतता आपो मरीचयस्ता अजानिनादय पूर्वगृह्णीतांस्वप्सु योजनेत् प्रतिग्र
 हणामत्र ससर्गस्तूलीम् ॥ नात्र द्योम पीडशाडतीर्गृह्णाति द्योपु न जुहोति
 सारस्वतीपु च मरीचिपु चेति श्रुतेः [५ ३ ४ ३३] । हे आपो मरीचिदृषा यूय
 स्वराज स्व स्त्रिनेत्र राजति ता स्वराज अनन्याश्रितराज्या भयव राष्ट्रदा अतो
 ऽमुष्मै यनमानाय राष्ट्र देश दत्त ॥ का° [१५ ४ ३६] औडम्बरे पात्रे समासिच्च
 त्यना मयुमतीरिति । एना सारस्वत्याग्ना अय उडम्बरकाठपात्रे एकीकरोति
 मत्नाश्रुति ॥ अद्देवत्य यनु । मयुमती मयुरसवत्य एता आपो मयुमतीभिर्मयु
 रस्वादापेताभिरादि पृथक्ता ससृज्यन्तान् । किम्भूता एता मरुि मरुत्तत्र वन्त
 क्षत्रियाय रजे यजमानाय वन्वाना सम्भजमाना दहत्य इत्यय वनोति सम्भज
 नार्थ ॥ का° [१५ ४ ३०] मैत्रावरुणाभिश्चायस्य पुरस्तान्निदधात्यनामृष्टा सीदतीति ।
 औडम्बरे पात्रे एकीकृतास्ता अपो मैत्रावरुणाभिश्चायस्ये सदासि सादयति ॥ अद्दे-
 वत्यम् । हे आपो यूय सीदत तिष्ठत । किम्भूता यूयन् अनामृष्टा अपराभूता
 रक्षोभिः । सर्दाजस अोजसा सदिता वलयुक्ता । तथा मरुि मरुत् क्षत्र वल
 क्षत्रियाय राजे दधती दधत्य स्वायम्भ्य ॥४॥

- II a सोमस्य विपिरसि तत्रेव मे विपिर्भूषात् । b अग्नेः स्वार्हा ।
 c सोमणः स्वार्हा । d सत्रिरे स्वार्हा । e सरस्वत्ये स्वार्हा ।
 f पूले स्वार्हा । g बृहस्पतेः स्वार्हा । h इन्द्राय स्वार्हा ।
 i पोषाय स्वार्हा । k शोकाय स्वार्हा । l अश्याय स्वार्हा ।
 m भर्गाय स्वार्हा । n अग्नेः स्वार्हा ॥५॥

का° [१५ ५ १] व्यावर्चनास्तृणाति सोमस्य विपिरिति । मैत्रावरुणाभिश्चायस्य-

सादितयालाशादियात्रचतुष्टयस्य पुरस्ताद्वाघ्रवर्मास्तृणाति ॥ चर्मदेवत्यम् । हे
 चर्म त्वं सोमस्य विप्रिर्दीतिरिति भवसि अतस्तत्रैव तत्सदृशी मे मम विपिः का-
 निर्भूयान् यत्र वै सोम इन्द्रमत्यपवत स यततः शार्दूलः समभवत्तेन सोमस्य
 विप्रिरिति श्रुतेः [५ ३ ५ ३.] ॥ का* [१५ ५ ३] पार्यानामग्नये स्वाहेति पट् जु-
 होति प्रतिमन्त्रम् [१५ ५ ३४] पार्यानामिन्द्राय स्वाहेति पट् जुहोति प्रतिमन्त्र-
 मिति । पार्यसन्नानां द्वादश मन्त्राणां मध्ये अग्नयऽश्रत्यादीनि पट् पार्यान्यभिपिका
 दौ जुहोति इन्द्रायित्यादि पट् अभिपिकाले सकृद्गृह्णाताज्यैः ॥ लिङ्गोक्तानि द्वादश
 यज्ञूपि । अङ्गतोत्याग्निः । मुनोति सोमः । सूते सुवति प्रेरयति वा सविता । सरः
 शब्दप्रवाहो यस्याः सा सरस्वती । पुष्पाति पूषा । वृहतां साम्नां पतिर्वृहस्पतिः ।
 इन्दति ईष्टे इन्द्रः । धुव्यति शब्दं करोति धोपः । झोव्यते कीर्त्यते जनैरिति
 झोकः । अशयति विभाजयति पुण्यपापे तत्फल्नदानेनेति अश अश विभाज
 धातुः । भन्यते सेव्यते स भगः । इपति व्याप्नोति विश्वमित्यर्पमा ॥ एतेभ्य सुङ्ग-
 तमस्तु ॥ ५ ॥

a पवित्रे^३ स्यो वैपुत्र्यौ । b सवितुर्वै^३ प्रसवऽऽत्पुनाम्यहिद्रेणा पवि-
 त्रेणा सूर्यस्य रुग्निभिः । c अनिभृष्टमसि वाचो वन्युस्तपोजा सोमस्य
 दात्रमसि स्वाहा राजस्व ॥ ६ ॥

का* [१५ ५ ४] पवित्रे कृत्वा हिरण्यमेनयोः प्रवयतीति । प्रकृतिवत् पवित्रे
 स्य इति पवित्रे कृत्वा तयोः स्वर्णा वध्नाति ॥ पवित्रे स्यः व्याख्यातम् [१ १२] ॥
 का* [१५ ५ ५] ताभ्यामुत्पुनात्यपः सवितुर्व इति । सहिरण्याभ्यां दर्भपवित्राभ्यां
 मैत्रावृणाप्रियायासादिता औदुम्बरपात्रस्थाः अभिपेकार्था अप उत्पुनाति सवि-
 तुरित्यादिना राजस्व इत्यन्तेन मन्त्रेण ॥ अङ्गदेवत्यम् । सवितुः सर्वप्रेरकस्य परमे-
 श्वरस्य प्रसवेऽनुज्ञायां स्थितोऽरुम् अहिद्रेणा हिररहितेन समीचीनेन पवित्रेण
 सूर्यस्य किरणैश्चोत्पुनामि हे आपो वो युज्मान् उत्पवनं करोमि ॥ अनिभृष्टम-
 सि । आपोऽत्रामिधेयाः अतोऽत्रैकवचनात्ता मन्त्रावयवाः श्रुत्या बहुवचनात्ता
 व्याख्याताः अतः श्रुत्यनुसारेण व्याख्यायते हे आपो धूमनिभृष्टाः स्य अस्त पाके

अथ धातुर्गृह्येयं व्याख्यात. अग्निपृष्ठा न नितरा धृष्टा अपराभूता रक्षोभि । वाचो
 बन्धु वापरा बन्धुभूता यावद्दे प्राणेषापो भवन्ति तावद्वाचा वदतीति श्रुते [५
 ३ ५ १६] आयोमयी वागिति सामश्रुतेश्च । तथा तपोजा तपशब्देनाप्राग्निहृच्यते
 तपसाग्निनातास्तपोजा अग्नेर्व धूमो जायते धूमाद्ब्रह्मन्नादृष्टिरग्नेर्वाग्ना हृता जायन्ते त
 स्मादाहृ तपोजा इति श्रुते [५ ३ ५ १७] वायोऽग्निरेरेण इति श्रुत्यन्तरात् [ते
 त्तिरो आरण्यं ८ १] । सोमस्य दाप्रमसि सोमस्य दात्र्यो दानकर्त्र्यो भवथ पदा
 वाग्द्वन्मेताभिर्भिपुषत्रत्ययाङ्गतिर्भवतीति श्रुते [५ ३ ५ १८] सोमदात्र्य आय ।
 स्वाहा राजस्व स्वाहाकारेण पूता सत्य राजस्वो जनस्य (७) राजान सुवते
 जनयन्तीति राजस्वो राजजनिका भवथ ॥ ६ ॥

सधमादो गुह्निनीरापे हृता अनापृष्ठा अपस्यो वसाना ।

पस्त्यासु चक्रे वरुणा सधस्यमपाऽ शिशुर्मातृतमास्वत् ॥ ७ ॥

का* [१५ ५ ६] अभिपेचनीयिषेना व्यानपति सधमाद् इति ॥ उत्पूता अभि
 पेकार्या अपोऽभिपेकार्येषु पालाशोऽम्ब्रवाटाश्चत्येषु पात्रेषु पूर्वासादिनेषु चतुर्षु
 विभज्य निनयति ॥ वरुणादेवत्या त्रिटुप् । या हृता आयो वर्तन्ते कोदश्यः सध-
 माद् सद् एकस्मिन्पात्रे माग्वन्ति दृष्यन्ति मादयन्ते प्रीणन्ति वा ता सधमाद् स
 दपूर्वान्मादयन्ते घित् सध मादस्ययोऽह्नुदसीति [पा* ६ ३ १६] सद्स्य सधदिश ।
 गुह्निनी शुध्न वीर्यमस्ति पासा ता गुह्निन्यः पूर्वसर्षादीर्षः शुध्न षोततेर्यशा
 वात्र वेति यास्वः [निर्ह* ५ ५] । अनापृष्ठा रक्षोभिर्नभिभूता । अपस्य अप
 इति कर्मनाम [निघ* ३ १] अपसि कर्मणि साध्व्य अपस्याः तत्र साधुरिति [पा*
 ४ ४ १८] यत् सुया सुलुगिति [पा* ७ १ ३१] जसः सुरदिश । वसानाः वस
 आहादने वसते आहादयन्ति पात्राणीति वसाना । या ह्यत्रिधा आयस्तासु अ
 नर्मथे वरुणा देवः सधस्य सद्स्यान चक्रे कृतज्ञान् सद् स्योयते यस्मिन् तत्स
 धस्यम् । सिन्धूतो वरुणा अपां शिशुः बालरुः अपा वाग्दृष्य शिशुर्भजति यो
 रासुप्तेन पातः इति श्रुते [५ ३ ५ १६] वरुणा रासुप्तेनानिपादा शिशुः ।
 सिन्धूतास्त्रेषु पस्त्यासु पस्त्यमिति गृदनामसु [निघ* ३ ४] पठित गृदृष्यासु
 सर्षपामापरवत् तया मातृतमासु अतिशयेन जगन्निर्मात्रीषु ॥ ७ ॥

a क्षत्रस्योर्ल्वमसि । b क्षत्रस्य ज्ञरायसि । c क्षत्रस्य योनिरसि ।
 d क्षत्रस्य नाभिरसि । e इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमसि । f मित्रस्यासि बहू-
 णास्यासि । g त्रयाय वृत्रं वधेत् । h दृवासि । i रुजासि ।
 k क्षुमासि । l पतितं प्राचमम् । m पतितं प्रत्यक्षम् । n पतितं
 तिर्यक्षं दिग्भ्यः पात ॥ ८ ॥

का* [१५ ५ १५] तार्यप्रभृतीनि क्षत्रस्येति प्रतिमन्त्रम् [१५ ५ ७] तार्य परि-
 धायतीति । तार्यपाण्डुअधीवासोऽस्त्रीपाणि क्रमेण चतुर्भिर्यजुर्भिः परिधत्ते तार्य
 स्त्रीमं वल्कलं घृताक्तवस्त्रं वा ॥ तार्यदेवतम् हे तार्य त्वं क्षत्रस्य यज्ञमानस्य
 उल्वं गर्भाधारभूतमुदकमसि । यज्ञमानो गर्भस्यानीयः ॥ का* [१५ ५ १२] पाण्डुं
 निवस्तुऽशति । रक्ताकम्बलं परिधत्ते ॥ पाण्डुदेवतम् क्षत्रस्य गर्भस्यानीयस्य यज्ञ-
 मानस्य ज्ञायु गर्भविष्टनचर्म हे पाण्डु त्वमसि ॥ का* [१५ ५ १३] अधीवासं प्र-
 तिमुच्येति । कक्षुकं गले बध्नाति ॥ अधीवासदेवतम् । हे अधीवास त्वं क्षत्रस्य
 योनिरसि गर्भसंभवस्यानं योनिः ॥ का* [१५ ५ १३ १४] उऽस्त्रीयऽ संवेद्य निवति
 ऽवगूरुते नाभिदेशे परिकूरुते वेति । शिरोविष्टनं शिरसि संवेद्य तत्प्राप्तौ परि-
 कृतवासोनीयां गोपयति (६) नाभिदेशे वेष्टयति वा ॥ उऽस्त्रीयदेवतम् । हे उ-
 स्त्रीय त्वं क्षत्रस्य नाभिर्गर्भयन्धनस्यानमसि नाभ्या संनद्धा गर्भा ज्ञायन्तऽश्रुत्याहुः
 [निर्ह* ४ २१] ॥ का* [१५ ५ १७] इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमिति धनुरातनोतीति । अध-
 र्पुथंनुराधित्य करोति ॥ धनुर्देवतम् । हे धनुस्त्वमिन्द्रस्य सन्ध्वन्धि वार्त्रघ्नं वृत्रोऽनेन
 रून्धत्तऽशति वार्त्रघ्नं वृत्रनाशकं धनुरसि तदातनोतीति जेषः ॥ का* [१५ ५ १८]
 मित्रस्य बहूणास्येत्यस्य बहू विमार्ष्टि ॥ मित्रस्य बहूणास्येति मन्त्राभ्यामस्य ध-
 नुपो बहू प्राक्तौ करेण प्रत्येकं विमार्ष्टि ॥ वाङ्देवते यजुषी । हे दक्षिणकीटे
 त्वं मित्रसन्ध्वन्धी भवसि हे वामबाहो त्वं बहूणासन्ध्वन्धी भवसि ॥ का* [१५ ५
 १९] धनुः प्रयहति त्रयापमिति । यज्ञमानाय धनुर्ददाति ॥ धनुर्देवतम् । हे धनुः
 अयं यज्ञमानस्त्वया धनुषा कृत्वा वृत्रं शत्रुं वधेत् रून्ध्यात् ॥ का* [१५ ५ २०] दृ-
 वासीति प्रतिमन्त्रमादाय तिस्र इपूः प्रयहति पतितमिति प्रतिमन्त्रमिति । दृवा-

सीत्यादिमन्त्रेण वाणत्रयमादाय पातेनमित्यादिमन्त्रेण प्रत्येकं यज्ञमानाय द-
दाति ॥ यज्ञनूयि इपुदेवत्यानि । हे इपो त्व दृवासि दू विदारणे दृणाति शनू-
न्विदारयति दृवा । हे इपो त्व रुजासि रुजो भङ्गे रुजाति शत्रून्भनक्ति रुजा । हे
इपा त्व जुमासि क्ष्मायी विपूनने क्ष्मायति शत्रून्कम्पयति जुमा ॥ यज्ञमानाय द-
दाति । हे इपव प्राञ्च प्रागञ्चन पूर्वदिश्यवस्थितमेन यज्ञमान सूय पात पालय
त । प्रत्यञ्च प्रत्यगञ्चन पश्चिमदिश्यवस्थितमेन यज्ञमान पात । तिर्यञ्च तिर्यगञ्च-
नमितस्ततोऽवस्थितमेन यज्ञमान पात । दिग्भ्योऽन्याभ्योऽपि दिग्भ्य सप्तशादे-
न पात रक्षत ॥८॥

a आविर्मर्षा । b आचित्तोऽग्निर्गृह्यति । c आवित्त इन्द्रो वृ-
द्धश्चवा । d आवित्तो मित्रावरुणो धृतव्रतो । e आवित्त पूषा
त्रिचन्द्रेदा । f आवित्ते गायत्रीपृथिवी विश्वशम्भुवौ । g आवित्ता
दितिरुरुशर्मा ॥९॥

का* [१५ ५ २१] आविर्मर्षा इति वाचयतीति । इपुसमर्षणानन्तरमाविर्मर्षा
इत्यादीन्नात मत्नानाचित्तज्ञान्यज्ञमान वाचयति ॥ प्रजापतिदेवतम् । मर्षा इति
मनुष्यनामसु [निय* २ ३] पठितम् हे मर्षा मनुष्या ऋषिज्ञो पूषमायि प्रकटा
भवेति शेष सम्यग्मानुतिष्ठतेत्यर्थं यदा हे मर्षा ऋषिज्ञोऽयं यज्ञमान आवि-
प्रकटा गुप्तसमक्ष वक्ष्यते इति शेष ॥ आचित्तोऽग्निर्गृह्यति । श्रुत्युक्तैर्भि-
क्तिग्रत्यैर्व्याख्यायते [५ ३ ५ ३१ ३७] । गृहपालकापाम्नेऽयं यज्ञमान आवित्त
आचित्तं क्षापितं । प्रयमानं पदद्वय प्रतिमन्त्रं चतुर्थ्यर्थं ॥ वृद्ध श्वो धन की-
र्तिर्वा यस्य स वृद्धश्चा तस्मै इन्द्राय यज्ञमान आवित्त ॥ धृतमिति कर्मनाम
[निय* २ १] धृत धत कर्म याभ्यां तो धृतव्रतो ताभ्यां धारितकर्मभ्या मित्रावरु-
णाभ्यामाचित्तो आवित्त आवेदित् ॥ त्रिचन्द्रेदे सूर्येण्य पूतेऽपमाचित्तं ॥ त्रि-
चस्य सूर्यस्य श सुय भवति पाभ्यां ते त्रिचशम्भुवो नाभ्या गायत्रीपृथिवीभ्यामा-
चित्ते वचननिर्द्ध्यत्ययं आवित्तं ॥ उरु मरुतुं शर्म शरणं सुय या यस्य
सा उरुशर्मा तस्ये अदितये आवित्ता आचित्तोऽयं यज्ञमानः ॥ यदा यथाश्रुते-

व व्याख्या गृह्यतिरग्निरावित्त अवेदितो यज्ञमानमिति शेष एवमग्रेऽपि ॥१॥

III a अवेष्टा दन्दश्रुका । b प्राचीमारोह गाधत्री वावतु रथतरु साम
त्रिवृत्स्तोमो वसत ऋतुर्ब्रह्म ऋविणाम् ॥१०॥

का° [१५ ५ २२] अवेष्टा इति स्तोत्रापसमाविशति जेणवास्ये सतोऽतः उप
विष्टोति । सद् समीपोपविष्टस्य दीर्घकेशनरस्य मुजे ताम्र क्षिपति ॥ मृत्युना
शन यतु । अवपूर्वा यज्ञिर्नाशनार्थं दन्दश्रुका अत्यर्थं दशनशीला मृत्युकेतव
सर्पसदृशा यज्ञविप्रकारिणा रक्षसाद्योऽवेष्टा नाशिता भवत्विति जेष तन्नो
मृत्युर्यो वयस्तमेवैतदतिनयतीति श्रुति [५ ४ १ १] ॥ का° [१५ ५ २३] सुन्वत्
माक्रमयन्दिश प्राचीमारोहेति वाचयति प्रतिमत् प्रतिदिश ययालिङ्गमिति । य
ज्ञमान ययान्दिश प्रतिमत् प्रतिदिश दिश आक्रमयन्वाचयति ॥ पञ्च यनूपि यज्ञ
मानदेवत्यानि । हे यज्ञमान त्व प्राचीं दिशमारोह आक्रमस्व तथाविप्र वा हन्द
सा मध्ये गाधत्री हन्दोऽवतु रक्षतु । साम्ना मध्ये अभि वा शूर नानुम इत्यस्या
मृत्युत्पन्न रथतरु साम [ह° सदि° १ ३ १ ५ १ २ १ १ ११ १] वा रक्षतु । स्तो
माना मध्ये त्रिवृत्स्तोमोऽवतु । ऋतूना मध्ये वसत ऋतुरवतु । ब्रह्म ब्राह्मण
जातिस्त्वदीय ऋषिण धन रक्षतु यद्वा धनत्रया ब्राह्मणजातिस्त्वामवतु ब्राह्मणादी
ना धनसाधनत्रादनञ्चमुच्यते । त्रिवृत्स्तोमस्य स्वल्प सामब्राह्मणो [पञ्चविंशत्रा°
२ १] आघ्रातम् तिसृभ्यो द्विकरोति स प्रथमया तिसृभ्यो द्विकरोति स मध्यमया
तिसृभ्यो द्विकरोति स उत्तमयोग्यतो त्रिवृतो त्रिद्रुतिरिति । अस्यप्रथमं । उया
स्मै गायतेत्यादीनि तृचात्मकानि त्रीणि सूक्तानि सति [अ° सदि° अट° ६ ७ ३६
म° १ १ ५] तेषु तिसृभिर्भग्भिर्भाषेत् । काभेस्तिसृभिः । प्रथमया । त्रिष्वपि सूक्तेषु
या प्रथमा तथा स उदात्ता (७) गारेत् तथा मति तिसृभिर्गति भवति सोऽथ प्र
थमपर्याय । द्वितीये पर्याये सूक्ताव्यगतयोत्तमया गायेत् । अनेन प्रकारेण त्रिवृ
त्स्तोमसन्धन्विनी त्रिंशटा स्तुति सम्पद्यते तेषु स्तुतिह्यतीति नाम्ना सम्पद्यत
ऽइत्यर्थं ॥१०॥

दक्षिणामरिंरु विद्रुत्वावतु वृक्षस्ताम पञ्चदश स्तोमो धीम ऋतुः क्षत्रं
दक्षिणाम् ॥ ११ ॥

अथ द्वितीयो मन्त्रः । हे यजमान त्वं दक्षिणां दिशमारोह । विद्रुक्ष्न्द्ः । त्वामिदं
इवामहः इत्यस्याम्युत्पन्नं वृक्षस्ताम [इं संक्षिं १३.१५०-२०१.१२.
१] । पञ्चदश स्तोमः । धीम ऋतुः । दक्षिणारूपं क्षत्रं क्षत्रियजातिः इति त्वामव-
नु क्षत्रं तव दक्षिणामत्रयिनि वा । पञ्चदशस्तोमस्त्रिवेद्याघातः [पञ्चविं* द्रा* २.
४] पञ्चम्यां हिकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चम्यां हिकरोति स
एकया स तिसृभिः स एकया पञ्चम्यां हिकरोति स एकया स एकया स तिसृ-
भिः पञ्चप्रविनां पञ्चदशस्य विद्रुतिरिति । पूर्वोक्तास्त्रिवन्स्तोम एक एव (४)
सुक्ताप्रयनिप्राण्यः अन्ये तु स्तोमा एकेनैव तृचाल्मकेन सूक्तान् निप्राण्यन्ते । त-
त्राय क्रमः । प्रथमपर्याये आयुतिः पञ्चभिस्तत्रादौ तिसृभिर्ऋग्भिर्गायित् इतरे द्वे
सकृत्सकृद्गायित् । द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृत् मध्यमां तिसृभिः तृतीयां सकृत् ।
तृतीयपर्याये आर्यं द्वे सकृत् तृतीयां तिसृभिरिति पञ्चदशस्तोमसम्बन्धिनी विद्रु-
ति पञ्चप्रविनात्यभिधीयत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रतीचामरिंरु जगती वावतु वैश्वप७ साम सप्तदश स्तोमो वर्षा ऋतुर्वि-
द्रुदक्षिणाम् ॥ १२ ॥

अथ तृतीयो मन्त्रः हे यजमान त्वं प्रतीचीं दिशमारोह । जगती इन्द्रः त्वाम-
वतु । यद्गवाव इन्द्र ते शतमित्यस्याम्युत्पन्नं वैश्वपं साम [इं संक्षिं १३.२४
६-२०२.१११] । सप्तदश स्तोमः । वर्षा ऋतुः । विद्रु वैश्वजातिलक्षाणं दक्षि-
णाम् इति त्वामवतु यदा वैश्वजातिस्ति दक्षिणामवतु ॥ सप्तदशस्तोमस्त्रिवेद्याघातः
[पञ्चविं* द्रास्तु* २७] पञ्चम्यां हिकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्च-
म्यां हिकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया सप्तम्यां हिकरोति स एकया स
तिसृभिः स तिसृभिर्दशसामा सप्तदशस्य विद्रुतिरिति । प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायित्
मध्यमोत्तमे सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमोत्तमे सकृन्मध्यमां त्रिर्गायित् तृतीयपर्याये प्र-

यमां सकृद्वायिन्मध्यमोत्तमे त्रिरिति सतद्दशस्तोमस्य विविधा स्तुतिर्दशसतेत्यभिधी-
यतः इत्यर्थः ॥ १२ ॥

ऋधीमारोहानुद्गत्वावतु विराजः७ समिकवि७ण स्तोमः शरदृतुः फलं
द्रविणाम् ॥ १३ ॥

अथ चतुर्थी मन्त्रः । हे यज्ञमान त्वमुदीची दिशमारोह । अनुष्टुप्छन्दः । पि-
वा साममिन्द्र मन्दतु वा एतस्यामृच्युत्पन्नं विराजं साम [हं संहिं १ १ १ १ ८] ।
एकत्रिंश स्तोमः । शरदृतुः । फलं यज्ञफललक्षणं द्रविणं धनम् एते त्वामवतु ॥
एकत्रिंशस्तोमस्त्वैवमाघातः [पञ्चविं० ब्रा० २ १४] सप्तभ्यो हिकरोति स तिसृभिः
स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिकरोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः सप्त-
भ्यो हिकरोति स तिसृभिः स एकया स तिसृभिः सप्तसप्तिन्येकविंशस्य विष्टुति-
रिति । प्रथमपर्याये प्रथममध्यमे त्रिर्गायेदुत्तमां सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृ-
द्वायिन्मध्यमोत्तमे त्रिः तृतीयपर्याये मध्यमां सकृद्वायिन्मध्यमोत्तमे त्रिरित्येकविंशस्तो-
मस्य विष्टुतिः सप्तसप्तिनित्युच्यतः इत्यर्थः ॥ १३ ॥

a. ऊर्ध्वमारोह पङ्क्तिस्त्वावतु शाद्यारैवेति सामनी त्रिषावत्रयस्त्रिंशो स्तो-
मो हेमन्तशिणिरावृत् नवर्चो द्रविणाम् । b. प्रत्यस्तं नमुचेः शिरः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चमो मन्त्रः । हे यज्ञमान ऊर्धा दिशमारोह । पङ्क्ति छन्दः । प्रो घस्मि
पुरोर्यमित्येतास्यामृच्युत्पन्नं शाद्यारं साम [हं संहिं २ १. १ १४ १] रेवतीर्नः स-
धमाद् इत्येतास्यामृच्युत्पन्नं साम रेवतम् [हं संहिं १. २. २ १ १ - २ ४ १ १४ १] ।
त्रिषावत्रयस्त्रिंशो स्तोमो । हेमन्तशिणिरावृत् । वर्चस्तेजो ब्रह्मवर्चसं वा द्रवि-
णाम् एते त्वामवतु यद्वा वर्चस्तेजोऽभिमानो देवत्ते धनं रजतु ॥ त्रिषाव स्तोम
एवमाघातः [प० ब्रा० ३. १.] नवभ्यो हिकरोति स तिसृभिः स पञ्चभिः स एकया
नवभ्यो हिकरोति स एकया स तिसृभिः स पञ्चभिर्नवभ्यो हिकरोति स पञ्चभिः
स एकया स तिसृभिर्नवभ्यो वै त्रिषाव इति । प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायिन्मध्यमां
पञ्चकृत्यः उत्तमां सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृद्वायिन्मध्यमां त्रिरुत्तमां पञ्चकृत्यः
तृतीयपर्याये प्रथमां पञ्चकृत्यो मध्यमां सकृदुत्तमां त्रिर्गायेत् सोऽयं त्रिरावृत्तनवसं-

ज्यापिनवात्रिणवनामको वस्रममानः स्तोमः ॥ त्रयस्त्रिंशस्तोम इवनामनातः [प
 द्रा° ३३] इकादशभ्यां स्त्रिकरोति स तिसृभिः स सप्तभिः स एक्यैकादशभ्यां स्त्रिं-
 कारोति स एक्या स तिसृभिः स सप्तभिरेकादशभ्यां स्त्रिकरोति स सप्तभिः स ए-
 क्या म तिसृभिरुचो वै त्रयस्त्रिंश इति । प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायन्मध्यमां सप्त-
 क्व उक्त्या मकृत् द्वितीपर्याये प्रथमां सप्तम्यां त्रिरुक्त्यां सप्तकृत् तृतीप-
 र्याये प्रथमां सप्तकृत् मध्यमां सप्तकृत्तमां त्रिर्गायित् सोऽयं त्रयस्त्रिंश स्तोमः सर्वे-
 या स्तोमानामनातः ॥ ॥ का° [१५.५.२४] आक्रम्य पादेन सोमं निरस्यति प्रत्यस्त-
 मिति । व्याघ्रचर्मप्रशादागे निहितं सोममाक्रम्य पादेन निषेत् ॥ अमुदेवत्यम् ।
 नमुचेसुरस्य शिरो मस्तकं प्रत्यस्तन् अमु ज्ञेयणे प्रतिगृह्य तितं सोमवृषणा
 ॥ १४ ॥

a सोमस्य त्रिपरिसि तत्रैव मे त्रिर्भूयात् । b मृत्योः पाद्वि ।

c अत्रोऽसि सहेऽस्यमृतमसि ॥ १५ ॥

का° [१५.५.२५] व्याघ्रचर्माराहयति सोमस्य त्रिपरिसि । अग्निपिकाव राजानं
 व्याघ्रचर्मणि स्वापेत् ॥ चर्मदेवत्वम् व्याख्यातम् [क्र° ५] ॥ का° [१५.५.२६] रु-
 वमथप्रदं कुरुते मृत्योरिति । पादतले हिरण्यं कुर्यात् ॥ रुवमदेवत्वम् । हे सु-
 वर्णा मृत्यो ससाशान्तां पाद्वि पालय ॥ का° [१५.५.२७] शित्सि च नवतर्णा
 शततर्णा वाञ्छोऽसीति । नवहिरं शतहिरं वा सौवर्णमण्डलं यत्रमानाशित्सि कु-
 र्यात् ॥ रुवमदेवत्वम् । हे हिरण्य तमोत्रोऽसि अमुं ज्ञेयामीति मनोवृत्तिरोडाः
 तद्रूपं तमसि । शारोरे वलं सहस्राद्रूपमसि । अमृतं विनाशरहितं तमसि ॥ १५ ॥

a हिरपरवृषाऽवृषी विरोकञ्ज्माविन्दाऽर्दियः सूर्यञ्च ।

आरोहन् वरुण मित्रं गर्तं तमश्वात्तायामदितिं दितं च ॥

b मित्रोऽसि वरुणोऽसि ॥ १६ ॥

का° [१५.५.२८] आहूऽउद्गृह्णाति हिरण्यवृषाऽइति । एतमानद्याद् ऊर्गे क-
 रोति ॥ मित्रावरुणदेवत्या त्रिदृप् यजुरात्ता मित्रोऽसीति यतुः । हे वरुण जजु-
 न्धारक दक्षिणाशस्त्री हे मित्र सापिचत्पालक धामघास्ते तौ युवां गर्तं पुरुष-

मारोक्षतमारोक्षणा कुरुतम् बाहू वै मित्रावरुणो पुरुषो गर्त इति [५ ४ १ १५] श्रुतिर्यात्मविषयं व्याचष्टे । पुरुषारोक्षणान्तरमदितिमखण्डितां स्वसेनां दिति लण्डिता परसेनां चक्षाया क्रमेणानुग्रहनिग्रहदृष्ट्या समीक्षिवाम तौ कौ यौ पु वामुभो द्वो उपसो विरोके रत्रिः समाप्तो उदिय उदय मुख्य एतेर्लटि मध्यमद्धि वचने उव इति वृषम् सूर्योदयानन्तर स्वस्वव्यापारे प्रवर्तये इत्ययं सूर्यश्च उदे- ति ययोर्युत्रयो कार्यसम्पादनमित्यर्थः । किम्भूतौ युवां हिरण्यवृषपो हिरण्यवद्रूप ययोस्तौ सुत्रर्णाखचितकटकान्गलकारिण हिरण्यवद्वासमानौ । तथा इन्द्रो साम श्योपिता ॥ इवमग्यात्ममर्थः अग्निदिव त्वयमर्थः ॥ हे वरुण हे मित्र मित्रावरुणौ देवविजेषौ युवां गर्त रघोपरिभाग गर्तसदृशमारोक्षतम् परवाणोभ्यो रक्षितु च र्मकीर्णकादिभिदाहादितो र्वस्योपरिभागो गर्तसदृशो भवति रघोऽपि गर्त उच्यते गृणाति स्तुतिरुमण इति [निरु० ३ ५] यास्कोत्तेर्गर्ता रयः । यो युवामुपसो वि रोके उप कालानन्तरम् उदिय उदह्वयः सूर्यश्चेत्तदा (४) उदिति । किम्भूतौ हिर ण्यवृषपो अतितेजस्त्रिनो । इन्द्रो परमेधरो । ततो र्वारोक्षणान्तरमदिति दिति च युवा चक्षायाम् अदितिमदीन विदितानुष्ठानार् दिति दीन नास्तिकवृत्तं च पश्यतम् अय पायो अय पुण्यवानिति युवां पश्यतमित्यर्थः अमुमर्थं श्रुतिराह [५ ४ १ १५] ततः पश्यतः स्व चारुण चेत्येवैतदाहति ॥ का० [१५ ५ २१] मित्रो ऽसि वरुणोऽसीति वा । अनेन मन्त्रेण वा बाहू उदृक्षति ॥ हे वामबाहो मि त्रोऽसि हे दक्षिणबाहो त्वं वरुणोऽसि ॥ १६ ॥

IV सोमस्य वा सुम्नेनाभियिञ्चाम्यग्नेर्ध्रात्रसा सूर्यस्य वर्चस्तेन्द्रस्येन्द्रियेण ।

क्षत्राणां क्षत्रपतिरेद्यतिं दिग्व्याहृति ॥ १० ॥ १ ४० ॥ १८ ॥

वा० [१५ ५ ३०-३३] स्थित प्राञ्चमभियिञ्चति पुरोहितोऽध्वरुर्वा पुरस्तात्वा लाशेन प्रथम पश्चादितरे द्वितीयेन स्वस्तृतीयेन मित्र्यो राज्ञ्यो वैश्यश्चतुर्थेन सोमस्य वा सुम्नेनेति प्रतिमत्तमभियिञ्चामीति सर्वत्र साक्षाद्वात्क्षत्राणा क्षत्रप- तिरेधीति चेममनुष्येति च प्रथमो देवसूचदिति । अथार्थः । रुक्मसाहितव्याघ्रचर्म- णि प्राशुषमवस्थितं राजान पुरोक्षितादयः पुरस्तादवस्थायाभियिञ्चिषु । पालाशो-

दुम्बरान्यघोधाद्यत्वानि चतुर्विधान्यभिषेकज्ञानपात्राणि स्थापितानि । तत्र पाला-
 जपात्रेण पुरोहिताध्वर्युरित्यन्तरः प्रथममभिषिञ्चेत् इतरे स्वाद्यः पद्यादवस्थिता
 अभिषिञ्चेयुः नामिवाह । स्वो रातो भ्राता द्वितीयेनोदुम्बरपात्रेण मित्रभूतः क-
 चित्क्षत्रियस्तृतीयेन वटपात्रेण वैश्यमनुयेनाद्यत्यपात्रेणामिषिञ्चति । चतुर्णाम-
 भिषेकृणां क्रमेण सोमस्याग्नेः सूर्यस्येन्द्रस्यैते चत्वारो मन्त्राः । अभिषिञ्चामीति प-
 द्मत्रिमेषु त्रिषु मन्त्रेषु वर्तते । क्षत्राणामित्यत्रयत्रोऽपि प्रथमादिमन्त्रेषु योऽयः ।
 इममनुष्येति मन्त्र प्रथमः पुरोहितोऽध्वर्युर्वा देवसूक्तविधिव नामग्रहणयुक्तं पठ-
 ति । प्रथमग्रहणादन्येषामिममनुष्येति मन्त्रशेषो न भवति ब्राह्मणानां रात्रेति
 मन्त्रनिष्ठादिति सूत्रार्थः ॥ चतुर्णां मन्त्राणां यजमानो देवता । हे यजमान सोम-
 स्य गुप्तेन चन्द्रस्य यज्ञसा वा त्वामभिषिञ्चामि तेनाभिषिक्तः सन् क्षत्राणां क्षत्र-
 पतिरपि क्षत्रियाणां सर्वेषां मध्ये क्षत्रपतिः क्षत्रियेश्वरः एषि भव अति दिगून्पाहि
 दो अवापण्डने गन्ति सण्डयन्ति दिग्ब्रह्म वाणाः स्पृशो वै दिग्ब्रह्म स्पृश्वमेवैन-
 मितदन्तिनपतीति श्रुतेः [५.४२ २] तानतिक्रम्य शत्रुप्रयुक्तानिघादीनपसार्थ इमं
 यजमानं हे सोम व पाहि पालय ॥ इमं देवाः । व्याख्यातापि व्याख्यायते । हे
 देवा सोमादयो दशरथस्य पुत्रं कोशल्याया पुत्रं कोशलायि विशे प्रत्राय तिष्ठ-
 क्षमिमं राममप्रत्रं शत्रुरहितं कृत्वा मरुते क्षत्राय मरुते श्रेष्ठवाय मरुते ज्ञान-
 राज्यायेन्द्रस्यैश्वर्याय यूय सुवधं प्रेरयधम् हे अमी कोशला एष रामो वो गुप्ताकं
 राज्ञा अस्माकं ब्राह्मणानां तु सोमो राज्ञा । एतावत्तं मन्त्रं पठित्वा पुरोहितो
 अध्वर्युर्वाभिषिञ्चेत् ॥ ॥ राजधानुर्मन्त्रमाह । अग्नेर्वाजसाभिषिञ्चामि क्षत्राणामित्या-
 दि इन्द्रस्येन्द्रियेत्यन्तो मन्त्रः । हे यजमान अग्नेर्वाजसानस्य भ्राजसा तेजसा त्वाम-
 भिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादिः पूर्ववद्याद्या ॥ ॥ राजमित्रमन्त्रमाह । सूर्यस्य वर्चसा-
 भिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि पूर्ववत् । हे यजमान सूर्यस्य तेजसा त्वामभिषिञ्चामि ।
 अन्यत्पूर्ववत् ॥ ॥ वैश्यमन्त्रमाह । इन्द्रस्येन्द्रियेणामिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि
 पूर्ववत् । हे यजमान इन्द्रस्य वीर्येण त्वामभिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि पूर्व-
 वत् ॥ श्रुत्या तु गुप्तादिशब्देर्वीर्याण्येव व्याख्यातानि ॥ १० ॥ १८ ॥

• प्र पर्यतस्य धृमस्य पृथान्नायश्चरति स्वसिधे र्पानाः ।

ता आववृत्रन्धरागुदक्ता अहिं बुध्यमनु रीषमाणाः ॥

b. विज्ञोर्विक्रमणमसि । c. विज्ञोर्विक्रान्तमसि ।

d. विज्ञोः क्रान्तमसि ॥ ११ ॥

का* [१५.६.८.] काण्डूपन्याभिपेकेण प्रतिलिम्पते प्र पर्वतस्येति । यजमानः कृत्वाविषाणया कृत्वाभिपेकोदकेन स्वाङ्गलमेन स्वाङ्गं लिम्पति ॥ अद्भ्वत्या त्रि-
दुप् । प्रेत्युपसर्गश्चरतीति पदेन सम्वध्यते नावः प्रचरति । नूपत्ते स्तूपत्ते स्तोत्र-
गह्वमत्नैरिति नावः यद्वा नुदन्ति प्रेरयन्ति फलप्राप्त्यै ता नावः आङ्कतिपरिणाम-
भूता आपः प्रचरन्ति गह्वन्ति आदित्यमण्डलं प्रति ग्लानुदिभ्यां उौरिति [उणा० २.
६४.] नुदतेऽौरित्ययः । किं कृत्वा वृषभस्य वर्षितुरग्नेः पृष्ठात्पृष्ठप्रदेशात् उत्यापेति
शेषः । किम्भूतस्य वृषभस्य पर्वतस्य पर्वणि पौर्णमास्यमावास्याचातुर्मास्यादीनि
विद्यन्ते यस्य स पर्वतस्तस्य पर्वमरुद्यां त इति (10) तप्रत्ययः । किम्भूता नावः
स्वसिचः स्वनेवात्मनेव सिञ्चति विश्वमभिपिञ्चति स्वसिचः । तथा श्यानाः य-
न्तीत्येवंशीलाः श्यानाः एतेस्ताशील्यवयोवचनशक्तिषु चानशिति [पा० ३.२.१२१.]
चानश्प्रत्ययः चिच्चादत्तोदात्तं पदम् गमनशीलाः ना हि आदित्यमण्डलं प्राप्य म-
ध्यस्थानमागहन्ति मध्यस्थानात्पृथिवीम् तदुक्ताम् अग्नौ प्रास्ताङ्कतिः सम्यगादित्यमु-
पतिष्ठते । आदित्याज्जापते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति । ता आङ्कतिपरिणाम-
भूता आप आदित्यमण्डलं प्राप्याधराक् आववृत्रन् अधस्तादावर्तते वृत्तेर्णिज्जला-
क्षुडि रगागमश्शन्दसः । किम्भूतास्ताः उक्ताः ऊर्ध्वमताः अक्षु गतिपूजनयोः ऊर्ध्वं
गताः सत्यः अहिं मेघमनु रीषमाणाः मेघमनुसरत्यः रीषतिर्गत्ययः । किम्भूतम-
हिं बुध्यं बुध्मत्तरिक्षं तत्र भवो बुध्यः अत्तरिक्षे वर्तमानम् ॥ ॥ यद्वायमयः ।
पर्वतशब्देनादित्य उच्यते वृषभस्य वर्षितुः पर्वतस्यादित्यस्य पृष्ठादियानाः निर्ग-
हन्त्यो नावः स्तुत्या आपः प्रचरन्ति सर्वतो गह्वन्ति किम्भूताः स्वसिचः स्वयं सेत्रयः
आदित्योपरिष्ठादापो नाव्या उच्यन्ते तथा च श्रुतिः [१०.५.६.१४.] नाव्या आप एव
पनुमत्य इटका इत्युपक्रम्य पटिश्च वै त्रीणि च शतान्यादित्यं नाव्या अभिनरत्तो-
त्याह । ता उक्ता व्यक्ताः सत्यः बुध्यमत्तरिक्षमहिं मेघमनुरीषमाणा अनुप्रवि-
श्य गह्वन्त्यः सत्यः प्रावृट्काले अधराक् अधस्ताद्गमिं प्रति आववृत्रन् आवर्तते आग-

हसि ॥ ॥ यद्वायव्यं ऋचोऽस्या । वृषभस्य वर्षणासमवस्य पर्वतस्य हिमवदिन्ध्यदि
 पृष्ठादिराना गहृत्यो वदृत्यो नावो नौतारि मदानगो गङ्गाया प्रचरति स्व
 मिच स्वमात्मीय वनमानजेत्र सिञ्चति ता ता एव नावोऽभ्यासु अयन्तात् आ
 वत्रन रानमृषयातिनोऽर्थाववर्तते । मिभूता उक्ता अभिषेकपात्रेषु उत्तिता
 प्रक्षिता । तथा दुष्य वृषादेन मूनमुच्यते तत्रभ्य दुष्य प्रथानमित्यर्थ अ
 हिमवत्तार शूणा वनमानमनु रीरमाणा यामान प्रति सिञ्चयमाना ॥ का°
 [१५ ६ १] चर्मणि प्रिप्रक्रमयति प्रिप्रारिति प्रतिमत्वमिति । अर्धुर्गुणमानेन
 व्याप्रचर्मणि प्रिभिर्मलैस्त्रिप्रार पादप्रक्षेप कारयेत् ॥ त्रीणि पशूनि प्रक्रमान्देव
 त्यानि । इ मदीय प्रथम प्रक्रम त्व त्रिलोर्वापनशीलस्य पापुत्पस्य जगदीश्व
 रस्य त्रिप्रक्रमवावतारस्य विक्रमण प्रथमपादप्रक्षेपेण जिता भूलोकोऽसि । इ द्वि-
 तीय प्रक्रम त्व त्रिलो विक्रात्त द्वितीयपादप्रक्षेपेण जितमत्तरिक्षमसि । इ तृतीय
 प्रक्रम त्व त्रिलो क्रात्त तृतीयपादप्रक्षेपेण जित त्रिविष्टपमसि । इ मन्त्रत्र लो
 कत्रयजो देतुभूत तितिरिरारु त्रिपुरमन्त्रमेते त्रिपुरेव भूत्रेनाष्टोमानभिनय
 नोति । इमे वै लोका त्रिलोर्विक्रमण त्रिलोर्विक्रात्त त्रिलो क्रातमिति श्रुते
 [१४ ७ ६] ॥ ११ ॥

१ प्रनायति न त्वदेतान्यन्यो विद्या वृषाणि परि ता ध्रुव । यन्कोमास्ते
 जुष्टमस्तनीऽश्रन्तु । b अथममुर्ण पितासावस्य पिता । c वय
 स्वां पतपो र्थीणाऽ स्वार्दा । c इह यत्ते क्रिप्रि पर नाम तस्मि
 न्नुतमस्यमेष्टमसि स्वार्दा ॥ २० ॥

वा [११ ६ ११] शालाद्वारि जुष्टोति पुत्रेऽन्वार्व्ये प्रजापतऽइति । तत स
 दस शान्नायामागत्य पुत्रेऽन्वार्व्ये शालाद्वार्येऽग्नौ नुष्टोति ॥ प्रनायतिदेवत्या
 त्रिदृव्युर्मया तृतीयचतुर्थपादमयेऽथममुयेतिपुर्नुता । इ प्रनायते तद्यत्त अ
 न्यो देवताप्रिये तानि एतानि त्रिद्या त्रिद्यानि सर्वाणि वृषाणि नानाजातो
 यानि धर्तमानभूतभविष्यत्कालप्रियपाणि न परिवभूय परिभ्रितु समर्थो नाभूत्
 परिभव सृष्टेरपुप्लज्जपाम् तदन्यो देव एतानि भूतानि सद् सद् चाप्यज्ञात

इत्यर्थः अतो वयं यत्कामास्ते जुहुमः यः कामो येषां ते यत्कामाः येन कामेन
 वां जुहुमः तत्कामवृषं फलं नोऽस्माकमस्तु ॥ यजुर्व्याख्यायते । अपममुष्य पिते
 ति पुत्रं पित्रीकृत्य तयोर्नाम गृह्णाति अयं रामोऽमुष्य दशरथस्य पिता । असा-
 वस्य पितेति यथायथमेव नामग्रहः यथा असा दशरथोऽस्य रामस्य पितेति ॥
 सर्वथा सपुत्रा वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम ॥ का* [१५ ६ १२] आ-
 ग्रीध्रीये पालाशिन शेषान् जुहोति रुद्र यत्तदित्युत्तरार्धेऽइति । पालाशेनाभिपेक-
 पात्रिणाभिपेकोदकशेषानाग्रीध्रीयाग्नेरुत्तरभागे जुहोति ॥ रुद्रदेवत्यम् । हे रुद्र यत्ते
 तत्र क्रिवि कर्तुं हिसितुं वा परमुक्कृष्ट नामास्ति क्रिवि हिंसाकर्णायोः [धा* १५
 ८६] इप्रत्ययः । एवं रुद्रं सम्बोध्य होमद्रव्यमाह हे रुवि. तस्मिन् रुद्रनाम्नि त्वं
 ऊतमसि अमेष्टं चासि अमाशब्दो गृह्वाची [निघ* ३ ४] मदीये गृहे इष्टं दत्त-
 मसि स्वाहा सुहुतमस्तु ॥२०॥

- V a. इन्द्रस्य वशोऽसि । b. मित्रावरुणयोस्ता प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनक्ति ।
 c. अव्ययये वा स्वयये वारिष्टोऽर्जुनः । d. मरुतां प्रसवेन जय ।
 e. आपाम् मनसा । f. तमिन्द्रियेण ॥२१॥

का* [१५-६ १५] वाजपेयवद्रथमवकृत्य दक्षिणास्यां वेदिश्रोणी युनक्ति पूर्वव-
 न्मित्रावरुणयोरिति चतुर्भिरिति । वाजपेये-इव रथवारुणाद्रथमिन्द्रस्य वशोऽस्ती-
 ति मन्त्रेण भूमाववतार्य मित्रावरुणयोरिति मन्त्रेण चतुर्भिरश्वैर्वाजपेयवदेव युन-
 क्ति प्रत्ययं मन्त्रः इन्द्रस्य वशोऽसीत्येव मन्त्रो न वाजपेयसम्बन्धी सर्वः तावन्मा-
 त्रस्येवात्र पाठात् पूर्ववदिति धूर्गृहीतं दक्षिणाश्रोणिदेशे वेद्यामानीय युनक्ति पूर्व
 दक्षिणां तत उत्तरं ततो दक्षिणाप्रष्टिं तत सव्याप्रष्टिम् अनिदेशात्त्रयाणां योजने
 प्राप्तिं चतुर्भिरित्युक्तमिति सूत्रार्थः ॥ रथदेवत्यम् । हे रथ तमिन्द्रस्य वशोऽसि ॥
 युनक्ति । रथदेवत्यम् । प्रशास्त्रोः मित्रावरुणयोः देवयोः प्रशिषा प्रशासनेन हे
 रथ वां युनक्ति योजयामि ॥ का* [१५ ६ १७] अव्ययये वेति सुन्वन्नारोहतीति ।
 यज्ञमानश्चावालदेशस्यः रथमारोहति ॥ रथदेवत्यम् । अरिष्टोऽनुपहंसितः अर्जु-
 नोऽर्जुनतुल्य इन्द्र इत्यर्थः अर्जुनो ह वै नामेन्द्र इति श्रुतेः [५ ४ ३.७] एव-

मूर्ताः३६ हे रथ वा त्वानञ्चयि व्यय भयचलनयो अभयय अचलनाय वा
 स्वयमि अन्तराय च त्वामपितिष्ठामि ॥ का० [१५ ६ १८] मूर्तामिति दक्षिणधुर्व
 प्राङ्गतीति । पञ्चमानेन सहाष्टौ पत्ता दक्षिणाद्य ऋषयः प्रेर्येत् ॥ धुर्वदेवताम् ।
 हे धुर्व मूर्ता देवाना प्रसजेनाज्ञया त्व ज्ञय शत्रूनिमिति शेष ॥ का० [१५ ६ १९]
 गवा मये स्थापयत्यायामेति । पूर्वमेवाकृत्वनीयोत्तरत् स्थापिताना गवा मये त
 रथ स्थापयेत् ॥ यज्ञमानदेवत्यम् वय मनसा सह आयाम प्रातःप्रतो यदुपक्रान्त
 तत्त्वर्म ॥ का० [१५ ६ २०] धनुराब्धोपस्पृशति गा यज्ञमान समिन्द्रियेणोति । ध-
 नुः सोढ्या गा स्पृशेत् ॥ यज्ञमानदेवत्यम् वामिन्द्रियेण वीर्वेण सगता स्म ॥२१॥

मा तं३७ इन्द्र ते वय तुरापाटयुक्तातोःअत्ररुता विदंसाम ।

तिष्ठ रथमपि व वमरुस्ता रथमीन्देव यमसे स्वयान् ॥२२॥

का० [१५ ६ २२] ताप्रदूयो वा गोस्वामिने दद्या पूर्वेण घृष परीत्यान्तपा-
 त्यदेशे स्थापयति मा तं३७ इति । स्थापितगवा पत्ये स्वध्रत्रे ताप्रत् शतमपिरु
 वान्यदद्या घृषात्पूर्वदिशि परीत्यान्तपात्यदेशे रथ स्थापयेत् ॥ इन्द्रदेवत्या त्रिदृषु
 सजरादृष्टा । हे वमरुस्त वम रुस्ते यस्य तत्सन्नुदि हे देव दीप्यमान त्व व
 रथमपि तिष्ठ लउर्वे लोद् अभितिष्ठसि द्यवोऽतस्तिष्ठ इति [पा० ६ ३ १३५]
 दीर्घ यस्य च रथमीन्द्रप्रदानायमसे आयक्षसि निम्भूतान् रथमीत् स्वयान् गोमना
 अद्या वेपु तान् । हे तुरापाट् तूर्ण सद्ने शत्रूनिभयतीति तुरापाट् हे इन्द्र
 ऐर्धयुक्ता ते त्वरेण पय ते तत्र तस्मिन्त्ये अयुक्ता तस्माद्भिन्ना सत्तो मा विद-
 साम दस उपतो विप्रिभुपक्षीणा मा भवाम तत्र दृष्टान् अत्ररुता लुभोप-
 मानन् अत्ररुतेत्र वरुष जिगानानन्दस्वभाजमनद्यर्म् तत्र भाजो वरुषता न
 वरुषता अत्ररुता यथा वरुषभायादन्यद्वस्तु विदस्वदेव वय मा विदस्वमरीत्यर्व
 ॥२२॥

a अग्नेर् गुरपंतये स्वारा । b सोमाय वनस्पतये स्वारा ।

c मूर्ताभोर्गमे स्वारा । d इन्द्रस्त्विन्द्रियाय स्वारा ।

e पृथिवि मातर्मा मा विष्ठीर्मीः अद् ताम् ॥२३॥

का° [१५. ६. २३.] अग्नये गृह्यतयऽइति चत्वारि रयविमोचनीयानि ब्रुहोति प्रतिमन्त्रमिति । रयविमोचनीयसंज्ञाश्चतस्र आहुतीर्ब्रुहोति ॥ चत्वारि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । गृह्याग्रमयालकायाग्नये स्वाहा मुहुतमस्तु । वनस्पतिवृषिणे सोमाय हविर्दत्तमस्तु । इन्द्रस्येन्द्रसम्बन्धिने इन्द्रियाय वीर्याय स्वाहा । महतां सम्बन्धिने आंजसे वलाय हविर्दत्तमस्तु ॥ का° [१५. ६. २४.] भूमिमवेक्षति पृथिवि मातरिति । रयस्य एव यजमानो भूमिं पश्येत् ॥ भूमिदेवत्यम् हे मातर्गोत्रिर्मात्रि हे पृथिवि भूमि त्वं मा मां मा हिंसीः हिंसां मा कार्षीः अरुमपि त्वां पृथिवी मा मा इ (११.) हिंसिपम् ॥ २३ ॥

रुहसः शुचिपदसुरत्तरिक्षसद्गतां वेदिपदतिविद्दरोणसत् ।

नृपद्वरत्तदंतसद्योमसद्ब्रुजा गोत्रा ऋतज्ञा अग्निज्ञा ऋते वृहत् ॥ २४ ॥

का° [१५. ६. २५.] अवरोरुहति रुहसः शुचिपदिति । यजमानो रयादवरोरुहति ॥ सप्रयत्नयत्नरक्षाभिधायिनी सूर्यदेवत्यातिजगती वामदेवदृष्टा । रुह्यरुहकारमिति रुंसी भगवानादित्य एवंविधः तं प्रत्यवतरामीति वाक्वशेषः । किम्भूतो रुंसः शुचिपत् शुचौ दीप्तौ सीदतीति शुचिपत् आदित्यवृषेण । तथा वसुवैसायिता नराणां प्रवर्तकः अन्तरिक्षे सीदतीत्यन्तरिक्षसत् वायुवृषेण । होता आह्वाता देवानाम् वेदौ सीदतीति वेदिपत् अग्निवृषेण । अतिथिः सर्वेषां पूज्यः दुरोणे यज्ञगृहे सीदतीति दुरोणसत् आरुवनीयादिवृषेण । नृपु मनुष्येषु प्राणभावेन सीदतीति नृपत् । वरेषु उत्कृष्टेषु स्वानेषु सीदति वरसत् । ऋते यज्ञे सीदतीति ऋतसत् । व्योम्नि आकाशे मण्डलवृषेण सीदतीति व्योमसत् । एवं सर्वत्रस्वितयेन स्तुवा सर्वत्रोत्पत्तिद्वारेण स्तौति यः अज्ञाः अशु उक्तेषु ज्ञायते मत्स्यादिवृषेणोत्पत्त्याः । गवि पृथिव्यां ज्ञायते चतुर्विधभूतग्रामवृषेणोति गोत्राः । ऋते सत्ये ज्ञायते ऋतज्ञाः । अद्वौ पापाणे अग्निवृषेण ज्ञायतऽइत्यग्निज्ञाः अग्निर्मघो वा अद्वौ मघे ज्ञानवृषेण ज्ञायतऽइति वा । ऋतम् ऋ गतौ सर्वत्र गतम् वृहत् महत्पारिवृदनपर्यन्तम् परब्रह्मवृषो यो रुंसस्तं प्रति रयादवतरामीति भावः ॥ यदा रुंसशब्देन रय उच्यते हति पृथिवीमिति रुंसः रयः वृहत् महत्प्रोढमृतं यज्ञं सम्पादयविति

शेषः । किम्भूतो हंसः शुचिपत् शुचौ देवयजने रघवाहने वा सीदतीति । वसुः स्वस्योपरि यज्ञमानं वासयतीति । अन्तरिक्षसत् वृक्षगुल्मान्मन्त्राद्देवतारिक्षे सीदतीति । होता हंतुसमानः तदेव कवमित्यत आह वेदिपत् वेद्यां सीदतीति । अतिथिः अतिथिवत्पूज्य इरीषासत् इरीषे यज्ञगृहे सीदतीति । नृपत् नृषु वा-
 रुक्वन्म सीदतीति । वरसत् वरे त्रेठे राजगृहे सीदतीति । ऋतसत् ऋते यज्ञे वाजपिशादो सीदतीति । व्योमसत् सूर्यं वीडुं व्योमन्याराणे सीदतीति । अद्वाः अन्सुयोनिर्वाग्ध्रश्च इति श्रुतेरथो जतिरथेह्येतवाद्वाः । गोत्राः गोशब्दवाच्या-
 द्वाद्वाजपत इति गोत्राः इन्द्रो वृत्राय वधं प्राहृतस त्रेधा व्यभवत्तस्य स्पयस्तृतीये रयस्तृतीये यूपस्तृतीयमिति तैत्तिरीयश्रुतेः । ऋतवाः ऋत यज्ञमुद्दिश्य ज्ञातवाद्दत्त-
 ज्ञाः । अद्भिजाः अद्भिभ्यः पाषापासदशकादिभ्यो ज्ञातवाद्दद्भिजाः ॥ २४ ॥

a र्यदस्त्रायुरस्त्रायुर्मयि धेहि पुञ्जसि वचोऽसि वचो मयि धेहि ।

b ऊर्गस्त्रूर्ग मयि धेहि । c इन्द्रस्य वां वीर्यं कृतो वाङ्मन्त्रभुपात्रं ह-
 रामि ॥ २५ ॥

का* [१५ ६ २१] उपस्पृशति गतमानावियदसीति । शालादक्षिणाभागे स्थापि-
 तस्य रथवाहनस्य दक्षिणाचक्रे बद्धौ गतमानौ गतरतितामनिर्गितौ सोवर्णौ म-
 षी यज्ञमानः स्पृशति ॥ द्वे द्वादशाक्षरे यज्ञयो गतमानद्वयत्वे । हे हवन त्वमिय-
 दसि एतावत्परिमाणं गतरतितापरिमितमसि आयुरसि शोचनमसि तस्मादायुः
 जतावत्परिमितं मयि धेहि यो हि यदात्मकः स तदातुमुत्सृजेत यतस्त्वं गतमा-
 नमसि ततः शताब्दपरिमितभायुर्मयि रोपय । पुञ्जसि पुनाति यद्यं सम्भारनिचयेन
 दक्षिणादानेन वेति पुद् वचस्तेजस्वी भवसि अतो मे (12) मम वचः तेजो धेहि ॥
 का* [१५ ६ २०] तौ ब्रह्मणे दधोर्गसीति शापानुपस्पृशतीति । तौ गतमानौ
 ब्रह्मणे दद्या पूर्वोक्तारथवाहने एत्रोपगृहीतानां दुम्बरो शापानुपस्पृशेत ॥ शा-
 पदिवत्यम् हे औद्दम्बरे जन्वि तमूर्गीसि अन्नत्रया भवसि तत ऊर्गममं मयि धेहि
 स्थापय ॥ का* [१५ ६ २१] इन्द्रस्य वामित्यवरुते वाङ्मन्त्रपयस्यायां व्याघ्रचर्मद्वये
 म्बितापामिति । अधर्युयुग्ममानवाङ्मन्त्रव्याघ्रचर्मस्थापितायां मैत्रावरुणयां पयस्यायां

नीचो करोति ॥ वाङ्मदेवत्यम् । वीर्यकृतो वीर्यकारिण इन्द्रस्य परमैश्वर्ययुक्तास्य
 यज्ञमानस्य सम्प्रन्धिनौ हे वाङ्म अरु वा युवानुपावच्छरामि (13) मैत्रावरुणी
 पयस्यां प्रति नीचो करोमि ॥ २५ ॥

VI a स्योनासि सुपदासि । b क्षत्रस्य योनिरिति ।

c स्योनामासीद् सुपदामासीद् क्षत्रस्य योनिमासीद् ॥ २६ ॥

का° [१५ ६ ३३ ७ १] प्राक् स्विष्टकृत खादिरीमासन्दी० रज्जुतां व्याघ्रचर्मदेशे
 निदधाति स्योनासीतीति । पयस्याया स्विष्टकृद्धोमात्प्राक् रज्जुभिर्व्युता खादिरी
 मन्त्रिका व्याघ्रचर्मदेशे मैत्रावरुणापिष्णस्य पुरो निदधाति ॥ आसन्दीदेवत्यम् ।
 हे आसन्दि व स्योना सुखद्वयासि सुखकारी भवसि । सुपदासि सुखेन सीदसि
 यस्या सा सुपदा सुखेनोपविष्टु योग्यासि ॥ जा° [१५ ७ २] अधीवासमस्यामास्तु
 णाति क्षत्रस्य योनिरिति । आसन्द्या वत्समाहादयति ॥ अधीवासदैवतम् । हे
 अधीवास व क्षत्रस्य क्षत्रियस्य योनिर्मातृवद्भारकत्वेन कारणमसि ॥ का° [१५ ७
 ३] सुन्वतमस्यामुपवेशयति स्योनामासीदिति । आसन्द्या यज्ञमान स्यापयेत् ॥
 यज्ञमानदेवत्यम् । हे यज्ञमान स्योना सुखकरिमासन्दीमासीद् आरोह सुपदा सु
 खोपवेशनयोग्यामासन्दीमासीद् क्षत्रस्य योनि स्यानमासन्दीमासीद् ॥ २६ ॥

निपसाद् धृतव्रतो वरुण पस्त्यास्वा । साम्राज्याय सुक्रतुं ॥ २७ ॥

का° [१७ ७ ४] निपसादित्युरोऽस्थालभतऽइति । अध्वर्युयज्ञमानदृश्य सृशति ॥
 वरुणदेवत्या गायत्री श्रुणु जेपट्टा अष्टपट्टसप्तवर्णापादात्वाहर्धमाना गायत्री । असौ
 यज्ञमान पस्त्यासु विजु प्रजासु आ निपसाद् विशो वै पस्त्या इति श्रुते [५ ४
 ४ ५] आपिपत्येनोपविशेय यदासन्द्यां निपसा. स प्रजास्त्रिव निपसा इत्यर्थ ।
 व्यवहृताश्चेति [पा° १ ४ ८२] आठ उपसर्गस्य क्रियापदेन व्यवस्थानम् । किन्तु
 तो यज्ञमान धृतव्रत धृत व्रत यज्ञलक्षण कर्म येन स्वीकृतयज्ञ । वरुण वार-
 धत्यनिटमिति वरुण । तथा सुक्रतु शोभनसकल्प शोभनप्रज्ञो वा । किमर्थ
 निपसाद् साम्राज्याय सम्राज्ञो भाव. साम्राज्यम् सम्राट्भावाय राज्यायेति श्रुते [५
 ४ ४ ५] ॥ २७ ॥

- a अग्निभूरस्येतास्ते पञ्च दिशः कल्प्यताम् । b ब्रह्मस्य ब्रह्मासि स
 वितासि सत्यप्रसन्न । c बहूणोऽसि सत्यौजा । d इन्द्रोऽसि वि
 शौजा । e रुद्रोऽसि सुशेव । f बडुकार् द्वेऽस्कार् भूऽस्कार् ।
 g इन्द्रस्य ब्रह्मोऽसि तेन मे रथ ॥ २८ ॥

का* [१५ ७ ५] अग्निभूरित्यस्मै पञ्चाक्षान्याणावाधयेति । यज्ञमानदस्ते गूत
 साधनभूतान्यञ्चाक्षान्सौवर्णाकपर्दानिदध्यात् ॥ अक्षा यज्ञमानो वा देवता । चतु
 र्णामक्षाणा कृतसज्ञा पञ्चमस्य कन्निरिति यदा पञ्चाप्यक्षा एकत्रया पतति उता
 ना अवाचो वा तदा देवितुर्यत्र तत्र कलि सर्वाक्षानभिभवति त प्रत्युच्यते
 तत्सन्धयेन यज्ञमान प्रति वा । हे अक्ष यदा हे यज्ञमान त्वग्निभूरसि अग्निभवि
 ता अमितो व्याप्रासि । एता कपर्दिकोपलक्षिता पञ्च दिशः पूर्वाद्दक्षतत्र उ
 र्धा चेति पञ्च दिशः ते तदर्थं कल्प्यतां तत्रप्रयोजनसमर्था भवन्तु । कले सर्वाक्षा
 भिभावकृत्वास्तुन्वतोऽपि जथापेक्षित्यात्पञ्चाक्षप्राप्तमिति भावः ॥ का* [१५ ७
 ७ १] वर वृत्वा ब्रह्मन्नित्यामलपते पञ्चकृत्वा प्रत्यारु व्यत्यासः सविता बहूणा
 इन्द्रो रुद्र इति च ब्रह्मासीत्यादिभिरादिनैवात्यमिति । यज्ञमानो रथ्य मेऽस्य
 त्यादि द्रव्य सम्प्रार्थ्य पञ्चपारु ब्रह्मन्निति मन्त्रेण ब्रह्माणामालपते एवमामत्रि
 तो ब्रह्मा च ब्रह्मासीत्यादिभिः सवितासि बहूणोऽसि इन्द्रोऽसि रुद्रोऽस्येत्ये
 तेर्मन्त्रैर्व्यत्यास यज्ञमान प्रत्यारु तेन चतुर्णामपि मन्त्राणामादौ च ब्रह्मासीति प्र
 योगः । व्यत्यासमित्यादौ यज्ञमाना ब्रह्मन्नित्यामलपते ब्रह्मा च ब्रह्मासि सवि
 तासि सत्यप्रसन्न इति प्रत्यारु । पुनर्यज्ञमानो ब्रह्मन्निति ब्रह्माणामालपते ब्र
 ह्मा च ब्रह्मासि बहूणोऽसि सत्यौजा इति प्रत्यारु । पुनर्यज्ञमानो ब्रह्मन्निति
 ब्रह्माणामालपते ब्रह्मा च ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि विशौजा इत्यारु । पु* 'यते
 ब्रह्मा च ब्रह्मासि रुद्रोऽसि सुशेव इत्यारु । अथ च पञ्चम प्रतिप्रचनमादिनैव
 च ब्रह्मासीत्येतास्ते च कार्यं ब्रह्मोऽसि सूत्रार्थं ॥ ॥ ब्रह्मन् । ब्रह्मदिवतम् । य
 ज्ञमानः प्रथम ब्रह्माणामालपते हे ब्रह्मन् इत्यिन् वामालपयः इति शेषः ॥ य
 ब्रह्मासि । पञ्च पञ्चपि यज्ञमानदेवत्यानि । ब्रह्माणलितो यज्ञमान प्रत्यारु हे य

जमानं त्वं ब्रह्मासि महान्भवसि सविता प्रेरकश्चासि सत्यप्रसवः सत्यः प्रसवो
 अनुज्ञा यस्य ॥ द्वितीयं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि वरुणोऽनिष्टनिवारकोऽसि सत्यो-
 ज्ञाः सत्यमोज्ञो यस्य अमोघवीर्योऽसि सत्ये वा ओज्ञो यस्य ॥ तृतीयं प्रत्याह
 त्वं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि ऐश्वर्यवानसि विशीज्ञाः विन्नु प्रजास्वोऽजस्तेजो यस्य वि-
 ओज्ञा इति प्रति विशीज्ञा इति ह्यन्दसमत एव पदकारो नात्रग्रहं चकार (14.) ॥
 चतुर्थं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि रुद्रोऽसि हे राजान् त्वं रुद्ररूपोऽसि शत्रूणां रोदना-
 द्रावणाच्च । मुशेवः शेव इति सुखनाम [निघं ३. ६] शोभनं शेवः सुखं यस्मात्
 शोभनं मुषयिता ॥ त्वं ब्रह्मासीत्येतावदेव पञ्चमं प्रतिवचनम् ॥ का° [१५.७.१०.]
 वङ्कारेति च ह्यत्येवंनामानमिति । यज्ञमानं वङ्कारेत्यादिसुमङ्गलनामानं नर-
 माकारयति (15) ॥ स्त्रिङ्गोत्तदैवतम् हे वङ्कार वङ्ग कार्यं करोति वङ्कारः श्रेयः
 करोति श्रेयस्करः भूयो वङ्गतरं करोति भूयस्करः तेषां सम्बोधनानि हे वङ्कारे-
 त्यादिकल्याणानामन् त्वामाह्वयः इति शेषः ॥ का° [१५.७.११.] स्पयमस्मि प्रयहति
 पुरोहितोऽर्धुर्विन्द्रस्य वज्र इति । अस्मै यज्ञमानाय स्पयं ददाति गूतभूमिकर-
 णाय ॥ स्पयदैवतम् । हे स्पय इन्द्रस्य वज्रस्त्वमसि इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं
 प्रजहारेत्यादि तस्य स्पयस्तृतीयमिति श्रुतेः [१.२.४.१.] । तेन हेतुना मे मम य-
 ज्ञमानं रथ रथतिर्वज्रगमने वज्रवर्तिनं कुरु यो वै राजा ब्राह्मणादवस्तीयान-
 मिन्नेभ्यो वै स वस्तीयान्भवतीति श्रुतेः [५.४.४.१५.] । यदा तेन मे रथ यस्मा-
 द्यं वज्रपस्तेन कार्णोऽन मम रथ गूतभूमौ परिलेखनवृषं कार्यं साधय ॥ २८ ॥

a. अग्निः पृथुर्धर्मणास्पतिर्नुपाणोऽग्निः पृथुर्धर्मणास्पतिराज्यस्य वेतु स्वाहा ।

b. स्वाहाकृताः सूर्यस्य रुश्मिर्भियतध्वं सत्रातानां मध्यमेधाय ॥ २१ ॥

का° [१५.७.१५.] गूतभूमौ हिरण्यं निधायभिजुहोति चतुर्गृहीतेनाग्निः पृथु-
 रिनि । एवं कृतायां गूतभूमौ कनकं निधाय तदुपरि चतुर्गृहीताज्यं जुहुयात् ॥
 अग्निदेवत्यम् अग्निः आज्यस्य वेतु कर्मणि पठौ घृतं पिबतु स्वाहा सुद्धतमस्तु ।
 किन्भूतोऽग्निः पृथुः देवानां प्रथमश्चाद्विजालः । तया धर्मणाः पतिः धारणं धर्मं ज-
 गतो धारणास्य धर्मस्य वा स्वामी । नुपाणाः प्रीयमाणाः ह्यमानं ह्यविः सेवमानो

वा । अग्निः पृथुर्निषास्यतिरिति पुनःपाठ आदर्शः ॥ का* [१५ ७. १६] अक्षान्नि-
वपति स्वाहाकृता इति । पूर्वोक्तपञ्चाक्षान्गूतभूमौ क्षिपति ॥ अक्षदेवत्यम् । हे
अक्षा यूयं स्वाहाकृताः स्वाहाकारपूर्विकयाङ्गत्या तर्पिताः सतः सूर्यस्य रश्मिभिः
किरणैर्यितथ स्वर्धा कुरुत सजातानां समानन्नन्मनां श्रातृणां क्षत्रियाणां मध्यमे-
द्याय मध्यमप्रदेशे यज्ञमानावस्थानाय च यतधं यत्नं कुरुत यज्ञमानं सर्वक्षत्रियश्रेष्ठं
कुरुतेत्यर्थः । मध्ये भवो मध्यमः मध्यमे प्रदेशे तिष्ठतीति मध्यमेष्ठः तस्य भावो म-
ध्यमेव तस्मै ॥ ३१ ॥

VII सवित्रा प्रसवित्रा सरस्वत्या. वाचा तद्व्रा ऋषेः पूषा पशुभिरिन्द्रेणास्ते
वृहस्पतिना ब्रह्मणा वरुणेनौजसाग्निना तेजसा सोमेन राधा विशुना द-
शम्या देवतया प्रसूतः प्रसर्पामि ॥ ३० ॥

का* [१५ ८ १५ १६] पितामरुद्रशमणाऽ सोमपानाऽ संख्याय सर्पणाऽ सवित्रे-
ति वानुवाकमुक्तेति । पित्रादयः पूर्वजाः पितामरुद्रशब्देनोच्यन्ते । ऋत्विजोऽन्ये वि-
प्राश्च मिनिताः शतसंख्याः सतो दशयेययोगे सौम्येऽरुन्नि प्रतिसवनें सर्पणात्प्राक्
स्वं-स्वं सोमयाजिनां पित्रादीनां दशानां गणं गणयित्वा अमुकः प्रथमं सोमपः
असौ द्वितीयोऽसौ तृतीय इत्यादिदशमपर्यन्तान्सोमयाजिनो गणयित्वा विभूरसौत्वा-
दिसर्पणं [५ ३१] धिष्ण्योपस्वानं कुर्वन्ति सर्पणं भक्षणाकाले सदःप्रवेशो वा । पक्षा-
त्तरमारु सवित्रेति षट्ठा सवित्रा प्रसवित्रेत्येकः ऋषिः कृत्वात्मकमनुवाकं पठित्वा शतं
विप्राः सर्पणं कुर्वन्ति । दशानां सोमयाजिनामसम्भवाद्यमेव षट्ठाः श्रेयानिति सू-
त्रार्थः ॥ सवित्रादिदेवत्यात्याष्टिः । एताभिर्दशभिर्देवताभिः प्रसूत आशतोऽरुं प्रस-
र्पामि सर्पणं करोमि । प्रत्येकरूपाठद्विकवचनं सर्पामीति । काभिर्दशभिः प्रसूत इ-
त्यत आरु प्रसवित्रा अभ्यनुज्ञानकारिणा सवित्रा सूर्येणा । वाचा वायूपया सर-
स्वत्या । ऋषे ऋपलक्षितेन तद्व्रा देवेन तटा व्रयाणामधिपतिरित्युक्तोः । पशुभि-
रुपलक्षितेन पूषा देवेन । अस्मि अनेन इन्द्रेणा विभक्तोः ऋ-आदिश [पा* ७. १.
३१.] । ब्रह्मणा देययोगे ब्रह्मयकर्त्रा वृहस्पतिना । ओजसा ओजस्विना वरुणे-
न । तेजसा तेजस्विना अग्निना । राधा ओपधिविप्राधिपेन दीप्यमानेन वा सो-

नेन चन्द्रेण । दशम्या दशसंख्याप्रकृत्या विलुना देवतया यज्ञाधिष्ठात्रा विलुङ्घ-
पेण देवेन । एतैराज्ञतः प्रसर्पामोत्यर्थः ॥ ३० ॥ इति राजसूयः समाप्तः ॥ ॥

VIII a अश्विभ्यां पचस्व । b सरस्वत्यै पचस्व । c इन्द्राय सुत्राम्णो
पचस्व । d वायुः पूत पवित्रेण प्रत्यङ्क्षसोमोऽश्रितिस्रुतः । इन्द्रस्य
युज्यः सत्वा ॥ ३१ ॥

अथ राजसूयगतचरकसोत्रामणीमन्त्रा उच्यन्ते ॥ राजसूयप्राप्ते विहित्वा सोत्रा
मणी चरकसोत्रामणीत्युच्यते तन्मन्त्राणामश्विनावृषो ॥ ॥ का° [१५ १ २५] प
क्षौदनें वित्रङ्गान्श्रूणीकृत्याश्विभ्यां पचस्विति स७सृत्रतीति । वित्रङ्ग जाताङ्कुरा अ
जाताङ्कुराश्च व्रीहयः क्षौमे वद्धाः सन्ति तन्मध्ये अजाताङ्कुराणां व्रीह्याणामोदन
पक्त्वा वित्रङ्गान्श्रूणीकृत्योदनेन मिश्रयति ॥ त्रीणि यज्ञूपि सुरादेवत्यानि ।
हे सुरे त्वमश्विभ्यां पचस्व अश्विनोर्धाय पात्रं कुरू पाको नाम त्रिपरिणामश्रे
ष्ठता । सरस्वत्यै देव्यै पचस्व । सुष्टु त्रयतः इति सुत्रामः तस्मै सुत्राम्णो शोभ
नत्राणाकर्त्रे सुत्रातव्याय वा इन्द्राय पचस्व यतः सोत्रामण्येन्द्रस्य भैषज्य कर्तव्य
मस्ति ॥ का° [१५.१० १०.] वपामार्जनात्ते कुशैः परिस्रुत पुनाति वायुः पूत इ-
ति । पशूनां वपामार्जनात्ते कर्मणि कृते दर्मै सुरां कस्मिंश्चित्पात्रे पुनाति ॥ सो
मदेवत्या गायत्री । वायुः सुपां सुलुगित्यादिना [पा° ७ १ ३१] तर्तायैकवचनस्य
सु अदेशः सोमो वायुः वायुना पूतः शोधितः पवित्रेण कुशमयेन पूत सन् प्र
त्यङ् नीचैरयोमुखः सन् अतिस्रुतः अतिक्रम्य गतः । किम्भूतः इन्द्रस्य युज्यो यो-
गार्हः सप्ता सप्तभूतः । सोमः पूर्वं प्रूतिगन्धोऽभूत्ततो देवैर्वायुरुत्तस्त्रं सोम७ सु-
गन्धं कुर्विति ततो वायुना सोमो दुर्गन्धमपकृत्य सुगन्धः कृत इति [१२ ७ ३]
श्रुत्योक्तम् तदये मन्त्रो वदतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

a कुविद्भू यवंमतो यवं चिग्वया दास्यंनुपूर्वं विग्रयं ।

इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये वृहियो नमःअतिं यदाति ॥

b. उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां वा सरस्वत्यै त्न्द्राय वा सुत्राम्णो ॥ ३२ ॥

का० [१५ १० १२] ग्रहं गृह्णाति कुविदङ्गति त्रीन्वा प्रतिदेवतमेतथैवेति । पू-
 तायां सुरायां वदरोफलचूर्णं प्रक्षिप्य कुविदङ्गत्विकं ग्रहं वैकङ्कतपत्रिण गृह्णाति
 यद्वा कुविदङ्गत्वैव त्रीन्ग्रहान्प्रतिदेवतं गृह्णाति । पवा । कुविदङ्ग उग्रयामग-
 र्हातोऽस्यग्निभ्यां वेति प्रथमम् कुविदङ्ग उग्रयामगृह्णातोऽसि सरस्वत्यै वेति द्वि-
 तीयम् कुविदङ्ग उग्रयामगृह्णातोऽसोन्द्राय वा सुत्राम्णोऽसि तृतीयम् ॥ तृचं का-
 क्षीवतसुकीर्तिदृष्टम् आग्ना सोमदेवत्या त्रिष्टुप् । कुविदिति बहुनाम [निघं ३.
 १] अङ्गिति क्षिप्रनाम [निहं ५ १०] चिदिति चित्तैः । हे सोम यवा यवमत्तः
 यवा विगले येषां ते यवमत्तः मादुपधायाश्च मतोर्वीऽयवादिभ्य इति [पा० ८.२
 १] यवादीनां निषेधान्मतोर्मकारस्य वकाराभावः बहुयवसम्पन्नाः कृषीविलाः कु-
 वित् बहुल यवं सर्वं यवमये सत्यं चिद्विचार्य अनुपूर्वमानुपूर्व्येण त्रियूय पृवरु-
 कृत्य अङ्ग क्षिप्रं दानि लुनन्ति दाम् लवने लङ् ३ तथा एषां यज्ञमानानां सम्य-
 न्थीनि भोजनानि भोज्यानि वस्तूनि इह-इह अस्मिद्विद्य यज्ञमाने कण्ठि कुरु ।
 एषां केषाम् ये यज्ञमाना वरुण्य उपरि स्थिता नमउक्तिं यज्ञानि नम इत्यत्रनाम
 [निघं २ ७] उक्तिर्वचनं हविर्नक्षत्राणामत्रमादाय उक्तिं याज्यामभिप्राय यज्ञानि या-
 गं कुर्वन्ति ॥ हे सोम त्वमुग्रयामेन गृह्णातोऽसि अग्निभ्यां वा तां गृह्णामि सरस्व-
 त्यै वां गृह्णामि सुत्राम्णो रत्नकायेन्द्राय वां गृह्णामि ॥३२॥

युव० सुराममग्निना नमुचावामुर सवा ।

विषिपाना शुभस्पती इन्द्रं कर्मस्वावतम् ॥३३॥

का० (16) ग्रहाणां युव० सुरामं पुत्रमिवेति । युवं सुरामं पुत्रमिवेति द्वे अथो
 सुराग्रहाणां याज्ञानुवाच्ये प्रथमानुवाच्ये पुत्रमिवेति याज्ञ्या ॥ अनुदुप अग्नि-
 रस्वतोन्द्रदेवत्या । हे अग्निना अग्निनी युवं युवां कर्मसु निमित्तेषु इन्द्रमावत-
 मपालयतं स्वकर्मक्षममकुरुनमित्यर्थः अर्वातर्नाडि मध्यमद्विवचनम् । किम्भूती यु-
 वाम् अमुर एव आमुरस्तस्मिन्नुचो नमुचिसंज्ञे आसुरे अमुरे दैत्ये स्थितं सुरामं
 सुदु रमयतीति सुरामं सुदु रमणीयं सोमं सचा सद्दृ एकीभूय विषिपाना वि-
 षिपानो विविधं पिबतो विविधं पिबतस्तो विषिपानो पिबतेर्व्यत्ययेन सादिवे

शानच्चरत्यये वृषम् तद्वै श्रुतावितिहासः [१२ ३ ४ १] नमुचिर्नामासुर इन्द्रस्य
 सखासीत् स विश्वस्तत्पेन्द्रस्य वीर्यं सुर्या सोमेन सह पयौ तत इन्द्रोऽश्विनौ
 सरस्वतीं चोवाचाहं नमुचिना पीतवीर्योऽस्मि ततोऽश्विनौ सरस्वतीं चापां फे-
 नद्वप वज्रमिन्द्राय ददुः तेनेन्द्रो नमुचेः शिरश्चिह्द ततो लोहितमिश्रः ससुरः
 सोमस्तदुदरादश्विन्यां पीत्वा शुद्ध इन्द्रायार्पित इति तदर्पणेनेन्द्रमश्विनावरजता-
 नित्यैवः । पुनः कौटुशो शुभः पती शोभनं शुष् शुभ दीतावित्यस्यात्सम्पदाद्विवा-
 हावे द्विष् तस्य शुभः शोभनस्य कर्मणाः पती पान्तकौ पद्मा. पतिपुत्रेत्यादिना
 [पा० ८ ३ ४३.] पतिशब्दे परे विसर्गस्य सकारः ॥३३॥

पुत्रमिव पितरौवश्विनोभेन्द्रावयुः काव्यैर्दंसनाभिः ।

पत्सुरामं व्यपिवः शचीभिः सरस्वती वा मधवन्नमित्तम् ॥३४॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां दशमोऽध्यायः ॥ ॥

त्रिटुप् अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या हे इन्द्रोभा अश्विना उभो अश्विनौ त्वामावयुः
 अवतेर्निदि मध्यमद्विवचनं पुरुषव्यत्ययः आवतुः पालितवन्तौ । कैः काव्यैः क-
 वीनां मन्त्रद्रष्टृणां सम्बन्धिभिर्मन्त्रैः कवीनामिमे काव्यास्तेः । तथा दंसनाभिः दंस
 इति कर्मनाम [निघ० २ १] दंससः कर्णं दंसना तत्करोति तदाचष्टइति [पा०
 ३.१ २६. वा० १ २] णिचि जति ण्यासग्रन्थो युज्जति [पा० ३ ३.१००] मुच्यत्यये
 दंसनेति वृषम् । दृष्टान्तमाह पुत्रमिव पितरौ यथा मातापितरौ पुत्रं पालयतस्त-
 याश्विनो त्वामावतुः अश्विनाविन्द्रस्य रक्षाणं कृतवत्ताविति कथमधगम्यते तत्राह
 षदिति षण्स्मात्कारणात् हे इन्द्र त्वं शचीभिः कर्मभिर्नमुचिवधादिकर्मणि कृत्वे-
 त्यैः सुरामं सुदु रमणीयं सोमं व्यपिवः विशेषेण पीतवानसि पिवतेर्निदि मध्य-
 मिकवचने (17) वृषम् हे मधवन्धनवन्निन्द्र धन्नाच्च सरस्वती देवी वा त्वाममित्तम्
 उपसेवते वत्कृतसोमपानेन सरस्वतीकृतवत्सेवनेन च अश्विनौ त्वामावतुरिति
 ज्ञापतइत्यर्थः भित्तन् उपसेवायां कण्डादिः अस्माल्लडि कण्डादिभ्यो यगिति [पा०
 ३.१.२०] प्राप्तस्य षको व्यत्ययेन लुक् ह्रस्वडाभ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं ह्रलिति
 [पा० ६ १.६८] तिपो लुक् लुङ्लङ्लृङ्ङ्वदुदात्त इति [पा० ६ ४ ७१] अडा-

गम वाप्रसान्दन्ति (पा० ८४ ५६) जकारस्य ककार अभिलगिति वृषम् ॥३४॥
 श्रीमन्महोदयस्य वेदोदरे । अगमदृशमोऽध्यायो राजसूयात्
 वर्णनः (18) ॥१०॥

अथ काणप्रशाख्यायां पाठविशेष ॥

- I ॥ १ ३५ [उत्तरसद्य - उपरिपद्यो] ॥१॥ १ ३६ [उत्तरसदस्ते - उपरि-
 पदा] ॥२॥ १ ३० ३८ a ॥३॥ १ ३८ b c । अत्रप्रिप्त् रक्तोऽमुष्य
 ता यत्रामुमंरिप्त् । शुषाणोऽध्यायस्य वेतु स्वाहा ॥४॥ ॥
- II ॥ १० १ [पाञ्चम्य] ॥१॥ २ ॥२॥ ३. ४ cd ab [सूर्यवच स्व] ७h
 ik ef no pq rs । शैशो [प्रौषा?] स्व - दत्त । t [स्वाराज्ञी (19)] ॥३॥
 ४ u [म मुम] v [सद्वीजसा] ॥४॥ ८ ॥
- III ॥ १ ३१ [प्रसत्राणां - पशूना मित्र. सत्याय -] ॥१॥ इम देवा अस-
 पत्रा सुप्रथ मरुते क्षत्राय मरुते द्यैधाय । इमममुममुष्य पुत्रममुष्या
 पुत्रमस्ये विजे ॥२॥ इष वं कुरवो रतिष वं पशान्ता राजा । सोमो
 ऽस्मायं त्रासुपान्ता राजा ॥३॥ ११ ॥ ॥
- IV ॥ सोमस्य विपरिस्ति । १० ५ b-g ॥१॥ h i k l m n । ६ b c ॥२॥
 ७ ॥३॥ ८ a b d c e g [वध्यात्] f ॥४॥ रुडासि दुवासि जुपा-
 सि । ८ l m n ॥५॥ १ a b c e d f [शंभू] g ॥६॥ १७ ॥ ॥
- V ॥ १० ॥१॥ ११ ॥२॥ १२ ॥३॥ १३ ॥४॥ १४ [गिराऽज्ञत्]
 ॥५॥ १५ ॥६॥ १६ [अग्नाऽन्द्राऽदित्] ॥७॥ २४ ॥ ॥
- VI ॥ १० [विषो मरुतामोज्ञता क्ष] ॥१॥ इम देवा असपत्रा सुप्रथं मरु-
 ते क्षत्राय मरुते द्यैधाय मरुते ज्ञानराव्याय । इमममुममुष्य पुत्रममुष्या
 पुत्रमस्ये विजे ॥२॥ इष वं कुरवो रतिष वं पशान्ता राजा । सोमो

ऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥३॥ ११ [धरागुदूक् ता अहिं] ॥४॥
२० a - रयीणाम् ॥५॥ २० c [क्रवि - तस्मै] ॥६॥३०॥ ॥

VII. ॥ २१ a. b [युनग्मि]. c [रिंठः फाल्गुनः]. d. e. f ॥१॥ २२ [पात्स्युं
- युवसे स्वयान्] ॥२॥ २३ a. b. d. c. e ॥३॥ २४ [डुरोणं] ॥४॥
२५ a [मि धेहि] b [मि धेहि] c वां ब्राह्म वीर्यकृतांऽउपां ॥५॥३५॥ ॥

VIII. ॥ २६ ॥१॥ २७ ॥२॥ अभिभूरस्ययानमेतास्ते पञ्च दिशः कल्पस्तां
ब्रह्मस्यं ब्रह्मसिं ॥३॥ सवितासिं सत्यप्रंसवः । २८ c. d. e ॥४॥
प्रियंकरु अयेस्करु भूयस्करु । २८ f ॥५॥ २९ a [ज्यंस्य रुविपो वेतु].
b ॥६॥४१॥ ॥

IX. ॥ ३० - रिन्द्रेणास्मै ॥१॥ ३० वृहस्प - विष्णुना देवतया दशम्येनं पञ्च
विष्णुमाप्रवानि ॥२॥४३॥ ॥

X. ॥ ३१ [वायोः] ॥१॥ ३२ a [नमउक्तिं न जग्मुः] । b ॥२॥ ३३ [नमु-
चाऽआ] ॥३॥ ३४ [पितराऽअश्विनोभिन्द्रावधुः का] ॥४॥४७॥ ॥
दशानुवाकियु सप्तचवारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापठि एकादशमोऽध्यायः ॥ ॥

I. युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्रायं सविता धियम् ।

अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्यं पृथिव्या अग्धाभरत् ॥१॥

रमाकान्तं (1.) नमस्कृत्य गणेशं शारदां गुरुम् । संहितैकादशाध्याये मन्त्रदी-
पो वितन्यते ॥ ॥ एकादशमारन्याष्टादशाध्यायपर्यन्तमग्निचयनमन्त्राः ॥ तेषां प्रजापति-
र्ऋषिः साध्या ऋषयो वा ॥ सोऽग्निः पञ्चचितियुक्तः प्रथमचितिमन्त्राणां प्रजापतिर्ऋ-
षिः द्वितीयचितेर्देवा ऋषयः तृतीयचितेरिन्द्राग्निविश्वकर्माणा ऋषयः चतुर्थचिति-
रप्य एवऽर्षयः पञ्चमचितिमन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिः । तथा च श्रुतिः [६.२.३.१०.]

प्रजापति प्रथमां चितिमपश्यत्प्रजापतिरिव तस्या आर्षेयं देवा द्वितीया चितिमप-
 शन्देवा एव तस्या आर्षेयमिन्द्राग्नी च विश्वरूपा च तृतीयां चितिमपश्यत्सः एव
 तस्या आर्षेयमृषयश्चतुर्थी चितिमपश्यन्नृषय एव तस्या आर्षेयं परमेष्ठी पञ्चमौ चि-
 तिमपश्यत्यरमेधेव तस्या आर्षेयमिति ॥ चयनं कर्तुमिह्न्पात्सुनकृष्णप्रतिपदि पौ-
 र्णमासेष्टि कृत्वा पुरुषाश्चगोऽव्यजानालभ्यजिन याग कृत्वा पञ्चानां शिरासि घृता-
 त्तानि प्रथमचितावुपशानार्थं द्याचित्सस्याय तेषां क्वचन्यन्नशेष च मृगुक्ते त-
 टागादिज्ञाने प्राप्तेत् उच्चार्यनिष्टकार्यं च मृद् जल च तत एवादिषन् तत फाल्गु-
 नकृत्वाऽग्न्यामुपसाभरणान् तदर्थमादत्तनीरदक्षिणाग्नीऽऽदृत्याद्वनीयात्प्राक् कृते
 चतुष्कोणे गर्ते ततस्तटागान्मृत्पिण्डमानीय भूमिं स्वापयेत् पिण्डाद्वनीयातरा-
 ले सद्भिर्वा वल्मीकमृद् निदध्यात् आद्वनीयादक्षिणदिशेऽश्चमर्दभाजा प्राञ्जुसा
 प्रागपरा मुनरसनात्रदा स्वाप्या आद्वनीयोत्तरे वैषाञ्चुभयतस्तीक्ष्णा कल्माषी
 हिरण्मयी द्याग्निं स्वाप्या तत ऊर्वाहू कां [१६ २ ७] अटामृहीतं ब्रुहोति संत-
 तमुद्गल्लन्मुञ्जानं इति । अस्यार्थः । मार्तुपत्ये घृतं सत्कृत्यं ब्रुहं सुव च संमूष्य सु-
 च्यटामृहीतमाज्यमार्तुवनीये परिस्तरणासमिदाधानपूर्वकं सततमविह्विन्नधारया मु-
 चमूर्धां कुर्वन्धर्षुर्ब्रुहोति युञ्जान इत्याग्वष्टरुण्डिकाभिः सांतत्यं चाटर्चाते स्वाहा
 कार्पर्यतम् ॥ आग्वानुद्गृप् तृतीयं सताक्षरं । अटानां सवितापि ऋषि देवोऽपि
 सविता । अयं मत्तार्थः । सविता सर्पस्य प्रेरकः प्रजापतिः अग्नेर्ज्ञोतिः, चोपमान-
 स्य वक्षे सन्वन्धि तेज निचाञ्च पञ्चपशुषु प्रविष्ट निश्चित्योपलभ्य यदा सफला-
 ना कर्मणा साधनभूत निश्चित्य । पृथिव्यां पशुशरीरान्विताया भूमे सताशाद-
 ध्याभर्त्न अयावत्तत्रान् इष्टका (२) कृत्वाग्निं चितवानित्यर्थः । सवितृशब्देन
 श्रुतौ प्रजापतिरुक्तः प्रजापतिर्ये मुञ्जान इति [६ ३ १ १२] श्रुतेः । किम्भूतं प्रथम-
 मग्न्यारम्भे मनो युञ्जानं समादधानं युङ्क्तेऽसौ युञ्जानं किं कृत्वा धियो बुद्धीरिष्ट-
 कादिविषयाणि ज्ञानानि तत्राप तनिद्या प्रिस्तार्थं मनसा पर्यालोच्य बुद्ध्यावधार्य-
 त्वर्थं तनु प्रिस्तारे समानवर्तकयो पूर्वकाल इति [पा० ६ ४ २१] ऋाप्रत्ययः
 अनित्यमागमशासनमित्तीटागमाभाय अनुदात्तोपदेशेत्पादिना [पा० ६ ४ ३०] न-
 लोपः ऋो यगिति [पा० ७ १ ४०] ऋाप्रत्ययान्तस्य यमागमः ॥ १ ॥

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे । स्वर्ग्याय शक्तया ॥२॥

गायत्री तृतीयः पादः पञ्चार्णस्तेन शङ्कुमती तडुक्तं पिङ्गलेन एकस्मिन्पञ्चके
हृन्दः शङ्कुमतीति । सवितुर्देवस्य प्रजापतिः सवे प्रसवे आज्ञायां वर्तमाना वयं य-
ज्ञमाना युक्तेनेन्द्रियेभ्यो नियमितेनैकाग्र्येण मनसा स्वर्ग्याय स्वर्गसाधकाय कर्मणि
शक्तया स्वसामर्थ्येन प्रयत्नं कुर्म इति शेषः ॥२॥

युक्ताय सविता देवात्स्वर्यतो धिया दिवम् ।

वृहद्भ्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान् ॥३॥

अनुष्टुप् द्वितीयः सप्तार्णस्तेनैकोना सविता तान्प्रसिद्धान्देवान्प्रसुवति (३)
पू प्रेरणे तुदादिः लोटोऽडाटावित्यडागमः (३) प्रसौति अभ्यनुजानाति प्रेरयती
त्यर्थः । किं कृत्वा युक्ताप युक्ता क्वी यक् अग्निर्कर्मणि संयोज्य । किन्भूतान्देवान्
धिया बुद्ध्या कर्मणा वा अन्येन दिवं दीव्यति प्रकाशत इति दिवम् इगुपथेति
[पा० ३.१.१३५.] कप्रत्ययः ग्योतनं स्वः स्वर्गं यतो गहृतः इणः अत्रतस्य यत इ-
ति रूपम् । पुनः कीदृशान् वृहत् मरुत् ज्योतिः आदित्यलक्षणमात्मत्वेन करि-
ष्यतः संस्कुर्वतः । कीदृशः सविता सविता प्रेरयिता अन्येन कर्मणा स्वर्गं गह-
तो देवानग्निर्कर्मणि सविता प्रेरयिता सविता प्रजापतिः तान्देवानिन्द्रियविशेषा-
न्युक्ता विषयेभ्यो नियम्य प्रसुवति (४) प्रकर्षेणाग्निर्कर्मणि प्रेरयति कीदृशान्
स्वर्यतः स्वर्गप्राप्त्यै उद्यतान् तथा वृहत् प्रौढं ज्योतिः चीयमानस्याग्नेस्तेजः धिया
दिवं करिष्यतः तत्तदिष्टकादिविषयया प्रज्ञया ग्योतमानं कर्तुमुद्यतान् ॥३॥

युञ्जते मर्न उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य वृहृतो विपश्चितः ।

वि ह्योत्रा द्ये वयुनाविदेक् इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥४॥

जगती व्याख्यातापि [५.१४] विशेषतो व्याख्यायते विप्रस्य ब्राह्मणस्य
पञ्चमानस्य विशेषेण प्राप्तिं पूरुपतिं दक्षिणान्नदानादिनेति विप्रस्तस्य सन्धान्थिनो
विप्रा ऋषिज्ञो मनो युञ्जते प्रथमं स्वकीयं मनो विषयेभ्यो निवर्त्य समाहितं
कुर्वते । उत अपि च धिय इष्टकादिविषयाणि ज्ञानानि युञ्जते सम्पादयति । की-

दृशस्य विप्रस्य वृक्षत् प्रभो अग्निचयनोग्नीगिनाभिवृद्धस्य । तथा विपश्चित विदु-
ष प्रयोगाभिज्ञस्य । विप्रा वीदृशा ह्योत्रा ह्योनशोला जुह्वतीति ह्योत्रा प्र-
त्यय कर्मणाम्नस्यरहिता इत्यर्थ । नन्विदमृचिग्यजमानादिषु कुतो ज्ञात तत्राह
एक इत् एक एव सप्रिता विदेधे सर्वमिदं निर्मितवान् कीदृशं वयुनाजित् व-
युनानि प्रज्ञानानि वेत्तीति वयुनवित् अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६३ १३०]
दीर्घं विपश्चित् अग्नियजमानाभिप्रायज्ञं । कथमेक एव सर्वमिदं ज्ञतवानित्यत
आह फलं सप्रिनुर्देवस्य परिदृष्टिर्नदी परिं सर्वविदेषु भ्रूयमाणा स्तुतिर्मदती
अचित्य सप्रिनुर्मदिमेत्यर्थ ॥४॥

पुत्रो वा ब्रह्मं पूर्वं नमोभिर्धि शोक एतु पृथ्वेव सूरौ ।

शृण्वत् विश्वेऽश्मृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्य ॥५॥

त्रिदशु आद्यद्वितीयतुरीया व्याख्येन पूरणम् । पत्नीयजमानौ वामिति पदेनो-
च्यते । हे पत्नीयजमानौ वा युवयोर्व्ये नमोभिर्धि इदानीं उतैर्षते संहित पूर्वं
पुरातनैर्मरुर्गर्षिभिरनुद्धितं ब्रह्म परिवृष्टमग्निचयनाद्य कर्माह पुंनै युनस्मि सम्पाद-
यामि व्यत्प्रेम तुरादित्याह पद्म ब्रह्मशब्देन प्राणा सप्त ऋषयो ब्राह्मणाश्चो-
च्यते वामर्थे पूर्वं पुरातनं ब्रह्म ब्राह्मणाज्ञाति नमोभिर्धेर्गुणे याज्ञयामि अग्नि-
प्रास्तर्यगमोत्तर्य । मिर्मर्गमिति चेत् सूरौ पण्डितस्य यज्ञमानस्य शोक कीर्तिर्वेत्तु
त्रिभिः गह्नु लोवद्वय व्याप्तोतु व्यप्रदित्तयेति [पा० १४ ८२] वि एतु अत्र
पार्श्वधानम् तत्र दृष्टान्तं पृथ्वा इव पयोऽनपेता पृथ्वा यज्ञमार्गप्रवृत्ता आहु-
तिर्या लोवद्वय व्याप्नोति एव यज्ञमानस्य शोक उभयलोकासचारी भवति
भात्र । किं च अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य प्रजापते पुत्रा विश्वे सर्वे देवा यज्ञ-
मानस्य शोक शृण्वतु । के । ये दिव्यानि दिवि भजानि धामानि स्थानानि ज्ञात-
स्यु अशिष्टित्तत ते सर्वेऽस्य कीर्तिं शृण्वन्त्विचत्वर्थ ॥५॥

यस्यं प्रणामन्वन्व्यऽङ्गुर्दुवा देवस्य मरिमानमोज्ञसा ।

य पार्ष्विजानि तिमि स एतजो ज्ञोति देव सप्रिता मरिच्युना ॥६॥

साप्रित्री जगती प्रथमस्य व्याख्येन पूरणम् । अन्ये देवा यस्य सप्रितु प्राणा

प्रवृत्तिमनुगयुरित् अथशयमनुगहृत्येव यत्प्रवृत्तिमनुवर्ततः इत्यर्थः अन्ये देवा यस्य देवस्य महिमानं महत्त्वं च श्रोतृता बलेनानुग्रहः यत्र सविता पार्थिवानि रजांसि विममे पृथिवीप्रभृतीस्त्रीन् लोकास्मिमीति लोका रजांभ्युच्यन्तः इति यास्क [निर् ४ ११] स देव महिम्नना स्वकीयेन महाभागेन एतश एतज्जगत्त्रयं स्या वरुणद्रुम प्राणभविन जेते व्याप्नोतीत्येतश महैर्मरुतो भावो महिम्न तेन । भावे ह्यन्द्सम्बन्धप्रत्ययः । यद्वा एतश इत्यश्वनामसु [निघं १ १४] पठितम् स देव एतश अश्वरूपेण सर्वं जगद्वष्टभ्य स्थितः उपा वाऽअश्वस्य मेध्यस्य शिर इति श्रुतेः [१० ६ ४ १] सूरदश्च वसवो निरतद्वेति वक्ष्यमाणत्वाच्च [२१ १३] ॥ ६ ॥

देवं सवितः प्रसुव यज्ञ प्रसुव यज्ञपति भगाय ।

दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचं न स्वदतु ॥ ७ ॥

त्रिदुप् व्याख्यातापि [१-१] कथ्यते । हे देव सवित' यज्ञ प्रसुव प्रकर्षेण प्रेरय यज्ञपतिं यज्ञमानं च भगाय सोभाग्याय प्रसुव । किं च दिव्यो गन्धि भव स्वर्गस्यः केतपूः केत परचित्ते वर्तमानं ज्ञानं पुनाति शोधयतीति केतपूः ईदृशो गन्धर्वः गां वाच धारयतीति गन्धर्वः सविता नोऽस्माकं केतं चित्तवर्ति ज्ञानं पुनातु ब्रह्मविद्वर्तनेन शोधयतु । वाचः वाण्याः पतिः सविता नोऽस्मदीयां वाचं स्वदतु स्वादपतु अस्मदुक्ता वातास्मै रोचतामित्यर्थः ॥ ७ ॥

a. इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणीय देवाव्या७ सखिविदं७ सत्राजितं धनजितं७ स्वर्जितम् । b. ऋचा स्तोमि७ समर्धय गाग्रत्रेणा रयस्तर् वृद्धद्रोयत्रवर्तनि स्वाहा ॥ ८ ॥

अवसानपर्यन्तं यजुः तस्य प्राज्ञापत्या जगती ह्यन्द् । हे सवितर्देव नोऽस्माकमिमं यज्ञं प्रणीय प्रापय । कीदृशं यज्ञं देवाव्यं देवा अव्यन्ते तर्पन्ते यस्मिन्नसौ देवावीः तम् अथ प्रीषानादौ अस्मादौणादिक ईप्रत्ययः । तथा सखिविदं सखायं स्वनिष्पादकं यज्ञमानं वेत्तीति तम् विद ज्ञाने सखीनृत्विजो विन्दते प्राप्नोतीति वा सखिवित्तम् विद् लभे सखायो विद्यन्ते यस्मिन्निति वा विद सत्तायाम् । स-

त्रानित सत्राणि द्वादशाद्दीनि जगति वशीकरोतीति सत्रव्रित्तम् तानि हि ची
यमानमग्निमपेक्षति यदा सत्राणञ्च सत्यप्राची सत्रा सत्य व्रक्ष्य क्षयतीति । धन
ज्ञित धन गवादिफलद्वयेण यो ज्ञपति सम्पादयतीति धनानि । स्वर्जित स्व स्वर्ग
ज्ञपति फलवेन सम्पादयति स स्वर्जितम् ॥ किं च ऋचा स्तोमम् गायत्री यवसा
नरुदिता पशुर्वा स्वाहेति यज्ञु हे सवित ऋचा स्तोत्रहेतुसामाप्रभूतया ऋचा
सह स्तोम त्रिवृदादिक समर्थ समन्द् पुरु गायत्रेण साम्ना सह ख्यतर साम स-
मर्थ वृद्धन साम च समर्थ क्रोदश वृद्धत् गायत्रवर्तनि गायत्र समैव वर्तनि
मर्गो यस्य तत् वृद्धत्साम्नो गायत्र मान वर्त्मभूतमित्यर्थ ॥८॥

a देवस्य वा सवित्रु प्रसत्रेऽग्निनाऽप्राङ्भ्यां पूषो दस्ताभ्याम् ।

b आर्द्रे गायत्रेण ह्यन्दाङ्गिरस्वत्यृषिभ्यां सप्तस्याद्भि पुरीष्यमङ्गिरस्व
दामर् त्रैष्टुभेन ह्यन्दाङ्गिरस्वत् ॥९॥

का० [१६०८] देवस्य वेत्यग्निनादाय ह्यन्तःप्राधारेत्येनामभिमन्त्रयति । अ-
स्यार्थं देवस्य वेति काण्डिकादयात्मकमन्त्रेण वैशाचीमग्निनादाय ह्यन्तःप्राधारेति
ऋचा [३०११] एनामग्निमभिमन्त्रयति ॥ देवस्य वा प्रजापति साध्या वा ऋषय
सावित्र पशु व्याख्यातम् ॥ आर्द्रे अग्निदेवता अतिभूतिह्यन्द् । हे अग्ने सवि-
तुर्देवस्य प्रसत्रे प्रेरणो सति अग्निना सन्धन्धिभ्या मणिचन्धर्षिताभ्या वाङ्भ्या
पूष सन्धन्धिभ्या साङ्गुलिभ्या दस्ताभ्या साधनभूताभ्या गायत्रेण ह्यन्दा सदाय-
भूतेन युताः सन् वा तामाद्रे गृह्णानि तत्र दृष्टान्त अङ्गिरस्वत् अङ्गिरोभिस्तु
त्यमङ्गिरोवदिति प्राप्ति ययस्मयादीनि ह्यन्दासीति [पा० १४२०] भक्तशायाम
ङ्गिरस्वदिति ह्यग्भात्र अङ्गिरस ऋषय पूर्व यवा त्वामगृह्णन् तदत् । हे अग्ने
व गृहीता सती पृषिभ्यां सप्तस्यात् सहस्यानाङ्गिरसाङ्गत् अग्निनाभर आरु
रयस्तेर्भेदह्यन्दासीति [पा० ८२३२ वा १] दस्य भ । त्रैष्टुभेन ह्यन्दा वृत्त्या
अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसो यवाग्निनाङ्गु पुनरङ्गिरस्वदिति दृष्टान्तोऽर्थातिशयार्थ अ-
भ्यासे भूषणसामर्थ्यं गन्धत्तः इति वास्तविको [निर्हू १०४२] । किम्भूतमग्नि पुरीष्य
पशवो वै पुरीषमिति ध्रुते [६३१३८] पुरीषेभ्यः पशुभ्यो हित पुरीष्यस्त प

शब्दम् यद्वा पुरीषशब्देन पांशुवृषा शुष्का मृड्यन्ते तदर्हतीति पुरीषोऽग्निः मृ-
दमादायोषां कृत्वा तस्यामग्निः स्थाप्यते यतोऽतो मृद्वन्योरभेदोपचारेण मृदाक्षर-
णमेवान्याक्षरणमित्यभिप्रायेण पुरीषमग्निमाक्षरेत्युच्यते अयं चोपचारोऽग्निचयन-
प्रकरणो सर्वत्रानुवर्तिष्यते ॥ १॥

अग्निरसि नार्यसि त्वया वयमग्निः शक्रेम खनितुं सधस्यऽथा जागतेन
हृन्दसाङ्गिस्वत् ॥ १० ॥

त्वमग्निरसि. उषां निर्मातुं मृत्वननक्षितभूतकाष्ठविशेषोऽसि नारी असि स्त्री-
वृषा चासि यद्वा न विद्यते अग्निः शत्रुर्यस्याः सा नारी र्ष् हृन्दसः खननकाले
ऽश्मादिना तव कुण्ठीभावो नास्तीत्यर्थः किं च त्वया युक्ता वयं सधस्ये पृथिव्या
उत्सङ्गे वर्तमानमग्निं जागतेन हृन्दसा खनितुं शक्रेम शक्ता भवेम शक्नोतेर्व्यत्य-
येन शप् अङ्गिस्वदिति दृष्टान्तः पूर्ववत् ॥ १० ॥

a. रुस्तंऽथाधाय सविता विध्रदग्निं हिरण्यपीम् ।

अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्यं पृथिव्या अध्याभरत् ॥

b. आनुष्टुभेन हृन्दसाङ्गिस्वत् ॥ ११ ॥

अनुष्टुब्जनुक्ता आनुष्टुभेनित्यादि षजुः तस्य षजुपस्त्रिट्फृन्दः । तृतीयतुर्यपाद-
पोर्व्यूहेन पूर्तिः । अग्निदेवत्या । सविता प्रेरकः प्रजापतिर्हस्ते हिरण्यपीं स्वर्गावृ-
षामग्निमाधाय स्थापयित्वा विध्रत् तामेव धारयन् सन् अग्नेः सम्बन्धि ज्योतिर्नि-
चाय्य निश्चित्य दृष्ट्वा पृथिव्या अधि भूमिः सकाशात् आनुष्टुभेन हृन्दसा आभरत्
आहृतवान् अङ्गिस्वदिति पूर्ववत् ॥ ११ ॥

II. प्रतूर्तं वाग्निनाद्रव वारिष्ठामनुं सम्बतम् ।

द्विवि ते जन्म परममन्तरिजे तव नाभिः पृथिव्यामधि योनिरित् ॥ १२ ॥

का* [१६-२-१०.] अद्यप्रभृतोश्च प्रत्यृचं प्रतूर्तं युक्तायां योगे-योगऽइति । ऋ-
ह्येषा प्रत्यृचमद्यर्दभाज्ञानभिनन्त्रयनेऽग्निरुस्त उपविष्ट एव ॥ अद्यदेवत्या आ-
त्तारपङ्क्तिः नाभान्निदिष्टदृष्टा पस्या अन्त्यौ द्वादशकावाग्वावष्टकौ सात्तारपङ्क्तिः ।

वनं सन्तता सपन्थते मन्यग्मदपते मृदृष्णार्यं सेयतः००ति सन्वत् सन्पूर्
 स्य वनते विन्थतः००पन नृत्तननराग्या भूमि सन्वत् सा च पाषाणावभविना
 तिप्रशलावाज्जित्युच्यते । हे वाग्निं शीघ्रगामिनाश्च वरिष्ठानुत्कृष्टा सन्वत् भू
 मिमनुनन्थ प्रवृत्तं शीघ्रनात्वं आगहं नमत्तनिषत्तत्यादिना [पा० ८ ० ६१] हा
 ता निपातस्वरत । ते तत्राश्रयस्य दिवि युलोके परमनुत्कृष्टं नन्मादित्यवृषेण
 भविष्यति आगतान्य सत यद्वा ते नन् दिवि रोहितादिदेवाश्चद्वेषेण प्रसिद्धम् ।
 अत्तरिने तव नाभि उरुम् यद्वा निपुत्रामकवापुश्चा अत्तरिन्ने सचरन्ति तद्दूये
 णाम्यादिनवार्चिम नाभिश्च्येन प्रकष्ट शरीरमुपलन्थते । पवित्र्या अग्निं ज्य
 दि तव योनि म्यानमित दृष्ट पादाववेतर्यं भूमौ ते निपासस्वान प्रत्यक्षं दृश्य
 ते । विशद्वृषणाश्च स्तृग्ने दृष्टमदिमा त्वं शीघ्रनागह्येत्स्यं ॥१०॥

युजायाः० रासभं पुत्रस्मिन्यामि वषण्वम् । अग्निं नरत्तमस्मयुन् ॥१३॥

गर्भरक्षत्या गाधत्री कुञ्चिदृष्टा (५) । गर्भं मन्थते । अर्धयुगसमानावुच्येते ।
 वृषा सेक्ता गर्भो प्रमु धनं यरोन्ता वृषण्वम् उर्षतीति वषा वनेन्यु इत्यादि
 ना [जा० १ १ (१)] वर्षतिरौणादिवं अनिन्प्रत्ययं यद्वा पागानिष्यात्नद्वारा वृष
 फल्गानिवर्षुकं प्रमु धनं योस्तौ ननोपाभात्र अर्षिं तरो सन्वाधनं हे वषण्व
 सु अर्धयुगानां यामानन्थती वा पुत्रं पुत्रा रासभं गर्भं युजाया वसीतम्
 युज्जोति आत्मनिषदे मथमद्विवचनं युजायामिति । हा अस्मिन्यामि अस्मिन्नित्य
 र्मणि यद्वा यामा मृदृष्णवृषा निरमत्रिजेपस्तास्मिन्नित्तभूते सति । कीदृश रा
 सभम् अग्निं नरत्तं वापु सर्गमित्यं तया अस्त्युमस्मान्वाभयमानमस्मिद्धितेपि
 णातिर्यं उदगुदिदं यामयान इति वास्व [निर० ६ ३१] अस्मानिहृतीत्यस्त्यु
 सुय आनान वशीति [पा० ३ १ ८] वषच्छ्रत्यय अस्मदष्टेर्यं हान्दसां वषाच्छ
 न्दसीति [पा० ३ ० १००] उत्प्रत्यय ॥१३॥

यानि योगे तत्रस्तुत्तं ज्ञानं वागि द्वाभवे । सत्राय इन्द्रमृतये ॥१४॥

अर्धयुगा गारत्री भुन शयदृष्टा । अत्र मन्थते । सत्राय परस्वरस्य प्राया
 श्चिन्मयाना वशीन्द्राभिन्द्रियस्त वीर्यस्तमिन्द्रियप्रदं वा अर्धयुगे अत्रनाप

रक्षणाय कृत्वामहे आह्वयाम कृ शयि सम्प्रसारणम् । द्वा सति वाजे वाजे तत्त-
दन्ने मनुष्याणा देवानां च दातव्ये सति तत्तदन्नप्राप्तिनिमित्त वा । किम्भूतमजं
योगे योगे तवस्तर युज्यतेऽनुठायतऽइति योग कर्म तस्मिन् तत्तत्कर्मणि तव-
स्तर बलवत्तरमुत्साहवत्तम् तत्र इति बलनाम [निघं २ १] तवो बलमस्या-
स्तीति तवस्वी अस्मायित्यादिना [पा० ५ २ १२१] विन् अत्यन्त तवस्वी तवस्त-
रस्तम् अतिशये तरप् विन्मतोर्लुगिति [पा० ५ ३ ६५] तरपि विनो लुक् ॥१४॥

a प्रतूर्वन्निद्यवक्रामन्नशस्ती रुद्रस्य गाणीपत्य मयोभूरिहि । b उर्वन्त-
रिन् वीहि । a स्वस्तिगव्यूतिरभयानि कृष्वन्पूजा सयुजा सह ॥१५॥

का [१६ २ ११] अनुपस्पृशन्नुक्रामयत्येनान्प्राच (6) प्रतिमत्र प्रतूर्वन्नुर्वन्त
रिन् पृथिव्या सप्रस्यादिति । स्पर्शमकुर्वन्नश्चादीन्प्र दर्शयन्प्राचो गमयति ॥ वि-
राड्ब्रपा त्रिट्रुप् यजुर्मध्या उर्वन्तरिन् वीहीत्येतावद्यनु त्रय एकादशाक्षराश्चतुर्थी
ऽष्टाक्षर पादो यस्या सा विराड्ब्रपा अत्र द्वितीयो द्वादशार्णस्तेनैकाधिका । ऋ-
चो मध्ये यजु । अस्या पूर्वाप्रस्याद्यो देवता । हे अथ त्वमेहि आगह कि कुर्व-
न्प्रतूर्वन् तूर्वतिर्वप्रकर्मा शत्रून्दिंसन् । अशस्ती भ्रानृच्यैः क्रियमाणा अपकीर्ती-
रवक्रामन्यदिरवटम्भयन्निवारयन्त्रित्यर्थः । आगमने को गुण इति चेत् मयोभूः
मय सुख भावयतीति मयोभू अस्माक सुख भावयन्सन् रुद्रस्य क्रूदेवस्य गणा-
वतो गाणपत्य गणापतिवमेहि आ समतात्प्रापुहि अत्रागमने गणापतिव लप्स्य-
सऽइति भावः ॥ उर्वन्तरिन् यजुःसहितोत्तरार्णस्य रासभोत्क्रमणे विनियोगः हे
गर्भ अभयानि कृष्वन् ऋचिभ्यजमानाना व्याघ्रादिभ्यो भयपरिहार कुर्वन् सयुजा
समानयोगिन्या पूजा पृथिव्या सह उरु विस्तीर्णमत्तरिन् वीहि विशेषेण प्राप्नु
हि श्यं वै पृथिवी (7) पूषेति श्रुते [६ ३ २ ८] सह युङ्गे सा सयुक् तथा ।
किम्भूतस्व स्वस्तिगव्यूति' स्वस्तीत्यविनाशनाम [निहं ३ २१] स्वस्ति विनाश-
रहितो गव्यूतिर्मार्गी यस्य । भयवर्जितप्रभूतपवसोदकमार्गः सनागहेत्यर्थः । नैको
ऽधान प्रपद्येतेति न्यायात्पूजा सचेत्युक्तिः ॥१५॥

a पृथिव्या सधस्यादग्निं पुरीष्यमद्भिस्वदान्भर ।

b अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदह्मः । c अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदग्निव्यामः ॥१६॥

अज्ञोत्क्रमणो विनियोगः । यजुः । आसुरी गायत्री अग्नेयी । हे अग्ने (४) पृ-
थिव्याः भूमेः सधस्यात्सहस्रानात्पुरीष्यं पशव्यमग्निमङ्गिरस्वदङ्गिरस-इवाभर् आ-
ह्वर ॥ का° [१६ ३ १२] अग्निपु पञ्चलत्सु पिण्ड गहृत्वाग्निं पुरीष्यमिति । त्रिपु
अग्निपु दीप्यमानेषु ब्रह्मयज्ञमानाद्यर्थवश्चतुष्कोणाद्यभस्यं मृत्तिकापिण्डं प्रति गहृ-
त्यद्यगर्भजा अपीति सूत्रार्थः ॥ सामगायत्री इन्द्रः । पुरीष्यं पशव्यमग्निमङ्गिरस-
इव वयमह्मः अह् अभिमुखमिम गह्रामः अहभिरामुमिति शाकृपृणिरिति वाक्कः
[निर्ह° ५ २८] ॥ का° [१६ २ १४] अनदापुरुषमीक्षति देवपितृमनुष्यानर्थकमग्निं
पुरीष्यमिति । देवपितृमनुष्याणां निद्रप्रयोजनोऽनदापुरुषस्त पश्यतीति सूत्रार्थः ॥
अग्निं यजुः आसुर्यनुष्टुप् । पशव्यमग्निमङ्गिरस-इव वय भरिष्याम. तस्यादधि-
ष्यामः ॥१६॥

अन्वग्निरूपसामयेमव्यदन्वह्वानि प्रथमो ज्ञातवेदाः ।

अनु सूर्यस्य पुरुत्रा च रश्मीननु ग्वावापृथिवीऽआततन्व ॥१७॥

का° [१६ २ १५] वल्मीकवपामादाय ह्दिरेण पिण्डमीक्षतिऽन्वग्निरिति । व-
ल्मीकस्य योऽवयव उन्नतत्रेनाभिवृद्धं सा वल्मीकवपा पिण्डाद्वनोयातराले
स्थापितास्ति तां गृहीत्वा तत्स्थाने स्थित्वा तच्छिरेण पिण्ड पश्यतीति सूत्रार्थः ॥
अग्निदेवत्या त्रिदृष्युरीधोदृष्टा प्रथमस्य व्यूहनम् । अग्निह्यामुप.कालानामग्रमुप-
क्रममन्वप्यत् अनुक्रमेण प्रकाशितवान् । ज्ञात ज्ञात वेति वेदयति वा ज्ञातवेदाः
अथमग्निं प्रथमः मुप्यः सन् अह्वानि दिनानि अन्वप्यत् किं च सूर्यस्य रश्मीन्कि-
रणान्पुरुत्रा वदुधा अन्वप्यत् । किं च ग्वावापृथिवी उभे अपि अनु क्रमेण आ-
ततन्व आतेनिय आततान सर्वतो व्यातवान् व्यत्ययो वदुलामिति [पा° ३ १-
८५] पुरुषव्यत्यय व्यभूयाततन्वेत्यादिना [पा° ७ २ ६४] निपातः । सर्वप्रकाशको
लोकस्तथा योऽग्निस्तं पश्याम इति शेषः ॥१७॥

आगत्यं दान्यधानं सर्वा मृधो विभूनुते

अग्निं सधस्यं मरुति चर्षुया निचिंसीयते ॥१८॥

का० [१६ २ १७] आगत्येत्यभिमन्त्रयतेऽश्चमिति । मृत्पिण्डान्ति तिष्ठन्नद्यमभिमन्त्रयते ॥ अश्वदेवत्यानुष्टुभयोभूदृष्टा । वाजी वेगवानयमश्वः अधानं मार्गमागत्य प्राप्य सर्वा मूढः सर्वान्तंग्रामान्पाम्नः श्रमान्विधूनुते विविधं कम्पयति श्रपनयतीत्यर्थः ततो विगतश्रमः सन् मरुति उत्कृष्टे सधस्ये सद्सत्यानि पृथिव्यां वर्तमानमग्निमग्निहेतुं मृदं चक्षुषा निचिकीपते पश्यति पश्यत्यर्थश्शान्दसोऽयं धातुः ॥ १८ ॥

आक्रम्य वाजिन्यृथिवीमग्निमिह रूचा तम् ।

भूम्या वृत्राय नो ब्रूहि यतः खनेन तं वयम् ॥ १९ ॥

का० [१६ २ १८] आक्रम्येत्येतेन मृत्पिण्डमधिष्ठापयतीति (९) । एतेनाश्वेन गर्तस्थं मृत्पिण्डमधिष्ठापयति क्रमयति मृत्पिण्डोपर्यश्वस्य सव्यं पदं स्थापयतीत्यर्थः सूत्रस्य ॥ अश्वदेवत्यानुष्टुप् हे वाजिन् अश्व पृथिवी भूमिमाक्रम्याधिष्ठाय पादस्पर्शेन परीक्ष्य रूचा दीप्त्या कृत्वा त्वमग्निमिह अग्नेरन्वेषणं कुरु अग्निहेतुं मृदं निश्चिन्वित्यर्थः । किं च भूम्या वृत्राय वृत्तु वर्तने क्वाप्रत्ययः क्त्वो यक् अत्र स्पर्शनायः धातूनामनेकार्यत्वात् भूमिः प्रदेशं स्पृष्ट्वा नोऽस्माकं त्वं ब्रूहि अयं प्रदेशोऽग्निहेतुमृद्योग्य इति कथय यतो यस्मात्प्रदेशादयं तमग्निं खनेन खननेन सम्पादयाम धदा यतः प्रदेशात्तादृशी मृत्प्राप्यते तं प्रदेशं वयं खनेन विदास्याम ॥ १९ ॥

गौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्यमात्मान्तरिक्षे समुद्रो धोनिः ।

विष्याय चक्षुषा त्वमग्निं तिष्ठ पृतन्यतः ॥ २० ॥

का० [१६ २-१९] गौस्त इति पृष्ठस्योपरि पाणिं धारयन्ननुपस्पृशन्निति । पिण्डोपरि पदं दधतमश्वमस्पृशंस्तिष्ठन्नधर्युर्दक्षिणाकरमश्वपृष्ठे धारयन्मन्त्रं पठतीति सूत्रार्थः ॥ आर्षीं ब्रूती अश्वदेवत्या । हे अश्व गौः गुल्लोक्स्ते तव पृष्ठं पृथिवी भूलोक्स्ते तव सधस्यं सद्सत्यानं पादौ अन्तरिक्षमन्तरिक्षलोकस्तवात्मा शरीरान्तर्वर्ती जीवात्मा समुद्र उदकं तव धोनिः उत्पत्तिस्थानमप्सुयोनिर्वाऽश्व इति श्रुतेः । एवं स्तूपमानस्यं चक्षुषा विष्याय उपायोग्यां मृदं विलोक्य पृतन्यतः संग्रामं कर्तुमिष्टः शत्रून्नात्सार्दोस्तस्यां मृदि गूढं स्थितानभितिष्ठ पादिराक्रम्य वि-

नाशर पृतनामिहस्ति पृतन्यस्ति सुप आत्मन वयच् [पा० ३ १ ८] कव्यधरपृतन-
स्यर्चि लोप इति [पा० ७ ४ ३१] वयचि परे पृतनाशब्दस्यात्तलोप ततः शतृ-
प्रत्यय ॥२०॥

उत्क्राम मरुते सौभगायास्मादास्थानाद्द्रविणोदा वाजिन् ।

वयञ्च स्यान् सुमतौ पृथिव्या अग्नि एनेत उपस्विऽअस्या ॥२१॥

का० [१६ ० ११] उत्क्रामित्युत्क्रमयतीति । मृत्पिण्डादद्यमुत्तरयतीत्यर्थः ॥ वि-
राट्छेदवत्या दशार्णचतुष्पादा विराट् पङ्क्ति द्वितीय एतदशस्तेनैकापिका । हे
वाजिन्मरुते सौभगाय मरुभाग्याभिवृद्धये (10) ऽस्मात् आस्थानात् एनेनप्रदे-
शाच्च यः तिष्ठति तस्मादुत्क्राम भगणञ्च ऐश्वर्याची शोभन भगमैश्वर्य यस्य स
सुभगस्तस्य भात्रः सौभग तस्मै । कीदृशस्य द्रविणोदा द्रविणो धन ददातीति
द्रविणामृणञ्च सात वयि उत्क्रामे वयः पृथिव्या भूमे सुमतौ शोभनमतौ सा
नुपरे चित्ते स्याम भवेम कीदृशा वयम् अस्या पृथिव्या उपस्वि उत्सङ्गे उपरिभागे
अग्निमग्न्यर्च्य मृत्पिण्ड एनेन एनेतुमुद्योग कुर्वत ॥२१॥

उदक्रमीद्द्रविणोदा धान्यवार्कः सु लोकाञ्च सुमत पृथिव्याम् ।

ततः एनेम सुप्रतीकमग्निञ्च स्यो रुहाणा अधि नारकमुत्तमम् ॥२२॥

का० [१६ ० २०] उदक्रमीदित्यभिमलपते । पिण्डादुत्तरिताश्च मलयते ॥ आ-
ग्नी त्रिदुषू । अर्चा अरणशील चञ्चलो द्रविणोदा धनदाता वाजो अद्य यत्प्र-
देशादुदक्रमीत् उत्क्रामित्वान् पृथिव्यां त सुलोक (11) शोभन लोक प्रदेश सु-
मत पुष्यप्रज्ञमक वृत्तयान् करोतेर्नाडि वृद्धन् हृन्दसीति [पा० ० ४ ७३] शपो
लुकि गुणो तिनोपि द्वयम् । ततः प्रदेशाद्वयमग्निमग्निहेतु मृद् एनेम कीदृशमग्नि
सुप्रतीक शोभन प्रतीक मुस यस्य त कीदृशा वयः स्व स्वर्गमपिरुहाणा अधि-
रौहत्त अधिराहाणकामा हतत्कर्म कुर्म इति भात्रः अधीत्युपरिभागे ऐश्वर्ये वा
विम्भूत स्व नारक नास्त्यस्य यत्र त क सुलमक दुष्प तद्रस्ति तथा उत्तममु-
त्कृतम् ॥२०॥

आ त्वा त्रिधर्मि मनसा धृतेन प्रतिक्षिपत्तं भुवनानि विश्वा ।

पृथुं तिरश्चा वयसा वृहत्तं व्यचिष्टमन्नै रभसं दृशानम् ॥ २३ ॥

का० [१६.२.२२.] उपविश्य मृदमभिजुहोत्या त्वा त्रिधर्मीति व्यतिपत्ताभ्याम्-
ग्यामाहुतो भुवेणाद्यपदे । अस्यायः आद्यं संस्कृत्य पिण्डसनीपे उपविश्य मृद-
मभि अद्यपदे मृत्पिण्डोपरिस्थिताद्यपदमुद्रायामा त्वा आ विश्वत इति ऋग्यां व्य-
तिपत्ताभ्यां भुवेणाहुतो द्वे जुहोति व्यतिपद्भ्यैवम् आ त्वा त्रिधर्मीति पूर्वस्याः
पूर्वार्थं मर्याद्रीत्युत्तरस्या उत्तरार्थं पठिवैकाहुतिः आ विश्वत इत्युत्तरस्याः पूर्वार्थं
पृथुं तिरश्चेति पूर्वस्या उत्तरार्थं च पठित्वा द्वितीयाहुतिरिति ॥ गृत्समददृष्टे अग्ने-
र्यां द्वे त्रिष्टुभौ । हे अग्ने मनसा अद्वायुतेन चित्तेन धृतेनाज्जेन कृत्वा त्वामात्रि-
धर्मि आसिञ्चामि दीपयामि वा ष्ट क्षरणादीभ्योः क्लादिः । कीदृशं त्वां विश्वानि भु-
वनानि प्रतिक्षिपत्तं सर्वाणि भूतानि प्रत्येकं निवसत्तं क्षि निवासगतयोः तुदादि-
कादस्माहत्प्रत्ययः । तिरश्चा पृथुं तिरोऽचतीति तिर्षक् तेन तिर्षगञ्चनेन ज्यो-
तिषा पृथुं विस्तीर्णा वयसा धूमिन वृहत्तं महात्तम् इतो वाऽअयमूर्धं रेतः सिञ्च-
ति धूमः सामुत्रा वृष्टिर्भवतीति श्रुतिः यद्वा तिरश्चा तिर्षकप्रमाणेन पृथुं विस्तृत-
मिति वहुदेशव्याप्तिः वयसा वयऽपलक्षितेन कालेन वृहत्तमिति बहुकालव्या-
प्तिः देशकालानवहिनमित्यर्थः । तथा व्यचिष्टं व्यचनं व्यचोऽवकाशः सोऽस्या-
स्तीति व्यचवान् अतिशयेन व्यचवान्व्यचिष्टः अतिशायने तमद्यिष्टनाविति [पा०
५.३.५५.] इष्टन् विन्मतोर्लुगिति [पा० ५.३.६५.] इष्टनि परे मतुपो लुक् । अन्नैः
रभसं रभ रभस्ये धृताग्नैः सोत्साहम् अनेकान्निर्द्धितैर्यस्य शक्तिक्षयी नास्तीति
भावः । तथा दृशानं दर्शनीयं दृश्यमानं वा अन्ये देवा अदृश्या अयं तु दृश्यत
ऽइति भावः दशः शानप्रत्ययः ॥ २३ ॥

आ विश्वतः प्रत्येवं त्रिधर्म्यरुत्तसा मनसा तज्जुषेत ।

मर्ष्यो स्पृश्यद्वेषोऽअग्निर्नाभिमृशे तन्वा जर्भुराणः ॥ २४ ॥

अह्मग्निमात्रिधर्मि समन्तात्सिञ्चामि दीपयामि च किन्भूतं विश्वतः प्रत्येवं स-
र्वतः प्रत्यगात्मतया प्रतीयमानम् । सोऽग्निररुत्तसा क्रौर्यरहितेन अक्रुध्यमानेन

प्रत्नेन ननता चिन्नेन तत् घृत जुपेत जुपता सेवता प्रार्थनाया लिङ् । कीद-
शोऽग्नि नर्यग्नी मर्येनुशे श्रोते श्रात्रोपते सेच्यते इति नर्यग्नी मनुष्यैराश्रय-
णीम् । स्पृहृण् स्पृहृण् स्पृहृणीम् वणी इय यस्य यज्ञनानि स्पृहृणीयत्रय
इत्यर्थः । अभिनृशतः इत्यभिनृद् न अभिनृशते नाभिनृद् (12) तस्ये नाभिनृशे
चनुयीं तृतीयायै तमोर्विशेषण नाभिनृशा अभिनर्शन कर्तुमयोग्यया दाहकत्वात्
इदंश तन्वा शरीरेण ज्वालानक्षणेन जर्भुराण जृम्भतः इति जर्भुराण जृभी
गात्रप्रिनानि इतत्ततश्च गहन् जृभेरीणादिरु उराणप्रत्ययः । इदंशनग्निनाजिघर्षी
ति योज्यम् ॥ २४ ॥

परि वाजपतिः क्विरग्निर्वृथान्यक्रमीत् । दधुद्वानि दामुपे ॥ २५ ॥

सा [१६ २ २३] अथ्या पिण्ड त्रि परिन्निपति परि वाजपतिरिति वरुिर्व-
रुित्तरयोत्तरयेति । अस्याय अथ्या वारत्र मृत्युण्ड परिन्निपति पर्या पर्या
अद्विरुिप्रदेशे घवा तवा । परि वाजपतिरिति प्रथम लिपति परि वेति तद-
द्विर्दतीय वनमः इति तद्वद्वित्तीयमित्यर्थः ॥ अग्निमी गायत्री सोमरुददा । अ-
यमग्निर्वृथानि नानादेवत्यानि रुवोपि पर्यक्रमोत्परिक्रासवान् परिक्रमण नक्ष-
पार्य स्वोक्रणमित्यर्थः । कीदशोऽग्नि वाजपतिः वाजस्यानस्य पतिः पान्यिता
रुविः क्रात्तदर्शनः । कि बुर्वन्वृथानि पर्यक्रमीत् दामुपे रुवोपि दत्तवते यज्ञ-
नानाय रवानि रनणोरानि धनानि दधत् प्रयहन् दामृ दानि अस्य धातोर्दाद्या
न्सकानित्यादिना [पा ६ १ १२] घञुप्रत्ययासो निपातः दाशति स्म दत्ते स्म
इति दाद्यान् तस्मै दामुपे । दधाति दत्तः इति दधत् धापातुर्दानेऽपि दुधाञ् वि-
धारणे पुटो दानः इति कल्पदुमोक्ते (13) ॥ २५ ॥

परिं वाग्ने पुं घृ प्रिं च सदस्य धीमहि ।

धृषद्वर्षा दिवे दिवे रुत्तारं भङ्गुरायताम् ॥ २६ ॥

आग्नेयनुदुध्यापुददा । परीत्युपसर्गस्य धीमदीत्यनेन सम्यन्थः । सदस्य सरु
लि घने नय सदस्यः यन्नेन मध्यमानस्य ज्ञायमानात् तत्साम्योपन रुे सदस्य
रे अग्रे घृष वा वा परिधीमहि सर्गतो ध्यायानः ध्यायते सम्प्रसारण हान्दसामि-

त्युक्तम् । कीदृशं त्वां पुरं पुरीक्षेण स्थितम् अग्नेष्यादिपुराणा (14.) रक्तस्त्र्यात्
 यदा पिपार्ति पालयतीति पूत्तम् पृ पालनपूरणयोः धिप् उदोध्यपूर्वस्येति [पा०
 ७ १.१०२.] उद्दिशे पूरिति ष्यप् । तथा विप्रं मेधाविनं ब्राह्मणत्रातिं वा । धृ-
 पद्वर्णा जिधृषा प्रागल्भ्ये अतो व्यत्ययेन तौदादिकाहृतप्रत्ययः धृषोति धृषन् प्र-
 गल्भ्यो वषो यस्य तम् अतस्त्वष्टपमित्यर्थः । दिवे-दिवे प्रतिदिनं भङ्गुराव्रतां रु-
 न्त्तारं भङ्गुरं भङ्गनीयं पापं तद्योपामस्ति ते भङ्गुरवत्तो विघातका रक्तसादय यदा
 भङ्गुरमनवस्थित मनो येषां ते भङ्गुरवत्तोऽनवस्थितचित्तवृत्तयस्तेषां विनाशयि
 तारम् भङ्गुरावतामिति संहितायां दीर्घः (15) ॥ २६ ॥

त्वमग्ने गुभिस्त्र्यर्माशुशुक्लणिस्त्र्यमद्यस्त्रमश्मनस्परि ।

त्वं वनेभ्यस्त्रमोपधीभ्यस्त्रं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ २७ ॥

आग्नेयी त्रिद्व्यात्समदृष्टा प्रयमात्यात्रैकादशाणो द्वितीयतृतीयौ दशाणो पा-
 दो यदा तदा पङ्क्तिरेव तृतीयचतुर्वो दशाणो यदा तदा त्रिराहस्याना त्रिष्टुप् द्वो
 वा वैराज्ञो नवकास्त्रैष्टुभश्च त्रिराहस्यानित्युक्तेः । अथ मन्त्रार्थः हे नृपते नृणां पा-
 लरु हे अग्ने त्वं गुभिरहोभिर्निमित्तभूतेर्मथ्यमानो जायसे प्रतिदिनं मथ्यस-
 त्व्यर्थः यदा गुभिः स्वर्गैः निमित्तभूतैस्तत्र-तत्र यागशालासु जायसे त्वमशुशुक्ल-
 णिः आर्द्रा भूमिं शीघ्रमेव शोषयिष्या यदा आशु क्षिप्रं शुचा दीप्त्या क्षणोति रुन्ति
 तमः सनोति सम्भ्रतते वा आशुशुक्लणि । त्वमद्यो वर्षधाराभ्यो त्रिबुदात्मना जा-
 यसे त्वमश्मनः परि पापाणस्योपरि पापाणान्तरसंघट्टनेन जायसे त्वं वनस्पतिभ्यो
 ऽरुणिकादिभ्यो जायसे त्वमोपधीभ्यो वंशादिभ्यो जायसे वंशद्वयसंघर्षणेन त्वं नृणां
 मनुष्याणामग्निहोत्रिणां गृहे जायसे पुत्रो ह्येष सत्स पुनः पिता भवतीति श्रुतेः ।
 किम्भूतस्त्रं शुचिः शुद्धिहेतु पुनः पाकान्महीमयमिति स्मृतेः ॥ २७ ॥

III. a. देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्ब्राह्म्या पूषो रुक्ताभ्याम् । b पृवि-
 व्याः सधस्याद्गिं पुरीष्यमङ्गिरस्वत्सनामि । ज्योतिष्मन्तं व्याग्निं सुप्रतीकम-
 ङ्गिषेण भानुना दीर्घतम् । शिवं प्रज्ञाभ्योऽह्निःसतं पृविव्याः सधस्याद्गिं
 पुरीष्यमङ्गिरस्वत्सनामः ॥ २८ ॥

का० [१६ ० २३] अथ्या पिण्ड एनति देवस्य त्विति । अथ्या मृत्रा पिण्ड प
रित एनति काण्डकया ॥ देवस्य त्वा व्यासानम् पृथिव्या अग्नेय पनु अत्यटि
हृन्द । अद् पृथिव्या सभ्यादुपरिप्रदेशात्पुरीथ पशयमग्निमदिरस स्व एना
मि कीदृशमग्नि ज्योतिष्मत् इवान्नायुक्तम् । हे अग्ने ईदृश त्वा पृथिव्या सदस्या-
नान् अदिरम इव वष एनाम । कीदृश सुप्रतीक सुमुत्पम् । अग्निषणानुपत्ती
षेन निरतर वर्तमानेन भानुना रश्मिना दीग्यत दीयमानं हान्दसी धातु । प्र
ज्ञाम्य प्रनायकार्हाय जित्र जातमेत एवादिमत दिमामसुर्वतन् पुनरुत्तिरादरा
धा ॥ २८ ॥

अथा पृथमसि षोनिर्गमे समुद्रमभित् पिन्वमानम् ।

वर्षमानो मरुत् ॥ २९ ॥ अ च पुष्करे दिवो मात्रया वरिष्णा प्रयस्य ॥ २९ ॥

का० [६ २ २४] कृत्वाग्निमास्तीर्थीत्तरास्तस्मिन्पुष्करपर्णमया पृथमिति । अ-
स्यार्थ मृत्पिण्डात्तरभागे प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम कृत्वाग्निमास्तीर्थी तत्राया पृथमिति
पादत्रयात्मकमन्त्रेण कमलिनीयत्रमास्तृषाति ॥ पुष्करपर्णदिवत्या स्वरार्षद्भिः
आग्वो दशकावन्त्यात्रिकादशकात्रिति द्वाक्षराभिका पद्भिः स्वरार्षद्भिः द्वाभ्या प्रिरा
डित्युक्ते । अथ मत्तार्थ हे पुष्करपर्णा त्वमया ज्ञानानां पृथमसि उपर्यस्यानात्
अग्ने अग्न्यस्य पिण्डस्य योनि कारणमसि समुद्रमभित उदस्य परित पिन्वमा-
न प्रीतिकर पदा पिन्वमानमिति समुद्रपिण्डपणाम् पिन्वमान तिष्ठत समुद्रमुदकम
भित वर्षमान सत् मरुत्प्रभूत भवेति जेय वर्षमानो मरुत्निति लिङ्गव्यत्यय-
श्रान्दस पुष्करे जन्ने आ सीद च पदा पुष्करे आ समन्तात् मरुत्प्रभूत सत् वर्ष-
मान वृन्दितुः त्वमसि ॥ का० [१६ ० २५] त्रिगार्बेनादिव इति । एतत्पुष्करपर्ण
त्रिपुन वराति ॥ हे पुष्करपर्णा दिवो मात्रया गुनोक्तस्य परिमाणेन वरिष्णा
उर्येन त्व प्रयस्य विस्तृत भव उर्ध्वोर्भायो वरिमा तेन प्रस्यस्येत्यादिना [पा० ६
४ १५०] उर्ध्वोर्भायो इमनि ॥ २९ ॥

शर्म च स्यो वर्म च स्योऽर्हिद्रे वदुन्नेऽग्ने ।

व्यधेस्यतो सत्रसाया भुतमग्निं पुतोयम् ॥ ३० ॥

का० [१६ ० २६] आलभतऽउभे गर्भं च स्व इति । ऋद्धयेन कृत्स्नाग्निपुष्क
 र्पणे सदैव स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ कृत्स्नाग्निपुष्करपर्षादेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ । द्वे
 कृत्स्नाग्निपुष्करपर्षो उभे युवा श च स्व अग्ने सुखकारिणी अपि भवयः वर्म च
 य कवचवद्भक्तके अपि भवय चौ समुच्चये । कीदृशे युवामहिद्रे हिद्वरहिते स
 क्ले बहुन्ने विस्तीर्णे व्यचस्वती व्यचन व्यच असुन्प्रत्यय तद्वती अक्काशव
 ती । तथाविधे युवा पुरीष्य पशव्यमग्नि सवसाया सम्यगाहादयतन् वस आहादने
 प्रदादि आह्वान्य चाग्नि भृत विभृत धारयत विभर्ते वहुल इन्दसीति [पा० २ ४
 ०३] शपो लुक् ॥ ३० ॥

सवसायाऽ स्वर्विदा समीचीऽउरसा त्मना ।

अग्निमत्तर्भरिष्यती ज्योतिष्मत्तमन्नमिन् ॥ ३१ ॥

द्वे कृत्स्नाग्निपुष्करपर्षो ज्योतिष्मत् तेनस्त्विनमन्नमिन् निरन्तरमेवाग्निमत्तरु
 दरे भरिष्यती धारिष्यती युवामुरसा त्मना उरोद्वयेण भवदीयशरीरेणाग्नि सव-
 सायां सम्यगाहादयतन् कीदृशे युवाम् स्वर्विदा विभक्तेराकार स्वर्वित्त इति स्व
 र्विदो पशसूर्गदेवान्पूर्वाचो स्व शब्द स्वर्गलाभसाधनेऽइत्यर्थं तथा समीची सम्य
 गचने संगतेऽदृक्चित्तेऽइत्यर्थः ॥ ३१ ॥

a पुरीष्योऽसि विश्वभरा अथवा वा प्रयमो निरमन्यदग्ने ।

b चामग्ने पुष्करादध्यथवा निरमन्यत । मूर्ध्नी विश्वस्य वाघतं ॥ ३२ ॥

का० [१६ २ २७] पिण्ड पुरीष्योऽसीति ॥ प्रतिष्ठागायत्री अष्टौ सप्त पट् चे
 ति प्रतिष्ठेति पिङ्गलोक्तेः । अग्निदेवत्या । द्वे अग्ने त्व पुरीष्य पशव्योऽसि विश्व
 भरा अस्ति विश्व सर्व जगद्भिर्भर्ते धारयति पुष्पाति वा विश्वभरा असुन्प्रत्यय ।
 द्वे अग्ने प्रयम इतरेभ्य पूर्वभावी अथवाख्य ऋषि प्राणो वा त्वा त्वां निरमन्यत्
 नि शेषेण भवितवान् ॥ का० [१६ २ २८ ३ १] पाणिभ्यां परिगृह्णत्येन दक्षिणी
 तराभ्या दक्षिण साग्निस्त्वामग्न इति पट्भि सर्वाऽ सकृदृत्वा पुष्करपर्षो निदधा
 तीति । दक्षिणोनाग्निं धृत्वोभाभ्यां कराभ्यां सर्व पिण्डं त्वामग्न इति पट्चेन सकृ
 दृत्वा पुष्करपर्षो स्यापयतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्यात्तिलो गायत्र्यो भरद्वाज

दृष्टा । हे ओम् अयत्रा प्राणा पुष्करादपि उद्कात्सिकाशाद्या निरुन्वयत निशेषि-
 षा मयितवान् आपा वै पुष्कर प्राणोऽयवेति श्रुते [६ ४ २ ७] । वाघत इति
 अविज्ञानसु [निघं ३ १८] पठित विश्वस्य सर्पस्य जगत' सन्वन्धिनो वाघत' ऋ
 विज्ञान्या मूर्ध्निर्गर्वाद्गणो शिरसो निरुन्वयतेति व्यत्यय यदा विश्वस्येति पद्येक-
 वचन प्रथमाथरुवचनार्थे विश्वे सर्पे वाघत इत्यर्थे ॥ यदा ऋचोऽयमर्थे हे ओम्
 अयत्रात्वा ऋपि पुष्करादपि पत्रप्रस्योपरि वा निरुन्वयत कीदृशात्पुष्करात् मू-
 र्धु उक्तमाङ्गप्रशस्तात् विश्वस्य वाघत' सर्वज्ञगतो वास्कात् पुष्करपर्णमग्निम
 न्यनयन्ननिष्पादनद्वारेण सर्पं जगन्निर्हृति ॥३२॥

तनु वा दध्यद्दृष्टिं पुत्र ईधिऽअयत्रेण । वृत्ररुणं पुरदरम् ॥३३॥

हे ओम् अयत्रेण ऋपे पुत्र' दध्यद्दामरु ऋपि' तनु वा उ एवार्थे तमेव त्वाम्
 ईधि प्रन्वान्तितान् कीदृश वा वृत्ररुणा वृत्रस्य पाप्मनो रत्नार व्रदाभूणाम्नेपु
 रन इति [पां ३ २ ८७] धिय् पुरदर रुद्ररुपिणासुरसन्ध्वनिना प्रयाणा पुराणा
 त्रिदारयितारम् वाचमपुरदरो चेति [पां ६ ३ ६१] एशि निपातः ॥३३॥

तनु वा पाव्यो वृषा समीधे दस्युरत्तमम् । धनञ्जयः रणे-रणे ॥३४॥

पवि वर्तमान पाव्य सन्मार्गजती यदा पावसि अत्तरित्ते रदयाप्राशे भव
 पाव्य पाचानदीभ्या अपाति [पां ४ ४ १११] पाय शब्दात् अपप्रत्यय टिलोप' ।
 वृषा सेत्ता मन' हे ओम् वा वा समीधे सदीयसति मनसा हि ब्रह्मयन्या उप-
 न्भते (16) अत पाव्य । मनसेजानुद्भव्यमिति श्रुते मनसेजाभिलष्य द्विपाः
 रेत सिञ्चतीति वृषा हि मन' । मनो वै पाव्यो वृषेति श्रुते [६ ४ २ ४] ।
 कीदृश वा दस्युरत्तमम् दस्युरत्तमिति दस्युरा अतिशयेन दस्युरा दस्युरत्तमस्तम्
 नलोप' प्रातिपदिसत्स्येति [पां ८ २ ७] मनोपे दस्युरत्तम इति प्राति नाद-
 स्येति [पां ८ ७ १०] तमयो नुडागम अतिशयेन शत्रूणा रत्नारम् रणे-रणे ध-
 नञ्ज तेषु तेषु सद्यनिषु धनस्य जेतारम् ॥३४॥

सीदं रोतु स्वर्गं लोके चिकित्वास्तादां पृत्तः सुनुतस्य योनौ ।

देवाः प्रीद्वान्स्त्रिषा यज्ञास्यो वृत्तयज्ञमनि धियां पां ॥३५॥

आग्नेयी त्रिटुप् देवश्रवोदेववाताभ्यां दृष्टा । हे होतः देवानामाह्वातः हे
 अग्ने स्वे उ लोकि उ एवार्थे स्वकीये एव स्थाने कृत्वाजिमाख्ये वं सीद् उपविश
 कीदृशस्त्वं चिकित्वाञ् चेतनवान् स्वाधिकारं ज्ञानञ् किं च सुकृतस्य साधुकृतस्य
 कर्मणो यज्ञस्य योनो स्थाने कृत्वाजिने यज्ञं सादय स्वापय अन्येषामपि दृश्यत
 ऽइति [पा० ६ ३ १३०] संहितायां क्रियापदस्य दीर्घः यज्ञे क्रियमाणोऽवघातपेष्-
 णासोमनिधानादीनि कृत्वाजिनोऽएव भवतीति कृत्वाजिनं सुकृतस्य योनिः कृत्वा
 जिनं वै सुकृतस्य योनिरिति श्रुतिः [६ ४ २ ६] । हे अग्ने यतो देवावी. देवान
 वति प्रीणातीति देवावीः वं हविषा हव्येन कृत्वा देवान्यज्ञासि यज्ञसि स्तेढो
 ऽडाढावित्याडागमः [पा० ३ ४ १४] पूजयसि अतो यज्ञमाने वृहन्महद्दय आपुरन्ने
 वा धाः धेहि दधतिर्लुङि मध्यमैकवचने अथा इति प्राप्ति बहुल हन्द्स्यमाडोगे
 ऽपीत्यडभावः [पा० ६ ४ ७५.] ॥ ३५ ॥

नि होतां होतृपदने विदानस्त्रेषो दीदिवोऽ॥ असदत्सुदत्तः ।

अद्व्यव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सरुसम्भरः शुचिजिह्वोऽग्निः ॥ ३६ ॥

आग्नेयी त्रिटुप् गृत्समददृष्टा । नीत्युपसर्गोऽसददित्यनेन सम्बध्यते । अग्निः
 होतृपदने न्यसीदत् होता यस्मिन्सीदति तद्दोतृपदनम् होमनिष्यादकयोग्यस्थाने
 उत्तरवेदिद्विपे सम्यगुपविष्टवान् । कीदृशोऽग्निः होता देवानामाह्वाता । विदानः
 स्वाधिकारं ज्ञानञ् । त्रिषः त्रिष दीप्तौ पचाग्यच् त्रिपतीति त्रिष. दीप्तिमान् । दी-
 दिवान् दीव्यतीति दीदिवान् दिवु क्रीडादौ अस्मात्क्वसुः तुजादीनां दीधीऽभ्यास-
 स्येति [पा० ६ १. ७] अभ्यासदीर्घः लोपो व्योर्वलीति [पा० ६ १ ६६] वलोपः
 होतृधिष्यादौ गमनवान् । सुदत्तः साधु कुशलः क्षिप्रकारी । अद्व्यव्रतप्रमतिः
 दम्भु वधे अद्व्यमनुपकृतं व्रतं कर्म यस्य सोऽद्व्यव्रत प्रकृष्टा मतिर्बुद्धिर्यस्य स
 प्रमतिः अद्व्यव्रतश्चासौ प्रमतिश्चेति सः । तथा वसिष्ठः वसति स्वस्थानोऽइति
 वस्ता अत्यन्तं वस्ता वसिष्ठः वस्तुतमः तुरिष्टमेयस्त्विति [पा० ६ ४ १५४] इष्टानि
 परे तृचो लोपः । सरुसम्भरः सरुस सर्वजन विभर्ति पुत्ताति सरुसम्भरः । शु-
 चिजिह्वः शुचि शुद्धा होमयोग्या जिह्वा ज्वाला यस्य सः नानादेवत्यानि हवी-
 धाम्यवरुन्नप्युष्टिं न करोतीति भावः ॥ ३६ ॥

साम्नीदस्य मरुतोऽग्रसि शोचस्व देववीतमः ।

वि धूमनेग्रोऽग्रहृषं मियेद्य सृज प्रशस्त दर्शितम् ॥३७॥

आग्नेयो वृक्षती प्रस्वाणवदृष्टा तृतीयो द्वादशाशीऽन्येऽष्टाः । मेध्यशब्दस्य
हान्दमो विप्रकर्षः हे मियेद्य हे मेध्य पत्रिय यदार्ह हे प्रशस्त उत्कृष्ट हे अग्रे
व साम्नीदस्य पुष्करपर्णे सन्यगुपविश । यस्यं मरुतानसि अनेऽक्रतुहेतुत्वात् स
व शोचस्व शुच दीतो दीयस्व । कीदृशस्य देववीतमः देवान्वेति तर्पयति दे-
ववी. वो मात्वाद्दो द्याम् अनिशयेन देववी देववीतमः । किं च दर्शितं दर्श-
नीयमहृषमरोचन धूम विसृज विसृज वीत्युपसर्गः सृजित्यनेन सम्बध्यते इतो वा
ऽग्रमूर्ध् ७ (17) रेतः सिञ्चति धूम ७ सामुत्र वृष्टिर्भवतीति श्रुतिः ॥३७॥

अग्रो देवोहृषंसृज मधुमतीर्यत्स्नायं प्रजाभ्यः ।

तासां स्त्वानादुज्जिरुतानुपधयः सुपिप्यलाः ॥३८॥

का* [१६ ३ २] अग्रः अग्नेऽवनपत्यपो देवीरिति । मृत्पिण्डगर्ते जन्ने सिञ्च-
ति ॥ अग्नेदेवत्या न्यहुसार्णिणी सिन्धुद्वीपदृष्टा द्वितीयो द्वादशाशीऽन्ये त्रयोऽष्टा-
शी यस्यां सा न्यहुसार्णिणी । पूर्वर्ज्वी (18) अग्रे इति सन्त्रोऽयनमध्याह्नियते गौ-
रधर्गुर्वा सम्ब्रोधते हे अग्रे यदा हे गौः यदा हे अर्धेयो देवीः देवनशीन्ना अग्रः
उपसृज अस्मिन्ऽयनप्रदेशे आसिञ्च । कीदृशीर्यः मधुमतीः रसवतीः आरोग्यदा-
त्रीः (19) किमर्थं प्रजाभ्यः अयत्स्नाय पञ्चमी पञ्चर्वे यत्स्नाणोऽभावोऽयत्स्ने तस्मै
प्रजानामारोग्याय । तासां सितानामपां स्थानात्सुजेत्रदृष्ट्यादस्मात्पननप्रदेशात्
श्रीषधयः आ समन्तादुज्जिरुतानुद्वस्तु । कीदृश्य ओषधयः सुपिप्यलाः शोभने
पिप्यन् फलं यासां ताः ॥३८॥

सं ते वापुर्नीतारिचा दधानूत्तानाया रुदयं यदिःस्तम् ।

पो देवानां चरसि प्राणवेन कस्मै देव यपेडस्तु तुभ्यम् ॥३९॥

का* [१६ ३ ३] सं तद् इति वातमप्रक्षिपति । पिण्डगर्ते वापुं प्रेरयति ॥ त्रि-
दृषु अर्थं पृथिवीदिव्यत्मर्थं वापुदेवत्वम् । हे पृथिवि उत्तानायाः ऊर्धाभिमुखेना-

वस्वितायास्तो तव यद्दृश्य रुद्रयसदृशं धननस्यानं विकसंतं पिण्डावटद्वयेण वि-
कसितम् इडभाच्च आर्यः [पा० ७ २ ३४] तत्स्थानं वायुः संदधातु पूर्वोक्तेन जल-
प्रक्षेपेण तृणादिपूरणेन च वायुर्यथा पूर्वं तथा सम्यक्करोतु । कीदृशी वायुः मा-
तरिश्वा मातर्यन्तरिक्षे सर्वप्राणिनामवह्नेदकारिणि श्रयति गहृति मातरिश्वा । एवं
पृथिवीमुक्त्वा वायुमाह हे देव ग्योतनादिगुणयुक्ता वायो यस्त्वं देवानामग्न्यादीनां
प्राणवेन प्राणभावेन चरसि प्राणानां भावः प्राणयम् भावे ह्यन्दसस्यत्प्रत्ययः क-
स्मै प्रजापतिवृषाव तुभ्यमियं पृथिवी वपउस्तु वपद्रुता भवतु नो हैतावत्य-
न्याहुतिरस्ति पयिषेति [६ ४ ३ ४] श्रुतेः ॥ ३६ ॥

सुजातो ज्योतिषा सह शर्म वद्वथमासदत्स्वः ।

वासोऽग्ने विश्वरूपं संव्ययस्व विभावसो ॥ ४० ॥

का० [१६ ३ ५] आस्तीर्णयोरत्नानुद्गृह्णाति सुजात इति । अस्यायः आस्तीर्ण-
योः कृत्वाग्निपुष्करपर्णयोः प्रातानूर्धमादत्तः इति ॥ अग्निदेवत्पनुष्टुप् द्वितीयो
नवार्णः । सुजातः सुष्टुत्पन्नोऽयमग्निः ज्योतिषा स्वकीयेन तेजसा सह शर्म सुखं
यथा भवति तथा स्वः स्वर्गसदृश वद्वथ वर्णाय गृह् कृत्वाग्निर्मन्मितिमासदत्
आसीदतु प्राप्नोतु ॥ का० [१६ ३ ६] त्रिवृता मुजयोक्तेणोपनक्षति वासोऽग्ने
इति । उद्गृहीतान्कृत्वाग्निपुष्करपर्णयोरत्नान्मुजयोक्तेण वध्रात्युत्तरार्धेनेति सू-
त्रार्यः । हे विभावसो विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य स विभावसुः तत्सन्धोधनं
हे विभावसो हे अग्ने विश्वरूपं वरुप्रकाररूपं विचित्रं वासः वस्वं कृत्वाग्निरूपं
संव्ययस्व सम्यक् परिधत्स्व ध्वेज् सवरणे अस्य रूपम् ॥ ४० ॥

उडं तिष्ठ स्वधरावा नो देव्या धिया ।

दृशे च भासा वृक्षता सुश्रुत्वान्निर्गमे याहि सुशस्तिभिः ॥ ४१ ॥

का० [१६ ३.७] उतिष्ठति पिण्डमादायोड तिष्ठेति । तं पिण्डं गृहीत्वोत्तिष्ठे-
दिति सूत्रार्य ॥ अग्निदेवत्या पथा वृक्षती विश्वमनोदृष्टा तृतीयो द्वादशार्णः अन्ये
अष्टार्णाः । हे स्वधर शोभनोऽधरो यज्ञो येन सुष्टु पागनिर्वाहक हे अग्ने उतिष्ठ
उ उतिष्ठैव उत्याय च देव्या देवनस्वभावया धिया क्रीडापर्या बुद्ध्या नोऽस्मा-

नत्र पालय यचोऽतस्तिष्ठ इति [पा० ६.३.१३५.] संहितायां दीर्घः । किं च हे
 अग्ने मुशन्निभिः गोभनकीर्तिभिः सह यदा साधुशिष्टैरथैः कृत्वा आयासि आगह
 किं कर्तुम् ब्रूता भामा प्रीडेन नेत्रसा दृशे सर्वान्प्राणिानो ब्रह्मम् दृशे विद्ये चे-
 [पा० ३ ४ ११] पश्यतेस्तुमर्या निपातः कीदृशस्य सुश्रुवातिः साधु श्रुचो रश्मीन्व-
 नति सम्भ्रानि सुश्रुवातिः रश्मिप्रसारक इत्यर्थः । आ अग्ने पाहीति पदहेद्दः ॥४१॥

ऊर्ध्व ऊ पु णं ऊनघे तिष्ठो देवो न सविता ।

ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदग्निभिर्वायुर्द्विर्विद्यमानहे ॥४२॥

का० [१६ ३ ८] ऊर्ध्ववाहुः प्राञ्चं प्रगृह्णात्यूर्ध्व ऊ पु ण इति । प्रसारितवाहुः
 प्राञ्चं पिण्डं गृह्णाति ॥ अग्निदेवत्वोपरिष्ठाद्भूती कण्ठदृष्टा चतुर्व्यः पादो द्वादशा-
 णीऽन्वे त्रयोऽष्टाणाः सोपरिष्ठाद्भूती । हे अग्ने नोऽस्माकमूत्तये रत्नयाथ ऊर्ध्व
 उ सु तिष्ठ ऊर्ध्व एव सुतरामवस्थितो भव यचोऽतस्तिष्ठ इति [पा० ६.३.१३५.]
 दीर्घस्तिष्ठा इत्यत्र गद्य धातुन्चोत्पुभ्य इति [पा० ८.४.२७] न इत्यस्य णत्वम् ।
 क-इव देवो न सविता न इवार्थे सविता देव-इव यदा सविता देव ऊर्ध्वः
 सन्नस्मानवति तदत् स वनूर्ध्वः सन्वदस्य सनिता अन्नस्य दाता भवेति शेषः पणु
 दाने षण्ण्मात्कारणात् अग्निभिर्नखाभिव्यञ्जयेत्वाघदिः सृष्ट्यावाहुरेकैश्वरिभिः सह
 त्या विद्यमानहे विविधमाह्वयामः तस्माद्ूर्ध्व एव तिष्ठेति पूर्वत्रान्वयः अत्रान्ति व्य-
 त्तोरुर्वन्तीत्यग्निनस्तीः यदा अग्निभिः द्रव्याणां व्यञ्जकैः रश्मिभिः सहितं तां वि-
 द्यमानहे कीदृशैरग्निभिः वाघदिः सृष्टिषां वोढृभिः ॥४२॥

स ज्ञातो गमोऽग्रसि रोदस्योरग्ने चारुर्विभृत औपधीषु ।

चित्रः शिशुः पारि तनाम्यमूत्र मातृभ्योऽग्रधि कर्निक्रद्धाः ॥४३॥

का० [१६ ३.१.] अथकत्वोपरिणाभि धार्यन्नद्यप्रभृतीनिमिलयति स ज्ञात स्थि-
 रो भव शिवो भवेति । पिण्डे नोचैर्यतार्थं गान्धुपारि रुन्ताभ्यां धार्यन्नद्यार्दना-
 ज्ञान्ना ज्ञात इत्यावृत्तमेण प्रतिगन्त्रं मलयते ह्येकं पश्यन्नेकैकं मल्लं ज्ञपतीति
 सूत्रार्थः ॥ अथदेवत्या त्रिष्टुप शिवदृष्टा । अद्यमत्तोक्त्युय स्तोति हे अग्ने स त्वं रो-
 दस्योः ग्यायाम्बिद्योर्गर्भः सान्निदानीं ज्ञातोऽसि । कीदृशस्य चारुः शोभनः पूज्यः ।

श्रोपधीषु पुरोडाशादिलक्षणासु दातव्यासु विभृतः विदृतः । चित्रः नानावर्णा-
भिर्द्वाभ्यामिर्विचित्रत्रयः । इदानीमुत्पन्नयात् शिशुः शंसनीयो वा । अक्षूनिति
लिङ्गव्यत्ययः अक्षूनि तमांसि रात्र्युपलक्षितानि अन्धकाराणि परि परिहृरन् मा-
तृभ्योऽग्रधि श्रोपधिवनस्पतिभ्यः सकाशात् कनिक्रदन् अत्यलं शब्दं कुर्वन् प्रगाः
प्रकुर्येण गहृ इषो गा लुडोति [पा° २ ४ ४५] गदिशः अउभावग्रहान्दसः हृन्दसि
लुडुङ्गिष्ठ इति [पा° ३ ४ ६] सर्वकाले लुड् प्रेत्युपसर्गो गा इत्यनेन सम्बध्यते ।
दाधतिर्दधतीत्यादिना [पा° ७ ४ ६५] कनिक्रददिति यद्लुगन्तो निपातः ॥ ४३ ॥

स्थिरो भव वीडुङ्ग आश्रुर्भव वाङ्मूर्ध्वन् ।

पृथुर्भव सुपदस्वमग्नेः पुरीषवारुणाः ॥ ४४ ॥

रासभद्वत्पानुद्बुद्धिगवा । इयति प्रति पदार्य गहृतीत्यर्था रासभः हे अर्धन्
गमनरुगल स्थिरः चलनरहितः सन् त्वं वीडुङ्गः दृढकायो भव वीडुशब्दो दृ-
ढार्थः वीडून्यङ्गानि यस्य सः । आश्रुः वेगवान्सन्वाज्ञो अन्नहेतुर्भव । पृथुः वि-
स्तीर्णः सन् अग्नेः सुपदः सुखासनः स्वास्थियो भव मुविन सद्यते स्थीयत यस्मिन्स
सुपदः । कीदृशस्त्वं पुरीषवारुणाः पुरीषज्येन पांशुत्रया मृड्यते तां वदतीति
पुरीषं पशञ्चं यवसं वदतीति वा पुरीषवारुणाः कञ्यपुरीषपुरीषेषु ज्युडिति
[पा° ३.२.६५] ज्युट्प्रत्ययः ॥ ४४ ॥

जिह्वो भव प्रज्ञाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः ।

मा ग्वावापृथिवीऽअभि शोचीर्मात्तरिंक्षं मा वनस्पतीन् ॥ ४५ ॥

अन्नद्वत्पया पय्या वृरुती । अङ्गिरोभिर्ज्ञपिभिः पूर्वं सम्पादितत्वात् अङ्गसौष्ठ-
वाद्वा अङ्गिरा अग्निः तत्सम्बोधनं हे अङ्गिरः अग्नित्रय अन्न मानुषीभ्यः मनोः स-
म्बन्धिभ्यः प्रज्ञाभ्योऽर्थे त्वं जिह्वः शालो भव अङ्गिरा वाऽअग्निर्ज्ञपियोऽन्न इति श्रु-
तेः [६ ४ ४ ४] । किं च ग्वावापृथिवी मा अभिशोचीः मा संतापय तथात्तरिंक्षं
माभिःशोचीः तथा वनस्पतीन्माभिःशोचीः ॥ ४५ ॥

१. प्रेतुं वाज्ञी कनिक्रदन्नानन्ददासभः पवां । भर्त्त्राग्निं पुरीष्यं मा पाग्या-

युप पुरा । वृषाग्नि वृषण भरन्त्या गर्भो मनुजिन्म् ॥ b अग्नाऽग्राया
द्वि वीतये ॥ ४६ ॥

रा* [१६ ३ १०] धारन्त्येपानुपरि पिण्डमनुपसृजन्प्रेतु वागी वृषाग्निमित्यत्र
पर्योरिति । अद्यादीनानुपरि पिण्ड धारति तानसृजन् प्रेतु वाजोत्पद्योपरि
वृषाग्निमिति परोपरतीति सूत्रार्थ ॥ मदापङ्क्तिस्त्वस्रसाना अटार्णपरूपादा मदाप
ङ्क्ति आग्याऽर्चाऽत्रदेवत्यौ तृतीयोऽर्धचो रासभदेवत्य तृतीयतुरीया पादौ व्य
स्यौ । वागी अद्य प्रेतु प्रकर्षेण गह्नु कि कुर्वन् कनिष्ठदत् अत्यर्थं देपितशब्द
कुर्वन् यदनुगतम् रासभश्च प्रेतु यजसत्रादनार्थम् कि कुर्वन् नानदत् सोपदास
मुच्यते गर्भरुदितेन सर्वा दिशो नादयन् यदनुगतम् कीदृशो रासभ पत्वा पत
नशील पत्न गतावित्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यत इति [पा* ३ २ ७१] घग्निप् ।
अद्यमत्वे रासभापादान रासभोपदासार्थम् तथा च श्रुति [६ ४ ४ ७] यदद्यस्य य
नुषि रासभ निराद तदासभे श्रुच दधातीति । सि च अयमद्य पुरीष्य पशव्यमग्नि
भान्धारान् (20) आयुष पुरा र्मण पूर्वा मा पादि मा प्रिनश्यतु कर्गसमाप्ति
पर्यंत नीत्रिन्वर्ष आयु श्रुत्वा युत्वा र्मोक्तम् यजसन्वन्धनेऽप्याद्यादीना स्तुति
क्रियते ॥ अत्र रासभमत्त वृषा सित्त रासभ अग्नि भरन्धारयन्सान प्रेतु इति जे
प । सोदृशनाग्निम् वृषणा सित्तर् फल्लाभिरर्षणासमर्थम् अङ्कतिपरिष्पामिनेति भा
व । यथा गर्भन् तन्मग्निऽवस्थानादिवमुच्यते मेषस्थाना नन्ताना मये त्रिगुद्वय
था । सगुद्विय सगुद्वि वटवाग्निद्विषणात्पत्र यदा सगुद्वि अग्निचयने भत्र सगुद्विय
तम् त्रयो र्द्वि सगुद्वि अग्निर्विपुया मदाव्रतऽ साक्षा मद्द्वयमृचागिति श्रुति ॥
रा* [१६ ३ ११] अग्नाऽग्रायादीत्यादत्य पराच्छागस्यर्गो सत्यमित्या निशानात् ।
अग्नाऽइति मत्त्रेण रासभात्पिण्डमादत्य इन्न सत्यमिति मत्त्रेणात्सोपरि पिण्ड
धारन्तु पत्निते निशानपर्यामिति सूत्रार्थ ॥ इत्यपदा गाथत्री अग्निवित्या । हे
अगो वीतये इतिर्भक्त्याय आगद्वि आगह ॥ ४६ ॥

a अत्र मन्त्रान्ताऽ मन्त्रम् । b अग्नि पुरीष्यमङ्क्तिस्त्वद्वरात् ।

c ओदयः प्रनिमोदधमग्निमेताऽ अत्रमायनमभ्यत्र युत्वा ।

व्यस्यन्विद्या अनिरा अनीवा निपादन्नोऽग्रं दुर्मतिं ज्ञेहि ॥४०॥

अग्निदेवत्य यन् प्राजापत्या गात्रो । ऋतसत्यशब्दाभ्यामादित्याग्नी विवक्षितौ ऋतमादित्य सत्यमग्नि तादृगुभयत्रयमग्निन्याद्वरानीति शेष ऋत सत्यमिति पुनर्वचननाद्वार्यम् ॥ का० [१६३ १३] अनङ्गापुरुषर्षाज्जते पूर्ववदग्नि पुरोधानिति । देवपितृकार्यविमुखोऽनङ्गापुरुषस्तमधर्षुरोक्षति अग्निषु ज्वलन्त्वाद्द्वर्षाज्जते स्त्वित इति पूर्ववत्पदेन लभ्यत इति सूत्रार्य ॥ अग्नेयं यज्ञ सानगायत्री । पञ्चमग्निमाङ्गसो मुनय इव भवान् कूरान् ॥ का० [१६३ १४] उत्तरत आह्वनीयस्याङ्गतावोक्षिते सिकतापकीर्णे परिवृते प्राग्द्वारे पिण्ड निदधात्यापथय इति । जलासम्भरणार्थमुद्धृतस्याह्वनीयस्योत्तरे पूर्वमेव कृते परिवृते आह्लादित प्रदेशे ओपथय इति मन्त्राभ्या पिण्ड स्थापयति कीदृशे परिवृते उद्धते कृताह्ले एते अर्वाक्षिते सिकते प्राग्दिशि द्वार पत्य तादृशे सिकताञ्चाति एतादृशे इति सूत्रार्य ॥ त्रिदुवनुदुभावोपधिदेवत्ये व्यस्यन्नित्यर्षोऽग्निदेवत । हे ओपथय पूषनेतमग्निं प्रति मोद्धनभ्युत्थानादिभिः प्रतिहर्षयत । कीदृशमग्निं शिवं शास्तम् । अत्रास्मिन्प्रदेशे स्थिता युष्मा युष्मानभिमुखीकृत्य आयतनागहस्तम् । एवमर्षे नौपरीरुक्त्वायाग्निमाह हे अग्ने त्वमत्र निपादन्निविशमान सन्नाऽस्माकं दुर्मतिं दुर्वुद्धिं नास्ति दत्त नास्ति उत्तमित्येवमादिकामपन्नोऽहं अपनय किं सुर्वन् विद्या सर्वा अनिरा इती अनीवा व्यापीत्र व्यस्यन्निरस्यन् नास्ति इरा अत्र यामिस्ता अनिरा इत्येवनाम [निघ० २७] अतिवृथाया ॥४०॥

ओपथय प्रतिगृणीत पुष्यवती सुपिपला ।

अं वो गर्भं ऋषिः प्रन्न च सप्तस्यनासदत् ॥४८॥

हे ओपथय एतमग्निं प्रतिगृणीत गृहीत स्वीकुरुत । पूष कीदृश पुष्यवती वा हृन्दसीति [पा० ६१ १०६] पूर्वसत्रर्षादीर्ष्य पुष्यवत्य प्रशस्तपुष्योपेता । सुपिपला शोभनं पिप्यन् फलं वासां ता । किं च ऋषिः ऋतव्यः ऋतु प्रातोऽस्य हृन्दति घत् इति [पा० ५१ १०६] कालप्राती घस्रत्यथ ऋतुजानीन

प्रातःकालं वो पुत्राकं गर्भो भूवायमाग्निं प्रव पुरातन सप्तस्य सद्दृष्ट्यान गर्भयो-
गमत्त्वानमासदन् आसीदिति ॥ ४८ ॥

वि पात्रता पृथुना शोशुचानो वायस्य द्विषो रक्षसोऽग्रमीमा ।

सुशर्मणो वृक्ष शर्मणि स्यान्मोक्षुर्दृष्टु सुद्वंस्य प्रणीतो ॥ ४९ ॥

का* [१६ ३ १५] वि पात्रमेति प्रमुच्येनमन्नान्मोमान्यादाय प्रागुदीच पशूनु-
त्तन्नति । वि पात्रमेति मत्लेणेन पिण्ड कलात्रिनवद्द विमस्य हागरोमाणि गृ-
हीत्याद्यादग्नेशानीं दिश प्रत्युत्सृजतीति सूत्रार्थ ॥ अग्निदेवत्या त्रिदुव्युत्कील्लदृष्टा
वील्युपसर्गो वायस्वेत्यनेन सम्प्रयते हे अग्ने द्विष शत्रून् रक्षस राक्षसान् अमी-
वा व्यायोच्च तत्र वित्रायस्त्र विशेषेण निवर्तय । कीदृशस्त्र पृथुना विस्तीर्णानि पा-
त्रमा वल्लेन शोशुचान अत्यत दीप्यमान पात्र इति वल्लेनाम [निघ* २ १] शो-
चतेर्यद्गुताक्षान्प्रत्यय । एष प्रत्यक्षमुक्त्वा परोक्षमारु अग्ने प्रणीतो प्रणयने अ-
भ्यनुज्ञाया परिचर्याया सत्यामद् शर्मणि शरणे सुप्ते वा स्यां भवेय सुप् प्रायुषा-
मित्यर्थ । कीदृशस्याग्ने सुशर्मण सायुशरण्य शोभन शर्म सुप् यस्मात्स सुशर्मा
तस्य । वृक्ष प्रौढस्य । सुद्वंस्य सुप्तेनास्मानु शवस्य । अस्तिर्निदिष्टि उत्तमैरव-
चने स्यामिति वृषम् ॥ ४९ ॥

१ आयो हि ष्टा मयोभुवस्ता न ऊने दधातन । मरु रणाय चक्षते ॥ ५० ॥

का* [१६ ३ १७] आयो हि ष्टेति पर्णकपायपधनुर्दकमासिञ्चति पिण्डे । प-
लाशत्रकधावित जल पिण्डे शत्रवेण त्रिषदिति सूत्रार्थ ॥ अद्देवतास्तिस्रो गाय-
त्र सिन्धुदीपदृष्टा । हिंशद् ह्यार्य प्रसिद्धयो यस्माद्देवी वा । हे आयो या यूमे-
व मयोभुव सुप्सय भात्रपित्र्य स्य भत्रय मय सुप् भात्रयति प्रापयति ता मयो-
भुव यस्मात्कारणान्मयोभुव स्यति वा दानपानादिहेतुव्येन सुप्तेत्यादत्रयमयां
प्रसिद्धम् तास्तादृशो यूय नोऽस्मानूर्ने रसाय भत्रदीर्त्सानुभत्रार्थं दधातन स्या-
पयत तातमनवनायेति [पा* ७ १ ४५] लोपमयमप्रद्वचनस्य तनत्रदिशे दधा-
तनेति वृषम् यवा वय सप्तस्य भोग्यस्य रसस्य भोग्यारो भयेम तयास्मान्पुरतेति
भात्र । सि च मरु मरुते रणाय रमणीमाय चक्षते दर्शनाय चास्मान्दधातनेत्य-

नुवर्तते मद्द्रमणीय दर्शन ब्रह्मसान्नात्कारलेक्षण तदस्माकं कुरुत अस्मान्ब्रह्म
सान्नात्कारयोग्यान्कुरुतेति भाव हेहिकार्यार्लोकिक्सुख ददतेत्युचो भाव । मद्
पूजाया मद्भते पूज्यतेऽस्ति मद् द्विप्रत्यय तस्मै मद्दि । रण शब्दि रण्यते स्तू
यते सर्वैरिति रणम् तस्मै रणाय । चष्टे पश्यति सर्वे येन इति चक्ष चक्षतेर
सुप्रत्यय तस्मै चक्षते । यस्मिन् ज्ञाते सर्वं त्रिज्ञात स्यादिति ह्यन्दोग्यश्रुते ॥५०॥

यो व शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उजतीरिव मातर ॥५१॥

हे आपो वो युष्माकं य शिवतम शान्ततम सुखैकहेनू रसोऽस्ति इहास्मि
न्कर्मणि इह लाके वा स्थितान्नोऽस्मान् तस्य रसस्य भाजयत भागिन कुरुत त
रस प्रापयतेति भाव कर्मणि पठो । तत्र दृष्टान्त उजतीर्मातर इव उशक्ति ता
उजत्य वा ह्यन्दसीति [पा० ६ १ १०६] दीर्घ वश कातो इत्यस्माहृतृप्रत्ययात्ता
उगितश्चेति [पा० ४ १ ६] डीप् उशत्य कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्व
कीयस्तन्यरसं वास्त प्रापयन्ति तद्वत् ॥५१॥

तस्माच्चरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिव्वय । आपो जनयथा च न ॥५२॥

अलमिति प्राप्ति लकारस्य रेफण्डान्तस । हे आपो वो युष्मत्सम्बन्धिनस्तस्य
पर्याप्ति वयं गमाम गह्वेन पर्याप्तिर्नाम रसविषये वैतृत्य सदातृतिर्वा तस्मै इति
चतुर्थी पञ्चमे । यस्य क्षयाय जिव्वय क्षयो निवासऽइत्यागुदात्तवात् [पा० ६ १
२०१] क्षयशब्देन निवास क्षयायेति चतुर्थी पञ्चमे यस्येत्यनेन सामानाधिकर
ण्यात् क्षयस्य निवासस्य जगतामाधारभूतस्य यस्याहुतिपरिणामभूतस्य रसस्यैकदे
शेन यूयं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्त जगत् जिव्वय तर्पयथ जिव्वति प्रीतिकर्मा पञ्चाहु
तिपरिणामक्रमेणेति भाव । किं च हे आपो नोऽस्मान् तत्र भोक्तृत्वेन जनयथ
उत्पादयत आशिपि लेह तद्रसभोक्तृत्वान्स्मान्कुरुतेत्याज्ञानदेवत्वमाशास्यते इति भा
व अन्येषामपि दृश्यतेऽस्ति [पा० ६ ३ १३७] सद्विताया दीर्घ ॥ यद्वास्या ऋचो
ऽधर्मय यस्य क्षयाय क्षयेन निवासेन यूयं जिव्वय प्रीता भवय तस्मै रसाय त
द्रसात्तये वो युष्मान् रमत्यर्थं वयं गमाम प्राप्नुम किं च हे आपो यूयं नोऽस्मान्
जनयथ प्रज्ञोत्पादनसर्गान्ब्रह्म गह्वतेर्नुडि उत्तमत्रद्भवचनेऽगमामेति वृषम् अ

उभाव आर्यः वहुन्नं हन्दसोति [पा० २ ४ ७३] शपो लुकि लोटि वा इपन्
॥५२॥

मित्रः स॒भृज्यं पृथिवीं भूमिं च ज्योतिषा सरु ।

सुजातं ज्ञातवेदसमयक्ष्णाय त्वा स॒भृजामि प्रजाभ्यः ॥५३॥

का [१६ ३ १८] अजन्तोमभिः स॒भृजति मित्रः स॒भृज्येति । आजाग्यानि पूर्व
लोमामि (२१) गृह्णोतानि तैः पिण्डं मिश्रयतीति सूत्रार्थः ॥ मित्रदेवत्वोपरिष्ठा-
दरुतो त्रयोऽष्टाशानुर्वी द्वादशार्णाः । मित्रः आदित्यो देवः पृथिवीं गुलोकं
भूमिं चेमां मृत्पिण्डद्वेषां ज्योतिषाजलोमभिः सरु संसृज्य एकोक्त्य मर्यामधर्षवे
प्रयश्निति जेयः । पृथिवीशब्दे गुलोकात्तरिक्षवाची सरु गुलोकावाची गृह्यते
घतस्याप्येवग्राह्योति शब्देनाजलोमान्युच्यते । अरुमपि सुजातं शोभनोत्पन्नं ज्ञा-
तवेदसं ज्ञातप्रज्ञानमजलोमाख्यमग्निं त्वा त्वां संसृजामि पिण्डेन षोडशामि किमर्थं
प्रजाभ्यः चतुर्वी पद्यैर्वे प्रज्ञानामपक्ष्णाय पक्ष्णायो रोगस्थाभावोऽपक्ष्णं तस्मै रौ-
गाभावाय ॥५३॥

रुद्रा स॒भृज्यं पृथिवीं वृरुज्योतिः समीधिरि ।

तेषां भानुरर्द्रं रुरुक्रो देवेषु रोचते ॥५४॥

का [१६ ३ १९] शर्करायोरसाश्मचूर्णैश्च रुद्राः स॒भृज्येति । मूलसिक्ततालो-
रुकिद्रुपायाणचूर्णैः पिण्डं मिश्रयतीति सूत्रार्थः ॥ रुद्रदेवत्वानुद्रुप् से रुद्रा पृथि-
वीं पार्थिवं पिण्डं संसृज्य शर्करायोरसाश्मचूर्णैः संषोध्य वृरुज्योतिः प्रौढमग्निं
समीधिरि सम्यक् दीपितवत्तः उत्प्रास्थमग्निं सम्यक् पालितवत्तः । तेषां फलमारु-
तेषां रुद्राणां शुरु श्रुदो देदीप्यमानोऽजसः अनुवत्तीण एव देवेषु मध्ये भानुः
दीप्तिः रोचते प्रकाशते इत् एवार्थः ॥५४॥

स॒भृष्टां यक्षुभी रुद्रीधीरि कर्मण्यां मृदम् ।

रुस्ताभ्यां मुदी कृत्वा सिनीयन्नी कृणोतु ताम् ॥५५॥

पा० [१६ ३ २०] स॒भृष्टामिति संषोति । अद्यन्तेण मृत्पिण्डे सम्यक् मिश्रय-

ति ॥ द्वे सिनीवाल्मीदिवत्ये तृतीयादिति देवत्या तिस्रोऽनुद्भुः । सिनीवाली चन्द्रकलायुक्तामावास्याभिमानिनी देवता मृदं रुस्ताभ्यां मृदो कोमलां कृत्वा पुनस्तां मृदं कर्मण्यानुखाकर्मयोग्यां कृणोतु कर्म सम्पद्यते यथा सा कर्मण्या ताम् कोदृशी मृदं धीरैः बुद्धिमद्विर्वसुभिः रुद्रेभ्य संसृष्टां सेवितां शर्करादिभिः संयोजितां वा धीरस्ति येषां ते धीराः मन्त्र्ये रः ॥ ५५ ॥

सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा स्वीपशा ।

सा तुभ्यंमदिते महोखां दधातु रुस्तयो ॥ ५६ ॥

अदितिरदीना देवमातेति यास्कः [निरु० ४ २३.] हे अदिते अदीते देवमातः हे मरुि महति सा पूर्वमन्त्रोक्ता सिनीवाली तुभ्यं तव रुस्तयोः उज्जामादधातु स्यापयतु । कोदृशी सा सुकपर्दा कपर्दीऽत्र स्त्रीणामुचितः केशवन्धविशेषः शोभनः कपर्दी यस्याः सा सुकपर्दा । सुकुरीरा स्त्रीभिः प्रङ्गारार्थं शिरसि धार्यमाणं कनकामरणं कुरीरः शोभनः कुरीरो यस्याः सा सुकुरीरा सुसुकुटा । स्वीपशा सम्पद् उपगतेति शयनं कुरुते पौरवपवविशेषेति सर्वेऽप्युपशाः तेषां समूहः औपशः शोभनः शयनविदग्धो विलासचतुर औपशोऽवयवसमूहः यस्मिन् सा ॥ ५६ ॥

a. उखां कृणोतु-शक्त्या वाङ्म्यामदितिर्धिया । माता पुत्रं ययोपस्थिं सा-
ग्निं विभर्तु गर्भेऽत्र ॥ b. महस्य शिरोऽसि ॥ ५७ ॥

अदितिः शक्त्या सामर्थ्येन धिया बुद्ध्या च वाङ्म्यां रुस्ताभ्यामुखां कृणोतु करोतु सा उखा कृता सती गर्भे मध्यभागे आ समन्तान् अग्निं विभर्तु धारयतु तत्र दृष्टान्तः यथा माता जननी उपस्थे उत्सङ्गे पुत्रं विभर्ति तद्वत् ॥ का० [१६. ३ २३.] यज्ञमान उखां करोति मृदमादाय मलस्य शिर इति । यज्ञनानपत्न्या तत्पिण्डान्मृदमादाय द्वादशाङ्गुलित्रिस्थानलिखितापाठसंज्ञकेष्टकायां कृतायां यज्ञमानः पिण्डान्मृदमादाय स्वयमेवोखां करोति एकपशुपत्ने प्रादेशायामविस्तारोधीं चतुरस्रां पञ्चपशुपत्ने त्रिभागोनत्रयोविशत्यङ्गुलायामविस्तारामूर्धीं प्रादेशेनैवेति सूत्रार्थः ॥ मृत्पिण्डदेवत्यं यतुः यतुर्गायत्रीहृन्दः । हे मृत्पिण्ड त्वं यज्ञस्य (२२) शिरोऽसि आरुचनीधो यज्ञस्य शिरस्तदुदरणादिरूपि लक्षणया शिरःशब्दः ॥ ५७ ॥

a वसत्रस्या वृषत्रु गात्रिणा ह्न्दसाद्भिरुस्वद्वृत्रासि पृथिव्यसि । धा
 र्या मरिं प्रना७ रास्योप गोपत्य७ सुत्रोर्षि७ सज्ञातान्वामनाय ॥
 । रुन्मत्रो वषत्रु त्रैदुमेन ह्न्दसाद्भिरुस्वद्वृत्रास्यतरिंक्षमसि । धार
 वा ॥ c आदित्यास्त्रा वृषत्रु नागतेन ह्न्दसाद्भिरुस्वद्वृत्रासि गौर
 सि । धारया ॥ d त्रिंशे वा देवा वैद्यानरा वृषत्रवानुदुमेन ह्न्द
 साद्भिरुस्वद्वृत्रासि दिशांसि । धारया ॥ ५८ ॥

रा* [१६ ३ २६] वसत्रस्येति प्रययति । यामान आत्ता मृदमुखातलाय प्रादे-
 शमात्रिमुला ररातीति सूत्रार्थ ॥ उपदेवत्यम् ब्राह्मी अनुदुप् । हे उजे व
 सत्र देवत्रिंशेया गात्रेण ह्न्दसा वृत्रा अद्भिरुस्वत् अद्भिरु इव वा वा वृ
 षत्रु रुर्षु यवाद्भिरभिर्मुनिभि रृता तद्धत् पतस्य वृता सती ध्रुवा त्पिरासि
 पृथिवी चासि अतस्त्रा वाचि । यज्ञमानयेति चतुर्वी सपम्येयं मयीति सामाना
 पिररूपान् हे उजे मयि यामाने प्रात पुत्रादिना धारय स्वापय राय पोप धन
 स्य पुष्टि च धार्य गोपत्य गोपतित्र धनस्वामिव मयि धारय सुत्रोर्षि शोभन योर्षि
 प्रोत्तर्म मयि म्यापय सज्ञातान् समानोदरोत्यतान्भानुन्मयि धारय ॥ रा* [१६
 ३ २०] अतानुनीय सर्जत प्रथम धातुमादधाति रुद्रास्येति । प्रयनानक्षर प्रयित
 तलस्य प्रातान्सर्जानूर्ध्व नीत्रा प्रथमा पिण्डियमक्षे सयानयतीति सूत्रार्थ ॥ उ
 पदेवत्यम् आर्यनुदुप् हे उजे रुद्रा त्रैदुमेन ह्न्दसा त्वां रुर्षु त्वमतस्त्रिंश
 पासीति त्रिंशे जेप पृषत्रु ॥ रा* [१६ ३ २८] सन्निष्य भक्ष्या (23) वृचो
 त्तरमादित्यास्येति । तामुगा शिप्रिन्मृदा निव्या वारिणा मृत् वृचोत्तर धातु
 द्वितीयापिण्डियम पृत्रोर्षि पौत्रयतीति सूत्रार्थ ॥ उपदेवत्यम् ब्राह्मी अनुदुप् ।
 आदित्या देवा नागतेन ह्न्दसा वा रुर्षु त्व गौरापासीति त्रिंशे जेपा छा
 त्या प्राप्ते ॥ रा* [१६ ३ २६] त्रिंशे वेति समोश्वाति । पृत्रोतामानां करोती
 ति सूत्रार्थ ॥ औचम् ब्राह्मी वृद्धी । त्रिंशेनेनेपिसे त्रिंशान्ज्ञानयन्ति वा
 त्रिंशेया नराणा समन्धिनो वा त्रिंशेभ्यो नरेभ्य रिता वा वैद्यानरा द्यम्भृता

त्रिंशे देवाः हे उपे त्वां कुर्यन्तु आनुष्टुभेन हृन्दसा कृत्वा त्वं च दिशो दियूपासि
शेष पूर्वतुल्यम् ॥ ५८ ॥

a अदित्ये रान्नासि । b अदितिष्टे विलं गृणातु । c कृत्वाय सा
मृन्मयी योनिमग्ने । पुत्रेभ्यः प्रायस्कृदिति श्रययानिति ॥ ५९ ॥

का° [१६ ३ ३०] त्रितृतीयऽउत्तरे वर्ति० सर्वतः करोत्यदित्ये रान्नेति । उ-
जोर्धमान त्रेधा त्रिभ्योपरि तृतीयभागे सर्वत्र मृन्मयी मावला करोति तलान्मे-
खलातमपि प्रतिदिश चतुर्वृत्तीर्ये स्तानयुक्ता कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ राम्नादिवत्यम्
यनुर्गात्रो । हे रेरे त्वमदित्ये अदितिहृत्पाया उपाया राम्ना काञ्चीगुणस्थानीया
सि ॥ का° [१६ ४ ३] विलं गृह्णात्यदितिष्ट (24) इति । उखाया मुखमालभते ॥
उखदेवत्यम् यनुर्वृहती । हे उपे अदितिः देवमाता ते तव विलं मध्य गृणातु
गृह्णातु ॥ का° [१६ ४ ४] कृत्वायेति निदधाति । एवमुखां निष्याद्य भूमौ स्वाय
यतीति सूत्रार्थः ॥ अदितिदेवत्या उल्लिगनुष्टुब्जा उल्लिक्पक्षे तृतीयपादश्चतुर्दशा-
र्षस्तेन अग्निसा अनुष्टुप्पक्षे तृतीयः पठणी व्यूहः । सा पूर्वोक्ता अदितिः उजां
कृत्वाय क्वा यक् कृत्वा निष्याद्य पुत्रेभ्यो देवेभ्य इति षदती प्रायस्कृत् इति किम्
श्रययान् श्रययन्तु आ पाके णित्तलः हे पुत्राः इमामुखां भवतः श्रययन्तु पचन्तु
इतश्च लोपः परस्मैपदेषिति [पा° ३ ४ १०] अतीत्यस्येकारलोपे सयोगात्तलोपे
च लोटोऽडाठात्रित्यडागमे [पा° ३ ४ १४] श्रययानिति ह्यम् । कीदृशीमुखां म-
हो मृहती त्रिजाला मृन्मयी मृत्कार्पभूतान् अग्नेय अग्न्यर्वमग्नेर्वा योनि स्थान-
भूताम् ॥ ५९ ॥

a वसवस्त्रा धूपयन्तु गायत्रेण हृन्दसादिरुस्वत् । b रुद्रास्त्रा धूपयन्तु
त्रिंशेभ्य ह । c आदित्यास्त्रा धूपयन्तु जागतिन ह । d त्रिंशे त्वा
देवा वैश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टुभेन ह । e इन्द्रास्त्रा धूपयन्तु । f वरु-
णास्त्रा धूपयन्तु । g त्रिंशुस्त्रा धूपयन्तु ॥ ६० ॥

का° [१६ ४ ८] सप्तभिरद्यजसादिरुखां धूपयति दक्षिणाग्न्यादीभिरैकेकेभ वस-

प्रत्येति प्रतिमल्लम् । दक्षिणाग्री प्ररुते सपभिरुच्यन्वैरुत्सा (25) प्रतिमत्र धू
 पत्यधुर्धु धूपायनानेनेरैरुच्यन्वैरुत्सा (25) । मत्रेणोत्साया मत्रे वदि
 ण ग्रामोदिति सुत्रार्थ ॥ सप्त यन्तुयुग्मादेवत्रानि त्रीणि स्रग्मात्रत्र तुर्य सामज्ञ
 गतो पञ्चमसपने पारुलिहो पठ यन्तुयुग्म । हे उपे अष्टो वसत्र मात्रेण
 हृन्दसा अङ्गिरस इव वा धूपयतु अश्वशृन्त्येन धूपेन ससुर्तु । हृन्दा हृन्दा
 दश त्रैदुभेन हृन्दसा अङ्गिरस इव वा धू । आदित्या ज्ञागतेन हृन्दसा । वैश्या
 नरा सप्रदिता त्रिंशे देवा यानुदुभेन हृन्दसा । इन्दस्वा धूपयतु वरुणा विष्णु
 शेष पूर्ववत्सुगमम् ॥ ६० ॥

VI a अदितिद्वा देवो त्रिंशद्देव्याप्रती पृथिव्या सप्रत्येऽङ्गिरस्वत्पनप्रपठ ।

b देवाना वा पत्नीर्देवीर्त्रिंशद्देव्याप्रती पृथिव्या सप्रत्येऽङ्गिरस्वदध
 नृपे । c त्रिंशदास्या देवीर्त्रिंशद्देव्याप्रती पृथिव्या सप्रत्येऽङ्गिरस्व

दूर्नान्प्रतामुपे । d वदप्रोद्वा देवीर्त्रिंशद्दे* रस्वत्पनप्रपठे । e सा

स्यो देवीर्त्रिंशद्दे* रस्वत्पनप्रपठे । f ज्ञानयस्त्राहिनप्रता देवीर्त्रिंशद्दे*

रस्वत्पनप्रपठे ॥ ६१ ॥

वा* [१६ ४ १] अद्या अथ चतुरस्र पनत्सदितिद्वेति । अथाजानात्रिंशत्ता
 तिषा पासाय चतुरस्र गर्तमग्ना पनतीति सुत्रार्थ ॥ अत्रद्वयतम प्राणापत्या
 त्रिदुष । हे अत्रद्वयते अदितिर्देवी पृथिव्या सप्रत्ये सप्तस्थानि उपरिभागे वा
 वा पनतु अङ्गिरस इव यत्राङ्गिरानिसत्र प्यातस्तदन् । कीदृशदिति त्रिंशद्देव्या
 यती त्रिंशदा देवाना समूहो त्रिंशद्देव्याम् ताजिते पत्या सा त्रिंशद्देव्याप्रती मत्रे
 सोमाद्येत्सादिना [वा* १ ३ १३१] दीप्ये सप्रैर्देव्ये संहिता । त्रिंशेषु देवेषु साप्र
 वो त्रिंशद्देव्या तिस्रसा सतीति वा ॥ सा* [१६ ४ ११] देवाना वत्सुगमा न्यु
 ज्ञानम् । अथानुपानुसामप्राजोत्तता गर्ते स्यापसतीति सुत्रार्थ ॥ पठ यन्तुयुग्मा
 देवत्यानि हे प्राणापत्ये त्रिदुभो । त्रिंशद्देव्याप्रती त्रिंशद्देव्ये संहिता देवाना
 पत्नी देवी देवपत्या देव्या दीप्यमाना आथय पृथिव्या सप्रत्ये उपरि अङ्गिर
 स इव हे उपे वा वा दानु ग्नापयन्तु देवपतिशद्देवापयन्तु युयोता तत्र च

श्रुति श्रोत्रयो वै देवानां पत्न्य इति [६ ५ ४ ४] ॥ का° [१६ ४ १०] श्रपणे-
 नावहाय दक्षिणाग्न्याग्निना दीपयति पिपणास्त्रिति । उजास्थापनानतर विश्वज्यो
 तिप्रन्तुजो श्रेष्ठेऽवथाय श्रपणे सर्वमाहाय दक्षिणाग्नेरानीतिन वदिनांसा दीप
 यतीति सूत्रार्थ ॥ विश्वदेवयुता पिपणा वागभिमामिन्यो देव्य पृथिव्या उपरि
 अङ्गिरस इव हे उषे वामभीन्धता समन्तादीपयतु ॥ का° [१६ ४ १४] वटत्रोट्टे
 तोक्षमाणो श्रपति । सामर्थ्यादुखोपरिस्वश्रपणे हिन्द्र कृत्वा तेनांसा पश्यन् त्रीणि
 यनूपि श्रपतीति सूत्रार्थ ॥ ऋग्वृहता । विश्वदेवयुता वटत्रया देव्याऽहोरात्राभि-
 मानिन्यो देवता । पृथिव्या उपरि अङ्गिरस इव हे उषे वा श्रपयतु पच्यमानता
 सम्पादयतु अहोरात्राणि वै वटत्रयाऽहोरात्रहृदि सर्व वतमिति [६ ५ ४ ६]
 श्रुतेर्वशत्रिण्येनाहोरात्राणि ॥ ग्रास्या । सामग्रगती । इन्द्रासि ह (26) वै ग्रा
 ष्हन्दोभिर्हि स्वर्ग लोक गहतीति [६ ५ ४ ७] श्रुतेर्ग्राण्येन इन्द्रासि । विश्वदे
 वयुता ग्रा देव्यऽहोरात्राभिमानिन्यो देवता पृथिव्या उपरि हे उषे अङ्गिरस इव
 वा पचतु ॥ जनयस्त्रा । ऋग्व्यङ्गि । नक्षत्राणि वै जनय इति [६ ५ ४ ८] श्रु
 तेर्जनयो नक्षत्राभिमानिन्यो देवता हे उषे वा पचतु सोदृश्यो जनय अहित्र
 पत्रा अहित्र पत्र पतन यासा ता मततयापिन्यः । गिष्ट स्पष्टम् ॥ ६१ ॥

मित्रस्य चर्पणीभृतोऽवा देवस्य सानसि । गुह्यं चित्रश्रवस्तमम् ॥ ६२ ॥

का° [१६ ४ १५] आचरति मित्रस्येति । पाकातं श्रपण क्षिपतीति सूत्रार्थः ॥
 मित्रदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा । मित्रस्यादित्यस्य श्रवो रक्षण गुह्यं यशो
 ऽन्न वा वर स्तुम इति शेष याचेमहतीति वा । कीदृशस्य मित्रस्य चर्पणीभृत
 चर्पणायो मनुष्यास्तान्धरतीति चर्पणीभृत तस्य सद्द्वितायां दीर्घ मनुष्याणां धार
 यितु । देवस्य दीप्यमानस्य । कीदृशमत्र सानसि सनातन सानसीति पुराणना-
 म [निघ° ३ २० (27)] फलदानशील वा पणु दानऽस्त्य अस्य प्रयोगः । कीदृश
 गुह्यं चित्रश्रवस्तम चित्र त्रिचित्रमनेनैः श्रूयते तच्चित्रश्रव श्रु श्रवणोऽस्मात्कर्म-
 पसुन् अतिगयेन चित्रश्रव इति चित्रश्रवस्तमत्यत श्रवणीय यश प्रार्थयामे-
 ति भाव ॥ ६२ ॥

देवस्या सप्रितोदपनु सुयाणि स्वङ्गुरि सुत्राङ्गुत शतया ।

अज्ययमाना पृथिव्याभागा दिश आपृण ॥ ६३ ॥

का* [१६ ४ १८ ११] उदपति अरण देवस्येति । भस्मीभूत अरणमुत्पाया प
राकरोतीति सूत्रार्थ ॥ सप्रितुदेवत्या वृद्धती । हे उपे सप्रिता देव शतया स्व
सामर्थ्येन उत अपि बुद्ध्या च वा त्वामुदपनु अरणाहादनात्प्रकाशोकरोतु उतश
द्वादुदिरव्याहारा । वीदृश सप्रिता सुयाणि शोभनो पाणी दस्तौ यस्य स सु
पाणि । स्वङ्गुरि शोभना अङ्गुलर करस्या यस्य स स्वङ्गुनि लकारस्य रेषाश्हा
न्दस । सुत्राङ्गु शोभनौ वाङ्गु मुञ्जी यस्य स सुत्राङ्गु मणिप्रस्थादुपरिभागो वाङ्गु
अपोभाग पाणि ॥ का* [१६ ४ ११ २०] उपानुत्ताना करोत्यज्ययमानेनि । अ
पणमभामृत्यापाज वस्तिर्निराशोपानुत्तानामूर्धमुपजी करोतीति सूत्रार्थ ॥ हे
उपे सप्रिता उदुता सती अज्ययमाना अचलती व्यवामनापुत्रती पृथिव्या स्थि
ता सती त्वमाशा प्राच्यादिदिश दिश आग्नेयादिदिशिदिशत्र आपृण आपृत्य आङ्गु
तिरसेनेति शेष ॥ ६३ ॥

उत्पाप वृद्धती भवोट तिष्ठ धुत्रा वम ।

मिप्रिता तं उपे परिददाम्भित्त्वाः दृषा मा भेदि ॥ ६४ ॥

का* [१६ ४ २१ २२] उवक्ष्नुत्वयेति परिगृहा । दस्तभ्यामुत्पापादाय पा
काद्वर्ध (२७) निराशयतीति सूत्रार्थ ॥ वृद्धती पृथोऽर्ध्व उपेदेवत्य उत्तरोर्ध
मिप्रदेवत्य । हे उपे त्वमुत्वयितस्नादिजटाददिरामत्य वृद्धती मद्धती नत्र तत
उत्तिष्ठ स्वसर्मणि प्रजतस्व यतस्व धुत्रा स्थिरासि स्वभाजत । उपार् पादपुत्र
णा ॥ का* [१६ ४ २२] पति करोति मिप्रिता तं इति । दन्तगृहीतापुपामुत्तरत
पूर्वम्याशिनो रम्भित्त्वपि स्वायतीति सूत्रार्थ ॥ ततो मिचन्गतिपा तृप्तीगुह
वनन । हे मित्र सर्पप्राणित्तरपरिन्द्व द्वागामा ते तत्र परिददामि परिजा
णाय प्रशान्तिं किमिभित्त्वे भेदम भित्ति न भित्तिरभित्तिस्तस्ये अन्वेदनाय । ए
वा चात्रा यथा गृहीता मती मा भेदि मा भिजना त्रिदीपा मास्तु ॥ ६४ ॥

१ अगम्माङ्गुदु मापृण ह मादित्स्वत । २ द्वात्वाङ्गुदु त्रि

द्रुमेन हृन्दसाङ्गिरुस्वत् । c आदित्यास्त्राहृन्दन्तु जगतीन् ह° । d वि-
श्वे वा देवा वैश्वानरा आहृन्दत्वानुद्रुमेन ह° ॥ ६५ ॥

का° [१६ ४ २३] अत्राप्यसावसिञ्चति वसवस्वेति प्रतिमन्त्रमिति । चतुर्मन्त्रै
श्चतुर्वारमन्त्राङ्गधमुखायामवनयतीति सूत्रार्थः ॥ उपादेवत्यानि चत्वारि आद्या ऋ
ग्गायत्री । द्वे उजे वसवः गायत्रेणा हृन्दसाङ्गिरस इव ता वामाहृन्दन्तु समता-
त्सिञ्चतु उहृदिरु दीपित्देवनयो. रुधादि. अत्र तेचनार्थः ॥ रुद्रा । प्राज्ञापत्यानु-
द्रुप् । रुद्रास्या हृन्दसा त्रैद्रुमेन आहृन्दन्तु ॥ आदित्या. । ऋगायत्री । आदित्या
जगतीहृन्दसा तां हृन्दतु ॥ विश्वे । सामन्नगती । वैश्वानरा सर्वादिता विश्वे देवा
अनुद्रुहृन्दसा तां हृन्दतु । जेयं स्पष्टम् ॥ ६५ ॥

VII a आकृतिमग्निं प्रयुज्ज स्वाहा । b मनो मेधामग्निं प्रयुज्ज स्वाहा ।

c चित्तं विशांतमग्निं प्र° । d वाचो विवृतिमग्निं प्र° । e प्रजापतये
मन्त्रे स्वाहा । f अग्नये वैश्वानराय स्वाहा ॥ ६६ ॥

का° [१६ ४ ३०] प्राकृतान्याद्रभणानि कुत्रा सप्तोद्भवान्याकृतिमिति प्रतिम
न्त्रम् । इवमुपासन्भरणं सनाथान्या अपोटका° कृत्वा फाल्गुनामात्रास्यायां दीक्षां
कृत्वौद्भवणकाले प्राकृतानि सोमयागे कर्तव्यानि आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहे
त्यादीनि [४ ७] पञ्चोद्भवणानि कुत्राग्निचयनसम्बन्धीनि सप्तोद्भवणानि प्रतिमन्त्रं
जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ सप्तोद्भवणसप्तानि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । आकृत्यै पञ्च पङ्क्ति ।
आकृतिरस्मदीय संकल्पोऽग्निचयनानुष्ठानविषयः तां प्रति प्रयुज्जे प्रेरयतीति प्र
युक्तं त मरुत्प्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा सुद्धतमस्तु आकृतिरेवाग्निरिति सामाना
धिकरण्यं वा ॥ मनः । यनुस्त्रिद्रुप् । अनुष्ठेयस्मरणसाधन मनः श्रुतयोर्मन्त्रतन्त्र
योर्गोश्राणाज्जिनेर्धा तद्भयं प्रति प्रयुज्जं प्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा ॥ चित्तम् । यनु
र्जगती । अविज्ञातस्यानुष्ठानस्य ज्ञानसाधनं चित्तं तेन चित्तेनावगतमनुष्ठानं वि
ज्ञानम् तद्भयं प्रति प्रेरकमग्निमुद्दिश्य सुद्धतमस्तु ॥ वाच° । यनुर्जगती । वाचो
मन्त्रपाठद्वयाया विवृते विशरण प्रति प्रयुज्जं प्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा सुद्धतमि-
दमस्तु ॥ प्रजापतये । यनु पङ्क्ति । मन्त्रे मन्वत्परकारिणो प्रजापतये प्रजानां पा

नकाय स्वाहा ॥ त्रिधेया नराणामनुवाहकाय विद्यानरपुत्राय वाग्मिने स्वाहा सु-
दुत्तमस्तु ॥ ६६ ॥

त्रिधेो देवम्यं नेतुर्नतो वुरीत सृष्यम् ।

विधेो र्वग्पुत्र्यति नुन्न वृणीत पुष्यते स्वाहा ॥ ६७ ॥

अथानुक्त व्याख्याता च [७ ८] । विधेो मती सती मनुष्यो नेतु फलप्राय
सस्य देवस्य दानादिगुणानुत्तम्य सप्रितु सस्य सखिभावं वुरीत वृणुते प्रार्थयते ।
त्रिधे सती जन रवे धनाय इषुष्यति देव प्रार्थयते याज्ञाकर्नसु [निघं ३ ११]
पठित (28) । कि च पुष्यते षोड् षोषणाय नुन्न यशोऽन्नं वा वृणीत सती
जन प्रार्थयते स्वाहा तस्मि प्रेरकाय सुदुत्तमस्तु ॥ ६७ ॥

मा सु भित्वा मा सु रिपोऽभ्यं धृषु वीर्यस्य सु । अग्निश्चेदं करिष्यव ॥ ६८ ॥

भा० [१६ ४ ३१] दण्डोद्भयणात् कृत्वाधुर्यजनानयोत्न्यतर उजामारोवनीये
अग्निप्रति मुञ्जनुन्नायगणकुन्नायावस्तीर्णानन्तरेशणा (29) मा सु भित्वा इति
तिष्ठन्नुद प्राड् । औद्भयणहोमानतर दौत्तणीयाशेष समाय कृत्वाग्निदीनादि
दण्डोद्भयणात् प्रावृत् कर्म कृत्वाधुर्यजनानो वेशानामिमुत् प्राग्या तिष्ठन्नुदये-
न सनिदे आह्वनीये उजामारोप्रति कीदृशीमुत्वा मुञ्जतृणानिर्मित पत्तिनीट
मुञ्जनुन्नाय गणानिर्मित तहणकुन्नायस्ताभ्या मये हादितामादी गणकुन्नायेन त-
तोऽभ्येति सूर्य ॥ उपदिश्यते हे गायत्रीप्रिदुभौ प्रवमायास्तृतीययादोऽग्निदे-
यत । हे अन्व मान उपे तं सुतरां मा भित्वा भिजा विदीर्णा मा भव इदम-
भिजत्र मुदु विषेयम् तवा मा सुतरा रिप रिपतिर्दिसाकर्मा मा हिंसिता भत्र
मा त्रिनशन्व इदन्सुत्न सुदु विषेयम् सर्वात्मना देवीभावो नेदः निशस्य पृ-
थग्भात्र सुदुत्न तदुभय तय मा भूदित्यर्थ । कि च हे उति धृषु प्रगन्ध पवा
सुतरा वीर्यस्य अग्निभरणान्तपणा वीर्यकर्म कुरु । कि च अग्निश्चकाराय चेदम-
स्वदीय कर्म प्राप्तयति करिष्यव ॥ ६८ ॥

दहस्व देवि पृथिवि स्वस्त्येऽग्रामुरी माया स्वयं कृताति ।

जुष्टं देवेभ्य इदमस्तु रुच्यमरिष्टा तमुदिदिहि यज्ञेऽस्मिन् ॥ ६१ ॥

कार्ये कारणापचारो वर्णनार्थः । हे पृथिवि देवि मृत्कार्ययात्पृथिवीयं मल्ले-
निर्व्यादितवाद्देवतायम् तवाविधे हे उते स्वस्तये यजमानस्य जेमाय दृक्ष्व दृढा
भव । कस्माच्चमिदमुच्यते स्वधयात्रेण निमित्तेन त्नासुरी माया प्राणसम्बन्धिनी
प्रज्ञा कृतासि असूनां प्राणानामियमासुरी यद्वा असुरसम्बन्धिनी माया अचित्त्य
रचनाद्यप चित्रं वस्तु भूत्वा पद्वत्प्रतिभाति तद्वत्त्वमपि स्तनरचनायुक्ता निष्पन्नासी-
त्यर्थः । किं च हे उते इदं रुच्यमुख्येऽग्नौ कोष्यमाणं देवेभ्यो जुष्टं प्रियमस्तु त्र-
त्प्रसादाद्देवेभ्यो रोचतामित्यर्थः । त्वमपि अरिष्टा अनवखण्डिता सती अस्मिन्यज्ञे
वर्तमाने उदिदिहि उद्गृह उद्गता भव ॥ ६१ ॥

द्वन्न सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः । सहसस्युत्रोऽग्रदुतः ॥ ७० ॥

का* [१६ ४ ३३] अग्नावावृष्टे त्रयोदशास्यां प्रादेशमात्रोः समिध आदधाति ।
[३५] घृतोत्रां कार्मुकी द्वन्न इति । अभितापाटुजायां वज्रो ज्ञाति प्रादेशमितास्त्र-
योदशसंख्याकाः समिधो जुहोति ताः क्रमेणारु घृतत्किनां कृमुकसमिधमादौ क-
मुको धमनः इति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या गायत्री सोमाङ्गितदृष्टा । इदृशोऽग्निः
कार्मुकीं समिधं भक्षयन्निति शेषः । कीदृशः द्वन्नः पलाण्डुद्रुमागमा इति [अमर*
२ ४ ५] कोशोत्तरेर्देवो वृक्षा एवान्नमदनीयं यस्य स द्वन्नः । सर्पिरासुतिः सर्पिर्घृ-
तमासुतिरासवस्थानीयं मादक यस्य सः यद्वा सर्पिराहारत्वेन सूयते प्रक्षिप्यते य-
स्मिन्सर्पिरासुतिः । प्रत्नः पुरातनः । होता देवानामाक्षाता । वरेण्यः वरणीयः ।
सहसो वन्नस्य पुत्रः मन्यनहेतुना बलेनोत्पद्यमानत्वात् । अदुतः आश्चर्यद्वयः
अनन्यसदृश इत्यर्थः ॥ ७० ॥

परस्या अर्थि संवतोऽवरोऽग्नेऽभ्यातर । यत्रारुमस्मि तौऽग्नेव ॥ ७१ ॥

का* [१६ ४. ३६] विकङ्कती परस्या इति । विकङ्कततरुसमिधं जुहोतीति सू-
त्रार्थः ॥ अग्निपी गायत्री विरूपदृष्टा । इत अध्यायात्तमाग्नेयः । संवत् इति संग्राम-
नामसु [निय* २ १०] पठितं संपूर्वस्य वनुतेर्गत्यर्थस्य द्विप् संवन्वते संगहते
योथा यत्र सा संवत् परस्याः शत्रुसम्बन्धिण्याः संवतः संग्रामात् अवरानस्मदीयान्

ज्ञानानभ्यात् अग्निपुत्रमागच्छ दुःखात्तार्येत्यर्थः । किं च यत्र ज्ञानपदे अहमस्मि
भवामि तानत्र पास्त्य तर्पय वा ॥७१॥

परमत्वाः परावतो रौद्रिदश इहामादि ।

पूरीय. पुरप्रियोऽग्ने त्वं तंरा मृत्यः ॥७२॥

का* [१६४ ३०] औद्वस्वरी परमत्वा इति । उद्वस्वरतरुसमिधं तृतीयामाद-
धानीति सूत्रार्थः ॥ अनुद्वस्वराहणिवृद्धा । हे अग्ने परमत्वाः परावतोऽन्त्यतद्वरु-
द्रादिहोस्मिन्कर्मणि त्वमागच्छ आगच्छ गच्छतेः शपि सुत्रे अनुदात्तोपदेशे मलोपे
आगच्छति वृषम् । परावत इति ह्यनामसु [निघ० ३ २६] पठितान् परमाण्डस्य
सर्वनामत्रमार्थम् परमा उत्कृष्टमिगणिता वा परावत् अतिह्यमित्यर्थः । आगत्य
च मृत्युः संश्रामान् तर अतिन्वद्वय शत्रून्विनाशयेत्यर्थः यच्चोऽतस्तिड इति [पा०
६३ १३१] दीर्घः । कीदृशत्वं रौद्रिदशः रौद्रितोऽग्नेरुहिति आदित्यस्येति निघ-
ण्टुते [१ १५] रौद्रितोऽग्नेरथाः रौद्रितः तत्संज्ञा अथा यस्य स रौद्रिदशः । पु-
रीय पशञ्च पुरप्रियोः पुत्र्याणां वरूनां प्रियो वक्षाम ॥७२॥

पदंने कानि-कानि चिदा ते दाद्वणि दुधसि ।

मर्त्यं तदस्तु ते पुत्रं तद्वृषस्य यविद्य ॥७३॥

का* [१६४ ३८] अपरशुश्रूषाणां यद्वग् इति । कुठारं विना हिनां वातादिना
भगां पतिप्रतत्समिधं चतुर्गमिदधातीति सूत्रार्थः ॥ हे अनुदुभौ त्रमद्विद्वेष्टे । अ-
निशयेन पुंवा यविद्यः यविद्य इव यविद्यः स्वार्थे यत्प्रत्यय हे यविद्य हे पुत्र-
तप हे अग्ने कानि कानि चित् यानि कानि दाद्वणि काठानि ते तत्र सप्तम्यर्थे
पठौ वधि क्तु आद्वसि आद्वम आरोपयामः इदतो मसि तत्सर्वं काठघ्रातं ते
वद्व्यं पुत्रं पुत्रवत्प्रियमस्तु तदाह्व्रातं त्वं शुभस्य सवस्य ॥७३॥

पदत्तुपुपुपुपुपुपुपु पदसोऽग्निःसर्पति ।

सर्वं तदस्तु ते पुत्रं तद्वृषस्य यविद्य ॥७४॥

का* [१६४ ३९.] अर-शयां यदत्तीति । अयो नीचि देशे गते तां भूलाभां स-

मिथ पञ्चमीमादधाति ॥ उपजिह्विता उपदीपिका पिपीलिकासदृश क्षुद्रजीव य
 दारु अन्ति भक्षयति अथ शयत्वादेव । वमो कल्मीकश्च यद्दारु अतिसर्पति अतिव्या-
 प्रोति अतीत्यानुवर्तते तत्सर्वं ते घृतमस्तु इति पूर्ववत् ॥ ७४ ॥

अरुंरुप्रंषाव् भरुतोऽश्वायिव तिष्ठते घासमस्मै ।

रायस्पोषिण समिपा मरुतोऽग्ने ना ते प्रतिवेशा रिपाम ॥ ७५ ॥

का० [१६ ४ ४०] पालाशी प्रत्यृचमरुहरिति । अष्टगर्भि (30) प्रत्यृचमष्टौ
 पालाशी प्रादेशमिता समिप उख्येऽधावाद्धातीति सूत्रार्थ ॥ द्वे त्रिष्टुभौ नाभा
 नेदिष्टदृष्टे । हे अग्ने तव प्रतिवेशा प्रातिवेशिका प्रत्यासन्नास्त्वदाश्रया सन्तो
 वर ना रिपाम ना हिसन प्राप्नुम ना विनश्यन्त्यर्थ । किं कुर्वत अरुंरु प्रत्य
 र् सततमप्रयावनप्रमत्त यथा तथा अस्मै अग्ने घास समिद्रूप भक्ष्य भरुत् सप्त्या
 द्यत प्रवणा प्रयाव पु मिश्रणे घञ्प्रत्यय नास्ति प्रयाव प्रमादो यस्यां क्रि
 यायाम् । तत्र दृष्टात् अश्वायिव तिष्ठते वाजिशान्नाग्रामवस्थितायाश्चाय यथा प्रत्य
 रुमप्रमादिन घास यरुति तद्वत् । पुनः किं कुर्वत राय पोषिण धनस्य पुष्ट्या द
 क्षिणालक्षणेन र्पा अग्नेन च समदत्त रुर्ष कुर्वत्त वामुत्साहयत्त इत्यर्थ ॥ ७५ ॥

नाभा पृथिव्या समिधन्निःश्रमौ रायस्पोषाय वरुते र्वामहे ।

इरुमद् वृष्टुक्च यत्र जेतारमग्नि पृतनासु सासहिम् ॥ ७६ ॥

एषा ह नाभि पृथिव्यै यत्रैव एतत्समिधत् इति [६ ६ ३ १] श्रुतेः पृथिव्या
 नाभा नाभौ विभक्तोऽकार् पृथिवीरूपाया उखाया मध्ये समिधानि दीप्यमाने अग्नौ
 आद्वयनीयाद्ये अग्निं तदभिमानिन देव वर र्वामहे आक्षयाम किमर्थं वरुते
 राय पोषाय प्रौढात्र धनपोषणाय । कीदृशमग्निम् इरुमदम् इरया अग्नेन माग्वति
 तृप्यति तृप्यतीति इरुमदस्तम् उग्रमपश्येत्यादिना [पा० ३ ३ ३०] खशि निपात ।
 वृष्टुक्च वृष्टि मरुति उन्त्यानि शस्त्राणि यस्य तम् । यत्र यज्ञनीचम् । पृ-
 तनासु सप्त्येपु जेतार जयशीलम् । सासहि सहुतेऽभिववतीति सासहिस्त सो-
 षारमस्मरूणांमभिभ्रितारम् । अग्नावित्याहवनीयविषयोऽग्निशब्द जेतारमग्नि-
 मित्यधिष्ठात्रग्निविषयः ॥ ७६ ॥

याः सेनां अभीचरीराच्याधिनीहृगणा उत ।

ये स्तेना ये च तस्करास्तोस्तींश्चोऽपिदधाम्यास्त्रिं ॥७७॥

पठनुद्रुमः । याः काञ्चित्परकीयाः सेनाः अभीचरीरभीचर्यः अभियागिन्यः अ-
स्मदानिमुत्पेनागमनशीलाः अभियन्ति ता अभीचर्यः इषनशजिसर्तिभ्यः धरञ्चिति
[या ३ २ १६३] धरप् रूस्वस्य पितोति [पा ६ १.७१] तुक् टिट्टाणाञ्ज्यसति-
त्यादिना [पा ४ १ १५] डीप् । उतशब्दोऽप्यर्थे उतापि च याः सेनाः अत्र्याधि-
नीं आ समताद्विध्यन्ति ताः सर्वतोऽस्मांस्ताडयत्यः । उगणाः उदूर्गागणाः पृषो-
द्गादिपाठान्मध्यमप्रदलोपः उच्यतायुधगणोपेताः वडुस्तोमा इत्यर्थः । ये च स्ते-
नाः गुप्तचराः ये च तस्कराः प्रकटचोराः तस्करस्तत्करोति पत्यापकमिनि निह-
ताः [निहृ ३ १४] । हे शो तान्यूवीतान् सेनादीन् ते तव आस्ये मुत्ते अपि-
दधामि प्रक्षिप्रामि भक्षणाय दुष्टान्सर्वान्भक्षयित्यर्थः ॥७७॥

दृष्टीभ्यां मन्निम्लान्मन्निस्तस्कराः ॥७८॥ उत ।

रुनुभ्यां स्तेनान्मन्निप्रस्तोस्त्रं प्साद् सुप्सादितान् ॥७८॥

गुप्ता प्रकटाश्चेति द्विविधाश्चोराः प्रकटा अपि पुनर्द्विविधाः अरण्ये मार्गे च
प्ररुत्य प्रत्यरुमेव पलायमानाः प्रकटाः ततोऽप्यतिप्रकटा निर्भया श्रमिषेवागत्य
वन्दीकाराः ते अत्र मन्निम्लुच उच्यन्ते मलं पायाधिवर्षमिषामस्तीति मलिनाः त-
वायिधा भूया श्लोचन्ति जने धने वा अदृश्या भवतीति मलिम्लुचः (31.) । दत्तपङ्क-
मध्ये पाभ्यां तीन्तादत्ताभ्यां क्रमुकादिकं भक्षयते ते दंष्ट्रे रक्तसीसंघे । ततः पुरो-
वर्तिनो अर्द्धिर्दृश्यमाना दत्ता शम्भ्याः शम्भावर्तिमाश्रिता शम्भ्याः । दत्तलीने तु
रुनु । दृष्टाभ्यां मन्निम्लुन्व्योऽयिवा शम्भ्येस्तास्करानपि पीडयिवा रुनुभ्यां स्तेना-
न्वोऽयिवा हे भगवः भगवन्मद्वैद्यैर्युक्ता पृष्ठानीय तान्सर्वान्यूवीतान्मुत्सादितान्
मुद्गुत्सादितान्भक्षितान् पुनर्जीविनरक्षिता यथा भवन्ति तथा प्साद् भक्षय । मु-
त्सादितान्पेतान्भक्षयति वा ॥७८॥

ये जगपु मन्निम्लंश्च स्तेनास्तस्करा धने ।

ये वनेषुषयायदस्तोस्तीं दधामि शम्भयोः ॥७९॥

जनेषु ग्रामप्रतिषु ये मल्लिभ्लुच (31) प्रोक्ता वन्दोमारा ये च वने स्तिना
स स्तिना आन्नसेरमुक् [पा० ७ १ ५०] गुणचोरा तस्वरा प्रमठचोरा ये च क
क्षेषु नदीपर्वतगच्छनेषु अघायव परेषा पायाभिलाषुका हे अग्रे तान् चतुर्वि
धान् ते तत्र जन्मयो दृष्टयोर्दधानि स्वापरामि भक्षणपित्यर्थ । अथ परस्मैहृत्ति
ते अघायत्र हृन्दसि परेशारामिति वक्तव्यमिति अघशब्दात्त्वयच वगच्छन्दसीति
[पा० ३ २ १७०] उपत्यय ॥ ७१ ॥

योऽग्रस्मभ्यमरातीराद्यश्च नो द्वेषते जन ।

निन्दान्गोऽग्रस्मान्विप्साच्च सर्वं त भस्मसा (32) उरुरु ॥ ८० ॥

पूर्व चोरभेदा दर्शिता इदानीं शत्रुभेदा उच्यते ते चतुर्विधा अरातया द्वेषि
णो निन्दसा निघासत्रश्चेति तत्र दातव्यत्वेन प्राप्त धन यो न ददाति साऽराति
कारिविघात यः करोति सो द्वेषी वागदौर्न्यमात्र यः करोति स निन्दकः कृतु
कामश्चतुर्य तानाग्नये समर्पयति । यो नरः अस्मभ्यमस्मदर्थे अरातीयात् अरातीयति
अरातिरिवाचरति अरातिवमिहति आचारे रूहाया वा वगच्छत्यत्र । यश्च जना
नोऽस्मान्द्वेषते कारिनाशेनाप्रीतिमुत्पादयति द्विष अप्रीतो वडुल हृन्दसीति [पा०
२ ४ ७३] शपो लुगभाव । योऽप्यन्योऽस्मान्निन्दात् निन्दति वाचा ट प ददा
ति । यश्चापरोऽस्मान्विप्सात् पिप्साति दम्भितुमिहति जिघासति दम्भे सनतस्य
दम्भ इच्छेति [पा० ७ ४ ५६] अभ्यासलोप इकारश्च । इतश्च लाप परस्मैपदेधिति
[पा० ३ ४ १७] इकारलोपः लेटोऽडाटाविति [पा० ३ ४ १४] आटागमोऽराती
पादित्यादिषु त्रिषापि । हे अग्रे त सर्वं जन चतुर्विध भस्मसा उरुरु चूर्णोऽरुरु च
त्रिवा भक्षपित्यर्थ भस्मसाशब्दो उज्जतो निपात चर्षणान्यशब्दानुकरणावाची
॥ ८० ॥

सषशित मे व्रद्ध सषशित वीरं वल्गम् ।

सषशित क्षत्र ज्ञिलु यस्यादमस्मि पुरोहित ॥ ८१ ॥

का० [१६ ४ ४१ ४२] उपोत्तमा क्षत्रियस्येहनुत्तमा पुरोहितस्य । क्षत्रियपत्र
मानस्य द्वादशी सशितमित्येतामिह्या दयाति पुरोहितपत्रमानस्यान्यामुदेषामित्ये-

नामिहमा ददाति एकादश नित्या सर्वासानुचामते स्वाहाकार्येति सूत्रार्थः ॥
 म मदीय ब्रह्म ब्राह्मण्य सगित सम्यक् तीक्ष्णिकृत शास्त्रोपमार्गवर्ति कृतनि-
 त्यर्थं शो तनृक्तृषो तात । धीर्यमिन्द्रियशक्तिः बल शरीरशक्ति तदुभयं सं-
 गिन स्वकार्यजनम कृतम् । तथा यस्य क्षत्रस्याहं पुरोहितोऽस्मि भवामि तन्म-
 दीय क्षत्र क्षत्रज्ञात क्षिप्रु जयनशीलं यथा भवति तथा संशितं तीव्रं कृतम् ॥८१॥

उदेषां ब्रह्मं अतिरमुद्वेचोऽग्रयो बलंम् ।

क्षिप्रामि ब्रह्मणा मित्रानुव्रंयामि स्वोऽग्र्यरुम् ॥८२॥

एषां स्वकीयानां राजब्राह्मणादीनां मध्ये एकैकस्य ब्रह्म भुञ्जी उदतिरमुत्कर्षे-
 ण वर्धितवानास्मि तिरतिर्व्यर्थं लौकिकोक्तिरियं लोके हि योऽन्यस्मादुत्कृष्टो
 भवति जना एव वदति अथ स्वकृस्तमुपरि कृतवानिति । वर्चः कास्ति' तामप्यु-
 दतिरम् अयो अयि च बल शरीरशक्तिमुदतिरम् । ब्रह्मणा मत्रसामर्थ्येन अमि-
 त्रान् शत्रून्क्षिप्रामि क्षीणान्बरोमि । स्वान् स्वकीयान्पुरुषान्पुत्रपौत्रादीनरुमुत्र-
 यामि उत्कर्षं प्राययामि ॥ एव त्रयोदश समिन्मन्त्रा उक्ताः ॥८२॥

अत्रपतेऽन्नस्य नो देक्षानमीवस्य शुष्मिणाः ।

प्र प्र दातारं तारिष् उन्नं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥८३॥

इति मायन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकादशोऽध्यायः ॥११॥

का० [१६ ६ ८] न्यत्र्य समिधं व्रते प्रते-प्रत्तेऽन्नपतऽस्त्याधानम् । अर्धयुष्णा
 अत्रपयसि दत्ते तत्र समिधमभ्यस्य दीक्षितऽउत्वेऽग्नावाद्धान् प्रते इति वीक्षा
 प्रतिव्रत समिदापानप्राप्तव्या इति सूत्रार्थः ॥ अतोप्यो उपरिटादृस्ती अटर्पात्रिया-
 दा चतुर्थो द्वादशार्णाः । हे अन्नपते अन्नस्य पालक ग्रो नोऽस्मभ्यमन्नस्य देहि
 कर्मणि पठौ अन्न प्रयह पदात्रस्य स्वमश देहि । कीदृशस्यान्नस्य अन्नमीवस्य ना-
 स्ति अर्मात्रा व्यापिर्णेन तदनमीवम् तस्य । शुष्मिणाः शुष्मिति [निघ० २ ६]
 चलनाम शुष्म चलन विद्यते पस्मात्तत् शुष्मि तस्य । रोमनाशकं चलहेत्वन्न प्र-
 ग्हेत्यर्थः । किं च दातारं प्रतारिष्यः अन्नस्य दातारं प्रकर्षेण वर्धय प्रसमुपोदः पा-

दपूरणाऽइति [पा० ८ १ ६] पादपूर्त्यै प्रोपसर्गस्य द्विवम् अतिशयार्थं चोपसर्गा
 भ्यास अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यतऽइति याकौत्ते [निरु० १० ४२] । तू स्रवन
 तरणायो लेटो मध्यमैकवचन सिञ्च्यङ्गुल लेटोति [पा० ३ १ ३४] सिप्रत्यय
 आर्धधातुकस्तीद् [पा० ७ २ ३५] हान्दसी धातोर्वद्धि लेटोऽडाटाविति [पा०
 ३ ४ १४] अडागम इतत्र लोप इति [पा० ३ ४ १७] लेट इकारलोपे रुव्वि
 सर्गो तारिप इति द्वयम् । किं च नोऽस्माक द्विपदे मनुष्ये पुत्रादो चतुष्पदे ग
 वादौ च ऊर्जमत्र धेहि धार्य यद्वा द्वो पादो यस्य स द्विपात्तस्मै द्विपदे चत्वार.
 पादा यस्य स चतुष्पात् तस्मै पाद पत् [पा० ६ ४ १३०] पादस्य लोपोऽहस्त्या-
 दिभ्य इति [पा० ५ ४ १३८] अतलोपि पदादिश द्विपदे मनुष्याश्च चतुष्पदे गवा
 द्ये अत्र धेहि देहि जाताविकवचनम् सर्वेभ्यो नरपशुभ्योऽत्र देहीत्यर्थ ॥ ८३ ॥

श्रीमन्महोपरकृते वेददीपे मनोरुरे । उखादिसमिदाध्वतोऽध्वाय द्वादशा

ऽगमत् ॥ ११ ॥

अथ काण्वशाखाया पाठविशेषः ॥

I ॥ १ [धियः] ॥ १ ॥ २ [स्वर्गेर्धाय] ॥ २ ॥ ३-११ ॥ ३-११ ॥ ॥

II ॥ १२ २५ ॥ १ १४ ॥ २६ [भित्तारं भं] ॥ १५ ॥ २७ ॥ १६ ॥ २७ ॥ ॥

III ॥ २८ ३७ ॥ १-१० ॥ ३७ ॥ ॥

IV ॥ ३८ ॥ १ ॥ ३९ [वर्षलस्तु] ॥ २ ॥ ४०-४५ ॥ ३ ८ ॥ ४६ प्रितुं —

[भ्रस्पत्वा] - पुरा ॥ १ ॥ ४६ वृषाग्नि — वीतर्ये । ४७ a b ॥ १० ॥ ४७ c

॥ ११ ॥ ४८ ॥ १२ ॥ ४९ ॥ १३ ॥ ५० ॥ ॥

V ॥ ५० ५७ a ॥ १ ८ ॥ ५७ b ५८ ॥ १ ॥ ५९ ॥ १० ॥ ६० ॥ ११ ॥ ६१ ॥ ॥

VI ॥ ६१ a ॥ १ ॥ ६१ b f ॥ २ ॥ ६२ ॥ ३ ॥ ६३ ॥ ४ ॥ ६४ ६५

॥ ५ ॥ ६६ ॥ ॥

VII ॥ ६६-७८ ॥ १-१३ ॥ ७९ ॥ १४ ॥ ८०-८२ ॥ १५-१७ ॥ ८३ । वि

द्यर्भणो स्वाहो ॥ १८ ॥ १२ ४४ [पुनस्वादित्या — कामाः स्वाहो]
॥ ११ ॥ ८५ ॥ ॥ सतानुवाकेषु पञ्चाशीतिः ॥ ॥

इति काण्वीयायां वात्रसनियसंक्षितायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१ दृशानो ह्यम उर्या व्यर्गोर्दुर्नर्पिमायुः त्रिये रुचानः ।

अग्निर्मुतोऽग्रभवद्योभिर्पिदेन गौरान्नयत्सुरिताः ॥ १ ॥

एकादशाध्याये (१) उजासम्भरणादिमत्वा उजाः द्वादशोऽध्यायऽउजाधारणादि-
मत्वा उच्यते । तत्र का* [१६ ५ १] यज्ञमानः कपेठे ह्यनं प्रतिमुञ्चते परिमण्ड-
न्मनेकविंशतिपिण्डं कृत्वाग्निनानिष्कृतं लोमसु शुक्लकृषेपु शणासूत्रे त्रिवृत्योत्तमुप-
रिनाभि वक्षिष्यण्डं दृशानो ह्यम इति । समिदाधानान्ते ऐशान्यां तिष्ठन्वज्रमानो
यांयायां ह्यम स्वर्णानिर्नितं पलकाकारमाभरणाविशेषं वध्नाति । कीदृशं वर्तुलम्
एकविंशतिः पिण्डा यत्र । शणाकदलनुल्याः स्वत्रपाद्वर्द्धिता उक्तसविन्द्वः पि-
ण्डा उच्यन्ते । कृत्वाग्निनखण्डे श्वेतकृत्तरोमस्त्वानि स्यूतम् त्रिगुणाशणासूत्रे प्रोतम्
नाभेर्द्वर्धं वर्तमानम् पिण्डा वक्षिर्भवन्ति तथा धार्यमिति सूत्रार्थः ॥ ह्यमदेवत्या
त्रिदृषु वत्सप्रीदृष्टा आदित्याध्यासिन ह्यमः स्यूयते । ह्यम आभरणाविशेषः उर्या
मरुत्या दीत्या अग्रीत् विष्णोतते गुत गीतने व्यत्ययेन शपि लुप्ते वृद्धौ लडि
वृषन् । कीदृशो ह्यमः दृशानो दृश्यमानः शानचि शपो लुक् प्रत्यक्षमुपलभ्य-
मानः । त्रिये शनेभ्यः त्रियं दातुम् । उर्मर्षं उर्मर्षणामनवखण्डितं केनाप्यतिरस्कार्य
या आयुः शीघ्रन रुचानं रोचतइति रुचानो वाञ्छन् रोचतेः शानचि वडलं
इन्द्रसीति [पा* २ ४ ७३] शपो लुक् । सोऽधमग्निर्वयोभिर्त्रैः पशुपुरोडाशप्रभृ-
तिभिर्मुतोऽभरणाभ्यां अभवन् । पशुस्मत्कारणात् गौर्युलोक्त्यासी दिवशण ए-
नमग्निमशनयत् शानितवती । कीदृशी गौः सुरिताः शोभनं रेतोऽग्निश्च यस्याः
मा तस्मादमुतये युतम् ॥ १ ॥

नततोऽपाना सर्मनसा विवृषे धार्येते शिशुमेका समीची ।

ग्यावात्तानी ह्यनोऽग्रत्तर्धिर्निति देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाः ॥ २ ॥

का° [१६.५ ३.] परिमण्डलाभ्यामिण्डुभ्यामुखां परिगृह्णाति नक्तोपासिति ।
वर्तुनाभ्यामुपाधारणसाधनद्वयाभ्यामिण्डुभ्यामुखां गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदे-
वत्या त्रिदृक्कुत्सदृष्टा अर्थमुपायग्रहणे विनियुक्तम् । नक्तोपासा नक्तं च उपाश्च
नक्तोपसौ विभक्तेराकारः सखिनायां दीर्घः नक्तं रात्रिः उपा अरुः नक्तोपसौ रा-
त्रिदिवसो एकमग्निं धाययेति पाययेते सायंप्रातरग्निहोत्रादिकर्मभिः तर्पयेत् इत्य-
र्थः । तत्र लुप्तोपमानम् जिशुं वाल मातापितराविव । घट् पाने हेतुमिति चेति
[पा° ३ १ ३६] णिच् अदिच उपदेशेऽशित्तीति [पा° ६ १ ४५] आकारे अतिहो-
त्यादिना [पा° ७ ३ ३६] पुक् । कीदृश्यो नक्तोपसो (२) समनसा समनसो स
मानं मनो ययोस्ति एकमनस्के परमैकमत्ययुक्तेऽ इत्यर्थः । विद्वेषे विलक्षणां वृषं
ययोस्ति विद्वेषे कृष्ण रात्रिः शुक्लारुः । समीची सम्यग्घनस्ते समीच्यो सम्यग्-
घने समन्विते संमिद्रे वा पूर्वसवर्णो विभक्तेः । ये इत्यन्भूते रात्र्यरुनी ताभ्या-
मिण्डुद्वयाभ्यामुखां गृह्णातीति शेषः ॥ का° [१६ ५ ४.] कुरति ग्वावाक्षामिति ।
आरुवनीयोपरिस्वामुपानेवमिण्डुभ्यामादाय ग्वाविति पादेनासन्दी प्रति तां कृ-
रतीति सूत्रार्थः ॥ ग्वावाक्षामा ग्वाश्च क्षामा पृथिवी च ग्वावाक्षामा दिवो ग्वा-
वादिशः विभक्तेर्नोपिः ग्वावापृथिव्योर्त्सर्मध्ये अतरिक्षे च यो रुक्नः रोचमानो
ऽग्निर्विभाति प्रकाशते तं कुरामीति शेषः ॥ का° [१६ ५ ५] आरुवनीयस्य पुर-
स्तादुद्गात्रासन्दीवदासन्त्यां चतुरस्राद्याः शिखरवत्यामादधाति देवा अग्निमिति ।
आरुवनीयात्पूर्वदिशि भूमौ स्थापितायामासन्त्यामुखां निदधाति देवा इति पादेन
उद्गात्रासन्दीवदिति प्रादेशमात्रपाग्यामौडुम्ब्यामरत्निमात्राद्यां मुञ्जरुवा व्युत्प्रा-
मिति लभ्यते तथा चतुरस्राद्यां चतुरस्राणि चतुष्कोणानि अङ्गानीपोपलपादद्वया-
णि यस्यास्तस्यां सशिव्यायां चेति सूत्रार्थः ॥ देवाः दीव्यन्ति व्यवकुरतीति देवाः
प्राणा पत्रमानस्य एतमग्निं धारयन् अधारयन् अडभाव आर्पः । कीदृशा देवाः द्र-
विणोदाः यागद्वारेण द्रविणं धनवृषं फलं ददति प्रयहति ते । तमहं धार्यामी-
ति शेषः । अग्निं धारयन्द्रविणोदा इत्याहु प्राणा वै देवा द्रविणोदा इति तैत्ति-
रीयश्रुतेर्देवशब्देन प्राणा उच्यन्ते ॥२॥

विद्यां वृषाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासादीद्द्रं द्विपदु चतुष्यदे ।

त्रि नार्केनच्यत्सत्रिता वरुपयोऽनु प्रयाणेनुपसो विराजति ॥३॥

का* [१६ ५ ६] शिखयाश प्रतिमुञ्चते पडुग्याम विद्या वृषाणीति । उन् ऊर्ध्वं यम्यते नियम्यते यैस्ते उद्यामा रज्जव पडुग्यामा रज्जव ऊर्ध्वार्कपणकृतत्रौ यस्ये-
दशमासन्दीत्य शिखयाश यजनान कण्ठे वगातीति सूत्रार्थः ॥ सवितृदेवत्या ज-
गती श्यावाद्यदृष्टा । कवि विद्वान्क्रातदर्शन । वरुप* श्रेष्ठः सविता सर्वस्य
प्रसविता सूर्यः विद्या विश्वानि सर्वाणि वृषाणि प्रतिमुञ्चते द्रव्येषु प्रतिव्रजाति
रात्रितमोऽपकृत्य वृषाणि प्रकाशयतीत्यर्थः । यच्च द्विपदे चतुस्पदे द्विपाद्यद्यतु
प्याद्यो मनुष्यपद्यादिभ्यो भद्र कल्याण स्वस्वव्यवहारप्रकाशनवृष श्रेयः प्राप्ता-
वीत् प्रसौति प्रेरयति । यच्च नाम स्वर्गं व्यच्यत् विख्याति प्रकाशयति अस्यति
वतिख्यातिभ्योऽङ् इति [पा* ३ १ ५२] चेरङ् । यच्च उपसः उप-कालस्य प्रयाणं
गमनमनु पद्यात् उप काले व्यतीति सति विराजति विशेषेण दीप्यते । उपा
सवितु पुरोगामिनीति सवितुः स्तुतिः । ईदृशः सविता शिवं प्रतिमुञ्चयित्ति
शेषः ॥३॥

सुपर्णीऽति गृह्णामास्त्रिवृत्ते शिरो गायत्र चक्षुर्वृहद्वयत्तरे पत्नी ।

स्तोमं आत्मा हृन्दाभ्यद्राणि पञ्चैषि नाम ।

सामं ते तनूर्वामदेव्यं यज्ञायश्चिरं पुरु पिप्यसां शपात् ।

सुपर्णीऽति गृह्णामान्दिवं गहृ स्व पत् ॥४॥

का* [१६ ५ ७] सशिखं प्राचं प्रगृह्णाति सुपर्णीऽसीति पिण्डवत् । शिखस-
हितमुद्याग्निं प्राचामूर्ध्वं धारयति पिण्डवदित्यूर्ध्व्याहुः अग्निनोऽप्याग्निभिमन्त्रणम-
प्युक्तं केशिदिति सूत्रार्थः ॥ गृह्णामदेवत्या विपकृती चतुरवसाना कृतिः । हे अ-
ग्ने त्वं सुपर्णा शोभनं पर्णा पतनं यस्य स पक्षिद्वयोऽति पक्ष्याकारेण चित्तव्यात्
तत्र दृष्टत् गृह्णामान्गृहो यथा पक्षिराजस्तदनु । तस्यावयवा कथ्यन्ते त्रिवृत्ते
तत्र शिरः त्रिवृत्स्तोमस्तत्र शिरःस्थानीयः । गायत्रं चक्षुः यद्वायत्राण्यं सामं त-
त्तत्र चक्षुः नेत्रस्थानीयम् । वृहद्वयत्तरे पत्नी वृहद्वयत्तराख्ये सामनी तव पत्न-
स्थानीये । स्तोमं आत्मा पञ्चदश स्तोमस्तत्रात्मा अन्नं कर्पास्थानीयः । हृन्दांसि

अङ्गानि गायत्र्यादीनि एरत्रिंशतिहन्दांसि तत्र हृदयाद्यङ्गत्वानीयानि । पञ्चोपि नाम इपि द्वैत्यादीनि यञ्जूपि तत्र नामत्वानीयानि । वानदेव्यं साम मे तत्र तन् गृह्णीतानीयम् । यज्ञाग्निसाख्यं साम तत्र पुङ्ं पुहृत्त्वानीयम् । विषया शफा ह्योत्रादिविषयस्थिता अग्रपस्तव शफा पुरत्वानीया । हे अग्रे एवम्भूतस्य पतो गृह्णामान् गृह्ण-इव सुपर्णा पक्षिरयोऽपि अतो दिवमाकाश प्रति गह तत्रापि स्य पत स्य स्वर्गलोक प्राप्नुहि ॥४॥

- a. विष्तोः क्रमोऽपि सपन्नदा गोपत्र हन्द् आरोह् पृथिवीमनु विक्रमस्व ।
 b. विष्तोः क्रमोऽस्यभिमातिहा त्रैष्टुभं हन्द् आरोह् अतरिंक्षमनु विक्रमस्व ।
 c. विष्तोः क्रमोऽस्यरातीयतो कृता ज्ञागत हन्द् आरोह् दिवमनु विक्रमस्व ।
 d. विष्तोः क्रमोऽसि शत्रूयतो कृतानुष्टुभं हन्द् आरोह् दिशोऽनु विक्रमस्व

॥५॥

का० [१६-५ ११] विष्णुक्रमान्क्रमते विष्णोरिति प्रतिमन्त्रमनुद्रुणां च तस्मिन्-
 स्तस्मिन् (३) । विष्णुक्रमसंज्ञान्पादन्यासान्क्रमेति तस्मिन्नास्मिन्क्रमयो (४) उख-
 स्वग्रिद्वर्धं ग्रहणा (५) कार्यमिति सूत्रार्थः ॥ चत्वारि यञ्जुष्युष्याग्निदिवयानि ऋग्वृ-
 हृतीहृन्दस्त्वानि त्रीणि चतुर्वं प्राज्ञापत्या वृहती । विष्णुशब्देनाग्निरुच्यते स षः
 स विष्णुर्वः सः स य स षोऽयमेव स षोऽयमग्निरुखायामिति धृतिः [६०२
 ११] । हे प्रथम पादन्यास त्व विष्तोः यज्ञस्याग्रेः क्रमोऽपि सपन्नदा सपन्नान्
 शत्रून् कृतीति शत्रुघानरुच्य अतो गायत्रं हन्द् आरोह् अनुग्राहकत्वेन स्वीकुरु
 ततः पृथिवीमनु विक्रमस्व भूदेवतादयमिमं प्रदेशं विशेषेण प्राप्नुहि । एवमुत्तरे-
 ष्वपि नक्षत्रेषु दोष्यम् । हे द्वितीय पादन्यास त्व विष्तोः क्रमोऽपि अभिमातिहा
 अभिमातिपातरु पाप्मा वा त कृतीति त्रैष्टुभं हन्द् स्वीकुरु अतरिंक्षं प्रदेशं
 व्याप्नुहि । हे तृतीय पादन्यास विष्तोः क्रमोऽपि अरातीयतो कृता रातिर्दामं न
 रातिरातिर्दामाभावत्तमात्मन इहृतीत्यरानीयन् तस्य कृता विनाशक ज्ञागतं
 हन्द् आरोह् दिवं गुणोऽक्रमनु विक्रमस्व गुलोक व्याप्नुहि । हे चतुर्वं पादन्यास
 त्वं विष्तोः क्रमोऽपि शत्रूयतो कृता शत्रुवं कृतवमिहति शत्रूपति शत्रूपनीति

शत्रूयन् वज्रताहतृप्रत्यय उभयत्र तस्य दत्ता आनुद्भुम इन्द आरोह । अत्र च-
तुर्घपि पादव्यासेषु यत्रानाग आत्मान त्रिजुवेन भावयेत् चतुर्णी प्रक्रमाणा प्रदे-
शान्पृथिव्यादिर्नोक्तृपवेन भावयेत् ॥ का० [१६ ५ १३] दिशो वीक्षते दिशोऽनु-
विक्रमस्त्विति । सर्वा दिश पश्यतीत्यर्थ ॥ यत्ररुहितम् । हे अग्ने त दिशोऽनु वि-
क्रमस्य प्राच्यादिदिशो व्याप्रदि ॥५॥

अरन्दुग्नि स्तनयन्नित्र गौ क्षामा रेरिद्वीहृषं समजन् ।

सुगो ब्रह्मन्तो वि स्तोनिन्दोऽग्र्यदा रोदसी भानुना नात्यत ॥६॥

का० [१६ ५ १४] पिपडत्रत्रागुदक्ष प्रगृह्णात्यरन्दुग्निरिति । ऊर्ध्वत्राङ्गं प्रागूर्ध्व-
मग्निं गृह्णातीति सूत्रार्थ ॥ अग्निदेवत्या त्रिद्रुव्वत्सप्रोदृढा । अग्निररन्दत् इन्दति
लुङ्ङिदृढ [पा० ३ ४ ६] ऋन्दति त्रिस्पूर्णाति । कीदृशं गौरिव स्तनयन् घोश
द्वेनात्र पर्नन्य उक्तः गौरिर्नैष सूत्र स्तनयन्गर्गयन् शब्द कुर्वाणा स्तन गद् देव
शब्दे चुरादिरदत्त । मेघमापर्णमाद् क्षामा रेरिद्वत् सुषा मुनुगिति [पा० ७ १
३१] त्रिभानिनोप क्षामिति पृथिवीनामसु [निघ० १ १ (६)] पठित क्षामा पृथि-
वी रेरिद्वत् निद आस्त्रादने यदलुगतास्तृप्रत्यय रेपाश्चान्दस अत्यन्त लेगीति
नेलिद्वत् नाभ्यस्तास्तुरिति [पा० ७ १ ७८] नुमभात्र भूमिमति आस्त्रादयन्व्यानु-
वन् यथा मेघा ब्रह्मनात्र गहनत्यर्थं भूमि लेडि । वीहृष समजन् स्वकीयद्वा-
लासमृहेन आपर्णीर्जापुत्रन् । अन्यदप्युच्यते हि यस्मात् ब्रह्मान उत्पद्यमान (७)
सन् सद्य तदानीमेव इद दौषद्य सन् व्यग्यत् विज्याति अतर्भृत्तणिजतो शेष-
श्रुत्या तया व्याख्यानव्यात् त्रिप्यापयति इद सर्वं त्रिपि प्रकाशयति । अन्यस्य
पौंगग्नि रोदसी ग्यात्रापृथिव्यो अतर्भये भानुना रग्निना स्वयमाभाति समस्ता-
त्रनाशति यथा पर्नन्यो भानुना त्रिगुदूपेण ग्यात्रापृथिव्योर्तर्भाति एवमग्नि पर्ज-
न्यवत्स्त्विति । ईम् निपात पादप्रसो ॥६॥

द्योऽभ्यावर्तिर्भि मा निर्वर्तस्वायुषा धर्षसा प्रजया धनेन ।

सुन्या मेधया रूया पौषेण ॥७॥

का० [१६ ५ १५] अत्रदृत्त्योऽभ्यावर्तिर्भिति । ऋन्नुद्वेन चतुर्गारुग्याग्नि-

मात्मसमीपमानयतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्योर्ध्ववृहती द्वादशार्णात्रिपादा । अभि
 अभिमुखिनावर्तितुं शीलमस्यास्तीत्यभ्यावर्ती तत्सम्बोधनम् अस्मद्भिमुत्सागमन-
 शीलं आयुरादिभिः सह मा मामभि मां प्रति निवर्तस्व जीप्रनागह आयुषा जी-
 वनेन वर्षसा व्रक्षवर्षसेन प्रजया पुत्रादिक्रया धनेन वसुना सन्या रष्टलाभिन
 मेधया धारणावत्या बुद्ध्या रथ्या सुवर्णालकारै पोषेण आयुरादीना पुथ्या ॥७॥

अग्नेऽअद्भिर जन्ते ते सत्त्वावृतं सहस्रं तज्ज्यावृतं ।

अथा पोषस्य पोषेण पुनर्नो नष्टमाकृषिं पुनर्नो रयिमाकृषिं ॥८॥

अग्नेरी महावृहती एक पादो द्वादशार्णत्रवारोऽष्टार्णा । हे अद्भिर अद्भि
 नां रसभूत अद्भिसोऽष्टवयुक्त हे अग्ने ते तव जतमावृतं सतु शतमप्याका आवृ-
 त्तिशततः सतु । तथा ते तव सहस्रमपावृतं सतु सहस्रमप्याका उपावृत्तिश
 त्तयः सतु स्वस्यैवावर्तनमावृत्तं तत्समीपवर्तिना पुरुपाणां द्रव्यत्रिणेषाणां चा-
 वर्तनमपावृत्ति अस्मासु म्नेहातिशयेन तमपि पुनः पुनरावर्तस्व वदीया पुरुषा
 स्वदीयानि च द्रव्याणि पुनःपुनरावर्तन्तामित्यर्थः । अत्रत्यत्रयमर्थार्थम् निपातस्य
 चति [पा० ६३ १३६] संहितायां दीर्घ अवापि जतसहस्रसप्यानामावृत्युपावृ-
 त्तिशतानां य पोष समृद्धिस्तस्यापि पोषस्यान्य पोषोऽभ्युत्तलक्षादिसंख्याकाभि-
 वृद्धिस्तादृशेन पोषेण नोऽस्मदीयं नष्ट धन पुनर्मयोऽपि आकृषि आवृत्तं कुरु
 आगमय पुनः भूयोऽपि नोऽस्मदीयं पूर्वमसम्पादितं धनमाकृषि (४) सर्वत स
 म्पादितं कुरु करोतिर्गतिर्कुर्यात् शुश्रूषुःकृत्वम्भ्यश्चन्दसीति [पा० ६४ १०२] हेर्धिः
 व्यत्यये शश्रोलुक ॥८॥

पुनर्वृत्ती निवर्तस्व पुनरग्रं रूपायुषा । पुनर्न पाक्ष्वाहंसः ॥९॥

अग्नेष्वो द्वे गायत्री । हे अग्ने त्वमृत्नी क्षीरादिरसेन सह निवर्तस्व पुनरत्रा-
 गह रूपा अग्नेन आयुषा जीवनेन च सह पुनरागह आगतस्त्व नोऽस्मान्युन कृ-
 तादहम् प्रापात्पाहि रक्ष ॥९॥

सह रथ्या निवर्तस्वामि पिन्वस्व धारया । विश्वस्या विश्वतस्परि ॥१०॥

हे अग्ने रथ्या धनेन सह निवर्तस्व किं च धारया जन्नधारया वृष्टिवृषया वि-
द्यत परि सर्वेषां नृणामन्यन्ततायादपानानुषारे पिन्वस्व सिद्ध पिन्वति सेच-
नार्य । कीदृशा धारया विद्यफ्या सा भक्तो विद्ये सायते भक्त्ये पीयतः ३-
ति विद्यफ्या तथा यद्वा विद्यफ्या सर्वज्ञोपभोग्यया धारया धनधारया सर्वतः
परि सर्वतोऽधिगतेर्ये । पूर्णमाणाया पिन्वस्व सिद्ध अनवाद्दिग्भनदनेन पुनः-पु-
नराप्यापस्वेत्यर्थः ॥ १० ॥

आ त्वाहार्पमत्तरं भूर्ध्रुवस्तिष्ठविचाचलि ।

विशस्या सर्वा वाञ्छतु मा तद्वाद्रमधिभ्रशत् ॥ ११ ॥

का* [१६ ५ १६] उपरिनाभि धारयन्ना त्वाहार्पमित्यभिमन्त्रयते । नाभेरुपर्युत्था-
मि धारयन्नाभिमन्त्रयतः ३ इति सूत्रार्थ ॥ अग्निधनुर्दुष्युवददा । हे अग्ने अहं त्वा-
माहार्पमात्तनानास्मि आर्द्रपूर्वस्य कृतेर्लाडि उत्तमैकवचनम् त्वं च अत्तरं भूः उ-
पामग्नेऽवास्तितोऽसि । अविचाचलिरत्यस्य चैलनरहितो ध्रुवः स्थिरः सन् तिष्ठ
विलतीति विचाचलिः पशुतादिन् । किं च सर्वा विशः प्रजाः त्वा त्वां वाञ्छतु
यद्वा सर्वा विश सर्वाण्यन्नानि त्वा वाञ्छतु अन्नानि तवोपतिष्ठतु अन्नं वै विश
इति श्रुते [६ ७ ३ ७] । इदं राष्ट्रं वत् ततः सकाशान्मा अधि भ्रशत् अयं जन्-
पदस्यत्तो मापद्यतु शून्यो मा भूत् अस्मिन्नात्ये स्थिया सर्वा प्रजाः पाहीत्यर्थः ।
यद्वा श्रीं राष्ट्रं मा तद्गीर्भ्रशदिति श्रुते [६ ७ ३ ७] श्री ततो मा भ्रशतु
अशु अश्रयतने पुषादित्वाग्नेरहं न माद्योगः इति [पा* ६ ४ ७४] अश्रमाव ॥ ११ ॥

उदृत्तम वरुण पाशमस्मद्वाधम वि मध्यमं श्रयाय ।

श्रया व्यनोदित्य व्रते तत्रानागतोऽश्रदितये स्याम ॥ १२ ॥

का* [१६ ५ १७] पाशाऽऽन्मुच्योदृत्तमिति । वृष्यपाशजिषयाशौ गलाह-
र्धमर्गिण निष्काशयतीति सूत्रार्थ ॥ वरुणदेवत्या त्रिदृप् शुन जेषददा । उदित्यु-
पसर्गोऽथ वि हृताप्रिय अयैत्यनेन मन्त्रयन्ते । हे वरुण उत्तममुत्तमाग्ने शिर-
सि स्वापित तदीर पाशमस्मन् अस्मत् सकाशात् उत अथय उक्तव्य विनाशय
अममममाग्ने पादपदेजे स्वापितं तत्पाशमप्रथय अथकृत्वास्मतो विनाशय म-

धनं मध्यमप्रदेशे स्थितं पाशं विध्रयय विहृदय अथ वधे मित्वापिचि ह्रस्वः लो-
टि मध्यमैकवचने वृषम् अत्रायेति संकृतायां दीर्घशब्दसः यद्वा अथ अत्रादिः लो-
टि मध्यमैकवचने ह्रस्वसि शायन्नपीति [पा० ३-१-८४] प्राप्रत्ययस्य शायन्नदिशे अ-
द्यपिति वृषम् । अथ पाशत्रयत्रिनाशानन्तरं ह्ये आदित्य अदितिपुत्र वरुणा अना-
गतः अनपराधा निष्पापास्तत्र व्रते कर्मणि वर्तमानाः सत्तो वयमदितये अदीन-
तायि स्याम अखण्डितत्राय योग्या भवेम । निपातस्य चेति [पा० ६-३-१३६] दीर्घः
अथा इत्यत्र ॥ १२ ॥

अथै वृहन्नृपसामूर्धोऽग्रस्यान्निर्गन्वात्तमसो ज्योतिपागात् ।

अग्निर्मानुना रुशता स्वङ्ग आ ज्ञातो विद्या सन्नान्यप्राः ॥ १३ ॥

का [१६-५-१७] पिण्डवत्प्राग्दक्षिणा प्रगृह्णात्यग्रे वृहन्निति । पूर्वमन्त्रेण पा-
शान्नुच्योर्धवाङ्गराग्निर्दो दिशं प्रत्युख्याग्निमूर्धं धारयतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या
त्रिदुषू त्रितदृष्टा । आदित्यात्मनाग्नेः स्तुतिः क्रियते । वृहन्नप्रभावान्महानयमग्नि-
रूपसामग्रे प्रातःकालानां मुखे उर्ध्वोऽग्रस्यात् उर्ध्वः स्थितः यद्वाग्निहोत्रादौ वो-
ध्यमान उत्तिष्ठति उर्ध्वोऽग्रस्यादित्यत्र प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरः इति [पा० ६-१-११५]
एङ् पदान्तादतीति [पा० ६-१-१०६] सूत्रप्राप्तसंध्यभावः । यच्च तमसो रात्रिलक्ष-
णाग्निर्गन्वात्निर्गतः सन् ज्योतिपादूर्लक्षणीन सह आ अगात् इरुगतः सोऽग्नि-
र्ज्ञात उत्पन्नमात्र एव विद्या विद्यानि सर्वाणि सन्नानि स्यान्तानि सर्वान् लोकाना
अप्राः स्वतेजसा सर्वत्र पूरितवान् प्रा पूरणे लङ् पुरुषव्यन्ययः इमे वै लोका
विद्या सन्नानीति धृतिः [६-७-३-१०] । कौदशः रुशता रुश किंसायाम् रुशती-
ति रुशन् तेन रुशता तमो किंसाता भानुना रश्मिना स्वङ्गः शोभनान्यङ्गानि य-
स्य शोभनशरीरः ॥ १३ ॥

a. कृष्णः श्रुचिपदसुरन्तरिक्षसदोता वेदिपदतिविहरोणसत् । नृपद्वरसद-
त्सर्वांसद्व्या गोत्रा संतज्ञा अद्रिज्ञा मृतम् । b. वृहन् ॥ १४ ॥

का [१६-५-१८] अवरुरति कृष्णः श्रुचिपदिति । उख्याग्निमवतारयति ॥ जग-
तो अग्निप्रोक्षणे इयमुक्ता यजुरन्ता । राजसूपप्रकरणे इयमतिज्ञागत्युक्ता इह तु ज-

गती अस्ते वृद्धदिति यत् तद्विनिरोगमाद् का* [१६ ५ ११] आसन्त्यां करोति
वृद्धदिति । वृद्धदिति यद्युषा उप्याग्निमासन्त्या स्वापयतीति सूत्रार्थ ॥ हेंस इति
मन्त्रस्तु व्याख्यात [१० २४] ॥ १४ ॥

सीद् त्व मातुरस्या उपस्ये विद्यान्वग्ने वयुनानि प्रिदान् ।

मेना तपसा मार्चिषाभिर्गोचीर्तरस्या७ शुरुज्योतिर्विर्भास्ति ॥ १५ ॥

का* [१६ ५ २०] उपतिष्ठते सीद् त्वमिति । आसन्दीनिग्रानानतरमुष्याग्निमुप
तिष्ठते ऋचा त्रैषोति सूत्रार्थ ॥ अग्निदेवत्या प्रिटुप् । हे अग्ने त्व मानु मातृस
माया अस्या उप्याग उपस्ये उत्सङ्गे सीद् उपविज । कीदृशस्य प्रिद्यानि वयुना-
नि सर्वान् ज्ञानोपायान्विद्वान् ज्ञानन् सर्वपदार्थतत्त्ववेदी सन्नित्यर्थ । किं च ए-
नामुषां तपसा सतापिन माभिर्गोची मा सतापय अर्चिषा ज्वालाया च माभिर्गो
चीर्मा दीपय तप कार्यमर्चि कारण कार्येण भूयास्तापो भवति कारणेन त्रीपत्
तद्भव मा पुर्नित्यर्थ अस्यानुषागाम्भक्तर्मध्ये शुरुज्योति निर्मलप्रकाश सन् वि
भास्ति प्रिषेपिणा दीप्यस्व ॥ १५ ॥

अतरग्ने रुचा त्वमुषाया सद्ने स्वे ।

तस्यास्त्र७ रसा तपन्नातवेद जिप्रो भव ॥ १६ ॥

अग्निदेवत्ये हे अनुदुभी । हे अग्ने त्वमुषाया अत. मये स्वे सद्ने स्वकीये
स्यानि रुचा दीत्या युक्ता सन् सीदिति शेष । किं च ज्ञान-ज्ञान प्रिन्दतीति ज्ञा-
तवेदा तस्य सम्प्रोयन हे ज्ञानवेद सर्वज्ञ ज्ञान वेदो ज्ञान यस्येति वा ज्ञानवि
ज्ञान तस्या उप्याग जिप्र कन्धाणाकारो ज्ञानो भव किं पुर्वन् रसा ज्योति-
या तपन्प्रतापन् सन् ॥ १६ ॥

जिप्रो भूया मरुमग्नेऽश्रयो सीद् जिप्रस्वम् ।

जिप्रा कृचा दिशः सर्मा स्व योर्निमिदासद् ॥ १७ ॥

हे अग्ने मरु मर्द्व जिप्र ज्ञानो भूया अयो अन्तर जिप्र सीद् सर्मात्मना
ज्ञान सनुप्रविश । सर्मा दिशः जिप्रा ज्ञाना कृचा इरास्पामुषायां स्व योनि

स्वकीय स्वानमासद् आसीद् आगत्योपविश हृन्दसि लुङ्लङ्लिठ इति [पा० ३
४ ६] लोड्ये लुङ् ॥१०॥

II द्विस्परिं प्रथम ज्ञेऽग्निस्मद्धितीं परिं ज्ञातवेदा ।

तृतीयमप्सु नृमणा अज्ञमिन्धान एन जर्ते स्वायी ॥१८॥

का० [१६ ५ ३१ ००] वात्सप्रेणा च दिवस्परीत्येकादशभिरनुवाकिनैके । दिव
स्परीत्येकादशर्चेन वात्सप्रेणाप्यमग्निमुपतिष्ठते एके आचार्या अनुवाजिन द्वादश
र्चेन वदन्तीति सूत्रार्थ ॥ अग्निदेवत्या द्वादश त्रिष्टुभो भलन्दनपुत्रवत्सप्रोदष्टा ।
अग्नि प्रथम दिव परि दिव सकाशात् ज्ञे ज्ञात प्राणा वै दिव प्राणाडु वा
ऽष्टप प्रथममनायतेति श्रुति [६ ७ ४ ३] । ज्ञातवेदा अग्नि द्वितीय द्वितीयवार
मस्मत्परि अस्मत् सकाशात् ब्रह्मणो ज्ञे ज्ञात यदेनमदो द्वितीय पुरुषविधो
ऽजनयदिति श्रुते [६ ७ ४ ३] स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्या चाग्निमसृजतेति च श्रुते
स पुरुषप्रिय इत्यर्थ । नृपु मनो यस्य स नृमणा पूर्वयदाचेति [पा० ८ १ ३ (७) ।
णान् नृमणा प्रजायति अज्ञमनुपक्षीणामग्निमप्सु जन्नेष्वन्नव्यवस्थित तृतीय तृ
तीयवारमनयत् यदेनमदस्तृतीयमद्योऽजनयत् । अथ यो ग्भीऽक्षरासीत्सोऽग्नि
रसृज्यत । प्रजायतिवै नृमणा अज्ञमोऽग्निरित्यादिश्रुतय [६ ७ ४ ३] । एव बहु
जन्माग्नि स्वायी शोभना आदिता धीर्बुद्धिर्यस्य स यज्ञमान एन बहुजन्मानमग्नि
मिन्धानो दीपयन् जर्ते जनयति धातोर्थात्तरे वृत्ति ॥ यदायमर्थ अग्नि प्रथम
दिव परि गुलोकस्योपरि ज्ञे सूर्यष्टपेणोत्पन्न । अस्मत्परि अस्मदीयमनुष्यलो
कस्योपरि ज्ञातवेदा द्वितीय ज्ञे प्रसिद्धवक्त्रिष्टपेण द्वितीय जन्म प्राप्तवान् । अप्सु
समुद्रे तृतीय ज्ञे वडवानलत्रयेण तृतीयवारमुत्पन्न । अज्ञम त्रिष्यपि जन्मसु नृ
मणा नृपु मनो यस्य यज्ञमानिषनुयक्रुद्बुद्धियुक्त एनमीदृशमग्निमिन्धान पुरोडा
शादिना दीपयन् स्वायी स्वायत्तचित्तो यज्ञमानो जर्ते जीर्यते जरापर्यन्त परिचर-
तीत्यर्थ ॥१८॥

विद्वा तेऽग्ने त्रिधा त्रयाणि विद्वा ते धाम विभृता पुरुत्रा ।

विद्वा ते नाम परम गुहा यद्विद्वा तमुत्स पतं आजगन्ध ॥१६॥

हे अग्ने यानि पूर्वस्मिन्मले दिवस्वरीत्यादिना त्रेधा स्ववृषाण्युक्तानि आदि-
 त्वाग्निप्रवृत्तान्स्ववृषाणि तानि त्रयाणि त्रिसप्तत्याकाणि ते तव सन्ध्यानि वृषा-
 णि वयं त्रिन्न ज्ञानीन (10) जयोऽतस्तित् उति [पा० ६ ३ १३५] संहितायां
 दोषं विद्वा लढो वेति [पा० ३ ४ ८३] मतो मादेश । यदा त्रेधा त्रिभक्तानि त्र
 याणि त्रीणि ते तत्र वृषाणि अग्नित्रायुमूर्त्त्यानि वयं त्रिन्न । किं च ते तत्र स
 न्ध्यानि पुरुषा वदुषु प्रदेशेषु मार्दपत्याद्वनोरान्वाहार्यपचनाग्नीश्रीवृषेषु वि
 भूता विदन्तानि धाम धानानि स्थानानि अपि वयं त्रिन्न विभृतिं त्रिभनेरास्व
 धामित्यत्र त्रिभक्तिल्लोपः । किं च ते तत्र परममुत्तृष्ट गुह्यं सप्तमीन्लोप गुह्याया
 यद्यत्रस्थितं गोप्यं यत्रिष्ट इत्यादि मत्प्रसिद्धं नाम यदस्ति तदपि त्रिन्न । किं च
 यत उत्सात् अत्र्यात्स्वानाद्यमागन्व वैशुतवृषेणागतोऽसि तमुत्समुत्स्यन्दनं ज
 लद्वयं स्थानं वयं त्रिन्न । गमेर्निद्रं ॥ ११ ॥

समुद्रे त्वा नृमणा अस्वर्तर्गचक्षा ईधे दिवोऽग्रं ऊर्ध्वम् ।

तृतीये त्वा र्त्नसि तस्त्वित्वाभमपामुपस्थिं मद्दिषा अर्धर्धम् ॥ २० ॥

हे अग्ने नृपु मनो यस्यासौ नृमणा प्रणापति समुद्रे वटवानलवृषेणा तस्त्वित्-
 वास पर्तमानं त्वा त्वामीधे दीपराचकार इन्धिभ्रतित्थ्या चेति [पा० १ ३ ६] किं
 द्याजन्नाय । नृचक्षा नृपु पठत्सु (11) पुरुषेषु चट्टे मत्त्वान्विस्यष्ट वृत्तीति नृ-
 चक्षा प्रणापति अस्तु वटिवृषासु अतर्मध्ये त्रिगुह्येणा स्थितं त्वामीधे दीपित-
 वान् । तथा दिव गुह्योऽस्य ऊर्ध्वं ऊर्ध्वं स्थानीये तृतीये समुद्रमृथपित्तया तृ-
 तीयस्थाने र्त्नसि र्त्ननात्मके त्रेन्नोमपटले आदित्यात्मना तस्त्वित्वास त्वा नृचक्षा
 ह्य ईधे । किं च मद्दिषा मदात् प्राणा अक्षामुपस्थिं उत्सङ्गे नाज्यानामपां मये
 स्थितं त्वामर्धर्धम् अर्धर्धम् इन्दुसुभयेति [पा० ३ ४ ११०] जय अर्धधातुर्या-
 गित्वायः । प्राणा वै मद्दिषा इति [६ ७ ४ ५] श्रुतिः ॥ २० ॥

अक्रन्ददुग्निं स्तनं ॥ २१ ॥

व्याग्याता [६] ॥ २१ ॥

अग्निपुद्गरो धृगो रोगो मनीषाणां प्रार्थना सोमगोप्रा ।

वसुं सूनुं सद्दत्तोऽश्वसु राजा विभात्यग्रं उपसामिधानः ॥ २२ ॥

एवंत्रिषोऽग्निर्विभाति विंशेण भासते कीदृशः श्रीणा गवाश्चादिसम्पदामुदारः
अत्यर्थं दाता उदारो दातृन्कृतोरिति कोश [निदिनीं रत्नव* ११८] । रयीणा
धनानां धरुणा धारयिता मनीषाणां मनसा इपितानामभिलषितानां प्रार्थना-
प्रकर्षेणार्थयिता । सोमगोषां सोमं गोपायतीति यज्ञमानकर्तृकसोमयागस्य रक्षि-
ता । वसु सर्वस्य निवासहेतु वासयतीति वसुं यद्वा वसु धनरूप यथान्यानि
शयनासनरथादिधनान्युपकुर्वन्ति तयायमपि तापपात्रप्रकाशैर्जनानामुपकर्तातो व-
सु । सद्दत्त सूनु वल्लभ मन्यनवेगद्वेषस्य पुत्र यतो मय्यमानो ज्ञायतेऽत ए
वमुच्यते । अश्वसु राजा जलेऽवस्थितो वरुणात्मना राजा यद्वा अश्वसु वृष्टिद्वेषसु
राजा विद्वद्भूषण दीप्यमानः । उपसामये प्रातः काले स्थान आदित्यात्मना दी-
प्यमान उप कालेऽग्निद्वोत्रहोमायाग्नयः प्रादुष्क्रियन्ते तदभिप्रायेणोच्यते प्रातर्दी-
प्यमान इति ॥ २२ ॥

त्रिदशस्य केतुर्भुवनस्य गर्भ आ रोदसीऽश्वपृणाज्जायमान ।

वीडु चिदग्निमभिनत्परायन्तना यदग्निमयंजत पञ्च ॥ २३ ॥

सोऽग्निर्जायमान उत्पद्यमान सूर्यात्मना प्रकटीभवन् रोदसी गवापृथिव्यो
आ श्वपृणात् सर्वतस्तेजसा पूरयति । कीदृश त्रिदशस्य केतु प्राणिजातस्य विज्ञा-
नभूतोऽन्यात्मना । भुवनस्य गर्भ भूतजातस्य गर्भवदत्तवस्थितो वाय्वात्मना त
द्वि प्राणभविन भूतानामत सचरति । किं च य परायन् इन्दुद्वेषेण परा परतो
गहन् वीडु चित् वीडुशब्दो दृढार्थं चिदप्यर्थं दृढमपि अग्निमदारयितव्य मेघम-
भिनत् भिनत्ति विदारयति । यत् प्रभक्तिन्लोप यमग्नि पञ्च जना अयंजत यजन्ते
विप्राग्याश्चत्वारो निपादयेति पञ्च यद्वा चत्वारो मह्यऽर्विज्ञो यज्ञमानश्च ॥ २३ ॥

उजिम्भोऽक्रोऽश्वरति सुमेधा मत्यैर्धमिर्मृता निशायि ।

इरानि धूममरुपं भरिर्ध्रुद्रुक्तेषां शोचिषा ग्यामिनक्षन् ॥ २४ ॥

योऽग्निर्नर्त्येपु मरणार्थेपु मनुष्येषु निशायि निहितं देवैरिति शयं वज्रल

हृन्दस्यनाजोगेऽपीत्यडनात्र [पा० ६ ४ ७५] । स अत्रमरोपे चक्षुराण्युपद्रवरहितं
 तमराचन वा धूममुदियति उदमति व्यवहितश्चेति [पा० १ ४ ८२] उपसर्गक्रि-
 ययाञ्चयमानन् इतो वाऽअमूर्ध्ब रेत' सिधति धूना सामुत्रा वृष्टिर्भजतीति श्रु-
 त्त । कीदृशोऽग्निः उशिरु उग्रते काम्यते लोपैरित्युग्रेरु कास्त' वशैरौणादिक
 इकप्रत्यय । पात्ररु पात्रयिता पुनातीति । अरति प्रलमति' पर्याप्तमति' यद्वा
 उद्वेधरति प्रीतिरहित । सुमेधा शोभना सेवकाभिप्रायाशरणसमर्था मेधा बुद्धिर्य
 स्य शोभनो मेधो यज्ञो यस्येति वा । अमृतोऽमरणार्थम् । भरिधत् त्रिधत् जग
 दारम् दपतीत्यादिना [पा० ७ ४ ६५] निपात' । शुक्रेण शोचिया निर्मलेन ते
 जसा प्रभातृषेण गामायागभिनक्षन् व्यापुवन् नक्षत्रयदतारासस्त्रन्धितेजसा गु-
 ल्लोरु व्यापुवन्मित्यर्थ इत प्रदानादि देवा उपजीवतीति श्रुते ॥ २४ ॥

दृग्नातो ह्युग ३ ॥ २५ ॥

व्याख्याता [१] ॥ २५ ॥

यस्तेऽग्र्य कृणावद्भद्रजांचेऽपूप देव घृतवत्समग्रे ।

प्र त नय प्रतर वस्थोऽग्रह्मि सुप्त देवभक्त यजिष्ठ ॥ २६ ॥

भद्रा वन्नाणकारिणी शोचिदीप्तिर्यस्य तत्सम्बोधिने हे भद्रजांचि हे देव अग्रे
 अग्रे प्रतिप्रदि य पुमान् ते तत्र अपूप पुरोडाश घृतयत्त घृतयुक्तमुपस्तरणामि-
 धारणापित कृणावन् कृणाति करोति कृञ् करणे स्वादि इत्यञ्च लोप' परस्मै-
 पद्विधिति [पा० ३ ४ १०] तत्र इकारलोपे लोटोऽडाढप्रिति [पा० ३ ४ १४] अ
 डगने नार्गुणे कृणावदिति वृपम् स आद्यस्थोपस्तीरि दिरुत्रिषोऽवदाप्रावोपरि-
 टादादस्यानिधारयतीत्येतादृश्यमिप्रायम् [१ ७ २ १०] । हे यजिष्ठ युजतम यद्वा
 निश्रियमुत्तम न यामान प्रतरमतिशयेन प्रकृष्ट प्रतरम् अमु च हृन्दतीति [पा०
 ५ ४ १०] अज्ययात्परान् घादमुप्रत्यय प्रकृष्टतरम् यस्य स्थानमुत्तमनोरु प्र
 नय प्रायम् । अग्रह्मिमुग्निने सुप्त सुप्त चाभि नय सर्जत' प्रायस्य कीदृश सुप्तम्
 द्व्यमग देवै भक्त सेवित देवयोग्य सुप्त प्रायेत्यर्थ । यतति यत्र तदस्त् नृत्र-
 तय' अतिशयेन वस्त् यतीय तुङ्गहृन्दतीति [पा० ५ ३ ५१] ईयसुन् नुरिदमेय'

स्त्रिति [पा० ६ ४ १५४] तृचो लोपः शब्दो र्नाये वत्त इति तिथिति स ली
 कनागह्यशीकमदिन मस्तिन्वसति शाद्यती सना इति [बृहदारण्य० ना० ४ १५]
 श्रुतिः । प्रकृत्यात्तपादन्वयपर इति [पा० ६ १ ११५] तस्याः शब्देत्यत्र सद्यभावः
 ॥२६॥

आ त भज सौत्रवसेधमः उक्चः उक्चः आभज प्रस्यमानि ।

प्रियः सूर्ये प्रियाः अग्रा भवत्युज्जतिन भिनदुज्जनित्रै ॥२७॥

शोभन श्रवः कीर्ति सुश्रवः सुश्रवसः सन्वन्धीनि कीर्तिहेतुभूतानि कर्माणि
 सौत्रवसानि तेषु यत्कर्म्मसु हे अग्रे त्व त यत्रमाननाभज सेत्रस्व निरतर कर्मा
 नुष्ठापिन कुर्वित्यर्थः । उक्च्ये-उक्च्ये निषेचन्त्यप्रगायादित्ये (१२) च प्रस्यमानि
 तत्तद्द्वे सति तनाभज सर्वतः सेत्रस्व कर्माणि शब्दे च प्रेत्येत्यर्थः । एव तया
 सेत्रितोऽयं यत्रमानः सूर्ये सूर्यस्य प्रिया भवति भवतु लिङ्गुर्वे लैट् लैटाऽडा-
 म्ने [पा० ३ ४ १४] । अग्रा अग्रेषु प्रियोऽस्तु उत्सो उद्देशः । तया जातेनोत्पन्नेन
 पुत्रेण उद्दिनदत् उद्दिनदयं वृद्धिमात्रोत् र्लोपिऽडागेने घोद्दिनददिति इपम् तया
 जनित्रै जनिष्यमाणैश्च पौत्रादिभिर्हृद्दिनदत् जनिष्यन्ते ते जनिवा तै भविष्यदर्थे
 औषादिक इत्यप्रत्यय ॥२७॥

त्वान्मे पत्रमाना अनु गून्विच्छा वसुं दधिरे वार्याणि ।

त्वयो सृष्टु द्वित्रिणमिह्मोना व्रजं गोमस्तनुशिश्रो विष्वक्तुः ॥२८॥

हे अग्रे यत्रमानास्त्वाननु वर्तमाना त्वा सेवमाना सक्त गून् गुशब्दो दिन-
 वायो कालाधनोरिति [पा० ३ ३ ५] द्वितीया दिनेषु सर्वदा वार्याणि वरणीया-
 नि प्रार्थानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसु वसूनि धनानि गोभूहिरपदादीनि द-
 धिरे धारयन्ति पथेष्टं धनं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । वसु अत्र सुञ्जीपः । किं च तया
 सृष्टु स्थिताः वा भजस्तस्ते यत्रमाना द्वित्रिणं पशफल्ममिह्मोना इहस्त अशित्त मे-
 धावितो ज्ञानकर्म्मसमुच्चरकारिणः सत्तो गोमस्त गावो र्श्मयोऽत्र सक्तोति गो-
 मान् ते र्विमण्डलमयग व्रजं व्रजस्यनेन सुकृतिन इति व्रजस्त देवयानमार्ग

प्रिवत्र विभिद् रजिनण्डने मार्ग वृत्तयत रत्यय तद्वत्तन् ते षण्डवमेताद्विडरि-
त्पुयक्रम्य देवन्तोऽसादादित्यमिति ॥७८॥

अस्ताञ्चग्निर्नराऽ मुग्नेत्रो वैद्यानरऽग्निभि सोमगाथाः ।

अद्वेपे ग्यात्रापृथिवी इवेम देवा धत्त रयिमस्मे सुवीरम् ॥२१॥

अग्निभि. यत्नानाग्निभि अग्निस्तावि स्तुत. कर्मणि चिष् । कीदृशोऽग्निः
नरा नराणा मुग्नेत्र शोभन सुप्रयिता नुडागनाभत्रि गुणे च नरामिति द्रवम्
शोभन जेत्र मय पस्मात् । वैद्यानर विद्येभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो दित्तराग्नि-
त्रयेणा । सोम गाथायतीति सोमगाथा सोमस्य रक्षिता । अद्वेपे पार्दो निद्रोक्त-
देवो । यतोऽग्नि स्तुत अतोऽद्वेपे द्वेपरदित्ते ग्यात्रापृथिवी रोदसी वरं (13) इ-
यन आरुराम नदायित्तर्मात्ये । हे देवा अग्न्यादय. अस्ते अस्मासु सुवीर शो-
भनपुत्रपुत रयि धन पूर धत्त स्वाययत ॥२१॥

III सनिशग्नि इत्रम्यत धृतेत्रोभयतातिविम् । आस्मिन्दृष्ट्या अनुहोतन ॥३०॥

अथ वनीप्रादानम् ॥ का० [१६ ६ १५] प्रागन वृचोग्म्यस्योत्तरत समिदाया
नऽ समिशाग्निमिति । उच्यतेरुत्तरदिशि प्रागीय शकट संस्वाय यत्नान उच्ये
ऽग्नी वनीप्रादाने सनिशग्निपत्तऽइति सूत्रार्थ ॥ प्रित्रपानदृष्टोत्तरी गात्रो व्या-
प्याताभ्युच्यते [३ १] । हे अग्निग्यत्रमाना समिश सृत्राग्नि उवस्यत पत्रिचरत
अतिविनेनमति (11) धोषयत । अस्मिन्नग्नौ दृष्ट्या दृष्टोपि आनुहोतन साक-
न्त्वन गुह्यत ॥३०॥

उडं वा प्रिये देवा अतो नरन्तु चित्तिभि ।

स नो भय शिवस्वऽ सुप्रतीको प्रभापेसु ॥३१॥

का० [१६ ६ १६] सासन्दीरुगुग्मयोडं वेति दक्षिणतोऽनसि करोति । समि-
दायानानतरगुडं वेति मन्त्रेणासन्दीसहितगुग्मग्निर्धुं वृथा दक्षिणे स्थितो यत्न-
मान शकटे त स्वाप्रतीति सूत्रार्थः ॥ तापसादृष्टोत्तरीयनुदृप् । हे अतो प्रिये सर्वे
देवा प्राणवृथाः चित्तिभि उच्यन्तप्रतीणाभिरीयित्तिभि. वा तानुदरन्तु उर्ध धा-

रयसु भृज जप् उ पादपूरण हे अग्ने स उद्धार्यमाणस्य नोऽस्माक शिव कल्या
णासृद्भव । किम्भूत सुप्रतीक शोभन प्रतीक मुष यस्य । विभा दीप्तिरेव वमु
धन यस्य स ॥३१॥

प्रेदग्ने ज्योतिष्मान्यादि शिवेभिर्चिभिद्रुम ।

वृहद्विर्भानुभिर्भासन्मा हिंसीस्तन्वा प्रजा ॥३०॥

का० [१६ ६ १८] अनडाहौ युक्ता प्रेदग्नेऽति प्राड यान्वा यथार्यम् । शक्रे
तूष्णी वपौ सरोज्य प्रेदिति मन्त्रेण प्राचीं गत्वा यथार्यं प्रयोननवत देश गहेदि
त्यर्थ ॥ अग्निदेवत्यानुद्रुप् । हे अग्ने शिवेभिर्चिभि जाताभिर्द्वाल्वाभिर्ज्योति
ष्मान्प्रसाजयुतास्य प्रयादि गह रूपादपूरण । कि च वृहद्विर्भानुभि प्राडै र
ग्निभि भासन्भामयन् जगद्वभासयन् तन्वा स्वकीयेन दाहनेन शरीरेण प्रजा
पुत्रादिना मा हिंसी मा नाशय ॥३०॥

अक्रन्दग्नि स्तन० ॥३३॥

का० [१६ ६ २०] अक्षे एर्गत्यक्रन्दग्निरिति जपति । अक्षे जब्दु कुर्वति ज
पेत् ॥ व्याख्याता [६] ॥३३॥

प्र प्रायमग्निर्भूतस्य शृण्वे वि यत्सूर्यो न रोचते वृद्धो ।

अभि य पूरु पृतनासु तस्यो दीदात्र दैव्योऽतिवि शिवो न ॥३०॥

का० [१६ ६ २१] वासेऽयद्वरत्युद्धतावोक्षितेऽत्तरत समिदाधान प्र प्रेति ।
वासे म्यितो क्रियमाणे उत्तरदिशि उद्धतावोक्षिते प्रेदग्नेऽग्निमवद्वरत्युत्तरायति त
तोऽग्नौ समिदाधानम् ॥ वासिष्ठदृष्टाग्नेयो त्रिद्रुप् । प्रसमुषोद् पादपूरणऽति [पा
८ १ ६] प्रोपसर्गस्य द्विवन् अग्नि विभर्ति रूषोपि भरतस्तस्य भरतस्य यज
मानस्य शृण्वे शृणुते आह्वानमिति शेष यजमानसूतमाह्वान शृणातीत्यर्थं पुरु
षव्यत्यय । यत् योऽग्नि सूर्यो न सूर्य इव भा (15) भासतऽति ना सूर्यद्रा
समान सन् वृहद्वया तया रोचते अत्यत दीप्यते । याऽग्नि पृतनासु सग्रामेषु
पूरु राक्षसमनितस्यो समुष तिष्ठति । दैव्यो देवसम्बन्धी अतिवि नाऽम्माक

शिव मङ्गलरूपः सोऽग्निर्दिव्य दीप्यते दीप् क्षये धातूनामनेकार्थत्वाद्वा दौत्यैः
निदिष्टं रूपं तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६ १ ७] अभ्यासदीर्घः ह्न्दिस्ति
सुडुल्लङ्घिष्ठ इति [पा० १ ४ ६] वर्तमाने लिट् ॥ ३४ ॥

आपो देवोः प्रतिगृणीत भस्मितस्योने कृणुषुः सुरभाऽँ लोके ।

तस्मै नमसां जनयः सुपत्नीर्नमित्रं पुत्रं विभृतास्वैनत् ॥ ३५ ॥

का० [१६ ६ २६] पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया । वनीवाह्नानन्तरं तडा-
गादिजन्मस्वान गवा वटादिपत्रपुटेन सायं प्रातरुजायाः सकाशादुद्गते यदस्मास्ति
तदेकया ऋष्या जने निदिष्टेति सूत्रार्थः ॥ अथैवत्या त्रिद्रुप् । हे आपो देवीः दे-
व्यः दीप्यमाना भस्म यूय प्रतिगृणीत स्वागतादिभिः प्रतिगृहीत । किं च स्योने
सुजावहे सुरभौ पुष्पगूपादिभिः शोभनगन्धयुते लोके स्वाने एतदस्म कृणुषुं कु-
रुषुं कृञ् कृतौ स्वादिः उ पादपूरणः । किं च शोभनः पतिर्ग्रहणो यासां ताः
सुपत्न्यः आपो वरूपास्य पत्नय आसन्निति श्रुत्यतरात् । जनयस्यग्निमुत्पादयन्ति वृ-
क्षोत्पत्त्यादिद्वारेति जनयः सुपत्नीर्जनयो भवत्यस्तस्मै भस्मरूपायाम्रये नमसां प्रदू-
भवतु । किं च हे आपः एतत् भस्म अस्तु स्वात्मनि यूय विभृत धारयत माता
पुत्रमित्र गवा माता पुत्रं स्वात्मनि धारयति तदत्पान्नपत ॥ ३५ ॥

अस्वग्ने साग्निष्टव सोपधीरनुं ह्यसि । गर्भे सन्नायसे पुनः ॥ ३६ ॥

का० [१६ ६ २७] ततो द्वाभ्याम् । ततोऽनन्तरं पठिताभ्यां द्वाभ्यास्त्वग्ने गर्भौ
अस्तीतिताभ्यामृग्भ्यां पत्रपुटेन द्वितीयवारानुज्याग्निभस्मास्तु प्रास्यति ॥ विद्वपद्-
दत्तोपो गायत्री । पूर्वमन्त्रेण भस्मान्तियिवेन सस्तुत्य द्वाभ्यामग्नेः सर्वव्यापकरं व-
दन्भस्माभ्यवस्तरूपमपहुति । हे अग्ने अस्तु जनेषु तव साग्निः स्वानं स तमोपधीः
यथाग्ना अनु ह्यसि ओपधिपरिणाममनु विपरिणामसे सोऽचि लोपे चित्पादपूर-
णमिति [पा० ६ १ १३४] स इत्यस्य विसर्गलोपे संधिः यदा ओपधीः स्वीकरो-
षि ग्राह्याग्निहोषण । किं च गर्भे अरूपगर्भे स्थितः सन्पुनः-पुनर्जायसे ॥ ३६ ॥

गर्भोऽश्वसोपधीनां गर्भो वनस्वतीनाम् ।

गर्भो विचंस्य भूतस्यग्नि गर्भोऽश्वपामसि ॥ ३७ ॥

तिन्वोऽनुद्रुभोऽग्निदेवत्याः । हे अग्ने तमोपधीनां गर्भीऽसि भेषजत्रूपैरोपधि-
विशेषैरुत्पन्नमानवान् हे अग्ने त्वं वनस्पतीनां तदृषाणां गर्भीऽसि अरुणिभ्यो ज्ञा-
यमानवान् विश्वस्य भूतस्य सर्वस्य प्राणिजातान्य गर्भीऽसि जठराग्निद्वेषण विद्य-
मानवान् अथा गर्भीऽसि वाडववैद्युतादितृपवान् ॥ ३७ ॥

प्रसव्य भस्मना योनिमपद्यं पृथिवीमग्ने ।

सत्सृज्ये मातृभिर्द्रुं ज्योतिष्मान्पुनरासदः ॥ ३८ ॥

का° [१६ ६ २१] अनामिकया प्रास्तादादत्ते प्रसव्येति । अप्सु क्षिप्ताद्भस्मनः स-
काशादनामिकया भस्म गृह्णाति प्रसव्येति चतुर्भूमिभः ॥ हे अग्ने त्वं भस्मना कृत्वा
योनिं कारणभूतां पृथिवीं योनिभूता अपश्च प्रसव्य प्राप्य मातृभिरग्निः संसृज्येकी-
भूय ज्योतिष्मान् तेजस्वी सम्पन्नः सन् पुनरासदः स्वस्थानमुत्थानासीद ॥ ३८ ॥

पुनरासव्य सदनमपद्यं पृथिवीमग्ने ।

शेषं मातुर्यथोपस्येऽन्तरस्यात् शिवतमः ॥ ३९ ॥

हे अग्ने अपद्यं पृथिवीं च सदनमासव्यं जलभूमिद्वयं स्थानं प्राप्य पुनरपि अ-
स्यामुत्थायान्तर्मध्ये त्वं जेषे स्वपिपि मातुरुपस्ये उत्सङ्गे यथा शिशुः शंति किम्भू-
तस्त्वं शिवतमः कल्वाणातमः ॥ ३९ ॥

पुनरृत्रा निर्वं ॥ ४० ॥ सद् रूय्या निर्वं ॥ ४१ ॥

हे व्याख्याते [१] ॥ ४० ॥ [१०] ॥ ४१ ॥

वोधो मेऽग्रस्य वचसो यविष्ठं मर्ह्येऽस्य प्रभृतस्य स्वधावः ।

पीयति त्वोऽग्रं त्वो गृणाति वन्दारुष्टे तन्वं वन्देऽग्रो ॥ ४२ ॥

का° [१६ ६ ३०] प्रास्योत्थायानुपतिष्ठते वोधा मऽइति (16) । तडागादाग-
त्यानामिकया गृह्णाति भस्म तूष्णीमुत्थायां प्रास्य वोधा मऽइति (17) द्युचिनोख्या-
ग्निमुपतिष्ठते ॥ दीर्घतमोदृष्टमिषी त्रिद्रुप् । स्वधानमस्यास्तीति स्वधावान् तत्स-
म्वोधने स्वधावः मतुवसो रुः (18) सम्युद्धौ हन्दसीति [पा° ८ ३. १.] रुवम् हे
अन्नवन् हे यविष्ठं युवतम अग्ने मे मन वचसो वोध बुध्यस्व अभिप्रायमिति शे-

प यद्वा कर्मणि पठौ मद्चन जानीहीत्यर्थ । किम्भूतस्य वचसं मद्दिठस्य भू-
 विठस्य अतिशयेन वङ् मद्दिठ तस्य । तवा प्रभृतस्य प्ररतस्य ओत्रय प्राप्ति-
 तस्य आद्रोक्तस्येत्यर्थ । किं च त्वजब्द् एकजब्द् सर्वादिः पीयतिराक्रोशति-
 कर्मा हे अत्रे त्व एकं पुह्य पीयति आक्रोशति निन्दति त्व एकं त्वामनुगृणा-
 ति वा स्तौति कश्चित्स्तौति कश्चिन्निन्दतीति लोकास्वभाव । एव सति हे अत्र
 अहं तु ते तत्र तन्व तनू शरीर वन्दे स्तोमि नमामि च वदि अभिवादनस्तुत्यो ।
 कीदृशोऽहं वन्दारु वन्दनशील शृवन्गौराहरिति [पा० ३ २ १७३] आहप्रत्य
 य शीनार्य ॥ ४२ ॥

a स वोधि सर्निधत्रा वसुपते वसुदावन् । युषोऽध्मद्वेषोऽसि ॥

b त्रिचर्मणो स्वादा ॥ ४३ ॥

सोमावृतिदृष्टाग्नेयो यदुरस्ता गायत्री । विचर्मणो स्वादेति यनु । हे वसु-
 पते धनपते हे वसुदावन् वसु देदातीति वसुदावा आतो मनिधिति [पा० ३ २
 ७४] धानिपू तत्सन्वुद्धौ हे वसुदावन् धनस्य दात स त्व वोधि अस्मदभिप्राय
 बुयस्व बुयते अपि लुते डवल्भ्यो हेर्धिरिति [पा० ६ ४ १०९] पि गुणान्य-
 लोपी क्षन्दसो । कीदृशस्य सूरि विद्वान् मयत्रा धनवान् मय धनमस्यास्तीति ।
 सनुष्ट सन्देषोऽसि दोर्भाग्यानि अस्मन्गुरोपि अस्मत्त पृथक्कुरु । का० [१६ ७ १]
 प्रायत्रितिः सनिपोऽपद्वत्याद्य त्रिचर्मणोऽइति नुहोति । नुत्रस्थानीयत्रा समि
 धा घृतमादापोऽग्नी नुहोति तत्कर्मण प्रायश्चित्तिरिति सज्ञेति सूत्रार्य ॥ यनु ।
 अगत्सृष्टिस्थित्यादिर्नर्मकर्त्रे तुभ्य स्वादा सुदत्तमस्तु ॥ ४३ ॥

पुनस्वादेत्या रुद्रा यमत्र समिन्धता पुनर्त्रस्तणो वसुनीव यज्ञे ।

धृतेन त तन्व वर्यस्य सत्या संतु परमानस्य कामी ॥ ४४ ॥

का० [१६ ७ २] उत्यापाद्धाति समिध पुनस्येति । धृतरमानस्यरमुत्याय ना-
 मैत्र समिधमुग्नेऽगाद्धाति ॥ अतिशये त्रिद्रुप आद्यपाद्घनुर्दर्शार्पास्तृतीयो द-
 शरस्तेन यपित्रा । हे अतो आदित्या रुद्रा यस्यद्य त्वा त्वा पुन समिन्धतामु-
 पजात्त दीपयतु । हे वसुनीव वसु धन तन्निमित्ता नीया स्तुतिर्यस्य पदा वसूनि

नयतीति वसुनीयः तत्सन्बुद्धौ हे धननेतः ब्रह्मणाः ब्राह्मणा (19.) ऋत्विग्यज्ञ-
माना यज्ञैः कृत्वा त्वां पुनः समिन्धतां त्वं च तन्व्यं स्वशरीरं धृतिनास्मद्दत्तेन वर्ध-
पस्व त्वयि वृद्धे सति यज्ञमानस्य कामाः सत्याः सन्तु ॥४४॥

IV. अ॒पेत॒ वी॒ति॒ वि॒ च॒ सर्प॒तातो॒ येऽत्र॒ स्य॒ पु॒राणा॒ ये च॒ नू॒तनाः ।

अ॒दा॒ग्नो॒ऽव॒सानं॑ पृथि॒व्या अ॒क्र॒न्नि॒मं पि॒तरौ॑ लो॒कम॒स्मै ॥४५॥

अथ गार्हपत्यचयनमुच्यते ॥ ॥ का० [१७.१.३.] पलाशशाखया गार्हपत्यं व्यु-
द्भ्रूयन्पेत वीतेति पक्षः प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमम् । अत्र भाविन्यावृत्त्या शास्त्राद्वार्यो
गार्हपत्यशब्देनोच्यते तद्व्या चितिश्चितेः स्थानमपि गार्हपत्य एव । पलाशशा-
खया गार्हपत्यचितेः स्थानं व्युद्भ्रूयति ऊर्ध्वे तत्र प्रेषितं तृणादिकं स्या-
नाद्वह्निः क्षिपतीत्यर्थः अपेत वीति ऋचः पक्षः पादैः प्रतिदिशमादौ प्राच्यामपेत
वीति येऽत्र स्येति दक्षिणे अदादिति पश्चादक्रान्त्युत्तरे इति सूत्रार्थः ॥ लिङ्गोक्त-
वद्भ्रूवत्या त्रिष्टुप् अर्धर्चेन तत्स्थानसर्पिणा (20.) उच्यन्ते पादेन यमः पादेन
पितरः । यमस्य सर्वभूम्यधिपतित्वात्तद्भृत्याः सर्वत्र चरन्ति तान्प्रत्युच्यते । हे यम-
भृत्याः ये पुराणाः चिरंतना ये च नूतनाः इदानींतना यूयमत्र स्थाने स्य भवय
ते सर्वे यूयमतः स्थानादपेत अपंगह्यत वीत विगह्यत अतिदूरं गह्यत विसर्पत च
अतः स्थानादपेत्य संघातं त्रिराथ विविधं गह्यत । कस्माद्वयमपसर्पामित्यत आह
अवस्यति स्थापयत्यस्मिन्निति अवसानं पृथिव्या अवसानं स्थानमिदं यमो देवो
ऽस्मै यज्ञमानायादात् दत्तवान् । पितरश्चेमं लोकं स्थानमस्मै यज्ञमानायाक्रन् कृ-
तवत्तः करोतेः शपि लुपे लडि रूपम् यमेन पितृभिश्च एतच्चयनस्थानस्य यज्ञमा-
नाय दत्तवान् यूयमपसर्पतेत्यर्थः ॥४५॥

- a. संज्ञानमसि । b. कामधरंणाम् । c. मयि ते कामधरंणां भूयात् ।
d. अग्नेर्मत्नास्यग्नेः पुरीषमसि । e. चितं स्य परिचितं ऊर्ध्वचितंः अय-
धम् ॥४६॥

का० [१७.१.४.] उदीचीऽ शाखानुदस्योपान्निवपति संज्ञानमिति । यथा व्युद्-

रोत्यर्वस्येति [निर् ८ १३] पास्कोति । ईदशस्त्वटा देवान्भोजयित्त्वर्ष्य ॥४४॥

वनस्पतिर्वसृष्टो न पाशैस्त्वन्या समञ्जर्हमिता न देव ।

इन्द्रस्य कृष्यैर्ऋतं पृषानं स्वदाति यज्ञं मधुना घृतेन ॥४५॥

वनस्पतिर्भूपो देवो मधुना रतेन घृतेन च यज्ञं स्वदाति स्वदतु न्नेत् आस्वा-
दयतु समनक्तु वा कीदृशा वनस्पति अवसृष्टो न आज्ञप्त इव पाशै कृत्वा त्म-
न्या आत्मनि समनन् अर्वात्पशुम् सपोजयन् आत्मन्शब्दस्य तृतीयाया पादेशः
मत्त्रेष्वाश्रदिरात्मन इति [पा० ६ ४ १४१] आलोप तत्र दृष्टान्त शमिता न शमि-
ता इव यथा शमिता पाशै पशुमात्मनि सपोजयति । तथा कृष्यैरिन्द्रस्य ऋत-
मुदरं पृषानं पूष्यन् पृषातिऽसौ पृषान ॥४५॥

स्तोकानामिन्दु प्रति शूर इन्द्रो वृषायमाणो वृषभस्तुरापाट् ।

धृतप्रुषा मनसा मोदमाना स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥४६॥

इन्द्रं स्वाहा देवा नामैरिदेशे नामग्रहणा स्वाहाकृतयो देवाश्च मादयता तृ-
प्यतु मद तृप्ती चुरादि । किमुद्दिश्य स्तोकानामिन्दु प्रति स्तोका वपासम्बन्धि-
ना धृतप्रिन्दव तत्सम्बन्धी य इन्दु सोम त प्रति तमुद्दिश्य वपास्तोक्यु सो-
मत्रमारोप्यति वपास्तोकृत्प्र सोममुद्दिरेन्द्रं स्वाहामृतपञ्च तृप्यतामित्यर्थ । की-
दृश इन्द्र शूर शौरिवान् वृषायमाण वृषभदाचरति वृषायते वृषायतेऽसौ वृ-
षायमाण शत्रून्प्रतिगर्हन्नित्यर्थ वृषभ वर्षिता तुरापाट् तूर्णं ससृते शत्रून्भि-
भवति तुरापाट् । कीदृशा स्वाहामृतं धृतप्रुषा धृतप्रिन्दुनापि मनसा मोद-
माना मोदते ते मोदमाना सनुटा । अमृता अमरणाधर्माण नास्ति मृत मर-
णं येषां ते ॥४६॥

VI आयाविन्द्रोऽध्वंसुऽध्वं न इरु स्तुतं सऽमादस्तु शूरः ।

वायुशानस्तात्रिर्षिस्यै पूर्यैर्गोर्न जत्रमभिर्भृति पुर्वात् ॥४७॥

वा० [१६ ६ १३] याज्यानुवाज्यात् । वयानुरोडागपशुयागाना याज्यानुवा-
यवा आयाविन्द्र इति [४७] वयाया पुरोऽनुवायवा आ न इन्द्रो हूरादिति [४८]

पाज्या आ न इन्द्रो हरिभिरिति [४६.] पशुपुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या त्रातारमिन्द्रमिति [५०.] पाज्या इन्द्रः सुत्रमिति [५१.] पशुयागे पुरोऽनुवाक्या तस्य वयमिति [५२.] याज्येति सूत्रार्थः ॥ सप्त त्रिदुभ इन्द्रदेवत्याः । इन्द्रो नोऽस्मानवसे अचित्तुं रक्षितुमुप आयातु सनीपमागहत्तु तुमर्थेऽवतेरसेन्द्रप्रत्ययः । इहांयातः सन्सधमात् अस्तु सद् देवैः सार्थं मादयति तृप्यति सद्मात् सद्भोजनकर्तास्तु मादयतिः घिय् । कीदृश इन्द्रः प्रूरः विक्रान्तः । स्तुतोऽस्माभिः । वावृधानः वर्धमानः । पस्येन्द्रस्य पूर्वीः तविपीः पूर्वाः तविष्यः पूर्वाणि कृतानि वलानि वृत्रवधादयः पराक्रमाः गौर्न स्वर्ग-इव कथ्यन्ते स्वर्गो यथा स्तूयते तथा पस्येन्द्रस्य वलानि स्तूयन्ते तविपीति वलनाम तवतेर्बृद्धिकर्मण इति [निरु० १. २५.] यास्कः । पश्येन्द्रः क्षत्रमस्मदीयं पुष्यात् पुष्यति लेटोऽटाटौ कीदृशं क्षत्रम् अभिभूति अभिभवनशीलं प्रूरम् । स इन्द्र आयाविति सन्वन्धः ॥ ४७ ॥

आ न इन्द्रो हूरादा न आसादभिष्टिकृदवसे यासदुयः ।

ओत्रिष्ठेभिर्नृपतिर्वज्रवाङ्गः संगे समत्सु तुर्वाणिः पृतन्यून ॥ ४८ ॥

इन्द्रो नोऽस्माकं हूरादूरप्रदेशात् युलोकादेरपि आयासत् आयातु यातेर्लेटोऽटाटाविति [पा० ३. ४. १४.] अष्टि कृते सिच्चङ्गलं लेटीति [पा० ३. १. ३४.] सिप्रत्ययः । आसान्निकटप्रदेशादपि आयासत् आसादित्यन्तिकनाम [निघ० २. १६.] । हूरात्समीपाद्यागहवित्यर्थः । किं कर्तुमवसे अचित्तुमस्माकं रक्षां कर्तुम् । कीदृश इन्द्रः अभिष्टिकृत् अभिष्टिमभिलाषं करोतीत्यभिष्टिकृत् मनोरथप्रदः । उयः उत्कृष्टः । ओत्रिष्ठेभिः त्रेजस्वित्तैर्वलैर्पुङ्ग इति शेषः ओजो विद्यन्ते येषां ते ओजस्विनः अत्यत्तमोजस्विनः ओत्रिष्ठाः विन्मतोर्लुक् तैः । नृपतिः नृपां पालकः । वज्रवाङ्गः वज्रं वाहौ यस्य सः । तथा संगे समत्सु संगः समदिति द्वे संग्रामनामनी [निघ० २. १७.] संगे एकास्मिन्संग्रामे समत्सु वज्रघापि संग्रामिषु युगपद्व्यतिषेपु सत्सु पृतन्यूनं शत्रून् तुर्वाणिः तुर्वं हिंसायां तुर्वतीति तुर्वाणिः कृत्वा पृतनामिहृत्ति पृतन्यन्ति सुप आत्मनः वयजिति [पा० ३. १. ८.] वयचि परे कव्यधरेति [पा० ७. ४. ३१.] अलोपः ततः वयाच्छन्दसीति [पा० ३. २. १७०.] उप्रत्ययः संग्रामिभूनां कृत्तेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

आ न इन्द्रो हृदिभिर्वायवर्हावीचीनोऽवेत्ते राधसे च ।

तिष्ठन्ति वध्री मधवा विरुष्णीमं पञ्चमनु नो वानंसातौ ॥४१॥

ग्रहमेतवै । इन्द्रोऽर्वाचीनोऽभिमुखः सन् नोऽस्मानह् अस्मानभि थायातु कैः हृदिभिरुच्चै किनर्यमवसे अवनमवः अतुन् तस्मै रक्षणाय राधते धनाय च आगत्य च वध्री इन्द्रो नोऽस्माकानिम पञ्चमनु प्रति वाजसतातौ अन्नसम्भजने निमित्ते तिष्ठन्ति तिष्ठतु नेह । कीदृशः मधवा मध धनमस्यास्ताति धनवान् । विरुष्णी विविध रपति लपति विरुष्णी महान् ॥४१॥

ऋतारुमिन्द्रमवितारुमिन्द्रं रुवे-रुवे सुहृवुष शूरुमिन्द्रम् ।

रुयामि शक्र पुरुश्रुतमिन्द्रं स्वस्ति नो मधवा धाविन्द्रः ॥५०॥

गर्गदृष्टा । ऋतारु रक्षितारुमिन्द्रम् अवितारुं प्रीणायितारुमिन्द्रम् रुवे रुवे आरुयानि आरुयानि यत्ते वा सुहृव सुपेन रूयते आरुयतऽइति सुहृवम् शूरम् शक्रन शक्राति शक्रस्त समर्यम् पुरुश्रुतं पुरुभिर्विदुभिर्रूयते पुरुश्रुतस्तं वदुमिरारुतम ईदृशमिन्द्र रुयामि आरुयामि । मधवा धनवानिन्द्र आरुतः सर्वोऽस्माकं स्वस्ति अग्निनाश धातु दधातु करोतु विकरणाव्यत्ययः । इन्द्रशब्दावृत्तिरादर्याया ॥ ५० ॥

इन्द्रं सुत्रामा स्ववोऽशः अत्रोभिः सुमृटीको भवतु विचवेदा ।

वापन्ता देपोऽग्रभय कृषातु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥५१॥

इन्द्र अत्रोभिरुच्चैः सुमृटीकोः शोभनसुखकारी भवतु शोभन मृटीकं सुख य स्मान्म सुमृटीको । कीदृश इन्द्रः सुत्रामा सुदु त्रायते रक्षति सुत्रामा यातो म-निगिति [पा० ३ २ ७४] मनिन् । स्वत्रान् स्व धनमस्यास्ताति स्वत्रान् यातो ऽटि नित्यमिति [पा० ८ ३ ३] अनुनासिकयम् दीर्घादटि समानपादऽइति [पा० ८ ३ १] नस्य ह् । विचवेदाः विच सर्व वेदो धन यस्य स । स चेन्द्रो देवः दीर्घात् वापन्ता निवर्तयतु अत्र च कृषातु करोतु किं च इन्द्रप्रसादादय सुवीर्यस्य धनस्य पतयः स्वामिनः स्याम भयं शोभनात् ते वीराश्च सुवीरा पुत्रा-दय तभ्यो ह्यिह सुवीर्यं तस्य ॥५१॥

तस्य वयं सुमतो यज्ञिस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ।

स सुत्रामा स्ववोऽन्द्रोऽस्मेऽग्रासिद्धेय सनुतयुयोतु ॥५२॥

यत्र तस्येन्द्रस्य सुमतो शोभनबुद्धौ स्याम भजेम भद्रे कल्याणारूपे सौमनसे सुमनसो भवि शोभनमनस्ववेऽपि स्याम इन्द्रोऽस्मात् सुमति मनश्च भद्र करो वित्यर्थ । कीदृशस्येन्द्रस्य यज्ञिस्य यज्ञाय हितो यज्ञिसस्तस्य यज्ञसम्पादिन । सुत्रामा सुरक्षक स्ववान्धनवान्त इन्द्र अस्मे अस्मत्त आरासित् द्वारादपि वर्तमान द्वेषो दौर्भाग्य सनुतरत्तर्दित कृत्वा युयातु पृथक्करोतु विकरणव्यत्यय । स नुतरिति निर्णयित्तर्दितनाम [निब० ३ २५] ॥५२॥

आ मन्दैरिन्द्रं हरिंभिराहि मयूररोमभिः ।

मा त्वा के चित्रिमन्वि न पाणिनोऽति धन्वेव तौऽऽइहि ॥५३॥

त्रिचामित्रदृष्टा वृत्ती तृतीयो द्वादशाणोऽन्ये त्रयोऽष्टाणा आ मन्दै एवेत् अनयोर्विनियोगाभाव । हे इन्द्र त्वं हरिभि अथै आराहि कीदृशे मन्दै गभीरनादै मयूररोमभि मयूरस्येव रोमाणि यथा ते मयूररोमाणास्ते मयूरसमवर्णौ । किं च केचित् दृष्टा आगृह्यत त्वा त्वा मा निमन् निग्रह्तु मा निवयतु तत्र दृष्टान्त पाणिनो पाण्डस्ता व्यास त्रि पक्षिणामिव यथा पाणिन पक्षिण वयन्ति तथा त्वा मा वयन्तु अथ ये परिपन्थिनो भवेयुस्तानतीहि अतिक्रम्यागृह्य किमिव धन्व इव धन्व निरुदरदेश यथा पान्थो महदेशमतिक्रम्य गृह्यति तथागृह्य ॥५३॥

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रंवाङ् वसिष्ठसोऽग्रभ्यर्चत्यर्के ।

स न स्तुतो वीरवदातु गोमयूय पात स्वस्तिभिः सदा न ॥५४॥

वसिष्ठदृष्टा इन्द्रदेवत्या त्रिदुयु । वसिष्ठा वसिष्ठापत्यानि मुनय अर्चयेत्तै एव इत् एतेमेव इन्द्रमभ्यर्चन्ति पूजयति कीदृशमिन्द्र वृषणं वर्षितारुण वज्रवाङ् वज्र वाहो यस्य तम् स इन्द्रं स्तुत सन्वीरवत् वीरा विद्यन्ते यत्र तत् पुत्रान् कान् गोमत् गात्रो विद्यन्ते यत्र तत् गोमयुक्त धनम् नोऽस्मभ्य धातु दधातु त्रि

करणाञ्चत्यस । एत्र पादत्रेणेन्द्र म्नाम अवित्र आद् दे अवित्र यूय स्वमिभिः
अग्निनागै सदा सर्पदा नाऽस्नान्यात रक्षत ॥५४॥

VI सनिन्दाऽअग्निर्दधिना तप्ता धनी विराट् सुत ।

डुहे धेनु सरस्वती सामऽ श्रुक्रान्देन्द्रियम् ॥५५॥

कां [१२ ६ १५] आग्निश्च सनिन्दाऽअग्निर्दधिनिति । सनिद इत्यात्वा दाद-
शानुद्भुन चकारान्विषजो प्रयाजगत्या इति सूत्रार्थ ॥ त्रिदनिर्दृष्टा अद्विसर्-
स्वतीन्द्रदेवत्या आप्रीमदा दादशानुद्भुन । अग्निनाप्रध्व्यू देवानामिति तो प्रति
दाता प्राद् दे अग्निना अग्निर्दधिना सनिदो दीतोऽस्ति इन्द्रिर्दहनज्ञमोऽस्ति
धन प्रजर्ग तपाऽस्ति विराट् त्रिविध राजमान साम सुतोऽभिपुत । कि च
भिर्नोति प्रीणाति धेनु अणादिसो नुप्रत्ययो धिवे बलोपो गुणश्च प्रीणयित्री
सरस्वती इह यो साम डुहे डुग्ये डुह प्रपूर्णे लठि ताडि प्रथमैकरचने ढेरेवे
नापस्त आत्मनपदेधिति [पां ७ १ ४१] तलोपे डुहे इति वृषम् । कौदृशं सो-
म श्रुत्र श्रुक् श्रुक्म इन्द्रियमिन्द्राय दित वन्वकरम् । स्तावता पशसम्पत्तिरस्ति
मुद्यामागक्षतमिति भाव ॥५५॥

तनूया भिषदा सुतेऽग्निर्भा सरस्वती ।

अधा र्जाऽसीन्द्रियमिन्द्राय पविर्भिर्वदान् ॥५६॥

उभा अग्निना उभो अग्निर्दधिना मधा मधुना रजासि लोकांश्च इहति
पूरयति पर्वज्वा (12) डुहे इत्यस्य वचनञ्चत्परेनेशानुपङ्ग लोका रजास्युच्यत
इति [निरुं ४ १२] वासकोक्ते रज शब्दोऽत्र लोकत्राची । कौदृशावधिर्दधिना त-
नूया तनू शरीराणि पातस्तो तनूयो शरीराणा रक्षितारो भिषदा भिषदो वै-
र्गो । धा सति । सुते सामेऽभिपुते सति पूरयतीत्यर्थ । कि च अद्विसर्स्वत्य
इन्द्राय इन्द्रिय वीर्यं पविर्भिर्वदानि वदान्वदन्ति इतश्च लोप परस्मैपदधिति
[पां ३ ४ १०] इकारलोपे वदानिति वृषम् ॥५६॥

इन्द्रियेन्द्रुऽ सरस्वती नराशाप्तेन नपङ्गम् ।

अथातामश्चिना मधु भेषजं भिषजां सुते ॥ ५७ ॥

सरस्वती नराशंसेन षडोन सह इन्द्राय इन्द्रार्थमिन्द्रं सोमं नगङ्गं सुराकन्दं च पूर्वोक्तानधात् धृतवती किं च भिषजा अश्चिना भिषजा अश्चिनो सुते सोमे ऽभिपुते सति मधु मधुरं भेषजमीषधमधातां धारितवत्तो अथातामित्येव क्रिया वचनव्यत्ययेन पूर्वार्थे योज्या ॥ ५७ ॥

आनुक्षाना सरस्वतीन्द्रियेन्द्रियाणि वीर्यम् ।

इडाभिश्चिनात्रिषु समूर्त्तुषु सत् रयिं दधुः ॥ ५८ ॥

आहूयते आनुक्षाना अर्यादिन्द्रमाहूयती सरस्वती अश्चिना चेन्द्राय इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि संदधुः वीर्यं सामर्थ्यं च दधुः इडाभिः पशुभिः सह स्पमन्नं संदधुः पशवो वाऽइति [१ ङ. १. १२] श्रुतिः ऊर्त्तु दद्यादि रयिं धनं च संदधुः एतानि ददृशत्यर्थः ॥ ५८ ॥

अश्चिना नमुचेः सुतः सोमः शुक्रं परिमुता ।

सरस्वती तमाभरद्दृष्टिपेन्द्राय पातत्रे ॥ ५९ ॥

अश्चिना अश्चिनो परिमुता सुरया सह सुतमभिपुतं शुक्रं शुद्धममलिनं सोमं नमुचेः असुरात्सकाशात् आरुस्ताम् सरस्वती च तमेव सोमं वर्द्धिपास्तरपाविनं सह आभरन् आरुर्न् किमर्थमिन्द्राय पातत्रे इन्द्रस्य पानार्थं तुमर्थे तत्रेप्रत्ययः ॥ ५९ ॥

कव्यो न व्यस्वतीश्चिभ्यां न दुरो दिशः ।

इन्द्रो न रोदसीऽञ्जे दुहे कामान्सरस्वती ॥ ६० ॥

अस्यामृचि त्रयो नकाराश्चकारार्थाः । अश्चिभ्यां सक्षिता सरस्वती इन्द्रो न इन्द्रश्च ङे रोदसी गात्रापृथिव्यो कामान्दुहे दुग्धे द्विरुर्मकः गात्रापृथिवीभ्यां सकाशात्कामान्दोग्धिं दुरो दिशश्च सकाशात् दोग्धिं अकथितं चेति [पा. १. ४. ५१.] दारां दिशां रोदसीञ्च कर्मव्यम् कीदृशो दारः कव्यः कुप निष्कर्षे कुपिताः सक्षिताः तथा व्यस्वतीः व्यचनं व्यचोऽवकाशः तद्वत्यः ॥ ६० ॥

अग्नात्तान्नान्निधिना दिवेन्द्रो साग्नेन्द्रिये ।

सन्नानानि सुपशसा समज्जाति सरस्वत्या ॥ ६१ ॥

हे अग्निना अग्निना अग्निना नक्तं रात्रिञ्च सरस्वत्या सह दिवा दिवसे सा-
यकान्ने च इन्द्रमिन्द्रिये वीर्ये सह समज्जाति सरोजयत । कीदृश्यो ते सन्नानानि
सन्नानीत ते सन्नानानि एकमती सुपशसा शोभन पेशो वृष पयोस्ते शुक्ला अग्नाः
मृष्टा रात्रिः ॥ ६१ ॥

पात नो अग्निना दिवा पाहि नक्तं सरस्वति ।

देव्या ह्योतारा भिपत्ता पामिन्द्रो सचा सुते ॥ ६२ ॥

हे अग्निना अग्निना दिवा दिवसे नोऽस्मान्युवां पात रक्तान् हे सरस्वति
नक्तं रात्रौ च न पाहि रक्त । हे देव्या ह्योतारा देवसन्ध्वान्धिनो ह्योतारो भिप-
त्ता भिपत्ता अग्निना सुते सोमेऽभिपुते सति सचा सह एकोभूय पुवमिन्द्र पातं
रक्तानम सर्मत्र विभतेऽहामार ॥ ६२ ॥

तिमस्त्रेण सरस्वत्याग्निना भारतीडा ।

तीत्र परितुता सोममिन्द्रोऽप सुपुनुरन्दम् ॥ ६३ ॥

तिमो देव्य अग्निना अग्निना च परितुता सुर्या सह सोममिन्द्राप सुपुनुर-
भिपुतवत । का तिम सरस्वती भारती इडा च कीदृश्य त्रिधा स्थिता इति शे-
ष सरस्वती मयस्वाना भारती मुस्वाना इडा पृथिवीस्वाना कीदृशं सोम तीत्र
पदुचकरन् मद् मद्दानरुम् ॥ ६३ ॥

अग्निना भेषत्र मनु भेषा न सरस्वती ।

इन्द्रे तदा पशु त्रिषु वृषु वृषमनु सुते ॥ ६४ ॥

अग्निना नोऽस्माक सरस्वती तदा प्रयासेऽद्वेता च सुते सोमेऽभिपुते सति
इन्द्रे इतानि धमन्नि अयु स्वापयामासु दधमिर्मुद् कानीत्यत आह भेषनमोपधं
मनु मनुवृष भेषत्र च यश कीर्ति त्रिषु लक्ष्मी वृष वृष नात्वाविर वृष च नि-
न्यप्रीसापोरिति [पा. ८ १ ४] वृषग्र्यस्य दिवम् ॥ ६४ ॥

ऋनुयेन्द्रो वनस्यति शशमान परिमुता ।

कीलान्ममश्चिभ्या मयुं डुक्के धेनु सरस्वती ॥ ६५ ॥

वनस्यति प्रयाज्ञदेव शशमान स्तुवन्तन् ऋतुवा ऋतौ ऋतौ काले काले परिमुता सुरया सह कीलालमन्नरसमिन्द्र रन्द्राय रन्द्राय डुक्के डुग्धे सुपां सुलु-
गित्यादिना [पा० ७ १ ३१] चतुर्थ्यैकवचनस्य सुग्रदेशे रन्द्र रति लोपस्त आ-
त्मनेपदधिति [पा० ७ १ ४१] तलोपे डुक्के इति द्वयम् । किं च सरस्वती अश्चि-
भ्या सदिता धेनुर्भूया रन्द्राय मयु डुक्के डुग्धे ॥ ६५ ॥

गोभिर्न सोममश्चिना मासरेण परिमुता ।

समधातुः सरस्वत्या स्वाहेन्द्रे सुत मयुं ॥ ६६ ॥

हे अश्चिना अश्चिनौ मासरेण परिमुता सह गोभिर्न गोप्रभृतिपशुभिश्च सह
नवार्थे सुतमभिपुत सोम मयु च रन्द्रे युवा समधातमारोपयताम् सम्पूर्वाद्धति
लुङि मयमद्विवचनम् हे स्वाहानृतत्र प्रयाज्ञदेवा यूय सरस्वत्या सह रन्द्रे सुत
मयु समधातेति वचनव्यत्यय ॥ ६६ ॥

VIII अश्चिनां दृविरिन्द्रिय नमुचेर्धिया सरस्वती ।

आ शुरुमासुरादसु मयमिन्द्राय जधिरे ॥ ६७ ॥

का० [११ ६ १६ १०] अश्चिना दृविरिति तिबो वपाना याज्यानुवाक्या प्रव-
मामनूच्य द्वितीया याज्या द्वितीयामनूच्य तृतीया याज्या तृतीयामनूच्य प्रथमा या-
ज्या । अश्चिनेत्याद्यास्तिवस्तिमृणा वपाना क्रमाद्याज्यापुरोऽनुवाक्या तत्प्रकार-
माह अश्चिनप्रयागमे अश्चिनेति [६७] अनुवाक्या यमश्चिनेति [६८] याज्या सा
स्वतप्रयागमे यमश्चिनेति [६८] अनुवाक्या तमिन्द्रमिति [६९] याज्या हेन्द्रव
पागमे तमिन्द्रमिति [६९] अनुवाक्या अश्चिनेति [६७] याज्येति सूरार्य ॥ अ-
श्चित्स्वतीन्द्रदेवत्यास्तिवोऽनुद्रुम । अश्चिना अश्चिनौ सरस्वती च प्रिया वु
आ कृत्रा नमुचेर्नमुचिसंज्ञात् आसुरान् देव्यात् रन्द्रायैन्द्रायैमितानि वस्तूनि आ
जधिरे आजधिरे कानीत्यत आह दृवि शुरु शुद्धममलिन दृवि रन्द्रिय वीर्य
मय मदनीय वसु धन च ॥ ६७ ॥

यमच्चिना सरस्वती रुचिपेन्द्रमवर्षयन् ।

स त्रिभेद वल मय नमुचात्रामुरे सचा ॥ ६८ ॥

अच्चिनी सरस्वती च रुचिषा कृत्वा यमिन्द्रमवर्षयन् स इन्द्रो नमुचात्रामुरे सचा नमुचिना असुरेण सह मघ मरुनीय वल षेध त्रिभेद त्रिदात्तियान् । सचिन्त्यव्यय सचरिं तन्नामि नमुचात्रामुरे इति तृतीयार्ये सप्तमी । वृषोतिर्वल इति निरु ६०] यास्क नमुचि त्रिदर्य वृष्टि कारित्वानित्यर्य ॥ ६८ ॥

तमिन्द्रं पञ्च सचाच्चिनोभा सरस्वती ।

दधाना अभ्यनूपत रुचिषा यमइन्द्रियैः ॥ ६९ ॥

पञ्च कर्माडभूता गामिषाज्ञा उभ अच्चिना उभौ अच्चिनी सरस्वती च सचा सहभूता सत यो रुचिषा इन्द्रिये वीर्येद्य दधाना पुस्तत सत तमिन्द्रमभ्यनूपत अवर्षयन् अस्तुवन्वा नू स्तवने ॥ ६९ ॥

यमइन्द्रइन्द्रिय दुषु सचिता वरुणा भगः ।

स मुत्रामा रुचिष्यतिर्यदामानाय सद्यत ॥ ७० ॥

का [११ ६ १०] यमइन्द्रइन्द्रिय पुरोडाशाना पूर्ववत् यमइन्द्रइन्द्रिये तिसहायाणा पशुपुरोडाशाना याज्यानुवायता पूर्ववत् यमइन्द्रे [७०] सचिता [७१] इत्येन्द्रम्यानुवाययाज्ञे सचिता [७१] वरुणा जत्रम् [७२] इति सायित्रस्य ते वरुण जत्रम् [७०] यमइन्द्रे [७०] इति वारणस्येति सूत्रार्य ॥ प्रत्ययमिन्द्रसचिनृत्वरुणादिप्रत्ययान्तिवाऽनुदुभ । सचिता वरुणा भग इति ये त्रयो देवा इन्द्रे इन्द्रिय वीर्य दुषु स्वाययानाम् । रुचिष्यति रुचिषां त्वानी मुत्रामा शोभनत्राणस्त इन्द्रा यदामानाय कर्माणां चतुर्वी यदामान मद्यत सत्राम् इष्टदनेन यदामान सुव्यवित्यर्य यद्य सत्रने लोड्ये नड अडनात्र आर्य ॥ ७० ॥

सचिना वरुणा दग्धदमानाय द्वाशुषे ।

आदत्त नमुचर्यमु मुत्रामा वलमिन्द्रियम् ॥ ७१ ॥

मुत्रामा इन्द्रा नमुचरमुत्रात्सप्तशतान् यद्गु धन वलमिन्द्रिय वीर्यं च आदत्त

अग्राह सविता वरुणो भगच्च पशुपुरोडाशमत्तदेवास्तत् नमुचेरानीतं वस्त्रादिकं
 यज्ञमानाय दधत् दधातु ददत्त्रित्यर्थः कीदृशाप यज्ञमानाय दाश्रुपे दाशति ददाति
 दाद्यान् तस्मै हवीषि दत्तवते दाद्यान्साह्याग्नित्यादिना [पा० ६ १ १२] द्यासतो
 निपातः ॥ ७१ ॥

वरुणः क्षत्रमिन्द्रियं भगेन सविता श्रियम् ।

सुत्रामा यज्ञसा वलं दधाना यज्ञमाशत ॥ ७२ ॥

वरुणः सविता सुत्रामा इन्द्रश्च यज्ञं सोत्रामणीमाशत भक्षितवत्तः व्याप्तवत्तो
 वा अथ भोजने अश्रूद् व्यातो वा उभयोर्विकरणव्यत्ययः । कीदृशास्तं क्षत्र क्ष
 ताक्षाणसामर्थ्यमिन्द्रियं वीर्यं भगेन भाग्येन सह श्रियं लक्ष्मीं यज्ञसा सह वलं
 च दधानाः यज्ञमाने स्थापयन्तः । तत्र वरुणः क्षत्रमिन्द्रियं च दधाति सविता भग
 प्रियं सुत्रामा यज्ञो वलं चेति विभागः ॥ ७२ ॥

अश्विना गोभिरिन्द्रियमश्विभिर्यै वलंम् ।

हृविपेन्द्रो सरस्वती यज्ञमानमवर्धयन् ॥ ७३ ॥

का० [११ ६ ११] अश्विना गोभिरिति च हृविपाम् । अश्विना गोभिरिति तिस्रो
 हृविपां याज्यानुवाक्यां चात्पूर्ववत् अश्विना [७३] ता नासत्या [७४] इत्याश्वि
 नयश्रुयामि पुरोऽनुवाक्यावात्ये ता नासत्या [७४] ता भिपज्ञा [७५] इति सार-
 स्वते ता भिपज्ञा [७५] अश्विना [७३] इत्येन्द्रे इति सूत्रार्थः ॥ अश्विसरस्वतीन्द्र-
 देवत्यास्तिस्रोऽनुदुभः । अश्विना सरस्वती च हृतेः पदार्थैः इन्द्रं यज्ञमानं चव-
 र्धयन् । केस्तत्राह गोभिर्गोप्रभृतिपशुभिः इन्द्रियम् विभक्तित्वत्ययः इन्द्रियेण इ-
 न्द्रियपाठवेन अश्विभिः अश्वेः दनिष्णादृषैः वीर्यं वलं वीर्येण मनःसामर्थ्येन वलेन
 शरीरदार्येन हृविपा पशुपुरोडाशेन च । इन्द्रस्य वर्धनं तृप्तिः यज्ञमानस्य वर्धनं
 धनपुत्रपद्यादिपुष्टिः ॥ ७३ ॥

ता नासत्या सुपेशसा हिरण्यवर्तनी नराः ।

सरस्वती हृविष्मतीन्द्रं कर्मसु नोऽवत ॥ ७४ ॥

ता तो नासत्या नासत्यौ अश्विनौ सरस्वती च कर्मसु सौत्रामण्यद्विगोपु
नोऽस्मानवत अत्रसु रक्तसु पुरुषव्यत्यत्र हे इन्द्र त्वमपि नोऽस्मान्कर्मसु अथ
वचनव्यत्यत्र । कीदृशौ नासत्यौ क्षिरण्यवर्तनी क्षिरण्येनोपलक्षिता वर्तनिर्मागौ
पयोस्ती पत्र पयि गृह्तस्तत्र सुवर्णमिव सम्यन्ततः इत्यर्थः । सुयेशसा शोभन पे-
शो द्वय पयोस्ती सुन्दरौ । नरा नरौ नरगुणयुतौ नराकारौ च । कीदृशौ सर-
स्वती रुद्रिभ्रती रुद्रिर्गन्ते यस्या सा ॥७४॥

ता भिपज्ञां सुकर्मणां सा सुदृषा सरस्वती ।

स वृत्रहा शतक्रतुरिन्द्राय रधुरिन्द्रियम् ॥७५॥

ता तो प्रसिद्धौ भिपज्ञा भिपज्ञो वेद्यो अश्विनौ सा प्रसिद्धा सरस्वती च स
प्रसिद्धो वृत्रहा इन्द्र कल्प्यात्तरमभव इन्द्राय इतत्कल्पप्रमवाप इन्द्रिय वीर्यं
रधु यथा इन्द्र एव दातृपात्ररूपेण वडधा भवति देवानामचित्यशक्तिव्यात् । की-
दृशौ भिपज्ञौ सुकर्मणां सुकर्मणो शोभन कर्म पयोस्ती । कीदृशौ सरस्वती सु-
दृषा सुदृग् इमे सा सुदृषा सामुदायना । कीदृशो वृत्रहा शतक्रतु शत क्रत-
व कर्माणि यस्य वडुः कर्मवर्तते ॥७५॥

युव७ सुराममश्विना नमुचावापुरे सचा ।

त्रिपिपाना सरस्वतीन्द्र कर्मस्वायत ॥७६॥

का० [११ ६ २०] यस्यासा युव७ सुराम पुत्रमिपेति । त्रयाणां पयोयद्याणां सु-
रायस्याणां च पुत्रमिति पुराऽनुवायया पुत्रमिपेति याज्येति सूत्रार्थः ॥ दे अश्विनो-
रस्वतीन्द्रदेवत्येऽनुष्टुप्तिदुभौ । हे अश्विनौ हे सरस्वति पुत्र पूय वचनव्यत्याग
नमुचावापुरे इत्ये धर्तमान सुराम सुरामप्य ग्रह सचा सरु त्रिपिपाना त्रिपिप-
पित्रत्त सत्त कर्मस्विन्द्रमात्रत्त आ समन्ताद्रत्तत (13) । पिपाना अत्र पित्र्या-
व्यत्याग ॥७६॥

पुत्रमिव पित० ॥७७॥

एय व्याख्याता दशनेऽध्याये [१० ३४] ॥७७॥

यस्मिन्नद्यास ऋपभास उक्षणां वशा मेपा अंवसृष्टास आहुताः ।

कीलालपि सोमपृष्ठाय वेधसे रुदा मतिं जनय चारुमग्नये ॥ ७८ ॥

का [११. ६. २१.] पशुस्विष्टकृतो यस्मिन्नद्यासोऽह्वाव्यग्र इति । पशोः सन्व-
न्धिनि स्विष्टकृत्वागि यस्मिन्नद्यास इति पुरोऽनुवाक्या अह्वाव्यग्र इति याज्या ॥
द्वे अग्निदेवत्ये जगतीत्रिष्टुभौ । हे अर्धयो तस्मै अग्नये रुदा सह मतिं बुद्धिं चारुं
समीचीनं जनय अग्न्यर्थं मनोबुद्धौ श्रुडे कुरु इत्यर्थः । कीदृशायाग्नये कीलालपि
कीलालमन्त्रसं पिबति कीलालपास्तस्मै । सोमपृष्ठाय सोमः पृष्ठे यस्य तस्मै
यस्य पृष्ठे सोमाहुतयो रूयन्त इत्यर्थः । वेधसे विदधाति शुभं करोति वेधाः तस्मै
शुभमतिकर्त्रे । तस्मै कस्मै यस्मिन्नग्नौ एते पशवः अंवसृष्टासः अंवसृष्टाः अंवदा-
यात्रदाय चतुरवत्तेन निक्षिप्ताः तथा आहुताः आदायादाय हुताः । के पशवः अ-
द्यासः अद्याः ऋपभासः ऋपभाः उक्षाणः उक्षाणाः सेचनसमर्था वृषाः वा पपूर्वस्य
निगम इति [पा. ६. ४. १.] उपधादीर्घाभावः । वशाः वन्ध्याः+ मेपाः अजाः । य-
स्मिन्नेते पशवो हुतास्तस्मै मनःश्रुद्धिं कुर्वति ह्योतुर्वाक्यम् ॥ ७८ ॥

अह्वाव्यग्रे रुविरास्ये ते सुचीव घृतं चन्वीत्रं सोमः ।

वाजसनिं रयिमस्मै सुवीरं प्रशस्तं धेरु यशसं वृहत्तम् ॥ ७९ ॥

हे अग्ने ते तवास्ये रुविरह्वावि हुतं सर्वतः जुहोतिः कर्मणि लुङ् संततहोने
दृष्टासः सुचि घृतमिव यथा सुचि घृतं सर्वदा स्थितम् चन्वि चन्वानधिपवणार्चन-
णि सोम-इव तत्र यथा सोमः सर्वदा स्थितस्तद्वन्नित्यं मया तवास्ये रुविर्हुतम् ।
हे अग्ने सः वमस्मै अस्मासु एतानि वस्तूनि धेरु स्थापय । कानि वाजसनिं वा-
जस्य अन्नस्य सनिं भोगम् । रयिं धनं कीदृशं सुवीरं शोभना वीराः पुत्रा यत्र
तं सुपुत्रयुक्तं धनमित्यर्थः । प्रशस्तं सर्वलोकस्तुतं वृहत्तं महान्तं यशसं यशश्च पुं-
स्त्रमार्पिन् सर्वलोकप्रसिद्धं यशो देहीत्यर्थः यशो वै सोमो राज्ञिति श्रुतेः यशसं
सोममिति वा ॥ ७९ ॥

IX. अग्निना तेजसा चक्षुः प्राणेन सरस्वती वीर्यम् ।

वाचिन्द्रो बलेनेन्द्राय द्युरिन्द्रियम् ॥ ८० ॥

का* [११-७ १.] प्रतिगरिष्यत्युपविष्टेऽर्ध्यां शोभसावैत्याहूयाञ्चिना तेजसित्यनु-
 वारः ७ षष्ठति । त्रयस्त्रिंशत्सप्तत्यसृसादनानस्रमर्ध्याः स्तोतुः पुरस्तात्प्रतिगरार्य-
 मुपवेशननुताम् तदाह प्रतिगरिष्यत्यर्ध्यां पुर उपविष्टे सत्यर्ध्यां शोसावोश्मि-
 त्याहूयाञ्चिना तेजसा चक्षुरित्येकादशर्चमनुवाकं शस्त्रं शंसति प्रवमात्त्ये ऋचौ त्रिः
 शंसनीचि मध्यस्थानां त्रयाणां तृचानामादिष्वाहूवः कार्य इति सूत्रार्यः ॥ अञ्चि-
 र्स्वतीन्द्रदेवत्वानुद्गुप् आद्यः पादोऽर्थाः द्वितीयो नवार्थाः तृतीयः षडर्थाः च-
 तुर्वीऽर्थाः । अञ्चिनौ तेजसा सह चक्षुरिन्द्रियमिन्द्राय दधुः दधतुः ददतुः । सर-
 स्वती प्राणेन सह वीर्यमिन्द्राय दधी ददौ । इन्द्रः कल्पान्तरीणाः वाचं बलेन
 च सह इन्द्रायैतत्कल्पोत्याप इन्द्रियं सामर्थ्यं ददौ । एवमाञ्चिसस्वतीन्द्रा इन्द्राय
 तेजसादि द्युरित्यर्थः सर्वपितृया द्युरिति वहुवचनम् ॥ ८० ॥

गोमहू पु णासत्या अद्यावद्यातमञ्चिना । वर्ति रुद्रा नृपाय्यम् ॥ ८१ ॥

गृत्समदृष्टा अञ्चिदेवत्यास्तिम्बो गायत्र्यः आद्या पादनिवृत्तायत्री त्रयः सप्तकाः
 पादनिवृद्धिति वचनात् । उ सु निपाती पादपूरणौ इक सुञ्जीति [पा० ६ ३.
 १३४] सुनिपाति परे उ इत्यस्य संहितायां दीर्घः सुज इति [पा० ८. ३. १००] सू-
 त्रेण सु इत्यस्य पत्वम् पूर्वपदादिति [पा० ८. ३. १०६] नासत्यशब्दनसारस्य ण-
 त्वम् । हे नासत्या नासत्यो हे अञ्चिना हे रुद्रा रुद्रौ शत्रूणां रोदयितारौ वर्तिः
 विभक्तिव्यत्ययः वर्त्या मर्गेण पुत्रां नृपाय्यं पक्षं प्रति पातं गह्वरम् नृभिः पीयते
 सोमो पस्मिन्स नृपाय्यः क्रतो कृण्टपाय्यसंचायाविति [पा० ३ १ १३०] अत्र कु-
 षडशब्द उपलक्षकः नृशब्देऽपि तृतीयात्ते उपपदे पिबतेर्पातोर्धिकरणे षट्प्रत्य-
 यो पुमानमश्च निपात्यति । किं कृत्वा गोमत्तु मात्रो विगन्ते पस्मिन्गोमत् अद्या-
 वत् अद्या विगन्ते यस्य तदश्चवत् मन्त्रे सोमाञ्चित्यादिना [पा० ६ ३ १३१] अशश-
 ब्दस्य दीर्घं गोयुक्तमद्युक्तं च धनमादाय पत्रं गह्वरानित्यर्थः ॥ ८१ ॥

न पत्यरो नास्रर आदुधर्षदपपवसु । दुःशाभ्तो मर्त्यो रिपुः ॥ ८२ ॥

हे व्यग्रस व्या वृष्टिरेव वसु धनं यपोस्तो यदा वृत्ता वृथा वासपती

लोकं स्यापयतस्तौ वृषपत्रम् हे अश्विनौ दुःशंसो दुष्टमपवादं शंसति कथयति
दुःशंसोऽपवादिता रिपुः शत्रुः मर्त्यः मनुष्यः परः असम्बद्धः अन्तरः सम्बद्धः स्व-
कीयोऽपि ईदृशो मर्त्या यत् यमिन्द्रं न आदधर्षति न आधृषुयात् न पराभूयात् ।
स्वन्ननोऽस्वन्ननोऽपि रिपुः पिश्रुनोऽपि यमिन्द्रं पराभवितुं न शक्त इत्यर्थः । जि-
धृया प्रागल्भ्येऽस्माद्दातोर्षड्लुगन्ताहृतृप्रत्ययः ॥ ८२ ॥

ता न् अत्रौठमश्विना र्षिं पिशंगंसदृशम् । धिष्या वरिवोविदम् ॥ ८३ ॥

हे धिष्या धिष्यौ धिष्यामित्रयौ धातारौ वा हे अश्विना युवां नोऽस्माकं र्षिं
धनमात्रौठमावकृतम् आनयतमित्यर्थः वरुतेर्लुङि परस्मैपदे मध्यमद्विवचनम् ।
कीदृशं र्षिं पिशंगंसदृशं पिशंगं पीतं सम्यक् दृश्यते तत्पिशंगंसदृशम् पीतवर्णा
सुवर्णमित्यर्थः । तथा वरिवोविदं वरिवो धनं विन्दति प्राप्नोति वरिवोविदस्तम्
विद्म लाम्भे इगुपथेति [पा° ३.१.१३२.] कः । यच्च धनं धनात्तरुतेतुभूतं भवती-
त्यर्थः ॥ ८३ ॥

पावका नः सरस्वती वाज्ञेर्भिर्वाज्ञिनीवती । यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥ ८४ ॥

मधुहन्दोदृष्टाः सरस्वतीदेव्यास्तिस्रो गायत्र्यः । सरस्वती नोऽस्माकं यज्ञं
वष्टु कामयतां वश कालौ यो यदिहति स तत्प्रति गहति अस्मद्यज्ञं प्रत्यागह-
वित्यर्थः । कीदृशी सरस्वती पावका पावयित्री पवनं पावः शोधनम् घञ् पावं
कायति कथयति पावका आतोऽनुपसर्गे कः [पा° ३.२.३.] । वाज्ञेर्भिर्वाज्ञैः अज्ञैः
वाज्ञिनीवती वाज्ञा अत्रानि विग्नन्ते यस्यां सा वाज्ञिनी यज्ञक्रिया वाज्ञिनी वि-
ग्नन्ते यस्याः सा वाज्ञिनीवती यज्ञक्रियाधिष्ठात्री । धियावसुः धिया कर्मणा वसु ध-
नं यस्याः सा धियावसुः हान्दसत्तृतीयाया अलुक् ॥ ८४ ॥

चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम् । यज्ञं दधे सरस्वती ॥ ८५ ॥

सरस्वती यज्ञं दधे धारयति । कीदृशी सूनृतानां प्रियं सत्यं सूनृतं प्रियसत्य-
वचनानां वेदत्रयीशब्दानां चोदयित्री प्रेरयित्री सुद प्रेरणे णिञ्जतात्तृच् ततो ङीप् ।
सुमतीनां शोभनानां बुद्धीनां चेतन्ती चेतयन्ती प्रकटयन्ती सुमतिदात्रीत्यर्थः हन्-
स्युभयवेति [पा° ३.४.११०.] शपोऽप्यार्धधातुक्त्वापिचो लोपः ॥ ८५ ॥

मरुतोऽर्घ्याः सरस्वती प्रचेतयति केतुना । धियो विद्या विराजति ॥ ८६ ॥

सरस्वती केतुना कर्मणा प्रज्ञया वा मरुतो मरुत् अर्घ्याः उदकं प्रचेतयति प्र-
ज्ञाययति प्रेरयति सर्वसां भूमौ वृष्टिं कारयतीत्यर्थः । किं च विद्याः सर्वाः धियः
सर्वप्राणिस्या बुद्धीः विराजति विराजयति दीपयति सर्वजन्तुबुद्धीः प्रकाशयति तां
स्तुमः ॥ ८६ ॥

इन्द्रायोहि चित्रभानो सुता रुमे त्रायवः । अण्वीभिस्तना पूतासः ॥ ८७ ॥

मधुहृन्दोदृटा इन्द्रदेवत्यास्तितो गायत्र्यः । चित्रा नानाविधा भानवो दीप्तयो
पस्य स चित्रभानुः हे चित्रभानो इन्द्र त्वमापाहि आगह । किमिति रुमे सोमाः
सुताः अभिपुताः । कौटुशा रुमे त्रायवः तां कामयन्ते त्रायवः सुप आत्मनः क्यच्
[पा० ३.१.८.] वराहृन्दसीति [पा० ३.२.१००.] उपत्ययः । तथा अण्वीभिः अण्वी-
त्यङ्गुलीनाम् [निघ० २.५.] अङ्गुलीभिः तना द्यापवित्रेण च पूतासः पूताः शो-
धिताः तनग्रथो द्यापवित्रवाचो तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णाः । शोधिताः सुताः
सोमा इन्द्रोऽस्मान्पित्रयिति कामयन्तेऽतोऽत्रायाहीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

इन्द्रायोहि धियेपितो विप्रन्नतः सुतार्यतः । उप ब्रह्माणि वाघतः ॥ ८८ ॥

हे इन्द्र धिया स्वबुद्ध्या इपितः प्रेरितः सनापाहि अनन्यप्रेरित आगहित्यर्थः ।
कौटुशस्य विप्रन्नतः शु गतो विप्रमेधाविभिर्नुगतः सवितः । किमित्यागतव्यामि-
ति चेत् सुतावतः शान्दसो दीर्घः सुतवतः सोममभिपुतवतो यज्ञमानस्य ब्रह्मा-
णि ब्रह्माणि उप ब्रह्माणि समोपे वाघतः ऋचिज्ञो वर्तन्त इति शेषः वाघत इ-
ति ऋचिद्रामसु [निघ० ३.१८.] पठितम् ऋचिज्ञो ब्रह्मिदाय स्थिता वर्तन्त इत्या-
यास्त्यर्थः ॥ ८८ ॥

इन्द्रायोहि तूतुज्ञान् उप ब्रह्माणि रुचिवः । सुने दधिघ नृधनः ॥ ८९ ॥

रुचो घृथो विधेते यस्य स रुचियान् मनुष्यसो रुः सम्बुद्धो इन्दसीति [पा०
८.३.१.] एवम् हे रुचिवः अद्ययन् हे इन्द्र तूतुज्ञानः त्वमाणः सन् तं ब्रह्मा-
णि ब्रह्माणि उप ब्रह्माणि प्रति आयाहि तूतुज्ञान इति [निघ० ३.१५.] क्षिप्रना-

म । आगत्य सुते सोमेऽभिपुते सति नोऽस्माकं चनः अन्नं सोमशृपं हविः दधिष्व
उदरे धारय धि धारणे व्यत्ययेन शयो लुकि द्वित्वं जुहोत्यादिवात् अभ्यासस्यान्नं
हान्दसम् । चन इत्यन्ननाम [निघं २.७] ॥ ८१ ॥

अश्विना पिवतां मधु सरस्वत्या सजोपसा ।

इन्द्रः सुत्रामा वृत्रह्वा जुपन्ताऽ सोम्यं मधु ॥ १० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥

अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यानुष्टुप् । अश्विना अश्विनौ मधु मधुरस्वादं सोमं पिव-
तां भक्षयताम् कीदृशौ अश्विनो सरस्वत्या सजोपसा सजोपसो जोषः प्रीतिः अ-
सुन् समानं जोषः प्रीतिर्ययोस्तौ सरस्वत्या सह प्रीतिमन्तावित्यर्थः । किं च सुष्टु
त्रायते रक्षति सुत्रामा वृत्रं हतवान्वृत्रह्वा ईदृश इन्द्रः अश्विनौ सरस्वती च मधु
मधुरं सोम्यं सोममयं हविर्जुपन्तान् सेवन्तान् मये चिति [पां ४.४. १३८] सोमश-
ब्दात् मयउर्ये यप्रत्ययः सोममयं सोम्यम् ॥ १० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । सेकासन्त्यादिक्रौत्रान्तो विंशो ध्यायो
निद्वयितः ॥ २० ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

१४ [दिवृत्तेर्लनं] - १६ ॥ १-३ ॥ १७. १८. १९ a ॥ ४ ॥ १९ d ॥ ५ ॥

२० ॥ ६ ॥ २१ ॥ ७ ॥ २२. २३ a. b ॥ ८ ॥ २३ c. d ॥ ९ ॥ २४-३८

[इत्सिनो] ॥ १०-२४ ॥ ३१-४२ [होतांराऽइन्द्रं] ॥ २५-२८ ॥ ४३ [स्व-

तीता] ॥ २९ ॥ ४४-५१ [सुमृलीको] ॥ ३०-३७ ॥ ५२-६३ [भार्ती-

ता] ॥ ३८-४९ ॥ ६४-६८ [नमुचाऽआसुरे] ॥ ५०-५४ ॥ ६९-७६ [न-

मुचाऽआसुरे] ॥ ५५-६२ ॥ ७७ [पितराऽअश्विनोभे] - ८३ [बाल्कम]

॥ ६३-६९ ॥ ८४-९० ॥ ७७-७६ ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

I इम मे वरुणा श्रुती इजमग्ना च मृडय । तामिप्रसुराचके ॥१॥

श्रीम् श्रीगणेशाय नम ॥ प्रणय (1) जिह्वा देव लक्ष्मीमातनुमापतिम् ।
इजिजेधुनाश्रुते केरदीपो वितन्यते ॥ वा० [११ ० १३] इम मे तत्रितैकक
पालस्य । अग्रभृष्टौ वारुणस्यैरुपात्तस्य पुरोडाशस्य द्वे पुरोऽनुवाकशाल्ये
इत्यर्थ ॥ वरुणादेवत्ये गायत्रीत्रिदुगौ श्रुनशेपदृष्टे । हे वरुण त्व मे मम इम
इवमाह्वान श्रुधि प्रशु श्रुप्रश्रुषिपति [पा० ६ ४ १०२] हेरिधि (2) सहिताया दीर्घ ।
च पुन अग्र दिने (3) मृडयास्मान्सुखय पतोऽह् तामाचरे कामरे आचरुऽइति
[निघ० ७ ६] कात्तिकर्मा । कोदशाऽह् अग्रस्यु अग्रनमत्र पालनमवतेरसुनू
तदिहति अग्रस्यु सुप आत्मन ववच् [पा० ३ १ ८] वगच्छन्दतीति [पा० ३ २
१००] उग्रत्यय आत्मनो रत्तणमिहन् तामिहामीत्यर्थ ॥१॥

तर्था यामि वरुणा च ॥२॥

व्याख्याता [१८ ४१] ॥२॥

त्व नोऽग्रमे वरुणास्य त्रिद्वन्द्वस्य हेडाऽग्रयातिसीठा ।

पाठीठा वद्वितम शशुचाना विश्वा द्वेषाऽसि प्रमुमुग्धस्मत् ॥३॥

वा० [११ ० १४] अग्रिवरुणायास्त्व न स त्व न इति । अग्रभृष्टेष्टात्रेवाग्रिज्
याधगे पुरोऽनुवाकशाल्ये ॥ अग्रिवरुणादेवत्ये त्रिदुगौ वामदेवदृष्टे । हे अग्रि त्व
नोऽस्मान्प्रति वरुणास्य देवस्य हेडा क्रोधमग्रयातिसीठा निवर्तय यसु उपस्ये
अवपूर्सस्य णातस्यास्याशीर्निडि वृषम् । नि च विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषा
सि दौर्भाग्यानि अस्मत् अस्मत्त सनाशात्प्रमुमुग्धि प्रमुख हरीरुह मुचेर्व्यत्ययेन
शय शु । कोदशस्त्वम् त्रिद्वान् स्वाभिरार् ज्ञानन् यत्रित अतिशयेन पटा य
ज्जिठ तुहित्तमय स्थिति [पा० ६ ४ १५४] तृचो लोप । वद्वितम वद्वतीति व
द्वि अत्यन्त वद्विर्द्वितम इतिर्पा वीडा । शशुचान् अत्यन्त शोचते दीप्यते
शशुचान् शोचतेऽनुन्नाह्वानव्यत्यय ॥३॥

स त्व नोऽग्रमेऽग्रमो भयोऽग्रे नैर्दिष्टोऽग्रस्या उपसो व्युष्टौ ।

अथयद्व नो वरुणा७ रराणो वीहि मृडीका७ सुहृवो न एधि ॥४॥

हे अग्ने स वनस्या उपतो व्युटौ व्युटिकालेऽस्मिन्नहनि (4) उती उत्था
अवनेन नोऽस्माकमवमः रक्षकः नेदिठोऽस्तिकतमः समीपतमश्च भव । अवती-
त्यवनः अवनेरनप्रत्ययः यद्वा अवतीत्यवः पचाद्यच् अत्यक्षमवोऽवतमः तलो-
पशान्दसः । अत्यक्षमस्तिको नेदिठः अस्तिकवाढयोर्नेदिष्ठाधाविति [पा० ५ ३. ६३]
इष्टे परे नेदिदेशः । किं च रराणो हृविर्ददत् सन् नोऽस्माकं वरुणमवयद्व अ-
वयन्न अवपूर्वाद्यन्ननेर्नीटि शयो लुक् ततो मृडीकं सुखकर हृविः वीहि भक्षय
वी कात्तिय्यातिक्षेपप्रजननजादनेपु । किं च नोऽस्माकं सुहृवः स्वाह्वान एधि
भव धृत्तोरेद्वावभ्यासलोपश्चेति [पा० ६ ४ ११६] एकारः ॥४॥

महीनू पु मातरं७ सुत्रतानामृतस्य पत्नीनवसे ऊवेन ।

तुविक्षत्रानन्नरक्षीनुवृची७ सुशर्माणामदिति७ सुप्रणीतिन् ॥५॥

का० [१६.७.१५] आदित्यस्य सुत्रामाणम् महीनूपु मातरमिति । आदित्यं चहं
पक्ष्यमाणां निर्वपत्यादित्यमीजान इत्यादावत्ते चादित्यश्चरुक्तास्तस्य सुत्रामाणामि-
ति [६] पुरोऽनुवाक्या महीनू धिति याज्या ॥ अदितिदेवत्या त्रिदुप् । उ सु
नियतौ पादपूरणौ संहितायानाद्यस्य दीर्घोऽन्यस्य पवन् । वयमवसे अचितुं
रक्षितुमादितिं ऊवेन आह्वयामः तुमर्थे असेप्रत्ययः । कीदृशीमदितिं महीं म-
तीन् । सुत्रतानां शोभनकर्मणां मातरं निर्मात्रीन् व्रतमिति [निघ० २ १] कर्म-
नान । ऋतस्य यज्ञस्य पत्नी पान्वयित्रीन् । तुविक्षत्रां तुवीति [निघ० ३ १] वरु-
नान वरुक्षताक्षोणशीलाम् । अन्नरक्षो न जीर्यति अन्नरक्षी तां जगारक्षिताम् ।
उहृ अक्षतीति उवृची वरुणमनशीलाम् । सुशर्माणं शोभनं शर्माश्रयः सुप्तं वा
पस्यास्ताम् । सुप्रणीतिं शोभना प्रणीतिः प्रणयनं भजनं पस्यास्ताम् । अदितिर-
दीना देवनाता [निह० ४ २२] ॥५॥

सुत्रानाणं पृथिवीं गाननेरुसं७ सुशर्माणामदिति७ सुप्रणीतिम् ।

देवीं नाव७ स्वर्त्रिजाननागतनखं वत्तीनाहंहेमा स्वस्त्ये ॥६॥

अदितिदेवत्या त्रिदृग् गगनातदृष्टा (5) । देवी देवसम्बन्धिनी नाव पशवृषा
स्वस्तये उन्वाणायात्रिनाशाय वयमारुहेम यत् तृत्वा स्वर्गं गच्छेमैत्यर्थ । कीदृशी
नात्र सुत्रामाणा सुदुः प्रापते रक्षति सुत्रामा ताम् । पृथिवीं विशालाम् । ग्या स्व
र्गवृषा स्वर्गहेतुभूतामित्यर्थ । अनेदसनेरु रति [निघ० २ १३] क्राधनाम नास्ति
एदा यत्र कापरहिताम् । यदा लुतोपमानम् पृथिवीमिव सुत्रामाणा पालयित्री
द्यामित्रानेदसनक्राधाम् । सुशर्माणा सापुशरणभूताम् । अदितिमखण्डितामदीनां
रा । सुप्रणीति सुदुः प्रणपतीति सुप्रणीति सापुप्रणीत्री । स्वरित्रा सापुकेन्दुवा
लाम् अरित्रशब्द केन्दुवालप्राचर अरित्र केनिपातरु इत्यभिधानात् [अमर
१० २०] प्रयागानुवाजादत्राऽरित्रस्वानीया । अनागतमनपराधाम् । अस्रवत्तीम
हिना निर्दोषामित्यर्थ । र्दृशो नावमारुहेम सहिताया दीर्घ ॥६॥

सनात्रमारुहेयमस्रवतीमनागतम् । शतारित्राऽ स्वस्तये ॥७॥

स्वर्गसम्बन्धिनीदेवत्या गायत्री । तदे सर्प एव यतो नो स्वर्गेति श्रुते
स्वर्गा नौपत् एव । सुनात्र शम्भना नात्र पशवृषा स्वस्तयेऽविनाशाय सत्तार-
सागरान्तरणायादमारुहेयमारुहेय यत् त्रुर्गमित्यर्थ । कीदृशीमस्रवतीमहिदाम् ।
अनागत निरपराया सर्वदृष्टामित्यर्थ । शतारित्रा बहुकेन्दुवालाम् ऋष्यशु साम-
भित्तिर्यर्थ । स्मार्ति नात्रारुणे विनिषागोऽस्या ऋच ॥७॥

आ ना मित्रारुणा धृतेर्गव्यतिमुत्ततम् । मघा रज्ञाऽति सुकृतू ॥८॥

का० [१२ ० १६] आ न प्र वाद्रेति पयत्याया । अत्रभवाद्भुदेत्य मेत्रावह-
परा पयस्या यातीति या पयस्या तस्या आ नो मित्रारुणेति पुरोऽनुवाक्या
प्र वाद्रेति षोऽया । मित्रारुणदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा । हे मित्रावह
णा मित्रारुणा देवी नाऽस्मात् गव्यति यशमार्ग धृतेर्पुवाया उक्ततम् सर्वत
सिद्धता यदा मत्रि पृथिव्यामृतिमजनेतुभूत क्षेत्र धृते शुद्धोदरे सिद्धतम् ।
रि च द सुत्रु शम्भन क्रतु कर्म ययोस्ती रे सुशर्माणो मघा मनुना रज्ञासि
लायाना उक्ततम् अनित्यमागमशासनमिति नुमभात्र ॥८॥

प्र वाद्रेति सिद्धता नोपसे न आ नो गव्यतिमुत्तत धृतेन ।

आ मा जने श्रवयत युवाना श्रुत मे मित्रावरुणा रुवेना ॥६॥

मित्रावरुणादेवत्या त्रिदुषु वसिष्ठदृष्टा । हे मित्रावरुणौ हे युवाना युवानौ
तृणौ द्वित्रजसौ नोऽस्माक जीवने चिर जीवनाय वाद्वा वारू प्रतिनृतम-
क्षभूतपर्य प्रमारयत जीवनाविघ्ननिवारणाय वाङ्मप्रसारण कुहमित्यर्थ । कि
च नोऽस्माक गच्छति जेत्र धृतेन जनेन आ उदत तिष्ठतन् । भवत्सिक्तजेत्र
निष्यन्नान्यै यद्विन मा मा जने जनये युवानाश्रवयतन् आश्रावयतन् इत्य-
मदात् इत्यमरादीदिति लोके मा कययतमित्यर्थ वृद्धभाव आर्ष कि च युवा
ने मम र्ना र्नानि रुवा रुवानि आह्वानानि श्रुत शृणुतन् श्रुवा पूर्वोक्त कु
रुतमित्यर्थ शृणोति शपो लुक् ॥६॥

श नो भवसु ॥१०॥ वात्रे वात्रे ॥११॥

का [११ ७ १०] वाजिनस्य शं नो वात्रे वाजःरति । पयस्यायां वाजिनया
गोऽस्ति तत्र श न रति पुरोऽनुवाय्या वात्रे वाजःरति याज्या-॥ व्याख्याते
[१ १६ १८] ॥१०॥११॥

II सनिदोऽग्निं सनिषा सुसनिदो वरेण ।

गायत्री इन्दु इन्द्रिय अविर्गोत्रियो दुषु ॥१०॥

का [११ ७ ११] वायोपसःआप्रियं सनिदोऽग्निं सनिषेति । वायोपसे प
शौ सनिदोऽग्निरित्याद्या एकादश अच आप्रिय प्रयाजाना याज्या इति सूत्रार्थ ॥
एकादश आप्रीदेवत्या अनुदुभ स्वस्त्यात्रेयदृष्टा । अग्निः गायत्री इन्दो गौत्र
इति त्रय इन्दे इन्द्रिय वीर्यं वर सद्यन्तनापुत्रो दुषु दधतु प्रयक्षतु । कीदृशो
ऽग्निं सनिषा प्रयाजदेवतया सनिदो दीत सुसनिदश्च अतिदीत प्रयाजधृतेनेति
शेष वरेण वर्षणाय सम्भजनीय । कीदृशो गो अवि त्रयोऽवरोऽनुचरत्वेन
यस्य स अवि यदा यपनासावपि कान्तोऽवि त्रयोऽवयो यस्य सार्वत्सरो गौ-
रित्यर्थ ॥१२॥

तनूनयाहुर्चित्रतस्तनूपाश्च सरस्वती ।

उत्तिष्ठा हृन्द इन्द्रिय दित्यवाङ्मोर्वयो दधु ॥ १३ ॥

तनूनामपा नपात् पौत्रोऽग्निं तनूना गवा नपात् घृत वा प्रयाज्ञदेवता सर्-
स्वतो उत्तिष्ठा हृन्द हृन्सवादाप् उत्तिष्ठा हृन्द गौश्च एते चत्वार इन्द्रे इन्द्रिय
वयञ्च दधु दधु । कीदृशोऽग्निं स्तुत्य कीदृशोऽग्निं स्तुत्य कीदृशोऽग्निं स्तुत्य
कीदृशो सर्स्वतो तनूपा तनू शरीर पाति रक्षतीति । कीदृशो गौ दित्यवाद्
दित्य कृत्रिर्नृतीति ॥ १३ ॥

इडाभिरग्निरीडा सामा देवाऽश्रमर्त्य ।

अनुदुष्कृन्द इन्द्रिय पञ्चाविर्गोर्वयो दधु ॥ १४ ॥

इडाभिः प्रयाज्ञदेवताभिः सदाग्निं सोमो देव अनुदुष्कृन्द गौ एते पञ्च इ-
न्द्रिय वयश्चेन्द्रे दधु कीदृशोऽग्निं ईडा स्तुत्य कीदृशो सोम श्रमर्त्य श्रमर्णा-
धर्मा कीदृशो गौ पञ्चापि पञ्चावयोऽनुचरा बालविशेषा वा यस्य सार्धद्विवर्षः
॥ १४ ॥

स्तुर्क्षिर्ऋग्निं पूषण्वात्स्तीर्णधर्त्स्वित्य ।

वृत्तो हृन्द इन्द्रिय त्रिवत्सो गौर्वयो दधु ॥ १५ ॥

शोभन वर्त्तिः प्रयाज्ञदेवता अग्निं वृत्तो हृन्द गौ एते चत्वार इन्द्रिय वय-
श्चेन्द्रे दधु । कीदृशोऽग्निं पूषणान् पूषण्वात्स्तीति पूजा युक्त स्तीर्णधर्त्स्वित्य स्तीर्ण
वर्त्स्वित्य स श्रमर्त्य श्रमश्चर । कीदृशो गौ त्रिवत्स त्रयो वत्सा अनुचरा व-
त्सरा या यस्य स त्रिवत्स ॥ १५ ॥

उरौ देवीर्दिशा मरुतीर्ऋग्निं देवो वृरुस्पति ।

पङ्क्तिष्कृन्द इन्द्रेन्द्रिय तुर्पिवाङ्मोर्वयो दधु ॥ १६ ॥

उरौ दारो देवा प्रयाज्ञदेवता हृन्दस सम्प्रसारणम् मरुतीर्ऋत्त्यो दिशा वरुणा
देवो वृरुस्पति पङ्क्तिष्कृन्द तुर्प चतुर्षु वर्षे धरतीति तुर्पिवाद् गौ एते षट् दे-
वा इत् इन्द्रे इन्द्रिय वयञ्च दधु ॥ १६ ॥

उपे पत्नी सुविदाता त्रिचं देवा श्रमर्त्या ।

त्रिदृष्ट्वा इन्द्रेन्द्रियं पठवाङ्गीर्वयो दधुः ॥ १७ ॥

उपे द्विवचनादिनं रात्रिञ्च अमर्त्याः विश्वे देवाः त्रिदृष्ट्वाः पठं भारं वरुती-
ति पठवाङ्गीः एते पञ्चेन्द्रियं वयश्च दधुः । कीदृशो उपे यक्षी यक्ष्व्यौ मरु-
त्यौ यक्ष इति [निघं ३.३.] मरुत्नाम । सुपेशता शोभनं पेशो वृषं ययोस्ते सुपे-
शसौ सुव्रपे विभतेराकारः ॥ १७ ॥

दिव्या ह्योतारा भिपत्रेन्द्रेण सयुजा युजा ।

जगती ह्यन्द्रेन्द्रियमनङ्गान्गीर्वयो दधुः ॥ १८ ॥

दिव्यौ ह्योतारौ प्रयान्देवौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः । जगती ह्यन्दः
अनः शकटे वरुतीत्यनङ्गान्गीः एते चत्वार इन्द्रेन्द्रियं वयश्च दधुः । कीदृशौ
ह्योतारौ भिपत्रा भिपत्रौ वैद्यौ इन्द्रेण सयुजौ सक्तु युज्यते सयुजौ संयुक्तौ युजौ
(6.) परस्परं संयुक्तौ ॥ १८ ॥

तिम्ब इडा सरस्वती भारती मरुतो विशाः ।

विराट् ह्यन्द्रेन्द्रियं धेनुर्गौर्न वयो दधुः ॥ १९ ॥

इडा सरस्वती भारतीति तिस्रः प्रयान्देव्यः मरुतो विशाः इन्द्रप्रजाः विराट्
ह्यन्दः धेनुः दोग्ध्री गौश्च नकारश्चार्थे एते पट् इन्द्रेन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १९ ॥

तटा तुरीयोऽश्रुत इन्द्राम्नी पुष्टिवर्धना ।

द्विपदा ह्यन्द्रेन्द्रियमुक्ता गौर्न वयो दधुः ॥ २० ॥

तटा प्रयान्देवः इन्द्राम्नी द्विपदा ह्यन्दः उक्ता सेक्ता गौश्च एते पञ्चेन्द्रियं
वयश्च दधुः । कीदृशः तटा तुरीयः तूर्णमाप्नोति व्याप्नोति तुरीयः अश्रुतो महान्
कीदृशाविन्द्राम्नी पुष्टिवर्धना पुष्टिं धनादियोपं वर्धयतस्तौ पुष्टिवर्धनौ । नद्यार्थः
॥ २० ॥

शमिता नो वनस्पतिः सविता प्रसुवन्भगम् ।

कमुष्ट्वा इन्द्रेन्द्रियं वशा वेरुद्वयो दधुः ॥ २१ ॥

वनस्पतिः प्रयान्देवः सविता सूर्यः कमुष्ट्वाः वशा वन्ध्या गौः वेरुत् गर्भ-

ग्री गौ एते पञ्च इन्द्रे उन्द्रिय वपञ्च दधु । कीदृशो वनस्पति नोऽस्माक श
मिता शमप्रति सुसवति शमिता शमिता मत्तइति [(7) पा० ६ ४ ५४] हान्दसो
णिचो लोप । कीदृश सपिता भग प्रसुवन् धन प्रेरयन् ददत् ॥२१॥

स्वादां वा वरुणा सुक्षत्रा भेषन वरत् ।

अतिहन्दा इन्द्रिय वृद्धपभो गीर्षया दधु ॥२२॥

शोभन क्षत्र क्षत्राणा यस्य स सुक्षत्र शोभनक्षत्राया वरुण स्वाहा नामे
कीदृशे नानप्रदृषान् स्वादाकृतिभि प्रयान्द्वै सत् यत्र भेषत्र यत्नक्षत्रामौषध
मिन्द्राय वरत्करोतु । कि च अतिहन्दा हन्दा वृद्धत् मदान् अपभ समयी गौ
वरुणाञ्च स्वादानृतयोऽपि एते चत्वार इन्द्रिय वपञ्च इन्द्रे दधु दधतु ददतु ॥२२॥

III वसतेनऽऽनुना देवा वसत्रस्त्रिभृतां स्तुता ।

स्वतरेण तीप्ता द्प्रिरिन्द्रे वयो दधु ॥२३॥

वा० [११ ७ २०] याज्यापुराऽनुनायाञ्च वपापुरोडाशप्रभूना वसतेनऽऽनुने
ति । चमारादायासे पशामेव पट्टचो यवाक्रम वपादीना याज्यानुनायथा यथा
पागे वसतेनेति [२३] पुराऽनुवाया ग्रीष्मिणेति [२४] याज्या पशुपुरोडाशपागे
वर्षाभिरिति [२५] पुराऽनुनाया शारदेनेति [२६] याज्या दद्यादियागे रैमन्ते
नेति [२७] पुराऽनुनाया शैथिरिणेति [२८] याज्येति सूत्रार्थ ॥ अनुष्टुभ पर
लिङ्गात् स्वता वपाधा इन्द्रा देवतेत्यर्थ । वसत्रो देवा इन्द्रे तीक्ष्णता सत् दधि
वर्षायाश्च यथ शक्ति च दधु दधतु स्वापयतु कीदृशा वसत्र वसतेन ऋतुना त्रि
भृता स्तामेन स्वतरेण पृष्ठेन च स्तुता ॥२३॥

ग्रीष्मिणोऽऽनुना देवा रुद्रा पञ्चदशे स्तुता ।

वदृता यज्ञेसा वन ७ द्प्रिरि' ॥२४॥

रुद्रा देवा इन्द्रे पशता सत् वन द्प्रिर्यपञ्च दधु । कीदृशा रुद्रा ग्रीष्मिण
ऋतुना पञ्चरा पञ्चदशेन स्तामेन त्रिभक्तिव्यत्यय वृहता पृष्ठेन च स्तुता
॥२४॥

वर्षाभिर्ऋतुनादित्या स्तोमे सप्तदशे स्तुताः ।

वैत्रपेणा विशौजसा हविरि° ॥२५॥

आदित्या देवाः इन्द्रे विशा प्रजया श्रोजसा च सह हविर्वयश्च दधुः । कीदृशाः वर्षाभिर्ऋतुना सप्तदशेन स्तोमेन तृतीयार्ये सप्तम्यौ वैत्रपेण पृष्ठेन च स्तुताः ॥२५॥

शारदेनेऽऋतुना देवा एकविंशऽऋभवं स्तुताः ।

वैराजेन श्रिया श्रियं हविरि° ॥२६॥

ऋभवः ऋभुसंज्ञा देवाः इन्द्रे श्रियं हविर्वयश्च दधुः कीदृशाः शारदेन ऋतुना एकविंशेन स्तोमेन वैराजेन पृष्ठेन श्रिया लक्ष्या च स्तुताः । सप्तमो तृतीयार्ये ॥२६॥

ह्येमत्तेनेऽऋतुना देवास्त्रिणवे महतं स्तुताः ।

वलेन शघरीः सहो हविरि° ॥२७॥

महतो देवाः इन्द्रे वलेन सह सहः इन्द्रियसामर्थ्यं हविर्वयश्च दधुः । कीदृशा महतः ह्येमत्तेन ऋतुना त्रिणवेन स्तोमेन स्तुताः शघरीरिति शाघरस्य योनिनिर्देशः शाघरेण पृष्ठेन स्तुता इत्यर्थः ॥२७॥

शोशिराणांऽऋतुना देवास्त्रयस्त्रिंशऽऋमृता स्तुताः ।

सत्येन र्वतौः क्षत्रं हविरि° ॥२८॥

ऋमृता देवाः सत्येन सह क्षत्रं क्षत्राणां हविर्वयः शक्तिं च इन्द्रे दधुः दधतु कीदृशा ऋमृताः शारदेन ऋतुना त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन स्तुताः र्वतीरिति र्वतस्य योनिः र्वतेन पृष्ठेन स्तुता इत्यर्थः ॥२८॥

IV. ह्योता यत्तत्समिधाग्निमिउस्यदेऽग्निनेन्द्रं सरस्वतीमज्ञो धूम्रो न गोधूमैः कुवंलैर्भिपजं मधु शय्येन तेज इन्द्रियं पयः सोमः परिनुता घृतं मधु व्याज्यस्य ह्योतयजे ॥२९॥

का० [११ ६ १४] होता यत्तत्सनिधाग्निनिती प्रयाजप्रैपात्त्रिपशोः । होता य-
त्तत्सनिधाग्निनिउत्पदः इत्यादयो द्वादश कण्ठकात्त्रिपशोः प्रयाजप्रैपाः स्युः ॥ द्वा-
दशाप्रीणां प्रयाजवाज्यानां प्रैपा अग्निस्वरस्वतीन्द्रदेवत्याः आद्या अष्टिः । देव्यो
होता सनिश प्रयाजदेवतया सह अग्निनाग्निना अग्निनौ इन्द्रं सरस्वतीं च रुः
पदे गोपदे आहवनीये यत्तन् यत्तनु (४) गोपदे स्वाय्यतः इत्यभिप्रायेणेदं वच-
नम् । तत्र षगि अज्ञो धूमो मेपद्य गोधूमेः कुवलेः वदरेः शय्यैः अङ्कुरितव्रीहि-
भिश्च सहितो मेपन्नौषधं भवति नकारौ चर्या इन्द्रावेति शेषः कीदृशं मेपन्नम्
मधु मयुरं तेजः तेजः प्रदमिन्द्रियनिन्द्रियसान्ध्यप्रदम् । किं च ते अग्निस्वरस्वतीन्द्रा
देव्येन होत्रेज्यमानाः सक्तः पयः परिवृता मदिरया सह सोमः सोमं घृतं मयु च
व्यत्तु पित्रत्तु सोम इति विभक्तिव्यत्ययः सर्वत्र हे होतर्ननुबहोतः त्वमपि आ-
ज्यस्य यज्ञ कर्मणि पठो यज्ञतिर्दानार्यः अज्यादिभ्य आज्यं देहीत्यर्थः ॥ २१ ॥

होता यत्तत्तनूनयात्सरस्वतीमविर्नेयो न भेपन्नं पया मधुमता

भरन् अग्निनेन्द्रोप वीर्यं वदरैरुपवासाभिर्भेपन्नं तोक्नभिः पयः सोमः ॥ २० ॥

एकाग्रिका अत्यष्टिः । तनूनयादिति प्रथमा द्वितीयादि इन्द्रायेति चतुर्थी द्वि-
तीयादि नकारच्चार्यः । देव्यो होता तनूनयात् प्रयाजदेवं सरस्वतीमग्निनी इन्द्रं
च यत्तनु । तत्र षगि अविः अज्ञः मेपद्य नद्यार्वि मधुमता रसवता पया यज्ञमार्गिणा
भरन् आत्मानं हरन् सन् वदरैर्वदरिफलेः उपवासाभिर्इन्द्रयवैः तोक्नभिर्ङ्कुरि-
तव्रीहिभिर्विश्रा सहितो वीर्यं वीर्यकरं भेपन्नं भवति । अग्निस्वरस्वतीन्द्रा देव्येन
होत्रेज्यमानाः पयश्चादीनि व्यत्तु हे होतस्त्वमपि आज्यस्य यज्ञ आज्यं देहि ॥ २० ॥

होता यत्तत्तनूनयात्सरस्वतीमविर्नेयो न भेपन्नं पया मधुमता
प्रयो न चन्द्राग्निनोर्वया इन्द्रस्य वीर्यं वदरैरुपवासाभिर्भेपन्नं तोक्नभिः
पयः सोमः पतिः ॥ २१ ॥

देव्यो होता नराजसं प्रयाजदेवं सरस्वतीं सरस्वतीं भिपस् भिपज्ञोः अग्नि-
नोः रयः रयं च यत्तन् यत्तनु कीदृशो रयः चन्द्रो चन्द्रं सुवर्णमास्मिन्नस्तीति च-

न्दी सुवर्णमयः । स्वस्य यागोऽश्विनोरिव तदुक्तान् आयुधं वाहनं वापि स्तुती
 यस्यैव दृश्यते तमेव तस्तुतं विन्व्यात्तस्यात्मा वरुधा हि स इति । सरस्व-
 तीरवयोः प्रयना द्वितीयार्ये भिपज्ञे प्रयना पचर्ये ॥ तत्र सुरया सह नम्रङ्गं न-
 म्रङ्गः क्तिपत्रः मेपः वपाः वरुतात्त्रिपशुसम्बन्धिन्यो वपा वदरैः उपवाकाभिर्यवैः
 तोक्त्रभिश्च व्रीहिभिः सहिता इन्द्रस्य वीर्यकरं भेपजं भवतु । अश्व्यादयः पयत्रा-
 दीनि पिवन्तु हे होतराज्यस्य यज्ञ देहि । कीदृशं नराशंसं पतिं पालकम् । नम्र-
 ङ्गः सुराकन्दः । नकारौ चार्यौ । द्वितीयो भेपज्ञशब्द आर्यः ॥ ३१ ॥

होता यत्तद्विदेडित आजुह्वानः सरस्वतीमिन्द्रं वल्लेन वर्धयन्नृपभेण गवे-
 न्द्रियमश्विनेन्द्राय भेपजं यवैः कर्कन्युभिर्मधुं लाज्जिर्न मासरं पयः सोमः
 परि ॥ ३२ ॥

देव्यो होता इडा इडां प्रयाज्ञदेवतां सरस्वतीमिन्द्रमश्विना अश्विनौ च य-
 त्तन् यजतु किं कुर्वन् ऋपभेण गवा च धेन्वा च वल्लेन वर्धयन् इडादीन्समर्थ-
 पन्यन्नतु कीदृशो होता ईडितः ऋत्रिभिः स्तुतः आजुह्वानः इडादीनाह्वयन् ।
 तत्र यवैः लाज्जिश्च सहितं मधु मासरमोदनं निःस्रावं (9) च इन्द्राय इन्द्रियं वी-
 र्यकरं भेपजं भवति । अश्विसरस्वतीन्द्रा होत्रेज्यमानाः पयत्रादीनि पिवन्तु हे
 होतः त्वं च यज्ञ ॥ ३२ ॥

होता यत्तद्वर्हिर्त्रर्षामदा भिपद्गासत्या भिपज्ञाश्विनाश्चा शिश्रुमती भिपग्धेनुः
 सरस्वती भिपग्दुह् इन्द्राय भेपजं पयः सोमः परि ॥ ३३ ॥

देव्यो होता ऊर्षामदाः ऊर्षामिव ऋदीयः वर्हिः प्रयाज्ञदेवं भिपज्ञा भिपज्ञो
 वैशो तासत्या न असत्यौ सत्यत्रपौ अश्विना अश्विनौ सरस्वती सरस्वतीं च
 यत्तत् यजतु । तत्र शिश्रुमती बालकोपेता अद्या वटवा भिपक् धेनुः भिपक्त्र
 इन्द्राय भेपज्ञमौषधं दुहे दुग्धे पूरयति । अद्यादयो दक्षिणा दीयन्ते । लोपस्त आत्म-
 नेपदेधिति [पा० ७.१.४१.] तलोपः । ते पयत्रादीनि व्यन्तु होतयज्ञ (10) ॥ ३३ ॥

होता यत्तदुरो दिशः कव्यो न व्यचस्वतीरुच्चिभ्यां न दुरो दिश इन्द्रो

न रोदसी उथे डुहे धेनु सरस्वत्युच्चिनेन्द्राय भेषजं शुक न ज्योतिरिन्द्रिय पय सोमं परि ॥३४॥

देव्यां द्योता इरो दार प्रजादेवो इन्द्र इन्द्र सरस्वती सरस्वतीमग्निना अग्निना च यत्नत् यत्नतु नकाराद्यायां दारशब्दस्य सम्प्रसारणाम् कीदृशी दार दिश दिश उव साधनायां कवथ सप्तुपिरा अत एव व्यचस्वती व्यचो व्यचन गमन प्रियते पासु ता गमनवत्य । दिशो दितुल्या इरा दार अग्निना सदिता सत्या रोदसी यात्रापृथिव्यो इन्द्राय भेषजमीपय डुहे डुगे कीदृशी रो दसी डुथे डुह कत्रयेति [पा० ३ २ ७०] हकारस्य षकार । डुहे इत्यत्र तलोपत्र व्यचनवत्यय डुहते रोदसीभ्या सकाशादिन्द्रायोपथ डुहते इत्यर्थ । असायि त चेति [पा० १ ४ ५१] विरमस्त्वम् । सरस्वती च धेनुर्भूया इन्द्राय शुक शुक्ल शुद्ध ज्योतिरिन्द्रिय वीरि च डुहे डुगे । अन्यद्याख्यातम् ॥३४॥

द्योता यत्नत्पुपेशतोपे नक्त दिवाग्निना समनाते सरस्वत्या विषिमिन्द्रे न भेषजं श्रेणो न रज्ञसा रदा अग्निं न मासर् पय सोमं परि ॥३५॥

द्योता सुपेशसा सुत्रये उपे द्वित्रचनाद्वात्रिश्च नक्तोपे प्रधातदेवो सरस्वत्या सदिता अग्निना च यत्नत् । तो चाग्निना नक्त दिवा दिने च रज्ञसा ज्योतिपा रज्ञशब्दो ज्ञातिर्नचन रदा यित्तेन अग्निं च सक्त मासर् भेषज मासर्ब्रह्ममीपय ष्यन श्रेणपय विषि काति च इन्द्रे समनाते सप्तोपयत नकाराद्याया । ते पयश्रादीनि व्यचु हे द्योत इय वन ॥३५॥

द्योता यत्नदेव्या द्योताया भिपनाग्निनेन्द्र न जामृत्रि दिवा नक्त न भेषजो शुक सरस्वती भिपक् सीसेन डुह इन्द्रिय पय सोमं परि ॥३६॥

देव्यां द्योता देव्या द्योताया देव्यो द्योतारो अय चाग्निरसौ च मशम एतो प्रयादेवो भिपतो वैश्वी अग्निना इन्द्र च यत्नत् यत्नतु नो चाया । भिपमूता सरस्वती भेषो सक्त शुक वनमिन्द्रिय वीरि च सीसेन कृया डुहे डुगे डुहेर्नाह लोपस्त आत्मनेपदेति [पा० ७ १ ४१] तलोप इन्द्रियार्थम् कीदृशी सरस्वती

द्विवा नक्षत्रहोरात्र जागृवि जागरणशीला स्वकार्यसिद्धावप्रमत्ता सुपां सुलुगिति
[पा० ७ १ ३१] सार्लुक् ता च दैव्यो ह्योता यजतु । अश्व्यादय प्रयथादीनि व्यन्तु
हे ह्योता त्वमपि यज ॥ ३६ ॥

ह्योता यक्षत्तिलो देवीर्न भेषज त्रयस्त्रिधातवोऽपसो वृषमिन्द्रै हिरण्यं
मच्चिनेडा न भारती वाचा सरस्वती मरु इन्द्राय इन्द्राय इन्द्राय इन्द्राय इन्द्राय
मं परि ॥ ३७ ॥

नौ चार्यो दैव्यो ह्योता इडा भारती सरस्वती चेति तिलो देवी प्रयाज्ञेवी
इन्द्रे इन्द्रमच्चिना अच्चिनौ च यक्षत् यजतु । या सरस्वती वाचा त्रयीलक्षणाया
भेषजमौषधं हिरण्यं ग्योतमान वृष च मरुस्तेजश्च इन्द्रिय चेन्द्राय इन्द्राय इन्द्राय इन्द्राय
इन्द्राय । कै कृत्वा त्रयस्त्रिधातव त्रिभिः पशुभिः तृतीयार्ये प्रथमा त्रयो धातव प्र
धानाद्गोपयद्रुक्षणा प्रकारा येषां ते त्रिधातव पशव ते च त्रय आच्चिनो धूम्र
सारस्वतो मेघ ऐन्द्र ऋषभ । कीदृशा पशव अपसः अप इति कर्मनाम [निघं
२ १.] विनो लोप अपस्विन कर्मवत्तः । त्रिभिः पशुभिर्भेषजवृषेन्द्रियमहासि
इन्द्राय इन्द्राय । तेऽश्व्यादय प्रयथादीनि पिवन्तु हे ह्योता त्वमप्याज्यस्य यज घृत
देहि ॥ ३७ ॥

ह्योता यक्षत्सुरेतंसमृषभं नर्यापस त्वष्टारमिन्द्रमच्चिना भिषज न सरस्व-
तीमोजो न जूतिरिन्द्रिय वृको न रभसो भिषग्वश सुरया भेषज७ धि
या न मासं पय सोमं परि ॥ ३८ ॥

नकाराचार्या ह्योता त्वष्टार प्रयाज्ञेवमिन्द्रमच्चिना अच्चिनौ सरस्वती भिषज
च यक्षत् यजतु (8) कीदृश त्वष्टार सुरेतसं शोभन रेतो वीर्यं वृष्टिलक्षणा य-
स्य स सुरेता तम् यदा सुदु रेतो यस्मात्तम् पुसो रेत कारणाभूतम् ऋषभ वार्षि-
तारम् नर्यापस नरेभ्यो ह्येत नर्यमप कर्म यस्य स नर्याया तम् । केन यजतु
तदाह रभस सोमो भिषग्वैश्वभूतो यो वृक तेन प्रथमा तृतीयार्ये सुराया वृ-
कन्तोमानि क्षिप्यन्तेऽतो वृकेन यजतु सुरया च यजतु भेषज यन्मासं तेन च

यजतु । एवं च यागे अत्रस्ततः जूतिर्वेगः इन्द्रियं वीर्यं धिया सरु यश्चेन्द्रे भ-
वत्विति जेषः अश्व्यादयः पयद्यादीनि व्यत्तु हे स्रोतः त्वमप्यादयस्य यज्ञ ॥३८॥

स्रोता यज्ञद्वनस्पतिः शमितारं शतक्रतुं भीमं न मन्युः राजानं व्याघ्रं
नमसाच्चिना भामं सरस्वती मियगिन्द्राय दुहः इन्द्रियं पयः सोमः परि
॥३९॥

देव्यो स्रोता वनस्पति प्रयाजदेवं व्याघ्र विशेषणाजिघ्रतीति व्याघ्र व्याघ्रमिव
राजानं शतक्रतुमिन्द्रमच्चिना अच्चिनौ सरस्वती सरस्वती च नमसा अत्रेन य-
ज्ञत् यजतु कीदृश वनस्पति शमितारं पशूनां संस्कर्तारं पूषद्वेषणं भीमं भयंकरं
मन्युं क्रोधात्मानं । मियग् विवद्वपा या सरस्वती इन्द्राय भामं क्रोधमिन्द्रियं वी-
र्यं च दुहे दोग्धि । ते वनस्पत्यादयः इज्यमानाः पयद्यादीनि पिवत्तु हे स्रोतर्षज
॥३९॥

स्रोता यज्ञद्विमिः स्वाहाद्व्यस्य स्तोत्रानां स्वाहा मेदसां पृथग् स्वाहा
हागमच्चिम्याः स्वाहा मेपः सरस्वत्ये स्वाहः अयमिन्द्राय सिःहाय स-
द्वः इन्द्रियः स्वाहामि न भेषजः स्वाहा सोममिन्द्रियः स्वाहेन्द्रः सु-
त्रामाणाः सवितारं वरुणं मियज्ञां पतिः स्वाहा वनस्पतिं प्रियं पायो
न भेषजः स्वाहा देवा द्राव्यपा जुपाणोऽग्निभेषजं पयः सोमः परि

॥४०॥

स्रोता अग्निं प्रयाजदेवमाह्वनीय वा यज्ञत् यजतु । किं च आदयस्य घृतस्य
स्तोत्रानां त्रिभुपां स्वाहा सुदु आह शोभनं वदति अचोऽस्तित्तु इति [पा
६.३.१३५] दीर्घं त्रुवो ऋषम् यज्ञमन इति जेषः यज्ञमानो घृतविन्दुर् शोभना-
न्वदतीत्यर्थः कर्मणि षठी । मेदसां यपासन्धिनानां पृथग् स्वाहा यपासन्धिन-
मेदांसि समीचीनानीति पृथग्वदति । अच्चिम्यामच्चिनोर्ये हागं शोभनमाह । स-
रस्वत्ये मेपः शोभनमाह । इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यप्रदन्पभं सु आह कीदृशापेन्द्राय
सिःहाय सिःरनुन्याय सिःनस्तीति सिःस्तस्मै शत्रूणामभिगायित्रे तया सरुते व-

लात्मकाय । भेषजं हितकारिणामग्निं च सु आह नश्चर्यः इन्द्रियं वीर्यप्रदं च
सोमं सु आह एतावग्नीषोमावाज्यभागौ सु आहृत्यर्यः । सुष्टु त्रायते सुत्रामा तं
सुत्रामाणामिन्द्रं सवितारं भिषजां वैद्यानां पतिं वरुणं च सु आह पशुपुरोडाश-
देवताः सु आहृत्यर्यः । प्रियमिष्टं पाथोऽन्नमन्नभूतं भेषजं च पशुदेवतानां वन-
स्पतिं प्रयाज्ञदेवं सु आह नकारश्चर्यः । आज्यपा देवा आज्यपान्देवान् सु आह
प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः । स्वाहेति क्रियाया यज्ञमानः कर्ता देवा ह वा
ऽञ्जुर्हृत्त विजितमेवानु सर्व यज्ञं सध्यापयेत्युपक्रम्य तत उत्तमे प्रयाजे स्वा-
हाकारिणैव यज्ञे समस्यापयन्नित्याहिति श्रुतेः समाप्तिवचनाः स्वाहाकाराः । भे-
षजमोषधभूतं जुषाणः सेवमानोऽग्निरश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः प-
षादीनि व्यत्तु । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज्ञ ॥ ४० ॥

- V. a होता यज्ञदश्विनो ह्यगस्य वपाया मेदसो जुषेताऽहृविहोतर्षज ।
b होता यज्ञत्सरस्वती मेपस्य वपाया मेदसो जुषेताऽहृविहोतर्षज ।
c होता यज्ञदिन्द्रमृषभस्य वपाया मे ॥ ४१ ॥

का° [११ ६ २२] होता यज्ञदश्विनाविति त्रयो वपानां प्रैपा ययालिङ्गम् ।
होता यज्ञदश्विनो ह्यगस्य होता यज्ञत्सरस्वतीम् होता यज्ञदिन्द्रमृषभस्येति त्र-
यो वपात्रयस्य क्रमात्प्रैपा एककण्डिकायामिति सूत्रार्यः ॥ सप्त लिङ्गोक्तदेवताः
तत्राग्याह्वयो वपानां प्रैपाः त्रयाणां प्राजापत्या पङ्क्तिश्छन्दः (11) द्वितीयस्य द्व-
धिका प्रथमतृतीययोरेकाधिका । दैव्यो होता अश्विनो यज्ञत् यज्ञतु इज्यमानो
तावश्विनो ह्यगस्य वपाया मेदसः सम्बन्धि हृविर्जुषेतां सेवेताम् मेदः त्रिग्वभा-
गः । हे होतर्षज ॥ होता सरस्वती यज्ञत् सा मेपस्य वपाया मेदसो हृविर्जुष-
ताम् । हे होतः त्व यज्ञ ॥ होता इन्द्रं यज्ञत् स इन्द्रः ऋषभस्य वपाया मेदसो
हृविर्जुषताम् । हे मनुष्यहोतस्त्वमपि यज्ञ ॥ ४१ ॥

होता यज्ञदश्विनो सरस्वतीमिन्द्रं सुत्रामाणामिमे सोमाः सुरामाणश्हा-
गेर्न मेपेर्षभेः सुताः शप्येर्न तोकांभिलीर्जिर्महृस्वत्तो मदा मासरेपा प-

रिष्वता शुक्रा परस्वतोऽमृता प्रस्थिता वो मधुतस्तान्धिना सर
स्वतोन्द्र सुरामा वृत्रहा वृषताऽ सोम्य मधु पित्रतु मदसु व्यतु रौ
तरी ॥ ४० ॥

का [११ ६ ०३] यदाणा चतुर्य । रौता यत्तदधिनी सरस्वतीमिन्द्रमिति
चतुर्यो यदाणा प्रिय ॥ रौता यत्तदधिनी सरस्वती सुदु रत्तितारमिन्द्र च य
त्तत् यानु । इत्र रौतारनुवाधर्षूनाद् द्वे अधर्षत्र उने सोमा वो युष्माद् युष्मा
भि सुता अभिपुता । कीदशा सोमा ह्यग्निर्नपैर्षपभैत्र सुरामाण सुदु रमय
न्ति ते सुरामाण रमणीया रमतेरनणत्रयः पशुभि वृत्रा रमणीया नो चर्वी
सुरावन्त (12) सुरामा वा । तथा जप्ये तोराभिर्प्राङ्गुरेर्नीतिर मदस्वत ते
नीयता । मदा मदयति तर्पयतीति मदा । मात्तरेण पूर्वैतिन परिष्कृता अ-
न्वृता सम्पुत्रिभ्य इति [पा० ६ १ १३०] सुदु । शुक्रा शोचिष्मत् । पयस्वत
पयसा पुता । अमृता अमृतकन्या । प्रस्थिता दामाभिमुख चलिता । मधुनु
त मधु आतते ते मधुन्मयिण । अधिना सरस्वती सुरामा वृत्रहा वृत्रासुरह
ता इन्द्रत्र तान्सानान् । पयसा सेत्रता साम्य मधु पित्रतु मदसु तृषतु व्यतु
राता र्चिर्भक्तयतु वा । द्वे शत त्वमपि यन् ॥ ४२ ॥

रौता यत्तदधिनी ह्यग्नय र्चिप्य आतामन्व मधुतो मेद् उदृत पुरा दे-
पोभ्य पुरा पौहपेथ्या गृभो घस्ता नून घस्तेऽश्रमाणा परसप्रधमानाऽ
सुमन्तराणाऽ शततुद्रिणीणामग्निघात्ताना पीत्रोपवसनाना पार्धत ध्री
णित शितामन्त ईत्सादुतोऽङ्गादङ्गादन्ताना करंत द्वाधिना ज्येताऽ
र्चिर्होता ॥ ४३ ॥

का [११ ६ ०४] र्चिर्गोतृत्तरे यवाल्लिङ्गम् । चतुर्वात्त्रेयादथे पयमाना रौता
यत्तदधिनी ह्यग्नय र्चिप्य इत्याग्नयगे ययान्निङ्गमाधिनादिर्चिर्गोतृत्तरे
इत्यर्थ ॥ दैव्या रौता अधिनी यत्तत् यानु । तात्रिन्धमानाऽधिनी ह्यग्नय
र्चिप्य ह्यग्नयन्धि र्चि आतामन्वतयताम् कर्मणि षष्ठी । किं च अथ अ

स्मिन्दिने मध्यत उदरमध्याद्भूतमुदृत मेदो वपात्रप चात्ताम् रघदोर्भश्छन्दसि
 कथमुदृतम् तत्राह द्वेषोभ्य द्विपतीति द्वेषासि द्विपेरसुन्प्रत्यय यश्चेदृषिणि असुर
 रक्षासि तेभ्य उदृतम् यावत्तानि पराभवारागहन्ति तत पुरैवोदृतमित्यर्थ तथा
 गृभ गृह्यते भक्ष्यार्थमिति गृप् तस्या गृभ रूपाया पुरा प्रथममुदृतम् वपायानि
 टाप्रयोजनाभावात् कीदृश्या गृभ पौरुषेय्या पुरुषार्थमित्र पौरुषेयो ऋत्विग्या त
 स्या ॥ तावच्चिनो नून निश्चितमङ्गाना घस्तामङ्गानि भजयताम् घन् यदने वि
 शेषणैरिशेष्यस्याद्याह । कीदृशानामङ्गानाम् घाप्तेऽग्रघ्राणाम् एकपदम् घाप्ते
 याप्ते अत्रराणा नवाना रुचिजनकानाम् अन्यानि याप्तेपूत्तरात्तरमरुचि जनयति
 नेमानि । तथा पवसप्रयमाना पवसानामञ्जाना मध्ये प्रयमाना मुष्यानाम् भास
 तात् एतदे परममन्त्राय यन्माभसमिति श्रुते । सुमन्त्तराणा सुमन्त् स्वयं चरति
 तानि सुमन्त्तराणि तेषाम् सुमदिति स्वयमित्यस्य पर्याय । शतरुद्रियाणाम् रुद्र
 इति स्तोत्रनामसु [निघं ३ १६] पठित रुद्रस्य स्तोत्रुरिमा रुद्रिया स्तुत्रय शत
 मसख्या रुद्रिया येषा तेषाम् बहुमत्रै स्तुतानामित्यर्थ । अग्निघ्रात्तानाम् अग्निना
 स्वात्तानामास्वादिताना पारुकाले पूर्वमग्निना सुभृतानामित्यर्थ । पीवोपवसना
 नाम् पीवसुशब्दोऽसुन्नक्ष स्यूलवाचो पीवसा स्यूलानामङ्गानामुप समीपे वसन
 स्थितिरेषा तानि पीवोपवसनानि तेषाम् स्यूलाङ्गसमीपस्थिताना मृत्माणामित्यर्थ
 उपवसने पीव इति प्रातिशाप्यसूत्रेण [३ १ १३] उपवसने परे पीवसो विसर्ग
 लोप । किं च पार्थिव पार्थिवदेशात् श्राणित कटिप्रदेशात् शितामतो ब्राह्मप्रदे
 शात् उत्सादत उत्सादनमुत्साद ह्निदप्रदेश तस्मात् । एवमङ्गाद्ङात् एकपदम्
 नित्यवीप्सयोरिति [पा० ८ १ ४] द्वित्वम् प्रत्यङ्गात् अवत्तानामवदानार्थेण गृही
 तानामङ्गावप्रवानामश्चिनो घस्ताम् तान्भक्षयतामिति पूर्वेण सम्यन्ध । एव एव
 मश्चिना अश्चिनो रुविज्ञुपिता सेत्रेताम् भक्षितावदानो तौ करत कुरुत तृप्ति
 मिति शेष विकरणाव्यत्यय पुनर्वचनमादाराय । हे मनुष्यहोत त्वमपि यज्ञ ।
 शितामशब्देन ब्राह्मचर्यानिमेदास्युच्यन्ते ॥ ४३ ॥

होता यत्तत्स्वर्ती मेपस्य र्विप यावपदुग्य मध्यतो मेद् उद् - गृभो

पसन्नून घाप्तेऽग्रमा० - ङाद्वत्ताना करदेव्यः सरस्वती जुपताः रुवि-
होतॄन् ॥ ४३ ॥

होता सरस्वतीं यत्तत् या सरस्वती मेपस्य रुविष र्वि आययत् अभक्त-
पत् यादृपूर्वस्य वेतेर्लडि वृषन् यदा भक्तयतु लेटि वाडागमे वृषन् । अथ म-
ध्यतो मेद् इत्यादिव्याख्या पूर्ववत् । सा अङ्गानि पसत् । एव सरस्वती रुविर्जु-
पतां तृतिं च करदित्येनावचनानि अन्यदुक्तम् ॥ ४३ ॥

होता यत्तदिन्द्रमृषभस्य रुविष आययद्युग्मं मध्यतो मेद् उद्दं गृभो प-
सन्नून घाप्तेऽग्रमा० ङाद्वत्ताना करदेवमिन्द्रो जुपताः रुविहोतॄर्षदं
॥ ४५ ॥

होता इन्द्र यत्तत् स इन्द्र ऋषभस्य रुविष आययत् भक्तयतु एवमिन्द्रो रु-
विर्जुपतामित्यत पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

होता यत्तद्वनस्पतिमभि हि पिष्टतमया र्भिमिठया रशनायार्थित ।
यत्राद्यिनोश्शास्य रुविषं प्रिया धामानि यत्र सरस्वत्या मेपस्य रुविषं
प्रिया धामानि यत्रेन्द्रस्यऽऋषभस्य रुविषं प्रिया धामानि यत्राग्निं प्रिया
धामानि यत्र सोमस्य प्रिया धामानि यत्रेन्द्रस्य सुत्राम्णां प्रिया धामानि
यत्र सत्रितु प्रिया धामानि यत्र बर्हणस्य प्रिया धामानि यत्र वनस्पते
प्रिया पायाः सति यत्र देवानामान्यपानां प्रिया धामानि यत्रागोहोतुं प्रिया
धामानि तत्रैतान्प्रस्तुत्येवोपस्तुत्येवोपां प्रसन्नभोषस इव वृत्रो करदेव दे-
यो वनस्पतिर्जुपताः रुविहोतॄर्षदं ॥ ४६ ॥

का० [११ ६ २५] उत्तमो वनस्पतिस्त्रिष्टवृत्तो । अन्ते पद्यमानो होता यत्त-
द्वनस्पतिमभि होता यत्तदग्निं स्त्रिष्टवृत्तमिति क्रमेण वनस्पतियागे स्त्रिष्टवृत्तागो
च प्रेषो ॥ पूषो देवता । दैव्यो होता वनस्पतिं पूषमभियत्तत् अभियत्ततु हि
यस्मात् वनस्पतिं रशनाया रज्ज्वा वृत्रा अर्पित धृतवान् पशून्मिति शेष दधाते-

र्तुडि स्वाध्वोरिञ्चेतीकारः [पा० १.२.१७] कीदृश्या रज्ज्वा पिष्टतमया पिष्टशब्दो
 द्वपत्राची अत्यन्तं पिटा सुद्वपा पिष्टतमा तथा । रभिष्ठया रभते पशून्नियहतीति
 र्व्यो तृच् डीप् अत्यन्तं र्व्यो रभिष्ठा तथा तुशहन्दसीति [पा० ५.३.५१] इष्टनि
 तृचो लोपः समर्थयेत्यर्थः ॥ इदानीं वनस्पतिः प्रार्थयति यत्र अश्विनोः सन्धन्धिनः
 हागस्य रुविपः हागद्वपस्य रुविपः प्रिया प्रियाणि इष्टानि धामानि स्वानानि
 वर्तन्तः इति शेषः एवमग्रेऽपि यत्र सरस्वत्या मेपस्य मेपद्वपस्य रुविपः प्रियाणि
 धामानि यत्र इन्द्रस्य ऋभस्य रुविपः प्रियाणि धामानि एतेषां पशुदेवानां स्था-
 नानि । यत्राग्नेः प्रियाणि धामानि यत्र सोमस्य प्रियाणि धामानि एतावाज्यभा-
 गौ । यत्र सुत्राम्णा इन्द्रस्य प्रियाणि धामानि यत्र सवितुः प्रियाणि धामानि यत्र
 वरुणास्य प्रियाणि धामानि एते पशुपुरोडाशदेवाः । यत्र वनस्पतेः प्रियाणि पा-
 थांसि अन्नानि । अथ यत्र आज्यपानां देवानां प्रयाजानुयाजानां प्रियाणि धामा-
 नि । यत्र होतुरग्नेः स्विष्टकृतः प्रियाणि धामानि । एतान् हागादीन्यशून् रभी-
 यस-इव कृवी रभन्ते ते र्व्यारः अत्यन्तं र्व्यारो रभीयांसः सरभसांश्च कृत्वा इव-
 श्चार्थः (13) प्रस्तुत्येव प्रकर्षेण स्तुवा च उपस्तुत्येव उप समीपे स्तुवा च र्व्यौ
 चार्यौ तत्र तेषु पूर्वोक्तेषु स्थानेषु वनस्पतिर्देव उपावसत्तत् उपावसृजतु स्वाप-
 यतु सृजेर्तुडि द्वपं लेटि वा सित्वुङ्कन्तं लेटोति [पा० ३.१.३४] सित्प्रत्ययेऽउगमे
 च द्वपम् वनस्पतिर्देव एवं करत् करोतु रुविश्च जुपताम् हे मनुष्यहोतः त्वम-
 पि यज्ञ ॥४६॥

होता यज्ञदग्निः स्विष्टकृतमयाऽग्निरश्विनोश्हागस्य रुविपः प्रिया धामा-
 न्ययाद् सरस्वत्या मेपस्य रुविपः प्रिया धामान्ययाऽइन्द्रस्य ऋभ - - पा-
 शाऽश्वयांऽदेवानांमाज्यपानां प्रिया धामानि यज्ञदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि
 यज्ञत्वं महीमानुमायजतामेज्या इषः कृणोतु सोऽश्वधरा ज्ञातवेदा जुप-
 ताः रुविर्होतयज्ञ ॥४७॥

स्विष्टकृद्गग्निदेवता । होता स्विष्टकृतमग्निं यज्ञत् यज्ञतु योऽग्निः स्विष्टकृत्
 अश्विनोः हागस्य रुविपः सन्धन्धीनि प्रियाणि धामानि अयाद् अयात्तीत् इष्ट-

वान् अत्रदानानि यनति स्मित्यर्थे एवमग्रेऽपि सरस्वत्या मेपस्य हविषः प्रिया-
णि धामानि अत्रदानानि अथात् इन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रियाणि धामानि अ-
थात् (14) एता प्रथानदेवता । अग्रे प्रिया धामान्यथात् सोमस्य प्रिया धामानि
अथात् एतावाजस्रभागी । सुष्टु प्रायते सुत्राणां इन्द्रस्य प्रिया* सवितु प्रिया* व-
रुणास्य प्रिया* एता पशुपुरोडाशदेवता । वनस्पते प्रिया* एतत्प्रधानाङ्गम् । आ-
ज्यपाना देवाना प्रिया* एते प्रयाजानुयाजा । दंतुराग्रे स्विष्टकृत स्वस्यैव प्रि-
याणि धामानि यज्ञत् इष्टवान् । स्व महिमान स्वा त्रिभूति यज्ञत् । कि च आ-
इत्या समताश्रद्धु योग्या इत्या पागार्हा इय रक्षति इय सकामा प्रजा आ-
याता समम् यज्ञतु वचनव्यत्यय प्रजा पागशीला पागयोग्याश्च भवस्त्वित्यर्थे ।
स ज्ञातवेदा स्विष्टकृत्सि अधरा अधरान्यज्ञान्कृपांतु करोतु हविष्य जुपताम् ।
हे मनुष्यस्योत त्व यज्ञ । विभतेराकार् ॥४०॥

VI देव वरिर् सरस्वती सुदेवनिन्द्रेऽश्रिचिना ।

तेजा न चतुरक्ष्यार्षिर्हिषा दधुरिन्द्रिय वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज्ञं ॥४८॥

का* [१९ ० ८ १] अनुयागप्रिया देव वरिर्हरिति पाठ्याश्च । देव वरिर् सरस्व-
तोत्पागा एकादश कण्ठिमास्त्रिपशोरनुयाजाना प्रिया पाठ्याश्च भवतीत्यर्थे ॥
एकादशानुयागप्रिया अशिसरस्वतीन्द्रदेवत्या चतस्र आर्यस्त्रिदुभ व्यप्रक्षितपद-
प्राया । शाभना देवा यस्य तत्सुदेव यद्वरिर् देवमनुयागदेवता तेन वरिर्षा सद्
सरस्वती अश्रिचिना अश्रिचिनी च इन्द्रे तेजा दधु दधतु अक्षो इन्द्रेनेत्रयो चतु-
इन्द्रिय च दधु नमार्त्तार्ये । एवमग्रेऽपि । वसुवने वसुवननाय धनलाभाय व-
सुधेयस्य वसुतो धेय वसुधेय तास्य वसुनिभानाय च अशिसरस्वतीन्द्रा व्यन्तु रु-
निर्मलपतु । हे मनुष्यस्योत त्वमपि यज्ञ । सप्तमीपद्यो चतुर्थ्यर्थे ॥४८॥

देवीर्दारीः अश्रिचिना भिपज्ञेन्द्रे सरस्वती ।

प्राण न वीर्यं नसि दारो दधुरिन्द्रि* ॥४९॥

उत्तरार्धे दार इति प्रथमा नृतीयाया । या दारो देवी पशुगुरुदारो देव्यो

ऽनुयाजदेवाः ताभिर्द्वारिभिः सह भिपजा अग्निना वैद्यावग्निनौ सरस्वती च इन्द्रे
वीर्यं वनं दधुः नासि इन्द्रस्य नासिनायां प्राणमिन्द्रियं श्रोणमिन्द्रियं च दधुः वसु
व्याख्यातम् ॥४१॥

देवीऽउपासावग्निना सुत्रामेन्द्रे सरस्वती ।

वनं न वाचमास्यऽउपाभ्यां दधुरिन्द्रि° ॥५०॥

नक्तोपासाविति प्राप्ते इन्द्रस्य आदियदन्तोपः । उपासा देवी नक्तोपसौ अनु-
याजदेव्यौ ताभ्यानुपाभ्यां नक्तोपोभ्यां सह अग्निनौ सुत्रामा शोभनरत्नपाकर्त्री
सरस्वती च इन्द्रे वनं दधुः आस्ये इन्द्रमुखे वाचमिन्द्रियं वागिमिन्द्रियं च दधुः
नशार्थः वस्वित्युक्तम् ॥५०॥

देवी ज्योती सरस्वत्यग्निनेन्द्रमवर्धयन् ।

श्रोत्रं न कर्णयोर्विशो ज्योतीभ्यां दधुरिन्द्रि° ॥५१॥

ये ज्योती ज्योपयिञ्चौ सुखस्य सेवयिञ्चौ देवी देव्यौ अनुयाजदेव्यौ ग्वावापृ-
थिव्यौ अहोरात्रि वा सत्ये च सना चेति कात्यक्यः [(15) निरु° १.४१.] नाभ्यां
ज्योतीभ्यां सह सरस्वती अग्निना अग्निनौ च इन्द्रमवर्धयन् कथमवर्धयन् तत्राह
इन्द्रे यशो दधुः तत्कर्णयोश्च श्रोत्रमिन्द्रियं दधुः वसु° ॥५१॥

देवीऽउर्जाङ्गती दुधे सुदुधेन्द्रे सरस्वत्यग्निना भिपजावतः ।

श्रुकं न ज्योति स्तनयोर्जाङ्गती धत्त इन्द्रियं वसु° ॥५२॥

उत्तरार्धे आङ्गतीशब्दस्मृतीयार्थः । ज्योथोरेव देवताविकल्पः । ये देवी उर्जा-
ङ्गती उर्जा रसवती आङ्गतिराङ्गानं ह्योमो वा ययोस्ते उर्जाङ्गती दुधे दुग्धस्ते
दुधे कामपूरके सुदुधे सुदोहने ताभ्यामाङ्गतिभ्यां सह सरस्वती भिपजावग्निनौ
च इन्द्रे इन्द्रमवतः अवसि रत्नानि वचनव्यत्ययः कथम् तदाह ज्योतिः तेज इन्द्रे
धत्तः दधति स्तनयोः श्रुकमिन्द्रियं च धत्तः वचनव्यत्ययः नशार्थः व्याख्यातमन्यत्
॥५२॥

देवा देवानां भिपजा ह्योतांराविन्द्रमग्निना ।

वपुर्दुरिं सरस्वती विपि न ददये मतिः७ होतृभ्यां दधुरिन्द्रिं ॥५३॥

द्वाना देवा देवो यो होतृषौ अनुयाजदेवो ताभ्या द्यातृभ्या सह वपुर्दुरिश्च
सह भिपतो अश्विनौ सरस्वती च इन्द्रमिन्द्रे विपि वानि दधु ददये मतिमि-
न्द्रिय बुद्धीन्द्रिय च दधु नश्चार्थ वसुं उक्तम् ॥५३॥

देवीस्तिन्वस्तिन्वो देवीरश्विनैः सरस्वती ।

शूप न मये नाभ्यामिन्द्राय दधुरिन्द्रिं ॥५३॥

यास्तिन्वो देव्यो भारती इडा सरस्वती तिन्यो देवी विभक्तिव्यत्यय ताभि-
स्तिस्तिन्वो देवीभि सह अश्विनौ सरस्वती इडा च इन्द्राय इन्द्रे नाभ्या मध्ये च
शूप वलमिन्द्रिय च दधु नश्चार्थ वसुं व्याख्यातम् ॥५४॥

देव इन्द्रो नराणां संस्त्रिवद्वेष सरस्वत्याश्विभ्यामीषते रथं ।

रैतो न वृषममृतं जनिमिन्द्राय त्वष्टा दधेदिन्द्रियाणि वसुं ॥५५॥

नरा अस्मिन्नासीना शसतीति यास्कोत्ते [निर्हं ८ ६] नराणसो देवोऽनुया-
जद्वेषो यज रैतो वीर्यं वृष सोन्दर्यममृतं जनिममुत्तमं जन्म इन्द्रियाणि च इन्द्राय
दधन् (16) दधानु नश्चार्थं । कीदृशो नराणस इन्द्र इन्दतेतीन्द्र ऐश्वर्यवान्
उदि परमेश्वरं । प्रित्रद्वेषं त्रीणि वद्वयानि गृहाणि सदोर्विर्मानापीप्राणि यस्य
स । तथा त्वष्टा त्वक्षति करोतिरुमा जगत्स कर्ता यज्ञादिव जगदुत्पत्ते । यस्य
नराणसस्य रथं सरस्वत्या अश्विभ्या च रथते नीयते उच्यते । वसुं व्याख्या-
तम् ॥५५॥

देवो देधेर्नस्पतिर्द्विरण्यपयोऽश्विभ्याः सरस्वत्या मुपिप्लव इन्द्राय
पच्यते मनुं ।

श्रोत्रो न वृत्तिर्हृषभो न भाम् वनस्पतिर्नि दधेदिन्द्रियाणि वसुं ॥५६॥

वनस्पतिर्देवो नोऽस्माकमो तेषां नृतिः वृत्ति इत्र वेग भाम क्रोत्रमिन्द्रि-
याणि च दधन् दधानु यो वनस्पतिर्पुं इन्द्राय मनु मपुर पन्न पच्यते पचति

फनति इन्द्राय फन ददाति नकारो चार्थो । कीदृशो वनस्पति देवैर्हिरण्यपर्णाः
हिरण्यवृषाणि पर्णानि यस्य देवा यस्य हिरण्यमानि पर्णानीत्यर्थ । अश्विभ्यां
सरस्वत्या च सुपियन्ल गोभन पिप्यल फन यस्य स अश्विनौ सरस्वती च य-
स्य वनस्पते फनानीत्यर्थ । ऋषभ पूज्य ऋषभशब्द पूजावचन । वसु ॥ ५६ ॥

देव वर्हिर्वारितीनामधरे स्तीर्णामश्विभ्यामूर्णभ्रदा सरस्वत्या स्योनमिन्द्र
ते सद । ईशापै मन्युः राजान वर्हिषा दधुरिन्द्रिय वसु ॥ ५७ ॥

हे इन्द्र वारितीना वारि जले इतिर्गतिर्यासा ता वारितय तासां जलोद्भव-
नामोपरीना सन्धान्यि वर्हि ते तव सद सदसि अधरे यो अश्विभ्या सरस्वत्या
च स्तीर्णमास्तृत कीदृश वर्हि देव दीप्यमानम् ऊर्णभ्रदा ऊर्णमिव भ्रदोय ह्य-
न्दस ईपोलोप अत एव स्योन सुप्तवृषम् । किं च अश्विसरस्वत्य वर्हिषा सह
राजान दीप्यमान मन्यु क्रोपमिन्द्रिय च हे इन्द्र त्वयि दधु किमर्थम् ईशापै हे-
श्याय ईशनमीशा तस्यै गुरोश्च हल इति [पा° ३ ३ १०३] स्वधिकारे ईशतिर-
प्रत्यय स्तीवादात् । वसु उक्तम् ॥ ५७ ॥

देवोऽग्निं स्विष्टकृद्देवान्यक्षगयाययः होतारविन्द्रमश्विना वाचा वाचः
सरस्वतीमग्निः सोमः स्विष्टकृत्स्विष्ट इन्द्रं सुत्रामां सविता वरुणो भिप-
गिष्टो देवो वनस्पति स्विष्टा देवा आज्यपा स्विष्टोऽग्निर्भिना होता
होत्रे स्विष्टकृत्शो न दधदिन्द्रियमूर्त्तमर्पचितिः स्वधा वसु ॥ ५८ ॥

गोभनमिष्ट वाग करोतीति स्विष्टकृत् अग्निर्देवो यथायथ यथास्त्र यो यथा
इष्टव्यस्तथा (17) देवान्वक्ष्यमाणान्यक्षत् इष्टवान् । कान्देवानत आरु होतारी
अथ चाग्निर्मौ च मयनो वायु होतृमैत्रावरुणौ वा इन्द्रम् अश्विना अश्विनौ च
वाचा मन्त्रेण वाच च यक्षत् सरस्वतीमग्नि सोम च । किं च स्विष्टकृत् शोभ
नयज्ञकारी सुत्रामा गोभनरक्षकः मनिन्प्रत्यय. इन्द्र स्विष्ट सुष्ठु इष्ट सविता
वरुणो भिपगिष्ट वनस्पतिर्देवश्च इष्टः आज्यपा देवा प्रयाजानुगता स्विष्टा
अग्निर्भिदाता अग्निना भौनेन रुविद्वारा सुष्ठु (18) इष्ट । किं च होता देव्य

स्विट्कृत् होत्रे मानुषाय यशः इन्द्रियमूर्धमन्नमपचितिं पूजां स्वधां पित्र्यमन्नं
दधत् ददानु नकारश्चायः । वसुवननाय वसुधानाय च देवा व्यसु रुविरदसु म-
नुष्यहोतृपत्त ॥५८॥

अग्निमग्न होताग्निवृषीतायं पञ्जमानः पचन्पत्तः पचन्पुरोडाशान्वधन्नश्चि-
भ्यां हागं सरस्वत्यै मेपमिन्द्रायऽऽप्रभं सुन्वन्नश्चिभ्यां सरस्वत्याऽऽ-
न्द्राय सुत्राम्णो सुरासोमान् (19) ॥५१॥

का* [११ ० १०] अग्निमग्नोति सूतात्राकप्रैपः । अग्निमग्न होताग्मित्यादिः (20)
सूता व्रूहोत्यन्तः कण्ठिकात्रयात्मकः सूतात्राके प्रैपो भवति ॥ लिङ्गोत्तदेवतः प्रै-
पः प्रथमा अटिः द्वितीया धृतिः तृतीया विकृतिः । अयं पञ्जमानोऽग्न्य अग्निं हो-
ताग्निवृषीत वृतवान् वृषातेर्निङ् किं कुर्वन् पत्तौः (21) पत्ताव्यानि कृवीपि
पचन् सामान्विनोक्ता विजेषमाह पुरोडाशान्वचन् अग्निभ्यामग्निनोर्ये हागं व-
ग्रन् यूष इति जेषः सरस्वत्यै मेपं वधन् इन्द्राय ऋषभं च वधन् तथा अग्निभ्यां
सरस्वत्यै सुत्राम्णो रक्षसाय इन्द्राय च सुरासोमान्सुन्वन् अग्निमवृषीत ॥५१॥

सूपस्या अग्न देवा वनस्पतिर्भवद्दग्निभ्यां हागेन सरस्वत्यै मेपेणोन्द्राय
ऽऽप्रभेणाहोस्तान्नेदुस्तः प्रतिं पचतगृभीयतावीवृधत्त पुरोडाशैर्युर्वृचिना
सरस्वतीन्द्रः सुत्रामां सुरासोमान् ॥६०॥

अग्न वनस्पतिर्देवः हागेन कृत्वा अग्निभ्यां सूपस्या अभवत् सुष्ठु उपतिष्ठते
सेवते सूपस्या (22) हागेनाग्निनोः सेवां चकारित्यर्थः मेपेण सरस्वत्यै सूपस्या
अभवत् ऋषभेण इन्द्राय सूपस्या अभवत् वनस्पतिना हागेमेपऽर्षभैरग्च्यादीना-
मुपस्यान कृतन् । तत्कथं शायते तत्राह अग्च्यादयो मेदुस्तः मेदो वषामारभ्य
तान् हागाहान् अन्नन् अभक्षयन् । पुनः पचता पचन्ते तानि पचता पचतानि
पचानि अत्रदानानि प्रत्यगृभीयत प्रत्यगृस्न् पचतेर्मृदणियतिपरिपच्यमितमिन्-
मिदुर्लेभ्योऽनतिनि [उणा* ३ १०१] अतच्छ्रत्ययः भूतेऽपि दृश्यन्तः इति [पा* ३.३.
२] वचनादुतेऽपि द्रष्टव्यः विभक्तोराकारः । पुनस्ते पुरोडाशैर्युर्वृधत्त ह्यत्त ।

किं च अग्निना सरस्वती सुत्राना इन्द्रश्च सुरासोमानुषः पीतवत्तः पातेर्नष्ट् पि-
वादिशानावग्दान्तः सरजुवा । सुराश्च सोमाश्च तान् सुरामयान्तोमान्या ॥ ६० ॥

त्वान्यःऋषयःऋषीणां नयाद्वृणीतयं यज्ञमानो बहुभ्य आ संग-
तेभ्य एष मे देवेषु वसु वार्यायद्व्यतः इति ता या देवा देव दानान्यदु-
स्तान्यस्नाः आ च शास्त्रा च गुरुस्वैपितश्च होतरिति भद्रवाच्याय प्रेषि-
तो मानुषः सूक्तावाकायं सूक्ता ब्रूहि ॥ ६१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायानेकाविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥

देवो होता अग्निरुच्यते । हे ऋषे मन्त्राणां द्रष्टः हे अर्षेय यज्ञमानार्षेयेर्त्रि-
यते इत्येवं संबोध्यते हे ऋषीणां नयात् पुत्रायं यज्ञमानः बहुभ्यः संगतेभ्यः नि-
न्वितेभ्यो देवेभ्य इति होतोरय त्वानेव आ अयवृणीत सन्यग्वृतवान् । इति किन्
एषोऽग्निं मह्यं देवेषु वारि वरीतुं योग्यं वारि वरणीयं वसु धनमायद्व्यते आ-
दास्यते यज्ञतेदानार्वाक्षृद् मया देवेभ्यो दातुं यर्होष्यते इत्यर्थः । किं च हे देव
अग्ने या यानि ता तानि दानानि देवा अदुः दत्तवत्तः तानि दानानि अस्मै यज्ञ-
मानाय आशास्त्र च इह तानि यज्ञमानाय दातव्यानीति इहेत्यर्थः । आगुरुस्व
च उग्रह च गुरो उग्रमे तुदादिः दानायोग्यं कुरु आकारौ चकारौ च भिन्नक्र-
मौ । हे होतः त्वनिपितः प्रेषितोऽस्ति प्रेरितोऽस्ति कथन् तदाह भद्रवाच्याय व-
हुं योग्यं वाच्यं भद्रं शुभं च तत् वाच्यं व भद्रवाच्यं तस्मै भद्रं ब्रूहीति प्रेषितो
ऽसीत्यर्थः । किं च सूक्ता मूक्तानि त्वं ब्रूहि इति सूक्तावाकाय सूक्तावचनाय सूक्ता-
नि वक्तुं मानुषः होना च प्रेषितोऽस्ति ॥ ६१ ॥

श्रीमन्महोदधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

एकाविंशोऽध्यायः पाठ्यादिप्रेषणात्तिनः (23) ॥ २१ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥ ॥

१ [मृन्वय] ॥ १ ॥ २ [अहेलमानो] ॥ २ ॥ ३ [हिलो] ॥ ३ ॥ ४ [मृत्लीकब]
॥ ४ ॥ ५-१० ॥ ५-१० ॥ १-१० [निधर्ताताऽश्व त्मना महो] ॥ ११ ॥ ११

॥ १२ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १४ [इलाभिः] - १६ [इला] ॥ १५-२० ॥
 २१-२८ ॥ २२ ॥ २६ ॥ २२ [मिलस्प] - ३२ [नदिलेलित आनु] ॥ ३०-३३ ॥
 ३३ ३७ [अग्निनेला] ॥ ३४-३८ ॥ ३८-४२ [मपुद्ध्युत्ता] ॥ ३६-४३ ॥ ४३-
 ४४ ४५ ॥ ४४ ॥ ४६-५० [उपासांश्चि] ॥ ४५-४६ ॥ ५१-५३ [होतांरांश्च-
 न्द्रं] ॥ ५०-५२ ॥ ५४ [अग्निनेला] - ५८ [होतांरांश्चन्द्रं] ॥ ५३-५७ ॥ ५९
 [पुरोलाशां] ॥ ५८ ॥ ६० [पुरोलाशिरं] ॥ ५९ ॥ ६१ ॥ ६० ॥ ॥

इति काण्वीयामां वाजसनेयसंहितायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥

I a तेजोऽसि श्रुक्रममृतमायुष्या आयुर्मे पाहि । b देवस्य वा सवितुः
 प्रसविःश्चिनोर्वाङ्मुभ्या पूजो रुस्ताभ्याम् । c आर्दे ॥ १ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः (1) नमः ॥ सर्वकामस्य राजोऽश्चमेधः तस्य फाल्गुनशुक्लाष्ट-
 म्यामारम्भ ॥ कां [२० १ ६] निष्कं प्रतिमुञ्चन्वोचयति तेजोऽसीति । चतुःसु-
 वर्षानिर्मित आभरणविशेषो निष्कः तं यज्ञमानरूपेण प्रतिवन्नध्वयुक्तेजोऽसीति
 मन्त्रं प्राहृत्यत वाचयति तं च निष्कं प्रातर्होमाते पूर्णाहुतिं कृत्वाध्वये दद्या-
 दिति सूत्रार्थः ॥ चत्वारोऽध्याया अश्चमेधमन्त्रास्तीषां प्रज्ञापतिर्हविः । तेजोऽसीत्य-
 स्य सौत्रर्णं निष्कः देवता । प्राज्ञापत्यानुदुष् । हे निष्क तेजोऽसि अग्निपत्वात् ।
 श्रुक्रममोर्वीर्यं चासि अग्निर्ह वाऽपोऽभिध्वावित्युपक्रम्य तासु रेतः प्रासिञ्चतदि-
 रण्यमभवदिति श्रुतेः । अमृतं च वरितायेऽनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरूपाद्यात् (2)
 दनिनामृतवप्रदानाद्य हिरण्यदा अमृतत्रं भजतइति श्रुतेः । आयुष्याः आयुः पा-
 तीति आयुषो गोपातिता अतो पाचे मे मनायु पाहि रत्नं यवसनतिपर्यन्तमायुः
 प्रार्थते ॥ कां [२० १ २०] देवस्य त्विति रशानामादाय ब्रह्मन्नद्यं भरुस्यामीत्याह ।
 देवस्य त्वेत्यादि सरमारुपतोत्यन्तेन मत्वेण त्रयोदशारत्रिं दर्भमयीं दिगुणामश्च-
 न्यनार्या रजनां रज्जुनादाय ब्रह्मन्नद्यमित्यादि तेन राध्यासमित्यक्तं मन्त्रं [४] ब्र-
 ह्मणां प्रत्याहिति सूत्रार्थः ॥ देवस्य त्विति व्याख्यातम् [१ १०] ॥ १ ॥

इमानमृभान् रजानानुसस्य पूर्वऽयानुपि विद्वेषु कृत्वा ।

सा नोऽश्रस्मिस्तुतः श्रावभूवः ऋतस्य सामंस्तसुरमार्षन्ती ॥२॥

यज्ञपुरुषदृष्टा रशनादिवेत्या त्रिदुषू । सवनं सुत यज्ञं भवति त्वा नोऽस्माकमस्मिन् सुते यज्ञे सा रशना श्रावभूव उत्यन्ना । कीदृशी ऋतस्य यज्ञस्य सामन् सा म्नि समारम्भे सर प्रसर यज्ञप्रसारमार्षन्ती र्प् उक्तौ उच्चारयन्ती यज्ञप्रसारो भवत्विति वदतीत्यर्थः । सा का त्रिगते लभ्यते स्वर्गो यैस्ते विद्या यज्ञा विद्येषु यज्ञेषु त्रिदैर्यगिति श्रयकप्रत्यय कच्चा (3) कवय विभक्तेर्डादेश सुपा मुन्नुगित्यादिना [पा० ७ १ ३१] यज्ञेषु कुशला प्रजापत्यादयो यामिना रशनामृतस्य यज्ञस्य पूर्वे प्रथमे आगुपि प्रारम्भे इत्यर्थः अगृभान् अगृहन् या पूर्वैर्गृहीता सा रशनात्रोद्धृता (4) इत्यर्थः ॥२॥

अभिधा अस्ति भुवनं नसि यत्तासि धर्ता ।

स त्वमग्निं वैश्वानरं सप्रयस गह् स्वाहामृतः ॥३॥

का० [२० १ २८] त वयनेति ब्रह्मानुज्ञातोऽभिधा असीति वयत्यद्यन् । त वधानं देवेभ्यः प्रजापतये तेन रागुहीति मत्त्रेण ब्रह्मणानुज्ञातोऽध्वरुभिधा असीत्यादि स्वगा त्वा देवेभ्यः प्रजापतयः इत्यन्तेन मत्त्रेण रशनाद्य वद्मति ॥ लिङ्गोक्तदेवतानि यज्ञेषु अद्यो देवताण्यस्य । हे अद्य यस्त्वनभिधा अस्ति अभिधीयते स्तूपतः इत्यभिधा धिया भुवनं सर्वेषामाश्रयश्चासि यता नियमनकर्ता वासि धर्ता जगदार्षिता च । स एवविधं त्वं स्वाहामृतं स्वाहाकरिणं कृतं कुत सन् अग्निं गह् प्राप्नुहि कीदृशमग्निं वैश्वानरं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितम् सप्रयस प्रयतेरमुन्प्रत्ययः प्रयनं प्रयो विस्तारस्तत्सहितम् यद्वा सर्वतस्तिर्यगूर्धमथश्च प्रयते सप्रया तन् सर्वतशब्दस्य सादेशः ॥३॥

a स्वगा त्वा देवेभ्यः प्रजापतये ब्रह्मणश्च भक्त्याग्निं देवेभ्यः प्रजापतये तेन राधासम् ।

b त वधानं देवेभ्यः प्रजापतये तेन रागुहि ॥४॥

हे अद्य त्वा त्वा देवेभ्यः प्रजापतये च देवार्थं प्रजापत्यर्थं च स्वगा करोमीति

शेषं स्वेनैव गहतीति स्वगा उन्नत विभक्तोद्देशो वा स्वयंगामिनामित्यर्थः ॥
 ब्रह्मन् (५) ब्रह्मा देवता ब्रह्माणामात्मन्येति हे ब्रह्मन् अद्य भस्स्यामि व-
 न्धनं करिष्यामि वासिर्लुटि स्वयि एकाद्यो वश इति [पा० ८ २ ३०] भूत्वम्
 किमर्थम् देवेभ्यः प्रज्ञापतये च तेनाद्यन्धेनाहं राध्यासं राध ससिद्धौ सिद्धिं कर्म-
 समाप्तिद्वेषां प्राप्नुयाम् आशीर्लिङ् ॥ ब्रह्मा प्रसौति त वधानं अर्धयुदेवतं यजुः ।
 हे अर्धया य वन्दुमिहसि तमद्य वधानं किमर्थम् देवेभ्यः प्रज्ञापतये च तेनाद्य-
 वन्धनेन रागुहि सिद्धिं पशसमाप्तिद्वेषां प्राप्नुहि रामि- स्वादिवाहोति शुप्रत्य-
 य ॥४॥

- a प्रज्ञापतये वा जुष्टं प्रोक्षामि । b इन्द्राग्निभ्यां वा जुष्टं प्रोक्षामि ।
 c वायवे वा जुष्टं प्रोक्षामि । d विश्वेभ्यस्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि ।
 e सर्वेभ्यस्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि ।
 f योऽर्धत निषाञ्जति तन्भ्यमीति वरुणं परो मर्तः परः सा ॥५॥

का [२० १ ३०] स्वावरा अपो गवा प्रज्ञापतये वेति प्रोक्षत्यद्यं प्रतिमन्त्रम् ।
 नतोऽर्धुः स्वावरास्तडागादिस्या अपो गवा ताभिरुद्भिः पञ्चमत्रैः प्रतिमन्त्रमद्य
 प्रोक्षति ॥ निङ्गोक्तदेवतानि पञ्च यजूषि । हे अद्य प्रज्ञापतये जुष्टं वा त्वं प्रो-
 क्षामि सिद्धामि अनेन प्रोक्षणेन प्रज्ञापतेरिवाद्ये वीर्यं दधाति तथा च श्रुतिः [१३-
 १ २ ५] प्रज्ञापतिर्वै देवानां वीर्यवत्तमो वीर्यनिवास्मिन्धाति तस्मादद्यः पशूनां
 वीर्यवत्तम इति । इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं वा प्रोक्षामि अनेनेन्द्राग्न्योरिवाद्ये श्रोत्रो
 दधाति तथा च श्रुतिः [१३ १ २ ६] इन्द्राग्नौ वै देवानामोत्रस्वितमाऽश्रोत्रं ए-
 वास्मिन्धाति तस्मादद्य पशूनामोत्रस्वितम इति । वायवे जुष्टं प्रीत वा प्रो-
 क्षामि अनेन वायोर्वाद्ये वेगं दधाति तथा च श्रुतिः [१३ १ २ ७] वायुर्वै दे-
 वानामाशिष्ठो ब्रह्मेवास्मिन्धाति तस्मादद्य पशूनामाशिष्ठ इति आशिष्ठो वे-
 गवत्तरः । विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं त्वं प्रोक्षामि अनेनाद्ये पशो दधाति विश्वे वै
 देवा पशस्वितमा यज एवास्मिन्धाति तस्मादद्य पशूनां पशस्वितम इति [१३-
 १ २ ८] श्रुतिः । सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं त्वं प्रोक्षामि अनेन सर्वा देवता अद्ये

द्धाति सर्वेभ्यश्चा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति सर्वा एवास्मिन्देवता अथ अन्वाधा-
 तपतीति [१३. १. २. १.] श्रुतेः ॥ का° [२०. २. १.] योऽर्चवत्तमिति वाचयति । प्रू-
 द्धाद्विश्यायां ज्ञातेन पुंसा अधर्षुप्ररितेन (6) चतुर्नेत्रे शुनि खादिरमुशलेन कृते
 सति योऽर्चवत्तमित्यादि-वरुणा-इत्यन्तं मन्त्रं यज्ञमान वाचयति ॥ गायत्री पूर्वार्धे
 ऽश्वस्तुतिः परेऽर्धे (7.) लिङ्गोक्तदेवता । यः अर्चवत्तमश्चं त्रिषांसति कृत्तमिहति
 अर्चवत्तमसावनञ इति [पा° ६. ३. १२७] व्रतादेशः (8) कृतेः सन्नताद्यद् वरुणाः
 तमश्चं त्रिषांसतमभ्यमोति हिनास्ति अम् हिंसायाम् एतस्य लटि तुरुस्तुशम्यम
 इति [७. ३. १५] ईप्रत्ययः ॥ का° [२०. २. ४] वेतसकटेनाधोऽश्चं प्रावपति परो
 मर्त इति । वेतसतर्कृतेन कटेन मृतं ध्यानमश्वाधो जन्ते तारयति ॥ अश्चं त्रि-
 षांसुर्मती मनुष्यः परः परामृतः अश्वस्पदं नीतः श्या च परः पराकृतः अश्वपेणाश्व-
 कृत्तेव (9.) पराकृत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

- II. a. अग्नि॒ये॒ स्वाहा॑ । b. सोमो॒य॒ स्वाहा॑ । c. अ॒यां मोदो॒य॒ स्वाहा॑ ।
 d. स॒वित्रे॒ स्वाहा॑ । e. वा॒यवे॒ स्वाहा॑ । f. वि॒क्ष्वे॒ स्वाहा॑ । g. इ-
 न्द्रो॒य॒ स्वाहा॑ । h. वृ॒हस्प॒र्तये॒ स्वाहा॑ । i. मि॒त्राय॒ स्वाहा॑ । l. व-
 रू॒णाय॒ स्वाहा॑ ॥ ६ ॥

का° [२०. २. ३. ४.] अग्निस्सनीयमानीयाग्नये स्वाहेति जुहोत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रं
 सकृत् वावर्तम् । ततः स्यावराभ्योऽद्यः सकाशाद्दशमग्निपार्श्वमानीयाग्नये स्वाहे-
 त्येककाण्डिकात्मकेनानुवाकेन प्रतिमन्त्रं सकृद्दृष्ट्वा जुह्वा स्तोकीयसंज्ञा दशाज्या-
 उतीर्जुहोति यद्दानुवाकमावर्त्यावर्त्य सकृत्समाज्याहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ दश
 यज्ञेषु लिङ्गोक्तदेवतानि । अद्भतीत्याग्निः । सुनोतीति सोमः । अयां जलानां मो-
 दाय मोदयति रुर्ययति मोदः । सूते सविता । वातीति वायुः । विवेष्टि व्याप्नो-
 ति विष्णुः । इन्द्रतीन्द्रः । वृहतां वेदानां पतिर्वृहस्पतिः । मिष्यति न्निष्यति मि-
 त्रः । वृषोति भक्तं भजते वरुणाः । एताभिराहुतिभिरितेभ्यो दश देवेभ्योऽश्चं द-
 दाति तया च श्रुतिः [१३. १. ३. ३] एतावन्तो वै सर्वे देवास्तेभ्य एवेनं जुहोती-
 ति ॥ ६ ॥

III द्विद्वाय स्वाहा द्विद्धताय स्वाहा क्रन्दते स्वाहावक्रन्दाय स्वाहा प्रो-
 यन्ते स्वाहा प्रोयोवाय स्वाहा गन्धाय स्वाहा घ्राताय स्वाहा निविष्टाय
 स्वाहाप्रविष्टाय स्वाहा सदिताय स्वाहा वल्गते स्वाहासीनाय स्वाहा
 गगनाय स्वाहा स्वपते स्वाहा ज्ञायते स्वाहा सूजते स्वाहा प्रबुद्धाय
 स्वाहा प्रिनृम्भमाणाय स्वाहा विचृताय स्वाहा सञ्जानाय स्वाहापस्त्रि-
 ताय स्वाहापनाय स्वाहा प्राणाय स्वाहा ॥७॥

वा० [२० ३ ३] दक्षिणाद्यौ गृह्णाति द्विद्वाय स्वाहेति प्रक्रमान् । एतदर्थमे-
 वानृते दक्षिणाद्यौ प्रतिनत्र प्रक्रमसंज्ञान्दोमानिकीगपन्नाशस्तुहोतीत्यर्थे ॥ अथ-
 स्यैकीगपन्नाशत्रिंशत्तानि व्यापारा कर्षिन्कादयेन । द्विद्वाय द्विद्वास्तस्मै । द्वि-
 ष्टताय वृत् यदिष्ट (10) तस्मै । क्रन्दतीति क्रन्दन् । अथ नोचि क्रन्दतीत्य-
 वक्रन्द । प्रायतीति प्रायन् प्राय पर्यायणे (11) । प्रकृष्ट प्रोयो घोषा यस्य घो-
 षा तु प्रायगन्त्रिगम । गन्धाऽभ्याजि गन्ध । घ्रातमाघ्राणमस्यास्ति घ्रात । नि-
 विष्टति निविष्ट । उपविष्टतीत्युपविष्ट । सम्यग् दित लून (12) लण्डन यस्य
 स सदिता । वल्गतीति वल्गन् । आस्तेऽसावासीन । शेतेऽसौ शयान । स्व-
 पिति स्वपन् । ज्ञायतीति ज्ञायन् । वृजतीति वृजन् । प्रकुर्येण बुध्यते प्रबुद्ध ।
 प्रिनृम्भते प्रिनृम्भमाण । चृती दीती प्रिगेपेण चर्तति विचृता (13) । सञ्जानाय
 सजानगर्हाय । उपतिष्ठते उपस्त्रिता । घयतेऽधन (14) । प्रकृष्टमपते प्रायणाः
 तस्मै स्वाहा ॥७॥

पते स्वाहा धायते स्वाहाद्रात्राय स्वाहादुद्धृताय स्वाहा शूकराय स्वा-
 हा शूकराय स्वाहा निर्वणाय स्वाहातिवृताय स्वाहा ज्ञाय स्वाहा
 वनाय स्वाहा प्रिर्तमानाय स्वाहा विवृताय स्वाहा विभ्रुवनाय
 स्वाहा प्रिर्ताय स्वाहा शुभ्रुयमाणाय स्वाहा शृष्यते स्वाहेतमाणाय
 स्वाहेतिताय स्वाहा वीक्षिताय स्वाहा निम्बिषाय स्वाहा पक्षि तस्मै

स्वाहा पत्विवति तस्मै स्वाहा धन्मूत्रं करोति तस्मै स्वाहा कुर्वते स्वा
हा कृताय स्वाहा ॥ ८ ॥

एतीति यन् । धावतीति धावन् । उन् अपिको द्वावो गतिर्यस्य स उद्वाव ।
उन् अपिकु हुन यस्य स उद्हुत । प्रू इति करातीति प्रूकार । प्रूकृतमस्यास्ति
प्रूकृत । निपीदति निपीदन् । उतिष्ठते उत्थित । जत्रते जत्रो वेगवान् । व-
लमस्यान्ति वलन् । विवर्तते स विवर्तमान । विवर्तते स्म विवत्त । विपूनुते
कम्पते स विपून्वान् । विपूयतेऽसौ विपूत । श्रोतुनिहति श्रुश्रूयमाणं ज्ञाशु
स्मृदशा सन इति [पा० १ ३ ५०] ज्ञानन् (1०) । श्रूणाति श्रूषवन् । ईक्षते स
ईक्षमाण । ईक्षते स्मिति ईक्षित । विशेषणक्षितो धीक्षित । निमिपति निमि-
प । यत्किञ्चित् अस्ति तस्मै । यत् जलादिकु पिबति तस्मै पानकर्त्रे । धन्मूत्र क-
रोति तस्मै मूत्रयते । करोति कुर्वन् । कृतमस्यास्ति कृत । तस्मै स्वाहेति सर्व-
त्र । इत्येकोनपञ्चाशत्प्रकरणा ॥ ८ ॥

तत्संवितुर्वरेण्यं ॥ ९ ॥

पद्व्य सवितुर्देवत्या गात्र्यं सावित्रीणामिष्टीनां वाङ्मनुवाक्या ॥ आद्या
व्याख्याता [३ ३५] ॥ ९ ॥

द्विरप्यपाणिमूर्तये सवितारमुपद्वये । स चेत्ता देवता पदन् ॥ १० ॥

मेधातिथिदृष्टा । अर्ह सवितारमुपद्वये आर्हयामि । किमर्थम् ऊतये अवन-
प । कीदृश सवितारु द्विरप्यपाणि द्विरप्ययो पाणी यस्य तम् । यतः स सवि-
ता चेत्ता चेतयिता सर्वशः । देवता । पद्व्य स्यान् ज्ञानिनाम् ॥ १० ॥

देवस्य चेततो मही प्र संवितुर्द्वामहे । सुमतिः सत्यराधसम् ॥ ११ ॥

यत्र सवितु देवस्य सुमति शोभना बुद्धि प्रद्वामहे प्रकर्षेण प्रार्थयामहे
कीदृशस्य सवितु । चेतत चेततीति चेतन् तस्य ज्ञानतः । कीदृशीं सुमति म-
हीं मर्त्या सत्यराधत सत्यमनश्चर रापो धन यस्यास्ताम् यदा सत्य राधयति
साधयति सा सत्यराधास्ताम् ॥ ११ ॥

सुदृतिः सुमतीवृधो रातिः सवितुरीमहे । प्र देवाय मतीविदे ॥ १२ ॥

देवाय मतिविदे इति चतुर्थो पद्ये । वयं सवितुर्देवस्य सुदृतिं शोभनां स्तुतिं रातिं दानं च प्र ईमहे प्रकल्पेण पाचामहे इन्दसि परेऽपीति [पा० १ ४. ८१] क्रियापदात्परः प्रशब्द । कीदृशस्य सवितुः सुमतीवृधः शोभनां मतिं वर्धयति सुमनिवृत् तस्य संस्कृतायामितदीर्घः । तथा मतीविदे सर्वेषां मतिं वेत्ति मतिविन् तस्य पूर्ववदीर्घः ॥ १२ ॥

रातिः सत्यनिं महे सवितारमुपह्वये । आस्रवं देववीतये ॥ १३ ॥

अहं सवितारमुपह्वये आह्वयामि महे पूजयामि च महे पूजायाम् किमर्थम् देववीतये देवानां तर्पणाय । कीदृशं सवितारं रातिं रातिं ददातीति रातिः तम् उतिपूतीत्यादिना [पा० ३ ३ १०] कर्तारि त्तिप्रत्ययान्तो निपातः । सत्यनिं सतां पतिं पान्त्रम् । आस्रवम् आभिमुख्येन सीति कर्मण्यनुज्ञानाति आस्रवस्तम् पचायजत ॥ १३ ॥

देवस्य सवितुर्नतिनास्रव विद्यदेव्यम् । धिया भगं मनामहे ॥ १४ ॥

सवितुर्देवस्य मतिं बुद्धिं प्रति वयं धिया बुद्ध्या भगं धनं मनामहे पाचामहे सवितुर्देवस्य बुद्धिरस्मासु दानतत्परा भवव्यत्यर्थः । कीदृशं भगम् आस्रवम् आसौत्यनुज्ञानाति येन आस्रवस्तम् धनेन सर्वेषामासां दातुं शक्यत इत्यर्थः । विद्यदेव्यं विद्येभ्यो देवेभ्यो हितम् धनेनैव देवतर्पणादित्यर्थः ॥ १४ ॥

अग्निः स्तीमेन द्योधय समिधानोऽग्रमर्त्यम् । सृष्ट्या देवेषु नो दधत् ॥ १५ ॥

नियं त्विष्टकृति पुरोऽनुवाक्याः । अग्निदेवत्या गायत्र्यो यवाक्रमे सुतम्भर-त्रिचात्रिचिचरुपदटा । हे अर्धरो व स्तोनेन स्तुत्या अग्निं द्योधय अथगतार्थं कुरु किं पुर्वन् समिधानं समिन्दे स समिधानः संदीपयन् कीदृशमग्निम् अमर्त्यं मरणार्मरहितम् सोऽसिर्व्योपितः सत्रोऽस्माकं सृष्ट्या सृष्टीपि देवेषु दधत् धारयतु अत्र सोऽधिकारोऽस्ति ॥ १५ ॥

स सृष्ट्याऽमर्त्यं उग्रिहृताश्चनोदितः । अग्निर्धिया समृष्यति ॥ १६ ॥

सोऽग्निर्धिया बुद्ध्या समृष्वति संगहते देवैः सह हविर्दानाय । कीदृशोऽग्निः
 ह्यवाद् ह्यं वरुतोति हविषां वोढा । अमर्त्यः मरणहीनः । उशिक् वष्टि
 उष्यते वा सर्वैरित्युशिक् कामनीयः मेधावी वा । हूतं देवानां हृत्यकर्ता । च-
 नोहितः चन इत्यत्रनाम [निर्ह० ६.१६] चनसेऽन्नाय हितः हवीद्वपान्नस्यादना-
 य स्यापितः ॥ १६ ॥

अग्निं हूतं पुरो देवे ह्यवात्सुमुपब्रुवे । देवोऽग्निं आसादयादिकृ ॥ १७ ॥

यमग्निमहं पुरो देवे पुरतः स्थापयामि तं प्रति उपब्रुवे कथयामि । किन् त-
 दाह । हे अग्ने इह यज्ञे त्वं देवानासादयात् आसादय स्थापय । कीदृशमग्निं हूतं
 देवानां ह्यवाहं हविषां वोढारम् ॥ १७ ॥

अज्ञीजनो हि पवमान सूर्यं विधारे शक्नना पर्यः ।

गोजीरया रंहमाणाः पुरंध्या ॥ १८ ॥

अरुणात्रसदस्युभ्यां दृष्टा पवमानदेवत्या पिपीलीकामध्या कृतिरनुष्टुप् । यस्या
 आद्यतृतीयौ पादौ द्वादशाक्षौ द्वितीयोऽष्टाक्षः सा पिपीलिकामध्या कृतिरनुष्टुप्
 जगतावष्टकञ्च कृतिर्मध्ये चेदष्टकः पिपीलिकमध्येति वचनात् । पवमानस्तुतिः ।
 हे पवमान त्वं सूर्यमज्ञीजनः उत्पादितवानसि जनेर्षिजन्तान्नुद् शक्नना शक्नं
 शक्न शक्न शक्तौ मनिप्रत्ययः शक्नना सामर्थ्येन पर्यः जनें विधारे विशेषेण
 धारयामि वृष्टये केन हेतुना गोजीरया जीवनं जीरा वस्य रेफः हान्दसः गवां
 जीरा गोजीरा तथा गवां जीविकाहेतुना जनें धारयसि तासां हविषा यज्ञनिष्पत्तेः
 प्राणिनां जीवनास्य । कीदृशस्त्वं पुरंध्या रंहमाणाः पुरं बद्धुं दधाति पुरंधिर्धारा
 तथा रंहमाणाः रंहतइति रंहमाणा गहन् दशापवित्राद्रोणकलशमभिगहन्नि-
 त्यर्थः । विधारे विधारये विधारयसि पुरुषव्यत्ययः धारयतेस्तडि लटि उत्तमैकव-
 चने धारयेइति प्राप्ते ह्यनुष्टुभयवेति [पा० ३.४.११०.] शितोऽप्यार्धधातुकत्वे स-
 ति षीरनिटोति [पा० ६.४.११.] शिलोपे धारे इति ष्यप् ॥ १८ ॥

V. a. विभूर्मात्रा प्रभूः पित्राद्योऽसि ह्योऽस्यत्योऽसि मयोऽस्यर्वासि सतिर-
 सि वाज्यसि वृषासि नृमणा असि ।

पुनर्नामासि जिशुर्नामास्यादित्यानां पत्वान्विद्धि ।

b देवा अजापाला दृतं देवेभ्योऽश्वं मेधीय प्रोजितं रक्षत ।

c दुरु रतिः । d दुरु रमताम् । e दुरु धृतिः । f दुरु स्वधृ-
ति स्वाक्षे ॥ १३ ॥

का [३० २ १८] अर्धयुग्नमानो दक्षिणेऽश्वरूपे जयतो विभूर्मात्रिति । तृती-
याया सावित्र्यामिष्टौ समाप्तायामर्धयुग्नमानौ दक्षिणेऽश्वरूपे जयतो विभूर्मात्रिति
सुत्रार्थे ॥ अश्वदेवत यजु अतिजगतोऽह्न्दस्कम् । मात्रा पित्रिति तृतीये पञ्चम्यर्थे
हे अश्व त माता मातु पृथिव्या सजाशात् विभूरसि विभवति विभूः समर्षोऽसि
पित्रा पितु सजाशादिव प्रभू समर्षोऽसि इय वै मातासौ पिता ताम्यामेवेन
परिददानोति [१३ १६ १] श्रुते । अय नामिभिरश्व स्तोति त्वमश्वोऽसि अश्रुते
व्यासति मार्गानित्यश्व अश्रुपुषीत्यादिना [उणा० १ १५०] अश्वो घञ्प्रत्यय अमा-
ति वाच्य । ह्योऽसि इयति याति ह्य ह्य गतो पचाश्वच् । अत्योऽसि अत
सातत्यगमने अनतान्यत्य सततगामी ओणादिको यप्रत्यय । मयोऽसि मयते
गहति मय मय गतो पचाश्वच् यदा मय इति सुपनाम सुपट्टपोऽसि । अर्षासि
इयति गहति अर्षा द्यामदिपयतिर्पूशानिन्यो वनित्रिति [उणा० ४ ११४ (16)]
वनिन्प्रत्यय यदा अर्षति हिनस्ति रिपृणित्यर्षा कनिन्प्रत्यय । सतिरसि सपति
मेन्येन समपति सति सप सन्धन्वे तिन्रप्रत्ययः । वात्री असि वाजति तहीन्तो
वाती यत्र गती अनेकगतिमुचना पुन पुनर्गत्युक्ति यदा वात्रा पत्ता अभूवद्य-
स्यति वात्री । वृषासि वर्षति सिञ्चति वृषा कनिन्पुषीत्यादिना [उणा० १ १५५]
कनिन्प्रत्यय । नृमणा अमि नृपु यज्ञमनिपु मनो मस्य स नृमणा । नाम नाद्या
पपुरामि अत्यर्थ याति यजु यजुरश्वोऽश्वमेधीर इत्यभिधानात् [अमर० २ ८ ४५]
यो दे चनि [उणा० १ २१] उप्रत्यय । कि च नाम्ना जिशुरसि श्यति कृश करो-
ति स्तनमिति जिशु श रित्सन्धसेति [उणा० १ २०] उप्रत्यय सन्धदावाद्धि-
ह्यभ्यामस्येकारश्च । एवत्रिधनामा त्मादित्यानामदितैरपत्याना देवानां पत्र मा-
गमन्विद्धि पत्रेति गहति यत्र स पत्रा मार्गे द्यामदोत्यादिना [उणा० ४ ११४]

वनिन्प्रत्ययः आदित्या येन पया गृह्णति तमनुगृह् ॥ का° [२०.३.२०.] देवा आशापाला इति रत्निषोऽस्यादिशत्यनुचरीज्ञातीयोस्तावतस्तावतः कवचिनिपङ्क्ति-कलापिदण्डिनो ययासंख्यन् । चतुर्विंशतिवार्पिकाश्चशतमध्यस्व्येशान्यानुत्सृष्टस्य रत्तकान्नरानादिशति कीदृशान् अनुचरीसजातीयान् तावतोऽनुचरीसंख्यानं तेन शतं राजपुत्रान् शतं क्षत्रियपुत्रान् शतं सूतग्रामण्यां पुत्रान् सूताश्चर्षीयकास्तेषां मध्ये ग्रामण्यां मुध्यास्तत्सुतानित्यर्थः शतं क्षात्रसंग्रहीतृणां पुत्रान् क्षात्रार्थायव्याध्याक्षान्तन्सूदः क्षात्रं तत्राधिकृताः क्षात्रसंग्रहीतारस्तत्सुतान् क्रमात्कवचिनिपङ्क्तिकलापिदण्डिनः तेन राजपुत्रः संनाद्वस्तः क्षत्रियपुत्रा निपङ्क्तिः सखड्गाः सूतग्रामणीपुत्रा इपुथिनस्तः क्षात्रसंग्रहीतृपुत्राः वंशादिदण्डधरा इत्यर्थः । वडवाभ्यो जलन्नानाश्चाश्चवारणम् वर्षमश्चरक्षणम् तावद्यज्ञमानो वात्रातोत्रोः शेति सावित्रीः कारयति वीणागानम् पारिध्वशस्त्रपाठम् धृतिहोमं चेत्यादि ज्ञेयमिति सूत्रार्थः ॥ देवदेवत्यं यज्ञः ऋगुक्तिक् । आशा दिशः पालयन्तीति आशापाला हे देवा यूयनेनमद्यं रत्तत कीदृशे मेधाय यागाय प्रोक्षितं प्रोक्षणेन संस्कृतम् राजपुत्रादय एवाशापालाः तदुक्तम् शतं वै तल्या राजपुत्रा आशापालास्तेभ्य एवेनं परिददातीति [१३.१.६.२.] ॥ का° [२०.३.४.] आद्वनीयेऽस्तमिते चतस्रो धृतीरिह रत्तिरिति । अस्तमितेऽर्केऽग्निहोत्रहोनात्प्राग्ग्निहोत्रार्थमुद्धृते आद्वनीयेऽग्नी चतस्रो धृतिसेशा आहुतीः प्रतिमल्लं जुहोति वर्षपर्यन्तं प्रत्यहम् एवं चत्वारिंशदधिका चतुर्दशशती भवति तथा च श्रुतिः [१३.१.६.२.] संवत्सरमाहुतीर्जुहोति षोडश नवतीरिता वाऽद्यद्यत् वन्धनं ताभिरिवैनं वधातीति ॥ चत्वारि यज्ञेषु अग्निदेवत्यानि । चतुर्थमन्त्रास्ते स्वाहाकारश्चरणान्निधये स्वाहाकारः प्रथोऽन्यः । अद्यं प्रत्युच्यते हे अद्य इह रत्तिः रणं तेऽस्तु । इह भवान्मतम् । इह ते धृतिः संतोषोऽस्तु । इह यजे स्वधृतिः स्वा निजा धृतिर्धरणस्तु स्वाहा ॥ १६ ॥

VI. कायं स्वाहा कल्पे स्वाहा कतमस्ते स्वाहा स्वाहाधिनाधीताय स्वाहा मनेः प्रजापतये स्वाहा चित्तं विजातायादित्ये स्वाहादित्ये नखे स्वा-

स्वादिन्त्ये सुमृडीकायि स्वाहा सरस्वत्ये स्वाहा सरस्वत्ये पावकायि स्वा-
 हा सरस्वत्ये वृहत्ये स्वाहा पूजे स्वाहा पूजे प्रपय्याय स्वाहा पूजे न-
 रधिपाय स्वाहा षट्ठे स्वाहा षट्ठे तुरीयाय स्वाहा षट्ठे पुरुषपाय स्वा-
 हा विस्रवे स्वाहा विस्रवे निभूयपाय स्वाहा विस्रवे शिपिविद्याय स्वा-
 हा ॥ २० ॥

का* [२० ४ ३ ५] काय स्वाहेति चाद्यनेधिकानि त्रीणि कृत्वाजिनदीक्षाग्नौ
 अधर्दीक्षणीयायाश्चत्वारि त्रीणि त्रीणि चाद्यनेधिकानि । चत्वार्याधरिकाण्यौद्भणानि
 इत्या काय स्वाहेत्याद्यनेधिकानि त्रीण्यौद्भणानि जुहुयात् अथ यौद्भणसो-
 मानन्तर दीक्षणीयायेप समाप्य कृत्वाजिनदीक्षा तत्रोपवेशनात्ता कर्तव्या । स-
 माह प्रचरन्तीति [१३ १० २] श्रुतेः समाह दीक्षणीया कार्या तत्र प्रत्यहं कर्त-
 व्याह अधर्दीक्षणीयायाश्चत्वारि चत्वार्यौद्भणानि आकृत्ये प्रयुजे इत्यादीनि [४.
 ७] त्रीणि त्रीणि चाद्यनेधिकानि काय स्वाहेतिकण्डिकापठितानि प्रत्यहमन्या-
 न्यन्यानि पाठकृतेण एव सप्त सप्त प्रत्यहं ह्यन्ते । काय स्वाहेति कण्डिकायां
 सप्त त्रिकानि पठितानि तन्मध्ये सप्तस्वरुःसु क्रमेणैकैकं त्रिकं ह्यन्ते तत्र द्विती-
 यत्रिके स्वाहाकाराद्य मन्त्रत्रय स्वाहायिमापीतयेत्यादौति सूत्रार्थः ॥ यौद्भणसं-
 शानि पञ्चपि लिङ्गोत्तदेवतानि । काय प्रजापतये सुउत्तमस्तु कस्मै प्रजापतये क-
 तमस्मै प्रजापतियेष्टाय । आधिनायानमपीताय प्राप्ताय मनः मनसि वर्तमानाय
 प्रजापतये चित्त विज्ञाताय सर्वेषा चित्तसालिणे । अदित्ये अष्टापिठतापे मय्ये पू-
 न्याये अदित्ये सुमृडीकायि सुषायित्रे अदित्ये । सरस्वत्ये वागधिष्ठात्रे पावयति
 पावका तस्ये शोशयित्रे सरस्वत्ये वृहत्ये महत्ये सरस्वत्ये । पूजे प्रपय्याय प्रग-
 तं पन्था प्रपन्था तत्र भव प्रपञ्च तस्मै पूजे नरधिपाय भिव् शब्दे स्वादिर्वे-
 दिका नर दिधेदि शब्दयति उदयेन स नरधिप तस्मै पूजे रगुपयेति [पा* ३.१.
 १३५] क । षट्ठे षत्तति तनूकरोति षट्ठा तस्मै तुरीयाय तुर वेगे तस्य षपं
 तुरी वेगस्त पाति रत्तति तुरीयस्तस्मै षट्ठे पुरुषपाय पुत्राणि वरूनि वृषाणि
 यस्य तस्मै षट्ठे । धेवेदि व्याप्नोति त्रिभुस्तस्मै निभूयपाय नितरा भूवा मत्स्या-

अत्रतारं कृत्रा पाति निभूयपस्तस्मै विस्रवे शिपिपु पशुपु प्राणिपु विष्टः प्रवि-
ष्टोऽन्त्यामिद्वेषेण शिपिविष्टस्तस्मै विस्रवे ॥ एते औद्भ्रमाणन्त्राः ॥ २० ॥

विद्यो देवस्य नेतुः ॥ २१ ॥

का* [२०.४.१.१०] पडाग्निकानि चतुःस्थाने द्शमं विद्यो देवस्येति । सप्तम्यां
दीक्षणीयायामयं त्रिणेषः प्रत्ययानि चधार्थौद्भ्रमाणान्याधिकाणि ह्यन्ते तेषां चतु-
र्णां स्थाने पडाग्निकानि आकृतिं प्रयुज्जमग्निं स्वाहेति [११ ६६] ऊवाश्चमेधिकानि
च त्रीणि विस्रवे स्वाहेत्यादीनि ऊवा विद्यो देवस्येति दशममौद्भ्रमाणं जुहोती-
ति सूत्रार्थः ॥ व्याख्याता [४ ८] ॥ २१ ॥

VII. आ ब्रह्मन्त्राक्षणां ब्रह्मवर्चसी ज्ञापताम् राट्रे राज्ञ्यः शूरं स्पच्योऽग्नि-
व्याधी मंहारथो ज्ञापतां दोग्धी धेनुवीणां नृडानाम् सतिः पुरंधिर्षीषा नि-
धू र्विष्टाः सभियो युवास्य पञ्जमानस्य वीरो ज्ञापतां निकमि-निकमि नः
पुन्र्यो वरपतु फलंवत्यो न ओपधयः पच्यतां योगनेमो नः कल्पताम्
॥ २२ ॥

का* [२०.४.११.] कृत्वाग्निनाम्ना समिदाधानात्कृत्वा ब्रह्मन्निति जपत्युत्सर्गकाल-
त्स्रैके । कृत्वाग्निदीक्षान् आरभ्योखाणां त्रयोदशसमिदाधानात्स्रै कृत्वाधर्युरेवा
ब्रह्मन्निति जपति उत्सर्गेरुपतिष्ठत्स्रैत्युत्सर्गोपस्थानकाले एकै आ ब्रह्मन्निति
जपमिच्छति षट्साध्यस्योत्सर्गकाले विभूमन्निति जपानन्तरमित्यर्थः ॥ लिङ्गोक्तदेवता
उत्कृतिः । हे ब्रह्मन् (17.) राट्रेऽस्मद्देशे ब्रह्मवर्चसी षडाध्ययनशीलो ब्राह्मणः
आज्ञापतामुत्पद्यताम् । राज्ञ्यः क्षत्रियश्चेदज्ञ आज्ञापतां । कीदृशः शूरः पराक्रमी
शूरं विक्रान्ती शूरपति शूरः । स्पच्यः स्पुभिर्विध्यतीति स्पच्यः षट्साध्यो कुश-
लः स्पच्यः । अतिव्याधी अत्यन्त विध्यतीत्यतिव्याधी शत्रुभेदनशीलः । मंहारथः
एकः सहस्रं जयति स मंहारथः । दोग्धी दुग्धपूरयित्री धेनुः आज्ञापतां राट्रे इति
सर्वत्र सन्त्यः । अनृडान्वृषभो वीणा बह्वनशीलो ज्ञापताम् । सतिरथ आशुः
शीघ्रगामी ज्ञापताम् । षीषा स्त्री पुरंधिः पुरं शरीरं सर्वगुणसम्पन्नं दधाति पुरं-

पि । खे तिष्ठति खेढाः घिग् सप्तम्या अलुक् खे स्वितो युपुत्सुर्नरो क्षिपुः ज-
 पनशीन्नो ज्ञायताम् । युवा आ अस्येति यद्देहः यस्य यत्तमानस्य युवा समर्थः
 सभेयो सभायां योग्यो वीरः पुत्रो ज्ञायताम् सभायां साधुः सभेयः ङश्हन्द्सीति [पा०
 ४ ४ १०२] सभाशब्दात्तत्र साधुरित्यर्थे ङप्रत्ययः । तस्य णादेशः । किं च नो
 ऽस्माक राष्ट्रे परान्यो निरामि-निरामि नितरां कामनायां सत्यां वर्षतु अभ्यासो
 वीर्यार्थः । नोऽस्माकमोपथय यत्राद्याः फलवत्यः फलयुक्ताः पच्यतां स्वयमेव
 पद्या भवतु । नोऽस्माकं योगक्षेम कल्पतां योगेन युक्तः क्षेमो योगक्षेमः स
 कृतां भवतु अलब्धनाभो योगः लब्धस्य परिपालनं क्षेमः ॥२२॥

VIII प्राणाय स्वाहोपायाय स्वाहो व्यानाय स्वाहो चतुर्षु स्वाहो श्रोत्राय
 स्वाहो अचि स्वाहो मनसि स्वाहो ॥२३॥

का० [२० ४ ३१] आद्यसन्तुधानालादानामेकेकं गुरुोति प्राणाय स्वाहेति प्र-
 तिमल्ल० सर्वरात्रमावर्तन् । आद्यादीनां प्रतिप्ररुमेकेकं क्रमेण सर्वरात्रमुत्सवे-
 दिस्वाहो गुरुोति प्राणाय स्वाहेत्यादिद्वादशकाण्डिकात्मकैरनुवाकैः । किं कृत्वा
 आवर्तन् प्राणाय स्वाहेत्यादिक्रमेकशताथ स्वाहेत्यन्तं मन्त्रगणामावर्त्यावर्त्य सर्व-
 रात्रमिति द्वितीयाप्ररुपादौमक्रियाया रात्रेः कात्स्व्येन संयोगः कार्यः ततः प्रथम-
 यामि धनेन याग द्वितीये सत्तुभिः तृतीये धानामिः चतुर्थे लाजैः । एकस्मि इति
 द्वादशैः अनुवाकैः [३४] एकस्मि स्वाहो द्वाभ्यां स्वाहेत्यत्र त्रिभ्यः स्वाहो चतुर्भ्यः
 स्वाहो पञ्चभ्यः स्वाहो षड्भ्यः स्वाहो सप्तभ्यः स्वाहो अष्टभ्यः स्वाहो नवभ्यः
 स्वाहेत्येवमाद्यो मत्ता अयथिता अपि एकैकोक्षयेन शतपर्यन्ताः प्रयोज्याः एको-
 त्तरा गुरुोतीति [१३ २ १ ५] श्रुतेः । व्युष्टायां समाप्तयां रात्रौ व्युष्टे स्वाहेति
 घृताङ्कितिकामुदिते सूर्ये स्वर्गाय स्वाहेति च गुरुोतीति सूत्रार्थः ॥ लिङ्गोक्तदे-
 वतानि यत्रापि । प्राणाद्य इन्द्रियदेवाः ॥२३॥

IX प्राचे दिशि स्वाहोर्वाचे दिशि स्वाहो दक्षिणाय दिशि स्वाहोर्वाचे दिशि
 स्वाहो प्रतोचे दिशि स्वाहोर्वाचे दिशि स्वाहोर्वाचे दिशि स्वाहोर्वाचे दिशि स्वाहोर्वाचे

दिशे स्वाहोर्वाच्ये दिशे स्वाहोर्वाच्ये दिशे स्वाहोर्वाच्ये दिशे स्वाहोर्वाच्ये दिशे स्वाहोर्वाच्ये दिशे स्वाहोर्वाच्ये ॥२४॥

X. अन्नः स्वाहा वार्यः स्वाहोदुकाय स्वाहा तिष्ठन्तीभ्यः स्वाहा स्रवन्तीभ्यः स्वाहा स्यन्दमानाभ्यः स्वाहा कूप्याभ्यः स्वाहा सूर्याभ्यः स्वाहा धार्याभ्यः स्वाहा र्णावाय स्वाहा समुद्राय स्वाहा सरिराय स्वाहा ॥२५॥

XI. वाताय स्वाहा धूमय स्वाहाभ्राय स्वाहा मेघाय स्वाहा विद्योतमानाय स्वाहा स्तनयन्ते स्वाहावस्फूर्जते स्वाहा वर्पते स्वाहाववर्पते स्वाहो-
श्रं वर्पते स्वाहा शीघ्रं वर्पते स्वाहोद्गृह्णते स्वाहोद्गृहीताय स्वाहा पु-
ल्लन्ते स्वाहा शीकायते स्वाहा पुष्पाभ्यः स्वाहा शूङ्गनीभ्यः स्वाहा नी-
हाराय स्वाहा ॥२६॥

XII. अग्रे स्वाहा सोमाय स्वाहेन्द्राय स्वाहा पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वा-
हा दिवे स्वाहा दिग्भ्यः स्वाहाशाभ्यः स्वाहोर्व्यै दिशे स्वाहोर्वाच्ये दिशे
स्वाहा ॥२७॥

XIII. नक्षत्रेभ्यः स्वाहा नक्षत्रियेभ्यः स्वाहाहोरात्रेभ्यः स्वाहाधर्मिभ्यः स्वाहा
मात्तिभ्यः स्वाहाऽऽतुभ्यः स्वाहातत्रेभ्यः स्वाहा संवत्सुराय स्वाहा गावा-
पृथिवीभ्याः स्वाहा चन्द्राय स्वाहा सूर्याय स्वाहा रुग्निभ्यः स्वाहा व-
सुभ्यः स्वाहा रुद्रेभ्यः स्वाहादित्येभ्यः स्वाहा मरुद्भ्यः स्वाहा विश्वेभ्यो
देवेभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा जाखाभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा
पुष्पेभ्यः स्वाहा फलेभ्यः स्वाहापिथीभ्यः स्वाहा ॥२८॥

XIV. पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्राय स्वा-
हा नक्षत्रेभ्यः स्वाहाद्भ्यः स्वाहापिथीभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा प-
रिष्वेभ्यः स्वाहा चराचरिभ्यः स्वाहा सरोतृभ्यः स्वाहा ॥२९॥

XV अक्षत्रे स्वाहा वसत्रे स्वाहा विभुत्रे स्वाहा विप्रस्वत्रे स्वाहा गणत्रिये
स्वाहा गणपतये स्वाहाभिभुत्रे स्वाहाधिपतये स्वाहा श्रूपाय स्वाहा
सधर्षाय स्वाहा चन्द्राय स्वाहा ज्योतिषे स्वाहा मलिमुचाय स्वाहा
दिवा पतरते स्वाहा ॥ ३० ॥

XVI नभत्रे स्वाहा मार्वाय स्वाहा शुक्राय स्वाहा शुचये स्वाहा नभस्ते
स्वाहा नभस्याय स्वाहेपाय स्वाहाज्ञाय स्वाहा सहस्ते स्वाहा सहस्या-
य स्वाहा तपस्ते स्वाहा तपस्याय स्वाहाऽरुसस्पतये स्वाहा ॥ ३१ ॥

XVII वागाय स्वाहा प्रसत्राय स्वाहापित्राय स्वाहा क्रतुत्रे स्वाहा स्व स्वा-
हा मूर्ति स्वाहा व्यभुविने स्वाहात्याय स्वाहात्त्याय भोवनाय स्वाहा
भुवनस्य पतये स्वाहाधिपतये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ॥ ३२ ॥

XVIII आर्युर्वीन कल्पताऽ स्वाहा प्राणो यज्ञेन कल्पताऽ स्वाहापानो व्या-
ना स्वाहादानो समानो चतुर्वीनेन श्रोत्र वाग्यज्ञेन मनो-
स्वाहात्मा ब्रह्मा ज्योतिर्वीनेन स्वाहा स्वर्पज्ञेन पृष्ठ - पृष्ठो
यज्ञेन कल्पताऽ स्वाहा ॥ ३३ ॥

XIX एवस्मै स्वाहा ढाम्याऽ स्वाहा शताय स्वाहेऽशताय स्वाहा व्युष्ट्यै
स्वाहा स्वर्गाय स्वाहा ॥ ३४ ॥

इति मायन्दिनीगण वाजसनेयसंहिताया षोडशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

प्राच्ये । दिग्देवता ॥ २४ ॥ अद्य । ज्ञानदेवता ॥ २५ ॥ वाताय । मेघो-
पयोगिदेवता ॥ २६ ॥ आग्नि । अग्न्यादय प्रसिद्धा ॥ २७ ॥ नक्षत्रेभ्य । नक्ष-
त्रादय यान्तापिठान्त्र ॥ २८ ॥ पृथिव्यै । पृथिव्यादयो लोकाधिष्ठात्र ॥ २९ ॥
अक्षत्रे । अस्त्रादयत्र ॥ ३० ॥ मधुत्रे । मधादयो मासाधिष्ठातार ॥ ३१ ॥ वा-
गाय । वागादयः गणपिता ॥ ३२ ॥ आयु । यज्ञेनाद्यमेधेनायु कल्पताम् एव-
मेधेऽपि प्रार्थनामन्त्रा ॥ ३३ ॥ एवस्मै । सत्याधीशा । व्युष्टी रात्रि स्वर्गा दि-

ननु रात्रिर्वै व्युटिरहः स्वर्गोऽहोरात्रेऽएव तत्प्रीणातीति श्रुतेः [१३-२-१-६] ॥
 प्राणादयोऽश्चमेधस्यात्रयविनोऽवयवाः स च प्रजापतेरवयवः स आत्मन इत्यात्मिन्न
 स्तूपते रज्यते इति भावः सर्वमिदं पदपमात्मोति श्रुतेः ॥३४॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अथमेधाकृतिर्नाम द्वाविंशोऽध्याय इरितः ॥२२॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥ ॥

I-IV. ॥ ४ ५ a-e ॥ ४ ॥ ५ f ॥ ५ ॥ ७ ॥ ७-१ ॥ ८ ॥ १०-१२ ॥ १-१६

[संख्यवाल्मीकि] ॥ १३-२० ॥ तं त्वा घृतस्रग्महे चित्रभानो स्वविदम् ।

देवोऽत्र आ वीतये वहु ॥ २१ ॥ १७ ॥ २२ ॥

V. ॥ १८ ॥ २३ ॥

VI. ॥ ११ a ॥ २४ ॥ ११ b-f ॥ २५ ॥

VII. ॥ २० [सुमृत्लीकायि] ॥ २६-२८ ॥ २१ ॥ २१ ॥

VIII. ॥ २२ [वोल्ह्वा] ॥ ३०-३२ ॥ IX-XIII. २३-२७ ॥ ३३-३७ ॥

XIV. ॥ २८ नक्षत्रेभ्यः - विवीभ्याः स्वाहा ॥ ३८ ॥ चन्द्राय - देवेभ्यः स्वा-
 हा ॥ ३९ ॥

XV. ॥ २८ मूर्त्तेभ्यः - श्रोत्रधीभ्यः स्वाहा ॥ ४० ॥

XVI. ॥ २१ ॥ ४१ ॥ XVII. ॥ ३० ॥ ४२-४३ ॥

XVIII. ॥ ३१ ॥ ४४ ॥

XIX. ॥ ३२ [स्वाहात्वायनाय भौवनाय] ॥ ४५ ॥

XX. ॥ ३३ [पृष्ठं - ब्रह्मा - यज्ञी - ज्योतिर्यि - स्वर्ग्य] ॥ ४६ ॥

XXI ॥ ३४ ॥ ४७ ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥२४॥ ॥

I. किरुण्यगर्भः समवर्तता ॥ १ ॥

श्रीगणाधिपतये नम (1) ॥ द्वाविशे द्योममत्ताखरोविशेऽध्यापे शिष्ट कर्मो-
च्यते ॥ वा* [३० ५ १२] प्रातरुच्यो महिमानौ गृह्णाति सौत्रर्षेण पूर्व७ हि
रण्यगर्भ इति । प्रातर्द्वितीयेऽहनि उच्यतेस्यमहर्भवति तत्र महिमसशौ द्वौ य
दौ गृह्णाति आगतुवादाग्रप्रणोच्ययामध्ये तौ गृह्णाति अक्षराग्रप्रणोच्यवागनु
स्थान प्रदाणामिति वचनात् द्वयोर्मध्ये पूर्व महिमान सौत्रर्षेणोत्पलेन गृह्णा
ति ॥ व्याख्याता [१३ ४] ॥१॥

- a इयमगृहोतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्ट गृह्णामि ।
b एष ते यानि सूर्यस्ते महिमा ।
c यस्तेऽहत्सत्रत्सरे महिमा सम्यभूव यस्ते वाषावत्तरिजे महिमा स
म्यभूव यस्तं द्विवि सूर्यं महिमा सम्यभूव तस्मै ते महिम्ने प्रजापतये
स्वाहा देवेभ्य ॥२॥

उपयाम* प्रापतये जुष्ट रुचित त्वा हे प्रदाह गृह्णामि ॥ वा* [१५ २५] एष
ते यानिरिति प्रदाहानम् । एष ते यानि स्थान ते तव महिमा शक्ति सूर्य
दीपस्येव प्रभा ॥ का* [२० ७ १६] यस्तेऽहिति जुहति । पूर्वमहिमान ग्रह जु
होति वपहते सर्जतम् ॥ देवदेवत्य यत्वा अधिका शघरी । हे महिमन् य
ते तत्र महिमा अहन् अदि दिवसे सत्रत्सरे च निमित्ते सम्यभूव उत्पन्न वागौ
अत्तरिजे च य तत्र महिमा सम्यभूव द्विवि सूर्यं च यस्ते महिमा सम्यभूव ते
तत्र तस्मै महिम्ने प्रापतये देवेभ्यत्र स्वाहा सुजतमस्तु ॥२॥

II य प्रापतो निमेपता महिम्नेऽह्नात्तु जगतो वभूव ।

य ईशेऽग्रस्य द्विप्रत्नेष्वद् वस्मै देवाय सूत्रिषो त्रिभिः ॥३॥

वा* [३० ५ ३] द्वितीय७ रात्रेण य प्रापत इति । द्वितीय महिमान ग्रह
रात्रतेनान्तरनेन गृह्णाति ॥ द्विप्रत्नेष्वद् वदेवत्या त्रिष्टुप् । तस्मै वस्मै प्र
पतये देवाय वर सूत्रिर्षेण सूत्रिर्षा त्रिभित्तानार्थं तृतीया द्वितीयाश्च ।
तस्मै वस्मै य प्रापति प्रापत प्रापण त्रीयन धुर्गता निमेपतो निमेपण कुर्त्

तः उपलक्षणमेतत् दृगादीन्द्रियव्यापारं कुर्वतः सचेतनस्य जगतः विश्वस्य एक एव राजा बभूव केन महिष्या महर्महिस्रा भावो महिष्य तेन महिष्येन विभक्तो पूर्वसवर्णाः महाभाग्येनेत्यर्थः । यथास्य द्विपदः द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् तस्य पादः पदिति [पा° ६ ४ १३०] पदादेशः द्विपादस्य मनुष्यपक्ष्यादेः चतुष्पदः कृस्ति-गवादेः प्राणिजातस्य ईशे ईष्टे दृश्यं करोति लोपस्त आत्मनेपदेधिति [पा° ७ १ ४१] तकारलोपे ईशे इति वृषम् अधीगर्वदेशां कर्मणीति [पा° २ ३ ५२] कर्मणि पठौ ॥३॥

- अप्यामगृहीतोऽसि प्रजापतये वा जुष्टं गृह्णामि ।
- एष ते योनिश्चन्द्रमास्ते महिमा ।
- यस्ते रात्रौ संवत्सरे महिमा संव्वभूव यस्ते पृथिव्यामग्नौ महिमा संव्वभूव यस्ते नक्षत्रेषु चन्द्रमसि महिमा संव्वभूव तस्मै ते महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यः स्वाहा ॥४॥

अप्यामपात्रिणा गृहीतोऽसि प्रजापतये जुष्टं वां गृह्णामि ॥ सादयति । एष ते । चन्द्रमास्ते तव महिमा दीप्तिः ॥ का° [२० ७ २६] वपान्ते द्वितीयेन पूर्ववगस्ते रात्राविति जुहोति । वपावागान्ते द्वितीयेन महिस्रा पूर्ववदिति सर्वज्ञतं महिमानं जुहोति ॥ अष्टिः हे महिष्यन् रात्रौ संवत्सरे च यस्ते तव महिमा संव्वभूव पृथिव्यामग्नौ च यस्ते महिमा संव्वभूव नक्षत्रेषु चन्द्रमसि च यस्तव महिमा संव्वभूव सर्वव्यापकस्तव यो महिमा तस्मै महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यश्च स्वाहा सु-इतमस्तु ॥४॥

III. युजति ब्रह्मरूपं चरन्तं परि तस्युपः । रोचते रोचना द्विवि ॥५॥

का° [२० ५ ११] युनक्त्येनं युजति ब्रह्ममिति । अथ रये युनक्ति ॥ मधुहन्दो-दृष्टा आदित्यदेवत्या गायत्री । तस्युपः विभक्तोर्व्यत्यपः तस्त्विवांसः कर्मार्थं स्थिता अविज्ञः ब्रह्मादित्यं युजति रये योजयति । अथ आदित्यत्वेन तस्युपते असी वा आदित्यो ब्रह्मोऽरूपोऽमुमेवास्याऽआदित्यं युनक्ति स्वर्गस्य लोकस्य समर्थे इति

श्रुतेः [१३ २ ६ १] । किम्भूतं ब्रधन् अरुपं रोपति क्रुध्यति रूपः इगुपधेति [पा० ३ १ १२५] कः न रूपः अरुपं तं क्रोपरहितम् परिचरत्तं वैदिककर्मसिद्धयं सर्वत्र गृह्यतम् । यस्य ब्रधस्य रोचना विभक्तिर्नोपः रोचनाः दीप्तयो दिवि आकाशे रोचन्ते प्रकाशते यद्वा रोचनानि दीप्तानि चन्द्रग्रहतात्कादीनि ब्रधस्य भासा रोचन्ते तेजसां गोलकः सूर्यो नक्षत्राण्यम्बुगोलका इति ज्योति शास्त्रोक्तेः ॥ ५ ॥

युञ्जत्यस्य काम्या रुरी विपक्षसा र्ये । शोषा धृजू नृसाहसा ॥ ६ ॥

का* [२० ५ ११] इतराश्च युञ्जत्यस्येति । इतरान् त्रीनद्यात्रये युनक्ति ॥ गायत्री अद्यस्तुति । अग्निज्ञो रुरी अद्यौ र्ये युञ्जति । कीदृशी अस्याद्यमेधिकाद्यस्य काम्या काम्यौ काम्येते तौ काम्यौ कामसम्पादिनी न त्वेको र्यं वोढुं शक्त इति तौ काम्यो विपक्षसा पक्ष परिग्रहे अनुन्त्ययः पक्षयन्ति शरीरं गृह्णन्ति पक्षसः पक्षाः विविधाः पक्षतः पक्षाः ययोस्तौ विपक्षसौ यदा विरिति शुभानि नाम वेतिर्गतिर्कर्मण इति पास्कः [निरु* २-६] वेः पक्षिण इव पक्षसो ययोस्तौ (२) । शोषा शोषा रुरी धृजू प्रगन्वी जिघृषा प्रागल्भ्ये युप्रत्ययः । नृसाहसा नृवहसाहसा वहेरनुन्त्ययः सर्वत्र विभक्तेरकारः नृणां वोढारौ ॥ ६ ॥

पदातोऽद्योऽग्रानीगन्प्रियामिन्द्रस्य त्व्वम् ।

एतत् स्तोतृत्वेन पया पुनरद्यमावर्तयासि नः ॥ ७ ॥

का* [२० ५ १४] अयो यावावगाडेपु वाचयति पदात् इति । चतुर्भिर्यैर्युतां र्यमधर्षुपयमानावाहृष्य तडागादिजलं गव्या अन्नं प्रविष्टेष्वेषु यजमानं वाचयति ॥ अरुती अद्यस्तुति । सिंस्रो माणावन्न इति वत् वात वातसमानवेगोऽश्वः पत् पक्षान् अयो अन्नानि अग्रानीगन् इन्द्रस्य प्रियं तन्त्र शरीरं चाग्रानीगन् अत्यर्थं मन दाधतिर्दर्धनीत्यादिना [पा० ७ ४ ११] पङ्क्तुगत्तो निपातः अतो हे स्तोत अर्धेण एत नोऽस्माकमद्यमनेन पया धार्णिणं येन गतस्तेन पुनरावर्तयासि आधर्तय आनय लेटोऽडाटौ पुरुषव्यत्ययः ॥ ७ ॥

a वसेवस्त्राङ्गत्तु गायत्रेण हृन्दसा । b रुद्रास्त्राङ्गत्तु त्रैदुमेन हृन्दसा ।

८ आदित्यास्त्राज्ञत्तु जागतेन ह्न्दसा । ९ भूर्भुवः स्वर्लान्नीश्र्हाचीश्र्न्य-
व्ये गव्येऽतदन्नमत देवा एतदन्नमदि प्रजापते ॥ ८ ॥

का° [२०.५.१५] आयाप विमुक्तमश्वं महिषी वावाता परिवृतास्त्रिनाभ्यञ्जति
पूर्वकायमध्यापरकायान्यथादेश वसवस्वेति प्रतिमन्त्रम् । आयाप जलप्रदेशादिवय-
ञ्जनमागत्य र्याद्विमुक्तमश्वं महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्यो यथाक्रममश्वस्य पूर्वार्दिकान-
भ्यञ्जति धृतेन महिषी पूर्वकायं वसव इति वावाता देहमश्वं रुद्रा इति परिवृ-
क्ता पद्माद्भागमादित्या इति मन्त्रेणेति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यज्ञेषु लिङ्गात्तदेवत्या-
नि । हे अश्व वसवोऽष्टौ देवा गायत्रिणा ह्न्दसा त्वा त्वामञ्जतु द्विग्वं कुर्वतु ।
रुद्रा एकादश त्रिदुभेन ह्न्दसा त्वामञ्जतु । आदित्या द्वादश जागतेन ह्न्दसा त्वा-
मञ्जतु ॥ का° [२०.५.१६] अश्र्वाऽश्र्यमानान्मणीन्सौवर्णानेकशतमेकशतं केसरपु-
हेषावपत्ति भूर्भुवः स्वरिति प्रतिमन्त्राव्याहृति । महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्यः एका-
धिकं शतं सुवर्णमयमणीन् यथा न पतन्ति तया केसरयोः शिरःस्कन्धस्ययोः पुहे
चाव्रज्जति महिष्यश्चशिरोरोमसु भूरिति एकशतं मणीन्प्रवयति वावाता ग्रीवा-
रोमसु भुव इति परिवृक्ता पुष्टरोमसु स्वरिति वयतीति सूत्रार्थः ॥ भूर्भुवः स्वः
व्याख्याताः ॥ का° [२०.५.१८] अश्राप रात्रिद्रुतशेषं प्रयश्ति लाञ्जीश्र्हाचीनििति ।
सक्तुथानालाजात्रयं रात्रिद्रुतशेषमश्राप ददाति भक्षाय । अश्री नात्ति चेत् जले
प्रक्षेपः ॥ लाञ्जीन् (३) अश्र्दिवत्यं यजुः । लाञ्जानां समूहो लाञ्जीनित्युताः सत्तू-
नां समूहः शाचीन् यद्यद्यं यव्ये यव्यः धवसमूहः गव्ये गव्यः गोर्विकारसमूहो
दध्यादिः हे देवा एतदन्नमत भक्षयत हे प्रजापते एतदन्नमदि भक्षय यभ्योऽश्वः
प्रोक्षितस्तद्रूपोऽश्वः सम्बोध्यते ॥ ८ ॥

कः स्वित्देकाकी चरति क उं स्वित्ज्जायते पुनः ।

किञ्च स्वित्द्विमर्त्यं मेपन्नं किन्वावपन्नं मरुतु ॥ १ ॥

का° [२०.५.२०] व्रक्षा पृश्ति होतारं यूपमगितः कः स्वित्देकाकीति । यूप-
स्य दक्षिणात् उद्गुप्तो व्रक्षा यूपोत्तरतो दक्षिणामुखं होतारं पृश्ति ॥ व्रक्षोपे
कर्माणि होतुर्व्रक्षाणाञ्च प्रश्नप्रतिप्रश्नभूताश्चतस्रोऽनुदुभः । स्वित्दिति वितर्के एकः

अनन्तरं च चरति गहति । उ प्रादूर्ण क त्वित् विनट तन्नुनर्जापते उ
त्यद्यते । रि त्वित् दिनस्य शोनस्य भेषजनीयपन् । कि त्वित् मरुन् श्रावपनन्
या समन्तान्पते यस्मिन्तद्वपनत्वानन् ॥१॥

सूर्य इत्यासी चरति चन्द्रमा नापते पुनः ।

अग्निर्दिनस्य भेषज नूनिरावपन मरुन् ॥१०॥

वा [२० ५ २१] सूर्य इत्याचष्टे । होता ब्रह्माण प्रति वक्ति ॥ सूर्योऽस्तदाग्रे
गहति अनेन दान्ब्रह्मार्णा पानानि ब्रह्मवर्षन धत्त असौ वाऽग्रादित्य द्वा
सी चरत्येव ब्रह्मवर्षन ब्रह्मवर्षतनेवास्मिन्तज्ज गति [१३ २ ६ १०] श्रुते ।
चन्द्रमा क्षीणा पुनर्जापते वर्षति अनेनार्पित चन्द्रमा वै जापते पुनरापुर्वा
स्मिन्तज्ज गति [१० ० ६ ११] श्रुते । दिनस्य भेषजनाग्नि अनेन तेजा धत्त अ
ग्निर्वै दिनस्य भेषज तेन द्यास्मिन्तज्ज गति [१०] श्रुते । नूनिरर लोको म
रुत्पनन् अनेनास्मिन्प्रतिष्ठा धत्त अर वै लोक श्रावपन मरुदस्मिन्नेव लोके
प्रतिष्ठितोति [१३] श्रुते ॥१०॥

वा त्विदासीत्यूर्ध्वगिति मि० त्विदासीदृष्टय ।

वा त्विदानोत्पिनिगिला वा त्विदासीत्पिगिला ॥११॥

वा [२० ५ २२] दाना ब्रह्माण वा त्विदासीदिति । होता ब्रह्माण पृहति ॥
पूर्व विन्यतऽरति पूर्वचित्ति सर्वेषा प्रथमस्मृतिविषया वा त्वित् मरुन् मरुन्
वप पत्नी रि त्वित् आसीन् । पिलिपिन्ना वा त्वित् पिशागिला च वा त्वि
दासीन् ॥११॥

गौराणीन्पूर्वगित्तिरच आनीदृष्टय ।

अग्निराणीन्पिनिपिन्ना रात्रिरासीत्पिशागिला ॥१२॥

वा [२० ५ २३] गौरिनि प्रत्याह । ब्रह्मा होतात् प्रति वक्ति ॥ पूर्वचित्ति
पूर्वम्भरणविषया गौरुदिराणीन् ग्याग्रेन वृटिनक्षते सर्वप्राणिनानिद्वयान्
तथा च श्रुति [१३ ० ६ १४] गौरि वृटि पूर्वगितिर्दिवमेव वृटिनमरुदे इति ॥

अथ वृक्षद्वयः आसीत् अथशब्देनाश्वमेधो लक्ष्यते अश्वमेधेन वयमेव स्वर्गमारो-
हतीत्यश्वमेधो वयः । अत्रतीत्यत्रिः पृथिवी पिलिप्यिलासीत् वृथा भू पिलि-
प्यिला चिकुषा भवति श्रीर्वे पिलिप्यिलेति [१३ ० ६ १६] श्रुत्या अयत्त एना-
मिति श्रीशब्देन भूरिव । रात्रिः पिशंगिला आसीत् पिशमिति (4) वृषनाम पि-
शं वृषं गिन्ततीति पिशंगिला रात्रौ सर्वाणि वृषापप्रतर्भवन्ति ॥ १२ ॥

- IV. a वायुद्रो पचतैरवतु । b अस्तितग्रीवृष्णैः । c न्यग्रोधश्चमसैः ।
d शल्मलिर्वृद्धा । e एष स्य राव्यो वृषा । f पटुभिश्चतुर्भिरद-
गन् । g वृक्षाकृलश्च नोऽवतु । h नमोऽग्नये ॥ १३ ॥

का० [२० ६ ७] अथप्रोक्षणमद्यस्वा वायुद्वेति । अद्यस्त्वोपधीभ्य इति प्राकृत
मन्त्रेण [६ १] वायुद्वेत्यारभ्य देवः सविता दधात्वित्येन [१६] कण्ठिकाचतुष्टयेना-
श्वमेधेनेन चाथप्रोक्षणं करोतीति सूत्रार्यः ॥ चत्वारि यज्ञप्यथदेवत्यानि । हे अथ
वायुः पचतैः पात्रैः त्वा त्वाभवतु वायुसंयोगादग्निः शीघ्रं पचति । अस्तिता ग्रीवा
यस्य धूमेनेत्यसितग्रीवाऽग्निः हृगैः त्वाभवतु अग्निर्वाऽअस्तितग्रीव इति [१३ २.
७ २] श्रुतेः कृलग्रीव अग्निषो रराटे इति [२४ १] वक्ष्यमाणत्राद्यङ्गेषु कृलग्री-
वाद्य पक्षदश पर्यशाः पशवः सन्ति तैरग्निरवचित्यर्षवः । न्यग्रोधः चमसैः सोम-
पात्रैः त्वाभवतु । शल्मलिः वृक्षविशेषो वृद्धा त्वाभवतु शल्मलिर्वनस्पतीनां
वर्षिष्ठे वर्धतइति [१३.२ ७ ४] श्रुतेः ॥ किं च स्य स एष वृषा सेत्ताश्वः रा-
व्यः रवे साधु पटुभिः पादैः चतुर्भिरैव आ अगन् आगतः आ इदग्निति पदहे-
दः अद्यद्विभिः पादैस्तिष्ठति चतुर्भिश्च गह्णतीति चतुर्यक्षणां तथा च श्रुतिः [१३.
२.७ १] तस्मादद्यस्त्रिभिस्तिष्ठत्यथ युताः सर्वे पटुभिः सममायुतइति । पदद्वयस्य
उक्तव्ये हान्दसम् । किं च अकृलः नाम्नि कृल लाञ्छन यस्मिन्स वृक्षा चन्द्रो
नोऽस्मानवतु चन्द्रमा वै वृक्षाकृलश्चन्द्रमसः इत्थं परिदिदातीति [१३ २.७ ७]
श्रुतेः । नोऽस्माकमद्यमवचिति वा । अग्नये नमः नमस्कारोऽस्तु विनाभात्रायामो
नतिः क्रियते ॥ १३ ॥

सर्गिणो रश्मिना रयः सर्गिणो रश्मिना ह्यः ।

सञ्जितोऽग्रस्वप्नुता व्रक्षा सोमपुरोगवः ॥ १४ ॥

अथदेवत्यानुष्टुप् । सम्पूर्वः ज्यतिः शोभनार्थः रयः रग्निना कृत्वा संशितः दर्शनीयो भवति तस्माद्भयः पर्युतो दर्शनीयतमो भवतीति [१३.२.७ ङ.] श्रुतेः । द्योऽद्यो रग्निना संजितः शोभितः । अस्तु ज्ञापते अस्तुज्ञा अद्यः अस्तु अदिः संजितः विभक्तित्वत्पयः अस्तुयोनिर्वाऽअद्य इति [१३.२.७.१०.] श्रुतेः । कीदृशः व्रक्षा पतिवृषः सोमपुरोगनः (५) सोमः पुरोगनोऽग्रगामी यस्य सः सोमं पुरस्कृत्य स्वर्गं लोकं गच्छति सोमपुरोगमनेवेन७ (६) स्वर्गं लोकं गमयतीति [१०.] श्रुतेः ॥ १४ ॥

स्वयं वाङ्मिस्तन्वं कल्पयस्व स्वयं पत्रस्व स्वयं श्रुपस्व ।

महिमा तेऽन्येन न संनये ॥ १५ ॥

आद्यौ विराट् । हे वाङ्मिन् स्वयं तन्वं शरीरं त्वं कल्पयस्व स्वयं वृषं कुह्व पादशनिहनीति [१३ २ ७ ११] श्रुतेः स्वाराद्यं तवास्तीति भावः अतः स्वयं पत्रस्व न तवान्यो यदाप्ति स्वयं श्रुपस्व इष्टस्यानं सेवस्व । पतस्ते तत्र महिमा अन्येन महिम्ना न संनये न संनश्यते न व्याप्यते नशिरदर्शनार्थोऽत्र तु व्यात्यर्थः तलोपे यनोपे नये वृषम् ॥ १५ ॥

न वाऽङ्घ्रितन्त्रिपसे न रिच्यसि देवोऽङ्घ्रिपि पविभिः सुगेभिः ।

यत्रासंते मुकृतो पत्र ते ययुस्तत्रं वा देवः सञ्जिता दधातु ॥ १६ ॥

आद्यौ त्रिष्टुप् । हे अद्य अन्नाभिर्यद्यं संशयस्ते द्वाद्यं न भियस्ते मरणं नाशोऽपि न च रिच्यसे न विनश्यसि विशस्यमानः । वे उ निपातो पादपूर्वो । पत्सुगेभिः सुगेः मुदरोरपरुणः इति [मा. ३.१.४८. वा. ३.] गमेरुप्रत्ययः साधुगमनेः पविभिः देवयानमार्गैः देवान्प्रति एपि गच्छति । किं च मुकृतः साधुगार्षां नरा पत्र लोके यासते निष्ठसि पत्र च ते मुकृतो पयुर्गनाः तत्र लोके सञ्जिता देवः वा त्वां दधातु स्थापयतु सञ्जितेन७ स्वर्गं लोकं दधातीति [१३.२.७.१२] श्रुतेः ॥ १६ ॥

ग्रामिः पशुरासीत्तेनापजत् स एतं लो-रुमजयगस्मिन्नग्रिः स ते लोको
भविष्यति त ज्ञेयसि पित्रेता अयः । वायुः पशुरां - जयगस्मिन्वायुः
स - । सूर्यः पशुरां - जयगस्मिन्सूर्यः स - ॥१७॥

का* [२० ६ ८] उपगृह्णात्पपां पेरुरग्रिः पशुरिति । अयां पेरुरिति [६ १०] प्रा-
कृतेन मन्त्रेषामि* पशुरिति वैकृतेन च प्रोक्षणीरद्यास्ये उपगृह्णातीति सूत्रार्थः ॥
अथदेवत्यानि त्रीणि यज्ञूपि । सृष्टिदेवानामग्रिः पशुरासीत् तेनाग्रिद्वेषेण पशुना
देवा अयजत् ईजिरे स पशुभावमुपगतोऽग्रि* एत लोके पृथ्वीलोकमजयत् यस्मिन्
लोकेऽग्रि* हे अथ स लोकः ते तव भविष्यति तं लोकं त्वं ज्ञेयसि एता* प्रो-
क्षणीरयः पितृ । तथा च श्रुति [१३ २ ७ १३] पावानग्नेर्विजयो पावां लोको धा-
वैश्चर्यं तावांस्ते विजयस्तावां लोकस्तावैश्चर्यं भविष्यतीत्येवेनं तदाकृति ॥ वा-
युः पशुरासीत् सूर्यः पशुरासीत् वायुलोकोऽन्तरिक्षं सूर्यलोकः स्वर्गं तावपि ते
भविष्यत इत्यर्थः ॥१७॥

V. a प्राणाय स्वाहा । b अपानाय स्वाहा । c व्यानाय स्वाहा ।

d अम्बेऽअम्बिकेऽम्बालिके न मां नयति कश्चन । ससंस्त्यश्चकः सुभद्रि-
कां काम्पीलवाप्तिनीम् ॥१८॥

का* [२० ६ ११] परिपशब्दे इवा प्राणाय स्वाहेति तिस्रोऽपराः । परिपशब्दे
स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति [६ ११] हे आहुती इवा प्राणपित्याद्यास्तिस्र
आहुतीर्भूहोति एकामथसप्तपनादौ चतस्रोऽन्ते इति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यज्ञूपि ।
प्राणाय अपानाय व्यानाय आभिराहुतिभिर्यं प्राणयतं करोति तथा च श्रुति-
[१३ २ ८ २] प्राणानियास्मिन्नेतद्धाति तयो ह्यस्येतेन जीवतेव पशुनेष्टं भवती-
ति ॥ का* [२० ६ १२] वाचयति पत्रोर्नयन्नमस्तेऽम्बऽइति । सर्वाः पत्नीः पशु-
शोधनाय पत्रेन्ननीकृताः पशून्प्रति नयन्नमस्तेऽग्रातानिति [६ १२] प्राकृतं मन्त्र-
मन्त्रेऽत्याद्यमेधिकं च वाचयतीति सूत्रार्थः ॥ अथदेवत्यानुष्टुप् । पठ्य परस्पर
वदन्ति हे अम्बे हे अम्बिके हे अम्बालिके नामान्येतानि कश्चन नरो मां न

नयति अथ प्रति न प्रापयति तर्हि किमर्थं गम्यते तत्राह अथक कुत्सितोऽथो
 ऽथक. अकुत्सितोऽपीर्यया कुत्सयते सुभद्रिणां कुत्सिता सुभद्रा सुभद्रिया र्थ्यया
 कुत्सयते तां नारीमादाय ससति शेते ससु स्वप्रे द्वादिः मद्गमनिऽथोऽन्यामादाय
 शपिष्यतऽति मया गम्यते न तु मां कश्चिन्नपतीति भावः । निम्भूतां सुभद्रिकाम्
 काम्पीलप्रातिनीं काम्पीने नगरे वसतीति काम्पीलवासिनी ताम् तत्र हि वि-
 दग्धा सुवृषा कामिन्यो भवति आपो जुषाणो वृषो वर्षेष्टेऽथ्वे चम्वानिऽन्वि-
 केपूर्वेऽति [पा० ६ १ ११८] प्रकृतिभाव (7) ॥ १८ ॥

a गणानां वा गणपतिः ७ इवामहे प्रियाणां वा प्रियपतिः ७ इवामहे नि-
 धीनां वा निधिपतिः ७ इवामहे वसो मम । b आरुमन्त्रानि गर्भधना
 त्रमन्त्रासि गर्भधम् ॥ १९ ॥

का [२० ६ १३] अथ त्रिस्त्रि. परिपति पितृवन्मध्ये गणानां प्रियाणां निधी-
 नानिति । सर्वा पव्य पात्रेन्नरुस्ता एव प्राणशोधनात्प्राक् अथ त्रिस्त्रिः परि-
 पति मये पितृवत् अर्प्रदक्षिण परिपति त्रि त्रिभिर्नत्रै वसो ममेति त्रिष्यनु
 पद्ग ततश्चैत्रम् प्रथम गणानामिति त्रि प्रदक्षिण परिपति तत्र सकृन्मन्त्रेण द्वि-
 स्तृष्टीम् तत प्रियाणामित्यप्रदक्षिण त्रि निधीनानिति प्रदक्षिण त्रि एव नत्र-
 कृत्व इति सूत्रार्थ ॥ त्रीणि पशूषि लिङ्गोत्तदिवत्यानि । हे अथ वयं वा इवा-
 महे आरुमन्त्र कोट्श ताम् गणपति गणानां मध्ये गणपति गणाद्वेषण पाल-
 कम् प्रियाणा वल्लभानां मध्ये प्रियपति प्रियस्य पालकम् निधीना सुपनिधीनां
 मध्ये निधिपति सुपनिधे पालकं वां इवामहे । हे वसुवृष अथ मम पतित्वं
 भूया इति शेष ॥ का [२० ६ १४] प्रज्ञानितेषु मरिच्यश्चमुपसविजत्यारुमन्त्रा
 नीति । प्रज्ञानितेषु शोभितेषु पशूनां प्राणेषु पशोभिरर्धगुणा यत्रमानेन प्राण-
 शोभने मूले मरिच्ये अथसर्गापे शेते ॥ अथदिवत्यम् । हे अथ गर्भय गर्भ दधा-
 ति गर्भय गर्भपारक रेत अरुम् आ अन्त्रानि आरुव्य (8) क्षिपामि अत्र ग-
 तित्तेषणया लाह (9) त च गर्भय रेतः आ अन्नासि आरुव्य क्षिपति
 ॥ १९ ॥

ताऽऽनौ चतुरः पदः सम्प्रसारयाव स्वर्गे लोके प्रोर्णुवायां वृषा वाज्जी
रेतोधा रेतो दधातु ॥२०॥

पूर्वमत्रशेषः । तौ त्वमहं च उभो चतुरः पदः पादानावां सम्प्रसारयाव तव
द्वौ मम द्वौ एवं सवेक्षणप्रकारः ॥ का° [२० ६ १४] अथीत्रासेन प्रहादयति स्वर्गे
लोकाद्गति । अथीत्रासेनाद्यमहिष्यो ह्यादयति अथ (10) उपरिटाच्चाहादनक्षमं
वासोऽधीवास ॥ अद्यदेवत्यम् । अधर्षुर्वदति । हे अद्यमहिष्यो युवां स्वर्गे लोके
ऽस्यां यज्ञभूमौ प्रोर्णुवाया वाम आहादयतम् उर्णुञ् आहादने एष वै स्वर्गे लो-
को यत्र पशुः सन्नययतीति [१३ २ ८ ५] श्रुते ॥ का° [२० ६ १६] अद्यशिघ्रमु-
पत्ये कुरुते वृषा वाज्जीति । महिषी स्वयमेवाद्यशिघ्रमाकृष्य स्वयोनौ स्थापय
ति ॥ अद्यदेवत्यम् । वाज्जी अद्यो रेतो दधातु मयि वीर्यं स्थापयतु कीदृशोऽथ
वृषा सेक्ता रेतोधाः रेतो दधातीति रेतोधाः वीर्यस्य धारयिता ॥२०॥

VI उत्सक्या अवे गुद धेहि समञ्जि चारया वृपन् ।

प स्त्रीणां जीवभोजनः ॥२१॥

का° [२० ६ १७] उत्सक्या इत्यथ यत्रमानोऽभिमन्त्रयते ॥ अद्यदेवत्या गा
पत्री । हे वृपन् सेक्ता अद्य महिष्या गुदमव गुदोपरि रेतो धेहि वीर्यं धारय
कीदृशाः उत्सक्या. उत् ऊर्ध्वं सम्यन्ती ऊर्ध्व पस्याः सा उत्सक्या तस्या । क-
थन् तदारु अञ्जि लिङ्ग संचारय अनक्ति व्यनक्ति पुंस्त्रमित्यञ्जिर्लिङ्गम् लिङ्गे यो-
नौ प्रवेशय योऽञ्जिः स्त्रीणां जीवभोजनः जीवयति जीव. भोजयति भोजन. जी-
वन्नावौ भोजनश्च जीवभोजनं यस्मिन् लिङ्गे योनौ प्रविष्टे त्वियो जीवति भो-
गांश्च लभन्ते तं प्रवेशय ॥२१॥

पनासकौ शंकुतिनाकृतगिति वचति ।

आकृति गमे पसो निर्गल्गलीति धारका ॥२२॥

का° [२० ६ १८] अधर्षुत्रसोऽनातृहोत्तारः कुमारीपत्रीभिः सत्रदत्ते पना-
सनायिति दशर्षस्य दाम्या-दाम्याः कृष्ये-कृष्येऽसावित्यामल्यामल्य । अधर्षुदयः

पञ्च ह्ये-ह्येऽसाविति सम्बुद्धन्तनामोच्चारणापूर्वकं संनुजीकृत्य पकासकाविति दशर्चसन्वन्धिनीभ्यां द्वान्यानृग्भ्यां कुमारोपज्ञोभिः सह सोपकासं संबद्धे तत्र प्रधानमधर्युः कुमारी पृहति कुमारि ह्ये ह्ये कुमारि पकासकौ शकुतिकेतीत्यर्थः ॥ कुमार्यादिदेवत्या दश तन्मध्ये द्वितीयोपरिष्ठाद्गृहीती अन्या नवानुद्भूतः । अव्यय-सर्वनाम्नानकच् प्राक् ठेरिति [पा० ५ ३. ७१] अकच् कुत्सायाम् । अल्पा शकुतिः शकुत्तिका अल्पऽइति [पा० ५ ३. ८५] कन् । अङ्गुल्या योनिं प्रदिश्यन्नाह । पका या असकौ असौ शकुत्तिका अल्पपक्षिणीव आह्वलम् शब्दानुकरणम् ह्ये ह्ये इति शब्दयन्ती वचति गहति । स्त्रीणां शीघ्रगमने योनौ ह्यलह्वलाशब्दो भवतीत्यर्थः । भगे वर्षात्रिपर्यय आर्षः भगे योनौ शकुत्तिसदृश्यां यदा पसो लिङ्गमाह्वति आगहति पस इति पसतेः स्पृशतिकर्मण इति [निर्ह० ५. १६.] यास्काः पुंस्रजननस्य नाम ह्यलित्गित्यर्थः यदा भगे शिघ्रमागहति तदा धारका धरति लिङ्गमिति धारका योनिर्निगल्गतीति नितरां गलति वीर्यं क्षरति यदानुकरणम् गल्गलिति शब्दं करोति ॥२२॥

प॒कोऽस॒कौ श॑कु॒त्त॒क आ॒ह्व॒ल॒गि॒ति व॑चति ।

वि॒वं॒क्षत-॒श्च ते॒ मु॒प॒मि॒व मा॒ न॒स्त्व॒म॒भिभा॑षयाः ॥२३॥

कुमारी अधर्यु प्रत्याह । अङ्गुल्या शिघ्रं प्रदर्शयत्याह । हे अधर्यो पकः पः असकौ असौ शकुत्तकः पक्षीव विवक्षतः वक्तुमिहस्तते तव मुपमिव आह्वल-गिति वचति इतस्तनश्नति अथभागे सहिद्रं लिङ्गं तव मुपमिव भासते । अतो नोऽस्मान्प्रति मा अभिभाषयाः मा वद तुल्यवात् ॥२३॥

मा॒ता च॑ ते पि॒ता च॒ तेऽयं॑ वृ॒क्षस्य॑ रो॒रुतः॑ ।

प्रति॑त्ना॒मीति॑ ते पि॒ता भ॒गे मु॒ष्टिं मु॒ष्टितु॑ल्यं ॥२४॥

अस्या महिषोमाह । महिषि ह्ये ह्ये महिषि ते तव माता च पुनस्ते तव पिता यदा वृक्षस्य वृक्षस्य काष्ठमयस्य मञ्जरुस्याप्रमुपरिभागं रोरुतः आरोरुतः तदा ते पिता भगे भगे मुष्टिं मुष्टितुल्यं लिङ्गमन्तयत् तस्यपति प्रक्षिपति ह्यं

तवोत्पत्तिरित्यज्ञोलम् तसि अलंकृतौ चुरादिः लिङ्मुत्यनिनालं करोति वा ।
किं कुर्वन् प्रतिलामीति वदन्निति शेषः तिल स्त्रैरुने तव भोगेन स्त्रियामीति
वदन् । एवं तवोत्पत्तिः ॥ २४ ॥

माता च ते पिता च तेऽग्रे वृक्षस्य क्रोडतः ।

विवक्षत-इव ते मुखं ब्रह्मन्मा त्वं वेदो ब्रह्म ॥ २५ ॥

सानुचरी महिषी ब्रह्माणं प्रत्याह । हे ब्रह्मन् ते तव माता ते पिता च
पदि वृक्षस्य वृक्षविकारस्य मञ्जकस्याग्रे क्रोडतः रमेते तदा तवोत्पत्तिरिति त-
वापि तुल्यम् । यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः नैकः पर्यनुपो-
क्तत्रयस्तादृगर्थविचारणा इति न्यायाद्येदं न वक्तव्यमिति भावः । एवं सत्यपि
विवक्षतः वक्तुमिहोरिव ते तव मुखं लक्ष्यत इति शेषः । हे ब्रह्मन् त्वं मा ब्रह्म
वदः मा ब्रूहि ॥ २५ ॥

अर्धमिनामुद्गापय गिरौ भारुः कुरन्निव ।

अर्थास्य मध्यमेधताः शीते वाते पुनन्निव ॥ २६ ॥

उद्गाता वावातामाह । कंचिन्नरं प्रत्याह । हे नर एनां वावातामूर्धामुद्गापय
अङ्गितां कुरु । कथमिव गिरौ भारुः कुरन्निव यथा कश्चित् गिरौ पर्वते भारुः क-
रन् पर्वतोपरि भारमारोपयन् यथा तमुद्गायति तथैनामूर्धां कुरु । कथमूर्धां कार्या
तदाह अवेति निपातो धर्वायः यथा अस्य अस्या वावाताया मध्यमेधतां योनि-
प्रदेशो वृद्धिं वापात् यथा योनिर्विशाला भवति तथा मध्ये गृहीत्वोद्गापयेत्यर्थः ।
दृष्टान्तात्तरमाह शीते वाते पुनन्निव यथा शीतले वायौ वाति पुनन्धान्यपवनं
कुर्वाणः कृपीवन्तो धान्यपात्रं यथा ऊर्ध्वं करोति तथेत्यर्थः ॥ २६ ॥

अर्धमिनामुद्गापय गिरौ भारुः कुरन्निव ।

अर्थास्य मध्यमेधताः शीते वाते पुनन्निव ॥ २७ ॥

वावातोद्गातारं प्रत्याह । भवतोऽप्येतत्समानम् । हे नर एनमुद्गातारमूर्धामु-

ह्यनात् ऊर्ध्वं कुरु गिरौ भारमिति पूर्ववत् । अथ ययास्य उद्गतुर्मध्य लिङ्गमेतत्तु
कम्पताम् एद् कम्पने लोद् । शीते वति उतम् ॥ २७ ॥

पदस्या अद्भुभेयां ऋषु स्थूलनुपातसत् ।

मुष्काविदस्या एततो गोशफे शकुलार्वित्र ॥ २८ ॥

ह्यता परिवृतामाद् । यत् पदा गस्या परिवृताया कृधु इत्थ्व स्थूल च शि
भनुपातसत् उपगहेत् षोनि प्रति गहेत् तस उपक्षये तदा मुष्कौ वृषणौ इत्
एव अस्या षोनेरुपरि एतत कम्पेते । लिङ्गस्य स्थूलत्वात् षोनेरल्पत्वात् वृष-
णौ बहिस्तिष्ठत इत्यर्थः । तत्र दृष्टात गोशफे जलपूर्णे गो खुरे शकुलौ म-
त्स्यात्रिषु यथा उदकपूर्णे गो पदे मत्स्यौ कम्पेते । कृधिति इत्थ्वनाम [निघं ३
२] । कीदृश्या अस्या अद्भुभेया अद्भु भग भेद्य विदार्य यस्या सा अद्भुभेदी त-
स्या अद्भुभिद्यते यस्या वा ॥ २८ ॥

षट्वासी ललामगु प्र विष्टीमिनमाविषु ।

सम्या देदिश्यते नारी सत्यस्यान्तिभुवे यथा ॥ २९ ॥

परिवृता द्योतारमाद् । यत् पदा देवास देवा दीव्यन्ति क्रोशन्ति देवा स्तो-
त्रार ऋषिर्षो ललामगु लिङ्ग प्र आत्रिषु षोनी प्रवेशयन्ति । अथ रत्ने गतौ
कातौ नृषो प्रीतौ गतौ ध्रुतौ प्राप्नो विषर्षणे धेशे भागे वृद्धौ प्रहे व्ये
इत्युक्तेरात्रधातु प्रवेशनार्थं लुङ् हन्दति लुङ्ङिष्ठ इति [पा० ३ ४ ६] वर्तमाने
लुङ् व्यग्रहिताच्चेति [पा० १ ४ ८२] प्रौषसर्गेण व्यग्रधानम् । ललामेति सुषनाम
ललाम सुष गहति प्राप्नोति ललामगु शिनः पदा ललाम पुषद् गहति ल-
लामगु लिङ्ग षोनि प्रविशदुत्थित पुषद्धार (11) भवतीत्यर्थः । कीदृश ल-
लामगु विष्टीमिन षोम ह्येदे विशेषिण स्तीमन ह्येदन विष्टीम घञ्प्रत्यय वि-
ष्टीम ह्येदाऽस्यान्ति विष्टीमी तम् अत र्निष्ठनाविति [पा० ५ २ ११५] अस्त्यर्थे
र्निष्ठप्रत्यय शिनस्य षोनिप्रवेशे ह्येदन भवतीत्यर्थः । पदा देवा शिवाक्रोशिनो
भयसा ललामगु षोनी प्रवेशयन्ति तदा नारी सम्या उहणा उह्या देदिश्यते

निर्दिश्यते अत्यन्तं लक्ष्यते दिश्यतेऽप्रत्ययः भागसमये सर्वस्य नार्यङ्गस्य नरेण
 व्याप्तवाद्गुणात्वं लक्ष्यते इयं नारीतीत्यर्थः (12.) । तत्र दृष्टान्तः सत्यस्याक्षिभुवो
 ष्येति सत्यं द्विविधम् अक्षिभ्यां भवतीत्यक्षिभु प्रत्यक्षम् एकं च श्रोत्रग्राह्यम् प-
 ष्यौ तृतीयविं । यथा कश्चिदक्षिभुवा प्रत्यक्षेण सत्येन निर्दिश्यते तत्र विद्यासो
 भवति तथा ऊरूणां दृष्टेन नारीति लक्ष्यतः इत्यर्थः । श्रोत्रग्राह्ये तु सत्ये वक्तु-
 रात्ततमच्यमपेक्षितम् (13.) ॥ २६ ॥

यद्दरिणो ष्वमत्ति न पुष्टं पशु मन्यते ।

शूद्रा अर्धज्ञारो न पोषाय धनायति ॥ २७ ॥

क्षत्ता पालामलीमाह । यत् यदा रुग्णो ष्वमत्ति मृगो यदा क्षेत्रस्य धान्यं
 भक्षयति तदा क्षेत्री पशु पशुं रुग्णो पुष्टं न मन्यते मम धान्यभक्षणो न पशुः पु-
 ष्टो ज्ञातः सम्यगिति न जानाति किंतु मदीयं क्षेत्रं भक्षितमिति दुःखी भवती-
 त्यर्थः । पशुशब्दात् तुपां सुलुगित्यनो लुक् । एवं शूद्रा शूद्रजातिः स्त्री यदा
 अर्धज्ञारा भवति अर्थः स्वामिवैश्ययोरिति [पा० ३. १. १०३.] निपातनादर्थो वैश्यो
 जार उपपतित्यस्याः सा अर्धज्ञारा । शूद्राश्चामरूत्पूर्वाज्जातिरिति [पा० ४. १. ४. वा०
 १. २.] शूद्राज्जात्यर्थे षष् । वैश्यो यदा शूद्रां भक्षति तदा शूद्रः पोषाय न धना-
 यति पुष्टिं न रक्षति मद्रार्था वैश्येन भुक्त्वा सती पुष्टा ज्ञातेति न मन्यते किं तु
 व्यभचारिणी ज्ञातेति दुःखितो भवतीत्यर्थः अशनायोदन्येति [पा० ७. ४. ३४.] क्व-
 चि धनायतीति रक्षार्थे निपातः ॥ २७ ॥

यद्दरिणो ष्वमत्ति न पुष्टं वृद्धं मन्यते ।

शूद्रो अर्धयि जारो न पोषमनुमन्यते ॥ २८ ॥

पालामली क्षत्तारमाह । यदा रुग्णो ष्वमत्ति तदा वृद्धं यथा तथा पशुं पुष्टं
 न मन्यते इदं भवतोऽपि तुल्यम् श्यान्विशेषः यत् यदा शूद्रः अर्धयि अर्धया वै-
 श्याया जारो भवति तदा वैश्यः पोषं पुष्टिं नानुमन्यते मम स्त्री पुष्टा ज्ञातेति
 नानुमन्यते किं तु शूद्रेण नीचेन भुङ्क्तेति लिख्यतीत्यर्थः ॥ ॥ अहोत्सभापणं स-
 माप्तम् ॥ ॥ २८ ॥

दधिक्राव्योऽग्रकारिपं त्रिलोरद्यस्य वाजिनः ।

सुरभि नो मुखा कर्त्त्र षा आयूषि तारिपत् ॥३२॥

का* [२०. ६ ३१.] महिषीमुत्याप्य पुरुषा दधिक्राव्या इत्याहुः । महिषी यज-
मानस्य प्रथमपरिणीतां पत्नीमद्यसमीपमुत्तामुत्याप्य पुरुषा अर्धयुत्रसोद्गातृहोतृ-
क्षतारो मल्लं पठेयुरिति सूत्रार्थः ॥ वामदेवात्मजदधिक्रावदृष्टाद्यदेवत्यानुद्रुप ।
वयमर्धगृह्यः अकारिपमकार्म कृतवत्तः वचनव्यत्ययः अशीलभाषणमिति शेषः
किमर्थम् अद्यस्य संस्कारायेति शेषः अद्यसंस्कारायाशीलभाषणं कृतवत्त इत्यर्थः ।
कीदृशस्याद्यस्य दधिक्राव्याः दधाति धारयति नरमिति दधिः आदृगमरुनेति [पा*
३.२ १७१.] किप्रत्ययः दधिः सन्क्रामतीति दधिक्रावा तस्य अन्येभ्योऽपि दृश्यत
इति [पा* ३ २ ७१.] वनिप्रत्ययः विडुनोरनुनासिकस्यादिति [पा* ६. ४. ४१.]
धातोराकारः । त्रिलोः जयनशीलस्य । वाजिनः वज्रति गहति वाजी वाजोऽस्या-
स्तीति वा वाजी । तस्य च नोऽस्माकं मुपा मुपानि सुरभि सुरभीणि कर्त्
करोतु यज्ञ इति शेषः अशीलभाषणेन दुर्गन्धं प्राप्तानि मुखानि सुरभीणि यज्ञः
करोवित्यर्थः । तथा च श्रुतिः [१३.२ १.१.] सुरभिमतीमृचमन्ततोऽन्वाहुर्वाचमेव
पुनतइति । सुरभिश्चादिभक्तिलोपः । किं च नोऽस्माकमायूषि जीवनानि
वाल्चपीवनवार्दकानि प्रतारिपत् प्रतार्यतु प्रवर्धयतु लेटि इपम् ॥३२॥

VII गायत्री त्रिदृच्छागत्यनुद्रुप्यज्ञया सद् ।

वृरुत्युत्तिरुं कनुप्सूचीभिः शम्यचु त्वा ॥३३॥

का* [२० ७ १] तिस्रः पद्व्योऽसिप्रयान्कल्पयस्यद्यस्य सूचीभिर्लोहुराज्ञतसीव-
पीभिर्माणिसंख्याभिर्गीयत्री त्रिदृश्चित्ति दाम्यां-दाम्याम् । गायत्री त्रिदृश्चित्ति पट्टचे
दाम्यां दाम्यामृग्भ्यां महिष्याद्यास्तिस्रः पद्व्यः ताम्ब्रुप्यस्वर्णामयोभिः प्रत्येकमेकाधि-
कशतसत्याभिः सूचीभिर्द्याङ्गेऽस्तेः शासस्य मार्गान्नुर्वन्ति शासस्य सुखप्रवेशाय सू-
चीभिर्विनुष्य-वितुष्याद्यत्रयं जर्जरानुर्वन्तीति सूत्रार्थः ॥ अद्यदेवत्याः पट्टचः आ-
योस्तिरु । हे अद्य गायत्री त्रिदृप् जगती अनुद्रुप् पङ्गवा सद् वृरुती उत्तिरु

सह कसुपु एताभि हन्दासि सूचीभिरेताभि त्वा शम्यन्तु सस्तुर्वन्तु विकरणाव्य-
त्यय अस्तिपयार्थं लग्नेदन सस्कार ॥३३॥

द्विपदा याञ्चतुष्यदास्त्रिपदा याञ्च पदपदा ।

विहन्दा याञ्च सहन्दा सूचीभिं शम्यन्तु त्वा ॥३४॥

चतस्रोऽनुष्टुभ । द्वे पदे यासा ता द्विपदा या चतुष्यदा या त्रिपदा या पद-
पदा या विहन्दा विगत हन्दो याभ्यस्ता हन्दोलक्षणास्तीना या सहन्दा ह-
न्दोलक्षणायुता ता सर्वा हन्दोजातय हे अद्य सूचीभिं त्वा शम्यन्तु ॥३४॥

मदानाद्यो रेवत्यो विद्या आशा प्रभूर्वरी ।

मैघीर्विद्युतो वाचं सूचीभिं शम्यन्तु त्वा ॥३५॥

मदत् नाम यासा ता मदानाद्य शद्यर्ग ऋच । रेवत्य ऋच यस्यामृचि रे-
वत साम गीर्गते सा रेवती । विद्या सर्वा आशा दिश । कीदृश्य आशा प्रभू-
वरी प्रभवति सर्जभूतानि धारयितु समर्था भवन्ति प्रभूर्वर्य अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त
ऽइति [पा° ३ २ ७५] वनिप् ऋन्नेभ्य इति [पा° ४ १ ५] डीप् वनो र चेति [पा°
४ १ ७] तस्य रेफ पूर्वसवर्णादीर्घवन् । मैघे भवा मैघ्य पूर्वसवर्णा मैघोत्या वि-
द्युत वाचो वेदलक्षणा अन्या अपि । एता सर्वा सूचीभिं हे अद्य त्वा शम्यन्तु
रूपि कुर्वन्तु ॥३५॥

नार्यस्ति पल्यो लोम विचिन्वन्तु मनीपया ।

देवाना पल्यो दिश सूचीभिं शम्यन्तु त्वा ॥३६॥

हे अद्य नार्य नृणामपत्यानि ह्विय ते तव लोम रोमाणि मनीपया मनसा
इह्या प्रिचारं विचिन्वन्तु पृथक्कुर्वन्तु रोमेत्यत्र (14) जातावैकवचन विभक्ति
लोपो वा । कीदृशो नार्य पल्य पत्युर्नी घञसयोगऽइति [पा° ४ १ ३३] नकार
घञानानभार्या महिष्याद्या इत्यर्थ । किं च देवानामिन्द्रादीना पल्य दिश प्रा-
च्याद्या सूचीभिं द्वा शम्यन्तु ॥३६॥

रुजता रुरिणी सीमा पुञो पुञ्यन्ते कर्मभि ।

अद्यस्य वाजिनस्त्रचि सिमाः शम्यन्तु शम्यन्तीः ॥३७॥

रजताः रजतमयः हरिणोः हरिणः सुवर्णमयः सीताः सीतं ताम्रं तन्मयः ।
त्रयः सूच्यो भवन्ति लोहमयो रजता हरिणो दिशो वै लोहमयोऽवात्तरदि-
शो रजता ऊर्धा हरिण्यस्ताभिरवैनं कल्पयन्तीति [१३ २ १० ३] श्रुतेः सूचीनां
द्विपृषत्वाद्यसंस्कारत्तमवम् ताः सूच्यः कर्मभिः अद्यदेहे सीमाकरणलक्षणैः पुज्य-
न्ते योग प्राप्नुवन्ति सीमाकरणयोग्या भवन्तीत्यर्थः । कीदृश्यस्ताः पुजः पुज्यन्ते ता
पुजः संपृता एकीभूता इत्यर्थः । ताः सूच्यो वाजिनो वेगवतोऽद्यस्य त्वचि सिमाः
सीमा रेषाः शम्यन्तु सम्यक्कुर्वन्तु सिमाशब्दः सीमापर्यायः । कीदृश्यस्ताः शम्य-
न्तीः शम्यन्त्यः संस्कारं कुर्वाणाः ॥३७॥

कुविद्गुणं यवमत्तो प* ॥३८॥

व्याख्याता [१० ३२०] ॥३८॥

VIII. कस्वाद्यति कस्या विशास्ति कस्ते गात्राणि शम्यति ।

क उ ते शमिता कविः ॥३९॥

का* [२० ७ ६] अद्यं विशास्त्यनुवाकेन कस्वाद्यतीति । पट्टचेनानुवाकेनाद्यं
विशास्ति अद्योदरं पाठयति मेदस उदरणाथ वपाया अभावात् उदरमध्यस्थं स्त्या-
नं घृताभ घन चेत मांसं मेद इति सूत्रार्थः ॥ अद्यदेवत्याः पट्टचः आग्रा माय-
त्री । हे अद्य कः प्रज्ञापतिः त्वा त्वामाद्यति हिनन्ति हो हेदने लह् ओतः श्य-
नीति [पा* ७ ३ ७१] ओकारलोपः । हे अद्य कः त्वां विशास्ति त्वा विषोऽ-
पति । ते तत्र गात्राणि कः शम्यति शमनेन रुचिः करोति । कः उ कश्च प्र-
ज्ञापतिरेव कविर्मेधावी ते तत्र शमिता शमयिता प्रज्ञापतिरेव सर्वं करोति नृ-
रुमित्यर्थः ॥३९॥

अन्यस्तः अनुया पर्व शमितारो विशास्तु ।

संयत्स्यत्स्य तेषां शमीभिः शम्यन्तु वा ॥४०॥

पद्यानुदुम् । हे अद्य अतः शमितारः अनुया अतो-अतो काले-काले ते

तव पर्व पर्वणि अस्त्रिग्रन्थीन् शमीभिः कर्मभिः विशासतु भिन्नानि कुर्वन्तु ।
केन संवत्सरस्य संवत्सरात्मकस्य कालस्य तेजसा । किं च ऋतवः वा त्वां शम्य-
न्तु पर्वविशासनेन रुविः कुर्वन्तु ॥४०॥

अर्धमासाः पञ्चपि ते मासा आहन्तु शम्यन्तः ।

अहोरात्राणि मरुतो विलिष्टं सूदपन्तु ते ॥४१॥

अर्धमासाः पक्षाः मासाश्च तदभिमानिनो देवाः शम्यन्तः संस्कुर्वन्तः सतो हे
अस्य ते तव पञ्चपि पर्वणि आहन्तु समन्ताच्छिन्दन्तु ग्रन्थिना (15.) पर्वपरूपी-
ति कोशः । किं च अहोरात्राणि अहोरात्राभिमानिदेवा मरुतश्च देवाः ते तव
विलिष्टं लिश अल्पीभवे विशेषेणाल्पमद्गम् तत्सूदपन्तु संदधतु सूद निरति अत्र
संधानार्थः व्यर्थं मास्तु ॥४१॥

देव्या अर्धर्षस्त्राहन्तु वि च शासतु ।

गात्राणि पर्वशस्ते सिमाः कृष्वन्तु शम्यन्तीः ॥४२॥

देवानामिने देव्याः अश्विनो देवानामर्धर्ष इत्युक्तावात् अश्विप्रभृतयो देवसम्ब-
न्धिनोऽर्धर्षवः हे अस्य वा त्वामाहन्तु आहिन्दन्तु विशासतु च चकारो भिन्नक्रमः
रुविः कुर्वन्तु किं च ते तव गात्राणि विभक्तिव्यत्ययः गात्रेषु शरीरेषु पर्वशः
पर्वणि-पर्वणि सिमाः सीमा रर्षादाः कृष्वन्तु कुर्वन्तु कृ करणे स्वादिः कीदृशीः
सीमाः शम्यन्तीः संस्कुर्वाणाः ॥४२॥

गौस्ते पृथिव्यन्तरिचं वापुश्छिद्रं पृणातु ते ।

सूर्यस्ते नक्षत्रैः सरु लोकं कृणोतु साधुया ॥४३॥

गौः स्वर्गः पृथिवी अन्तरिचं लोकत्रयाभिमानिनो देवाः अग्निवापुसूर्याः वा-
पुर्न्योऽपि शरीरस्यः प्राणादिः हे अश्वे ते तव छिद्रं पृणातु वचनव्यत्ययः पृ-
णन्तु पूरपन्तु यत् न्यूनं तत्पूरपन्तु । किं च नक्षत्रैः सरु नक्षत्रपुताः सूर्यः ते तव
साधुया साधुं समीचीनं लोकं कृणोतु करोतु सुपां मुलुगित्यादिना साधुशब्दा-
त्परस्यामो यदिशः सूर्यस्ते उत्तमं लोकं ददावित्यर्थः ॥४३॥

शं ते परेभ्यो गात्रेभ्यः शमस्यवरैभ्यः ।

शमस्यभ्यो मज्जभ्यः शनुस्तु तन्वै तव ॥ ४४ ॥

हे अथ ते तव परेभ्योऽवयवेभ्य उक्तेभ्यः शिरादिभ्यः शं सुत्नस्तु । अवरै-
भ्यः अथःस्वेभ्यश्च पादादिभ्यो गात्रेभ्यः शमस्तु । अस्यभ्यः तवास्त्विभ्यश्च शमस्तु
अस्यिदधीति [पा० ७. १. ७५.] अस्यानुवृत्तौ हृन्दस्यपि दृश्यतऽइति [पा० ७. १. ७६.]
सूत्रेण क्लादावप्यस्त्रिशब्दस्यानउदेशः । मज्जभ्यः पृष्ठधातुभ्योऽपि (16) शमस्तु
किन्चिदना तव तन्वै तन्वाः सर्वस्यापि शरीरस्य शनु सुखमेवास्तु । पृष्ठी चतु-
र्थ्यै (17.) आशिपि वा चतुर्थी । उ एवार्थे ॥ ४४ ॥

IX. कः स्विदेकाकी चर ॥ ४५ ॥

का [२० ७. १०] प्राग्बपाहोमादोताधर्यु च सदसि संवदते चतसृभिः कः स्वि-
देकाकीति पूर्ववत् । वपाहोमात्प्राक् चतुर्सृभिः पूर्ववदोतिप्रत्युत्तया सदोमथे
गत्वा होता अर्धयुञ्ज संवादं कुरुतः ॥ अष्टादश ऋचो ब्रह्मोऽग्निसंज्ञाः ब्रह्मोऽग्न्यं प-
रस्परं संवादः आग्नाश्चतस्रोऽनुष्टुभः का स्विदित्याग्नाश्च [५३.] अनुष्टुभः । हो-
ताधर्यु पृहति । व्याख्याता [१.] ॥ ४५ ॥

सूर्यं ह्माकी चर ॥ ४६ ॥

व्याख्याता [१०.] ॥ ४६ ॥

किञ्च स्वित्सूर्यसमं ज्योतिः किञ्च समुद्रसमं सरः ।

किञ्च स्वित्पृथिव्यै वर्षीयिः कस्य मात्रा न विद्यते ॥ ४७ ॥

अर्धयुहोतारं पृहति । हे होतः स्विदिति तर्के सूर्यसमं सूर्यमण्डलतुल्यं ज्यो-
तिः तैः किं तत् ब्रूहि । समुद्रसमं सरः किं स्वित् । पृथिव्यै पृथिव्याः सजा-
शात् वर्षीयिः मरुत्तरं किं स्वित् प्रियस्विरेत्यादिना [पा० ६. ४. १५७.] बृहस्प य-
र्षादेशः । कस्य मात्रा परिमाणं न विद्यते ॥ ४७ ॥

ब्रह्म सूर्यसमं ज्योतिर्गोः समुद्रसमं सरः ।

इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयिणोस्तु मात्रा न विद्यते ॥ ४८ ॥

होता प्रत्याह सूर्यसप्त ज्योतिर्विद्युत्त त्रयीन्क्षणम् पर च । समुद्रसप्त सरो
गौरत्तरिक्त यतो वृष्टिर्भवति । पृथिव्यै पृथिव्या सकाशात् रन्ध्र वर्षायां वृद्ध-
तरः । तु पुन गो धेनो मात्रा न विद्यते यत्रभरकृवात् ॥४८॥

पृशामि त्वा चित्तये देवसप्त यदि त्वमत्र मनसा जगन्ध ।

येषु त्रिषु पदेषु पदेषु विश्व भुवनमाविवेशोऽऽ ॥४९॥

का [२० ७ ११] ब्रह्मोद्गातारौ च पृशामि वेति (18) । ब्रह्मोद्गातार पृशति
पृशमाति । चकाराद्यनुर्गमिभ सदसि ब्रह्मोद्गातारौ सत्रदेते ॥ ब्रह्मा उद्गातार
पृशति । पृशामि । देवानां सत्ता देवसप्त राजाह सप्तभ्यष्टच हे देवसप्त देवा
ना मित्र उद्गात त्वा त्वा चित्तये ज्ञानायाह पृशामि अत्र मत्कृते प्रभे यदि त्व म
नसा जगन्ध ज्ञानासि गमेर्निहू षे गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था । किं पृशस्यत्यत आह
त्रिषु यशो येषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्याहवनीषदक्षिणाग्निषु एष्ट आ ऽष्ट यगिन
तर्पित यत्रे क्त तेषु त्रिषु पदेषु त्रिषु सर्व भुवनमाविवेश प्रविष्टमुत नेति प्र
त्रे मुत ॥४९॥

अपि तेषु त्रिषु पदेषु त्रिषु विश्व भुवनमाविवेश ।

सद्य परीमि पृथिवीभूत गानिरेनाङ्गिन दिवोऽस्य पृष्टम् ॥५०॥

उद्गाता प्रत्याह । येषु त्रिषु पदेषु विश्व भुवनमाविवेशेति यत्रा पृष्टम् तेषु
त्रिषु पदेषु गार्हपत्यादिषु अहमस्मि अहमपि तत्रैव स्थितोऽस्मि अपि शब्दात्
त्व च तत्रैवामि किमेताजदेव ज्ञानानि किं तु पृथिवीभूतापि च त्वा स्वर्ग दिव
स्वर्गस्य पृष्टनुपरिभागमपि सद्य स्वजपानिव (19) हरेनाङ्गिन मनसा परीमि प
रिगक्षामि सर्व ज्ञानानि किन्पुनर्भूतानि प्रविष्टानीति भाव ॥५०॥

केषुत पुरष आत्रिवेश कान्यत पुरषेऽर्पितानि ।

एतद्ब्रह्मनुपमन्दामसि त्वा किं स्विन्न प्रतिप्रोचास्यत्र ॥५१॥

उद्गाता ब्रह्मणा पृशति । हे ब्रह्मन् पुरष केषु पदेषु अतर्नये आत्रिवेश
प्रविष्ट । पुरषे अत्त पुरषमये कानि वस्तूनि अर्पितानि स्थापितानि । एतत्

वा वा वयमुपप्रन्दामसि उपप्रन्दान स्वर्ग्या पृथाम् दत्त्वा प्राणान्यपरिभाषण-
दिसादानेषु नद्र इदतो मसि । अत्र प्रश्ने कि त्वित् त्व प्रतिबोचासि प्रतिवदसि
वच उमसि [पा० ७ ४ ७०] लेटि हान्दस उन् लेटोऽडाटाविति [पा० ३ ४ १४]
आटागम ॥५१॥

पञ्चस्रत पुरुष आर्षिविश तान्यत पुरुषेऽर्षितानि ।

एतद्यत्र प्रतिमन्वानोऽस्मि न माषया भवस्युत्तरो मत् ॥५२॥

ब्रह्मा प्रत्याह । पुरुष आत्मा पञ्चसु प्राणेषु अत प्राणमध्ये आर्षिविश प्र-
विष्ट तानि प्रसिदानि श्रोत्राधिकरणानि पुरुषे अत मध्ये अर्षितानि प्राणात्म-
नामन्योऽन्यापिज्ञासिदिरित्यर्थ न चात्मानमत्तरेण प्राणा एवावते त प्राणान-
त्तरेणात्मेति वदन्वचश्रुते यदा पञ्चसु भूतेषु भूम्यादिषु आत्मा प्रविष्टस्तानि चा-
त्मनि प्रविष्टानि तानि सूत्रा तदेवानुप्राविशदिति श्रुते । उक्ता अस्मत्प्र प्रश्ने
वा वा प्रति एतदुत्तर प्रतिमन्वान प्रतिज्ञानानोऽस्मि एवमुत्तर ददामीत्यर्थ ।
कि च माषया युद्धा मत् मत् उत्तरोऽधिकस्य न भवति मत्तो युद्धिमान्नास्ती-
त्यर्थ ॥५२॥

वा त्विंदासीत्पूर्वचिं ॥५३॥

का [२० ७ १२] पुन पूर्वापररेणीत्तरेवेदि का त्विदिति । तत सदसो नि-
प्लव्य इतिरिगिन्ना पुर उत्तरवेदे पश्चादुपपिश्य पूर्वा पूर्वोक्तौ श्रोत्रधर्यु चतुर्भ-
ग्भिः सज्जते इति सूत्रार्थ ॥ श्रोत्रधर्यु पृथति । व्याख्याता [११] ॥५३॥

श्रीरासीत्पूर्वचिं ॥५४॥

व्याख्याता [१२] ॥५४॥

क ईन्रे पिगिन्ना क ई उरुपिगिन्ना ।

क ईनात्तरेन्दनरति क ई पन्था पितरति ॥५५॥

शार्पुंरितार पृथति । ईनिनि निगमनार्थ अरे श्रोत वा च पिगिन्ना
वा ण उरुपिगिन्ना कश्च आत्तरेणानुक्त आत्तरेण उरुपिगिन्ना अरति मद्दिने

ऋष गतो तुदादिः व्यत्ययेन णप् कञ्च पन्त्यां पन्त्यानं मार्गं प्रति विसर्पति वि-
चित्रं गच्छति ॥५५॥

अत्रारिं पिशंगिला अत्रित्कुरुपिशंगिला ।

गुण आस्कन्दमर्पत्यद्विः पन्त्यां विसर्पति ॥५६॥

अरे अर्धयो अत्रा पिशंगिला अत्रा नित्या माया रात्रिर्वा पिशंगिला पिशं द्रुपं
गिनन्ति भक्षयति पिशंगिला माया विद्यं व्रतते रात्रावपि द्रुपाणि न प्रतीयते
तनसा । अत्रित् सेधा कुरुपिशंगिला कुरुशब्दोऽनुकरणो पिशं अवयवे इति धा-
तोर्गुणयेति कप्रत्ययः कुरु इति ण्डानुपूर्वाणां पिशान्मूलान्वयवान्गिलति
पिशंगिला मूलानां शतं कुक्षौ स्थापयति शतं च भक्षयतीति सेधायाः स्वभावः ।
गुणः वन्द्यो द्रोत्रविशेषः आस्कन्दमास्कन्दास्कन्दा अर्पति स तस्य स्वभावः । अ-
द्विः सर्पः पन्त्यां पन्त्यानं विसर्पति विज्ञेयेण गच्छति ॥५६॥

कत्यस्य विद्याः कत्यन्तराणि कति होमासः कतिधा समिद्धः ।

यज्ञस्य वा विद्या पृह्मत्र कति होतार ऋतुशो यज्ञति ॥५७॥

का [२० ७ १३.] उत्तरो च कत्यस्येति । उत्तरो पश्चाद्गतौ ब्रह्मोद्गातारो च-
तुर्मग्निः संवेदते ॥ ब्रह्मोद्गातारं पृहति । अस्य कति विद्याः कियन्ति अत्रानि
का संख्या यासां ता कति विज्ञेयेण तिष्ठति यज्ञो यासु ताः विद्याः अत्रानि क्रि-
यत्प्रकाराणि पते । अन्तराणि च कति । होमासः होमाः कति । समिद्धः समिद्धः
कतिप्रकाराः धकारस्य द्विवर्षम् । यज्ञस्य विद्या वेत्तीति विदः विदस्य भावो
विद्या यज्ञवेदित्वेन हेतुना अत्र स्थले वा तामसं पृह्मपृह्मं पृहामि पृहतेर्लड्
अथभाव आर्षः । ऋतुशः ऋतौ-ऋतौ कति होतारः यज्ञति ॥५७॥

पठस्य विद्याः शतमन्तराण्यज्ञतिहोमाः समिद्धो ह् तिष्ठः ।

यज्ञस्य ते विद्या प्रव्रवीमि सप्त होतार ऋतुशो यज्ञति ॥५८॥

उद्गाता प्रत्याह् । रससंख्यया अत्रसंख्यानाह् अस्य यज्ञस्य पठ् विद्याः अत्रा-
नि सर्वेषामत्रानां पठ्सात्मन्यात् पठ्वात्रानित्यर्थः । अस्य यज्ञस्य शतमन्तराणि

इन्द्रोभिर्द्वौ निष्पायते तानि च इन्द्रासि गात्राद्यदीन्यतिभूत्रतानि चतुर्दश च-
 तुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुर्दशोत्तराणि तेषां क्रमोत्क्रमगत्या द्वाभ्यां शतमक्षराणि
 भवति । तथा हि । गात्रो चतुर्विंशतिवर्णा अतिभूति परसत्तयक्षरा एव द्वे
 निन्दित्रा शतमक्षराणि उल्लिख् ०८ धृति ०२ एव शतम् अनुद्विप् ३२ अत्यादि-
 ६८ एव शतम् अदि ६४ वृत्तो ३६ एव शतम् अतिशब्दारी ६० पङ्क्ति ४० एव
 शतम् शब्दारी ५६ त्रिद्विप् ४४ एव शतम् अतिशब्दारी ५२ शब्दारी ४८ एव शतम-
 क्षराणि अनेनाभिप्रियाण शतमक्षराण्युक्तम् । इतो अशीति अश्वमेधः एवमि-
 शतिभूया तत्रादिष्टे मध्यमूयेऽश्वतूपरगोमृगानिपुनक्ति इतरेषु षोडश पशून् तत्र
 त्रिंशतिभूयेषु चतस्रोऽशीतय पशवो भवतीत्यभिप्रियाणोक्तम् अशीतिर्द्वौमा । इ-
 षुष्टु तिन्त्र समिध अश्वतूपरगोमृगा प्राणपत्या पशव तद्रूपमभि समिद्धिंशो
 दीत एति तिन्त्र समिध उक्ता । पशस्य विद्वया वेदनेन हेतुना ते तुभ्य प्रद्वी-
 मि प्रददामि । किं च सप्त द्योतारो वपरूर्तार ऋतुश ऋतुयानिपु पवति ॥५८॥

यः अस्य वेद भुवनस्य नाभि को गात्रापृथिवीऽश्वत्तरिक्तम् ।

कः सूर्यस्य वेद वृत्तो जनित्र को वेद चन्द्रमस पतोऽज्ञा ॥५९॥

उक्तात्ता त्रयाणां पृथ्वि । हे त्रयान् अस्य भुवनस्य भूतनातस्य नाभि नभ्यते
 यत्र स नाभिर्ग्रन्थनस्यान कार्यामिति यावत् नाभौ हि सर्वा नाड्यो वध्यते नभ
 द्विसीयामत्र ग्रन्थनार्य औणादिक इप्रत्यय भूतनातस्य कारण को वेद ज्ञानाति ।
 गात्रापृथिवी गात्रापृथिवी अतरिक्त च को वेद । वृत्तो मरुतो ननित्र जन्म
 या वेद सूर्योत्पत्ति वस्मादित्यर्थ जनेत्यत्रत्यय । पतो ज्ञापते उत्पद्यते इति
 पतोऽज्ञा यत इत्युपपदे जनेसनसनक्रमगमो त्रिडिति [पा० ३ ० ६०] त्रिद्विप्रत्यय
 त्रिद्विनोरनुनासिस्येति [पा० ६ ४ ४१] नमस्तस्यायम् प्रथमा द्वितीयायां पतोऽज्ञा
 यत उत्पा चन्द्रममग्निन्दु को वेद पतचन्द्रस्योत्पत्तिस्तु को वेदेत्यर्थ ॥५९॥

वेदस्य भुवनस्य नाभि वेद गात्रापृथिवीऽश्वत्तरिक्तम् ।

वेद सूर्यस्य वृत्तो जनित्रमवा वेद चन्द्रमस पतोऽज्ञा ॥६०॥

ब्रह्मा प्रत्याह । अस्य भुवनस्य नाभिं कारणमहं वेदं ज्ञानामि विदो लटो वा [पा० ३.४ ८३] परब्रह्मैव जगत्कारणं ज्ञानामीत्यर्थः । ग्वावापृथिवी अतरिक्षं च वेदं ब्रह्मणो विकारभूतं ज्ञानामि । वृहत्तः मूर्यस्य जनित्रमुत्पत्तिकारणं ब्रह्मैव वेदं । अयो अपि च यतोज्ञां चन्द्रमसमहं वेदं परमात्मनो ज्ञातं चन्द्रमहं वेदमीत्यर्थः ॥ ६० ॥

पृहामिं त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृहामिं यत्र भुवनस्य नाभिः ।

पृहामिं त्वा वृक्षोऽश्वस्य रेतः पृहामिं वाचः परमं व्योम ॥ ६१ ॥

का० [२०.७ १४] यजमानोऽर्ध्र्युं पृहामि त्विति । यजमानोऽर्ध्र्युं पृहति ॥ हे अर्ध्र्यो पृथिव्याः परमत्तमवधिभूतं पर्यन्तं त्वा त्वामहं पृहामि द्विकर्मकः । यत्र यस्मिन्स्थले भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः कारणं तदपि त्वां पृहामि । वृक्षः सेतुः अश्वस्य रेतः वीर्यं त्वां पृहामि । वाचो वाण्याः त्रयोलक्षणायाः परममुत्कृष्टं व्योम स्थानं त्वां पृहामि ॥ ६१ ॥

इयं वेदिः परोऽन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः ।

अयं सोमो वृक्षोऽश्वस्य रेतः ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ ६२ ॥

का० [२० ७ १५.] इयं वेदिरित्यर्ध्र्युः । अर्ध्र्युः यजमानं प्रत्याह । इयं वेदिः उत्तरवेदिः पृथिव्याः परः अन्तोऽवधिः वेदिः सर्वपृथ्वीवृषवादित्यर्थः । भुवनस्य नाभिः कारणम् अयं यज्ञोऽश्वमेधः भुवनस्य प्राणिजातस्य नाभिः कारणम् यज्ञाद्वि प्रजाः प्रजायन्त इति श्रुतेः । वृक्षः अश्वस्य रेतः अयं सोमः सोमलताद्यस्य वीर्याज्जातित्यर्थः । अयं ब्रह्मा ऋषिक् वाचः त्रयोवृषायाः परमं व्योम स्थानम् ब्रह्मणाद्विबेदमंषोगादित्यर्थः ॥ ॥ ब्रह्मोऽयं समाप्तम् ॥ ६२ ॥

XI. सुभूः स्वयम्भूः प्रयमोऽन्तर्महत्पृथिवि ।

दुधे हू गर्भनृत्रियं यतो ज्ञातः प्रजायतिः ॥ ६३ ॥

सुभूरिति पूर्वस्य महिम्नः पुरोऽनुवाक्या उत्तरस्य याव्या च । उदिते ब्रह्मोऽयं सध्रपय्याध्र्युर्द्विरानयेन (20) पात्रेणा प्राजापत्यं महिमानं यदहं गृह्णाति तस्य पु-

रौरुग्घिरण्यगर्भः समवर्तताग्रः इत्ययास्य पुरोऽनुवाक्या सुभूः स्वयम्भूरिति [१३-५-२-२३] श्रुते । प्रजापतिदेवत्वानुद्गुप् । रु (21) इति प्रसिद्धम् प्रथमः सर्वस्य आदिः अनादिनिधनः पुरुषः महति अर्षावे कल्पान्तकालीने समुद्रे अन्तर्मध्ये गर्भं दधे स्वापितवान् कीदृशः सुदु भूत्पतिर्यस्मात्स सुभूः विश्वोत्पादकः स्वयं भवतीति स्वयम्भूः स्वेहापृतशरीरः कीदृशं गर्भम् ऋविष्यन् ऋतुः प्राप्तो यस्य घस्रत्ययः प्रातःकालम् यतो गर्भात् प्रजापतिः ब्रह्मा ज्ञातः उत्पन्नः ॥ ६३ ॥

होता यत्तत्प्रजापेति० सोमस्य महिम्नः । जुपतां पिबतु सोम० होतयज्ञ ॥ ६४ ॥

महिम्नः प्रियः । होता यत्तत्प्रजापतिमिति प्रिय इति [१३-५-२-२३] श्रुतेः । आर्षो गायत्री । महिम्नः सोमस्य महिमसंज्ञस्य सोमग्रहस्य सम्बन्धिनं प्रजापतिं होता देव्यो यत्तत् यज्ञतु । इज्यमानः स प्रजापतिः जुपतां सोमं महिमग्रहं पिबतु च । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज्ञ ॥ ६४ ॥

प्रजापते न त्वेदं - रयीणाम् ॥ ६५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥

पूर्वस्य महिम्नो याज्या । प्रजापते न त्वेदान्यन्य इति होता यज्ञतीति [१३-५-२-२३] श्रुतेः । व्याख्याता [१०-२०-३] शगियम् ॥ ६५ ॥

श्रीमन्महोदधिरुति वेददीपे मनोरुहरे । त्रयोविंशोऽध्यायो व्यरंतीदाद्यमे-
धिकः ॥ २३ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां षाठ्विंशोऽध्यायः ॥

२ [वायाऽअत्तं] ॥ २ ॥ abc ॥ ८ ॥ cd ॥ १ ॥ १-१२ ॥ १०-१३ ॥ १३

abcd ॥ १४ ॥ १३ efg ॥ १५ ॥ १४-१८ ॥ १६-२० ॥ १९-वसो मम ॥ २१ ॥

आदत्तं - गर्भयन् २० [प्रोषर्षायां] ॥ २२ ॥ २१-२५ [क्रीलतः] - २८ [मुष्काऽदं

- शंसुन्नाऽदं] - ३० ॥ २३-३३ ॥ ३८ [नर्मजतिं न जग्मुः] - ५२ ॥ ४०-५४ ॥

X. ॥ ५३-५८ [वलंस्य] - ६५ ॥ ५५-६७ ॥ ॥ दशानुवाकेषु सप्तषष्टिः ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां षष्ठ्यविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥

1 अश्वत्थूपरो गोमृगत्ते प्राज्ञापत्या कृत्तयोत्र अग्निषो रराटि पुरस्तात्सार
स्वती मेघ्यस्ताडन्वोराश्विनावधोरामो वाहो सोमापात्त श्यामा ना
भ्याः सौर्यामौ श्वेतश्च कृत्तश्च पाथ्योस्वाट्टी लोमशसक्त्यो सक्त्योर्वी
यव्य श्वेत पुरुःइन्द्राय स्वपस्याय वेद्वैतवी वामन ॥१॥

श्रीगणाधिपतये नमः (1) । श्रुतिवृषमत्ता आश्वमेधिकाना पशूना देवतासम्बन्धविधायिनोऽश्वमेधोच्यन्ते ॥ तत्राश्वमेधे एकत्रिंशतिरूपा सन्ति तत्र मध्यमो यूषो ऽग्निष्ठसज्ञः तत्र सप्तदश पशवो नियोजनीया तान्देवतासम्बन्धकथनपूर्वकमाह । अश्वत्थूपरो गोमृगत्ते प्राज्ञापत्या । अश्व तूपरः शृङ्गोत्पत्तिकालेऽतीतेऽपि शृङ्गकीर्ण गोमृग गवय एते प्रजापतिदेवता ततः प्रजापतये जुष्ट निमुनस्मीति मत्स्येण वन्दनीया । एवमग्रेऽपि यो यदेवत्य पशु स अनुष्मै जुष्ट निमुनस्मीत्यादिमत्स्येवन्दनीया ॥ आग्नेयोऽग्निदेवतः कृत्तयोत्र श्यामवर्णाग्लोऽज्ञ अश्वस्य पुरस्तात् ललाटे उपायेन वन्दनीया । कृन्वोरधस्तात्सारस्वती मेषी वन्द्यः । आश्विनावधोरामो अधोभागे श्रुत्तवर्णावज्ञौ वाहो अश्वस्य पूर्वपादयोरेकैः । सोमपूषदेवत्य श्याम श्रुत्तकृत्तरामाज्ञोऽश्वस्य नाभ्या वन्द्यः । श्वेतः कृत्तश्च सौर्यामौ श्वेतः पशु सूर्यदेवतो दक्षिणपाश्वे वन्द्यः पनदैवतः कृत्तोऽश्ववामपाश्वे । वाट्टी तदृदेवतो लोमशसक्त्यो वरुणोमपुष्टिकौ पशू अश्वस्य सक्त्योत्रवी पश्चात्पदयोरेकैः । वायव्यः श्वेतवर्णाः पशुरश्वस्य पुरे । स्वपस्याय शोभनकर्मणे इन्द्राय स्वपस्येन्द्रदेवता वेद्वत् गर्भघातिनी वैश्वो वामनः पशुश्च पुरुः एव अङ्गातरानुत्तो ॥ एवमग्नादिभिः सह पञ्चदश भवन्ति एते पर्यङ्गा उच्यन्ते । अत्राश्वस्य शरीरतरणाय (2) तुवीफलवद्रज्जु वद्वा गुम्फनीयम् ततः कृत्तयोत्र आग्नेयो रराट् इत्यादयोऽश्वस्य शरीरे पयोत्तस्थाने सम्यजाया रज्ज्वा वन्दनीया ततो रोहितो धूमरोहित इत्यादयो द्वादशसप्तज्याका शितित्राडरन्यत शितिवाडः समतशिति वाडस्ते वार्द्धस्पत्या इत्यन्ता मध्यमे एव यूषे नियोज्याः सप्तदशैव पशून्मध्यमे गूपऽग्न्यालभतः इति [१३ ५ १ १५] श्रुते तत्र त्रयोऽश्वत्थूपरगामृगाः द्वौ चाग्नेयाये कादशिनौ द्वादश रोहितादयः एव सप्तदश मध्यमे यूषे । ततः पृथती जुष्टपृप

तोत्यादीनां शेता सौर्या इत्यताना [११] शतत्रयसप्त्याङ्गानां पशूना मध्ये पञ्च-
 दश पञ्चदश पशूनेकेकास्त्रिभूषे युनक्ति । एवमितरेषु भूषेषु पञ्चदश पञ्चदशैते
 पञ्च एकैरुद्यैकादशित । एव मध्यमभूषव्यतिरिक्तेषु त्रिजतिभूषेषु षोडश षो-
 डश पञ्चो भवति षोडश-षोडशैतरेष्विति [१३ ५ १ १५] श्रवणात् ॥१॥

रोहितो धूमरोहित कर्कन्धुरोहितस्ते सौम्या वधुरंरुणावधु शुक्रवधुस्ते
 वारुणा शितिरन्ध्रोऽन्यतं शितिरन्ध्रं समत्तशितिरन्ध्रस्ते सावित्रा शि-
 त्तित्राडुरन्यतं शित्तित्राडुं समत्तशित्तित्राडुस्ते वार्हस्पत्या पृपती क्षुद्रपृ-
 पती स्यूलपृपती ता मैत्रावरुणं ॥२॥

रोहित सर्परता धूमरोहित धूमवर्णामित्रो रता तृतीय कर्कन्धुरोहित व-
 दसदशरता ते त्रयः सौम्या सोमदेवत्या सोमाय वृष्ट नियुजन्मोत्यादिमत्सेषा
 प्रत्येक मत्रमे भूषेऽएव नियोज्या । ततो वधु कपिलवर्णा अरुणावधुः अरुणा-
 वर्णामित्र कपिल शुक्रवधुः शुक्रपत्तिसमपर्णा कपिलश्च ते त्रयो वारुणा वरु-
 णदेवत्या मध्यमभूषेऽएव । शिति कृज रन्ध्रं हिद्र यस्य स शितिरन्ध्रः अन्यत
 इत्येकराशेर्न शितिरन्ध्रं समत सर्पत शितिरन्ध्र एते सारस्वताः मध्यमे एव ।
 शित्तित्राडुं शेतर्षपदाद अन्यत शित्तित्राडुः एकस्मिन्नेव पार्श्वे शित्तिपादं सम-
 त्तशित्तित्राडुं सर्पश्चेतत्राडुं शितो धपन्नमेचको एते वार्हस्पत्या वृहस्पतिदेव-
 त्या मत्रमे एव ॥ ॥ अथ द्वितीयभूषे । पृपती त्रिचित्रपर्णाविन्दुयुक्ताक्षरीरा क्षुद्र-
 पृपती गृह्णत्रिचित्रविन्दुयुक्ता स्यूलपृपती स्यूलत्रिचित्रविन्दुयुक्ता एते त्रयोपशरो
 मित्रावरुणदेवता द्वितीय भूषे नियोज्या ॥२॥

शुद्रवान् सर्वशुद्रवान् मणिवान्स्तःश्राश्रिना श्रित श्रिताक्षोऽङ्गुणास्ते
 र्द्राय पशुपतये कर्णा याम्ना अवनिमा रौद्रा नभाह्वया पार्श्विन्या ॥३॥

शुद्रवान् शुद्रवान् सर्वशुद्रवान् मणिवान् मणिवर्णकेश ते त्रय अ-
 च्छिदेवत्या द्वितीये । श्रिता शेतपर्णा श्रिताक्ष (३) शेननेत्र अरुणा रता ते त्रयो
 र्द्राय पशुपतये पशुपतिरुद्रदेवता द्वितीये । कर्णारुण पशुत्रिषेया कर्णाद्यन्त्रे च

वृत्ते चेति विश्वोने कर्णाच्चन्द्रसदृशश्चेतर्कर्णात्त्रय पशव बहुवचनस्य त्रिषु पर्य
वसानात् पामा यमदैवता द्वितीये । अथलिङ्गा सगर्वास्त्रया रोद्रा । एते द्वि-
तीये पञ्चदश ॥ ॥ अथ तृतीये यूषे । नभोऽत्रया आकाशवर्त्तन्निवर्णा पार्जन्या
पर्जन्यदैवता पशवस्तृतीये नियोज्या ॥३॥

पृथिस्तिरश्नीनिपृथिर्धृपृथिस्ते मारुता फल्गुर्लोहितोणी पलक्षी ता सां-
स्वन्य प्रीहाकर्णा शुण्ठकर्णोऽद्यालारुर्कर्णस्ते त्राट्रा कृत्तयोव जि
तिरुक्ताऽनिसुस्यस्तऽहेन्द्राग्ना कृत्तानिर्ल्पाग्निर्मदाजिस्तऽउपस्या ॥४॥

पृथि विचित्रपर्णा तिरश्चीनानि पृथीनि विन्द्वो यस्य स एवमूर्धानि पृ
थीनि यस्य स ते त्रयो मारुता मरुदेवत्यास्तृतीये । फल्गू अपृष्टशरीरा लो
हितोणी रक्तारोमप्रतो पलक्षी श्वेता पलक्षशब्दो वलक्षार्य श्वेतपर्याय तास्ति
स्रोऽज्ञा सारस्वत्य सरस्वतीदैवतास्तृतीये । प्रीहाकर्णा प्रीहा रोगविशेष त
द्युतो कर्णी यस्य स प्रीहकर्णा अन्येषामपि दृश्यतऽइति [पा० ६ ३ १३०] सद्धि
तामा दीर्घ शुण्ठकर्णा ऋस्वकर्णा अद्यालोऽकर्णा रक्तवर्णकर्णा ते त्रयस्याट्रा
वृष्टदैवतास्तृतीये । कृत्तयोव जितिकृत्त श्वेतकृत्त अजिसस्य अजि पुण्ड्र स
क्योऽत्रैरस्य स ते त्रय हेन्द्राग्ना हेन्द्राग्निदैवता तृतीये । पञ्चदश पूर्णा ॥
॥ कृत्तानि कृत्तपुण्ड्र अल्प्याजि मदाजि अल्पमनि यस्य मरुदजि यस्य स त
था ते त्रय उपस्या उपोदेवताश्चतुर्वे यूषे नियोज्या ॥४॥

शिल्पा वैश्वदेव्यो रोहिण्युख्यवयो वाचेऽविज्ञाता अदित्यै सट्टपा धत्रे
वत्सतर्मा देवाना पत्नीभ्य ॥५॥

विचित्रपर्णास्तित्र ह्यीपशवो वैश्वदेव्य विश्वदेवदेवताश्चतुर्वे । रोहिण्य रक्त
वर्णा अथर सारसप्रस्तसस्तिस्त्रोऽज्ञा वाचे वाग्देवताश्चतुर्वे । अजिज्ञाता कृत्त-
प्रीत्रादिचिदविज्ञानमून्यात्त्रय पशवोऽदित्यै अदितिदेवताश्चतुर्वे । सट्टपा समा
नट्टपात्त्रय पशवो धात्रे धातुदेवताश्चतुर्वे । एव पञ्चदश ॥ ॥ अथ पञ्चमे यूषे
तित्रो वत्सतर्मा वालहाग्यो देवाना पत्नीभ्य तदैवता पञ्चमे ॥५॥

ऋषयोऽथ अग्नेया शितिभ्रवो वसूनाः रोरिता रुद्राणां चैता अवरौ-
त्रिणा आदित्यानां नभोरूपा पार्जन्या ॥६॥

कृत्वाऽथ कालरुषाह्वय पशव अग्नेया अग्निदेवता पश्चमे । शितिभ्रव
चैतपर्णाश्चरुताह्वयो वसूना जसुदेवता पश्चमे । रोरिता रुद्रवर्णास्त्रय रुद्राणां
रुद्रदेवता पश्चमे । चैता अजराकिण अवलोचिन वद्वा अवायस्ताद्रोर हिद्र
येषा ते हिद्र निर्यवन रोर ते अत्र आदित्याना तदेवता पश्चमे ॥ ॥ अथ पठे
यूये । नभोरूपा पार्जन्याह्वय पठे ॥६॥

उन्नत ऋषभो वामनास्तरेन्द्रवैश्रवा उन्नत शितिवाङ् शितिपृष्ठस्तरे-
न्द्राजार्हस्पत्या शुक्ररूपा वाजिना कल्माषा अग्निमाहुता श्यामा पो-
जा ॥७॥

उन्नत उच्च ऋषभ पुट वामन वडन्त्यपि वयसि गते वृद्धिरहिते ते अथ
ऐन्द्रविजया इन्द्रविजुदेवता पठे । उन्नत शितिवाङ् चैतपूर्वपाद् शितिपृष्ठ
चैतपृष्ठ ते अत्र ऐन्द्राजार्हस्पत्या इन्द्रवृहस्पतिदेवता पठे । शुक्ररूपा शुक्रप-
त्तिमजर्णा अयो वाजिना वादिदेवता पठे । कल्माषा कर्तुराह्वय पशव
अग्निमाहुता पठे । एव पञ्चदश ॥ ॥ अथ सप्तमे यूये । श्यामा शुक्रवृजवर्णा
पोजा पूषदेवता सप्तमे ॥७॥

एतां ऐन्द्राज्ञा द्विष्टया अग्नीषोमीयां वामना अन्तुःशुं अग्निविष्टया वशा
मैत्राजृषोऽन्यत एन्यो मैत्र्य ॥८॥

एता कर्तुरवर्णास्त्रय इन्द्राग्निदेवता सप्तमे । द्विष्टया वर्षादयोपेताह्वय अ-
ग्नीषानीया अग्नितामदेवत्या सप्तमे । वामना अन्तुःशुं अथ अग्निविष्टया अग्नि
विजुदेवत्या सप्तमे । वशा वन्या तिस्राऽज्ञा मैत्राजृष्य तदेवता सप्तमे ॥
॥ अथाष्टमे यूये । अन्यतएन्य एवपार्श्वे कर्तुरवर्णास्तिस्रोऽज्ञा मैत्र्य मित्रदेवत्या
अष्टमे ॥८॥

कृत्वाग्नीवा अग्नेया वृध्रवः सौम्याः श्वेता वायव्या अविशाता अदित्यै स-
द्वेषा धात्रे वत्सतर्यो देवानां पत्नीभ्यः ॥ ११ ॥

कृत्वाग्नीवा अग्नेयास्त्रयः अष्टमे । वृध्रवः कपिलवर्णास्त्रयः सौम्याः सोमदेव-
त्याः अष्टमे । श्वेतास्त्रयः वायव्याः वायुदेवत्याः अष्टमे । अविशाताः चिद्भविशेषे-
णाज्ञातास्त्रयः अदितिदेवत्याः अष्टमे ॥ ॥ अथ नवमे । सट्टपाः धातृदेवत्याः न-
वमे । वत्सतर्यः देवपत्नीदेवत्यास्तिस्रः नवमे ॥ ११ ॥

कृत्वा भौमा धूम्रा अन्तरिक्षा वृहत्तो दिव्याः श्वला वैश्रुताः सिन्धास्ता-
रुकाः ॥ १० ॥

कृत्वाः भौमाः भूमिदेवत्यास्त्रयः नवमे । धूम्रवर्णास्त्रयः अन्तरिक्षदेवत्याः न-
वमे । वृहत्तो महान्तस्त्रयः दिव्याः गुदेवत्याः नवमे ॥ ॥ अथ दशमे श्वलाः
कर्शुरास्त्रयः वैश्रुताः विगुदेवत्याः दशमे । सिन्धाः सिन्धाख्यरोगवत्त्रयः तारुकाः
मक्षत्रदेवत्याः दशमे ॥ १० ॥

II. धूम्रान्वसन्तापालभते श्वेतान्त्रीष्णायं कृत्वान्वर्षाभ्यांरुणाञ्छरुदे पृषतो ह्ये-
मन्तायं पिशङ्गाञ्छिराय ॥ ११ ॥

धूम्रवर्णान् त्रीनत्रान् वसन्ताय वसन्तदेवतानालभते नियुनक्ति दशमे । श्वेतान्
त्रीन्त्रीष्णाय दशमे । कृत्वावर्णान् त्रीन्वर्षाभ्यः दशमे ॥ ॥ अथैकादशे अरुणान् र-
त्तान् त्रीन् शरदे एकादशे । पृषतः नानावर्णाविन्दुयुक्तान् त्रीन्हेमन्ताय एकादशे ।
पिशङ्गान् लोहितमिध्ररूपिलवर्णान् त्रीन् शिशिराय एकादशे ॥ ११ ॥

अथयो गायत्र्यै पञ्चावयस्त्रिष्टुभे दित्यवाहो जगत्ये त्रिवत्सा अनुष्टुभे तु-
र्षवाहं उल्लिहे ॥ १२ ॥

सार्धसंवत्सरास्त्रयः (4) गायत्र्यै एकादशे । सार्धद्विसंवत्सरास्त्रयः (5) त्रिष्टुभे
एकादशे ॥ ॥ अथ द्वादशे पूषे । दित्यवाहः द्विसंवत्सरास्त्रयो जगत्ये द्वा° । त्रिवत्साः
त्रिवर्षाः त्रयोऽनुष्टुभे द्वा° । तुर्षवाहः सार्धत्रिसंवत्सरास्त्रय उल्लिहे द्वा° ॥ १२ ॥

पृथ्व्याहो विराजोऽन्नापो वृक्षत्याःऋषभा कुमुभेऽनुदाहं पृथ्वी धेन-
वोऽतिहृन्दसे ॥१३॥

पृथ्व्याह चतु सत्रसराह्वयो विराजे द्वा । उन्नापो सेचनसमर्था युवानस्य-
वृक्ष्ये द्वा ॥ ॥ अथ त्रादशे यूये । ऋषभा उन्नापोऽप्यप्रिकवयस्का त्र कुमुभे
त्रादशे । अनुदाहं शरुदयहनसमर्था अत्राह्वय पृथ्वी त्रयो । धेनव नवप्र-
सूना अत्राम्निव अतिहृन्दसे त्रयो ॥१३॥

कृत्वाया अग्निषा वध्रव सोम्या उपधस्ता सावित्रा वत्सतर्प सारस्व-
त्य ज्यामा पोला पृथ्वी मारुता वङ्गव्या वैश्वदेवा वशा गात्रापृथ्वि-
वीरा ॥१४॥

अथ चानुर्नास्यदेवा पञ्च येता सोर्या इत्यता । तत्र प्रथम वैश्वदेवपरंप-
शत्र उच्यते । कृत्वाया त्रय अग्निषा त्रयो । वध्रव कपिलास्य सोम्या ॥
॥ अथ चतुर्दश यूये । उपधस्ता उपधसनमय पतन तदुणत्रिणिशठ वर्णातरमि-
त्रिता वा त्र सत्रिगृदेवता चतु । वत्सतर्प तिव सस्वतादेवता चतु ।
ज्यामा श्रुक्तमृषवर्णा पोला पूषदेवत्या चतु । पृथय तनुशाग विचित्रवर्णा
वा त्रा मारुत्यता चतु । वङ्गव्याह्वयो वैश्वदेवा चतु ॥ ॥ अथ पञ्चदशे ।
वशा वन्ध्यास्तित्वा गात्रापृथ्वीया गात्रापृथ्वीदेवत्या पञ्च ॥१४॥

उत्रा सचरा एता ह्येन्द्राणा कृत्वा घातुणा पृथ्वी मारुता कायास्तुप्-
रा ॥१५॥

अथ वृत्ताप्रधासपरंपशत्र उच्यते । सचराह्वेन कृत्वाया अग्निषा इत्याह्व-
पूर्वरूपिष्कात्ता पञ्चदश पञ्च उच्यन्ते पञ्च सचराणि रुषीषि भजतीति वत्
यथा चानुर्नास्येषु चतुर्धपि परसु अग्नेयादीनि पञ्च रुषीषि समानानि इवमत्रा-
पि चतुर्णा परणा सम्प्रन्धिना आद्याना पत्नाना इवानामाद्या एते पञ्चदश प-
शत्र समाना ह्य भवन्ति । तेन सचरा उत्रा अग्नेयाह्वय पञ्चदश पञ्च उत्रा
इत्यर्थे । अग्नेया मृषयोत्राह्वय पञ्चदशे । सोम्या वध्रवग्रय पञ्च । सावित्रा

उपधस्ताः त्रयः पञ्च । सारस्वत्यः वत्सतर्यः तित्रः पञ्च ॥ ॥ अथ षोडशे । पो-
क्षाः श्यामाः त्रयः षोडशे । एते संचराः उक्ताः । एताः कर्तुरास्त्रय ऐन्द्राग्नाः इन्द्रा-
ग्निदेवताः षो । कृष्णाः कलवर्णास्त्रयः वारुणाः वरुणदेवताः षो । पृथ्वयः तनु-
शरीरास्त्रय मारुताः षो । त्रयः तूपराः निःशृङ्गाः कायाः कदेवताः षो ॥ १५ ॥

अग्नेः ऋषीकवते प्रथमज्ञानालंभते महृद्भ्यः सांतपनेभ्यः सवात्यान्महृद्भ्यो गृ-
ह्मेधिभ्यो वषिक्हान्महृद्भ्यः क्रौडिभ्यः सप्तसृटान्महृद्भ्यः स्वतवद्भ्योऽनुसृ-
टान् ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशे । अथ साकमेधपशवः । प्रथमज्ञान् मात्रा प्रथमर्भे ज्ञातान् त्रीन्
अज्ञान् अनीकवते अनीकवदुषाविशिष्टायाग्नये आलभते नियुक्ति सप्त । वात-
समूहो वात्या तथा सह वर्तत इति सवात्याः वातमण्डलीमध्यस्थान् त्रीनज्ञान्
सांतपनेभ्यः महृद्भ्यः सप्त । वषिक्हान् चिरप्रसूतान् त्रीन्गृह्मेधिभ्यो महृद्भ्यः स-
प्त । सप्तसृटान् सह सृटान् त्रीन् क्रौडिभ्यो महृद्भ्यः सप्त । अनुसृटान् अनु क्रमेण
ज्ञातान् त्रीन् स्वतवद्भ्यो महृद्भ्यः सप्त ॥ १६ ॥

उक्ताः संचरा एता ऐन्द्राग्नाः प्राश्रुङ्गा महेन्द्रा वरुण्यो वैश्वकर्मणाः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशे षूपे महाहविःपशवः कृष्णग्रीवादयः पञ्चदश पूर्ववत् ॥ ॥ अथै-
कोनविंशतितमे एताः कर्तुरास्त्रय ऐन्द्राग्नाः एकोन । प्राश्रुङ्गाः संहितायां दीर्घः
प्रसृष्टशृङ्गयुक्ता महेन्द्राः महेन्द्रदेवताः एकोन । वरुण्यो वैश्वकर्मणाः वि-
श्वकर्मदेवताः एकोन ॥ १७ ॥

धूम्रा वधुनीकाशाः पितृणां सोमवतां वध्रवो धूमनीकाशाः पितृणां व-
र्हिपदा कृष्णा वधुनीकाशाः पितृणामग्निघातानां कृष्णाः पृषत्तद्वैयम्बुकाः
॥ १८ ॥

अथ पित्र्येष्टिदेवतापशवः । धूम्राः कृष्णवर्णमिश्रा लोहितवर्णाः वधुनीकाशाः
कापिलवर्णासदृशास्त्रयः पशवः सोमवतां पितृणां नियोज्याः एकोन । वध्रवः
कापिलाः धूमनीकाशाः धूम्रा इव नितरां काशन्ते इति तादृशास्त्रयः वर्हिपदां पि-

तृणामिकोन* ॥ ॥ अथ त्रिणे पूषे । सृष्टा वधुनीराणा अग्निघाताना पितृणा
त्रिण । सृष्टा पृषत विन्दुमुता त्रैपन्चका त्र्यम्बदेवता त्रिणे ॥ १८ ॥

उता सपुरा एतां शुनासीरीया श्वेता वायव्या श्वेता सौर्या ॥ १९ ॥

अथ शुनासीरीयपशव । तत्र सपुरा अग्नेयाद्य पञ्चदशोक्ता । तेन सृष्ट
ग्रीया अग्निरा त्रिणे । वध्रत्र सौम्या त्रिणे । उपधस्ता सावित्रा त्रिणे ॥
॥ अथैत्रिण पूषे । वत्सतर्ष सारस्वत्य एकत्रिणे । श्यामा पौष्ता एक* । ए
ता कर्पुरा शुनासीरीया शुनासीरदेवता एक* । श्वेता त्रयो वायव्या वायुदे
वत्या एक* । श्वेता त्रय सौर्या सूर्यदेवता एक ॥ एव समाप्ता गूपा । इत्य
द्याया सौर्यता सप्तविंशत्यधिकशतत्रय ग्राम्या पशव सर्वे उक्ता ॥ १९ ॥

वसताय कपिनलानालभते ग्रीष्माय क्लृप्त्रिद्वान्वर्षाम्यस्तित्तिरोञ्छुदे
वर्तिना हेमताय कर्कराञ्छिराण्य त्रिंकरान् ॥ २० ॥

अथारणा पशव उच्यते ॥ अत्रैत्रिणतिर्गुणा तेषा गूपाणा त्रिणतिरतरा
लानि तेघतरान्निषु अरालात्पत्तिरुनेण कपिनलाद्यस्त्रयोदश त्रयोदश पशव
आलम्बनीया । अत्र गूपाक्षरान्निधायपशूना वन्धनापाय उक्ता मानससूत्रे ना
डीषु मुषिमशानान् कर्णोषु सर्पान् पत्रेषु मृगज्याप्रसिदान् पुम्भेषु मकरमत्स्य
मण्डूकान् गान्धेषु पत्निषु तारासु हस्तिना मीषु चौक्षानि यथार्थमितरानिति ।
ये पशवः केनापिनेन गूपाक्षरालेषु तिष्ठति ते तेनापिनेन स्थापनीया इति ता
त्पर्यम् ॥ अत्र यथामारुणप्रोत्रयाचिपदानामर्था न ज्ञायते ते निगमनिरूतनिघण्टु
आररणोक्तादित्र्यभिधानत्र्यभ्या मिलानवाप्रगतया आदवीरेभ्यश्च लक्षणी
या ॥ तत्र प्रथमात्पते गूपाक्षरान्नि त्रीन्वपिननान्वसताय आलभते नियुनक्ति ।
त्रीन्वन्त्रिद्वान् चतुराग्रीष्माय । तित्तिरीन् त्र्यन्वषाम्य । वर्तिना पत्तित्रिणे
पान् शर । ततन्त्रयाणा कर्कराणा मये एव कर्कर हेमताय ॥ ॥ अथ द्वितीये
त्रयश शिष्टे द्वौ कर्करौ पत्तित्रिणेषु हेमताय । त्रीन्विकरान् शिष्टिराय ॥ २० ॥

III मत्स्यत्रय त्रिगुणारानालभते पृथिव्याय मण्डूकान्द्वया मत्स्यान्मित्राय बुली
पथान्वरपाय नाजान् ॥ २१ ॥

त्रीन् शिशुमारान् जलचरजलसूक्ष्ममुद्रायामभते । त्रीन्मण्डूकान्भेकान्पद्मिन्याय ।
त्रयाणां मत्स्यानां मध्ये द्वौ श्यमः ॥ ॥ अथ तृतीयेऽवकाशे एकं शिष्टं मत्स्यम-
श्वः । त्रीन्कुलीपयान् जलजान्मित्राय । त्रीन्नाक्रान् नक्रा एव नाक्रास्तान् जल-
चरान् वरुणाय ॥ २१ ॥

सोमाय ह्यभानालभते वायवे वलाका इन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान्मित्राय मद्भू-
न्वरुणाय चक्रवाकान् ॥ २२ ॥

त्रीन् हंसान्सोमाय । तिस्रो वलाकाः वकपत्नी वायवे ॥ ॥ अथ चतुर्थेऽव-
काशे । त्रीन् क्रुञ्चान्पक्षिणः इन्द्राग्निभ्या । त्रीन्मडून् (६) जलकाकान्मित्राय ।
त्रीन् चक्रवाकान्वरुणाय ॥ २२ ॥

अग्रये कुट्टनालेभते वनस्पतिभ्य उलूकानग्नीषोमाभ्यां चापानश्विभ्या म-
पूरान्मित्रावरुणाभ्या कपोतान् ॥ २३ ॥

त्रीन्कुट्टनं कुक्कुटानग्रये । ततस्त्रयाणामुलूकानां मध्ये एकमुलूकं वनस्प-
तिभ्यः ॥ ॥ अथ पञ्चमेऽवकाशे द्वौ उलूकौ काकवैरिणी । त्रीन् चापानग्नीषो-
माभ्यां त्रीन्मपूरानश्विभ्यां त्रीन्कपोतान्मित्रावरुणाभ्याम् ॥ २३ ॥

सोमाय लवानालभते त्रष्टै कौलीकान्गोपादीर्दिवानां पत्नीभ्यः कुलीका
देवजामिभ्योऽग्रये गृह्णतये पारुषान् ॥ २४ ॥

त्रयाणां लवानां लावकानां मध्ये द्वौ सोमाय ॥ ॥ अथ षष्ठेऽवकाशे एकं
लवं सोमाय । कौलीकान्पक्षिणः त्रष्टै । तिस्रो गोपादीः गवां साद्वित्रीः पक्षि-
णीः दिवानां पत्नीभ्यः । तिस्रः कुलीकाः पक्षिणीः देवजामिभ्य देववभूभ्यः जामि-
स्वसुकुलस्त्रियोः । त्रीन्पारुषसंज्ञान्गृह्णतयेऽग्रये ॥ २४ ॥

अङ्गे पारुषतानालभते रात्र्यै सीचापूरुक्षोरात्रयोः संविभ्यो (७) जतूर्मत्ति-
भ्यो दात्योद्दास्संवत्सराय मरुतः सुप्रणान् ॥ २५ ॥

अथ सप्तमेऽवकाशे त्रीन्पारुषतान्कलरवानङ्गे तिस्रः सीचापूः पक्षिणी रात्र्यै

तिनो व्रतूः (८) पात्राद्याः पक्षिणीः अक्षोरात्रयोः संधिभ्यः । त्रीन्दात्युक्तान् काल-
लक्षणान्नासेभ्यः त्रयाणां महतां सुपर्णानां मध्ये एकं संवत्सराय ॥ ॥ अथाष्टमे
ऽवकाशे द्वौ महत्तो सुपर्णौ संवत्सराय ॥ २५ ॥

भूम्यांश्चाग्नालंभतेऽन्तरिक्षाय पाङ्क्तान्द्वे कशान्दिग्भ्यो नमुलान्वधु-
कानवात्तरदिशाभ्यः ॥ २६ ॥

भूम्ये चाग्नालंभते त्रीन् पाङ्क्तान् मूपकजातिविशेषानन्तरिक्षाय काशान्
(९) तद्ददनेव द्वे त्रीन्मुलान्दिग्भ्यः तत्र द्वौ अष्टमे ॥ ॥ अथ नवमे एवम् ।
त्रीन्वधुकानवात्तरदिशाभ्यः ॥ २६ ॥

वसुभ्य ऋष्यानालंभते रुद्रेभ्यो रुद्रेणादित्येभ्यो न्यङ्गन्विद्येभ्यो देवेभ्यः पृ-
थतात्साधेभ्यः सुनुङ्गान् ॥ २७ ॥

त्रीन्वयान् (१०) वसुभ्यः ऋष्यादयो मृगविशेषाः । रुद्रेभ्यः रुद्रेन् । त्रीन्वधु-
नादित्येभ्यः ॥ ॥ अथ दशमेऽवकाशे त्रीन्पृथतान्विद्येभ्यो देवेभ्यः त्रीन्मुलङ्गान्
(११) साधेभ्यः ॥ २७ ॥

ईशानाय परस्वत आलंभते मित्राय गौरान्वहृणाय मरुिपान्मृरुस्पतये
मययोस्त्रदृङ्ङान् ॥ २८ ॥

परस्वत मृगविशेषानीजानाय । त्रीन्नीरान्मृगान्मित्राय त्रीन्मरुिपान्वहृणाय
तत्रैकं दशमे ॥ ॥ अथैकादशेऽवकाशे त्रीन्वयान्नीरदृशानारण्यपशून्मृरुस्पतये
त्रीनुद्वान् तद्रे ॥ २८ ॥

प्रज्ञापतये पुरुषान्मृस्तिन् आलंभते वाचे सुपर्णानुपे मृशकाञ्जोत्राय
भृङ्गा ॥ २९ ॥

प्रज्ञापतये पुरुषान्मृस्तिनः त्रीन् । त्रीन्सुपर्णानुपटान्वाचे तन्मध्ये द्वौ सुपर्णौ
एकादशे ॥ ॥ अथ द्वादशेऽवकाशे एकं सुपर्णम् । त्रीन्मशकान् चक्षुपे । त्रयो भृ-
ङ्गा घोत्राय नियोज्याः ॥ २९ ॥

प्रजापतये च वायवे च गोमृगो वरुणायारण्यो मेपो यमाय कृत्वा मनुष्य-
राजाय मर्कटः शार्दूलाय रोहिद्वपभाय गवयी जिप्रश्येनाय वर्तिका नी-
लंगोः कृमिः समुद्राय शिशुमारो हिमवन्ते रुन्ती ॥३०॥

प्रजापतये च वायवे च एको गोमृगः गवयः । एक आरण्यो मेपो वरुणाय ।
एक कृत्वा मेपो यमाय । एको मर्कटः मनुष्यराजाय । एको रोहिद्वयः शार्दू-
लाय । एका गवयी ऋषभाय तदाख्यदेवाय ॥ ॥ अथ त्रयोदशैवकाशे एका
वर्तिका जिप्रश्येनाय देवाय । एकः कृमिः कीटः नीलंगोः नीलंगवि । शिशुमारः
एको जलचरः समुद्राय । रुन्ती हिमवन्ते ॥३०॥

IV. मयुः प्राजापत्य उलो रुन्तिवर्णा वृषदक्षस्ते धात्रे दिशां कङ्को धुङ्गिणी
कलविङ्गो लोहितान्दिः पुष्करसादस्ते त्राट्रा वाचे क्रुचः ॥३१॥

मयुः प्राजापत्यः तुरगवदनः किंनरः प्रजापतिदेवतः । उलो मृगविशेषः रु-
न्तिवर्णाः सिंहविशेषः वृषदंशो विडान्नः (12) ते त्रयो धात्रे । एकः कङ्कः वरुः
दिशां दिग्भ्यः । एका धुङ्गा पक्षिणी अग्नेयी अग्निदेवत्या । कलविङ्गः चटकः लो-
हितान्दिः रत्नवर्णासर्पः पुष्करसादी पुष्करे सीदतीति कमलभक्षी पक्षिविशेषः ते
त्रयः त्राट्राः तद्देवताः ॥ ॥ अथ चतुर्दशैवकाशे एकः क्रुचः वाचे ॥३१॥

सोमाय कुन्नुङ्ग आरण्योऽज्ञो नकुलः शका ते पौष्ताः क्रोटा मायोर्दि-
स्य गौरमृग पिदो न्यङ्कुः कक्कटस्तेऽनुमत्यै प्रतिश्रुत्कायै चक्रवाकः
॥३२॥

कुन्नुङ्गः (13) कुरङ्गो हरिण एकः सोमाय । आरण्यो वनज्ञोऽज्ञहागः न-
कुलः शका शकुन्तिः एते त्रयः पौष्ताः पूषदेवत्याः । क्रोटा मृगालो मायोर्देव-
स्य । एको गौरमृगः इन्द्रस्य । पिदो मृगविशेषः न्यङ्कुः अपि कक्कटः (14) स
एव ते त्रयोऽनुमत्यै । चक्रवाकः प्रतिश्रुत्कायै ॥३२॥

सौरौ वलाका शार्गः सृजयः शयाण्डकस्ति मैत्राः सरस्वत्यै शारिः पुरुष-
वाक् श्याविद्रोमो शार्हलो वृकः पूदाकुस्ति मन्यवे सरस्वते शुक्रः पुरुष-
वाक् ॥ ३३ ॥

वलाका वकस्त्री सूर्यदेवत्या । शार्गः (15) पक्षिविशेषः ॥ ॥ अथ पञ्चदशेऽव-
कागे सृजयः पक्षिविशेष शयाण्डकोऽपि ते मैत्राः मित्रदेवत्याः पुरुषवाक् मनु-
ष्यवद्वादिनी (16) शारिः शुक्रो सरस्वत्यै । श्यावित् सैधा भीमी भूदेवत्या शार्ह-
लो व्याघ्रः वृकः चित्रकः पूदाकुः सर्पः ते त्रयो मन्यवे । पुरुषवाक् शुक्रः सर-
स्वते समुद्राय ॥ ३३ ॥

सुपर्णाः पर्जन्य आतिर्वाकसो दार्विदा ते वापवे वृक्षस्पतये वाचस्पतये
पैङ्गराजोऽलज अन्तरिक्षः प्रवो मरुर्मत्स्यस्ते नदीपतये ग्वावापृथिवीयः
कूर्मः ॥ ३४ ॥

सुपर्णाः गरुत्मान्यार्जन्यः पर्जन्याय आतिः आडो वाकस' दार्विदा (17) काष्ठ-
कुट्टः ते त्रयः पक्षिविशेषाः वापवे । वृक्षस्पतये वाचस्पतये वाचो वाण्याः पतये
इति वृक्षस्पतिविशेषणम् ईदृशाय वृक्षस्पतये पैङ्गराजः पक्षिविशेषः ॥ ॥ अथ
षोडशेऽवकागे अलजः पक्षिविशेषः आन्तरिक्षः अन्तरिक्षदेवतः । प्रवः जलपक्षी
मरुः (18) कार्णवः मत्स्यः ते नदीपतये । कूर्मः कल्पः ग्वावापृथिवीयः ग्वावा-
पृथिवीदेवतः ॥ ३४ ॥

पुरुषमृगश्चन्द्रमसो गोधा कालका दार्वीघाटस्ति वनस्पतीनां कृकवाकुः
सावित्रो रूक्षो वातस्य नाक्रो मरुः कुलीपयस्तेऽक्षूपारस्य श्रिये शल्प-
कः ॥ ३५ ॥

पुरुषमृगः पुंमृगः चन्द्रमसः । गोधा कालका पक्षिविशेषः दार्वीघाटः (19)
सावसः ते वनस्पतीनाम् । कृकवाकुः ताम्बूटः सावित्रः सवितृदेवतः रूक्षः वा-
तस्य नाक्रः मरुः कुलीपयः ते त्रयो जलचरविशेषाः अक्षूपारस्य समुद्रस्य त्रया-

णा मध्ये द्वौ षोडशे ॥ ॥ अथ सप्तदशेश्वकाशे एक सुलीयत्र अरूपारस्य ।
शल्पकश्चावित् द्वित्रै देव्यै ॥ ३५ ॥

एषाश्चै मण्डूको मूपिका तित्तिरिस्ते सर्पाणां लोपाञ्च आश्विन कृत्तो
राज्याञ्चैतो जतू सुपिलीका तस्तरजनानां जहका वैश्रवी ॥ ३६ ॥

एषा मृगी अथ आत्मभ्या । मण्डूको मूपिका तित्तिरि ते त्रय सर्पाणाम् ।
लोपाशो वनचरविशेष आश्विन अश्विदेवत । कृत्तो मृग राज्ञे । अन्त भल्लुक
(20) जतू सुपिलीका (21) एतौ पक्षिविशेषौ ते त्रय इतरजनानां देवानाम् ।
जहका गात्रसकाचनी वैश्रवी विष्णुदेवत्या ॥ ३६ ॥

अन्यत्रापोऽर्धमासानामृशो मूरुं सुपर्णास्ते गन्धर्वाणामुपासुद्रो मासा क
शयो रोहित्कुण्डुणाची गोलत्तिका तेऽप्सरसा मत्यवेऽसित ॥ ३७ ॥

अन्यत्राप कोकिलाख्य पक्षिविशेषोऽर्धमासाना पशु ॥ ॥ अथाष्टादशेश्व-
काशे । ऋष्यो (22) मृगविशेष मूरु वल्की सुपर्णां गरुत्मान् ते गन्धर्वाणा प
शव । उद्र इत्यन्यत्र कर्कटसप्त अपा पशु । कश्यप बह्य मासा मासानाम् ।
रोहित् ऋष्य कुण्डुणाची (23) वनचरविशेष गोलत्तिकापि ते त्रयोऽप्सरसाम् ।
असित कृत्त पशुमृत्यवे ॥ ३७ ॥

वर्षाहूर्त्तूनामासु कशो मान्यालस्ते पितृणां बलायाज्जगरो वसूना क
पिञ्जल कपोत उलूक शशस्ते निर्ऋत्यै वरुणापारणयो मेघ ॥ ३८ ॥

वर्षाहूर् वर्षाभू भेकी ऋतूनाम् । आसु मूपक कश मान्यालत्र तद्विशेषौ
ते त्रय पितृणाम् ॥ ॥ अथैकोनविंशे । अजगरो महासर्प बलाय । कपिञ्जलो
वसूनाम् । कपोत उलूक शश ते निर्ऋत्यै । आरण्यो मेघो वरुणाय ॥ ३८ ॥

द्वित्र आदित्यानामुद्रौ धृणीवान्वाध्वनिस्ते मत्याऽअरण्याय सूमरो रुद्र
रौद्र घायि कुटर्हदात्यौरुस्ते वाजिना वामाय पितृ ॥ ३९ ॥

द्वित्र चेत पशुरादित्यानाम् । उद्र दीर्घग्रीव धृणीवान् तेजस्वी पशुविशेष

सहिताया घृणिशब्दोर्ध्वं वार्निनीसी (24) कण्ठे स्तान्प्रानत्र ते त्रयो मत्स्ये दे-
व्यै । सूम्नर मृगप्रोङ्गणाय देवाय । रुरु मृग रौरु रुद्रदेवत घायि पक्षिवि-
शेष ॥ ॥ अथ त्रिशेऽधकाशे । कुट्टरु कुक्कुट दात्यौरु कालकण्ठ ते त्रयो
वाग्निना देवानाम् । पिक कोकिल रामाय ॥३१॥

एतद्गो वैश्वदेव आ कृत्वा कर्णो गर्दभस्तारनुस्ते रजसामिन्द्राय सूम्नर सिं-
हो मारुत कृन्तलास्त पिप्यका शकुनिस्ते शर्व्यापि विश्वेपा देवानां पृ-
पत ॥४०॥

इति मायन्दिनीयाया वाग्निप्रसहिताया चतुर्विंशोऽध्याय ॥२४॥

एतद्गो (25) मृगत्रिशेषो त्रिश्वदेवदेवत । एक कृत्वा आ सारमेय द्वितीय
कर्णो लम्बप्रणी गर्दभ तृतीयस्तारनु मृगादन ते त्रयो रजसा पशव । सूम्नर
इन्द्राय । सिंहो मारुत मरुदेवत । कृन्तलास्त सरुट पिप्यका पक्षिणी शकुनि-
पक्षी ते त्रय शर्व्यापि । एक पृपत मृगविशेषो विश्वेपा देवाना पशुर्भवति
त्रिश्वेभ्यो देवभ्यो नुट त्रियुनर्नीति षोडश ॥ ॥ एत पद्यधिकं शतद्वयमारुणा
पशव उक्त ॥ ॥ अत्र द्वात्रिंशतिरेकाद्दिने सप्तविंशत्यधिकानि त्रीणि शतानि
अद्याद्य सर्वास्ता पद्यधिकं शतद्वयं कपित्थलादप्य पृपताना आरुणा पशव
सर्वे मिलित्वा पृ शतानि नैत्राधिकानि पशवा भवन्ति । श्लोकश्च पृ शता-
नि नियुज्यते पशुना मध्येऽस्मिन् अद्यमेधस्य षडस्य नवभिश्चाधिकानि चेति ॥
तेष्वारुणा सर्वे उक्तदृष्ट्या न तु हिंसा ॥४०॥

श्रीमन्महीपररुते वेददीपे मनोरुते । गतोऽध्यायश्चतुर्विंशो देवतापशुवा-
चम् ॥२४॥ ॥

अथ काश्यपशाखाया फाल्गुनशेष ॥ ॥

1 ॥ १ अद्य* *दन्वा ॥१॥ १ आग्निनाऽग्निो* पार्थिवो ॥२॥ १ द्वाद्द्वौ -
२ वारुणा ॥३॥ २ शित्तिरुन्तो वारुण ॥४॥ ३ शुद्ध* - यामा ॥५॥
३ अग्रन्नि* ४ मारुता ॥६॥ ४ फल्गु* द्वाद्द्वौ ॥७॥ ४ कृत्वा* - उ-
पलो ॥८॥ ५ ॥१॥ ॥

- II. ॥ ६-१० ॥ १०-१४ ॥ ॥ III. ॥ ११-१५ ॥ १५-१९ ॥ ॥
 IV. ॥ १६ [क्रीलित्भ्यः] - २० ॥ २०-२४ ॥ ॥ V. ॥ २१-२५ ॥ २५-२९ ॥ ॥
 VI. ॥ २६-३० ॥ ३०-३४ ॥ ॥ VII. ॥ ३१ [धुङ्क्वा J धुङ्क्वा K.]
 ॥ ३५ ॥ ३२ ॥ ३६ ॥ ३३ [सुजायः K] - ३५ ॥ ३७-३९ ॥ ॥
 VIII. ॥ ३६-३८ [मान्ध्याल् J.] ॥ ४०-४२ ॥ ३९ ॥ ४३ ॥ ४० [खङ्गो] ॥ ४४ ॥ ॥
 अटानुवाकेषु चतुश्चत्वारिंशत् ॥ ॥
 इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां पठिंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥

I. शादं द्दिरर्वकां दक्षमूलेर्मृदं वस्त्रैस्तिगान्दष्ट्राभ्यां सरस्वत्याऽअग्रजिह्वं
 जिह्वाया उत्सादसवक्रन्देन तालु वाजं हनुभ्यामप आस्येन वृषणमाण्डा-
 भ्यामादित्यो श्मश्रुभिः (1.) पन्थानं भ्रूयां गावापृथिवी वतौभ्यां विद्युतं
 कनिर्नकाभ्यां शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा पार्गीणि पक्ष्माण्यवावा
 इक्ष्वीऽवार्गीणि पक्ष्माणि पार्गी इक्ष्वः ॥ १ ॥

प्रणम्य कमलानात्रं गणेशं गिरितां गिरम् । पञ्चविंशोऽधमध्याये वेददीपो मये-
 र्पते (2) ॥ ॥ का° [२०. ८. ५. ६.] स्विष्टकृद्धनस्पत्यन्तरं श्रूत्यां ऊवा देवताद्याङ्गे-
 भ्यो जुहोत्यनुष्यै स्वाहेति प्रतिदेवतां शादप्रभृतिवगन्तेभ्यो विमुखाच्च परिभ्य इ-
 ति । स्विष्टकृद्धनस्पत्योऽन्तरे वनस्पतियोगानन्तरं स्विष्टकृद्वागात्पूर्वं श्रूते अपि-
 तं मातं प्राजापत्योऽश्च इति वचनात्प्रजापतये ऊवा अमुष्मै स्वाहेति प्रतिदेवतं
 शादादिवगन्तेभ्यो देवताद्याङ्गेभ्यो देवताभ्योऽद्याङ्गेभ्यश्च घृतं जुहुयात् अनादेशे घृ-
 तस्योक्तत्वात् । तत्र शादं द्दिरित्यादि-पृथिवीं वचेत्यन्तः संहिताभागो ब्राह्मणं न
 मन्नाः । शादादयो देवाः दत्ताव्यङ्गानि । ततश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गृहीत्वा शादाय
 स्वाहा दद्याः स्वाहा अवकाभ्यं स्वाहा दक्षमूलेभ्यः स्वाहेत्यादि पृथिव्यै स्वाहा
 वचे स्वाहेत्यन्तं जुहुयादित्येकः पक्षः शास्त्रात्सोदितः । स्वपक्षे तु शादं द्दिरिः प्री-
 षामि स्वाहेत्यादिरुहोममन्नाः । देवता भीह्वो द्वितीयया निर्दिश्यते अद्याङ्गं भोग्यं

पान्यङ्गानि शब्दं कुर्वति तैरङ्गैः प्राणान्देवान्प्रीणामि । स्तुप उद्भयि स्तुपेन उ-
द्भितेन शिष्याभूतेनाङ्गेन रेष्याण देव प्रीणाति ॥२॥

III मशरान्देवैरिन्द्रो स्वपसा वदेन वृहस्पतिः शशुनिसदेन कूर्माञ्छफेरा-
क्रमणाः स्यूराभ्यामुक्तानाभिः कपिजलान्जव जङ्घाभ्यामधान वाङ्म्या जा
म्ब्रीनैनारपयमग्निमतिरुभ्या पूषण दोभ्यामग्निनावःसाभ्या रुद्र रोरा
भ्याम् ॥३॥

त्रेणै स्वन्धस्वरोमभि मशकान्देवान् प्रीणामि । वद् स्वन्धस्तेनेन्द्र प्रीणा-
मि कीदृशेन वदेन स्वपसा अय इति कर्मनाम शोभनमप कर्म पर्याणधारणान-
स्वदनादिषु यस्य स स्वया तेन । शशुनिः पक्षी तद्वत्सादौ गमनम् पद् विश-
रणगत्यादौ षज् वेगवत्सूदन तेन वृहस्पति देव प्रीणामि । शफ ज्ञात्रि पुरः
पुनान् पुरे कूर्मान्देवान्प्रीणामि । रलयारैवयम् स्यूनाभ्या गुल्फाभ्यामाक्रमणा
देव प्रीणामि । गुल्फाध स्या नाड्यः ऋजलास्ताभिः कपिजलान्देवान्प्रीणामि ।
गुन्फतानुनोर्मध्यभागो जङ्घा ताभ्या जव देव प्रीणामि । अग्रपादयोर्ज्ञानूर्ध्वभागी
वाङ्ग ताभ्या अधान देव प्रीणामि । जाम्ब्रीर जाम्ब्रीरुतरो फल रलयारभेद (6)
तदासारा नानुमध्यभागो जाम्ब्रीरस्तेनारपय देव प्रीणामि । अत्यन्त रोचते तो
अतिरुचौ ज्ञानुदेशी ताभ्यामग्नि देव प्रीणामि । अग्रयादयाज्ञान्वधो दोषी करो
ताभ्या पूषण देव प्रीणामि । असौ स्वन्धी ताभ्यामग्निनौ देवौ प्रीणामि । रो
रासग्रन्धी ताभ्यां रुद्र प्रीणामि ॥३॥

IV अग्ने पक्षतित्रायोर्निर्धत्तातिरिन्द्रस्य तृतीया सोमस्य चतुर्व्यदित्ये पञ्चमी-
न्द्राण्ये पक्षी मरुताः सप्तमी वृहस्पतेरष्टम्यर्षणाः नवमी धातुर्दशमीन्द्र-
स्त्रिंशद्दशौ बर्हणास्य द्वादशौ यमस्य त्रयोदशौ ॥४॥

अत्र पद्या देवतोदेश प्रथमयाङ्गोदेश ततोऽस्थित्यव्यारार । अग्रे देवस्य
पक्षतिरस्तु । पक्ष सागवित्रोधयो धन्ने काले पक्षत्रे च रूचौ पार्श्वे प्रस्रल्यते
इत्यभिधानोपरोक्ष पक्ष पार्श्वत्राची पक्षस्य मूल पक्षति पक्षतिरिति [पा० ५२

२५.] मूलार्थे तिप्रत्ययः ततः पक्षस्य पार्श्वस्य मूलभूतान्यस्योनि वङ्क्रिशब्दा-
 च्छानि पक्षतिशब्देनोच्यन्ते तानि च प्रतिपार्श्वं त्रयोदश भवन्ति षड्विंशतिरथस्य
 वङ्क्रय इति श्रुतिः [कौपीतं ब्रा० १० ४.] । तेषां क्रमेण देवतासम्बन्धं वक्ति ।
 तत्रादौ दक्षिणापार्श्वार्थां देवता आरु अग्नेः पक्षतिः प्रथमं दक्षिणापार्श्वार्थास्य अग्ने-
 रस्तु विभक्तिव्यत्ययो वा पक्षत्याग्निं देवं प्रीणामि । वायोनिर्पक्षतिः नीचा पक्ष-
 तिर्निर्पक्षतिः द्वितीयं दक्षिणापार्श्वार्थास्य वायोर्देवस्यास्तु । एवमग्रेऽपि व्याख्ययन् ।
 तृतीया पक्षतिर्इन्द्रस्यास्तु । चतुर्थी पक्षतिः सोमस्य । अदित्यै चतुर्थी पथर्या प-
 च्चमी पक्षतिः अदित्याः । षष्ठी पक्षतिः इन्द्राण्याः । सप्तमी पक्षतिः मरुताम् ।
 अष्टमी पक्षतिः वरुणस्यतेः । नवमी पक्षतिर्यम्या देवस्य । दशमी धातुर्देवस्य ।
 एकादशी पक्षतिः इन्द्रस्य । द्वादशी पक्षतिः वरुणस्य । त्रयोदशी पक्षतिः दक्षि-
 णापार्श्वार्थास्य यमस्य देवस्यास्तु ॥ ४ ॥

V. इन्द्राग्न्योः पक्षतिः सरस्वत्यै निपक्षतिर्मित्रस्य तृतीयापां चतुर्थी निर्ऋत्यै
 पञ्चम्यग्नीषोमयोः षष्ठी सर्पाणां सप्तमी विष्णोर्ऋतुमी पूतो नवमी वटु-
 र्दशमीन्द्रस्यैकादशी वरुणस्य द्वादशी यम्यै त्रयोदशी गावापृथिव्योर्दक्षिणं
 पार्श्वं विद्येषां देवानामुत्तरम् ॥ ५ ॥

अथ वामपार्श्वार्थां देवानारु । प्रथममुपरिस्थं वामपार्श्वार्थास्य इन्द्राग्न्योर्देव-
 योर्स्तु । सरस्वत्यै निपक्षतिः द्वितीया पक्षतिः सरस्वत्याः । तृतीया पक्षतिर्मि-
 त्रस्य देवस्य । चतुर्थी अथां देवतानाम् । पञ्चमी निर्ऋत्यै निर्ऋतिः । षष्ठी अग्नी-
 षोमयोः । सप्तमी सर्पाणां देवानाम् । अष्टमी विष्णोर्देवस्य । नवमी पूतो देव-
 स्य । दशमी वटुः । एकादशी इन्द्रस्य । द्वादशी वरुणस्य । यमस्येवं यमी त्रयो-
 दशी पक्षतिः यमसम्बन्धिनी चतुर्थी प्रथमार्था ॥ अथ समस्तयोः पार्श्वयोर्देवा-
 नारु दक्षिणं पार्श्वं गावापृथिव्योर्स्तु उत्तरं वामं पार्श्वं विद्येषां देवानामस्तु
 ॥ ५ ॥

VI. मरुतां स्क्रन्धा विद्येषां देवानां प्रथमा कीकसा रुद्राणां द्वितीयादित्या-

ना तृतीयां वायोः पुहंमग्रीप्रोमयोर्भासदौ क्रुच्चौ श्रोणिभ्यामिन्द्रावृहस्पतौ ।
ऽऽहृत्या मित्रावरुणावल्गाभ्यामाक्रमणं स्यूताभ्यां वन्नं कुट्टाभ्याम् ॥ ६ ॥

अथाङ्गात्तराणां देवता आह । विभक्तिव्यत्ययः । स्कन्धप्रदेशैर्मूलतो देवान्प्री-
णामि । अद्यपुहोपरि तिनोऽस्त्वियङ्गयः सति तामां देवता आह । कीरुसं कु-
ल्यमस्त्वि चेत्यमरः [२ ६ ६८.] कीरुसति शब्दं करोति कीरुसमस्त्वि प्रथमा की-
रुसना प्रथमानि कीरुसानि पुहोपरिस्त्वान्गास्त्वियङ्गिर्विच्चेपां देवानां प्रथमकीरुसे-
र्विच्यान्देवान्प्रीणामि । द्वितीयास्त्वियङ्गिः रुद्राणां द्वितीये रुद्रान्प्रीणामि । तृती-
यानि कीरुसानि आदित्यानां तृतीयेः कीरुसैरादित्यानप्रीणामि । वायोः पुहं पु-
हेन वायुं प्रीणामि । भासदौ भासते तौ भासदौ नितन्व्यौ तावग्रीप्रोमयोः भास-
द्वानग्रीप्रोमौ प्रीणामि । क्रुच्चौ श्रोणिभ्याम् पुनः पूर्ववदङ्गात्तृतीया कटिः श्रोणिः
कुरुद्रतीत्यमरः [३ ६ ७४] श्रोणिभ्यां दक्षवानाभ्यां कटिप्रदेशाभ्यां क्रुच्चौ देवौ
प्रीणामि । इन्द्रावृहस्पतौ ऽहृत्याम् सस्त्वि क्षीवे पुमानृतरित्यमरः [२. ६. ७३.]
ऽहृत्यामिन्द्रावृहस्पतौ देवौ प्रीणामि । मित्रावरुणौ अन्गाभ्याम् अन्ननन्त्यर्व ग-
ह्न ऽहृत्यां संपोगं प्राप्ततन्तौ अन्गौ वदुषौ ऽह्रमंधी ताभ्यां मित्रावरुणौ प्री-
णामि । स्यूतौ म्यूतौ म्फियो नितन्व्यार्धाभागौ ताभ्यामाक्रमणं देवं प्रीणामि ।
कुय निष्कर्षं कुयेते तौ कुट्टौ नितन्व्यस्यौ कूपकौ आवर्तौ कुरुन्द्रशब्दवाचौ
नाभ्यां वन्नं देवं प्रीणामि ॥ ६ ॥

VII. पूषणं वनिद्रुनान्वाहीस्त्वूलगुदया सर्षान्गुदाभिर्विद्रुतं आत्वेरुपो वस्ति-
ना वृषणनाण्टाभ्यां वाजिनं ऽश्रेपेनं प्रजां रेतसा चापान्पित्तनं प्रदूरा-
न्यापुनो कूष्माज्दक्षिणैः ॥ ७ ॥

वनति सन्नगति वनिद्रुः (7) स्यूलास्त्रं तेन पूषणं देवं प्रीणामि । गुदं त्र-
वानं पायुर्नन्यमरः [३ ६ ७२.] स्यूतं हान्दसम् स्यूला चासौ गुदा च स्यूलगुदा
तया गुदस्य स्यूनभागिन अन्वाहीन्प्रीणामि अन्वाद्य ते अल्पद्य सर्षास्तान् । स-
र्षान्गुदानि स्यूलगुदानिरितौर्गुदाभिः सर्षान्प्रीणामि । विद्रुत आत्वेः अस्त्रं पुरीन-

दित्यमरः [२ ६ ६६] अम् गतौ भजने शब्दे अमति भजत्यनेनात्रमित्यल्लम् अल्ले भवा आत्माः अल्लसन्वान्धिनो मांसभागाः तैर्विद्धुतो देवान्प्रीणामि । अपो वस्तिना वस्तिर्नभिरधो द्वयोरित्यमरः [२ ६ ७३] वसति मूत्रं यस्मिन्स्त वस्तिः नभेरधो वर्तमानं मूत्रपुटं तेनापो देवताः प्रीणामि । मुष्कोऽण्डो वृषणः कोशः [अमरः २ ६ ७६] अण्ड एवाण्डः ताभ्यां लिङ्गोभयपार्श्वस्याभ्यां मांसपिण्डाभ्यां वृषणं देव प्रीणामि । ज्यो लिङ्ग तेन वाग्निन देवं प्रीणामि शिश्रो मेढ्रो मेरुन-शेषसी इति [२ ६ ७६] अमरः शि निशाने शिनीति भगमिति शेषः सात्तोऽद-त्तत्र । प्रजां रेतमा शुक्र तेजोरेतसी च वीजवीर्येन्द्रियाणि वेति [२ ६ ६२] अमरः रीड् स्रवणे रिपते स्रवति रेतो वीर्यं तेन प्रजां देवता प्रीणामि । मायुः पित्तं पतति संसते पित्तं धातुविशेषस्तेन चापान्देवान्प्रीणामि । पाति मत्तोत्सर्गमिति पायुर्गुदमुक्तातिरित् तिन गुदतृतीयभगिन प्रदरान्देवान्प्रीणामि । कूश्मान् शकापि षैः । शको देजे नृपे विशि । विशि विद्यायां । शकस्य विद्यायाः पिण्डैः कूश्मान्देवान्प्रीणामि ॥ ७ ॥

VIII इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्ये पात्रस्य दिशां जत्रवोऽदित्ये भसज्जीमूतान् रुदयोप-
शेनात्तरिजं पुरीतता नभ उदर्येण चक्रवाकौ मांसलाभ्यां दिवं वृक्षाभ्यां
गिरान्द्राणिभिरुपलान्द्रीङ्गा वल्मीकान्क्रोमभिर्ग्लौभिर्ग्ल्मांन्द्राभिः सर्व-
त्तोर्द्दान्कुक्षिभ्यां समुद्रमुदरेण वैश्वानरं भस्मना ॥ ८ ॥

पुनर्देवे षष्ठी अङ्गे प्रथमा । नना क्रोडं भुजात्तरमित्यमरः [२ ६ ७०] क्रुड घनत्रे क्रुडतीति क्रोडः घनो वक्षोमध्यभागः स इन्द्रस्यास्तु क्रोडेन वा इन्द्रं प्रीणामि एवमयेऽपि । पात्रसे वलाय कृत पात्रस्य वलकरमङ्गम् तददित्याः दे-
वताया । सपी तस्यैव जत्रुणीऽइति [२ ६ ७८] अमरः अंसकक्षयोः संधिर्जनु ।
आधतऽइति । पुंस्त्रमार्पम् तानि दिशां देवतानाम् । भस भर्त्सनदीत्योः वभस्ति
दीर्यते भसत् लिङ्गायं तददित्याः अस्तु ॥ पुनर्देवे द्वितीया अङ्गे तृतीया । रुदये
उपशेति रुदयोपश रुदयस्यं मांसं तेन जीमूतान्प्रीणामि । पूर्यते पुरीतत् रुदया-
हादकमलं तेनात्तरिजं देवं प्रीणामि । उदरे भवमुदर्यमुदरस्य मांसं तेन नभो

देवं प्रीणामि शरीरावयवाण्यत् । ग्रीवाधस्तादागश्चित्कृद्योभयपार्श्वस्ये अस्थिनी
 मतन्ने ताभ्यां चक्रत्राको देवौ प्रीणामि । वृक्षाग्रनांसमित्यमरः [२. ६. ६४] वृक्ष
 आदाने वृक्षते स्वादुतया गृक्षते वृक्षा नात्तः पुंस्ययं स्त्रीत्येके इति क्षीरस्वामी
 वृक्षा मुख्यं मांसं तेन दिवं देवतां प्रीणामि वृक्षौ कुक्षिस्थौ मांसंगोलकावाम्भफ-
 लाकृती इति षाड्विक्राः । प्रकुर्येणाश्रन्ति भुञ्जतिऽन्नानीति प्राशयः शिन्नमूलनाड्यः
 तन्नाडीद्वारिवान्नस्य देहे संचारान् रलयोरभेदः ताभिर्गिरिन्देवान्प्रीणामि । गुल्म-
 स्तु प्रीक्षा पुसीति [२. ६. ६६] अमरः कृद्यवामभगे शिथिलो मांसभागः पुष्युस-
 संज्ञः प्रिकृ गतौ प्रेरुते प्रीक्षा नात्तः तेन उपलान्देवान्प्रीणामि । तिलकं क्लो-
 मेत्यमरः [२. ६. ६५] क्लोमति क्लोमा उदयोऽन्ताधारः । कृद्यस्य दक्षिणे यकृत्
 क्लोमा (४) वानि प्रीक्षा पुष्युसश्चेति विद्या (९) इति क्षीरस्वामी क्लोमा गलना-
 डीति कर्कः तैर्वल्मीकान्देवान्प्रीणामि । ग्लायन्ति श्राम्यन्ति ग्लायो कृद्यनाड्यः
 ताभिर्गुल्मान्देवान्प्रीणामि । कृत्यन्नरसमिति क्षिरा अन्नत्राहिन्यो नाड्यः ताभिः
 स्रवन्ती देवताः प्रीणामि । पिचण्डकुक्षी ऋठोदरतुण्डमित्यमरः [२. ६. ७०] ऋठ-
 रस्य दक्षत्रामभागौ कुक्षी ताभ्यां रुद्रान्देवान्प्रीणामि । उदरेण ऋठरेण समुद्रं
 प्रीणामि । भस्मनाङ्गोत्वेन वैद्यानरं देवं प्रीणामि ॥८॥

IX. विधृतिं नाभ्या धृतं रसेनापो पूष्ठा मरीचीर्विप्रुद्भिर्निस्त्रिरमूप्यणा शीनं
 वसंथा प्रुघा अश्रुभिर्शुडनीर्दूषीकाभिरुक्षा र्नाभसि चित्राण्यङ्गेर्नक्षत्राणि
 वृषेणा पृथिवीं तृचा शुम्भ्रकाय स्वाहा ॥९॥

नाभ्या उदराध स्थग्रन्थिना विधृतिं देवतां प्रीणामि । रसो गन्धरसे स्वादे ति-
 भादो विप्ररागयोः शृङ्गादिरसे धीर्ये देरुधाद्यन्नुपारदे इति विद्यः रसेन धी-
 र्येणा धानुत्रिजेयेणा वा धृतं देवं प्रीणामि । पूषः धायितो रसः परत्रित्यादिना
 [वा. ६. १. ६३] मूपन्नदिशः पूष्ठा पघात्ररसेनापो देवताः प्रीणामि । पृपत्ति वि-
 न्नुप्यताः पुमांसो विप्रुषः म्रिय इत्यमरः [१. २. २१] विप्रुद्भिर्विषाविन्दुभिर्मरी-
 चीदेयता प्रीणामि । ऊष्णाणास्तु निदायोऽधीष्ठाः शय्यसक्ता अयोति विद्यः ऊ-
 ष्यणा शरीरगतिनांशेन नीस्वारं देवं प्रीणामि । मेदस्तु वषा वसेति [२. ६. ६४]

अमरः वस्ते मांसमिति वसा शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसति वैद्या (10.) इति स्वामी वसया मांसस्नेहेन शीनं देवं प्रीणामि । अशु नेत्राम्बु रोदनमित्यमरः [२. ६. १३.] अशुभिर्नेत्राम्बुभिः प्रुघाः देवताः प्रीणामि । दूषिका नेत्रयोर्मलमित्यमरः [२. ६. ६०.] दूषीकामिर्नित्रमलैर्ह्रादुनीर्देवताः प्रीणामि । रुधिरं ऽमृग्लोकिता-
 खरत्तान्ततज्ञशोणितमित्यमरः [२. ६. ६४.] अस्पते सृज्यते (11.) इति वा असूक्
 रुधिरं पद्म इत्यसन्नदिशः [पा० ६. १. ६३.] अन्ना रत्तासि प्रीणामि । अङ्गैः पूर्वा-
 नुक्तावयवैः चित्राणि देवतानि प्रीणामि । इषं स्वभावि सौन्दर्ये नापाके पप्रुश-
 द्ययोरिति विश्वः इषेण सौन्दर्येण नक्षत्राणि देवतानि प्रीणामि । त्वचा चर्मणा
 पृथिवीं देवीं प्रीणामि स्वाहेति मन्त्रैराज्यं जुहोतीत्यर्थः ॥ अत्र अग्निं हृदयेनाश-
 निं हृदयग्रेणेत्यादि ग्वावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्यन्ता अपि [३१. ८-१३.] आहुतीर्जु-
 ड्यात् आश्रमधिकवात् ॥ ॥ का० [२०. ८. १८.] अवभृथ्यन्ते ऽप्सु मग्नस्य पिङ्गलस्य
 खलतिविल्लिथशुक्लस्य मूर्धनि जुहोति जुम्बकाय स्वाहेति । अवभृथयागान्ति ए-
 वंविथस्य पुंसो मूर्धनि जुम्बकायिति मन्त्रैपाज्यं सकृद्दृष्टीं जुहुयात् कीदृशस्य पुं-
 सः जले मग्नस्य पिङ्गलाक्षस्य खलतेः खल्वाटस्य विल्लिथस्य दत्तुरस्य शुक्लस्या-
 तिगौरस्येति सूत्रार्थः ॥ वरुणादेवत्या द्विपदा यजुर्गायत्री उदन्यपुत्रमुषिडभट्टा ।
 जुम्बकाय वरुणाय स्यादा मुहुतामस्तु वरुणो वै जुम्ब इति श्रुतेः [१३. ३. ७. ५.] ।
 एषा चात्तर्जले जता पापनाशिनी तदुक्तं ह्यारीतेन जुम्बका नाम गायत्री वेदे
 वाजसनेयके अत्तर्जले सकृज्जता त्रक्ष्णकृत्या व्यपोरुतीति ॥ १ ॥

X. हिरण्यगर्भः समव० ॥ १० ॥ यः प्राणतो निमि० ॥ ११ ॥

घतस्रः कदेवत्याः त्रिष्टुभः प्रजापतिसुतहिरण्यगर्भदृष्टाः प्राजापत्यपशूनामद्या-
 दीनां घान्यानुवावशाः ॥ द्वे व्याख्याते [२३. १. ३.] ॥ १० ॥ ११ ॥

पत्येमि ह्मिवन्तो मक्षिन्वा पत्यं समुद्रं रसयां सृक्ताहुः ।

पत्येमाः प्रदिशो पत्यं वारू कस्मै देवाय ह्विया विधेम ॥ १२ ॥

घयं कस्मै प्रजापतये देवाय ह्विया विधेम ह्विर्द्वयः विभक्तिव्यत्ययः कश-
 दस्य सर्वनामत्वमार्थम् । इमे ह्मिवन्तः बहुवचनादन्येऽपि ह्मिाचलप्रभृतयः

पर्वता प्रथमा द्वितीयाथे सुया सुपो भवतीति वचनात् इनान्दिमवत्प्रभृत्यद्वी
 न्यस्य प्रनापतेर्मद्विच मदिमानमाडुर्पुया मदिचेति विभनेरोकार् । रसा नदी
 रसते शब्दरूपेण इति [निरु० ११ २५] यास्क् रसया नग्वा सद् सनुद्र यस्य म
 द्विचमाडु । रसा प्रदिश पूर्वागा प्रकृष्टा आशा यस्य मदिचमाडु यस्य वाङ्
 भुजो जगद्भक्तपात्रिति शेष । सर्व जगत्स्य प्रनापतेर्भिभृतिरित्यर्थ ॥ १२ ॥

य आत्मदा वल्नदा यस्य विद्येऽप्यासते प्रशिष्य यस्य देवा ।

यस्य ह्यामृत यस्य मृत्यु कस्मै देवाय क्विपा विधेम ॥ १३ ॥

कस्मै देवाय क्विपा विधेमेति व्याख्यातम् । आत्मान ददाति आत्मदा अपात
 वाना सायुज्यप्रद वल सामर्थ्य ददाति वल्नदा भुक्तिमुक्तिप्रद इत्यर्थ । विद्ये सर्वे
 मनुष्या यस्य प्रशिष्य शासनमुपासते देवाऽप्य यस्य प्रशिष्यमुपासते तदुक्तम् यस्य
 पोषात्रपि ज्ञान शिक्षात्रपि च शासनम् कार्यात्रपि च कर्तव्य स स्वयम्भू पुनातु
 व इति । किं च यस्य क्षया आप्रयो ज्ञानपूर्वमुपासनम् अनृत पुक्तिहेतु यस्य
 अज्ञानमिति शेष मृत्यु सत्सारेहेतु तदुक्तम् ये तद्विद्वरमृतास्ते भवन्त्येतरि उ
 खनेत्रापयन्तीति [चित्तस्यतरोपनिष ३ १०] ॥ १३ ॥

XI आ नो भद्रा क्रतवो यन्तु विश्वतोऽद्व्यासोऽअपरीतास उद्विद ।

देवा नो पया सदमित्येऽअसन्प्रायुवो रजितारो दिवे दिवे ॥ १४ ॥

वैश्वदेवपशुपुत्रपुरोडाशपशूना या यानुवाववा दश ऋचो विश्वदेवदेवत्या गो
 तमदृष्टा । तत्रादौ पञ्च गत्य । क्रतवो यज्ञा ससत्या वा नोऽस्मान्प्रति आ
 यन्तु आगहन्तु पत्रमर्तारा वय भवेमेत्यर्थ । कीदृशा क्रतव भद्रा भन्दनीया
 भद्रि वन्याणे वल्याणारिणा । तया विश्वत अद्व्यास सर्पतोऽनुपद्वित्तिता
 निर्विघ्ना इत्यर्थ । अपरीतास न परीता अपरीता अपरिगता अज्ञाता वेनाचित्
 पन्नानुमेया इत्यर्थ । उद्विद् उद्विन्दन्ति प्रमथयन्ति उद्विद् उद्वेतारो यज्ञात्तराणां
 प्रमथेत्तार इत्यर्थ । किं च यथा येन प्रमथेण देवा नोऽस्माय सदमित् सदेव
 वृषे वृष्टे असन् भवन्ति तया क्रतव आपत्त्यित्यर्थ । सदमित्यज्य सदार्थे ।

कोदृशा देवाः अप्रायुवः प्रकर्षेणायुवन्ति प्रमाग्यन्ति ते प्रायुवः यैतिः द्विय् तुग-
भात्र आर्षः न प्रायुवः अप्रायुवः अनालसा अस्माकं वृद्धौ भवत्वित्यर्थः तथा दि-
वे-दिवे अहन्यहनि प्रत्यहं रक्षितारः पालकाः ॥ १४ ॥

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋतूयतां देवानां रातिरिभि नो निर्वर्तताम् ।

देवानां सख्यमुपसेदिमा वयं देवा न आयुः प्रतिरन्तु जीवसे ॥ १५ ॥

भद्रा कल्याणकारिणी देवानां सुमतिः शोभना बुद्धिः नोऽस्मान्प्रति अभिनि-
वर्ततामस्मदभिनुजी भवतु । कोदृशानां देवानाम् ऋतूयताम् ऋतु अवक्रं यन्ति
गहन्ति ऋतुयन्तस्तेषाम् शपाः गतृप्रत्ययः अवक्रगामिनीम् यद्वा ऋतुमवक्रं साधुं प-
जमानं कामयन्ते ते ऋतूयन्ति सुप आत्मनः क्वच् ऋतूपन्ति ते ऋतुयन्तस्तेषाम् व्य-
ज्जतास्तु साधुं धनमानं कामयमानानामित्यर्थः । किं च देवानां रातिः दानं नो
ऽस्मानभिनिवर्तताम् देवा अस्मभ्यं दद्वित्यर्थः । देवैभ्यो लब्धदाना वयं देवानां
सख्यं मैत्रीमुपसेदिम प्राप्नुयाम सर्देर्निष्टि उत्तमवर्ज्जत्वे वयं संक्षितायां दीर्घः । देवा
नोऽस्माकं सखीनामायुः जीवसे जीवितुं प्रतिरन्तु प्रवर्धयन्तु ॥ १५ ॥

तान्यूर्वेया निविदा इमहे वयं भगं मित्रमदितिं दक्षमश्विधम् ।

अर्यमणं वरुणां सोममश्विना सरस्वती नः सुभगा मयस्करत् ॥ १६ ॥

पूर्वया प्राचीनया अरुत्रिमया स्वयम्भुवा निविदा वाचा वेदद्वयया वयं ता-
न्प्रसिदान्देवान् इमहे आह्वयामः । निविदशब्दो वाग्वाचकः । तान्कान् तत्राह
भगं मित्रमदितिं देवमातरम् दक्षं प्रजापतिम् अर्यमणं वरुणं सोममश्विना अश्वि-
नौ । अश्विधमिति भगादीनां विशेषणम् न क्षेधंते च्यांतते सोऽश्वित् तमच्युतस-
द्रायम् । किं च शोभने भगं भाग्यं यस्याः सा सुभगा भजनीया सरस्वती भगा-
दिसहिता नोऽस्माकं मयः करत् सुखं करोतु ॥ १६ ॥

तत्रो वातो मयोभु वातु भेषन्नं तन्माता पृथिवी तत्पिता स्यौः ।

तद्वावीणाः सोमसुतो मयोभुवस्तदश्विना शृणुतं धित्वा युवम् ॥ १७ ॥

वातः पवनः नोऽस्माकं भेषजमौषधं हितं यथा तथा वातु वा गतिगन्धन-

पोः लोट् प्रवातु अनुगृह्णादित्यर्थः ददायिति धावत् । कीदृशं हितं मयोभु मयः सुखं भवति यस्मात् तन्मयोभु सुखोत्पादकं हितं ददातु । माता जगन्निर्मात्रो पृथिवी तत् हितं वातु । पिता पालको गौः स्वर्गः तत् हितं वातु । सोमं सुन्वति सोमसुतः सोमाभिषेककारिणो ग्रावाणाः दृषदः तत् भेषजं वातु ददतु कीदृशा ग्रावाणाः मयोभुवः मयः सुखं भावयन्ति ते मयोभुवः सुखस्य दातारः । हे अग्निना अग्निनौ पुषं पुषां तत् वातादिभ्यो भेषजप्रार्थनं प्रणुतं पुषामपि हितं दत्तमित्यर्थः । कीदृशौ पुषां धिष्ठा धिष्यौ गृह्णवद्वारपितारौ ॥ १७ ॥

तमोशानं जगंतस्तस्युपस्पतिं धियंजिन्वमवसे इमहे वयम् ।

पूषा नो यवा वेदसांमसंदुधे रक्षिता पायुरद्वयः स्वस्तिये ॥ १८ ॥

वषं तं प्रसिद्धमाशानं रुद्रं इमहे आरूप्यामः । कीदृशं तम् जगतः जङ्गमस्य तस्युपः स्यात्प्रस्य च भूतजातस्य पतिं पालकम् । धियंजिन्वं धियं बुद्धिं जिन्वति प्रीणातीति धियंजिन्वस्तम् अलुक् बुद्धिततोपकारकम् जिन्वतिः प्रीणानार्थः । किमर्थं इमहे अयत्ते अयितुं तर्पयितुं तुमर्थे असेप्रत्ययः यवा येन प्रकारेण पूषा नो ऽस्नाकं वृधे वृधौ स्वस्तिये कल्याणाय च अतत् भवतु तया इमहे इत्यर्थः । कीदृशः पूषा वेदसां धनानां शानानां वा रक्षिता रक्षकः । पायुः पालकः पुत्रादीनाम् । अद्वयः अनुपहंसितः ॥ १८ ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽशरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ १९ ॥

विराट्त्वाना । आगौ पादौ नववर्षी (१२) तृतीयो दशकः तुर्यो व्यूरेनेकादशकः नवमो विराट्त्रैदुभवेति वचनात् । इन्द्रः नोऽस्मभ्यं स्वस्ति अविनाशं श्रुमं दधानु ददातु । कीदृशः वृद्धश्रवाः वृद्धं मरुत् श्रवः कीर्तिर्यस्य सः । पूषा नः स्वस्ति ददानु कीदृशः विश्ववेदाः विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य विश्वं वेत्तीति वा विश्ववेदाः । तार्क्ष्यो रव्यं गृह्णो वा नः स्वस्ति दधातु कीदृशः अरिष्टनेमिः अरिष्टा अनुपहंसिता नेमिशक्रधारा पत्नो वा यस्य सः । बृहस्पतिः देवगृह्णीऽस्मभ्यं स्वस्ति ददातु ॥ १९ ॥

पृषद्द्या मरुत पृश्निमातर शुभयावानो विद्वेष जग्मय ।

अग्निर्जिह्वा मनत्र सूरचक्षसो विद्ये नो देवा अत्रमागमन्निह ॥२०॥

जगती । मरुतो देवा अत्रसाधनेन दृविल्लक्षणोऽपि हेतुना इह यत्र आगमन्ना गहत्तु । कीदृशा मरुन पृषद्द्या पृषत्प पयतीमज्ञा अद्या वडवा वाहन येषा ते पृषद्द्या पुत्रदात्र पृषत्यो मरुनामिति [निघं १ १५] वचनात् यद्वा पृषत्त जग्रन्ता अद्या येषा ते । पृश्निर्द्यौर्गीर्दिर्तिर्वा माता जननी येषा ते पृश्निमातर । शुभ कल्याण धाति प्राप्नुवति प्रापयति वा शुभयावान आतो मन्निन्निति [पां ३ ० ७४] वनिश्रत्यय । विद्वेषु यद्वाग्देषु जग्मय गमनशीला आदृगमहन्नेति [पां ३ ० १०१] कि । अग्निर्जिह्वा अग्निर्जिह्वा भोजनसाधन येषा ते अग्निमुखा वै देवा इति श्रुते इत्ताद् इत्यर्थ । मन्यो जानाति मनव सर्वज्ञा । सूर सूर्य अन्न चक्षु येषा ते सूर्य चक्षते पश्यति वा सूरचक्षस । कि च न केवल मरु त विद्ये सर्वे देवा च नोऽस्माक यत्र आगमन्नागहत्तु ॥२०॥

भद्र कर्णोभि शृणुयाम देवा भद्र पश्येमाक्षभिर्जगत्रा ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाचस्तनूभिर्व्यजेमहि देवहितं यदायुं ॥२१॥

तिमत्तिष्ठुम । हे देवा कर्णोभि कर्णो भद्र कल्याणाननुकूल वर शृणुयाम । हे यज्ञत्रा यज्ञत त्रायते रक्षति यज्ञत्रा यज्ञमानपालका अक्षभिः नेत्रै भद्र वय पश्येन वदन् हन्द्सीति [पां ७ १ ७६ (13)] इत्यादौ अन्तिशब्दस्यानङ्गुदिश । कि च देवहितं देवै स्थापित देवाना हितं देवोपासनयोग्य वा यदायुं जोषन तद्वय व्यजेमहि व्यञ्जनीमहि प्राप्नुयाम । कीदृशा वय स्थिरै दैर्ङ्गै अथर्वै ऋचरणादिभिः तनूभिः शरीरैश्च पुत्रादिभिर्वा युता तुष्टुवाच भवत स्तुवत सत ॥२१॥

शतमिनु श्रद्दोऽश्रितं देवा यत्रा नद्यक्रा ज्ञरस तनूनाम् ।

पुत्रासो यत्र पितरौ भवेत्ति मा नो मया रीरिपतायुर्गते ॥२२॥

हे देवा शतमिन् शतमपि श्रद्दो वर्षाणि शतवर्षपर्यन्तं धूयमाति अन्तिके

सनीये नत्रतेति शेष एव शरहृत्ते नोऽस्माक तनूना शरीराणा पूय वरस वरा
 चक्र मुत्र वरानेर्निदि मयमजहुप्रचनन् द्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६ ३ १३५]
 चक्रन्त्र सद्विनाया दीर्घ निपातस्य चेति [पा० ६ ३ १३६] यत्रेत्यत्र दीर्घे वार्त्
 काप्रिय गूर मनीये भवतेत्यर्थ । यत्रास्माक वराया पुत्रासोऽस्त्युत्रा पितरौ भ
 वति पुत्रवता भवति यात्रास्माक पीत्रा भवतीत्यर्थ तावत् मद्या मध्ये नो
 ऽस्मान्मायुर्मा रीरिपत मा दिसिष्ट रिपतेर्दिसार्थस्य णिनरस्य चडि वृपन् । को
 दृशमानु गता गतृ गमनशान्निम् तदुक्तम् सचिस्य सचित्य तनुग्रदष्ट मृतु म
 नुग्रस्य त्रिचक्षणास्य वर्षासु सिक्ता इव चर्मदण्डा सर्पे प्रयत्ना शिविल्लिभ्र
 तीति ॥२०॥

अदितिर्गौरित्तिरत्तदितिर्माता स पिता स पुत्र ।

त्रिर्धे देवा अदिति पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्निमित्तम् ॥२३॥

मत्तद्वत् सर्वात्मनश्चेनादिति स्तीति । गौ स्वर्गोऽदिति तदपिष्ठातृत्वात् ए
 वमग्रेऽपि अत्तद्विन्नमदिति माता पिता पुत्रश्च स सादितिरेव लिङ्गव्यत्यय ।
 त्रिर्धे सर्पे देवा अदिति । पञ्च जना मनुष्या अप्यदिति । त्रि वदुना जातमु
 त्वा प्राणात् ननित्र त्रिनिष्याण च सर्पमदितिरेव । यदादितिर्मलेषा नीच्यते
 गौरित्नादीनि सर्पाणि ननित्रात्तानि अदिति अदितानि अदीनानि मदाभाष्यसु
 तानि सतु ॥२३॥

॥१॥ मा नो मित्रो वर्णोऽर्थमायुरिन्द्र ऋभुक्ता मरुत् परिश्वन् ।

यदातिना दुवातस्य सप प्रज्ज्वामा त्रिद्व्य वर्णाणि ॥१४॥

मा [२० ८ ७] मा ना मित्र इति च प्रत्ययमनुवाजाभ्याम् । मा न इत्या
 द्विषाटशमिण्डवान्मक्रानुत्राकद्वेण पूर्वप्रसुतुर्गृहेत्तमाय गृहीतुं जुहति ।
 मा ना यद्दद्यात्प्राप्तित्युक्तं पाठजायसोमीया नुरोतीति श्रुतेः । द्वात्रिंश
 तिस्र्याऽश्चक्षुतिप्रत्याश्चैद्वत्यात्त्रिद्व्यो दीर्घतनोदृष्टा अत्र एष हाग इति [२६]
 तृतीया भूयस्य इति [२६] षष्ठी एते द्वे जगत्यो । तत पाठशभिरेम पद्भि

स्तुति मर्माभिर्मा ह्येन अयन्तोनीय७ इवा द्विपदा गृह्यतीति श्रुते ॥ अथ म-
 ल्लार्य । विद्ये येषे वानिनोऽश्चम्य रीमाणि चरित्राणि यत् अथ प्रवच्यमान उ-
 च्चारयिष्याम तत्र नित्राद्या देवा नाऽन्मान्ना परिष्यन् ना निन्दन्तु परिष्यान
 निन्दा अन्यत्रिवाक्यातिभ्याऽऽदिनि [पा० ३ १ ५०] चैरु न माड्योगऽति
 [पा० ४ २४] अउभात्र अस्माभिर्देवा स्तुत्या न वचाद्वास्तिर्यथ उति पक्षपि
 निन्दायिता तत्राप्यत्रापेण देवानानिव म्नुति क्रियते । कीदृशम्य वानिन देव
 शानम्य देवान्भूर्मान्नातन्म्यात्पशम्य देवैर्नमितम्य वा सूर्याद्य वमत्रो निरतटेत्युक्ते
 [२१ १३] । सति मय मन्त्रस्ये सति देवै सक्तु युज्यतऽति सतिस्तम्य । ते मा
 निन्दन्तु तानाहु नित्र अहुरभिमानो देव वरुषा रात्रभिमानो देव । अर्षमा
 आदिन्य । आयु इति मनस गहतीति याप्रायु । उन्द्र देवराज । ऋभुक्षा ऋ
 भयो देवा निवति निवमति यम्मिन्स ऋभुक्षा देवाभार प्रजापति यदा उयति
 व्यापति मर्षमिति उति ऋभुक्षा अर्तिर्मुक्षिन्प्रत्यय पयिमव्युभुक्षानादिति [पा० ७
 १ २५] मात्राकार । उन्द्रविशेषण वा ॥ २४ ॥

यनिर्णिता रेण्यात्ता प्रावृतम्य सति गृभीता मुपृतो नाति ।

मुप्राऽतो मेम्यद्विचद्वय उन्द्रापूतो प्रियमप्येति पायं ॥ २५ ॥

यत् यदा त्रिपदा अश्चम्य मुपृतो मुप्राये गृभीता गृहीता सति दानमान्यमकु
 धानान्नक्षण मयसि प्रायसति अद्याप रात्रिङ्कतयेप प्रहतीत्युक्ते तदा अत्र हा
 ग अयेति भक्षणागमहति । कीदृशोऽत्र मुप्राड् मुटु प्रावति पूर्व गहति मु-
 प्राड् लन्तरे वद उत्तर्य कृतयोत्र आग्नेया नन्नादि पुरस्तादित्युक्ते [२४ १] ।
 तत्रा मेम्यत् शब्दानुकरणेन मे मे इति शब्द सुर्वन् । विचद्वय विद्यानि वृषा-
 णि पय्य नानावर्षा उत्तर्य । मि च उन्द्रापूतो उन्द्रश्च पूषा च उन्द्रपूषणी तयो
 देवताऽन्देति [पा० ६ ३ २६] उन्द्रपदस्य दीर्घ उन्द्रस्य पूषश्च प्रियमिदं पायोऽत्र
 पशुलक्षण तदप्येति भक्षाय नाभिवर्द्धोऽप्यागहति सोमाप्रील श्यानो नाभ्यामि
 त्युक्ते [२४ १] । इतयेपमत्र यदाद्याप दीयते तदा ललाटनाभिवद्धावनौ भक्षा-
 यागहन उत्तर्य । कीदृशस्याश्चम्य निर्णिता निर्णोन्ननेन न्नानेन प्रावृतस्य सक्तु

तस्य आत्मन्मन्त्रानि न्यापितस्य निर्णयिन निर्णयिषु तथा निजते सम्यदादित्वाद्वात्रि
 धिय । तथा रेखाणां प्राकृतस्य आह्लादितस्य रेखा इति धननाम [निघ' २ १०]
 धनेन सार्वभौमिणान्ननेन प्राकृतस्य अक्षस्य सौवर्णान्मण्डान्नेससुपुष्टेभु षड्य आ-
 यतीत्युक्तिः ॥२५॥

हृष हामं पुराञ्चयेन याग्निना पूजो भागो नोपते विश्वदेव्य ।

अभिप्रिय यन्पुराञ्जामयेता वष्टेदेनऽ सोश्रवसाय तन्वति ॥२६॥

यन यदा हृष हामाञ्च याग्निना वेगप्रतायेन पुर पुरस्तात् नोपते प्राप्यते
 ललाटत्रयवान । योदश हाम पूजा भागं पुस्तानि देवानिति पूजामिस्तस्य भा-
 गं भानांय अक्षो ररारे जन्तुत्वात् [२७ १] । तथा विश्वदेव्य विश्वेभ्यो हि-
 त सार्वभौमिणं अग्ने मर्यदेवान्मन्त्रात् । तदा वष्टा इत् वष्टेव प्रजापतिरेव अ-
 र्वना अयेन सस् एन हाम तन्वति प्रीणाति । किमर्थं सोश्रवसाय शोभन श्रव-
 शीर्तिर्गिमा स मुश्रवास्तस्य भात्र सौश्रवम तस्मै मुकीर्तये यज्ञेऽभूताना स्वर्गा-
 भेत्तन्त्रान् । किम्भृत्मेनम् अभिप्रियम् अभिप्रीणातीति तन् समतादिवाना प्री-
 णातिताम । पुराञ्ज पुरे अश्रते दक्षते एन स पुराञ्ज तन् पुरस्तादत्त-
 व्यम् ॥२६॥

यन्प्रियमनुशां देवयान् प्रिर्मनुषा पर्यञ्च नास्ति ।

अत्रा पूष प्रप्रभा भाग इति यन् देवेभ्य प्रतिवेदयेन्न ॥२७॥

मानुषा मनुष्या अयेनो यन् पदा अत्र त्रि परिणामति वारत्रय पर्यगिर्कुर्ज-
 ति । योदशमद्य रुत्रिय रुत्रिये हित रुत्रिर्गन्म् । अनुशः क्तो क्तो पश
 वान्ति देवयान देवयाना प्रायणीय देवेषु यान गमन यस्य तन् देवयानमार्गगा-
 गिन वा गत्वा देवयानादित्यत्रवान् भतिर्गस्य अग्निपारितगतिमित्यर्थ । अत्रास्मि-
 न्नापि यर्वीर्यरुणाग्ने पूष पौषकस्य धूम्य वासोर्भानोऽन्य प्रथम पुरोगामी
 मन् द्रुणि भक्षति । यि रुर्जन देवेभ्य यन प्रतिवेदयन् प्रजापयन् स्वशादेन
 आपयन् पूष रुत्रे पूषति यर्पति पूषाति ॥२७॥

होताधुर्परावया अग्निमिन्धो यावयाभ उत शब्स्ता सुविप्रः ।

तेम यज्ञेन स्वरंकृतेन स्वितेन वज्रणा आपृणधम् ॥ २८ ॥

हे होत्रादय ऋचिज तेन प्रसिद्धेन यज्ञेनाद्यमेधेन वज्रणा नदी घृतकुल्या-
द्याः आपृणधं घृतपयोदधिपयस्यापुरोडाशनामै पूरयत । वदुःकोति वज्रणा ।
यज्ञ सम्प्राद्य फल साधयनेत्यर्थः । कीदृशेन यज्ञेन स्वरंकृतेन रलयोरैक्यम् सुदु
अनंकृतेन विप्रद्विर्दक्षिणादिभिर्गोभितेन । स्वितेन सुदु इति । के ऋचिज-
स्तानाद् होता आह्वाना देवानां तन्नामक ऋचिक् । अर्धयुः अर्धरमिहति अर्धय-
ति मय आत्मन वय् कव्यधरपृतनस्यऽर्चि लोप इति [पा० ७ ४ ३१] टिलायः
ततः कयाच्छन्दसीति [पा० ३ २ १००] उप्रत्ययः । यावया, आभिमुख्येनावयज्ञती-
त्यावयाः श्वेतवाहोऽस्यजासिति (14) उस् यावया प्रतिप्रस्याता अत्रे यत इति
[पा० ३ २ ७२] पिवन् अत्राप्योरिति अवस्याहोपः । अग्निमिन्धः अग्निमिन्दे दीप-
यति अग्निमिन्धः अग्नीन् आद्रामन्योरिन्धऽइति [पा० ६ ३ ७० वा० ६] मुम् । या-
वयाभ याव्याो गृह्णाति स्तोति यावयाभः कर्मण्यण् कस्य भ यावन्मोता । उता-
पि ङस्ता जसति स्तोति ङस्ता प्रजास्ता । सुविप्रः गोभनो विप्रो मेधाव्री सु-
विप्रो ब्रह्मा ब्रह्मा सर्वविद्य सर्व वेदितुमर्हतीत्युक्तेः । अयमनुक्तात्रिगुपलक्षकः ।
एते यज्ञेन वज्रणाः (15) पृणधमिति सम्बन्धः ॥ २८ ॥

यूपत्रस्का उत ये यूपवाहाश्चपान्त येऽश्चयूपाय तक्षति ।

ये चार्वते पचंनऽ सम्भरन्त्युतो तेषामभिर्गूर्तिर्न इन्वतु ॥ २९ ॥

तेषामग्निनामभिर्गूर्तिः अभिगोरणामभिर्गूर्तिर्ह्यमः नोऽस्मानिन्वतु प्रीणानु व्या-
प्रातु वा अस्मार्कं यज्ञं सन्त्यक् साधयचित्यर्थः इति व्याप्तिप्रीणानयोः लोट् शपि
इदितो नुम् धातोरिति [पा० ७ १ ५८] नुनागमः । तेषां केषाम् ये यूपत्रस्का-
पूपाय ब्रह्मन्ति तर्ह् हिन्दन्ति ते यूपत्रस्काः । उतापि च ये यूपवाहाः यूपं वदति
ते यूपवाहाः कर्मण्यण् हिंस्रस्य यूपस्य वोजारः । ये च अश्चयूपाय अश्चयन्वनयूपार्य
चपान्तं तक्षति यूपये भागे स्वायं काटं तक्षति वचनव्यत्ययः । चपालो यूप-
कटक इत्यमरः [७ ७ १८] तजू तनूकरणे साधु सम्पादयन्तीत्यर्थः । उतो अयि

च ये नरा अर्चते अद्याय पचन पच्यतेऽनेनेति पचन पायसायन काठभाण्डादि
य सम्भरति सद्भरति आनरति तेषामुद्यमोऽस्तान्प्रीणात्रित्यर्थ ॥२१॥

उय प्रागात्ममन्नेऽश्राप्ति मन्न् देवानामाशा उप वीतापृष्ठ ॥

अन्वेन प्रिया अयमो मदति देवाना पुष्टे चमृना सुप्रन्धुम् ॥२०॥

मन्न् मननीय फल सुमत् स्वप्नप्रप्रागात् उपगह्नु सुमदित्यव्यय स्वयमित्यर्थे
मुमन्मयमित्यर्थे इति पास्कते [नित ६ ७७] तन्मन्न् फल मे मया अश्रापि
धृतमित्यर्थ । कि च अय प्रीत पुष्ट पृष्ट यस्य यज्ञ वीत भानित पृष्ट यस्य अ
द्यपत्तमारादणाय सर्वे पामरते स वीतपृष्ठोऽद्या देवानामाशा मनोरथान् पू
रितुमिति शेष उप गह्नु उपसर्गेण क्रियावृत्तिः । कि च देवाना पुष्टे पोषण
पष्टम भापे निरा निमित्ते सप्तमी देवपुष्टिनिमित्त धमद्य वय सुप्रन्धु चमृन कृ
तप्रत भक्तितया दीर्घ शाभनो वन्धुर्ग्रन्थन यस्य तन् धमद्य प्रज्जत्त हनमद्य
प्रिया नेशाप्रिन अयमा मत्तर्जिन अत्रिजाऽनुमदति अनुमोदता तुष्यतु ॥२०॥

यज्ञानिना दाम मदानमर्त्ता या शीर्षिष्या रणना रज्जुरस्य ।

यज्ञा घास्य प्रभृतमास्ते तृणा सर्वा ता तेऽश्रापि देवेषस्तु ॥२१॥

प्राणिना प्रेगप्रताऽर्त्ताऽद्यस्य यत् दाम शीर्षात्रज्ञ रज्जु यद्य सदान पाद्व
न्यनता । या च शीर्षिष्या शीर्षे नरा शीर्षिष्या शिरोप्रज्ञास्याद्यस्य रज्जु शि
रशद्राज्य हन्दीमति [पा ४ ४ ११०] यत् मे च तज्जितऽइति [पा ६ १ ६१]
शीर्षिताशे निम्बवृत्तितम् । मर्त्तस्या रणना रज्जु अस्यान्यापि या रज्जु । वाय
या अन्वाद्यन् य प्रमिज्ज आन्य मुपे प्रभृत प्रदन प्रक्षिप यत् तृणा हे अद्य ते
तत्र मत्रा मर्त्ताणि ना तानि देवेषु अस्तु मतु देवोपयोगीनि भवतु देव्य प्रा
पुत्रा या । अत्रापयज्ञाना मर्त्तया देवप्रमाशास्यते ॥२१॥

VIII यद्दन्म्य ऋषिष्या न्नेनराज यज्ञ स्वरो स्वर्गिती रितगर्त्ता ।

यज्ञतरा शीर्षाय । रज्जु सर्वा ता ते अश्रापि देवेषस्तु ॥२०॥

मातृया अद्यस्य अत्रिय ऋषि यज्ञ भनितप्रती अगानेर्निर् ऋषिय इति

कर्मणि पठौ । वायवा यन् मानं स्वरौ पञ्चजनकाले रिप्तं लितमस्ति स्वरूपा
पद्ममनज्ञोति श्रुतेः । यत् स्वधितो शप्ति नितमस्ति द्वेदनकालेऽवदानकाले च ।
यच्च शनितुर्हस्तयोः नितं यच्च शनितुर्नखेषु लितम् हे अथ सर्वा ता सर्वाणि
तानि अपि देवेषु अस्तु भवन्तु वचनव्यत्ययः सर्वं त्वदीयं देवभोग्यं भवतु ॥३२॥

यद्व्यन्धनुदरस्यापवाति य आनस्य क्रविषो गन्धोऽश्रुति ।

सुकृता तह्नितारं कृण्वन्तु मेधं शृतपाकं पचन्तु ॥३३॥

उदरन्व ऊवधनीयज्जीर्णातृणापुरीषं यत् अपवाति अयगहति । भक्षितमपद्य-
मानाशयस्यनूवध्यमुच्यते । आनस्यापद्यन्व क्रविषो मांसस्य यो गन्धो लेशोऽश्रुति
शनितारः विशसितारः तत्सर्वं सुकृता सुकृतं सुसंस्कृतं कृण्वन्तु कुर्वन्तु । उतापि
च मेधं मेधमद्यं शृतपाकं यथा पचन्तु शृतो देवयोग्यो ज्ञातः पाको यस्मिन्कर्म-
णि तथा पचन्तु अतिप्रधानापत्यद्यं च मा कुर्वस्वित्यर्थः ॥३३॥

यत्ते गात्राद्गन्धिना पचनानाद्भि श्रून्ते निरुतस्यावधावति ।

मा तद्रून्यामाश्रिपन्ना तृणेषु देवैभ्यस्तदुशद्यो रान्तमस्तु ॥३४॥

हे अथ अग्निना पचनानात्ते तत्र गात्रात् शरीरात् यत् ऊष्णं रतो वा अ-
वभावति अथस्ताद्गहति । तथा निरुतस्य निःशेषेण रूतस्य यत् अङ्गं श्रून्तमभि
अवधावति श्रून्तेन पाके क्रियमाणे यन्निर्गहति तन्निर्गतमूष्णाद्गादिकं भून्यां मा
आश्रिपत् भून्याम्लिष्टं मा भूत् श्रिषेः पुपादित्वाच्चैरुद् । तथा तृणेषु माश्रिपत् वि-
शसनसनये तृणलाघं मास्तु । किं तर्हि तत्पतितं तृणलाघं सर्वं देवैभ्यो रान्तं द-
त्तमस्तु रा दाने । कीदृशेभ्यो देवैभ्यः उशन्ति कामयन्ते ते उशतः तेभ्यः रुचिः
कामयमानिभ्यः वश कात्तौ लठः शत्रुदिशः ॥३४॥

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पद्यं य ईमाङ्गः सुरभिर्निरुति ।

ये चार्धतो माधमिद्वानुपासतऽन्तो तेषामभिर्गूर्तिर्न इन्वतु ॥३५॥

ये जनाः पद्यं वाजिनमद्यं परिपश्यन्ति अद्यं पद्य इति जानन्ति । ये ईम् ईमि-
त्यव्ययं चार्धं ये च इत्याङ्गः एवं कथयन्ति किम् सुरभिः सुगन्धः पाको ज्ञातः अ-

तां निर्द्ध अग्ने सकाशादुत्तारयेति । ये च जनाः अर्चतोऽश्वस्य मांसमिद्वानुपा-
मन्त इनाशिन्नांसमाचनां कुर्वन्ति । उतो अयि च तेषां पारुद्धद्रादिजिनानामभिगूर्तिः
उज्वनां नांऽस्मानिन्वतु प्रीणातु । यदायं मन्त्रो देवपरो व्याज्येयः । ये देवा
पद्यं व्याजिनं परिपश्यन्ति कदा स्तोत्र्यतीति ये च विलम्बं दृष्ट्वा सुरभिः पाको ज्ञा-
तांऽस्मभ्य निर्द्ध देह्येत्याहुः ये चार्चतो मांसमिद्वानुपासते मांसं याचते तेषा-
मभिगूर्तिः सकृन्वांऽस्मान्प्रीणातु सफलो भवन्नित्यर्थः ॥ ३५ ॥

यज्ञीक्षणा मास्त्वचन्या उजाया या पात्राणि यूज्य अस्तिचनानि ।

उज्वण्यपिधानां चवृषानुद्धाः सूनाः परिभूपत्वचंम् ॥ ३६ ॥

इति पदार्था अथ परिभूपति अन्नेकुर्वन्ति स्वव्यापारेण साधयन्तीत्यर्थः भूप
अन्नेद्वारे भोत्रादिक । इति के तानाहु यत् उजाया. (16) स्वान्वा नोक्षणा नि-
तरामोक्षणा पारुद्धोद्धार्य दर्शनम् । कीदृश्या उजायाः मास्त्वचन्याः मांसं पच्यते
यस्या सा मास्त्वचनी तस्याः मांसमाकाशिकरणभूतायाः कर्ष्याधिकरणयोश्चेति [पा०
३.३.१५.] ल्युट् मांसस्य पचि युट्पजोरिति [काशिका० पा० ६.१.१४३ (17)]
मांसन्याकारनाय द्विष्ट्याञ्जिति [पा० ४.१.१५.] टौप् । तथा यूज्यः पद्यरत्स्य आ-
स्तिचनानि आस्तिच्यते तेषु तानि अस्तिचनसाधनानि या यानि पात्राणि पद्यति
यूपजन्दम्य वृषघादंश । यानि च चवृषां मांसपूर्णपात्राणामपिधाना अपिधाना-
नि ग्राहानपात्राणि । कीदृजानि तानि उज्वण्य उज्वाणं धारयन्ति तानि उ-
ज्वणानि उज्वनशब्दाद्धारणार्थं यत्रत्यः ग्राहाने उज्वा वदिर्न यातीत्यर्थः ।
तथा अद्वा विद्वन्मायनानि चद्वयव्यवशापयनानि वेतसमयानि । सूनाः विश-
सनकरणानां स्वमित्वादयः । इतिऽथ परिभूपयति ॥ ३६ ॥

या अतिनिगीदृमग्निमोत्या शशत्यभिविंशः शशिः ।

इत् योग्यमभिर्नृन् वयद्रुक्तं तं देवाम् प्रतिगुण्यत्यचंम् ॥ ३७ ॥

इ अथ पच्यमानाद्यावत् अति तां यां सा धनयीन् धनिं मा कारयन् ध-
नो गानि शशउभङ्ग. स्यात् दृष्टमानं मांसं सिग-सिमिति शब्दं करोति तन्मास्तु

नोनयतिधनयतीत्यादिना [पा० ३ १ ५१] एयत्ताद्यप्रतिपथः कृत्यन्तक्षणेति [पा० ७ २ ५] वृद्धाभावः । कीदृशोऽग्निः धूमगन्धिः धूमस्य गन्धो लेशो यत्र सः अल्प-
 धूमवानित्यर्थः अन्याख्यायामिति [पा० ५ ४. १३६] धूमादिकारः । किं च भ्रातृत्वी
 अतितपेन दीप्यमाना उवा स्थाली मा अभिविक्त मा चलतु श्रोत्रिणी भयचल-
 नयोः लुङि तडि कल्नो कल्नीति [पा० ८ २ २६] सिन्धोपे वृषन् न भाडोऽग-
 ति [पा० ६ ४ ७४] अउभावः । कीदृशी उवा जग्निः जिघ्रति गन्धं गृह्णातीति ज-
 ग्निः आदृगनेति [पा० ६ २ १७१] किन्प्रत्ययः अधिष्ठात्र्या देवताया प्राणम् । तमे-
 वंविधमद्यं देवातः देवाः प्रतिगृह्णाति प्रतिगृह्णतु । कीदृशमद्यम् इष्टं प्रयजैः वी-
 तनाप्रीभिः पर्याग्निकृतम् अभिगूर्त ये यजामकृः इत्यागूर्त्यात्तान् वपद्कृतं वपद्कारिण
 संस्कृतम् ॥ ३७ ॥

निक्रमणं निपदनं विवर्तनं यच्च पट्टीशमवर्ततः ।

यद्य पयो यद्य घातिं जघास सर्वा ता तेऽग्रियं देवेद्यस्तु ॥ ३८ ॥

यत् निक्रमणं नितरां क्रमते यत्र तत् निक्रमणस्थानम् निपदनं नितरां सी-
 दत्यस्मिन्निति निपदनमुपवेशनस्थानम् विवर्तनं विविधं वर्तते यत्र तत् इतस्त-
 तो लुण्ठनस्थानम् सर्वत्राधिकरणे ल्युट् यच्चार्वतोऽश्वस्य पट्टीशम् पदेषु विशति
 पट्टीशं पादबन्धनम् । क्रियापरा वा निक्रमणादयः शब्दाः आलम्बननये यानि
 अद्यस्य निक्रमणादीनि चेष्टितानि । किं च यद्य पयो यज्जलं पीतवान् यद्य घा-
 तिमदनीये तृणादिकं जघास भक्षितवान् घसू अदने लिट् कृ अद्य ता तानि सर्वा-
 णि ते तव निक्रमणादीनि देवेषु अस्तु सत्तु । देवार्थस्याद्यस्य रोमादीनामपि
 निर्व्यक्तं मास्त्रित्यर्थः ॥ ३८ ॥

यद्यद्य वासं उपस्तृणान्त्यधीवाप्तं या हिरण्यान्यस्मै ।

सुदानमवर्तते पट्टीशं प्रिया देवेद्यार्थानयति ॥ ३९ ॥

प्रिया प्रियाणि हृतानि वस्तूनि देवेषु आदानयति आगमयति ऋचिज्ञोऽश्व-
 स्येतानि देवेधेव प्राययतीत्यर्थः । कानीत्यत आह अद्यय यत् अधीवासनाद्द-

ऊं वासो वह्ननुपन्तुणानि सृञ् श्राद्धान्ने ब्रगादिकः तथा वा यानि हिरण्यानि
सौवर्णाणकानि अस्मि अद्याय उपलूणानि । तथा अर्धसन् पचये द्वितीया अर्ध-
तोऽञ्चत्य मदानं शिरोचन्धन पट्टीणं पादवन्धनम् । एतानि देवेषु प्रापयन्ति ।
कीदृशानि त्रिया त्रियाणि देवानानिष्टानि ॥ ३१ ॥

XIV पत्ते सादे मरुसा प्रकृतस्य पार्ह्या वा कशपा वा तुतोद् ।

सुधेव ता रुविषोऽग्धरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा सूद्यामि ॥ ४० ॥

हे अथ अथवारः सादे गन्ने पत्ते तत्र तां पार्ह्या पादायोभागेन कशपा वा
तुतोद् पीडितवान् तुद् व्ययने लिद् सदन सादः षञ् कीदृशस्य तत्र मरुसा व-
त्तेन प्रूननस्य प्रकृतनस्यास्ति प्रकृतः तस्य शब्दानुसरणेनैतत् प्रूनारं कुर्वतः ।
अधरेषु ता सर्वा तानि सर्वाणि ते तत्र पार्श्विकगताऽनानि ब्रह्मणा मन्त्रेणान्
सूद्यामि पृद् क्षरणे धुरादिः क्षारपानि पत्ते आऽजितियेन कल्पयामोत्यर्थः । तत्र
दृष्टान्तः रुविषः सुधेव रुविराज्यादिकं यथा मुचा श्रद्धा सूद्यामि तदत् । एत
तापद् पादपूरणाय ॥ ४० ॥

चतुस्त्रिंशद्वाग्निना देववन्धोर्वड्क्रीर्यस्य स्वधितिः समेति ।

अहिंन्ना गात्रा वयुना कृणोत परुष्यरनुषुष्य विजस्त ॥ ४१ ॥

स्वधितिः पशुहिन्दनसापनोऽसि अथस्य चतुस्त्रिंशत् षड्क्री चतुस्त्रिंशत्तस्या
कान्युभयपार्श्वस्योनि समेति सम्भगागहति हिन्दनाय । कीदृशास्यास्य वाग्निः
घताति गहतीति वाज्ञो तस्य वेगवत इत्यर्थः । देववन्धोः देवानां बन्धुः त्रिय-
स्तास्य देवा बन्धवो पत्तेति वा । भाषी निर्देशः । अथस्य चतुस्त्रिंशद्द्रव्यं अ-
ज्ञादीनां पट्टिगतिः । अतो हे शनिज्ञो वयुना वयुनेन शनेनाथस्य गात्रा गात्रा-
णि अहिन्ना अहिन्नाणि हिन्दनीनानि यूपं कृणोत कुरुत स्वधितिना हिन्नाणि स-
हिन्नाणि घर्गन्ते तान्यहिन्नाणि कुरुत । किं च परु-परु चन्विर्ना परुपत्तयोति
घमरु नित्यप्रीक्षपोरिति [पा ८ १ ४] दिव्यम् प्रतिपर्व प्रत्यवपवम् अनुषुष्य
इदिग्निमिति गात्रा संशय्य यूपं विजस्त विजस्तं हिं कुरुत शशु हितायाम्

हान्दस शर्षो लुक् । कृषोत कृ कर्षो स्वादि तत्तनप्रिति [पा० ७ १ ४५] म
 धमवद्धवचनस्य तत्रदिश (18) ततो गुण । अनुषुष्य षुषिषु शब्दे कौ ल्यप्
 ॥ ४१ ॥

एन्स्वदुरश्चस्या विणस्ता द्वा पत्तारां भवन्तस्तयञ्जनु ।

या ते गात्राणानृतुया कृषोमि ता ता पिण्डाना प्रज्ञहोम्यधौ ॥ ४२ ॥

अथस्य विणस्ता विणसनन्ती एक ऋत् । कीटशस्याश्चस्य त्रट्ट दीतस्य ।
 ऋत्पन्नन्तित कान्नात्मा प्रनापतिरेवाश्चस्य शस्तेत्यर्थ शमेस्तृच् । तथा यत्तारा
 यतारो निमकर्तारौ द्वा द्वौ द्वावापृथिव्यभिमानिदेवौ भवन्त तपोरेव सर्वेषा
 निमत्तवादिति भाव । तथा ऋत् अत्र ऋत्प्रक ऋति [पा० ६ १ १२८] ऋत्वप्रकृ
 तिभाषौ । एतमथस्य विशन्तिवृतनुक्वाधर्षु स्वकर्माहू हे अथ ते तव गात्राणा
 पिण्डाना गात्रसन्त्यन्धिना मासपिण्डाना या यानि अङ्गानि अहू कृषोमि कृन्मि
 हिनाग्नि मृज् वधे स्वादि ऋत्प्रा ऋत्प्रो ऋत्प्रपन्नन्तिते वसतादियज्ञकाले ता ता
 तानि तान्यङ्गानि अग्नौ प्रनुहोमि प्रकषेण हुतानि करामि ॥ ४२ ॥

मा त्वा तपन्प्रिय अन्नापिपत् मा स्वपितिस्तन्व आतिष्ठिपत्ते ।

मा तं गुरप्रिशस्तातिह्य हिन्ना गात्राणसिना मिध् क ॥ ४३ ॥

हे अथ प्रिय वल्लभो भोगायतनचान् तवात्मा देह ह्य वा मा तपत् तत्र
 दुःखित मा कार्पीत् तव देहविभोगननिना व्यथा मा भूदिति विज्ञानात्मान प्र
 त्युच्यते । किम्भूत त्वाम् अपिपत्तम अग्नेतीत्यपिपत् तम् देवलोक गहृतम् अपि
 पूर्वेदिते गतृप्रन्वय । कि च स्वपिति शस्ते ते तव तन्व तनू अङ्गानि मा
 आतिष्ठिपत् मा स्वापयतु सर्पाणि हिद्या देवेभ्यो ददित्पर्य । तिष्ठतेर्पत्तस्य
 लुङि चङि तिष्ठतेरिति [पा० ७ ४ ५] इकारि कृते द्विवादि । कि च शमिता
 ते तत्र गात्राणि अङ्गानि अतिह्य त्वत्का शास्त्रोक्तक्रम त्वत्का अतिना शस्तेन
 नियु मिध्या हिन्ना हिन्नाणि अथहिन्नाणि (19) मा क मा कार्पीत् करोतेर्लुङि
 मत्ते षसहृतेत्यादिना [पा० ७ ४ ८०] च्छन्तुक् गुणे दन्ञाञिति [पा० ६ १ ६८]

तियो लापे तिसर्गः । मियु रति मिव्यार्येऽव्ययम् सहिताया दीर्घः । कीदृशः श
मिता गृधु गृयतीति गृधु लुब्ध केवल मासप्रदणोऽहुः अत एवाविशस्ता न
त्रिजेनेन शसति दिनस्ति अविशस्ता त्रिशसने अनुशाल अत एवान्यथा (20)
मा हिदत् सम्यगप्रदानानि करोन्नित्यर्थः ॥४३॥

न वाऽऽदृतन्त्रिषसे न रिष्यसि देवांश्॥ इदपि पयिभि सुगेभि ।

रुरी ते पुना पृपतीऽश्रुतामुपास्याद्वाजी धुरि रासभस्य ॥४४॥

वै एतर्था उ अत्रारणे दे अथ तमेतत्रैव त्रिषसे इतराश्चप्रन्मृतो न भवति
देवत्रप्राप्तेर्द्वयभाषणात् अत एव न रिष्यसि हिंस्यसे व्यर्थसहिताया अभावात्
रिषतेर्नकि परस्मैपदानार्थम् । ननु प्रत्यक्षत्वे मरणमङ्गनाशश्च दृश्यते तर्हि वयमे
वमुच्यते तत्रारु सुदु गम्यते यत्र ते सुगा ते सुगेभि सुगे सापुगमने पयिभि-
र्मागे देवराजटपे देवान् इत् एषि देवानिच गहसि अथो पुता मडति । कथ
देवान्प्रति गमनम् तत्रारु दे अथ ते तत्र रुरी इन्द्राद्यौ पुना पुञी रये पुता
अभृता अत्रिष्यत आशसाया भूतत्रयेति [पा० ३ ३ १३२] भूतकालप्रयोगो भवि
ष्यदर्थः । रुरीऽइन्द्रस्येति यास्क [निघ० १ १५] । तथा पृपती मरुता वारुनभूते
तत्र पुना अभृताम् पृपत्यो मरुतामिति यास्क [निघ० १ १५] । पुङ्गस्ते पुञी
अन्विग्दग्मित्यादिना [पा० ३ २ ५१] धिन् धिन्प्रत्ययस्य चुरिति [पा० ८ २ ६२]
पुत्रम् पुत्रिसमासे इति [पा० ७ १ ७१] नुम् सुपा मुनुगिति [पा० ७ १ ३१] वि
भतेरात्रम् । कि च रासभस्याच्चिपारुनस्य धुरि अच्चिपारुनस्थाने वाजी यच्चि
दच् उपास्यान् उपस्यास्यति । देवत्र प्राप्तस्य तत्र वरुनाय इन्द्रादयो निजपा
रुनानि प्रपयिष्यन्तीति भावः यदा तत्तदेवभात्र प्राप्त त्वानि तानि वारुनानि
वदन्तीत्यर्थः ॥४४॥

सुगयं नो वाती स्वद्यं पुष्ट पुत्रोश्॥ इत त्रिंशामुप० र्पिम् ।

अनागास्य नोऽद्यादिति पृणोतु तत्र नोऽद्यथो घनताऽरुप्रिप्मान् ॥४५॥

इदानीं पात्रा त्रियन्ते । वाजी देवत्र प्राप्तोऽद्य नोऽस्माक सुगय्य शोभन गो-

समूहं कृषांतु करोतु गवां समूहो गव्यम् एतन्नगोरयादिति [पा० ४ २ ५०] यत्प्र-
त्ययः शोभनं गव्यं सुगव्यम् । तथा स्वच्छं कृषांतु अश्यानां समूहः अश्याम् के-
शाश्विति [पा० ४ २ ४८] विकल्पात् पक्षे यत् शोभनमश्यां स्वच्छम् । तथा पुंसः
पुत्रान्करोतु पुत्रशब्दोऽपत्यवाचक इति पुंस इति विशेषणम् । यद्वा पुंसः पुरु-
पार्यसाधकान् पुत्रान्करोतु । उतापि च रयिं धनं करोतु कीदृशं रयिं विश्वपुपम्
पुलाति पुपः शुपधेति [पा० ३ १ १३५] कप्रत्ययः विश्वस्य सर्वस्य पुपस्तम् सर्व-
जनयोपणासमर्थं धनं करोतिवित्यर्थः सद्दितायां विश्वशब्दस्य दीर्घः । किं च नो
ऽस्माकमनागस्त्वं करोतु नास्ति आगः अपराधः पापवृषो यस्य सोऽनागाः तस्य
भावोऽनागस्त्वम् दीर्घश्चान्दस' निष्पापत्वं करोतु पापसद्भावे उक्तफलाप्रप्ति । किं
च अश्वो नोऽस्माकं क्षत्रं क्षत्रत्राणं बलं परामवाद्भक्षणं वा करोतु । कीदृशो
ऽश्वः अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं दैन्यं वा यस्य सः । रुविष्मान् रुविरस्या-
स्ति रुविष्मान् तदस्यास्तीति [पा० ५ २ १४] मनुष्यं रुविर्भूतावयवः यद्वा देवत्वा-
त्वा रुविष्मान् । इदृशोऽश्वो नः क्षत्रं वनतां करोतु वनतिः करोतिवित्यर्थः ॥४५॥

XV. a इमा नु कं भुवना सीपधामिन्द्रश्च विश्वे च देवाः ।

b आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिरस्मभ्यं भेषजां कर्तु ।

c यज्ञं च नस्तन्वं च प्रजां चादित्यैरिन्द्रः सृष्टु सीपधाति ॥४६॥

का [२० ८ १२] इमा नु कमिति च द्विपदाः । अयस्मयपत्रिणाश्चलोहितलो-
मानतरामिमा नु कमित्याद्याः पट् द्विपदाः जुहोति । कण्डिकाद्वयस्य परधानि स-
न्ति तैः पडाङ्गतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ द्विपदाह्रन्दस्का विश्वदेवदेवत्या आश्वपुत्र-
भुवनदृष्टास्तिस्र ऋचः । नु कम् एतौ निपातौ पादपूरणौ इमा इमानि भुवना
भुवनानि भूतजातानि वयं सीपधाम साधधामः वशीकुर्म इत्यर्थः साधयतेर्लुङि
उत्तमत्रङ्गवचने वृषम् अउभाव आर्षः । किं च इन्द्रः इति परमेश्वर्ये ऐश्वर्यावान्
सगणो निजगणैः परिवारैः सहित इन्द्रो देवेशो विश्वे देवाश्च आदित्यैः द्वादश-
भिः मरुद्भिः एकोनपञ्चाशत्संख्यैश्च सहिता अस्मभ्यं भेषजा भेषजानि औषधानि
हितानि कर्तुं कुर्वन्तु सर्वे देवा अस्माकं हितकारिणो भवन्त्वित्यर्थः । किं च

इन्द्र आदित्ये सह नोऽस्माक यज्ञमश्नन्नेष तन्व शरीर प्रजा पुत्रादिका च सी-
पयति सायस्तु वशास्त्रोचित्यर्थ नीरोगा सपुत्रा वय यज्ञ सम्यक्कुरुम इति
नात्र ॥४६॥

a c अग्ने त नोऽश्नन्नेष इत ॥४७॥

इति माध्यन्दिनीयाया वाजसनेयसंहिताया पञ्चविंशोऽध्याय ॥२५॥ ॥

तिना द्विपदा व्याख्याता [३ २५ २६a] ॥ ॥ सप्तविंशोऽध्याय [२६ १] आश्च
मेपिनोऽध्याय इति वचनाद्वा स्त्रोत्रे तन्मन्त्राणा विनियोग ॥ समाप्तोऽश्नमेध
सप्तविंशत्युत्तरवर्षसाय ॥४७॥

श्रीमन्महोपररुते वेददीपे मनोरमे । अथाय पञ्चविंशोऽध्यायमश्नमेधगतो
ऽगमत् ॥२५॥ ॥

अथ काण्वीयाया पाठविशेष ॥

१ आषट्पद्यायाम् ॥१॥ १ आदि रुक्षत्र ॥२॥ २ कुनीनिकायाम्
॥३॥ ३ वर्षा स्तुपिने ॥४॥ ३ कपिनलान् ॥५॥ ३ जय रो
रायाम् ॥६॥ ४ [थायां चतु] ॥७॥ ५ [था सोमस्य चतु] ॥८॥
६ [रुणाऽश्नन्ना] ॥९॥ ७ [मृत्वा J] ॥१०॥ ८ [कोलोऽदि
थीयसेना J] शीतता ॥११॥ ८ नर्म भर्त्सना ॥१२॥ ९ २१
[व्यजेन] ॥१३ २५॥ २० २६ [पुरोलाशम] ॥२६ ३०॥ २७-३४
[मातिषु J] ॥३१ ३८॥ ३५ ३८ ॥३९ ४२॥

XIV । ३९ ॥४३॥ ॥ XV । ४६ ४७ ॥४४ ४५॥ ॥

पञ्चदशानुवासेषु पञ्चचत्वारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वीयाया वाजसनेयसंहिताया पञ्चविंशोऽध्याय ॥२७॥ ॥

। २ अग्निं पृथिवी च सन्ते ते मे सन्मतामदः ।

b वापुश्चात्तरिज च सनते ते मे । c आदित्यश्च गोश्च सन ।

d आपश्च वरुणाश्च सन । e सप्त सप्तदोऽघटनी भूतसाधनी ।

f सकामोऽऽश्रधनस्वकृ सज्ञानमस्तु मेऽमुना ॥१॥

श्री (1) । एषे त्रेत्यारभ्य दर्शपूर्णमासप्रितृपञ्चाग्निहोत्रोपस्वानपशुचातुर्मा
स्याग्निष्टोमवाजपेयरात्रसूयाग्निस्तौत्रामण्यमैधसम्बद्धा मन्त्रा व्याख्याता । इदानीं
पितृव्यानुच्यत धाचिद्धिनिगोमानुक्ते । तेषा त्रिपस्वानृषिरन्यस्यानुक्ते आदित्या
नीमानि यनूपि व्याख्यातः इति श्रुते [वृद्दारण्य ५५ ३३] याज्ञवल्क्या वा
याज्ञवल्क्येन व्याख्यातः इति श्रुते ॥ ॥ अग्नित्र । सप्त लिङ्गात्तानि यूपि ।
चतत्र ऋगाथञ्च । सप्त सप्त आसुर्गन्द्दृप् । सकामान् प्राज्ञापत्यानद्दृप् । यये
माम् ब्राह्मी गायत्री ॥ अग्निश्च पृथिवी च सनते सनमन सनतम् आनुल्येन
प्रवृत्ति अग्निपृथिवी भोगाय सगते अतो ब्रवीमि ते अग्निपृथिवी मे ममाद्
अमुक सनमताम् सनमयता वशवर्तिन उरुतामित्यर्थ । अद् इति पुरुषदिर्नाम
द्वितीयात् प्रयोध्यम् । हन्दस्युभवेति [पा० ३ ४ ११०] शपाऽप्यार्धातुक्वाणोर्
निटोति [पा० ६ ४ ५१] णिचो न्नाय सनमतामित्यत्र । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु
घोत्रम् । वापुश्चात्तरिज च सनते ते ममामुक सनमयताम् । आदित्य गोत्र स
नते ते म । आपश्च वरुणाश्च सनते ते म ॥ परमात्मान प्रत्युच्यते हे स्वामिग
यस्य तव सप्त सप्त सप्तदनानि अग्निष्ठानानि अग्निप्राप्तृरिक्तादित्यखुन्लोकाभ्यु
वरुणाख्यानि तत्राटनी भूतसाधनी पृथ्वी भूतानि साधयति उत्पादयति भूतसाध
नी भूमि जिना भूतोत्पत्तेरभावात् अत सर्वाधिदानभूतस्त्रमधनो मार्गान् सका
मान्कुरु येषु मार्गेषु मया गम्यते तत्रास्माक कामप्राप्तिरित्वित्यर्थ । कि च मे म
मानुना देवदत्तादिना सज्ञान सगत ज्ञानमस्तु इष्टेन मम प्रीतिरस्तु ॥ विज्ञाना
त्मा वोच्यते यस्य तव सप्त सप्त पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चेति सत्पत
नानि अटनी भूतसाधनी भूतानि साधयति वशीकरोति भूतसाधनी वाक् स त
नोऽस्माकमधन सकामान्कुरु अमुना सकृ मे सज्ञान सगतमस्तु ॥१॥

a यवेना वाचं कल्याणीमावर्दानि जन्मिभ्य ।

ब्रह्मरान्न्याभ्याः ब्रूहाय चार्थाय च स्वाय चारुणाय ।

b प्रियो देवानां दक्षिणायै दातुरिह भूयासमयं मे कामः समृध्यतामुप मादो
नेमतु ॥२॥

इमां कल्याणीमनुद्दिगकरीं वाचमहृ पया धतः श्रवदानि सर्वतो ब्रवीमि दी-
पतां भुज्यतामिति सर्वेभ्यो वच्मि । केभ्यस्तदारु ब्रह्मरान्न्याभ्यां ब्राह्मणाय रा-
न्न्याय क्षत्रियाय च ब्रूहाय अर्थाय वैश्याय स्वायात्मिणाय अरुणाय पराय अरुणो
ऽपगतोदरः शत्रुः (2) नास्ति रूपाः शब्दो येन सह वाक्सम्बन्धरहितः शत्रुरि-
ति वा ॥ प्रियो देवानाम् मध्येऽवसानरहितानुद्रुप् लीगात्तिदृष्टा । ययेति पूर्वो-
क्तेरत्र तवाशब्दोऽध्याहार्यः पतोऽरुं ब्राह्मणादिभ्यः कल्याणीं वाचं वदामि त-
या ततोऽरु देवानां प्रियः भूयासम् इह संसारे दक्षिणायै दक्षिणायाः दातुश्च प्रि-
यः भूयासम् देवा दक्षिणादातारश्च मयि प्रीति कुर्वन्त्वित्यर्थः । किं च मे ममायं
कामः समृध्यतां सफलान् भवतु अयमिति नामनिर्देशः धनपुत्रादिलाभकामो मे
समृध्यतामित्यर्थः । किं च अदो मा मामुपनमतु अद इति इष्टनामग्रहणाम् देव-
दत्तादिर्मा प्रीणयतु (3) ॥२॥

a. बृहस्पतेऽग्रति पदयोऽग्रर्हाद्गुमद्भिभाति क्रतुमङ्गनेषु ।

पद्दिद्युर्ह्वसःऽज्ञाप्रज्ञात् तद्स्मासु दक्षिणं धेरि चित्रम् ॥

b उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतये वा । c. हृप ते योनिर्बृहस्पतये वा ॥३॥

ग्रहदेवत्या त्रिद्रुप् गृत्समददृष्टा बृहस्पतिसवे चार्हस्पत्यग्रहणोऽस्याः सोप-
यामाया विनियोगः । अज्ञात् सत्यात् ग्रहणाः सनाशान् प्रज्ञातं प्रकृष्टं ज्ञातं
जन्म यस्य अज्ञप्रज्ञातः हे अज्ञप्रज्ञात हे बृहस्पते बृहतां वेदानां पति पालक
चित्रं नानाविधं तन् दक्षिणमस्मासु यज्ञमनेषु धेरि धार्य स्यापय देहीत्यर्थः ।
तत्किन् अर्थः स्वामी पदमर्हान् अर्हति पूजयति लोटोऽटाटाविति [पा० ३ ४.
१४] आडागमः अर्थः स्वामिवैश्वर्योरिति [पा० ३ १ १०३] अर्थशब्दः स्वामिन्य-
नोदात्त धेज्ये आगुदात्तः ईश्वरयोग्यं धनं देहीत्यर्थः । पदमं जनेषु लोकेषु वि-

भाति त्रिविध गोमते । कीदृश धन गुणत् यो कातिरस्यास्ति गुणत् दिव उ
 च्चेति [पा० ६ १ १३१ (४)] उकार । क्रतुमत् क्रतवो यज्ञो विद्यन्ते येन तत् येन
 यज्ञा क्रियन्ते तादृश धन देहीत्यर्थ । यत् धन शवसा बलेन दीदयत् दापयति
 प्रापयति वा धनातरम् तद्धन देहीत्यर्थ दय दानगतिद्विसादानिषु अस्माणिज्ञता
 द्युडि रूपम् अउभाव आर्ष ॥ उपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि वृद्धस्यतयेऽर्घ्याय वा
 गृह्णामि । स्याप्रति एष ते योनि स्यान् वृद्धस्यतये वा सादयामि ॥३॥

a इन्द्र गोमन्निद्रायां हि पिवा सोमं शतक्रतो । विद्यद्विर्ग्रावभि सुतम् ॥

b उपयामगृहीतोऽसिन्द्राय वा गोमते ।

c एष ते योनिरिन्द्राय वा गोमते ॥४॥

हे इन्द्रदेवत्ये गाथञ्चौ रम्यास्तिदृष्टे गोसत्रे यज्ञे ग्रहग्रहणे निरुक्ते सोपयामि ।
 शत क्रतव कर्माणि यस्य स शतक्रतु हे शतक्रतो हे इन्द्र हे गोमन् गावो
 येनव स्तुतय किरणा वा विद्यन्ते यस्य स गोमान् त्वमिह यज्ञे आयाहि आगह
 सोम च पिव द्यचोऽतस्तिउ इति [पा० ६ ३ १३५] दीर्घ । कीदृश सोम ग्रावभि
 सुतमग्निभिर्भुपुतम् कीदृशैर्ग्रावभि विद्यद्वि विशेषेण गति खण्डयन्ति ते वि-
 द्यन्त ते दो अवलण्डने दिवादित्वाद्यन् शतरि श्रोत श्यनीति [पा० ७ ३ ७१]
 शोकारलोप ॥ उपयां गोमते इन्द्राय वा गृह्णामि । सादयति एष ते ॥४॥

a इन्द्रायां हि वृत्रद्विन्यवा सोमं शतक्रतो । गोमद्विर्ग्रावभि सुतम् ॥

b c = ४ b c ॥५॥

वृत्र दैत्य इति वृत्रदा शत क्रतवो मया यस्य स शतक्रतु । हे वृत्रहन्
 हे शतक्रतो हे इन्द्र त्वमायाहि आगह सोम च पिव कीदृश सोम ग्रावभि सु-
 तम् कीदृशैर्ग्रावभि गोमद्वि गौ स्तुतिर्विद्यन्ते येषां ते गोमन्तस्ते ॥ उप एष
 ते व्याख्याते ॥५॥

a इन्द्रायान वैद्यान् रमृतस्य ज्योतिषस्यतिन् । अन्नस धर्ममीमहे ॥

b उपयामगृहीतोऽसि वैद्यान् राय वा । c एष ते योनिर्वैद्यान् राय वा ॥६॥

विद्यो विद्यानरोया पुरोऽनुप्राख्या । आद्या गात्रो प्रादुराक्षिदृष्टा । वय त्रै
 चानरुमिद्वे याचाम यज्ञसनातिमिति जेष ईमद्वे यात्रार्मसु पठित । कीदृश
 विद्यानरुं ज्ञानवानुं ज्ञत सत्य यज्ञो ज्ञान वास्यास्तित् ज्ञनवा तम् इन्दसीपनिपौ
 वाचाप्रिते [पा० ५ ७ १०१ वा० २] अस्त्यर्थे वन्प्रत्यय सद्विज्ञानामृतस्य दीर्घ ।
 ज्ञम्य सत्यस्यापिनाशिनो ज्योतिष तेजस पति पालकम तेजाऽपिद्वानमित्य-
 र्थ । अज्ञन् न ज्ञस्यति नश्यति अन्वस्तमनुपक्षोणम् ज्ञसु द्विसापाम् नामिज्यो
 ति [पा० ३ २ १६७] रप्रत्यय । धर्म ष्ट क्षरणादीन्वो जिघर्ति क्षरति ज्ञान धर्म
 स्तम् दीप्त वा ॥ उपरां विद्यानराय त्वा गृह्णामि । एष ते सादरामि ॥ ६ ॥

a विद्यानरस्य सुमतो स्यान् राज्ञा हि क भुवनानामभिध्री ।

इता ज्ञाता विद्यमिद् विद्यते विद्यानरो यतते सूर्येण ॥

b c = ६ b c ॥ ७ ॥

त्रिदुषुत्सदृष्टा । विद्यानरस्य सुमतो शोभनयुद्धो वय स्याम भवेम । क ति
 पात पादपूरण हि यस्माद्विज्ञानरुं इतोऽरिणितो ज्ञात उत्पन्न सन् इद
 विद्य सत्रं विद्यते कर्मानुष्ठप पश्यति सूर्येण सत् पतते स्पर्शते च सूर्यसमतेजा
 उत्पन्न । कीदृशाऽग्नि रागा रागते दीयते रागा । भुवनानां भूतनातानामभिध्री
 आत्रयणीय अभि सनतान् श्रीयते सेव्यतेऽभिध्री कर्मणे धियु । उप एष ते
 उक्ते ॥ ७ ॥

a विद्यानरो न उतयश्चा प्रयानु पराजत । अग्निरुत्थेन वारुसा ॥

b c = ६ b c ॥ ८ ॥

गात्रो । नोऽस्मात्पुत्रोऽवनाय पराजत इदृशद्विद्यानरुं या प्रयानु आग-
 ह्नु येन वारुसा वारुनभूतिन उत्थेन स्तोमेन वारुद्वो वारुनाना स्तोमो हू-
 ता इत नरा (७) इति शुभ्यचरे स्तोमस्य वारुनवनुताम् । उप एष उक्ते ॥ ८ ॥

a अग्निर्गन्धि पत्रमानु पाश्र्चान्य पुरोदित । तमीमद्वे मद्गाम्यम् ॥

b उपयामगृहीतोऽस्यप्ये त्वा धर्यसे । c एष ते योनिर्गुर्ये त्वा धर्यसे ॥ ९ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री वसिष्ठभरद्वाजदृष्टा पुरोरुक् । महान्गायः स्तुतिर्यस्य स
महागयो महागृहृष्टपो वा तमग्निं वयमीमहे याचयामः । तं कं योऽग्निर्हृषिः म-
न्त्रदत्ता । पत्रमानः पत्र गतौ पत्रतऽस्तस्ततो गहति पत्रमानः यद्वा पूरु शोधने
पत्रते शोधयति पत्रमानः । पाञ्चजन्यः पञ्चजनेभ्यो हितः त्रिप्राद्वयश्चवारो वर्षा
निपादश्चेति पञ्चननास्तेषां यज्ञाधिकारान् पुरोरुहितः पुरोऽग्रे हितः स्थापितः द-
धातेर्निष्ठा ॥ उप० वर्षसे तेजोऽत्रपायामये त्वां गृह्णामि । एष० ॥ ६ ॥

a महोऽ॥ इन्द्रो वस्रहस्तः षोडशी शर्म यस्तु । कृतुं पाप्मानं योऽस्मान्-
न्देष्टि ॥

b उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वा । c एष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ १० ॥

महेन्द्रेदेवत्या गायत्री वसिष्ठकृता । पुरोरुक् । इन्द्रः शर्म सुखं यस्तु ददातु
योऽस्मान्देष्टि तं च पाप्मानं पापिष्ठं कृतुं नाशयतु यद्वास्मद्वैष्टारं पाप्मानं च पापं
व्रह्मकृत्यादिकं कृतुं अस्त्री पङ्क पुमान्याप्नेत्यमरः [१.१.१३१.] । कीदृश इन्द्रः
महान् श्रेष्ठः । वस्रहस्तः वस्रं हस्ते यस्य सः । षोडशी पञ्च प्राणा दशेन्द्रिया-
णि मनश्चेति षोडशपदार्था लिङ्गशरीररूपा यस्य स षोडशी आत्मरूप इत्यर्थः ॥
उप० एष० उक्ते ॥ १० ॥

तं वो दुस्मृतीपहं वसोर्मन्दानमन्धसः ।

अग्निं वृत्तं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गोभिर्निवामहे ॥ ११ ॥

इन्द्रेदेवत्या पथ्या वृहती नांथागोतमदृष्टा स्वाध्यायादिषु नियुक्ता । आदित्य-
षाञ्चवल्त्रायोरार्षमाध्यायात् । हे यज्ञमानाः तमिन्द्रं वयं गोभिः स्तुतिलक्षणभि-
र्वाग्भिः अभिनवामहे सम्भक् स्तुमहे नु स्तुतौ च्यत्पथेन शप् । किन्भूतमग्निं वो
गुप्साकं दसं दर्शनीयम् दस दर्शने मप्रत्ययः । ऋतिपहं ऋ गतौ क्तिन्प्रत्ययः
ऋत्या गत्या स्रुतेऽभिभवति शत्रूनिहि ऋतिपहं तम् पूर्वपदाद्येति [पा० ८. ३.
१०६. (6)] पत्रम् संस्तितायां दीर्घः । वसोः वासपितुः स्थितिहेतुभूतस्यान्धसोऽन्न-
स्य पठौ तृतीयायं अत्रेन मन्दानं मोदमानम् मदिङ् स्वप्ने ज्ञाद्ये मदे मोदे स्तुतौ

गताविति धातो जानच्प्रत्ययेन शपो लुक् । दृष्टातमारु वत्सं न नकार इवा-
 र्थ स्वप्तेरेषु स्वनेवात्मनेय सरति प्रसरति किरणा येषु ते स्वप्तरा दिवसा तेषु
 यथा धेनवो नमप्रमृता गावो वत्स नुयति स्तुवति शब्देराक्षयस्योत्यर्थ । तद्वद-
 यमिन्द्र स्तुम ॥ ११ ॥

पदादिष्ठ तद्गोत्रे वृद्धर्चे विभावसो ।

महिषीत्र वद्रगिस्त्रदाजा उदीरते ॥ १२ ॥

अग्निदेवत्यानुदुव्यसृपुदृष्टा । हे उदात्त अग्ने अग्न्यर्थं तत् वृत्त्साम अर्ध
 गाय वृत्त्सामो गान कुरु तत्किम् यत् वादिष्ठम् वाक्षयति प्रापयति इष्टमिति
 वादिषित् वदेष्यतात्तच् अत्यत वादिषित् वादिष्ठम् अतिशयने तमदिष्ठनावि-
 ति [पा० ५ ३ ५५] अनुवृत्तो तुष्कन्दसीति [पा० ५ ३ ५६] इद्वनि परे नुरिष्टेमेव-
 स्त्रिति [पा० ५ ४ १५४] च नृचो लोपे वादिष्ठमिति वृषम् । किं च सामगानेन
 प्रत्यक्षमग्नि वृद्धि किम् हे विभावसो विभा कातिरेव वसु धन यस्य स विभाव-
 सु हे अगो रपि धन वाना अन्नानि च त्वत् वत्त सकाशात् उदीरते उद्गहन्ति
 ईर गतो कम्पे च लर् शपो लुक् अदभ्यस्तात् [पा० ७ १४] । तत्र दृष्टात्त म
 हिषीत्र यथा महिषी प्रथमपरिणीता स्त्री गृह्णात् भोगार्थं पति प्रति उदीर्ते उ
 द्गहति । एक तत्पद पादपूरणाम् रपि वदुदीर्ते इति वा ॥ १२ ॥

इषा पु व्रजाणि तेग्भग्दुव्येतरा गिरा । एभिर्वर्धसग्दुन्दिभि ॥ १३ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री भरद्वाजदृष्टा हे अगो तमेहि आगह उ पादपूरणं सुजि
 चेति (७) संहितायामुकारस्य दीर्घ । इत्या इत्यमनेन प्रकारेण न (८) इतरा
 अन्या गिरा वाणी स्तुतिलक्षणा ते तव सु व्रजाणि सुतरां यदानि वृद्धो
 लोढ । किं च एभिर्दिन्दिभि सोमि वर्धसि वर्धस्व लेटोऽटौ ॥ १३ ॥

अन्यस्मि यत् प्रितन्वत्तु मासां रत्तत्तु ते रत्रि ।

म्वत्सर्त्तुते यत् दधानु न प्रजां च परिपातु न ॥ १४ ॥

अग्निदेवत्या वृत्ता १ ८ ११ ८ वर्धापादा त्रिषमपादा नमकाटकेकादशाष्टि-

नो विपमपदिति वचनात् । हे अग्ने ऋतवः ऋतूपलक्षिताः कालविशेषाः ते त-
व यज्ञं वितन्वन्तु विस्तारयन्तु । माताः चैत्राग्रधिष्ठातारो देवास्ते तव रुविः पु-
रोडाशादिकं रक्षन्तु पालु । संवत्सरस्तदधिष्ठाता देवः ते तुभ्यं तदर्थं नोऽस्माकं
यज्ञं दधातु पुत्रान्तु नोऽस्माकं प्रजां पुत्रादिकां च परिपातु रक्षन्तु संवत्सर एव
॥ १४ ॥

उ॒प॒रु॒रे गि॒रीणा॑ऽ सं॒गमे॑ च न॒दीनाम् । धि॒या वि॒प्रोऽग्र॒जायत॑ ॥ १५ ॥

सोमदेवत्या गायत्री वन्सदृष्टा । गिरीणां पर्वतानामुपरुरे निकटे नदीनां
गङ्गादीनां च संगमे विप्रो मेधावी सोमः अजायत उत्पन्नः जनेर्लङ् कया धिया
बुद्ध्या विप्रादयो मया यज्ञं करिष्यतीति विचार्यत्यर्थः ॥ १५ ॥

II. उ॒च्चा ते॑ ज्ञा॒तम॒न्व॒सो दि॒वि स॒हृ॒म्याद॑दे । उ॒ग्र॑ऽ श॒र्म म॒रु॒त् श्रवः॑ ॥ १६ ॥

सोमदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्य आमहीयवदृष्टाः । हे सोम ते तव अन्वसोऽन्ना-
द्रसत्रपात् ज्ञातमुत्पन्नं क्षोमतो ज्ञातमपूर्वम् उच्चा उच्चं गतं दिवि स्वर्गं सत् विष्ण-
मानं भूमिः आददे गृह्णाति भूमिशब्दस्य विसर्गलोपे संधिशब्दान्दसः (9) । किं तत्
गुलोकस्यं भूमिर्गृह्णाति तदाह । उग्रमुत्कृष्टं शर्म सुखं मरुत्पुत्रादिजन्यं मरुत् म-
रुत् श्रवः कीर्तिर्धनं वा ॥ अनेन मन्त्रेण पञ्चाङ्गतिपरिणाम उक्तः । स पथा ।
इताङ्गतिरादौ दिवि गहति ततोऽन्तरिक्षे अलक्षणेण ततो भूमावन्नक्षणेण ततो
नरे रेतोवृषेण ततो योनौ नरवृषेणागत्य तं नरं (10) धनयशोभ्यां सुखिनं
करोतीति भावः ॥ १६ ॥

स न॒ इन्द्राय॑ य॒ज्यवे॑ व॒रुणाय॑ म॒रुद्भ्यः॑ । व॒रि॒वो॒वित्परि॑स्रव ॥ १७ ॥

हे सोम स त्वं नोऽस्माकं परिस्रव क्षर रसत्रपो भूवाङ्गतिवमेकीत्यर्थः कि-
मर्थमिन्द्राय वरुणाय मरुद्भ्यश्च इन्द्रादीनां तृप्तये परिस्रवेत्यर्थः । कीदृशयिन्द्राय
यज्यवे यष्टुं योग्यो यज्युस्तस्मै यद्व्याप इदं त्रयाणां विशेषणम् पञ्चुभ्य इति म-
रुताम् । कीदृशस्त्वं वरिवोवित् वरिवो धनं वेत्ति ज्ञानाति विन्दति लगति वा
वरिवोवित् धनस्य ज्ञाता प्रायकश्च ॥ १७ ॥

हृना विद्यान्व्यां आ गुह्यानि मानुषाणाम् । सिषासक्तो वनामहे ॥ १८ ॥

अथ ईश्वर सोम हृना हृनानि विद्यानि सर्वाणि मानुषाणां नराणां गुह्या-
नि धनानि पशासि वा आ नयविति शेषः अस्मभ्य ददायित्यर्थः तानि सोमद-
त्तानि गुह्यानि वर वनामहे वन सम्भतिशब्दयो लट् सम्भजामहे । कीदृशा
वय सिषासक्त पनु दानि सनितु दातुमिहसि सिषासन्ति ते सिषासक्तः सनेर्धतोः
सनत्ताहृतृप्रत्यय जनसनसनां सन्तानोरिति [पा० ६ ४ ४२] आत्वन् सन्यन्यत इ-
ति [पा० ७ ४ ७१] अभ्यासेकार् दान कुर्वाणा धनभाज स्यामित्यर्थः ॥ १८ ॥

अनु वीरैरनुं पुष्यास् गोभिरन्वद्यैरनु सर्वेषां पुष्टेः ।

अनु द्विपदानु चतुष्यदा वयं देवा नो यज्ञमृतुया नपसु ॥ १९ ॥

आशीरिय देवदेवत्या त्रिद्रुप् मुद्गलदटा । वय वीरैः पुत्रे अनुपुष्यास्म पु-
ष्टा भवेम पुपेराशीर्लिङि उत्तमवडप्रचनन् गोभिरनुभिः अनुपुष्यास्म उपसर्गाम्
त्वा क्रियावृत्ति अद्यैरनु पुष्यास्म सर्वेषान्येनापि कानेन पुष्यास्म पुष्टे सर्वपदा-
र्थैर्गृह्यादिभिः पुष्यास्म । द्वौ पादो पत्येति द्विपात् तेन द्विपदा मनुष्येण दासादि-
ना चतुष्यदा गजादिना च पुष्यास्म पादोऽन्यतरस्यामिति [पा० ४ १ ८] अत्तलो-
प पादः पदिति [पा० ६ ४ १२०] पदादेशः । कि च ऋतुया ऋतावृत्तौ कान्ते का
ले देवा नोऽस्माक यज्ञ नपसु प्रापयन्तु प्राप्नुयन्तु ॥ १९ ॥

अग्रे पत्नीरिह्यारं देवानामनुशतीत्यं । तटांरु सोमपीतये ॥ २० ॥

अग्निदेवत्या गायत्री मेधातिविद्वदा । इतः पञ्च ऋचोऽग्निटोमे नेदुर्पाड्या
आग्या प्रातःसवने नेदृचमसयागे याड्या । हे अग्रे देवानां पत्नीः इरु पयो तमु-
पायसु आगमय कीदृशी पत्नी उग्रती इति कामयमाना यजे शत्रुतात् उ-
गित इति [पा० ४ १ ६] उग्र । कि च सोमपीतये सोमपानाय तटारं देव चो-
पायसु ॥ २० ॥

अग्नि पञ्च गृणीरिह नो गायो नेष्टः पित्रः ऋतुना । तट इरु रंन्धा घति ॥ २१ ॥

हे ऋतुदेवते गायत्री मेधातिविद्वदे ऋतुयागे नेदुर्पाड्ये । मा पत्न्योऽस्य स-

तीति ग्रावा तदस्यास्तीति [पा० ५.२.१४.] मनुष्य (11.) माडुपथाया इति [पा० ८.२.१.] वचम् तस्य सम्बोधनं हे ग्रावः पत्नीवन् हे नेष्टः नोऽस्माकं पशमभिगृणीहि स्तुहि गृ शब्दे ब्रवादित्वात् आ ई कृत्यधोरिति [पा० ६.४.११३.] तस्यकारः ब्रादीनां ऋस्य इति [पा० ७.३.८०.] धातोरुस्त्वः । किं च ऋतुना देवेन सह पितृ सोममिति श्रेयः । हि यस्मात् त्वं रत्नधा असि रत्नानि दधाति ददाति रत्नधाः र-मणीयधनानां दातासि ॥२१॥

द्रविणोदाः पिपीपति जुहोत प्र च तिष्ठत । नेष्ट्रादृतुमिरेष्यत ॥२२॥

द्रविणसुशब्दः सात्तो धनवाची द्रविणो धनं ददाति द्रविणोदाः धनदाताभिः पिपीपति वानुमिहति सोममिति श्रेयः पीड् पानेऽस्माद्देवादिकात्सन्प्रत्ययः । अतो हे ऋविजः पूयं जुहोत जुहुत प्रति तिष्ठत च तप्तनविति [पा० ७.१.४५.] त-वादेशः कर्मसूयता भवतेत्यर्थः । किं च नेष्टुरिदं नेष्ट्रम् वृद्धाभाव आर्षः नेष्टुर्धि-स्यात् ऋतुभिः देवैः सह इष्यत सोमं प्रतिगृह्यत इष गतौ दिवादित्वात् इषन् लोट् ॥२३॥

तवायं सोमस्त्वमेक्ष्वात्राङ् शंश्वत्तमः सुमना अस्य पाहि ।

अस्मिन्यज्ञे वरिष्या निषया दधिधेनं जठरुः इन्दुमिन्द्र ॥२३॥

इन्द्रदेवत्या त्रिटुप् विश्वामित्रदृष्टा । माथ्यन्दिने सवने नेष्ट्रचमसयोगे याज्या । हे इन्द्र तव अयं सोमोऽस्ति अतः अर्वाङ् अस्मदभिमुखः त्वमेहि आगह शश्व-त्तमं सर्वकालमस्य पाहि कर्मणि षष्ठी इमं सोमं रक्ष पा रक्षणे लोट् । कीदृशः त्वं सुमनाः शोभनं मनो षस्य सः प्रसन्नचित्तः । किं च अस्मिन्यज्ञे वरिषि आ स्तुतदर्भेषु निषय उपविश्य इममिन्दुं सोमं जठरे उदरे दधिध धारय धि धारणे तुदादिः व्यत्ययेन शयः हुस्तङ् अभ्यासिकारस्याकार आर्षः ॥२३॥

अमेवं नः सुहवा आ हि गलनं नि वरिषिं सदतना रणिष्टन ।

अथा मत्स्व नुनुपाणीऽअन्यत्सत्स्वष्टेदेवेभिर्जनिभिः सुमद्रणः ॥२४॥

वष्टदेवत्या जगती गृत्समदृष्टा । तृतीयसवने नेष्ट्रचमसयोगे याज्या । देवप-

व्य प्रार्थयति । अमाशब्दो गृह्णाचरु अमेव स्वगृह्णामिव नोऽस्माकं यत्तद्गृह्णाणि
 हे देवपत्न्या यूयनागतं आगहन्त गमे शपो लुक् लोटि मध्यमप्रद्वचने । हि
 पादपूर्णा वरिषि दर्भे निसदन्तं निपीदन्त उपविशन्त सद् गतौ रणिष्ठन् रण
 गच्छे अस्य लुङि वृषम् अडागनाभाव परस्पर वार्त्ता मुकृतेत्यर्थं तत्तनसनेति
 [पा० ७ १ ४५] सर्वत्र तनवित्यादिश । कीदृशो यूय सुदृवा शोभन् सुकरो रु
 व आद्यान् पासा ता । एव देवपत्नीरुक्काय वटारमारु हे वटः त्रमयानन्तर
 देवपत्नीघागतासु मदस्व मोदस्व तृप्यस्त्रित्यर्थं । कीदृशस्त्वम् अन्धस अन्ध दृ-
 पिर्लक्षणमत्र ननुपाण सेयमानं जुषी प्रीतिसेवनयो व्यत्ययेन शानाचि शप
 नु । अन्धस इति कर्मणि पठौ । देवेभि देवै जनिभि देवपत्नीभिश्च सुमद्रणा
 सुदु माद्यन्ति दृष्यन्ति सुमद् मद् घिम् सुमद् सतुटा गणा देवा स्वोगणाश्च
 यस्य स सुमद्रणा । जनयति जनरो नार्य ॥ २४ ॥

स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धार्या । इन्द्राय पातत्रे सुत ॥ २५ ॥

सामदेवत्ये द्वे गायत्र्यौ मधुहन्द्रोदद्वे जपादिषु नियुक्ते । हे सोम धार्या वृत्रा
 पत्रस्व गह द्यापत्रिप्राडाणलश प्रति गह । कीदृश्या धार्या स्वादिष्ठया स्वा
 दा त्रिचते यस्या सा स्वाद्वती अत्यन्त स्वाद्वती स्वादिष्ठा तथा त्रिन्मतोर्लु
 गिति [पा० ५ ३ ६५] इष्टानि मनुष्यो लुक् स्वाद्वतमया । मदिष्ठया मदयति मद्
 पित्री अत्यन्त मदपित्री मदिष्ठा तथा इष्टानि तुरिष्टेभ्यस्त्रिति [पा० ६ ४ १५४]
 तृया लोप । यत् इन्द्राय पातत्रे इन्द्रस्य पानु त्र सुतोऽभिपुतोऽसि अस्माभि
 र्ता धार्या पत्रस्व ॥ २५ ॥

रुत्तोदा त्रिचर्षणिर्भुभि योनिमियादन्ते । द्रोणे सृपस्वमासेदन् ॥ २६ ॥

इति माध्यन्दिनीयागं वाजसनेयसद्विताया पट्टिर्ज्ञोऽध्याय ॥ २६ ॥

साम द्रोणे त्रिभक्तिज्वत्यय द्रोणा द्रोणाकलशन्तक्षणा योनि स्यान्मभि आस
 दन् आभितुयेन सोदन्ति तिष्ठति । कीदृशं सोम रत्नादा रत्नासि रुत्तोनि र
 त्तोदा इद्वनागर । त्रिचर्षणि त्रिच सर्वं नगन् चद्वे पश्यति त्रिचर्षणि
 सर्वस्य द्रुणाद्रुभद्वटा यदा चर्षणिरिति मनुय्यनामसु [निघ०] पठिताम्

विद्ये सर्वे चर्षणायो मनुष्या ऋविग्यत्रमानलक्षणा यस्य कण्डनाक्षरणादियु स ।
 तथा कीदृश द्रोणाम् अथ सुया सुलुगिति तृतीयैकवचनलोपः (12) अथसा लो-
 क्तेन कृतमुत्कीर्णम् वास्या कृत्वा तक्षणा सोमभाजनीकृतम् कृतमिति विभक्तित्व्य-
 त्ययः । तथा सधस्य सह सार्धं तिष्ठति सोमा यत्र स सहस्यः सुपि स्थ इति [पा°
 ३.२४] कप्रत्ययः । आतो लोप इति [पा° ६४ ६४] आलोप सध मादस्ययो-
 श्छन्दसोति [पा° ६३ १६] सहस्य सधदिश । असदत् पुषादीति [पा° ६१ ५५]
 लुङि चुरङ् छन्दसि लुङ्लङ्लिट् इति [पा° ३४ ६] लुङ् इति ॥२६॥

श्रीमन्महीधरकृति वेददीपे मनोहरे । अनुज्ञामत्वकयनं पङ्क्तिशोऽध्याय
 ईरितः ॥२६॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I ॥ १ - भूतसायनी ॥१॥ सकामांश्च ३ अर्थं जनिभ्यः ॥२॥ २ ऋक्सुरा -
 मादो नेमतु ॥३॥

II ॥ ३ ॥४॥ III ॥ ४ ॥५॥ IV. ॥ ६ ॥६॥

V. ॥ वैश्वानरुर्वा वामरुः स्रुतस्य ज्यो° - योनिर्विश्वानुराय वा ॥७॥

VI. ॥ ८ (13) ॥८॥ VII. ॥ ७ ॥९॥

VIII ॥ मरुत्यांश्च इन्द्र वृषा [७ ३८] ॥१०॥

IX. ॥ १० [मर्दांश्च इन्द्रो वर्यदुस्त योत्तशी श° - स्तीतोऽसोन्द्राय वा यो-
 ल्शिनेऽष्टुप ते योनिरिन्द्राय वा योत्तशिने] ॥११॥

X ॥ १३ ॥१२॥ XI ॥ ११ ॥१३॥

XII ॥ या नो गोत्रा इदं हि गोपते गा समस्मभ्यं सूनयो यस्तु वात्रा ।

द्विवली अस्ति वृषभ सत्यश्रुप्नोऽस्मभ्यं सु मघवन्वोपि गोदा. ॥१४॥

द्वादशानुवाकेषु चतुर्दश ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसहितायामष्टाविंशोऽध्यायः ॥२८॥ ॥

1. सनास्त्राग्ःऋतवो वर्धयन्तु संवत्सरा ऋषयो यानि सत्या ।

सं दिव्येन दीदिदि रोचनेन विश्वा आभादि प्रदिशश्चतस्रः ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः (1) । अथमध्यायः पञ्चचितिकस्यग्निः सन्वत्सरी प्रजापतिदृष्टः । नत्र ऋचोऽग्निदेवत्यास्त्रिदुभोऽग्निना दृष्टाः दृष्टकापशौ समिध्यमानसमिदत्पोरत्तरानि आसां विनियोगः । अग्निर्ऋषिः कर्माद्भूतमग्निं स्तौति । हे अग्ने एते त्वा तां वर्धयन्तु । के । सना मासाः संवत्सरस्य पृथगुक्तेः समाशब्दो मासवाचकः । ऋतवो वसन्ताग्याः संवत्सराः तदधिठानारः ऋषयो मन्त्रद्वारः यानि सत्या सत्यानि सत्यरूपा मन्त्रा इत्यर्थः । त्वमप्येतेर्वर्धमानो दिव्येन दिवि भवेन रोचनेन दीत्या संदीदिदि संदीप्यस्व दिवेः शौ लुकि वृषन् तुजादोनां दीर्घोऽभ्यासत्येति [पा. ६.१०] अभ्यासदीर्घः । किं च विश्वाः सर्वाः प्रदिशो विदिशः चतस्रो दिशश्च आभादि दीपय अन्तर्भूतो ऋषयः भा दीती ॥ १ ॥

सं वेद्यस्वग्ने प्र च बोधयेन्मुञ्च तिष्ठ मरुते सौभगाय ।

मा च रिपदपसत्ता तेऽग्ने व्रक्षाणास्ते गुणसः सन्तु मान्ये ॥ २ ॥

व्यवहितश्चेति पाणिन्युक्तेः [१.४ ८२] उपसर्गक्रिययोर्व्यवधानम् हे अग्ने समिध्यस्व च दीप्यस्व व्यन्ययेन शनू एनं यज्ञमानं प्रबोधय च शातार्यं कुरु अग्निश्चेतय इति । मरुते सौभगाय हेचर्याय उत्तिष्ठ च हेचर्यं दानुमुग्रम कुर्वित्यर्थः । किं च हे अग्ने ते तत्र उपसीदतीत्युपसत्ता तृच् सेवको मा रिपत् च मा नश्यतु च यज्ञमानो स्वाग्निमुपसीदति । ते तत्र व्रक्षाणाः ब्राक्षाणा इन्द्रिययज्ञमानाः यशसः यशस्विनः सन्तु मन्वर्वीषिप्रत्यपलोपः । मा अन्ये अन्ये अयज्ञानो मा यशसः सन्तु ॥ २ ॥

त्वामग्ने वृणते ब्राक्षाणा इमे शिवोऽग्ने संवरणे भवा नः ।

सप्रवृक्षा नोऽग्निमातिगिम् स्वे गये ज्ञागृक्षप्रमुक्षुन् ॥ ३ ॥

हे अग्ने इमे ब्राक्षाणाः इन्द्रिणः त्वा तां वृणते वृद्ध सम्भतो पागाय भवन्ति अतो हे अग्ने संवरणे ब्राक्षाणोः सहेमास्मिन्यरणे सति नोऽस्मानं शिवः शासो

भव । अस्माकं सपत्न्या अभिमातित्रिषु भव अभिमातिरपि शत्रुः तत एवं व्याख्या सपत्नानां कृता भव कृतावशिष्टानां ज्ञेता च भव । किं च स्त्रे गये निजि गृहे जागृहि सावधानो भव किं कुर्वन् अप्रयुक्तं अप्रमाद्यन् ॥ ३ ॥

इहेवाग्नेऽग्निधिधारया रयिं मा वा निरक्रन्पूर्वचितो निकारिणः ।

क्षत्रमग्ने सुयममस्तु तुभ्यमुपसत्ता वर्धतां तेऽग्निदृतः ॥ ४ ॥

हे अग्ने इहेवास्मास्त्रेव यज्ञमानिषु रयिं धने त्वमधिधारय अधिकं देहि । किं च पूर्व चिन्वन्ति पूर्वचितः पूर्वमग्निं चितवन्तोऽत एव निकारिणः नितरां यज्ञ-करणाशीलाः वा वां मा निरक्रन् मा नीचैः कुर्वन्तु मावज्ञानस्त्वित्यर्थः करोतेः शपि तुमे लडि प्रयमवद्भवचने त्रपन् । किं च हे अग्ने क्षत्रं क्षत्रज्ञातिः तुभ्यं तत्र सुयममस्तु सुखेन यत्तु शक्यं सुयमं सुखेन वशीकर्तुं शक्यमस्तु ईपद्भुःसुषि-ति [पा० ३.३.१२६] सुपूर्वाग्नयेः खल् । किं च ते तत्र उपसत्ता उपसदनकर्ता यदा अग्निदृतः अनुपदिंसितः सन्वर्धताम् धनपुत्रादिभिरिधताम् स्तृञ् हिंसायां निठान्तः ॥ ४ ॥

क्षत्रेणाग्ने स्वायुः समारभस्व मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व ।

सज्ञातानां मध्यमेस्या रयिं राज्ञामग्ने विरूव्यो दीदिहीरु ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं क्षत्रेण संरभस्व समारभस्व एतत्तो वीध्यः क्षत्रेण समारभय यज्ञ-मिति शेषः क्षत्रियान्यज्ञं कारयेत्यर्थः । कीदृशस्त्वं स्वायुः शोभनमायुः जीवनं यस्य सः यदा आयुः उकारान्तो मनुष्यवाची शोभन आयुर्मनुष्यो यज्ञमानो यस्य स स्वायुः । किं च हे अग्ने मित्रेणा सूर्येण सह वर्तमानः सन् मित्रधेये यतस्व धातुं धारयितुं योग्यं धेयं मित्रस्य यज्ञमानस्य धेयं कार्यं यागलक्षणं तत्र यत्नं कुरु यज्ञ-मानेन यज्ञं कारय । किं च सज्ञातानां समानजन्मानां मध्यमेस्वाः मध्यमे तिष्ठती-ति ध्यात् मध्यमेस्य रयिं भव सज्ञाता अपि यज्वानो भवस्त्वित्यर्थः । किं च हे अग्ने इरु यज्ञगृहे दीदिहि दीयस्व दीव्यतेर्व्यत्ययेन शयः झुः क्षाविति [पा० ६.१.१०.] द्विवन् तुज्ञादीनां दीर्घ इति [पा० ६.१.०] अभ्यासदीर्घः । कीदृशस्त्वम् राज्ञां

विद्व्यः र्नारे पठौ रात्रनिर्विचिय द्रुते आह्वयते विद्व्य रात्रनिर्व्ये आह्व-
तय ॥५॥

अनि निद्वेःअनि विरोऽत्यचित्तित्तिनत्परातिनमे ।

त्रिद्या स्वये इतिता मद्द्व्यावान्मन्त्रेऽ मद्द्वीराऽ र्विं दो ॥६॥

हे अगे हि निश्चिन विद्या विद्यानि सर्वाणि इतिता इतितानि पापानि त्रं
मद्म्य अभिभय निवर्तयत्यर्थः । कि इया निद्वे निद्वेति निद्वे निपूर्वाइत्तेऽ-
प्रत्यय मुश मुनुगिति शन मु अदिश निदान् दत्तून् अतिक्रम्य । वेपति कु-
त्तिनकर्ता वेपति विप प्रिय सुत्तिनाचारान् अनिक्रम्य । अचित्तित्तिनत्परा-
तानतिक्रम्य । न रातिदान यन्व मोऽरातिन्मदानात्नतिक्रम्य । इटान्मन्त्रानि
क्रम्य प्राय नाशयेत्यर्थः । कि च अपानत्तरं हे अगे अन्मन्त्र मद्द्वीरा वीरैः पु-
त्रैः मदिनां र्वि द्वा देदि नुद् ॥६॥

अनापुत्र्या ज्ञानवेदा अनिद्वतो त्रिदायेऽं जत्रभृदोद्विहीरु ।

विद्या आगा प्रमुञ्चन्मानुषोर्भिर (2) शिजेभिर्द्व्य परिपादि नो वृषे ॥७॥

हे अगे ऽह र्नाणि वर्तमानन्व विद्या आगा दीद्विहि सर्वा दिश प्रकाश-
य । कीदृशन्वन् अनापुत्र्य पराभवितुनशयः । ज्ञानवेदा ज्ञान वेदो धन ज्ञान
या यन्मान । अनिद्वत न हिमिन केनापि लृ दित्तायां तात्त । विराद् वि-
विय राताना जत्रभृनु जत्र विमर्ति पुताति । कि च मानुषो मनुष्यसन्वन्धि-
नोर्भिर जन्मनरागुनिद्व्यशोरादिका प्रमुञ्चजिज्वर्तयन्मन् शिजेभि शिजे शक्ति-
स्तेभिर्य (3) वृषे वृष्टौ नोऽम्नान्यरिपादि । वर्तन वृन् नस्ते वृषे सम्यदादि-
वादापि प्रिय ॥७॥

वृहस्पते सजिनयोऽयेनेऽ मधजिनं चिन्मन्त्राऽ सधजिंशापि ।

वर्धयेन मद्दने मोर्भगाय त्रिद्यःश्मननुमद्दत्तु देवा ॥८॥

हे वृहस्पते हे सजिन हन पन्नान योऽय वर्नाभिज्ञ गुरु । कि च चिद्-
धर्यं सजिन चिन् सजिन जित्तिनयपि सनतानतिनरा सजिशापि जित्तय प्राप्तेः

शय प्रौ द्विवम् हान्दसमभ्यासस्येत्वम् । किं च मरुते सोमगार ऐश्वराय एन व
 र्धय । विश्वे देवा एन यनमानननुमदत्तु तृता दृटा वा भवतु । वृहस्पतिसवि
 तृशङ्काम्या सानिनेन्यङ्गभूताग्निरेवाच्यते वाक्यद्वय वा एकेन वृहस्पतिरुतोऽन्ये
 न सविता ॥८॥

अमुत्रभूषादय यग्नस्य वृहस्पतेऽग्निशस्तेरमुच्च ।

प्रत्यौरुतामश्चिना मृत्युमस्माद्देवानामग्नि भिपज्ञा शचीभि ॥९॥

हे वृहस्पते त्वममुत्रभूषादमुच्च अमुत्र परलोके भवनममुत्रभूषम् भुवो भाय
 ऽस्ति [पा ३ १ १०७] वयम् परलोकगमनान्मरणात् मुच्च मरणाद्भजेत्यर्थ ल
 कार्वन्त्यय । अथ अयं यत् यमस्य भय परलोकभय (४) नरकापातादि तस्माद्
 पि मुच्च । किं च अग्निशस्ते अग्निशापादपि लोकापवादादपि मुच्च । देवानां भि
 पज्ञा भिपज्ञौ अश्चिना अश्चिनौ अस्मान् यजमानान्मृत्यु प्रत्यौरुता निवर्तयता कै
 शचीभिः कर्मभि कृत्वा । अत्र वृहस्पतिरग्निरेव सामिनेनीप्रकरणास्यग्रेयत्वात् ॥९॥

उदय तनसु* ॥१०॥

व्याख्याता [२० २१] ॥१०॥

II ऊर्धा अस्य सन्निधा भवत्यूर्धा शुक्रा शोचीऽग्नौ ।

शुमन्तमा सुप्रतीकस्य सूनो ॥११॥

द्वादशाप्रदेवत्या उल्लिख्यो विषमपादा आग्नेय्याग्निना दृटा । अग्निं प्रज्ञापति
 तेन स्तूयते तेन प्राज्ञापत्या अपि । ता आग्नेय्य प्राज्ञापत्या यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्या
 यत्प्राज्ञापतिमप्रोषात्तेन प्राज्ञापत्या इति श्रुते । अस्यग्ने सन्निध ऊर्धा देवगामि
 न्यो भवन्ति शोचीपि तेनास्यपि ऊर्धा ऊर्धानि भवन्ति । कीदृशानि शोचीपि
 शुक्रा शुक्राणि शुद्धाशुद्धानि । शुमन्तमा गौ दीप्तिं प्रकाशो येषा तानि शुमन्ति
 अत्यक्तं शुमन्ति शुमन्तमानि विश्वप्रकाशकानि । कीदृशस्यग्निं सुप्रतीकस्य सुदु
 प्रतीकं मुज यस्य । तथा सूनो यजमानपुत्रस्य स यदेन जनयति तेनास्यैष सू
 नुरिति श्रुते । प ईदृशस्तं स्तुम इति शेष ॥११॥

तनूनपारुरो विचरं देवो देवेषु देव । पयोऽन्नक्तु मधा घृतेर्भ ॥१२॥

देवोऽग्नि मधा मनुना मपुरेण घृतेन पयो यज्ञमार्गाननक्तु । मधेति नुमभा-
व्य अन्वित्यमागमशासनमित्युक्ते । पयोऽन्नक्तु इत्यत्र प्रकृत्यात्तपाद्मध्यपरः इति
[पा० ६ १ ११५] मयभात्र । यदे वड घृतमस्तु येन मार्गा घृताभ्यक्ता स्युरिति
भात्र । कीदृशो देव तनूनपात् तनूनामया नयान् पौत्र अश्वो वृक्षा जायन्ते
तेभ्याः क्षिरिति अया पौत्र । असुर अस्योऽस्य सन्ति प्राणश्चान् रौ मवर्य ।
विचरदा मर्यम । देवेषु अपि देव दीप्तिमान् अिठ ॥१२॥

मधा यानन्ते प्रीणानो नराशब्ताऽग्ने ।

सुकृदेव सधिता विचवार ॥१३॥

रे अग्ने त्व मधा म्वाडना घृतेन यज्ञ मन्ते व्याप्रोपि मन्ततिर्व्याप्तिकर्मा । की-
दृशस्त्वम् प्रीणान् प्रीणीते प्रीणान् देवान् तर्पयन् । नराशस नैर्मविभिभराश
स्यते मृत्यते नराशस । सुकृन् शोभनकारी । देव दीप्तिमान् । सविता विच
स्यात्वारः । विचनेन त्रियते सयते विचवार विच वृणोति अङ्गीकरोतीति वा
कर्मण्यण् सर्वस्य वर्णाय सर्वाङ्गीकर्ता वा ॥१३॥

अहायनेति शरसा घृतेनेडानो वह्निर्ममसा ।

अग्निः सुचाऽअधरेषु प्रयत्सु ॥१४॥

अयमधर्यु अधरेषु प्रयत्सु वर्तमानेषु सन्सु अग्निमह इति अग्नेति अहमिरासु
मिति ज्ञानपृणि [निर० ५ २८] । कीदृश शरसा ज्ञानज्जनेन ईडान इड स्तुतो
ज्ञानच् नवा वह्निः वरुति पत्रभारमिति वह्निः पदानिर्वाहः । नि कृत्वा घृतेन
नमसा अग्नि दृग्निर्मन्तणोर्नोपलक्षिता सुचो नुष्णाया गृह्यिति शेष ॥१४॥

स पत्तस्य महिमानमग्ने स ई मन्द्रा सुप्रयसः ।

वसुधेतिहा वसुमार्तमत्र ॥१५॥

सोऽधर्युस्यतो महिमान पत्तन् पत्तनु सिन्धुदन् लोटि [पा० ३ १ ३४] लोटो
ऽऽगौ इतन्न लोपः परस्मैपदेयिति [पा० ३ ४ १४ १०] सूत्रिर्वक्षति इयम् । स-

ईम् स च मन्द्रा मन्द्राणि मद्ग्ननकानि कूर्वापि च यज्ञतु ददातु । कीदृशस्याग्निः
सुप्रयसः प्रयसु इत्यन्ननाम [निघ० २.७] गोभनानि प्रयांसि यस्य सुप्रयास्तस्य ।
कीदृशस्याग्निर्महिमानं यज्ञतु यो वसुः वासयिता । चेतिष्ठः अतिचेतयिता वसुधा-
तमः वसूनां धनानां दातृतमः धिब्रसात्तमम् ॥ १५ ॥

द्वारो देवीरन्वस्य विश्वे व्रता ददत्तेऽग्नेः ।

उह्वयचसो धाम्ना पत्यमानाः ॥ १६ ॥

द्वारो देव्योऽस्याग्निर्व्रता व्रतानि कर्माणि ददत्ते धारयति दद दाने धृती च ।
अनु पश्चात् विश्वे सर्वे देवाः अग्निव्रतानि ददत्ते । कीदृश्यो द्वारः उह्वयचसः उह
विशालं व्यचोऽवकाशो यासां ताः विशालात्तराः । तथा धाम्ना स्यानिन पत्यमा-
नाः पत ऐश्वर्ये दिवादिरात्मनिपदी पत्यत्ते ईशते ताः पत्यमानाः स्यानैरैश्वर्यं कु-
र्वाणाः ऋविज्ञां स्यानानि ददाना इत्यर्थः ताः स्तुमः ॥ १६ ॥

तेऽग्नस्य योषणो दिव्ये न योनोऽउपासानक्ता । इमं यज्ञमवंतामधरं नः ॥ १७ ॥

उपाश्च नक्ता रात्रिश्च उपासानक्ता उपस उपासदिशो द्वन्द्वे ते प्रसिद्धे उपा-
सानक्ता अहोरात्रिदेव्यौ नोऽस्माकमिनं यज्ञमवतां रक्षताम् । कीदृश्यौ ते अ-
स्याग्नेः योषणो भार्ये । तथा दिव्ये दिवि भवे स्वर्गस्ये । कीदृशस्याग्नेः योनौ गा-
रुपत्यस्याने स्थितस्येति शेषः नकारः पादपूरणः । कीदृशं यज्ञम् अधरम् धृ कौ-
टिल्ये न धरतीत्यधरस्तम् अकुटिलम् शास्त्रीकामित्यर्थः ॥ १७ ॥

देव्यां स्तोताराऽऽर्धमधरं नोऽग्नेर्जिह्वाभिमृणीतम् ।

कृणुतं नः स्वितिम् ॥ १८ ॥

अपं चाग्निस्तौ च मथ्यमो वागुः हे देव्यां स्तोतारौ अग्निवापू पुवां नोऽस्मा-
कं स्वितिं शोभनं यज्ञनं कृणुतं कुरुतम् किं च नोऽस्माकमधरं यज्ञमूर्धं कृणुतं
देवमार्गगामिनं कुरुतम् । अग्नेर्जिह्वां ज्वालाभिमृणीतं वर्णयतम् समीची वङ्गि-
ज्वालेति स्तुतमित्यर्थः ॥ १८ ॥

तिमो देवोर्जिह्वैरेदं संदस्विता सरस्वती भारती । मृही गृणाना ॥ १९ ॥

तिमो दैव्य इदं वर्तिरासदत्तु आसीदत्तु हन्दस सीददेशाभाव व्यवहृता-
 गति [पा० १ ४ ८०] आटा सदं त्रिमायद्व्यवधानम् । मास्ता अत आदृ दृटा
 पृथिवीन्वाना मस्त्वती मयस्त्वाना भारती गुस्त्वाना । मस्ती मदती गृणाना स्तु
 वसीति त्रिषेणद्वय तिसृणाम् ॥ ११ ॥

तत्रस्तुरीयमदुत पुरुक्षु वष्टा सुवीर्यम् । रायस्वोप प्रियन्तु नाभिमस्ने ॥ २० ॥

वष्टा देव त प्रतिद राय धनस्य याप पुष्टिमस्ने अस्माक-न्तानि प्रति विष्यतु
 त्रिमुञ्जतु नाभो मुक्तमुत्सङ्गे पततीति भाय पोऽन्तरुर्मणि श्रोत प्रयतीति [पा०
 ० ३ ०१] शोकारन्नाय स्यतिरुपमृष्टा त्रिमाचने इति यास्कः । कीदृश राय पो-
 पन् नाऽस्माक तुरीयम् नुरा वेगेन आयाति तुरीय शीघ्रप्रापकम् । अद्भुत मस्त-
 तम् । पुरक्षु पुरपु वष्टुपु क्षियति निप्रसति पुरुक्षु सुपा सुनुगिति [पा० ७ १
 ३१] अमा लुक् क्षियतेराणादिका दुप्रत्यय । सुवीर्यं सायु वीर्यं सामर्थ्यं येन
 तम् । ईदृश वन देहीत्यर्थ ॥ २० ॥

वनस्पतेऽवसृता रराणास्तमना द्वेषेषु । अग्निर्वृष्योऽशमिता सूदयाति ॥ २१ ॥

अग्नि शमिता रज्य सूदयाति सूदयाति सस्वरोति यत अता हे वनस्पति त
 त्सस्कृत रज्यमप्रसृता मुञ्जुपताऽप्राचीना क्षिय । कीदृशस्यम् तमना आत्मना
 द्वेषेषु रराणा रप्रिर्दान रा दाने यनन् । मत्त्रेष्वाद्यादिरात्मन इति [पा० ६ ४
 १४१] आलाय ॥ २१ ॥

अग्ने स्वादा वृणुहि ज्ञातत्रेद् इन्द्राय सृच्यम् ।

त्रिष्यं देवा र्प्रिर्दिदं श्रुपताम् ॥ २२ ॥

हे अग्ने हे ज्ञातत्रेद् ज्ञातप्रज्ञान सृच्यमिन्द्राय स्वादा वृणुहि स्वादाकारेण
 प्रपह । त्रि च त्रिष्ये देवा इदं र्प्रिर्नुपता सप्तताम् ॥ २२ ॥

III पीयाऽग्रजा र्शीर्मुषं सुमेधां चेत त्रियत्कि निमुतामभिञ्ची ।

ते वापये समनमो त्रितस्युर्त्रिचनरं स्वयत्यानि चतुः ॥ २३ ॥

अयेत वापये निमुयते शुक्ल नृपरमान्भते इति इतस्य (७) पशो पीयो

अथवा रयिवृष रत्याग्या पट् पाञ्जानुवाय्या । द्वे वायुदेवत्वे त्रिष्टुभौ वसिष्ठ
दृष्टे । शुक्रो हि वायुरिति श्रुतिं चेत्येता वायुं पान्निमुतोऽथान् सियत्किं सेवते ते
नियुत समनस सममनस्का सता वायवेऽर्घ्याय वितस्युर्त्रिंशोपेण तिष्ठन्ति । की
दृशाप्रियुत पीत्रोऽथना पीत्र' पुष्टमन्न वेपा तान् नरारत्नाप प्ररृत्यात्त पाद्
मिति [पा० ६ १ ११५] पीत्राऽथन्नानित्यत्र सग्नभाव । तथा रयिवृष रयिं धन
वर्षयन्ति तान् । कीदृशं श्वेतं सुमेधा शोभना मेधा बुद्धिर्गस्य । निरतामभिश्च
अद्यानामाधरणाय । एवमद्यगोत्रे वायुना कृते नरा मनुष्या अचिन्न पिश्वा इत्
विद्यानि सर्वाण्येव स्वपत्यानि शाभनापत्यप्रायकानि चक्रु कर्माणाति शेप ॥५३॥

रुपे नु य नञ्जत् रोदसीमे रुपे देवी धियणा धाति देवम् ।

अयं वायु नियुत सञ्चत स्वा उत श्वेत वसुधिति निरेके ॥५४॥

इमे रोदसीं यावापृथिव्यौ य वायु जज्ञतु उत्पादयामासतु नु ज्ञिप्रम् किम
धम् रुपे धनापोदरुद्रपाय । पिय सनाति ददाति धियणा वाक देवी देव वायु
धाति धारयति शपो लुक् रुपे धनाय । रोदस्यो सद्वात्रेऽपि वायु विना जगद्वा
रणाशक्तेर्वायुरुत्पादित । पियणेति इस्वभार्यम् । अयं अय उत्पत्त्यनन्तरमेव उ
त निश्चित स्वा नियुतो निज्ञाश्वा वायु सञ्चत सञ्चते सेवते पच् सेवने पुरुष
व्यत्यय । घ निरेके निर्गत रेक रेचन रेक शून्यता यस्मात् तादृशे वहुज
नाकीर्णे स्याने । कीदृश वायु श्वेत श्वेतवर्णम् । तथा वसुधिति वसुधो धनस्य
धितिर्गणा यत्र तम् धनस्य धारयितारम् ॥५४॥

आपो हृ षट्पृतीर्विद्यमायन्गर्भं दधाना जनयतीरुग्निम् ।

ततो देवानां समवर्ततासुरेक कस्मै देवाय हृविषा विधेम ॥५५॥

द्वे प्रजापतिदेवत्ये त्रिष्टुभौ द्विरणदृष्टे प्रवमा अघिका । आपो हृ वाग्द
मये सलिलमेवासेति [११ १ ६ १] द्राक्ष्यणमितयो कण्डिकयानिदानभूत वा
धम् । हृ प्रसिद्धौ धत् यदा पुरा आपो नस्तानि विश्वमायन् प्रापु । कीदृश्य
आप वृद्धती वृहन्वो मरुत्य वडला । तथा गर्भं द्विरणगर्भलक्षणा दधाना

धातयत्य अन्न दृषाणि जनयती अन्नितृष हिरण्यगर्भ जनयत्य उन्पादयिष्यत्य ।
तना गर्भात् मन्मन्रापितान् देवानाममु प्राणतृष घाल्ना निदजरीरुषो हि
रण्यगर्भ समवर्तन उदयन्त । मन्मै प्रनायतिरृषा देवाय हिरण्यगर्भाय रुवि
या विंम रुविर्दन्न विभक्तिव्यत्यर विपतिर्दानाय ॥०५॥

यन्निदृषो मरिणा पर्यय्यदन्न दाना जनयन्तीर्यम् ।

या देवेषु देव ह्यु आसीत्तस्मै देवाय रुविषो विम ॥२६॥

विद्व्ययं या देवोऽर्तमानो मरिष्ठा (6) आय विभक्तिव्यत्यर अय पूर्यो
ना पर्यय्यन सर्पतो दर्श । कीदृशी दन् रुशन् प्रनायति दाना । या ज
नयती यज्ञध्नेन यज्ञकर्त्री प्रज्ञा उच्यते सृष्टिकर्त्रीरित्यर्थ । यच्च देवेषु अयि
रु ह्यु मुन्या देव आसीत् । तस्मै देवाय रुविर्दन्न ॥२६॥

प्र याभिर्नामि दाद्यान्महा निगुद्विर्वाग्विद्विर् उरोषे ।

नि ना रयि० नृमानम पुत्रस्य नि वीर गव्यमर्क्यं च राय ॥०७॥

हे वायुदत्तय त्रिदुर्भो वसिष्ठदृष्टे । हे वायो त्व याभिर्निगुद्विर्वाभि कृवा
उष्टरे यानां उरोषे यमगृहे वर्तमान दाद्यास रुविर्दत्तयत वनानामह अग्नि
पुत्र प्रसामि महसि निपातय्य वेति [पा० ६३ १३६] सत्तितायामहा उति दीर्घ
जत्रदिनाद्येति [पा० १ ४ ००] प्रेण यामोन्वस्य व्यप्रान ताभिर्निगुद्विर्वागत्य नो
ऽम्मन्व रीर धन निगुत्रस्य देदि निपौतिर्दानाय व्यत्ययेन जयत्यय । कीदृश
रयि मुनाज्जम मुद्दु नुदगतं इति मुनाज्ञाप्तम् भुविरेमुन्वत्यय । रि च वीर पुत्रं
गज्य गामन्वन्धि अद्यामद्यमन्वन्धि गाऽश्चद्वय राय धन च निगुत्रस्य ॥०७॥

आ ना निगुद्विं शानि तोभिरुधरु सत्त्विर्वाभिर्ह्ययादि याम् ।

यायाः अम्मिस्तत्रने मादयस्य यय पीत स्यस्तिभि सदा न ॥०८॥

हे वायो निगुद्विर्वाभि नाऽस्माकनधर ययमुपयादि । कीदृशीभि शानिनी-
भि मरयिणाभि शन मरुच च सत्या यामां ताभि यय उद्व्यादनतर्पणे ज
ना इति नात्र । ह्यय चाम्मिन् सत्रने नृनीयि मादयस्य नृयस्य । अय पदिन

श्वित्र आह हे श्वित्र स्वस्तिभिः कल्याणैर्युय नोऽस्मान्यात रक्षत ॥ २८ ॥

नियुत्वांन्वायवागंक्षयत् शुक्रोऽग्रयामि ते । मर्तांसि सुन्वतो गृह्णम् ॥ २९ ॥

पठ्यो वायुदेव्या वायुश्चेष्टकाप्रशुपक्षे वपादीनां धाड्यानुवाक्यातिन नियु-
क्ता आद्या गापत्रो गृन्तमददृष्टा । हे वायो यत सुन्वतो यत्नमानस्य गृह्ण प्रति
व गता गमनगोन्तोऽसि तृन्नत आद्युदात्तत्वात् अतो नियुवानद्यावान सन् आ-
गाहि आगह शपो न्युक्त । अथ शुक्रो ग्रह्ण ते वां प्रति अयामि अयतु प्राप्नोतु
नसास्पुरूप्यत्त्यय (१) । शुक्रादिप्रक्षणा पात्र तमेवेति भावः ॥ २९ ॥

वायो शुक्रोऽग्रयामि ते मधोऽग्र दिविष्टिषु ।

आयाहि सोमपीतये स्याही देव नियुत्वाता ॥ ३० ॥

अनुदुप् पुरुमीजाजनीऽदृष्टा हे वायो शुक्रो ग्रह्णः त्वामयामि आगह्णतु । की-
दृश शुक्र दिविष्टिषु मधः अथ योरिष्यते प्रार्थ्यते यामिस्ता दिविष्टयो यज्ञाः
त्योतिटामेन स्वर्गकामो यजेतेत्युक्ते मधः मयुनो रसस्याय सारभूतः यज्ञरसेषु
शुक्रो ग्रह्णः सारभूत इत्यर्थः । किं च हे देव वायो नियुक्ता अद्यावता रयेन
आगाहि आगह किमर्थं सोमपीतये सोमपानाय कीदृशस्व स्याहः स्पृक्ष्योऽग्र
यज्ञमानादिभिः स्पृक्षणीय ॥ ३० ॥

वायुरंग्रेगा यज्ञप्रो साक गन्मनमा यज्ञम् । शिजो नियुद्धिः शिवामि ॥ ३१ ॥

हे गात्रयो । वायुः शिवामि कल्याणत्रयामि नियुद्धिरश्वामि कृत्वा मनसा
साक चित्तेन सद् सत्त्वं यज्ञं गन् गह्णतु । कीदृशः अंग्रेगा अग्रे गह्ण्यंग्रेगा
विद्वानरनुनासिक्तस्यादिति [पा० ६ ४ ४१] आकारः । यज्ञप्रो यज्ञेन प्रीयते तुष्य
ति यज्ञप्रो । शिवः कल्याणकरः ॥ ३१ ॥

वायो ये ते सद्स्त्रिणो र्यासस्तेभिरागहि । नियुत्वात्सोमपीतये ॥ ३२ ॥

हे वायो ये ते तव सद्स्त्रिणो सद्स्वसंख्यात्वात् र्यास र्या तेभिस्ते र्वै-
आगाहि आगह किमर्थं सोमपानाय । कीदृशस्व नियुवान् अद्यावताः नियतो
वायोऽस्त्युक्ते [निघ० १ १५] ॥ ३२ ॥

एकेना च दशभिश्च स्वभूते दाम्भ्यामिष्ट्ये विष्णतो च ।

तिसृभिश्च वदते त्रिष्णतो च निगुर्दिवाषविरु ता विमुञ्च ॥३३॥

विद्रुप अनयः र्था पात्राणि मुच्यते । स्वा निज्ञा भूति समृद्धिर्नगद्रूपा यस्य स स्वभूति हे स्वभूते हे वायो एकया दशभि दाम्भ्यां त्रिंशती त्रिंशत्या पूर्वसवर्णा तिसृभि त्रिंशता च निगुर्दि अद्याभि कृत्वा इष्टे यज्ञाय त्र पाणि पात्राणि व-
दते ता तानि पात्राणि इह यज्ञे विमुञ्च । पञ्च चकारा समुच्चर्या ॥३३॥

तत्र वायवृतस्यते तर्दुर्नामातरुदुत । अत्राभ्यावृणीमहे ॥३४॥

गायत्री व्यद्यदृष्टा । हे वायो हे ऋतस्यते सत्यस्य पालक ऋतस्य पतिपरे मुदागम । हे तर्दुर्नामात आदित्यादय आदाय वायुर्गर्भयति ततो वृष्टिर्भवती-
ति वायुर्नादित्यस्य ज्ञाताता । हे अदुत आर्द्यर्भय तवायाति अत्रानि वपनावृ-
णीमहे प्रार्थयाम ॥३४॥

IV अग्नि त्वा शू नोनुमीऽङ्ग्या इव धेनवं ।

ईशानस्य ज्ञाते स्वर्दृशमीशानामिन्द्र तस्युष ॥३५॥

वृत्तोसतोवृत्तोदय प्रगाय वसिष्ठदृष्टामिन्द्रदेवत्वम् । स्यत्तर दक्षिणे पत्ने इति श्रुते । नान्योऽधरोर्गापेक्षित्यधरोर्गीन विहितम् । अत साम्नां धोनय ऋच-
पद्यते तत्रेन्द्र प्रगायो स्यत्तरस्य पाणि । हे शू हे इन्द्र वय त्वा त्वामभिन्नोनुम-
आभिनुयेनात्तत्त स्तुम नु स्तुतो पङ्गुगतम् । तत्र दृष्टाल अङ्ग्याः धेनवः इव यया अङ्ग्या गात्रा वत्सान्स्तुजति । कौदृश त्वाम् ज्ञातो जङ्गमस्येजान प्र-
भुम् स्वर्दृश स्व पश्यतीति स्वर्दृक् तम पदा स्व आदित्य इव दश्यते स्वर्दृक्-
तस्युष स्वात्तरस्य ईशानम् विश्वनिवस्तार्मित्यर्थ ॥३५॥

न त्वात्रोऽङ्ग्यो दिव्यो न पार्थिवो न ज्ञातो न ज्ञानियते ।

अद्यायत्तां मघत्रिन्द्र वाङ्मिनां गज्जलेभ्या रुवामहे ॥३६॥

हे मघत्रन् धनत्रन् हे इन्द्र द्वित्रि भत्रो दिव्य पार्थिव पृथिवीभवद्य त्वावान्-
वत्सदृशोऽन्या नात्तपति श्रेय न च ज्ञात न ज्ञानियते उत्पत्स्यते । तत्सदृशो

ऽस्तीति वावान् सादृश्याय वतुप्रत्ययः । अतो वयं वा त्वां वृत्रामहे । कीदृशा
वयम् अश्वायत्तः अश्वान्क्रामयमानाः अश्वाघस्यादिति [पा० ७ ४.३७] वयचि आ-
त्वम् ततः शतृप्रत्ययः । वाजिनोऽन्नवत्तः रुर्विर्गुताः । गव्यत्तः गा इहति गव्यत्तः
गोक्रामाः । गवाश्चान्देहीत्यर्थः ॥३६॥

वामिद्धि वृत्रामहे सातो वाजस्य कार्वः ।

त्वां वृत्रेधिन्द्र सत्पतिं नरत्वां काष्ठास्वर्वतः ॥३७॥

ऋद्धयमैन्द्रः प्रगावः शम्बुदृष्टं वृक्षस्ताम्रो योनिं अर्धर्योगीनस्योक्तेः आद्या वृ-
रुती द्वितीया सतोवृरुती वृरुदृत्तरे पत्ने इति श्रुतेः । हे इन्द्र कार्वः कर्तारः
यशानाम् नरः ऋविज्ञो वयं तमिव वृत्रामहे आह्वयामः इत् एवार्थे हि निश्चये ।
किंनिमित्तम् वाजस्यान्नस्य सातो लाभनिमित्तम् वृत्रेषु शत्रुषु शत्रुघातनिमित्तम्
काष्ठासु दिक्षु दिग्बिजयनिमित्तम् । कीदृशं त्वां सत्पतिं सतां पालयितारम् श्रुति-
स्मृत्युक्ताचाररता निषिद्धत्यागिनः सत्तः कथ्यन्ते । तथा अर्वतः अश्वप्राप्तिनिमित्तं
च विभक्तिव्यत्ययः । वांशब्दावृत्तिरादरार्था ॥३७॥

स त्वं नश्चित्र वधरुस्त धृषुया मरु स्तवानोऽश्रद्धिवः ।

गामश्च७ र्व्यमिन्द्र संकिर सत्रा वाजं न जिग्युषे ॥३८॥

हे चित्र आश्चर्यकारिन् हे वधरुस्त वधं रुस्ते यत्र हे अदिवः अर्धयोऽन्वेष-
त्वेन सत्तोत्यदिवान् तत्सम्बुद्धिः मतुवसोरिति [पा० ८ ३.१.] ह्वम् हे इन्द्र स
त्वं नोऽस्मभ्यं गामश्च च संकिर देहि सम्पूर्वः किरतिर्दानार्थः । कीदृशमश्चम् र्व्यं
र्ये साधुं र्वयवृत्नसमर्वम् । कीदृशस्त्वम् धृषुया प्रागल्भ्येन मरुः मरुसा तेजसा
च स्तवानः स्तूयमानाः । धृषेः शु ततो विभक्त्यर्थेदेशः धृषुना धृषुवेन भावप्रधा-
नो निर्देशः । मरुः विभक्तिलोपः । स्तवान इत्यत्र विकरणाव्यत्ययः । कथमिव
वाजं न वाजमिव न स्वर्गं यथा जिग्युषे जितवतेऽश्वाय रुत्तिने वा यथा सत्रा
प्राणं त्रा रक्षणम् तत्सहितं वाजमन्नं यवं यथा ददति तथास्मभ्यं देहि ॥३८॥

कया नश्चित्र आनुवहती सदावृधः सखा । कया शचिष्ठया वृता ॥३९॥

तिवो गायत्र्य र्न्द्रेवत्या वामदेवदृष्टा वामदेव्यसाम्नो योनि वामदेव्यमा
 त्मन्निति श्रुते अत्या पादनिघ्नम् (8) सताक्षरत्रिपादा । पूर्वर्च (9) र्न्द्रपद्म
 नुप्रननीयम् । उन्द्र रुपा उतो उत्या अवनेन तर्पणेन प्रीणनेन वा नोऽस्मा
 क सत्या सदाय आभुवन् आभिमुच्येन भवति । तथा वृता वर्ततऽइति वृत्
 तथा वृता वर्तमानरा शचिद्व्या अतिशयेन शची शचिदा तथा अतिशयवत्या
 पागक्रियाम्नाक सत्या भवति । शचीति कर्मनाम तत इन्द्रप्रत्यय । कीदृश
 इन्द्र चित्र त्रिचित्र पृथ्वी वा । सदावृष सदा वर्ततऽइति सदावृष इगुपधेति
 [पा० ३ १ १३५] कप्रत्यय सदा वर्तमान । उतो तृतीयैकवचनस्य सुपा सुल्-
 गिति [पा० ० १ ३१] पूर्वसवर्णा । आभुवन् इतच्च लाप परस्मिपदधिति [पा० ३
 ४ १०] तिप्र इलोप शपञ्चान्दसे डिधे धातोर्ह्वङ्गदेशे [पा० ६ ४ ००] ॥ ३१ ॥

रुत्या सत्यो मदाना मरिष्टो मत्सदन्स । दृडा चिद्रुहो वसु ॥ ४० ॥

रे इन्द्र अन्वसोऽस्य सोमवृषस्य रु अण या वा मत्सत् मागति मत्त
 करोति मदी र्पे ल्नेटाऽटादाविति [पा० ३ ४ १४] अडागम सिञ्चदुल ल्नेटी
 ति [पा० ३ १ ३४] सिञ्चप्रत्यय तिप्र इलाप । कीदृश मदाना मरिष्ट (10) म
 द्यसि तानि मदानि पचाद्यच्च मद्दानशानि र्व्योपि तेषा मध्ये मरिष्ट श्रेष्ठ
 अत्यन्तमदानक मरिष्ट शतो चुरादि मद्यनि चोत्तते मदी अत्यत मदी मरिष्ट
 ष्ट षटा मरिष्ट अन्नादि मरुते वर्तते मदी अत्यत मदी मरिष्ट । पेनाशेन
 मत्त सनु दृडा चित् दृडान्यपि वसु वसुनि धनानि रनरादीनि त्रमाहने ह्यो
 भङ्गे पुरापपद्व्यत्यय आह्वसि चूर्णीसि दानु ननक्ति भङ्का भङ्का द्दान्तीत्य
 य ॥ ४० ॥

अभी पु ण सत्पीनामत्रिता शरितृणाम् । शत न्वाम्पृते ॥ ४१ ॥

रे इन्द्र वनृतेऽथनाय पालनाय सु सुदु सम्यग् अभि आभिमुच्येन शत
 भयासि भवसि आडागम शतशब्दो वड्प्रथो वडुवृष भवसि पालनाय ना-
 नावृषाणि दक्षसमित्यय । कीदृशस्यम् सत्पीना मित्राणा शरितृणा स्तोतृणां नो
 ऽस्माकगृन्वित्रामत्रिता पालपिता । सदितायागर्भात्यस्य दीर्घ । सुज इति [पा०

८३ १०७] मुण्डस्य पत्रम् । नञ् धातुस्योरुपुभ्य इति [पा० ८ ४ २७] पुणञ्चा
त्यस्य न इत्यस्य ण्यम् ॥४१॥

यज्ञा यज्ञा वाञ्छगरे गिरा गिरा च दक्षते ।

प्र प्र वयममृत ज्ञातवेदस प्रिय मित्र न शंसिपम् ॥४२॥

तत्र प्रगाथ अग्रिय शम्भुदृष्ट यज्ञायज्ञिस्य साम्नी योनि । यज्ञायज्ञिय गृह
मिति श्रुते । द्वे वृक्षयो तृतीया सतोवदन्ती । यज्ञा यज्ञा वीप्साया द्विवम् सप्त
न्यत्रचनस्यास्यार । व इति द्वितीयावद्वचनमेकवचनार्थे यज्ञमानविषय वा ।
अग्रे चतुर्थेकवचन द्वितीयेकवचनार्थे । गिरा गिरा वीप्साया द्विवम् । च पा
दपूरण । दक्षते चतुर्थी द्वितीयायि । प्र प्र सनुषोद् पादपूरणइति [पा० ८ १ ६]
द्विर् तास्य च शंसिपमिति त्रियया सम्बन्ध । वयमिति प्रथमावद्वचनमेकव
चनार्थे । तथा चैत्र घोत्रना । यज्ञे यज्ञेऽनेकयज्ञेषु गिरा गिरान्यथान्यथा मृत्या
व द्याम् यद्वा वो युष्माकमर्थे अगि प्रशंसिप स्तोमि शस स्तुतो लुड अटभाव
आर्ष । ऋदृशमग्नि दक्षसम् दक्षतेरुत्साकार्यस्य धातोरसुन्प्रत्यय दक्षते उत्सकृते
दक्षा तम् उत्साहिनम् यद्वा दक्ष इति बलनाम अन्तर्नतिमवर्ष द्रष्टव्यम् दक्षस
बलवत्तम । अमतममरणार्थाणाम् । ज्ञातवेदसम् ज्ञात वेदो ज्ञान धन वा यस्मा
त्तम् । प्रिय प्रीतिजननम् । नञ् उपरिष्टादुपचारादुपमायैयि मित्र न मित्रमिव
यथा कश्चित्प्रिय मित्र स्तोति तद्वदग्नि स्तुमद्इत्याशास्महे ॥४२॥

पाहि नोऽग्रमृऽरुण्या पास्युत द्वितीया ।

पाहि गीर्भिस्त्रिसृभिर्वृजा पति पाहि चतसृभिर्वसो ॥४३॥

भर्गदृष्टा । हे अग्ने हे ऊर्जा पते अज्ञाना पालक हे वसो वासयित यद्वा
नुत्तमवर्ष द्रष्टव्यम् हे वसो वसुमन् धनवन् रुक्या गिरा इति पदस्यानुपङ्ग ए
क्या गिरा ऋत्नक्षणाया तृतीयानिर्दिशात्स्तुत. सन्निति वाञ्छशेष नोऽस्मान्याहि
रक्ष । उत अपि च द्वितीया यनुर्लक्षणाया स्तुत सन् पाहि । तिसृभिर्गीर्भि
ऋष्यु सामलक्षणाभि स्तुतो न पाहि । चतसृभि ऋष्यनु सामनिगदन्लक्षणाभि
स्तुतो न पाहि गजपद्यकाद्यादिव्या चतुर्थी गी ॥४३॥

ऊनी नयांत७ स द्विनायमेस्सुर्दाशैम दृव्यदातये ।

भुवद्विर्विचिता भुवद्विधुः इत त्रिता तनूनाम् ॥४४॥

यत्नानां धर्तुं प्रार्थयते । हे अर्धर्गे ऊनी नयातमया पीत्रनधिं स त्व द्वि
द्विनु तर्पय (11) द्वि गती वृद्धौ स्वादिः लोह उलापण्डसः उर्कशब्देनाप
उच्यते यद्यो वृक्षा त्रायते तेभ्योऽग्निरित्यया पीत्रोऽग्निः । यतोऽपमघिरस्मयु
अस्मानिहति अस्मगुः क्वाब्दस्तीति [पा० ३ २ १००] उपत्यय अतो दृव्यदातये
द्विपी दानाय दणेन सवल्पयाम दाम् दानि अत्र सक्न्पार्थः । यतोऽथ वाते
घनेषु अविता रजिता भुवत् भवति वृये वृद्धौ च भुवत् भवति उतापि च त-
नूना शरीराणां त्रिता रजिता भवति चङ्गचन भार्यादिशरीररक्षार्थमुपात्तम् ।
अग्निर्व्रतनुरजिता वर्धयितास्मान्कामयतेऽतो द्विर्दानाय त सक्न्पयाम ॥४४॥

सप्तत्सरोऽसि पतिवत्सरोऽसि दिवत्सरोऽसि दत्सरोऽसि वत्सरोऽसि ।

उपसंस्ते कल्पत्तामदोरात्रास्ते कल्पत्ताममासास्ते धल्पत्तां मासास्ते क-
ल्पत्तामृतजस्ते कल्पत्ताः सवत्सर्हस्ते कल्पताम् ।

प्रेत्याऽद्वै स चाक्ष प्र च सारय ।

सुपर्णाचिदसि तया देवतयाद्गिरस्वद्विधुः सोद् ॥४५॥

इति मायन्दिनीवायां वातसन्नेयसद्विताया सप्तविंशोऽध्यायः ॥२७॥ ॥

आग्निदेवत्य पनु अत्र षणुपि नम्रमपत्यनराणि एको व्यूरु ततः शताक्षरा
निकृतिगृह्णन् । चित्यग्रेरभिर्गर्भनि विनियोगः । पञ्चसप्तसर्त्मय भुगाध्यक्ष प्रजा-
पतिमिति [ज्यो० १ १] इयाति शास्त्रात्तामिकाच्यति । हे अग्ने त्व सवत्सरोऽसि
पतिवत्सरोऽसि इदोपत्सरोऽसि इदत्सरोऽसि वत्सरोऽसि निर्विशेषणः पञ्चस
वत्सरात्मरुमुगद्वयाः सौत्यर्थः पुग नदिदत्सर्पचरनति (12) इयोतिः शास्त्रोक्तेः ।
तस्य ते तत्र उपसः प्रातः कालादयः कालप्रियया सगमनयाः षडयः अदोरात्रा
द्विसन्निगाः अर्धमासा पक्षा मासाश्चैत्रादयः अग्नयो वसत्तादयः कल्पत्तामध्य-
यचन वृत्ता भवन्तु । सप्तसर्ह उच्यन्तेषां सप्तसर्हदयः पञ्चापि कल्पत्ताम् ।

क्रियावृत्तिरादर्या । किं च प्रेत्यै प्रगमनाय एत्ये आगमनाय च समञ्च सकुच
प्रसारय च स्वह्या संकोचविकासी कुर्विति भावः । किं च सुपर्णाकारेण चित-
त्वात्सुपर्णाचिदसि । तथा देवतया वाचा सद्धितः सन् अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस-श्च
प्राणा-श्च ध्रुवः स्विः सौद तिष्ठ ॥ ४५ ॥

श्रीमन्महोदरकृते वेददीपे मनोदरे । सप्तविंशोऽध्याय आग्निः को विरतो
ऽधुना ॥ २७ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I ॥ १-६ [महोदर १] ॥ १-६ ॥ ७ [विरालंघे - शिवाभिरुच -] - १०
॥ ७-१० ॥ ॥

II ॥ ११-१४ [धृतेनं । इल्लानो] - ११ [इला] - २० [सुवीरम् ।] - २२ ॥ ११-२२ ॥ ॥

III ॥ २३. २४ ॥ २३. २४ ॥ २१ ॥ २५ ॥ २७ [वायुऽङ्गुष्ठे] ॥ २६ ॥ ३२
॥ २७ ॥ ३३ [वायुऽङ्गुष्ठे] ॥ २८ ॥ २१ [वायुऽङ्गुष्ठे] ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३० ॥
२८ ॥ ३१ ॥ ३४ [वायुऽङ्गुष्ठे] ॥ ३२ ॥ ॥

IV ॥ क्लृपुगर्भः [१३-४] । येन चौरुया [३२ ६] ॥ ३३ ॥ यं क्रन्दसी [३२
७] ॥ ३४ ॥ २५ ॥ ३५ ॥ २६ । मा मां क्लृसी* [२७. १०२.] । प्रजापति
न [२३. ६५. - विद्यां ज्ञानानि -] ॥ ३६ ॥ ॥

V ॥ अग्नेऽग्नेऽग्नि [११ ३८] ॥ ३७ ॥ अग्ने पवस्व [८. ३८ a] ॥ ३८ ॥ अ-
ग्निः [२६. १ a] ॥ ३९ ॥ ३५-४२ ॥ ४०-४७ ॥ ४४ ॥ ४८ ॥ ॥

VI ॥ ४५ - *रस्ते कल्पताम् ॥ ४१ ॥ ४५ प्रेत्याऽएत्ये - सौद तिष्ठ ॥ ५० ॥ ॥
पलनुवासेषु पञ्चाशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां वाजसनेयसंहितायामिकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥

I. ह्योता यत्सन्निधिन्द्रमिडस्पदे नामा पृथिव्या अग्निं ।

दिवो वर्धन्समिधत्तुः श्रोत्रिष्ठर्षणीसक्तुं वेद्याइयसु स्रोतयज्ञे ॥१॥

श्रीगणेशाय नम । इन्द्रमिडः सौत्रामणिकतेऽध्याय इति कात्यायनोक्ते [अ-
नुक्रमण्याम्] अथमध्याय सौत्रामणिसम्बन्धी सौत्रामण्यङ्गभूतयोरेन्द्रवायोधसयो
राग्वन्तपशो प्रयाजानुयाज्ञप्रियश्च ततश्च प्रज्ञापत्यश्चिसस्वत्योऽध्यायस्य ऋषय ।
आग्निऽनुवाके इन्द्रादेशेन्द्रपशो सम्बन्धिन आर्षादेवता समित्तनूनपादित्यादिदे-
वनाका प्रयाजाना प्रिया स्रोता यज्ञसमिधेन्द्रमित्यादयो स्रोता यज्ञादिन्द्रमित्य-
न्ता [ऋ ११] । अथ मन्त्राय आर्षो त्रिद्रुप् । देव्यो स्रोता समिधा समिन्काठिन
इत्रिभूतेन समिधार्षादेवतया सहित वा इन्द्र यज्ञत् यज्ञतु । य इन्द्र त्रिषु स्वा-
नेषु समिधते दीयते प्रथमम् इडः पृथिव्या पदे पन्नर्षि प्रदेशे अग्न्यात्मना
समिधते । द्वितीयम् पृथिव्या नाभौ पृथिवीशब्देनगतरिक्तम् अत्तरिक्तस्य मध्ये
विष्णुदान्मना समिधते अथि उपरि । तृतीयम् दिवो वर्धन् स्वर्गस्य वर्ध्निणि
वर्षिष्ठे प्रदेशे आदित्यात्मना समिधते । कौटुष चर्षणिसक्तुमोञ्जिष्ठ चर्षणायो
मनुष्यास्तान्सक्तुऽभिभवति चर्षणिसक्तो मनुष्याभिभावुजास्तिषां मध्ये आज्ञस्वि-
तम अत्यन्तमोञ्जस्यो श्रोत्रिष्ठ इष्टनि परे विन्मतीर्नुगिति [पा ५ ३ ६५] विन्तो
नुकि दिन्तोपे श्रोत्रिष्ठ इति ऋषम् । सहितायां चर्षणिशब्दस्य दीर्घ । एवविध
इन्द्र आज्ञस्य धेतु षुत पित्रतु । हे मनुष्यस्रोत वमपि यज्ञ ॥१॥

स्रोता यज्ञत्तनूनयत्तपूतिभिर्जितानुमपरान्ततम् ।

इन्द्रं देवोऽस्यर्षिर्दे पृथिवीर्मधुमत्तमेनराशमेन तेजसा वेद्याइय ॥२॥

अतिज्ञगती । नराशमेन देवेन पुत्र तनूनपातमिन्द्र च देव स्रोता यज्ञतु के
पृथिवि पतन्ति गहसि स्वर्ग यज्ञमाना पेस्ति पन्थानो स्वोपि ते । कौटुषे ऊ-
निभि अत्रन्ति तर्षयन्ति ते ऊनयस्ते अतिपूतीत्यादिना [पा ३ ३ १०] कर्तारि
निपात तथा मधुमत्तमे मधुर्मुपुस्त्रादीऽस्ति येषु ते मधुमत्त अन्त्यत्त मधुमत्तो
मधुमत्तमा ते । कौटुषमिन्द्रं जेतार शत्रुषाम् अयराज्ञित केनापि न पराभूतम्
स्यर्षिर्दे स्व स्वर्ग वेति स्योर ज्ञानानि स्यर्षितु यदा स्व स्वर्गे त्रिचते स्यर्षि-
त्तम् त्रिर् सत्तणाम् । कौटुषेन नराशमेन तेजसा तेजस्विना । एव देवद्वयपुत्र

इन्द्रः आङ्गस्य वेतु । शेषं पूर्ववत् । अत्र तनूनपात्रराशंसविकत्र प्रयति पठिता-
वित्युभयवानयं प्रयाजः ॥२॥

होता यज्ञदिंडाभिरिन्द्रमीडितमात्रुहानममर्त्यम् ।

देवो देवैः सर्वोर्षो वषट्कस्तः पुरंदरो वेवाङ्ग्यं ॥३॥

ब्राह्मी उल्लिख । होता इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सह इन्द्रं यजतु । कीदृश-
मिन्द्रम् ईडितम् शिविभिः स्तुतम् आनुहानमाह्वयमानम् यजमानैः देवानाह्वयत्तं
वा । अमर्त्यममरणार्थमाणम् । ईदृशो देव इन्द्रः आङ्गस्य वेतु कीदृशो देवः स-
र्वोर्षः समानं वीर्यं यस्य सः सर्वदेवेषु षाट्शं वीर्यं तदेकस्मिन्निन्द्रे इत्यर्थः । व-
षट्कस्तः वज्रं हस्ते यस्य । पुरंदरः पुरं शत्रूणां नगरं दारपति पुरंदरः । उक्तम-
न्यत् ॥३॥

होता यज्ञद्विर्हिपीन्द्रं निपद्वरं वृषभं नर्यापसम् ।

वसुभी रुद्रैरादित्यैः सयुग्भिर्विहिरासद्वेत्वाङ्ग्यं ॥४॥

आर्षो त्रिटुप् । वर्हिपि प्रयाजदेवतायां स्थितमिन्द्रं होता यजतु कीदृशमिन्द्रं
निपद्वरं नियोजति निपद्व उपवेष्टारः तेषां वरं श्रेष्ठम् वृषभं वर्पितारम् नर्यापसं
नरेभ्यो यजमानेभ्यो हितं नर्यमपः कर्म यस्य स नर्यापाः तम् नराणां हितकारि-
णम् । स इन्द्रो वसुभिः रुद्रैः आदित्यैः सवनत्रयदेवैः सहितः वर्हिरासदत् आ-
सीदत् आङ्गस्य वेतु च । कीदृशैर्वस्वादिभिः सयुग्भिः सह युञ्जति ते सयुजः तैः
समानयोगैः ॥४॥

होता यज्ञदोजो न वीर्यं सहो द्वार इन्द्रमवर्धयन् ।

सुप्रायणा अस्मिन्यज्ञे विभ्रयन्तामृतावृधो द्वार इन्द्राय मीहुषे व्यन्वाङ्ग्यं ॥५॥

अतिज्ञगती । नकारश्चार्थः । या द्वारः प्रयाजदेवा इन्द्रमिन्द्रे योजो वीर्यं सह-
श्चावर्धयन् योज इन्द्रियवत्तं वीर्यं शरीरं बलं सहो मनोबलम् ता द्वारो हो-
ता यजतु । ताश्च द्वारः इन्द्राय इन्द्राय विभ्रयन्तां विवृता भवन्तु अस्मिन्यज्ञे आ-
ङ्ग्यं व्यन्तु पिवन्तु च । कीदृशो द्वारः सुप्रायणाः सुखेन प्रकृष्टमपनं गमनं यासु

ता त्रिभुवनवादित्रयं । अत एव वर्धयति अतवृध मस्तितायामृतशब्दस्य दीर्घं ।
इन्द्राय कीदृशाय मीडुषे मेदति मीडुगान् तस्मै सक्ते घासतो निपात ॥५॥

स्रोता यत्तदुषेऽइन्द्रस्य धेनू सुडुषे मातरौ मरुती ।

सत्रातरौ न तेजसा वत्समिन्द्रमवर्धता वीतामान्यं ॥६॥

आर्या त्रिभुवू । उषे अत्र पूर्वपदलोप स्रोता उषे नक्तोषे पत्रतु ते च तेज-
सा इन्द्रमवर्धताम् आन्य वीता पियता च । तत्र दृष्टात सत्रातरौ न न इवार्ये
सनागौ वाता वत्सरो यपोस्ते सत्रत्सरो एकशिशुके गावौ वत्स यथा वर्धयेते
तथेन्द्र वर्धयताम् कीदृशौ उषे इन्द्रस्य धेनू धेनुतास्ते धेनू प्रीणाधिज्यौ । सुडुषे
सुडु डुग्यस्ते सुडुषे डुग्यं पूरयत्यौ । मातरौ मातरौ विभक्तोराकारं मातृवत्पा-
लिके । मरुती मरुती मरुत्यौ विभक्तिलोप ॥६॥

स्रोता यत्तद्विद्या स्रोतास्त भिपन्ना सप्राया इविपेन्द्रं भिपन्वत ।

वप्री देवौ प्रचेतमाविन्द्राय धत्त इन्द्रियं वीतामान्यं ॥७॥

अतिव्रगता । देव्यौ स्रोतारौ अत्र चाग्निरसौ च मध्यमस्तौ स्रोता पत्रतु यौ
च इविपा इन्द्र भिपन्वत चिकित्सत भिपन् रुग्णो कण्टादिभ्यो यक । इन्द्राय
इन्द्रिय वीर्यं धत्तं च तौ आन्य वीताम् । कीदृशौ भिपन्ना भिपन्नी चिकित्साकु-
शलो । सप्राया सप्रायो अन्योन्यं स्नेह्यस्तौ । कथौ क्रान्तदर्शनी देवौ दीप्यमा-
नौ । प्रचेतसौ प्रकृष्ट चेतो ज्ञान यपोस्तौ ॥७॥

स्रोता यत्तत्तित्तो देवार्नि भेषन्न त्रयन्त्रिपातयोऽपस इडा सरस्वती भार-
ती मरुती ।

इन्द्रपत्नीर्द्वित्रिभेनीर्विन्वाद्यं ॥८॥

व्राणा अनुदृष्टु भेषन भेषनत्रया ये त्रयो लोशास्तान् इडा सरस्वती भार-
तीति निया देवोत्र स्रोता पत्रतु ताव्राण्य व्यक्तु नकारवार्ये । कीदृशास्त्रय-
त्रिभानत्र त्रयोऽतिप्राभुर्ग्या धातयो धर्तारो येषां ते । अयस अयस्त्रिणं कर्म-
यत्त जीनोऽत्राण्यर्थादीनि लोशानां कर्माणि । कीदृश्यस्तिन्न मरुती मरुत्यः ।

इन्द्रपत्नी इन्द्रस्य पत्न्य पालप्रियञ्च । कृविष्मती कृविर्विष्यते यासा ता ॥८॥

होता यत्तवटारमिन्द्र देव भिपञ्ज सुयज्ञ घृतश्रियम् ।

पुरुद्वप ७ सुरेतस मघोनमिन्द्राय तटा दधदिन्द्रियाणि वेवाज्य ॥९॥

अतिजगती । होता तटार प्रयातदेवता यजतु । कीदृश तटारम् इन्द्रम् इ
दि परमैश्वर्ये ईश्वर प्रभुम् । देव दातारम् । भिपञ्ज रोगनिवर्तकम् । सुयज्ञ सुदु
र्यते स सुयज्ञस्तम् साधु यद्व्यम् । घृतश्रिय घृतेन श्री शोभा यस्य तम् आ
ज्यकृविष्का हि प्रयाजा । पुरुद्वप पुत्राणि वरूनि वृषाणि यस्य तम् । सुरेतस
शोभन रेतो वीर्य यस्य तम् । मघोन मघवत धनवत्तम् । स तटा इन्द्राय इ
न्द्रियाणि वीर्याणि दधत् सन् आज्य वेतु ॥९॥

होता यत्तद्वनस्पति ७ शमितार ७ शतक्रतु धियो जोटारमिन्द्रियम् ।

मघा समञ्जन्पयिभि सुगेभि स्वदाति यज्ञ मघुना घृतेन वेवाज्य ॥१०॥

शद्यरी । होता वनस्पति प्रयातदेवता यजतु । कीदृश वनस्पति शमितारम्
ज्जलप्लादिदृशेण कृविषा सत्कर्तारम् । शतक्रतु शत क्रतव कर्माणि यस्य त
वहुकर्माणम् । धियो जोटार बुद्धि सेवितारम् । इन्द्रमिन्द्रस्यात्मनो हित वी
र्यद्वप वा । स तटा (13) मघा मघुना स्वाहुना घृतेन समञ्जन् यज्ञ समन्वय
न्तन् सुगेभि सुगे सुगमने पयिभिर्नागे मघुना स्वाहुना घृतेन घृत यज्ञ स्वदा
ति देवान्प्रापयति स्वदाति (14) प्रापणार्थं स आज्य वेतु । सुजेन गन्धते षेपु
ते सुगा सुद्वारधिकरण इति [प्रा° ३ २ ४८ वा° ३] गमेडप्रत्यय ॥१०॥

होता यत्तदिन्द्र ७ स्वाहाज्यस्य स्वाहा मेदस स्वाहा स्तोत्राना ७ स्वाहा

स्वाहाकृतीना ७ स्वाहा दृच्यसूतृतीनाम् ।

स्वाहा देवा आज्यपा शुपाणा इन्द्र आज्यस्य व्यनु होतयज्ञ ॥११॥

शद्यरी । होता इन्द्र यजतु । स्वाहाकारिणाज्यस्य देवान्यजतु । स्वाहाकारि
ण मेदसो देवान्यजतु । स्वाहाकारिणा स्तोत्राना सोमविन्दूना देवान्यजतु । स्वा
हाकारिणा स्वाहाकृतीना देवाना स्वाहाकृती प्रयातदेवता यजतु । स्वाहाकारि

षा सृष्ट्यमूर्त्तानां सृष्ट्यसन्ध्यान्धिसुवचनानां देवान्यन्ननु । स्वादाकारिणाड्यया देवाः
प्रयाजा नृपाणाः प्रीयनाणा भवन् सत इन्द्रश्चाज्यं व्यतु पिवन्तु ॥ ११ ॥

II देव वरिर्हिन्द्रो सुदेव देवैर्वीरिवन्त्सोर्णा वेगांमवर्षयत् ।

वस्तोर्भूते प्रातोर्भूते रात्रौ वरिष्मतोऽन्तर्गाड्यमुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञे

॥ १० ॥

एकादश इन्द्रपशो सन्ध्यान्धिन एत्रानुयाजप्रेषा । देवता वरिर्दाद्य ॥ अति-
त्रगतो । मैत्रावरुणो वदति । वरिर् देव वरिर् मज्जानुयाजदेवता इन्द्रमवर्षयत्
पुषाति मिन्भूत वरिर् सुदेव गोभना देवा महदादयो यत्र तत् । तथा देवै दा-
तृभि ऋग्विग्भि धीर्यत् वीर्यतम् । वेगाः स्तोर्णमाहादितम् । वस्तोररुनि वृते
लूनम् धातृनामनेरार्यवात् अतो रात्रौ प्रभृत प्रकर्वेण धृतम् वस्तोररुत्तोरित्य-
व्यपद्य त्रमादरुर्निजायाचरुम् । यत् वरिर् राया रुग्निर्मक्षणेन धनेन वरिष्म-
त वरिष्म युगतानन्यान्यागानत्यगात् अतिक्रम्य गत सस्कारोत्कर्षात् तत् वरिः
वसुधेने वसुधेननाय धनदानाय वसुधेयस्य वसुधेयाय वसुधेना धानाय निशानाय
यज्ञमानगृहे निषननाय वेतु आड्य पिवन्तु । वसुधेने वसुधेयस्येति सप्तमीप्र-
थ्वी चतुर्व्ये । हे मनुष्यरोत्त त्वमपि यज्ञ । एवमग्निःपि कण्डिकाशेषो व्याख्ये-
य ॥ १२ ॥

द्वीर्जात् इन्द्रो सपति वीर्जागमंत्रवर्षयन् ।

आ यत्मेन तर्हणेन कुमरिणा च मीयतापार्वीणा रेणुककाठ नुदन्तां ध-
मुयने वसुधेयस्य व्यन्तु यज्ञे ॥ १३ ॥

एकादश पशवो । यज्ञगृहद्वारोऽत्र देवता । यदन्ति निपता भवन्ति ऋवि-
ज्ञो यत्रेति याम् कर्म यमेरनिषन्त्ययो वृद्धिश्च सप्तम्या लुक् यामानि कर्मणि या
द्वारो देव्य इन्द्रमवर्षयन् । कीदृशो द्वार सपति देस्तीरपाठद्वारशाखार्गला-
दिसमूहे सति धीर्जा वीर्ज्य दृढ सपतन् पिना न द्वारां दृष्ट्य स्यात् । ता
द्वारो रेणुरराटनयनुदत्तान् काठ कृय कुन्सित काठ ककाठः रेणुभि कृत्वा

ककाटो रणुककाट तम् अपनुदत्ता निवर्तयतु । किमित्यतो विशेषणे । कीदृश
 कूप वत्सेन गोपुत्रेण तरुणेन कुमारेण च आ अभिमुख्येन अर्वाणम् अर्थते ग
 म्यते पत्रेत्यर्वा तम् ३ गतावित्यतोऽन्येभ्योऽपि दृश्यन्तः इति [पा० ३ २ ७५] व-
 निप्रत्यय । कीदृशेन मीवता मीञ् हिसाया मयन मी छिप्य मीरस्यास्ति मी
 वान् तेन हिसाशीन्नेन । हिसाशीलाश्चलता उच्चलतो वत्सा कुमाराश्च पत्र
 पतन्ति त कूपमपनुदेत्यर्थ उपलक्षणेनेतत् यज्ञप्रज्ञाविभ्रकराणि कूपादीनि मार्गा
 दपनयत्स्वित्याशयः । ता व्यतु च ॥ १३ ॥

देवीऽउपासान्तोऽन्द्र पक्षे प्रयत्यक्षेताम् ।

देवीर्विश प्रायासिष्टाऽ सुप्रीते सुप्रीते वसुवने वसुधेयस्य वीता यज्ञ ॥ १४ ॥

ब्राह्मी उल्लिख् । उपाश्च नक्ता च उपासानक्ता समाप्ते उप शब्दस्य उपासादि
 श अहोरात्राधिष्ठात्र्यौ देवी देव्यौ पक्षे प्रयति प्रवर्तमाने सति इन्द्रमक्षेतामाह
 तवन्त्यौ । प्रिति प्रयन् प्रपूर्वादिणा शतृ । ये च देवी देवसन्धिनोर्विश प्रजा
 प्रायासिष्टा प्रगतवन्त्यौ घातेर्लुङ् वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इत्या
 दयो देवप्रजा । ते च वीता पिवताम् कीदृश्यौ सुप्रीते अतितुष्टे सुधिते सुतरा
 स्ति ॥ १४ ॥

देवी ज्ञोष्ट्री वसुधितौ देवमिन्द्रमवर्धताम् ।

अयाव्यन्याषा देवाऽस्थान्या वंक्षदसु वार्याणि यज्ञमानाय शिक्तिते वसु
 वने वसुधेयस्य वीता यज्ञ ॥ १५ ॥

एकाधिकान्तिजगती । ज्ञोष्ट्री इति ते ज्ञोष्ट्र्यौ प्रीतियुक्ते देवी देव्यौ वसुधि
 तौ वसुनो धनस्य धितिर्भारणा यथा ते ग्वावापृथिव्यौ अहोरात्रे वा सस्य च
 समा चेति कान्वव्य [निरु० १ ४१] । ते इन्द्र देवमवर्धतामवर्धयताम् तयोर्मध्ये
 अन्या एका अघा अघानि पापानि द्वेषासि दौर्भाग्यानि च अयावि यु पृथग्भावे
 दूरोकरोति यौतेश्चिष् लकारव्यत्यय । अन्या द्वितीया वार्याणि वर्णीयानि भो
 गयोग्यानि वसु वसूनि धनानि आवक्षत् आप्रकृति । कीदृश्यौ ते शिक्तिते वि-
 दितवेगे तद्यज्ञे । ते वीताम् ॥ १५ ॥

देवीऽर्द्धाङ्गती दुषे सुदुषे परमिन्द्रमर्षताम् ।

स्पृष्टमूर्धन्या वक्षत्सग्निः सपीतिमन्या नत्रेन पूर्वं द्रमने पुराणेन नव
मर्षतामूर्धन्याङ्गतीऽर्द्धमने वसु वार्षाणि यज्ञमानाय शिञ्जिते व* ॥१६॥

त्रिकृति । अस्तनमत्तोतो देवताविमल्य । देवी देव्यो पूर्वप्रैपात्ते परसा
दुग्नेन्द्रमर्षताम् अर्षयतान् हृन्दसुभययेति [पा* ३ ४ ११०] जप आर्षधातुरु
यागिचो लाय । ऋदृश्यौ ऊर्जाङ्गती ऊर्जा वन तन्वता आङ्गतिराह्वान ययो
स्ते । दुषे दुग््यस्ते दुषे दुरु कन्धश्चेति [पा* ३ ० ७०] कप् धादेशत्र दोग्ध्यौ अ
नयोस्तु सम्भागमिना सर्वा प्रजा अनुसम्भुज्जलऽस्ति श्रुति । सुदुषे सापुदोदने ।
तराम्य अन्या हृता स्पमनमूर्ध द्यादि च वक्षत् वदति यज्ञमानाय । अन्या
द्वितीया सग्नि सपीति च वक्षत् समाना ग्निर्भाजन सग्नि ताम् समाना पीति
सपीति पुरादिभि सद् पानभोजन उदति । ये देव्यो नत्रेनानेन पूर्व पुराणम
नमप्रातान् पुराणेनानेन नमनमप्रातान् पानानाय वार्षाणि वसु वसुनि चा
धाताम् अत्र धन चाक्षत्र वृत्तत्रात्रित्यर्ष । ऋदृश्यौ द्रमने उक्षत्यौ नृपय
त्यौ वा । ऊर्जाङ्गती ऊर्जा युता आङ्गतिरैनीनो ययोस्ते । ऊर्ज रसमूर्धमने वर्ष
यत्यौ । शिञ्जिते तद्वद्वे । ते वीता पित्रताम् ॥१६॥

देवा देव्या र्नातारा देवमिन्द्रमर्षताम् ।

रत्ताषशक्षाप्रभाटी वसु वार्षाणि यमानाय शिञ्जितो वसुज* ॥१७॥

अतिगतो । हरु पार्यजोऽग्नि अन्यो मयम । देवा देवो देव्या देव्यो
रनातारो इन्द्र देवमर्षताम् यमानाय वार्षाणि वसु वसुनि च आभाटीन् आ
रार्तागावत्तत्रतो आउप्रीनरतेर्नुदृ रस्य भ* । ऋदृश्यौ रनाषशतो अष पाप
शसतीहनि अषशस पापी रनाऽषशतो पाभ्यां तां पापिनिर्जतसौ । तो वी
ताम् ॥१७॥

देवीस्तियस्तियो देवी पतिमिन्द्रमर्षयन् ।

अस्पृक्षद्भारती दिवं७ रुद्रैर्यज्ञा७ सरस्वती३ वसुमती गृहान्वसुवने वसुधे-
यस्य व्यक्तु यज्ञं ॥ १८ ॥

अतिजगती । तिस्रो देवीः देव्यः पतिं पालकमिन्द्रमवर्धयन् आदारार्थं पुनरु-
क्तिः । ता एवाह भारती दिवं स्वर्गमस्पृक्षत् स्पृशति भरती रविस्तत्कात्तिर्भार-
ती । सरस्वती रुद्रैः युता यज्ञमस्पृक्षत् । वसुमती वसुयुता इडा गृहानस्पृक्षत्
गृहशब्देन भूलोकः । ता व्यक्तु ॥ १८ ॥

देव इन्द्रो नराशमस्त्रिवृष्यस्त्रिवन्धुरो देवमिन्द्रमवर्धयत् ।

शतेन शितिपृष्ठानामाहितः सृक्षेण प्रवर्तते मित्रावरुणोदेस्य ह्योत्रमर्हतो
वृक्ष्यति स्तोत्रमश्चिनाध्वयं वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञं ॥ १९ ॥

कृतिः । नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति नराशंसः यज्ञो देवः इन्द्रं देवमवर्धयत् ।
कीदृशो नराशंसः इन्दतीतीन्द्रः ऐश्वर्यवान् । त्रिवृष्यः वृष्यं गृहम् त्रीणि वृष-
यानि सदोरुर्विधानाम्नीघ्राणि यस्य सः । त्रिवन्धुरः त्रीणि बन्धुराणि ऋग्यजुःसा-
मलक्षणाणि बन्धनानि यस्य । स नराशंसः शितिपृष्ठानां शतेनाहितः सन् सृ-
क्षेण गोसृक्षेण प्रवर्तते । शिति श्यामं पृष्ठं यासां ताः शितिपृष्ठा गावः । मि-
त्रावरुणा इत् मित्रावरुणावेवास्य नराशंसस्य ह्योत्रमर्हतः ह्योत्रकर्मणि योग्यौ
भवतः वृक्ष्यतिः स्तोत्रमौदात्रमर्हति अश्चिना अश्चिनौ अस्याध्वयमर्हतः । स
वेतु ॥ १९ ॥

देवो देवैर्वनस्पतिर्द्विरण्वपणो मधुशाखः सुपिप्यत्तो देवमिन्द्रमवर्धयत् ।

द्विमघ्रेणास्पृक्षत्क्षरिं पृथिवीमदृक्षीद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञं ॥ २० ॥

अतिशयती । पूष उच्यते वनस्पतिर्देवो देवैः सृक्ष इन्द्रमवर्धयत् । कीदृशः द्वि-
रण्वपणः द्विरण्वमयानि पर्णानि यस्य । मधुशाखः मधुर्मधुरा रसवती शाखा यस्य ।
सुपिप्यत्तः शोभनानि पिप्यत्तानि फलानि यस्य । यो वनस्पतिरूपेण दिवं स्वर्ग-
मस्पृक्षत् स्पृशति स्पृशेर्लुङि शल इगुपधादनिठः कस इति [पा० ३. १. ४५.] कस-

प्रत्ययः । अतरिच मयेनेति शेष आ स्पृशति । पृथिवीनुपरेणेति शेष अदं-
सूत् दृढामरान् । स वेतु ॥ २० ॥

देव वृद्धिर्वारितीना देवनिन्द्रमवर्धयत् ।

स्वासस्त्वानिन्द्रेणासन्नमन्या वृद्धीऽभ्यभूदसुवने वसुभिष्यस्य वेतु यज्ञे ॥ २१ ॥

आर्षी त्रिष्टुप् । अर्दि अनुराजदेव इन्द्र देवमवर्धयत् अन्या अन्यानि वृद्धी
अभ्यभूत् अभिव्यति तद्धेतुः । कीदृश अर्दि वारितीनामोपधीना मध्ये देव दी
प्यमान श्रेष्ठन् वारि जने इतिर्गतिरासा ता वारितयो जनाश्रिता ओपधय ।
स्वासस्त्व सुपेनासनेन स्थीयते यत्र तत्स्वासस्त्वम् । इन्द्रेणासन्नमाश्रितम् ॥ २१ ॥

देवोऽग्निं स्विष्टकृद्देवनिन्द्रमवर्धयत् ।

स्विष्ट कुर्वास्स्विष्टकृत्स्विष्टमग्न्यं करोतु नो व* व* वेतु यज्ञे ॥ २२ ॥

आर्षी त्रिष्टुप् । स्विष्टकृदेव अग्निं इन्द्र देवमवर्धयत् स नोऽस्माक स्विष्ट
सापु इष्ट करानु वेतु च । कीदृश स्विष्ट कुर्वन् सन् स्विष्टकृत् नाम शोभन-
मिष्ट कर्तव्यमिति तस्याधिकारः ॥ २२ ॥

a अग्निमग्न्यं स्तोत्रमनृणीताय यज्ञमानं पचन्वती पचन्पुरोडाशं वृध्नन्ति
न्द्रोप हारगम् ।

b सूरस्या अग्न्यं देवो वनस्पतिर्भवदिन्द्राय हागेन ।

अपत्त मेदस्तां प्रति पचताग्रंभीदवीवृधत्पुरोडाशेन ॥

c त्वानग्न्यं अग्निं ॥ २३ ॥

त्वानग्न्यं अत्र प्रतीकं अभयप्रापि । इन्द्रपशुसन्धन्वो सृष्टावास्त्रेप त्वान-
ग्न्यं अत्र मत्त अभयप्रापि इन्द्रानुजाके धायोधसानुजाके च प्रतीकोक्ते
आदिमप्रणीता सन्तो द्वेष । अग्निमग्न्यं द्वापिका प्राज्ञापत्या जगती । सूप
स्वा आर्षी अतिम् । त्वानच द्वापिका निवृत्ति । व्याख्यात प्रेष [२१ ५१-
५१] ॥ २३ ॥

III होता यत्तत्समिधानं मरुग्यशः सुसमिद्धं वरेण्यमग्निमिन्द्र वयोधसम् ।
गायत्री हृन्द इन्द्रियं अवि गां वयो दधेद्वाज्यस्य होतयज्ञ ॥ २४ ॥

एकादश वायोधसे पशो प्रयाज्ञप्रैषाः समित्तनूनपादाद्याप्रोदेवताः । अतिज्ञग-
ती । दैव्यो होता अग्नि वयोधसमिन्द्र च यज्ञतु वर आयुर्दधाति वयोधा तम्
आयुषो दातार धारयितारं वा । कीदृशमग्नि समिधान दीधमानम् । मरुग्यशः
सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य सु-अदिश' मरुता यशसा समिद्धं (1) दीतम् ।
वरेण्य वरणीयम् । कि कुर्वन् यज्ञतु गायत्री हृन्द इन्द्रियं वीर्यम् अवि गाम्
वयः आयुश्च दधत् स्यापयन् इन्द्रे इति शेषः । पणमासात्मकः कालोऽविः त्रयो
ऽवयो यस्याः सा अविः सार्धसवत्सरा गौ ताम् । प्रयाज्ञदेवतेन्द्रयुता आय्य वेतु
हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज्ञ । एवमग्रेऽपि ॥ २४ ॥

होता यत्तत्तनूनपातमुद्धिदं य गर्भमदितिर्दधे शुचिमिन्द्रं वयोधसम् ।
उल्लिहं हृन्द इन्द्रियं दित्यवाहं गां वयो द ॥ २५ ॥

एकाधिका जगती । होता तनूनपात प्रयाज्ञदेव वयोधसमिन्द्रं च यज्ञतु अ-
दितिर्ध गर्भं दधे तम् इन्द्रमित्यर्थः । कीदृशं तनूनपातम् उद्धिदम् उद्दिनति प्रक-
टयति फलमित्युद्धिदं तं पशुफलानामुद्धितारम् । शुचि पवित्रम् । कि कुर्वन् उ-
ल्लिहं हृन्द इन्द्रियम् दित्यवाहं गाम् वयश्च इन्द्रे दधत् । द्विर्वा गौर्दित्यवाह ।
स सेन्द्रो वेतु ॥ २५ ॥

होता यत्तद्दीडेन्यमीडितं वृत्ररुत्तममिडाभिरिडा सः सोममिन्द्रं वयोधसम् ।
अनुष्टुम् हृन्द इन्द्रियं पवावि गां वयो द ॥ २६ ॥

व्यूहेन शघारी । होता इडाभिः प्रयाज्ञदेवताभिः सः वयोधसमिन्द्रं यज्ञतु ।
कीदृशमिन्द्रम् ईडेन्यम् ईडितु योग्य ईडेन्यः ईडेरेन्यप्रत्ययः । ईडितमृषिभिः स्तु-
तम् । वृत्ररुत्तमम् अत्यन्तं वृत्ररुत्ता वृत्ररुत्तम तम् नाद्धत्येति [पा० ८ २ १०] नु-
डागमः । ईडं सर्वैः स्तुत्यम् । सः सोमं सःसा वल्लेन सोमवदाह्लादकम् । किं

कुर्वन् अनुष्टुभ ह्न्द् इन्द्रियम् पञ्चात्रिं गाम् वषत्रेन्द्रे दधत् । पञ्चावयो यस्या
सा सार्वदिवर्षा गौ । स वेतु ॥२६॥

होता यज्ञत्सुर्हिषं पूषपत्रत्तममर्त्यं सीदत्त वर्हिषिं प्रियेऽमृतेन्द्रे वपो-
धत्तम् ।

वृद्धती ह्न्द् इन्द्रियं त्रिवत्स गाम् वपो दं ॥२७॥

शघ्वती । होता वयोपसामिन्द्र यज्ञतु । कीदृशम् सुत्रहिषं शाभन वर्हिं प्र-
याज्ञदेवता यस्य तम् । पूषपत्रत्तम् पूषास्यास्ति पूषपत्रास्तम् पूषा युतम् । अम-
र्त्यममरणार्थमाणम् । प्रिये रुचिते अमृता अमृते अनश्चरे वर्हिषि सीदत्त तिष्ठ-
त्तम् । किं कुर्वन् वृद्धती ह्न्द् इन्द्रियम् त्रिवत्स गाम् वषत्रेन्द्रे दधत् । वत्स-
सत्सत्सर त्रयो वत्सा यस्य त्रिवत्सो गौ त्रिवर्षा वृष । स वेतु ॥२७॥

होता यज्ञव्यस्यती सुप्रायणा ऋतावृधो दारो देवोर्दिरण्ययीर्ब्रह्मणा
मिन्द्र वयोधत्तम् ।

पङ्क्ति ह्न्द् इन्द्रेन्द्रियं तुर्षवाहू गाम् वपो दधद्यत्त्वान्यस्य होतर्षज्ञे ॥२८॥

अतिशघ्वरी । होता दारो देवो ब्रह्मणा परिवृढ वयोधसामिन्द्र ध यज्ञतु ।
कीदृशीर्दार व्यस्यती व्यचो व्यसन मननावकाशो विशते पासु ता । अत-
एव सुप्रायणा शोभन प्ररूपेणायन मनन पासु ता । ऋतावृध सत्यस्य वर्धयि-
ञ्जी । दिरण्ययी दिरण्ययी दृढा । किं कुर्वन् पङ्क्ति ह्न्द् इन्द्रियम् तुर्षवाहू
गाम् वषत्रे दधत् इन्द्रे दधत् । सार्वत्रिवर्षी गौस्तुर्षवाहू तुर्ष चतुर्ष वर्ष वरुती-
ति ॥२८॥

होता यज्ञत्सुपेशता सुशिल्पे वृद्धतीऽभे नतोपासा न दर्शते पिच्चमि-
न्द्र वयोधत्तम् ।

त्रिष्टुभ ह्न्द् इन्द्रेन्द्रियं षष्ठवाहू गाम् वपो दधद्दीतामान्यस्य होतर्षज्ञे ॥२९॥

अतिशघ्वरी । होता भे नतोपासा नतोपसो (२) पिच्च सर्वात्मक वयो-

धसमिन्द्र च यज्ञतु । नक्ता रात्रि उपा रात्रिपरभाग । नकारश्चार्थ । कीदृश्यो न
 क्तोपसौ सुपेशसा सुपेशसौ पेश इपनाम शोभन पेशो ययोस्ति सुद्वये । सुशिल्पे
 यद्वे प्रतिद्वय तद्विल्यमिति श्रुते सुदु शिल्प ययोस्ति अन्योऽन्य प्रतिद्वये । वृह
 ती वृहृत्यौ । दर्शते दर्शनीये दशैरुत्प्रत्यय । कि कुर्वन् त्रिदुभ हन्द् इन्द्रि
 यम् पठवाह गाम् वयश्च इहेन्द्रे दधत् । ते वीता पिवताम् ॥ २१ ॥

होता यज्ञप्रचेतसा देवानामुत्तम यशो होतारो देव्या कवी सुजिन्द्रे
 वयोधसम् ।

जगती हन्द् इन्द्रियमनुडाह् गा वयो दधद्वीतानाज्यस्य होतयज्ञ ॥ ३० ॥

एकाधिका शब्दारी । होता देव्यो होतारौ वयोधसमिन्द्र च यज्ञतु अत्र चा
 गिरसौ च मध्यम इति होतारौ । कीदृशी प्रचेतसा प्रकृष्ट चेतो ज्ञान ययोस्ती
 प्रचेतसौ । देवानामुत्तम यश पुञ्जीकृतदेवयशाद्वयौ । कवी क्रात्तदर्शनो । सपुञ्जा
 सह युङ्गस्ती समानयोगौ । कि कुर्वन् । जगती हन्द् इन्द्रियम् अनडाह् गाम् व
 यश्च इन्द्रे दधत् । अत्र शकट वृहतीत्यनुदान् शकटत्तमो वृष तौ वीताम्
 ॥ ३० ॥

होता यज्ञत्पेशस्वतीस्तिस्त्रो देवीर्द्विरुणययीर्भारतीवृहतीर्मही पतिमिन्द्र
 वयोधसम् ।

विराज हन्द् इहेन्द्रिय धेनु गा न वयो दधद्वत्वाज्यस्य होतयज्ञ ॥ ३१ ॥

एकाधिका शब्दारी । होता तिस्रो देवी पति पालक वयोधसमिन्द्र च यज्ञ
 तु । कीदृशीस्तिस्त्र पेशो इपमस्ति यासा ता इपसमृद्धा । द्विरुणयो द्विरुणा
 लकृतदेव्या । वृहती प्रभाविन । मही मही तेजसा आदित्येन्द्राग्निसम्बन्धात् ।
 कास्ता भारती वृहवचनमिडात्तरस्वत्युपलक्षणम् इडात्तरस्वतीभारत्यस्तिस्त्र इ
 त्यर्थ । कि कुर्वन् । विराज हन्द् इन्द्रियम् धेनु दोग्धी गाम् वयश्चेन्द्रे दधत्
 नकारश्चार्थ । सेन्द्रास्ता व्यक्तु ॥ ३१ ॥

होता यज्ञत्सुरेतस त्वष्टार पुष्टिवर्धन वृषाणि विध्रंत पृथम्युष्टिमिन्द्र वयोधसम् ।

द्विपद् हृन्द इन्द्रियमृत्ताणां गा न वयो दधद्वेवाज्यस्य होतृर्पित्रं ॥३२॥

एकाग्रिता शघरी । होता तटार वयोधसमिन्द्रं च पत्रतु । कीदृशं तटारं
सुरेतस शोभन रेतो पत्य तन् जगदुत्पादकत्वात् (3) शोभन रेत । पुष्टि-
र्धनं पुत्रादिपुष्टेर्वर्धयितारन् । पृक् नानाजातिषु वृषाणि पुष्टि च विभ्रतन् । किं
सुर्वन् द्विपद् हृन्दः इन्द्रियम् उक्षाण रेत सेरुजम गां वृषन् वयश्चेन्द्रे दधत् । न-
शार्थं । सेन्द्रस्वटा वेतु ॥३२॥

होता यत्तद्वनस्पतिं शमितारं शतक्रतुं हिरण्यपर्णामुन्मिन्यन् रश्नां
विभ्रत वशि भगमिन्द्र वयोप्रसम् ।

कनुभ हृन्द इन्द्रियं वशा वेरुत गां वयो दधद्वेवाज्यस्य होतृर्पित्रं ॥३३॥

अन्मदि । होता वनस्पति वयोधसमिन्द्रं च पत्रतु । कीदृशं वनस्पति श-
मितारं सस्कर्तारं हविषाम् । शतक्रतुं यज्ञकर्मणाम् । हिरण्यपर्णां हिरण्यमणानि
पर्णानि यस्य तम् । उन्मिन्यन् उन्मिन्यन् शस्त्राणि सत्यस्य यथावत् वा । रश्नां
रश्नुं विभ्रतन् स्वभात्रानुवादं गूये हि पशुवन्धाय रन्नुर्ग्रथते । वशि कातम् ।
भग नननोग्म् । किं सुर्वन् कनुभ हृन्द इन्द्रियम् वशा वन्धा वेरुत गर्भीपथा
तिनीं च गान् वयश्च इदं इन्द्रे दधत् । सेन्द्रो वनस्पतिर्वेतु ॥३३॥

होता यत्तत्स्वादां कृतीर्गमि गृह्यति पृक्वरुण भेषजं कत्रिं क्षत्रमिन्द्रं
वयोप्रसम् ।

अतिहृन्दस हृन्द इन्द्रियं वृद्धृषम गां वयो दधद्वेवाज्यस्य होतृर्पित्रं ॥३४॥

अतिशघरी । होता स्वादां कृती प्रयासदेवता इन्द्रं च पत्रतु । कीदृशमिन्द्रं
अतिमद्गतौन्यति अथे गत्तारम् । पृक् प्रत्येय पक्षेषु गृह्यति गृहस्य पालकम् ।
वरुणान् प्रियतेऽसौ वरुणास्तान् अतिभिर्भरणायम् । भेषजं रोगनाशकम् । कत्रिं
क्रान्तदर्शनम् । क्षत्र क्षत्रात्प्रक्षारत्क्षारम् । वयोप्रसमापुरो दातारम् । किं सुर्वन्
अतिहृन्दस हृन्द इन्द्रियं वीर्यं वृत्त् मरुत् ऋषभं पुष्टं गां वयश्चेन्द्रे दधत् ।
सेन्द्रा स्वादां कृतापं शान्त्यं धनु । मनुश्चहोतास्वमपि पत्र ॥३४॥

IV. देवं वृद्धिर्वयोधसं देवमिन्द्रमवर्धयत् ।

गायत्र्या हृन्दसेन्द्रियं चक्षुरिन्द्रे वयो द्यद्दसुवने वसुधेयस्य वेतु पञ्च ॥३५॥

वायोधसे पशावेवैकादशानुयाजानां प्रियाः बर्हिःदिदेवताः । एकाधिके आर्याः त्रिष्टुभौ द्वे । बर्हिः देवं वयोधसमिन्द्रं देवमवर्धयत् । कीदृशं बर्हिः गायत्र्या हृन्दसा कृत्वा चक्षुरिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् । तत् वसुवननाय वसुधानाय चाल्यं वेतु पट्टीसप्तम्यौ घतुर्घ्यं । हे मनुष्यहोतस्वमपि पञ्च । एवमग्रेऽपि व्याख्ययम् ॥३५॥

देवीर्द्वारो वयोधसो ऋचिमिन्द्रमवर्धयन् ।

उल्लिह्वा हृन्दसेन्द्रियं प्राणमिन्द्रे वयो द्यद्दसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु पञ्च ॥३६॥

द्वारो देव्यः वयोधसं ऋचिं पवित्रमिन्द्रमवर्धयन् । कीदृश्यो द्वारः उल्लिह्वा हृन्दसा कृत्वा सह वा प्राणमिन्द्रियं प्राणोन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् दधत्यः लिङ्गवचनव्यत्ययः । ता व्यन्तु ॥३६॥

देवीऽउपासानक्ता देवमिन्द्रं वयोधसं देवी देवमवर्धताम् ।

अनुष्टुभा हृन्दसेन्द्रियं वलमिन्द्रे वयो द्यद्दसुवने वसुधेयस्य वीतां पञ्च

॥३७॥

द्वे ब्राह्म्यौ वृहृत्यौ । उपासानक्ता देवी देव्यौ वयोधसमिन्द्रं देवमवर्धताम् । उपाश्च नक्तं च उपासानक्ता उपासोपस इति [पा० ६.३.३१.] उपःशब्दस्य देवतादन्धे उपासा-अदिशः विभक्तेराकारश्च । कीदृश्यौ ते देवी दीप्यमाने । कीदृशमिन्द्रं देवं दीप्यमानम् । एको देवीदेवशब्दौ दीमिवाचकौ अन्यौ सुरवाचकौ । अनुष्टुभा हृन्दसा वलमिन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधत् दधत्यौ । दधदित्यव्ययम् लिङ्गवचनव्यत्ययो वा । ते वीताम् ॥३७॥

देवी जोष्ट्री वसुधेयिता देवमिन्द्रं वयोधसं देवी देवमवर्धताम् ।

वृहृत्या हृन्दसेन्द्रियं श्रोत्रमिन्द्रे वयो द्यद्दसुवने वसुधेयस्य वीतां पञ्च

॥३८॥

देवी देव्यौ दीप्यनानि देवो देव्यौ अनुयाज्ञदेवते देव दीते वयोऽसमिन्द्रं दे-
वमवर्षताम् । देवीदेवशब्दौ पूर्ववत् । कीदृश्यौ ज्ञोदृष्यौ जुषेते ते ज्ञोदृष्यौ प्रीति-
पुत्रो जुषेत्तृच् । वसुधितो वसुधो धनस्य धारयित्री । वृक्षत्या ह्न्दसा श्रोत्रमि-
न्द्रिय वयञ्च इन्द्रे दधत्यौ ॥ ३८ ॥

देवीऽर्जुनाङ्गता दुषे सुदुषे पयसेन्द्रं वयोऽसं देवो देवमवर्षताम् ।

पद्भ्या ह्न्दसेन्द्रियञ्च श्रुमिन्द्रे वयो दधदसुवने वसुधेयस्य वीतां यज्ञं

॥ ३९ ॥

शङ्खरी । देवी दाञ्चौ ऊर्जाह्वान्यौ देव्यौ पयसा वयोधस देवमिन्द्रमवर्षताम् ।
कीदृश्यौ दुषे दोग्ध्यौ । सुदुषे सुषेन दोग्धु शक्ये । पद्भ्या ह्न्दसा श्रुक् वीरि-
मिन्द्रिय वयं चेन्द्रे दधत्यौ ॥ ३९ ॥

देवा देव्या स्तोतारा देवमिन्द्रं वयोऽसं देवो देवमवर्षताम् ।

त्रिदुभा ह्न्दसेन्द्रिय विपिमिन्द्रे वयो दधदसुवने वसुधेयस्य वीता यज्ञं

॥ ४० ॥

अतिप्रगती । देव्या देव्यौ देवा देवो दीतो देवसन्वन्धिनी स्तोतारा स्तोतारो
देवो वयोऽस देव दीप्तमिन्द्र देवमवर्षताम् । त्रिदुभा ह्न्दसा विपि कान्तिमि-
न्द्रिय त्वगिन्द्रिय वयवेन्द्रे दधतौ ॥ ४० ॥

देवीस्तिवस्तिवो देवीर्षयोधस पतिमिन्द्रमवर्षयन् ।

ज्ञांत्या ह्न्दसेन्द्रियञ्च श्रुपिमिन्द्रे वयो दधदसुवने वसुधेयस्य वयन्तु यज्ञं ॥ ४१ ॥

दरापिना ब्राह्मी अनुदुष्ट । तिलो देव्यो भाततीयात्तरस्वत्य पतिं पालकं
वयोऽसमिन्द्रमवर्षयन् श्रम्यात् आदराय । कीदृश्यं ज्ञांत्या ह्न्दसा श्रुपं वलनि
न्द्रिय वयवेन्द्रे दधत्य ॥ ४१ ॥

देवो नरागर्भो देवमिन्द्रं वयोऽसं देवो देवमवर्षयत् ।

विराज्ञा ह्न्दसेन्द्रियञ्च वृपिमिन्द्रे वयो दधदसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञं ॥ ४२ ॥

अतिजगती । देवो दाता नराणसो देवः देवं दीप्तं वयोधसमिन्द्रमवर्धयत् ।
कीदृशः विराजा हृन्दसा त्र्यपमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् ॥ ४२ ॥

देवो वनस्पतिर्देवमिन्द्रं वयोधसं देवो देवमवर्धयत् ।

द्विपदा हृन्दसेन्द्रियं भगमिन्द्रे वयो दधदसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञं ॥ ४३ ॥

अतिजगती । देवो दाता वनस्पतिरूपः देवं ग्योतनं वयोधसमिन्द्रं देवमवर्ध-
यत् । कीदृशः द्विपदा हृन्दसा भगं सौभाग्यत्र्यपमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् ॥ ४३ ॥

देवं वर्हिर्वारितोनां देवमिन्द्रं वयोधसं देवं देवमवर्धयत् ।

ककुभा हृन्दसेन्द्रियं पशु इन्द्रे वयो दधदसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञं ॥ ४४ ॥

ब्राह्मी वृहती । वर्हिः देवमिन्द्रमवर्धयत् । कीदृशमिन्द्रं देवं दीप्यमानम् व-
योधसं वयसो दातारम् । कीदृशं वर्हिः वारितोनां वार्यः सक्वाशात् इतिरूप-
त्तिर्गातां ता वारितय ओषधयस्तासां मध्ये देवं दीप्तं श्रेष्ठमित्यर्थः । ककुभा हृन्द-
सा पशोत्र्यपमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् ॥ ४४ ॥

देवोऽग्निः स्विष्टकृद्देवमिन्द्रं वयोधसं देवो देवमवर्धयत् ।

अतिहृन्दसा हृन्दसेन्द्रियं क्षत्रमिन्द्रे वयो दधदसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञं

॥ ४५ ॥

ब्राह्मी वृहती । देवो दाता स्विष्टकृत् अग्निः देवो वयोधसं देवं दीप्तमिन्द्रं
देवमवर्धयत् । कीदृशः अतिहृन्दसा हृन्दसा क्षत्रं क्षतात्त्राणत्र्यपमिन्द्रं वयश्चेन्द्रे
दधत् । स वसुवननाय वसुधानाय च वेतु । हे क्षोतः त्वमपि यज्ञं ॥ ४५ ॥

a. अग्निमग्न - उशं वग्निन्द्राय वयोधसे ह्यगम् ।

b. सूपस्या - भवदिन्द्राय वयोधसे ह्यगिन - त्पुरोडाशेन ।

c. त्वामग्नश्शेपे ॥ ४६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंस्कृतायामष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥

अग्निमग्न एकाधिका ब्राह्मी गायत्री । सूपस्याः ब्राह्म्यनुष्टुप् । एते व्याख्याते

[५० ७३] ॥ चामन्य प्रतोरोत्ता सत्रोऽपि पाठ्य एसाधिका त्रिभृति त्रयमपि व्याख्यात [५० ७३] । इन्द्राय वयोऽप्ते इति विशेष ॥ २८ ॥

श्रीमन्महोत्तरसूते वेददीये मनोदरे । अष्टात्रिंशोऽयमध्यायोऽगमत्सोत्रामणीभिर ॥ इति सोत्रामणीसम्बन्धिप्रयाज्ञानुवाकप्रैपनिहृषणा नामाष्टात्रिंशोऽध्याय ॥ २८ ॥ ॥

अथ वापप्रशाखाया पाठविशेष ।

I ॥ १ [मिलिस्वदे] ३ [दिलामिरिन्द्रमीलितमा] ७ [प्रचेतसाऽइन्द्राय] ८ [इला] ११ ॥ १ ११ ॥ ॥

II ॥ १२ १७ [शब्साऽग्रामी] १८ [स्वतीन्मा] २३ [पचन्यङ्गी (4) पचन्युरोत्ताऽर्णान्व] पचतागृभीद्वीवृधत पुरोत्ताशेन] ॥ १२ २३ ॥ ॥

III ॥ २४ २६ [दीलेन्यमीलित वृत्ररतममिलाभि] २४ ॥ २४ २४ ॥ ॥

IV ॥ ३४ ४६ [पचन्यङ्गी (1) पचन्युरोत्ताऽर्णान्व] पचतागृभीद्वीवृधत पुरोत्ताशेन] ॥ ३४ ४६ (5) ॥ ॥ चतुरनुत्रायेषु पद्वारिंशत् ॥ ॥ इति काण्वीषार्या वाजसनेयसंहिताया त्रिंशोऽध्याय ॥ ३० ॥ ॥

I समितोऽग्रनन्दर मतीना घृतमेषो मधुमत्पिन्व्यमान ।

वागी वद्व्यानिं नातप्रेदो देवाना वक्ति त्रियमा सधस्यम् ॥ १ ॥

आद्येपिरोऽध्याय ततोऽस्य प्रज्ञापतिर्गपि । आद्या एसादश त्रिभुव आप्रो सता अद्यन्नुतयो वामदेवपुरेण वृद्धय्येन समुद्रपुरेणाद्येन वा दष्टा समित नृनयादिदार्देवताया । हे अतो हे नातप्रेद नातप्रज्ञान त्व देवाना सप्तस्य स ह तिनति धरति सत्मान प्रति त्रिर प्रीतिमापति आत्रह देवान्प्रीणेत्यर्थ वदते शया नुमि मजौरप्रचने वृषम् । धीदृगस्य समिन् दीप मतीना कृ दर बुजैनापुर गर्भज्ञान व्यतीतुर्नन् बुद्धिरस्य प्रराजयतिर्यथ । मधुमत् प्राड घृत पिन्व्यमान देवेषु सिञ्चन् । वागी धरति वाजी वज्र गतो चलन यन् । वागिन् इति वदन् देवान्प्रापयन्सन् प्रीणाय ॥ १ ॥

धृतेनाज्ञत्सं पयो देवयानान्प्रज्ञानन्वान्ययेतु देवान् ।

अनुं वा सते प्रदिशः सचत्ताऽ स्वधामस्मै षडमानाय धेहि ॥२॥

वाज्ञो अश्तो देवानयितु । कीदृशः धृतेन देवयानान्ययः समञ्जन् देवा यायत्ते प्रायते यस्ते देवयानाः पन्यानां हवीष्युच्यते । प्रज्ञानन् देवानां हविररुमिति ज्ञानन् । एव परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह । हे सते अश्च प्रदिशो दिशाश्रयाणि भूतानि वा त्वामनुसचत्ताम् पप् सन्त्रन्धे सपति कर्मणा सम्बन्धते स सति । किं च अस्मि यज्ञानानाय स्वधामत्रं धेहि प्रयह । अत्र धृतशब्दस्तनूनपादाची ॥२॥

ईडाव्रासि वन्द्यश्च धानिन्नाश्रुवासि मेध्यश्च सते ।

अग्निष्टो देवैर्वसुभिः सज्जोषाः प्रीतिं वरुः वरतु ज्ञातवेदाः ॥३॥

हे वाग्निन् हे सते ईडाः स्तुत्योऽग्नि वन्द्याः नमनीयोऽसि आशुः शीघ्रः मेध्यः मेधापाद्यमेधाय योग्यः चकारा समुच्चयायाः । किं च ज्ञातवेदाः अग्निः वा त्वां वरुः वरतु देवान्प्रापयतु । कीदृशोऽग्नि वसुभिः देवैः सज्जोषाः जोषसा प्रीत्या सहितः । कीदृशोऽवाम् प्रीतिं वरुः वरुः हविषो वोजारन् ॥३॥

स्तीर्णा वरुः सुदरोमा जुषाणोरु पृथु प्रवमानं पृथिव्याम् ।

देवेभिर्पुतामदितिः सज्जोषाः स्योनं कृष्याना सुविते दधातु ॥४॥

वरुं वरुः सुदरोम साधु स्तरोम स्तृणाम (1) अदितिर्देवी स्तीर्णा तत् वरुः सुविते सु इति साधु गते स्वर्गलोके दधातु स्थापयतु । कीदृशो अदितिः सज्जोषाः जोषसा प्रीत्या युक्ता । स्योनं कृष्याना सुखं कुर्वती । जुषाणा प्रीथनाणा । कीदृशो वरुः उरु वरुः पृथु विस्तीर्णम् पृथिव्यां प्रवमानं विस्तार्यमाणान् देवेभिर्पुतं देवैः सहितम् ॥४॥

एता उ वः सुभगा विचक्षया वि पत्नीभिः श्रयमाणा उदतिः ।

अश्वः सतीः कृष्यः शुभमाना दारो देवोः सुप्रायणा भवतु ॥५॥

हे शक्तिपत्न्यानाः वो युष्मारुमेता दारो देवोः पद्मगृहदारो देव्यः ईदृश्यो भवतु उ पादपूरणाः । कीदृश्यः सुभगाः शोभने भगं श्रीयास्तां ताः । विचक्षयाः ना-

नाट्यपचित्राः । पत्नीभिः पत्नसृशङ्कः सासः पत्नवाचो पत्नैः पत्नप्रथिः कपाटैः वि-
 श्रयनाणाः विन्तार्यनाणाः कीदृशैः पत्नीभिः ज्ञ् ऊर्ध्वम् अतैः अत्यन्ते विस्तार्यन्ते
 घाताः अत सातन्वगमने ऊर्ध्वं प्रसूतिरित्यर्थः । पुनः कीदृश्यो द्वारः ऋषाः ऋषति
 ऋषाः ऋष गतो इतस्ततो गमनशीनाः सदृश्यः । सतीः सत्यः समीचीनाः । क-
 वचः कु शब्दे कुर्वन्ति शब्दं कुर्वन्ति कवचः कुवतेरनुप्रत्ययः पवमार्यन् कपाट-
 पिधानमये शब्दं कुर्वाणाः समुपिरा वा । शुम्भानाः शोभमानाः । सुप्रायणाः
 सुप्तेन प्रकृष्टमयनं गमनं यामु सुगमनाः ॥५॥

अन्तरा नित्रावरूपा चरन्ती मुपं यज्ञानामभिसंविदने ।

उपासां वा७ सुक्षिण्ये सुक्षिण्येऽङ्गतस्य योनीविरु साद्यानि ॥ ६॥

हे पत्नीयज्ञानानो वां पुत्रयोः प्रसूतस्य पत्नस्य योनी इह उपासा उपसौ मतोप-
 सौ साद्यानि स्वापयामि द्विवचनान्तरुचारिवाच्च द्वितीया रात्रिः । कीदृश्यो उप-
 सा नित्रावरूपा नित्रावरूपौ अन्तरा ग्वात्रापृथिव्योर्मध्ये संचरन्ती सचरन्त्यौ वर्त-
 माने अयं वै लोको नित्रोः सौ वरूण इति श्रुतेर्नित्रवरूणाशब्देन ग्वात्रापृथिव्या-
 बुच्यते । यज्ञानां मुपमग्निस्रोत्रहोमकान्मभिसंविदने कवचक्यौ उत्तिष्ठतायमग्नि-
 स्रोत्रहोमकान् इति प्रातर्घ्न्या वदन्ति तदुपस्युपचरन्ते । सुक्षिण्ये साधु क्षिण्यं
 भूतं यथोस्ति । सुक्षिण्ये अन्यान्व्यं प्रतिवृषे क्षिण्यं प्रतिवृषं भवतीति वचनात् ॥६॥

प्रयना वा७ सरयिनां सुवर्णां देवीं पश्यन्ती भुवन्मानि विश्वा ।

अर्षिप्रयं चोदना वां मिमानां सोतारु ज्योतिः प्रदिशा दिशस्ता ॥ ७॥

हे पत्नानानो वां पुत्रयोः प्रयना प्रयमौ मूर्ग्यौ सोतारा सोतारी अरुमपिप्रयं
 प्रीणितवानस्मि प्रीणानिर्षिन्नस्य लुटि उत्तमैकत्वे रूपम् अयं चाग्निर्सौ च मध्यम
 इति सोतारी । कीदृशां सरयिनां सरयिनौ सगानो रयो यथोस्ती एकस्यावृही
 सुवर्णां सुवर्णां शोभन्तो वर्णा गुनिर्गयोस्ती देवी दीप्यमानो दातारी । विश्वा
 सर्वाणि भुवन्मानि पश्यन्ती । वां पुत्रयोश्चोदना चोदनानि कर्माणि मिमाना मि-
 मानो निर्ममाणी । प्रदिशा प्रदेशेनाभिनयेन श्योतिः दिशसौ आरुवनीयाद्यं
 ज्योतिर्पट्ट्यामिति दर्शयन्ती ॥ ७॥

आदित्येनो भारती वदु यज्ञो सरस्वती सह रुद्रैर्न आसीत् ।

इदोपहृता वसुभि सज्ञोपा यज्ञ नो देवीरमृतेषु धत्त ॥८॥

आदित्ये युता भारती नोऽस्माक यज्ञ वदु कामयताम् । सरस्वती रुद्रै सह
नाऽस्माक यज्ञमासीत् अथत् । इदा चावनु कीदृशी उपहृता कृतापहृता वसु
भि देवै सज्ञापा प्रीतियुता । एव परोक्षमभिप्राय प्रत्यक्षमाह हे देवी देव्यो
भारतीसरस्वतीडा नाऽस्माक यज्ञममृतेषु देवेषु धत्त यूय स्वापयत ॥८॥

तथा वीर देवकाम ज्ञानं वदुर्वी ज्ञायतऽआप्सुरश्च ।

तद्वेद विश्व भुवनं ज्ञानं वदुो कर्तारमिह यन्ति होत ॥९॥

तथा वीर पुत्र ज्ञानं जनयति कीदृश वीर देवकाम देवान्कामयते देवका
मस्तम् वदारमृणात्रयापाकरणासमर्थमिन्यर्थ । तदु सकाशात् अथ ज्ञायते उत्प
द्यते कीदृशोऽथ अर्वा र्यति गहति अर्वा अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तऽइति [पा० ३
२ ७५] अर्तेर्वनिष् आशु अश्नुते दिशा व्याप्नोति अज्ञाति भक्षयति वा आशु उ
पप्रत्यय । किं च तथा इदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतज्ञातं ज्ञानं उपाद्यत् । हे
होत एव वदुो कार्यस्य कर्तारं तदारमिह यज्ञे त्वं यन्ति यज्ञं यज्ञते जापि लुते
द्वयम् ॥९॥

अथो धृतेन त्मन्या समंता उप देवोऽऽश्नुतः पायं एतु ।

वनस्पतिर्देवलोका प्रज्ञानं ज्ञिना दृव्या स्वदितानि वक्षत ॥१०॥

पाय इत्यन्ननाम । अथ पाय अथद्वय इति ऋतुश ऋतो ऋतो यज्ञकाले
त्मन्या आत्मना स्वयं देवान् उप एतु प्राप्नोतु । विभक्तोर्पादेगे मत्वेधाऽआदिरात्म
न इति [पा० ६ ४ १४१] आलोप । कीदृशोऽथ धृतेन समंता पत्नीभि समु
क्षित । किं च वनस्पतिर्देव दृव्या दृव्यानि वक्षत वस्तु देवान्प्रति । कीदृशो
वनस्पति देवनोक प्रज्ञानं न्विदन् अत एव वस्तु । कीदृशानि दृव्यानि अग्नि
ना स्वदितानि आस्वादितानि आस्वाद्य मिष्टीकृतानि ॥१०॥

प्रज्ञापतेस्तापसा वावृधानां सृष्टो ज्ञातो दधिपे यज्ञमग्ने ।

स्वाहामृतेन हविषा पुरोगा याहि साध्या हविर्दत्तु देवा ॥११॥

हे श्रो त्व यत्र हविषे धारयसि लउर्वे लिट् । कीदृशस्त्वम् प्रजापतेस्तपसा वायुमान वर्धमान । सद्यो ज्ञात अरुणादुत्पन्न । कि च स्वाहामृतेन स्वाहाकारमुक्त्वा उतेन हविषा सह पुरोगा पुरो गहतीति अग्रगामी सन् (२) याहि देवान्गह वयि गते सति देवा हविर्दत्तु भक्षयतु कीदृश हवि साध्या साधु श्रेष्ठन् विभक्तैर्वादिशे किलोपि (३) वृषम् ॥११॥

॥ यद्वन्द प्रथम ज्ञायमान उच्यन्तमुद्रादुत वा पुरीषात् ।

श्वेनस्य पक्षा हरिणस्य व्याह्र उंप्रस्तुत्य मरुि ज्ञात ते अर्षन् ॥१२॥

प्रयोदशाद्यस्तुतिवृषास्त्रिदुभा ज्ञमदग्निदीर्घतमोभ्या दष्टा अद्यस्तुतौ विनिनु ना । हे अर्षन् अद्य यत् यद् यमवन्दः क्रन्दितवान् देपारवमकार्षी तदा ते तत्र मरुि माहात्म्यम् उप्रस्तुत्य स्तोतु योग्य ज्ञातम् । कथ स्तुत्यम् तदाह श्वेनस्य पक्षा हरिणस्य व्याह्र श्वेनन क्रन्दनेन जितारिति शेष श्वेनपक्षौ शौर्येण हरिणापार वेगेनित्यर्थ । कीदृशस्यम् समुद्रात् अतरिक्षात् उद्धेर्वा प्रथम ज्ञायमान उत वा अयत्रा पुरीषात् पशो ससाशात् उच्यन उत्पन्नमान ॥१२॥

श्वेन दत्त त्रित एनमायुनगिन्द्र एषा प्रथमाऽअयतिष्ठत् ।

गन्धर्वाऽअस्य रजनामगृष्णात्सुरादद्य वसत्रो निरतष्ट ॥१३॥

वसत्राऽश्रमणदेवा सुरादादित्यमण्डलादद्य निरतष्ट निरुष्टवस्त तक्षतेर्लु डि मजमप्रदुचयनम । तत त्रित त्रिस्थाना वायु यमेन दत्तमेनमश्चम् अयुनक् युक्तायान् पुत्रोर्लट् संहितायामटो दीर्घ । इन्द्रश्चेनमद्य प्रथम अयतिष्ठत् आदाव धिहितवान् । गन्धर्व त्रिचात्रसुरस्थाद्यस्य रजनामगृष्णात् गृहीतवान् । य ईदृशस्त स्तुम् । श्रामिति षात्र हान्दसम् ॥१३॥

अग्निं यमोऽअस्मादित्याऽअर्षन्सति त्रितो गुह्येन व्रतेन ।

असि संमिन समया त्रिपुता आउस्ते त्रीणि द्विषि वन्धनानि ॥१४॥

हे अर्षन् त्व यमोऽग्नि आदित्यश्चासि गुह्येन गोचरेन व्रतेन कर्मणा त्रित

त्रिस्थान इन्द्रोऽसि । सोमेन समया सह विपृक्ता समृक्ता एकोभूतोऽसि । एव
 यमादिभिः सागुह्य प्राप्तस्य तत्र दिवि नभसि आदित्यवृषेण स्वितस्य त्रीणि बन्ध
 नानि बुधा आहुः । ऋगनु सामवृषाणि मण्डलान्तरपुरुषाचोऽपि त्रीणि बन्धना
 नि स्ववृषाणि । यदेतन्मण्डलं तपति तन्मन्दुक्थमित्यादिश्रुते ॥ १४ ॥

त्रीणि तः आहुर्दिवि बन्धनानि त्रीण्यसु त्रीण्यत समुद्रे ।

उतेव मे वरुणाश्कृत्स्वर्चान्यत्रा तः आहुः परम जनित्रम् ॥ १५ ॥

हे अर्चन् घत्र ते तत्र परम जनित्रं बुधा आहुः आदित्यवृषेण तत्र ते तत्र
 त्रीणि बन्धनानि पूर्वमतोक्तान्याहुः । असु उदरेषु त्रीणि बन्धनानि आहुः सृ
 षिर्वृष्टिर्वीजिमिति । अतः समुद्रे अतरिक्षमग्रे त्रीणि बन्धनानि आहुः मेधा वि
 घुस्तनविभुरिति । उतेव उतापि च वरुणा वरुणावृष त्व मे मा इत्सि प्रशस
 सि कर्मणि षष्ठी इन्दतिर्चतिकर्मा अर्चन प्रशसनम् ॥ १५ ॥

इमा ते वाजिनवमार्जनानीमा शफानाऽ सनितुर्निधाना ।

अत्रा ते भद्रा रशना अपश्यतस्य या अग्निरक्षन्ति गोपा ॥ १६ ॥

हे वाजिन् ते तव इमा इमानि अत्रमार्जनानि अरुमपश्य पश्यामि अत्रमा
 र्यते पैस्तानि अत्रमार्जनानि वेतसक्कादीनि । शफाना पुराना सनितु सम्भ
 तुर्निरतु पादवासस्य इमा इमानि निधाना निधानानि स्थानानि अपश्यम् । अत्र
 यो ते तव रशना मध्यबन्धनरङ्गू अपश्यम् । कीदृशी रशना (४) भद्रा क
 ल्याणावृषा स्तुत्या । गोपा गोपायन्ति गापा रक्षणकर्त्रे । या रशना अतस्य
 अत यज्ञमभिरक्षन्ति कर्मणि षष्ठी । निपातस्य चेति [पा० ६३ १३६] अत्रपदस्य
 दीर्घः ॥ १६ ॥

आत्मानं ते मनसाप्रादज्ञानामवो दिवा पतयंत पतगम् ।

जिरेः अपश्य पयिभि सुगेभिर्रुणुभिर्ज्ञेदमान पतत्रि ॥ १७ ॥

एवमद्य स्तुत्या भविष्यत्कर्मणा स्तौति । हे अद्य ते तत्रात्मानं मनसा धारा
 द्वे अरुमज्ञाना ज्ञानामि ज्ञानातिर्लज्जुत्तमैकवचनम् । कीदृशमात्मानम् अद्य अ

धस्तात्प्रदेशात् दिवा नभोमार्गेण पतग सूर्य प्रति पतप्रतमुत्पततम् पत द्येद्यर्
 मत्प्राञ्चरादिरदन्त । किं च ते शिरः सूर्यत्रय पश्यामि । कीदृश शिरः पविभिः न
 भोमार्गे नेदमान गहृत् कीदृशैः पविभिः सुगेभिः सुगे सुप्तेन गम्यते येषु ते सु-
 गास्ते सुट्टरारपिकरणाऽस्ति [पा० ३ २ ४८ वा० ३] गमेड अरिणुभिः नास्ति रे
 पुंरिपु ते अरेणवस्ते उपद्रवरादितैरित्यर्थ । पुन कीदृश शिरः पतत्रि पतनशी
 ल गतु ॥ १७ ॥

अत्रां ते वृषमुत्तमपशुः त्रिगीपमाणानिप आ पदे गो ।

यदा ते मर्तोऽनु भोगमानुडाद्वसिष्ठ ओपधीरत्रागि ॥ १८ ॥

हे अथ अत्रास्मिन्गो सूर्यस्य पदे मण्डले ते तत्रोत्तम वृषमरुम् आ अय
 षम् सनसात्पश्यामि गौर्नादित्ये वलोर्दः इत्यभिधानाद्गोरादित्य । कीदृश वृ
 षम् इय अत्रानि दृवीपि त्रिगीपमाण त्रेतुमिहृत् जपते सन्नताहानच सन्ति
 ऋर्त्तैरिति [पा० ७ ३ ५७] ग । किं च मर्त मनुष्यो यदा ते तत्र भागमनु आ
 नद् अनुव्याप्नोति दृवीवृष भोग समर्पयति आत् र्तु अनतरमेव त्रमोपधी र्
 वीवृषा अत्रागि गृ निगरणे गिरति भक्षयति । कीदृशस्त्वम् असिष्ठ यसते इति
 असिता अतिशयेन असिता असिष्ठ अत्यक्त भक्षयिता इष्टानि तृचो लुक् । गृ
 णातेर्षिनतस्यर्नाग (5) ॥ १८ ॥

अनु त्वा र्योऽनु मर्योऽनु मर्योऽनु गात्रोऽनु भग कनीनीम् ।

अनु द्रातास्तत्र सप्यमीपुरानु देवा ममिरे वीर्यं ते ॥ १९ ॥

हे अर्षन् अथ रय त्वा त्वामनु वर्ततऽस्ति जेष । मर्य मनुष्य त्वामनु ।
 गात्रं त्वामनु । कनीना कन्याना भग सौभाग्य त्वामनु । यत्र त्वम् तत्र त्वादय
 स्युरित्यर्थ । किं च द्रातास्त द्राता मनुष्यसथा तत्र सप्य मैत्रीम् अन्वीयु प्रा
 पु । किं बडना देवाः तत्र वीर्यं सामर्थ्यमनुममिरे अनुमितवत् ॥ १९ ॥

स्तिरुष्यद्गोऽंगोऽस्य पादा मनाद्वात्रा अर्षन् इन्द्र आसीत् ।

देवा इदस्य स्तिरुष्येमापन्वोऽर्षन्त प्रयमोऽग्र्यातीष्ठत् ॥ २० ॥

य प्रथम मय्य अर्धतमश्चमध्यतिष्ठत अपिष्ठितवान् सोऽपि रन्द्र अवरः ।
 द्वापन्नग नून आसीत् कोण्ड रन्द्र हिरण्यशृङ्ग हिरण्यवत् प्रुङ्ग दीर्घिस्य
 प्रुङ्गमिति स्वल्पनामसु [निघ० १ १०] पठितम् । अस्यावस्य पादा अप नोक्त
 हिरण्य वा अयावृपा पादा इत्यर्थे कोदशा पादा मनोजवा मनोवत् जवो
 वेगा येषा ते । किं च देवा अस्याश्चस्य हविरग्नमायन् अत्तु षोडशमद्य हविश्च
 तदद्य च हविरग्नम् हविर्नक्षणा भक्ष्य प्रति आयन् आगहन् रतू एवार्थे अप्यर्थे
 वा ॥२०॥

ईर्मात्तासु सिलिकमध्यमासु स७ प्रूरणासो दिव्यासोऽग्रत्या ।

दृष्टा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिपुर्दिव्यमङ्गमश्वा ॥२१॥

सूर्याद्यष्टेषणामद्य स्तूयते । यत् यदा अश्वा सप्त हविरयस्या श्रेणिश श्रे-
 णीभूता दृसा इव सप्ततन्ते सम्यक् प्रपन्नं नुर्गन्ति तदा दिव्य दिवि भवमङ्ग ग-
 मन सग्राम वा आक्षिपु व्यापयति अक्ष व्याप्तौ लुप्ति वृषम् । दृसा यवा गम
 नाय यतते तवाद्या अपि । कोदशा अश्वा ईर्मात्तासु ईर्मात्ता ईर्यते ईर्म ईर
 प्रेरणे मप्रत्यय ईर्म प्रेरित अत शरीरप्राता येषा ते पूयुजघनोरस्का इत्यर्थे ।
 सिलिकमध्यमासु सिलिकमिष्ट सलघ्ना मध्यमो मध्यप्रदेशा येषा ते सिलिकम
 ध्यमा नृजादरा इत्यर्थे पिल सप्तैपि ऽकप्रत्यय । प्रूरणासु प्रू शीघ्र रणां रवो
 पुन वा येषा ते प्रूरणा यदा प्रूरणां रविस्तदीया प्रूरणा । दिव्यासु दिवि
 भय दिव्या । अत्या अतन्ति सतत गहति अत्या सकृन्नुता व्रत्साह्वयन्त र
 विर्य वदन्ति ॥२१॥

तत्र शरीर पतयिषुर्वत्तत्र चित्त वाते इव धनीमान् ।

तत्र शृङ्गाणि विद्धिता पुरुत्रारूपेषु जर्भुराणा चरन्ति ॥२२॥

हे अर्वन् तत्र शरीर पतयिषु उत्पतनशीलम् । तत्र चित्त धनीमान्नातिमान्
 वात इव वेगवत् सूक्ष्मार्थान्गहतीत्यर्थे । तत्र शृङ्गाणि दीप्तय अरण्येषु वनेषु द
 वाग्निवृषेण चरन्ति प्रसरन्ति कोदशानि शृङ्गाणि पुरुत्रा वडुधा विद्धिता विजिय

म्वितानि विगुञ्चन्द्रार्काम्बिषु स्थितानि । ऋर्गुराणा ऋर्गुराणानि वृन्ध विकसने वि-
कसितानि ॥२३॥

उ॒प प्रागा॒ह्म॑न वा॒ज्य॒र्था दे॒व॒द्री॒चा॒ मन॑सा दी॒यान् ।

अ॒त्र पुरो॑ नी॒यते॑ ना॒र्भ॑र॒त्यानु॑ प॒ञ्चात्क॒वयो॑ यस्मि॒ रेभ॑ ॥२३॥

अर्था अथ अमन विशसनस्थाननुपप्रागात् आगत । कीदृशोऽर्था वाजो व
जति वाजो गमनशील अत्रान्वा । देवद्रीचा मनसा दीयानः । देवान्प्रत्यक्षति
देववक्त्रेण तत्रिष्वदेवयोश्च देववृक्षतावप्रत्ययः इति [पा० ६ ३ १०] देववृक्षस्य
देववृक्षतो परेऽक्षादेश । दीयते दीयान दीयी दीप्तिदेवनयो ज्ञानध्रत्ययः दे-
वान्प्रति गतिन चित्तेन दीप्यमानः । किं च अम्याद्यस्य पुरोऽग्नि अजो नीयते स्वा-
प्यते तदुक्तम् कृत्तयोश्च अग्नेया रराटे पुरस्तादिति । अस्य नामि अजो नीयते
नाभो स्यात्येते तदुक्तम् सौमायीष श्यामो नाभ्यामिति । अस्य पञ्चात् कवप-
कश्चिन्न अनुयति अनुगच्छति । कीदृशा कवप रेभ रेभति रेभा रेभु शब्दे स्तो-
तार इत्यर्थ ॥२३॥

उ॒प प्रागा॒त्य॒र॒म॒ यत्स॒प्र॒म्य॒न॒र्जा॑ ॥२४॥ अ॒हो॑ पि॒तरं॑ मा॒तरं॑ च ।

अ॒ग्या दे॒वान्नु॒द॒त॒मो॒ दि॒ ग॒म्या अ॒वा॒शा॒स्ते द्वा॒शु॒पे वा॒र्या॒णि ॥२४॥

इत्यमथ स्तुत्या यज्ञानामाह । अर्थान् अर्थाश्च पितरं मातरं च अह ग्यावा-
पृथिव्यो अग्निं सनीषे परममुत्कट यत्सप्रम्य नरजा तत् उपप्रागात् अर्वन्-
शब्दस्य ननीषाभावश्चान्दस अथे एव देवलोकां गते हे यज्ञमानं जुष्टतमं प्री-
ततमं सन् अथ त्व देवान् गम्या देवन्मोक गहे गनेराशोर्निडि मध्यमैकवचने
गम्या इति ऋषन् अथैव देववृ गताय द्वाशुपे इतिर्द्विजते तुभ्य वार्याणि वर-
णीयानि भोग्यवस्तुनि हि नृनम् आशास्ते देवगणाऽग्नो वा द्वाचिन्मर्थ ॥२४॥

III स॒मितो॑ऽअ॒ग्न॒ मनु॑षा इ॒रा॒णे दे॒वा दे॒वान्य॑ज॒सि ज्ञा॒त॒त्रि॒दः ।

अ॒ वा च॑ अ॒रु॒ नि॒प्र॒ग॒र॒ग्नि॒मि॒वा॒स्त्व॒ हू॒त॒ व॒मि॒र॒सि॒ प्र॒चे॒ता ॥२५॥

दादगाग्निंशाग्निद्रुभो जगदग्निदृष्टा समितनृनयाद्दयो (6) देवता हे ज्ञा-

तत्रेद् ज्ञातज्ञान मनुषो मनुष्यस्य यज्ञमानस्य दुरोणे यज्ञगृहे अथ त्र देवान्यन
सि । कीदृशस्त्रम् समिद्ध दीप्त देव दानादिगुणयुक्त । हे मित्रमरु मित्रान्यज्ञ
मानान्मरुति पूनरति मित्रमरुहा तत्सम्युद्धौ हे मित्रमरु आवरु च देवानावरु
यन चेत्यर्थ । यत त्वमीदृशोऽसि कीदृश चिकित्वान् चेतानावान् ह्यत कवि
ऋत्तदर्शी प्रचेता प्रकृष्ट चेतो यस्य साऽत एव यज्ञ ॥ २५ ॥

तनूनयात्पय ऋतस्य यानान्मघा समञ्जस्त्वदया मुजिक्त्वा ।

मन्मानि धीभिरुत यज्ञमन्थन्देवत्रा च कृणाक्षध्वर न ॥ २६ ॥

तनूनामया नयात्पौत्रोऽग्नि अत्रो वृक्षा ज्ञापते तेष्योऽग्निरित्यपा पौत्रव
मगे । हे तनूनयात् अग्ने हे मुजिक्त्वा शोभना जिक्त्वा यस्य त मुजिक्त्वा नानात्रि
त्पानि दृवीपि भक्षत्रपि नोहिष्ठानि करोतीति वदे शोभनजिक्त्वात् हे मुजि
क्त्वा ऋतस्य यानान्यव स्वदर रोचत्र भक्षयेत्यर्थ । यापते त्रैरेषु वा ते यानास्तान्
कृणाधिकृणाप्रारिति [पा' ३ ३ ११७] ल्युप्रत्यय ऋतो यज्ञ तस्य गमनसाधन
मार्गा दृवीपि तान्भक्षत्रत्यर्थ । हविर्भिर्ग्रेषु प्रवर्तते ऽति यज्ञमनपन्थानो कृ
वीपि । किं कुरुन् मघा समञ्जन मयुरेण रतेन समक्षत्रम् । किं च नाऽस्माक
मध्वर यज्ञ देवत्रा कृणाहे देवानामत्र करोतिर्गित्यर्थ । किं कुर्वन् वीभि बुद्धिभि
सह मन्मानि ज्ञानानि उत अपि च यज्ञमन्थन् समर्पन् अस्माक ज्ञान यज्ञ च
वर्षन् यज्ञ देवलोक नयेत्यर्थ ॥ २६ ॥

नराशोभस्य महिमानमेपामुपस्तोपाम यज्ञतस्य यज्ञे ।

ये सुकृत्तव शुचरो पित्रा स्वदति देवा उभयानि दृच्या ॥ २७ ॥

नरा अस्मिन्नाशसतीति नराशसोऽग्नि प्रजापतिर्वा नरै प्रजस्यो भवतीति
वा । नराशमस्य प्रजापतेरुयोर्वा महिमान महाभाग्यमेवा देवाना मये वयमुप
स्तोपाम उपस्तुम स्तोतेर्नीटि उत्तमेऋचने सिद्धुडल लेटीति [पा' ३ १ ३४]
सिप्रत्यये ऋषम् । कीदृशस्य नराशसस्य यज्ञे यज्ञतस्य धनरत्नचत्रत्यय । दृषा के
पाम् ये देवा उभयानि दृच्या दृवीपि सोमम् इतराणि च स्वदति भक्षयति ।

देव्या देवा सुत्राय गभन ऋग् कर्म येषा ते । श्रुचय शुजा निष्याया ।
पया पिप युद्धि र्म वा द्यतीति अनुगार्थ ॥२०॥

आपुक्षान् ईदो वन्यत्रायादग्ने वसुभि सत्रोपा ।

व देवानामसि परु होता स एनान्यदीपितो यज्ञीयान् ॥२८॥

हे अग्ने त्वमावाहि आगह कोदृशस्वम् आबुक्षान् आरुयति आरुमति देवा
तयापुक्षान् रुमते शय पु रु सम्प्रसारणमिति [पा ६ १ ३२] अग्न्यासस्य
सम्प्रसारणं ज्ञानचि । ईदो स्तुत्य । वन्य नमनी । वसुभि देवै सत्रोपा
स्मानप्रीति । सि च हे परु मरन् य त्व देवाना होता आहता असि स
ग्नेनान्यद्वि यज्ञ । कोदृशस्वम् इपित प्रिपित अग्नीष्टो वा । यज्ञीयान् यज्ञतीति
यदा अत्यन्त यदा यज्ञीयान् ईपसुनि तुरिष्ठेनेष त्विति [पा ६ ४ १५४] तृचो
नाथ ॥२८॥

प्राचानं वरिं प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यतेऽअग्नेऽअर्धाम् ।

व्यु प्रयते पितर वरीषो देवेभ्योऽअदिते स्पोनन् ॥२९॥

यज्ञा दिनानामग्ने पूर्वाह्ने वरिं प्राचीन प्रागग्र वृज्यते प्रस्तीरति प्रातर्पण
कानस्य प्रगस्तवाद्गामग्ने इत्युक्तम् । सि स्वपुञ्जा चेत्याहु (7) प्रदिशा प्रागग्र
वरिं स्तृणातीति श्रुतिवाक्येन प्रदिशद्देन श्रुतिवाक्यम् अस्या पृथिव्या वेद्
वस्ता वसिनुमाहादग्निमित्यर्थ । तद्वरिं वृज्यमान सत् विप्रयते विप्रिथ वि-
स्तीर्ण भजति उकार पादपूरण । कोदृश वरिं पितर (8) वरीष अत्यन्त वि-
पितरमतितरा वरीष अत्यन्तमुरु वरीष प्रस्यस्फारित्यादिना [पा ६ ४ १५०]
उरारिदिश । देवेभ्यः अदिते च स्पोन सुपकारम् ॥२९॥

व्यचस्वतीर्त्विषा पितरपत्ता पतिभ्यो न जनय शुम्भमाना ।

देवीद्वारा वृष्टतीर्त्विषामिन्या देवेभ्यो भजत सुप्रायणा ॥३०॥

द्वारा देवी देव्यो विप्रयत्ता पितृता भजतु । कोदृशो द्वार उर्विषा उच्येन
व्यचम्यती व्यचनप्रत्यो गननप्रत्य वप्रमिप्र पतिभ्यो जनयो न जनय इव यदा

ज्ञानयः ज्ञायाः धया पत्ययं ऊट्ट विश्रयन्ति । एवं परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमारु हे द्वा-
रो देव्यो धूपं देवेभ्यो देवार्य सुप्रायणाः सुप्रगमना भवत । कीदृश्यः वृक्षतीः वृ-
क्षत्यः विश्रमिन्वाः विश्रमेति गहति यासु नाः एतेर्न्वक्प्रत्ययः अनुक्तमासः शु-
भमानाः शोभमानाः । उर्विया इति द्वाविंशोपणं वा उर्वा विशालाः श्याडि-
याजिपारश्चेति (९). विभक्तोरियाज्ञादेशः चित्वादत्तोदात्तः ॥३०॥

आ सुप्रयन्ती यज्ञतेऽउपाकेऽउपासानक्ता सदां नि योनौ ।

दिव्ये घोषणे वृक्षती मुरुक्नेऽअधि श्रियं शुक्रपिणं दधने ॥३१॥

आ नि एतयोः सदांमिति सम्बन्धः अधीत्यस्य दधाने इत्यनेन सम्बन्धः ।
उपासानक्ता अक्षरार्थे देवते योनौ यज्ञगृहे आनिसदांताम् (१०) सम्यक् उपवि-
शताम् । कीदृश्यौ ते सुप्रयन्ती स्मयतेः स्वपतेर्वा सुपूर्वस्य रूपम् पूर्वपत्ने मका-
रस्य वकारश्छान्दसः उत्तरपत्ने पकारस्य यकारः परस्परं कृत्यौ साधु स्वपत्यौ
वा । यज्ञते यज्ञनीये । उपाके उप समीपमकृतस्ते उपाके अक गतौ परस्परं
समीपस्थिते । दिव्ये दिवि भवे । घोषणे घोषे स्त्रीत्वपिण्यो । वृक्षती वृक्षत्यौ
मक्षत्यौ । मुरुक्ने शोभनं त्वकं सुवर्णं यथोक्ते साभरणे इत्यर्थः । शुक्रपिणं शु-
क्तां कपिणां च श्रियं शोभामधिदधाने अधिकं धारयत्यौ । शुक्लमरुः कपिणा
रात्रिः ॥३१॥

दिव्या ह्योतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञं मनुषो यज्ञथ्ये ।

प्रचोदयन्ता विद्येषु काट्ट प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥३२॥

दिव्यौ ह्योतारो ईदृशौ आसति इति शेषः । कीदृशौ प्रथमा आद्यौ । सुवाचा
शोभना वाक् यथोक्ता । मनुषो मनुष्यस्य यज्ञथ्ये यदुं यज्ञं मिमाना निर्मिमाणा ।
तुमर्थे शब्धैप्रत्ययः । विद्येषु यज्ञेषु प्रचोदयन्ता प्रचोदयन्ती ऋविज्ञः प्रेरयन्ती ।
काट्ट कुरुतस्तौ काट्ट उणादयो वदुल्लमिति [पा० ३.३.१] उण् स्वयं कर्तारौ ।
प्राचीनं पूर्वदिशि भवं ज्योतिः आरुवनीयाख्यं प्रदिशा अभिनयेन श्रुतिवाक्येन
दिशन्ता पटव्यमिति कथयन्ती । सर्वत्र विभक्तोरकारः ॥३२॥

या ना यत् नारता नूनेत्रिडा मनुषदिरु चेतयती ।

तिना देवार्तिरुदरुदो स्योनः सरस्वती स्वपस सदतु ॥३३॥

नारतो यडा सरस्वती च नागस्वारु यत् तूर क्षिप्रमा हतु अगहत्तु । कीद
श्री मनुषत् मनुष्यदिरु र्मणि चेतयती गाययती कर्मज्ञान वीजयती इद ति
सुखा प्रिणयणम् । हतास्तिवा देवी देव्य स्योन सुपत्रपनिद वरि आसदत्तु
आनोत्तु । कीदृश स्वपस शाभनसय कर्म पाता तत् शुभकर्मणा अय इति
[निघ' ० १] र्मणाम् ॥३३॥

य एने ग्यात्रापृथिवी ज्ञानित्री वृषैरपिअदुवगानि विद्या ।

तमग्य र्हातरिपितो यत्रोवान्देव वृष्टारमिदु र्धत्ति विद्वान् ॥३४॥

इ हत अय इपित प्रपित सन त वृष्टार देवमिदु पते यत्ति यत्त । की
दृश तत्र यनारान अत्यक्त यडा तुरिठेमेश स्विति [पा' ६ ४ १५४] र्यसुनि त्
वा लाय । प्रिद्वान् स्वापिमारु । त कम् य वडा र्मे ग्यात्रापृथिवी ग्यात्रा
भूमा वृषे अपिणद्वयैरिचित्रे यक्तान् पिण अवयत्रे तुदादि लडि जे मुचा
दीनामिति [पा ० १ ५६] नुम् । प्रिद्या प्रिद्यानि सर्वाणि भुवनानि नृतातानि
त्रये आषजन प्रिप्रयव्याणकरान् । कीदृश्यां ग्यात्रापृथिवी ज्ञानित्री ज्ञनयतस्ते
गनिगी प्रणानुशारि ॥३४॥

उपायमुत्तम्या समनन्देयान्ता पाय अनुया दुरोअपि ।

वनप्रति शमिना देवाअग्रि स्रदनु द्यय मनुना पुतेन ॥३५॥

यामाना वदति । इ हत त्मन्या आत्मना दुरोपि अनुया क्तो क्तो य
पमान् यनुशारुय देरि । मि पुत्रेन देवानां पाय र्मि मनुना मपुरस्तेन
पनन गामन् ययनरन् । द्रानामित्युक्त तानारु वनस्पतिर्येष शमिता देव
अग्रि हन यत् स्र स्रया समुग दत्त स्वदनु भक्तयत्तु । आत्मनूशरुस्य प्रि
नगरीश मन्त्रेयान्दरान्मिति [पा' ६ ४ १४१] यामारुलाय ॥३५॥

सुखा ताता अमिगीत यान्मिद्वेवानामभत्रपुरोगा ।

अस्य ह्योतु प्रदिशतस्य वाचि स्वादांमृतो हविरदत्तु देवा ॥३६॥

देवा हविरदत्तु नक्षत्रतु । कोदृश हवि अस्याग्ने वाचि वागिन्द्रियोपन्नञ्जिते
मुषे स्वादांमृत स्वादाकारिणा इतन् कोदृशस्यास्य ह्योतु देवानामादातु प्रदि
शि पूर्वदिशि अतस्य ऋ गतो आरुवनीप्रात्मना स्थितस्य । अस्य ऋस्य योऽग्नि
सद्यो ज्ञात उत्पन्नं सन् पद व्यभिभोत विजेषिण निरमात् यत्र देवाना पुराणा
अग्रगामी मुखोऽभवत् पुरो गहति पुरोगा विटि प्रत्यये विडुनोरनुनासिकस्या
दिति [पा० ६ ४ ४१] मस्याकार ॥३६॥

IV केतु कृषवन्नकेतवे पेजा मया अपेजसि । सनुपादिरज्ञायथा ॥३७॥

अग्निदेवत्या गावत्रो मनुहन्दोदटानिरुता । हे अग्ने त्वमुपादि मृत्वा अज्ञायथा
उत्पन्नोऽसि जनेर्लाडि ह्यपन् उप दाहे उपति हविर्दहति ते उपताऽग्निहामरु
तारो यज्ञमाना । कोदृशस्त्वम् अकेतवे अज्ञानाय मया मयाय मनुष्याय केतु ज्ञा
न कृषवन् कुर्वन् विभक्तिव्यत्यय । नास्ति पेज सुवर्ण यस्य स अपेशा तस्मै
अपेशते मयाय पेज सुवर्ण कुर्वन् ॥३७॥

ज्ञीनूतस्यैव भवति प्रतीक यद्वर्मा याति समदामुपस्ये ।

अर्नाविद्वया तन्वा जत्र त्व स त्वा वर्मणो महिमा पिपर्तु ॥३८॥

एवमाग्नि स्तुवाश्चरक्षणे योषा युद्धोपकरणानि (11) च स्तूयते । भरद्वाजमुत
पायु सग्रामाङ्गानि प्रत्यृच स्तोति त्रिदृञ्चि । वर्म स्तूयते यत् यदा वर्मा कवच
वान् समदा सग्रामाणामुपस्ये उत्सङ्गे याति तदा प्रतीक सेनामुप ज्ञीनूतस्य मेघ
स्यैव भवति । सह मावति योधा यासु ता समद सग्रामा मदे विपु । मेघस्य
मुप त्रिद्युत्तनपिन्नुगाराभिर्भयासद्यम् एव हस्त्यश्चरयपादात्यस्त्रजालतूर्णनादशरो
षे सेनामुपमसद्य भवतीत्यर्थ । अतोऽहं त्रवामि हे वर्मिन् अर्नाविद्वया अ
क्षतया तन्वा शरीरेण त्व जय शत्रून्त्वा जत्र प्राप्नुहि । किं च स वर्मण महि
मा त्वा त्वा पिपर्तु पालयतु ॥३८॥

धन्वना गा धन्वनाग्नि जयेन् धन्वना तीव्रा समदा जयेम ।

धनु शत्रोरुपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयिम ॥ ३१ ॥

धनु स्तूरति । धन्वना धनुषा कृत्वा व्यं गाः धेनू जयिम । धन्वना शत्रोर्नि-
मार्गं जयिम अन्नति गहति यस्मिन्नसावानिर्नार्गं । तीव्रा उवा' समद् सधामान्ध-
न्वना जयिम । धनु शत्रोरुपकाम मनोरयाभात्रं कृणोति करोति कामस्याभावो
ऽपकामम् अन्नय विभक्तौत्यादिना [पा० ७ १ ६] अर्थाभात्रेऽव्ययीभावः । किं च
धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयिम । ईदृशो धनु प्रभाव ॥ ३१ ॥

वृक्षसोर्वेदागर्नागति कर्णं प्रियं सखाय परिपस्वज्ञाना ।

घोषेव शिङ्गे विततापि धन्वन्त्याऽदुष्यं समने पारयन्ती ॥ ३० ॥

इया स्तूरति । इयं इया धन्वन् धन्वनि धनुषि अपि वितता उपरि वित्तारि-
ता सती शिङ्गे अव्यक्तापञ्च कुरुते गिति अव्यक्ती शब्दे अदादिः रदिती नुम् धा-
तोरिति [पा० ७ १ ५८] नुम् । का इव घोषेव यथा घोषा कामिनी कामुत्स-
नायाव्यक्ता वदति इवमियमपि । कीदृशी इया समने सग्रामे पारयती पार तीरं
कर्मसमाप्तौ अदत्त सग्रामादुत्तारयती प्रियं कुर्वन्तीत्यर्थः । इय का या इया क-
र्णमागर्नागति आगृह्णा सती घातु कर्णं प्रत्यत्पर्यमागहति षडनुक्ति गमे षपन् ।
कीदृशी उत्प्रेक्ष्यते वृक्षसोत्र वक्तुमिहस्तीप्र अन्वोऽपि वक्तुमिहन्कर्णा प्रत्यागह-
ति । प्रिय सखायमिदं मित्र वराणवप परिपस्वज्ञाना आलिङ्गन्ती स्वतो' शान्तिचि
शपः ह्यौ सति द्वित्वम् । इत् पारपूरणार्थं ॥ ३० ॥

तेऽथाचरन्तो समनेय घोषा मतिप्र पुत्र त्रिभूतानुपत्त्ये ।

अन् शत्रून्विध्यतां सविदानेऽथावीऽइमे त्रिंशुर्गतोऽग्रमित्रान् ॥ ३१ ॥

धनुःकोटी स्तूर्यते । ते प्रासिदे इमे आर्वी आर्वी धनुःकोटी उपत्ये उत्सङ्गे
मध्यभागे त्रिभूतां धारुषतां शरमिति जेय । तत्र दृष्टान्तं माता पुत्रमिव यथा
जगती पुत्रमुत्सङ्गे विभर्ति । धनून् अत्रिजगता ताडयतां च । कीदृशी आर्वी
आचरन्ती आचरन्त्यो आगहन्त्यां धानुःक प्रति तत्र दृष्टान्तं समना घोषा इव
वचनव्यत्यय समना समाननिरपगतगत मनो ययोस्ते समनमां त्रिभजेऽदिश-

समचित्ते योपा योपे स्त्रियो यवा कान्तभागहत । सविदान सविदन्ते ते सविदा
ने समो गमोत्यादिना [पा० १ ३ ०१] शानच् परस्पर सकेत कुर्वाणे । अमित्रान्
शत्रून्प्रति विष्फुरती दृङ्कार (12) कुर्वाणे ॥ ४१ ॥

वृद्धीना पिता वृद्धरस्य पुत्रश्चिश्चाकृणोति समनावगत्य ।

इपुधि सङ्गा पृतनाश्च सर्वा पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूत ॥ ४२ ॥

इपुधि स्तूपते । य इपुधि तूष्णीं वृद्धीनानिपूणा पिता पालक । यतो वा
पान्धरति । अस्त्रेषुर्बेङ्ग पुत्र । वाणसमूह पुत्रत्वानीय पाल्यमानत्वात् । पु
इन्वहून् त्रायत इति पुत्र । स इपुधि समना (13) सग्रामान् अथगत्य ज्ञात्वा
चिश्चाकृणोति चिश्चेति शब्द करोति शब्दानुकरणेनेतत् वाणे तूष्णीन्निष्क्राम्यमा
णे चिश्चेति शब्दो भवति । च पुन स इपुधिर्धानुष्केन पृष्ठे निनद्ध वृद्धोऽपि
प्रसूत अनुज्ञात सन् सर्वा पृतना जयति शत्रुसेना पराभवति । कीदृशा पृत
ना सङ्गा सङ्गा सचते सम्पूर्वाद्वा किरतेरिति [निरु० १ १४] धास्कोक्ते सचते
किरतेर्वा ऋप् सचते सम्बन्धते सकीरते वा योधा यासु ता सङ्गा । विवजा
त कारकाणि भवतीति वचनादिपुत्रे कर्तव्यम् ॥ ४२ ॥

र्ये तिष्ठन्नगति वाग्निन पुरो यत्र यत्र कामयते सुपारयि ।

अभीष्टूना मद्दिमानं पनायत मनं पश्चादनुयहन्ति रश्मय ॥ ४३ ॥

अर्थेन सारयिरर्थेन रश्मय स्तूयते । जगती इयम् । सुपारयि सुसारयि शो
भन सारयि यत्र यत्र प्रदेशे कामयते इहति मयात्र मन्त्रव्यमिति तत्र तत्र पुरो
वर्तमानान् वाग्निन नयति प्रापयति । कीदृश र्ये तिष्ठन् । त स्तुम इति शे
प । इदानीं रश्मय स्तूयते हे जना अभीष्टूना रश्मीना मद्दिमान मद्दिभाग्य
धूय पनायत स्तुत । ये रश्मय पश्चाद्वर्तमाना सत मनो ऽश्चचित्तमनुयहन्ति अ
नुगम्य गृह्णति वशवर्तिन कुर्वतीत्यर्थ । पन स्तुतो गुपूधूपेत्यादिना [पा० ३ १
२८] आपप्रत्ययात्तात्पनेर्लोट् ॥ ४३ ॥

तीत्रान्वोषान्कृपयते वृषपाणयोऽश्वा र्येभिः सह वाज्रयन्त ।

अत्रामल प्रपदेरुमिर्नान्तिष्णान्ति शत्रूँ॥रुपव्ययत् ॥४४॥

अद्या स्तूरते । वृषा अद्या पाशां दृस्ते षेषा ते वृषपाणपोञ्चवारा ती
 ग्रान्पापान् ज्ञापयति शत्रून् रूपयति मुञ्चति । अद्या अपि र्वेभि र्वै सह
 वापयत् गहत् सतप्तोत्रान्धोपान र्हेपाशङ्गान्मुर्वति शत्रून् क्षिणति नाश-
 यति च । जीव्या अद्या प्रपदे पादपि पुरे अमित्रान् रिपून् अक्कामल आ-
 त्रामल । अनपययत् व्यर क्षे अदत्तुरादि अपव्ययति ते अपव्ययत् न अय
 व्यरत्तोऽनपययत् अनशयत् समया । वन्न गतो स्वार्थे णिच् वाजिन ॥४४॥

रुव्रादन७ रुत्रिरस्य नाम यत्रापुं निरहितमस्य वर्म ।

तत्रा रुनुय शम्न७ सरेन त्रिद्यादा वय७ सुमनस्यमाना ॥४५॥

शरद्वारा र्व स्तूरते । अस्यानसो र्वव्रादन नाम र्व वदतीति र्वव्राद-
 न् जानये-नाति र्वस्वाराप्यनाणान्नात् । तयास्य रुत्रि रुत्रिर्मान नाम पृषोद-
 रादिवाटत्तरान्नाप । यत्रानसि अस्य योर्जर्म आयुं च निरहित स्यापितम् त-
 त्रानसि वय र्वमुपसदेम उपसादयाम । कीदृश र्व शम्न सुपकरम् । कीदृशा
 त्रयम त्रिद्यादा सरेदा सुमनस्यमाना शोभन मनो षेषा ते सुमनस अमुनस
 सुमनसा भवति सुमनस्यते नृणादिभ्या मुञ्चतिरिति [पा० ३ १ १२] वयट तत
 जानय अमुञ्चति चित्ता इत्यर्थ । त्रिन्यस्य सहिताया निपातस्य चेति [पा० ६ ३
 १३६] दीर्घे ॥४५॥

स्वाडुषामरः पितरो वयोषा रुत्रेचित् शनोपसो गभीरा ।

चित्रमेना इपुयन्ता अमृषा सतायोरा उर्या द्रातसादा ॥४६॥

रवनापान्नाति । ईदृशा नरा अस्माय र्व मातारा भवत्विति शेष । की
 दृशा स्वाडुगमद् स्वाडु मुय पया तथा सप्तोरत्ति ते स्वाडुससद् । पितर पा
 त्ति ते पितर रत्नितार । वयोषा वयोऽऽमायुषो दधति धारयति वयोषा ।
 रुत्रेचित् इत्येव पत्न रुत्रे रुद्रे श्रीरत्ते सत्यत्ते रुत्रेचित् वर्मणि पितृ अ
 न्युय सपन्या इति सति आत्रयणयोग्या इपानाशयत्वात् यदा सप्तो द्विती

पार्वे कृद्ं अयन्ति कृद्ध्यितः दुःखं प्राप्यापि स्वामिसेवनपराः । शक्तीवन्तः शक्तिः
 सामर्थ्यमायुधं वा अस्ति येषां ते अश्वरश्मिमतीत्यादिप्रातिशाख्यसूत्रेण [३. ६. २.]
 शक्तिशब्दस्य दीर्घः । गभीराः गम्भीरवला गम्भीरप्रज्ञाश्च । चित्रसेनाः चित्रा ना-
 नाविधा सेना येषां ते । इषुवन्ताः इषुभिर्वाणैर्विलं येषां ते । अमृद्धाः मृद्धा मृद-
 वो न भवत्यमृद्धाः कठिनाङ्गा अग्रशासना वा । सतोवीराः इत्येकं पदम् सतो
 ऽश्वमेधयाजिनो वीराः शूराः यदा सतो विद्यमानस्य बलस्य वीराः प्रेरकाः वि-
 त्थिमीर्यन्तीति वीराः पद्या अलुक् । उर्वः विशालाः पृथुज्ञघनोरस्का इत्यर्थः ।
 व्रातसाक्षाः व्रातान् शूरसमूहान्सदृत्तेऽभिभवन्ति ते व्रातसंस्थाः पचाद्यच् अभिमा-
 तिपृतनेत्यादिना [प्रातिशा० ३. ६. २०] सूत्रेण सदृत्तरूपधादीर्घः ॥ ४६ ॥

ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः शिवे नो ग्वावापृथिवीऽग्नेरुक्ता ।

पूपा नः पातु इरितादतावृधो रक्षा माकिर्नाऽअघशंस इशत ॥ ४७ ॥

ब्रह्मता लिङ्गोक्तदेवता । ब्राह्मणासः ब्राह्मणाः नोऽस्मान्पातु रक्षतु पाथि-
 त्यस्यार्थवशाद्वचनव्यत्ययः कार्यः । पितरः च पातु । कीदृशाः सोम्यासः सोम्याः
 सोमसम्पादिनः सोमयानयोग्या वेल्युभयोर्विशेषणम् । ग्वावापृथिवी ग्वावाभूमौ
 नः पाताम् । कीदृशौ शिवे कल्याणकारिण्यो । अनेरुक्ता अनेरुक्ता नास्ति ए-
 षोऽपराधी ययोस्ते अपराधनिवर्तिके । किं च पूपा सूर्यो नोऽस्मान्दुरितात् पा-
 तु । एवं परोक्षेणोक्ता प्रत्यक्षमाह दे ऋतवृधः ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयति ऋ-
 तवृधः देवाः संहितायामृतस्य दीर्घः रक्षा रक्षतास्मान् वचनव्यत्ययः । माकिः मा
 कश्चन अघशंसः पाथी नोऽस्माकमीशत ऐश्वर्यं मा करोतु वयं इष्टवशा मा भूमि-
 त्यर्थः । अघं पापं शंसति वक्ति प्रकाशयति वाघशंसः इष्टः । ईशतेति वचन-
 व्यत्ययः ॥ ४७ ॥

सुपर्णं वंस्ते मृगोऽग्रस्या दत्तो गीभिः संनद्धा पतति प्रमूता ।

यत्रा नरुः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिपयं वः शर्म यत्सन् ॥ ४८ ॥

दाभ्यानिपुं स्तौति द्याम्ना त्रिदुप् अन्यानुदुप् । पा इषुः सुपर्णं पक्षिपिहं व-

स्ते परिधत्ते वस परिधानि शोभन पर्णा पिह यस्य स सुपर्णा पत्नी तस्य विकारं
 सौपर्णम् तत्र कृत्स्नवन्निगमा भवन्तीति [निहं २ ५] यास्कोक्तो सुपर्णाशब्देन त
 त्विह गृह्यते वाणपुहे पिहस्यारोप्यनाणवात् । किं च अस्या रूपो दत्त (14)
 फल मृग मृगयतेऽन्विष्यति रिपून्त्सुमिति मृग मृग मार्गणे चुरादिरदत्त पचा
 ग्च मृगा मृगयतेरिति [निहं १ ११] यास्क शल्य हि वेध मृगयते । किं च
 या रूपु गोभि गोविकारै द्वापुभि सनदा वदा प्रसूता धनुष्मता प्रेरिता सती
 पतति शत्रुबल प्रति गहति । किं च यत्र नरो योदारु सद्रवन्ति च सम्यक् गह
 न्ति त्रिद्ववन्ति च विविध प्रसरन्ति चै समुद्ये तत्र रूपे रूपव वाणा अस्मभ्य
 गर्भ सुख यसन् पशन्तु यमु उपरमे स्लेटि तिय श्लोपेऽङ्गामे सिञ्चडुल स्ले
 टोति [पा ३ १ ३४] सिञ्चागमे यसन्निति रूपम् सुख ददतु ॥ ४८ ॥

ऋजोति परिवृद्धिं नोऽश्नां भवतु नस्तनू ।

सोमोऽग्रिप्रवीतु नोऽदिति शर्म पशतु ॥ ४९ ॥

ऋजु सरला इतिर्यस्या सा ऋजोति टिलोप आर्ष । हे ऋजोति ऋजुगामिनि
 हे रूपो नोऽस्मान्परिवृद्धि परिवर्तय अस्मात्तु मा पतेत्यर्थ । किं च नोऽस्माक
 तनू शरीरम् अश्ना पापाणानुत्पद्यते भवतु । सोम नोऽस्मानधिप्रवीतु अग्नि
 कान्वदतु । अदिति देवमाता गर्भ सुख पशतु ददातु ॥ ४९ ॥

आग्रदन्ति सान्धैषां जपनोऽऽर्पयन्ति ।

अद्याज्ञानि प्रचेतसोऽद्यान्समर्तु चोदय ॥ ५० ॥

अनुदुष्टम् । कशा स्तूपते अत्र गतो जेपणे च । अद्या अद्यत्ते त्विष्यते यथा
 सा अद्याज्ञानी हे अद्याज्ञानि कशे समत्तु सद्यमेपु त्वमद्यान् चोदय प्रेरय जपाय
 फीदशानद्यान् प्रचेतस प्रकृष्ट मूर चेतो मनो येषां ते । हे कशे यथा यथाद्य
 धारा द्यामद्यानां सानु सानूनि सानुतुन्यानि मांसोपचिताङ्गानि आद्यदन्ति यद्य
 नद्यत्यय आग्रदन्ति ताडयन्ति जपनान्वाटिभागान् उपयन्ति निप्रदन्ति । तुरङ्गारो
 ह्य यथाद्यान्वरापन्ति सा त्वमद्यान्प्रेरयेत्यर्थ ॥ ५० ॥

अहिरिव भोगैः पर्येति वाङ्ं ज्यायां हेतिं परिवाधमानः ।

रुस्त्रग्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमान्पुनांऽसं परिपातु विश्वतः ॥ ५१ ॥

रुस्तग्नः स्तूयते । सप्त त्रिष्टुभः कृत्ते स्थितो कृत्ति रुस्तग्नः खेटकः यदा कृत्त कृत्ति प्राप्नोति रुस्तग्नः प्रकोष्ठत्राणान् पुमांसं मां विश्वतः सर्वतः परिपातु रक्तु । किम्भूतो रुस्तग्नः विश्वा विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञानानि विद्वान् ज्ञानन् । तथा पुमान् पुंस्त्वयुक्तः शूर इत्यर्थः (15) । यो रुस्तग्नो भोगैः (16) स्वशरीरावयवैः कृत्वा वाङ्ं पर्येति कृत्तं वेष्टयति क-इव अहिरिव यथाहिः सर्पो भोगैः स्वदेहेः रुस्तादिकं वेष्टयति । कीदृशः ज्यायाः हेतिं वाणं शत्रुप्रेरितम् परिवाधमानः निवर्तयन् खेटकपक्षे प्रकोष्ठत्राणपक्षे तु ज्याया हेतिं (17) प्रह्वारं निवारयन् ज्याघातस्य निवारकात्वात् ॥ ५१ ॥

वनस्पते वीडुङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणाः सुवीरः ।

गोभिः संनद्धोऽसि वीडयस्वास्थाता ते जयतु जेत्वानि ॥ ५२ ॥

तिस्र ऋचो रथदेवताः । हे वनस्पते वनस्पतिविकार काष्ठमय रथ कृत्स्नवन्निगमः [निहं २. ५.] त्वं वीडुङ्गः दृढाङ्गो भूयाः भव वीडूनि अङ्गानि यस्य । कीदृशः अस्मत्सखा अस्माकं मित्रभूतः । प्रतरणाः प्रतरति संग्रामपारं गच्छति प्रतरणाः । सुवीरः शोभनो वीरो रथी यत्र । किं च हे रथ यतः त्वं गोभिः गोविकारैश्चर्मभिः संनद्धः बद्धोऽसि अतो वीडयस्व आत्मानं स्तम्भय । किं च ते तवास्थाता आरोह रथी जेत्वानि जेतव्यानि रिपुधनानि जयतु हि पादपूरणाः ॥ ५२ ॥

दिवः पृथिव्याः पर्याजं उद्धृतं वनस्पतिभ्यः पर्याभृतं सद्दः ।

अपामोऽन्मानं परि गोभिरावृतमिन्द्रस्य वस्रं रुविपा रथं यज ॥ ५३ ॥

हे अधर्षी त्वं रुविपा कृत्वा रथं यज । कीदृशं रथम् दिवः गुलोकात् पृथिव्याः भूमेः सकाशात् पर्युद्धृतं समत्ताडुद्धृतम् अजः तेजः । तथा वनस्पतिभ्यो वृक्षेभ्यः पर्याभृतं समत्तादाकृतमानोतं सद्दः बलम् । तथा अपां जलानामोऽन्मानं तेजः सारभूतम् अज बलतेजसोरिति धातोः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तइति [पां ३.

० ७१] मनिन् श्रोत्रयति धमिनें कारोनीति श्रोत्रा तम् । वावाभूमिवृक्षजन्माना
 तेनयत्रतुष्टयेन निर्मितमित्यर्थः । तथा गोभिः विरूपैः पर्याधृत वेदिततन् तेजोनि-
 र्निग्यात् पदा गोभिः चर्मभिर्वेदितम् । तथा इन्द्रस्य वयमिन्द्रवभ्राज्जातमित्यर्थः
 इन्द्रो पदा वृत्राय वयं प्रताहार तदा वृत्रजरीरनाहिल्येन प्रतिहृत चतुर्षी ज्ञातम्
 गूष रथा रथं शरत्रेति चतुःपाडाः तत्र पूषस्पर्षौ त्रिप्रैर्गृहीतौ स्वशरौ नृपैरि-
 ति पुतिकवानुत्तमेया इन्द्रो ह्यत्र वृत्राय वयं प्रताहारित्युपक्रम्य स्वस्तृतीयामि-
 त्यभिप्रायं स्येन च शरेण चेति राजन्यजन्धज इति श्रुते [१२ ४. १२] । ईदृशं
 स्य पत्रोत्तर्य ॥५१॥

इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीक मित्रस्य गर्भा वरुणस्य नाभिः ।

सेमा नो रुच्यदाति शुक्राणो देव स्य प्रतिं रुच्या गृभाय ॥५४॥

हे स्य हे देव स त्व रुच्या रुचीपि प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण । वीदृशं तम्
 इन्द्रस्य वयं वयोत्पन्नयान् । मरुतामनीकं मायं मुत्वा देवानां जयप्रापवन्वात् ।
 मित्रस्य देवस्य गर्भं गर्भयति स्तूयते गर्भं गृणातेर्भप्रत्यय धूर्षणा स्तूयमान । वरु-
 णस्य नाभि नभ्यतिऽरिर्दन्त्येनेनेति नाभिः नभः दिसायां नृप्रत्ययः वरुणस्य
 रुचनसाधनम् । नोऽस्माकमिना रुच्यदाति रुचियो दानं शुक्राणं सेवमानः । से-
 मामित्यत्र साऽपि लापे चेत्यादपूरुषामिति [पा० ६ १ १३४] सधिः । गृभाय गृ-
 ष्यतिर्दन्त्वाः साऽज्ञानज्जावित्यनुवृत्तौ [पा० ३ १ ८३] इन्द्रमिं शायजयीति [पा० ३
 १ ८४] ह्यी पदे ज्ञापत्ययस्य ज्ञापनादेश रुच्य भञ्ज ॥५४॥

उपग्रास्य पृथिवीमुत् गां पुरुत्रा नै मनुता विहितं नगत् ।

स इन्द्रुमे मारुतिर्देवा देवैर्हराद्वीषोऽश्रमेधुं शत्रून् ॥५५॥

तस्य शची इन्द्रुभिर्देवत्याः । हे इन्द्रुमे स त्व पृथिवीमुत् गामत्तरित्तमपि उ-
 पग्रास्य उपग्रास्य (18) शसिं शश्रयः । विहितं विविधं म्थितं जगत् स्वा-
 वरजद्रुमान्मकं त्रिचम् पुरुत्रा यउधा ते त्यां मनुतां ज्ञानानु इन्द्रुभिर्नदतीति । स
 त्व हराद्वीषं शतिर्द्रुं शत्रून्पतोऽश्रमेणय अत्यन्तं हर दवीषां स्तूलद्वेति [पा०
 ६ ४ १५६] रेमन्तोऽपूरुगुणी । वीदृशं तम् इन्द्रेण देवेन सन् प्रीनिमुक्त ॥५५॥

आक्रन्द्य वननोत्तान् आश निटनिहि द्रिता वार्धमानः ।

अप्रोव इन्दुमे द्रुहना इत इन्द्रम्य मुटिरिति वीडयस्व ॥ ५६ ॥

हे इन्दुमे त्वं वनं शत्रुसैन्यमाक्रन्द्य रोदय पलायधं नदीयाः सर्वे हता इत्यादिदोन्वय कार्पण्यव्ययः । नोऽस्माकनोत्त तेज आशः अपिहि देहि । द्रिता द्रितानि पापानि वापनानो निराकुर्वन्मन् निटनिहि शब्द कुरु स्तन शब्दे चुरादिरदत् । किं च रताःस्तसेनाया सकाशान् द्रुहना द्रुहन् इटाद्य ते धानश्च इहानः तान् इटान् मुनः चतदृशान् शत्रूनपप्रोव नाशय प्रोवतिर्नाशनायकः । यतः त्वनिन्द्रस्य मुटिः अग्नि मुटिवद्भूतोऽस्ति अतो वीडयस्व आत्मानन्लान्द्रुष्य ॥ ५६ ॥

आनूरुज प्रत्यावर्तयेमाः केतुनदुन्दुभिर्वीवदीति ।

सनद्यपर्णाश्चरन्ति नो नरोऽस्माकंनिन्द्र रुयिनो जयसु ॥ ५७ ॥

हे इन्द्र अतः शत्रुसेनाः वना अत्र सनसात्परिज्ञिय अत्र गतिक्षेपणयोः । यतो इन्दुमि केतुमत् प्रसावत् यया वावदीति अत्यसं नदति अत इनाः अस्तसेनाः प्रत्यावर्तय जयं प्राप्य प्रत्यानय । किं च नोऽस्माकं नरः पोषाः संचरन्ति कीदृशा नरः अद्यपर्णाः अद्यन्येव पर्णा पतनं येषां ते । किं च अस्माकं रुयिनः रुय्याः जयसु युद्धे जयं प्राप्सुवसु ॥ ५७ ॥

अग्निः कृत्तवीत्रः सारस्वती मेयी वभ्रुः सौम्यः पौलः श्यानः शितिपृष्ठो
वार्हम्यत्यः शिन्यो वैद्यदेव इन्द्रोऽनुषो मातुनः कन्मायं इन्द्रायः मेघ-
क्षिनोऽधीरानः सावित्रो वातुणः कृत्त एकंशितिप्रात्येवः ॥ ५८ ॥

अद्यनेधे श्रुतिरस्ति हे त्रैवैतः एकादगिन्यावान्भतेनि [१३. ५. १. ३] तयोरेकादशिन्यो पशवस्तदेवताश्च कण्डिकाद्वयेनीच्यन्ते तेनेमानि त्राक्षणावावधानि द्रव्यदेवनाप्रतिपादकानि न तु मत्ता । कृत्ता वीत्रा यस्य स कृत्तवीत्रः पशुश्रेणः अग्निदेवत्यः १ मेयी सारस्वती सारस्वतीदेवताका २ वभ्रुः मिङ्गलवर्णः पशुः सौम्यः सोमदेवत्यः ३ श्यानः कृत्तवर्णः पौलः पूषदेवत्यः ४ शिति श्यानं पृष्ठं

यस्य स शितियुष्ठं वार्हस्पत्यं वृक्षस्पतिदेवत्यं ५ शिल्पो विचित्रवर्षी विश्वदे-
व विश्वदेवदेवत्यं ६ अरुणा रता ऐन्द्र इन्द्रदेवत्यं ७ कल्माष कर्तुरो मा-
रुतं मरुदेवत्यं ८ संहितं दृष्टाङ्ग ऐन्द्राङ्ग इन्द्राग्निदेवत्यं ९ अधोराम अधोदे-
जं श्वेत सावित्रं सवितृदेवत्यं १० एकं शितिं श्वेत पादो यस्य स एकशिति
पान् एकपदे श्वेतोऽन्यत्र कृत्तं पेत पतनशीलो वेगवान्वशु वारुणा वरुणाद-
वत्यं ११ एवमेकादशं ज्ञाता ॥५८॥

अग्नेऽग्नीकवते रोहितोऽजित्तरुडानधोरामौ सावित्री पौलो रजतनाभी
विश्वदेवो पिशगो तूपरो मारुतं कल्माषं आग्नेयं कृत्तोऽज्ञं सारस्वती
मेपो वारुणा पेत ॥५९॥

द्वितीयैकादशनिशुदेवानाह । रोहितो रतोऽजिस्तिलको यस्य सोऽनुडान्वृ-
फनोऽग्नीकवतेऽग्ने आलभ्यं अनीकं मुष्टं सैन्यं वा यस्य सोऽग्नीकवान् तस्मै १
अधोरामो अगोभागे श्वेतौ द्वौ पशू सावित्री सवितृदेवती २ ३ रजतवर्णा ना-
भिर्षयोस्तौ रजतनाभी द्वौ पौलो पूषदेवत्यौ ४ ५ पिशगो पीतो तूपरो निशु-
ङ्गो विश्वदेवो विश्वदेवदेवत्यौ ६ ७ कल्माषं कर्तुरो मारुतं ८ कृत्तं श्यामो
ऽज्ञो मेप आग्नेयं अग्निदेवत्यं ९ मेपो सारस्वती १० पेत वेगवान्वरुणादेवत्यं
११ एवमेकादशं ॥५९॥

अग्नें माषत्राय त्रिभृते रावन्तरायाष्टाकपालं इन्द्राय त्रिष्टुभाय पञ्चदशाय
वार्हस्पत्यैकादशरुपालो विश्वेभ्यो देवेभ्यो ज्ञागतेभ्य सप्तदशेभ्यो वैश्वेपेभ्यो
द्वादशरुपालो मित्रारुहणाभ्यामानुष्टुभाभ्यामिन्द्राग्निभ्यां वैश्वान्राभ्यां पय-
स्या वृक्षस्पतये पाङ्गाय त्रिणात्रायं शाघ्रताय चरुं सवित्रःश्रीर्हिताय त्रय-
स्त्रिंशाय रैवताय द्वादशरुपालं प्राणापत्यश्चरुर्दित्ये त्रिभुवन्वे चरुर्माये
द्वैचानराय द्वादशरुपालोऽनुमत्याऽष्टाकपालं ॥६०॥

इति माध्यन्दिनीयाया वाजसनेयसंहितायामेकोनत्रिंशोऽध्याय ॥२१॥ ॥

अयाग्निपोनीयस्य पशुपुरोडाशमनुदिशामावेटीर्निर्वपतीत्युपक्रम्य तदाङ्कदेशक-
 विप्रमन्त्र्यामिष्टिं (19) निर्वपेदिति श्रुत्या दशकृत्रिष्कावेष्टिसंज्ञेष्टिः कथिता तस्या
 देवता हवीषि चान् । इमान्यपि ब्राह्मणवाक्यानि न मन्त्राः । अग्नयेऽष्टाकपालः
 पुरोडाशः कार्यः अष्टसु कपालेषु संस्कृतोऽष्टकपालः तद्वितार्थोत्तर्यदसमाहारे
 चेति [पा० २.१ ५१] समाप्तः अष्टनः कपाले कृत्रिपीति [पा० ६.३ ४६ वा० २.]
 अष्टनृग्यस्य दीर्घः कीदृशायाग्नये गायत्राय गायत्र्या स्तुताय त्रिवृते त्रिवृत्स्तोमे-
 न स्तुताय रायन्तराय रयन्तरसाम्ना स्तुताय १. इन्द्राय एकादशकपालः पुरोडाशः
 समाप्तः पूर्ववत् कीदृशाय इन्द्राय त्रैदुभाय त्रिदुभा स्तुताय पञ्चदशाय पञ्चदश-
 स्तोमस्तुताय वारुन्ताय वृहत्सामस्तुताय २. विश्वेभ्यो देवेभ्यः द्वादशकपालः पु-
 रोडाशः कीदृशेभ्यः जगतेभ्यः जगत्या हृन्दसा स्तुतेभ्यः सप्तदशेभ्यः सप्तदशस्तोम-
 स्तुतेभ्यः वैश्वेभ्यः वैश्वपत्तमस्तुतेभ्यः ३. मित्रावरुणाभ्यां पयस्या पयसि अतः
 चतुः कीदृशाभ्यामानुदुभाभ्याम् अनुदुभा स्तुताभ्याम् एकविंशाभ्यामेकविंशस्तो-
 मन्तुताभ्याम् वैरात्राभ्यां वैरात्रसामस्तुताभ्याम् ४. वृहस्पतये चतुः कीदृशाय पा-
 ङ्गाय पङ्क्तिहृन्दसा स्तुताय त्रिणवाय त्रिणवस्तोमस्तुताय शाधराय शाधरसामस्तु-
 ताय ५. सवित्रे द्वादशकपालः पुरोडाशः कीदृशाय सवित्रे औत्तिहाय उत्तिक्ह-
 न्दसा स्तुताय त्रयस्त्रिंशाय त्रयस्त्रिंशस्तोमस्तुताय रैवताय रैवतसामस्तुताय ६.
 एवं हृन्दस्तोमसामसहितान् पट् देवानभिधाय चतुरः केवलानाह प्राज्ञापत्यश्च-
 रुः प्राज्ञापतिदेवत्यश्चरुः कार्यः ७. त्रिलुपत्यै अदित्यै चतुरेव ८. वैश्वानराय वैश्वान-
 नरगुणाविशिष्टायाग्नये द्वादशकपालः पुरोडाशः ९. अनुमत्यै देवतायि अष्टाकपालः
 पुरोडाशः कार्यः १०. दशकृत्रिषोऽवेष्टेर्देवताहवीष्यापि अद्यमेधोपयोगित्वाद्गतानि
 समिद्धोऽद्यज्ञाद्यमेधिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्तेः [अनुक्रमणाम्] ॥ ६० ॥

श्रीमन्महोदरकृते वेददीपे मनोहरे । शिष्टाद्यमेधमन्त्रोक्तिर्गतोऽध्यायोऽङ्कद-

मितः ॥ २१ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां षष्ठविंशोऽध्यायः ॥ ॥

I. ॥ १-६ [योनाऽङ्क] - ८ [रलोप] - ११ ॥ १-११ ॥ ॥

II ॥ ३० ३१ ॥ १२-१४ ॥ ४१ ॥ १५ ॥ ४० ॥ १६ ॥ ५१ ॥ १७ ॥ ४२ ॥ १८ ॥
४८ ॥ १९ ॥ ५२ [विलिंगं] ॥ २० ॥ ४३ ॥ २१ ॥ ५० ॥ २२ ॥ ५५ ॥ २३ ॥ ॥

III ॥ १०-१७ [पश्यन्त्यं K] - १८ [पश्यन्ति K - 'आनुला'] - २४ ॥ २४-
३६ ॥ ॥

IV ॥ २५-३३ [विला] - ३६ ॥ ३७-४८ ॥ ॥

V ॥ ६० ॥ ४९ ॥ ॥ VI ॥ ५८ ॥ ५० ॥ ॥

VII ॥ ५९ ॥ ५१ ॥ ॥ सप्तानुवाकेष्वेकपञ्चाशत् ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायामेकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥

I देव सवितः प्रसुव - - वाचं नः स्वदत्तु ॥ १ ॥

तत्सवितुर्वरे ॥ २ ॥

श्रीगणेशाय नमः । इत उत्तरं पुरुषमेधः । द्वावध्यायी नारायणः पुरुषोऽप-
श्यत् । ब्राह्मणाराजन्ययोरिति ठाकामयोः पुरुषमेधसंज्ञको यज्ञो भवति । सर्वभूतान्य-
तिक्रम्य स्थानमतिष्ठा । चित्रशुल्लदशम्बामारुम्भः । अत्र त्रयोविंशतिर्दत्ता भवन्ति
द्वादशोपसदः पञ्च सुन्या इति चत्वारिंशद्दिनेः सिध्यति । अत्र यूषेकादशिनी भ-
वति द्वादशगामीयोमीयाः पशवो भवन्ति तेषां च प्रतियूपं मध्यमे वा यूषे यथेहं
नियोजनम् ॥ अल्पेन समृद्धस्तेन देव सवितरिति प्रत्युचं तिस्र आहुतीराह-
वनीये जुहोति । तत्र देव सवितः [११ ७] तत्सवितुः [३ ३५] दे ध्याप्यति
॥ १ ॥ २ ॥

विद्यानि देव सवितर्दितानि परासुव । पददं तन्न आसुव ॥ ३ ॥

रु देव सवितः विद्यानि सर्वाणि इरितानि पापानि परासुव द्वे गमय ।
पददं कन्याणां तन्नोऽस्मान्प्रति आसुव आगमय ॥ ३ ॥

विभतार्ह रुवामहे वसोच्चित्रस्य रासः । सवितार्ह नृचक्षसम् ॥ ४ ॥

वयं सवितार्ह रुवामहे आरुयाम किम्भूतं वसोः वासपितुच्चित्रस्य नाना-

विधस्य राधसः धनस्य विभक्तारं विभज्य दातारम् नृचक्षस नृणां द्रष्टार यथायोग्यम् ॥४॥

ब्रह्मणे ब्राह्मणं क्षत्राय राज्ञ्यं मरुद्भ्यो वैश्यं तपसे श्रूढं तमसे तस्करं
नारकाय वीररूपां पाप्मने लीविनाक्रयायाऽग्रयोगूं कामाय पुंश्चलूमतिक्रु-
टाय मागधम् ॥५॥

अतः परं पुरुषमेधकाः पशवः आ अध्यायसमाप्तेः । ततः प्रतिपूषमेकैकमेकाद्
शिनं नियुज्य ब्राह्मणादीनष्टचत्वारिंशत्संख्यान्पुरुषान्प्रकामोद्याय सद्मित्यन्तान-
ग्निष्ठे पूषे नियुनक्ति इतरिषु यूषेष्कादशैकादश पुरुषान् वर्णापानरुधमित्यादीनि-
युनक्ति ॥ ब्रह्मणे ब्राह्मणम् तत्र ब्रह्मणे जुष्टं नियुनज्मीति अग्निष्ठे ब्राह्मणं प्र-
थमं नियुनक्ति । एवमग्रे सर्वेषां पूषे एव बन्धनम् चतुर्थ्यन्तं देवतापदं द्वितीयात्
पुरुषपदं वोढव्यम् ॥ क्षत्राय राज्ञ्यं क्षत्रियम् २ मरुद्भ्यो वैश्यम् ३ तपसे श्रूढम्
४ तमसे तस्करं स्तेनम् ५ नारकाय वीररूपां नष्टाग्निं शूरं वा ६ पाप्मने ली-
वं नपुंसकम् ७ आक्रयायै अग्रयोगूमयसो गन्तारम् ८ कामाय पुंश्चलूं व्यभिचारि-
णीम् ९ अतिक्रुटाय (१) मागधं मगधदेशजं क्षत्रियायां वैश्यपुंसो ज्ञातं वा (२)
१० ॥५॥

नृत्ताय सूतं गीताय शैलूपं धर्माय सभाचरं नरिष्ठाय भीमलं नर्माय रेभ
रुसाय कारिमानन्दाय स्त्रीपखं प्रमदे कुमारीपुत्रं मेधायै रथकारं धैर्याय
तत्ताणाम् ॥६॥

नृत्ताय सूतं ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतः ११ गीताय शैलूपं नटम् १२ ध-
र्माय सभाचरं सभायां चरतीति तम् १३ नरिष्ठाय (३) भीमलं भयंकरम् १४ न-
र्माय रेभं शब्दकर्तार वाचाटम् १५ रुसाय कारि कर्णाविशिष्टम् १६ आनन्दाय
स्त्रीपखं स्त्रियाः सत्तापम् १७ प्रमदे कुमारीपुत्रं कानीनम् १८ मेधायै रथकारं मा-
ह्वियेण करिण्यां ज्ञातम् १९ धैर्याय तत्ताणं सूत्रधारम् २० ॥६॥

II तपसे कौत्सलं माययै कर्मारं वृषाय मणिकारं शुभे व्यष शर-

आशःऽपुनारुहे ह्येते ऋनुञ्जदुर्बन्तो न्यासार् दिष्टारं ह्यनुमर्त्तं नृत्यत्रै
नृगुणत्तकार धनिनम् ॥७॥

तत्रने नौलान्म शुलान्मापत्यम् २१ मागरे र्षेत् सौदकारम् २२ वृषाव
मणिवार रत्नकर्तारम् २३ शुभे शुभाय वप्र वीतत्रमार्त्तम् २४ श्रुत्वापि उपुमार
वात्सर्नारम् २५ ह्येते धनुकार चापकारिणम् २६ कर्मणे ज्ञायार् प्रत्यञ्जन
कर्त्तारम् (१) २७ दिष्टार रत्नर्त्ता रत्तो नक्षार निर्मात्तारम् २८ नृत्यत्रे नृगु
नृगुणार्त्तम् २९ यत्तत्राय धनिन शुनो नेतारम् ३० ॥७॥

नदीभ्य पौतित्नुञ्जीराभ्यो मैत्रार् पुरुषय्यात्राव दुर्मदं गन्धर्वात्मरौभ्यो
त्रान्त्वं प्रमुत्थ्य ज्जन्तु सर्पैवनेभ्योऽप्रतिपत्तौभ्यः मितवनीर्यतायो
ऽअप्रितत्र पित्राचिभ्यो प्रिद्वल्यारौ यानुयन्त्रिभ्यः कष्टरौमरौम् ॥८॥

नदीभ्य पौतित् (१) पुत्रिद्वोऽस्यञ्ज (६) पुन्त्रमन्तदपत्यम् ३१ मञ्जीराभ्यो
मैत्रार् निषादनुत्तम् ३२ पुरुषय्यात्राव दुर्मदमुन्मत्तम् ३३ गन्धर्वात्मरौभ्यो
त्रान्त्वं सावित्रीपतिनम् ३४ प्रमुत्थ्य ज्जन्तु ३५ सर्पैवनेभ्यः अप्रतिपत्तौ प्रतिपत्तौ
ज्ञानानीति प्रतिपत्तौ अत्रगात्रिभ्यः प्रिद्वल्यारौ ३६ अयेभ्यः पितृत्र भूतमार्त्तम्
३७ अयेभ्यः अत्रितप्रमगुनदत्तम् ३८ पित्राचिभ्यः प्रिद्वल्यारौ (१) वज्रपिद्वारि
णौ वज्रपारमार्त्तौम् ३९ यानुयन्त्रिभ्यः कष्टरौमरौ कष्टरौ कर्त्तव्यारि
णान् (४) ३० ॥८॥

मृग नार गृह्यापयतिनार्यो (९) पारिविन् निर्मल्ये पतिप्रियदामनरौ
आःऽदृदिशिदुर्गमि निरुत्ये पेजस्वार्त्तो मृगानात्र स्मरवारौ प्रस्तामा
नारापनः वर्णासन्तुष्टं यन्तारोपदान् ॥९॥

मृग नारगुणनि ४१ मेत्वार उपयति धानिचार्त्तम् ४२ ग्रान्ये पारिवि
त्तम् ४३ कनिष्ठेऽनुष्ट ४४ निर्मल्ये पतिप्रियदामनम् अनुष्टे ईरैत् उज्ज्वलम् ४५
घरादी (१०) द्वेयै दृदिशिदुर्गमिनि ईरताया पुञ्जाननुञ्जगापुञ्ज दृदिशिदुर्गम्यतिम्
४६ निरुत्ये पेजस्वार्त्तो उपयत्रेति ४७ मानात्र स्मरवारौ ज्ञानदीपिकरौ ४८

प्रकानोवाय तत्संज्ञाय देवाय उपनीदतीत्युपसत् समीपस्थितस्तम् ४८ एतान्निष्ठे
नियुनक्ति ॥ ॥ अथ द्वितीये यूये । वर्षाय अनुरुधम् अनुरुध्यतेऽनुसरतीत्यनुरुत्
तम् १ वलाय उपदाम् उपददातीत्युपदास्तनुपायनदातारम् ॥ १ ॥

उत्सादेभ्यः कुञ्ज प्रमुदे वामन द्वार्यः स्नाम ७ स्वप्रायान्धमर्धमाय वधिरं
पवित्राय भिपत्रं प्रज्ञानाय नक्षत्रदर्शनाग्निज्ञायै प्रश्निनमुपशिञ्जायाऽग्रभि
प्रश्निनं मर्यादायै प्रश्नविवारुम् ॥ १० ॥

उत्सादेभ्यः कुञ्ज वक्राङ्गम् ३ प्रमुदे वामनं रुस्वाङ्गम् ४ द्वार्यः स्नाम सर्वदा
त्रान्जिज्ञनेत्रम् ५ स्वप्राय अन्धं नेत्रहीनम् ६ अर्धमाय वधिरं कर्णेन्द्रियहीनम्
७ पवित्राय भिपत्रं वैद्यम् ८ प्रज्ञानाय नक्षत्रदर्शं नक्षत्राणि दर्शयति तम् गण
कम् ९ आग्निज्ञायै प्रश्निनं प्रश्नवन्तम् शकुनादिप्रष्टारमित्यर्थः १० उपशिञ्जायै अ-
भिप्रश्निनभिप्रश्नवन्तम् ११ ॥ ॥ अथ तृतीये यूये । मर्यादायै प्रश्नविवारु कृता
प्रश्नान्यो विविनक्ति व्रूते स प्रश्नविवारुन्तम् १ ॥ १० ॥

अग्नेभ्यो हस्तिपे जत्रायश्चप पुष्यै गोपालं वीर्यायात्रिपालं तेजसेऽजपा-
लमिरायै कीनाशं कीलालाय सुराकारं भद्राय गृह्य ७ श्रेयसे वित्तधना
धन्व्यायानुत्तारं ॥ ११ ॥

अग्नेभ्यो हस्तिपे गजपालकम् २ जत्राय अश्वपं तुरगपालकम् ३ पुष्यै गोपा
लं धेनुपालकम् ४ वीर्याय अत्रिपालम् ५ तेजसे अजपालम् ६ इरायै कीनाशं
कर्पुकम् कीनाशः कर्पुके यमे ७ कीलालाय सुराकारं मद्यकृतम् ८ भद्राय गृह्य
गृह्यपालकम् ९ श्रेयसे वित्तधं वित्तं दधातीति वित्तधस्तम् धनकर्तारम् १० आ
धन्व्याय अनुत्तारं सार्व्यनुत्तारिणम् ११ ॥ ११ ॥

भायै दार्वाहारं प्रभायाऽग्रन्धेधं व्रधस्वं विष्टपायाभिपेत्तारं वर्षिष्ठाय ना
काय परिवेष्टारं देवलोकायं पेशितारं मनुष्यलोकायं प्ररुत्तारं सर्वेभ्यो
लोकैभ्य उपसेत्तारुन्वऽस्त्यै वृषणोपमन्वितारं मेधाय वास पल्पून्तो प्र
कानाय रजयित्रीम् ॥ १२ ॥

अथ चतुर्थे यूये । श्रौते दार्वाह्वारं काष्ठानामाह्वारम् १ प्रथमि अग्नियम् अ-
 त्तिनेप्रतीति तमन्नेर्वरकम् २ अत्रस्य विष्टयाय सूर्यलोकाय अभिषेत्तारम् ३ व-
 र्पिष्ठाप नाकाय उत्कृष्टस्वर्गाय परिवेषणकर्तारम् ४ देवलोकाय पेशितारम् पेश
 अवषवे पिंशतीति पेशिता तम् प्रतिमागवषवकर्तारम् ५ मनुष्यलोकाय प्रक-
 रितारम् ६ विनेये विनेतारम् ६ सर्वभ्यो लोकेभ्यः उपसेत्तारमुपसेचनकर्तारम् ७
 अत्रःअग्ने वशाथ उपमान्यनारमुपमन्यनकर्तारम् ८ मेधाथ वास-पल्पूलोम् वास-
 सां प्रक्षालनकर्तारम् पल्पूल प्रक्षालनहेदनयोः ९ प्रकामाय रजधित्रो वस्त्राणां
 रङ्गकारिणां नारम् १० ॥१२॥

अग्ने स्तनकद्वये वैरुक्त्याय पिशुनं विविन्तौ क्षत्तारमौषद्रूपायानुक्ष-
 तारं वलायानुचरं भूधे परिष्कन्दं त्रिषाथं त्रिषवादिनपरिष्याःअग्रसादृ
 स्वर्गाय लोकाय भागद्वयं वरिष्ठाप नाकाय परिवेष्टारम् ॥१३॥

अग्नौ स्तनकद्वयं स्तनस्यैव रुद्वयं पश्य तम् ११ ॥ ॥ अथ पश्चमे यूये । विर-
 क्त्याय पिशुनं परवृत्तमूचकम् १ विविन्तौ क्षत्तारं प्रतीक्षारम् २ औषद्रूपाय
 (११) अनुक्षत्तारं प्रतिक्षारमेवकम् ३ वनाय अनुचरं सेवकम् ४ भूधे परिष्क-
 न्दम् (१२) परिष्कन्दति रेतः सिञ्चति तम् ५ त्रिषाथं त्रिषवादिनं मपुरभाषि
 णम् ६ अग्निश्चै अग्रसादम् अस्वारोक्षम् ७ स्वर्गाय लोकाय भागद्वयम् भाग द्वये
 भागद्वयस्तन् विभागप्रदम् ८ वरिष्ठाप नाकाय परिवेष्टारम् ९ ॥१३॥

मन्यत्रैःपस्तापं क्रोशाय नितारं योगाय योत्तारुः शोकायाभिस्तारं लेमा-
 य विमोत्तारमुन्कूलनिष्कूलैर्भ्यस्त्रिष्टिनं यपुये मानस्कृतः शतीनांयाज्ञनी-
 कारी निर्दन्वि कोशकारी यमाप्यासुम् ॥१४॥

मन्यत्रैः अगस्तापमपस्तापं लोक्षत्तापकम् १० क्रोशाय नितारं नितारं तारम्
 ११ ॥ ॥ अथ षष्ठे यूये । योगाय योत्तारं योगकर्तारम् १ लोकाय अभिस्तारं
 सामुषमागक्षान् २ लेमाय विमोत्तारं विमोचनकर्म् ३ उन्कूलनिष्कूलैः वि-
 ष्टिनम् त्रिषु तिष्ठतीति त्रिष्ठी तम् विष्ठादिषु म्यितं शीन्वत्तमित्यर्थः ४ यपुये

मानस्युतं (13) पूजाया अभिमानस्य वा कर्तारम् सक् ह्यन्दसः ५. शीलाय आ
ज्जनीकारोम् अज्जनाविद्याकर्त्रोम् ६. निर्ऋत्यै कोशशरी खड्गाद्यावरणं कोशस्त
त्कारिणी स्त्रियम् ७ यमाय असूम् न सूते सा असूः ताम् वन्ध्याम् ८ ॥ १४ ॥

यमाय यमसूमयर्वभ्योऽवतोकाऽ संवत्सराय पर्यायिणी परिवत्सरायावि
ज्ञातामिदावत्सरायातीवरीमिद्वत्सरायातिष्कद्वरी वत्सराय विजर्जराऽ संव-
त्सराय पल्लिकीमृभुभ्योऽज्जिनसंथऽ साधेभ्यश्चर्मम् ॥ १५ ॥

यमाय यमसूं युग्मप्रसवित्रीम् १. अथर्वभ्योऽवतोकां निरपत्याम् १० संवत्स-
राय पर्यायिणीम् पर्यायोऽनुक्रमस्तद्वतीमनुक्रमज्ञाम् (14) ११ ॥ ॥ अथ सप्तमे
पूषे । परिवत्सराय अविज्ञाताम् अप्रसूताम् १. इदावत्सराय अतीवरीमत्यन्तं कु-
लठाम् पुंश्चली कुलठेवरी २. इद्वत्सराय अतिष्कद्वरीम् अतिस्कन्दति स्रवति इ-
त्यतिस्कद्वरी स्कन्देर्वन्नत्तात् डीत्रिफौ ३. वत्सराय विजर्जरां शिथिलशरीराम् ४
संवत्सराय पल्लिकी (15) श्वेतकेशाम् ५. ऋभुभ्यः अज्जिनसंथं चर्मसंधातारम् ६
साधेभ्यः चर्मसं चर्माभ्यासकरम् ७ ॥ १५ ॥

सरोभ्यो धैवरंमुपस्यावराभ्यो दाशं वैशत्ताभ्यो विन्दं नडुलाभ्यः शौष्कलं
पाराय मार्गारं वाराय केवर्तं तीर्थेभ्य आन्दं विपमेभ्यो मीनालऽ स्वनेभ्यः
पर्पाकं गुह्याभ्यः किरातऽ सानुभ्यो जम्भकं पर्वतेभ्यः किम्पूरुपम् ॥ १६ ॥

सरोभ्यो धैवरं केवर्तापत्यम् ८. उपस्यावराभ्यः दाशम् दाश्रु दाने दातारम् दा-
शो धीवरो वा १. वैशत्ताभ्यो विन्दं (16) विन्दो निषादापत्यम् १० नडुलाभ्यः
शौष्कलं (17.) मत्स्यजीविनम् श्रुष्कला मत्स्यास्तेजीविति तम् ११ ॥ ॥ अथा-
ष्टमे पूषे । पाराय मार्गारम् मृगारैरपत्यं मार्गारस्तम् १. अवाराय केवर्तम् २. ती-
र्थेभ्यः आन्दम् अदि वन्धने अदति आन्दस्ते वन्धनकर्तारम् ३. विपमेभ्यो मीना-
लम् अल् वारणे मीनानलति वारयति जालैरती मीनालस्तदपत्यम् ४. स्वनेभ्यः
पर्पाकं भिल्लम् ५. गुह्याभ्यः किरातम् ६. सानुभ्यः जम्भकं जम्भि नाशने जम्भपती-
ति तम् हिसकम् ७. पर्वतेभ्यः किम्पूरुपं कुत्सितनरम् ८ ॥ १६ ॥

द्वीभक्त्यायै पौन्विकं वर्षीय हिरण्यकारं तुलायै वाणिज्य पंचादोषाय ग्ला-
यिन विद्येभ्यो भूतेभ्यः सिध्मन् भूत्ये ज्ञागरुणामभूत्ये स्वयंनमात्ये ज्ञानवा-
दिन् व्यूह्याः अथगल्भन् ७ सज्जराय प्रह्दिन् ॥ १० ॥

द्वीभक्त्यायै पौन्विकं पुन्विकसापत्यम् १ वर्षीय हिरण्यकार स्वर्णनिष्यादरम्
१० तुलायै वाणिज्य वणिगयत्यम् ११ ॥ ॥ अथ नजने वृषे । पंचादोषाय (18)
ग्लायायिन ग्लाी र्पक्ष्ये अष्टम् १ विद्येभ्यो भूतेभ्यः सिध्मन् सिध्मान्यरागव-
रान् २ भूत्ये ज्ञागरुण ज्ञागृकम् (19) ३ अभूत्ये स्वयंने शयान्म् ४ आत्ये
(20) ज्ञानवादिन ज्ञानान्वदति तम् ५ व्यूह्ये अथगल्भन् ६ सज्जराय प्रह्दि प्रह्दि
नकर्तारम् ७ ॥ १० ॥

अक्षरात्राय कितव मृतायांदिनवर्धनं त्रेतायै कल्पिनं द्वापरायैकल्पिनं
मास्कन्दाय सभास्वाणु मृत्यवे गोव्यह्नतसाय गोघाते क्षुरे षो गां त्रिक-
सत्त भिन्नमाण उपतिष्ठति दुष्कृताय चरकाचार्य पाप्मने सैलंगम् ॥ १८ ॥

अक्षरात्राय कितव धूर्तम् ८ मृताय आदिनवर्धनं आदिनवा दायन्त पञ्च
नि तयामृतम् ९ त्रेतायै कल्पिन वन्त्यकम् १० द्वापराय अपिकल्पिनन् अपिक
न्यनाकर्तारम् ११ ॥ ॥ अथ द्जने वृषे । आस्कन्दाय सभाम्वाणु सभाया स्थि
रम् १ मृत्यवे गोव्यह् गा प्रति मननशीलम् २ अस्तसाय गोघात मया रुता
रम् ३ क्षुरे षो गा त्रिकृतत भिन्नमाण उपतिष्ठति ष पुमान् गा विकृतत हि
न्दत्त भिन्नमाणां पाथमान उपतिष्ठते त पाचितार क्षुरे दिव्ये आन्भेन ४ दु-
कृताय चरकाचार्य चरकाणां गुरुम् ५ पाप्मने सैलंगं सौलगा दुष्टस्तपत्यम् ६
॥ १८ ॥

प्रतिशुक्तायाः अर्तन घोषाय भयमस्ताय वदुवादिनेमनसाय मृन् ७ शब्दा
पाठन्यराघात मरुते वीणावाद् शोभाय तूणावधमवस्वराय शब्ध्व व
नार वतयनन्यतोऽरुषाय दाययम् ॥ १९ ॥

प्रतिशुक्तायै अर्तनं दुःपिनम् ८ घोषाय भय जल्पकम् ८ अस्ताय वदुवादि-

नम् १. अनन्ताय मूकं वाग्विकलम् १०. शब्दाय आउन्वराघातम् आउन्वराकृ-
 त्ति तम् कोलाहलकर्तारम् ११. ॥ ॥ अथैकादशे यूपे । महस्ते वीणावाद् वी-
 णावादनकर्तारम् १. क्रोशाय तूणावधम् तूणावं वाग्विशेषं धमति तयाभूतम् २-
 अवरस्वराय (21) शङ्खं शङ्खादकम् ३. वनाय वनपं वनपालकम् ४. अन्यतो
 ऽरण्याय दावपं वनवह्नियम् ५ ॥ ११ ॥

नर्माय पुञ्चन् ७ रुसाय कारिं वादसे शात्रत्यां ग्रामण्यं गणकमभिक्रोशकं
 तान्मरुसे वीणावाद् पाणिघ्नं तूणावधं तान्नृतायानन्दाय तलवम् ॥ २० ॥

नर्माय पुञ्चन् ७ रुसाय कारिं करणशीलम् ७ वादसे शात्र-
 न्याम् शवलः कर्तुरवर्णाः (22) तदपत्यभूतां स्त्रियम् ८. ग्रामण्यं ग्रामनितारम् १.
 गणकं ज्योतिर्विदम् १० अभिक्रोशकं निन्दकम् ११. तान् त्रीन्मरुसे जुष्टं नियुन-
 ज्जाति एकादशे यूपे आलभते ॥ ॥ एवं प्रतिपूमेकादशत्वेकादशसु नियुक्तेषु ये
 ऽधिका अथशिष्टास्तान्समाप्तिपर्यन्तान्द्वितीयोद्भिते यूपे नियुनक्ति तांश्च वीणावाद्
 पाणिघ्नमित्यादीन् रात्र्यै कृलं पिङ्गाक्षमित्यन्तश्चतुर्दश ततोऽधैतानष्टौ विद्वपानि-
 न्यष्टौ च मागधादीश्चतुरः एवं पडुंशतिं द्वितीये यूपे पूर्वाक्ता एकादश एवं सप्त-
 त्रिंशत् । तानेवाह । वीणावाद् पाणिघ्नं रुस्ततालवादकम् तूणावधम् तान्
 त्रीन् नृताय आलभते ३. आनन्दाय तलवम् वा गतिगन्धनयोः गन्धनं हिंसा
 तनं रुस्तादितलं वाति वाग्वमुखं कृत्ति स तलवस्तम् वाग्ववादकम् ४. ॥ २० ॥

अप्ये पीवानं पृथिव्यै पीठसर्पिणां वायवे चाण्डालमत्तारिंक्षाय वंशान-
 र्तिनं दिवे खलति ७ सूर्याय सूर्यनं नक्षत्रेभ्यः किर्मिरे चन्द्रमसे किलास-
 मङ्गे शुक्लं पिङ्गाक्ष ७ रात्र्यै कृलं पिङ्गाक्षम् ॥ २१ ॥

अप्ये पीवानं सूलम् ५ पृथिव्यै पीठसर्पिणां पीठेनासनिन सर्पति गहति
 पीठसर्पा तं पडुम् ६. वायवे चाण्डालं चण्डालकर्माणम् ७. अत्तारिंक्षाय वंशन-
 र्तिनन् वंशेन नर्तनशीलम् ८. दिवे खलतिमलोमशिरस्कं खल्लाटमित्यर्थः ९.
 सूर्याय सूर्यनं सूरितनेत्रम् १०. नक्षत्रेभ्यः किर्मिरे कर्तुरवर्णाम् ११. चन्द्रमसे कि-

नान सिध्दरोगवतन् १० अङ्गे शुक्लवर्णं पिडाक्षम् १३ रात्रौ कृत्तवर्णं पिडा
क्षम् १४ ॥२१॥

अथेतान्दौ विष्टपानान्भतेऽतिदीर्घं चातिरूक्ष्य चातिस्वूनं चातिकृणु चा
तिशुक्लं चातिकृत्तं चातिकुम्बं चातिलोमश च ।

अश्रून् अत्राक्षणास्ते प्राज्ञापत्या ।

माग्यं पुञ्चन्ती कितत्र ज्ञोत्रोऽश्रून् अत्राक्षणास्ते प्राज्ञापत्या ॥२२॥

इति मायन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रिंशोऽध्याय ॥३०॥ ॥

तत एतान्वक्ष्यमाणान्तौ विष्टपान् परस्पर विरुद्धपान्यश्रूनात्भते । तत-
नारु । अतिदीर्घम् अतिरूक्ष्यम् अतिस्वूनम् अतिकृणुम् अतिशुक्लम् अतिकृत्तम्
अतिकुम्बं रोमरक्षितम् अतिलोमश सर्वाङ्गव्यापिरोमाणम् । ते अष्टौ अश्रून्
अत्राक्षणा श्रून्त्राक्षणाव्यतिरिक्ता पशवो भवन्ति तेऽष्टावपि प्राज्ञापत्या प्रज्ञा
पतिदेवता अष्टाऽऽत्तमानान्भतेऽत्युपक्रम्य ते वै प्राज्ञापत्या भवतीति [१३.
६ २ ० ८] श्रुते । अत्र ज्ञातिनियमात्पूर्वेषु ज्ञातिरनियम । वीणात्रादाद्यञ्चतुर्दश
अतिदीर्घाद्योऽष्टौ एव द्वात्रिंशति शेषा । तथा माग्यं पुञ्चन्ती कितत्र ज्ञोत्र
इते चवारोऽपि श्रून्त्राक्षणाव्यतिरिक्ता प्रज्ञापतिदेवता पूर्वं सहेते पट्टिजति
ते सर्वे द्वितीयरूपे निरोद्धा ॥ ॥ सर्वेषां नियोगानतरं तानिपुक्तान्युरूपान्सह-
यशीर्षा पुरुष इति [३१ १ १६] पोट्यर्चनानुवाकेन दक्षिणत उपविष्टौ स्तोत्रं
वदन्तितीति । स्तोत्रं वदति प्रथमोत्तमयोस्त्रिचनम् अगन्तानां प्रणयिन सधान च ।
गया । सहयशीर्षा पुरुष' शुनोऽश्मू पुरुष एवेद ७ 'रोदतोऽश्मू । द्रवमभि
र्त्नोति । तत अन्निभनक्रमेण गयादिवत प्रोक्षणादि । त्राक्षणादीनां पर्याग्निर-
णानन्तरमिदं ब्रह्मणे इदं क्षत्राण्येव सर्वेषां गयास्वस्वदेवतोऽङ्गेन त्याग । त-
त सर्वान्त्राक्षणादीन्पुत्रेषु विमुच्योत्सृजति । तत एसादग्निं पशुभि सज्ञय-
नादिप्रधानयागात् वनस्पतिभागं कृत्वा प्राक् स्विष्टवृत्तं अधर्मुंराद्यं ससृत्य स-
म्हृत्स्वीनाद्य गृहीत्या ओम् पुरुषदेवताभ्यां ब्रह्मादिभ्य आहर्त्नोति शुशोति
आम् ब्रह्मणे स्वाहा १ क्षत्राय स्वाहा २ महद्य ३ तपसे ४ तमसे ५ इत्या-

गृध्यायात्तं सर्वदेवताभ्य चतुरशीत्युत्तरशतसंख्याक्राम्य (23) तावतीर्घृताङ्कती
 ऊँत्वा स्वित्कदादि उद्वसानीयात्तं कर्म कृत्वात्ते यज्ञमान. अयं ते योनिरिति म
 ख्लेणात्मन्यग्निसमारोप्याद्य. सम्भृत इति [३१ १०] पट्टचेनानुवाकेन सूर्यमुपस्याय
 पश्चादन्विलोकयन्नरण्य गत्रा सन्वसित् गार्हपत्येऽधरारणिमनुप्रकृत्याह्वनीयऽउ
 चरारणामात्मन्नग्नी समारोप्यारण्य व्रजेदिति शाङ्खायनोक्तेः । यदि पुरुषमेधानत्तर
 ग्रामवसिहा तर्ह्युद्वसानीयात्ते सायमाङ्कती ऊँत्वारण्योरग्नी समारोप्योत्तरनाराय-
 णोर्नार्मुपस्याय देवयज्ञनमादीप्य गृह्ण व्रजेत् गृह्णे आगत्य निर्मध्याग्निं स्याप्येत्
 यथेह यज्ञानपि कुर्यात् । अयमपि पक्षोऽस्ति । तत्पुरुषमेधानतर सन्यास एव
 ॥२२॥

श्रीमन्महोद्भरकृते वेददीपे मनोरमे । त्रिंशेऽध्याये प्रकथिताः पणवो नरमेधिके
 (24) ॥३०॥ ॥

अथ काण्व्रजाप्रायां पाठविशेषः ॥

I ॥ १-८ ॥ १-८ ॥ II ॥ १-१३ [यद्द्रष्टव्यात् K] ॥ १-१३ ॥

III ॥ १४ १५ [चर्मन्माम् K.] - १८ ॥ १४-१८ ॥

IV ॥ १६ [यद्द्रष्टव्यात्] - २२ [ऽतिशुक्लं चान्तिशुक्लं चान्तिदीर्घं चान्तिशुक्लं
 चान्तिस्वृन् चान्तिशुक्लं चान्तिशुक्लं चा° - °ली ल्ताव. किंतवोऽशूद्रा°]
 ॥१६-२२॥ ॥ चतुरनुवाकेषु द्वाविंशतिः ॥

इति काण्वीप्रायां व्राजसनेयसंहितायां चतुस्त्रिंशोऽध्याय ॥३४॥ ॥

I सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिः सर्वतं स्वप्नात्पतिष्ठद्गाङ्गुलम् ॥१॥

श्रीगणेशाय नमः । रमाकान्तं गिरं नवा हेरुन्धं शिवमन्त्रिकाम् । एकत्रिंशे
 अधुनाध्याये वेददीपो वितन्वते ॥ ॥ कात्या° [२१ १ ११] नियुक्तान्द्रक्षामिद्रीति
 होतृवदनुवाकेन सहस्रशीर्षेति । अस्यर्थः । नियुक्तान् व्राक्षणमित्यादिपशून्
 सहस्रशीर्षेत्यनुवाकेन षोडशर्षेण व्रक्षा स्तौति होतृवदिति त्रिः प्रथमाम् त्रिह-

त्तमामित्याद्युक्तप्रकारेणोत्पद्यः ॥ का० [२१.१.१७.१८] त्रैधातव्यन्ते समारोह्यात्म-
 न्नामौ सूर्यमुपस्थापाद्यः सन्भृत इत्यनुवाकेनात्मप्रेक्षमाणोऽर्णयं गत्वा न प्रत्यवेया-
 द्रामे वाविवत्सन्नरण्योः । त्रैधातव्यो उद्वसानीयेष्टिः तदक्षे अयं ते योनिरित्यग्नी
 आत्मनि समारोह्य तदुष्माणामास्ये प्रवेश्याद्यः सन्भृत इति पट्टचेनानुवाकेन सू-
 र्यमुपस्थाय पश्चादपश्यन्वनं गत्वा ग्रामं नामहेतु वानप्रस्थो भवेदित्यर्थः । यद्वा ग्रामे
 वस्तुमिहन् अरण्योऽग्नी समारोह्याकीपस्थानानन्तरं ग्रामे गत्वा यज्ञान्कुर्यादिति सू-
 त्रायः ॥ अयं मन्त्रार्थः । नारायणपुरुषदृष्टा जगदीशपुरुषदेवत्याः षोडश ऋचः पञ्चद-
 शानुद्बुधः षोडशी त्रिदृष्टु । ब्रह्मणे ब्राह्मणमित्याद्याः पुरुषमेधद्वयस्य परमात्मनो
 ऽवयवाः पूर्वाध्यायान्ते प्रीह्नास्तेषामवयवा पुरुषोऽत्र स्तूयते । अथ्यतामरुदादिवि-
 लक्षणेत्वेतनो यः पुरुषः पुरुषान्न परं किञ्चिदित्यादिश्रुतिपु प्रसिद्धः सर्वप्राणिसमोष्टि-
 द्यपो ब्रह्माण्डदेहो विराज्ञाप्योऽस्ति । कीदृशः सद्ब्रह्मशीर्षा सद्ब्रह्मण्यद्भो बहुवच-
 ची । संप्र्यावाचक्ये सद्ब्रह्मन् इति विरोधः स्यात् नेत्रं सद्ब्रह्मदेव (1) भाव्यम् ।
 ततः सद्ब्रह्मसंप्र्यानि शीर्षाणि शिरांसि यस्य सः शीर्षश्चन्दसीति [पा० ६ १ ६०]
 शिरःशब्दस्य शीर्षनादेशः शिरोग्रहणं सर्वावयवोपलक्षणम् । यानि सर्वप्राणिनां
 शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहात्प्रगतिद्यात्तत्त्वेति सद्ब्रह्मशीर्षवम् एवमग्र्येऽपि ।
 सद्ब्रह्मन्तः सद्ब्रह्ममनीषिण यस्य सः अन्निग्रहणं सर्वज्ञानेन्द्रियोपलक्षणम् । सद्ब्र-
 ह्मपात् सद्ब्रह्मं पादा यस्य संप्र्यामुर्ध्वस्येति [पा० ५ ४ १४०] पादस्यान्त्यलोपः पा-
 द्यग्रहणं कर्मेन्द्रियोपलक्षणम् । सः पुरुषो भूमिं ब्रह्माण्डलोकावृषां सर्वतः तिर्यक्
 ऊर्ध्वमथ स्पृत्वा व्याप्य स्पर्शानिर्घ्रातिकर्मा यदा भूमिशब्दो भूतोपलक्षणः पञ्च
 भूतानि व्याप्य दशाङ्गुलपरिमितं देशमध्यतिष्ठत् अतिक्रम्यावस्थितः । दशाङ्गुल-
 मित्युपलक्षणम् ब्रह्माण्डादहिरण्ये सर्वतोऽध्याप्यावस्थित इत्यर्थः यदा नाभिः समा-
 शारशाङ्गुलमतिक्रम्य यदि स्थित नाभिः इति कुतो लभ्यते कतम आत्मेत्युप-
 क्रम्य सौम्य विज्ञानमयः प्राणेषु रज्ज्वरुषीतिरिति श्रुतेः विज्ञानात्मनो रज्ज्व-
 स्थानं कर्मफलानुपभोगाय अतर्क्यामिणो निपचूयेन तदुक्तम् [मुण्ड० ३ १.१] दा
 सुरर्षी सयुजा सन्नाया सभानं वृत्तं परिपस्वजाते तपोरन्यः पिप्पलं स्वादत्पन-
 न्नान्योऽभिव्याकर्णाति इति ॥ स पुरुषोऽत्र देवता तया च श्रुतिः [१३ ६ २.

१.] इमे वै लोकाः पूर्यमेव पूरूपो योऽयं पवते सोऽस्यां पुरि जेते तस्मात्पुरूप
इति ॥१॥

पूरूप एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् ।

उत्तमृतचस्येज्ञानो यद्देवेनातिरोहति ॥२॥

यत् इदं वर्तमानं जगत् तत्सर्वं पूरूप एव यत् भूतमतीतं जगत् यच्च भाव्यं
भविष्यं जगत् तदपि पूरूप एव यथास्मिन्कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि
विराट्पूरूपस्यावयवाः तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्यमिति भावः । उता-
पि च अमृतचस्य देवचस्य ईशानः स्वामी स पूरूपः यत् यस्मात् अत्रेण प्राणिनां
भोग्येनानेन फलेन निमित्तभूतेनातिरोहति स्वीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परि-
दृश्यमानां जगद्वस्थां प्राप्नोति तस्मात्पुरूप एव । प्राणिनां कर्मफलभोगाय जग-
द्वस्थास्वीकारात्त्रेदं तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः । यद्वा सर्वं (२.) पूरूपश्चेत्तर्हि परिणा-
मीत्याशङ्क्याद् अमृतचस्यानरण्यधर्मस्येज्ञानः मुक्तोरीशः यो हि मोक्षेश्वरो नासौ
त्रियतः इत्यर्थः किं च यत् ज्ञात्रज्ञातमन्नेनातिरोहति उत्पद्यते तस्य सर्वस्य चे-
ज्ञानः । ब्रह्मादिस्तान्पर्यन्तो भूतग्राम उक्तः तस्यान्नेनैव स्थितः इतः प्रदानाद्दि (३)
देवा उपजावन्तीति श्रुतेः ॥२॥

एतावानस्य महिमातो ज्यायाश्च पूरूपः ।

पादोऽस्य विद्या भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥३॥

अतीतानागतवर्तमानकालसन्वदं जगद्यावदस्ति एतावान् सर्वोऽपि अस्य पु-
रूपस्य महिमा स्वकीयसामर्थ्यविशेषो विभूतिः न तु वास्तवं स्वदृपम् वास्तव-
पूरूपस्तु अतः अस्मान्महिम्नो जगज्जालात् ज्यायान् च अतिशयेनाधिकः । एतद-
भयं स्पष्टीक्रियते अस्य पूरूपस्य विद्या सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्तीनि प्राणि-
जातानि पादश्चतुर्दशः अस्य पूरूपस्यावशिष्टं त्रिपात्स्वदृपम् अमृतं विनाशरहि-
तम् तत् दिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशे स्वदृपेऽवतिष्ठतः इति शेषः । यद्यपि-
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याघ्रातस्य परब्रह्मणाः इयत्ताया अभावात् पादचतुष्टयं नि-

वृषयितुमशयम् तरापि नगदिद् ब्रह्मवृषापेक्षयात्यमिति त्रिप्रक्षितत्रात्पादत्वोप
न्यास ॥३॥

त्रिप्रार्थ उदैत्पुरुष पादाऽस्वेदामन्तुन ।

तता त्रिषट् व्यक्रामत्साणनानशनेऽग्नि ॥४॥

पाऽथ त्रियात्पुरुष सत्सारस्पर्शरहितप्रसाद्वप अयमूर्ध उदैत अस्मादज्ञानरा
यात्ससारा दिर्भूताऽत्रैर्गुणदोषैरसृष्ट ज्ञपर्येण स्थितवान् । तस्यास्य पादा
नेशो नगद्रूप इह मायाया पुन अमत्रा सृष्टिसद्वाराभ्या पुन पुनरागइति ।
सर्पस्य नगत परमात्मनेश्वर भगवताप्युक्तम् [भग० १० ४२] विश्व्यादृमिद वृ
न्दमेराजेन त्वितो नगदिति । तता मायायामागत्यानन्तर त्रिषट् विपु सर्पत्रा
वतीनि त्रिषट् उद्वर्तिर्गादिवृषेण विविध सन् व्यक्रामत् व्याप्तवान् त्रि वत्वा
साणनानशने अग्नि अभिलक्ष्य अशनेन सह वर्तमान साणनम् अशनादिव्यवहृ
रायेत चेतनप्राणिज्ञातम् अनशन तद्गदितेमचेतन गिरिनखादिकम् ते अभिलक्ष्य
स्वयमेव त्रिप्रिधा भूया व्याप्तवानित्यर्थ ॥४॥

ततो त्रिराटज्ञापत त्रिराज्ञाऽग्निं पुरुष ।

स ताताऽथत्परिच्यत पञ्चादृग्निमयो पुर ॥५॥

त्रिषट् व्यक्रामदिति यत्तन् नृदेव प्रपद्यते । तत तस्माददिपुरुषात् त्रिराट्
ब्रह्मापटदसाऽत्पत तत त्रिप्रि राते वस्तुन्यत्रति त्रिराट् । त्रिराट् अग्नि
त्रिराट्देरस्यापरि तमेव देरमधिररण वृथा पुरुष तदेदामिमानो एव एव पु
मानत्पत सर्पेदात्तत्रिष परमात्मा स्वभाषया त्रिराट्देरु ब्रह्मापटद्वप सृष्टा त
त्र तीरवृषेण त्रिप्रिष ब्रह्मापट्अभिमानो देवतात्मा तीरजोऽभवदित्यर्थ इतश्चाथर्व
णोक्ततापनीये [नृसिद्धताप० २ १] स्पष्टमुक्तम् स वाऽथ भूतानान्द्रिपाणि वि
राज द्यता काशात्र सृष्टात्र प्रविष्ट इव त्रिरुतीति (४) । त्रि च स ज्ञाता
त्रिराट्पुरपाऽत्यरिच्यत अतिरिक्तो देवतिर्गुणनुवादिषपाऽभून् पञ्चादवादिज्ञीव
भावाद्दार्ढ्यं भूमि ससर्पेति शेष अथा भूमिसृष्टिरनन्तर तेषां जीवानां पुर ससर्प
पृथक्ते सगभिर्गुणैरिति पुर शरीराणि ॥५॥

तस्माद्यज्ञात्सर्वद्वृतं सम्भृतं पृषद्वृत्तम् ।

पशून्ताश्चक्रे वायव्यानारुणा ग्राम्याश्च ये ॥ ६ ॥

सर्वं कृतं यस्मिन्स सर्वकृतं तस्मात्पुरुषमथाग्यात् यज्ञात् पृषदाज्यं दधिर्मि
थनाद्य (१) सम्भृतं सत्यादितं दध्याज्यादिभोग्यज्ञात् सम्पादितमित्यर्थं पुरुषं
णोति जेप । तथा स पुरुषं वायव्यान्वाग्देवताकान् तान् प्रसिद्धान् पशून् चक्रे
उत्पादितवान् अतरिक्षदेवत्या एतु वै पणत्र इति श्रुते अतरिक्षस्य च वायुद्
वत्यत्रात्यशूना वाग्देवत्वम् । तान्कान् ये चारुणा अरुणि भवा हरिणादयं ये
च ग्रामभवा गवाद्यादयस्तान्यशून् चक्रे ॥ ६ ॥

तस्माद्यज्ञात्सर्वद्वृतं ऋचं सामानि जज्ञिरे ।

हृन्दासि जज्ञिरे तस्माद्यज्ञुस्तास्मादनायत ॥ ७ ॥

सर्वकृतं तस्माद्यज्ञात् ऋचं सामानि च जज्ञिरे उत्पन्नानि । हृन्दासि गाय
त्रादीनि जज्ञिरे तस्माद्यनुरथ्यज्ञायत । ऋग्यजुसामभिष्कृन्दोभिश्च विना यज्ञा न
सिञ्चति ॥ ७ ॥

तस्मादद्या अनायतं ये के चोभयदंत ।

गावो हृ जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अत्रावयं ॥ ८ ॥

तस्माद्यज्ञात् अद्या अज्ञायत उत्पन्ना तथा ये के चाद्यातिरिक्ता गर्भादयो
अथतराश्च उभयदंत उभयोर्भागोर्दंता येषां ते उभयदंत हृन्दास दीर्घम् उर्धाधो
भागोर्दंतमुक्ता सति तेऽप्यज्ञायत । तथा हृ स्फुटं तस्माद्यज्ञात् गावो च जज्ञिरे ।
किं च तस्माद्यज्ञात् अत्रावयं अत्ता अवयश्च जाता । न हि पशुभिर्विना यज्ञा
सिञ्चेत् ॥ ८ ॥

तं यज्ञं वर्द्धिषि प्रोक्षन्पुरुषं ज्ञातमंघृत ।

तेन देवा अपजत साग्या ऋषयश्च ये ॥ ९ ॥

यज्ञसाग्ने यज्ञशब्दं यज्ञं यज्ञसाग्नेभूतं तं पुरुषं पशुवमाभाव्यं गूपे वदं व
र्द्धिषि मानसे यज्ञे प्रोक्षन् प्रोक्षितवत प्रोक्षणादिभिः सस्कारैः सस्कृतवत ।

सोदृशम् अग्रतः सृष्टे पूर्वं ज्ञातं पुरुषवेनोत्पन्नम् एतच्च प्रागेवोक्तम् तस्माद्विरा
 उनायत (६) विराजोऽग्निं पूरुष इति । तेन पुरुषद्वयेण पशुना देवा अयजन्त
 मानसमगम निष्यादित्यन्त के ते देवा इत्यत्राह मे सायाः सृष्टिसाधनयोग्या
 प्रनायतिप्रभृतय ये च तदनुभूत्वा ऋषयः मन्त्रद्वयं ते सन्निःस्थयजन्त ॥१॥

यत्पुरुषं व्यदधुः सतिषा व्यनल्पयन् ।

मुप विनस्तासीत्किं वाह किमुह पादोऽव्येते ॥१०॥

प्रनोत्तरद्वयेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिना प्रश्ना उच्यन्ते । प्रज्ञापते
 प्राणद्वया देवा पत्न्यं यदा पुरुषं व्यदधुः कान्तिनादपादयन् तदा कतिधा कतिभिः
 प्रनोत्तरैर्व्यनल्पयन् विप्रिष कल्पितयजन्त अस्य पुरुषस्य मुप विनासीत् किं वाह
 उह वास्ताम् किं च पादा उच्यन्ते यादाप्रपि किमास्तामित्यर्थ ॥१०॥

ब्राह्मणोऽस्य मुपनासीच्चारं रानन्वु वृत्त ।

उह तदस्य पदेषु पद्भ्यां प्रनोऽग्रज्ञापत ॥११॥

पूर्वोक्तप्रनोत्तराण्यत्र । ब्रह्मण ब्रह्मवज्जातिविशिष्टं पुरुषोऽस्य प्रज्ञापतेर्मु-
 पनासीत् मुपनादुत्पन्न इत्यर्थः । रानन्वु क्षत्रियवज्जातिविशिष्टो वाह वृत्त वा
 उच्येन निष्यादितः । नत् तदानीमस्य प्रज्ञापते यत् पादूह तद्भूयो वैश्य सम्पन्न
 उहभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तयास्य पद्भ्यां पादाभ्यां शूद्रवज्जातिमान् पुरुषाऽनायत
 जन्त ॥११॥

चन्द्रमा मनसो ज्ञातद्यज्ञो सूर्योऽग्रज्ञापत ।

श्रीमदाद्युज प्राणान् मुपनाद्विरज्ञापत ॥१२॥

यदा देवादिदेव्याणि मयादय पञ्च ऋगादिदेवा ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च
 तस्मादुत्पन्ना एव चन्द्रादया देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह । मनसं सत्ता
 शान् चन्द्रमा गात चत्ता चक्षुष सयाशात्सृष्टं अज्ञापत वायु प्राणश्च श्वात्रा-
 त्वर्षादज्ञापत मुपनाद्विरज्ञापत ॥१२॥

नाभ्यां आसीदुत्तरिक्तं श्रीर्षो यो समयतत ।

पृथ्वां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तयो लोकोऽऽश्रकल्पयन् ॥ १३ ॥

यथा प्रजापतेर्मनःप्रभृतयश्चन्द्रादीनकल्पयन् तयात्तरिच्चादिलोकानित्याह नाभ्येति (7) प्रजापतेः नाभिः सकाशात् अत्तरिज्जनासीत् शीर्षः शिरसः घोः स्वर्गः समवर्ततोत्पन्ना अस्य पृथ्वां पादाभ्यां भूमिरुत्पन्ना श्रोत्राद्दिशः उत्पन्नाः तथा तेनोक्तान विधिना लोकान्भूरादीन्प्रजापतेः सकाशादकल्पयन् कल्पितवन्तः पालदानोत्सुकाः काला इति (8) शेषः ॥ १३ ॥

यत्पुरुषेण हृविषा देवा यज्ञमतेन्वत ।

वसतोऽस्यासीदाज्यं ग्रीष्मं शुभ्रः शरद्विः ॥ १४ ॥

यत् यदा पूर्वीतक्रमेण देवशरीरेषु सत्सु देवाः उत्तरसृष्टिसिद्ध्यै वाक्काद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन पुरुषस्वप्नमेव मनसा हृविष्टेन संकल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हृविषा मानसे यज्ञमतेन्वतातनिपत तदानीमस्य यज्ञस्य वसन्तः ऋतुरेवाज्यमासीत् आज्यत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः एवं ग्रीष्मः शुभ्रः आसीत् ग्रीष्ममेवैध्मत्वेन संकल्पितवन्तः तथा शरत् हृविः आसीत् शरदमेव पुरोडाशादिहृविष्टेन संकल्पितवन्तः । पूर्वं पुरुषस्य हृविःसामान्यस्वप्नेन संकल्प्यः अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेषस्वप्नेन संकल्प्य इति द्रष्टव्यम् ॥ अत्र कण्ठिकाव्युत्क्रमोऽस्ति अस्यानन्तरं तं यज्ञम् [१.] ततः तस्माद्यज्ञादिति [६.] तिलः क्रमेणैव (9.) ततः सप्तास्यासन्निति [१५.] क्रमोऽपेक्षितः ॥ १४ ॥

सप्तास्यासन्न्रिधयस्त्रिः सप्त सन्धिः कृताः ।

देवा यज्ञं तन्वाना अर्चन्पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥

यत् यदा देवाः प्रजापतिप्राणोन्द्रियरूपाः यज्ञं तन्वानाः मानसे यज्ञं कुर्वाणाः पुरुषं पशुमवन्नं विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वं [१४] पुरुषेण हृविषेत्युक्तान् तदा अस्य संकल्पितस्य यज्ञस्य सप्त गायत्र्यादीनि ह्न्दांसि परिधयः आसन् ऐष्टिकस्याह्वनीयस्य त्रयः परिधयः औत्तरवेदिकाः त्रयः आदित्यः सप्तमः परिधिः प्रतिनिधिर्यः तथा च श्रुतिः गुण्ये वाऽश्रभितः परिधयो

भवस्यद्येत्तन्मूर्धनेव पुरुन्ताद्दोतार करोतीति तत एते आदित्यमद्विता सप्त परि-
 योऽत्र मत्तहन्दोऽष्टया । त्रि सप्त त्रिगुणा सप्त एकत्रिंशत्तिमव्यासा सन्धि कृ-
 ता द्वादश माता पञ्चभर्तृत्र त्रय ज्जे लोका असात्रादित्य एते एकत्रिंशत्तिर-
 कत्रिंशत्तिदाह्युक्तोऽश्वेन नात्रिता । यद्वा सप्त सनुद्वा क्षीरोदादयोऽस्य यज्ञस्य प-
 र्तिपत्र आसन्न भारतखण्डे यागा भवति मनुद्वाणा परिधिचन् त्रि त्रिगुणा सप्त
 ह्न्दावर्गा सन्धि कृता मायव्यादीनि सप्त अतिन्नगत्यादीनि सप्त कृत्यादीनि
 संतति ॥ १५ ॥

यज्ञेन यज्ञमयज्ञत देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह्ये नारु मद्दिमान सचत यत्र पूर्वे साध्या सति देवा ॥ १६ ॥

पूर्वप्रथचेनोक्तमर्थं सतिथ्याह । देवा प्रजापतिप्राणवृषा यज्ञेन यवोक्तेन मा-
 नसेन सन्त्येन यज्ञेन यज्ञ यज्ञस्यवृष प्रजापतिमयज्ञत पूजितवत तस्मात्पूजनात्
 तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्भूयत्रिकारणा धारकाणि प्रथमानि मुख्यानि भूता-
 नि आसन् । एतावता मृष्टिप्रतिपादकमृतभागार्थं उक्तं अथोपासनात्फलानु-
 वादकभागार्थं सगृह्येने । यत्र यम्मिन्विराट्प्राणिवृष नाके पूर्वे साध्या पुरातना
 विराट्प्राणिमात्रका देवा सति निष्ठानि न नारु विराट्प्राणिवृष स्वर्ग ह्ये ह्ये
 ने मद्दिमान तदुपामत्रा मद्दिमान सचत सचले समवयसि प्रायवसि अटभा
 व अर्थ । मृष्टि प्रत्रादित्यता दर्शयति तदुक्तं सृष्टाचन्द्रनसो धाता यवापूर्व-
 मरन्त्ययदिति ॥ १६ ॥

॥ अद्य सन्मृत पृथिव्ये रमास त्रिचयंनेण सनवर्तताये ।

तस्य वटा त्रिद्विभूमिनि नन्नर्त्तम्य देव्यमाज्ञानमर्थे ॥ १७ ॥

इति पुर्यमृत्तानुवाकः । अद्य सन्मृत इत्युत्तरनारायणेनादित्यमुपस्थापति
 [१३ ६ = २०] पट्ट मण्डिका उत्तरनाहायणान् । उपारत्य दे अनुदुभो उपेयस्त्रिदु-
 न आदित्यदेवत्या । पूर्वसन्त्ये पुर्यनेपयाज्ञी आदित्यवृष प्रात स्तृयते । अद्य
 नन्नात् पृथिव्या सकाशात् च पृथिव्या अरण भूतपचकोपत्तत्तन्म भूतपचकात्

यो रसः सम्भूतः पुष्टः तया विश्वं कर्म यस्य विश्वकर्मणः कालस्य रसात् प्रीतिः
 यो रसोऽग्रे प्रथमं समवर्तत समभवत् भूतपञ्चमस्य कालस्य च सर्वं प्रति कार-
 णत्वात् पुरुषमेधयाजिनो लिङ्गशरीरे पञ्च भूतानि तुष्टानि कालश्च ततस्तुष्टेभ्यः
 काश्चिद्भस्त्रविशेषपालत्रप उत्तमज्ञान्मप्रद उत्पन्न इत्यर्थः । तस्य रसस्य त्रयं विद्धत्
 धारयन् वटा आदित्यः एति प्रत्यक्षमुदयं करोति । अग्रे प्रथमं मर्त्यस्य मनुष्यस्य
 सतस्तस्य पुरुषमेधयाजिनः आज्ञानं देव्यं मुख्यं देवत्वम् सूर्यत्रयेण । द्विविधा दे-
 वाः कर्मदेवा आज्ञानदेवाश्च कर्मणोत्कृष्टेन देव्यं प्राप्ताः कर्मदेवाः सृष्ट्यादावुत्प-
 न्ना आज्ञानदेवाः ते कर्मदेवेभ्यः श्रेष्ठाः ये शान्तं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आ-
 ज्ञानदेवानामानन्द इति श्रुतेः [वृहदार० मा० ४ १.३५] सूर्यादय आज्ञानदेवाः ॥१७॥

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।

तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ १८ ॥

एतं महान्तं सर्वोत्कृष्टं पुरुषं सूर्यमण्डलस्यमहं वेदं जानामि इति ऋषेर्वचनम्
 कीदृशनादित्यवर्णमादित्यस्यैव वर्णो यस्य तम् उपमानराभावात्स्वोपमम् तया
 तमसः परस्तात् ह्रतरम् तनोरहितनित्यर्थः तमःशब्देनाविद्योच्यते । तमेवादित्यं
 विदित्वा ज्ञात्वा मृत्युमत्येति अतिक्रामति परं ब्रह्म गच्छति । अयनायात्रयायान्यः
 पन्था मार्गः न विद्यते सूर्यमण्डलान्तःपुरुषमात्मत्रयं ज्ञात्रैव मुक्तिः ॥ १८ ॥

प्रजापतिश्चरति गर्भेऽचरन्तर्जायमानो वङ्गधा विज्ञायते ।

तस्य योनिं परिपश्यति धीरास्तास्मिन्ह तस्युर्भुवनानि विश्वा ॥ १९ ॥

यः सर्वात्मा प्रजापतिः अक्षरिदि स्थितः सन् गर्भे चरति गर्भमध्ये प्रविशति य-
 चाज्ञायमानोऽनुत्पद्यमानो नित्यः सन् वङ्गधा कार्यकारणरूपेण विज्ञायते मायया
 प्रपञ्चरूपेणोत्पद्यते । धीराः ब्रह्मविदस्तस्य प्रजापतेः योनिं स्यान् स्वद्वयं [परि]-
 पश्यति अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानंति । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजा-
 तानि तस्मिन्ह तस्मिन्नेव कारणात्मनि ब्रह्माणि तस्युः स्थितानि । सर्वं तदात्म-
 कमेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

यो देवेभ्य आतपति यो देवना पराहित ।

पूर्वो यो देवेभ्यो नाता नना रुचाय ब्राह्मि ॥२०॥

ष प्रापतिरादिपञ्चपा देवेभ्याऽर्वायातपति ग्रातते यत्र देवाना पुरोहित सर्वापवत्रि नोत यत्र देवेभ्य सखायात् पूर्व ज्ञात प्रथममुत्पन्न तस्मै आदि त्याय नन । कीदृशाय राचतेऽसौ रुचस्तस्मै दीप्यमानाय इगुप्येति [पा० ३ १ १३५] उपत्यय तथा ब्राह्मिरे ब्रह्मणाऽपत्य ब्राह्मि इति टिलाप ब्रह्मण्य वभृतार वा ॥२०॥

रुच ब्राह्मि न्नमतो देवा अग्रे तद्ब्रुवन् ।

यस्यैव ब्राह्मणा विगातस्य देवा असन्वर्णे ॥२१॥

देवा दीप्यमाना प्राणा रुच शमिन ब्राह्मि ब्रह्मणोऽपत्यमादित्य जनपत्त उत्पादयत अग्रे प्रथम तत् वचाऽब्रुवन् उचु ब्राह्मो ज्ञातायिति [पा० ६ ४ १७१] नियत । तत्किमत आद् वा ब्राह्मण दे आदित्य वा तानिप्रमुक्तायिपिना उ त्पन्न विगात् तानीयात् तस्य ब्राह्मणस्य देवा वश असन् वश्या भवति आदि त्योयासिता नगत्युया भवतीत्यर्थ ॥२१॥

श्रोत्र ते लक्ष्मीय पद्भ्यामृदाहरे पार्श्वे नक्षत्राणि वृषभश्चिना व्यात्तम् ।

इक्षनिपाणामु मण्डपाण सर्पनाम मण्डपाण ॥२२॥

इति मायन्दिनीयाया वाञ्छनेयसद्दितायामरत्रिशाऽध्याय ॥३१॥ ॥

अपिरादित्य स्तुत्रा प्रार्ययति । हे आदित्य प्री लक्ष्मीय ते तत्र पद्भ्यौ ज्ञाया स्यानीय वक्ष्ये इत्यर्थ । यथा सर्पान्नात्रणीया भवति सा श्री प्रीयतेऽनया प्री मय्यदित्यर्थ । यथा लक्ष्मि दृश्यत ज्ञे सा लक्ष्मी सौन्दर्यमित्यर्थ । अ रुद्रात्र तत्र पार्श्वे पार्श्वन्यानीये । नक्षत्राणि मगनगास्ताहा तत्र वृषा तत्रैव तेनामा नामानयान् ताना मोन्त्र सर्वा नक्षत्राण्यभ्युमानरा इति याति शान्त्रात (१०) । अचिनो ग्यात्रायिग्या तत्र ग्रात विरासितनुपस्वानाये अ गुत्राग आणान्ना अचिनो आचना ग्यात्रायिग्यो इम हीरु सर्पगुत्रातानि

ति श्रुतेः । प ईदृशस्तं वां पाचि इत्तन् कर्मफलमिहन् सन् इपाण इह रूपु इहा-
यान् विकरणाव्यत्ययः यद्वा इप आभीक्ष्ण्ये त्रयादिः अत्रैश्वर्यः किनेपणीयम् तत्राह
अमुं परलोकां मे मम इपाण मम परलोकाः समीचीनोऽस्त्रितीहा अमोघेह्वादि-
ष्टं भवतीत्यर्थः । सर्वं मे मम इपाण सर्वलोकात्मकोऽहं भवेयमितीह्यत्यर्थः मु-
क्तो भवेयमित्यर्थः सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति सामश्रुतेः ॥२२॥

श्रीमन्महोदधिरकृते वेददीपे मनोहरे । नरमेधोऽध्याय एष एकत्रिंशोऽध्यायो-
रितः ॥३१॥ ॥

I. तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदं चन्द्रमाः ।

तदेव शुकं तद्वत्स ता आयः स प्रजापतिः ॥१॥

श्रीगणेशाय नमः । पुरुषमन्त्रा उक्ताः । अथ सर्वनिधमन्त्रा उच्यन्ते प्र वायुमहे-
त्यस्मात्प्राक् [३३.५५] । स्वयम्भुवत्सदृष्टाः आत्मदेवत्याः सतनेऽग्नि आतोर्था-
मसंशिके सर्वज्ञेने विनियुक्ताः आतोर्थाः सतनमहर्भवतीत्युपक्रम्य सर्वं ज्ञहोति
सर्वस्यायि सर्वस्यावरुद्धे इति श्रुतेः [३३ ७ १.१.] ॥ द्वे अनुदुभौ । विद्यानात्मा
परिणात्मना विजिहोऽग्न्यादिघोतप्रोतवेनोपास्योऽग्निधीयते । अग्निः तदेव कार-
णं ब्रह्मैव आदित्यस्तदेव वायुस्तदेव चन्द्रमास्तत् तदेव उ एवार्थे । शुकं शुक्तं
तत् प्रसिद्धम् । ब्रह्म त्रयीलक्षणं तत् ब्रह्मैव । ताः प्रसिद्धाः आयः ज्ञानानि [स]
प्रसिद्धाः प्रजापतिरपि तदेव ब्रह्म ॥१॥

सर्वे निनेपाः शिशिरे विद्युतः पुरुपादधि ।

नेनमूर्धं न तिर्यग्ं न मध्ये परिज्ञयभत् ॥२॥

सर्वे निनेपाः निनेपाः झुटिकाष्ठा घलादयः (1.) कालविशेषाः पुरुपात् अपि
पुरुषसकाशाज्जिशिरे । कोदृशात्पुरुपात् विद्युतः विशेषेण ग्योतति विद्युत् तस्मात् ।
किं च काश्चिदपि एनं पुरुषमूर्धमुपरिभागे न परिज्ञयभत् परिगृह्णाति । एनं तिर्यग्ं
चतुर्दिक्षु न परि मध्ये मध्यदेशेऽपि न गृह्णाति न शक्नोति प्रत्यक्षादीनां विषय
इत्यर्थः स एष नेति-नेत्यात्मागृह्यो न हि गृह्यतऽइति श्रुतेः । जयभत् ब्रह्मः
शतरि ज्ञहोत्यादिवेन रूपम् ॥२॥

० न तस्य प्रतिनाम्ब्रंमि पस्य नाम मृद्व्यज ।

१ द्दिरूपगर्भं रत्येष । मा मा द्दिसोदित्येषा । यस्मान्न ज्ञात रत्येष ॥३॥

द्विपदा गात्रो तस्य पुरुषस्य प्रतिना प्रतिनाननुपमान किञ्चिदस्तु नास्ति अत एव नाम प्रसिद्ध मृद्व् पशं यस्यास्ति सर्वातिरिक्ताया रत्येष ॥ द्दिरूपगर्भं रत्येषोऽनुवाकचतुर्भुव द्दिरूपगर्भं य प्राणत यत्येने य आत्मदा इति [२५. १० १३] । मा मा द्दिसोदित्येषा रत्या [१२ १००] । यस्मान्न ज्ञात रन्द्व्य समादिति [८ ३६ ३०] द्दृचा (२) ऽनुवाकः । एता प्रतीकयोदित्ता पूर्ण पठि तत्रादादिमन्त्रेषोक्ता ब्रह्मयो ज्ञेय च सर्वा अज्ञेया । एव सर्वत्र ॥३॥

एषो ह देव प्रदिशोऽनु सर्वा पूर्णो ह ज्ञात स उ गर्भेऽग्रस ।

स एव ज्ञात स ज्ञानियमाणा प्रत्यद् ज्ञानास्तिष्ठति सर्वतोमुख ॥४॥

चतस्रस्त्रिभुव । ह प्रसिद्धम् एषो ह देव सर्वा प्रदिश अनुतिष्ठति व्याप्य स्थित । हे ज्ञाना (३) ह प्रसिद्धनेष पूर्ण प्रवमो ज्ञात उत्पन्न । गर्भे अस्त गर्भ मये स उ स एव तिष्ठति । ज्ञातोऽपि स एव । ज्ञानियमाणा उत्पत्त्यमाणाऽपि स एव । प्रत्यद् प्रतिपदार्थमस्ति प्रत्यद् । सर्वतोमुख सर्वतो मुखाद्यवयवा य स्य अचिन्त्यशक्तिरित्यर्थः ॥४॥

यस्माज्ज्ञात न पुरा कि चनेत्र य अत्रभूत्र भुवनानि त्रिधा ।

प्रजायति प्राणी सधराणस्त्रीणा ज्योतीषि सचते स षोडशी ॥५॥

यस्मात्पुरा कि चन त्रिमपि न ज्ञातमेव यद्य विश्वा त्रिधाणि सर्वाणि भुवनानि भूतागतानि आत्रभूत्र समन्ताद्वाजयामास अन्तर्भूतो एष । स षोडशी षोडशात्रयमग्निद्गरीरी प्रायति प्रजरा सरराण रममाण त्रीणि ज्योतीषि रवीन्द्रमिद्वयाणि सचते मेधते ॥५॥

पेन ग्रीह्या पृथिवी च दृजा पेन स्व स्तमित पेन नारी ।

योऽग्रचरिन्ने रसतो त्रिमान् कस्मिं देवाय र्दृत्रिया धियेन ॥६॥

येन पुरेण ग्रीह्या उर्ध्वा वृद्धिदा कृतेति शेषः पृथिवी च येन दृजा वृता

सर्वप्राणिधारणं वृष्टिग्रहणान् अन्ननिष्पादनं चेति भूमेर्दार्यम् । येन स्वः आदित्य-
मण्डलं स्तभितं स्तम्भितम् येन नाकः स्वर्गोऽपि स्तम्भितः । यः अन्तरिक्षे नभ-
सि रजसो जलस्य वृष्टिद्वयस्य विमानः विमिमीते निर्माता । तं विद्वाय कस्मै
देवाय हविषा विधेम हविर्दद्वः न कस्मैचिदित्यर्थः ॥ ६ ॥

यं क्रन्दसीऽग्रवसा तस्तभानि अभ्येक्षेतां मनसा रेजमाने ।

यत्राधि सूर उदितो विभानि कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

आपो हृ पदृहृतीः । यच्चिदापः ॥ ७ ॥

क्रन्दसी ग्वावापृथिव्यौ यं पुरुषं मनसा अभ्येक्षेतां साधु कृतमित्यपश्यताम् की-
दृश्यौ क्रन्दसी अवसा हविर्लक्षणेनात्रेन वृष्टिजनकेन तस्तभाने प्राणिजातं स्त-
म्भयत्यौ व्यत्ययेन स्तम्भेर्हृदिवम् । रेजमाने शोभमाने । सूरः सूर्यः यत्र ग्वावा-
पृथिव्योः उदितः सन् अधिविभाति अधिकं शोभते विभासयति वा । तं विद्वाय
कस्मै हविर्दद्वः ॥ आपो हृ पदृहृतीः [२७. २५.] यच्चिदापः [२७. २६.] द्वे प्रतोको-
क्ते ज्ञपादावध्ये ॥ ७ ॥

वेनस्तत्पश्यन्निरहितं गुह्यं सद्यत्र विश्वं भवत्येकनीडम् ।

तस्मिन्निदृशं स च वि चैति सर्वं स श्रोतः प्रोतश्च विभूः प्रजासु ॥ ८ ॥

वेनः पण्डितो विदितवेदान्तरहस्यः तन् ब्रह्म पश्यत् पश्यति जानातीत्यर्थः ।
कीदृशं तत् गुह्यं गुह्यायां रहःस्थाने निहितं स्थापितं दुर्ज्ञेयमित्यर्थः । सन् नि-
त्यम् । यत्र ब्रह्मणि विश्वं कार्यज्ञातमेकनीडं भवति एकमेव नीडमाश्रयो यस्य
तत् अविभक्तमविशेषं कारणमेव भवतीत्यर्थः । तस्मिन्ब्रह्मणि इदं सर्वं भूतज्ञातं
स्मेति च संगृह्यते संस्कारकाले व्येति च निर्गहति सर्गकाले । स परमात्मा प्र-
जासु श्रोतः प्रोतश्च ऊर्ध्वतन्तुपु पट-श्च शरीरभावेन (4) श्रोतः तिर्यक्तन्तुपु पट-
श्च शरीरिभावेन (5) प्रोतश्च । कीदृशः विभूः कार्यकरणाद्वेपेण विविधं भवती-
ति विभूः । सर्वं स एवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्र तद्वैचिदमृतं नु विद्वान्गन्धर्वौ धाम विमृतं गुह्यं सत् ।

त्रीणि पदानि निदिता गुदास्य यस्तानि वेद् स पितु पितासत् ॥१॥

गा त्रयाच धारयति त्रिचारयतीति गन्धर्व वेदातत्रेता त्रिद्वान्यपिडन नु
 क्षिप्रन् अमृत जायतन् तन् त्रस्य प्रयोचेत् प्रभूयान् गुदा गुदाया सत् त्रिय
 मान् धाम स्वदृष्य त्रिभूत त्रिदत सर्गस्त्वितिप्रन्नपद्वैर्विभक्तान् । त्रि च अस्या
 मृतस्य त्रीणि पदानि स्वदृष्याणि गुदा गुदाया [निदिता] निदितानि । पदानि
 सर्गस्त्वितिप्रन्नया त्रेश कान्वा वा त्रदासर्गमित्तिद्वान्वात्माना वा । त्रि च
 य तानि पदानि वेद् ज्ञानाति स पितु त्रदाणीऽपि पिता परमात्मा अमृत भ
 वति पर त्रदौत्र भवतीत्यर्थ ॥१॥

स ना वन्दुर्जनिता स त्रिभूता धामानि वेद् भुवनानि त्रिधा ।

यत्र देवा अमृतानानशानास्तृतीये धामत्रयैर्यत ॥१०॥

स परमात्मा नोऽस्मात् वन्दु वन्दुत्रन्मान्य जनिता जनयिता ननिता मत्र
 ऽश्ति [पा० ६ ४ १३] णिचा लाय स च त्रिभूता धारयिता । स त्रिधा सर्वा
 णि भुवनानि भूतागतानि धामानि स्वानानि च वेद् । देवा अग्न्यादय तृतीये
 धामन धामनि स्वानि स्वर्गद्वये अत्रैर्यत स्वैर्या वर्तन्ते । सीदशा देवा अनुन
 मादप्रारम्भ ज्ञान यत्र त्रदाणि ग्रानशाना व्यापुजाना अनुपत ग्रानशाना च
 इत्त इन्दसाति [पा० २ ४ ७६] अशर्द्धादिवेन द्विषे ज्ञानचि अभ्यासस्य नुगागम ।
 त्रदानिद गान प्राप्ता सत्त स्वर्गे देवा मोक्षऽश्ति भाव ॥१०॥

परित्य भूतानि परित्य नामान्परित्य सर्वा प्रदिशो दिशः ।

उत्सवा प्रथमा भूतस्यात्मनात्मानमभि सप्रिवेश ॥११॥

ज्दानो सर्पभूतेप्रदास्ति सर्वाणि भूतानि मयीति ज्ञानयत सर्पमेधयातिनो
 मुक्तिरुच्यते । त्रि च सर्पमेधयाऽपि (६) न गान प्रथमम् त्रदासन
 यतो यथागनस्याग्निदीप्ताद्याऽपि यथा सर्पमेधा ह्येत्वात् परित्य भूतानीति
 सण्डिभ्याम् ॥ ह्य गानयान् सर्पमेधयाग्नि द्यात्मना त्रिदृष्येण ऋस्य यत्र
 स्यान्मान यथापिडातात् परमात्माननमित्तिप्रवेश प्रविशति त्रदौत्र भवतीत्यर्थ ।

किं कृत्वा भूतानि परीत्य सर्वभूतानि ब्रह्मयेन विज्ञाय । लोकान्भूरादीन् परीत्य
ब्रह्मवृषान् ज्ञात्वा । सर्वा प्रदिश विदिश दिशश्च परीत्य तद्रूपा ज्ञात्वा । प्रथम
ज्ञा प्रथमोत्पन्ना अरीष्टया वाचमुपस्थाप ससैव्य यज्ञादि कृत्वैत्यर्थ्य अपिहि तस्मा
त्पुरुषाद्ब्रह्मैव पूर्वमसृजतीति श्रुते प्रथमज्ञा वाक् वेदवृषा ॥ ११ ॥

परि ग्वाप्रापृषिवी सन्व र्वा परि लाकान्परि दिश परि स्त्र ।

ऋतस्य तत् वितत विचृत्य तदेष्यत्तदभवत्तदासीत् ॥ १२ ॥

परीत्युपसर्गं कृत्वैत्यनेन सम्प्रयते । सर्वमेधयानो तत् ब्रह्म अपश्यन् पश्यति
तत् अभवत् भवति तत् आसीत् वस्तुगत्या तदेवास्ति । अज्ञानानिवृत्तिरिव दर्श
न भजन (7) चेति भाव । किं कृत्वा ग्वाप्रापृषिवी सन्व परि र्वा परीत्य त
द्विषणा ज्ञात्वा लोकान्परीत्य दिश परीत्य स्त्रादित्य च परीत्य । गुह्य वस्तु पु
न पुन कथित चित्तमारोदतीति पुनरुक्ति । ऋतस्य यज्ञस्य तत्तुमितिकर्तव्यता
वितत प्रसारित यथा तथा विचृत्य समाम्य यज्ञ कृत्वैत्यर्थ्य । तदेव सतस्तद् तद्
वामेति श्रुते ब्रह्मैव सन्प्रकृत्येतीति श्रुतेश्च ब्रह्मवृषस्य जीवस्याज्ञानानिवृत्तिरे
व ब्रह्मास्तिरित्यर्थ ॥ १२ ॥

सदस्यपतिमदुत प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सनि मेधामयासिष ७ स्वाहा ॥ १३ ॥

रत उत्तरमुह्यते मेधा वाचते चतुर्थ्या श्रीर्वाचते । प्रथमा गायत्री लिङ्गोक्तदे
वता । अग्नि सनि द्रव्यदान मेधा बुद्धि च अयासिष वाचे (8) द्विर्भुज । सो
दृशमग्निम् सदस यज्ञगृहस्य पति पालकम् अद्भुतमचित्यशक्तिम् इन्द्रस्य प्रिय मि
त्रम् काम्य कामनीय धनमेधावर्धिभि ॥ १३ ॥

या मेधा देवगणा पितरश्चोपासते ।

तया नामन्व मेधयज्ञिं मेधात्रिं नुरु स्वाहा ॥ १४ ॥

अनुदुप् । हे अग्ने तथा मेधया अन्व मा मेधाविन बुद्धियुक्त नुरु । स्वाहा सु
दुतमस्तु । अस्मावामेधास्रनो विनिरिति [पा० ५० १२१] विनिप्रत्यय मेधास्या
स्ति मेधाप्री तन् । तथा कया देवगणा देवसमूहा पितरश्च या मेधानुपासते पृ
त्रपति । देवपितृगान्या बुद्धिस्मारुमस्त्रित्यर्थ ॥ १४ ॥

मेधा मे वरुणो ददातु मेधामग्निं प्रजापति ।

मेधामिन्द्रश्च वायुश्च मेधा धाता ददातु मे स्वाहा ॥ १५ ॥

निर्दीतदेवतानुद्दुप् । वरुणो मे मरुत मेधा ददातु अग्निं प्रजापतिश्च मे मेधा ददातु इन्द्रश्च वायुश्च मेधा ददातु धाता मे मेधा ददातु स्वाहा सुदतमस्तु ॥ १५ ॥

इदं मे वरुण च क्षत्र चोभे त्रियमभुताम् ।

मग्निं देवा दधतु अग्निमुत्तमा तस्यै ते स्वाहा ॥ १६ ॥

उति माध्यन्दिनीयाया वाजसनेयसद्विताया द्वात्रिंशोऽध्याय ॥ ३० ॥

मन्त्रोक्तदेवतानुद्दुप् । श्रीरामोऽनया त्रिय याचते । वरुण ब्रह्मणजाति क्षत्र क्षत्रियजाति इदमिमे उभे ब्रह्मक्षत्रे मे मम त्रियमभुताम् । देवा मग्नि उत्तमा त्रिय दधतु स्वाययस्तु । तस्यै प्रसिद्धाग्ने ते तुभ्य अग्ने स्वाहा सुदतमस्तु । चो सनुष्टयोः । श्रीमेधे पिना यज्ञासिस्ते प्रार्थ्यन्ते ॥ १६ ॥

श्रीमन्महोपरवृत्ते वेददीपे मनास्ते । सार्वमेधिसमन्त्रोक्तिर्द्वात्रिंशोऽध्याय इति ॥ ३२ ॥

। अस्याज्ञरासो दमानरित्रो अर्चन्मासोऽग्रमय पात्ररा ।

चित्तीचय आत्रासि भुत्परत्रो धनर्षदा वायवो न सोमा ॥ १ ॥

सार्वमेधेऽग्निष्टोमसस्येऽग्निदुत्तमो प्रथमेऽग्नि अस्यानरास इत्याद्या महो अग्ने इत्यन्ता सप्तदश ऋचोऽग्निदेवत्या पुरोहृचो भवन्ति । पुरोहृच्यग्नेन ऋष्या य एणमन्त्रा उच्यन्ते न यगूत्रया ऋषि पुरोहृगिति ध्रुते । उच्यन्महोत्तमदेवया तीमनरासिना नियु पत्रुये अरणमन्त्रे सत्यमि त वाऽअपरारुद्य (१) गृह्णातीति ध्रुतेमत्र न दोष अत एवाग्नेषोभिर्भुच एव नित्रत्यन्ते नोपयामादीनि ॥ ॥ अग्नि दे इन्द्रजात्रप्रदस्य पुरारुचो । वत्सप्रोदृष्टाग्नेषो त्रिदुप् आ वायत्रित्यस्या [० ०] स्वान । अस्य पातानस्य अत्र इदशा सत्तु । कोदशा अत्रास नास्ति नरा स्या त अत्रा यार्नव्यसोना (२) । दना गृह्णाणामरित्रो रत्तया नात्रा-मित्य रेनिपाता अरिभ्य त्रारसोऽरित्रा यदा दमाना दमनीयाना रत्तसानरित्रा

तारका विभक्तोर्नुडभावात्सवर्षादीर्घ । अर्चन्मास अर्चन् अर्चनीय पूजनीयो धू
 मो धूमोपलक्षिता ज्वाला येषा तेऽर्चन्मा । पावका शोधका । स्थितोचय स्थि
 ति श्वेतवर्ण चिन्वन्ति स्थितिचय चिनोति द्विय् अनित्यमागमशासनमिति तुग
 भाव स्थितिशब्दस्य हान्दसो दीर्घ श्वेतवमुञ्ज्वलत्र यज्ञमानस्य वर्धयन्त । श्यात्रा
 स श्यात्रशब्द क्षिप्रवाचक श्यात्रा क्षिप्रफलप्रदा । भुरणव भरणकर्तार । व
 नर्षद् वनसद् वने काष्ठे सीदन्तीति वनसद् वनसदोऽवेढो रेफोऽपि [३ ३ ११]
 प्रातिशाख्यसूत्रेण रेफागम । वायवो न वायव इव दीपयितार । सोमा सोमा
 इव यज्ञमानेददा ॥ १ ॥

हरयो धूमकेतवो वातजूता उप ग्वि । यतते वृषगम्य ॥ ७ ॥

गायत्री विद्यद्वपदृष्टा इन्द्रवापू रत्यस्या [७ ८] स्थानि । अग्नय वृषक् (३)
 पृषक् नानाप्रकारेण ग्वि स्वर्गं उपयतते स्वर्गं गन्तु यन्न कुर्वन्ति । कीदृशा
 हरय हरितवर्णा । धूमकेतव धूम इव केतुर्ज्ञापको येषा ते यत्र धूमस्तत्राग्नि-
 रिति व्याप्ते । वातजूता वातेन जूत गमन प्रसारो येषा ते ॥ आ वापो इन्द्र
 वापूऽग्ने [७ ७ ८] अनयो स्थानि एते द्वे उक्ते ॥ ७ ॥

यज्ञो नो मित्रावरुणा यज्ञो देवोऽऽग्नेत् बृहन् । अग्ने यज्ञि स्व दमम् ॥ ३ ॥

गायत्री गीतमदृष्टा मित्रावरुणास्य पुरोरुक् अत्र वामित्यस्या [७ १] स्थानि ।
 हे अग्ने नोऽस्माक मित्रावरुणा यज्ञ । यज्ञ देवान् । यज्ञ वृहत् मरुत् ऋत यज्ञम् ।
 स्व दम गृह्ण यज्ञि यज्ञ ॥ ३ ॥

युद्ध्वा हि देव ॥ ४ ॥

आग्निनग्नेस्य पुरोरुक् या वा कशेत्प्रत्या स्थानि [७ ११] । व्याख्यातेयम्
 [१३ ३०] ॥ ४ ॥

द्वे प्रिद्विपे चरन् स्वयंऽअन्यान्वा वत्समुपधापयते ।

द्विरित्यस्या भवति स्वप्रावाञ्छुक्रोऽअन्यस्या दृष्टे सुवर्चा ॥ ५ ॥

शुरूप्रकपुरोरुक् वृत्सदृष्टा त्रिद्विप् त प्रनयेत्यस्या [७ १२] स्थानि । द्वे राज्य

रुन्ती चतः निरुत्तरं प्रवर्तेते । जीदृशे (1) विद्वेषे विविधं रूपं ययोस्ते कृता
 रात्रिं शुक्लान् । स्वर्गे शोभनोऽर्वा ययोस्ते सन्ध्याणप्रवाजने । अन्यान्वा अन्या
 च अन्या च वत्सनुप्रभापयते जौरं पाययत अन्या कृता रात्रिं वत्समतिनुप्रभा-
 पयते रात्रावतिदिवत्यनमिहोत्सवन् अन्या दिवसत्रया वत्समादित्यनुप्रभापयते अग्नि
 सूर्यदेवत्यममिहोत्सवन् । किं च तदेवात् अन्यस्यां रात्रो हरिः हरितवर्णीऽग्निः
 स्वधावान् अन्नवान्भवति अन्यस्यामरुनि शुकः शुक्लः आदित्यः सुवर्चा शोभन-
 तन्ना दृशे दृश्यते । यदा दे वावापृथिव्यो अतिर्भूतो स्वधावान् रविर्दिवि सु-
 वर्चा दृश्यते ॥ ५ ॥

अयमिदं प्रथमोऽवापि धा* ॥ ६ ॥

मन्विषरुपुरोरु अय वेन ज्यस्या [० १६] स्थाने । व्याख्याता [३ १५] ॥ ६ ॥

त्रीणि जना त्रीं सन्ध्याणि त्रिऽणसं देवा नव चासर्पणम् ।

श्रीं ननुतेरुत्सृणन्त्रिर्रुत्सृणा आदितानां न्यसादयत ॥ ७ ॥

त्रिधामिन्द्रदृष्टा त्रिद्वय त्रिचद्रेवतस्यावराणाधरुस्व पुरोरु ये देवास्त इति
 [० १९] स्थाने । त्रीणि जना त्रीणि जनानि त्री त्रीणि सन्ध्याणि त्रिणत् नव
 च देवा यथा ३३३ । एते वस्त्रादिगणा देवा अग्निमसर्पणम् परिचरति सर्पण
 नि परिचरणायना । यदागमोक्त देवा नवैवाङ्गाहिरपृदा सृष्टवानां दृशकेर्ग
 णि ते त्रयात्रिलुक्काणां शक्ततेनां वर्णभित्त इति ते च ३३३ ३३३ ३३३ दृ-
 नाप्रतो भवति । अय परिचरति तदात् ते पृथेहागमोक्तान् असिचयन् उक्त से-
 चन लुङ् अन्ने अय वरिर्रुत्सृणान् आहादयन् आन इत् अनतरमेव स्तोतात्
 न्या संत्रि जर्गणि न्यसादयत्त निमुताप्रत्त । पृनसेचनवर्दि स्तरणास्तोतृवरणमि-
 वात्तपन्चरति नाय ॥ ७ ॥

मूर्धनं द्वयोऽंशरति पृथि* ॥ ८ ॥

प्रमृतिर्देव ध्रुवधरुपुरोरु । व्याख्याता [० २४] ॥ ८ ॥

अतिर्भूताणां अद्भुतद्वित्रिणस्तुर्विपन्वरा । समिदः शुकः आहुतं ॥ ९ ॥

गायत्री भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्र्यरूपपुरोरुम् इन्द्राग्र्योऽगगतमित्त्रस्या [७ ३१] स्वानि । अग्निर्वृत्राणि पापानि इद्वनत् अत्यर्थं कृत्ति यद्भुगगतम् । कया विपन्य या पनतिरर्चतिरुमा विवित्रया पूजया पाप कृत्ति । कोदृशोऽग्नि द्रविणस्यु द्रविणो धनमिहति द्रविणस्यति सुप आत्मन वयच् वयच्छन्दसीति [पा० ३ २ १७०] वयन्नतादुप्रत्यय कृत्तिर्लक्षणा धनमिहन् । समिद्ध दीप्त । शुक्र शुद्ध । आहुत-निमलित ॥ ११ ॥

विश्वेभि सोम्य मधग्रं रन्द्रेण वायुना । पित्रा मित्रस्य धामभि ॥ १० ॥

गायत्री मेधातिविदृष्टा विश्वेदेवप्ररूपपुरोरुम् ओमासर्चणीत्यस्या [७ ३३] स्वाने । हे अग्ने विश्वेभि विश्वेदेवै रन्द्रेण वायुना च सह तान्ध सामनय मधु पिव । कोदृशस्त्व मित्रस्य धामभि नामभि स्तुत इति शेष वमग्ने वरुणो ज्ञायसे पस्त्व मित्रो भवसि दस (५) ईडा इति श्रुते ॥ १० ॥

आ यदिपे नृपति तेज आनद् शुचि रेतो निषिक्ता गौरभीके ।

अग्नि गर्भमनवग्य युवान् स्वाध्य जनयत्सूदमेच्च ॥ ११ ॥

त्रिदृष्ट्याशरदृष्टा मरुत्वतीयरूपपुरोरुम् इन्द्र मरुत्व रत्पस्या [७ ३५] स्वानि । आ उपसर्ग आनडित्यनेन सम्बध्यते यत् पदा तेज तेजसो हेतुभूत द्विर्नृपति नृपज्ञमानस्य पालनमग्निमानद् अद्युते व्यापति पदाग्रो द्विर्ह्ययतऽइत्यर्थं तदा अग्नि रेतो जगद्वीजभूत जलम् गौरभीके प्रथमा पद्यर्थे दिव समीपेऽतरिक्षे (६) [जनयत्] जनयति मेषत्रयेण च पुर सूदयत् सूदयति क्षरति वृष्टिद्वारेण पुद् क्षरणे । कोदृश तेज इपे वृष्टौ निषिक्ता देवतोद्देशेनाग्रो सिक्ता ऊतम् । शुचि म-लसत्कृतम् । कोदृश रेत गर्भ वलहेतुभूतम् अनवग्य निर्दोषम् अवग्यपणवर्ग्या गर्क्यपणितञ्चानिरोधेधिति [पा० ३ १ १०१] गर्क्यर्थेऽवग्यमिति निपात न अवग्यमनवग्यमगर्क्यम् प्रशस्यम् । युवान युवतुल्य परिपद्यत्स दृढमित्यर्थं । स्वाध्य सुदु आ समन्तान् ध्यायते विच्यतऽइति स्वाद्य चितनोयम् सर्वो वृष्टिमिहति । कृत्रिया तर्पितोऽग्निर्दृष्टमासेर्लक्षणा निष्याद्य वर्षासु वर्षतीत्यर्थं । व्यवहितपदो मल्ल ॥ ११ ॥

अथ शर्ष मरुते सोभगात् तत्र गुह्यन्युत्तमानि सतु ।

स ज्ञास्यत्वात् सुप्रमनाकृणुषु शत्रूपतामभितिंठा मरुतोति ॥ १२ ॥

त्रिद्विप् त्रिचक्रादृष्टा द्वितीमरुतीमपुरोरुक् मरुत्वत्त वृषभमित्यस्या [७ ३६] स्थाने । हे अथे व शर्ष उत्सदस्य बलनाविषुर्गु किमर्थं मरुते सोभगाय मरुत्सोभगम् लोभस्त्विति । उग्रहतास्तत्र गुह्यानि उत्तमानि उत्कृष्टानि सतु गुह्यं ग्रातोर्मिशा वाव वेति [निर्ह* ५ ५] यास्व रुचिर्नक्षत्राण्यन्यानि यशासि वा सतु । यि च नास्यत्य ज्ञायापत्यमित्यर्थे नास्यत्यमिति निपात ज्ञायापत्य पत्नीय जनानद्वय सुप्रम सुनिरम जितेन्द्रियमन्योन्याप्रजराग समाकृणुषु बुरु सुदु पन्थते सुप्रमम् रूपं मुधिति [पा* ३ ३ १२६] खन्प्रत्यय । कि च शत्रूपता शत्रुप्रमिह ता मरुति तं गति अभितिष्ठ आक्रमस्य अभिभव ॥ १२ ॥

त्वात् हि मन्दतममर्षशोरेर्जन्मरे मरि न् घोष्यते ।

इन्द्र न वा जयसा देवता वापु पृणसि रायसा नृतमा ॥ १३ ॥

त्रिद्विप्तरुद्रादृष्टा मरुत्तममर्षपुरोरु इन्द्रो नृप्रदित्यस्या [७ ३६] स्थाने । हे अथे वा वा वज्रमरे वृत्तयत् कीदृश वा मन्दतममर्षिगम्भीरुम् वै अर्षशो रे अर्षयत शाचलेर्षशाया मन्वास्ति अत्रिभुतत्रप्सुचैर्षवोक्तमपीता मत्वा अर्षयदीया सुनिति नाम । हि यस्मात् नास्मात् मरि मरुत् स्तोत्र व घोषि शृणापि त्रिद्विषण्यन्यथ । यि च नृतमा मनुष्यत्रेष्टा देवता देवता वा वा रायसा इन्द्रोपेणानेन पृणसि पूरयति देवताशत्र्यात्सुषा सुर् । कीदृश वा श वसा यनेन इन्द्र न इन्द्रमित्र वापुमित्र च स्थितम् न श्याये उभयो सन्प्रयते । १३ ॥

ते अथो स्वाडुत्त त्रियास सतु सुदु ।

गुनादा ये मघयान्ना ज्ञानानामूर्षान्दयन्त गोर्नाम् ॥ १४ ॥

हे वृक्षयो आदित्यप्रदपुरारथो आग्ना वसिष्ठदृष्टा अन्या प्रस्त्रपयदृष्टा वरु चन स्तारिणि वरु चन प्रयुहसीत्यनया [८ २ ३] स्थाने । सुदु इत्येते स्वाडुत्त

हे स्वाङ्गत हेऽग्ने जनानां मध्ये ये जनाः गोनां गवां सम्वन्धिभिर्दुग्धदधिघृतैः स-
 ह ऊर्वान् (7.) अन्नविशेषान्पुरोडाशादीन् दयन्त ददति दय दानगतिरिहिसादानिपु
 लङ् अउभाव आर्यः । ते सूर्यः पण्डिताः वै तव प्रियास्तः सन्तु । कीदृशास्ते य-
 त्तारः निगृहीतेन्द्रियाः । मधवानः धनवन्तः । गोनामित्यत्र गोः पादान्गश्चि
 [पा० ७. १. ५७.] नुटागमः ॥ १४ ॥

शुधि शुत्कर्ण वृद्धिर्भेद्वैरग्ने सयावभिः ।

आसीदन्तु वर्हिपि मित्रोऽर्घ्यमा प्रातर्यावाणोऽअध्वरम् ॥ १५ ॥

शृणुतः इति श्रुतौ अर्यवचःश्रोतारौ कर्णौ यस्य स श्रुत्कर्णः हे श्रुत्कर्ण दे-
 विः सह त्वमध्वरं यज्ञं शुधि शृणु । कीदृशेर्देविः वृद्धिभिः कृवोपि वरुन्ति ते व-
 द्भ्यः तैः । सयावभिः सह यान्ति ते सयावानः तैः । किं च मित्रः अर्घ्यमा प्रातर्या-
 वाणश्च देवाः वर्हिपि आसीदन्तु उपविशन्तु प्रातर्यान्ति कृविः प्राप्नुवन्ति ते प्रा-
 तःसवने येषां कृविःप्राप्तिस्ते ॥ १५ ॥

विद्येषामदितिर्यज्ञियानां विद्येषामतिविमानुपाणाम् ।

अग्निर्देवानामव आवृणानः सुमृडीको भवतु ज्ञातवेदाः ॥ १६ ॥

त्रिष्टुब्जोत्तमदृष्टादित्यग्ररुद्धिअपणे (8.) विनियुक्ता यज्ञो देवानामित्यस्याः
 [८. ४.] स्थाने । अग्निः ईदृशो भवतु । कीदृशः विद्येषां सर्वेषां देवानां मध्ये अ-
 दितिः नास्ति दितिः खण्डनं यस्य अदीनः कीदृशानां देवानाम् यज्ञियानां यज्ञा-
 र्हाणाम् । तया विद्येषां सर्वेषां मानुपाणां नराणामतियिः पूज्यः देवानामवो कृ-
 विर्लक्षणात्मन्नावृणानः समर्पयन् । सुमृडीकः शोभनं मृडीकं सुखं यस्मात् सुख-
 कारी । ज्ञातवेदाः ज्ञातप्रज्ञानः ॥ १६ ॥

महोऽग्नेः समिधानस्य शर्मण्यनागा मित्रे वरुणे स्वस्तये ।

ध्रेष्ठं स्याम सवितुः सर्वोमनि तदेवानामवोऽअग्ना वृणीमहे ॥ १७ ॥

लुशोधानाकदृष्टा त्रिष्टुप् सावित्र्यग्रपुरोहृक् वाममग्येत्यस्याः [८. ६.] स्थाने ।
 देवानां तत् अन्नं कृविल्लक्षणमग्य वयं वृणीमहे संस्कुर्मः धा सति सवितुः

सूर्यस्य सत्रीमनि सति आज्ञाया सत्यान् देवम्य वा सवितु प्रसवः इत्युक्ते सत्री-
ना प्रमत्रोऽनुतेति कोशः । कीदृशे सत्रीमनि श्रेष्ठे अन्यदेवाज्ञानं सूर्याशोत्सृष्टा ।
तन्निरुन वेनाज्ञेन वर म्यस्तरे स्वस्तिमन्तो भवेन । कीदृशा वयन् अग्ने गर्भणि
शरणे आश्रये नित्रे वरुणे च अनागाः अनागसः सुर्यां सुप्र उति [पा० ७ १ ३१
वा० १] नम सु अग्निप्ररुणेधपरारररिता । कीदृशस्यग्निं नर पूज्यस्य म-
रुते पृश्यते मद् तस्य मद् पूजाया दित्यु समिधानस्य दीप्यमानस्य ॥ १० ॥

॥ आपश्चित्पिप्यु सूर्यो न गात्रो नक्षत्रान् अतिरस्तः इन्द्र ।

यादि वायुर्न निवृत्तो नोऽग्रहा त्व हि धीभिर्दयसे त्रि वातान् ॥ १८ ॥

इन्द्रस्तु इन्द्रो द्वितीयमर्भवति तस्येन्द्रायदा भवत्येन्द्र पुरोहृच सर्पमेन्द्र-
मनदिति सर्पमेधे श्रुति [१३ ० १ ४] । तत इन्द्रस्तुत्सो उच्यसत्वे सर्वमेधस्य
द्वितीयः इन्द्रि आपश्चित्पित्यादि ज्ञाना तः इत्यस्ता दादृश श्च त प्रवया अर वेन
मदा इन्द्र रुदा चन स्तरो रुदा चन प्रमुहसीति पञ्च प्रतीकोक्ता एव सप्तद-
शेन्द्र देवत्या ऐन्द्रवाप्रादिसावित्रान्ताना ग्रहाणा ग्रहणनन्ता ॥ ॥ वसिष्ठदृष्टा
प्रिद्वय ऐन्द्रवापस्य पुरोहृक् आ वायो इत्यस्या [७ ७] स्वानि । हे इन्द्र ज
रिनारः स्तोतारः अग्निः ते तत्र अन्न पन्न नक्षन् नक्षति व्यापुसति नक्षति-
श्रीभिर्मा लडि अटभाव शर्य । आप चित् आपोऽपि निग्राभ्यावृषा पिप्युः
आप्यापसि सोम वर्षसि श्रीप्यारी वृत्तो लिति प्याय पी अदिश । तत्र द-
दास स्तोत्रो गात्र इव सृष्टसि सुत्रसि याभि ता स्तर्प याभि सोम सूत्रे
ता गात्रो वाचा वेदृष्या इव ता पवा सोमनाप्यापसि तवापोऽपि । अत एव
त नाऽस्नानह अभिमुख यादि आगह वायुर्न वायुरिव वायुर्मा निवृत्त स्वा-
नद्यानभिसति । हि यत त्व धीभि बुद्धिभि कर्मभिर्मा वातान्नानि त्रिदयसे
प्रिप्रिध ददासि दय दानादौ अत इजगह ॥ १८ ॥

गात्र उपायनायन गृही युत्स्ये रप्नुदौ । ज्ञाना कर्णा दित्पयरो ॥ १९ ॥

नित्यो गात्रञ्च आद्या पुरोहोऽनोऽदृष्टा ऐन्द्रवापस्य द्वितीया पुरोहृक् इ-
न्द्रवायु इत्यस्या [७ ८] स्वानि । गात्र उच्यते हे गात्र अत्रत वृष चावालवृष

प्रति उपावत उपगहत दानार्थम् चावाभ्नात्तरेण गत्रां संचरोऽस्ति अवन इति
 कूपनाम [निघ० ३ २३] । को हेतुरागमने तत्राह मही महृत्यो चावापृविच्यो
 यशस्य रप्सुदा रप्सुदे रप्स्विति वृषनाम (9) तद्वत्तस्ति रप्सुदे वर्तेते (10) । ग्या-
 वाभूमौ यज्ञस्य शोभां कुरुत इति वृषमुपागहत । किं च उभा कर्णा भवतीनामु-
 भौ कर्णौ हिरण्यौ हिरण्यौ अत एव दानार्थमागहतेत्यर्थः ॥ ११ ॥

यद्य सूर उदितेऽनागा मित्रोऽर्घ्यमा । सुवाति सविता भगः ॥ २० ॥

वसिष्ठदृष्टा मैत्रावरुणपुरोहृक् अयं वामित्यस्याः [७ १] स्थाने । अथ सूर
 सूर्ये उदिते सति मित्रः अर्घ्यमा सविता भगश्च यत्सुवाति प्रेरयति तत्कर्म कुर्यादि-
 ति जेषः । नास्ति आगोऽपराधो यस्य सोऽनागा इति चतुर्णां विशेषणम् ॥ २० ॥

आ सुते सिञ्चत थियो रोदस्योरभिधियम् । रसा दधीत वृषभम् ॥

तं प्रत्रया । अयं वेनः ॥ २१ ॥

सुनीनिदृष्टाश्चिनपुरोहृक् या वामित्यस्याः [७ ११] स्थाने । रसा नदी रसतेः
 शब्दकर्मण इति [निर्ह० ११ २५] यास्क रसानदी वृषभं वर्पितार सोमं दधीत
 पुत्ताति दधातेर्निड् नदीसमीपे हि सोमोत्पत्तेः । तस्मिन्सोमे सुते अभिपुते स-
 ति आसिञ्चत चमसेधिति जेषः श्वित्र प्रतियचनमेतत् । कीदृशं वृषभं रोद-
 स्योः पृविच्योः थियं श्रीयते (11) श्रीः तन् आश्रयन् सामस्य जगदाधारत्वात् । अ-
 भिधियन् अभि सर्वत श्रीः शोभा यस्य सोऽभिधियोः तम् ॥ तं प्रत्रया अयं वेनः
 दे प्रतीकोक्ते शुरुमन्थिनोः प्राकृते [७. १२ १६] पुरोहृचौ ॥ २१ ॥

आनिष्ठं परि विश्वेऽग्रभूपञ्जिरो वसानश्चरति स्वरोचिः ।

महत्तद्वृत्तोऽग्रसुरस्य नामा विश्वद्वेषोऽग्रनृतीनि तस्यौ ॥ २२ ॥

विद्यामित्रदृष्टाप्रयणपुरोहृक् ये देवास्त इत्यस्याः [७ ११] स्थाने । इन्द्रस्य वृ-
 ट्टिकर्माच्यते । विश्वे देवाः आनिष्ठं सनत्तात्स्थितामिन्द्रं पर्यभूषन् परिरक्षितवन्नः ।
 स इन्द्रः चरति सर्वत्र गहति । कीदृशः थियो वसानः देवानां दीप्तिः आहादयन्
 स्वरोचिः स्वं रोचिषस्य सः अनन्यापीनदीप्तिः । किं च विश्वं वृषयति निद्वपयति

त्रिचद्वय इन्द्रो यत अमृतानि ज्ञानानि आतस्यौ वृष्टये आस्तितवान् वृष्ट इन्द्रस्य तत् मरुत् प्रमिः नाम वातप्रो वृत्रहा इत्यादि । कीदृशस्य वृष्ट अमृतस्य अतप्रो त्रिच्यते यस्य सांस्तुरस्तास्य प्राणजतः सात्रभानस्य प्रजाजत इत्यर्थः ॥२०॥

प्र वां मरुद् मन्दनान्वायान्यतोर्धा विद्यानराय विद्याभुवे ।

इन्द्रस्य यस्य सुमरुत् सरो मरुद् अथो नृणा च रोदसी सप्रयते ॥२१॥

सुवीरुदृष्टा त्रिद्वयं पृथग्रुपुरोरुर् नृणामनित्यस्या [७ २४] स्थाने । हे अत्रितो यूर विद्यानराय विद्ये सर्वे नरा यज्ञानाया यस्य तस्मै प्रार्थं प्रार्थित वचन व्यत्यय इन्द्र पूजतेत्यर्थः । कीदृशाय मरु मरुते । वा गुप्ताकमन्थस्य अन्यसा अत्रिन द्योत्रेण मन्दनानां मादनानां । विद्यभुवे विद्य भवति प्राप्नोति विद्यम् तस्मै सर्वजायिने विद्या नृस्येति वा विद्य नयति यस्मादिति वा सदिताया दीर्घः । किं च रोदसी वापायुधित्री यस्त्येन्द्रस्य एताव्यर्थायान्तप्रयते पूजयत कान् सुमरु शानन यान् सद् यन्तन् मरुद् मरुत् प्रो यज्ञ नृणा धनं च । वापाभूमौ यस्य मत्सादेति मानयतस्त पूजयतेत्यर्थः ॥२१॥

वृत्निदिम्न एषा भूरि शस्त पृथु स्वरः । धेपामिन्द्रा पुत्रा सप्रा ॥२४॥

प्रिशावदृष्टा गात्रो इन्द्रावपुरोरुर् इन्द्रागो इत्यस्या [७ २५] स्थाने । गुवा सनर् इन्द्र गेषा यज्ञानानां सखा सखाय एषामिन्द्र वृष्टुन् इत् मरुतानिव भवति । शस्त जन्म भूरि यद् । स्वरः पद्म पृथु प्रिशात् । यज्ञावृत्तमाशा सतःश्रुत्यर्था ॥२४॥

इन्द्रेहि मत्स्यन्वसो विद्येति सानुपर्यभि । मरुत् २० अग्निद्विरोत्ता ॥२५॥

मरुहृन्दादृष्टा गात्रो धेचद्रेत्रपुरोरुर् शोमात् इत्यस्या [७ २६] स्थाने । इन्द्र आ इहि आमाडागिति [वा ६ १ १८] पृष्टुम् हे इन्द्र आ इहि आमाह आन्त्य अन्यस अन्यमानेन दृग्निर्नक्षणेन विद्येभि विद्ये सर्वे सांनपर्यभिः सामानुभिर य मन्नि नृप्यस्य मरु नृपो जपो नुर् । कीदृशं यम् शोमता ते-

जसा महान् श्रेष्ठः । अभिष्टिः अभिल्यतः इत्यभिष्टिः अभिषट्ठव्यः पृषोदरादिः ॥२५॥

इन्द्रो वृत्रमवृणोर्हर्षनीतिः प्र मायिनांममिनाद्वर्षणीतिः ।

अकृण्व्युत्समृगध्रुग्वनेध्राविर्धेना अकृणोद्गाम्याणाम् ॥२६॥

विद्यामित्रदृष्टा त्रिदृप् प्रथममह्वततीयपुरोहृक् इन्द्र मह्व इत्यस्याः [७ ३५] स्वाने । इन्द्रः वृत्रं दैत्यमवृणोत् युद्धाय वृणोति स्म । मायिनां मायिनो दैत्यान् प्राणिणात् हिनस्ति मीञ् हिंसायाम् ब्रवादिः धादिवाङ्मत्वः कर्मणि षठी । व्यंसनकृन् हन्ति ग्रंस विभागे चुरादिरदत्तः ग्रंसयति विभजति स्वान् परानिति व्यंसो दुष्टः तम् द्या वनेषु वनत्वान्दृतीत्यर्थः । रमयति देवान् ऋते रम्याः पायत्रूकाः तेषां धेनाः स्तुतिद्वेषा वाचः आविः अकृणोत् आविः करोति यजमानाः स्तुवतीति देवेषु प्रकृत्यतीत्यर्थः । कीदृशः इन्द्रः गर्धनीतिः गर्ध इति वलनाम [निघं २ १] गर्धे चतुरङ्गे वले नीतिर्यस्य सः । वर्षणीतिः वर्ष इति ष्यनाम [निघं ३ ७] वर्षं नानावृषं नयति प्राप्नोति वर्षणीतिः नानावृषधारी । उगधक् उगति कामयते परस्वं ते उगाद्योरास्तान्दृति उगधक् ॥२६॥

कुतस्त्वमिन्द्र माहिःनः सन्निको यासि सत्पते किं तेऽदृत्वा ।

सन्पृहसे समराणाः शुभानैर्वीचिस्तनो हरिवो यत्तेऽश्रस्ने ॥

महो२॥ इन्द्रो य श्रोत्रंसा । कदा चन स्तुरीरसि । कदा चन प्रगुंशसि ॥२७॥

अगस्त्यदृष्टा त्रिदृप् सजस्रमह्वततीयपुरोहृक् मह्वत्तमित्यस्याः [७ ३६] स्वाने । इन्द्रं प्रति मह्वत्तमृग्ं ह्ये इन्द्र ह्ये सत्पते श्रुतिस्मृत्युक्ताचाररताः सन्तः तेषां पते पान्तरु त्वमेकः सन्कुतो यासि अमहायः द्या गृहसि । ते तत्र किमित्वा गमने को हेतुः किं प्रयोजनम् या हेतो च इन्द्रमीति [पां ५ ३. २६] इदम् वाप्रत्ययः एतेनो र्वोरिति [पां ५ ३ ४] इदम् इदृदिः । कीदृशस्त्वं माहिःनः माहिःतः पूज्यः निष्ठा तस्य नवम् धानोर्वृद्धिश्च हान्दसी यद्वा मह् उत्सवोऽस्यास्तीति महो श्व माहिःनः स्वार्थेऽण् इण्यण्यप्रत्यय इति [पां ६ ४ १६४] टिन्नीपाभावः । किं च समराणाः सन्पृह् गृह्स्सन् शुभानैः शोभनैः वचनैः तं सन्पृहसे कतनः

पन्था जित लोकात्पृष्टसि एकाकिन्यात् शोभते तानि शुभानानि शानचि शपि
 लुते वृषम् । सम्पूर्स्यर्ते शानचि शपि लुते (12) समराण इति । कुर्योऽश्वा
 अस्य सतीति दृष्टिवान् मतवसो रु सम्बुद्धौ हृन्दसीति [पा० ८ ३ १] रु हे रु-
 द्रिव उन्द्र नोऽस्माक तत् दृशानिगमनकारण वाचि वृष्टि पत् पतो हेतो अ-
 स्मे वय ते तत्र तदीया वयमिति हेतोर्विद्यमिन्त्यर्थ ॥ तिस्रः प्रतीकोक्ता तत्र
 मदा उन्द्र इत्यस्या [७ ४०] माहेन्द्रग्रहणे विनियोग नृवदित्यस्या [७ ३१]
 स्थाने कदा चनेति [८ २ ३] द्वीरादित्यग्रहणे विनियोग ॥ २७ ॥

आ तत्तद्दन्द्रायत्र पनताभि यऽङ्गुर्ग गोमत्त तितृत्सान् ।

सप्तस्त्र ये पुरुषुत्रा मदी७ सद्वधारा वृदती उड्दत्तन् ॥ २८ ॥

गौरीप्रतिदृष्टा त्रिष्टुप् आदित्यग्रहस्य दग्धियपो (13) विनियोग यतो दे-
 वानामित्यस्या [८ ४] स्थाने । हे इन्द्र आयवो मनुष्या ते तव तत्कर्म आप-
 नत पृथगति पनति पृथारुमा लः अटभाव आर्ष । ये आयवः ऊर्वमत्र सोम-
 वृषमभितितृत्सान् अभितितृत्सन्ति तदिदं तु दिसितुमिहति तितृत्सन्ति उत्तदिदं हि
 सानादस्या सनत उत्तत्र नोप परस्मैपदेशिति [पा० ३ ४ १७] अतिरिक्कार्लोप ।
 सोम सोनुमिहतीत्यर्थ । वीदृशमूर्ध्व गोमत गौरुद्वमस्ति यस्मिन्स गोमान् तम्
 निप्राभ्यान्तजणादङ्गुतम् ताभिरेव सोम सृषते । कि च ये मनुष्या मदीं भूमि
 उड्दत्तन् (14) उडुत्तति दोगुमिहति उदे सनन्ताद्याद् पूर्ववदिकार्लोप तेऽपि
 तत्र कर्म पनति स्तुपति । कीदृशीं मदीं सप्तस्त्वम् सप्तद्वैकारमेव सूते हिर-
 ष्यभान्यादि ददाति सप्तम् ताम् पुरुषुत्रा वडुपुत्राम् सत्रं पदार्था पृथिवीत उ-
 न्यव्यते । सद्वधारां सद्व धारा हिरण्यदयो यस्याः सा ताम् वडुभोगदाम् यदा
 सद्वधमसत्य प्राणिनां धरति सद्वधारा ताम् । वृदतीं मरतीम् । ये विप्रा
 सोमाभिष्यत्र पुत्रति ये च क्षत्रिया भूमि इरुन्ति पालयन्ति ददते तद्दन्द्रस्य वृत्र
 यथादिर्गम स्तुपन्ति नान्ये दुर्मेधस इत्यर्थ ॥ २८ ॥

दुमा ते विर प्रभरे मदी मदीमस्य स्तोत्रे धियणा यत्तद्ग्रान्ते ।

तपुस्त्रि च प्रस्रि च सास्रिमिन्द्र देवात् शयसामदुननु ॥ २९ ॥

उत्सद्दृष्टा जगती सावित्रपुरोहृक् वाममद्येत्यस्या [८ ६] स्थाने । हे रन्द्र र
 ना नामकी पिय बुद्धि स्तुति वा कर्म वा ते तुभ्य प्रभरे प्रदरे समर्पयामि । की-
 दृशस्य ते मह् मद्यत् प्रन्यस्य । कीदृशी पिय महो महतीम् यत् यस्मात् अस्य
 यज्ञमानस्य धिपणा बुद्धिर्वाग्या स्तात्रे त्रियमाणे ते तत्र ग्रानने वा व्यनक्ति क
 र्माणि पशो अनेर्लिह् नलोपशहान्दस । मि च देवास देवा तामिन्द्रमन्वमदन्
 अनुमदति स्तुवति ह्न्दसि परेऽपीति [पा° १ ४ ८१] अना पर प्रयाग । द्य
 स्तुवति उत्सवे अम्बुदे प्रसवे गुर्वाद्यनुशाया सत्याम् यदा प्रसवे पुत्रानुत्पत्ति
 त्रे उत्सवे ऽन्द्र स्तुवति । कीदृशमिन्द्र शवसा वलेन सासदिम् सद्यते सासदि'
 श्रूणाभिवितारम् चो समुद्ये ॥ ॥ रन्द्रस्तुत्सज्ञ द्वितीयमह् समाप्तम् ॥ ७१ ॥

III विश्राड्वद्वत्पिबतु सोम्य मधार्दपग्नपतावविद्रुतम् ।

वातनूतो योऽभिरक्षति त्मना प्रना पुपोप पुरुषा विरञ्जति ॥ ३० ॥

अथ तृतीयमह् सूर्यस्तुत् तथा च श्रुति [१३ ७ १ ५] सूर्यस्तुद्रुक्यस्ततीरम-
 क्त्तर्भवति तस्य सौर्य ग्रहा भवन्ति सौर्य पुरोहृच सर्वे सौर्यमसदिति । चतुर्दश
 पुरोहृचस्तिन् प्रतीकोक्ता एव सप्तदश अथ सूर्यस्तुत्सज्ञे उच्यसत्ये सर्वमेयस्य
 (15) तृतीयेऽहनि ॥ ऐन्द्रवायवादिसावित्राताना ग्रहाणा पूर्वीत्तक्रमेण ग्रहण
 मत्वा वोऽया ॥ विश्राड्वद्वृष्टा जगती ऐन्द्रवायवपुरोहृक् । विविष श्राज्ञते विश्राह्
 सूर्य सोम्य सोमद्वय क्वि पिबतु कीदृश सोम्य वृदत् महत् मधु मधुरस्वादम् ।
 य सूर्य त्मना आत्मना प्रज्ञा अभिरक्षति पालयति पुपोप पुज्ञाति च पुरुषा व
 ऊथा विराजति च शोभते । कीदृश यज्ञपती यज्ञमाने अविद्रुतमपिडितमानु
 दधत् स्वापयन् । वातनूत वातेन प्रेरित वातेन प्रेरित रविमण्डन्न भ्रमतीति
 प्रसिद्धि ॥ त्मना मत्वेघ्राज्जिरात्मन [पा° ६ ४ १४१] इत्याकारलोप । कृ कौ
 टिल्ये कृ कृरेऽहन्दीति [पा° ७ २ ३१] कृ आदेश ॥ ३० ॥

उडु त्य ज्ञात° ॥ ३१ ॥

ऐन्द्रवायवस्य द्वितीया पुरोहृक् । व्याख्याता [७ ४१] ॥ ३१ ॥

येना पावक चक्षसा भुरूपयत् जनोंऽऽअनु । त वरुणा पश्यसि ॥ ३२ ॥

प्रस्फणवदृष्टा गापत्रो मित्रावृत्तपुरोरुक् । सर्वमथे पक्ष्याकारिणाग्निश्चीयते त-
द्वृणमात्मानं सन्त्याग्न मुक्तिनाप्रोति तदत्र प्रार्थ्यते । हे पात्रक शोधक येन चक्ष-
सा दर्शनेन त्व भुरण्यन्तमनुपश्यसि क्षिप्रयाती पक्षी भुरण्युः भुरण्युमात्मानं करो-
ति भुरण्यति भुरण्यतीति भुरण्यन् तम् धित्वतात् शतृप्रत्ययः । सर्वमथेयाग्निं
भुरण्युपतिवृषमात्मानं कृत्वा स्वर्गहन्त येन चक्षसानुपश्यसीत्यर्थः । तेन चक्षसा
ज्जानान्त्मानमि भुरण्यत' हे वरुण त्व पश्य वरुण' सूर्य' ॥३२॥

देव्यांवर्धयिष्यामि ७ स्येन सूर्यवचा । मथा पशो समजाये ॥

तं प्रवया । अयं वेनः । चित्र देवानाम् ॥३३॥

आग्निपुरोरुक् गापत्रो । देवानामिमो देव्यो हे देव्यो अर्धयू अग्निनी पुवा
स्येन आगतमागहन्तम् शपो न्युक् कोदणेन स्येन सूर्यवचा सूर्येव त्वम् काति
रस्य तेन । इत्य मथा मपुरेण इविषा सोमपुरोडाशदद्यादिना पशं समजाये पु-
वां समक्षत्रतम् धृष्टानि कृत्वोपि कुरुतमित्यर्थ ॥ त प्रवया [० १२] अयं वेन'
[० १६] चित्र देवानाम् [० ४२] तिन प्रतीकोक्ता' आग्ने हे शुक्रमन्विपुरोरुच्यो
(16) तृतीयाप्रपास्य ॥३३॥

आ न इडाभिर्विद्वे संशुम्ति विद्यानर सविता देव एतु ।

अपि यथा पुवानो मत्सया नो विद्यु जगदभिपिबि मनीषा ॥३४॥

अगस्त्यदृष्टा त्रिदृष ध्रुवपुरोरुक् । विद्यानरो विद्यानरदितकारी सविता देव
नोऽस्मात् विद्वे पशगृहे आ एतु अगहनु । कथम् इडाभि सुशस्ति यथा स्या
तथा इडाभक्षणेन शोभना प्राप्ति' शसन प्रशंसा यस्यां क्रियायां तथा यथा
सर्व इडां भक्षयति तथा इवित्यर्थ यदा सुशस्ति विभक्तिन्तोष' कीदृशे पशगृहे
सुशस्ति सुशस्तो इडाभि शोभनप्रशसापुगे । एव सूर्यमुक्ता देवानारु हे पुवा-
नः अरारदिता देवा अपि निश्चितम् अभिपिबि अभिपतने आगमनकाले यथा येन
प्रकारेण मूष मत्सय पद तृती तृषव तथा नोऽस्मात् क्रियं सर्व जगत् गत्तु (17)
अङ्गन पुत्रगयादिक मनीषा मनीषया बुद्ध्या मत्सय अर्चर्तुपर्य तर्पयत (18)
यथा भद्रदित्स्विति क्रियते तथास्तत्प्रजास्तर्पणिया इत्यर्थ ॥३४॥

पद्यञ्च ऋच वृत्रहनुदगा अभि सूर्य । सर्वं तदिन्द्र ते वशे ॥३५॥

श्रुतकक्षसुकक्षदृष्टा गायत्री ऐन्द्राग्रपुरोरुक् । वृत्रा मेघे रिपो धाते दानवे वासवे गिराविति काशात् वृत्रमन्धकार शार्त्वर (19) इति वृत्रह्वा रवि हे वृत्रहन् हे सूर्य हे इन्द्र ऐश्वर्ययुक्ता अथ यत् कश्च यत्र कुत्रचित् त्वमभि उदगा अभ्युदेपि तत्सर्वं ते तत्र वशेऽस्तीति ज्ञेय यद्वा उदगा अत्र पुरुषव्यत्यय य त्किञ्चित्प्राणिजातमुदेति तत्सर्वं तत्र वशे सर्वस्येजिता त्वमेवेत्यर्थ ॥३५॥

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमाभासि रोचनम् ॥३६॥

प्रस्वणवदृष्टा गायत्री वैश्वदेवपुरोरुक् । हे सूर्य त्व ज्योतिष्कृत् तेजस कर्तासि विश्वमाभासि प्रकाशयसि च अग्निविद्युन्नक्षत्रचन्द्रग्रहतारकादिषु तदीय तेज र्त्वर्य । कीदृश विश्व रोचन दीप्यमान यत्प्रकाशेनेति भाष । कीदृशस्त्वम् तर णि तरत्यतिक्रामति नभोवर्त्मैति तरणि अश्रवितृभ्योऽनिरिति [उणा० ३ १८] तरतेरुनिप्रत्यय । विश्वदर्शत विश्वस्य दर्शतो दर्शनीय दृशेरतच् ॥३६॥

तत्सूर्यस्य देवत्र तन्मद्वि मध्या कर्तोर्विततः सन्नभार ।

यदेदयुक्त दृरित सधस्यादाद्गात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥३७॥

कुत्सदृष्टे द्वे त्रिष्टुभो मरुत्वतीप्रयो पुरोरुचौ । सूर्यस्य तत् देवत्र देवतानु भाव तच्च मद्वि मदाभाग्यमैश्वर्यम् तत्किन् कर्तो ईश्वरे तोसुन्कसुनाविति [पा० ३ ४ १३] इति करोतेस्तोसुन्प्रत्यय कार्यश्रेष्ठस्य जगद्रूपस्य मध्या मध्ये वितत विस्तारितमश्रुजाल सन्नभार सन्नधार सद्गते न च्छन्व हस्तादृशमश्रुजाल प्रसारयितुं सक्तुं वा शक्नोतीत्यर्थ । किं च यदा इत् यदैव दृरित दृरिनवर्णात्रशमीनयुक्त युद्धे आत्मनि आरोपयति सधस्यात् सक्तु तिष्ठत्यशवो यत्र तत्सधस्य व्योममण्डलम् सध मादस्ययोश्छन्दसीति [पा० ६ ३ १६] सद्स्य सधादेश सध्याकाले पीता वर्णानश्रून्यदा व्योममण्डलात्स्वल्मिन्योजयति । आत् अनतरमेव रात्री निशा सिमस्मै वास तनुते सर्वं वस्तु तमसाहादयतीत्यर्थ सूर्यास्तादनतर रात्रिसदा वात् । सिमशब्द सर्वपर्याय ॥३७॥

तन्मित्रस्य वरुणास्याभिचक्षे सूर्यो वृषे कृणुते चोक्तुपस्ये ।

अनतमन्वद्गुणस्य पात्रः कृतमन्वद्भरितः सम्भरति ॥ ३८ ॥

सूर्यो गौः बालीकस्योपस्ये उत्सङ्गे मित्रस्य वरुणास्य च तद्रूपं कृणुते कुरुते
येन वृषेण वनानभिचक्षे अभिचक्षे पश्यति मित्रवृषेण सुकृतिनाऽनुगृह्णाति वरु-
णवृषेण दुष्कृतिना निगृह्णातीत्यर्थः । अस्य सूर्यस्य अन्यत् एकं पात्रो वृषमन्तत्
कान्तो देशतयोपरिस्त्वम् एतत् शुक्ल दीप्यमानं विज्ञानघनानन्दं ब्रह्मैव । अ-
न्यत् कृत्स्नं देवतन्त्राणां वृषं हरितः दिशः इन्द्रियवृत्तयो वा सम्भरति धारयति ।
इन्द्रियवृत्तयो द्वैतवृषमेवम् एकं शुद्धं चैतन्यमद्वैतमिति द्वे वृषे सूर्यस्य सगुणानिर्गु-
णं ब्रह्म सूर्यं ह्यन्यथं ॥ पात्र इति बलनाम [मिष* ७२] इह वृषमुच्यते । रो-
चत इति एतत् श्रीणादिकेऽति प्रथमं वरुणस्य अकारो गुणाभावश्च निपात्यते
यदा एष हिंसायाम् ह्यर्थे वर्तमानादस्मल्लटः गतारि एतदिति वृषम् ॥ ३८ ॥

याम्गौऽ॥३३॥ अस्मि सूर्यं घटोदित्यं मरुतोऽ॥३३॥ अस्मि ।

मरुतोऽस्मि सततो मरुता धनेस्यतेऽन्ता देव मरुतोऽ॥३३॥ अस्मि ॥ ३३ ॥

अमरुतोदित्ये द्वे मरुतोऽस्मि सततो मरुता धनेस्यतेऽन्ता देव मरुतोऽ॥३३॥ अस्मि ।
सत्यायमः । हे सूर्यं सुवते प्रेरयति कोषेषु वृणादिति सूर्यः राजमूरमूर्त्यादिना
[पा* ३१ ११४] यत्रतो निपातः । यद् सत्यं त्वं मरुतान् अस्मि घटोऽस्मि । आ-
दित्येऽनुनित्यादित्यं हे आदित्यं यद् त्वं मरुतान् अस्मि । किं च मरु- मरुतः सतः
नित्यस्य ते तत्र मरुता धनेस्यते लोको स्तूयते । हे देव दीप्यमान अन्ता सत्यं
य मरुतान् अस्मि भूषासगर्वं मन्यतेऽस्मि [निह* १० ४०] पुनरुक्तिरार्थाया
॥ ३३ ॥

यद्सूर्यं अत्रसा मरुतोऽ॥३३॥ अस्मि सत्रा देव मरुतोऽ॥३३॥ अस्मि ।

मद्वा देवानामसूर्यः पुरोहितो म्निमुऽप्योतिह्दाम्यम् ॥ ४० ॥

आदित्यप्रह्वयमप्रह्वयान् । हे सूर्यं यद् सत्यं अत्रसा धनेन यज्ञसा वा अं
मरुतान् अस्मि । हे देव सत्यं त्वं मरुतान् अस्मि देवानां मन्त्रे घटोऽस्मि केन यज्ञा मरु-

द्वेन । कीदृशः त्वम् असुर्यः असवः प्राणा येषां सन्ति तेऽसुराः तेभ्यो हितोऽसुर्यः प्राणिकृतः । पुरोहितः पुरोऽग्रे हितः स्वापितः सर्वकार्येषु पुरः पूज्यः सर्वदेवानां सूर्यार्थदानानन्तरमेव पूजाधिकारात् । त्रिभु व्यापकमदाभ्यमनुपहितस्य ज्योतिः ते-
जस्त्वमेव तेजोवृष इत्यर्थः ॥ ४० ॥

आयन्त-इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत ।

वसूनि ज्ञाति जनमान्-ओजसा प्रति भागं न दीधिम् ॥ ४१ ॥

नृमेधदृष्टा वृद्धता । आदित्यस्य पुनर्यदृणाम् । अयन्त इति आयन्तः अिञ् से वायाम् अतः शतरि शपि गुणो प्राप्ति व्यत्ययेन वृद्धिः इव एवार्थे । सूर्यं अयन्तः आअयन्तः एव अर्थाद्गश्मयः इन्द्रस्य विश्वा इत् विश्वानि सर्वाण्येव वसूनि धना-
नि वृष्टिधान्यनिष्पत्त्यादीनि भक्षत अभक्षत भक्षन्ते विभजते (21) प्राणिभ्यो वि-
भज्य ददतीत्यर्थः भज भागसेवयोः अस्य लुटि तडि प्रथमवद्भवचने ऋप् अउभाव
आर्षः आत्मनेपदेष्वनत इति [पा० ७ १ ५] कस्यादादेशः । सूर्यकिरणा इन्द्रदत्ता
वृष्टिं भूमौ विभजन्तीत्यर्थः । किं च वयं तान्येव वसूनि ज्ञाति पुत्रे जनमाने उत्प-
नानाने च ओजसा तेजसा सह प्रतिदीधिम् धारयाम स्यापयामेत्यर्थः । किमिव
भागं न भागमिव यथा स्वभागं पुत्रादिषु धारयामस्त्येत्यर्थः । धि धृतौ लट् व्य-
त्ययेन शपः षु द्विचम् तुजादित्वाद्भ्यासदीर्घः ॥ ४१ ॥

अग्या देवा उदिता सूर्यस्य निरर्हंसः पिपृता निरवग्यात् ।

तत्रो मित्रो वरुणां मामकृत्तामदितिः सिन्धुः पृथिवीऽन्त ग्यौः ॥ ४२ ॥

कुत्सदृष्टा त्रिदुषु दग्धादित्यग्रहपणो विनियोगः । दीव्यन्ति दीप्यन्ते इति दे-
वाः रश्मयः हे देवाः नोऽस्मानंरुसः पापात् निःपिपृत निर्मुञ्चत अवग्यात् दुर्ग-
शसोऽपि निःपिपृत पृथक् कुरुते अस्माकं पापानि दुर्गशांसि च नाशयतेत्यर्थः ।
द्या अग्यास्मिन्दिने सूर्यस्य उदिता उदिते उदये अग्न सूर्योदयेऽस्मान् शुद्धान्कुरुते-
त्यर्थः । अग्येत्यत्र द्ययोऽतस्तिडः निपातस्य चेति [पा० ६ ३ १३५ १३६] दीर्घः ।
अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६ ३ १३७.] दीर्घः पिपृतेत्यत्र । किं च नित्राद्य- तत्

[न] अस्मद्वचनं मामहस्ता पूजयन्तु अङ्गीकुर्वन्स्वित्यर्थं के मित्रं वरुणं अदितिं
दवमाता सिन्धुं सनुद्वो नदी वा पृथिवीं उतापि च ग्यौ स्वर्गं ॥४२॥

आ वृक्षेन रंसा वर्तमानो निवेशयन्नृतं मर्त्यं च ।

द्विरण्येन सप्रिता रयेना देवा याति भुवनानि पश्यन् ॥४३॥

द्विरण्यस्तुप्रदृष्टा त्रिदुषु सावित्रपुरोरुषु । सविता देव द्विरण्येन द्विरण्ये
न रयेन आगति आगति किं कुर्वन् वृक्षेन रंसा रात्रिन्नक्षणेन सह आवर्त-
मानं पुनर्धमणं कुर्वन् अमृतं देवादिकं मर्त्यं मनुष्यादिकं च निवेशयन् स्वस्व
प्रदेशेषु स्थापयन् भुवनानि पश्यन् वानि साधु कुर्वति वान्यसाधितिं विचार-
यन् ॥४३॥

IV प्रजापते सुप्रया वदिरिषामा विश्वतीव वीरिष्टेऽश्नति ।

प्रिणामतोहृषसं पूर्वङ्गतौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान् ॥४४॥

तृतीयं सूर्यस्तुद्रव्यमहत् सप्तासम् अथ चतुर्थमहत् वैश्वदेवस्तुन् तथा च श्रुतिः
[१३ ० १ ६] वैश्वदेवश्चतुर्थमहत् भवति वैश्वदेवा अहो भवति वैश्वदेव्यं पुरोरुच
इति । वैश्वदेवस्तुति चतुर्थेऽङ्गि द्वादश पुरोरुच षट् प्रतीकाता इति सप्तदश
इन्द्रवायवादिषात्रिणान्त्यक्षणां पुरोरुचो ग्रहणमत्रा ॥ वसिष्ठदृष्टा त्रिदुषु रे-
न्द्राण्यत्र पुरोरुः । एषां यामानानां स्वस्तये वल्वाणां वीरिष्टेऽन्तरिक्षे वर्त-
मानो वायुः पूषा च आ इत्येता आगहन्त इ वान्यसनगतिव्याप्त्यादौ [धानुः ०४
३१] व्यत्ययेन तद्गं । वीरिष्टो वायुः नियुत्वान् नियुता नियुत्सता अद्या सत्यस्य
स नियुता वापारित्युते [निष १ १५] । यस्मिन्वाले अत्रा गत्रि उपसत् दि-
नस्य पूर्वङ्गतौ पूर्वा चासौ भूतिश्च पूर्वङ्गतिस्तस्याम् प्रथमाह्वानवाले अग्निहोत्र
दामरान् इत्यर्थं उपसत् पूर्वाह्वाने पूषा विश्वतीव रान्तो वायुः वायुना वायु-
सप्तवादाग्निर्नद्यते रात्रिह्वामस्याग्निदेवत्यवात् । तत्र दृष्टान्तं यात्रिषु विश्वतीव
पथा विशां पती द्यौ रज्ञानो प्रिणां वीरिष्टे मनुष्याणां गणे आगहन्तस्तदन् ता-
पयि तेषां स्वस्तये इत्येते । एषां वेणाम् षेषा वदिरि प्रवायुं प्रयुष्यते प्रतीयते

वृज्जी वृत्तित्यागयोः लिट् अभ्यासदीर्घः संकृतायाम् । कीदृशं वर्हिः सुप्रयाः शो-
भनं प्रयः प्रगमनं प्रस्तराणं यस्य तत्सुप्रयः दीर्घश्शान्दसः सन्पक् विधिना प्रस्तीर्षा-
मित्यर्थः । वीरिट्शब्दो गुणावाचकः तवा च यास्कः [निर्ह° ५.२८.] प्रवृज्यते सु-
प्रायणं वर्हिरैपामियाते (22.) सर्वस्य पातारौ वा पालपितारौ वा वीरिट्मत्त-
रित्त्वं भियो वा भासो वा ततिरिति गणाभिधानं वा स्यात् सोऽपि भीतननो
(23.) भासस्तनयश्च अक्षरिन्ने निरालम्बने (24.) भयम् भासो नक्षत्राणां तन-
नम् गणमपि दृष्ट्वा षोडशरो विभ्यति भियो वी-अदेशे तनोतेः (25.) रिट् इ-
ति ॥ ४४ ॥

इन्द्रवायू वृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भगम् । आदित्यान्मारुतं गणम् ॥ ४५ ॥

मेधातिथिदृष्टे द्वे गायत्र्यौ आद्या ऐन्द्रवायवस्य पुनर्ग्रहणे द्वितीया मित्रावरूपा-
ग्रहणे । इन्द्रवायू वृहस्पतिं मित्रा विभक्तेराकारः अग्निं पूषणं भगम् आदित्यान्
मारुतं मरुत्सन्वन्धिनं गणम् एतानाह्वयामि ॥ ४५ ॥

वरुणाः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिवृत्तिभिः । कर्ता नः सुरार्थसः ॥ ४६ ॥

वरुणाः मित्रश्च विश्वाभिः सर्वाभिः ऊतिभिः अवनैः रक्षणाप्रकारैः प्राविता प्र-
कर्षणा रक्षको भुवत् भवतु भवतेर्व्यत्ययेन तुदादित्वात् शप्रत्ययः इतश्च लोप इ-
ति [पा° ३.४.१७.] तिप इलोपः धातोर्हवङ् । किं च मित्रावरुणौ नोऽस्मान्सु-
रार्थसः शोभनधनान् कर्तां कुरुताम् शोभनं राधो येषां ॥ ४६ ॥

अधि न इन्द्रैषां विलो सजात्यानाम् । इता मरुतो अग्निना ॥

तं प्रन्नवा । अयं वेनः । ये देवासः । आ न इडाभिः । विश्वेभिः सोम्यं
मधु । ओमासश्चर्षणीधृतः ॥ ४७ ॥

कुतीदिदृष्टा गायत्र्याग्निपुरोहृक् । हे इन्द्र हे विलो हे मरुतः हे अग्निना
अग्निनौ नोऽस्माकमेषां सजात्यानां समानजातीयानामधि सजात्यमध्ये यूयमित
आगस्त ॥ अत्र प्रतीकोक्ताः तं प्रन्नवा [७.१२.] मुक्तग्रहे अयं वेनः [७.१६.]
मन्थिग्रहे ये देवासः [७.११.] आग्रयणास्य आ न इडाभिः [३३.३४.] ध्रुवस्य

त्रिद्येभि सोमं मयु [३३ १०] इन्द्राग्रस्य श्रीनासश्चरिणीभृत [७ ३३] वैद्यदे-
वस्य ग्रहणो ॥ ४७ ॥

अग्रऽइन्द्र वरुण मित्र देवा शर्ष प्रयत्त माहृतोत विंशो ।

उभा नासत्या रुद्रोऽग्र्य ग्रा पूषा भग सरस्वती जुपत ॥ ४८ ॥

प्रतिज्ञादृष्टा त्रिदुषु मरुत्वतीपुरोहृत् हे अग्नि हे इन्द्र हे वरुण हे मित्र हे
देवा हे माहृत (26) मरुद्गण उतापि हे विंशो धूप शर्ष बलं प्रयत्त प्रपहृत
दत्त यमे शयो लुक् । एष प्रत्यक्षमुक्त्वा परोक्षमारु उभा नासत्या उभौ नास-
त्याप्रद्यिनो रुद्र अग्र्य अग्र ग्रा देवपत्न्य पूषा भग सरस्वती च जुपत्त जुपत्तां
सेवन्ता द्वापि ॥ ४८ ॥

इन्द्राग्री मित्रावरुणादिति स्व पृथिवीं ग्या मरुत् पर्वतांशऽग्र्य ।

इत्रे विषु पूषण व्रक्षणास्पति भग नु शर्षां सवितारंमृतये ॥ ४९ ॥

वत्सारदृष्टा शगती सशस्त्रमरुत्वतीपुरोहृत् । इन्द्राग्री मित्रावरुणौ अदितिम्
स्व आदित्यम् पृथिवीम् ग्या गुलोरुम् मरुत् पर्वतान् अग्र विषुम् पूषणम्
व्रक्षणास्पतिम् भगम् शस स्तुत्य सवितारम् एतान् नु क्षिप्रमृतयेऽवनापारु इवे
आक्षयामि ॥ ४९ ॥

अस्मे रुद्रा मेरुना पर्वतासो वृत्रहत्ये भरुतौ सत्रोषा ।

य शर्षते स्तुते धायि पद्म इन्द्रं ज्येष्ठा अस्मौऽश्वसु देवा ॥ ५० ॥

पद्म त्रिदुषु आया प्रगाथदृष्टा माहेन्द्रपुरोहृत् । यो नर शसति शस्त्राणि
शंसति स्तुते स्तौति स्तोत्राणि प्रर्येषा जयति पद्म प्राजित्मनः सन् धायि
दधाति द्वापि तान् (27) अस्माच्च पद्मानान्देवा अत्रसु पासु पद्म पूषोदरा-
दि । योदशा देवा अस्मे अस्मासु मेरुना जप्त आमारः मेरुनि सिद्यन्ति मेरु-
ना धनादिसेतार । रोदयन्ति शत्रूनि रुद्रा । पर्वतास पर्वताणि उत्सवा वि-
गन्ते येषां ते पर्वता उत्सवत्त पर्वमरुद्वां तात्रिति [पा० ५ ३ १२२ था० ११]
तन्प्रत्यय । वृत्रहत्ये वृत्रासुखथाप भरुतौ भरे सयामे इतिराक्षानम् तत्र स-

ज्ञोपा समानो ज्ञोप प्रीतिर्येषा ते एकमतय इत्यर्थः । इन्द्रज्येष्ठा इन्द्रो ज्येष्ठो
येषा ते । ईदृशा देवा नोऽवत्तु ॥ ५० ॥

अर्वाद्योऽग्र्या भवता यज्ञत्रा आ वो हार्दि भ्रमानो व्ययेयम् ।

त्राधं नो देवा निजुरो वृकस्य त्राधं कर्तादवपदो यज्ञत्रा ॥ ५१ ॥

कूर्मदृष्टादित्यस्य प्रथमा पुरोरुम् । यज्ञत्त त्रायते यज्ञत्रा यष्टव्या वा हे यज्ञ
त्रा देवा अग्र्य यूयमर्वाच्च अस्मदभिमुखा भवत दोर्षो सक्षिताग्राम् । यतो भय
मान त्रिभ्यत् अरु वो युष्माक हार्दि इदि भव मन आद्ययेयम् आगमयेममभि
मुत्त सम्पादयेयमित्यर्थः । व्यय गतौ णिञ्जत । भिञो व्यत्ययेन णपि भयमान ।
कि च हे यज्ञत्रा देवा नोऽस्मान् वृकस्य वृकात् त्राधम् पान्तयत कर्तात् कूपाच्च
त्राधम् । कीदृशादृकात् निजुरः जूरी वो नितरा जूर्यते दिनस्ति निनू ध्यात् त-
स्मान्निजुरः क्षित्कात् । कीदृशात्कर्तात् अवपद अवाचीना पादन्वासा यत्र स-
अवपात् तस्मादवपद सोपोनिर्यत्रोत्तरीतु शक्यतऽइत्यर्थः ॥ ५१ ॥

विद्येऽग्र्य मृतो वि ॥ ५२ ॥

लुगदृष्टादित्यपुनर्ग्रहणे । व्याख्याता [१८ ३१] ॥ ५० ॥

विद्ये देवाः शृणुतिमा७ इत्रं मे येऽअतरिन्ते यऽउप गवि ष ।

येऽअग्निज्ञिहा उत वा यज्ञत्रा आसग्नास्मिन्वर्हिपि मादयधम् ॥ ५३ ॥

सुदोत्रदृष्टादित्यग्रहस्य द्या अयणो (२८) विनिर्मुक्ता । हे विद्ये देवा ये यूय-
मत्तरिन्ते स्य भवय ये च गवि उप स्वर्गसमीपे स्व ये चाग्निज्ञिहा वदिमुखा
उत वा अपि च यज्ञत्रा यज्ञनीया ते सर्वे यूयमिन् मे मत्कृत इवमाह्वान शृणु-
त श्रुवा चास्मिन्वर्हिपि आसग्नापविश्य मादयध नृप्यधम् ॥ ५३ ॥

देवेभ्यो हि प्रथम यज्ञियेभ्योऽमृत्य७ सुवासिं भागमुत्तमम् ।

आदिहामान७ सवितर्व्यूर्णुपेऽनूचीना जीविता मानुषेभ्यः ॥ ५४ ॥

वामदेवदृष्टा जगती सावित्रग्रहस्य पुरोरुम् । हे सवितः हि निश्चित प्रथम

सि पू प्रेरणे तुदादिः अभ्यनुजानासीत्यर्थः । कीदृशं भागममृतत्वममृतप्रदमित्यर्थः
कार्यकारणयोर्भेदेन निर्देशः । आत् इत् अनन्तरमेव उद्यानन्तरम् दामानम् ददा-
ति प्रकाशमिति दाना रश्मिसमूहः तं व्यूर्णुपि विवृणोपि विस्तारयति । ततो
मानुषेभ्यः [जीविता] जीवितानि जीवनहेतूनि कर्माणि व्यूर्णुपि सूर्योद्यानन्तरमेव
प्राणिनां कर्मसु प्रवृत्तेः कीदृशानि जीवितानि [अनूचीना] अनूचीनानि अन्वञ्च-
न्ति तान्यनूचीनानि रश्मिसमूहानुगतानि तमसि तद्भावात् । लौकिकवैदिकव्य-
वहारप्रवर्तयिता त्वमेवेत्यर्थः ॥ ॥ इति वैद्यदेवस्तुसुतुर्यमहः । समाप्तोऽयं सर्व-
मेधः ॥ ५४ ॥

V प्र वायुमहो वृहती मनीषा वृहद्द्रविं विच्यवार्त् रयप्राम् ।

गुतग्यामा नियुतः पत्यमानः कविः कविर्मियत्तसि प्रयज्यो ॥ ५५ ॥

अथ पञ्चदशपञ्चदशत्रयोदशर्चास्त्रयोऽनुवाकाः पुरोहचोऽनारभ्याधीताः श्रौत-
कर्णप्यविनियुक्ताः ब्रह्मपञ्चार्हा आदित्यपाशवल्क्यदृष्टाः पितृनिधयन्तम् ॥ ऋग्नि-
श्चदृष्टा त्रिद्रुम् वायुदेवत्या । प्रकुर्येषा यज्ञति प्रयज्युः हे प्रयज्यो अर्धयो वृहती
मनीषा महत्या बुद्ध्या कृत्वा अह आभिमुख्येन तं वायुं प्र इयत्तसि प्रकुर्येषा पटु-
मिहसि । कीदृशः त्वम् कविः शानो । कीदृशं वायुं वृहद्द्रविम् वृहन्परिवस्य तम्
महाधनम् । विच्यवार्त् विच्येन विपते तम् सर्वस्य वर्णीयम् विच्यं वृणोतीति
वा सर्वव्यापकम् । रयप्राम् रयं प्राति पूरयति रयप्राः तम् यज्ञमानाय दातुं धनेः
रयं पूरयति । गुतग्यामा व्यत्ययः गुतग्यामानम् गुतत् दीप्यमानं याम यमनं नि-
यमनं यस्य तम् । नियुतः पत्यमानः उभयत्रविभक्तिव्यत्ययः नियुदिरश्चेः पत्यमानं
गृह्णन् । कविं श्रात्तदर्शनम् । ईदृशं वायुं यज्ञेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इन्द्र्यागूऽग्ने सु* ॥ ५६ ॥

व्याख्याता [७ द.] ॥ ५६ ॥

मित्रं उवे पूतदंत्तं धरुणं च रिगार्दसम् । धियं घृताधीः सार्धत्ता ॥ ५७ ॥

हे मनुह्न्दोदृष्टे गार्ग्यो आद्या निद्रोतदेवत्या । मित्रं धरुणं चारुं उवे आ-

रूयामि । कीदृशं पूतदक्षम् पूतं पवित्रं सदाचारं दक्षयति धनपुत्रादिभिर्वर्धयति
 पूतदक्षस्तम् दक्ष कम्पृद्योरित्यस्मात्पिञ्जलात्कर्मण्यण् । रिशादसम् रिशान्तिं हिं-
 सन्ति रिशा इष्टाः तान्समन्तादसति नाशयति रिशादसः तम् रिशं हिंसायाम् दस
 उपक्षये । द्वयोर्विशेषणे । कीदृशावुभौ धियं कर्म साधत्ता साधयत्तौ । कीदृशी
 धियं घृताधीन् घृतमच्यते रूयते यत्र तम् ॥ ५७ ॥

दक्षो युवाकवः सुता नासत्या वृत्तावर्हिपः । आयाता रुद्रवर्तनी ॥
 तं प्रन्नया । अयं वेनः ॥ ५८ ॥

आश्विनी द्वोरश्विनोरेकस्य दस इति नामापरस्य नासत्य इति । हे दक्षौ
 दर्शनीयौ हे [नासत्या] नासत्यौ न असत्यौ सत्यवादिनावित्यर्थः । युवामापात-
 मागह्यतम् यतः सुताः अभिपुताः सोमा इति शेषः । कीदृशाः सोमाः युवाकवः
 युवां कामयन्ते ते युवाकवः मां पित्रतमितीहृतः यद्वा युवन्ति अग्नौ मिश्रीभवन्ति
 युवाकवः कटिकुपिभ्यां काकुरिति [उष्मा° ३.७६] वरुत्सग्रहणात्काकुरुप्रत्ययः । वृ-
 त्तावर्हिपः वृत्तां वर्हिप्यत्र ते । कीदृशौ युवां रुद्रवर्तनी रुद्रस्यैव वर्तनिः पन्था य-
 योस्तौ रुद्रवद्गमनशीलौ ॥ तं प्रन्नया [७ १२] अयं वेनः [७ १६] एते द्वे प्रती-
 कोक्तौ ॥ ५८ ॥

विदग्धो सर्मा रुग्णमद्मेरुहि पायः पूर्व्यः सध्यकः ।

अयं नयत्सुपद्यर्जराणामहा रवं प्रवना ज्ञानती गात् ॥ ५९ ॥

कुशिकदृष्टा त्रिद्रुप् इन्द्रदेवत्या । सद्य रमन्ते देवा विप्रा वा यस्यां सा सर्मा
 वाक् । प्रवना आद्या सर्मा त्रयीलक्षणा वाक् अहं यज्ञाभिमुखं गात् आगह्यति
 यशं प्रतिपाद्यतीत्यर्थः । कीदृशो सर्मा सुपदो शोभनान्नि पदानि सुप्तिङ्लानि
 यस्यां सा । अक्षराणामकारादीनां रवं शब्दं ज्ञानती ज्ञापयन्ती अस्तभूतपिञ्जयः ।
 तां सर्मां यदि चेत् विदत् ज्ञानीपात् अर्धयुः तर्हि पायः सोमलक्षणमन्नं कः कु-
 र्यात् वेदानभिज्ञस्य सोमरूपजनानधिकारात् । कीदृशं पायः अद्मे रुग्णाम् विभक्ति-
 ध्यत्ययः आद्रणा सोमाभिपवयाच्चा रुग्णामभिपुतम् । मरुि मरुत् । पूर्व्यं पूर्वगृ-
 ह्णीतनुपांश्चत्पनिन्द्रवापवादिपात्रेषु । सध्यक् सहाद्यति सद्यस्य सग्निः सहैव रुच-

नाय गहत् । अत्र नयत् अत्र मुख्यव यजनान प्रापयत् यजेन यजनानो मुख्यो
 नयति ॥ इवमप्रियश मलो व्याख्यात । वरुचाना तु सत्राद्भूतामिदम् । तत्र प-
 षिभिर्गुरैर्देवगायनेऽपदते इन्द्रेण देवश्रुती तद्वित्यै (29) प्रेरिता तदभिप्रायेण
 व्याख्याते । सत्मा देवश्रुती इन्द्रेण गयन्वेषणाय प्रेरिता सती यदि यदा अद्रे
 गिरं रण्य नमन् दारम् विदत् अविदत् अन्ननत् तदा इन्द्र पाव दृविरन का
 अकार्षीत् तस्यै दत्तवान् । तत सुपदी शोभनपादभुक्ता सा सत्मा अक्षराणा क्ष-
 रणेन नाशेन रक्षितानामनुपहुताना गयाम् अय प्राप्त नयत् अनयत् प्रापीत्
 (30) । प्रयना प्रयनम् इय गया इम्भारव ज्ञानती सती अह गवानभिनुय मात्
 अगात् जगाम । कीदृश पाय मदि मदत् । पूर्व्यं पूर्वं प्रेषणाकाले अत्रादिनीं ते
 प्रजा ररिच्यन्तीति प्रतिज्ञानम् । सत्रक सप्रोचीनमितेरुरायि सद् भोक्ष्यम् ॥ वि-
 दत् विद् लानि पुषादीत्यादिना [पा० ३ १ ५५] चेरुडदेश अडभाय आर्य । स-
 मा सृ गतो अण्णादिसाऽमप्रत्यय सत्मा सरिषिरिति (32) वाक् । लृणाम् रु-
 डा नदि निटायानादितजेति [पा० ८ ० ४५] नयम् । पाव पातीति पा रक्षणे
 अत्रय अमन्त्रत्यस्य (31) युटागम । ऋ करोतिर्नुडि मले घस्ररत्यादिना [पा०
 ० ४ ८०] चुनोय षण् । सुपदी पादोऽन्यतरस्यानिति [पा० ४ १ ८] डीप् । मात्
 रणा मा न्युडि ॥ ५१ ॥

नदि स्वशमप्रिदन्यमस्नादिद्यानरात्पुंरुत्तारमग्रे ।

इनेननयुननृता अमर्त्य वैद्यानरैर् नैत्रात्रित्यार देवा ॥ ६० ॥

त्रिद्यामिप्रदृष्टा त्रिदृष्टेद्यानरै । देवा वैद्यानरान् त्रिद्येभ्यो रितान् अग्रे अ-
 न्य स्वश इत पुरश्तार सर्पसर्पेषु पुरश्तार च नदि अविदन् नालानत् नदिश-
 द्वा निशेषराची । स्वश प्रीणायिहृष्यते । पुर इति गहति पुरश्ता तन् । आ-
 र्त्तम् निषान्ती अवार्यो अवानृता देवा इत वैद्यानरमत्रयन् अत्रययन् षीदृशन-
 त्रिम् अमर्त्यममरणधर्माणाय विमर्त्यमत्रयन् नैत्रात्रित्याय नैत्रमेव नैत्र तस्य त्रिन्य
 शसस्तस्मै गायानस्य नैत्रात्रे ॥ ६० ॥

उत्रा त्रिभन्निना गृय इन्द्रागो इत्रामद । ता नो गृयान ईदृजे ॥ ६१ ॥

भरद्वाजदृष्टा इन्द्राग्नी गायत्री । वयमिन्द्राग्नी इवामहे आरुयामः कीदृशाविन्द्राग्नी उग्रो उडूर्णावलो । मृथो हिंसकान्विघनिनी विशेषेण कृतो नाशयतस्तौ विघनिनी कृतेर्घः । ता तौ आरुतौ इन्द्राग्नी नोऽस्मान् ईदृशे भयानके संग्रामे कर्मणि वा मृडातः मृडयतः सुखयतः ॥ ६१ ॥

उग्रस्मै गायता नरः पवमानायेन्द्वे । अग्नि देवोऽग्नेर्यज्ञते ॥ ६२ ॥

देवलदृष्टा सोमदेवत्या गायत्री । हे नरो यज्ञनेतारः श्रविज्ञः अस्मै इन्द्वे सोमाय उपगायत उद्रातृशास्त्रमनुसृत्योपशब्दयत स्तोत्राणि कुरुतेत्यर्थः । कीदृशयिन्द्वे पवमानाय पव गतौ पवते दशापवित्राद्रोणकलशं गृहति पवमानस्तस्मै । देवान् यद्व्यानभि संमुखमियजते यदृमिहते यज्ञेः सानि हान्दसोऽभ्यासयकारलोपः ॥ ६२ ॥

ये त्वाङ्घ्रिरुत्ये मघवन्नवर्धन्ये शाम्वरे हरिवो ये गविटौ ।

ये त्वा नूनमनुमदन्ति विप्राः पित्रेन्द्र सोमऽ सगणो मरुद्भिः ॥ ६३ ॥

विद्यामिन्द्रदृष्टाग्ना द्वे त्रिष्टुभौ इन्द्रदेवत्यास्तिस्रः । हे मघवन्धनवन् ये मरुतो गणदेवाः अङ्घ्रिरुत्ये वृत्ररुननदृपे कर्मणि वा त्वामवर्धन् ज्ञद्धि वीर्यस्वेत्यादिवचोभिस्ते वृद्धिमकुर्वन् । हे हरिवः हरिनामकाश्चयुक्त शाम्वरे शम्बरसम्बन्धिनि पुद्धे ये त्वामवर्धन् । ये च मरुतो गविटौ गवां पण्यसुररुतानामिष्टौ प्रत्याहृरणोऽक्षायां ये त्वामवर्धयन् । ये च विप्राः मेधाविनो मरुतो नूनं निश्चितं त्वामनु मदन्ति उत्कर्षयन्ति तर्पयन्ति वा (33) । हे इन्द्र तैर्मरुद्भिः सगणाः गणासहितः सन् सोमं पित्र मरुवतीयादिग्रहं पित्रातृतेः ॥ अङ्घ्रिरुत्ये कृतेर्भावि रुनस्त चेति [पा० ३.१.१०८.] कण्ठ कूडत्तरपदसमासः । अवर्धन् क्वेः सार्वधातुकत्वेऽपि इन्द्रस्युभयवेति [पा० ३.४.११७.] आर्यधातुकत्वे णिलोपः यदृतयोगान्निपाताभावः [पा० ८.१.६६.] । गवामिष्टिर्घस्मिन् णो इति वङ्गुत्रीकृतौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति [पा० ६.२.१.] पूर्वपदस्यरः । अनुमदन्ति केन्ससार्वधातुकानुदात्तये धातुस्वरः तिडि चोदात्तवतीति [पा० ८.१.७१.] गतेर्निपातः ॥ ६३ ॥

ज्ञनिष्ठा उग्रः सरुसे तुराय मन्द्र ओजिष्ठो वङ्गुलाभिमानः ।

अथर्वत्रिन्दं मरुतञ्चिद्वं माता यदीरं द्यनदनिष्ठा ॥ ६४ ॥

गौरीवितिदृष्टा । हे इन्द्र त्वं ससृसे वलाय जनिष्ठा अजनिष्ठाः ज्ञातोऽसि नुद् अउभाव । कीदृशाय ससृमे तुराय त्वरमाणाय वेगवते । कीदृश. त्वम् अयं उ-
त्कट । मन्द्रं स्तुत्य आशिष्ठ अत्यतमोक्षस्वी आशिष्ठ. विन्मतोर्लुगिति [पा.
५ ३ ६५] विनो लुक् । बहुलाभिमानं सर्वं जगन्माद्विभूतिरिति भूयिष्ठाभिमानं
(३१) । अत्र वृत्रवधे ईदृशमिन्द्रं मरुतञ्चित् मरुतोऽपि अथर्वन् स्तुतिसंख्याभ्या-
मिति ज्ञेय । इदं चन्द्रसोभाग्यं गर्भकालीनमित्याहुः यन् यस्मात् मातादिति ध-
निष्ठान्या वीरमिन्द्रं द्यनन् गर्भे धारितवती नकार उपजनः ॥ ६४ ॥

आ तू न इन्द्र वृत्रदृन्मासंमर्मागंदि । मरुत्साम्हीमिर्भृतिभिः ॥ ६५ ॥

वानदेवदृष्टा गायत्री । तु इति निघात क्षिप्रवचनं ऋचि तुनुषेत्यादिना [पा.
६ ३ १३३] तस्य मरुताया दीर्घः । वृत्राणामावरकाणां पाप्मनां रूता वृत्रहा हे
वृत्रहन् हे इन्द्र त्वं नोऽस्मान्प्रति तु क्षिप्रन् आ आगहेत्यर्थः आगत्य चास्माक-
मर्षमस्मन्निघ्रासदेशमागंदि देवयजनदेशं प्राप्नुहीत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् मरुतिभिः मरु-
तीभि उतिभि अवनै रक्षामि मरुतान् योऽन्य रक्षति स मरुतनुच्यते ॥ ६५ ॥

त्वमिन्द्रं प्रनूर्तिषभि विद्या असि स्पृशं ।

अशस्तिहा जनिता विद्यतूर्ति त्वं तूर्तिं तह्य्यत ॥ ६६ ॥

नृनेप्रदृष्टे हे ऐन्दो प्रव्यावृत्तीसतोवृत्त्योः । प्रकृता तूर्तिरिहसा येषां यत्र
या ते प्रनूर्तिष जत्रय मयाना वा तेषु प्रनूर्तिषु हे इन्द्र त्वं विद्या सर्वा स्पृशः
स्पर्शानां शत्रुमिना अभि अमि अभिभवसि । किं च यत् त्वं विद्यतूर्ति वि-
द्यान्सर्वातिरूपान् तूर्तिं विनास्ति विद्यतूर् तत् तह्य्यत रुनिय्यत शत्रून् तूर्तिं ज-
हि मादय । कीदृशस्त्वम् अशस्तिहा नास्ति शसा प्रशस्तिर्येषां ते अशस्तयः दु-
ष्टास्नान्रुत्तीन्यशस्तिहा । जनिता जनायिता स्वयत्तप्रशसोत्पादकः ॥ ६६ ॥

अनु ते शुभ्रं तुरयत्तमीरतु लोपो शिशु न मातरा ।

विद्यास्ते स्पृशं शवयस मन्वत्रं वृत्र पदिन्द्रं तूर्ति ॥ ६७ ॥

हे इन्द्र क्षीणी ग्यावापृथिव्यौ ते तव शुभ्रं वलमन्वीयतु अनुगह्यतः ग्या-
वापृथिवीस्या लोकास्त्वदन्नं वरु मन्वन्ते इति भावः । कीदृशं शुभ्रं तुर्यन्तं शत्रुपु-
त्ररामात्रिऋर्वलम् । अनुगमने दृष्टान्तः मातरौ मातापितरौ शिशुं न शिशुमिव
यथा पितरौ बालमनुगह्यतः यस्य बलाद्ग्यावापृथिव्यावप्यत्रिर्भातामिति [निर्ह°
१० १०] यास्कः । तदेव प्रपञ्चयति विद्या इति विद्याः सर्वाः स्पृशः स्पर्शमानाः
शत्रुसेनाः ते तत्र मन्वन्ते पञ्चम्ये चतुर्यो तव क्रोधात् अग्रयन्त (35) अग्रयन्त
अयिताः खिन्ना भवन्ति तत्र क्रोधदर्शनाद्ब्रह्मजन्त इत्यर्थः युतमेतत् यत् यस्मात्
युद्धे इन्द्र त्व वृत्रं देवामुराग्रथ्य तूर्वसि रुसि तूर्वतिर्दिसार्यः ॥ ६७ ॥

यज्ञो देवानां प्र° ॥ ६८ ॥

कुत्सदृष्टा त्रिदृप् । व्याख्याता [८ ४] ॥ ६८ ॥

अद्व्येभिः सवितः पायुभिर्द्रुः शिवेभिर्ग्व परिपाहि नो गयम् ।

हिरण्यत्रिः सुविताय नव्यसे रक्षा माकिर्नाः अघशंस ईशत ॥ ६९ ॥

भरद्वाजदृष्टा जगती सवितृदेवत्या । हे सवितः सर्वस्य प्रसवितः पायुभिः पा-
लनैः नोऽस्माकं गयं गृहं धने वा त्वमग्व परिपाहि रक्ष गयः कदरः (36) इति
गृहनामसु [निघ° ३ ४] मोल्हं गय इति [निघ° २ १०] धननामस्वपि पाठात्
गृहधनयोर्गयशब्दः । कीदृशैः पायुभिः अद्व्येभिः अद्वैरनुपद्विसितैः । शिवेभिः
शान्तिः सुपद्वैपैः कीदृशस्वम् हिरण्यत्रिः हिरण्यवद्विचला त्रिः यस्य सत्य-
वारू यदा हिरण्या दित्तरमणीया त्रिः स्वात्ता यस्येति वा हिरण्यं कस्मादि-
त्यादि दित्तरमणीय भवतीति वेति [निर्ह° २ १३] यास्कः । किं च नव्यसे न-
वीयसे नव्यतराय सुविताय सु इताय सुप्ताय अस्मान् रक्ष पालय । किं च माकिः
मा कश्चनाघशंस पापमाशंसमानः शत्रुः नोऽस्माकमीशत द्वैर्ष्यं कुर्यात् त्वत्प्रसा-
दात्पाप्मास्माकमीशिता मा भूदित्यर्थः । ईशत लड् वडले इन्द्रसीति [पा° २ ४.
७३.] शपो लुगभावः अघभावश्च ॥ ६९ ॥

VI. प्र वीर्या शुचयो दद्विरे वानध्र्युभिर्मधुमस्तः सुतासः ।

वद्ध वायो नियुतो वासुह्वा प्रियां सुतस्यान्धसो मदाय ॥७०॥

वसिष्ठदृढा त्रिदृप् । वायुदेवत्याः पञ्चदश ऋचः द्वे प्रतीकोक्ते दृवं सप्तदशकः
पुरोक्तां समूहः । वामिति द्विवचने पत्नीयजनानविषयम् हे पत्नीयजनानो वां
पुत्रयोः स्वभूताः सोमाः ददित् विदीर्णाः चूष्णिभिताः द विदारे कर्मकर्तारि लिट् ।
कीदृशाः प्रकीर्या (37) प्रकृष्टा वीरा ज्ञानोद्भवा ऋचिदो येषां सोमानां ते प्रकी-
राः सुधां सुनुमिति [पा० ७.१.३१.] जतो वाजोदेजः । शुचयः निर्मलाः । अध्वर्यु-
भिः सुनातः मुताः अभिपवधर्षेण यावभिः द्रव्योभावभावादिताः अभिपुष्यन्ति
चवात् पर्युष्येजन्तानर्थादिति [का० १.५.१] कात्यायनस्मृत्याद्ध्वर्युभिरिति व-
हुःवचनम् अध्वर्युनेतृनिर्वाचिग्विजेषैः सुता इत्यर्थः । मधुमत्तः मधु निग्राम्यावृषणु-
दयन् तद्वत्तः । दृवं पूर्वार्थे पत्नीयजनानो सम्बोध्य वासुमाह् वाति सर्वत्र गह-
ति वायुः हे वायो नियुतोऽद्यान् तं वद्ध देवयजनदेशं प्रापय अह्यादि अहमेत्वं
श्राप्तुमिति वा सोमाभिमुत्तं सोमनासुं वा याद्वित्यर्थः । याया च मदाय तृप्तये म-
त्तायै वा सुतस्याभिपुतस्यान्धसः सोमस्य स्वमर्शं प्रिय ॥७०॥

गात्र उयावता* ॥७१॥

व्याज्याता [३३.११.] ॥७१॥

काव्ययोर्वाजानिपु क्रव्या दक्षस्य इरोणे । रिशादसा सुधम्यःश्वा ॥७२॥

दक्षदृढा गायत्री मित्रावरुणी । कवीनां श्रावतदर्शनां ज्ञानमनुष्यकारिणां हि-
तो काव्यां तयाः । रिशति हिसति रिशाः ताना समत्तादस्यतो नाशयतः तो
रिशादसां द्विवचने मित्रावरुणाविषयम् हे रिशादसां शत्रूपक्षयिताहो मित्रावरुणी
यजमानस्य सवस्वे देवमनुश्रवाणां मरुत्सोमप्रानस्यानि युवाम् आ आगहताम् । की-
दृशान्य यजमानस्य काव्ययोः कविस्तिवर्गिण्ययोः श्रावनिपु आ समत्तादज्ञानसु सो-
मप्रानार्थमवर्धनमूमिपु देवयजनादिपु इरोणे यजगृहे च क्रव्या क्रतुना यजकर्म-
णा कृव्या दक्षस्य उस्ताद्वयतः यजं समर्धयत इत्यर्थः । दक्षस्येति विशेषणात् यज-
मानयदमथाहर्त्तव्यम् आ इत्युपसर्गेण गहत्तमिति क्रियाध्याहारः ॥७२॥

देव्यावध्वर्यु आर्गतव र्वेन्* ॥ तं पुत्रवी । अयं येनः ॥७३॥

व्याख्याता [३३ ३३] । तं प्रत्नवा [७ १२] अयं वेनः [७ १६] इति द्वे प्रती-
कोक्ते ॥ ७३ ॥

तिरुच्चिनो विततो रश्मिरेपामुधः स्विदासीशुपरि स्विदासीशु ।

रेतोधा आसन्महिमानं आसत्स्वधा अवस्तात्प्रयतिः परस्तात् ॥ ७४ ॥

प्रज्ञापतिदृष्टा त्रिद्रुप् भाववृत्तदेवत्या भावेषु पदार्थेषु वृत्तः स्थितो भाववृत्तः
परमात्मा सोऽस्या देवता । आग्रयणग्रहे विनियोगः क्रमपाठालभ्यते ततोऽधिग्रहं
तावद्याख्यायते । आधवनीयादुज्जेता निशाभ्यास्त्रासिञ्चति ताः पवित्रे यज्ञमानस्त-
तो ग्रहग्रहणामा ध्रुवादिति [का० १ ५ १७] कात्यायनेनोक्तम् तदभिप्रायेणोच्यते ।
एषां प्रयमानसोमानां रश्मिः यमनात् ऋजोपादिकल्कनियामको दशापवित्रलक्ष-
णाः तिरुच्चिनः तिर्यङ् एव विततो विस्तारितः उद्गातृभिरिति शेषः । तस्मिन्-
शापवित्रे सोमः प्रक्षिप्तः सन् दशापवित्रादधश्च आसीत् उपरि च आसीत् स्वित्-
शब्दौ चार्थौ उपरि स्विदासीदितिःकारः प्लुतः (38) । किं च तत्रैके पदार्था ग्रह-
चमसाधवनीयाद्रोणाकलशादयो रेतोधा आसन् रेतो जगदुत्पत्तिर्वाजं सोमं दधति
धारयन्ति ते रेतोधाः सोमाधारभूताः आसन् यज्ञाद्वि प्रज्ञाः प्रज्ञापत्तः इति श्रुतेर्जग-
द्विजयं सोमस्य । तथापरि पदार्था सोमरसत्रयास्तत्राधेयाः सत्तो महिमानः महा-
त्तः उत्कृष्टा आसन् । आधाराधेयभावेन सर्वोऽयं यज्ञात्मैव स्थित इति भावः ब्र-
ह्मार्पणं ब्रह्म हविरिति स्मृतेः । किं च स्वधानं तद्रूपः अवस्तात् अवरो होमा-
त्प्राक् नीच आसीत् प्रयतिः प्रयतते प्रयतिः प्रयत्नवान् होमानन्तरं लब्धफलकः
सन् परस्तात् परः उत्कृष्टः आसीत् ॥ ॥ अथाधिदेवतं व्याख्या । एषां प्रसिद्धानां
सूर्यरश्मिनां मध्ये एकः सुपुण्याख्यो रश्मिः तिरुच्चिनः विततः वित्तृतः सन् किम्
गुणोक्तादधः स्वित् आसीत् उतोपरि स्विदासीत् स्वदिति वितर्कं विचार्यमाणा-
मिति [पा० ८.२.१७] प्लुतः । किं च स रश्मिः रेतोधाः रेतसो विश्ववीजस्योद-
कस्य धारयिता आसीत् व्यत्ययेनैकवचनम् तथा च श्रुतिः सूर्यस्य ह वाऽएको
रश्मिर्वृष्टिवनिर्नाम पेनेनाः सर्वाः प्रज्ञा विभतीति । अन्ये रश्मयो महिमानः म-
हात्म्याधापका आसन् विश्वप्रकाशत्वेन । किं च स्वधाननिष्पादकः स एव रश्मिः

अवस्तान् अवरो भूम्यभिमुख प्रयति प्रयवात्सोर्ध्वमुख सन् परस्तात् परः उत्कृ-
 ट दर्शनमात्रेण देवानां नृभिर्द तयोक्त ह्यन्दोग्यश्रुती [ह्यन्दोग्योपनिष ५
 १ ६] असौ वाग्धादित्यो देवमधित्नुपक्रम्य न वै देवा अघ्नति न पित्रत्येतेदे-
 वामृत दृष्ट्वा तृप्यतीति ॥ ॥ अथाथात्मयज्ञे व्याख्या । नासदासीदिति सप्तर्वेऽध्या-
 त्मप्रतिपादके सूक्ते [अष्ट० ८ ७ १७ मण्ड० १० ११ १] वक्ष्या इमामुचं पठस्ति
 तत्र नासदासीदिति निरस्तसप्तस्तप्रपञ्चा प्रन्धावस्थामनूय विश्ववीजमविद्यांता ।
 कामस्तदये सप्तर्वतेति पादेन च काम उक्तं । मनसो रेतः प्रथमं पदासीदिति
 पादेन पुण्यापुण्यात्मक र्मोक्तम् । एवमविद्याकामकर्माणि सृष्टिदेतूल्युक्त्वा तेषां
 स्वकार्ये जनने शैश्वमारु तिरञ्चीन इति । एवमविद्याकामकर्माणा रश्मिरिव र-
 श्मि कार्यवर्गी त्रियदादि वितन प्रिल्लृत सन् तिरञ्चीन तिर्यगवस्थितो मध्ये
 स्थित अथवासीदुपरि चासीत् सूर्यरश्मिबन्धुमपत्सर्व व्यापित्यर्थः । तदेव विभज्यते
 रेतोपा इति । सृष्टे कार्यवर्गे के चन रेतोपाः रेतसो वीजभूतस्य कर्मणो त्रिपा-
 ताहः कर्तारो भोक्तारश्च जीवा आसन् अन्य महिमानः मरुतो त्रिमुक्ता त्रिय-
 दादयो भोग्या आसन् महिमान इति स्वार्थे इमनिच् । एवं मायासानीश्चर (39)
 सर्वे जगत्सृष्ट्वा स्वयं चानुप्रविश्य भाक्तुर्भोग्यप्रेषणा विभाग कृतवानित्यर्थ । त-
 योर्भिन्नभागयोर्मये स्वभाज भोग्यप्रपञ्चोऽवस्तादवरो निकृष्ट (40) आसीत् प्र-
 यति प्रयतिना भाक्ता (41) परस्तान् पर उत्कृष्ट भोक्तृप्रपञ्चाग्नि भोग्यप्रपञ्च
 कृतवानित्यर्थ । त्रिपाया परावहाभ्यामिति [पा० ५ ३ २१] प्रयनार्थेऽस्तातिप्रत्ययः
 अस्ताति चेति [पा० ५ ३ ४०] अवराव्यस्यपदिश । एतदाऽऽदौ सर्वमत्र चे-
 वानादवेति श्रुते ॥७४॥

आ रोदसीऽअपृणदा स्वर्गसुखात् पदेनमपसोऽअपार्यन् ।

सोऽअपृणदा परिणीयति कप्रित्यो न वास्तसातेऽचनीदित ॥७५॥

तमेव वैचानरात्र भोक्तार परमात्मान स्तोति । त्रिद्यानिप्रदृष्टा जगती वै-
 चानरदेवत्या । यत् यदा ज्ञातमर्णीत उत्पन्नमात्रमेव वैचानरमपसोऽपस्थिन-
 कर्मवत्सो यजमाना अपार्यन् कर्माणि स्वापितवत् । तदा स रोदसी ग्यात्रभूमी

आ सर्वत अपृणात् पूरयति स्म स्वावराणा प्रस्तारादा तदुपलब्धे (42) । न के
वल रोदसी किं तु मरुत् प्रभूत् स्व' अन्तरिक्षमापृणात् सूर्यात्मना । त्रैलोक्य
(43) ज्ञाठरात्मना पूरितमित्यर्थ । गार्हपत्यादीना लोकरुव श्रुत्योक्तान् अत्र वै
लोको गार्हपत्या दौराह्वनोऽपि इति । उक्तार्यमेव विवृणोति स इति सोऽग्नि
रधराय यामाय परिणीयते सर्वतोऽतिप्रणीताग्नीध्रीगादिधिष्यादिषु प्रकर्षेण प्राप
यते । नयन दृष्टान्त अन्वो न यथाद्यो वाजसातोऽग्निप्रलाभाय सर्वतो नीयते ।
राज्ञाश्चान्भोगजात लभते यथा तद्वद्विप्रोऽग्नि सेवमानो ब्रह्मलोकात्तभोगानिति
भाष । कीदृशोऽग्नि ऋवि सर्वज्ञ । चनोदित चन इत्यन्ननामिति [निर्हू° ६
१६] यास्क चनसेऽन्नाय भोग्याय दित सर्वभोगसम्पादक इत्यर्थ ॥ ७५ ॥

उच्येभिर्वृत्रहृतमा या मन्दाना चिदा गिरा । आङ्गुपैराविवासत ॥ ७६ ॥

वसिष्ठदृष्टेन्द्राग्निदेवत्या गायत्री । या यौ इन्द्राग्नी आङ्गुपै आघोपै चित् लौ
किरजास्तनैरपि (44) स्तुतौ आ आगहत् आङ्गुप स्तोम आघोप इति [निर्हू°
५ ११] यास्क तो उच्येभि उच्ये गिरा स्तोत्रात्मिकया स्तुत्या आविवासत
आविवस्येते (4७) परिवर्तेते यत्तमनैरिति शेष व्यत्ययेन कर्तरि लट् विवास्त
ति' परिवर्गवामिति [निर्हू° ११ २३] यास्क । कीदृशौ तौ वृत्रहृतमा वृत्राणा
मावरकाणा पाप्मना रूतमौ नाहस्येति [पा° ८ २ १७] नुम् । मन्दाना मन्दानो
मोदमानो स्वभावत' । सर्वत्र विभक्तेऽर्थादेश ॥ ७६ ॥

अप न' सूनवो गिर' शृण्वत्त्वमृतस्य पे । सुनुडीका भवन्तु न' ॥ ७७ ॥

सुहोत्रदृष्टा वैश्वदेवी गायत्री । ये अमृतस्य मरणहीनस्य प्रजापते सूनव पु
त्रा विश्वे देवा ते नोऽस्माक गिर' अप शृण्वन्तु समीपमागत्यावधारयतु श्रुवा
च नोऽस्माक सुनुडीका सुप्तकारा भवन्तु शामन मृतीक सुप्त येभ्यस्ते ॥ ७७ ॥

ब्रह्माणि मे मृतय' शब् सुतात् शुष्ने श्वर्ति' प्रभूतो मेऽश्विर्दे' ।

आशीसते प्रतिर्दृश्युष्येमा रुरी वदन्ता नोऽग्रह' ॥ ७८ ॥

तिस्रिदुभ द्वे इन्द्रमरुत्तनादे इन्द्रमरुदेवत्ये आग्नेऽगस्त्यदृष्टे (46) । इन्द्रो

मरुतः सद्युचरानाहु द्वे मरुतः ब्रह्माणि मन्त्रवाक्वात्मकानि स्तुतिवचांसि स्वर्वा-
पि वा सोमाह्यादीनि मे मम स्वभूतानि चोदनावाक्श्रेऽग्न्यादिदेवतान्तरसन्धयेन
प्रतीक्षमानान्यपि सर्वदेवताप्राणात्मनो (47.) ममेन्द्रस्यैव तानीति भावः । मतयः
मननयुताः स्तुतयोऽपि शं मन सुषोत्पादिकाः अतो षडे गन्तव्यमिति भावः
(48) । किं च मे मया प्रभृतः प्रकर्षेण धृतः अद्भिः वध्नः र्यर्ति गहृत्येव लब्धं
प्रति न प्रतिरुन्धतऽइत्यर्थः कोदृशः शुष्मः शोषयति शत्रूनििति शुष्मः अत एव
गमने राजसागुप्रद्वयो नास्तीत्यर्थः । न केवलं रुचिरादीनां मदीयत्वेन गन्तव्यम्
अपि तु अज्ञामते प्रार्थयन्ते षडमाना यानि (49) उभ्या उभ्यानि ता तानि
स्तोत्रशस्त्राणि मां प्रतिरुर्थसि कामयन्ते र्यतिः प्रेप्साकर्मति वाक्कः । किं च
नोऽस्माकमिमा इमौ रुरो अथौ अह यज्ञाभिनुत्सं वरुतः मां प्राययतः अत ए-
वास्माभिर्गन्तव्यमिति भावः । यद्दर्वान्तरम् ब्रह्माणि मतयः सुताः सोमाः (50)
प्ररुतः अद्भिः सोमाभिषययावा शुष्मः सुषट्पः एतत्सर्वं मम शं सुषमिषर्ति अ-
र्पयति उद्गमयति षाद्वन्तभूतः समानमन्यन् ॥ शुष्मः अत्रिसिचिशुषिभ्यः (51.)
किदिति [उणा० १ १४२] मन्त्रप्रत्ययः किद्यादुणाभावः निघादागुदात्तः । अति भ-
क्षयति रिपूनित्यदिः अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्निति [उणा० ४ ६६] क्रित्प्रत्ययः आ-
गुदात्त ॥ ७८ ॥

अनुत्तमा ते मघयन्नसिनु न त्वात्रोऽऽश्रित्ति देवता विदानः ।

न ज्ञायमानो नशति न ज्ञातो यानि कर्षिष्या कृणुहि प्रवृद्ध ॥ ७९ ॥

एवमिन्द्रेणात्ता मरुतः प्रत्याहुः । नुद् प्रेरणे अस्य निदायां नसत्तनिषत्तेत्या-
दिना [पा० ८ २. ६१] अनुत्तमिति निप्रतः । आ इति स्वरूपो स्तुतवत्तो वयम्
रु मघयन्धनवनू इन्द्र ते तव अनुत्तं न केनापि नुत्तं नाशितं मरुताभाग्यमिति
शेषः । नु निघोषे न किं न कोऽपि तन्मरुताभाग्यनाश इति शेषः । न केवलं
तवैश्वर्यमात्रं किंतु सर्वशत्रुमयीत्याहु (52) न वेति यनुरत्र सादृश्ये त्वावान् त-
त्सदृशो विदानः विदान् देवता देवो नास्ति (53) स्वर्वि तन् विदेः शानम्
निघादागुदात्तः । किं च रु प्रवृद्ध प्रकर्षेण वृद्ध पुराण पुरह्य यानि कर्माणि वृ-

त्रयधादीनि त्वं कृणुहि करोषि व्यत्ययेन लोहं तानि कर्माणि ज्ञायमानः वर्त-
मानः ज्ञातो भूतपूर्वश्च देवमनुष्येषु कश्चित् न नशति न व्याप्नोति न करोतीत्यर्थः
नशतिर्घातिकर्मा । न करिष्या न च करिष्यति उत्पत्स्यमान इति शेषः तिलो-
पो दीर्घश्च ह्यन्दसः । कालत्रये द्वादशो नास्तीत्यर्थः अतो पञ्जेशस्त्वम् ॥ ७१ ॥

तदिदांसु भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञः उग्रस्त्रेपनृणाः ।

सृग्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रून्नु यं विश्वे मदल्यूमाः ॥ ८० ॥

वृहदिवदृष्टा माहेन्दी त्रिदृप् । भुवनेषु भूतजातेषु तत् इत् तदेव ज्येष्ठं श्रे-
ष्ठमास वभूव ह्यन्दसुभयवेति [पा° ३.४ ११०] लिटः सर्वधातुवाद्स्तेर्भूभावो न
सर्वोत्कृष्टं ब्रह्मैवासीत् यतो ज्येष्ठात् उग्रः उत्कृष्टः इन्द्रो जज्ञो ज्ञातः । कीदृशः
त्रेपनृणाः त्रेपः कान्तिः नृणां धनं यस्य तेजोधनः कार्यं दृष्ट्वा कारणमरुद्धं कल्प-
ते । किं च य इन्द्रो जज्ञानः ज्ञायमान एव सृग्यः तत्क्षणं शत्रून्निरिणाति नित-
रां ह्यति री वधे क्रयादिः घ्रादिवाद्भवः । किं च विश्वे सर्वे देवाः यमिन्द्रमनुम-
दन्ति अनुतृप्यन्ति अनुर्लक्षणा इति [पा° १.४.८४] द्वितीया यदृत्तान्नित्यमिति [पा°
८.१.६६] मदतीत्यत्र निघातो न । कीदृशा विश्वे उमाः अवन्ति रक्षन्ति उमाः
रक्षणाः अवतेर्मन्त्रत्पयः ह्योः श्रूडिति [पा° ६.४.११.] ऊट् ॥ ८० ॥

इमा उ वां पुरुवसो गिरिं वर्धन्तु या मनं ।

पावकवर्णाः शुचपो विपश्चितोऽभि स्तोमैरनूपत ॥ ८१ ॥

मेधमत्तिचिदृष्टे अदित्यदेवत्पे द्वे चरुत्पौ । पुरु चरु वसु धनं घस्य स पुरुवसुः
संहितायां ह्यन्दसो दीर्घः पुरुशब्दस्य हे पुरुवसो वरुधनादित्य या मन गिरः श-
स्त्ररूपा वाचः इमाः ता वां वर्धन्तु वर्धयन्तु । किं च विपश्चितो विदांसः तव स्व-
रूपाभिज्ञा उदात्तार्थे स्तोमैः स्तोत्रैः वहिष्यवमानादिभिः तमभ्यनूपत अस्तुवत
नू स्तुतौ लुङ् कुटादिवाङुणाभावः [पा° १.२.१] । कीदृशा विपश्चितः पावकव-
र्णाः अग्निमुत्पत्तेर्गसः ब्रह्मवर्चसवत्तोऽन्त एव शुचयः शुद्धागनाः स्तोत्रशस्त्ररूपा
गिरस्यां स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

पस्यापि त्रिच्य श्रोत्रो दास जेप्रपिया श्रि ।

तिरत्रिर्गुणे तुभ्येत्सोऽश्रुत्यते रूषि ॥ ८२ ॥

हे आदित्य यस्य तत्रापि त्रिच्य श्रोत्रोऽपि श्राप्य वर्णाश्रमजिहितर्मनानुष्ठाता सन् दास दासप्रतु सर्पदा रक्षणीय जेप्रपिया निरिच्छन् वृषणो यस्य तत्रापि शत्रु निषि जेप्रपिरिति [निहृ० २ ४] पास्क । किं च एप्रपिधे नृपणे श्रेयं धन स्वामिनि वैश्वे वा तिरचित् तिरोऽर्षो चिद्व्यर्थे अतर्भूतो भूमिगर्तादौ निक्षि श्रोऽपि तस्य र्शिर्भननिचय तुभ्य इत् मन्नापशहान्दस तुभ्यमेव तद्वर्धमेवाश्रयते व्यक्तो भवति कर्मकर्तारि यम् । नृपणस्य धन तद्वर्धमेत्रोपपुञ्जते पक्षरूपादिना न तु वृषणभोगाय भवतीत्यर्थः । कीदृशोऽर्थे रूषिमे रूषातिर्द्विसाकर्मो औषादि- शोऽमप्रत्यय रूषाति दिनस्तीति रूषम तस्मिन्धनापदार्तना दिसके अतिव्यादि- तिरस्त्रारिणात्मनोऽपि दिसके । पत्रोरपि पत्रि शल्यमस्यास्ति पत्रोरमापुधम् रो मचयीपि पत्रोर वाति गहृति पत्रोरवा तस्मिन् धनरक्षार्थमापुप्रारके तवा पा स्क [निहृ० १२ ३१] पत्रि शल्यो भवति षड्विपुनाति कार तद्वत् पत्रोरमापुध तद्वनिन्दन् पत्रोरवानिति । धनिनातियत्नेन गुप्तमपि धन तत आक्षिप्य धर्मिष्ठाप्य ददातीति भाव ॥ ८२ ॥

अथ७ सृष्ट्वनृषिभिः सृष्टकृत समुद्र इव पप्रये ।

सत्य साऽश्रस्य मरिमा गृणे शत्रो पत्रेषु त्रिप्रहान्ये ॥ ८३ ॥

मेधातिथिदृष्टादित्यदेवत्या सतोऽवृत्ती । अथमादित्यवृष इन्द्र सनुद्र इव उ- द्भिप्रत् पप्रये प्रयिता प्रिस्तीणी व्यापरोऽभूत् कीदृशोऽधम् अपिभिरतोन्द्रियार्थ- दर्शिभिः सृष्टकृत सृष्टसा वल्लेन पुताः वृतः स्तुत्या हि देवता वल्ल वर्धते (51) । किं च अश्रादित्यस्य सा मरिमा सत्योऽप्रितय । शत्रो वल्ल च सत्यम् । पत्रेषु त्रिप्रहान्ये त्रिप्रहणा शत्रो स्तोत्रशस्त्रसदृशे गृणे स्तोमि त मरिमानमिति शेष । पौषु त्रिप्रा स्वतन्त्रा शत्रान इव भवन्ति शत्रा वर्धराजम् । स्तोत्रशस्त्राणां सा सदि पठनेन साऽश्र (55) सृष्टकृत इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

अर्देऽभि सजितः पाः ॥ ८४ ॥

व्याख्याता [३३. ६१.] । पठः पुरोहगणाः समातः ॥ ८४ ॥

VII. आ नो यज्ञं दिविस्पृशं वायो याहि सुमन्मभिः ।

मृतः पवित्रं उपरि श्रीणानोऽयं शुक्रोऽग्रयामि ते ॥ ८५ ॥

इतोऽध्यासमान्यत्तं त्रयोदश ऋचः प्रतीकोक्ताद्यतस्येति ऐन्द्रवायवादिषा-
वित्रान्तानां ग्रहाणां ग्रहणाम्नाः पूर्ववत् ॥ जनदग्निदृष्टा वायुदेवत्या । वृहत्या
आद्या नव द्वादशी च दशम्येकादशीत्रयोदश्यः सतोवृहत्यः । हे वायो नोऽस्मा-
कं यज्ञमायाहि आगृह्णी कीदृशं यज्ञं दिविस्पृशं गुलोकव्यापिनम् (56.) ऋत्रिगयज्ञ-
मानत्रिटुष्यादक्षिणासम्पन्नवाच (57.) स्वर्गोऽपि श्रूयमाणमित्यर्थः । आगम्य किं
फलमत आह अतरिति अन्नः पात्रमध्यस्थः पवित्रे दशापवित्रस्योपरि श्रीणानः
श्रयमाणः होतृचमसेन विपिच्यमानोऽयं शुक्रः शुद्धः ऋत्रीपकल्करहितः सोमो
रसात्मा ते तुभ्यं त्वर्द्यनयामि नियतः त्वदीयभागधिन मया संस्कृतः यमु उपरमे
(58.) कर्मणि चिष् ॥ ८५ ॥

इन्द्रवायू सुसंदशौ सुहृवौ हृवामहे ।

यथा नः सर्वं इज्जानोऽनमीत्रः संगमे सुमना असत् ॥ ८६ ॥

तापसदृष्टैन्द्रवायवी । इह यजे व्यमिन्द्रवायू हृवामहे आह्वयामः उभयत्र वा-
योः प्रतिपेध इति [पा० ६.३.२६. वा० १.] आनङ्गभावः । कीदृशौ सुसंदशौ सुसंद-
शौ सुतरां सम्यक् पश्यतस्तौ । सुहृवा सुहृवौ शोभनाह्वानौ । तथा हृवामहे
यथा नोऽस्माकं सर्वं इत् सर्व एव जगः पुत्रपौत्रादिरीदृशः असत् भवेत् अस्तिर्ल-
ब्धतागमः कीदृशः अनमीत्रः व्याधिरहितः संगमे धनप्राप्ती वरूनां समागमे वा
सुमनाः शोभनचित्तः उदारो वता चेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

ऋग्मित्वा स मर्त्यैः शशने देवतातये ।

पो नूनं मित्रावरुणावभिष्टयं आचक्रे हृद्यदातये ॥ ८७ ॥

जनदग्निदृष्टा मित्रावरुणी । नूनं निश्चितं पो मर्त्यो मनुष्यो मित्रावरुणी आच-
क्रे आसुरकृते सेवते गन्धनावलेपणोत्पादिना [पा० १.३.३२.] करोतिः सेवनायै

आत्मनेपदम् । किमर्बम् अभिट्ये अभिमतलाभाय पृषोदरादित्वादिलोपः सृज्यदा-
स्ये सृत्रिपो दानाय च । स नरः इत्या अनेन हेतुना सेवनवृत्तेण शशने शान्म-
नि यमनियमशमदमादियुक्तो भवतीत्यर्थः । कीदृक् सः देवतास्ये देवस्य कर्म दे-
वतातिः तस्मै यथाय ऋधक् ऋधोतीति ऋधक् समृद्धिमान् यथासम्पत्तिक्षमधनायः
सन् प्राप्नो भवतीत्यर्थः । वद् अत् सत्रा इत्येति [निघ० ३ १०] निपातः सत्य-
वचनो वा सत्यं शान्मति । एवाभ्यासलोपाभाव्य आर्यः शशनेऽत्र ॥ ८७ ॥

आयांतमुपभूयतं मधः पिवतमग्निना ।

दुग्धं पयो वृषणा ज्ञेन्यावसू मा नो मर्धिष्टमागतम् ॥ ८८ ॥

वसिष्ठदृष्टाग्निदेवत्या । हे अग्निना अग्निनो युवामायातं यज्ञं प्रत्यागहन्तु
आगत्य च उपभूयतमन्लंकुरानं यज्ञम् । मधः मधुरं सोमं पिवतन् कर्मणि पठौ
नुमभावश्चान्दसः । किं च हे वृषणा वृषणो वर्षको यज्ञफलस्य सत्कारो हे ज्ञे-
न्यावसू ज्ञेन्यं ज्ञेतव्यं जितं वा या समत्तात् वसु धनं याभ्यां तौ ज्ञेन्यावसू वशी-
कृतधनौ तादृशौ युवां पयः वृद्ध्युदरम् दुग्धमक्षरिजात्प्रक्षारयतम् दुर्ल्लोपमध्य-
मद्विवचनं (59) दुग्धमिति । किं च नोऽस्मान्मा मर्धिष्टं मा स्तिन्तान् मृधिर्हि-
सार्थः लुङ् । किं वदन्ना युवामागतमागहन् आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥ ८८ ॥

प्रेतु ब्रह्मणास्पतिः प्र देव्येतु सूनृता ।

अहो वीर नर्यं पङ्क्तिरोपसं देवा यज्ञं नपन्तु नः ॥ ८९ ॥

कण्वदृष्टा वैश्वदेवी । ब्रह्मणो वेदस्य पतिः स्तिरण्यगर्भः नोऽस्माकं यज्ञमह
यज्ञाभिमुख प्रेतु प्रसरेपणागहन्तु ब्रह्मणास्पतिः ब्रह्मणाः पाता पालापिता वेति
[निह० १० १७] यास्कः । तया देवी देवतात्मा सूनृता त्रिपसत्यस्ववृषा तस्यैव
वायुः त्रयीवृषा यज्ञं प्रेतु । किं च देवा षट्श्रया नोऽस्मान्यज्ञं नपन्तु प्रापयन्तु यज्ञं
कार्यस्त्रित्यर्थः । कीदृशं यज्ञं वीरं विशेषेणोरपति वीरस्तम् शत्रूणां विशेषोन्-
लपितात्म् वीरो वीर्यमित्रानिति [निह० १.७] यास्कः । नर्यं नृप्यो मनुष्ये-
भ्यो स्तिन्तान् उगवादिभ्य इति [पा० ५ १ २] पठ् । पङ्क्तिरोपसम् इन्द्रस्य पुरोडाशः
सोमार्थानाः पूतः कर्मन्ः सरस्यत्ये दधि मित्रावहृणापोः पयस्या ह्या सृत्रिःपङ्क्तिः ।

द्विनाराशंसं प्रातःसवनं द्विनाराशंसं माध्यन्दिनं सवनं सकृन्नाराशंसं तृतीयं सव-
नम् एषा नाराशंसपङ्क्तिः त्रयोपि सवनानि पशुरुपवसत्यः पशुरनुबन्धः एषा
सवनपङ्क्तिः एताभिः पङ्क्तिभिः राधः समृद्धिर्यस्य पङ्क्तयो राध्यन्ते साध्यन्ते यत्रेति
वा पङ्क्तिराधाः तम् । ब्रह्मणस्पत्यादयः ईदृशं यज्ञमस्माभिः कारयन्त्विति सर्वायः
॥ ८१ ॥

चन्द्रमा अस्त्रन्तरा सुपर्णा धावते दिवि ।

रविं पिशंगं वज्रुलं पुरुस्पृहं हरिरेति कनिकरदत् ॥ १० ॥

त्रितदृष्टाहुतिपरिणामधादिन्यैन्द्री । आहुतेर्होमद्रव्यस्य परिणामो गुपर्जन्यपृ-
थिवीपुरुपयोपात्मरूपज्ञाग्निक्रमेण परिपाकः इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरु-
पवचसो भवतीति श्रुत्योक्तः (60) तं वदत्येषा ऋक् । अथियज्ञं तावदर्यः । चन्द्रं
देवानामाहुतं मिमीते करोति चन्द्रमाः लतावृषः सोमोऽभिपुतः सन् अम्बु व-
सतीवरीनिग्राम्यादिज्ञानेषु अन्तर्मध्ये रसवृषेण स्थिताऽग्नौ हुतः सन् सुपर्णः गरु-
डाकृतिः साधुपतनो भूत्वा दिवि आधावते शीघ्रं गहति सृ गतावित्यस्य शीघ्रग-
तो धावदेशः तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीदिति श्रुतेः । हरिः सोमो
हरितवर्ण इति [निरु० ४ ११] यास्कोक्तेर्हरिः पूर्वीक्तः सोम एव दिवि गतः प-
र्जन्यवृषमास्यापोदकदानहरिणा रयिमेति रयिरिति धननामेति [निरु० ४ १०] या-
स्कः धान्यभावं प्राप्नोति व्रीहियवाद्यन्नवृषो भवतीत्यर्थः । कीदृशं रविं पिशंगम्
परिपाकेन व्रीहियवादिहं धान्यं पीतवर्णं भवति । वज्रुलमसंख्यातम् चतुर्विधभू-
तग्रामत्रोवनपर्याप्तमित्यर्थः । पुरुस्पृहं पुत्रणां वज्रुलामपि स्पृहा लिप्ता यत्र तम्
वह्वोऽपि यद्दान्यमिहन्ति तद्रूपो भवतीत्यर्थः । कीदृशो हरिः कनिकरदत् पर्ज-
न्यवृषपात्यर्थस्तानितं कुर्वन् दाधतेत्यादि [पा० ७ ४. ६३] निपातः ॥ १० ॥

देवं-देवं धोऽवसे देवं-देवमभिष्टये ।

देवं-देवं हुवेम वाजसातये गृणन्तो देव्या धिया ॥ ११ ॥

मनुदृष्टा वैश्वदेवी । वीप्सार्थोऽभ्यासः यावत्तो देवास्तान्वो धुप्मानवसेऽव-
नाप पालनाय वयं हुवेम आरूपामः । अभिष्टयेऽभिलाषितफलाप्तये देवं देवं हु-

वेन । वाजमानसोऽन्ननाभाय देव देव इमेन । अन्यत्ते भूगत्तनर्वं मन्यत्तः इति
[निर्ह १० ४०] पात्स । कीदृशा वरन् देवया देवतायावाल्यानुत्तरानपरया प्रि-
या जुजा गृणत्त स्तुवत्त यदा देव्या स्वरादिसौठवेन दीयमानया प्रिया स्तुत्या
गणत्त ॥ ११ ॥

द्विप्रि पृष्टोऽग्रोचताग्निर्वैद्यानरो वृदन् ।

क्षरा वृषान् श्रोत्रना चनोदितो ज्योतिषा वापते तम ॥ १२ ॥

नेमदृष्टा वैद्यानरो । योऽग्निं द्विप्रि गुन्तोके पृष्ट सित्त आदित्यात्मना स्थित
सन् अराचत दीयते पृषु सेके निद्वाल् सेक स्थितिरेव । कीदृशोऽग्निं वैद्या-
नरं प्रियेया नराणा दित । वृदन् महान् । किं च सोऽग्निं ज्योतिषा स्वप्र-
काशेन तम नैश वापते लोमानुप्रदायान्यरार् निरर्तयति । कीदृशं क्षरा वृ-
षान् क्षरा पृथिवी तस्य तत्स्या मनुष्या उपलक्ष्यते मन्वां क्राशतीति वत् भू-
स्वैर्यणाग्निभिर्नैरदितेन द्विप्रिया वर्मान् अत एव श्रोत्रतो चनोदितं शोप-
प्रियमन्वनेण तेजसा चनतेऽनाय दित चन सत्यनान [निर्ह ६ १८] अन्ननि-
प्यादक इत्यर्थ ॥ १० ॥

इन्द्राग्नीः श्रियाद्वि पूर्वागात्यदतोभ्य ।

द्विप्रो शिरो निर्हया वाप्रदुश्चरत्त्रिभ्यात्पदा न्यक्रमीत् ॥ १३ ॥

सुरोमदृष्टा इन्द्राग्निदेवत्या प्रयज्ञिना । हे इन्द्राग्नी श्रयात् स्वय पादरहि-
ताग्निं श्यनुषा पदतोभ्य पादयुक्तान्य सुताभ्य प्रज्ञान्य पूर्वा प्रयनभाप्रिनी सती
श्रया अगान् आगहति सा च तासा प्रज्ञाना शिरो द्विप्रो निन्नात्यानेन प्रेरपित्रो
पदा शिरा द्विप्रो द्विप्रो त्यक्त्वा स्वयमशिरस्य सती निर्हया प्राणिना वाग्निन्दि-
येन वाप्रत् पृष्नुगत्त भूय शब्दं युर्वती सती चरत् चरति प्रसरति अउभा-
व । एव चरत्तो अया एरदिनेन त्रिगत्सप्यानि पदा पदानि गननत्तापनभूता-
न्नुर्णान् नि अक्रमीत् नितरां क्रमते अरोत्रेण त्रिगन्नुर्णान्नात्रानतीत्यर्थ ॥
यदा वाप्रत्तेऽर्थ । इन्द्र प्राण अग्निं पुर्य हे इन्द्राग्नी श्रयपोरेवेतत्सर्वं पत्
श्रयात् पादरहिता गगान्निना त्रयोन्तत्तणय वाप् पूर्वा प्रयनभाप्रिनी सती श्रया

अगात् पद्वतीभ्यः पाद्युक्ताभ्यो रामायणाभारतादिज्ञोक्तात्मकवाल्मीकिव्यासादिवा-
णीभ्यः सकाशात् । वेदवाचः प्रायम्यं श्रुत्योक्तम् ततो ब्रह्मैव प्रथममसृज्यतेति ।
एवं प्रथमत्राया वाचोऽविकृतत्रं निर्णीयि मानुष्या वाचो विकृतवमाहृ ह्विवी
शिर इति शिर इति प्राधान्यादाख्यातपदमुच्यते अभ्याज गां दण्डेन शुक्लां गां द-
ण्डेनाभ्याजेत्येवं लौकिक्या वाचः पदप्रयोगनियमाभावात् शिरः शिरःस्थानीयमा-
ख्यातपदं ह्विवा त्यक्त्वा जिह्वया विदुषो वागिन्द्रियेण वावदन् अतिवदन्ती सती
चरति प्रकाशीभवति । एवं चरन्ती सा त्रिंशत्पदानि न्यक्रमीत् क्रमति अत्र प-
दशब्दोऽङ्गुलवचनः मूलाधारादारभ्य मुखपर्यन्तं त्रिंशद्ङ्गुलानि क्रामति । एवं वा-
ग्विपयोऽर्थः ॥ १३ ॥

देवास्तो हि ष्वा मनवे समन्यवी विश्वे साकं सरातयः ।

ते नोऽग्र्य तेऽग्रंरं तुचे तु नो भवन्तु वरिवोविदः ॥ १४ ॥

मनुदृष्टा वैश्वदेवी । हि स्म एतौ निपातौ प्रसिद्धातिशयार्थौ ह्यन्दसौ पवदी-
षौ ते प्रसिद्धा विश्वे देवास्तः अग्र्य वर्तमानकाले नोऽस्माकं साकं सहैव वरि-
वोविदः भवन्तु वरिवो धनं वेदयन्ति लम्बयन्ति वरिवोविदः एकीभूय धनप्रापका
भवन्तु । तु पुनः अग्रं भविष्यति काले नोऽस्माकं तुचे अपत्याय पुत्रपौत्रादि-
काय ते वरिवोविदः भवन्तु तुगित्यपत्यनाम [निघं २-२] । कीदृशास्ते मनवे
समन्यवः मनुनामकाय मुनये मन्त्रदर्शिने मद्यं समानी मन्युर्दीप्तिर्येषां ते मन्यु-
र्मन्यतेर्दीप्तिर्कर्ण इति [निर्हं १० २१.] यास्कः मर्द्वनैरुमत्यं प्राप्ताः पद्म मन्यु-
ना क्रोधेन सह वर्तमानाः अस्मद्ब्रुह्मनाय क्रोधयुक्ता इत्यर्थः । तथा सरातयः
रातिर्दानं तत्सहिताः दातार इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अपाधमदभिशस्तीरशस्तिरुवेन्द्रो गृह्याभवत् ।

देवास्तंऽइन्द्र सख्याय येमिरे वृहद्भानो मरुद्गण ॥ १५ ॥

नृमेधदृष्टे द्वे महवद्गुणाविशिष्टेन्द्रदेवत्ये । वृहत्तो महान्तो भानवो दीतयो ष-
स्य स वृहद्भानुः मरुतां गणो षस्य स मरुद्गणः हे वृहद्भानो हे मरुद्गण हे इन्द्र
देवाः वसुरुद्रादित्याः ते तव सख्याय मैत्रे येमिरे कथं नु नामेन्द्रोऽस्मान्साधिमा-

वाय वृषीतऽइत्यभिप्राया आत्मानं संयतं कृतवन्तऽइत्यर्थः (61.) स भवान् अ-
भिगन्तोः अभिजापान् शत्रुप्रयुक्तानपवादान् अपाधमत् अयगमयति निवर्तयति
धमतिर्गतिर्मेति [निरु० ६.०] यास्काः । अय पद्यात् गुप्तो अत्रवान् यशस्वी
वा आ अभवत् सर्वतो धनवान्भवति । कीदृशो भवान् अशस्तिरु शंसनं श-
स्तिः प्रशंसा सा नास्ति येषां ते अशस्तयः निन्वा असुरास्तान्दन्तीत्यशस्तिरु ।
इन्द्रः ऐश्वर्यवान् इन्दतीतीन्द्रः । यो दुष्टदन्ताभिशापनाशको यशस्वी तेजस्वी
वदुभृत्यसेव्यस्तस्य सत्यायान्ये यतस्तऽइति युक्तमिति भावः ॥ १५ ॥

प्र व इन्द्राय वृक्षे महतो व्रक्षाचत ।

वृत्रं रुनाति वृत्रं शतक्रतुर्विघ्नेण शतपर्वणा ॥ १६ ॥

हे महतः वो गुप्ताकं स्वामिने इन्द्राय यूयं व्रक्षा वेदं सामवृषस्तोत्रं प्रथत
प्रोघारयत । कीदृशयेन्द्राय वृक्षे मरुते । ततो वृत्रं वृत्रस्यासुरस्य पाप्मनो
वा रुतेन्द्रो वृत्रं रुनाति रुतु वदन्तं इन्दसीति [पा० ३ ४ ७३] शपो लुगभावः
केन वघ्रेण स्वानुधेन कीदृशेन वघ्रेण शतपर्वणा शतसेव्याकानि पर्वणाणि धारा
ग्रन्थयो वा यस्य स शतपर्वी तेन । कीदृशो वृत्रं शतक्रतुः शतं क्रतवो यस्य
वदुःकर्मा वदुःप्रशो वा ॥ १६ ॥

अस्येदिन्द्रो वाचुषे वृष्यं शवो मदे सुतस्य विस्रवि ।

अग्ना तमस्य महिमानंमायवोऽनुदुवन्ति पूर्ववा ॥

रुमा उं त्वा । यस्यायम् । अयं सृक्ष्यम् । ऊर्ध्व ऊ पु णः ॥ १७ ॥

इति माथन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥

महत्सिद्धिदृष्टा मन्तेन्द्रो सतोऽदन्ती । इन्द्रः अस्य इत् अस्यैव फलमानस्य
वृष्य शव च वाचुषे वर्धयति णिदन्तयं बोध्यम् वर्धयति सिञ्चति वृषा तस्येदं
वृष्यं वीरिणं यप्रत्यये उपधात्तोषः शवः बलम् । एतं सति सुतस्याभिपुतस्य सो-
मस्य मदे सति कीदृशे मदे विस्रवि येष्वेष्टि व्याप्नोति विपुस्तास्मिन् सर्वशरीर-
व्यापके सप्तम्येकवचने षेर्डित्तीति [पा० ० ३. १११.] गुणेऽधादेशः यदा विस्रवि

विलो यज्ञेऽग्निपुतस्येति सम्बन्ध यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुते । सोमपानेन मत्त र
 न्नो यज्ञमानस्य महत्त्व्य वल्ल च वर्धयतीत्यर्थ । किं च अस्येन्द्रस्य तमुक्त यज्ञ
 नो वीर्णादिवर्धनरूप महिमानमग्यास्मिन्कालेऽपि आयव मनुष्या अनुदृवन्ति
 आनुपूर्व्येण स्तुवति तत्र दृष्टात पूर्वया पूर्वमिव यथा पूर्वमृषयोऽस्तुवन्नेवमि
 दानोमपि नरा स्तुवतीत्यर्थ प्रत्नपूर्वविश्वेमाच्छन्दसीति [पा० ५३ १११] पूर्वश
 व्वादिवायुं वात्प्रत्यय ॥ इमा उ त्वा यस्याग्रम् अय सत्सम् [३३ ८१ ८३] ऊर्ध्व
 ऊ पु णा [११ ४२] एता प्रतीकोक्ता ॥१७॥

श्रीमन्महीपरकृते वेददीपे मनाहरे । त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायी गतोऽय सार्व
 मेधिक ॥३३॥ ॥

अथ काण्वशाखाया पाठविशेष ॥

I ॥ १ १६ [सुमन्तीका] १७ ॥ १ १७ ॥ ॥

II ॥ १८ २१ ॥ १८-२१ ॥ ॥

III ॥ ३० [यज्ञपताऽअविं] ३२ [दिव्याऽअध] ३४ [इला] ३६ [बिला] ३८ ॥ ३०-४३ ॥ ॥

IV ॥ ४४ ४७ [इला] ५४ ॥ ४४ ५४ ॥ ॥

V ॥ ५५ ६१ [मृलात] ६३ [गऽइष्टौ] ६८ [मृलय] ६९ ॥ ५५ ६९ ॥ ॥

VI ॥ ७०-७७ [सुमन्तीका] - ८४ ॥ ७० ८४ ॥ ॥ पठनुवाक्येषु चतुरशीति ॥ ॥
 इति काण्वशाखाया वाजसनेयसंहिताया द्वात्रिंशीऽध्याय ॥३३॥ ॥

१ यज्ञायतो हूरमुदैति देव तडु सुतस्य तथैति ।

हूरगम ज्योतिषा ज्योतिरेक तन्ने मन शिवसंकल्पमस्तु ॥१॥

अनारभ्याधीतोऽध्याय आ पितृमेधात् आदित्यपाञ्चवल्चयदृष्टा मत्वा पठि (१)
 निनिनुक्ता ॥ पट्टचन्द्रिद्रुभो मनोदेवत्या शिवस्यस्यदृष्टा । अपिर्दति । तन्ने
 मन शिवसंकल्पमस्तु शिव कल्याणकारी धर्मविषय सकल्पो यस्य तत् तादृश

अप्रनु मन्मनासि सदा धर्म एव भवतु न कदाचित्पापमित्यर्थे । तत्किम् यत् मनो ज्ञातत पुरुषस्य द्रमुदिति उद्गति चक्षुराग्यपेक्षया मनो ह्रगामीत्यर्थे । यद्य देव दीव्यति प्रकाशते देवो विज्ञानात्मा तत्र भव देवमात्मन्यात्कमित्यर्थे मनो सैवानुदृष्ट्यमेतदप्रनेर धूमिति श्रुते । तत् उ यद् स्वानि तद्द्व उकारश्चायं । यद्य मनो सुतस्य पुत्र तथैव इति यथा गत तथैव पुनरागइति स्वापकान्ते सुपु-
साप्रस्वायां पुनरागइति । यद्य ह्रगम ह्र गइतीति ह्रगमम् एषप्रत्यय अती-
तानागतवर्तमानप्रिकृष्टव्यप्रहितपदार्थानां आत्कमित्यर्थे । यद्य मनो ज्योतिषा-
प्रकाशकानां आत्प्रदीन्द्रियाणामेवमेव ज्योति प्रकाशक प्रवर्तकमित्यर्थे प्रवर्ति-
तान्यत्र आत्प्रदीन्द्रियाणि स्वप्रियं प्रवर्तते । आत्मा मनसा समुद्भूते मनो
न्द्रियेणोन्द्रियमर्थेनेति न्यायोक्तैर्मनो सन्धन्वमतया तेषामप्रवृत्ते । तादृश मे मनो
ज्ञातसन्धन्वमस्तु ॥१॥

येन कर्माण्यप्रस्ता मनीषिणा यजे नृण्यति त्रिदशेषु धीरां ।

यदपूर्वं यत्नमत प्रानाना तन्मे मनो शिवसंकल्पमस्तु ॥२॥

मनीषिणा येषां यजे येन मनसा सता (२) कर्माणि कृण्यति कुर्वति कृ-
कारणे स्वादि मनोस्वास्थ्य (३) जिना कर्माप्रवृत्ते । केषु सत्सु त्रिदशेषु ज्ञानेषु
सत्सु त्रिगते ज्ञायते तानि त्रिदशानि तेषु वेत्तैरौणादिकोऽथप्रत्यय प्रत्ययोदा-
त्तयेन मयोदात्त पदम् प्रत्यय परत्र आनुदात्तश्चेति पाणिन्युक्ते [पा० ३ १ १-३]
यत्नसन्धन्विना च प्रिरादिपदार्थानां ज्ञानेषु सत्सु स्वत्यर्थे । कीदृशा मनीषिणा अथ
स अथ इति कर्मनाम [निय० ० १] अथो त्रिगते येषां ते अथस्त्विन कर्मप्रत-
अस्माकमेवायत्रो त्रिनिरिति [पा० ५ २ १२१] विन्प्रत्यय विन्मतोर्लुगितोऽथाभवे-
जपि हान्दसा त्रिनो लुक् [पा० ५ ३ ६५] सदा कर्मनिता इत्यर्थे । तथा धीरा
धीमत धीर्त्रिगते येषां ते धीरा कर्मण्यम् [पा० ३ २ १ (१)] । यद्य मनो अपूर्वम्
न त्रिगते पूर्वगिन्द्रियं यस्मात्तदपूर्वम् इन्द्रियेभ्य पूर्व मनस सृष्टे यदा अपूर्वम-
नप्रत्ययस्यमित्युक्तदपूर्वमात्मन्यमित्यर्थे । यद्य यत्न यद् यत्नं यत्नैरौ-
णादिय सप्रत्यय जित्वादिर्नित्यमिति [पा० ६ १ १६०] आनुदात्त पदम् । यद्य

प्रज्ञायन्ते इति प्रज्ञास्तासां प्राणिमात्राणामन्तः शरीरमध्ये आस्ते इतिरेन्द्रियाणि व-
ह्निष्ठानि मनस्त्रन्तरिन्द्रियमित्यर्थः । तत् तादृशं मे मनः शिवसंकल्पमस्त्विति व्या-
ख्यातम् ॥२॥

यत्प्रज्ञानमृत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरुत्तरमृतं प्रज्ञासु ।

यस्मान्न ऋते किं चन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥३॥

यत् मनः प्रज्ञानं विशेषेण ज्ञानजनकम् प्रकर्षेण ज्ञायते येन तत् प्रज्ञानम् क-
रणाधिकरण्यायैति [पा० ३.३.११७] करणे ल्युट्प्रत्ययः । उत अपि यत् मनः
चेतः चेतयति सम्यक् ज्ञापयति तच्चेतः धिती संज्ञाने अस्मात् एयत्तादस्तुप्रत्ययः
सामान्यविशेषज्ञानजनकमित्यर्थः । यच्च मनो धृतिर्यैर्यद्वृत्तम् मनस्येव धैर्योत्पत्तेर्म-
नान्ति धैर्यमुपचर्यते कार्यकारणयोरेवेदात् । यच्च मनः प्रज्ञासु ज्ञानेषु अन्तर्वर्तमानं
सत् ज्योतिः प्रकाशकं सर्वेन्द्रियाणाम् उक्तमपि पुनरुच्यते आदरार्यम् अभ्यासे भू-
यांसमर्थं मन्यन्तः इति [निर्हृ १०.४२.] यास्कोतोः । यच्चामृतममरणधर्मि आत्मवृ-
त्त्यात् । यस्मान्मनसः ऋते यन्मनो विना किं चन किमपि कर्म न क्रियते ज्ञानैः
सर्वकर्मसु प्राणिनां मनः पूर्वं प्रवृत्तेर्मन स्वास्थ्यं विना कर्माभावादित्यर्थः । अन्या-
रादितरर्ते इत्यादिना [पा० २.३.२१.] यस्मादिति ऋते-योगे पञ्चमी । तन्मे मन
इति व्याख्यातम् ॥३॥

येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत्परिगृहीतममृतेन सर्वम् ।

येन यज्ञस्तापते सप्तहोता तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥४॥

येन मनसा इदं सर्वं परिगृहीतम् परितः सर्वतो ज्ञातम् । इदं किम् भूतम् भू-
तकालसम्बन्धि वस्तु । भुवनं भवतीति भुवनम् भवतिः ष्युप्रत्ययः वर्तमानकाल-
सम्बन्धि । भविष्यत् भविष्यतीति भविष्यत् लृट् सद्येति [पा० ३.३.१४] शतृ-
प्रत्ययः तौ सदित्युतोः [पा० ३.२.१२७] । त्रिकालसम्बद्धवस्तुपु मनः प्रवर्ततः इ-
त्यर्थः श्रोत्रादीनि तु प्रत्यक्षमेव गृह्णन्ति । कीदृशेन येन । अमृतेन शाश्वतेन
मुक्तिपर्यन्तम् श्रोत्रादीनि नश्यन्ति मनस्त्रन्तरमित्यर्थः । येन च मनसा यज्ञोऽग्नि-
ष्टोमादिः तापते विस्तार्यते तनोतेर्पकीति [पा० ६.४.४४] आकारः । कीदृशो

यत्र सप्तहोता सप्त होतारो देवानामाहृतारो होतृमैत्रावरुणादयो यत्र स सप्त-
होता अग्निष्टोमे सप्त होतारो भवति । तन्मे मनः इति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

यस्मिन्मृच सान् यनूषि यस्मिन्प्रतिष्ठिता रयनाभाविंवारा ।

यस्मिन्चित्त सर्वमोतं प्रजाना तन्मे मनं शिवसंरुल्पनस्तु ॥ ५ ॥

यस्मिन्मनासि ऋच प्रतिष्ठिता यस्मिन् सान सामानि प्रतिष्ठितानि यस्मिन्य-
ज्ञेयि प्रतिष्ठितानि । मनस स्वास्थ्ये एव वेदत्रयोस्फूर्तेर्मनासि शब्दमात्रस्य प्रति-
ष्ठितत्वम् अन्नमय हि सोम्य मन इति हान्दोग्ये मनस एव स्वास्थ्ये वेदोच्चारण
शक्ति प्रतिश्रदिता । तत्र दृष्टात रयनाभौ आरा इव यथा आराः रयचक्रनाभौ
मध्ये प्रतिष्ठितास्तद्वद्दृष्टवान् मनसि । किं च प्रजाना सर्वं चित्तं ज्ञानम् सर्वपदा-
र्यविपयि ज्ञानं यस्मिन्मनासि अंतं प्रोतं निक्षिप्तम् तन्नुसतति पटे-इव सर्वं ज्ञा-
नं मनसि निक्षिप्तम् मन स्वास्थ्ये एव ज्ञानोत्पत्तिर्मनोवियोग्ये ज्ञानाभावात् । तन्मे
मम मनं शिवसंरुल्प्य ज्ञातव्यापारमनु ॥ ५ ॥

सुपार्विरश्चानिव यन्ननुश्रुतेनोऽग्नेः शोभिशुभिर्वीजिनं इव ।

दृत्प्रतिष्ठं यदनिर ज्विष्ठं तन्मे मनं शिवसंरुल्पनस्तु ॥ ६ ॥

यन् मनो मनुश्रुतेनोऽग्नेः अत्यर्यमितस्ततो नयति नरते क्रियासमभि-
द्वारं यद मनं प्रेरिता एव प्राणिनः प्रवर्तन्ते मनुश्रुतेरुपा प्राणिमात्रोपलक्षकम् ।
तत्र दृष्टात सुपार्वि अश्चानिव शोभन सार्विस्ता यथा कजरा अश्चानेनीय-
ते । द्वितीयो दृष्टात अशोभिशुभिर्वीजिनं इव यथा सुपार्विरशोभिशुभिः प्रयद्वै वा-
णिनाश्चानेनीयते इत्यनुपदं रश्मिभिर्निर्यहन्तीत्यर्थः । उपमादयम् प्रयमाया न-
यन् द्वितीयाया निरमनम् तथा मनं प्रवर्तयति निरहति च नरानित्यर्थः । यत्र मनः
यत्र प्रतिष्ठं इति प्रतिष्ठा स्थितिरस्य तन् दृष्टोव मन उपलभ्यते । यत्र मनः
अतिर नरारस्तिन आन्वयरोऽनस्वादिरेषु मनसस्तद्व्यस्यत्वात् । यत्र अतिष्ठन् अ-
नाप्रवद्वनप्रतं ज्विष्ठं न वै वातात्किं चनाशीपोऽस्ति न मनस किं घना-
शोराः स्तीनि धुनेः । तन्मं इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

पितुं नु स्तोत्रं महो धर्माणां तविपीम् ।

यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥७॥

उज्जिक् अत्रस्तुतिः । तं पितुमन्नं स्तोत्रं स्तोमि किन्भूतम् महो महसः तवि-
पी तविष्या, वलस्य धर्माणां धारयितारम् तविपीति [निघं २ १] वलनाम वि-
भक्तिव्यत्ययः अत्रेनेवं वलोत्पत्तेः । तं कम् यस्य पितोरोजसा वलेन त्रितं त्रि-
स्यान इन्द्रः वृत्रं दैत्यं विपर्वं विगतसन्वन्धनं क्त्वा वि अर्दयत् विविधमर्दित-
वान् इन्द्रेण वृत्रोऽन्नवलेनैव हत इत्यर्थः ॥ स्तोत्रं स्तोत्रेतिपि इतश्च लोपः
परस्मैपदेषिति [पा० ३ ४ १७] इकोरलोपे लेटोऽडाटाविति [पा० ३ ४ १४] अ-
डागमे सिञ्चङ्गल्म लेटोति [पा० ३ १ ३४] सिञ्चत्यये गुणे च वृपम् । महः मह-
इन्द्रस्य उप्ति हान्दसटिलोपः । धर्माणाम् धर्तेर्मन् । विपर्वम् विगतानि पर्वणि
यस्य तम् उपत्यये टिलोपः । अर्दयत् वङ्गलं इन्द्रस्यमात्रोऽगोऽपीति [पा० ६ ४
७५] अउभावः । व्यञ्जिताञ्चेति [पा० १ ४ ८२] वैरूपसर्गस्य व्यवधानम् ॥७॥

अन्विर्दनुमते त्वं मन्यासि शं च नस्वृधि ।

ऋत्रे दत्ताय नो ह्यिनु प्र ण आयूषि तारियः ॥८॥

चतस्रोऽनुदुभः द्वयोरनुमतिर्देवता । इत् निपातोऽन्यकः हे अनुमते त्वम-
नुमन्यासि अनुमन्यस्वास्मदुक्तं वुथस्व नोऽस्माकं शं च शमेव सुखमेव कृधि कु-
रु । च पुन, नोऽस्माकं ऋत्रे त्रतवे संकल्पाय दत्ताय तत्समृद्धये सकल्पसिद्धये
च नोऽस्मान्हिनु गमय नोऽस्माकमायूषि प्रतारियः प्रतारय वर्धय । लेटोऽडा-
टाविति [पा० ३ ४ १४] आह् वितोऽन्यत्रिति [पा० ३ ४ १६] ऐकारः । कृधि शु-
श्रूणुः कृत्रयश्चन्दसी ति [पा० ६ ४ १०२] हेरिः वङ्गलं इन्द्रसीति [पा० ७ ४
७३] शपो लुक् । ऋत्रे गुणाभात्रे षणादेशः । तारियः सिञ्चङ्गल इन्द्रसि षिङ्ग-
हाञ्च इति [पा० ३ २ ३४ वा ३] वृद्धिः अन्यत्पूर्ववत् प्रपूर्वस्तरतिर्वृद्धयः ॥८॥

अनुं नोऽग्वानुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यताम् ।

अग्निञ्च ह्यव्यवार्हन्तो भवन्ते दाशुषि मयः ॥९॥

अनुनति अथ नोऽस्माक यत्र देवेषु यत्रिरेषु अनुमन्यताम् अत्रिय यत्र दे-
वेषु अनुमन्यताम् रिम्भूतोऽग्नि दृश्यवादन दृविषो वीण । किं च दाशुपे कृ-
वीपि दत्तत्रते यत्रनानात्र मय सुपत्रपो अनुमत्यगो भवत भवतामिति पुरुष-
व्यत्यय । दृय वदतीति दृश्यवादन दृश्येऽनत पादमिति [पा० ३ २ ६६] व-
देषुर् । दाशुपे दाद्यात्साद्यानिति [पा० ६ १ १२] सायु ॥१॥

सिनीयानि पृथुदुरे वा देवानामसि स्वसा ।

शुपस्व दृच्यनाडंत प्रना देत्रि दिदिदि न ॥१०॥

सिनीयानी देवता । हे सिनीयानि हे पृथुदुरे स्तुरु वेशभार स्तुति का-
मो वा हे पृथुरेशभारि मरुस्तुति वा पृथुयामे वा या त देवाना स्वसा अस्ति
भगिनी भवति सा त्वमाहुत दृच्य शुपस्व प्रीत्या गृहीष्य हे देत्रि नोऽस्मभ्य प्र-
ना च दिदिदि (७) दिश देदि वडुल इन्दसीति [पा० २ ४ ७६] दिशते शय नु-
ततो दिद्यादि ॥१०॥

॥ पञ्च नद्य सरस्वतीमपिपत्ति सन्नोतस ।

सरस्वती तु पञ्चया सो देशेऽभ्यत्सदिति ॥११॥

सरस्वतीनदीदेवत्या । या वृषदत्यागा पञ्च नद्य सरस्वतीमपिपत्ति महन्ति
रिम्भूता सन्नोतम समान श्रोत प्रवाहो यस्या ता । तुरव्यारणे सा ३ (६)
सिप्र सरस्वतीत्र पञ्चया देशे सहिनदी अभयत् पञ्चापि स्वनामानि त्यक्त्वा सरस्व-
त्येवाभवत् ॥११॥

वर्गो प्रमोऽग्निर्वा अपिदेवो देवानामभव शिप्र साया ।

तत्र व्रते व्रमो विद्वनापसाऽनोषत् मूर्तो अशदृष्टय ॥१२॥

चनय आतय हे शगत्यो अन्ये विद्वन्नुदुमी । हे असे त्व देवानां प्रथम
साया अभय नूनोऽसि आयो मित्रभूतो देवाना त्वमेत्यर्थ । रिम्भूतस्त्वम् अ-
द्विरा अद्गाना रस यदा अद्विभ्य आत्मभ्यो यामानेभ्यो सति सुगमित्यद्विरा ।
अपिर्ददा । देवा ग्यातमान । शिप्र वन्यायाः । किं च तत्र व्रते वर्मणि धर्त-